B 1,761,304

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.567

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
MAY 01 1987
Current Serials

1
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 1

Sadržaj

Branislav Šoškić
Osnovni problemi naše ekonomske politike i privrednog sistema 3

Stipe Šuvar
Marginalije o sociologiji razvoja i ekonomiji rasta 27

Ćazim Sadiković
Dijalektika odnosa između države i samoupravljanja 61

Nedžad Bašić
Federalizam i nacionalne slobode 70

Duško Vasić
Budućnost kao projekcija prošlosti 94

Slavoljub Popović
Izvoz »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje 104

Osvrti

Leon Geršković
Sistem stambenih odnosa 114

Prikazi 120

Digitized by Google

Содержание

Бранислав Шошкич

Основные проблемы нашей экономической политики и хозяйственного роста 3

Стипе Шувар

Маргинальные вопросы социологии развития и экономии роста 27

Чазим Садикович

Диалектика соотношения государства и самоуправления 61

Неджад Башич

Федерализм и национальные свободы 70

Душко Васич

Будущее как проекция прошлого 94

Славолюб Попович

Вывоз „грязной технологии" из развитых в неразвитые страны 104

Обзоры

Леон Гершкович

Система квартирных отношений 114

Рецензии 120

Contents

Branislav Šoškić

The Fundamental Problems of Our Economic Policy and Industrial Growth 3

Stipe Šuvar

Notes Concerning the Sociology of Development and Economy of Growth 27

Ćazim Sadiković

Dialectics of the Relations between the State and Self-management 61

Nedžad Bašić

Federalism and National Freedoms 70

Duško Vasić

The Future as Projection of the Past 94

Slavoljub Popović

Export of »Dirty Technology« from the Developed to the Underdeveloped Countries 104

Commentaries

Leon Geršković

The System of Housing Relations 114

Book Reviews 120

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Osnovni problemi naše ekonomske politike i privrednog sistema

1. Socijalistička samoupravna privreda, kao što to i njeno ime kazuje (treba da) označava privredu sa dominantnim društvenim, odnosno kolektivnim vlasništvom na osnovnim sredstvima za proizvodnju, gde udruženi radnici, na različitim nivoima — a ne država u ime njih — sami upravljaju privrednim procesima, odnosno sami donose osnovne ekonomske odluke u oblasti proizvodnje i investicija, zaposlenosti, cijena, raspodjele i marketinga, uključujući i slobodne, samostalne odluke u izboru samoupravnih i poslovnih organa. Oni te odluke (treba da) donose polazeći od svoje dohodovne motivisanosti, tim pre ukoliko više (a trebalo bi što više) njihov dohodak i lični dohoci direktno (pogotovo na nešto duži rok) zavise od njihove privredne performanse, uspješnosti, postignutih poslovnih rezultata. Oni bi te odluke morali da donose polazeći, prije svega, od uslova na tržištu, od nivoa i strukture efektivne tržišne tražnje (na domaćem i njima dostupnom stranom tržištu, nezavisno od toga da li i koliko tržište funkcioniše u uslovima potpune ili ograničene konkurencije, da li i koliko na nivo i strukturu tržišne tražnje, na uslove na tržištu i na uslove poslovanja utiču rješenja u privrednom sistemu, u užem smislu riječi, takozvana privredno-sistemska rješenja, i/ili mjere ekonomske politike.

Prema tome, socijalistička samoupravna privreda — tim prije ako hoćemo da bude efikasna, racionalna, uspješna i kon-

Digitized by Google

kurentna — morala bi da bude u osnovi i prije svega tržišna, tržišno orijentisana privreda, gdje bi što potpunije djelovali tržišni mehanizam, ekonomske i tržišne zakonitosti, ponuda i tražnja i, što je od izuzetne važnosti, slobodna tržišna utakmica, odnosno međusobna konkurencija ne samo na stranom već i na jedinstvenom tržištu, zatim ekonomska prinuda, uz preuzimanje ekonomske i finansijske odgovornosti i rizika za svoje ekonomske odluke. To su uslovi za racionalni razmještaj ograničenih faktora proizvodnje, veću produktivnost, za snižavanje jediničnih troškova proizvodnje, prometa i cijena, za povećanje konkurentske sposobnosti privrede, izvoza, deviznog priliva i spoljne likvidnosti, za smanjivanje spoljne zaduženosti.

Pri tom treba imati u vidu, prvo, da savremena, pa prema tome, i socijalistička samoupravna privreda može efikasno i racionalno funkcionisati samo u uslovima bilo ekonomske ili administrativne ponude, i drugo, da ekonomska a ne administrativna prinuda (putem direktnog, centralističkog planiranja) odgovara samoupravnoj privredi.

Tržišni karakter i tržišna usmjerenost socijalističke samoupravne privrede, naravno, ne znače da je tržište sada i u svijetu i kod nas tržište neograničene, perfektne, savršene konkurencije, niti da treba uvoditi tržište u one privredne domene gdje bi ono bilo tehnološki neracionalno ili bi se na njegovo pozitivno dejstvo moralo suviše dugo čekati, niti — i ovo valja posebno naglasiti — to ne znači da samoupravnoj privredi nije potrebna ekonomska politika shvaćena u najširem smislu riječi, uključujući društveno planiranje privrednog razvoja zemlje, i privredni sistem u užem smislu riječi (zakoni, propisi).

Ekonomska politika, društveno planiranje i privredni sistem nisu sinonim za državno administriranje i upravljanje. Oni su, pojedinačno ili kumulativno, neophodni samoupravnoj tržišnoj, odnosno tržišno orijentisanoj privredi, prije svega, u slijedećim privrednim domenima ukupnoj proizvodnji, odnosno privrednoj aktivnosti, ukupnoj zaposlenosti, nivou cijena, odnosno inflaciji, spoljno-ekonomskim odnosima i raspodjeli.

2. Osnovni domen makro-ekonomske politike u najširem smislu riječi, društvenog planiranja i privredno-sistemskih rješenja jeste ukupna proizvodnja, nivo, struktura i rast proizvodnje, odnosno privredne aktivnosti.

Ekonomska politika na kraći rok, to jest konjunkturna, odnosno tekuća ekonomska politika, treba, prije svega, da bude usmjerena ka podsticanju porasta nivoa ali i poboljšanja strukture privredne aktivnosti u svim njenim uzlaznim i silaznim kretanjima (konjunkturi, odnosno usponu, recesiji, stagnaciji, depresiji, krizi). Ovakav, konjunkturni vid ekonomske politike su, uglavnom, imali u vidu Kejnz i kejnzijanci. Sa njom se mogu zadovoljiti pa, mahom, i zadovoljavaju mnoge razvijene i krupne kapitalističke privrede i zemlje. Ovakva ekonomska politika, koja se, naravno, ne bi ograničavala na vidove koje su istakli

Digitized by Google

Kejnz i kejnzijanci, neophodna je socijalističkoj samoupravnoj privredi.

Njoj je, međutim, potrebna i ekonomska politika na duži rok, to jest razvojna (ekonomska) politika, pogotovo ako je u pitanju nedovoljno razvijena, nedovoljno integrisana, atomizovana privreda sa jakim strukturnim poremećajima. Ona treba da bude usmjerena ka postizanju što veće, odnosno optimalne stope privrednog rasta i adekvatne privredne strukture. Tu je, naime, riječ o strategiji, politici i društvenom planiranju privrednog, odnosno i naučno-tehnološkog, energetskog i drugog razvoja. Ova razvojna ekonomska politika treba, pored ostalog, da ukloni takozvana uska grla u privredi, strukturne poremećaje i disproporcije i da podstakne razvoj značajnih sektora proizvodnje ili onih koji imaju komparativne prednosti.

A o domenu tekuće, konjunkturne ekonomske politike, s jedne, i dugoročne razvojne politike, s druge strane, može se reći da ti domeni ne mogu, nisu, niti treba da budu čvrsto omeđeni. Tekuća, konjunktura ekonomska politika, usmjerena ka dinamiziranju privredne aktivnosti, pa i ublažavanju strukturnih debalansa, djeluje djelimično i kao konjunkturna politika.

O odnosu tekuće i razvojne politike, s jedne, i privrednog sistema u užem smislu, s druge strane, mislim da se može reći da trajnija opredeljenja tekuće i razvojne ekonomske politike, gdje god je to moguće, treba ugraditi u privredni sistem u užem smislu riječi, to jest u određena (zakonska i druga) privredno-sistemska rješenja. Ona bi trebalo da dobiju funkciju ugrađenih stabilizatora. Trajna opredeljenja monetarno-kreditne, poreske (doprinosi), spoljnotrgovinske, politike raspodjele i slično postaju sastavni dio monetarno-kreditnog, poreskog, spoljnotrgovinskog sistema. Otuda i značaj privrednog sistema u užem smislu riječi, koji, naravno, ne treba poistovećivati sa samoupravnim društveno-ekonomskim sistemom. Otuda i potreba što hitnijeg usavršavanja, izmjene i dopune svih neadekvatnih privredno-sistemskih rješenja, nezavisno od toga gdje su ona institucionalizovana — u Ustavu, Zakonu o udruženog radu, takozvanim sistemskim zakonima i drugoj regulativi.

Društveni plan razvoja, kao mehanizam ostvarivanja strategije i politike privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i ostalog razvoja, i to kao jedinstveni, odnosno zajednički društveni plan, potreban je samoupravnoj jugoslovenskoj privredi. Društveni plan razvoja Jugoslavije ne bi smio biti prost zbir društvenih planova razvoja republika i pokrajina, niti pak ovi prost zbir planova privrednih i drugih radnih organizacija. On bi morao biti zasnovan na nauci, naučnoj analizi i metodologiji, gdje bi bili utvrđeni opštedruštveni i privredni, naučno-tehnološki, energetski i drugi prioriteti, strukturna komponenta razvoja i podjela rada na jedinstvenom jugoslovenskom području, naročito u bazičnim granama, u oblasti proizvodnje sirovina, energije, hrane, u turističkoj privredi, saobraćaju i u određenim sek-

Digitized by Google

torima naučno-tehnološkog progresa. Naučno zasnovanim društvenim planiranjem i oslanjanjem na znanje i nauku u realizaciji tih planova izbjegli bi se skupi investicioni promašaji, tehnološki neopravdan paralelizam, autarhičnost, parcijalizacija i neracionalnosti u razvoju, koji su došli do izražaja u stvaranju zaokruženih republičko-pokrajinskih privreda.

Potrebno je, međutim, zauzeti jasan teorijski i praktičan stav u pogledu karaktera društvenog planiranja u samoupravnoj privredi, posebno u pogledu načina ostvarivanja planom utvrđenih prioriteta i zadataka. Društveni planovi i njihova realizacija ne bi, po mom mišljenju, smjeli da ograničavaju samoupravni karakter privrede, slobodu privrednih organizacija i njihovih radnih kolektiva u donošenju ekonomskih odluka, pa, prema tome, i odluka u obimu i strukturi proizvodnje i investicija, polazeći od svoje dohodovne motivisanosti i interesa, od mogućnosti na tržištu i uslova privređivanja, koje stvaraju ekonomska politika i privredni sistem u užem smislu riječi. Otuda se kao najadekvatniji vid sprovođenja društvenog plana u samoupravnoj privredi, po meni, nameće selektivna i diferencirana, odnosno beneficirana ekonomska politika, koja bi povoljnim kreditima (u pogledu rokova otplate i kamatne stope), smanjenjem poreza i doprinosa, povlašćenim rješenjima u spoljnotrgovinskim odnosima (dobijanje povoljnih stranih kredita, povlašćen uvoz sa smanjenim ili ukinutim carinama, devizne privilegije, izvozni podsticaji itd.) materijalno motivisala i stimulisala privredne organizacije da u svoje planove razvoja uključe i realizaciju društvene planske prioritete i zadatke.

Samoupravni sporazumi, naravno, mogu da imaju mjesto u domenu samoupravnog planiranja organizacija udruženog rada. Međutim, i to treba jasno istaći, oni ne mogu ni izbliza da zamijene niti tržište, odnosno ekonomske i tržišne zakonitosti i djelovanje tržišne utakmice, niti ekonomsku i razvojnu politiku, odnosno društveno planiranje. A u oblasti cijena, izuzev kad je u pitanju reprodukcijska povezanost, oni dovode do kartelskih, dogovornih, viših cijena.

3. Teorijsko pitanje, koje se može postaviti i koje ima sasvim konkretne praktične reperkusije, bilo bi: da li ekonomska politika, tekuća i razvojna, i u okviru toga društveno planiranje, i privredno-sistemska rješenja, predstavljaju strano tijelo u socijalističkoj samoupravnoj privredi, ako je njena osnovna karakteristika da udruženi radnici — a ne neko u ime i mimo njih — donose sve osnovne ekonomske odluke? Odgovor, po mom mišljenju, zavisi od toga ko donosi odluke i usvaja ekonomsku i razvojnu politiku, društveni plan i privredno-sistemska rješenja.

Ako su udruženi radnici, samoupravljači, stavljeni u situaciju da odluke samostalno donose samo na nivou svojih osnovnih, odnosno (posredno) i radnih i složenih organizacija, onda je to samoupravljanje na mikro-nivou, ograničeno samo na svoje organizacije udruženog rada. Ako i te odluke u velikoj mjeri donose

Digitized by Google

neformalno drugi, van privrednih organizacija, državni i politički organi na različitim nivoima, kao što je to dobrim dijelom bio slučaj kod nas, onda se teško može govoriti o samoupravljanju, makar i na tom »najnižem« nivou. Ako, pak, toga nema, nerealno je očekivati racionalno, efikasno i ekonomski odgovorno poslovanje i privređivanje.

Odluke od šireg značaja udruženi radnici (treba da) donose na nivou takozvanog interesnog organizovanja (koje je inače predimenzionirano, nedovoljno racionalno i zahtijeva temeljno preispitivanje) i na nivou delegatskih skupština, odnosno vijeća udruženog rada, za sada kod nas na nivou opština, pokrajina i republika. Ovdje se donose i neke odluke u oblasti ekonomske, posebno poreske, odnosno politike opšte i zajedničke potrošnje, razvojne politike i planiranja, a i neka privredno-sistemska rješenja.

Ako hoćemo da te odluke budu stvarno, a ne formalno, odluke predstavnika udruženih radnika, samoupravljača, onda su neophodne duboke izmjene u kandidacionom i izbornom sistemu: demokratska procedura kandidovanja, tajni izbori, bez — sada institucionalizovane — diskriminacije određenih (poslovodnih i stručnih) struktura u pogledu pasivnog izbornog prava, što ostavlja široki prostor za manipulisanja od strane državne birokratije raznih nivoa i izvršnih organa kad je reč o stvarnom donošenju značajnih odluka. Najadekvatnije donošenje odluka na tim nivoima bilo bi ako bi demokratski izabrana vijeća udruženog rada bila organizovana po radno-funkcionalnom principu, a njihove odluke bile zasnovane na nauci, na prethodno sačinjenim naučnim i stručnim analizama.

Integralno samoupravljanje, donošenje samoupravnih odluka, na najvišem nivou, jeste naše društveno usvojeno opredeljenje. Ono se, međutim, ne može dosljedno ostvariti ako se na nivou društvene zajednice u cjelini ne institucionalizuje, odnosno, na naprijed iznetim principima, formira Vijeće udruženog rada u okviru Skupštine SFRJ. To bi bilo pravo mjesto gdje bi udruženi radnici, samoupravljači, preko slobodno izabranih svojih delegata, donosili i sve značajne ekonomske odluke u domenu makro-ekonomske politike, u najširem smislu riječi, gdje bi utvrđivali i usvajali mjere tekuće ekonomske politike, strategiju, politiku i planiranje opštedruštvenog, privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i ostalog razvoja i privredno-sistemska rješenja.

Organizovane snage našeg društva, uključujući, naravno, nauku, naučne institucije i naučne radnike, trebalo bi da pruže argumentovan otpor praksi i institucionalizovanim rješenjima koja taj istorijski značajan korak u razvoju integralnog samoupravljanja, na opštedruštvenom, makro-nivou, onemogućavaju, prepuštajući tako birokratskim, administrativnim i etatističkim, naročito republičko-pokrajinskim, strukturama izuzetno važne i — za efikasnost privređivanja, ostvarenje jedinstvenog jugosloven-

Digitized by Google

skog tržišta, integraciju jugoslovenske privrede i izlazak iz ekonomske krize — presudne poluge privrednog odlučivanja.

4. Ekonomska politika i privredno-sistemska rješenja u domenu obima, strukture i rasta ukupne društvene proizvodnje, društvenog proizvoda, odnosno privredne aktivnosti moraju da uključe i problematiku amortizacije, akumulacije i realne kamate, koje neposredno utiču na rezultate u ovom društveno izuzetno značajnom području.

Društvena sredstva za proizvodnju u situaciji inflacije, utoliko više ukoliko je stopa inflacije viša, bivaju realno obezvređivana, smanjivana i prelivana u dohodak, i, sljedstveno, u ličnu, opštu i zajedničku potrošnju, ukoliko se ekonomskom politikom, odnosno trajnim privredno-sistemskim rješenjima ne obezbijedi realno pozitivna stopa amortizacija, promptno usklađivana sa inflacionom stopom, odnosno automatsko i permanentno revalorizovanje, odnosno indeksacije tih sredstava po ekonomski i tehnološki utvrđenoj stopi amortizacije. To bi moralo da bude praćeno realnom kamatnom stopom na depozite, jer bi bez toga, u situaciji inflacije, ubrzo došlo do erozije tako izdvojenih i deponovanih sredstava za amortizaciju. Bez realne amortizacije i očuvanja njene realne vrijednosti nema proste reprodukcije, dolazi do dezinvestiranja, do umanjene reprodukcije. Odlaganje takvih rješenja, zbog teškoća u kojima se nalazi naša privreda, ne bi se smjelo prihvatiti, jer se nerealnom amortizacijom te teškoće povećavaju, nastaje dezinvestiranje, osiromašivanje privrede, uz umanjenu društvenu reprodukciju.

5. Problematika akumulacije zaslužuje izuzetno mjesto. Izdvajanje što većeg obima akumulacije iz dohotka od presudnog je značaja za povećanje tehničke opremljenosti rada i, sljedstveno tome, produktivnosti rada, proširene reprodukcije, stope privrednog rasta.

Pošto privredne organizacije u našoj samoupravnoj privredi koriste a ne plaćaju cijenu upotrebe društvenih sredstava, i s obzirom na to da Ustav predviđa obavezu organizacije udruženog rada ne samo da očuvaju (što znači da obezbijede prostu reprodukciju) već i da proširuju materijalnu osnovu udruženog rada (što znači da obezbijede proširenu reprodukciju), bila bi neophodna ekonomska politika u oblasti akumulacije. Njome, odnosno obaveznim društvenim dogovorima, ili privredno-sistemskim rješenjima u oblasti raspodjele, trebalo bi obezbijediti ekonomski opravdane relacije između ukupne (lične, opšte i zajedničke) potrošnje i akumulacije, u smislu utvrđivanja dogovorene minimalne akumulacije.

Samofinansiranje proširene reprodukcije sopstvenom akumulacijom najzdraviji je vid njenog finansiranja. Ono bi se povećalo ako bi se privredno-sistemskim rješenjima — što je neophodno — precizirao i izmijenio karakter i ograničila hipertrofiranost osnovnih organizacija udruženog rada i reafirmisala radna i složena organizacija. Tako bi se smanjio udio kreditnih

Digitized by Google

odnosa i ograničila učešće kredita u finansiranju proširene reprodukcije, a ojačala razvojna funkcija i planiranje privrednih organizacija.

Mjerama ekonomske politike, odnosno privredno-sistemskim rješenjima, trebalo bi podsticati udruživanje i koncentraciju akumulacije i mobilnost akumulacije, koja je kod nas suviše atomizovana i teritorijalizovana. Trebalo bi podvrći bespoštednoj naučnoj kritici i odbaciti sve dogmatske predrasude koje u udruživanju sredstava, odnosno akumulacije i u učešću u zajedničkom dohotku vide obnavljanje nekog »kapital-odnosa«. Trebalo bi mijenjati i ona privredno-sistemska rješenja koja omogućavaju, obično pod pritiskom lokalnih državnih organa da se detaširane osnovne organizacije jednostavno izdvajaju iz radne organizacije čije je sjedište na »tuđoj« teritoriji. Pod udarom bi trebalo da se nađu i rješenja, prije svega, u poreskom sistemu, odnosno sistemu finansiranja opšte i zajedničke potrošnje, koja podstiču teritorijalizaciju akumulacije, zaokruživanje i zatvaranje »svoje« lokalne, pokrajinske i republičke privrede.

6. Dobro koncipirana, elastična i stimulativna politika ličnih dohodaka, odnosno društveni dogovor o raspodjeli ličnih dohodaka, doprinijela bi očuvanju i povećanju akumulacije. Ona je neophodna najprije u vanprivrednim, ali i u privrednim oblastima. Naročito je nužna u monopolskim i sličnim domenima, gdje postoji renta, odnosno ekstradobit, i gdje bi politika ličnih dohodaka morala da bude praćena politikom, odnosno društvenim dogovorima o relativnim cijenama, koje bi, ako se daju u apsolutnim iznosima, morale, zbog inflacije, biti predmet redovne i češće, najbolje automatske indeksacije. Politika ličnih dohodaka bi tako ostvarivala ulogu razvojne politike, ali bi ona — ukoliko bi onemogućila rast ličnih dohodaka iznad ostvarene produktivnosti rada — bila sastavni dio šire antiinflacione politike. Njome bi se, uz to, moglo najpotpunije obezbijediti realizovanje principa socijalističke raspodjele prema radu, odnosno prema kvantitetu, kvalitetu i rezultatima rada, principa koji je kod nas nedopustivo poremećen.

7. Samofinansiranje proširene reprodukcije ne može, pa i ne treba u potpunosti da zamijeni kreditne odnose i kredit kao oblik finansiranja proširene reprodukcije. Krediti koji potiču od štednje stanovništva i od depozita privrednih i ostalih organizacija udruženog rada, po osnovu izdvojene a još neinvestirane amortizacije i akumulacije, imaju mogućnosti da se uvećavaju.

»Nepokrivene« bankarske kredite, kao izvor finansiranja proširene reprodukcije, treba, ekonomskom politikom i sistemskim rješenjima, radikalno ograničavati, tim prije što oni, pogotovo u situaciji niske ili negativne stope privredne aktivnosti, djeluju, najvećim svojim dijelom, inflatorno.

Još oštrije valja postupati prema vrlo raširenoj pojavi takozvanog međusobnog »kreditiranja«, kupovini bez plaćanja, ta-

Digitized by Google

kozvanoj »sivoj« emisiji, kao najtipičnijem vidu, za tržišnu privredu neprihvatljive, finansijske nedisciplne, koja ima šire i izrazito negativne posljedice, ne samo u pogledu rasta inflacije.

Stranim kreditima, kao izvoru i obliku finansiranja proširene reprodukcije, koji su bili hipertrofirani i ne uvijek namjenski korišćeni, treba pretpostaviti ulaganja stranog kapitala, po pravilu, u zajedničke privredne, prije svega proizvodne poduhvate. Pri tom bi trebalo nedogmatski prići najprije razmatranju mogućnosti direktnog stranog ulaganja, pod određenim uslovima, vremenskim oročenjima i slično. U tom pogledu bi trebalo koncipirati ekonomsku politiku i donijeti odgovarajuća privredno-sistemska rješenja.

8. Radi povećanja ukupne akumulacije u našoj privredi i podsticanja toliko potrebne motivisanosti, trebalo bi smjelije i brže prilaziti realizaciji stavova o usmjeravanju i ulaganju dijela ličnih dohodaka, odnosno individualne štednje radnika i stanovništva u proširenu reprodukciju svojih ili drugih, prije svega, proizvodnih organizacija društvenog sektora, ali i institucionalnim rješenjima stvoriti okvire da se i po tom osnovu, kao vidu minulog rada, ostvaruje dodatni dio ličnog dohotka u fiksnom ili varijabilnom obliku. Dogmatske predrasude nas ne bi smjele odvratiti od korišćenja toliko značajnog izvora dodatne dobrovoljne akumulacije koja bi, za razliku od štednje u bankama, djelovala motivaciono, pogotovo ako bi naknada, to jest dodatni dio ličnog dohotka, bio varijabilan. Tako bi se proširivali izvori i sredstva za akumulaciju, koju — ako bi bila u vidu obveznica sa varijabilnom naknadom — privredne organizacije ne bi bile obavezne da vraćaju, da otplaćuju, što je, inače, neophodno kad je u pitanju kredit.

Mi bismo morali što prije operacionalizovati (u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije usvojeno) opredjeljenje da naši radnici (u zemlji i inostranstvu) i ostalo stanovništvo (koje ne može, ne želi ili neće da se bavi malom privatnom privredom) mogu pojedinačno da ulažu dio svojih ličnih dohodaka, odnosno štednje, u privredne, prije svega, proizvodne organizacije društvenog sektora. Mi nemamo pravo da zbog bilo kakvih predrasuda u tome oklevamo, tim prije što je tu riječ o vrlo velikim sredstvima, znatnom proširivanju akumulacije, to jest materijalne osnove našeg udruženog rada i o vrlo bitnom motivacionom faktoru.

Treba, naime, stvoriti sljedeće institucionalne, to jest zakonske uslove: prvo, da radnici koji to hoće mogu dio svog ličnog dohotka, odnosno štednje, ulagati direktno u privrednu organizaciju u kojoj su zaposleni, u vidu dodatne akumulacije, i po tom osnovu dobiti obveznice bilo sa fiksnom naknadom (većom od bankarske kamate), bilo — što je daleko poželjnije — sa varijabilnom naknadom, u zavisnosti od poslovnih rezultata, i drugo, da naši radnici u zemlji i iz inostranstva i ostalo naše stanovništvo mogu da ulažu svoju štednju u druge privredne,

Digitized by Google

prije svega, proizvodne organizacije, s tim što im se ne mora dati pravo odlučivanja, mada bi im se moglo dati određeno savjetodavno pravo.

Samoupravna prava radnih kolektiva tako ne bi bila ni na koji način okrnjena. Smanjio bi se samo kreditni odnos i zaduženost privrede, a povećala akumulacija. Ne treba ni isticati da ovi dodatni i neposredni vidovi ulaganja štednje stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora niukoliko ne znače pretvaranje društvene svojine u akcionarsku, dioničarsku. Time se samo stvaraju uslovi za proširenje društvene svojine.

Što se, inače, tiče, same akcionarske, odnosno dioničarske, grupne, ortačke, zadružne svojine, suvlasništva, susvojine, kod nas postoje nerazumijevanja i predrasude. Stoga bi, ovdje, samo možda trebalo podsjetiti na to da su neki poznati socijalistički pisci, Marksovi savremenici i prethodnici, zamišljali socijalističku privredu kao privredu organizovanu u vidu dioničarskih (akcionarskih) radničkih preduzeća, gdje bi radnici koji u njima rade bili suvlasnici svojih preduzeća. Takvim preduzećima se, po mom mišljenju, ne bi mogao negirati socijalistički i samoupravni karakter. Akcionarska radnička preduzeća se nikako ne smiju izjednačavati sa akcionarstvom u kapitalizmu (gdje postoje, s jedne strane, akcionari-kapitalisti, suvlasnici sredstava za proizvodnju, koji, naravno, nisu proizvođači, i, s druge, najamni radnici, proizvođači koji kapitalistima prodaju svoju radnu snagu).

9. Krajnje nedovoljno iskorišćen izvor dodatne akumulacije predstavlja mala privreda u individualnoj, porodičnoj, grupnoj, odnosno zadružnoj svojini. Trebalo bi odbaciti, djelimično u našoj ekonomskoj politici i privredno-sistemskim rješenjima, a posebno u praksi, dogmatska gledanja na malu privredu u cjelini a posebno na neke njene sektore (koji su veći nego u nekim drugim socijalističkim zemljama sa centralizovanom privredom). To je slučaj sa sitnom (individualnom, porodičnom, grupnom, odnosno zadružnom, trgovinom, uključujući sitnu trgovinu (prodavnice) poljoprivrednih proizvoda. To ni u kom slučaju ne bi smetalo ni socijalizmu ni samoupravljanju, mada u ovom, kao i u ostalim sektorima to smeta istorodnim »samoupravnim« organizacijama koje ne žele da budu izložene tržišnoj utakmici, koja bi pokazala niži kvalitet njihovog rada i poslovnosti. U odsustvu organizovanog društvenog sektora za promptno i potpuno prihvatanje i distribuciju (na širim prostorima) sezonskih poljoprivrednih proizvoda, a i inače trebalo bi legalizovati individualni sektor privređivanja u tom domenu, uz preuzimanje normalnih zakonskih i drugih obaveza prema društvenoj zajednici.

Dosljednim sprovođenjem utvrđene politike u odnosu na malu privredu, prevazilaženjem predrasuda i ograničenja, dogradnjom stimulativnih privredno-sistemskih rješenja i pojednostavljivanjem administrativnih rješenja (za dobijanje dozvola, lokacija i drugo) trebalo bi otvoriti mnogo šire vrata maloj privredi u proizvodnoj, uslužnoj i trgovinskoj sferi. Omasovljavanjem male

Digitized by Google

privrede doći će do novih izvora ukupne akumulacije, do povećanja ukupne proizvodnje, samozapošljavanja i dodatnog ostalog zapošljavanja, sa multiplikatorskim efektima, do povećanja i zaoštravanja međusobne konkurencije i, sljedstveno tome, do proširivanja asortimana i poboljšanja kvaliteta roba i usluga i relativnog snižavanja njihovih ciljeva, a time i smanjivanja socijalnih razlika.

U traženju i organizovanju raznovrsnih modela privrednih organizacija u oblasti male privrede trebalo bi pokazati više nesputane, i lišene predrasuda, inicijative i mašte. Jedan od mogućih modela u organizovanju male privrede, koji bi bio od posebnog teorijskog ali i praktičkog interesa, bio bi onaj u kome sredstva za rad ne bi bila u svojini pojedinca već bi bila u grupnoj, kolektivnoj, odnosno zadružnoj, suvlasničkoj svojini svih zaposlenih radnika. U tom modelu bi lični dohodak svih zaposlenih zavisio od rada i rezultata poslovanja, ali i od svojine (koja ne bi morala biti podjednakog obima. Takve privredne organizacije bi mogle da imaju kompletnu samoupravnu unutrašnju organizaciju, svoje samoupravne i poslovodne organe, radne i druge zakonske obaveze, kao i sve druge samoupravne privredne organizacije u društvenom sektoru.

Razlika bi se sastojala u tome što bi u ovom modelu svi zaposleni radnici, kao zadrugari, suvlasnici, preuzimali potpuni finansijski rizik za rezultate svog poslovanja. Može se pretpostaviti da bi takvi svojinski odnosi bili izuzetan motivacioni faktor za bolje privređivanje, višu produktivnost rada i veću efikasnost poslovanja. Da li ima razloga da taj oblik organizovanja privrednih organizacija, u kome su neposredni proizvođači — a ne neko drugi — suvlasnici sredstava za proizvodnju, na kojima oni — a ne neko drugi — rade, ne tretiramo kao samoupravni?

10. Štednja, to jest novčana akumulacija privrednih organizacija i stanovništva prethodi realnoj akumulaciji, odnosno investicijama. Štednja, to jest novčana akumulacija privrednih organizacija se, direktno ili po isteku određenog vremena (nakon depozita u banci) pretvara, po pravilu, u realnu akumulaciju, to jest investicije, bilo u istim bilo u drugim radnim organizacijama. Štednja stanovništva koja je deponovana u bankama (štedionicama) koristi se u velikoj meri kao novčana akumulacija koja se putem kredita privredi pretvara u realnu akumulaciju, to jest investicije. Ukupna štednja, odnosno novčana akumulacija, gledano u cjelini, znatno bi se povećala ako bi se dosljedno ostalo na proklamovanoj i usvojenoj politici realnih pozitivnih kamatnih stopa, koje bi bile iznad stope inflacije.

Negativne bankarske kamatne stope, koje su ispod stopa inflacije, erodiraju realnu vrednost depozita i ušteda, destimulišu štednju, podstiču olako uzimanje kredita od strane stanovništva i privrede (jer je finansiranje proširene reprodukcije uzetim kreditima po negativnoj kamatnoj stopi povoljnije nego sopstvenom akumulacijom), podstiču ishitrenu, neracionalnu i

Digitized by Google

pretjeranu potrošnju stanovništva i investomaniju privrednih organizacija, unose neekonomske kriterijume u ponašanje i donošenje investicionih i drugih oblika. One, u situaciji relativno ograničenih robnih fondova, dovode do pretjerane ukupne efektivne tržišne tražnje i do dodatne inflacije.

Dosljedno koncipirana i sprovođena, politika realnih kamatnih stopa trebalo bi — što se tiče pasivnih kamata — da se podjednako odnosi na sve depozitore i na sve vrste štednji, depozita privrednih i ostalih organizacija i stanovništva. Ona bi, po mom mišljenju, trebalo da se odnosi i na neoročenu štednju i depozite, bar na nivou takozvane pozitivne nule u odnosu na stopu inflacije.

Što se tiče kamatnih stopa na kredite (uzete kod banaka), one bi morale, takođe, biti — kumulativno posmatrano — realno pozitivne. Ako su negativne, one znače prelivanje dohotka dru gih u korist uzimanja kredita. Međutim, one ne moraju, pa i ne treba da budu linearne. One ne treba da znače niti istovetnu niti za sve uzimaoce kredita realnu — to jest iznad stope inflacije — kamatnu stopu. Selektivna i diferencirana politika kamatnih stopa na kredite jeste ono što se treba založiti. Selektivnost i diferenciranost je, inače, u biti gotovo svake dobro koncipirane ekonomske politike. To znači da za selektivne uzimaoce kredita, za određene sektore privrede, nerazvijene regione, ili za selektivne namjene, na primjer za stambenu izgradnju (stanovništva) kamatna stopa na uzete kredite može i treba da bude povlašćena, niža, pa i negativna, to jest ispod stope inflacije.

Povlašćene, pa i negativne kamatne stope na kredite morale bi da budu pokrivene realnim kamatnim stopama koje bi bile više od povlašćenih, a koje bi bankama plaćale neke druge kategorije uzimalaca kredita ili koje bi se plaćale na kredite za neke druge namjene koje društvena zajednica ne želi da stimuliše. Ako je iznos povlašćenih kredita, sa negativnom kamatnom stopom, vrlo veliki, a u datoj situaciji nužan, onda se razlike u ukupnom iznosu kamata (po kreditima) do realnog moraju pokrivati iz drugih izvora, na primjer regresom za kamate, iz poreza, doprinosa, rezervi i slično, ne isključujući ni dodatnu emisiju novca (čija stopa rasta — uzgred da kažemo — ne bi, po pravilu, trebalo da premaši stopu rasta društvenog proizvoda, zbog inflacionih efekata). Sigurno je jedno — da te razlike, to jest niže i negativne kamatne stope na kredite, ne bi smele da se pokrivaju smanjivanjem realnih, odnosno prelaskom na negativne, ili još negativnije kamatne stope na štednju i depozite.

Realne kamatne stope na uzete kredite — ako su stvarno realne, to jest, iznad stope inflacije — mogu da predstavljaju opterećenje za uzimaoce kredita, za dio privrede i stanovništva koji uzimaju kredite. Ako, pak, te kamatne stope, uprkos usvojenoj politici, nisu realne — a kod nas one de facto nisu i nisu u vrlo dugom vremenskom periodu ni bile — one realno dovode do prelivanja dohotka u korist uzimaoca kredita, utoliko

Digitized by Google

više ukoliko su kamatne stope negativnije u odnosu na stopu inflacije.

Napuštanje realnih ili bar približno realnih kamatnih stopa na uzete kredite i linearno uvođenje negativnih, odnosno još negativnijih kamatnih stopa (koje su, po nekim proračunima za poslednje tromesečje, za više od 50% manje od stope inflacije) metodologijom nerealno programirane inflacije ili bez nje, nije pravi put za suzbijanje inflacije. Time se samo podstiče inflacija (zbog preterane) tražnje. To nije ni pravi put za rasterećenje privrede. Od takvog linearnog rasterećenja privrede najviše koristi imaju one privredne organizacije koje su najviše koristile kredite, a najmanje koristi, pa i štete one koje su najmanje uzimale kredite, koje su uspješno poslovale, koje su sopstvenom akumulacijom finansirale svoju ili i drugu proširenu reprodukciju (što bi, inače, morale biti opredeljene naše ekonomske politike), odnosno one koje su imale uštede i depozite kod banaka (po osnovu još nerealizovane amortizacije i sopstvene akumulacije). To znači veliko prelivanje dohotka u korist neuspješnih i prezaduženih privrednih organizacija.

Ovdje bi trebalo dodati i upozorenje. Naime, vođenje kamatne politike je delikatan posao, a odluke u tom domenu mogu imati višestruke posljedice. Njima se može doprinijeti dodatnoj inflaciji (zbog pretjerane tražnje), gubljenju povjerenja i sigurnosti ulagača, smanjivanju i odlivanju devizne štednje, usporavanju povratka naših radnika iz inostranstva.

Dva primjera to najbolje ilustruju: prvo, nagla i nedovoljno prostudirana privredno-sistemska promjena kojom su linearno ukinute devizne kamate za sve građane u zemlji, pa i za one koji su te devize zaradili u inostranstvu, promjena koja je, pored ostalog, pokrenula snažnu lavinu potrošnje, to jest ukupne efektivne tražnje koja je (u odsustvu realne pozitivne kamatne stope) dolila ulje na razbuktalu vatru inflacije (a dok su se davale devizne kamate, depozitari su se suzdržavali od potrošnje, jer je devizna kamata bila realno pozitivna i čuvala je realnu vrednost depozita), i drugo, isto takva promjena, od koje se mogu očekivati još negativniji efekti, naročito u pogledu perspektive devizne štednje u našim bankama, kojom se, uprkos proklamovanoj politici stimulisanja devizne štednje, kamatne stope na deviznu štednju »prilagođavaju« (uz dva dodatna procentna poena) domicilnim kamatama u zemlji porijekla deviza, što de facto znači vrlo veliko smanjivanje, pa i prepolovljivanje dinarske kamatne stope na deviznu štednju.

A osnovna preokupacija naše ekonomske politike u ovom domenu bi morala biti: kako privući u naše banke i u direktne privredne, posebno proizvodne investicije, ogromna devizna sredstva naših građana u inostranstvu, koja, po nekim proračunima, prevazilaze iznos našeg ukupnog zaduženja u inostranstvu. Politika kamata, dakle, mora da se zasniva na prethodnoj sačinjenoj svestranoj naučno-stručnoj analizi.

Digitized by Google

Zaključak koji bi se, na kraju razmatranja o kamatama, mogao dodatno izvući bio bi da najjednostavnija i najpravilnija metodologija bila bi — automatska revalorizacija glavnice (svih kredita i depozita), ne mijenjajući ugovorenu, utvrđenu kamatu. Tako bi se koncepcijski i u praksi razgraničila glavnica od kamate. Kamatom se ne bi više obuhvatilo ono što u stvari nije kamata, već glavnica (kredit, odnosno depozit). Kamata bi se tako de facto svela na kamatu. To bi u situaciji inflacije, pogotovo visoke, kakvu imamo, dovelo do daleko ravnomernijeg opterećenja privrede u otplati kredita (sa kamatama). To zbog toga što se dosadašnjom metodologijom otplata kredita u ravnomjernim (mjesečnim) rokovima vrši u nominalno istim a u stvari u vrlo različitim realnim iznosima, najvećim realnim iznosima na početku otplatnog perioda (što i najteže pada uzimaocima kredita), a potom realno sve nižim i najnižim pri kraju otplatnog perioda.

11. Povećanje akumulacije — toliko dragocjene za privredni razvoj — moglo bi se vršiti i na račun smanjivanja kod nas relativno velike ukupne društvene režije, prije svega opšte ali i određenih vidova zajedničke potrošnje. Smanjivanje društvene režije može se postići direktnim i podsticajnim mjerama ekonomske politike i privredno-sistemskim rješenjima. Polazeći od nivoa društvene i privredne razvijenosti, od opštedruštvenih potreba i mogućnosti privrede, treba, ako ne »jednom zasvagda«, a onda za dugi vremenski period, utvrditi u fiksnom procentu od realizovanog dohotka, odnosno ličnih dohodaka, ili dobiti, izdvajanja (doprinose) za sve pojedinačne vidove opšte i zajedničke potrošnje.

Ako bi se ti procentualni odnosi izdvajanja jednom dobro odmjerili i uspostavili, i ako bi se dobro odabrala osnovica izdvajanja, onda bi se učinila suvišnim sada česta posezanja za vraćanjem privredi dijela doprinosa izdvojenih za pojedine vidove zajedničke potrošnje (čak i iz sredstava za obrazovanje, u situaciji kada su lični dohoci nastavnika prema svim kriterijima prekomerno niski u odnosu na dohotke radnika istih kvalifikacija, na primjer, u organima društveno-političkih zajednica i organizacija).

Bilo bi, po mom mišljenju, neophodno utvrditi redosljed svih izdvajanja, odnosno raspodjele ukupnog prihoda, odbacujući sadašnju praksu da se izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju nezavisno od realizovanog dohotka, pa i prije podmirenja minimalnih ličnih dohodaka.

Redosljed izdvajanja koji mi izgleda prirodan, i koji bi organe društveno-političkih zajednica i ostale subjekte opšte i zajedničke potrošnje učinio neposredno zainteresovanima za poslovne rezultate što ih postižu privredne organizacije sa njihove teritorije, odnosno na temelju kojih se izdvajaju sredstva, podrazumijevao bi sukcesivno izdvajanje (u dva, odnosno tri kruga). Naime, privredne organizacije bi iz ostvarenog ukupnog prihoda

Digitized by Google

(1) najprije pokrivale u cjelini materijalne troškove, realnu amortizaciju i ostale prispjele kreditne i druge slične obaveze, (2) potom izdvajale minimalne, zagarantovane lične dohotke, to jest prvi dio ličnog dohotka po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada, (3) zatim prvi dio minimalne društveno dogovorene akumulacije, i (4) nakon toga prvi, odnosno minimalni dio utvrđenog doprinosa za zajedničku (najprije za obrazovanje, zdravstvenu i penzijsku zašitu) i opštu potrošnju.

Privredne organizacije bi, po meni, ispunjavale minimalne kriterijume društvene rentabilnosti ako bi bile u stanju da izvršavaju prve dvije obaveze iz prvog kruga izdvajanja, naime: (1) potpuno pokrivanje materijalnih troškova, realne amortizacije, kreditnih i drugih sličnih obaveza i (2) minimalne, zagarantovane lične dohotke.

Što se tiče drugog kruga izdvajanja, privredne organizacije bi iz preostalog dijela (ukoliko ga imaju), ostvarenog dohotka istim redosljedom (izuzev već izdvojenih sredstava za materijalne troškove, realnu akumulaciju, kreditne i druge obaveze) pokrivale: (1) drugi dio ličnih dohodaka i posljedni po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada, zatim (2) drugi preostali dio minimalne društveno dogovorene akumulacije i potom (3) drugi preostali dio utvrđenih doprinosa za zajedničku i opštu potrošnju. Treći i posljednji krug izdvajanja iz preostalog dijela ostvarenog dohotka (ukoliko ga imaju) bio bi namijenjen (1) pokrivanju preostalog dijela ličnih dohodaka po osnovu rezultata poslovanja i (2) dodatne akumulacije.

Po opštu i zajedničku potrošnju bio bi rigorozniji redosljed kada bi izdvajanja za tu potrošnju počela tek u drugom sukcesivnom krugu, to jest nakon izdvajanja (1) za lične dohotke po osnovu uloženog obima i kvaliteta rada (u cjelini) i (2) za minimalnu društveno dogovorenu akumulaciju (u cjelini), odnosno kada bi se izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju isključivo vezivala za ostvarenu dobit, kao doprinos iz ostvarene dobiti.

Redosljed izdvajanja bi mogao biti i nešto drukčiji — (1) nakon pokrivanja u cjelini materijalnih troškova, realne amortizacije i ostalih kreditnih i sličnih obaveza, pa (2) minimalnih, zagarantovanih ličnih dohodaka. Naime, preostali dio ostvarenog dohotka mogao bi se raspoređivati u fiksnoj (procentualnoj) srazmjeri: (a) za akumulaciju, (b) za opštu i zajedničku potrošnju i (c) za lične dohotke, s tim što bi se društveno utvrdili gornji limiti za određene vidove opšte potrošnje, pa i za lične dohotke, naročito u monopolskim oblastima (shodno politici, odnosno obaveznim dogovorima o raspodjeli ličnih dohodaka).

To je osnovni put za rasterećenje privrede i za vezivanje sudbine opšte pa i zajedničke potrošnje za ostvarene privredne rezultate.

Razmatranje kamatnih stopa navelo nas je na zaključak da nema ekonomskog opravdanja linearno, neselektivno i nediferencirano rasterećenje celokupne privrede smanjivanjem ionako

Digitized by Google

nerealnih, to jest negativnih kamatnih stopa na sve uzete kredite, a to znači i na kredite koje su uzele i neprivredne organizacije i stanovništvo. Ovdje bi samo trebalo dodati sljedeće. Ako se želi pribeći neselektivnom i nediferenciranom, znači linearnom rasterećenju privrede, svih privrednih organizacija (kako onih koje mogu i treba da budu sanirane tako i onih koje nemaju nikakvih realnih izgleda), onda bi ekonomski bilo racionalnije to rasterećenje privrede sprovesti smanjivanjem poreza i doprinosa za opštu pa, eventualno, djelimično i za neke vidove zajedničke potrošnje. To bi upućivalo na osjetno smanjivanje troškova opšte društvene režije, uštede i racionalizacije, uz smanjivanje broja zaposlenih, naročito onih koji svojim stručnim kvalifikacijama i radom ne odgovaraju, uz dogovoreni njihov transfer u proizvodne oblasti, uvođenje participacije za neke vidove zajedničke potrošnje. Pri tom bi se za izvjesno vrijeme moralo računati i sa određenim deficitnim finansiranjem, zajmovima i dodatnom emisijom, odnosno, što je bolje, sa njenim preusmjeravanjem u ovom pravcu.

12. Najveći prostor za akumulaciju, proširenu reprodukciju, brži i strukturno usklađeniji privredni razvoj dobiće se dosljednim realizovanjem principa samoupravljanja, ostvarivanjem slobode radnika i radnih kolektiva da slijede svoj ekonomski, to jest dohodovni interes, da, nesputani od državno-političkih organa (lokalnih, republičko-pokrajinskih i saveznih), donose, na svim nivoima, sve osnovne ekonomske i investicione odluke, uz što potpunije djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti i slobodne tržišne utakmice, uz ekonomsku (a ne administrativnu) prinudu i ekonomsku motivisanost, uz striktno preuzimanje ekonomske odgovornosti i rizika (kad je riječ o nivou ličnih dohodaka, gubitku samoupravnih i poslovodnih funkcija, nadoknadi promašaja i gubitaka, sve do likvidiranja nerentabilnih i besperspektivnih privrednih organizacija i gubitka radnog mjesta), uz prevazilaženje policentričnih etatizama, takozvanih nacionalnih privreda, lokalnih i republičko-pokrajinskih barijera, uz što potpunije djelovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i slobodno cirkulisanje roba, usluga, kapitala, akumulacije i radne snage, uz slobodno udruživanje sredstava i rada, integraciju, ukrupnjavanje i dislociranje bez diskriminacije svojih osnovnih organizacija na cijelom jugoslovenskom prostoru, uz slobodu izbora samoupravnih ali i stručno i preduzetnički najkvalifikovanijih poslovodnih organa u svojoj radnoj sredini u bankama (bez uplitanja lokalnih i drugih organa), uz postojanje realnih ekonomskih kategorija (amortizacija, akumulacija, lični dohoci, kamata, devizni kurs, stanarina i slično), uz jedinstveno devizno tržište i, perspektivno, konvertibilnost domaće valute i ostale principe i uslove (iznijete u ovom radu), a sve to u okvirima jasne i određene aktivne i stimulativne (pa i destimulativne) ekonomske politike, u širem smislu riječi, tekuće i razvojne politike i plani-

Digitized by Google

ranja i adekvatnog privrednog sistema, koji utiču na sve ove i druge uslove privređivanja.

To će dovesti do potpunijeg korišćenja unutrašnjih rezervi, ušteda u radu, sredstvima, energiji, transportu, potpunijeg korišćenja sada nedovoljno angažovanih kapaciteta, do produktivnijeg zapošljavanja i rada u više smjena, smanjivanja troškova i pretjerane režije u privredi i, sljedstveno tome, do veće akumulacije i bržeg privrednog razvoja.

13. Socijalističkoj samoupravnoj privredi, kao i ostalim tržišnim privredama, potrebni su ekonomska politika i privredno-sistemska rješenja u domenu ukupne zaposlenosti, odnosno ekonomska politika protiv nezaposlenosti. Mjere ekonomske politike i odgovarajuća privredno-sistemska rješenja, koja podstiču i dovode do dinamiziranja ukupne proizvodnje, o čemu je bilo riječi, djeluju istovremeno i na rast ukupne zaposlenosti. S obzirom na to da smo ovu problematiku drugdje detaljno razmatrali i da o njoj postoje posebni referati, ovdje bih samo, ukratko, rekao sljedeće.

Zapošljavanje mora postati jedno od centralnih pitanja društvenog planiranja privrednog razvoja. Uz to je, pored ostalog, potrebno usporiti odliv poljoprivrednog stanovništva (promjenom položaja poljoprivrede i individualnih poljoprivrednih proizvođača), podsticati razvoj male privrede (zbog izvanrednih mogućnosti dodatne proizvodnje i zapošljavanja), usklađivati obrazovni sistem sa potrebama privrede i društva, voditi politiku većeg učešća akumulacije u raspodjeli dohotka, usmjeravati štednju stanovništva u proizvodne tokove društvenog sektora, voditi tome adekvatnu politiku ličnih dohodaka, stimulisati proizvodne i radno intenzivne investicije (gdje god je to opravdano), usmjeravati sredstva Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina i bankarskih kredita u radno intenzivne oblasti proizvodnje, ostvarivati diverzifikaciju i disperziju proizvodnje, organizovati rad u više smjena, raspisivati narodne zajmove i uvoditi samodoprinos za proizvodno zapošljavanje, smanjiti porez i doprinos iz bruto ličnih dohodaka, uvesti elastičniji radni odnos, rad sa skraćenim radnim vremenom i mogućnost prevremenog penzionisanja, relativizirati sigurnost radnog mjesta, institucionalizovati selekciju radnika na osnovi sposobnosti i zalaganja, dosljedno sprovoditi populacionu politiku, primjenjivati i pooštravati propise o obaveznom zapošljavanju pripravnika, prije svega sa pola radnog vremena, podsticati i razviti široku dodatnu investicionu djelatnost u objektima takozvanog društvenog standarda, odnosno u građevinarstvu, stambeno-komunalnoj izgradnji, saobraćajnoj i drugoj infrastrukturi, pošumljavanju, melioraciji i slično.

Ako sve ove nabrojane mjere ekonomske politike i privrednog sistema ne bi dale zadovoljavajuće efekte u oblasti zapošljavanja, za određeno, dogledno vrijeme, onda će socijalni razlozi sve više govoriti u prilog sve radikalnijoj i ekstenzivni-

Digitized by Google

joj primjeni obaveznog dodatnog zapošljavanja svih nezaposlenih (srazmjerno broju zaposlenih u svakoj radnoj organizaciji), uz odgovarajuću diferencijaciju, vodeći računa o postupnosti i prioritetima u zapošljavanju. Takvo obavezno dodatno zapošljavanje ne bi, po pravilu, trebalo sprovoditi u vanprivrednim organizacijama, izuzimajući u određenoj srazmeri, naučne, visokoškolske, zdravstvene i neke druge organizacije. Ta obaveza bi trebalo, prije svega, da se odnosi na privredne, prvenstveno proizvodne organizacije, s tim što bi valjalo izuzeti (znatno ili potpuno) i one organizacije i sektore privrede koji su upućeni na izvoz.

Ali prije nego što bi se moralo pristupiti ovoj posljednjoj mjeri (opšteg obaveznog dodatnog zapošljavanja svih), trebalo bi, po mom mišljenju, prići prihvatanju društvenog dogovora koji bi postupno realizovao ideju o smanjivanju zaposlenih nezaposlenima, u kom slučaju bi dio zaposlenih (određeni procenat svake godine), koji najslabije ispunjavaju svoje radne obaveze, ustupao svoja radna mjesta nezaposlenima koji u najvećoj mjeri ispunjavaju potrebne uslove; sve to, naravno, uz određene modalitete i, na primjer, uz obezbeđenje minimalnih (zagarantovanih) ličnih dohodaka onima koji su morali da ustupe svoja radna mjesta.

14. Socijalističkoj samoupravnoj, kao i drugim tržišnim privredama, potrebna je ekonomska politika protiv inflacije, to jest opšteg rasta cijena, antiinflaciona ekonomska politika. Ovom prilikom ne bismo ulazili u analizu mogućih antiinflacionih mjera ekonomske politike, odnosno mjera koje predviđa Antiinflacioni program. O tome je bilo dosta govora na drugim mjestima. Ovdje bismo se ograničili samo na jedno, po mom mišljenju, važno pitanje, povodom kojeg, izgleda, postoje ozbiljne dileme, naime na pitanje slobodnog formiranja cijena ili društvene kontrole cijena.

Osnovna istorijska specifičnost samoupravnog sistema se sastoji u tome što udruženi radnici, na različitim nivoima svoje organizovanosti — a ne državni i paradržavni organi — donose sve osnovne ekonomske odluke pa, prema tome, po pravilu, i odluke o cijenama svojih roba i usluga, sem u monopolskim oblastima. Slobodno, tržišno (a ne administrativno) formiranje cijena mora polaziti od uslova na tržištu, od odnosa ponude i tražnje, naime od obima i strukture tražnje. Tako bi slobodno, tržišno trebalo da se formiraju cijene najvećeg dijela dobara i usluga, prije svega potrošačkih (potrošnih i trajnih) dobara. To, naravno, pretpostvalja aktivnu i odmjerenu, prije svega, emisiono-kreditnu ali i fiskalnu politiku, koja bi uspostavljala odgovarajuću ravnotežu između ukupnih novčanih (sa emisijom i kreditima) i robnih fondova, bez čega bi slobodno formiranje cijena dovodilo do inflacije.

U monopolskim oblastima, odnosno tamo gde postoji (prirodni, tehnološki, vještački) monopol, naime tamo gdje ne dje-

Digitized by Google

luje ili vrlo slabo djeluje — to jest gde ne može i gdje nije poželjno da djeluje — tržište, tržišni mehanizam, tržišna utakmica (bazične grane, veliki ekonomski sistemi, komunalne usluge i slično), tamo je potrebna politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama (što je bolje nego društvena kontrola cijena).

Politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama u tim monopolskim oblastima morali bi, prvo, da, pri utvrđivanju cijena, polaze od realnih ekonomskih kriterija, kako bi se dogovorenim cijenama moglo obezbijediti pokrivanje realnih, odnosno društveno-prosječnih materijalnih troškova, realne amortizacije, realne (minimalne, opšte dogovorene, odnosno veće ukoliko je riječ o »uskim grlima«, društvenim prioritetima, komparativnim prednostima) akumulacije, kao i realnih (šire društveno dogovorenih) ličnih dohodaka, zakonskih i ostalih predviđenih doprinosa (za opštu i zajedničku potrošnju i drugih).

Drugo. Tako utvrđene cijene morale bi da budu predmet permanentne revalorizacije, to jest indeksacije u odnosu na kretanje inflacije, da ne bi, i to vrlo brzo u uslovima visoke inflacije, došlo do novih dispariteta cijena, koje znače prelivanje dohotka iz tih u druge oblasti ili regione.

Treće. Politika cijena, odnosno društveni dogovori o cijenama u tim oblastima morali bi da budu praćeni dovoljno stimulativnom politikom, odnosno dogovorom o raspodjeli ličnih dohodaka, o čemu je bilo riječi, a koju bi trebalo proširiti na sve oblasti vanprivrednih i privrednih djelatnosti. Politika ličnih dohodaka bi, po mom mišljenju, trebalo da polazi, na primjer, od koncepta takozvanog uslovnog radnika i uslova rada. Inače bi se (i dalje) dešavalo da se ekstradohodak, odnosno renta, kao rezultat povoljnih uslova privređivanja, prelivaju u lične dohotke, umjesto — što je nužno — da se koriste za investicije u tim privrednim organizacijama, odnosno da se udružuju u zajedničke investicione i druge fondove (za finansiranje nauke, energetike, poljoprivrede, infrastrukture, za stimulisanje izvoza i slično).

Četvrto. Dijelu monopolskih oblasti moglo bi se naravno, prepustiti da slobodno, tržišno formira cijene, pod uslovom, prvo, da se raspolaže i na tržištu interveniše potrebnim robnim rezervama, i drugo, da se, kad je riječ o proizvodima tih (naših) monopolskih oblasti, omogući slobodan, odnosno interventni uvoz, što pretpostavlja konvertibilnost domaće valute, odnosno postojanje dovoljnih deviznih rezervi.

Peto. Antiinflaciona politika bi morala, po mom mišljenju, polaziti od tih i ostalih, ranije iznijetih, teorijskih i konceptualnih okvira.

15. Principi iznijeti u pogledu cijena odnose se, naime trebilo bi da se odnose i na cijene poljoprivrednih proizvoda, koje su jedan od najznačajnijih podsticajnih i usmjeravajućih mehanizama za povećanje i prestruktuiranje poljoprivredne proizvod-

Digitized by Google

nje, gdje, nesumnjivo, imamo komparativne prednosti. Cijene poljoprivrednih proizvoda treba, također, da se formiraju po ekonomskim kriterijumima, po pravilu, slobodno, tržišno, što ne isključuje potrebnu postupnost.

Administrativno utvrđene, fiksne, neekonomske i depresirane cijene poljoprivrednih proizvoda nijesu pravi put za zaštitu životnog standarda stanovništva. Njega treba štititi na drugi način (korigovanjem zagarantovanog nivoa ličnih dohodaka, odnosno, što je bolje, jer je namjenskog karaktera, dodjelom, na primjer, univerzalnih bonova za kupovinu samo osnovnih prehrambenih proizvoda). Administrativne cijene, ako su, kao što je to slučaj kod nas, neekonomske i izrazito depresirane, ako se one kasno (na primjer, pred žetvu) utvrđuju, ako se automatski ne revalorizuju (indeksiraju stopom inflacije), one djeluju destimulativno na poljoprivrednu proizvodnju, a ako nijesu međusobno (za pojedine vrste proizvoda) dobro odmjerene, one dovode do strukturnih disproporcija unutar poljoprivrede.

Poljoprivreda, međutim, ima jednu drugu specifičnost koja zahtijeva određene mjere ekonomske politike, odnosno društveni dogovor i akciju. Riječ je, naime, o tome da je tržišna tražnja za poljoprivrednim, naročito osnovnim, egzistencijalnim, proizvodima dosta neelastična, što bi, zbog mogućih izrazito jakih fluktuacija u obimu ponude (uglavnom zbog nepredvidivih klimatskih uslova, u jednoj godini vrlo povoljnih a u drugoj vrlo nepovoljnih, veoma plodna, a potom naglašeno sušna godina), ukoliko ne bi bilo odgovarajuće politike, dovodilo do izrazito niskih (u vrlo plodnoj) i izrazito visokih (u sušnoj godini) cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda i dohotka poljoprivrednih proizvođača. To upućuje na potrebu ekonomske politike, odnosno društvenih dogovora kojima bi se morale utvrditi zaštitne, garantovane otkupne cijene i obavezan otkup svih viškova (neprodate) poljoprivredne proizvodnje (u rodnim godinama), kojima bi, kao svojim rezervama, društvena zajednica intervenisala, iznosila ih na tržište (u sušnim godinama), ublažavajući time oštre fluktuacije i u cijeni poljoprivrednih proizvoda i u dohotku poljoprivrednih proizvođača.

16. Problem inflacije, to jest opšti rast cijena, jedan je od naših najtežih problema (pored usporene stope privrednog rasta, sa neadekvatnom privrednom strukturom, nezaposlenosti i naših spoljnoekonomskih problema, prije svega izvoza).

Ne ulazeći ovom prilikom u analizu svih generatora inflacije i svih antiinflacionih mjera ekonomske politike i privredno-sistemskih rješenja — što smo učinili drugdje[1] — ovdje ćemo se zadržati, uglavnom, na pitanju odnosa ukupne novčane mase (i kredita), to jest ukupne efektivne tražnje, i inflacije (zbog prekomerne tražnje). To zbog toga što se kod nas često čuje

[1] B. Šoškić, *Razvoj i osnove savremene ekonomske misli*, Institut za ekonomska istraživanja i »Savremena administracija, Beograd, 1986.

Digitized by Google

tvrdnja kako je naša monetarno-kreditna politika restriktivna, pa, prema tome, ona, navodno, ne utiče na inflaciju. Pri tom se obično daje obrazloženje da je porast novčane mase sporiji od rasta društvenog proizvoda, naravno od rasta nominalnog društvenog proizvoda, odnosno da je porast novčane mase (u situaciji, uglavnom, stagnantnog realnog društvenog proizvoda) sporiji od rasta cijena. A od septembra 1985. do septembra 1986. godine, prema službenim podacima, došlo je do povećanja novčane mase za više od 90%. Prema nekim drugim podacima, porast novčane mase za prvih deset mjeseci 1986. čak je bio veći od 100%.

Govori se da je rast novčane (i kreditne) mase bio ili treba da bude sporiji od rasta cijena. Kao da sam rast novčane i kreditne mase ne utiče na rast cijena, na inflaciju, kao da je rast cijena nešto sasvim nezavisno od rasta novčane (i kreditne) mase. Navodna restriktivnost, odnosno kod nas de facto hipertrofirano ekspanzivna monetarno-kreditna politika, mora se posmatrati i ocjenjivati, prije svega, u odnosu na kretanje, to jest rast ne nominalnog, već realnog društvenog proizvoda. Teško bi bilo u našoj sadašnjoj privrednoj situaciji prihvatiti politiku striktnog i krutog vezivanja porasta novčane (i kreditne) mase isključivo za porast realnog društvenog proizvoda, mada se za to, inače, zalažu neki od najpoznatijih svetskih monetarnih stručnjaka i naučnika, kao za neophodan uslov nepostojanja inflacije.

Međutim, ako hoćemo da obuzdamo inflaciju, koju, naravno, generiraju i drugi (troškovni, dohodovni, strukturni, monopolski, administrativni, pa i uvozni) faktori, mi ipak ne bismo smjeli dozvoliti da rast novčane mase i kredita (bankarskog i međusobnog, takozvane sive emisije), drugim riječima, da rast ukupne efektivne tražnje bude znatno iznad rasta realnog društvenog proizvoda. Svi ovi drugi generatori inflacije se efektuiraju, dovode do inflacije zato što popušta emisiono-kreditna brana, što ih ratifikuje emisiono-kreditna politika, zbog opšteg stanja u privredi, usljed opasnosti od zastoja u privrednoj aktivnosti, zbog socijalnih i drugih razloga, prije svega stoga što mnoge privredne organizacije nijesu u stanju da nastave svoje poslovanje bez dodjele novih kredita i zbog toga što se pribjegava novoj emisiji i kreditima da bi se finansirali novi i stalno rastući zahtjevi: robne rezerve, podsticaji za izvoz, negativne kursne razlike, naknada za nenaplaćeni izvoz i radove u inostranstvu, regresi za vještačko đubrivo, za stambenu izgradnju i druge budžetske stavke, subvencije, podsticaji, olakšice i slično.

Dužnost bi monetarno-kreditne politike, pored ostalog, morala biti da ona kontroliše i usklađuje ukupnu efektivnu tržišnu tražnju, ukupne kupovne fondove (emisiju novca, dinarske plasmane, kredite, takozvanu sivu emisiju) sa obimom i kretanjem realnog društvenog proizvoda, sa raspoloživim robnim fondovima. Ona bi, pri tom, morala polaziti i od (veće ili sporije) brzine

Digitized by Google

novčanog opticaja. A ta brzina je, po pravilu, utoliko veća ukoliko je viša stopa inflacije, pogotovo ako se ne vodi politika realnih kamatnih stopa na štednju i depozite svih (privrednih i ostalih organizacija i stanovništva), koja se kod nas, na žalost, još ne vodi. A veća brzina novčanog opticaja upućuje na potrebu sporijeg rasta, odnosno smanjivanja novčane mase i kredita.

Dodatni zaključak ovome bio bi da se naša sadašnja inflacija, uprkos snažnim drugim generatorima, ipak, u krajnjoj liniji i predominantno, pojavljuje kao inflacija zbog pretjerane tražnje. Da bi se ona obuzdala potrebna je, zaista a ne na riječima, restriktivna monetarno-kreditna politika. Međutim, da bi se pritisci na monetarno-kreditnu ekspanziju ublažili, neophodno je voditi aktivnu konjunkturnu i razvojnu a također antiinflacionu politiku u svim ostalim, troškovnim, dohodovnim, strukturnim i drugim domenima: politiku realne amortizacije, politiku raspodjele, odnosno obavezne dogovorene minimalne akumulacije, politiku ličnih dohodaka koja bi vezivala lične dohotke za kvalitet, kvantitet i rezultate rada, otklanjala neopravdane, monopolske razlike i vezivala rast ličnih dohodaka za rast produktivnosti rada, ostavljajući što veći prostor za akumulaciju, zatim politiku to jest društveni dogovor, o cijenama u monopolskim, bazičnim, energetskim, infrastrukturnim, komunalnim i sličnim oblastima, uz permanentnu revalorizaciju, antimonopolsku politiku, uz što slobodnije djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti, tržišta, tržišne utakmice na domaćem jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, ekonomske prinude, uz striktno preuzimanje finansijskog i ostalog rizika i odgovornosti, zatim restriktivnu politiku, prije svega opšte, pa u određenim domenima i zajedničke potrošnje, uz drukčiji redosljed izdvajanja za lične dohotke, akumulaciju i opštu i zajedničku potrošnju, zatim jedinstvenu i čvršću poresku politiku koja bi stimulisala društvenu i individualnu privrednu aktivnost i individualna ulaganja u malu privredu i u društveni sektor proizvodnje, u stambenu i sličnu izgradnju, jedinstvenu politiku privrednog, naučno-tehnološkog, energetskog i drugog razvoja, razvojno i strukturno usklađenu spoljnotrgovinsku politiku i, naravno, politiku svih ostalih realnih ekonomskih kategorija — od realne kamatne stope i realnog deviznog kursa do realne ekonomske stanarine, što sada nije slučaj.

Sva ova pitanja i svi ovi vidovi ekonomske politike morali bi naći adekvatno mjesto u planskim i razvojnim srednjoročnim i godišnjim dokumentima, a u tom smislu bi trebalo pristupiti neodložnim izmjenama ZUR-a i ostalih privredno-sistemskih zakona i obezbjediti njihovu dosljednu realizaciju.

Tako bi se rješavao ne samo problem inflacije već u velikoj mjeri i ostali naši osnovni privredni problemi: veći i postojaniji privredni rast i izmjena privredne strukture, nezaposlenost, veći izvoz i devizni priliv i ostali.

Digitized by Google

17. Socijalističkoj samoupravnoj privredi, kao i u drugim prvenstveno tržišnim privredama, pogotovo ako nije dovoljno razvijena, ako ima neadekvatnu proizvodnu strukturu i veliku spoljnu zaduženost, kao što je to slučaj sa našom privredom, potrebna je aktivna ekonomska politika u domenu spoljnoekonomskih odnosa. Ne ulazeći u detaljnije razmatranje ovog širokog i za nas vrlo značajnog domena, koji je predmet posebnih razrada, ukazao bih samo na nekoliko sledećih momenata.

Prvo. Polazeći od postojećih i mogućih komparativnih prednosti, treba, ekonomskom, odnosno razvojnom politikom, planiranjem i privredno-sistemskim rješenjima, izgrađivati takvu privrednu strukturu zemlje koja će proširivati njene izvozne mogućnosti, povećavajući tako devizni priliv i smanjujući zaduženost prema inostranstvu.

Drugo. Određenim mjerama ekonomske politike trebalo bi podsticati donošenje zajedničkih izvoznih programa i obezbijediti organizovanije nastupanje na strana tržišta.

Treće. Aktivna politika realnog deviznog kursa ne bi se smjela dovoditi u pitanje, a dileme oko toga da li je potcijenjena ili precijenjena domaća valuta trebalo bi rješavati na osnovu fundirane i svestrane analize i preispitivanja metodologije i komponenti za utvrđivanje realnog deviznog kursa.

Četvrto. Aktivna politika realnog deviznog kursa ne bi smjela potpuno da isključi ostale izvozne podsticaje, koje bi trebalo koristiti restriktivno, selektivno i diferencirano.

Peto. Samoupravnoj tržišno orijentisanoj privredi je neophodno funkcionisanje deviznog tržišta, bez deviznih računa privrednih organizacija, uz postojanje ne samo realnog deviznog kursa već i ostalih realnih kategorija, prije svega realne (aktivne i pasivne) kamatne stope, koja bi, pored ostalog, čuvala realnu vrednost za devize dobijenog i u banci deponovanog dinarskog iznosa.

Šesto. Jugoslovenska privreda ne treba da se odrekne korišćenja strane akumulacije, pod uslovom da se u tom domenu vodi odmerena politika, koja bi, kao što je rečeno, davala prednost stranim zajedničkim ulaganjima, pod određenim uslovima i onim drugima, u odnosu na strane kredite, gdje je neophodna, pogotovo sada, jako naglašena restriktivnost i proizvodna namjena tih kredita.

Sedmo. Naša spoljnoekonomska politika, gledano na dugi rok, morala bi biti antiautarkična. Samoupravna tržišno orijentisana privreda trebalo bi da bude sve otvorenija prema drugim privredama i sve više izložena uticaju stranog tržišta, strane konkurencije. Da bi naše privredne organizacije bile uspešne u toj konkurenciji, one bi morale na domaćem tržištu da budu izložene sve oštrijoj međusobnoj tržišnoj utakmici. Zaštitne barijere (carine i porez na promet) bi morale mati naglašen opadajući trend, vremenski precizno oročen. One ne bi smjele da

Digitized by Google

štite lošu organizaciju, slabu poslovnost, nedovoljan rad i nekvalitetne proizvode.

Osam. Konvertibilnost domaće valute trebalo bi da bude naš, ne tako daleki cilj.

18. Trebalo bi, na kraju, sasvim kratko, ukazati na neka pitanja odnosa ekonomske nauke i ekonomske politike, u najširem smislu riječi.

Ekonomska nauka bi u koncipiranju, izmjenama i dogradnji ekonomske politike (tekuće i razvojne), planiranja i privrednog sistema morala da ima istureno nezamenljivo i odlučujuće mjesto. Trebalo bi da svestrano analizira privredu i privredne tokove, utvrđuje stanje, postavlja dijagnozu i određuje uzroke, terapiju i puteve izlaska iz ekonomskih teškoća i ekonomske krize. Da bi to mogla uspešno obavljati ona — kao i nauka u cjelini — mora biti slobodna, nezavisna i nesputana, oslobođena pritiska dnevnih, regionalnih i partikularističkih interesa, istinoljubiva, objektivna i nepristrasna, nedogmatska, lišena predrasuda i apologetike, otvorena, smjela i bez tabu tema, kritična ali i društveno angažovana. Ona bi, samo da uzgred kažem, morala da bude znatno više društveno i materijalno vrednovana.

Moralna obaveza svih, pa i ekonomskih naučnih radnika morala bi biti da svoja znanja, svoj intelekt, svoje analitičke i radne sposobnosti, svoj talenat — ali, naravno, ne svoju savjest i integritet — stave na raspolaganje društvu, da traže i predlažu rješenja za i u okviru našeg, i to najšire shvaćenog, samoupravnog — a ne nekog drugog — društva i privrede, pa i da se povremeno, ako se za to ukaže potreba, ne napuštajući, naravno, sferu nauke i naučnog pristupa, na kraći rok prihvate i nekih najodgovornijih društvenih poslova u kojima dominira ekonomska problematika.

Najviši samoupravni, društveno-politički i državni organi i organizacije, posebno Savezno izvršno vijeće, morali bi se na adekvatan način organizovati kako bi dolazilo do što bržeg i uspješnijeg protoka i prihvatanja ideja na liniji nauka — ekonomska i razvojna politika — privredni sistem. U tom smislu bi trebalo razmotriti ideju o prerastanju nekog od postojećih u savezni institut za ekonomsku politiku i privredni sistem. Potrebno je razmotriti mjesto i kompetencije Saveznog ekonomskog savjeta, nasuprot Saveznom društvenom savjetu za privredni razvoj i ekonomsku politiku, kao i njihov sastav. Reaktiviranje naučnog dijela Savezne komisije za izradu a sada za sprovođenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije bilo bi višestruko korisno, a takođe izgrađivanje široke mreže naučno-stručnih savjeta u svim saveznim i nižim resorima i organima uprave i krupnijim privrednim i drugim organizacijama.

Dodatni vid neposredne saradnje, koja bi obezbjeđivala veću naučnu zasnovanost mjera ekonomske politike i privrednog sistema, bio bi da savezni organi, prije svega Savezno izvršno vi-

Digitized by Google

jeće sa svojim analizama, nacrtima paketa mjera i predlozima iz privredne sfere, i to u inicijalnoj fazi, upoznaju neke najodgovornije organe najvećih naučnih organizacija i udruženja, kao što je Međuakademijski odbor za ekonomske nauke Savjeta akademija nauka i umjetnosti SFRJ i Naučna sekcija Saveza ekonomista Jugoslavije, kako bi ovi, pojedinačno ili zajedno, organizovali, češće i u užem krugu, rasprave za okruglim stolovima posvećene tim analizama, nacrtima paketa mjera i predlozima.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Marginalije o sociologiji razvoja i ekonomiji rasta

Sociologija razvoja: od svjetskih inspiracija do lokalnih pogleda

Pojam *društveni razvoj* je, po svemu sudeći, ključni pojam od kojeg danas polazi i glavnina naše društvene kritike, kada u žižu svoje zaokupljenosti stavlja krizu jugoslavenskog društva. Naime, kada istrajava na tvrdnjama da je društvo zapalo u krizu najveći dio te kritike polazi od pretpostavke, da se društvo (više) ne razvija i da se prestalo razvijati, odnosno od tvrdnji da su se javili »zastoj« ili »stagnacija« i »nazadovanje«, da prevladavaju »nestabilnost«, »destabilizacija«, »raspad« i »disolucija« sistema, da su »retrogradni« procesi nadjačali, da se zbiva i »retradicionalizacija«, pa čak i »refeudalizacija« Jugoslavije, itd. Kritika iz ugla ekonomskog rakursa pak veoma insistira na tome da je prestao »ekonomski rast«, odnosno »ekonomski razvoj«, da ne postoji »ekonomska efikasnost«, da nema »racionalnosti ekonomskog ponašanja«, da se ne poštuju »objektivne ekonomske zakonitosti«, već vlada politički voluntarizam koji ne sluša nauku, pa ako tako ostane to će voditi i u konačnu propast društva.

S kojih pak teorijskih pozicija polazi narasla kritika koja često izriče bespogovorne nalaze i nudi spasonosna rješenja, a sve je zlo, eto, u tome što »vlast« i »politički faktor« neće —

Digitized by Google

da bi očuvali sebe i zgradu društva koju su sami konstruirali — ni da čuju za dijagnoze i terapije koje nudi nauka?

Da li danas u nas prevladava marksistička kritika društva ili pak kritike koje svoja polazišta crpe iz raznih suvremenih pravaca nemarksističke sociologije i ekonomije, pa i nemarksističkih pravaca u historiji, političkim naukama i socijalnoj filozofiji? Bez pretenzija da pokušamo odgovoriti na ta pitanja, a za što bi, uostalom, trebalo mnogo truda, i mnogo prostora, ovdje ćemo naznačiti kontekst dijela takve kritike koja sebe smješta u »naučni«, »znanstveni« ili »teorijski« diskurs (a, dakako, gnušajući se »ideološkog« diskursa), a za koji bismo mogli reći da spada u svojevrsne naučne discipline: *sociologiju razvoja* i *ekonomiju rasta.*

U našoj sociološkoj i ekonomskoj literaturi kao da se formirao i svojevrsni »razvojni sindrom«, što se dâ razabrati već i po infiltraciji kategorijalnog aparata »razvojnosti«, odnosno po orijentaciji na »razvojnu problematiku društva«: »društveni razvoj«, »privredni razvoj«, »socijalni razvoj« (obično pojmovno uži od društvenog), »razvoj društvenog totaliteta«, »razvoj proizvodnih snaga«, »razvoj proizvodnih snaga i socijalističkih društvenih odnosa«, »razvoj materijalne osnove«, »tehnološki razvoj«, »razvoj društvenog vlasništva«, »razvoj industrijalizacije«, »razvoj urbanizacije«, »razvoj deagrarizacije«, »regionalni razvoj«, »prostorni razvoj«, »demografski razvoj«, »razvoj kadrova«, »razvoj zapošljavanja«, itd. Dakle, sve se razvija i ima svoj »razvoj«. Kao što liječnici govore o »razvoju bolesti«, sociolozi, ekonomisti i drugi znalci društva govore o »krizi razvoja« i »razvoju krize«, odnosno o »razvoju i krizi«, »krizi u razvoju«, »krizi rasta«. I kada se, intencionalno, rabe uobičajeni pojmovi iz »empirijske« socijalističke frazeologije: »razvoj revolucije«, »daljnji razvoj socijalističke revolucije«, »razvoj novih društvenih odnosa«, »permanentni razvoj socijalističke revolucije«, »razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa«, pa čak i »razvoj socijalističkog revolucionarnog preobražaja«, »razvoj socijalističkog društva«, »pravci revolucionarnog razvoja«, »samoupravni društveni razvoj«, »razvoj društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja«, »razvoj socijalističkog samoupravljanja«, »stagnacija i nazadovanje socijalističkih odnosa proizvodnje«, a zatim i naoko neutralni pojmovi iz istog rakursa poput »razvoj političkog sistema«, »razvoj elemenata društveno-ekonomskog sistema« često je posrijedi *rutinizacija* rječnika u okviru jedne neutralno-pozitivističke i eklektičke, neodređene sociologije razvoja ili pak ekonomije rasta i razvoja s tipičnim fetišizacijama pojmova koji se nekako ritualno primjenjuju, a ispražnjeni od istinskog sadržaja, odnosno svatko ih može shvaćati kako hoće ili pak upotrebljavati reda radi. Dakako, najčešće se spominju »koncepcije razvoja« i »planovi razvoja«, a onda i »činioci razvoja« i »nosioci razvoja«. Predmet ekspertiza je i »usmjeravanje razvoja«.

Digitized by Google

A od presudnog su značaja, osobito za ekonomiste, »stopa rasta«[1] ili »stopa razvoja«.

U sociološkoj i ekonomskoj literaturi općenito u literaturi iz korpusa društvenih nauka susrećemo i mnoge druge izraze iz kategorijalnog aparata »razvojnosti«, primjerice: »strategija razvoja« (»razvojna strategija«), »razvojna politika«, »projektiranje razvoja«, »planiranje i predviđanja razvoja«, »procesi razvoja« (»razvojni procesi«), »tendencije razvoja«, »razvojni put«, »razvojne promjene«, »razvojna dinamika« (»dinamika razvoja«), »dinamika razvojnih procesa« (!), »razvojna faza« »faze razvoja«, »etape razvoja«, »odnosi i oblici razvoja«, »razvojni tokovi«, »razvojni trendovi«, »razvojni okviri«, »razvojni problemi«, »razvojne alternative«, »razvojne dileme«, »razvojni programi«, »razvojni ciljevi«, »ciljevi društvenog razvoja«, »suvremene potrebe razvoja«, »razvojne aspiracije«, »osnovna razvojna orijentacija«, »razvojna mobilizacija«, »razvojna usmjerenost«, »razvojna šansa«, »razvojne implikacije«. U pozadini kriju se, dakako, »zakoni razvoja«, »razvojne zakonitosti društva«, pa i »razvojne zakonitosti društvenog prelaznog perioda«, odnosno »zakonitosti socijalističkog društva« i »zakonitosti socijalističkog razvoja«, a posebno u redovima ekonomista i »objektivne ekonomske zakonitosti«.[2] A kada se, najzad, navode i »zakonitosti historijskog razvoja društva«, onda se obično spominje i citira i Marx, no u različitim interpretativnim manirama, od funkcionalističkih, veberijanskih zagovaranja »racionalnog« i »modernog«, preko preuzimanja krhotina kritičke teorije društva frankfurtskog kruga mislilaca ili pak i polemika s njom, do »refilozifikacija« u smislu postuliranja »filozofije prakse«, odnosno »mišljenja revolucije« ili pak standardnih prežvakavanja shema »historijskog materijalizma«, uspostavljenih još u marksizmu Druge i Treće internacionale, a u nas svojedobno revno preuzimanih iz njihovih redukcija na staljinističke kanone.

Nesporno je, dakle, da ne samo u ekonomiji već i u sociologiji i drugim društvenim naukama u nas u posljednje vrijeme pojačano prodire »developmentalizam«, kao odjek svjetskog *booma* teorija ekonomskog rasta, teorija društvenih promjena i teorija (sociologije) razvoja.[3] *Promjene* i *razvoj* postali su gotovo glavna preokupacija politike i ekonomske politike u međuna-

[1] Jer, od »stope rasta« tobože »ljudi žive« — Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983*, Cankarjeva založba, Ljubljana — Zagreb 1984, knjiga 1, str. 99.

[2] Izrazi i pojmovi koje smo stavljali u navodnike uzeti su iz jednog broja novijih sociooloških i, rječe, ekonomskih radova a koji, po uvjerenju samih autora, pripadaju »naučnom« ili »teorijskom« diskursu.

[3] Na širenje »developmentalizma« upozorava Miodrag Ranković — *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, grupa autora, urednik Miodrag Ranković, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1981, str. 7. A sam pojam preuzet je, izgleda, iz knjige R. Nirbet (ed.): *Social Change and History*, Oxford University, New

Digitized by Google

rodnim i nacionalnim razmjerima, pa time i društvenih nauka, u prvom redu sociologije i ekonomije, ali i socijalne i kulturne antropologije, filozofije društva, historije, socijalne psihologije.[4] »Rast« i »razvoj« ranije su u nas nešto više zaokupljale ekonomsku nauku, osobito s obzirom na praktične zadatke privrednog planiranja. Naprotiv, u našoj sociologiji je tema *društvenog razvoja* ili *razvoja društva* općenito malo dodirivana, a pogotovo su sve do posljednjih godina izostajale pobliže obrade *razvoja jugoslavenskog društva.* Fragmentarni osvrti na društveni razvoj bili su ponajviše u znaku rutinskih pozivanja na neke misli klasika marksizma i pružanja definicija u okviru preuzetih formula historijskog materijalizma, a bez posebnih aplikacija i na suvremeno jugoslavensko društvo.[5] Pisalo se o općim zakonima razvoja ljudskog društva ili društvenog kretanja, s većim ili manjim priklanjanjima jednolinearnosti historijskog toka kao napretka, progresa, uz moguće momente stagnacije, pa i nazadovanja, regresa, u smislu slijeda i razvoja društveno-ekonomskih formacija i zakonomjernog prelaženja jedne, niže ili po proizvodnim snagama manje razvijene, u drugu, višu formaciju s razvijenijim proizvodnim snagama. Prevladavala su gledišta strogog historijsko-materijalističkog determinizma, koja su u međuvremenu podvrgnuta kritikama jednog broja sociologa i filozofa koji plediraju za *mogući* a ne i *nužni* razvoj u historiji i društvu, naglašavajući i čovjekove mogućnosti samodeterminacije. S vremenom su sve češće pretresani i pojmovi evolucije i revolucije, progresa i regresa, tradicije i revolucije, poretka i slobode, poretka i pokreta, sinkronije i dijakronije, pa i rasta, razvoja, stagnacije, a s većim ili manjim pozi-

York 1969, pp. VII i priloga istog autora »Developmentalizam: A Critical Analisis« u zborniku McKinney, C. J., Tirgakian A. E. (eds.): *Theoretical Sociology — Perspectives and Developments,* Heredith Corporation, New York 1970.

[4] Studije socijalnih promjena *(social change)* i razvoja *(development studies)* gotovo da su najbrojnije u sociološkoj produkciji od drugog svjetskog rata naovamo, a još više to vrijedi za studije ekonomskog rasta *(economic growth)* i razvoja *(economic development)* u ekonomskoj nauci. Te studije su pretežno ispisane na Zapadu, a kasnije su se umnožile i u »nerazvijenim« područjima svijeta, pa su ih počeli pisati i marksisti, da bi objasnili probleme zemalja Latinske Amerike, Azije i Afrike u međunarodnoj podjeli rada, koju reproducira svjetsko kapitalističko tržište. Dakako, radilo se i radi i o ideologiji i praksi nametanja koncepcija razvoja, po kojima bi se »nerazvijeni« razvijali po kalupima i u interesu »razvijenih«, itd. »Developmentalizam« se u međuvremenu proširio i na rad međunarodnih organizacija u sistemu Ujedinjenih naroda, a nikao je i pokret »zemalja u razvoju«, koji se zasad bez mnogo uspjeha bori za novi međunarodni ekonomski poredak, koji bi omogućio da te zemlje smanje jaz u razvijenosti u odnosu na razvijene.

[5] Uvid, doduše nepotpuni, u sociološke radove o razvoju do 1976. godine, pruža članak Jelke Imširović »Društveni razvitak u radovima jugoslovenskih sociologa«, časopis *Sociološki pregled.* br. 1/1977, str. 51—68.

Digitized by Google

vanjem na marksističko shvaćanje historije, odnosno na marksističku teoriju društva. Razvoj jugoslavenskog društva u sociologiji se počeo više pretresati sedamdesetih godina, ali bez nekih preciznijih određenja o kakvom se razvoju radi, koji su mu pokazatelji i bez približeg konsenzusa ili pak sporenja o teorijskim pristupima.[6] U međuvremenu su se umnažali radovi koji su pretresali »razvojne« teme,[7] da bi u novije vrijeme »promjene« i »razvoj« najzad postale i u sociologiji temama dana, što se podudara i s izrazitom orijentacijom da se daju i dijagnoze

---

[6] Dok su ekonomisti, po prirodi svog poziva, a uključeni u poslove privrednog i društvenog planiranja, znatno ranije, još šezdesetih godina, usmjeravali svoju pažnju i na koncepcije te na indikatore i mjerila razvoja, kod sociologa se interes za razvoj jugoslovenskog društva javio tek oko 1970. godine. Koliko nam je poznato, zapravo prva rasprava na kojoj se o temi razvoja nije raspravljalo samo iz ekonomskog rakursa bio je jedan okrugli stol časopisa »Gledišta« o *usmjeravanju društvenog razvoja u socijalizmu* 1965. godine. O tome je onda izišao poseban zbornik *Usmjeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*, »Sedma sila«, Beograd 1965. Slijedilo je savjetovanje o *determinantama društvenog razvoja*, što ga je priredilo Sociološko društvo Slovenije, u Mariboru 1970. godine (na kojem su, uz ostalo, Z. Mlinar i H. Teune referirali o dimenzijama proučavanja društvenog razvoja, R. Lukić o kulturi kao determinanti društvenog razvoja, S. Šuvar o vrednotama tradicionalne kulture u našem društvenom razvoju, V. Rus o naciji kao faktoru kočenja društvenog razvoja, itd.). Časopis »Naše teme« (br. 3/1970) priredio je iste godine diskusiju *o socijalnoj diferencijaciji u društvenom razvoju*, a iduće 1970, godine časopis »Gledišta« (br. 11—12) diskusiju *o društvenoj pokretljivosti i razvojnim perspektivama jugoslovenskog društva*. Najzad 1972. godine časopis »Teorija in praksa« (br. 4) priređuje raspravu *o dilemama o ulozi subjektivnih snaga u društvenom razvoju*. Premda bi se moglo reći, da su i raniji stručni sastanci jugoslavenskih sociologa, kao onaj u Splitu još 1966. godine koji je pretresao temu »Promjene socijalne strukture jugoslavenskog društva«, a osobito onaj u Portorožu 1972. godine »Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije«, te najzad onaj u Opatiji 1973. godine »Položaj radničke klase u Jugoslaviji« razmatrali razne aspekte razvoja jugoslavenskog društva, uvid u referate i raspravu na tim skupovima da na njima nije zapravo data niti jedna definicija društvenog razvoja.

[7] Primjerice: B. Horvat: *Ogled o jugoslavenskom društvu*, »Mladost«, Zagreb 1969; S. Šuvar: *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, »Školska knjiga«, Zagreb 1970; M. Popović, J. Stanković, S. Bolčić: *O socijalnoj strukturi, problemima i protivrečnostima u društvenom preobražaju i ciljevima društvenog razvoja*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1970; M. Pečujlić: *Horizonti revolucije*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1960; Z. Mlinar, N. Toš: *Neiskorišćeni potencijali za društveni razvoj*, »Komunist«, Ljubljana 1970; B. Šefer: *Socijalni razvoj u samoupravnom društvu*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1971; Z. Vidaković: *Korak nazad, dva koraka napred*, »Komunist«, Beograd 1972; D. Bilandžić: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, »Komunist«, Beograd 1973; J. Županov: *Ciljevi dugoročnog razvoja — metodološka rasprava*, Ekonomski institut Zagreb 1973. U razdoblju od 1970. go-

Digitized by Google

i prognoze krize jugoslavenskog društva.[8] Ne može se sa sigurnošću tvrditi, da je i u nas već nastala još jedna posebna sociološka disciplina — sociologija društvenog razvoja (razvitka), no posrijedi je očigledan »trend« da se ona — razvije! Štoviše, njezino se postojanje već uzima kao činjenica.[8a]

Dakle, onaj dio naše društvene kritike, koji u opservaciji suvremenog jugoslavenskog društva primjenjuje sociološki diskurs, već uglavnom polazi od kategorijalnog aparata »sociologije razvoja«, kakva se, izgleda, u svjetskim razmjerima razmahala, a u nas se javlja njezina pojačana recepcija. »Promjena« i »razvoj« kao takvi postaju uporišni referentni pojmovi, toliko poželjni, a u isto vrijeme dovoljno neodređeni.

Ako se polazi od ambicije da se ostane na sociološkoj »teoriji srednjeg obima«, onda je moguće prihvatiti i slijedeću, a jednu od rijetkih približih, definiciju društvenog razvoja u našoj sociološkoj literaturi: »Sociološki pristup društvenom razvoju pokazuje se u proučavanju onih društvenih promena kojima se menja tip društva (način proizvodnje u najširem smislu i društveni odnosi u kojima se odvija reprodukcija društva). To je proučavanje nestajanja jednog tipa društva i nastajanja novog tipa društva, to je proučavanje: 1) promena u društvenom položaju proizvođača koji su osnova svakog društva, 2) osnova zasnivanja društvenog položaja članova društva; 3) načina uređivanja odnosa među ljudima u različitim oblastima njihovog

---

dine naovamo izišao je i relativno velik broj članaka u časopisima, u kojima se razmatraju teorijski i praktični aspekti razvoja jugoslavenskog društva prvenstveno iz sociološkog ugla. Selektivnu bibliografiji radova do 1981. godine priredio je Silvano Bolčić u prilogu svoje rasprave *Sociološko proučavanje posleratnog društvenog razvoja Jugoslavije*, u knjizi *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, grupa autora, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981, str. 178—184.

[8] To se dâ zaključiti već i po naslovima radova: *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja* (naslov prvog poglavlja tih ogleda, iz pera M. Rankovića jest: »Zasnivanje i perspektive sociologije društvenog razvitka«); Zdravko Mlinar: *Sociologija razvoja i uloga subjektivnih snaga*, »Kulturni radnik« 6/1984; Silvano Bolčić je prvi dio svoje knjige (koji je inače uz manje izmjene istovetan s njegovom već navedenom raspravom u »Ogledima«) *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva* naslovio »Osnovna pitanja sociologije razvoja jugoslovenskog društva«.

[8a] Društvenim promjenama i razvoju bio je posvećen deveti stručni skup jugoslavenskih sociologa 1977, a iste godine tu temu pretresalo je i Sociološko društvo Srbije, (vidjeti *Sociologija* 2-3/1977 i *Sociološki pregled* 1/1977), što je u neku ruku bilo u susret i svjetskom kongresu sociologije, u Švedskoj 1978, koji je razmatrao teme razvoja i promjena. U biti se istim temama bave i najnoviji skupovi sociologa: okrugli stol »Savremeno jugoslavensko društvo: sociološko istraživanje uzroka krize i mogućnost izlaska«, Ljubljana, 27—28. maja 1982; sociološki susreti '83: »Procesi integracije i dezintegracije u jugoslavenskom društvu« Portorož 9—12. oktobra 1983; XI naučni skup jugoslavenskih sociologa »Sociologija i društvena praksa (I Društveni razvoj: sociološki pogledi, II Sociologija, ideologija i društvena praksa)«, Portorož 4—6. aprila 1985.

Digitized by Google

zajedničkog (društvenog) delovanja; 4) sistema vrednosti kojima se reguliše zajedničko delovanje ljudi; 5) nastajanje istorijski novih oblika društvenog života ljudi u kojima oni potpunije ispoljavaju svoju stvaralačku moć i žive u ljudskom smislu bogatijim životom.«[9]

No, i ovakav pristup ostavlja prostor za svu moguću neodređenost sociološkiih ekspertiza, za prividnu egzaktnost i prostorno-vremensku ispražnjenost nalaza. Na to upućuju i ključni pojmovi: »tip društva«, »društveni položaj«, »način uređivanja odnosa«, »historijski novi oblici života«, »sistem vrednosti«, itd. Doduše, specificiranje i ujedno i preciziranje, bar donekle, sadržano je u napomeni da se »sa stanovišta jugoslovenskog društva *društvenim* razvojem mogu označiti pre svega one promene koje znače jačanje socijalističkog karaktera jugoslovenskog društva«.[10] Zadaća istraživanja bila bi u tom slučaju na utvrđivanju onih »promena« i onog »razvoja«, kojima se postiže *socijalistički karakter društva*. No, ostaje pitanje da li se to dâ utvrditi tipičnim sociološkim metodama i indikatorima.

»Promjene« i »razvoj« sami po sebi nisu, naime, dostatni da se razotkriva socijalistički ili pak nekakvi drugi karakter društva. Sve ovisi o tome od kakve i čije se paradigme, odnosno od kojeg se teorijskog pristupa društvenom razvoju polazi. U suvremenoj svjetskoj sociološkoj produkciji postoji mnoštvo teorijskih orijentacija unutar općeg bavljenja društvenim »promjenama« i »razvojem«[11] Čini se, da dolazi do pojačane infiltracije takvih teorijskih orijentacija i u našu sociologiju, što je, dakako, poželjno, kada se ne bi radilo i o proširenoj maniri da se tek iščitavanjem pojedinih »bestsellera« nekritički prosuđuje i na analizu suvremene zbilje jugoslavenskog društva.

Primjerice, u »ekspertizi«,[12] prožetoj rezolutnom nakanom da se razjasni »aktualna kriza u Jugoslaviji« i skine »mistički omotač s dijalektike jugoslavenskog društva«, te prognozira što će se u njemu zbivati, sve je u znaku »znanstvenog« diskursa, a rječnik u svakom slučaju odaje načitanost standardnim, pretežno »sistemskim« štivima, u sferi sociološke produkcije u međunarodnim razmjerima: »društvena struktura« (a ona je »nedovršeni totalitet raznorodnih komponenata«), »rekonstrukcija legitimnosti sistema«, »reintegracija podsistema«, »tip moderne racionalnosti«, »položaji u društvenoj stratifikaciji«, »efekti promjena«, »interesni krug«, »racionalna anticipacija«, »vladajući i upravljački društveni stratum«, »reguliranje podsistema«, »par-

[9] Silvano Bolčić: *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva u sociološkoj perspektivi*, str. 18.

[10] *Isto*, str. 12.

[11] O tome vidjeti pobliže: Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ 1981.

[12] Radi se o referatu na jednom od posljednjih naučnih skupova sociologa Jugoslavije, objavljenom u sociološkom časopisu uz naznaku, da je to »izvorni naučni članak«.

Digitized by Google

ticipativno modeliranje organizacionog odlučivanja«, »ideološka integracija«, »totalitarna revizija ideološke sfere društva«, »sistemska strategija«, »revidirajuća orijentacija«, »skup institucionalnih pritisaka i subinstitucionalnih protivpritisaka«, »skup sistemskih i asistemskih područja alokacije resursa te međuličnih i međugrupnih povezivanja«, »funkcija redukcije složenosti i redukcije kontigentnih zbivanja u okolini aktera«, »produkt sukobljavanja strategije društvenih grupa«, »specifične institucionalno-subinstitucionalne i sistemsko-asistemske relacije«, »političko komuniciranje među stratumima«, »donji društveni stratumi«, »kreiranje sistemskih dimenzija«, »odnos (rastojanje) između institucionalizirane (partijske i samoupravne) ideologije, sistemskih dimenzija (tj. efikasnosti regulacije, 'indirektnim', putem ekonomskog, političko-operativnog, formalno-pravnog i moralnog podsistema) i društvene stratifikacije« (a ova potonja ogleda se u tome »koliko tko, kao posljedica djelovanja ideologije i sistema, ima prihoda, moći i ugleda« — op. S. Š.), »reificirani determinizmi društvene strukture«, »spoznajna i institucionalna rekonstrukcija društva«, »superfragmentacija donjih stratuma«, »strategije upravljanja/dominacije«, »institucionalna adaptacija različitih interesa«, »upravljanje društvenim napetostima«, »podsistemi moći«, »funkcionalne (moderna administracija) i teleološke prepreke (inteligencija) između proizvođačke klase i elite«, »središnje dimenzije društva«, »unutarstratumski sistem samoodržanja«, »intersistemske regulacije«, »autoritarna regulacija«, »samoregulacija«, itd. Autor se, dakako, bavi temom promjene i razvoja utoliko što ga zanimaju »zahvati u društvenoj strukturi«, koji bi imali »značajan učinak u dimenziji društvenog razvoja«, te se propitkuje za vjerojatni ishod krize jugoslavenskog društva, koji će, po njegovom mišljenju, biti u znaku revizije društvene strukture, a provest će je, tu reviziju, nakon što protekne »gluho doba«, jedna »nova vodeća grupa«, »o čijem sastavu i orijentaciji još ništa ne znamo«, osim da će ona biti sastavljena od koalicija četiri grupe interesa unutar sadašnje politokracije. Autor »ne krije svoj afinitet« za dijalog s orijentacijom jedne od tih grupa, jer »uzima tehnokratske pretenzije te grupe kao najmanje 'zao' oblik zakonitosti suvremenog razvoja«. Uzgred da napomenemo da — kada konstruira četiri svoje politokracije (politokracija I, politokracija II, tehnokracija I, tehnokracija II), autor priznaje da mu je za to bilo dovoljno čitanje jugoslavenskih novina i pokojeg časopisa (te utoliko »više nije potrebno čitati strane izvore da bi se nešto bitno saznalo«)!

Evo pak kategorijalnog aparata iz još jedne takve »ekspertize«, ovaj put o društvenom razvoju i kvalitetu života, u kojoj se o suvremenoj zbilji jugoslavenskog društva prosuđuje i opet na osnovu iščitavanja bestselerskih štiva u tekućoj sociološkoj produkciji u svijetu: »socijalne disfunkcije ekonomskog razvoja (ekonomskog rasta)«, »razvijena industrijska društva«, »participacija populacije«, »postindustrijska društva«, »siromašna društva«,

Digitized by Google

država blagostanja kao »agregatni pojam za sistem socijalnih službi«, »kraj industrijskih društava«, »socijalne grupe (koje) putem samoprodukcije omogućuju samokreiranje odgovarajućeg kvaliteta života«, Jugoslavija »zemlja sa zakasnelom industrijalizacijom«, »razvijeno društvo«, »kraj industrijske civilizacije«, »masovno industrijsko društvo«, »moderna društva«, »nova neindustrijska civilizacija«. Štivo je puno »developmentizma«: rabe se pojmovi »razvijeno društvo«, odnosno »razvijena industrijska društva«, »društveni razvoj«, »nizak stepen društvene razvijenosti Jugoslavije«, »socijalni razvoj«, »optimalni sistem regulacije društvenog razvoja«, »efikasna regulacija socijalnog razvoja«, »razvijenost društvenih delatnosti«, »razvijenost političkog sistema«, »faktična socijalna nerazvijenost zemlje« (Jugoslavije — op. S. Š.); »ekonomska razvijenost«, »razvijenost obrazovanja«, »razvijenost zdravstva«. Pozivajući se na podatke iz jednog neobjavljenog rukopisa o socijalnim indikatorima »razvijenosti«, a da sam nijedan od tih podataka ne navodi, autor zaključuje da »svakako ne možemo kazati da je Jugoslavija postigla visoki stepen društvene razvijenosti«, odnosno da ima i s obzirom na stupanj ekonomske razvijenosti »nenormalno nizak stepen društvene razvijenosti«. »Razvijenost«, odnosno »nerazvijenost« mjere se, izgleda, tzv. Sivardovim indeksom izdvajanja sredstava iz nacionalnog dohotka za društvene djelatnosti u usporedbi s izdvajanjem za vojsku, pa po tome, eto, proizlazi da je Jugoslavija »po svim mogućim indikatorima socijalnog blagostanja na zadnjem mjestu među evropskim zemljama«. A stvari bi se mogle promijeniti, ako bi se išlo na »optimalni sistem regulacije društvenog razvoja«, što onda »pretpostavlja postojanje i širenje različitih socijalnih pokreta usmerenih na specifične ciljeve kvalitete života«, a koji su tobože metapolitički i jednostavno usmjereni na »oblikovanje alternativnih načina života«. Dakle, »razvoj« uopće se u ovom slučaju smješta negdje u kontekst »razvijena« — »nerazvijena« društva, odnosno »siromašna društva« — »razvijena industrijska društva« — »nova neindustrijska civilizacija«, a stupanj »socijalne razvijenosti«, odnosno »socijalne nerazvijenosti« Jugoslavije, u ovom slučaju mjeri se, pak, udjelom nacionalnog dohotka koji se izdvaja za društvene djelatnosti u usporedbi za udjelom koji se izdvaja za vojsku! Na osnovu toga se onda pledira i za rješenja koja će uroditi »kvalitetom života«, kao onom čemu ljudi, dakako, teže, a ta su rješenja pak u širenju prostora socijalnim grupama da »putem samoreprodukcije omogućuju samokreiranje odgovarajućeg kvaliteta života«. Treba im, i u jugoslavenskom društvu, dati »pravo na vanpolitički i na vansistemski angažman«, itd.[13]

[13] Premda dato u obliku teza, navedeno štivo također je predočeno na posljednjem naučnom skupu jugoslavenskih sociologa i objavljeno u sociološkom časopisu kao »izvorni naučni članak«.

Digitized by Google

Definiranje »razvoja« u okvirima tipično sociološkog »diskursa« nalazimo, najzad, i kod autora čiji je sociološki opus u našim prilikama možda i najviše respektiran i utjecajan:

»Razvoj je kontigentan, može nas odvesti u 'hiljadugodišnje kraljevstvo božje na zemlji' (komunizam), a može nas odvesti i u nuklearnu katastrofu... Kvantitativna komponenta: razvoj uvijek uključuje 'više' — više dobara, više dohotka, više očuvane prirode, više slobode i demokracije itd.

Kvalitativna kompomenta: pored kvantitativne dimenzije, koja sama definira rast a ne razvoj, razvoj uvijek uključuje kvalitativne promjene.

Vrijednosna dimenzija: kvantitativne i kvalitativne razlike moraju biti pozitivno vrednovane kao napredak — 'progres'. Vrednovanje se vrši u odnosu na neki vrijednosni kodeks što ga dotična grupa prihvaća. Otuda relativizam razvoja — ali i univerzalnost pojma, ukoliko postoje neke općeljudske vrijednosti.«

Razvoj, dakle, postoji u smislu kvantitativnog »više« i kvalitativnih promjena, a da li je to napredak ili progres (pri čemu pojam progresa autor stavlja u navodnike) ovisi o vrednotama neke društvene grupe. Ukoliko postoje neke općeljudske vrednote, onda i razvoj kao slijed promjena njima u susret može biti univerzalan pojam. Navodeći da je razvoj kontigentan, autor prethodno eksplicite naglašava da ga ne shvaća »u evolucionističko-deterministčkom smislu: kao nužni, 'zakoniti' prelaz iz nižih oblika u više oblike (kao što je 'elegantno' smanjivanje društveno-ekonomskih formacija)«.

No, i pored ovog definiranja »razvoja« kao kontigentnog i relativnog, autor u praktičnom smislu polazi od razlikovanja »rasta« i »razvoja«, kakvo odavno vrše neki ekonomski teoretičari i tu shemu primjenjuje na jugoslavensko društvo, da bi, što se tiče ekonomije, konstatirao »da smo u čitavom poslijeratnom periodu imali većim dijelom rast, a manjim dijelom razvoj«. A i u ocjenjivanju *socijalnog*, odnosno *društvenog* razvoja (što znači da autor društveni razvoj ne sagledava kao razvoj društva u cjelini, već kao društveni razvoj u užem smislu, uz ekonomski razvoj) poziva se na »kvantitativne dimenzije« i »kvalitativne promjene« po više-manje standardnim ekonomsko-sociološkim indikatorima, s tim što napominje da su odlučujuće »kvalitativne promjene«.[14] Pitajući u tom smislu: »Kakav je bio kvalitet društvenog razvoja u Jugoslaviji poslije rata?«, autor, i ne navodeći bilo kakve podatke (doduše, svoje tvrdnje izlaže u te-

[14] »Međutim«, za pojam društvenog razvoja odlučujuće su kvalitativne promjene: npr., promjena ekonomske strukture stanovništva (deagrarizacija na jednom polu — scijentizacija na drugom), promjene u društvenim institucijama (npr. transformacija obitelji iz proširene u nuklearnu, projmene političkog režima iz autoritarnog u demokratski itd.), promjena tipa solidarnosti (iz 'mehaničkog' u 'organski'), promjene u društvenim idejama i filozofijama i sl.« — *Sociologija* 1—2/1985, str. 70.

Digitized by Google

zama), dolazi do zaključka: »Od kvalitativnih promjena stvarno je izvršena samo transformacija stanovništva«. Inaugurirano je samoupravljanje kao novi oblik ekonomske organizacije i kao novi oblik političkog sistema, ali od toga nije bilo ništa, odnosno učinak je bio slijedeći: »Stvorena je golema prazna institucionalna ljuštura, a 'samoupravna ideologija' dobila je funkciju da prikrije otuđenost sadržaja i stvarnih promjena.«[15] Itd.

Na te i slične nalaze naše društvene kritike koja se skriva u oblande sociološkog scientizma još ćemo se vratiti, a ovdje smo samo htjeli ukazati na karakteristična tumačenja »promjene« i »razvoja« jugoslavenskog društva, te njihove primjene i u okvirima sociologije razvoja i njezinih domašaja na domaćoj sceni.

Primjetna je, inače, tendencija u čitavom korpusu društvenih nauka u nas, da se izvrši »dezideologizacija« marksizma, ili pak da se društvena teorija oslobodi »metafizičkih« i »teleoloških« momenata koje sadrži marksističko shvaćanje historijskog razvitka društva, pa time i marksističkih tumačenja recentnih »promjena« i »razvoja« suvremenog društva. Utoliko su posrijedi nastojanja, da se i sam Karl Marx, ukoliko se na njega poziva, učini samo sociologom (ili samo ekonomistom, ili pak samo filozofom, itd.), a ne i da ostane, dakako, prvi marksista.[16] Jednostavno, marksizam treba iz socijalne filozofije premjestiti u nauku. »Sociologiziranje« marksizma ide pak u pravcu njegovog reduciranja, u najboljem slučaju, na »teoriju sukoba« nasuprot »teoriji ravnoteže«, pa se prvenstveno na tome uspoređuje marksizam i funkcionalizam kao dvije osnovne teorijske i metodološke orijentacije u suvremenoj sociologiji, ili i na »teoriju revolucije«, jednu od mnogih u suvremenoj »pozitivnoj znanosti«. Marksizam se, još više, reducira na jednu od brojnih »teorija društvene promjene« ili »teorija društvenog razvoja«, pa se od njega ponešto uzima a ponešto ispušta, uglavnom ono što mu tobože daje profetsku ulogu. Sociologija u svijetu općenito sve više pokazuje težnju, da bude društvena kritika *(social criticism)*, a sve njezine struje priznaju »promjenu« i »razvoj«, jedino se, dakа-

[15] *Isto*, str. 70 i 71.

[16] Vidjeti T. B. Bottmore: *Sociologija kao društvena kritika*, »Naprijed«, Zagreb 1977, 5. poglavlje: »Karl Marx: sociolog ili marksist«, str. 60—70. Citiramo: »Dok marksizam kao obuhvatno političko uvjerenje gubi privlačnost, očit je porast zanimanja za marksizam kao teorijsku shemu. Dobrim je to dijelom zasluga novijih sociooloških radova...«. Po Bottmoreu, od Marxova djela ostaje samo ono što ga čini sociologom, štoviše Marx je dao najveći pojedinačni doprinos sociologiji. A neoprostivo je bilo da se Marx nije kretao »iz hegelijanskog idioma u jezik moderne znanosti«. »Neoprostivo bi bilo da je Marx namjerno žrtvovao pozitivnu znanost metafizici, da je tražio samo potporu za viziju svijeta i povijesti kakvu stvara pjesnička i filozofska mašta, koju ne treba napnadno ispitivati, da je ukratko, bio prvenstveno marksist, zastupnik vjere.« (str. 64.)

Digitized by Google

ko, razlikuju u sagledavanju onog što iz »promjene« i »razvoja« (treba da) proizlazi, odnosno razilaze se u odgovorima na pitanje »koja je svrha razvoja, ili, šire, za kakvim svijetom teži razvojna politika«.[17] Jer, sociologija se, pa ma koliko ispovijedala i vrednosnu neutralnost, treba da bavi i »osjećajem za ono što pruža budućnost«.[18] Nemarksističke teorije »rasta« i »razvoja« i u ekonomiji i u sociologiji i u društvenoj filozofiji ponudile su u tom smislu mnoge nove (u odnosu na klasičnu sociologiju i socijalnu i kulturnu antropologiju devetnaestog i prve polovice dvadesetog stoljeća, u kojima su formulirane dihotomije i razvojne sheme, čiji su tvorci, primjerice, Comte, Sumner Maine, Spencer, Tönnies, Durkheim, Malinovski, Weber, Redfield, Paretto i drugi) dihotomije i periodizacije. Nema sumnje, da su time željelo parirati ne samo marksističkom shvaćanju i periodizaciji historijskog razvitka ljudskog društva (koji Marx sagledava prvenstveno kao etape ekonomske formacije društva), već i tumačenjima zbivanja u suvremenoj epohi socijalističke transformacije svijeta. Iz kapitalizma se ne ide u susret komunizmu, a putem socijalizma, već se ide, recimo, iz predindustrijskog preko industrijskog u postindustrijsko društvo. Kao što je primijetio R. Aron, i sam jedan od ideologa industrijskog društva, sociolozi su se u shvaćanju društvene promjene vratili od Marxa Saint Simonu, od koga potječe prvo definiranje industrijskog društva.[19] Zapravo, i u sociološkim teorijama »promjene« i »razvoja« i u ekonomskim teorijama »rasta« i također »razvoja« dominira *ideologija industrijalizma*, pa i onda kada se, što se sve više čini, razmatra kraj samog tog industrijskog društva i prelaz u neko »post« društvo, u kojem se danas uvelike »operacionalizira« funkcionalistički neoevolucionizam kao nastavak i djelomična rekonstrukcija sociološkog evolucionizma i kulturološkog difuzionizma XIX stoljeća. Sagledavanje društva kao mijene, kao procesa *(society as process)* često se svodi na industrijalizaciju i izlazak iz nje. Ta ideologija pak svoj izraz u sociologiji posebno nalazi u *teoriji modernizacije*, a koja svoj izvor ima još u »pozitivnoj filozofiji« A. Comtea, i svoje osnovne formulacije u sociologiji M. Webera, da bi danas bila najproširenija varijanta funkcionalističkog neoevolucionizma.[20] Postojale su i postoje »predindustrijska«, »neindustrijalizirana«, »tradicionalna«, »agrarna«, »nemoderna«, »razvijena«, »nepokretna«, »statična«, »siro-

[17] Bottmore, *isto*, str. 56

[18] To napominje K. Negel u hrestomatiji T. Parsons, E. Šils, K. Negel, Dž. Pits: *Teorije o društvu*, knjiga II, str. 1159.

[19] Raymond Aron: *Dix-huites lecons de la sociètè industrielle*, Gallimard, Paris 1962, i *La lutte de classes. Nouveles leçons sur les sociètès industrielles*, Gallimard, Paris, 1964.

[20] O tome vidjeti i formulacije M. Rankovića na str. 15 i na str. 168, te njegov osvrt na teoriju modernizacije, sa citiranjem i navođenjem obilne literature na str. 195—218 u knjizi Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja.*

Digitized by Google

mašna«, »narodna« *(folk societies)*, ili pak, prema T. Parsonsu, »primitivna« društva, te se industrijalizacijom i modernizacijom preobražavaju u »industrijska«, »moderna« (koja, opet prema Parsonsu, funkcioniraju kao *moving sistems)*, »moderna urbanizirana«, »modernizirana«, »participativna«, »dinamička« ili »mijenjajuća« društva. A »promjena«, »rast« i »razvoj« vode i dalje, te svijet upravo danas, ne posvuda ali sa šansom da se to dogodi posvuda, zakoračuje u neka »nova« društva — »postindustrijsko«, »superindustrijsko«, »postkapitalističko«, »postburžoasko«, »društvo masovne potrošnje«, »postindustrijski stadij razvitka«, »postmodernu eru«, »postcivilizaciju«, »postekonomsko društvo«, »tehnotroničku eru«, »društvo klasa usluga« *(the service class society«)*, »društvo znanja«, »aktivno društvo«, »informatizirano« odnosno »informatičko društvo«[21] U pozadini velike većine teorija društvene promjene i društvenog razvoja, koja u središte stavljaju industrijalizaciju i modernizaciju je, bez sumnje, veberovsko shvaćanje razvoja društva kao porasta racionalnosti. »Moderno društvo« je ono društvo koje se neprestano mijenja, a pojavilo se, prema Veberovim tumačenjima, sa zapadnoevropskim kapitalizmom i razvija se u smislu neprestanog porasta i sve veće dominacije racionalnog, naučnog mišljenja, ra-

[21] Najpoznatiji autori dihotomija i periodizacija društava ove vrste su D. Bell, A. Touraine, P. Naville, K. Boulding, R. Aron, G. Lenski, A. Etzioni, T. Parsons (»primitivno« — »prelazno« — »moderno« društvo), W. Ogburn, M. Nimkoff, R. Redfield, W. E. Moore, D. Lerner, P. Drucker, L. Malvin, M. Weber, A. Toffler, G. Lichteheim, H. Kahn, Z. Brzezinski, a također i W. Rostow i J. Servan-Schreiber, Vidjeti o tome, primjerice, u slijedećim radovima: A. Touraine: *Postindustrijsko društvo*, »Globus«, Zagreb 1980; H. Kahn: *Slijedećih 200 godina*, »Stvarnost«, Zagreb 1977; A. Toffler: *Šok budućnosti*, P. Naville: *U susret automatiziranom društvu*, »Školska knjiga«, Zagreb 1979; J. R. Galbraith: *Nova industrijska država*, »Stvarnost«, Zagreb 1972; J. J. Servan-Schreiber: *Svjetski izazov*, »Globus«, Zagreb 1980; J. K. Galbraith: *The Afluent Society*, Houghton Mifflin Co., Boston 1960; K. Kumar: *Prophecy and Progress. The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies*, Penguin, Middlesex 1978; A. and E. Etzioni: *Social Change*, Basic Books, New York 1973; A. Etzioni: *The Active Society — A Theory of Societal and Political Processes*, The Free Press, New York 1968; R. Dahrendorf: *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routhladge and Kegan Paul, London 1959; D. Bell: *The Coming of Postindustrial Society*, Routhladge and Kegan Paul, London 1974; R. Aron: *op. cit.*; G. and J. Lenski: *Human Societies — an Introduction to Macrosociology*, The Free Press, New York 1958; W. E. Moore: *Social Change*, Prentice Hall, Inc. Englewood Clifs, New Yersey (ch. Modernation, pp. 89—112); W. G. Ogburn, M. F. Nimkoff: *Hand Book of Sociology*, Routhladge and Kegan Paul, London 1960; D. Apter: *The Politics of Modernation*, University of Chicago Press, Chicago 1965; C. Kerr, J. T. Dunlop, F. H. Harbison, C. A. Myers: *Industrialism and Industrial Man*, Oxford University Press, New York 1960; Taleot Parsons: *Societies — Evolutionary and Comparative Perspectives*, Prentice — Hall International, Englewood Cliffs, New Yersey 1966; M. Weiner (ed.): *Modernization*, Basic Book, New York — London, 1966; R. P. Alpebaum: *Theories of Social Change*, Markhom Publishing Co., Chicago 1970;

Digitized by Google

cionalne ekonomije i racionalne organizacije društva.[22] »Modernizacija« općenito vodi »usložnjavanju« i »diversifikaciji«, a »industrijalizacija« joj je glavni oblik sve dok se osnova »društvenih uloga« nalazi u tvorničkoj proizvodnji koja se realizira kao roba, odnosno dok se alokacija dobara vrši na tržištu (a vrši se vječno, samo što prema glavnim teoretičarima funkcionalizma, proces modernizacije već dovodi do proizvodnje i plasmana znanja kao određujućih, za razliku od proizvodnje i plasmana industrije stvari iz vremena »klasične« ili »zakašnjele« industrijalizacije. Ona sama ne vodi nužno u jedan jedini, jednoobrazni društveni sistem, odnosno, nužno ne završava u konvergenciji društvenih sistema, već vodi mnogim političkim i ideološkim varijacijama društvenih sistema. Komunizam pri tom, dakako, nije neizbježan već je također moguć, uprkos tome što je problematičan, itd.[23] »Rast« se, prema tome, shvaća kao rast racionalnosti kapitalističke provenijencije, sa svim posljedicama u društvenom sistemu(-ima) i sa nužno istim učincima u podjeli »funkcija«, »intersistemskim relacijama«, »socijalnoj statici« i »socijalnoj dinamici«, procesima difersifikacije, diferencijacije i homogenizacije, integracije i dezintegracije, konsenzusa i konflikta, stratifikacije, institucionalizacije, normativno-vrednosnog poretka, funkcioniranja društvenog sistema s podsistemima, ekonomskim, tehnološkim, socijalnim, političkim, tehnološkim, kulturnim. Utoliko se može promatrati i ispitivati »modernizacija« bilo kojeg »segmenta«, »kompleksa«, »odnosa«, »sfere« društva kao sistema, odnosno posebnih sistema, kao npr. socijalnog, političkog, kulturno-vrednosnog sistema, te odnosa među njima. U materijalnom pogledu »razvoj« vodi obilju i izboru dobara, u socijalnoj strukturi sve većoj stratifikaciji, socijalnoj diferencijaciji, a u političkim odnosima demokratizaciji, slobodama ličnosti, toleranciji pogleda i ponašanja, a pored ostalog »modernizacija« stvara i »mobilnu« otvorenu ličnost, a čitavo društvo čini neprestano mijenjajućim, pa je ono poprište »procesa«, »kretanja« i »promjena«, posjeduje »sposobnost za rast« i otvoreno

---

Anike M. M. Hoogvelt: *The Sociology of Development Societies*, Mc Millan Press, London Basingsloke 1978 (vidjeti pp. 50—62); A. Toffler: *The Third Wave*, Pan Books, New York 1981; S. N. Eisenstadt (ed. *Comparative Prospectives on Social Change*, Boston 1968; W. W. Rostov: *The Stages of Economic Growth — a Non—Communist Manifest*, Cambridge University Press, Mass. 1960; isti: *The Process of Economics Growth*, Norton and Co., New York 1962; isti: *The Economics of Take off into Sustained Growth*, Macmillan, St. Martin's Press, New York 1965; Zbigniew Brzenzinski: *The American Transition*, u: Alan F. Westin ed.): *Information Tehnology in Democracy*, Cambridge, Mass., 1971.

[22] O tome što znači kapitalistička racionalnost kod M. Webera vidjeti npr. Herbert Marcuse: »Industrijalizacija i kapitalizam«, časopis *Pregled* 6/1969.

[23] Vidjeti W. E. Moore: *Social Change*, pp. 89—90. Isto mjesto navodi M. Ranković u: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, str. 217.

Digitized by Google

je prema inovacijama. Štoviše, i društveni se razvitak može svesti na inovativni proces.[24]

Pažljiviji uvid u novija sociološka opserviranja jugoslavenskog društva, pa i posebno njegove krize, na kojoj se toliko insistira, omogućuje zaključak da se ona uveliko inspirira teorijama industrijskog razvitka i modernizacije koje su formulirane u suvremenoj nemarksističkoj sociologiji,a zapravo na veberovskom poimanju razvoja kao porasta racionalnosti. U tom smislu razvoj se, kao što je to uobičajeno u sociologiji razvoja, jednako kao i u ekonomiji rasta, pokušava mjeriti raznim privrednim, socijalnim i kulturnim indikatorima, kao i potkrijepiti određenim empirijskim ispitivanjima. No, općenito su »liste indikatora« skromne, pa se i češće predmnijevaju nego što se, eksplicitno razrađuju i primjenjuju, a i empirijska se istraživanja uglavnom svode na ona koja i drugdje njeguju tzv. industrijska sociologija i tzv. sociologija organizacije, u cilju utvrđivanja distribucije moći i participacije, te i ispitivanja stavova i vrednota, da bi se, recimo, uočilo koliko vladaju jedni »sindromi« nasuprot drugima (npr. koliko još nije potisnut predindustrijski mentalitet ili etos ili koliko vlada egalitaristički sindrom, koncepcija ograničenog dobra i ideologija uravnilovke na uštrbu »industrijalizma« kao sistema vrednota produktivističke orijentacije i nužne socijalne diferencijacije na tržištu rada, ili koliko pak postoji sklonost autoritarizmu, koja je duboko ukorijenjena u čitavom historijsko-kulturnom *backgroundu* jugoslavenskog društva nasuprot demokratskoj orijentaciji srednjih slojeva, inteligencije i općenito čovjeka kreacije, organizacije i znanja. Repertoar indikatora i ciljeva »razvoja«[25] u okviru sociologije raz-

[24] Tako u biti društveni razvoj definira i M. Ranković na kraju pretresa sociooloških teorija o društvenoj promjeni i historijskom razvitku: »Svaki društveni razvitak se sastoji iz faza nastanka, ostvarenja i proširivanja neke inovacije, dovoljno značajne za odgovarajuće strukture, područje ili za društvo u celini, pa se s obzirom na to, metaforički rečeno, može odrediti kao širenje 'inovacijskog sindroma' u odgovarajućim fazama i stadijumima. »Doduše, autor u svoju definiciju još unosi da je društveni razvoj »više ili manje povezana celina više vrsta društvenih promena«, da se »obavlja u datim istorijskim uslovima i vremenskim granicama«, te da »proučavanje tih uslova i granica predstavlja polaznu tačku za objašnjenje njegovog karaktera, samostalnosti i osobenosti« i, najzad, da se »istorijski ostvaruje pod uticajem ili direktnim angažovanjem određenih društvenih snaga«, te da je u određenom smislu riječ i o »svesnom, ciljnom i organizovanom usmeravanju i kontroli istorijskih razvojnih procesa'. No, čini nam se, da je bitno u njegovoj definiciji upravo to naglašavanje nastanka, ostvarenja i proširivanja neke inovacije. Vidjeti Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, op. cit. str. 252—261.

[25] Vidjeti: Josip Županov: »Antinomije i planiranje društvenog razvoja u Jugoslaviji«, *Sociologija* 3—4/1970; Josip Županov: *Ciljevi društvenog razvoja — metodološka rasprava*, Ekonomski institut Zagreb 1973, Jurij Bajec: *Društveni razvoj i mogućnosti njegova merenja*, »Savremena administracija«, Beograd 1977; zatim što se tiče

Digitized by Google

voja, koja se ipak u naše duhovno podneblje instalirala mnogo više — putem preuzimanja shema, modela, tipologija i definicija iz sociooloških »bestsellera« iz svijeta — nego što bi se to dalo zaključiti po eksplicitarnim elaboracijama i teorijskim utemeljenjima na domaćoj sceni, ipak je ostao i više nego skroman. No, »sociologiziranje« takve vrste uveliko je pomaklo u stranu razvijanje jedne stvarne marksističke sociologije, a koja bi polazila prije svega od Marxove i marksističke kritike političke ekonomije i od Marxove i marksističkih metoda proučavanja anatomije i »funkcioniranja« društva, kao i promjena u njemu. Stoga su i dometi sociološke kritike društva u našim prilikama još, ili sve više, takvi da se svode na više-manje impresionističko pobrajanje »promašaja«, »disolucije«, »dezintegrativnih procesa« u svrhu ilustriranja trajne ili akutne krize jugoslavenskog društva iz rakursa preuzimanih teorema i misaonih sklopova građanske sociologije industrijskog društva i shema mogućeg izlaženja iz tog društva u neko »post« društvo, koje nije, dakako, komuni-

---

indikatora: Trivo Inđić: »Instrumenti za analizu kulturnog razvoja: statistika kulture i indikatori kulturnog razvoja«, *Sociološki pregled* 1, 2—3/1974 B. Ivanović: »A Method of Establishing a List of Development«, *Ekonomska analiza* 1—2/1974 (radi se uglavnom o indikatorima iz ugla ekonomskog razvoja); vidjeti i poseban broj *Sociološkog pregleda* na engleskom jeziku: »Path of Social Development«, 1978. Temu *društvenog razvoja* dotiču, dakako, i radovi ekonomskog i politekonomskog karaktera: Branimir Lokin: *Pristup koncepciji dugoročnog razvoja*, »Informator«, Zagreb 1979, Luka Marković: *Koncepcija razvoja i klasna borba*, »Naprijed«, Zagreb 1977. Od sociologa su se indikatorima razvoja još posebno bavili i S. Bolčić, Z. Mlinar i N. Toš. Nije nam bila dostupna disertacija Marije Bogdanović: *Razvoj, dometi i formalističke jednostranosti kvantifikacije u sociološkom istraživanju*, obranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1979, no vidjeti njezin prilog »Neka pitanja metoda u proučavanju društvenih promena i razvoja« u *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, op. cit. str. 125—148, u kojem se kritički razmatra problematika indikatora i mjerenja društvenog razvoja u relativno malobrojnim radovima domaćih autora, sociologa i ekonomista. Posebno nam se čini opravdana autoričina primjedba u bilješci 51, koja bi se mogla općenito primijeniti: »da se na osnovu predloženih pokazatelja za ispitivanje nivoa razvijenosti Jugoslavije ne može sa sigurnošću identifikovati društveni sistem o kojem se radi«. O problemima razvoja, s ambicijom da to primjeni i na jugoslavensko društvo, uključujući i dihotomiju »stagnantna« — »dinamička« društva, posebno je pisao i Mihailo Popović, što je uglavnom unijeto u njegovu studiju »Sociološki problemi društvene stagnacije, promjene i razvoja«, a uvrštenu kao drugi dio u knjigu Mihailo Popović, Miodrag Ranković: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, op. cit., te u knjigu: Mihailo Popović : *Društvo i politika*, »Rad«, Beograd 1984. Vidjeti još i poglavlje M. Popovića: »Neke najznačajnije karakteristike društveno-ekonomskog razvoja socijalističke Jugoslavije« u knjizi *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut za političke studije FPN, Beograd 1977. Najzad, sve bitnije o indikatorima i ciljevima društvenog (i ekonomskog) razvoja, u jednom kritičkom sabiranju, u radovima koji se odnose na razvoj jugoslovenskog društva, sadrži studija (sređena zbirka radova) Silvana Bolčića: *Razvoj i kriza jugoslavenskog društva u sociološkoj perspektivi*, op. cit.

Digitized by Google

stičko. Jer, kao što smo već citirali, sociolozi i drugi sljedbenici »pozitivne znanosti«[26] priznaju i Marxa samo ukoliko je i onoliko koliko je sociolog, pa se ta tendencija nesumnjivo i te kako očituje i širi i u suvremenoj jugoslavenskoj sociologiji. I utoliko je sve manja sklonost, da se i sociologija zanima za »elegantno« smjenjivanje društveno-ekonomskih formacija, što je bila glavna Marxova preokupacija, ili da pokazuje razumijevanje za utopistička projektiranja »hiljadugodišnjeg kraljevstva božjeg na zemlji«.[27]

U posljednje vrijeme se razvoj jugoslavenskog društva, i kriza koja se dijagnosticira, posebno smještaju u kontekst zaostajanja u »tehnološkom razvoju« i u tome da se ne uspijeva slijediti naučno-tehničku revoluciju u svijetu, a da pri tom sve brojniji »ideolozi« naučnog napretka i u sociologiji i u ekonomiji i općenito u društvenim naukama mnogo više ostaju na tragu, recimo, misli W. Ogburna o tehnološkom rastu ili razvitku samima po sebi i kao alfi i omegi »rasta civilizacije« ili pak »kulturnog zaostajanja« i »stagnantnog« društva, nego što slijede Marxovu misao koja je naučno-tehničku revoluciju (još nigdje nepreokrenutu) objašnjavala kapitalskom osnovom proizvodnje i vladavinom kapitala nad radom. Doduše, veoma je jaka i tradicija u našoj filozofskoj ali i sociološkoj literaturi koja razvija kritiku tehnike i tehniciteta slijedom Marxovih misli o postvarenosti i alijenaciji iz njegovih ranih radova. No, ta vrsta kritike je daleko od svakog opipljivog uvida u suvremeni društveni kontekst i tokove naučno-tehničke revolucije, da sama ne bi ostavljala dojam tek stereotipnog antropološko-humanističkog jadikovanja, nasuprot ovoj prvoj vrsti kritike koja je sva u znaku apologije suvremenog galopa tehničkog progresa. Iz ugla apologije naučno-tehničke revolucije kao takve izriču se brojna zloguka upozorenja kako jugoslavensko društvo upravo svojom nesposobnošću da uhvati korak s drugima definitivno sebe osuđuje na tavorenje i ostajanje u svojevrsnom barbarstvu repetitivnog rada i manufakturizma, što onda reproducira i dihotomnu podjelu na inertnu i zastarjelu klasu[28] industrijskih radnika i primitivnu birokraciju, koja njome vlada i mrvi je, te u njoj traži osnovu svoga legitimiteta, nastojeći reducirati srednje slojeve i posebno onemogućiti »novu radničku klasu« nosilaca znanja, to jest tehničku, a dakako i humanističku inteligenciju i sve one koji se svojom kreativnošću pomaljaju pri ulaženju u svijet mikroprocesora, informatičko društvo, opojnu ljudsku igru u proizvodnji čipova i upravljanje njima, da bi proizvodnju preuzeli. Itd.

---

[26] O tome da Marx nije žrtvovao »pozitivnu znanost metafizici« piše Bottmore, op. cit., str. 64.

[27] Vidjeti formulacije, već citirane naprijed u izvoru naznačenom u bilješkama 14. i 15.

[28] Pa se i naša radnička klasa, kao što smo citirali, proglašava za »plastični materijal koji se može modelirati po volji i kojim se može modelirati po volji«.

Digitized by Google

Perspektiva socijalističkog samoupravljanja (pri čemu se najčešće ispušta kvalifikativ!) uglavnom se veže za tehnološki razvoj u tom smislu što do samoupravljanja uistinu ne može ni doći, dok se ne prevlada niska tehničko-tehnološka razvijenost društva i njoj adekvatna društvena struktura.[29] Štoviše, samoupravljanju kakvo se danas inaugurira osnova je klasična mehanizacija a ne suvremena naučno-tehnička revolucija.[30] Tehnološki razvoj sam po sebi, u smislu pukog hvatanja priključka s naučno-tehničkom revolucijom u svijetu, uzima se, dakle, ako ne kao demijurg, a ono kao jedina osnova socijalističke perspektive, pa i prevladavanja krize jugoslavenskog društva.

Budući da se najčešće i ne polazi od Marxove kritike političke ekonomije, niti od njegove teorije radne vrijednosti i teorije klasa, klasne borbe i revolucije, te zahtjeva za ekonomsko oslobođenje rada, razumljivo je što se u većini sociioloških i njima srodnih radova socijalističko samoupravljanje sagledava jedino u okviru tzv. poduzetničke funkcije, participativnih modela i distribucije moći ili jednostavno kao polje autonomije poduzeća, odnosno radne organizacije u privrednom poslovanju i koordinaciji socijalnih interesa, a u najboljem slučaju kao tzv. demokracija savjeta. Pri tom se onda i oslobođenje rada više shvaća u smislu dokidanja alijenacije, kako je definira tzv. industrijska sociologija građanske provenijencije nego u Marxovom i marksističkom smislu ovladavanja viškom rada i proizvođačkog prisvajanja proširene reprodukcije na osnovu stapanja potrebnog rada i viška rada, odnosno likvidacije podjele rad-

---

[29] Na razini opredeljivanja organiziranih društvenih snaga ispravno se naglašava da »razvoj samoupravljanja i suvremene tehnologije treba shvatiti kao međusobno zavisne historijske procese« — Vidjeti: *Ideološko-politička osnova XVI susreta samoupravljača »Crveni barjak«* u Kragujevcu 1984, te elaborat Komisije saveznih društvenih savjeta za probleme ekonomske stabilizacije *Osnove strategije tehnološkog razvoja*, Beograd 1982. No, u većini štiva o odnosu tehnološkog razvoja i socijalističkog samoupravljanja kao da se ne prevladava ideja o determiniranosti potonjeg visokim stupnjem prvog, što je popraćeno i plitkim zanosom za formulacije o tome što se događa u svijetu koje potječu, recimo, od Richte i suradnika, A. Tofflera ili J. J. Servan-Schreibera. Ili se sve razmatra i kroz prizmu veberovski shvaćene moći i njezine distribucije. Vidjeti i tematski broj časopisa *Pogledi*, Split 2/1984: *Tehnologija i društveni razvoj*, s nepotpunom bibliografijom na str. 194—200, te Svesku 16 Jugoslavenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja *Samoupravljanje i tehnološki razvoj*, Ljubljana 1984.

[30] »Samoupravljanju je više osnova klasična mehanizacija nego moderna znanstveno-tehnička revolucija, što otežava nastojanja da se upravljačke strukture i društvena organizacija života ustroji prema potrebama i zahtjevima proizvođačkog dijela društva koji bi trebao u potpunosti ovladati svim sferama društvene reprodukcije«. — Adolf Dragičević: »Temeljne suprotnosti udruženog rada i samoupravljanja«, *Kulturni radnik*, 4/1977.

Digitized by Google

nog vremena na vrijeme za obnašanje potrebnog rada i na vrijeme kojim se stvara višak rada.[31]

Iz istog rakursa se promatra i sama zbilja socijalističkog društva, pa i u našoj zemlji, kao zbilja društva u kojem se »kulturno zaostajanje« (ključni pojam W. Ogburna) izražava kao »političko zaostajanje«. Ili se suvremeno društvo pokušava protumačiti u duhu sociologije A. Tourainea, da je suprotnost kapitalist — proleter već iščezla, a da je posrijedi suprotnost između birokracije i tehnokracije na jednoj strani i sveg ostalog ljudstva, naroda.[32] Odjeka nalaze i misli A. Gorza iz njegovog oproštaja s proletarijatom, da se rekonstrukcija društva može očekivati još samo od onih grupa koje se nalaze izvan procesa klasične materijalne, industrijske proizvodnje.[33]

Marx je najavljivao kraj buržoaskih odnosa proizvodnje kao posljednjeg antagonističkog oblika društvenog procesa proizvodnje, napominjući da se s kapitalističkom društveno-ekonomskom formacijom završava prethistorija ljudskog društva.[34]) No, danas je za neke apologete toka naučno-tehničke revolucije na kapitalističkim osnovama proizvodnje od Marxove izazovnija misao jednog Servana -Schreibera, koji svjetski izazov pravljenja činova i njihovog blagotvornog učinka, što posebno »danas ispunja omladinu svijeta radošću i snagom«, proglašava izlaskom iz prethistorije. Na pomolu je novo informatizirano društvo, u kojem će pokretačka snaga biti inteligencija.[35]

---

[31] Mnogi su istraživači na »razvoju« tvorničkog radnika od početka kapitalizma do današnjeg stadija »gigantskih korporacija«, od zanatske umješnosti do »sintetičkog, polivalentnog rada« gradili razne teorije alijenacije i dezalijenacije, kvalificiranosti i dekvalificiranosti, »siromaštva« i »bogatstva«, konflikata i integracije. Vidjeti npr.: G. Gurvitsch: *Industrialization et tehnocratie,* Paris 1949; G. Friedmann: *Problemi čovjeka u industrijskom mašinizmu,* Sarajevo 1964, R. Blauner: *Alienation and Freedom. The Factory Worker and his Industry,* Chicago 1964; A. Touraine: *La consience ouvriere,* Paris 1966; J. R. Bright: *Automation and Management,* Boston 1959; na određen način i H. Marcuse: *Čovjek jedne dimenzije,* Sarajevo 1968; J. K. Gallbraith, *Nova industrijska država,* Zagreb, 1970. (teorija »tehnostrukture«); Serge Mallet: *Nova radnička klasa,* Beograd, 1970; S. Mareson: *Automation, Alienation and Anomie,* New York, London 1970.

[32] Vidjeti: Alain Touraine: *Postindustrijsko društvo,* Globus, Zagreb 1980; isti autor: *Sociologija društvenih pokreta,* Beograd, Radnička štampa, Beograd 1983.

[33] Andre Gorz: *Zbogom proletarijatu. S one strane socijalizma i drugi ogledi,* Globus, Zagreb 1983.

[34] Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd 1956, str. 8—9.

[35] Citirajući Jeana Jaurèsa, koji je svojevremeno rekao da će prava ljudska povijest početi tek onda »kada se čovjek oslobodi tiranije podsvjesnog, kada razumom i voljom počinje upravljati proizvodnjom«, J. J. Servan-Schreiber smatra da se upravo to događa prelazom industrijskog u informatizirano društvo, a koji je počeo: »I tko bi, bez obzira na patnje, požare i strasti što razdiru današnji svijet, mogao odreći čovjeku pravo da se nada, da vjeruje kako se može izaći iz prethistorije.« — J. J. Servan-Schreiber: *Svjetski izazov,* op. cit., str. 310—319.

Digitized by Google

Najzad, sociologija »promjena« i »razvoja« na krilima univerzalnog procesa modernizacije i sama je dijelom zakoračila u svoju postmodernu, pa se utoliko i u sociološkim refleksijama o razvoju i krizi jugoslavenskog društva osjećaju njezini odbljesci, u obliku propitkivanja u svjetlu novih dihotomija: nasuprot postojećem društvenom sistemu koji ima svoje megatrendove[36], na koje ljudi i ne mogu utjecati i koji su neumitni, ljudima ostaju sfere života, u kojima mogu nešto učiniti za sebe, u malim grupama i zajednicama, u spontanim i samoorganiziranim pokretima i u alternativnim ekonomijama, akcijama i oblicima samodeterminacije i samoreprodukcije. U tom smislu poprište oslobođenja rada i nije više tvornica.[37] Tzv. postmoderna sociologija odbacuje svaku pomisao progresa shvaćenog kao društvene evolucije nabolje, pa utoliko nije više zaokupljena ni »rastom« ili »razvojem« ali naglašava »alternativne izlaze« za pojedinca i male društvene grupe u današnjim hiperinstitucionaliziranim i hiperbirokratiziranim društvima, u kojima su »megastrukture« i »megatrendovi« tromi, nepromjenjivi, neuništivi. Nikakve utopijske vizije budućnosti više ne mogu plijeniti čovjeka, on se bori za svoje gotovo intimne oblike života i za moduse preživljavanja. Najzad, promjene se svode na vječno vraćanje jednog te istog (odraz ideja ciklizma, koje su također evolucionističke!). U dijelu naše društvene kritike utoliko su sa izvjesnim oduševljenjem primljene i poruke o alternativi suvremenom etatističkom socijalizmu: nasuprot sveobuhvatnoj hijerarhiji sistema treba se izboriti za ljudsku autonomiju u malim izoliranim jedinicama društva.[38]

Ponešto o kritičkim domašajima ekonomije rasta i razvoja

Kao što se sociološka kritika suvremenog jugoslavenskog društva uglavnom kreće u granicama tzv. sociologije razvoja, tako i ekonomska kritika uvelike polazi od kategorijalnog aparata i spoznajnih okvira one nauke koju bismo mogli nazvati *ekonomija*

[36] John Naisbitt: *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*, Worker Borks, inc., New York 1982. Prema autoru, buduće društvo neće biti više industrijsko već informacijsko, neće počivati na forsiranoj industriji već na visokoj tehnologiji, uz visoku razinu međusobnog komuniciranja, umjesto na nacionalnoj počivat će na svjetskoj privredi, kratak rok bit će zamijenjen dugim rokom, na mjesto centralizacije stupit će decentralizacija, institucionalna pomoć bit će zamijenjena samopomoću, predstavnička demokracija smijenit će participativnu hijerarhiju, mreža međusobnih odnosa, Sjever će ustuknuti pred Jugom, a umjesto izbora ili-ili bit će moguće višestruko biranje. U međuvremenu je ta knjiga prevedena na hrvatski ili srpski jezik, »Globus«, Zagreb 1985.

[37] »Lakše je van tvornice, putem samozapošljavanja, ostvarivati oslobođenja rada, bilo u obliku individualnih ili familijarnih poduzeća, bilo u obliku kooperativa, bilo u obliku formalizacije takozvane 'poslijepodnevne' ekonomije.« — Veljko Rus, »Radnički interes ili oslobođenje radničke klase«, *Kulturni radnik* 6/1984, str. 101

[38] Rudolf Bahro: *Alternativa*, »Globus«, Zagreb 1981.

Digitized by Google

rasta, odnosno *ekonomija razvoja.* U golemoj ekonomskoj literaturi suvremenosti *rast (grovth)* i *razvoj (development)* najčešće se uzimaju jednoznačno, premda su učestala i pojmovna razlikovanja ta dva izraza. Među našim autorima neki naglašavaju razliku a neki je niječu, dok većina, izgleda, jednostavno podrazumijeva istovetnost onog što označuje kao »rast« i onog u čemu vidi »razvoj«.[39]

U jugoslavenskim prilikama ekonomija rasta ili razvoja, kao teorijska i empirijska disciplina istraživanja »ekonomskog«, pro-

[39] Tako npr. Dragutin Marsenić pod *privrednim razvojem* podrazumijeva i *privredni rast* i *promjenu proizvodne strukture:* »Ili, jednostavnije, privredni razvoj je društveni proces (a) povećanja per capita i ukupnog obima materijalne proizvodnje (privredni rast) i (b) promena proizvodne strukture nacionalne ekonomije.« Utoliko: »Privredni razvoj se ne može da poistoveti sa privrednim rastom. Privredni razvoj je složen društveni proces koji se ne može izraziti samo jednim statističkim pokazateljem, bilo da je reč o stopi rasta ukupnog društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka ili pak o stopi rasta ovih agregata po glavi stanovnika.« Privrednim razvojem »se jedna zemlja postepeno udaljava od stanja svoje ekonomske nerazvijenosti dostižući sve više nivoe ekonomske razvijenosti«. Njime se prevladava »opšte materijalno-ekonomsko siromaštvo stanovništva jedne zemlje«. A budući da je za to neophodna »rastuća proizvodnja materijalnih dobara i usluga uopšte, i po glavi stanovnika posebno«, a u tome se upravo i ogleda privredni rast, nema privrednog razvoja bez privrednog rasta, no sam rast »može da se ostvari i ostvaruje i bez razgranatijih razvojnih tokova jedne ekonomije«. Ukratko, prema ovom autoru, *razvoj* nije samo *rast,* već znači i »razvoj proizvodnih snaga«, odnosno sadrži i »promenu proizvodne strukture nacionalne ekonomije«, te »razgranatije razvojne tokove jedne ekonomije«. — Dr Dragutin V. Marsenić: *Samoupravljanje i privredni razvoj,* »Savremena administracija«, Beograd 1984, str. 4, 9, 16—17. Dakako, ostaje za raspravu što je to »razvoj proizvodnih snaga« (može se tumačiti u marksističkom, a može i u drugom smislu, recimo kao »bogatstvo naroda«. A Smitha), što je »promjena proizvodne strukture«, a što su pak »razgranatiji razvojni tokovi«. No, autor se potrudio da u okviru ekonomije kao pozitivne nauke razgraniči rast i razvoj. Jedan od najistaknutijih naših teoretičara *ekonomskog* razvoja i planiranja, Jakov Sirotković napominje pak da je teško naći teoretske i empirijske argumente za razlikovanje rasta i razvoja: »Pri tom se katkada govori o razvoju (development), a katkada o rastu (growth). Bilo je pokušaja da se tome dade dublje teoretsko značenje, ali je teško naći teoretske i empiričke argumente za takvo razlikovanje.« Doduše, pod utjecajem pristupa problemima razvoja u nedovoljno razvijenim zemljama (zemljama u razvoju), a povezano s aktivnošću Ujedinjenih naroda, u svijetu se pod razvojem razumijevaju društveno-ekonomske promjene, a pod rastom tek promjene nivoa materijalne proizvodnje u okviru istog društvenog sistema.« — Jakov Sirotković: *Teorija i politika ekonomskog razvoja,* drugo dopunjeno izdanje, »Informator«, Zagreb 1976, str. 3. U biti isto autor tvrdi i u članku »Socijalističko samoupravljanje i ekonomski razvoj društva«, časopis *Opredjeljenja,* Sarajevo, br. 5/1982, str. 16. Radmila Stojanović, naglašavajući potrebu za »novom kulturom razvoja«, a u okviru ambicije da proučava »opšte društvene tokove razvoja socijalističkog društva«, jednako piše o razvoju, »kao i o »rastu« (»kriza rasta«, »barijera rasta«, »padanje rasta«, itd.) — Dr Radmila Stojanović: *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu,* »Savremena administracija«, Beograd 1984.

Digitized by Google

izvodno-materijalnog supstrata društva, pa onda i »promjena« i »razvoja« koje se u njemu događaju, a u biti određuju i promjene u čitavoj superstrukturi društva, redovno se poziva na Marxa i polazi ako ne od cjeline Marxove (kritike) političke ekonomije a onda od Marxovih pojmova: načina proizvodnje, društveno-ekonomskih formacija[40], proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a posebno od Marxove sheme društvene reprodukcije u kapitalizmu, a koja se odnosi na društvenu reprodukciju uopće dok postoji proizvodnja vrijednosti, odnosno robna proizvodnja (premda se u »prelaznom« društvu radi o specifičnom obliku djelovanja zakona vrijednosti). U tom smislu ne bi se moglo tvrditi, da se ekonomija rasta ili ekonomija razvoja danas i u nas inspirira samo ili prvenstveno građanskim teorijama ekonomskog rasta ili ekonomskog razvoja, premda su u posljednje vrijeme sve vidljiviji i utjecaji tih teorija, odnosno njihove recepcije i podržavanja. Bit je, međutim, u tome, da se Marxova kritika političke ekonomije pretvara u pozitivnu nauku, koja sve promatra kroz »ekonomsku racionalnost«, te i sadašnjost i budućnost sagledava u »samorazvoju« i »narastanju« ekonomskog univerzuma kao svijeta roba, a robnu proizvodnju kao osnovno načelo artikulacije društvenih odnosa epohe, na kojem se postiže sve »novo«, ostvaruje progres, bogatstvo, sreća čovjeka. U početku je ekonomska misao kod nas slijedila ekonomsku teoriju »socijalističke izgradnje«, kakva je, nakon sporova, oficijelno pobijedila u prvoj socijalističkoj zemlji, a postupno se konstituirala kao tzv. politička ekonomija socijalizma. Još u vrijeme, kada su se Lenjin i boljševici suočili sa zadatkom da formuliraju »izgradnju socijalizma« u jednoj, a golemoj zemlji, u kojoj je kapitalizam jedva obavio ponešto od svoje uloge, te u okolnostima velike razrušenosti i već instaliranih proizvodnih kapaciteta i resursa iz prijeratnog i predrevolucionarnog vremena, formulirani su ciljevi socijalističke industrijalizacije, koji su na teoretskom planu dobili izraz i u formuli, štoviše u »zakonitosti«, da se iz raspoložive, a inače metodama tzv. prvobitne socijalističke akumulacije stvorene, akumulacije više ulaže u odjeljak I (proizvodnja sredstava za proizvodnju) u odnosu na odeljak II (proizvodnja predmeta za potrošnju) iz Marxove sheme društvene reprodukcije. Tu formulu je, kao uostalom i u svim socijalističkim zemljama koje su se u međuvremenu pojavile, prije svega slijedila ekonomska politika i politika planiranja u novoj Jugoslaviji, pa je ona bila i oslonac naše ekonomske teorije odmah nakon oslobođenja. No, kako je naša politička praksa ušla u žestoki obračun sa onom praksom »razvoja« socijalizma, koja se iz prve zemlje socijalizma nametala kao općeobavezna i kao model za sve, tako je i naša ekonomska misao, kao i naša društvena teorija u cjelini, ubrzo ušla u više-manje rezolutnu kritiku

[40] Luka Marković skreće pažnju na problematičnost prevođenja Marxovog pojma »ökonomische Geselschaftsformation« — Luka Marković: *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 50, bilješka 2.

Digitized by Google

i naše »prve faze socijalizma«, odnosno kritiku uloge države kao nosioca društvene reprodukcije, te počela razrađivati elemente »ekonomije samoupravnog socijalističkog društva«, da bi do danas pružila i značajne inovacije političkoj ekonomiji socijalizma, kakva je prvobitno koncipirana i u Sovjetskom Savezu i u međuvremenu pretresana i u problematskom rasponu širena i iz pera značajnih ekonomskih teoretičara marksističke orijentacije ne samo u današnjim socijalističkim zemljama.

Ekonomska misao i u nas uglavnom se bavi »rastom« i »razvojem«: čega? U literaturi susrećemo nazive za entitet toga što raste i razvija se: »materijalna osnova društva«, »materijalna proizvodnja«, »proizvodnja materijalnih dobara i usluga«, »ukupni obim materijalne proizvodnje«, »privreda« ili »ekonomija«, »materijalni faktori«, »faktori proizvodnje«, »ekonomski potencijal«[41], »razvojni potencijal«, »proizvodna struktura«, »osnovna sredstva i proizvodni kapaciteti«, (osnovni) proizvodni fondovi«, »društveni proizvod« i »nacionalni dohodak« (kao »agregati«), »makro-ekonomski agregati«, itd. A rast, odnosno razvoj mjeri se »stopama«, »nivoima« i »promjenama u strukturi«: »stopa rasta društvenog proizvoda«, »stopa privrednog rasta«, »stopa rasta društvenog proizvoda per capita«, »stopa nacionalnog dohotka per capita« (koja se, kao što znamo, najčešće uzima i kao dovoljan pokazatelj »stupnja razvoja« ili »stupnja razvijenosti« zemalja i kontinenata, a u raznim međunarodnim komparacijama), »stopa rasta osnovnih proizvodnih fondova«, »stopa rasta« ili »stopa povećanja« svega i svačega, recimo, industrijske proizvodnje, poljoprivredne ili bilo koje proizvodnje, proizvodnje sirovina, proizvodnje finalnih proizvoda, proizvodnje ekstraktivne industrije, proizvodnje prerađivačke industrije, proizvodnje sredstava rada, proizvodnje sredstava za potrošnju, ali i porasta proizvodnosti rada, društvenog i osobnog standarda, zaposlenosti, pismenosti stanovništva, itd. Posrijedi su, dakle, kvantifikacije najrazličitijih vrsta, da bi se »rast« ili »razvoj« opservirao, istraživao, predviđao, planirao, usmjeravao, da bi se »faktori rasta« kombinirali, a svaki među (subjektivnim) »nosiocima razvoja« igrao svoju ulogu. U isto vrijeme, te kvantifikacije služe kao činjenični dokazni materijal, da li se ne samo privreda već i društvo razvija, da li se javila ne samo privredna već i društvena »stagnacija« (praćena, recimo i stagflacijom!), »recesija« i »kriza«. »Padanje rasta«, odnosno »negativna stopa rasta« druš-

[41] »Ekonomski potencijal« je, dakako, zbir raznih »užih« potencijala. Prema Radmili Stojanović, njegovi su sastavni elementi: naučno-tehnički potencijal, proizvodni potencijal, agroindustrijski kompleks, potencijal ukupnih radnih resursa, građevinski potencijal, infrastrukturni potencijal, prirodno-resursni potencijal, upravljački potencijal, strukturna balansiranost potencijala, integriranost kao dio ekonomskog potencijala i međunarodna ekonomska kooperacija — Radmila Stojanović, op. cit., str. 93—125.

Inače, ekonomisti češće govore o ovom istom kao o faktorima privrednog rasta (razvoja).

Digitized by Google

tvenog proizvoda posvuda se u ekonomskim ekspertizama, a bez obzira na teorijsku pripadnost ovom ili onom »pravcu« ili »školi« ekonomskog mišljenja, uzima kao dovoljan dokaz brodoloma nekog društva. Jer, od stope rasta »ljudi žive« (vidjeti bilješku 1). I analize »strukturalnih promjena« rijetko iskoračuju iz okvira statističkih ilustracija stopama, koje se uobičajeno računaju za opserviranje »rasta«, odnosno »razvoja«.

Čovjek je u ekonomiji rasta ili razvoja i sam »faktor«, »potencijal«, »resurs«, a u biti ga se ne promatra izvan uloge »radne snage«, pa i onda kada se zagovara njegova uloga proizvođača, koji i upravlja, odnosno samoupravlja! Upravo u sagledavanju »ljudskog faktora« ne kao, u duhu Marxa, prve proizvodne snage već kao elementa u »ekonomskom potencijalu« za ekonomiju »rasta« ili »razvoja« u posljednje su vrijeme u našoj ekonomskoj (i sociološkoj) literaturi učestali i zahtjevi za uvođenjem, odnosno obnavljanjem tržišta rada.

Prema istim pokazateljima kojima se utvrđuje da li postoji privredni (ekonomski) rast ili razvoj, rasuđuje se i o dinamici ili tempu, te o fazama rasta ili razvoja ne samo privrede već i društva. Socijalizam se po pravilu tretira kao manje ili više razvijen društveno-ekonomski poredak, pa se pita kroz koje faze razvoja (mora da) prolazi, odnosno s kojom fazom *in concreto*, u ovoj ili onoj zemlji, starta, što ovisi o tome da li mu prethodi kapitalizam i također koliko je taj kapitalizam bio razvijen, te koju je fazu dostigao, odnosno u koju fazu ulazi ili se za nju (treba da) priprema, itd, a da se i te periodizacije (podjele na faze razvoja) uglavnom zasnivaju na tipičnim pokazateljima ekonomije rasta ili razvoja. U tome dio domaće ekonomske literature kao da ne želi zaostajati za opsesijama, pa i metodološkim postupcima (materijalnim modelima) ekonomije rasta ili razvoja posvuda, i na Istoku i na Zapadu, bez obzira da li se radi o pozivanjima na Marxovu metodu analize ili na građanske ekonomske škole.[42]

[42] Prema mišljenju Jakova Sirotkovića, građanska ekonomija počela se sistematski baviti problemima teorije ekonomskog razvoja tek nakon što je Keynes formulirao svoju teoriju. Premda se Keynesova teorija »obično smatra statičnom«, ona je građansku misao usmjerila na »kretanje ukupne društvene ekonomije i na dugoročna istraživanja«. W. W. Rostow je pak prvi cjelovitije formulirao građansku teoriju faza ekonomskog razvoja upravo u nastojanju da se suprotstavi Marxovom učenju o razvoju društva. Keynesova analiza poslužila je i za formuliranje građanske teorije privrednih ciklusa i teorije cikličkog rasta kapitalističke privrede, a onda se pojavila i neoklasična teorija privrednog rasta, u međuvremenu su formulirane i »druge građanske koncepcije razvoja društva odnosno koncepcije rasta, pa tako i one najnovije, među kojima posebno mjesto zauzimaju rezultati istraživanja Rimskog i Pariškog kluba.« — Jakov Sirotković: *Teorija i politika ekonomskog razvoja*, op. cit., str. 3, 10—11 i 30—32, te od istog autora: »Socijalističko samoupravljanje i ekonomski razvoj društva«, časopis *Opredjeljenja* br. 5/1982, op. cit., str. 17.

No, moglo bi se reći da je još klasična politička ekonomija (Pety, Smith, Ricardo) formulirala prvu građansku teoriju ekonomskog raz-

Digitized by Google

U ekonomiji rasta i razvoja »promjene u strukturi« privrednog bića društva, pa shodno tome i u strukturi društva zbivaju se samo uslijed rasta, povećanja i drugačijeg kombiniranja »materijalnih faktora razvoja«, odnosno »ekonomskog potencijala«, uključujući i »ljudski faktor« (radnu snagu, upravljača) kao jednog od elemenata tog »ukupnog« potencijala. »Tempo« i »dinamika« rasta ili razvoja ovise o stopi akumulacije i efektivnosti investicija, odnosno o koeficijentu efektivnosti investicija. Stopa rasta je funkcija stope akumulacije i kapitalnog koeficijenta.

Vodeći računa o »razvijenosti« odnosno o »sposobnosti za razvoj« na osnovu tipičnih pokazatelja ekonomije rasta, ili ekonomije razvoja, ekonomisti (ali ne samo oni, već nerijetko i sociolozi, publicisti i ideolozi) često vrše i podjelu socijalizma, shvaćenog kao zaseban društveno-ekonomski sistem, kao način proizvodnje koji sebe reproducira, na »razvojne faze«. Tako se u radovima sovjetskih autora, a i autora iz drugih socijalističkih zemalja, u kojima se usvajaju ne samo »modeli« tipično ekonomističkog mišljenja, već i pristupi sa stajališta opće teorije sistema, te raznih teorija upravljanja i organizacije[43], a i gaje

---

voja, kada je rastumačila da je akumulacija i njezino ulaganje u novu proizvodnju osnova svakog razvoja. Prvo izdanje neoklasične teorije, marginalistička teorija graničnog dohotka, odnosno granične »sklonosti« potrošnji prethodila je Keynesovim idejama, koji je u »račun« uveo još i težnju vlasnika kapitala da dio dohotka drži u gotovini ili u obliku nekog drugog sredstva plaćanja. P. Schumpeter je svoju teoriju cikličnog privrednog razvoja izveo pak iz teze, da je vlasnik kapitala, poduzetnik objektivno stimuliran i prisiljen na tehničke inovacije, a koje dolaze u valovima. Po tom dolazi Rostovljeva teorija etapa rasta, kao i teorije posebno formulirane za nerazvijene zemlje, kako bi izašle iz »začaranog kruga siromaštva«: teorija velikog udara i teorija neravnotežnog rasta. O tome pobliže vidjeti i: Novak Janković: »Teorije o privrednom razvoju: deskriptivni ili formalno-matematički pristup« u *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, op. cit., str. 221—230 i Ivan Vujačić: »Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti«, časopis *Gledišta* 5—8 i 9—12/1983.

Od *teorija* ekonomskog rasta ili razvoja treba, međutim, razlikovati *modele* privrednog rasta ili razvoja kako u građanskoj ekonomskoj misli (neoklasični model rasta s mnogim svojim varijacijama, modeli rasta sa cikličkim fluktuacijama i tvz. optimalni modeli rasta), tako i ekonomskoj misli marksističke provenijencije (dvosektorski model na osnovu Marxove sheme reprodukcije, jednosektorski model rasta nacionalnog dohotka, modeli međusektorske analize, modeli linearnog programiranja, itd.). O tome vidjeti: Ljubomir Madžar: *Optimizacija u teoriji proizvodnje i privrednog rasta*, treće izdanje, »Savremena administracija«, Beograd 1982; Radmila Stojanović: *Teorija privrednog razvoja u socijalizmu*, »Naučna knjiga«, Beograd 1960; *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*, zbornik, »Naučna knjiga«, Beograd 1960; Branko Horvat: *Ekonomski modeli*, Ekonomski institut Zagreb 1962; M. Kalecki: *Očerek teorii socijalističeskoj ekonomiki*, »Progres«, Moskva 1970; N. Spulber: *Fundations of Soviet Strategy for Economic Growth* (prijevodi tekstova sovjetskih ekonomista 1924—1930 — op. S. Š.), Indiana, University Press, Bloomington, 1964; Jakov Sirotković, *Teorija i politika...*, op. cit.

[43] Da ovdje pripomenemo, kada je posebno i o sociologiji riječ, onda se svakako radi i o onome što je A. Gouldner nagovijestio: o selidbi funkcionalizma na Istok!

Digitized by Google

oduševljenja za »revoluciju mikroprocesora«, odnosno »treću tehnološku revoluciju«, već od ranije, da bi danas to postalo gotovo opće mjesto promišljanja svih pitanja socijalizma, po pravilu insistira na fazama: prelazni period od kapitalizma prema socijalizmu, realni socijalizam i razvijeni (zreli) socijalizam.[44] U našoj pak ekonomskoj i politekonomskoj literaturi pretežu, doduše, drugačije podjele: državni socijalizam — samoupravni socijalizam; etatizam — samoupravljanje; državno-centralistički sistem — samoupravni način proizvodnje, itd. Pri takvim podjelama u nas se, dakle, više polazi od »kvalitativnih« nego od »kvantitativnih« momenata. No, susrećemo i podjele koje su prvenstveno izraz »ekonomizma« i »industrijalizma« u okviru ekonomije (i sociologije) rasta i razvoja, te su istog dosega i značaja kao i podjele sovjetskih i drugih autora, pa makar vršene i u određenoj polemici s potonjima. Npr. takva je podjela socijalizma na razvojne faze: prvobitna socijalistička industrijalizacija (za one zemlje koje industrijalizaciju nisu prošle u kapitalizmu), industrijsko socijalističko društvo (opet, za one zemlje koje se nisu industrijalizirale u kapitalizmu), visoko industrijalizirano socijalističko društvo, »iz kojeg se jedino prelazi u« — postindustrijsko društvo (komunističko društvo).[45]

---

[44] Poduži spisak literature o razlikovanju tih faza, a koja je ispisana sa nakanom da se afirmira realni i razvijeni socijalizam navodi, primjerice, Radmila Stojanović: *Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu*, op. cit., bilješka 6 na str. 41, a također i u popisu literature na kraju knjige.

[45] Radmila Stojanović: *isto*, str. 41. Ta periodizacija autorici je okosnica čitavog pledoajea za »novu kulturu razvoja«, koja će i suvremena kapitalistička i suvremena socijalistička društva najzad uvesti u postindustrijsko društvo, koje je istoznačno s komunističkim.

Doduše, autorica sam »razvoj« definira »višekriterijskim«, a ne »jednokriterijskim« pristupom. Razvoj se, naime, ne svodi samo na maksimalizaciju stope privrednog rasta (ili nacionalnog dohotka), već kao »obavezne komponent« ima: forsiranje visoke stope rasta grana koje proizvode elemente realne akumulacije (sredstva za proizvodnju — oprema, sirovine, energija, minimiziranje uvoza pri istovremenom maksimiziranju izvoza; porast zaposlenosti u cilju apsorbiranja prirasta stanovništva; što pravilnija distribuiranost i integriranost proizvodnje unutar zemlje, uz suglasnost sa ostalim ciljevima; regionalna raspoređenost industrijske proizvodnje »na način da se što više približavaju dohoci za isti rad, i da se, posebno, što više ublažavaju razlike između sela i grada; predvodnička uloga industrijski vodećih grana u modernizaciji čitave privrede, posebno u modernizaciji opreme. No razvoj koji ima te komponente samo je *prvi* kriterij, a tu su još za razvojnu politiku neophodni kriteriji: stabilnost privrede; ekonomska efikasnost koja se prije svega mjeri međunarodnom konkurentnošću; fleksibilnost i to materijalna i nematerijalna; veća zaposlenost i bolje korištenje materijalnih faktora razvoja; stupanj sudjelovanja zaposlenih i svih građana zemlje u upravljanju cijelim društvenim razvojem; jednakost (pravilnost) u položaju pojedinaca, radnih kolektiva, socijalnih grupa, privrednih grana i društvenih djelatnosti; i, najzad, stupanj ostvarenja nacionalne nezavisnosti. Autorica pobliže razrađuje sve komponente razvoja kao prvog kriterija i potom sve ostale kriterije, upozoravajući na neizbježne konflikte kriterija. Itd. *Isto*, str. 20—23.

Digitized by Google

Ekonomija rasta, odnosno razvoja usmjerena je na bilanciranje rezultata »bržeg«, »sporog«, »nultog«, »padajućeg« privrednog rasta i od toga ovisi da li će i kada uočiti ne samo veći ili manji razvoj ili napredak društva već i privrednu i društvenu krizu, pa i kretanje u katastrofu. Ona u tom smislu svjedoči o »dinamičnim razvojnim tokovima«, a što je, dakako, ovisno o »dinamici najvažnijih agregatnih veličina«, ili pak o »ubrzanoj« ili »usporenoj dinamici svih agregata«, »najminimalnijem privrednom rastu«, »stagnaciji«, »padanju rasta«, »izostavljanju efekata«, »niskoj efikasnosti ulaganja«, »neracionalnosti ekonomske (razvojne) politike«; bavi se »razvojnim prioritetima«, odnosno »strategijom prioriteta« i pita se za »smjenu razvojnih prioriteta«, te da li je i kada nastupio »razvojni prag«; ispituje uvjete za »ekstenzivan« ili »intenzivan privredni rast«; analizira da li raste ili pada »marginalni kapitalni koeficijent«, te kako stvari stoje, recimo, sa »ekonomskom efektivnošću osnovnih sredstava privrede«, kolika je »jednačina elastičnost rasta društvenog proizvoda«, da li rastu ili padaju »troškovi živog rada«, što je onda istoznačno s »porastom zaposlenosti uz opadanje produktivnosti« i obratno, ili pak »troškovi opredmećenog rada«, što dovodi do »porasta osnovnih fondova bez odgovarajućeg porasta društvenog proizvoda« i obratno. Itd. Itd.

Usprkos zanimanju za »promjene u strukturi« privrede, pa i za njihove društvene posljedice, ta vrsta ekonomije je u biti ravnodušna prema promjenama u načinu proizvodnje i u proizvodnim odnosima u onom smislu kako ih je ispitivao Marx u svojoj kritici političke ekonomije i kako to čini ekonomska misao, kada Marxovu metodu ispitivanja pokušava primijeniti i na suvremeno društvo. »Rast« je za nju rast postojećeg, a »razvoj« također razvoj u okviru postojećeg. Progres joj je prije svega tehnički progres, a onda on donosi i tekovine u životu ljudi i kretanje društva iz siromaštva u bogatstvo, od oskudice dobara prema njihovu obilju, od »tradicionalnih« struktura i mentaliteta prema »modernim« i »racionalnim« (a u osnovi je racionalnost robne proizvodnje), od »nerazvijenih« prema »razvijenim« potrebama i prema porastu mogućnosti da se te potrebe zadovoljavaju. I onda kada barata nekim pojmovima marksističke misli i citira samog Marxa, da bi razjasnila ekonomsku, a time i cjelokupnu društvenu zbilju socijalizma, i bez obzira na to da li uspostavlja nejgove »razvojne faze«, ekonomija rasta ili razvoja u biti ne prekoračuje razinu građanske ekonomije koja kvantificira »razvoj« ili »etape rasta« građanskog društva, polazeći od vlastitog aksioma da je ono vječno i da najdalje može doprijeti u »fazu iza visoke masovne potrošnje«, koja se, prema Rostowu, već ozbiljuje u SAD i drugim najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

Ekonomija rasta ili razvoja provodi, dakako, redukciju društvenog totaliteta na privredni ili ekonomski totalitet, s tim što »sve ostalo« u društvu prikazuje kao superfetaciju, kao izraslinu

Digitized by Google

na ekonomskom tkivu. Utoliko se i »društveni razvoj« pridodaje »privrednom razvoju«, uvjetovan ovim potonjim.[46]

Određena zarobljenost kvantificiranjem »rasta« ili razvoja vjerojatno i jest razlog da u ekonomskoj misli i kod nas i u svijetu zapravo još i ne postoji teorija socijalističkog razvoja na tragu Marxove (kritike) političke ekonomije.[47] Više se ekonomska misao orijentirala na ekonomiju kao pozitivnu nauku, nego na politekonomske analize društvene reprodukcije i odatle i »odčitavanja« anatomije društva na osnovu primjene Marxovih kategorija radne teorije vrijednosti i tome primjerenih analitičkih

[46] Marx je kapitalistički proces proširene reprodukcije objasnio djelovanjem profita kao osnovnog motiva proizvodnje. Maksimalizacija profita dovodi nužno i do nestabilnih kretanja proizvodnje i izaziva ekonomske krize. Anarhičnoj proizvodnji u kapitalizmu suprotstavljao je pak plansku proizvodnju prema potrebama u novom društvu u kojem će vladati proletarijat. Od Marxovih nalaza i nagovještaja polaziše su i prve teorije (ekonomskog) razvoja socijalističkog društva, formulirane u Sovjetskom Savezu u vremenu dok Staljin nije brži porast proizvodnje odjeljka I u odnosu na proizvodnju odjeljka II iz Marxove sheme reprodukcije proglasio osnovnim ekonomskim zakonom i trajnim ciljem socijalističke izgradnje, a koje su kao osnovni cilj i motiv proklamirale »potencijalni obim potrošnje masa i njenu stopu porasta kao funkciju ekonomske strukture« (formulacija Feldmana, o čemu pobliže piše J. Sirotković, u navedenoj knjizi, op. cit. 33 i dalje). Po pravilu se »zadovoljavanje potreba« i sve veća potrošnja ljudi naglašavaju kao cilj i motiv proizvodnje u socijalizmu i u onoj literaturi koja inače spada u tipičnu ekonomiju rasta ili razvoja, ali kao da ona to spomene tek reda radi, da bi se odmah upuštala u izradu modela, formula i bilansa radi praćenja raznih »agregatnih veličina« i istjerivanja »stopa rasta«, koje onda ispadaju cilj po sebi.

Evo, inače, jednog od standardnih određenja odnosa privrednog i socijalnog razvoja, te definiranja socijalnog razvoja u našoj ekonomskoj literaturi: »Privredni razvoj je osnova i izvor socijalnog razvoja. Pod ovim posljednjim podrazumevamo poboljšavanje ukupnih materijalnih i društveno-ekonomskih uslova života ukupnog stanovništva, odnosno u okviru njega pre svega one osnovne populacione baze kojoj je rad izvor prihoda za život.« — Marsenić, op. cit., str. 9. Kod istog autora nailazimo i na karakterističan uzvik, rijedak među ekonomistima: »Sprečiti da se bogata i mnogostruka ljudska realnost svodi na ekonomsku.« Određujući se prema dugoročnim koncepcijama razvoja (a koje u nas prave samo ekonomisti!), autor napominje, da ono čime treba da se rukovodimo »jeste humanizacija ekonomije, da sprečimo da se bogata i mnogostrana ljudska realnost svodi na ekonomsku, da ekonomsko izobilje kome idemo u susret ne bude praćeno duhovnim, etičkim i socijalnim siromašenjem čovjeka, sa kakvim su suočene mnoge socijalne grupacije današnjih potrošačkih društava u razvijenim, kapitalističkim zemljama«, *isto*, str. 108—112.

[47] O tome svjedoči J. Sirotković: »Opća marksistička teorija socijalističkog ekonomskog razvoja još ne postoji, premda su u radovima Marxa, Engelsa i Lenjina dana opća teoretska rješenja za pristup analizi razvoja.« — Sirotković: *Teorija i politika*..., str. 4. No, kad već citiramo ovu tvrdnju iz pera jednog našeg nesumnjivog autoriteta upravo u domenu teorije ekonomskog razvoja i planiranja, navedimo i to da autor tvrdi da većina pitanja koja su iskrsla u procesu izgradnje jugoslavenskog samoupravnog društva »nije dobila zadovoljavajući teoretski odgovor« (str. 42).

Digitized by Google

postupaka, uključujući prije svega i teoriju revolucije i klasne borbe.[48]

To, dakako, ne znači da politička ekonomija, polazeći od jugoslavenskih prilika, nije pružila i neka značajna promišljanja socijalističkog razvoja u cjelini kao razvoja u smislu ne samo porasta i nove strukture proizvodnih snaga društva nego i mijenjanja proizvodnih odnosa i »savladavanja« protivurječnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.[49] Pretežno prepričavalačka u odnosu na Marxove radove i radove njegovih najistaknutijih sljedbenika i nastavljača, naša ekonomska nauka i kada je istupala s ambicijama (kritike) političke ekonomije razvijala se kao akademska disciplina ili niz akademskih disciplina, a da je bila i jest uveliko neotporna i prema posudbama iz suvremene građanske političke ekonomije, koja je inače u znaku vlastite neoklasične kritike, te prema preuzimanju mjerno-analitičkog instrumentarija iz arsenala suvremenih građanskih ekonomskih škola i interpretativnih modela, a da je pri tom iskazivala premalu spremnost i sposobnost da skida svaki mistični veo i sa društva koje se, nakon političke pobjede nad buržoazijom, »rađa u dugim porođajnim bolovima« (Marx: *Kritika Gotskog programa)*, odnosno da Marxovu metodu istraživanja, u svoj njezinoj analitičko-dijalektičkoj produbljenosti i složenosti, primjenjuje na suvremeno društvo. Zaokupljenost »različitim pitanjima kvantitativnih odnosa« u svakom je slučaju opredjeljenje možda i velike većine ekonomista i onda kada oni pokazuju ambicije da se bave »makroekonomijom« na način političke ekonomije.[50] No, uprkos tome nastali su u okviru političke

[48] Luka Marković prosuđuje, da naša ekonomska misao bježi od analize sa stajališta proleterske revolucije u analizu sa stajališta pukog ekonomskog utiliteta: »Nasuprot marksističkom shvaćanju dugoročnog razvoja kao revolucionarnog mijenjanja društvenih odnosa (položaj klasa i frakcija klasa) i nasuprot marksističkoj metodi konkretne historijske analize položaja i historijskog interesa klasa i frakcija klasa, diskusija o našoj budućnosti je prebačena s terena *društvenog* razvoja na teren *ekonomskog* razvoja, s terena *historijskog interesa proletarijata* na teren apstraktno, nehistorijski, naizgled natklasno shvaćenog *ekonomskog utiliteta.* Diskusija je prebačena na teren na kojem su sva pitanja konfigurirana kao pitanja *ekonomske racionalnosti* (a ne kao pitanja *proleterske revolucije)*, prebačena je, dakle, na teren favoriziranosti buržoaske misli i njenog 'tekućeg' mišljenja, njene favoriziranosti iz tekućih problema.« (potcrtavanja autorova) — Luka Marković: *Klasna borba i koncepcije razvoja*, op. cit., str. 205. No, da napomenemo, V. Bakarić smatra da nam ne treba teorija klasne borbe, već »kako izaći iz jedne strukture društva u drugu«.

[49] Pa se utoliko i potvrđivalo da je marksistička politička ekonomija »u svojoj osnovi teorija razvoja« — Sirotković, *isto*, str. 3.

[50] O tome je svojedobno dao sud i jedan od nesumnjivo najboljih poznavalaca Marxove (kritike) političke ekonomije na našem tlu, a koji je dao i značajan osobni doprinos onom što je *novum* te ekonomije u nas: »Međutim, ako govorimo o stanju u našoj političkoj ekonomiji, onda mogu reći da tu ima niz ljudi koji su dali ozbiljan naučni doprinos, ali, ako uzmemo sve što su dali ekonomisti u širem krugu, onda to većim dijelom nije to. Oni se bave različitim pitanjima

Digitized by Google

ekonomije neki kreativni doprinosi u ispitivanju specifičnog oblika djelovanja zakona vrijednosti u konkretnim uvjetima jugoslavenskog društva, a koji su definirani kao »uvjeti socijalističke robne proizvodnje«.[51] Taj specifični oblik djelovanja zakona vrijednosti mogao je, kao što je navedeno u elaboracijama, u kojima ga se pokušalo istraživati,[52] »stupiti na snagu« u »fazi razvoja«, kada se (socijalističko) samoupravljanje »počinje pretvarati u prevladavajući društveni odnos«[53]. Nasuprot teoriji dohodne cijene formulirana je i teorija specifične cijene proizvodnje, koja također polazi od robne proizvodnje i samoupravljanja, ali naglašava maksimalizaciju akumulacije i fondova, umjesto maksimalizacije dohotka (teorijski sukob »profitaša« i »dohodaša«).[54]

Slijedom ranijih istraživanja cikličkih kretanja proizvodnje, kako u literaturi marksističke provenijencije tako i u literaturi građanske ekonomije, formulirane su u našoj ekonomskoj li-

---

kvantitativnih odnosa, zaboravljajući kod toga da su osnovni parametri s kojima rade često takvi da ne odgovaraju stvarnim društvenim odnosima, pa često neke statističke kategorije prenose u političku ekonomiju ne shvatajući da to nije isto, da statistika ima jedan zadatak, politička ekonomija drugi, a da smo zato morali često da u političkim forumima raspravljamo tako reći teorijske pretpostavke našeg daljnjeg razvoja, i da na taj način sam doprinos tog širokog kruga ekonomista bude na nekim područjima vrlo malen, na nekima, razumije se, ne. I kad bih smio dati kritiku, rekao bih da ima momenata kada je doprinos stanja političke ekonomije kod nas za daljnji razvoj vrlo malen ili jednak nuli, a ima momenata kada je on dragocjen i daje svoje doprinose, naročito u nekim analizama o nekim konkretnim pitanjima.« — Vladimir Bakarić: *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, Zagreb 1983, knjiga 4, str. 34.

[51] »Razvoj robne proizvodnje u uvjetima jugoslavenskog sistema samoupravljanja nametnuo je potrebu istraživanja specifičnog oblika djelovanja zakona vrijednosti u uvjetima jugoslavenske socijalističke robne proizvodnje. Primjena Marxove metode omogućila je da se dođe do rješenja da u tim uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje ne može više profit biti osnovni pokretački motiv, već dohodak. S tim u vezi, razrađena je i teorija dohodne stope i dohodne cijene.« — Jakov Sirotković, op. cit., str. 7.

[52] M. Korać, Savka Dabčević-Kučar, M. Samardžija, J. Sirotković, R. Štajner, T. Vlaškalić: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, »Informator«, Zagreb 1965; M. Korać: *Analiza ekonomskog položaja privrednih grupacija na bazi zakona vrijednosti*, Ekonomski institut Zagreb 1968; M. Korać: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, II, III »Komunist« Beograd 1977, 1980, 1982; A. Vasić, D. Vučeković, T. Vlaškalić, D. Dragišić, M. Korać, M. Pavlović, M. Samardžija: *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, »Rad«, Beograd 1970; itd. Prvi je teoriju dohodne cijene formulirao M. Korać u *Socijalizmu* 1/1961.

[53] J. Sirotković, *isto*, str. 26.

[54] Z. Pjanić, V. Rakić, M. Sekulić ,I. Gjenero, N. Petrović, V. Konvladinka, I. Maksimović, S. Jurin, V. Jovašević: *Koncepcija i verifikacija specifične cene proizvodnje u jugoslovenskoj privredi 1964. i 1965*, Institut društvenih nauka, Beograd 1968; Z. Pjanić: *Teorija cena*, sedmo izdanje, Beograd 1980; Z. Pjanić: *Samoupravni privredni sistem*, »Radnička štampa« 1983.

Digitized by Google

teraturi teorija »investicionih ciklusa«, kao »osnovnog oblika u kome se ispoljava dinamika razvoja socijalističke privrede«, a uzrok im je u tehničkom progresu kao egzogenom faktoru[55], i teorija privrednih i industrijskih ciklusa, čiji je uzrok u neadekvatnoj ekonomskoj politici.[56] No, teško bi se moglo reći da su te teorije utemeljene u analizi društvene reprodukcije na Marxovu tragu, te više ulaze u ekonomiju rasta i razvoja kao pozitivnu nauku, koja se zanima pojavnim oblicima i kvantitativnim odnosima, a da joj »osnovni parametri ne odgovaraju stvarnim društvenim odnosima«[57]

Ukratko ćemo, najzad, upozoriti na jednu od kritika, koja prožima opus pojedinca, a možda i prednjači u pravoj poplavi kritika koje iz ugla ekonomije rasta ili ekonomije razvoja ocjenjuju stanje i pojave u suvremenom jugoslavenskom društvu prvenstveno s porukom da se ne prati, ne istražuje, ne planira i ne regulira suvereni svijet ekonomije, te da se ne uvažavaju objektivni ekonomski zakoni, sam ekonomski racionalitet koji je objektivno dat, a do ljudi je da njegove zakone poznaju i da ih uvažavaju maltene kao i zakone prirode.[58]

Ekonomska se nauka ne sluša, a sami ekonomisti su pozvani da propišu lijekove i preuzmu odgovornost u liječenju, pod uvjetom da ih oni koji politički odlučuju slušaju: »Ako privreda ne funkcionira kako treba, javno mnijenje će pozvati

---

[55] Nikola Čobeljić, Radmila Stojanović: *Teorija investicionih ciklusa u socijalističkoj privredi*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd 1966.

[56] Branko Horvat: *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1966. Autor napominje, da privredni ciklusi u tržišnoj privredi »nisu zavisni o institucionalnom sistemu« (str. 16), da »kumulacija značajnih utjecaja dovodi do cikličnih procesa« (str. 19), te da »inherentna nestabilnost privrede zahtijeva veoma aktivno reguliranje i kontrolu putem adekvatno određene ekonomske politike i putem adekvatno formiranih privrednih institucija koje djeluju kao automatski stabilizatori« (str. 24) i da je u nas posrijedi »odsustvo izgradnje anticiklične politike« (str. 14).

O cikličnosti privrede, koja je »inherentno nestabilna« isti autor piše i u drugim svojim radovima, primjerice u dvotomnoj zbirci Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983*, op. cit., prva knjiga: str. 45, 47, 55, 61, 62, 205, 243, druga knjiga, str. 23, a stvar je u tome da se u nas ne vodi »adekvatna stabilizaciona anticiklična politika«.

[57] Bakarićeva formulacija iz fragmenta već citiranog u bilješci 51.

[58] »Ekonomija je, uz ranije navedene specifičnosti, danas nauka jednako kao i tehnika ili medicina« — Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965—1983: prognoze i kritike* (knjiga 1), op. cit., str. 59. Doduše, na drugom mjestu, autor izriče suprotnu, a manje kategoričnu tvrdnju: »... mada smo i u ekonomiji prilično nesigurni. Jer, malo znamo o snagama koje stoje iza fenomena koje zapažamo.« — *isto*, str. 207.

Digitized by Google

na odgovornost ekonomiste. U uvjetima društvene podjele rada to je, nesumnjivo, jedino ispravna akcija.«[59]

Uostalom: »Ono što je novo marksizam dao u formuliranju društvene politike i politike društvenog razvoja, to je upravo bilo to da privreda na neki način određuje mogućnost razvoja društva.«[60] A kada je tako, onda se stvar svodi na poznavanje »elemenata funkcioniranja tržišne privrede«, pa i »mehanizma cikličkog kretanja naše privrede«, da bi se (privrednim) planiranjem prepriječilo »usporavanje rasta« i »povećavanje privredne nestabilnosti«. Upravo »planiranje omogućuje da se 'ex ante' analizom unaprijed odaberu najpovoljnije alternative koje će tržište onda samo verificirati, umjesto da se tržištu ostavi da metodom pokušaja i pogrešaka provodi spora, gruba i malo efikasna 'en post' usklađivanja.«[61] Precizna tehnika planiranja, primjena teorije ekonomske politike«, »teorije privrednih ciklusa«, »teorije ekonomskog rasta«, te »suvremenih metoda analize i upravljanja privredom« omogućuju »najbrži razvoj«, kakav smo uostalom jedno vrijeme i imali, kada smo po »stopi rasta« zauzimali prvo mjesto u svijetu, no politički voluntarizam, neznanje, ignoriranje nalaza i prijedloga ekonomista vodili su tome da planiranje nije bilo kvalitetno, te da nijedan društveni plan poslije 1961. godine nije izvršen, a naprotiv nepromišljenim reformama upadalo se u krize (prvu 1961, drugu 1965, treću 1971, itd.), da je zemlja, tobože, postigla apsolutni rekord u Evropi po stopi nezaposlenosti, da postoji »situacija perpetuiranja nestabilnosti«, uprkos tome što se od 1970. godine neprestano proklamira stabilizacija. Opća je posljedica, da »tridesetgodišnja izgradnja Jugoslaviju nije pomakla s mjesta koje je u Evropi zauzimala prije rata« (autor je ovu tvrdnju ispisao 1976. g. — op. S. Š.). Najzad: »Zar ne pokazuju sve indikacije u pravcu da nešto nije u redu, ne s našim proporcijama, resursima, radnim kolektivima i privrednim subjektima, itd., nego sa koncepcijom, sa koncepcijom planiranja, sa koncepcijom sistema i sa koncepcijom institucionalne izgradnje.« (izgovoreno 1980 — op. S. Š.).

Istjerivanje što veće »stope rasta« moralo bi biti glavni cilj ekonomske politike, jer se time postižu i svi ostali povoljni ekonomski i društveni učinci. Uostalom, »ona privreda onih zemalja koje se najbrže razvijaju postat će model za ostale zemlje i ostali dio svijeta morat će da ih slijedi«. To što jugoslavenska privreda nije samo tržišna već i socijalistička zahtijeva, doduše, da se ciljevima i instrumentima koji su već drugi postavljali i

---

[59] *Isto*, str. 38.

[60] *Isto*, str. 71.

[61] *Isto*, str. 59 i 61, te knjiga 2, str. 23.

Digitized by Google

isprobali dodaje »još jedan cilj« i »još neki instrument«. A u svemu ostalom put je već uhodan i poznat: »Ukoliko nam tuđe iskustvo može nešto koristiti, a čini se da može, onda je prilično očigledno gdje treba tražiti rješenja. Potrebno je što hitnije preći onaj intelektualni i organizaciono-politički put koji su razvijene zemlje prošle u proteklih četrdesetak godina (ovo je pisano 1967 — op. S. Š.) i pored monetarno-kreditne politike u jedan jedinstveni sistem integrirati i fiskalnu, dohodnu, naučnu i obrazovnu politiku. Međutim, jugoslavenska privreda nije samo tržišna privreda, ona je i socijalistička. A to dodaje još jedan cilj i zahtijeva još neki instrument za postizanje tog cilja i utoliko čini zadatak složenijim.« No, u stvari »samo kombinacija fiskalne i monetarne politike može dovesti do ravnoteže uz rast«. O višoj stopi privrednog rasta ovisi podizanje proizvodnosti rada, a i jedno i drugo ovisi — o ekonomskoj politici na razini federacije čiji organi ekonomske politike »moraju stvoriti uvjete za brz privredni rast«, a u tu je svrhu federaciji potreban i »interventni investicioni fond«, koji »predstavlja neophodnu instituciju planske privrede«. No, izostao je takav »mehanizam koordinacije«, općenito »nama nedostaje jedan adekvatan institucionalni sistem koji odgovara jednom samoupravnom tipu privrede«, a u kojem također »kapital mora da ima svoju cijenu«, a banke »bile ovako ili onako organizirane ostaju banke«. Formirale su se republičke privrede umjesto jugoslavenske. Promašena »koncepcija sistema« i »koncepcija institucionalne izgradnje« vode prema katastrofi, a »nama preostaje samo da prorokujemo jedan neuspeh za drugim«.[62] Itd.

Na jednoj strani, ekonomija rasta inzistira na učinku objektivnih ekonomskih zakona, a na drugoj pouzdava se u moć i vještinu planera i nosilaca ekonomske politike, te se jedino radi o njihovom znanju i spremnosti da li će postići gotovo potpunu kontrolu nad ekonomskom stvarnošću. Tržište čini svoje, a plan je tu, da osigura optimalizaciju »rasta« ili »razvoja«. Ako se javi kriza, a ona se, eto, javlja i upravo je teška i dugotrajna, onda je to posljedica grešaka ekonomske politike. I razvoj društva i njegovi krizni momenti reduciraju se na »ekonomizam«.

Ekonomija rasta ili razvoja, u zanosu svojih modela i kvantifikacija, računa na neko buduće vrijeme obilja, te na strukturalne promjene kako »ekonomske osnove« društva tako i društva

---

[62] Svi citati i formulacije pod navodnicima uzeti su iz istog izvora, tj. iz knjiga B. Horvata, u koje su uvrštene autorove prognoze i kritike, te sadržani prijedlozi i rješenja u odnosu na jugoslavensku privredu u razdoblju 1965—1983. Op. cit., knjiga 1, str. 21, 61, 63, 64, 71, 72, 73, 75, 93, 95, 97, 215, 216, 218, 220—222, 227, 231, 234, 237—8, 241, 244.

Digitized by Google

u cjelini, koje bi se postizale i gomilale samim »rastom« ili »razvojem«, pa da eventualno i nastane jednakost ljudi uz obilje dobara za sve. Tako bi se možda i došlo do nekog »novog« društva, a njemu u susret ide se upravo »rastom« ili »razvojem« »ekonomskog potencijala«, u kojem pak tehnički progres sve više dobiva ulogu demijurga.

Izvan vidnog polja ekonomije rasta ili razvoja ostaje, dakako, rastavljenost proizvođača od sredstava za proizvodnju. Eventualno se zalaže za poduzetničku ulogu zaposlenih u okviru neoklasičnog građanskog poimanja samoupravljanja kao polja autonomije radnih kolektiva u tržišnom ponašanju, uvođenju inovacija u proizvodnju i u raspodjeli dijela novostvorene vrijednosti. Ne zanima je historijski proces ekonomskog oslobođenja rada, u kojem se izražava čitav povijesni smisao socijalističkog društva.

Digitized by Google

Ćazim Sadiković

Dijalektika odnosa između države i samoupravljanja

1.

Pitanje uloge države u našem društvu, pa u tome i njenog odnosa prema samoupravljanju kao osnovnoj oznaci našeg demokratskog razvoja, danas je posebno važno i aktuelno. Rasprave o sadašnjim ekonomskim i drugim društvenim teškoćama pokazale su da postoje mnogobrojne neusklađenosti u djelovanju naših osnovnih demokratskih i političkih institucija, što se u najvećoj mjeri odnosi upravo na državu. Na iste teškoće ukazale su i aktuelne analize političkog sistema, sprovedene u namjeri da se omogući daljni uspješan razvitak našeg društva i političkog sistema u njemu. Sve ukazuje na potrebu da se pažljivo razmotri problematika strukture i funkcije države u našem društvu i, svakako, posebno — da se jasno naznači njen odnos prema samoupravljanju, kako bi se na tom ključnom mjestu našeg društvenog sistema postiglo potrebno i skladno djelovanje svih njegovih najvažnijih subjekata i elemenata.

Nameće se, međutim, misao — da li su naša gledanja na pitanje države, posebno kada je riječ o ocjeni stanja i predlozima za otklanjanje teškoća, uvijek na nivou tih zahtjeva i društvenih zadataka u ovoj oblasti.

Uvid u naše aktuelne ekonomske i druge rasprave pokazuje, naime, da predlozi koji se ističu u pogledu uloge države naj-

Digitized by Google

većim dijelom ne prate složenost i sveobuhvatnost ove materije kakva se inače pretpostavlja s obzirom na sam položaj i osnovnu socijalnu funkciju države danas u nas. Osnovni utisak koji se ovom prilikom stiče jeste da u ovim raspravama nije postignut potreban stepen konkretnosti u pogledu stvarne društvene pozicije i uloge koju država u našem sistemu ima. Tako se, kad je riječ o odnosu države i samoupravljanja — samoupravljanju, kakvo i postoji u našem društvu, gotovo redovno suprotstavlja država uopšte, i to vrlo često u vidu etatizma ili na drugi pežorativan način.

Primjetno je, prije svega, da se, u tom smislu, uloga države gotovo redovno daje izvan svih onih idejnih principa, i rješenja koji inače bitno određuju sadašnju ustavnu i društvenu poziciju države. Najveći broj učesnika u ovim raspravama zadovoljava se jednostranim, moglo bi se reći, bukvalnim interpretacijama Marksovog teorijskog principa »odumiranja države«, bez ulaganja napora da se taj princip dovede u vezu s najdubljim osnovama demokratije i istinske ljudske zajednice, kako to zapravo i proizlazi iz Marksove upotrebe ove kategorije. Ako Marks ističe da »u istinskoj demokratiji... politička država iščezava«, onda je to, zapravo, samo znak više da se problem države može uspješno postaviti samo u kontekstu ukupnog demokratskog društvenog razvoja, tražeći, na nivou društva i njegovih osnaženih utjecaja na političko odlučivanje, organizacijska i druga rješenja »državnosti« u društvu.

Prilikom razmatranja uloge države i uopšte njenog mjesta u našem društvenom sistemu zanemaruju se mnogobrojne ustavne sistemske, idejne i, naravno, prije toga i teorijske ordinate, koje bitno određuju poziciju i karakter te države u društvu. Država se spominje neovisno od svih onih promjena tokom minulih decenija našeg socijalističkog i demokratskog razvoja, često kao da se nije ništa desilo u strukturi i položaju države u političkom sistemu, i pored poznatog i čak naglašenog procesa decentralizacije, demokratizacije i podruštvljavanja političkog odlučivanja.

Posebno je uočljivo da se zanemaruju mnogobrojne inovacije i unapređenja države u nas — u republici i federaciji, kao društveno-političkim zajednicama koje u našem sistemu imaju jedino oznaku države — što su ostvareni izgradnjom te funkcije na delegatskoj osnovi. A delegatski odnosi u ovom domenu znače zapravo, pionirski napor i poduhvat da se i u sferi državnog odlučivanja kao globalnog, omogući trajno i neposredno prisustvo radnih ljudi i njihovih asocijacija.

Time je upravo zanemarena ona dimenzija položaja i djelovanja države koja ima bitan i određujući značaj za ustanovljenje i objašnjenje odnosa te države prema samoupravljanju i, što je još važnije, utjecaje radnih ljudi organizovanih u samoupravne zajednice na djelovanje države u našem društvu. Država se, zapravo, na ovaj način izdvaja iz konteksta vlasti i interesa radničke klase i svih radnih ljudi, kao kategorije koje, u stvari,

Digitized by Google

imaju primaran i određujući značaj i za izgled države, ali i za izgled svih drugih institucija u našem društvenom sistemu, uključujući i institucije samoupravljanja.

U nas se naime, prema Ustavu, vlast — koja inače »pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela« — vrši ostvarivanjem samoupravljanja, ali i odlučivanjem radnih ljudi o vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima, i to svuda, na svim nivoima, od organizacija udruženog rada do skupština društveno-političkih zajednica. Čak se posebno naglašava, što je od naročitog značaja za odnos »države« prema »samoupravljanju«, da radnička klasa i svi radni ljudi »i putem državne vlasti, opšteobaveznim normama, obezbeđuju socijalističke društvene odnose, razvoj društva i upravljanje drugim poslovima na samoupravnim osnovama... (Ustav SFRJ, Osnovna načela IV).

U sadašnjim ocjenama pozicije i uloge države nije, međutim, zanemaren samo ustavni koncept države nego i konkretni društveni osnovi i podsticaji njene aktuelne socijalne funkcije.

Naime, još se nedovoljno uočava i ističe stvarna potreba našeg društva i njegove samoupravne strukture da određena pitanja svog ekonomskog i drugog društvenog razvoja, rješava na globalnom planu, posredstvom političkog odlučivanja, što se najvećim dijelom u našem društvu poklapa baš sa funkcijom republike i federacije. Društvena misao još nije u samoj društvenoj stvarnosti uočila značaj globalnih društvenih pitanja koja inače, u osnovi koincidiraju sa kompetencijama države u našem društvu. Nasuprot ubjedljivim društvenim stvarnim kretanjima, još se insistira na određenim uproštenim, može se slobodno reći, dogmatskim konceptima i predstavama o društvenom razvoju i ulozi države, prema kojima bi trebalo da se drastično smanjuje broj problema o kojima se odlučuje na globalnom planu, što bi onda trebalo da znači »odumiranje države«.

Ako se uloga države u republici ili federaciji, u osnovi, ogleda u uređivanju i regulisanju društveno-ekonomskih odnosa, onda je ona sasvim prirodna i pretpostavljena u uslovima kada je naglašen razvoj samoupravljanja, udruživanja radnih ljudi radi ostvarivanja sopstvenih ciljeva, jačanje inicijative radnih ljudi i njihovih asocijacija, sve odlučnija borba za ostvarenje sopstvenih interesa i sve intenzivniji sukobi u uslovima ne samo proklamovanog nego i institucijski izraženog pluralizma samoupravnih interesa. Na političkoj sceni javljaju se sve češće pitanja koja se, kao zajednička za sve radne ljude i njihove samoupravne zajednice, mogu uspješno riješiti samo u širim društveno-političkim zajednicama, gledano iz ugla naše konkretne političke i pravne organizacije. Na ispoljavanje tih pitanja, uz specifičnosti koje proizlaze iz samoupravne osnove i suštine našeg društvenog i političkog sistema, utječu svakako i razlozi koji imaju danas opštedruštveni značaj, kao što su savremeni razvoj

Digitized by Google

proizvodnih snaga, nauke, tehnike, tehnologije, komunikacija i svega drugog što označava našu epohu »civilizacije rada«.

Stvarni društveni procesi i kretanja danas ubjedljivo pokazuju da se, uz neprestano povećavanje broja pitanja koja mogu da se uspješno riješe samo u samoupravnim organizacijama i zajednicama, stalno kristaliziraju i pitanja koja mogu da se uspješno riješe baš na globalnom društvenom planu, što onda pretpostavlja i angažovanje države kakva je u nas, o čemu je bilo već govora. Pokazuje se, zapravo, da se, snaženjem uloge i većom aktivnošću radnih ljudi u delegatskim procesima, na planu političkog odlučivanja javljaju sve složenija pitanja ukupnog društvenog ekonomskog i drugog razvoja, o kojima treba da se jedinstveno rješava, kako bi se ostvarili naročito poznati ustavni i programski zahtjevi solidarnosti radnih ljudi.

Svi sadašnji napori i pokušaji da se na sistematskiji način otkriju i izlože uzroci naših nepovoljnih ekonomskih i drugih procesa pokazuju da danas postoji veliki broj baš ovih pitanja koja treba da se rješavaju na globalnom društvenom planu, što znači u najvećoj mjeri, putem i preko institucija koje imaju i oznaku države u našem sistemu. Tako i završni dokumenti Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije navode veliki broj konkretnih društvenih problema, koji — iako su i u (Ustavu naznačeni da su u nadležnosti države, najčešće federacije i republike zajedno — još nisu riješeni odgovarajućim delegatskim odlukama, što se jako nepovoljno odražava na našu ekonomsku i uopšte društvenu situaciju.[1]

2.

Naš sadašnji društveni razvoj uvjerljivo pokazuje da jednostrani, uprošteni prilaz problematici položaja i uloge države kod nas, koji se često susreće u našem aktuelnom političkom životu, i sam pridonosi ispoljavanju mnogih nepovoljnih posljedica u djelovanju države i uopšte u društvu. Olako izricanje kritike države, njeno gotovo redovno poistovjećivanje s etatizmom, bez ulaganja napora da se precizno izrazi »zdravo« tkivo ovog važnog elementa našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, svakako da ne predstavlja podršku uspješnom ostvarenju njene uloge niti ide u prilog njenoj demokratskoj evoluciji. Svaka nemoć da se idejno i teorijski kompleksno obuhvati problematika države — u republici i federaciji — otežava ostvarenje njene funkcije i otvara prostor za stihijsko djelovanje i ponašanje, prije svega, samog »državnog aparata«.[2]

---

[1] Videti: *Zaključni dio Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«*, Sarajevo, 1983, str. 113—160.

[2] Videti o tome: *Etatizam i delegatski sistem*, »Pregled«, br. 4/1986.

Digitized by Google

Dešava se tako, dobrim dijelom i zbog ovakvog stava prema državi, da se sve one mnogobrojne i složene društvene funkcije koje su namijenjene u našem društvu mahom onim društveno-političkim zajednicama koje imaju svojstvo i oznaku države, kao što su republika i federacija, ne ostvaruju uspješno. Usljed spomenutog tretmana države izostala je briga za stalni razvitak i usavršavanje onih mnogobrojnih i složenih institucija našeg sistema koje, u osnovi, čine funkciju države danas u nas. Tako su se u oblasti »državne organizacije i funkcije javile mnoge slabosti i devijacije, kao što su nedovoljna iskorištenost ustavnih kompetencija, prenormiranost, teškoće u primjeni donijetih odluka, porast državnog aparata i općenito administracije, nedovoljna odgovornost za uspješno ostvarivanje povijerenih funkcija i drugo.

Ne javljaju se, međutim, iz već spomenutih razloga, teškoće samo u strukturi i funkciji države nego se one — što je s gledišta naše osnovne teme posebno interesantno — snažno odražavaju i na djelovanje samih samoupravnih institucija. Sve slabosti u stvarno demokratskoj socijalnoj funkciji države, kakva je utvrđena ustavnim i idejnim konceptom našeg političkog sistema, svakako da su i slabosti svih onih aspekata njene uloge koji se odnose na institucionalnu i drugu izgradnju samoupravljanja u udruženom radu i u društvu uopšte.

U stvari, na vidnom mjestu u našem Ustavu naglašava se da baš skupštinama društveno-političkih zajednica — i to uglavnom u federaciji i republici — pripada obaveza da uređuju osnovna prava radnika u udruženom radu, kojima se obezbjeđuje njihov Ustavom utvrđeni položaj u samoupravnim i društveno-ekonomskim odnosima, i osnovna prava i obaveze organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica, drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih zajednica u pogledu sredstava u društvenoj svojini i da uređuju osnovna prava radnih ljudi radi obezbjeđenja njihove socijalne sigurnosti i solidarnosti.[8]

Upravo se danas može utvrditi da nije dovoljno uspješno ostvarena pretpostavljena i očekivana aktivnost u federaciji i republici na kontinuiranoj izgradnji političkog sistema u cjelini, posebno u udruženom radu. Mnoge društvene teškoće i krizna stanja jasno stavljaju do znanja da u dobroj mjeri nije ostvarena ova uloga stalnog izgrađivanja i usavršavanja samoupravljanja u cjelini društvenih, posebno proizvodnih odnosa, na što, uostalom, ukazuju i svi najvažniji politički dokumenti našeg društva danas, kao što su Dugoročni program ekonomske stabilizacije i Kritička analiza političkog sistema.

Da bi se u ovom trenutku osjetio stvaralački zamah u izgradnji samoupravljanja, u udruženom radu i u cjelini društvenih odnosa — što se poklapa sa unapređenjem odgovarajućih rje-

[8] Videti član 281. Ustava SFRJ.

Digitized by Google

šenja u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, ali i u svim drugim poznatim »sistemskim rješenjima« koja su, kao što je poznato, obaveza i odgovornost baš republike i federacije — potrebno je da se na pravi način postavi i odnos između »države« i samoupravljanja.

Dakle, potrebno je poći od saznanja da država u našem društvu nije država uopšte ili politička, predstavnička, u biti — monopolska organizacija, kakvu je Marks imao u vidu i povodom koje je i istakao zahtjev za »odumiranjem« države. Država, kakva danas u nas postoji prema ustavnim i drugim sistemskim rješenjima, izmijenila je u velikoj mjeri svoju klasičnu prirodu i izgled, u mjeri, naravno, u kojoj se osnažila uloga radnih ljudi u ostvarivanju svih poluga vlasti i samoupravljanja u društvu u svrhe gospodarenja uslovima i rezultatima svoga rada.

I upravo kada se danas naglašava potreba novog zamaha u izgradnji političkog sistema, onda se tu svakako, baš u duhu tog istog ustavnog koncepta, podrazumijeva intenzivnije angažovanje radnih ljudi i njihovih asocijacija. Država o kojoj je riječ, i od koje se očekuje daljni kreativni napor na izgradnji samoupravljanja, upravo i nije prava država po tome što se ona zapravo, u krajnjoj liniji, ogleda isključivo u delegatskim skupštinama i njihovim izvršnim organima, koji su, suprotno dosadašnjoj cijeloj predstavničkoj tradiciji klasične države, instrumenti udruženog radnog čovjeka.

Ako se za trenutak osvrnemo na pređeni put demokratskog razvoja, možemo se i na osnovi toga uvjeriti da je i dosad uvijek samoupravljanje, po obliku i stepenu u kojem je uspostavljeno u proizvodnim i drugim asocijacijama radnih ljudi i građana — izuzimajući ovom prilikom oblike samoupravljanja kojima se djeluje na globalno političko odlučivanje — bilo izgrađivano ne samo u doticaju, ili prostoj koegzistenciji s državom« nego i aktivnim angažovanjem svih skupština društveno-političkih zajednica kao instrumenta vlasti radničke klase i svih radnih ljudi. Sve najvažnije u samoupravljanju, i s gledišta strukture institucija i s gledišta principa djelovanja, bilo je u osnovi uređivano, ili zakonom ili ustavnim odredbama, počev od Zakona o samoupravljanju do Ustava od 1974. i Zakona o udruženom radu. Očito je da je i samoupravljanje u proizvodnim i drugim oblicima života i rada radnih ljudi i građana u biti određivano aktima političke vlasti — koju personifikuju skupštine društveno-političkih zajednica — i da se u svakodnevnom djelovanju nalazi u stalnoj interakciji, sadejstvu i koordinaciji sa djelovanjem skupštinskih institucija, koje inače, uz samoupravnu komponentu, imaju i svojstvo vlasti.

Globalne političke odluke, koje svuda dobijaju sve veći značaj, posebno su, znači, važne za nas — za samoupravno društvo — zato što se njima uređuju ne samo najvažniji društveno-ekonomski odnosi, što je svrha snaženja globalnih političkih centara u svijetu danas, nego i institucijska struktura i obim kom-

Digitized by Google

petencija samih samoupravnih institucija. Dakle, bez obzira na transformacije koje doživljava država u procesu ukupnog društvenog i demokratskog razvoja, bitno je da se ima u vidu da od karaktera globalnih odluka zavisi i karakter samoupravljanja u udruženom radu i drugim društvenim sferama, njegova institucionalizacija i priroda poslova kojima se bave pojedini samoupravni organi. Iz toga izlazi da se borba radnih ljudi, kad je riječ o određenim društveno-ekonomskim uslovima i vlastitim pravima u užim društvenim zajednicama, »pokrivenima« pojedinim samoupravnim institucijama, mora voditi neprestano i u centrima globalnog političkog odlučivanja, koji se u nas danas uglavnom podudaraju sa demokratskom strukturom republike i federacije. Tako se, prema saznanjima radnih ljudi i njihove asocijacije, stvaraju i globalne političke odluke kojima se, prije svega, rješavaju određeni zajednički problemi ekonomskog razvoja i društvene solidarnosti, ali u isto vrijeme, u ime istih ciljeva, i na isti način, vrše sve potrebne korekcije ustrojstva i kompetencija svih samoupravnih tijela, koja su u isto vrijeme i izvori globalnih političkih odluka u nas.

3.

Saznanja i iskustva dosadašnjeg djelovanja države, uređene i izgrađene na osnovama delegatskih utjecaja radnih ljudi i građana, uvjerljivo pokazuju da nas, kada je riječ o određivanju društvene uloge države i njenog odnosa prema samoupravljanju, ne mogu zadovoljiti nikakve olako definisane formule i rješenja, na koje smo tokom minulih godina bili prilično navikli. Pokazuje se, zapravo, da se uloga države u današnjem sve složenijem društvenom razvoju, posebno u uslovima realno postojećeg pluralizma samoupravnih interesa, može uspješno ostvariti samo ako se — bez obzira na sve teškoće ovakvog prilaza — sagleda njeno mjesto u cjelini političkog sistema i savremenih društvenih kretanja. Potrebno je očito da se društvena funkcija države odredi u uslovima kada zahtjevi radnih ljudi i građana, koji proizlaze iz njihovih realnih interesa, postaju i sve brojniji i sve složeniji, počev od ekonomskih ciljeva do obezbjeđivanja sve povoljnijih uslova za društveno, političko i samoupravno angažovanje.

Poseban značaj za našu situaciju, i za razjašnjenje položaja države koji je po svemu specifičan, upravo zahvaljujući specifičnostima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u okviru kojeg se javlja, ima saznanje o tome da, uz sve veći prostor za samoupravno angažovanje u organizacijama udruženog rada, jača interesovanje i za ostvarivanje ciljeva radnih ljudi i građana putem političkog — u nas delegatskog — globalnog odlučivanja. Tu zapravo, uz sve one razloge koji općenito u savremenom svijetu povećavaju značaj politike i političkog odlučivanja

Digitized by Google

— i usljed čega se, uzgred rečeno, naglašeno javljaju i pojave etatizma — postoje i razlozi koji su karakteristični baš za naše društvo, kao što je mnoštvo interesa samoupravnih organizacija i zajednica i različitih protivrječnosti na toj osnovi.

Ova društvena situacija znači, u stvari, da se, uz sve drugo, snažnije naglašava potreba radnih ljudi da se određeni zajednički problemi rješavaju na način koji predstavlja ostvarenje nespornih zajedničkih ciljeva i interesa. Težnja ka rješavanju i ostvarivanju vlastitih ciljeva putem globalnih političkih odluka posebno je snažno izražena kada treba da se obezbjede danas sve važniji zahtjevi za neophodnom društvenom sigurnošću i solidarnošću radnih ljudi na prostoru cijelog socijalističkog društva. Riječ je, zapravo, o svim onim pitanjima zajedničkog života i razvoja, koja se svakodnevno javljaju u životu, radu i samoupravnoj aktivnosti radnih ljudi i građana. Vrijednost tih tendencija ogleda se u činjenici da se ti ciljevi, u samoupravnim institucijama, kao i na planu globalnog odlučivanja, tumače i ostvaruju onako kako ih radni ljudi shvataju, vide i osjećaju u datim društvenim uslovima i odnosima.

Razvojem samoupravljanja u cjelini društvenih odnosa, i definisanjem ciljeva radnih ljudi na ovaj način, došlo je do mnogobrojnih promjena u prirodi politike i političkog odlučivanja, što odmah, samim tim, znači i do promjena u položaju i načinu djelovanja države koja u našem sistemu postoji. Usljed tih promjena izrazito se ispoljila svojevrsna dijalektika odnosa između »samoupravljanja« i »države«, pri čemu je došlo do međusobno uslovljenog daljnjeg razvoja i demokratske evolucije same države: pojačana samoupravna aktivnost vodi jačanju pozicije skupštine i njenih izvršnih organa, kao i njenom kreativnijem i dinamičnijem angažovanju, što opet, sa svoje strane, djeluje podsticajno i na tokove samoupravnog angažovanja radnih ljudi i građana i u društvu i u djelovanju same »države« u republici i federaciji.

U političkim procesima — koji inače u našem društvu, po prirodi njegova sistema, uslovljavaju i ponašanje države odražavaju se izravnije nego što je to slučaj u klasičnom sistemu, sva ekonomska i druga društvena kretanja. Već i kod sadašnjeg stanja delegatskih utjecaja — koji još nisu na nivou programskih i ustavnih pretpostavki, kao što to pokazuju sve poznate analize i ocjene našeg političkog sistema, tokom minulih dvanaest godina — država je, i u republici i u federaciji, izgubila svoja brojna dosad poznata, klasična obilježja. Svakako je sasvim prirodno očekivanje da će, u svim predstojećim nastojanjima da se osnaže delegatski tokovi, da se glasnije čuje glas udruženog radnog čovjeka i u procesu političkog odlučivanja u skupštinama, država doživjeti daljne promjene, u smislu punije demokratizacije svoje pozicije i funkcije.

Sva poznata nastojanja da se na ugrađivanju sistemskih i drugih skupštinskih odluka u federaciji i republici više, izravnije

Digitized by Google

i kompetentnije angažuju asocijacije udruženog rada, društveno-političke organizacije, predstavnici nauke i stručnosti, kao dio »subjektivnih snaga«, u stvari su, istovremeno, i nastojanja da se »država« još potpunije oslanja na postojeću samoupravnu društvenu strukturu. A ako u političkim procesima dođu do snažnijeg izražaja težnje i nastojanja radnih ljudi, da i tim putem ostvaruju svoje već poznate ciljeve, onda je jasno da će na taj način država kao organizacija imati u tome još više instrumentalan karakter, kao što je to, uostalom, slučaj i sa svim drugim institucijama političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Da bi se, u skladu s ovakvim teorijskim prilazom, praktično postavio problem položaja »države« i njenog odnosa prema »samoupravljanju« — što, prije svega, znači da uloga države bude podsticajna i za društveno-ekonomski razvoj i za daljnu afirmaciju samoupravljanja u društvu — potrebno je da se osnaže »delegatski« utjecaji na globalno odlučivanje. A da bi ti utjecaji bili dovoljno snažni, da država kakva postoji i u mjeri u kojoj postoji u našem društvu bude u svakom trenutku instrument u rukama radnih ljudi radi ostvarenja njihovih ciljeva, to u stvari znači da se »samoupravljači« više nego dosad moraju angažovati u procesima i tokovima globalnog političkog odlučivanja, kako bi se pojačala dinamika i kreativnost delegatskih skupština u cijelom sistemu, a posebno, pošto je riječ o državi, republici i federaciji.

Potrebno je da u ovom smislu, više koriste institucije globalnog odlučivanja radni ljudi, koji su, prije svega, organizovani u različite organizacije udruženog rada i druge samoupravne asocijacije, ali i da se u tim istim procesima »u sistemu« svojski angažuju i Savez komunista i druge društveno-političke organizacije. Samo na ovaj način moguće je postići rezultate u delegatskom angažovanju koji su pretpostavljeni samim idejnim konceptom našeg političkog sistema: da delegatske skupštine budu podsticaj i podrška prevladavanju aktuelnih privrednih teškoća i postizanju dinamičnog ekonomskog i drugog društvenog razvoja, ali i da odgovarajućim »sistemskim rješenjima« otvaraju nove prostore neposrednom političkom i samoupravnom angažovanju radnih ljudi i građana i njihovih asocijacija. A to je ujedno najbolji, ako ne i jedini put sprečavanja pojava etatizma kao najteže »bolesti« predstavničke države danas.

Digitized by Google

Nedžad Bašić

Federalizam i nacionalne slobode

1. *Nastanak i razvoj federalizma*

U periodu kada kapitalistička klasa ekonomski i politički sazreva i istupa sa zahtevom ukidanja feudalne rascepkanosti i kada se odlučno zalaže za ideju »narodne suverenosti« koja izvire iz principa nacionalnosti, javlja se naučna misao koja je u međusobnoj povezanosti i objektivnoj upućenosti naroda jednih na druge videla novi oblik povezivanja naroda. Taj novi oblik povezivanja naroda u državu Monteskje (1689—1755) u svom delu *Duh zakona* nazvao je »društvo društava«, čime mu je suštinski odredio i sadržinu i smisao koja je proisticala iz ekonomskih i društvenih procesa i odnosa tog vremena. Mada se ideja federalizma ne bi mogla pripisati Monteskjeu[1], njegova je velika zasluga što je u teorijski koncept novog društva, odnosno njegove organizacije, utkao osnovne istorijski uslovljene zakonitosti koje su proistekle iz društveno-ekonomskih procesa.

[1] Ideje o federalizmu i njihovu materijalizaciju možemo tražiti još u periodu antičke Grčke kada su se ujedinjavale državice-gradovi radi ostvarivanja zajedničkih odbrambenih ciljeva, ali i u srednjem veku kada dolazi do udruživanja slobodnih gradova u borbi protiv centralističkih koncepcija feudalnog apsolutizma. Teorijsku razradu ideje federalizma u ranijem periodu susrećemo kod Johanesa Altuzijusa (1557—1638).

Digitized by Google

Industrijska revolucija uvodila je svet u novu epohu. Industrijska robna proizvodnja otvara dotle neslućene mogućnosti razvoja. Novi način proizvodnje traži i nove odnose u proizvodnji. Industrijskom kapitalu potrebni su širi tržišni i ekonomski prostori. Kao objektivna nužnost pojavljuje se potreba udruživanja i povezivanja užih teritorijalnih zajednica u šire u kojima bi se uspostavljali slobodniji tokovi industrijskog kapitala. Tako se na ekonomskim nužnostima datog istorijskog trenutka javlja ideja političkog načela nacionalnosti. Načelo nacionalnosti iz kojeg proističe ideja »jedna nacija — jedna država« postaje osnovno političko geslo ovog vremena na kojem su buržoaski revolucionarni pokreti, sprovodeći proces ukidanja latifundijske rascepkanosti, stvarali prve moderne države buržoaskog nacionalizma.

Međutim, ni nove organizacione forme mladog bružoaskog društva u određenim podnebljima nisu bile u mogućnosti da stvore uslove koje je tražio industrijski kapital, odnosno politički interes nove klase koja je svoju političku moć gradila na koncentraciji kapitala unutar šire i ekonomski jače državne formacije. U takvim uslovima u kojima posredstvom načela »jedna nacija — jedna država« nije uspela obezbediti svoj politički interes, mlada buržoazija pristupa realizaciji načela »jedna država — više nacija«, pozivajući se pri tom na princip samoopredeljenja koji pruža pravo svakoj naciji da se organizuje u samostalnu državu u okviru novog oblika teritorijalnog organizovanja društva. I upravo na toj samostalnosti »država«, koje su organizovane na principu nacionalnosti i njihovoj organskoj povezanosti u novom obliku teritorijalnog organizovanja društva, što je bilo uslovljeno prirodom industrijske proizvodnje, gradila se moderna teorija federalizma.

Razvoj proizvodnih snaga uslovio je pojavu dva procesa u međunarodnoj zajednici: proces emancipacije i konstituisanja nacija i formiranje samostalnih država na principu nacionalnosti i proces integracije nacija koji zajedno u svojoj simbiozi čine komplementaran proces što se pojavljuje kao izraz zakonitosti u razvoju međunarodne zajednice. Međutim, i pored toga što komplementarnost ovih procesa izvire iz zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja, u određenim istorijskim periodima snagom političkog delovanja ovi procesi se kanališu u dijametralno suprotnim smerovima. Tako, pored istorijski objektivno uslovljenog procesa integracije, teče proces dezintegracije i razjedinjavanja nacija i naroda. Istovremeno, gde ovi procesi teku uporedo u pravcu integracije, njihovo kanalisanje često je usmeravano u dva, također, dijametralno suprotna pravca: u jednom pravcu nacionalna osećanja masa usmeravaju se ka integraciji sa reakcionarnim idejama buržoaskog nacionalizma, što vodi ka stvaranju imperije zasnovane na hegemonističkom položaju jedne nacije, preciznije rečeno, njene buržoazije, dok se u drugom pravcu otvara proces integrisanja nacionalnih osećanja masa sa

Digitized by Google

oslobodilačkim težnjama masa porobljenih naroda u čijoj suštini leži ideja ujedinjavanja i integracije na principima pune ravnopravnosti, samostalnosti i jednakosti svih naroda i nacija.[2] Oba ova pravca, odnosno procesa, u suštini su klasni procesi kroz koje se vodi borba u cilju ostvarivanja klasnih interesa klasa u sukobu.

U procesu stvaranja teritorijalne političke organizacije društva na principima federalizma kapitalistička klasa se prvenstveno oslanja na ekonomske interese industrijskog kapitala, dok joj princip samoopredeljenja naroda služi kao metod kojim lakše stvara uslove za širu koncentraciju kapitala i akumulaciju političke moći. Ne sporeći ulogu i značaj koji je u procesu stvaranja i razvoja principa samoopredeljenja odigrala mlada buržoaska klasa, neosporno je da je ovaj princip od strane buržoazije u kasnijem razvoju zloupotrebljen. Onog momenta kada je osigurana supremacija industrijskog kapitala, koja je obezbeđivala političku i vojnu moć, ekonomski interesi buržoazije potiskuju nacionalne interese naroda koji su ušli u okvir federacije, zanemarujući pri tom principe nezavisnosti, samostalnosti i ravnopravnosti naroda, transformirajući tako »nacionalizam iz ideologije nacionalnog ujedinjavanja i oslobođenja u ideologiju nacionalnog porobljavanja, osvajanja i gušenja slobode naroda«.[3] Svodeći nacionalne interese u ravan interesa industrijskog kapitala, federacija buržoaskog tipa gubi svoj *condicio sine qua non* koji se upravo sastoji u različitosti interesa što se svode na zajednički imenitelj: ekonomski i politički prosperitet svake nacije. Gubeći ovo određenje, federacija ovog tipa pretvara se prosto u federaciju ekonomskih, političkih i vojnih interesa financijske oligarhije.

Federalizam u svetu dobija novi sadržaj pobedom oktobarske revolucije. Socijalistička radnička revolucija u Rusiji otvorila je proces ukidanja klasne eksploatacije, što je otvorilo perspektive ujedinjavanju naroda na principima pune jednakosti, ravnopravnosti i samoopredeljenja svih naroda i nacija, što federalizmu daje i nacionalni i klasni karakter. Prva federacija socijalističkog tipa predstavila se kao »novi istorijski oblik državne organizacije koji nudi mogućnost za razrešavanje dve osnovne protivurečnosti koje su se pojavljivale između još uvek nužne integracije društvenih zajednica na nacionalnoj osnovi i širih integracionih procesa koji ne trpe nacionalni autarkizam i koji utiru put sve tešnjem zbližavanju i ujedinjavanju nacija«.[4] Zasnovana na principima punog poštovanja i uvažavanja prava na

[2] Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 5.

[3] Radoslav Stojanović, *Jugoslovenski federalizam i spoljnopolitičko odlučivanje*, »Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu«, Beograd, 1981, str. 11.

[4] Najdan Pašić, navedeno delo, str. 41.

Digitized by Google

samoopredeljenje, socijalistička federacija omogućavala je svim nacijama državnopravni oblik organizovanja koji im je garantovao njihovu samostalnost, individualnost i suverenost, a istovremeno je obezbeđivala uslove za brži ekonomski razvoj svih nacija, bez čega bi inače formalnopravni oblik organizovanja nacija u federalnu državu ostao samo puka formalnost koja bi značila novu istorijsku prevaru i novu zloupotrebu samoopredeljenja koje se suštinski u svim epohama istorijskog razvoja ljudskog društva svodilo na nacionalno-socijalnu komponentu. I sâm Lenjin, razmatrajući pitanje rešavanja međunacionalnih odnosa u socijalističkom društvu, isticao je da je »za odstranjenje nacionalnog tlačenja potreban temelj — socijalistička proizvodnja, ali na tom temelju potrebna je još demokratska organizacija države, demokratska vojska itd. Preustrojivši kapitalizam u socijalizam, proletarijat stvara mogućnost potpunog odstranjenja nacionalnog tlačenja; ova će se mogućnost pretvoriti u stvarnost samo — samo! kada demokracija bude provedena na svim područjima, sve do određivanja granica države prema simpatijama stanovništva, sve do potpune slobode odvajanja. Na toj će se osnovi, sa svoje strane, stvarno razviti apsolutno odstranjenje i najmanjih nacionalnih trvenja i najmanjeg nacionalnog nepovjerenja, stvorit će se ubrzano zbližavanje i spajanje nacija, koje će se završiti odumiranjem države.«[5] Ovakvo razrešavanje osnovnih protivurečnosti koje se istovremeno pojavljuju kao zakonitosti (formiranje i afirmacija nacionalnih individualiteta, s jedne strane, i proces njihove integracije, s druge) u federaciji socijalističkog tipa bilo je moguće zahvaljujući internacionalizmu i klasnoj solidarnosti radničke klase kao osnovnog nosioca klasnih promena, koja u procesu revolucije postaje osnovna vladajuća klasa i otvara proces integracije nacionalnih osećanja sa osećanjima klasne solidarnosti i internacionalizma među svim narodima i nacijama, otvarajući time perspektive za šira integraciona kretanja.

Međutim, sam čin revolucionarnih promena ne znači da je ova istorijska zakonitost ostvarena. Da li će mogućnost koja je revolucionarnim činom stvorena biti materijalizovana zavisi od niza činilaca. Lenjin kao prvi navodi socijalistički način proizvodnje i nove odnose u procesu proizvodnje koji isključuju eksploataciju.

Pored ovog osnovnog činioca novog društvenog poretka, Lenjin je isticao i veliki značaj demokratske organizacije države, znajući da se ona u određenim okolnostima može pretvoriti od instrumenta radničke klase za ostvarivanje istorijski postavljenih ciljeva u determinantu društvenih kretanja datog istorijskog trenutka, deformišući prvi tom i kanališući društvena kretanja tokovima koji izlaze iz okvira zakonitosti razvoja kapitalizma

[5] V. I. Lenjin, *Socijalizam i nacionalno pitanje*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 180.

Digitized by Google

kao društveno-ekonomskog sistema, što će se i potvrditi u periodu staljinizma.

Razvojem federalizma socijalističkog tipa, federalizam sve više postaje ne samo forma za razrešavanje protivurečnosti koje se pojavljuju između procesa integracije i zahteva za individualnošću, već i sadržaj u kome objektivno uslovljeni procesi integracije upravo proističu iz principa očuvanja i razvijanja nacionalne individualnosti i ekonomskog prosperiteta naroda i nacija što u suštini otklanja protivurečnost između ova dva procesa. I upravo iz tih razloga u temelje federacije socijalističkog tipa ugrađena je dobrovoljnost i sloboda ujedinjavanja nacija, kao i njihova kasnija puna ravnopravnost i jednakost u federaciji. Dok u procesu stvaranja buržoaskih federacija pravo na samoopredeljenje naroda ima ulogu samo »metoda« koji omogućuje lakše postizanje krajnjeg cilja buržoazije (koncentracija industrijskog kapitala i stvaranje uslova za slobodniju fluktuaciju, posle čega gubi svoj stvarno praktični značaj), dotle u stvaranju socijalističke višenacionalne zajednice pravo na samoopredeljenje ima ulogu principa, procesa, na osnovi kojeg se rešavaju međunacionalni odnosi, a što kasnije prerasta u ustavno načelo, proces, koji čini stvarnu sadržinu federalizma.

2. *Federalizam i suverenitet nacije*

Funkcija i cilj federalizma najneposrednije su vezani za političku demokratiju i njeno ostvarivanje. Odnos federalizma i političke demokratije naročito se izražava kroz vertikalnu i horizontalnu stratifikaciju političke vlasti, koja treba da sprečava koncentraciju isuviše velike moći u jednom centru, što dovodi do ugrožavanja slobode i prava kako građana tako i užih i širih organizacionih delova društva. Međutim, federativno ustrojstvo jedne federativne države ne znači automatski i veću unutrašnju demokratiju. Federativna organizacija društva nosi u sebi samo realnije mogućnosti autentičnijeg i slobodnijeg razvoja društveno-ekonomskog i nacionalnog bića u uslovima kad postoje bitne razlike, što otvara šire perspektive za razvoj demokratskih procesa i demokratskih vrednosti, kako se one shvataju u datom vremenu i prostoru. Ovo naročitu težinu dobija u višenacionalnim zajednicama.

Vertikalna i horizontalna stratifikacija političke vlasti u federaciji, koja se kvalitetno razlikuje od stratifikacije političke vlasti u unitarnoj državi, unosi nove sadržaje u institut odlučivanja i u institut suvereniteta.

U uslovima kada se federacija pojavljuje istovremeno i kao zajednica građana i kao »zajednica zajednicâ« koje su u procesu odlučivanja jednake i ravnopravne, i kada se istovremeno u toj »zajednici jednakih zajednica« pojavljuju aspiracije jednakih ali većih i moćnijih zajednica da zauzmu vodeću i dominantnu ulogu,

Digitized by Google

koncept »opšte volje« odnosno »većinski princip« u novim okolnostima doživljava svoju relativizaciju. Organizovanjem države na federalističkom principu neizbežno se nameće potreba uravnotežavanja volja subjekata federacije. Pored volje građana kao pojedinaca, pojavljuje se i volja federalnih jedinica kao samostalnih celina, odnosno subjekata. Ove dve volje mogu se usklađivati kroz sistem njihove opšte saglasnosti ili pak sistem saglasnosti kvalifikovanih većina svake od njih. Primena »većinskog principa« skopčana je sa naročitim teškoćama u višenacionalnoj federaciji u kojoj su federalne jedinice organizovane po principu nacionalnosti. Primenjen u svom isključivom vidu kao izraz volje većine građana, bez korekcije na osnovi sistema većinske volje federalnih jedinica, »većinski princip« doveo bi do ugrožavanja jednakosti i ravnopravnosti federalnih jedinica, odnosno nacija, što bi otvorilo probleme nacionalne nejednakosti i neravnopravnosti, a to bi dovelo u pitanje opstanak i same federacije. Međutim, u ovakvim okolnostima volja većine građana u federaciji ne gubi svoju ulogu i značaj, već je samo relativizovana voljom većine federalnih jedinica. U svom povratnom dejstvu volja većine građana relativizuje volju većine federalnih jedinica. Ograničavajući i uslovljavajući jedna drugu i međusobno se relativizujući, saglasnosti ovih volja (opšta ili kvalifikovana) dovode do specifičnog oblika ostvarivanja procesa donošenja odluka u federaciji koji dobija specifični izraz u strukturi saveznog parlamenta.[6] Ukoliko ove volje dođu u sukob, što je sasvim moguće, razrešenje se obično daje ustavom konkretne zemlje. Razrešenja ovog sukoba različito su definisana u ustavima pojedinih zemalja. Jedni daju prevagu demokratskom načelu (volja građana), drugi — federalnom načelu (volja federalnih jedinica), dok treći traže njihovo usklađivanje, što »sve zavisi od shvatanja ustavotvorca koje je načelo u datom slučaju opravdanije, celishodnije ili eventualno samo praktičnije.«[7]

Očigledno je da odnos ovih dveju volja moramo posmatrati kao »proces koji se stalno menja, dopunjava i dobija nova obeležja, jačajući pri tom proces koordinacije u kome se stalno razvija sloboda, ravnopravnost i demokratija, kako u odnosu između federacije i federalnih jedinica tako i u odnosu na uže zajednice a pre svega na čoveka.«[8]

Osnovni problem koji se pojavljuje prilikom razmatranja organizacije vlasti u federaciji jeste opseg suvereniteta federalnih jedinica. Da bi se ovaj problem mogao lakše razumeti, neophodno je baciti kratak pogled na istorijski razvoj instituta suvereniteta, iz razloga što istorijskim sagledavanjem funkcije i

---

[6] M. Jovičić, *Savremeni federalizam*, »Savremena administracija«, Beograd, 1973, str. 236.

[7] M. Jovičić, navedeno delo, str. 237.

[8] V. Simović, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971, str. 101.

Digitized by Google

sadržine suvereniteta možemo ispravnije prići razmatranju funkcije i sadržine ovog instituta u saveznoj državi.

Nastao u periodu kada je mlada buržoaska država, odnosno klasa, isticala načelo »nacionalnosti« kao osnovni princip svoga političkog programa, suverenitet kao pravno obeležje nezavisne državne vlasti — »*summa potestas*« (vlast iznad koje ne postoji nikakva druga vlast) odigrao je pozitivnu ulogu u stvaranju novog društva. U borbi za ostvarivanje svojih političkih interesa građanska klasa ističe princip »narodne suverenosti«, kojim se svim narodima priznaje nezavisnost i suverenost. Prirodno-pravna škola, na čijim je idejama izrasla teorija »narodne suverenosti«, u prvi plan ističe načelo ravnopravnosti država i načelo neintervencije što je istovremeno značilo koegzistenciju država u međunarodnoj zajednici, koja po svojoj prirodi podrazumeva nužnost izvesnog ograničenja suverene državne vlasti. Osnov ograničenja državnog suvereniteta neki pisci traže u božanskom pravu, odnosno u prirodnom pravu (Boden, Grotius, Pufendorf i drugi), drugi u međunarodnoj organizaciji »Civitas Maksimus« (Volf), dok treći smatraju da ograničenje suverene volje država može nastati samo na saglasnost volja država, čime se upravo potvrđuje njihova suverenost. U ovakvim uslovima kada je sve podređeno ostvarivanju interesa nove klase, na unutrašnjem planu suverenitet je prenet »sa vladaoca na građansku klasu«, a na spoljnopolitičkom planu na državu kao instrument političke vlasti građanske klase. Suverenost je već tada iskristalisana kao bitni kvalitet državne vlasti, kao najviše vlasti u unutrašnjim i nezavisne vlasti u spoljnim kontaktima sa drugim vlastima. Atributi »najviše« i »nezavisne« ostali su konstitutivni elementi suverenosti sve do današnjih dana, mada se način ostvarivanja tih atributa menjao i prilagođavao konkretnim uslovima i političkim i ideološkim stremljenjima nosilaca suvereniteta.

Daljim razvojem buržoaskih društveno-ekonomskih odnosa građanska klasa izrasta u hegemona nacije. Koncentrisana ekonomska, politička i vojna moć otvorili su joj mogućnost za dalju akumulaciju moći u sopstvenim rukama. U takvim uslovima kada novim političkim projektima nisu odgovarala shvatanja prirodno-pravne škole o suverenitetu kao »*summa potestas*«, u jednom pravcu počinju se razvijati pozitivističko-voluntaristička shvatanja o suverenitetu kao »*plenitudo potestatis*« (neograničena vlast), koja negiraju »narodni suverenitet« i protivstavljaju mu kao jedini »državni suverenitet«, sa zadatkom da teorijski obrazloži i van spora stavi interese buržoaske klase.

Svođenjem suvereniteta na neograničenu vlast potirana je ravnopravnost kao bitan element suverenosti, iz čega je proisticala negacija same suverenosti koju voluntaristično-pozitivistički pisci svode u ravan sile. Tako sila, odnosno »rat postaje najviša manifestacija suverenosti«, i samo ona država koja ima

Digitized by Google

moć da kontroliše i usmerava volju drugih država smatra se suverenom državom. Na pravnoj konstrukciji »apsolutne suverenosti« izrasta teorija politike sile u međunarodnim odnosima, koja predstavlja apsolutnu negaciju nacionalnih sloboda. Teorija »apsolutne suverenosti« materijalizovana je do krajnjih instanci u drugom svetskom ratu politikom fašističkih zemalja.[9]

Nasuprot voluntarističko-pozitivističkom shvatanju apsolutne suverenosti, na objektivno uslovljenoj međuzavisnosti država izrasta teorija »relativne suverenosti«. Društvena reprodukcija na određenom stepenu razvoja proizvodnih snaga nije se mogla obezbediti u nacionalnim okvirima te je otud proistekla potreba za širom saradnjom koja se ostvaruje preko svetskog tržišta, koje u uslovima visokog stepena međuzavisnosti postaje osnovni regulator međunarodnih kretanja sa visokim stepenom uticaja na unutrašnja kretanja u državama. I, upravo tako visok stepen međuzavisnosti interesa dovodi do stvaranja svesti kod država o tome da je neophodno naći pravila putem kojih bi se regulisalo ostvarivanje njihovih interesa u međunarodnoj zajednici. Tako jednom stvorena pravila, i ako su rezultat saglasnosti volja država, u svom razvoju dobijaju određenu samostalnost kojom se ograničava volja država u onom obimu u kojem to zahteva uspostavljeni »sistem odnosa« u međunarodnoj zajednici, prerastajući tako u relativno objektivna pravila međunarodnog prava kao jedini instrument relativizacije suvereniteta.[10]

Sled napred iznetog ukazuje da relativizacija državnog suvereniteta, odnosno nacije, ako je ona konstituisana kao nacionalna država, može biti izvršena samo pravilima međunarodnog prava koja su, zapravo, stvorena saglasnošću suvereniteta kao najviših, nezavisnih i ravnopravnih vlasti. I upravo kroz to »samoograničenje« sopstvenog suvereniteta suverena vlast se potvrđuje kao najviša i nezavisna vlast, obezbeđujući time uslove za sopstveni opstanak. Što znači da se ograničenje suvereniteta sprovodi u cilju opstanka tog suvereniteta.

Ovaj kratak pregled istorije nastanka, razvoja i funkcije suvereniteta vodi nas zaključku da pitanje nosioca suvereniteta na spoljnopolitičkom planu nije nikada bilo sporno. Nosilac suverene vlasti u međunarodnoj zajednici je samo i uvek država. Njena suverena vlast na međunarodnom planu je izvorna i originalna, i ona proističe iz položaja države kao autarhične zajednice sposobne za materijalnu, biološku i duhovnu reprodukciju. Prema tome, postavljati pitanje suverenosti federalne države na međunarodno-pravnom planu, u smislu »garancije nezavisnosti i subjektiviteta«,[11] značilo bi dovoditi u pitanje legitimnost savez-

[9] Treitschke, *Politik*, Berlin, 1897—1899, tom II, str. 100.

[10] E. Kaufman, *Règles générales du droit de la Paix*, RC, tom 54, 1935, str. 259.

[11] J. Đorđević, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971, str. 43.

Digitized by Google

ne države kao međunarodno-pravne ličnosti, što bi imalo teške posledice kako po odnose u tim zemljama tako i po odnose u međunarodnoj zajednici.

I dok je federacija nesporni subjekt, odnosno nosilac onih funkcija suverene vlasti koje »obezbeđuju nezavisnost i subjektivitet« federacije kao države (odbrana zemlje, spoljna politika i međunarodni odnosi, ekonomski odnosi sa inostranstvom, obezbeđenje jedinstva tržišta i drugo), dotle niz drugih funkcija, koje nemaju tako visok stepen uticaja na nezavisnost i subjektivitet savezne države, obavljaju federalne jedinice. Koje funkcije, u kojoj meri, i na kakav način će ih obavljati federalne jedinice nije generalno rešeno, već to zavisi od uspostavljenog odnosa koji je regulisan ustavom date zemlje. Međutim, ovde valja napomenuti da raspodela funkcija između federacije i federalnih jedinica ne krnji, kako to mnogi smatraju, suverenost nacije. Ovo iz prostog razloga što »nacije zadržavaju suverenost kao politički princip« koji prerasta u društveni odnos — proces »što daje osnov naciji da i dalje izgrađuje svoj identitet« u okviru uspostavljenog »sistema odnosa«, koji su same nacije uspostavile koristeći samoopredeljenje bez diktata i pritisaka spoljašnje sile. I upravo taj »sistem odnosa«, utvrđen zajedničkim saveznim ustanovama, odnosno pre svega saveznim ustavom, predstavlja najpogodniji mehanizam za ostvarivanje suverenih prava nacija u datom trenutku, i on im u najvišem stepenu garantuje mogućnost njihove samoidentifikacije »koja se ogleda u različitim aspektima samoopredeljenja«. Jer upravo samoopredeljenje naroda, tokom njegovog istorijskog razvoja, uvek se svodilo na klasno-socijalnu komponentu, što znači da je samoopredeljenje opravdalo svoju istorijsku funkciju samo ako je narod, koristeći se njime, stvorio uslove za svoj brži ekonomski razvoj obezbeđujući tako viši materijalni, kulturni i duhovni položaj pojedincu. »U tom cilju, potrebno je istaći da se ni u najjednostavnijim i najmanje složenim nacionalnim sredinama nacionalnog tipa nacionalni problem ne može shvatiti, a najmanje rešavati na stari način koji je shvatao afirmaciju nacije isključivo kao stvaranje teritorijalno-nacionalnih država... Nacionalno pitanje se danas postavlja i rešava uključivanjem nacionalnih stvarnosti u proces promena sveta i uspostavljanja novih, više produktivnih i više ujedinjenih i ujedinjavajućih društveno-ekonomskih i time političkih celina i sistema.[12]

Odnosi u federaciji nisu tako jednostavni kako bi se to moglo zaključiti iz našeg prethodnog izlaganja. Pored pravno-ustavnog sistema odnosa koji je određen Ustavom, postoji i političko-ustavni sistem odnosa koji zahvata mnogo širi spektar ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih odnosa. Narastanje demokratskih snaga u jednom društvu neminovno vodi decentralizaciji

[12] J. Đorđević, *Savremeno nacionalno pitanje i federalizam u Jugoslaviji, Ustavna reforma*, Zbornik radova, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

vlasti i prenošenju nekih njenih funkcija na lokalne organe, proširujući tako ulogu lokaliteta u kreiranju i vođenju politike, što odnose u federaciji čini vrlo složenima[13].

I upravo iz te složenosti odnosa u saveznoj državi, koji su posledica a ujedno i uslov demokratizacije društva, proističe stav novije političke misli i prakse koja suverenitetu daje samo značaj garancije nezavisnosti i međunarodnog subjektiviteta, što van spora pripada federaciji, a izvan toga suverenitet se ocenjuje kao ideja prošlosti koja u novonastalim društveno-ekonomskim odnosima ne može egzistirati.[14]

3. *Manjine i suverenitet*

U savremenoj epohi kada se većina državnih granica ne poklapa sa etničkim granicama pitanje odnosa suvereniteta i prava nacionalnih manjina izrasta u prvorazredni politički problem od čijeg rešavanja umnogome zavisi pitanje kako unutrašnje bezbednosti date zemlje tako i bezbednosti i mira u široj međunarodnoj zajednici.

Sistem međunarodne zaštite manjine proistekao je iz međunarodnog sistema zaštite verskih manjina. Verski ratovi u Evropi i prodor Otomanske imperije na područje Evrope, što je za sobom vuklo i prodor islama u hrišćansku Evropu, čini zaštitu verskih manjina važnim političkim pitanjem. U ovom periodu veliki značaj ima donošenje, odnosno *potpisivanje Vestfalskog mirovnog ugovora (24. oktobar 1648)*, koji se može smatrati početkom ugovorne zaštite manjina. U tom razdoblju izostala je unutrašnja zaštita manjina, koja postaje aktuelna tek početkom XVIII veka kada se verska neravnopravnost i netolerantnost počinju sve više stavljati u funkciju opštih političkih kretanja tog perioda razvoja ljudskog društva.

Odredbama *Završnog akta Bečkog kongresa od 9. juna 1915, Londonskim protokolom od 3. februara 1830*, zatim *Protokolom Carigradske konferencije iz 1856, Berlinskim ugovorom od 1878.* i nizom drugih bilateralnih ugovora regulisano je pitanje zaštite manjina u ovom periodu. Međutim, osnovna je manjkavost zaštite manjina u ovom razdoblju što joj nedostaje opšti karakter. Tek će stvaranjem Društva naroda međunarodne zajednice pokazati težnje za celovitijim regulisanjem ove materije. No, zbog odnosa političkih snaga po završetku prvog svetskog rata, u Društvu naroda se u ovom pitanju nije odmaklo dalje od sporadičnog ugovornog regulisanja ove materije, što će i biti jedan od glavnih uzroka zloupotrebe nacionalnih manjina od strane politike fašističkih sila.

---

[13] V. Vasović, *Teorijski problemi odnosa federalizma i demokratije. Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971.

[14] J. Đorđević, *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, 1971, str. 43.

Digitized by Google

Međunarodna zajednica po završetku drugog svetskog rata vraća se korak nazad u pitanju zaštite manjina. Uzroke negativnog stava međunarodne zajednice prema zaštiti manjina možemo tražiti kako u pogubnom delovanju pojedinih manjina u toku rata tako i u konstelaciji političkih snaga u međunarodnoj zajednici, odakle je izrastala bojazan država da se garantovanjem posebnih prava manjinskim grupama ne dovede u pitanje celovitost njihove teritorije.

Nastojeći da izbegne moguće posledice iz ovakvog stava prema manjinama, Ekonomski i Socijalni savet je već 1946. ovlastio Komisiju za prava čoveka da osnuje *Potkomisiju za zaštitu manjina i sprečavanje diskriminacije.* Zbog oprečnih stavova različitih država zaštita manjina kao institut nije uneta u Opštu deklaraciju o pravima čoveka. Preovladalo je shvatanje da pravo zaštite ne pripada manjinama kao subjektu, već pojedincima koji manjinska prava koriste »zajedno sa ostalim članovima svoje skupine«. Ovakav stav prihvatila je i Generalna skupština UN u *Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima,* gde je u članu 27. regulisano pitanje zaštite verskih, kulturnih i jezičkih prava manjina. Odredba ovog člana i člana 2. *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* daje celovit sistem zaštite manjina u kome su utvrđena kako manjinska prava tako i obaveze aktivnog delovanja država u cilju stvaranja uslova da sva prava proglašena ovim paktovima budu ostvarivana bez diskriminacije bilo koje vrste na osnovu rase, boje kože, pola, jezika, vere, nacionalnog i socijalnog porekla. U sistemu međunarodne zaštite manjina važno mesto zauzima *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida i Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije.* Pored toga, i u drugim dokumentima i odlukama organa UN, specijalizovanih ustanova i drugih međunarodnih organizacija i konferencija ovo pitanje dobija sve izraženiji značaj, što predstavlja novi vid zaštite manjina koji sve više poprima oblik opšteg sistema zaštite.

Imajući u vidu značaj ovog pitanja, kako po međunarodne odnose tako i po unutrašnje političke odnose, mnoge zemlje pribegavaju unutrašnjoj zaštiti manjina koja ne proističe iz međunarodnih obaveza, već je tako postavljena u Ustavu i zakonima dotične zemlje, što je izraz težnje da se obezbedi ravnopravnost nacionalnih manjina sa većinskim delom stanovništva.

U cilju obezbeđenja te ravnopravnosti obično se *pribegava uspostavljanju teritorijalno-političke autonomije državnog područja* na kome žive nacionalne manjine. Pribegavajući teritorijalno-političkoj autonomiji obezbeđuju se uslovi za brži i autentičniji društveno-ekonomski razvoj nacionalnih manjina, a istovremeno se stvaraju uslovi za uspešnije uključivanje nacionalnih manjina u integracione procese, što je preduslov njihovog društvenog razvoja, bez bojazni da u tim integracionim procesima budu izložene asimilaciji.

Digitized by Google

Uspostavljena u cilju zaštite i obezbeđenja ravnopravnosti manjina, autonomnost često pokazuje tendencije prerastanja u državnost. Uzroke ovih tendencija možemo tražiti kako u unutrašnjim tako i u spoljašnjim faktorima. Od unutrašnjih faktora mogu se, pre svega, navesti narastanje etatističkih snaga i iracionalnost nosilaca političkog odlučivanja koji u osobenostima društvenog bića, a prvenstveno u brojčanom narastanju pripadnika nacionalnih manjina vide opravdanost zahteva za državno-pravnim konstituisanjem. Uspostavljanje takvih unutrašnjih političkih i ekonomskih odnosa u kojima je bitno narušen princip ravnopravnosti — drugi je unutrašnji faktor koji vodi težnji nacionalnih manjina da državno-pravnim konstituisanjem obezbede ravnopravan položaj u zajednici u kojoj žive.

Od spoljašnjih faktora neophodno je istaći delovanje država koje podržavanjem tendencije prerastanja autonomije u državnost nastoje uticati na promenu odnosa u susednim zemljama, iza čega se, po pravilu, kriju teritorijalne pretenzije. Na ovu aktivnost država obavezno se nadovezuje delovanje politike sile koja neretko ističe pravo nacionalnih manjina na samoopredeljenje, iz čega proističe pravo manjina na državno-pravno konstituisanje.

Da li bi se moglo priznati pravo nacionalnim manjinama na samoopredeljenje, u smislu teritorijalno-državnog organizovanja — pitanje je kojem su savremena pravna i politička misao poklonile dužnu pažnju. Zanemarujući ovde teorijsku dimenziju ovog pitanja, potenciraćemo samo neke od političkih posledica koje bi nužno proistekle iz priznavanja prava nacionalnim manjinama na državno-pravno konstituisanje. Sa ovim priznavanjem bio bi otvoren proces revidiranja utvrđenih državnih granica. Svaka promena u tom pravcu bila bi, bar kako nas istorija uči, praćena oružanim sukobima koji u međuzavisnom svetu predstavljaju konkretnu opasnost po svetski mir i bezbednost, te otuda i zainteresovanost međunarodne zajednice da ovo pitanje reši sistemom normi međunarodnog prava. Uz to državno-pravno konstituisanje nacionalnih manjina otvorilo bi proces stvaranja minijaturnih »nacionalnih« državica koje bi težile ili autarkičnom ponašanju, što bi dovelo do kidanja objektivno uslovljenih integracionih procesa, ili bi težile stvaranju etničko čistih zajednica, što bi neminovno vodilo ili daljem procesu »nacionalnog« diferenciranja u okviru novostvorene »nacionalne« državice ili progonu »nacionalnih manjina« koje su ostale da žive u tako stvorenoj »nacionalnoj« državici. Dakle, priznanje prava na samoopredeljenje nacionalnim manjinama, u smislu državno-nacionalnog organizovanja, bilo bi istorijski neopravdano i reakcionarno jer procesi koji bi otuda proistekli zaustavili bi istorijski proces integracije rada i društvenog života kao objektivne pretpostavke daljeg progresa i demokratije uopšte.

Imajući u vidu značaj zaštite nacionalnih manjina, kako za međunarodne odnose tako i za odnose u samim državama sa heterogenim nacionalnim sastavom, zaštita manjina danas se

Digitized by Google

ostvaruje trostrukim sistemom zaštite: sistemom međunarodne zaštite, sistemom opšte zaštite prava čoveka i sistemom unutrašnjeg prava države. Pravila sva tri sistema međusobno se uslovljavaju i dopunjuju, prerastajući tako u »opšta načela« o pravnoj zaštiti manjina.

4. *Pravo na otcepljenje*

I pored toga što je pravo naroda na samoopredeljenje danas steklo puno pravo građanstva pozitivnog pravila međunarodnog prava, ono se i danas u svojoj primeni susreće sa nizom teškoća. Ove teškoće naročito su izražene kada je reč o korišćenju ovog prava od strane naroda koji čini deo suverenih i nezavisnih država. Ovde se ispoljava sva složenost odnosa između načela međunarodnog prava o pravu naroda na samoopredeljenje, s jedne strane, i principa o poštovanju teritorijalnog integriteta država.

U Deklaraciji UN o davanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima istaknuto je da »svi narodi imaju pravo na samoopredeljenje« te da na osnovu toga univerzalno priznatog prava slobodno odlučuju o svom političkom uređenju, ekonomskom, kulturnom i društvenom razvoju, da bi zatim u istoj Deklaraciji (tačka 6) bilo stipulirano da je »svaki pokušaj koji ima za cilj delimično ili potpuno razbijanje nacionalnog jedinstva i teritorijalnog integriteta neke zemlje nespojiv sa ciljevima i načelima Povelje UN«, što znači i sa pravom naroda na samoopredeljenje. Očigledno je da je ovako neprecizna, donekle i kontradiktorna formulacija Deklaracije zahtevala dodatna tumačenja. Pre svega, postavljalo se pitanje koji nrodi imaju pravo na otcepljenje? U pristupu ovom pitanju međunarodna praksa i doktrina razlučuju slučajeve kada je reč o ostvarivanju ovog prava od strane kolonijalnih naroda od slučajeva kada je posredi ostvarivanje ovog prava od strane naroda koji čini sastavni deo suverenih i nezavisnih država.

U prvom slučaju jedinstven je stav da ne postoji opasnost po narušavanje principa teritorijalnog integriteta i nacionalnog jedinstva zbog fizičke razdvojenosti metropola i kolonijalnih teritorija i zbog relativno lakog utvrđivanja da li stanovništvo kolonija poseduje subjektivitet naroda koji ima pravo na samoopredeljenje. Imajući u vidu ove činjenice kao i okolnost da kolonijalne teritorije, gledajući sa međunarodnopravnog aspekta, nikad nisu ni bile sastavni deo teritorije metropola, ovde ne može ni biti reči o otcepljenju kao obliku korišćenja prava naroda na samoopredeljenje. U ovom slučaju nužno je samo da Generalna skupština UN utvrdi valjano izraženu volju kolonijalnih naroda, ne ulazeći pri tom u ocenu drugih okolnosti (na primer, veličine naroda, veličine teritorija, veličine prirodnog bogatstva kojim taj narod raspolaže i slično). Ulazeći u ocenu okolnosti koje nisu neposredno vezane za poštovanje principa teritorijalnog integriteta i nacionalnog

Digitized by Google

jedinstva, Generalna skupština bi se vrlo lako mogla naći na pozicijama kolonijalističke teorije »spremnosti«, koja u suštini negira pravo na samoopredeljenje.

Kada je reč o narodima koji čine sastavni deo nezavisnih i suverenih država, očigledno je da bi neograničeno priznavanje principa na otcepljenje pothranjivalo secionističke pokrete, što bi takođe vodilo prekrajanju državnih granica, a to svakako ne bi bilo u skladu sa ciljevima i intencijom Povelje UN. Da bi se izbegla legalizacija ovih procesa, u *Rezoluciju 2625 (XXV) o prijateljskim odnosima* uneta je zaštitna klauzula. U stavu 7. i 8. tačke b) poglavlja »Princip ravnopravnosti i samoopredeljenja« istaknuto je da »ništa u prethodnim paragrafima neće biti tumačeno kao da se ovlašćuje ili podstiče bilo kakva akcija koja bi imala za cilj da razori ili ugrozi, potpuno ili delimično, teritorijalni integritet ili političku nezavisnost bilo koje suverene i nezavisne države, koja se ponaša u skladu sa načelom ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda formulisanim gore i kojom, otuda, upravlja vlada koja predstavlja celokupni narod teritorije, bez obzira na razlike u pogledu rase, vere ili boje kože. Svaka država treba da se uzdrži od svake akcije koja ima za cilj da razori, delimično ili u potpunosti, nacionalno jedinstvo i teritorijalni integritet neke druge države ili druge zemlje«.

Sa ovom formulacijom utvrđen je kriterijum legitimnosti, kako to ističe profesor Eduardo Himenez de Arečaga, kojom se štiti nezavisna i suverena država od zahteva za otcepljenjem dela njenog stanovništva.[15] I celokupna aktivnost UN bila je usmerena u pravcu ograničavanja korišćenja prava na otcepljenje od suverenih država. Antisecionističko raspoloženje zapaženo je i u delovanju država članica Organizacije afričkog jedinstva.[16] Isti stav naglašen je i u Završnom dokumentu *Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji* u kojem je potvrđena neprikosnovenost postojećih granica u Evropi.

Međutim, ako je u pitanju vlada suverene države koja ne predstavlja ceo narod i ne poštuje princip jednakosti naroda, bez obzira na rasu, boju kože, veroispovest i slično, ova zaštitna klauzula ne bi se mogla primeniti. U tom slučaju zahtev za otcepljenjem mogao bi naći legalizaciju u normama međunarodnog prava.[17] Koja vlada predstavlja, odnosno ne predstavlja ceo narod, koja je vlada demokratska, odnosno diskriminatorska, utvrđivao bi međunarodni organizam Generalne skupštine UN. Po mišljenju profesora de Arečage, bilo bi potrebno da Generalna skupština utvrdi, a zatim i objavi da u datoj zemlji deo stanovništva poseduje identitet naroda koji ima pravo na samoopredeljenje, čime bi se umnogome izbegla opasnost da se jedna

[15] Eduardo Himenez de Arečaga, »Međunarodna politika«, br. 767/1982.

[16] *Nigeria-Biafra Crisis*, Government Printer, Der es Saalam, 1969, str. 12.

[17] Eduardo Himenez de Arečaga, navedeno delo.

Digitized by Google

socio-etnička grupa kvalifikuje kao nacija. U slučaju da je reč o etničkim skupinama ili nacionalnim manjinama koje nemaju subjektivitet samoopredeljenja, pomaganje jedne od njih imalo bi se tretirati kao intervencija, što bi bilo nespojivo sa ciljevima i principima Povelje.[18]

Postojanje naroda, s jedne strane, i negacija osnovnih ljudskih prava, diskriminacije, genocida, aparthejda ..., s druge, dovodi u neposredan isključujući odnos načelo o poštovanju teritorijalnog integriteta sa načelom o pravu naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje. U ovom isključujućem odnosu međunarodno pravo daje prednost pravu na otcepljenje, što znači da bi u ovom slučaju zahtev za otcepljenjem bio korišćen kao pravo naroda na opstanak. U stvari, primat prava opstanka naroda nad opstankom države izvodi se iz priznavanja i poštovanja osnovnih ekonomskih, političkih, kulturnih i socijalnih prava i sloboda čoveka. Države članice obavezale su se članom 56. Povelje »da će preduzimati zajedničku i pojedinačnu akciju« u »cilju unapređenja sveopšteg poštovanja i uvažavanja ljudskih prava« kao jednog od »uslova stabilnosti i blagostanja koji su neophodni za miroljubive i prijateljske odnose između nacija, zasnovane na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda«.

Kao što se iz ovih odredaba Povelje može videti, neosporno je da prava čoveka, kao individualna prava, predstavljaju osnov samoopredeljenja, uključujući i otcepljenje, kao kolektivnog prava naroda. Samim tim države koje su potpisale Povelju obavezale su se da će »poštovati i uvažavati ljudska prava ... u cilju stvaranja uslova stabilnosti i blagostanja koji su neophodni za miroljubive i prijateljske odnose između nacija, zasnovane na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredeljenja naroda ...« Države koje krše odredbe Povelje gube pravo da se pozivaju na zaštitni karakter njenih normi. Otuda one države koje krše osnovna prava i slobode čoveka, koje provode politiku rasne, etničke ili verske diskriminacije, ne mogu se pozivati na načelo međunarodnog prava o poštovanju teritorijalnog integriteta.

Svođenjem prava na otcepljenje na ravan osnovnih prava čoveka i osnovnih sloboda čoveka stvaraju se povoljniji uslovi za radikalnije povezivanje klasne i nacionalne borbe čije se ishodište nalazi u istorijskom spajanju ciljeva socijalnog i nacionalnog oslobođenja, čime borba za nacionalno oslobođenje postaje osnovnom dimenzijom borbe za socijalno oslobođenje. Time je borba za nacionalno oslobođenje koja je uslovljena borbom za osnovna ekonomska, politička i kulturna prava čoveka, ovde usko povezana sa borbom za socijalistički preobražaj.

---

[18] Eduardo Himenez de Arečaga, navedeno delo.

Digitized by Google

5. *Jugoslovenski federalizam i nacionalne slobode*

Razmatranja koja su data na prethodnim stranicama mogu nam poslužiti kao osnova za analizu pitanja u kojem stepenu su nacionalne slobode obezbeđene u konceptu jugoslovenskog federalizma. Ovo pitanje dobija naročito visok stepen aktuelnosti u poslednje vreme kada su ne retka osporavanja organizacije jugoslovenske zajednice. Ova osporavanja, s jedne strane, polaze od tvrdnje da se u okviru jugoslovenskog federalizma ne ostvaruje dovoljan kapacitet nacionalnih sloboda, pre svega sloboda nacionalnih manjina, što je jedan od glavnih uzroka separatističkih tendencija koje pokazuju stalnu težnju ka rascepu federalne zajednice, dok, s druge strane, imamo zahteve ka radikalnijim menjanjem koncepta savezne države, sa težnjom da se funkcije i uloge federalnih jedinica, pre svega autonomnih pokrajina, svedu na minimum. Ova i druga kontroverzna pitanja koja se pojavljuju u povodu samoopredeljenja jugoslovenskih naroda plod su nedovoljnog poznavanja klasne suštine Ustava i istorijskih uslova iz kojih je izrastao koncept jugoslovenskog federalizma.

Stvoren u uslovima kada je čovečanstvo prolazilo kroz najveću apokalipsu i kada je iz fašističkog pakla izlazilo sa novim demokratskim vizijama ali i sa novim protivurečnostima, jugoslovenski federalizam bez sumnje je nosio niz specifičnosti koje su proisticale iz tih svetskih procesa, što će u kasnijem periodu, bez ikakve sumnje, imati na njegov razvoj vidljiv odraz. Međutim, nezavisno od toga koliko su odnosi u međunarodnoj zajednici uticali na razvoj jugoslovenskog federalizma, oni su ipak imali sekundaran značaj u odnosu na unutrašnje demokratske procese koji su se u celom poratnom periodu kretali uzlaznom linijom, sa manje ili više zastoja, prevazilazeći po svom značaju granice svog teritorijalnog određenja, utičući time na razvoj demokratije u širim geografskim okvirima, obogaćujući je novim iskustvenim i vrednosnim sistemom, što je imalo dejstvo na smer političkih kretanja i u široj međunarodnoj zajednici.

Pravo na samoopredeljenje jugoslovenski narodi ostvarili su na originalan i jedinstven način. Jugoslavija je jedina višenacionalna federalna zajednica koja je kao takva stvorena u toku same oružane borbe koja je istovremeno suštinski imala određenje socijalističke revolucije. Stvoren u borbi za demokratske odnose, u borbi za čoveka i njegovo dostojanstvo, u borbi za ravnopravnost i jednakost svih naroda i narodnosti razvoj jugoslovenskog federalizma uslovljen je razvojem ovih vrednosti. Samo dalji razvoj demokratskih odnosa, ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti i čoveka uslovljava opstanak jugoslovenske zajednice, što ima značenje da dalji razvoj federalizma, njegovo osavremenjivanje i obogaćivanje novim originalnim teorijskim i praktičnim saznanjima omogućavaju dalji razvoj demokratije, ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti i dalji razvoj i obogaćivanje prava i sloboda čoveka. Na ovim osno-

Digitized by Google

vama samoopredeljenje jugoslovenskih naroda dobija šire dimenzije i nove perspektive kojima se prevazilaze uski okviri klasičnog shvatanja prava na samoopredeljenje koje se svodi isključivo na pravo naroda na državnonacionalno organizovanje.

Ustavom iz 1946. potvrđeno je da je *Jugoslavija zajednica »ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi«.* Pravo na otcepljenje i stvaranje zasebnih državnih zajednica jugoslovenski narodi nisu koristili iz razloga što su u federativnoj socijalističkoj zajednici našli zajednički imenitelj svojih interesa: nacionalni, politički, ekonomski i kulturni prosperitet. Međutim, to nije imalo značenje i dokidanja ovog prava. Pravo na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, i nije moglo biti ukinuto po slovu Ustava gde je bilo proklamovano da »sva vlast proizilazi iz naroda i pripada narodu«. Formulacijom da je FNRJ savezna država republikanskog oblika koju čine NR Srbija, NR Hrvatska, NR Slovenija, NR BiH, NR Makedonija i NR Crna Gora, *Ustav je potvrdio pravo svake nacije da se državnopravno organizuje u okviru FNRJ kao savezne države.* Garantujući ovo pravo nacijama potvrđena je puna suverenost narodnih republika u okviru savezne države koja je »ograničena samo pravima koja su Ustavom data FNRJ«. Pravima koja su data saveznoj državi dalje se štite i proširuju suverena prava naroda i njihovih država. Suverenost nacije potvrđena je i odredbom Ustava kojom se *garantuje pravo svakoj republici da samostalno donosi svoj ustav,* što predstavlja pun izraz suvereniteta naroda. Zajamčenost samoopredeljenja nije bila samo izraz formalno-pravnih odredaba Ustava. Garancija da *svaki narod ima punu slobodu raspolaganja prirodnim bogatstvima i izvorima* izraz je materijalne dimenzije ovog prava. Ustav je u *punoj meri ravnopravnost naroda izrazio i sastavom Narodne skupštine FNRJ kao vrhovnog organa narodne vlasti.* Po Ustavu iz *1946. Narodna skupština je imala dvodomnu strukturu: Savezno veće,* koje je bilo predstavničko telo svih građana FNRJ (odnosno federacije kao jedinstvene društveno-političke zajednice), birano je tako što se na svakih 50.000 stanovnika birao po jedan poslanik. Drugi dom *Veće naroda* bio je predstavnik republika i autonomnih pokrajina, u koje je svaka republika birala po 30, autonomna pokrajina 20, a autonomna oblast 15 poslanika. Izborom poslanika u Veće naroda, koje je u potpunosti bilo ravnopravno sa Saveznim većem, od strane autonomne pokrajine Vojvodine i Kosovsko-Metohijske Oblasti, Ustav iz 1946. *de facto* je pribegao na *originalan i jedinstven način zaštiti nacionalnih manjina,* čime je bila obezbeđena formalno-pravna jednakost svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Zasnovane na principu »jedna nacija — jedna država«, sa izuzetkom BiH, federalne jedinice stupile su na put socijalističkog razvoja sa različitim ekonomskim i kulturnim potencijalima, što je dovodilo do divergentnih procesa u razvoju jugoslovenske

Digitized by Google

federacije, a to je, u krajnjoj instanci, vodilo sve jačem izražavanju funkcija savezne države, što opet dovodi do niza protivurečnosti u razvoju unutrašnjeg društveno-političkog života. S jedne strane, poštuje se i ističe nacionalni suverenitet, dok se, s druge, pojavljuje nužnost razvoja centralističkog aparata savezne države, čime se nacionalna suverenost republika sve više dovodila u pitanje. Dalje jačanje centralizovane političke vlasti vuklo je uspostavljanju državnovlasničkog monopola u čijim se koordinatama revolucionarna uloga radničke klase sve više utapala u senku totalne državne vlasti, u kojoj delovanje ekonomske i društvene zakonitosti biva sve više suženo. Ovakav pravac razvoja sve više je dovodio u pitanje razvoj društvenog samoupravljanja, ravnopravnost naroda i narodnosti, jedinstvo jugoslovenske zajednice, rukovodeću ulogu radničke klase, sa čime je bio ugrožen i celokupan koncept socijalističkog razvoja Jugoslavije.

Dalji razvoj samoupravljanja naroda nužno je iziskivao ustavne promene koje su izvršene donošenjem *Ustavnog zakona iz 1953. godine.* Ustavnim zakonom *ukida se Veće naroda kao samostalni dom.* Njegovim uključivanjem u sastav Saveznog veća, sa posebnim ovlašćenjima utvrđenima Ustavom, akcent je stavljen na klasno-socijalnu dimenziju odnosa u federaciji. Republike dobijaju veću mogućnost kreiranja sopstvene politike i unutrašnje organizacije u principijelno utvrđenim okvirima. Formiranjem *Veća proizvođača kao ravnopravnog veća Savezne narodne skupštine* samoupravljanje postaje glavna odrednica magistralnog pravca razvoja društva u kome sve više dolazi do izražaja proces odumiranja države i prerastanje radničke klase u vladajuću snagu u društvu.

Po samom sastavu Skupština, koja sada nosi ime Savezna skupština, čime je istaknut njen federativni karakter, na prvi pogled moglo bi se reći da je ravnopravnost naroda, ukidanjem Veća naroda kao samostalnog veća, bila potisnuta u drugi plan. Međutim, ako se ima u vidu da su se poslanici Saveznog veća, izabrani od strane skupština republika i autonomnih jedinica, obavezno sastajali kao veće naroda kada su na dnevnom redu Saveznog veća bila pitanja promene Ustava, a mogli su se sastajati i razmatrati predlog saveznog društvenog plana, saveznog opšteg zakona ili nekog drugog zakonskog akta koji zadire u ravnopravnost naroda Jugoslavije, kao i to da je o ovim pitanjima Veće naroda zauzimalo stav odvojeno od Saveznog veća, te da je Ustav predviđao raspuštanje Saveznog veća ako o ovim pitanjima ne dođe do saglasnosti između njega i veća naroda, ne bi se moglo prihvatiti mišljenje da je ravnopravnost naroda u ovom periodu ustavnog razvoja bila dovedena u pitanje. Ako se pri tom ima u vidu da je *svaka republika bila zastupljena u Saveznom izvršnom veću,* te da su *predstavnici republičkih izvršnih veća bili po svom položaju članovi SIV-a,* nesporno je da su republike i autonomne jedinice kroz odgova-

Digitized by Google

rajući mehanizam imale formalno-pravnu mogućnost izražavanja sopstvenih interesa.

Što se tiče zaštite nacionalnih manjina, Ustavni zakon, mada ostaje pri istim rešenjima Ustava iz 1946, ipak naglašenije ističe autonomnost, dajući *pravo autonomnim jedinicama da samostalno donose svoje statute* sa kojima, u skladu sa Ustavom NR Srbije, izgrađuju svoju unutrašnju organizaciju.

Međutim, ustavne promene same od sebe nisu mogle da dovedu do kapitalnih promena u daljem razvoju društva. Usled promena koje su prihvaćene usvajanjem Ustavnog zakona dolazilo je do konfrontacije političkih snaga koje su zastupale različita gledišta. Na jednoj strani razvijalo se samoupravljanje, dok je na drugoj država i dalje pod svojom kontrolom držala raspodelu dohotka i reprodukciju.

Donošenjem Ustava iz 1963. primat dobijaju samoupravne snage i tendencije, otvoreni su novi procesi demokratizacije društva kao osnove za dalji razvoj federalizma i samoupravljanja, na temelju kojih načelo samoopredeljenja naroda dobija kvalitetno novu dimenziju. Ustavom iz 1963. uspostavljaju se kvalitetno novi odnosi između federacije i federalnih jedinica. *Ustav federaciju i republike određuje kao društveno-političke zajednice* koje su »sve više teritorijalni oblik samoupravljanja a sve manje teritorijalni oblik organizacije vlasti«, *a odnose među njima posmatra kao odnose među samostalnim, ravnopravnim i uzajamno povezanim društveno-političkim zajednicama u okviru Jugoslavije* kao jedinstvene društveno-političke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Sa ovakvim određivanjem odnosa između republika i federacije u prvi plan je istaknuta nacionalna komponenta i komponenta povezivanja i integracije rada u okviru Jugoslavije kao jedinstvene društveno-političke zajednice, što je vodilo daljem procesu nacionalne afirmacije, s jedne strane, i društvene integracije, s druge. Time je Ustav »obezbeđivao narode Jugoslavije i njihove republike od svake hegemonije, zakidanja nacionalnih prava, ekonomske eksploatacije, pritisaka na njihovu kulturu, jezik i na njihov samostalan nacionalni život, a s druge strane on daje osnovu za slobodno povezivanje, zbližavanje i saradnju radnih ljudi cele zemlje i za sve procese privredne, političke, kulturne integracije koji su karakteristični za savremenu epohu«.[19]

Mehanizam zaštite nacionalne ravnopravnosti ostao je bitno nepromenjen. *Veće naroda*, kao mehanizam značajan za pitanje ravnopravnosti nacija, *ostalo je i dalje inkorporirano u Saveznom veću*, gde mu je, istina, nešto proširen fakultativni delokrug i sužen osnov dejstva nesaglasnosti,[20] što nije moglo dovesti do kvalitetnijih promena u njegovom statusu. Obezbeđenje

[19] E. Kardelj, *Novi ustav Socijalističke Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1962.

[20] Osnov za raspuštanje Saveznog veća sveden je samo na usvajanje društvenog budžeta.

Digitized by Google

nacionalne ravnopravnosti izraženo je i formiranjem Saveznog izvršnog veća, s tim što se, umesto ranije obavezne zastupljenosti republika, uvodi obaveza da se vodi računa o njegovom nacionalnom sastavu, zadržavajući i dalje članstvo po položaju predsednika RIV-a.

Pored pravno-političke ravnopravnosti naroda, Ustav poklanja veliku pažnju jačanju materijalne osnove na kojoj se razvija ravnopravnost naroda te u tom pravcu utvrđuje obaveze i prava federacije. Uostalom, i celokupni društveno-ekonomski sistem, koji je koncipiran na načelima raspodele prema radu, ujednačavanja uslova za sticanje dohotka, pružanja pomoći za ubrzavanje privrednog razvitka nedovoljno razvijenih republika i krajeva, ima za cilj, kako to ističe Kardelj, uspostavljanje takvih odnosa koji su u stanju da obezbede ravnopravnost svih naših naroda i narodnosti, što je uslov njihovog stvarnog zbližavanja.

Propuštajući da utvrdi pravo autonomnih jedinica da u Veće naroda Savezne skupštine biraju neposredno svoje poslanike, *Ustav iz 1963. u pogledu statusnog položaja autonomija vraća se korak nazad* u odnosu na Ustav iz 1946. Promena koja se u odnosu na ovo pitanje može posmatrati kao pozitivna jeste *ukidanje statusa autonomne oblasti*, čime je AKMO dobila status Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije, koja će tek ustavnim amandmanima iz 1968. dobiti naziv Autonomna Pokrajina Kosovo.

Društvenu reformu, koja je izvršena na osnovi ustavnih promena, nije pratila i adekvatna reforma u ekonomskim odnosima, u kojima je savezna država i dalje zadržavala monopol ekonomske vlasti, što je dovodilo do toga da centralistički sistem upravljanja viškom rada sve više zaoštrava odnose između republika i drugih društveno-političkih zajednica, zamagljujući time dijalektički odnos klasnog i nacionalnog pitanja, što će u nešto kasnijem periodu razvoja doći do punog izražaja kroz aktivnost unitarističkog i separatističkog birokratskog nacionalizma.[21]

U takvim složenim političkim i ekonomskim odnosima bila je neophodna aktualizacija nacionalnog i klasnog pitanja sa aspekta interesa radničke klase, a iznad svega aktualizacija dijalektičke uslovljenosti ova dva pitanja. Odnos federacije i republika (nacionalno pitanje) i utvrđivanje novog položaja udruženog rada i njegovog daljeg razvoja na principima samoupravljanja (klasno pitanje) bili su osnovni predmet ustavnih reformi koje su otpočele donošenjem Ustavnih amandmana u 1967, 1968. i 1971, da bi se završile donošenjem Ustava 1974, sa kojim je otvoreno novo poglavlje razvoja jugoslovenskog federalizma, u kojem će nacionalno pitanje dobiti posebnu dimenziju.

U stvari, kroz nacionalno pitanje prelamale su se osnovne protivurečnosti privrednog i društvenog razvoja zemlje. Snage

[21] Josip Broz Tito, Referat na IX kongresu SKJ, Beograd, 1969.

Digitized by Google

koje su nastupale sa pozicija državnog birokratskog centralizma istupale su sa idejom da nacije kao »buržoaska predrasuda... treba što pre da odumru«[22], dok su snage birokratskog separatizma nacionalnom pitanju prilazile sa pozicija građanskog shvatanja državnog suvereniteta nacije. Snage koje su zagovarale dalji razvoj i produbljavanje samoupravljanja nacionalnom pitanju prilazile su sa aspekta suvereniteta radničke klase, što je podrazumevalo ovladavanje radničke klase proširenom reprodukcijom i raspolaganje viškom rada, a što je opet impliciralo neophodnost slamanja centralističkih i separatističkih tendencija koje su svoju egzistenciju zasnivale upravo na činjenici međusobnog postojanja i uslovljavanja.

Kao prelomna tačka u daljem razvoju jugoslovenskog federalizma može se označiti Četvrti (Brionski) plenum CK SKJ (1966). Neposredno posle Četvrtog plenuma CK SKJ započeta je Ustavna reforma *donošenjem amandmana u 1967. i 1968, na osnovi kojih se Veće naroda ponovo konstituiše kao opšte nadležno veće Savezne Skupštine*, što ima za posledicu uspostavljanje takvih odnosa u federaciji u kojima se sve više ističe samostalnost republika, autonomne pokrajine postaju konstitutivni delovi federalne države, čime se zaštita nacionalnih manjina podiže na nivo zaštite nacije.[23]

Međutim, ovako uspostavljeni odnosi u federaciji, koji su se temeljili na sve slobodnijem delovanju republika i pokrajina, još su bili van kontrole radničke klase, što je uslovilo njihovu sve izraženiju etatizaciju, a to je vodilo sve snažnijem rastu republičkog i pokrajinskog etatizma, što je otvaralo nove konfliktne situacije u društvu.[24] Stavljajući u prvi plan klasni interes kao osnovu za dalje društvene promene i učvršćivanje vlasti radničke klase, ustavna reforma nastavljena je donošenjem ustavnih amandmana u 1971, od kojih najveću pažnju privlače takozvani »radnički amandmani« (XXI, XXIII, XXII), kojima se na kvalitetno nov način određuju položaj i uloga udruženog rada koji, na temelju daljeg razvoja samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja, treba da postane osnova za dalji razvoj odnosa u federaciji.

---

[22] Videti izlaganja na VIII kongresu SKJ Josipa Broza Tita, E. Kardelja, V. Vlahovića, *Osmi kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1964.

[23] U amandmanu I tačka 2, koji je donet 18. 4. 1967, stoji: »... Veće naroda se obavezno sastaje radi razmatranja, sa stanovišta ravnopravnih republika, naroda i narodnosti, zaštite ustavnog uređenja, predloga društvenog plana Jugoslavije, predloga zakona o ustanovljavanju izvora i vrsta prihoda društveno-političkih zajednica, kao i predloga osnovnog i opšteg zakona.«

[24] »Ja sam primijetio, i to me malo zabrinjava, da je klasni aspekt ne samo u našem društvu nego i u samom SKJ prilično zapostavljen... Postoje elementi, tako da kažem, klasnog razvodnjavanja koji potiču i odozgo, od nas. Premalo vodimo računa o društvenom položaju našeg radnika, našeg proizvođača...« (*Susret predsjednika Tita s političkim aktivom Zagreba*, Služba za informacije GK SKH GK SSRNH, Zagreb, 1970, str. 42—46).

Digitized by Google

Uspostavljanjem mehanizma sprorazumevanja i dogovaranja kao osnovnog metoda komunikacija između federacije i republika, kao i mogućnost Savezne skupštine i SIV da samo na osnovu usaglašenih stavova republika i pokrajina rešavaju utvrđena pitanja[25], otvoren je proces daljeg produbljavanja demokratizacije odnosa u federaciji, ostvarivanja pune ravnopravnosti naroda i narodnosti, čime su obezbeđeni uslovi za potpuno dokidanje državnog centralizma.

U uvođenju mehanizma dogovaranja i usaglašavanja među republikama i pokrajinama, u konstituisanju veća naroda kao opštenadležnog veća i u ukidanju Saveznog veća kao veća građana, pojedini teoretičari su videli aboliciju funkcije federacije, što je neprihvatljivo ako se ima u vidu da u federaciji kao zajednici naroda i narodnosti radni ljudi i građani ostvaruju i obezbeđuju niz svojih prava koja su od zajedničkog interesa, a uz punu odgovornost republika i pokrajina. Sam sistem odgovornosti republika i pokrajina koji je utvrđen nespojiv je sa ovakvim tumačenjem.[26]

Uvođenjem predsedništva SFRJ kao najvišeg kolektivnog državnog organa, koji se obrazuje na principu ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti pokrajina, *ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti i jednakosti dobilo je još jednu garanciju.*[27]

Usvajanjem ustava iz 1974. završen je ciklus ustavnih promena u kojem jugoslovenski federalizam sve više dobija naznake slobodne društvene zajednice, a u kojoj funkcionalno povezivanje i integracija na bazi slobodno izraženih interesa i potreba radnih ljudi u produkcionim odnosima postaje osnovna kohezivna snaga jedinstvene federativne države.[28]

Ustav iz 1974. zadržava dvodomnu strukturu Skupštine koju tvore Savezno veće, koje biraju samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke organizacije u republikama i pokra-

---

[25] Utvrđivanje osnove društvenog plana Jugoslavije, definiranje odnosa u oblasti monetarne politike, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog sistema, kreditnih odnosa sa inostranstvom, carinske i vancarinske zaštite, društvene kontrole cena i usluga, kreditiranje bržeg razvoja privredno nerazvijenih republika i autonomnih pokrajina i drugo.

[26] Narodi i narodnosti, radni ljudi i građani u federaciji kao zajednici obezbeđuju: suverenost, ravnopravnost i nacionalnu slobodu, nezavisnost, teritorijalnu celokupnost, bezbednost i društvenu samozaštitu, odbranu i međunarodni položaj i odnose naše zemlje sa drugim državama i međudržavnim organizacijama, sistem socijalističkih samoupravnih odnosa, osnove političkog sistema, jedinstvo tržišta, usklađuju privredni razvitak i druge svoje zajedničke interese.

[27] Amandmanom XXXVI predviđeno je da u Predsedništvu SFRJ ulaze i predsednici skupština republika i pokrajina, što je izmenjeno donošenjem Ustava iz 1974, koji utvrđuje da Predsedništvo SFRJ čine po jedan član iz svake republike i autonomne pokrajine, što je izraz pune ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

[28] N. Pašić, navedeno delo, str. 187.

Digitized by Google

jinama, tako da svaka republika delegira 30, a autonomna pokrajina 20 delegata, *i Veće republika i pokrajina* koje čine delegacije skupština republika, sa po 12 delegata iz svake republike, i delegacije pokrajina sa po 8 delegata iz svake pokrajine.

Princip pune ravnopravnosti i jednakosti naroda dobija potvrdu i formiranjem Predsedništva SFRJ koje čine po jedan član iz svake republike i pokrajine. *Princip ravnopravnosti i jednakosti naroda istaknut je i izborom SIV-a*, koje se bira na principu ravnopravne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti autonomnih pokrajina, kao i sistemom i mehanizmom imenovanja saveznih funkcionera, prema kojima je obavezno vođenje računa o nacionalnom sastavu saveznih organa.

Sa ovakvom organizacionom strukturom i donekle izmenjenim delokrugom Veća republika i pokrajina[29] odnosi među narodima i narodnostima uspostavljeni su na bazi demokratskih i samoupravnih rešenja, što je otvorilo mogućnost za dalji razvoj nacionalne ravnopravnosti i jednakosti, koje se dalje uspešno mogu unapređivati samo kao zajedničko pravo i zajednička odgovornost radnih ljudi i građana svih republika i pokrajina, što je Ustavom i utvrđeno. Ovakav koncept ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti suštinski je značio rešavanje nacionalnog pitanja na klasnoj osnovi, što je i jedino moguća alternativa za rešavanje međunacionalnih odnosa u koordinatama jugoslovenske stvarnosti.

6. *Završna razmatranja*

Pravo naroda na samoopredeljenje, kako je bilo koncipirano u posleratnom razvoju jugoslovenske zajednice, suštinski je u sebi nosilo klasno-socijalni preobražaj, što je bio i uslov društvene i biološke egzistencije svih jugoslovenskih naroda. Taj momenat je isključivao mogućnost uspostavljanja građansko-buržoaskih odnosa čiji se »egzistencijalni princip« istrošio u okviru saradnje sa fašističko-nacionalističkom varijantom kapitalizma koja je već unapred istorijski bila poražena. Klasni preobražaj, koji je sproveden u toku oružane borbe, počivao je na novim vrednostima i odnosima među nacijama, iz kojih je bila isključena svaka eksploatacija. U takvim uslovima pravo na otcepljenje, kao sastavni deo prava na samoopredeljenje, dobija novo istorijsko značenje i novu istorijsku funkciju.

---

[29] Veće republika i pokrajina predstavlja organizacioni oblik dogovaranja republika i pokrajina gde se u našem sistemu dogovaranja i sporazumevanja donose zakonski propisi i rešavaju druga pitanja iz nadležnosti federacije. Naročito je značajna nadležnost republika i pokrajina da utvrđuju obim rashoda budžeta federacije i nadležnost odlučivanja o osnivanju fondova i preuzimanju obaveza federacije, čime je umnogome izbegnuta opasnost nekontrolisane koncentracije ekonomske moći savezne države, što joj je u prethodnom periodu razvoja pribavljalo političku moć.

Digitized by Google

Ostaviti pravo na otcepljenje kao formalnu mogućnost u Ustavu, u uslovima pune jednakosti, ravnopravnosti i u uslovima kada samo zajednički život svih jugoslovenskih naroda otvara punu perspektivu ekonomskog, političkog i nacionalnog prosperiteta svakog od njih, značilo bi dovoditi u pitanje samu suštinu principa samoopredeljenja, odnosno stvarni i istinski interes širokih narodnih masa. Značilo bi to i otvoriti budućnost koja bi bila bremenita stalnim sumnjičenjima i podozrenjima, što je suštinski nespojivo sa principom ravnopravnosti i jednakosti. Imajući u vidu značaj i ulogu Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu, uticaj demokratskih kretanja u Jugoslaviji na opšte demokratske trendove u međunarodnoj zajednici, postaje očigledno da bi konfuzno stanje koje bi bilo rezultat i posledica ostavljanja formalnog prava na otcepljenje umnogome umanjilo značaj Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu i demokratskom razvoju sveta.

Međutim, i pored toga što u Ustavu nije ostavljena formalna mogućnost korišćenja samoopredeljenja, uključujući i otcepljenje, to ni u kom slučaju nije značilo da je ovo pravo naroda istrošeno. Onog momenta kada bi bili dokinuti ravnopravnost i jednakost naroda, kada bi bili blokirani putevi za razvoj demokratije, bila bi srušena demokratska federativna zajednica jugoslovenskih naroda koja je stvorena upravo korišćenjem prava na samoopredeljenje sve do otcepljenja, kao najvišeg izraza suvereniteta njenih naroda, i svi narodi Jugoslavije bi tada mogli koristiti pravo na otcepljenje kao sastavni deo šireg pojma samoopredeljenja naroda.

Digitized by Google

Duško Vasić

Budućnost kao projekcija prošlosti

— Osnovna obeležja antisocijalističke svesti i tendencija danas —

1. *Zaokret unatrag*

Definisanje sklopova svesti i ideja antisocijalističke orijentacije u našoj praksi uvek je bilo više stvar trenutne političke ocene i kvalifikacije, nego teorijskog istraživanja i determinisanja. Otud su se i nazivi koji su korišćeni i svojstva koja su im pripisivana menjali, a oni sami sticali nove i napuštali stare sadržaje i teze.

Time se, naravno, ne želi reći da kvalitetnih napisa i istraživanja ovih pojava nije bilo, ali su se oni uglavnom vezivali za određene konfuzne i ekscesne situacije u društvu. Posebno je primetno odsustvo sistematičnosti i kontinuiteta takvih istraživanja. To je naročito uočljivo danas, kada su, na talasima nesavladane ekonomske krize i nedovoljnog jedinstva i odlučnosti u delovanju Saveza komunista, antisocijalističke i antisamoupravne idejne tendencije i njihovi nosioci proširili prostor svog delovanja i stekli nova uporišta u nizu institucija društvenog života, nauci, kulturi, izdavaštvu, pojedinim javnim glasilima i tribinama.

Teze koje ovi sklopovi svesti nose i ideje koje zagovaraju danas ne mogu se razumeti bez dubljeg zaseka u sve one procese

Digitized by Google

i pojave koje su generirale sadašnju društveno-ekonomsku situaciju, bez sagledavanja dugogodišnjih problema razvoja, razlika u interesima, tradicijama, svesti i kulturi i svih drugih činilaca koji su na ideološkom i političkom planu objektivno otvorili prostor za njihovo jače ispoljavanje. Isto tako, njihovo se snaženje ne može shvatiti, ako se ne uzmu u obzir oportunizam, neodlučnost i defanziva subjektivnih snaga socijalističkog društva i već zabrinjavajuće oklevanje da se smelo preduzmu praktični koraci za savladavanje ekonomske krize i prevazilaženje stagnacije socijalističkog samoupravljanja. U svakom slučaju, ovi su činioci u većoj meri nego »novum«, svežina ili atraktivnost ideja opozicionarske provijencije olakšali antisocijalističkim snagama da u znatnoj meri otvoreno plasiraju svoje ideje i platforme, da njima zaokupe pažnju jednog dela javnosti, pa — budimo otvoreni — i jednog dela članstva SK, a posebno onih delova društva koji su zbog svog materijalnog položaja, životnog uzrasta i stepena razumevanja pojava i procesa ponajviše podložni radikalizaciji i manipulaciji.

Vremenom su se, razume se, obeležja, sadržaji i teze antisocijalističkih sklopova svesti menjali, metodi delovanja njihovih nosilaca preobražavali i prilagođavali ukupnom stanju u društvu i postojećoj političkoj klimi, kao što je i taktika bivala drugačija. Zbog toga, i sam izraz antisocijalistička svest nije dovoljno precizan, iako, u suštini, predstavlja skupni pojam za čitavu lepezu idejnih stavova i tendencija, sa nizom krajnosti i nijansi, koji pre svega sadrže i nose retrogradnu, tradicionalističku i antisocijalističku orijentaciju, i koje, samim tim, nije lako odrediti, sistematizovati i podvrći jednostavnom mehanizmu istraživanja i objašnjavanja.

Bez obzira na svu tu raznolikost, neke stanovite karakteristike i tendencije su se i kroz vreme i u širini istupa zadržale i u tim sklopovima svesti. Te tendencije pokušaćemo ovde identifikovati, ali i preciznije odrediti osnovne pojmove, ideje, ciljeve, socijalna izvorišta, nosioce i metode delovanja opozicione svesti i promišljanja. Razume se, bez namere da ih se najzad definitivno prepozna i sistematski izloži, već pre svega kao skica za njihovo dalje, potpunije i dugoročnije istraživanje i kritičko razvrstavanje.

Jasnije definisanje i prepoznavanje idejnih i drugih protivnika socijalističkog samoupravljanja neophodna je pretpostavka za uspešnije vođenje političke akcije Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga u cilju razobličavanja, suzbijanja i potiskivanja antisocijalističke svesti i sve agresivnijeg nastupanja njenih nosilaca. Precizno određivanje elemenata i pojmova antisocijalističke svesti, takođe, treba da doprinese razgraničenju između onog što je protivno socijalističkom samoupravnom društvu i onog što je stvaralačka kritika pojava i procesa u njemu, između onog što sve apriori ruši i diskvalifikuje i onog što konstruktivno menja i preobražava. A argumentovana kritika danas je i te

Digitized by Google

kako neophodna, neuporedivo potrebnija od birokratske i idolatriske odbrane svega postojećeg. Ne treba, valjda, više nikom dokazivati da niti se sve što je u nas stvoreno i što u praksi živi može braniti, niti zaslužuje da se brani. Kritika koja gradi i dela i aktivnosti koja menjaju stanje na bolje, to najupečatljivije pokazuju, ali za to treba imati i hrabrosti i znanja i komunističkog poštenja. Lakše je rušiti staro, kao što je i lagodno nositi partijsku knjižicu kada »cvetaju ruže«, ali je teško izgrađivati novo, kao što je i teško podmetnuti leđa i isprsiti se onda kada naiđe kriza.

Svaka revolucija ima trenutke kada se brani i oružjem. Ali ovo je vreme kada se ona najviše brani daljim sopstvenim razvojem. U tom smislu, ubrzani izlazak iz ekonomske krize, razvoj socijalističkog samoupravljanja i napredak proizvodnih snaga društva osnovni je i trajni uslov za razobličavanje i suzbijanje delovanja antisocijalističkih snaga. Ali to pretpostavlja odlučnu i beskompromisnu idejnu i političku aktivnost Saveza komunista i svih drugih progresivnih snaga na zaustavljanju antisocijalističke ofanzive. Upravo u interesu jedinstva, demokratske suštine i radničko-klasne utemeljenosti jugoslovenskog društva, Savez komunista ne bi smeo više tolerisati aktivnost ovih snaga, niti odstupati pred njihovom agresivnošću. Njegova je obaveza da podstakne i angažuje sve socijalistički opredeljene stvaraoce, naučne i kulturne radnike, kreatore i »proizvođače« duha i svesti — a imajući u vidu da je na tim pozicijama najveći deo naše inteligencije — da pred licem javnosti iznose stručnu, naučnu i političku kritiku svih onih duhovnih tvorevina i ideja kroz koje se eksponira antisocijalistička svest i čije je osnovno obeležje da budućnost jugoslovenskog društva projektuju i sagledavaju u šemama prošlosti — bilo onih iz predrevolucionarnog ili neposredno iz post-revolucionarnog perioda.

2. *Prizivanje prevaziđenog*

Prvi blok antisocijalističke svesti koji se danas može uočiti, ne samo teorijskim i empirijskim istraživanjem, već i redovnim, pa i povremenim, praćenjem napisa u javnim glasilima, periodici, publicistici i »angažovanoj« književnosti i istoriografiji je tzv. građanska desnica. Uz sve ograde i rizike koje uopštavanja ovakve vrste nose, moglo bi se postaviti i argumentovati definicija *pojma građanske desnice*, kao takvog heterogenog misaonog i društvenog sloja, odnosno skupa pojedinaca, čiji se idejni opus i socijalni milje svodi na uvođenje kapital odnosa u proizvodnji, uz krajnje slobodno delovanje tržišnih zakonitosti, s jedne, i na koegzistiranje svih postojećih ideologija, u obliku političko-partijskog pluralizma, s druge strane. Preciznije govoreći, a ne ulazeći ovde u anatomiju i genezu svih pojavnih oblika nosilaca svesti tzv. građanske desnice, ovde se ubrajaju pripadnici desnice, anarhizma,

Digitized by Google

liberalizma, tehnokratizma i nove, ili kako je Kardelj nazvao, lažne levice.

Mada oni sebe ne identificiraju kao jedinstveni blok svesti, a pri tome se u nekim tezama, projekcijama i metodama delovanja zaista osetnije razlikuju, njima je, bez obzira na različita polazišta, zajednička vizija i ishodište montiranje tzv. treće (to jest nove stare) Jugoslavije, nesocijalističkog karaktera. Po sinhronizovanosti nastupa i intelektualnim potencijalima koje okupljaju, snage građanske desnice se nastoje danas predstaviti kao najsnažniji segment unutar bloka antisocijalističke svesti.

Krajnji *cilj* i zadata tema zarobljenika ovog oblika svesti je uvođenje višepartijskog sistema i restauracija građanskog društva; a osnovni zahtev bio je i ostaje ukidanje, raspuštanje ili povlačenje SKJ sa društveno-istorijske pozornice. Pri tom se traži da se osnovni subjekt socijalizma — radnička klasa i njena vlast — zamene i to ili bokom tzv. socijalističkih partija, odnosno nacionalnih partija, verskih stranaka, profesionalno-staleških organizacija i pokreta ili bokom intelektualne elite, tj. vladavinom umnih ljudi (»čistog uma«), čija superiornost navodno proističe iz prirodnog prava. Zbog heterogenog sastava protagonisti ovih ideja može se uočiti da su oni na jednoj strani apriori protiv menjanja bilo kakvih pojedinačnih odredbi Ustava, jer bi to moglo ugroziti njihove pozicije i zaustaviti, po njima, neumitni stihijski razvoj u pravcu građanskog društva (čemu se zdušno nadaju). Na drugoj strani, oni su za kompletno suspenziranje Ustava i kreiranje tzv. novog društva, sa njima odgovarajućim modelom vlasti.

Socijalna osnova građanske desnice su pripadnici srednjih i viših slojeva, koji su — zahvaljujući svojoj poziciji u društvenoj proizvodnji, posedovanju privatne imovine i sredstava za proizvodnju, privilegijama i monopolima pojedinih grana i radnih kolektiva, preraspodeli društvenog bogatstva mimo rada i rezultata rada, pogodnostima koje uživaju pojedine profesije i zanimanja, raznim špekulacijama i dovijanjima na formalno legalan način, ali uz uzurpaciju društvene imovine — stekli iznad prosečan materijalni status i društveni položaj. Njihovom istinskom položaju nikako ne odgovara menjanje društvenih odnosa u smislu da radnička klasa ovlada dohotkom.

Građanski sklop svesti, kao *osnovne ideje* svojih memorandumskih refleksija i manifestacija zagovara sledeće teze: da SKJ nije legalnim, već nasilnim putem došao na vlast; da je revolucija predstavljala pobačaj u odnosu na prirodni razvoj građanskog društva; da je s nacionalnim oslobođenjem iscrpljen smisao, potencijal i kredibilitet revolucije; da je SKJ bio i ostao antisocijalistički zatočenik staljinizma; da je marksizam u krizi, radnički pokret bez vizije, a socijalizam gola utopija; da vodeće ličnosti revolucije snose krivicu za sve slabosti, promašaje i sam ishod revolucije; da socijalističku samoupravnu demokratiju treba zameniti građanskom demokratijom parlamentarnog

Digitized by Google

tipa; da treba napustiti socijalističko samoupravljanje i politiku nesvrstanosti i uspostaviti konfederaciju; da radnička klasa nije sposobna i predodređena da upravlja društvenim poslovima, već da ona to treba da prepusti intelektualnoj eliti; da JNA treba transformirati ili u dobrovoljačku ili u plaćeničku vojsku, regionalno organiziranu i pacifistički nastrojenu (sa cvetom, umesto puškom u ruci) itd.

Glavni *zagovornici* ovih ideja su jedan deo filozofa, istoričara, sociologa, ekonomista i politologa, dok su njihovi najmasovniji eksponenti i protagonisti pripadnici elitnih malograđanskih slojeva u društvu, koji su — po načinu sticanja dohotka i ostvarenim zaradama — već, uglavnom, prekinuli svoju pupčanu vrpcu sa socijalističkim samoupravljanjem i udruženim radom, a životnim stilom, idejnim stavom, teorijskim spisima, novinskim napisima, javnim istupanjima i propagandnim delovanjem na raznim tribinama i pričaonicama, okomili se na sve što je socijalističko, što teži većoj socijalnoj ravnopravnosti i jednakosti na osnovu rada i što je u biti progresivno. Oni su protiv svega što je okrenuto ka komunizmu, kao zajednici proizvođača u kojoj se dokidaju sveukupne čovekove radne, političke i društvene otuđenosti, klasne podvojenosti i sukobljenosti, ka stvaranju čovečnih uvjeta i ka očovečenju čoveka, a u korist nekog novog društva, sa posebnom ravnopravnošću za privatne vlasnike sredstava za proizvodnju, pripadnike intelektualne elite i nosioce monopola u medijima i nad javnošću.

Metod delovanja idejnih zagovornika građanske desnice odlikuje istovremeno dejstvo u dva pravca. Jedan je prema organima i institucijama vlasti, socijalističkog samoupravljanja i rukovodstvu društveno-političkih organizacija, a sastoji se u pisanju i slanju peticija, saopštenja, platformi, spoznaja, memoranduma, zahteva za zaštitu sloboda i raznih protesta. Drugi je usmeren ka javnosti i ima svoju otvorenu i prikrivenu formu. Otvorena podrazumeva plasiranje stavova i ideja u časopisima, revijama i sredstvima javnog informisanja, u pozorišnim predstavama i u knjigama. Onaj drugi oblik sastoji se u širenju lažnih vesti, intriga, insinuacija, klevetа, manipulaciji čaršijom i privatnom štampanju raznih provocirajućih i rušilačkih knjiga i spisa. Posebno pri tom nastoji da stvore utisak o istomišljeništvu sa pojedinim bivšim visokim funkcionerima, koji su kritički raspoloženi prema današnjem društvu, kako bi ih podstakli i koristili u svrhu istupanja suprotno politici SKJ. U isto vreme svoje ideje nastoje imputirati i svoju ideološku zastavu utrpati tzv. alternativnim pokretima u nas, nastalim kao već zakasneli eho političkih previranja na Zapadu, a ne kao autonomni i originalni socijalistički angažovani oblik izražavanja stavova mladih prema određenim krupnim pitanjima današnjeg vremena.

Nosioci građanskog profila svesti već istupaju kao da imaju uporišta u čitavoj zemlji, zanoseći se mišlju da bi takvu or-

Digitized by Google

ganizovanost ne samo trebali, već i mogli ostvariti. Njihove najistaknutije pristalice i zagovornici nesmetano komuniciraju preko javnih glasila, tekstova, knjiga, intervjua i na druge načine duž čitavog jugoslovenskog prostora i praktično zajednički se okupljaju u okviru raznih grupa, odbora, komisija, redakcija i tribina u kojima su uspeli ostvariti idejni i praktični uticaj. Na toj osnovi sastavljaju pamflete i poruke, grade zajedničke platforme i testiraju držanje i reagovanje socijalističkih snaga.

3. *Mržnja kao ideologija*

Sledeći izraženiji oblik antisocijalističke svesti je nacionalističkog profila, sa ideologijom mržnje kao središnom tačkom odnosa prema jugoslovenskoj stvarnosti. U tom smislu, *pojam nacionalističke snage*, najkraće rečeno, obuhvata sve pojedince i grupe, nosioce ideje i svesti veličanja jedne nacije nasuprot i na račun drugih nacija. U ovu antisocijalističku grupaciju spadaju svi oni koji zagovaraju nacionalističku netrpeljivost, unitarističku dominaciju, separatističko izdvajanje, šovinističku mržnju, partikularističko zatvaranje i iredentističko prisajedinjenje drugim državama. Iako su različite nacionalističke projekcije i njihovi nosioci na jugoslovenskom prostoru međusobno po mnogo čemu isključivi i suprotstavljeni, njihove platforme su u krajnjoj liniji izrazite podudarne tačke. Zajedničko im je to što se bore protiv tekovina revolucije, bratstva i jedinstva, interesa radničke klase i samoupravljanja. Nacionalizam kao produkt klasnih interesa nacionalnih buržoazija nije iščeznuo sa provođenjem socijalističke revolucije, već je nastavio da živi, dobio nove socijalne nosioce i složenije i teže prepoznatljive oblike ispoljavanja. Nacionalističke tendencije po brojnosti njihovih nosilaca i agresivnosti i teškim posledicama koje oni svojim delovanjem izazivaju, danas još predstavljaju najjači i najmasovniji deo bloka opozicione svesti.

Krajnji *cilj* kojem teži nacionalistička svest jeste razbijanje Jugoslavije i prekrajanje njenih unutrašnjih i spoljnih granica. U najvećoj meri, ideja vodilja je izdvajanje sopstvene nacije ili nacionalne manjine, kao nacionalne države, u posebnu državnu celinu izvan SFRJ, pri čemu se ne isključuje mogućnost njenog pripajanja nekoj od drugih država. Isto tako krupan nacionalistički cilj je i širenje »životnog prostora« za svoju naciju u postojećoj državi, a na račun drugih nacija, i teritorijalna deoba sadašnjih nacionalno mešovitih republika ili pokrajina između susednih većinskih nacija. Bez obzira na netrpeljivost koju šire, samozvani lideri i akteri nacionalističkih pokreta uspevaju da nalaze zajednički interes i uspostavljaju saradnju na platformi rušenja vlasti radničke klase, likvidiranja SKJ i razbijanja Jugoslavije. Njima Ustav nikako ne odgovara i zahtevaju njegovu suštinsku izmenu i prekrajanje.

Digitized by Google

Socijalno izvorište nacionalističkih tendencija su konstituiranje društvenog kapitala kao nacionalnog kapitala i politika zatvaranja unutar republika i pokrajina, na svim pravcima ekonomskog, društvenog i kulturnog života. Njihov duhovni inspirator su nekritička glorifikacija historije i tradicija naroda, a svakodnevni podstrekač politika autarhizma, međusobnih podozrenja, uslovljavanja, pritisaka i nespremnosti da se zajednički jugoslovenski interes gradi i odricanjem od svojih parcijalnih interesa.

Osnovne *ideje* nacionalističkih snaga su da postojeća rešenja nacionalnog pitanja i republičko-pokrajinskih granica, a pre svega, ona koja su proistekla iz Ustava iz 1974. godine, neravnopravna i neodrživa, tlačiteljska i ponižavajuća; da je revolucija nasiljem izdigla klasni princip iznad nacionalnog i time skrivila građanski razdor i rat, čije bi tragične posledice sada, navodno, trebalo otkloniti nacionalnim pomirenjem pobednika i poraženih i rehabilitacijom okrivljenih; da treba prekrojiti granice unutar SFRJ, kako bi se ukinule pojedine republike i pokrajine ili stvorile nove, sa pravom da se otcepe; da su pojedini narodi i narodnosti bili i ostali obespravljeni, eksploatirani i ugroženi; da određena nacija treba dobiti dominantnu poziciju po osnovu svoje brojnosti i historijskih zasluga; ili da sopstvene nacionalne sredine konačno treba učiniti etnički čistim.

Nosioci nacionalističkih ideja uglavnom se regrutuju iz krugova tradicionalne svesti, kao što su cehovski zatvorene i nepristupačne profesije i zanimanja, birokratsko činovništvo, sveštenstvo, poluinteligentni, ali i iz redova jednog manjeg dela kreativne inteligencije u umetnosti, književnosti, na filmu, i drugim sferama javnog i kulturnog delovanja. Međutim, glavni proponenti i akteri ove svesti i »topovska hrana« nacionalističke patologije, uglavnom su mladi ljudi, srednjoškolskog i fakultetskog uzrasta, što je svoju najdrastičniju formu i potvrdu imalo na Kosovu. Od nacionalizma nisu imuni ni pripadnici SKJ, što se vidi iz činjenice da je, od sedamdesetih godina do danas, najveći deo isključenih i kažnjenih članova SK u pogledu stavova koje su zastupali došao na udar partijske kritike zbog svojih nacionalističkih stavova.

Metod delovanja nosilaca nacionalističke svesti u propagiranju svojih ideja vremenom se menjao, ali je uglavnom obuhvatao prikrivene prefinjene, književno-spisateljske radnje i oblike, da bi tek u punoj moći izbijao javno na scenu i dobijao podršku, a ponegde čak i među članovima partije. Najdrastičnije se nacionalizam ispoljio na Kosovu u vidu militantnog, agresivnog i otvorenog nastupa kontrarevolucije. Zbog toga, kad se danas govori o oblicima delovanja nacionalističkih snaga, onda se, pre svega, mora posmatrati kako one deluju na Kosovu, jer tu i dalje još proizvode vrlo opasne situacije i konfrontacije, uz sporo prevladavanje uzroka i otkrivanja stvarnih inspiratora albanskog nacionalizma i separatizma. Međutim, nacionalizam je

Digitized by Google

poslednjih godina u ofanzivi i izvan Kosova, javljajući se ili kao »odgovor« na delovanje tamošnje iredente ili kao čedo sopstvene sredine, koja veoma brzo napreduje, jer se hrani zamašnim oportunizmom i liberalizmom u redovima SKJ. Svoje idejne pipke već je pružio ka raznim udruženjima, naučnim ustanovama, sredstvima javnog informisanja, u sportskim i umetničkim društvima i otvorenim tribinama. Primetna je njegova orijentacija i na širenje idejnog uticaja u historiografiji, književnosti, filmskoj i pozorišnoj umetnosti, filozofiji i sociologiji, kao i sve veća prisutnost u crkvenim dverima i propovedima i na verskim manifestacijama. Simptomatično je da, načinom delovanja i oblicima ispoljavanja, nacionalizam sve više uspostavlja most saradnje i savezništva sa snagama građanske restauracije, potvrđujući time da su jedinstvena i nerazdvojiva snaga antisocijalističke i antidemokratske orijentacije.

4. *Na braniku dogme*

Treći izrazitiji sklop antisocijalističke svesti koji egzistira na opozicionarskoj platformi socijalističkom samoupravljanju nosi etatističko-birokratsko obeležje. On je i mišlju i aktivnostima svojih nosilaca čvrsto na braniku dogme. Otud bi se pojam etatističko-birokratska svest mogao definisati kao skupni izraz za označavanje zagovornika ideja državnog socijalizma, centralizma i etatizma unutar zemlje, kao i monolitnosti u odnosima između radničkih i komunističkih partija i čvrste zbijenosti socijalističkih država. U ovu grupaciju spadaju nosioci informbirovskih, neoinformbirovskih, staljinističkih, dogmatskih, rankovićevskih, birokratskih, etatističkih i drugih čvrsto-rukaških oblika svesti i promišljanja. Ovaj antisocijalistički oblik svesti i sklop ideja danas ima manje šansi za širenje uticaja sopstvene »alternative« u odnosu na druge opozicione grupacije, a posebno za širenje uticaja među mlađom generacijom. Međutim, sadašnje ekonomske teškoće i zastoj u društvenom razvoju otvorili su prostor i za njegovu eskalaciju i za sve učestaliju dogmatsku kritiku socijalističkog samoupravljanja i delovanja Saveza komunista sa stanovišta njihove efikasnosti, čvrstine i jedinstvenosti.

Osnovni *cilj* zagovornika ovih ideja je restauracija etatističkog socijalizma u nas, na temelju državne svojine, kolektivizacije u poljoprivredi i direktivne uloge partije u svim sferama života i političke aktivnosti. Pri tome traže da SKJ u svoje ruke neposredno preuzme vršenje vlasti i upravljanje privredom, da iz jednog centra diriguje ekonomskim tokovima i odnosima u proizvodnji i da uspostavi jednakost u zaradama i materijalnom položaju svih zaposlenih. Takvu poziciju SKJ zagovornici ove svesti spremni su da grade oslanjanjem i na aparat represije, sa krajnjoj posledicom eliminiranja vlasti radničke klase,

Digitized by Google

zatiranja socijalističkog samoupravljanja i napuštanja samostalnog i autentičnog razvitka socijalizma u Jugoslaviji, uz njeno definitivno priklanjanje Istočnom bloku. Dogmatsko-birokratska svest je apsolutno protiv sadašnjeg Ustava. Ona zagovara takvu konstitutivnu kreaciju, koja bi značila uvođenje centralizirane i čvrste države, bez republika i pokrajina, sa dominirajućom pozicijom SKJ kao partije vlasti.

Socijalna osnova na kojoj egzistira i buja etatističko-birokratska misaona orijentacija danas su još snažan upliv države u ekonomske tokove i raspodelu društvenog proizvoda i ostaci državno-svojinskih odnosa na kojima se oformila naša stvarnost etatističkog policentrizma. Ona, takođe, izrasta i na monopolima i privilegijama birokratije u pojedinim segmentima vlasti i partijskih struktura, kao što se napaja istrajnošću otuđenih centara moći i pothranjuje do krajnosti dovedenom parcijalizacijom interesa i svesti u nas.

Osnovne *ideje* etatističko-birokratskog mišljenja su da je SKJ transformisanjem iz Partije u Savez ispustio rukovodeću poziciju i napustio interese radničke klase; da je svojim distanciranjem od države i vlasti izneverio revoluciju; da se u ime očuvanja tekovina socijalističke revolucije samoupravna demokratija mora zameniti neposredno diktaturom partije; da se uspešan privredni razvoj može ostvarivati samo osloncem na snažno organiziranu državu; da se SKJ mora rekonstruirati u jedinstvenu organizaciju bez saveza komunista u republikama i pokrajinama; da u centraliziranoj državi ne može biti mesta za nacionalne različitosti i posebnosti, već samo za uniformnost i ujednačavanje, u pravcu stvaranja jedinstvene »državne nacije«, odnosno jednonacionalne države.

Nosioci etatističko-birokratske svesti su u najvećoj meri oni pojedinci i grupacije i pripadnici pojednih slojeva društva čije su ideje dosad višestruko poražene. Prvo, napuštanjem staljinističkog modela razvoja 1948, zatim, uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950, potom, raspletom brionskog plenuma 1966, i, konačno, decentralizacijom vlasti, jačanjem nacionalne ravnopravnosti i dogradnjom federativnog sistema, sve to sa Ustavom iz 1974. godine. To su najvećim delom ljudi iz ranijeg partijskog i državnog aparata, koji nisu prihvatili unutrašnju demokratizaciju i autentični put razvitka jugoslovenskog društva, ostajući na braniku dogme i harizme, bivši revolucionari, posustala duha, koji šansu za novo još vide u starom, misleći da ponovo isto može biti sve ono što je jednom već bilo, ali i pripadnici jednog dela inteligencije koji ekonomsku prirodu socijalizma, političku suštinu vlasti u njemu i funkciju i način delovanja SKJ još isključivo vezuju za mesijansku ulogu države i autoritarnu poziciju partije, kao jedino pravo merilo vladavine radničke klase. Etatističko-birokratske ideje danas zaokupljaju i glave jednog manjeg dela članstva SKJ, onog koji još ne shvata smisao vodeće idejnopolitičke uloge SKJ i smatra da u sadašnjoj eko-

Digitized by Google

nomskoj kriznoj situaciji partija mora sve konce uzeti u svoje ruke i svojim odlukama i dekretima menjati odnose i postojeće stanje u društvu.

Metod delovanja nosilaca ovog oblika svesti je uglavnom prikriven. U javnosti se oni sada manje eksponiraju i tek sporadično pojavljuju, kroz određene kvazi teorijske napise, intervjue i memoarska prisećanja. Sila je ona snaga u koju se najviše uzdaju, ali i od koje najviše zaziru. Bez obzira što je, historijski gledano, ova antisocijalistička »alternativa«, zbog samog razvoja socijalizma u nas i u svetu, izgubila na nekadašnjoj privlačnosti i uverljivosti, a time i brojne pristalice, ona je latentno još vrlo prisutna i, u slučaju otvorenog naleta građanske desnice ili nacionalističke kontrarevolucije na tekovine socijalizma, zagovornici etatističko-birokratskih ideja verovatno se ne bi libili da veoma brzo organizovano i javno istupe, da postanu agresivniji i da svoje ideje pokušaju nametnuti daleko većem broju građana, radnih ljudi, pa i komunista, nego što to naš pogled na njihova socijalna izvorišta i misaonu snagu danas pretpostavlja. Opasnost nikako nije u eventualnoj zavodljivosti i privlačnosti njihovih ideja, već u spremnosti zagovornika ovakvog koncepta društvenog razvoja da na propustima, teškoćama i nedostacima u izgradnji socijalističke alternative, samoupravnih boja, i pod pritiskom drugih antisocijalističkih tendencija, pokušaju da prekinu put samostalnog i autentičnog razvoja jugoslovenskog društva.

*

S ovim opštim napomenama, naravno, nije zahvaćeno svo šarenilo antisocijalističkih oblika svesti, struja koje se tu javljaju i tendencija delovanja koje na njima izrastaju. Još manje su objašnjeni svi elementi njihovog nastanka, strukture i orijentacije. To bi tek valjalo detaljnije izučiti i izložiti, a sa stanovišta jačanja aktivnosti SKJ na idejnom planu bilo bi i neophodno i uputno dublje proniknuti u sve osobenosti, raznolikosti i specifičnosti ovih idejnih tendencija i njihovih nosilaca.

Na ovaj način stvorili bi se uslovi i za izgradnju jedne osmišljenije i ofanzivnije strategije za razobličavanje, demistifikovanje i potiskivanje sadašnjeg talasa antisocijalističke svesti i sve otvorenijih istupa njenih nosilaca i zagovornika.

Digitized by Google

Slavoljub Popović

Izvoz »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje

I

U poslednje vreme zapaža se još jedan problem u vezi sa životnom sredinom, a to je izvoz »prljave« industrije. Ova pojava je naročito izražena u industrijski razvijenim zemljama koje u poslednje vreme investiraju sredstva u nerazvijenim zemljama u takozvanu »prljavu industriju«. Ovaj problem je uočilo Međunarodno udruženje demokratskih pravnika, koje je na IX kongresu u Helsinkiju, februara 1972, donelo »Deklaraciju o čovekovoj sredini.«[1] U pomenutoj Deklaraciji, pored ostalog, navodi se i sledeće:

»Zagađivanje životne sredine nije samo zahvatilo pojedine zemlje. Jasno je da je karakterističan problem današnjice u stvari činjenica da su aktivnosti u različitim razvijenim kapitalističkim zemljama praćene u nerazvijenim zemljama često destruktivnim modifikacijama i zagađivanjima životne sredine. To je veliki problem današnjeg sveta, sa stanovišta unutrašnjih prava zemalja u razvoju da same odlučuju o svom ekonomskom i društvenom razvoju. Dobra kojima razvijene zemlje snabdevaju ne-

[1] Referat Udruženja japanskih pravnika, podnesen na simpozijumu održanom u Herceg-Novom od 17. do 19. aprila 1974. godine (A Report of Environmental Problems, str. 5).

Digitized by Google

razvijene i u ime pružanja takozvane pomoći često prouzrokuju pogoršanja, zagađivanja ili destrukciju čovekove sredine, što su izazvani »dobročinstvom« ovih razvijenih zemalja. Posebno treba istaći da se neograničeni uvoz u nerazvijene zemlje štetnih dobara i manje vrednih postrojenja, čija je prodaja zabranjena u razvijenim zemljama, još toleriše. Nastojanja razvijenih zemalja da do maksimuma eksploatišu prirodne izvore nerazvijenih zemalja i instalacije u ovim zemljama za iskorišćavanje sirovina prouzrokovali su velike štete kad je reč o očuvanju čovekove sredine i o harmoniji u njoj.

Situacija u ovim nerazvijenim zemljama je još teža zbog nepreduzimanja odgovarajućih sanitarnih mera i nepostojanja sredstava koja bi bila upotrebljena za sprečavanje zagađivanja, a sve je to posledica i rezultat dugotrajne kolonijalne vladavine.

Nikakva poboljšanja do danas nisu bila učinjena. Razvijene zemlje su, prema tome, odgovorne za povredu osnovnih prava i destrukciju životnih uslova u nerazvijenim zemljama, što je prouzrokovano izvozom kapitala i dobara, a isto tako i njihovom politikom iskorišćavanja resursa.

Trend »transferisanja prljave industrije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje je sve očigledniji.

Savezna Republika Nemačka, na primer, ne želi više da izgrađuje u svojoj zemlji čeličnu industriju, već namerava da izgradnju novih čeličana locira u Sredozemlju.

Japan je izgradio rafineriju od 20 miliona tona u Basri (Irak), ostvarujući time tri cilja: a) koristi kapital proizvođačkog preduzeća; b) izbegava zagađivanje; c) obezbeđuje se protiv rizika embarga na petrolej. U zemljama koje su industrijski najrazvijenije mogla bi se lako postaviti, vodeći računa o politici zaštite životne sredine poslednjih godina, na dnevni red lista industrijskih pogona koji će prioritetno biti transferisani: reč je o industriji koja zauzima najviše prostora, zagađuje atmosferu, troši retke sirovine.

Japanskog predsednika vlade Tanaku dočekali su neprijateljski i uz bučne demonstracije studenti i građani Tajlanda i Indonezije za vreme njegove posete Južnoj Aziji januara 1974. godine. Jedan od motiva ovih demonstracija bio je i protest protiv širenja zagađivanja i ugrožavanja čovekove sredine u ovim zemljama, a što je bilo prouzrokovano japanskim investicijama u ovim zemljama.[2]

Pojava o kojoj je ovde reč zapažena je i u drugim zemljama. Primećuje se da proizvodnja automobila postaje u industrijski razvijenim zemljama preskupa i suviše zagađivačka. Sem toga, uvoz inostranog »proletarijata« sve je složenije pitanje. Zbog toga su pojedine zemlje-proizvođači automobila odlučile da proizvode automobile tamo gde im je na raspolaganju jevtina radna snaga: u Brazilu, Indoneziji, Južnoj Koreji, Španiji itd. Lan-

[2] »Politika« od januara 1974.

Digitized by Google

siran je ideal takozvanog »svetskog automobila«: motor će se izlivati u Brazilu, karburator praviti u Meksiku, kočnice u Koreji, menjač u Zairu — sve dirigovano međunarodnim kapitalom. Na taj način se dolazi do jevtine radne snage, a postiže se još i nešto važnije: zagađenje prirode će se izvoziti iz bogatih u nerazvijene zemlje. Ekonomist Milton Fridman napisao je u »Forčunu«, američkom časopisu velikog biznisa: »Kupujući japanski čelik SAD uvoze čist vazduh.«[3]

Razvijene zemlje u poslednje vreme gomilaju sredstva za podizanje fabrika cementa u nerazvijenim područjima, pa na taj način izvoze »prljavu industriju« u nerazvijene zemlje. Visokorazvijene zemlje, kao što su SAD, na primer, zbog zagađivanja vazduha, »gase« svoje cementare i okreću se sve češće snabdevačima sa strane.[4]

U »Politici« je zabeleženo da je jedan francuski finansijer, zainteresovan za nove poslove, svratio u Solin i rekao da u svetu ima malo ovakvih uslova kao što su naši za proizvodnju cementa: blizina sirovina, dobro pogođena tehnologija i more.[5]

Prema izveštaju Saveznog sekretarijata za privredu, podnesenom na Drugom zasedanju Jugoslovenskog saveta za zaštitu i unapređenje čovekove sredine, održanom februara 1974. godine, od 1967. znatno su se uvećala strana ulaganja u našoj zemlji, naročito ona koja su uticala na uvećanje domaćih takozvanih »prljavih pogona«. U tom periodu najveća inostrana sredstva uložena su u metalurgiju, hemijsku i metalsku industriju, oko 90 odsto ukupnih investicija. Samo 10 odsto od ukupnih investicija otpada na industriju kože, obuće, industriju papira, tekstilnu industriju, šumarstvo, poljoprivrednu, duvansku industriju i druge. Strana sredstva, po pravilu, pritiču u zemlju na osnovu sporazuma o izgradnji i uvećanju određenih kapaciteta na ugovorenim lokacijama, što znači da bez prethodno izrađenih projekata i prethodno preduzetih mera nije moguće uticati na njihovu dislokaciju. Negativan uticaj spontanog razmeštaja pogona obično se uočava tek kada su ovi izgrađeni. Pogoni koji su posredstvom stranih sredstava do sada izgrađeni pokrivaju najvitalnije regione zemlje: dolinu Save, Dunava, moravsko-vardarsku dolinu, a ako se uzmu u obzir projekti i istraživanja eksploatacije i transporta nafte — celu jadransku obalu.

U ovom izveštaju se dodaje i to da inostrani ulagači sredstava ne plaćaju apsolutno ništa za zagađivanje prirodne sredine u našoj zemlji koje prouzrokuju njihova ulaganja. Štaviše, snižavanjem poreske stope u pojedinim republikama za oporezivanje dobiti stranih lica — stranom ulagaču stvaraju se uslovi za plasman i poslovanje koje nema ni u sopstvenoj zemlji. Za korektivne mere kojima se nadoknađuje ono što je uništeno, ili će biti uni-

[3] S. Lukač, »NIN« od 14. IV 1974, str. 46.
[4] »Politika« od 4. II 1974.
[5] »Politika« od 4. II 1974.

Digitized by Google

šteno, troše se domaća sredstva. Nekontrolisana degradacija prirodne sredine prouzrokovana inostranim ulaganjem dovodi u pitanje uspešno privređivanje u drugim privrednim granama: na primer, u turizmu, poljoprivredi, ribarstvu i slično.[6]

Zbog toga se u pomenutom referatu Saveznog sekretarijata za privredu predlaže:

1. pomoću inostranih ulaganja izvršiti raspodelu troškova po principu »zagađivač plaća«;

2. utvrditi standarde čovekove sredine:

a) standarde u proizvodnji — određivanje granica prema jedinstvenim kriterijumima;

b) standarde proizvoda — nacionalni kriterijumi, uz poštovanje pravila nediskriminacije.

Stoga Savezni sekretarijat smatra da ovo treba da bude uslov za zaključivanje novih ugovora o ulaganjima stranih lica u Jugoslaviji.

U skladu sa izveštajem Saveznog sekretarijata za privredu, treba pomenuti i fabriku viskoze u Loznici, koju su nam prodali Japanci sa celokupnom dokumentacijom. Pa ipak, u toj dokumentaciji nedostajali su podaci o neželjenim efektima te fabrike na čovekovu okolinu (M. Peleš, »Galaksija«, br. 1/76).

Ove pojave ukazuju na potrebu da nerazvijene zemlje shvate da će razvijene zemlje vrlo rado u tim regionima investirati sredstva za podizanje »prljave industrije«. Na taj način razvijene zemlje se oslobađaju industrije koja zagađuje vazduh, vodu, tle i uopšte čovekovu sredinu, a uz to ne moraju ni da uvoze radnu snagu, već je koriste na licu mesta u nerazvijenim zemljama.

II

Problemom »izvoza zagađivačke industrije« bavio se i simpozijum Međunarodnog udruženja za pravne nauke, održan u Meksiku — Meksiko Sitiju od 25. do 27. avgusta 1974. Pored drugih, na ovom skupu referat je podneo i profesor Mišel Despaks.

Pored ostalog, Despaks primećuje: kada je reč o zemljama čiji su nivoi industrijskog razvoja i napredovanja različiti, pa se i u pogledu zaštite životne sredine norme više ili manje razlikuju, nova raspodela proizvodnih aktivnosti ima za dejstvo izvoz zagađivanja iz zemalja koje imaju stroge propise o zaštiti životne sredine u zemlje koje imaju manje stroge norme u toj oblasti. Ove potonje mogu postati »raj zagađivanja«, analogno »fiskalnom raju«, koji u drugom jednom domenu ima negativno dejstvo na međunarodnu raspodelu resursa.

Prema tome, industrijalizovane zemlje koje su već zasićene zagađivanjem i u kojima dodavanje novih zagađenih elemenata

[6] *Nauka, tehnika i životna sredina*, 1974, str. 219.

Digitized by Google

može dovesti do katastrofalnih posledica, orijentisale bi se na zemlje u razvoju. A ove bi bile u stanju da prihvate, bez velike štete, relativno značajno zagađivanje, koje se ne bi tolerisalo tamo gde je proces degradacije životne sredine već odavno počeo.

Tvrditi, međutim, kao što se često čini, da zemlje u razvoju imaju veliku sposobnost asimilacije otpadaka predstavlja samo izgovor da bi se izbegla neophodnost suočavanja sa problemima životne sredine koji se i u tim zemljama postavljaju.

Očigledna je složenost problema koje treba rešiti: industrijalizovane zemlje ne žele zagađivanje kod sebe, to jest nisu u stanju da plate cenu borbe protiv zagađivanja u svojim okvirima, ali isto tako su još manje spremne da plate cenu protiv zagađivanja u stranim zemljama. Tehnika protiv zagađivanja koja bi mogla da bude korišćena u razvijenim zemljama, ako bi se »isplatila«, utoliko manje ima izgleda da bude korišćena u neindustrijalizovanima.

Kada jedna industrijalizovana zemlja, plašeći se zagađivanja, odluči da izgradi takvu industriju u zemlji u razvoju, ovaj transfer industrije ne treba posmatrati kao »pomoć« zemlji koja takvu industriju prihvata. Zbog toga treba samo primeniti normalni fiskalni režim, koji je, inače, na snazi u odnosu na preduzeća ovako transferisana. Isto tako treba primeniti i pravne norme o zagađivanju. S tim u vezi primećuje se sledeće: ovaj princip može se primeniti samo pod uslovom ako se konstituiše međunarodni organ koji bi bio kontrolisan od skupa neindustrijalizovanih zemalja, a koji bi bio sposoban da sačini neophodna preračunavanja. Na ovoj osnovi država koja nije industrijalizovana može nametnuti plaćanje u naturi, u formi dodatnog investiranja (snižavajući proporcionalno i fiskalne terete), u meri u kojoj bi takva investiranja umanjila zagađivanje (str. 13 referata).

Najzad, po mišljenju referenta, izgleda neophodno da vlada zemlje u kojoj se takva industrija gradi učestvuje delom sa svojim kapitalom (a može i da ne učestvuje), da raspolaže stvarnim ovlašćenjima u pogledu kontrole, i da eventualno ima pravo veta na bitne odluke o tehničko-ekonomskom funkcionisanju preduzeća. Važno je da tipski tekstovi budu sačinjeni na međunarodnom nivou, kako bi se suprotstavili nepovoljnoj igri odnosa snaga između »velikih firmi« i »malih nacija« (F. Peru).[7]

Treba istaći da su se na pomenutom simpozijumu Međunarodnog udruženja za pravne nauke u Meksiko-Sitiju neke zemlje u razvoju protivile stavovima što ih je profesor Despaksa u pomenutom referatu izložio. Zemlje u razvoju smatraju da je u referatu prof. Despaksa istaknuta ideja o lažnom humanizmu i mišljenja su da se prihvatanjem izlaganja prof. Despaksa problemi podizanja životnog standarda u nerazvijenim zemljama ne

[7] Michel Despax, »Les effets de la reglementation nationale de l'environnement sur le commerce international et les investissements a l'etranger«, referat podnesen na kolokvijumu u Meksiko Sitiju, održanom od 25. do 27. VIII 1974.

Digitized by Google

mogu rešiti. Zemlje u razvoju ističu potrebu da se izvrši preraspodela bogatstva između industrijalizovanih, odnosno razvijenih zemalja, i zemalja u razvoju. Jedino se na taj način mogu rešiti problemi podizanja životnog standarda, a u skladu s tim i problemi zaštite životne sredine u sklopu industrijalizacije zemalja u razvoju.

U svakom slučaju, može se zapaziti da razvijene zemlje i prilikom pružanja ekonomske pomoći nerazvijenima mogu izvoziti zagađenost u nerazvijene zemlje.

III

Javnost je, po pravilu, upoznata sa štetnim dejstvom izvoza »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje tek kada dođe do kakvih havarija u postrojenjima koja su postavljena u nerazvijenim zemljama. Decembra 1984. celokupna svetska, pa i naša štampa danima je pisala o tragediji koja se desila u gradu Bopal (Indija), kada je umrlo više od 2.500 lica, a povređeno ih je više od 100.000. Do ove tragedije je došlo kada je iz fabrike pesticida »Junion karbajd« istekao otrovni gas metil-izocijanat koji smrtonosno deluje, a ukoliko smrt ne nastupi, ostaju trajne posledice. Katastrofa u Bopalu opomena je za celokupno čovečanstvo da se hemijske fabrike moraju graditi uz preduzimanje više preventivnih mera, a naročito da se i u nerazvijenim zemljama, gde se podižu postrojenja »prljave tehnologije«, moraju preduzimati sve odgovarajuće zaštitne mere. Katastrofa koja je nastala u gradu Bopal, sa tragičnim posledicama, može teško pogoditi i buduće generacije.

Poslednjih desetak godina se naročito zapaža pojava da se postrojenja hemijske industrije premeštaju iz razvijenih industrijskih zemalja, u kojima postoje vrlo strogi propisi o bezbednosti, u nerazvijene zemlje, koje im omogućavaju rad uz mnogo manje bezbednosnih mera. Zbog toga se i postavlja pitanje, da li je nužno da nerazvijene zemlje plaćaju toliku cenu za svoj razvoj?

U vreme nesreće koja se dogodila u Bopalu štampa je pisala i o tome da je, sem ove nesreće koja je imala karakter katastrofe u istoj fabrici bilo ranije još šest slučajeva trovanja radnika. Sem toga, u vreme izgradnje, 1975. godine, izvršni direktor gradske uprave zahtevao je da se fabrika gradi dalje od gradskog naselja. Međutim, ona je podignuta na mestu gde se i sada nalazi, a izvršni direktor gradske uprave je zbog iznesenog prigovora smenjen. Posle tragedije, koja se dogodila decembra 1984. fabrika je zatvorena.

Događa se i to da funkcioneri pojedinih zemalja smatraju da uvoz »prljave tehnologije« nanosi manje štete no što je siromaštvo u datoj nerazvijenoj zemlji. Takvu izjavu je dao, recimo, brazilski ministar za planiranje Paul Velosa 1972. godine. Po nje-

Digitized by Google

mu, Brazil još može uvoziti zagađenje, jer je jedini ekološki problem u toj zemlji — siromaštvo. Navodi se i podatak da je u Brazilu, upravo zbog ovakve politike koja je dopuštala uvoz »prljave« tehnologije, ponikao najzagađeniji grad — Kutabao, u blizini luke Santos. U tom gradu je izgrađena rafinerija »Petrobras«, brazilske firme za naftu, koja veoma zagađuje životnu sredinu. U njemu je podignut i brazilski čelični koncern, a zatim američko-brazilski koncern za proizvodnju veštačkih đubriva. U istom gradu građena su postrojenja i američkih firmi, kao što su Junion Karbajd (Union Carbide), Don Chemical i druge. Celu dolinu u kojoj se nalazi grad Kutabao sada nazivaju Dolinom smrti, zbog toga što su četiri reke biološki mrtve, limeni krovovi kuća moraju se gotovo svake godine obnavljati pošto propadaju usled »kiselih kiša«, a mnogi ljudi koji stanuju u tim naseljima često upotrebljavaju i gas-maske (Abadžić, »Politika« od 4. II 1986).

Posledica zagađujućih tehnologija u pomenutom gradu sobom donose i rađanje nakazne dece, bez glave ili udova. Takva deca se ovde 30 puta češće rađaju nego u ostalim područjima Brazila. Dok se u celom Brazilu na 10.000 porođaja javlja jedan slučaj rađanja nakazne dece, u pomenutom gradu to se događa na svakih 300 porođaja.

Da ova pojava izvoza »prljave tehnologije« iz razvijenih u nerazvijene zemlje nije usamljena može se zaključiti na osnovi pisanja američkog lista »Njusvik«: »Dugi niz godina, prodaja smrtonosnih pesticida, kao što su DDT, aldrin i paraton, regulisana je u SAD veoma strogim propisima. No to nije sprečilo američke kompanije, kao i one iz drugih industrijalizovanih zemalja, da i dalje prodaju ova toksička hemijska sredstva zemljama takozvanog trećeg sveta, u kojima praktično ne postoje zakoni o zaštiti čovekove sredine.« Međutim, ovakvi postupci razvijenih zemalja prouzrokovali su i veliku opasnost po ceo svet. Jer sve šira upotreba opasnih pesticida već ima i povratno dejstvo na industrijalizovane nacije koje uvoze hranu — pirinač, banane, limun, pomorandže, kafu, čajeve itd., zagađenu upravo onim otrovima čiju su upotrebu u svojoj zemlji zabranile. Na tu činjenicu skreće pažnju Noel Braun, direktor Programa Ujedinjenih nacija za očuvanje prirodne sredine, koji ističe da su »mnoge zemlje u razvoju postale divovske epruvete u kojima se mešaju smrtonosne supstance po receptu.«

Jan Hisman, direktor Međunarodnog registra potencijalno toksičnih hemikalija čije je sedište u Ženevi, kaže da polovina zemalja u svetu nije donela zakone kojima bi se kontrolisali upotreba i promet opasnih supstanci. Čak i u onim zemljama koje su, na primer Brazil, usvojile program po kojem bi odgovorni zvaničnici propisivali poljoprivrednicima količine odgovarajućih pesticida, prodaja toksičnih hemijskih sredstava i dalje je slobodna. Nerazvijene zemlje, u želji da što pre razviju svoju poljoprivredu, kupuju i jeftinije, ali i smrtonosnije pesticide. Zbog neznanja seljaka koji upotrebljavaju pesticide mnogi od njih i

Digitized by Google

stradaju. Prema nekim mišljenjima, godišnje u Africi se otruje oko 400.000 ljudi, od kojih 10.000 ne preživi (Abadžić, »Politika« od 5. II 1986).

IV

Veliko iznenađenje izazvala je knjiga novinara Zdravka Ilića, *»Balkanski atomski soko«* (izdavač »4. juli« 1986), u kojoj autor tvrdi, pored ostaloga, da postoji namera da se na Sokolskim planinama (u SR Srbiji) između granitnih stena kao izolatora, smesti radioaktivni otpad iz domaćih i zapadnonemačkih nuklearki, kao i dotrajali atomski reaktori kada im istekne vek upotrebe. Taj tehnološki problem nigde u svetu još nije rešen. Zauzvrat, Nemci bi Srbiji besplatno izgradili nekoliko nuklearnih električnih centrala, a sem toga bi je i finansijski pomogli. Poznato je i to da je JUGEL već ranije pripremao studiju u cilju pronalaženja lokacije za atomske otpatke iz nuklearnih električnih centrala u Jugoslaviji i SR Nemačke. Autor Ilić navodi da je prisustvovao jednoj od najčudnijih konferencija za štampu u čuvenom berlinskom hotelu »Štajgenberger«. Ovu konferenciju organizovala je izvesna firma (u knjizi se ona zove »Sistem tehnik«, a pravo ime firme autor nije želeo da otkrije), koja je pozvala gotovo stotinu diplomata i poslovnih ljudi, kao i dvadesetak novinara iz afričkih i azijskih zemalja. Posle konferencije predstavnik pomenute firme je izjavio: »Vi znate da sa Jugoslavijom imamo, naša firma kao i SR Nemačka, dobre prijateljske odnose i saradnju, naročito u oblasti privrede. Što se tiče Jugoslavije, svakako najinteresantniji je projekt »Balkanski soko«, a ima i drugih ideja. Saradnja se razvija i jača, i sada se predviđa dolazak veće grupe privrednih eksperata iz Jugoslavije na kompjuterski i atomski seminar u Nemačku.« Predstavnik pomenute firme je zatim rekao: »Naša agencija ima u programu projekt »Balkanski soko« kao prvu fazu, a potom »Atomski balkanski soko«, u drugoj fazi. U prvoj fazi na pomenutoj planini organizovala bi se farma sokolova, koji su inače na velikoj ceni u mnogim arapskim državama. Posle toga, na pomenutoj planini se predviđa deponija otpadaka iz atomskih centrala (opširnije o ovome videti u pomenutoj knjizi, str. 26, 59, 62, 116—118, 124 i u »NINU« od 25. maja 1986. godine).

U vezi sa izgradnjom nuklearnih centrala u Jugoslaviji treba pomenuti i nedavno održano savetovanje na Bledu, kojem su prisustvovali jugoslovenski i zapadnonemački energetičari. Na tom savetovanju govorili su mahom nuklearni energetičari, koji su tvrdili i dokazivali da je neophodan dalji razvoj nuklearne energije.

Autor Ilić navodi još dva primera:

a) U »Špiglu«, br. 1/1986, može se, pored ostalog, pročitati i sledeće: »U opasnim zonama opterećenima zračenjima u atomskim elektranama zaposleni su prvenstveno strani radnici, kako bi se zaposleni Nemci manje izlagali takvoj opasnosti.«

Digitized by Google

b) Drugi primer govori o atomskim elektranama za obogaćivanje urana, kao i o mestima za lagerovanje atomskih otpadaka u SAD. Tvrdi se da je u tim fabrikama zaposleno 50.000 radnika — isključivo stranaca, među kojima je znatan broj Makedonaca i ljudi iz Crne Gore koji tamo dospevaju preko takozvane »meksičke veze« (detaljnije o tome u pomenutoj knjizi, str. 68, i »NINU« od 25. maja 1986).

Kada govorimo o nuklearnim centralama, treba se setiti i razgovora vođenog u Slavonskom Brodu, a povodom naših ponuda za izgradnju nuklearnih elektrana (»Politika« od 17. III 1986). Na tom savetovanju se oko 60 naših eminentnih stručnjaka odlučno i bezrezervno suprotstavilo tipično kolegijalnom duhu i pokušajima ucenjivanja, potcenjivanja i omalovažavanja naših stručnjaka, a time i zemlje i naroda kao celine. Na tom skupu su ispoljile svoj krajnje nekorektan odnos delegacije Francuske, Velike Britanije, kao i SAD, koje su ignorisale jugoslovenske uslove gradnje i predlagale da firme iz pomenutih zemalja kompletno izgrade nuklearne elektrane u Jugoslaviji, s tim da struju izvozimo isključivo u zemlje Zapadne Evrope.

U svakom slučaju bitno je da Jugoslavija sačuva svoju što veću samostalnost, uz oslonac na sopstvenu kreativnost i oblikovanje, odnosno na korišćenje alternativnih izvora električne energije. Jugoslavija se isto tako mora odlučiti na alternativni razvoj koji neće biti uvezen iz razvijenih zemalja, a naročito se mora kloniti uvoza one tehnologije koja zagađuje čovekovu sredinu i razorno deluje na prirodnu sredinu opšte. Moramo se čuvati »prljave tehnologije«, jer često pod vidom tehničke i ekonomske pomoći uvozimo i zagađivanje prirode i čovekove sredine. To, dalje, znači da naš razvoj na području energetike moramo usmeriti što više ka onim prirodnim izvorima kojima naša zemlja raspolaže u dovoljnim količinama ili kako to naglašava akademik N. Pantić: »Razvoj treba usmeravati što više u skladu sa vrstom i rezervama neobnovljivih i obnovljivih prirodnih izvora koje nam pruža prirodna sredina našeg tla i podneblja«.[8]

V

DOKUMENTI ALŽIRSKE KONFERENCIJE NESVRSTANIH ZEMALJA, ODRŽANE SEPTEMBRA 1973, O ZAŠTITI ČOVEKOVE SREDINE

Alžirska konferencija je, pored ostalog, razmatrala i problem zaštite životne sredine u nedovoljno razvijenim zemljama, a naročito sa finansijskog aspekta. Šefovi država i vlada istakli su da se vodi računa o tome da dodatni troškovi za očuvanje čo-

[8] N. Pantić, *Prirodni resursi i razvoj*, u knjizi *Čovek, društvo, životna sredina*, Beograd, 1981, str. 167.

Digitized by Google

vekove sredine ne ugroze zadovoljavanje osnovnih potreba razvoja, smatrajući da je privredna zaostalost najgori vid zagađivanja.

Oni su, naglašava se u rezoluciji, sučeljeni sa specifičnim problemima što se razlikuju od onih u razvijenim zemljama, koji zahtevaju pažnju međunarodne javnosti.

Ako problemi ugrožavanja sredine u razvijenim zemljama mogu da budu delimično rešeni dekoncentracijom proizvoda koji izazivaju zagađivanje, problemi zemalja u razvoju zahtevaju obezbeđivanje dodatnih sredstava od međunarodne zajednice.

Svaka saradnja koju nude razvijene zemlje zemljama u razvoju radi očuvanja životne sredine treba da bude dodatna, pored one koja se već pruža za podsticanje razvoja.

Šefovi država i vlada nesvrstanih zemalja naglašavaju da mere koje preduzima jedna država u oblasti unapređivanja, čovekove sredine ne treba da obavezuju druge zemlje, što se odnosi i na zakone koji se nalaze izvan njene jurisdikcije.

Nesvrstane zemlje veruju da je potrebno da se obezbedi efikasna saradnja među zemljama, utvrđivanjem međunarodnih normi koje se odnose na očuvanje i harmonično korišćenje zajedničkih prirodnih bogatstava koja pripadaju dvema ili većem broju država, a u okviru normalnih uobičajenih odnosa koji su među njima uspostavljeni.

One, isto tako, smatraju da saradnja između zemalja zainteresovanih za eksploataciju istih bogatstava treba da bude razvijena na bazi prethodnog informisanja i konsultovanja, a u okviru normalnih odnosa koji među njima postaje.

Saradnja između razvijenih i zemalja u razvoju u oblasti očuvanja čovekove sredine zahteva da razvijene zemlje pristupe demontiranju mina sa teritorija gde su ih postavile za vreme ranijih ratova i agresija, pošto te mine predstavljaju jedan od izvora zagađivanja u većem broju zemalja trećeg sveta.

Digitized by Google

Leon Geršković

Sistem stambenih odnosa

(Teze)

I — Suvremena radnička klasa u stambenim odnosima

1. Stanovanje, kao bitni materijalni uvjet života, historijski je ovisno o formacijama različitih klasnih odnosa, o odnosima rada, proširenoj reprodukciji i o političkoj vlasti.

2. Kapitalističko društvo davalo je stambenu ekonomsku vlast individualnom vlasniku novca, rentnom sistemu izgradnje stanova u tržišnim odnosima prometa kapitala i sistemu buržoaske političke vlasti.

3. Organizirana radnička klasa u buržoaskom društvu borila se za stambeni sistem u slijedećim vidovima:

a) unošenjem društvenih socijalnih odnosa u stambeno rentijerstvo (time su obuhvaćeni uvjeti stanovanja, cijena stana i tržišna reprodukcija, uticaj zemljišne rente i buržoaski vlasnički pravni sistem).

b) nužnim uključivanjem stambene izgradnje u određene društvene djelatnosti (kao što su školstvo, zdravstvo, pružanje socijalne pomoći), u osnovnu infrastrukturu te osnovnu industrijalizaciju (rudnici, željeznice, pošte itd.);

c) stvaranjem sindikalne stambene izgradnje u specifičnim zadružnim vidovima.

Digitized by Google

4. Buržoazija djelomično prihvaća zahtjeve radničke klase, jer je nastojala spriječiti socijalističku revoluciju ublažavanjem klasnih sukoba i odnosa u stambenom rentijerstvu, zadržavajući i razvijajući radničko stambeno zadrugarstvo te poduzimajući slične socijalne mjere.

5. Socijalistička revolucija u nedovoljno razvijenim zemljama i, napose, u uvjetima industrijalizacije povezivala je rješavanje stambenih pitanja s industrijalizacijom, a samim tim i s drugim uvjetima života. Tako je nastao sistem stambene izgradnje povezan s investicijskom izgradnjom u svim ekonomskim uvjetima života. Taj sistem neposredno je vezan na opću planску izgradnju, kako u državi kao cjelini tako i u društveno-političkim zajednicama. Kada se mijenja prvobitni industrijski sistem, nastaju drugačiji društveni uvjeti stanovanja.

II — Jugoslavenski socijalistički samoupravni odnosi stanovanja

Naš društveni sistem polazi od principa društvenosti rada. Samim tim društvenost je osnovica čovjekove potrebe za stanom, »kao bitnim uvjetom socijalne sigurnosti radnog čovjeka i građanina«. Stan nije, niti može biti, u našem socijalističkom društvu privatno i privatizirano pitanje koje svaki čovjek rješava sâm, a ni izolirano u pojedinim organizacijama udruženog rada i zajednicama niti rentnim sistemom.

Polazeći od socijalističke i samoupravne koncepcije našeg društva, Ustav *explicite* zahtijeva zajedništvo u stambenoj oblasti.

Ustav SFRJ 1974. polazi od slijedećih ustavnih premisa:

a) od *načela stambenog zajedništva* u društvu; prema ustavnim načelima o stambenoj izgradnji, očuvanje i unapređivanje materijalne osnove stanovanja i upravljanje stambenim zgradama — *zajednički je* interes radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, te društveno-političkih zajednica;

b) od *načela uzajamnosti i solidarnosti* svih samoupravnih organizacija i zajednica i svakog građanina u društvu;

c) od *načela prava svakog čovjeka na stan:* ustavni je imperativ da se u društvu moraju poduzimati mjere i stvarati mogućnosti da svaki čovjek ostvari svoju potrebu za stanom kao bitnim uvjetom socijalne sigurnosti;

d) od *prava i dužnosti svih subjekata* da, na osnovu prava na stan, sudjeluju u uređivanju svog stana, zajedničkom upravljanju, financiranju stambene zgrade, komunalne djelatnosti i ekološke zajednice;

e) od *načela da stambena politika* mora biti sastavni dio obaveznog planiranja socijalnog, društveno-ekonomskog razvoja zemlje.

Digitized by Google

III — Društveno ostvarivanje stambene politike

1. Naše socijalističko samoupravno društvo mora, polazeći od ustavnog načela prava na stan, postaviti sistem društvene stambene izgradnje:

a) u skladu sa planiranjem industrijalizacije, društvene i agrarne proizvodnje (općedruštvene i zadružne),

b) u skladu s planiranjem infrastrukture kao bitne osnovice razvoja samoupravnog društva (željeznice, pošte, općih uvjeta saobraćaja, vodnih puteva, elektrifikacije i općeg ekološkog prostora),

c) u skladu sa dohotkom ostvarenim u materijalnoj proizvodnji i u neophodnim i obaveznim društvenim djelatnostima, te

d) sa dohotkom od osobnog rada u samostalnim djelatnostima, napose u seljačkoj individualnoj poljoprivredi.

2. Socijalističko društvo odbacuje, dakle, rentijersko stanovanje kao robni oblik stihijskih tržišnih odnosa.

3. *Pravo na dohodak za stanovanje* svatko dobiva iz svog udruženog samoupravnog dohotka i svog individualnog rada. Samim tim dohodak za stanovanje postaje jedan od osnovnih uvjeta iz rada.

4. Pravo na stan u principu se dobiva na temelju prava rada. Tko ima vlasništvo kuće, i time stekne i pravo vlasništva na stan, ne može ostvarivati dohodak za stan, već samo odgovarajući radni dohodak.

Međutim, postojeće stanje stambenih problema ne pruža mogućnost za rješavanje osnovnih pitanja stambenih odnosa. Rješavanje stambenih problema razbijeno je na pojedine organizacije i zajednice. Svaka osnovna organizacija rješava (ili uopće ne rješava) ove probleme na svoj način i prema svojim uvjetima. Na takvu orijentaciju upućuje sadašnje zakonodavstvo. Parcelira se i razdvaja ono što bi moralo biti koordinirano i usaglašeno. Tako, na primjer, svaka osnovna organizacija sama, svojim samoupravnim aktom, utvrđuje osnove i mjerila za dodjeljivanje stana, za stambene kredite, uvjete za vraćanje kredita, osnove i mjerila za participaciju vlastitim sredstvima, prema svojim kriterijima odlučuje o davanju otkaza stana ako se ne koristi racionalno itd.

Takva stambena politika razbija udruženi rad, konfrontira osnovne organizacije jedne prema drugima, a udruženi radnici dovode se u neravnopravan položaj rada.

U materijalno-financijskom smislu sredstava za stambenu izgradnju nisu koncentrirana, nego usitnjena po organizacijama i zajednicama (posebno malim) i često ostaju zaleđena, a izdvojena stambena sredstva ne mogu se realizirati. Štetnost takve dekoncentracije može ilustrirati podatak (koji prezentira na primjer, Izvršno vijeće Sabora SR Hrvatske) da je danas u Hr-

Digitized by Google

vatskoj ostalo neutrošenih sredstava za stambene potrebe u iznosu od 23.647 milijuna dinara na računima organizacija i zajednica.

Sredstva, pak, koja se udružuju u SIZ-ovima za stambenu oblast, naročito za infrastrukturu, ne pristižu redovito, jer se samoupravni sporazumi koji se o tome zaključuju uglavnom ne realiziraju. Bankarska i kreditna politika je društveno neujednačena i nesigurna, krediti se nisu revalorizirali, pa se u određenom periodu favoriziraju određeni primaoci kredita da bi u drugom periodu onima kojima su najpotrebniji bili otežani uvjeti korištenja kredita. Dakle, nema dugoročne i konzistentne kreditne i bankarske politike u izgradnji i sistemu prava na stan.

IV — Općina kao osnovica stambenih odnosa

Polazeći od osnovnih ustavnih premisa, općina je bitna društvena zajednica u stambeno-komunalnim odnosima.

Općina, prema tome, treba da: utvrđuje program stambene izgradnje, definira i provodi stambenu politiku, te stvara uvjete za racionalnu stambenu izgradnju, za očuvanje i unapređivanje standarda stanovanja u skladu s potrebama suvremene porodice;

— donosi društvene i prostorne planove, tako da samoupravni sporazumi i društveni dogovori o izdvajanju, udruživanju i raspoređivanju sredstava doprinose ostvarivanje stambene izgradnje;

— vodi politiku stanarina koja, u skladu s privrednim kretanjima, životnim standardom i tržišnim cijenama, osigurava održavanje, zamjenu i dio proširene reprodukcije u stambenoj izgradnji;

— utvrđuje prava i dužnosti mjesnih zajednica u pogledu ostvarivanja prava na stan, stambenih zgrada, uređivanja zajedničkih stambenih zgrada, učešća i djelovanja stambenih zajednica;

— izgradi sistem na osnovu kojega radni ljudi i građani svojim sredstvima sudjeluju u rješavanju stambenih problema.

V — Organizacijski oblici sistema stanovanja (stambene zajednice)

1. Osnovni društveni oblik organizacije stanovanja jeste *stambena zajednica* ekološkog područja (mjesna zajednica, odnosno dio grada ili općine).

2. Ekonomsku osnovu *stambene zajednice* treba da čini investicijski novčani kapital, koji plaćaju svi nosioci osobnog dohotka, osnovne, radne organizacije, te investicijski dohoci određeni zakonom u skladu s planiranjem. Stambena zajednica ili više njih treba da ima banku kao organizacijski oblik novčanog upravljanja.

Digitized by Google

3. Suglasno ovom principu, radne organizacije nemaju proširenu reprodukciju stanova. To treba da rješavaju stambene zajednice.

4. Posebnu *stambenu zajednicu* mogu imati organizacijski oblici infrastrukture, zakonom određeni i ustanovljeni državni organi, samoupravne interesne zajednice osnovnog školstva i zdravstva. Investicijska novčana sredstva uplaćuju državni organi i samoupravne interesne zajednice iz vlastitog budžeta.

5. Stambenom zajednicom upravljaju radnici, odnosno građani koji uplaćuju stambeni dohodak, i to na osnovi upravljanja, korištenja i ekološke upotrebe zgrade u naselju.

6. Svaki građanin koji ostvari pravo rada plaća mjesečno stambenoj zajednici stambeni dohodak ili kako je to zakonom utvrđeno, te dobiva u stambenoj zajednici pravo na stan, za sebe osobno i svoju porodicu čim ostvari pravo rada. Samo izuzetno, zakonom ustanovljenim uvjetima, može dobiti pravo stana naknadno.

7. Stambena zajednica donosi statut. Osnivanjem stambene zajednice otvara se i banka stambene zajednice.

VI — Građansko vlasništvo prava na stan
(odnosno kuće za stanovanje)

1. Svaki građanin može, na osnovi svog vlasništva, steći vlasničko pravo stana, odnosno vlasništvo kuće. Radnik može i iz svog dohotka rada stjecati vlasničko pravo stana ili kuće.

2. Vlasnik stana može iznajmljivati dio stana (podstanarstvo), kako je to utvrđeno na osnovi zakona, i o tome obavijestiti stambenu zajednicu i općinu radi plaćanja utvrđenog poreza.

3. Građanin nema pravo sam iznajmljivati stan u svojoj vlastitoj kući, već to mora ostvariti preko stambene zajednice, ostvarivati dio rente samo na način predviđen zakonom. Vlasnik je dužan, u skladu s zakonom i općim aktom općine, održavati stan i stambenu zgradu u osobnom vlasništvu.

4. Građanin ima pravo na vlastitu kuću, odnosno stan za odmor, ali ne može ostvarivati najamninu (rentu) za stan i kuću.

Međutim, u našoj praksi privatizacija društvenih sredstava u stambenoj oblasti izražena je u rentijerstvu i na društvenim stanovima. Raširena je pojava da nosioci stanarskog prava stječu veliku materijalnu korist iznajmljivanjem društvenih stanova. Ovaj odnos zakonski nije niti reguliran, a niti zakonom zahvaćen. Također, zakonski nisu adekvatno propisani uvjeti i način kako vlasnici stana mogu stjecati dohodak iznajmljivanjem stanova. U ovoj se oblasti na stanovima — i u vlasništvu građana i stanovima u društvenom vlasništvu, stvaraju odnosi eksploatacije podstanara, odnosi rentijerstva od strane vlasnika, to jest nosilaca stanarskog prava.

Nad ovim odnosima nema društvene kontrole, a postojeće zakonodavstvo i praksa ove probleme potpuno zanemaruje.

Digitized by Google

VII — Ustavno-pravni i zakonodavni problemi stambenih odnosa

U oblasti stanovanja u našem društvu nema konzistentne, ujednačene i dugotrajne društveno-ekonomske i socijalne politike, a ni konzekventnog zakonodavstva, posebno u jugoslovenskim razmjerima. Politika u ovoj oblasti utvrđuje se mnogobrojnim društvenim dogovorima, dogovorima, rezolucijama, programima, ocjenama i stavovima, zaključcima itd. na republičkoj razini i na saveznom nivou, da bi se nakon određenog vremena konstatovalo da se utvrđena politika nije ostvarila pa se ponovo donose novi akti političke prirode i otvaraju nove rasprave. Nema konzistentne politike, a niti ideja, a još manje ima provođenja. Dnevni pragmatizam vuče rješavanje problema prema privatizaciji.

Sadašnje zakonodavstvo ne sadrži kodificirane propise. Zakonodavno-pravno je ova materija uređena mnogobrojnim zakonima, donijetim u raznim vremenskim periodima. Treba upozoriti da na ovom području postoji, uglavnom, zakonodavstvo u republikama. To su zakoni o stambenim odnosima, stambenim zadrugama, poslovnim zgradama i prostorijama i dijelovima zgrada, o kućama za odmor itd. Treba imati u vidu i zakonske odredbe koje duboko zadiru u reguliranje ove oblasti, na primjer o građevinskom zemljištu, prostornom planiranju, komunalnim djelatnostima, društvenom planiranju. Tu su zatim propisi koji se odnose na sistem kreditiranja, bankarstva, stambene štednje itd.

Svi ovi i slični problemi iz stambene oblasti upućuju na potrebu sistemskih saveznih ustavnih rješenja i savezne kodifikacije i sveobuhvatne regulacije ovih problema, kako bi se sagledala i riješila ova pitanja izvanredno značajna za čovjeka i za uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa, jedinstveno i cjelovito.

Svako parcijalno rješavanje pojedinih oblasti ove materije ne daje potpuno rješenje za ove složene probleme, a dovodi do socijalnih sukoba, napose radnika zavisnih o svom dohotku iz društvenog rada.

Digitized by Google

Boris Jurinić i Davor Kačar: Lenjin

(»Radničke novine«, Zagreb, 1985)

Šezdeset godina nakon Lenjinove smrti (1984) njegovo se mišljenje rekonstruira u marksističkoj filozofskoj zbilji. Lenjinov filozofski pristup problemu njegova vremena obično nazivamo — suvremeni svijet. Monografija Lenjina dostupna je tek nakon dvije godine od proslave 60-godišnjice smrti. (Da li je to znak da je mala zainteresiranost za kulturu, posebice filozofiju, historiju, političku teoriju itd.?) No na to nije nužno (bar ovaj put) tražiti odgovor, nego treba da se vidi kakvi su domašaji i utjecaj Lenjinova djela.

Monografija je podijeljena na dvije tematske cjeline: »Rekonstrukcija Lenjinove intencije« i »Kronika Lenjinova života«, koje su, opet, podijeljene na poglavlja. Monografija Lenjina, prvi dio knjige, osim niza Lenjinovih fotografija (po koja iz mlađih dana, a ostale iz razdoblja Oktobra). Propraćena je tekstom, izvedenim uzorom na rasprave Gaja Petrovića, odnos Marxa i Lenjina, a problematizira se o fazama komunizma. Bez sumnje, osloncem na izvode Gaje Petrovića, u kontekstu Marx — Lenjin, kod nas nema boljih filozofski dorađenih tekstova. Ostane li se samo na uskom izvođenju Gaje Petrovića, bez stvaranja šire fronte koja zahtijeva »stvaralačko humanističku orijentaciju«, neće biti ništa od »rekonstrukcije Lenjinove intencije«. Autori domišljaju razvojne etape komunizma upravo na Marxovom tragu, razgraničavaju teorijske postavke komunizma u početnom razvoju, te socijalizam—komunizam s uporištem na Marxovu *Kritiku Gotskog programa* (1864) i *Ekonomsko-filozofske* rukopise (1844), u kojima je lenjinizam određen kao »nastajanje praktičkog humanizma«. Po Mar-

Digitized by Google

xu, komunizam nije pripadnost jednoj klasi ili politička orijentacija, nego je »reintegracija ili povratak čovjeka u sebe«, »ukidanje čovjekova samootuđenja«, »povratak čovjeka iz religije, porodice, države u njegovo ljudsko, tj. društveno postojanje«. Dakle, komunizam je prisvajanje ljudskog života u njegovoj punoći.

Autori uzimaju za shodno razlikovanje faza u humanističkom društvu upravo na način raspodjele, ali ne kao i jedini kriterij.

Oni nisu uzimali u predmetu rasprave da li se raspodjela vrši prema radu, prema potrebama ili prema nekom trećem principu. O »diktaturi proletarijata« jasno i bez većih spekulacija autori navode Lenjinovu definiciju proletarijata i njegovu historijsku ulogu, te Staljinove varijacije i odstupanje od izvornog učenja Karla Marxa i Lenjina. A Staljin nije shvatio (ili nije htio da shvati) Marxov, a onda i Lenjinov odnos filozofije prema socijalizmu—komunizmu. Marxova je konačna teza u filozofiji i ukidanje nje same. »Ozbiljenje filozofije — uvjet je ukidanja proletarijata, a ukidanje proletarijata — uvjet realizacije filozofije« (str. 47).

Staljin nije prihvatio Marxovu temeljnu kanonizaciju, koju je Lenjin dovodio do kraja u diktaturi proletarijata, tu je filozofija bila oružje proletarijata. Staljin je išao drugim pravcem, postavljao je zahtjev, a ubrzo po preuzimanju vlasti radi na jačanju države. Mora se spomenuti da je filozofija u nekim socijalističkim zemljama došla na poziciju da je služavka političke vlasti, a što je u suprotnosti s marksizmom i lenjinizmom. Rekonstrukcija Lenjinove intencije ka »znanosti o politici radničke klase« potrebna je, jer su se desili »skokovi unatrag« (str. 58). Tu rekonstrukciju Marxove i Lenjinove filozofije treba tražiti upravo u konstrukciji nove zbilje iz filozofije, a ne filozofsku rekonstrukciju.

Na to se, uglavnom, svodi usud njegova djela u sadašnjosti. Lenjinova aktualnost je njegova; pri tom, ne samo u jubilarnim trenucima, naglašavana veoma raširenom ideologijskom upotrebom niza pojmova, formulacija, pa čak i misaonih cjelina, a da se ne postavlja pitanje o realizaciji i razlozima zbog kojih se prešutno i dalje pretpostavlja »upotrebljivost« ovih izreka. Filozofska rekonstrukcija Lenjinove nauke ne bavi se pitanjima o razlozima njegova priželjkivanja u aktualnosti. Cijena je koja se za to plaća u nužnosti posvemašnjeg odustajanja, a pojam pripravne konstrukcije treba tražiti u konstrukciji Marxove filozofije.

Drugi dio Lenjinove monografije »Kronika Lenjinova života« omogućuje uvid u cjelinu Lenjinovog života, od kolijevke pa sve do smrti. Riječ je o fundamentalnoj knjizi, ne samo o Lenjinovom opusu već i tekstu bez kojega cjelokupna suvremena misao gubi smisao. Čak i površan pogled na Lenjinove radove upozorit će na, nikako samo izvanjsku, već njihovu karakteristiku koja ozbiljuje promotreno, a umnogome pogađa cjelokupan opus suvremena svijeta.

Jer danas nije dovoljno samo znati da je svijet klasnih društvenih odnosa i antagonizama u svojoj završnoj fazi. Što je tako bitno spoznati koje sve snage u okviru općeg progresivnog kretanja ubrzavaju ili koče povijesni razvoj.

S oktobarskom revolucijom i Lenjinom, njenim organizatorom i vođom — čovječanstvo je ušlo u novu fazu društvenog razvoja. U tom smislu cjelokupna novija gibanja u okviru borbe za nove ljudske odnose inspirirana su Lenjinovim Oktobrom. Lenjinov plamen i danas obasjava svijet, zato na mnoge stranputice, kojih smo svjedoci, treba gledati kao na prelazno stanje koje će se prevladati. Lenjin je bio univerzalna ličnost. Nije se izgubio u plitkom politicizmu. O tome svjedoče pisma koja su u monografiji sređena po kronološkom redu, propraćena sačuvanim fotografijama njegove obitelji, užih suradnika, te sačuvanim filmovima, kojih je ukupno u monografiji 1000. Njihov

Digitized by Google

raspored je zahtijevao ogroman trud, ne samo u prikupljanju nego i u njihovom prostornom određenju. Autori monografije u opsežnoj analizi ne obuhvaćaju samo historijske nego i teorijske izvore, knjiga doslovce vrvi od Lenjinovih skica, ali svugdje ima i asocijacija na filozofsko i pravno učenje, osobito na filozofiju Marxa i Engelsa čija je djela čitao još u klasičnoj gimnaziji u Simbirsku (1887).

I zatim, riječ je o izdanju koje donosi originalni tekst (s prijevodom) s komentarima i bibliografijom. Iz kronologije teksta vidi se Lenjinova revolucionarna djelatnost kojom se bavio i kad je bio na salašu kraj Samare, a i kad je bio izgnanik u Sibiru, gdje je otvorio »radni kabinet«, u kojemu je neumorno izučavao Hegela, Marxa i Engelsa, pratio svu ondašnju znanost, gdje je i napisao svoje poznato djelo *Razvitak kapitalizma u Rusiji*. Koliko je Lenjin bio dosljedan i odan revolucionarnoj misli vidi se iz njegovih pisama i kritika objavljenih i uključenih u dokumente o Boljševičkoj partiji. U monografiji, o kojoj je riječ, pisma, dijalozi, te razne rasprave dati su kronološki, točno po datumima (novog kalendara od 13. veljače 1918. godine).

Neće biti suvišno podsjetiti da je Lenjinova baština naša suvremenost i putokaz. A za sebe je skromno rekao u pismu Gorkom, godine 1908, da je »običan marksist u filozofiji«.

U tom razdoblju dao je niz osvrta na različita učenja ruskih empirokritičara, empirosimbolista itd. Oštro osuđuje svako oportunističko ponašanje, »podle, plašljive neprijatelje marksizma i filozofije«, ne naglašavanje da ne treba u iznošenju kritike »ništa ublažiti«, kako je pisao Lenjin iz Pariza 1909. boljševicima. Povratak Lenjina u Rusiju, u samo praskozorje revolucije, odjeknuo je u ruskim masama, ali i izazvao negodovanje političkih protivnika. Lenjin je bio genijalan strateg, organizator, davao je upute o pravcima i koracima prave akcije, što autori nisu propustili da navedu. Lenjin ponovo stupa nakon Oktobra u teorijsku i praktičnu borbu, doprinoseći »jačanju partijske klasne svijesti« (str. 619). Lenjin upozorava na potrebu »kolegijalnog upravljanja«, što je upravo u našem društveno-političkom sistemu na djelu u kolektivnom rukovođenju, a što je u mnogim zemljama još van prakse. Kad danas pišemo i govorimo da čvrsto i konsekventno slijedimo lenjinsku praksu, misli se upravo na toliko aktualne stavove o državi, birokratizmu, o specifičnoj izgradnji socijalizma u pojedinim zemljama.

O specifičnosti rada u partiji Lenjin 1921. godine kaže: »Revolucija je izvedena, ali ona je potpuno ruska, tj. cijela je provedena na osnovi ruskih uvjeta. To je njena dobra strana« (str. 628). Ta Lenjinova tvrdnja se pokazala u suvremenom iskustvu kao točna, što je upravo na tragu Marxova mišljenja. Lenjin se u novoj sovjetskoj državi borio protiv birokratizma; to se vidi iz njegovog pisma 1921. godine koje je uputio Sokolovljevu.

Lenjinova briga za autoritet partije ogleda se u povećanju broja članova CK; to je »potrebno i radi podizanja autoriteta CK, i radi ozbiljnijeg rada na poboljšanju našeg aparata i radi sprečavanja da konflikti malih dijelova CK dobiju odveć nerazmjeran značaj za cijelu sudbinu Partije (str. 648, Pismo kongresu, 23. prosinca 1922). Tekst koji je Lenjin uputio već razorenog zdravlja 1923. godine Medivamiju (a kopije Trockom i Kamenjevu) odnosi se na rad i ponašanje Staljina.

Svrha ogromnog rada autora Lenjinove monografije je ostvarena. Lenjinovo djelo je naša suvremenost, djelotvorna baština i putokaz, stoga je potrebno da se često i danas na to podsjetimo. A to je moguće upravo posredstvom djela o kojem je ovdje riječ, i koje ne bi trebalo ispustiti iz ruku, a da se na svakoj stranici pažljivo ne zadržimo.

Šime Mršić

Digitized by Google

Dr Krstan Malešević:

Diktatura proletarijata i delegatski sistem

(»Savremena administracija«, Beograd, 1986, strana 203)

Problematiziranje diktature proletarijata, suštine i značenja ovog pojma, kao i njegovog prakticiranja, bivalo je — i jeste — predmet gotovo svakog mišljenja što smjera ka marksističkoj orijentaciji ili sa tom orijentacijom komunicira. Otuda i raznolikost u razumijevanju i tumačenju ovog pojma: od etatističkih interpretacija (svođenje diktature proletarijata na organizaciono-institucionalni mehanizam države), preko težnje da se diktatura proletarijata tretira kao oblik revolucionarnog (dakle, temeljnog) preobražaja društva na putu ka samooslobađanju, pa do anarholiberalnih shvatanja po kojima je diktatura proletarijata nespojiva sa demokratskom suštinom socijalizma. Ove raznolikosti imaju, zapravo, karakter kontroverzi. Rekao bih, s razlogom — jer, ako diktatura proletarijata čini suštinu proleterske revolucije, onda je ona (diktatura proletarijata) nužno kontroverzna koliko i sama revolucija. Ako ovo stoji, onda je izvjesno da svako produktivno promišljanje suštine i značenja diktature proletarijata mora uvažavati kako povijesni smisao socijalističke revolucije tako i realni društvenoistorijski kontekst u kojem se diktatura proletarijata realizira. Na to su upozoravali i klasici marksizma, a primjeri pomenutog uvažavanja mogu se, sasvim egzaktno, naći i u krugu naše marksističke misli.

Jedan od najnovijih primjera takvog uvažavanja povezanosti — a, naravno, i protivurječja — povijesnih značenja diktature proletarijata, odnosno socijalističke revolucije i konkretnih uslova (politički sistem socijalističkog samoupravljanja) u kojima se ono što je povijesno realizira — jeste studija dr Krstana Malešević *Diktatura proletarijata i delegatski sistem.* U ovoj knjizi autor istražuje moguće odgovore na dva osnovna pitanja: prvo, šta je diktatura proletarijata u uslovima socijalističkog samoupravljanja, i drugo, koliko i na koji način delegatski sistem omogućava da se realizira suština diktature proletarijata.

Svakako da je priroda ovih pitanja morala autora usmjeriti, ponajprije, na definiranje pojma diktature proletarijata. Polemizirajući sa »lijevim« i »desnim« revizijama klasičnog marksističkog poimanja diktature proletarijata, Malešević utvrđuje da je diktatura proletarijata »vid opštedruštvene hegemonije radničke klase u ekonomiji, politici, kulturi. Ona je uslov radikalne izmjene položaja čovjeka u procesu rada, uslov prevladavanja kapitalističkog načina proizvodnje i klasne diferencijacije društva građanskog načina rada, mišljenja, egzistencije. Ona je, po tome, univerzalno sredstvo prevladavanja građanskog svijeta i buržoaske civilizacije uopšte«. Shodno tome, na možda najboljim stranicama ove studije, Malešević sjajno izvodi tezu o transpolitičkoj suštini diktature proletarijata, čime se ova (diktatura proletarijata) poistovjećuje sa samom bîti socijalističke revolucije. Institucije političkog sistema, normativni poredak i organizaciono ustrojstvo određenog društva, prema tome, samo su instrumenti realiziranja diktature proletarijata ovako shvaćene. Diktatura proletarijata, kako kaže Malešević, jeste sadržaj »duboko revolucionarnog preobražaja građanskog svijeta uopšte, u kojem je radnička klasa vladajuća snaga i čiji se društveni, ekonomski, politički, kulturni, ideološki interesi prioritetno ostvaruju kao dominirajući u društvu. Ona istovremeno predstavlja oblik i sredstvo klasne borbe u društvu (pa i u socijalističkom samoupravljanju), borbe za promjenu položaja čovjeka u procesu rada, za viši nivo organizacije rada, ali i najviši istorijski nivo demokratije«.

Digitized by Google

Iz takvog teorijskog horizonta Malešević posmatra i karakteristike političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a posebno delegatskog sistema, stavljajući do znanja da je delegatski sistem »univerzalni princip demokratske organizacije društva i osnovni instrument vlasti radničke klase i radnih ljudi, koji otvara mogućnosti za izražavanje i usaglašavanje različitih interesa, koji su sastavni dio društvenih odnosa svakog društva, pa i socijalističkog samoupravnog društva«. Naime, u samoj ideji delegatstva stoji htijenje da se ono što je posredovano učini neposrednim, da daljina postane bliža, da se društveni odnosi pojednostave do te mjere da radnici istinski počnu odlučivati o cjelini svoje egzistencije i o ukupnim društvenim tokovima. U tome Malešević vidi relevantne relacije suštine diktature proletarijata i delegatskog sistema kroz koji se ta suština treba realizirati: ako u svojoj ideji delegatski sistem korespondira ciljevima diktature proletarijata, onda on i u praksi »predstavlja konkretan i originalan doprinos daljem oživotvorenju izvorne marksističke koncepcije diktature proletarijata. On omogućava diktaturu proletarijata u integralnom pogledu i time otvara put asocijaciji slobodnih proizvođača. Po svojoj klasnoj suštini delegatski sistem je, dakle, diktatura proletarijata, a po formi neposredna socijalistička samoupravna demokratija«.

Prema tome, delegatski sistem jeste instrument ili sredstvo realiziranja diktature proletarijata, ali — kako Malešević upozorava — delegatski sistem je i nešto više: kao sredstvo, on je ujedno i sadržaj egzistiranja samoupravnog društva, dijelom je i sâm to društvo. Ovakav stav autor posebno eksplicira u poglavlju o genezi ideje delegatstva i njenog realiziranja u našim uslovima, gdje pokazuje razvoj elemenata delegatskog sistema od narodnooslobodilačkih odbora i AVNOJ-a do danas.

Dosta zanimljivi dijelovi studije koncentrirani su na pitanje kakva je aktualna korespondencija diktature proletarijata i delegatskog sistema u nas?

Na tragu ovdje navedenih teorijskih polazišta, Malešević smatra da danas imamo tri osnovna »stuba« diktature proletarijata: prvo, to je dominantna pozicija udruženog rada u cjelokupnom sistemu političkog odlučivanja, drugo, to je vodeća uloga Saveza komunista kao »unutrašnjeg agensa za ispunjavanje institucionalnih formi demokratskom sadržinom i treće, to je država koja »svojim specifičnim funkcijama potpomaže i podržava proces razvoja samoupravljanja«. Shodno tome, delegatski sistem može biti instrument realiziranja suštine diktature proletarijata pod uslovom da odista jeste sredstvo integracije i dominacije udruženog rada, da Savez komunista (ne druge društveno-političke organizacije) odista jeste njegova široka politička potka, te da sa državom gradi komplementarne a ne odnose nadređenosti i podređenosti.

Malešević pokazuje da su na teorijskom planu i u okvirima normativnog poretka ovi uslovi, uglavnom, ispunjeni, odnosno da je moguće da delegatski sistem — kroz svoje institucije i mehanizme — doprinosi realiziranju suštine diktature proletarijata. Ali društveni aktualitet, praksa u kojoj su upravo radničko-klasni interesi diskreditirani i gdje je radnička klasa na periferiji društvenih tokova — sve to pokazuje da smo, zapravo, tek na početku realiziranja onog temeljnog preobražaja na koji smjera diktatura proletarijata ili onog preobražaja koji i jeste sama diktatura proletarijata. Dosta prostora u studiji autor je posvetio upravo aktualnim problemima samoupravljanja, nalazeći u njima i »ispod« njih raznorodne uzroke otklona revolucije od svoje biti i svakako nedostatnih efekata prakse delegatskog sistema. Kao posebnu vrijednost naglasio bih — na više mjesta eksplicitnu — Maleševićevu oštru kritiku funkcionalizma, tačnije, svih onih shvatanja koja dometa sistema (u ovom slučaju delegatskog sistema) mjere samo

Digitized by Google

po tome da li ovaj ili onaj dio »funkcionira«, ne ulazeći, pri tom, u analizu koliko sâm sistem doprinosi dominaciji radničko-klasnih interesa i svemu onome što podrazumijeva diktatura proletarijata u našim uslovima. Pored toga, vrijedna je pažnje i autorova analiza sistema neformalnog odlučivanja (na žalost, snažnijeg od formalnog) koji, tako reći iznutra, destruira samoupravljanje. Može se, naravno, ukazati na još neka mjesta gdje Malešević daje vidan doprinos sagledavanju naše aktualne društvene situacije. No najvažnija je činjenica da je autor učinio odlučan pokušaj (a takvih je danas doista malo) da sadašnje krupne probleme samoupravljanja, pa i ono što samoupravljanje kompromitira, postavi u relevantan teorijsko-idejni, a dijelom i u istorijski kontekst razumijevanja i tumačenja, a ako hoćemo i realiziranja istinski revolucionarne ideje diktature proletarijata. Sažeto u jednoj rečenici, Malešević pokazuje da je suština revolucionarne diktature proletarijata ozbiljna onoliko koliko je na društvenoj sceni delegatski sistem i sve ono što taj sistem podrazumijeva. Naravno, i obratno.

Ova relacija nije novost: susreće se i kod Bakarića i Kardelja, a u smislu političkog zahtjeva i kod Tita. Novost je, međutim, to što Malešević pokušava da društvenu svakodnevnicu kritički razumijeva iz obzora pomenute relacije. Moguće je, stoga, da njegova kritika aktualiteta nije atraktivna ili šarmantna, poput onih kritika koje susrećemo u dnevnoj i sedmičnoj štampi, ali je, zacijelo, dublja i više sistematična. Riječju, ta kritika je ozbiljna.

Ozbiljnost podrazumijeva i strogost i to, prije svega, metodološku strogost. Treba reći da je ova studija metodološki upravo strogo postavljena. Njena poglavlja vode čitaoca od pojmovnih određenja diktature proletarijata i delegatskog sistema, preko geneze teorije (i prakse) ovih fenomena, do njihovih specifičnosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Tako i ovaj instruktivni faktor daje kvalitativnu težinu studiji. No čini mi se da je pomenuta metodološka strogost — možda to mora biti tako — uzrokovala i nešto drugo. Naime, ne mogu se oteti utisku da je autor, na pojedinim mjestima, možda suviše insistirao na definiranju pojmova koje upotrebljava, pa čak i onih koji označavaju tako pokretljive i protivurječne sadržaje da definicija više znači redukciju nego cjelovito zahvatanje fenomena. Otuda je moguće da se nešto od onoga što je u studiji rečeno doima kao dociranje ili da ima prizvuk normativističkog pristupa problemima.

Ova studija ima, na kraju, i jedno poglavlje pod naslovom »Ka jačanju klasne suštine delegatskog sistema«. To je malo neuobičajeno za takozvane »znanstvene« radove, ali utoliko zanimljivije i za čitaoce i za političku praksu. Malešević se nije libio da, nakon svega što je rekao i o diktaturi proletarijata i o delegatskom sistemu, iz obzora svog teorijskog polazišta — ponudi i sasvim konkretne predloge za razrješavanje svih onih problema u kojima i sa kojima danas živi delegatski sistem, a to će reći i samoupravljanje u cjelini. Pomenuću samo neke od tih predloga: prvo, saobražavanje svih institucija političkog sistema karakteru delegatskog načina rada i odlučivanja; drugo, racionalizacija političkog sistema; treće, sprečavanje otuđivanja odlučivanja o ekonomskoj sferi od udruženih radnika; četvrto, povlačenje države iz oblasti regulisanja proizvodnih odnosa; peto, jačanje uloge delegacije u delegatskom sistemu i oblika horizontalnog povezivanja radničke klase; šesto, promjene u izbornom sistemu... I tako dalje.

Sigurno je da ovo ne pripada takozvanoj »čistoj« znanosti. Sasvim je izvjesno da bi mnogi intelektualci klasičnog tipa rekli da ovo nije primjereno znanstvenom djelu. Ali, s obzirom na sadržaj studije Krstana Maleševića, na

Digitized by Google

ono što ova knjiga marksistički znanstveno razmatra, mogućim prigovaračima slijedio bi dobro znani odgovor: utoliko gore po njih.

Miodrag Živanović

Danilo Tomić:

Jugoslovenska agrarna teorija i politika

(Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje, Bačka Topola, 1985, strana 212)

Bujica scenarija budućnosti, koji su poslednjih godina izrađeni u mnogim zemljama i na različitim nivoima, nisu podstaknuti samo blizinom 21. veka kao vremenskog razdoblja, nego i činjenicom da u vreme svetske ekonomske krize svako mora voditi računa o svojoj budućnosti, jer u suprotnom mu preti opasnost da nje bude lišen. Obezbeđivanje dovoljnih količina hrane za sopstvene potrebe i za izvoz, ukoliko je to moguće, predstavlja uvek strateško pitanje razvoja svih privreda, bez obzira na to da li je reč o razvijenima ili nerazvijenima i za koji su se politički i društveni sistem opredelili. Sličnim putem ide i Jugoslavija, ali uz čvrst oslonac na razvoj poljoprivrede, zasnovan na socijalističkom, samoupravnom sistemu. Stoga spoznaja sopstvenog istorijskog razvoja poljoprivrede i sela mora biti temelj našeg planiranja. Studija dr Danila Tomića, objavljena 1985, upravo je takva, prvi put u našoj zemlji celovito data, naučno fundirana analiza kretanja u jugoslovenskoj poljoprivredi, od njenih prvih koraka posle rata pa do danas, ali i sagledavanja perspektiva razvoja agroindustrije.

Objavljena knjiga, čiji je izdavač Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje u Bačkoj Topoli, predstavlja prerađen i dopunjen tekst doktorske disertacije, koju je autor odbranio na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu juna 1984. godine. Studija dr Danila Tomića obuhvata 211 stranica, sa 35 tabela i pet grafikona, a literatura ima 195 naslova, na 15 stranica.

Pored uvodnog dela (na 11 stranica) studija obuhvata šest posebnih poglavlja i zaključke.

U uvodnom delu naznačeni su predmet i cilj istraživanja, metod i sadržaj rada, kao i izvori podataka.

U prvom poglavlju (str. 13—41) obrađena je jugoslovenska teorija i praksa razvoja poljoprivrede u prvom posleratnom periodu, između 1945. i 1956. godine.

Posle ukazivanja na idejni, teorijski i politički doprinos u koncipiranju razvoja poljoprivrede u novim društveno-ekonomskim uslovima posle revolucije, koji su dali naši najeminentniji rukovodioci Tito, Kardelj, Kidrič, Bakarić, kao i na programska opredeljenja Komunističke partije Jugoslavije, studija obrađuje konkretne društveno-ekonomske i organizacione zahvate u oblasti agroindustrije. Obuhvaćene su mere agrarne politike: agrarna reforma, formiranje društvenog sektora u poljoprivredi, organizovanje zemljoradničkih zadruga, zatim obavezni otkup, poreska i politika cena itd., kao i njihov uticaj na ubrzavanje ili usporavanje rasta poljoprivredne proizvodnje.

Posebno mesto, posle pojedinačnih analiza mera, zauzela je globalna ocena primenjene agrarne politike u odnosu na ostvarene rezultate u celoj poljoprivredi, u smislu isticanja problema razvoja ove grane privrede u analiziranom periodu.

Ocena autora je da u ovom periodu uslovi za razvoj poljoprivrede nisu bili povoljni, pa nisu ni postignuti željeni rezultati. Nisu bile stvorene materijalne i kadrovske pretpostavke za neki osetniji skok u podizanju nivoa pro-

Digitized by Google

izvodnje. Poljoprivreda je tada bila osnovni kreditor industrijskog razvoja i kao takva nije mogla da koristi ni sopstvenu akumulaciju za proširenu reprodukciju, a još manje je imala mogućnosti da neophodna sredstva dobije od drugih privrednih grana. Otuda je stopa njenog rasta u ovom periodu bila veoma niska — svega 1,5%.

Drugo poglavlje studije (str. 43—68) posvećeno je analizi razvoja poljoprivrede u daleko povoljnijim uslovima (period 1957—1965. godine). To razdoblje karakterišu ne samo povoljnija ekonomska situacija u Jugoslaviji već i daleko adekvatnije mere ekonomske politike. Razvojem industrije stvoreni su materijalni preduslovi za daleko veća ulaganja u poljoprivredu. Teorijskom razradom i jasnim političkim opredeljenjem utvrđeni su i putevi daljeg razvoja ove privredne grane, u skladu sa našim uslovima i mogućnostima, kao i sa izvornim teorijskim postulatima marksizma-lenjinizma.

Na osnovi stavova VII kongresa SKJ, Rezolucije SNS, IX plenuma SSRNJ, kao i teorijskih radova Kardelja, Bakarića, Tita i drugih, utvrđen je dalji razvoj poljoprivrede, i to opredeljenjem za jačanje društvenog sektora i intenzivniji zamah socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela.

Na društvenom i zadružnom sektoru privređivanja u poljoprivredi, zahvaljujući merama i instrumentima ekonomske politike, postignuti su, u ovom periodu, značajni rezultati. Ne samo na proizvodnom nego i na društvenom planu — na menjanju proizvodnih odnosa na selu. Na društvenom sektoru ostvareni su veoma krupni rezultati: visoka stopa rasta od 14,2%, a u stočarstvu 20 odsto. Istovremeno, i društveni i individualni sektor zajedno dostigli su stopu rasta od 2,3%.

U ovom periodu došlo je do osetnog razvoja i društveno organizovane proizvodnje, na osnovi proizvodne saradnje društvenih i individualnih gazdinstava posredstvom kooperacije. Vidno je podignut nivo proizvodnje po hektaru — za oko 30% — a znatno je proširenо podruštvljavanje proizvodnje jer su gotovo sve važnije agrotehničke operacije na seljačkim gazdinstvima izvedene uz pomoć društvenih organizacija.

Ali, i pored osetnog porasta fizičkog obima proizvodnje, izostali su ekonomski efekti poslovanja. Pogoršan je, pre svega, ekonomski položaj poljoprivrede, pa je u drugoj polovini ovog perioda znatan broj poljoprivrednih organizacija imao gubitke. Narušen je ranije uspostavljeni paritet cena, povećane su društvene obaveze poljoprivrede, nije se vodilo dovoljno računa o efikasnosti investiranja itd.

Treće poglavlje studije (str. 69—94) obrađuje period 1966—1973. godine. Poljoprivreda se u tom razdoblju razvijala u uslovima privredne reforme, započete 1965. godine, na osnovama političkih opredeljenja utvrđenih Ustavom od 1963, Rezolucijom SNS od jula 1964. i Drugim plenumom CK SKJ od juna 1965.

Privrednom reformom je bilo predviđeno da se za poljoprivredu stvore povoljniji uslovi privređivanja u odnosu na prethodni period. To je trebalo postići, prvenstveno, uspostavljanjem pravilnijeg pariteta cena između poljoprivrednih i industrijskih proizvoda koje troši agrar, zatim jačanjem samostalnosti poljoprivrednih organizacija i njihovim tešnjim povezivanjem s ostalim fazama reprodukcionog lanca.

S gledišta razvoja poljoprivrede, ovaj period karakterišu: stagnacija u razvoju društvene proizvodnje, nazadovanje kooperacije i gašenje najvećeg broja zemljoradničkih zadruga, zatim velika ekspanzija privatne mehanizacije, pogoršanje položaja poljoprivrede u primarnoj i sekundarnoj raspodeli, kao i niz drugih manje ili više negativnih pojava. Poslednjih godina ovog razdoblja došlo je do naglog opadanja akumulativne, reproduktivne i reinvesticione sposobnosti poljoprivrede — za jednu trećinu do dve petine.

Zbog povećanih obaveza i smanjenog priliva kapitala, kao i ni-

Digitized by Google

za subjektivnih slabosti, stopa rasta ukupne poljoprivrede svedena je samo na 1,62%, a i na društvenim gazdinstvima nije bila veća od 4,62%. Nasuprot relativno visokoj stopi rasta društvenog proizvoda ostvarenoj u industriji (7,29%), u poljoprivredi je ona bila samo 1,39%. Ne računajući prve posleratne godine, ovaj period se po mnogo čemu može smatrati najnepovoljnijim u razvoju poljoprivrede naše zemlje.

Četvrto poglavlje (str. 95—172), koje obuhvata period 1974—1982. godine, posvećeno je razvoju i problematici poljoprivrede u najnovijoj fazi našeg društvenog i ekonomskog života — fazi udruženog rada.

Teorijsku i političku osnovu za razvoj agroindustrije u ovom periodu dali su mnogi autori — naši eminentni političari i naučni radnici, kao i politički dokumenti od izuzetnog društvenog značaja: Prva konferencija SKJ, Ustavni amandmani, novi Ustav, Rezolucija X kongresa SKJ, Zakon o udruženom radu, Zakon o udruživanju zemljoradnika itd. Ovim dokumentima određeni su jasni pravci daljeg razvoja poljoprivrede i utvrđen je društveni instrumentarij za podršku usvojenih opredeljenja. Donet je i Dogovor o zajedničkim osnovama za proširenu reprodukciju, kojim su konkretno postavljeni društveni ciljevi i zadaci u razvoju poljoprivrede, a utvrđeni su i izvori za finansiranje ovog razvoja. Dogovor o razvoju AIK-a donet je i kasnije, 1977. godine, za period do 1980, sa istim ciljem kao i prethodni.

Posebna pažnja društva u ovom periodu poklonjena je razvoju poljoprivrede na individualnim gazdinstvima. Težilo se da se i zemljoradniku, iako privatnom vlasniku, pruži mogućnost da se iskaže kao neposredni proizvođač i učesnik u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

U traženju mesta zemljoradnika u udruženom radu nisu bila dovoljna samo jasna politička opredeljenja već su eminentni poznavaoci agrarne teorije vodili šire tematske rasprave. U tim razmatranjima došlo se i do najcelishodnijih rešenja, pa su ponuđeni odgovarajući oblici udruživanja zemljoradnika, koji su zatim sankcionisani zakonskim dokumentima.

Teorijske rasprave vođene su, i još se vode, o nizu drugih pitanja, kao što su: politika cena, investiciona, zemljišna politika, posebno kada je reč o agrarnim maksimumima, zatim poreska politika, pa sve do postavljanja najcelishodnije organizacije udruženog rada, pri čemu se pod lupu stavlja osnovni oblik organizovanja — OOUR.

Uticaj ovih opredeljenja i preduzetih mera nije bio naročito velik. Iako se zapaža izvestan rast poljoprivredne proizvodnje, on nije izražen, koliko se to očekivalo. Stopa rasta za celokupnu poljoprivredu iznosila je jedva 1,83, a na društvenom sektoru najviše 3,82%. Na to je uticala izuzetno niska stopa rasta na društvenim i individualnim gazdinstvima, kod — najvažnije primarne proizvodnje — ratarstva, gde su stope iznosile 0,27 na individualnim i 1,25% na društvenim gazdinstvima. Stopa rasta društvenog proizvoda u poljoprivredi je, takođe, dosta niska (2,24%) i oko 2,5 puta je manja od one u industriji. Po produktivnosti rada, uprkos visokim pojedinačnim prinosima, naša poljoprivreda osetno zaostaje za onom u razvijenim zemljama. Posebno zabrinjava ekstenziviranje proizvodnje i zapostavljanje nekih grana koje su od vitalnog značaja za društvo, kao što su stočarstvo, proizvodnja industrijskog bilja itd.

U ovom delu rada se ukazuje na niz drugih problema koji ometaju brži razvoj poljoprivrede. To su, pre svega, nedoslednost u ostvarivanju usvojenog koncepta, sporost u razvoju procesa udruživanja zemljoradnika, neostvarivanje izvozno-uvozne orijentacije, sukob između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, nedoslednost u sprovođenju društvenih dogovora itd.

Digitized by Google

U petom poglavlju (str. 173—180) autor daje ocenu postignutih rezultata u poljoprivredi u celom posleratnom periodu. Na osnovu raspoloživih podataka za niz zemalja u svetu, D. Tomić, zaključuje da je jugoslovenska poljoprivreda u dugom, dvadesetogodišnjem periodu (1952—1972) imala najvišu stopu rasta od 4,5 odsto u poređenju sa svim navedenim zemljama (Austrija, Italija, Brazil, SAD, Bugarska, ČSSR, Mađarska, Japan i druge). Ta stopa je u nešto kraćem razdoblju (1961—1974) smanjena, ali je još tolika da se naša zemlja svrstava u red zemalja sa najvišom stopom rasta poljoprivrede u svetu.

Značajan indikator napretka naše zemlje su prinosi po jedinici površine. Kod nas su oni, tokom više od dvadeset godina (1958—1980, kod pšenice i kukuruza gotovo utrostručeni, a kod šećerne repe dvostruko veći. U odnosu na druge razvijenije evropske i vanevropske zemlje, naša poljoprivreda je dostigla nivo srednje razvijene zemlje, s prinosima pšenice između 3,0 i 3,5 tona po hektaru, kukuruza 4—5 t/ha i šećerne repe oko 42 tone po hektaru.

I pored ovih značajnih rezultata, zapaža se stalan raskorak između planirane stope rasta i one koja se ostvaruje. Taj raskorak ima vrlo široke amplitude i kreće se između 80 i samo 19% za pojedine vremenske periode.

U šestom poglavlju (str. 181—189) razmatrane su pretpostavke daljeg razvoja poljoprivrede. Ukazuje se, pre svega, na veoma povoljne uslove za razvoj poljoprivrede, kako geografske tako i klimatske, pedološke, pa i društveno-ekonomske. Zatim se skreće pažnja na neke pretpostavke kao uslov daljeg unapređenja poljoprivrede. Prvo, navodi se da za ovu privrednu granu valja osigurati ravnopravno mesto u odnosu na ostale delatnosti, jer je poljoprivreda bila dosta često zapostavljana i imala loš tretman. Drugo, ističe se da se za poljoprivredu mora obezbediti povoljniji ekonomski položaj i odgovarajuće mesto u primarnoj i sekundarnoj raspodeli, kako bi se izjednačili uslovi privređivanja sa onima u ostalim privrednim granama.

Ukazuje se, takođe, i na subjektivne slabosti, imanentne poljoprivredi kao oblasti privređivanja, a čije dejstvo bi trebalo što više otkloniti. Brži razvoj poljoprivrede omogućio bi: racionalnije korišćenje zemljišta i sredstava, podizanje produktivnosti rada, dinamičniji razvoj društvenog sektora, bolje organizovanje proizvođača, daleko veće korišćenje hidrosistema, bolje iskorišćavanje genetskog potencijala kulturnih biljaka itd. Poseban naglasak se stavlja na bolje korišćenje proizvodnih potencijala u posedu zemljoradnika, njihovim uključivanjem u društveno organizovani proces rada.

I do sada je bilo parcijalnih analiza određenih perioda ili određenih pojava u našoj poljoprivredi. Ovo je, međutim, prva celovita sveobuhvatna studija o našoj poljoprivredi, uz primenu sveg raspoloživog naučnog instrumentarija i korišćenje obilja stručne i naučne literature — svega što je kod nas do sada publikovano o ovoj temi.

Primenjeni metod rada omogućio je autoru dr Danilu Tomiću da podrobno analizira i utvrdi međusobnu uzročno-posledičnu vezu između svih relevantnih faktora, koji su, u određenom vremenskom razdoblju, delovali na poljoprivredu i uslovljavali njen razvoj. Ova studija je valjan naučni rad i stoga predstavlja važan naučni doprinos sagledavanju i razrešavanju problematike poljoprivrede. Izneta saznanja mogu biti dragoceno iskustvo za našu dalju praksu i društvenu operativu i putokaz razvoja u narednom periodu.

Branko Krstin

Digitized by Google

Vang Gičen, Zou Kiren i saradnici:

Razbijanje komunalne zdele

Formulacija i razvoj sistema odgovornosti na kineskom selu

(»New World Press«, Beijing, 1985, strana 200)

Proces dubokih strukturnih promena u NR Kini, koji je ušao u osmu godinu, zabeležio je u svom dosadašnjem toku zapažene rezultate te bi se, s puno razloga, moglo reći da je kineska »socijalistička modernizacija« jedan od najzanimljivijih fenomena savremenog socijalizma koji ima sve širi odjek i van kineskih granica. Kakav je sadržaj i koji su dometi ovog procesa? Pažljivija analiza upućuje na zaključak da »modernizaciju« čini niz uzajamno povezanih reformi u različitim oblastima društvenog života čiji je zajednički imenitelj želja da se ova zemlja pretvori u savremeno industrijsko društvo i zauzme ono mesto u međunarodnoj zajednici za koje Kinezi veruju da joj pripada na osnovu njene veličine, istorije i civilizacije. Takva analiza će, međutim, pokazati i to da ove reforme do sada nisu postigle ujednačene rezultate. Dok je ukidanjem »narodnih komuna« i uvođenjem takozvanog »sistema proizvodne odgovornosti« na selu relativno brzo postignut nesumnjiv uspeh, reforme u industriji i otvaranje kineske privrede prema svetu sprovode se uz manje ili veće teškoće, dileme pa i otpore. Reforme političkog sistema tek su na početku i valja očekivati da će tek predstojeći, 13. kongres Komunističke partije Kine otvoriti dugotrajan proces promena u ovoj delikatnoj oblasti.

Knjiga *Razbijanje komunalne zdele*, objavljena u renomiranoj ediciji »Studije Kine« izdavačke kuće »New World Press« iz Beijinga, prva je sistematizovano data kineska studija reformi na selu posle 1979. godine, publikovana na engleskom jeziku. Centralna joj je tema nastanak i razvoj »sistema proizvodne odgovornosti«, zahvaljujući kome se kineska poljoprivreda za svega nekoliko godina oporavila od posledica levičarske politike vođene u prethodnom razdoblju, čime je dat snažan podsticaj razvoju i otvoren put reformama u ostalim oblastima. Dok je u razdoblju 1949—1978. godine vrednost poljoprivredne proizvodnje rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 3.2%, uz značajan pad za vreme »velikog skoka napred«, između 1980. i 1985. ova stopa dostiže 10.8%. Sa svega 7% od ukupno obradivog zemljišta u svetu, kineska poljoprivreda je uspela da zadovolji potrebe stanovništva svoje zemlje, koje čini 22% svetske populacije, a treba tome dodati da se Kina sredinom osamdesetih godina od neto uvoznika žitarica pretvorila u neto izvoznika. Rast poljoprivredne proizvodnje neposredno se odrazio na životni standard i društveni položaj 800 miliona kineskih seljaka (oko 80% stanovništva), na snabdevanje gradova i industrijsku proizvodnju.

Reforme u poljoprivredi su, u osnovi, polazile od sledećih pretpostavki: a) poljoprivreda čini osnovu nacionalne privrede jer obezbeđuje hranu za više od milijardu žitelja Kine, isporučuje 68% sirovina potrebnih industriji i značajan je izvor akumulacije (iskustvo »velikog skoka napred« pokazalo je da poljoprivreda bitno utiče na karakter i dinamiku razvoja ukupne privrede); b) prema procenama kineskih stručnjaka, poljoprivreda ove zemlje zaostaje oko 40—50 godina za poljoprivredom razvijenih zemalja; c) niska stopa rasta poljoprivrede u Kini bila je uslovljena, pre svega, ideološkim činiocima koji su doprineli tome da udeo poljoprivredne proizvodnje u nacionalnom dohotku sa 70% (1949) padne na 24.6% (1980). Polazeći od ovih pretpostavki, stratezi kineske »modernizacije« došli su krajem sedamdesetih godina do zaključka da reforme moraju početi upravo u po-

Digitized by Google

ljoprivredi, a njihov centralni aspekt mora biti napuštanje »narodnih komuna« u korist »sistema proizvodne odgovornosti«, u kome bi se, na osnovu državne svojine, obrada zemlje prepustila seoskim domaćinstvima. Strani analitičari posebno ukazuju na ulogu Čen Juna i Zao Zijanga koji je, kao partijski sekretar južne kineske provincije Guandong, već početkom šezdesetih godina eksperimentisao sa »sistemom proizvodne odgovornosti«. Takva politika je 1979. i 1980. godine ozvaničena odlukama državnih i partijskih organa, zahvaljujući čemu je do juna 1982. više od 99% seoskih domaćinstava bilo obuhvaćeno ovim sistemom.

Opredeljenje za uvođenje »sistema proizvodne odgovornosti« bilo je motivisano sledećim razlozima. Prvo, uprkos uvođenju mehanizacije i savremenih agrotehničkih mera, u pojedinim segmentima kineske poljoprivrede i dalje preovlađuju tradicionalni metodi obrade zemlje. Godine 1982. na svakih 10.000 mua zemlje (1 mu= =1/15 ha) dolaziło je svega 5,4 srednja i velika traktora, 9.2 mala traktora, 9.2 poljoprivredne mašine i 1.4 kamiona. I pored porasta mehanizacije u poljoprivredi, u odnosu na rane pedesete godine, nedostajanje rezervnih delova, goriva i slabo održavanje mašina učinili su da je 1982. godine svega 35% poljoprivrednih površina bilo obrađivano traktorima. Drugo, poljoprivredna proizvodnja u Kini i danas najvećim delom počiva na tradicionalnim tehnikama. Nemotivisanost seljaka da primenjuju savremene agrotehničke mere dovodi se u vezu s negativnim efektima komunalne obrade zemlje. Treće, specijalizacija i podruštvljavanje poljoprivrede nisu razvijeni, tako da u Kini preovlađuje monokulturna proizvodnja. Četvrto, kineska poljoprivredna proizvodnja nema dovoljno stručnih kadrova, a nizak je i nivo obrazovanja seljaštva. Trideset odsto kineskih radno aktivnih seljaka je nepismeno ili polupismeno, dok 40% ima samo osnovno obrazovanje; 2/3 od 17 miliona rukovalaca poljoprivrednim mašinama nemaju odgovarajuće kvalifikacije za posao koji obavljaju. Nizak nivo proizvodnih snaga u poljoprivredi je stoga nalagao da se, umesto na krupne organizacione jedinice, kakve su bile »narodne komune«, proizvodnja osloni na manje proizvodne jedinice — seoska domaćinstva i poljoprivredne brigade (mahom u okolini većih gradova).

Novi oblik kolektivne organizacije poljoprivrede na osnovi seoskih domaćinstava podrazumevao je ostvarivanje sledećih promena. Glavnu ulogu u procesu proizvodnje preuzela su seljačka domaćinstva, koja, u okvirima državnog plana, samostalno organizuju sve vidove svoje delatnosti (ovu funkciju je ranije imao proizvodni tim). Kao samostalni proizvođači, seljaci su stekli pravo da koriste i upravljaju kolektivnom zemljom, sistemima za navodnjavanje, krupnom poljoprivrednom mehanizacijom. Autori ove studije, međutim, ističu da će vremenom uspešniji deo seoskih domaćinstava dolaziti u posed sve značajnijih sredstava za proizvodnju, čime će se zaoštravati i problem socijalne nejednakosti. Ovim sistemom nije moguće u celosti primeniti načelo nagrađivanja prema radu budući da razlike u posedovanju sredstava za proizvodnju omogućavaju jednom broju poljoprivrednika da ostvaruju i ekstradobit. Ipak, ovi autori smatraju da novi sistem ne znači i prelazak na individualnu poljoprivredu, pošto osnovna sredstva za proizvodnju i dalje ostaju u javnoj svojini, seljaci se ugovorima obavezuju da ostvaruju planove, mnogi vidovi proizvodnje i života na selu i dalje su u nadležnosti kolektiva, koji u tom cilju raspolaže i delom ostvarenih prihoda seoskih domaćinstava.

Razvojem »sistema proizvodne odgovornosti« do izražaja su došle i određene slabosti. Prvo, pošto su ugovori seljaka s kolektivom sklapani na period od svega 3 godine, oni nisu bili motivisani na dugoročnija ulaganja. Drugo, seljaci su ugovorima i dalje obavezivani da se bave različitim vr-

Digitized by Google

stama proizvodnje, što je onemogućavalo specijalizaciju, a time i razvoj robne proizvodnje. Treće, zemlja je podeljena na suviše male parcele na kojima se nije mogla koristiti savremena tehnika. Četvrto, izostajanje kolektivnog rukovođenja i koordinacije rada seoskih domaćinstava učinilo ih je nezaštićenima u slučaju prirodnih i drugih nepogoda. Pored ovih problema, autori ukazuju i na niz drugih: neujednačenu razvijenost ovog sistema u različitim područjima, na nerealne ugovore kolektiva sa seljacima, pojave rasipanja, pa i pljačke imovine kolektiva, što su pratile proces ukidanja »komuna«, zatim na organizacione slabosti, neadekvatno postavljen odnos između države, kolektiva i individualnih proizvođača, nerešen problem zaštite radno nesposobnih lica, spor razvoj sistema u šumarstvu, stočarstvu i ribarstvu, kao i na nedostajanje sposobnih kadrova.

Poseban aspekt reformi u poljoprivredi čine takozvana »specijalizovana domaćinstva«, koja predstavljaju zametak robne proizvodnje na selu. Kineski planeri polaze od pretpostavke da će specijalizacija poljoprivredne proizvodnje uticati na razvoj kooperacije i seoske industrije. Time bi se u pojedinim oblastima koncentrisala specijalizovana robna proizvodnja, što bi vodilo stvaranju većeg broja manjih gradova, tako da bi se obezbedio posao za višak radne snage u poljoprivredi i smanjila migracija u pravcu urbanih i industrijskih centara u priobalnom pojasu Kine. Razvojem seoske industrije na osnovi ovakve politike postignuti su tokom nekoliko prethodnih godina značajni rezultati. U 1985. godini vrednost proizvodnje seoske industrije dostigla je oko 30% vrednosti nacionalne industrije, dok je u njoj otvoreno oko 23 miliona novih radnih mesta. Iako je produktivnost ove industrije niža nego u gradovima, u njoj se ostvaruju u proseku tri puta veći prihodi nego u poljoprivredi, troškovi otvaranja novih radnih mesta su neuporedivo niži nego u gradovima, a na to se ovakve fabrike najčešće grade bez učešća ili uz minimalno učešće sredstava državnog budžeta.

Prema podacima koji se u ovoj studiji iznose, do kraja februara 1983. godine 15.637.000, ili 9.4% ukupnog broja seoskih domaćinstava u 28 kineskih provincija specijalizovalo se za određene oblasti proizvodnje. U ovu kategoriju spadaju ona domaćinstva koja 50—70% svojih prihoda ostvaruju baveći se jednom delatnošću (na primer, proizvodnjom žitarica i slično). Proces specijalizacije praćen je, međutim, određenim problemima koji potiču od samog karaktera poljoprivredne proizvodnje. Prvo, proces rada u poljoprivredi nije moguće podeliti na veći broj odvojenih faza, kao, recimo, u industriji, čime se smanjuju mogućnosti podele rada. Drugo, efikasnost podele rada je u poljoprivredi niža nego u industriji. Iako je i u poljoprivredi podelom rada moguće povećati produktivnost određenih poslova, njeni efekti se poništavaju padom ukupne produktivnosti usled prekidanja kontinuiteta proizvodnog procesa. Treće, poljoprivredne aktivnosti sa istim stepenom podele rada kao u industriji često podrazumevaju veće troškove u odnosu na one u industriji. Konačno, pošto je poljoprivredna proizvodnja podložnija delovanju prirodnih činilaca, mogućnosti podele rada su ograničene.

Prema mišljenju Zou Kirena i Du Jinga, upravo zavisnost poljoprivredne proizvodnje od činilaca koji se ne mogu kontrolisati, nalaže potrebu specijalizacije (kojom se postiže veći obim proizvodnje, a time umanjuju i rizici) i prenošenja centara odlučivanja što bliže samom proizvodnom procesu, kako bi se pravovremeno donosile odgovarajuće odluke. Specijalizovana domaćinstva na kineskom selu zadovoljavaju oba zahteva. Obim svoje proizvodnje ovakvi proizvođači uvećavaju na različite načine: većim ulaganjima u tehnologiju, boljom organizacijom rada i, ukoliko to uslovi dopuštaju, povećavanjem obradivih

Digitized by Google

površina. U ovom pogledu su posebno značajna takozvana »domaćinstva od 10.000 juana«, to jest ona seoska domaćinstva koja ostvaruju najviše prinose i prihode. Ova domaćinstva racionalnije koriste radno vreme svojih članova i, u celini, ponašaju se u skladu s ekonomskim zakonitostima. Kineski stručnjaci zaključuju da takva domaćinstva daju pozitivan primer koji slede i drugi, tako da se oko njih vremenom organizuje ceo sistem specijalizovane robne proizvodnje koji vodi specijalizaciji pojedinih sela i razvoju poluindustrijske i industrijske proizvodnje. Uspeh dosad postignut u ovom pogledu nalaže potrebu, prema ovom mišljenju, da se ode korak dalje i da se u takvim sredinama izgradi mreža seoskih organizacija koje bi se bavile nabavkom repromaterijala i prometom seljačkih proizvoda, a — gde je to moguće — i njihovom industrijskom preradom. To su razlozi zbog kojih ovi, kao i mnogi drugi kineski autori, u specijalizovanim domaćinstvima vide začetak razvoja socijalističke modernizacije poljoprivrede koja će imati specifično kineske osobine.

Ova knjiga je nastala pre dve godine, dakle u vreme kada je u kineskom rukovodstvu preovladavala nepodeljena podrška »domaćinstvima od 10.000 juana«. U međuvremenu, slika se nešto izmenila jer se utvrdilo da, nasuprot mnogobrojnim seljacima koji su se obogatili zahvaljujući novoj agrarnoj politici, postoji i oko 100.000.000 seljaka koji i dalje žive teško, ponekad i teže nego ranije, pošto su izgubili podršku komuna (reč je, pre svega, o samohranim staračkim domaćinstvima, seljacima u pasivnim krajevima i slično). Između ova dva pola nastala je cela skala socijalnih razlika na selu čiji društveni i politički aspekti ponekad bacaju senku na postignute privredne rezultate. To izaziva određenu nelagodnost kod kineskog rukovodstva, pa je i glavni arhitekta kineskih reformi posle 1979. godine Čen Jun (koji se nalazi na položaju predsednika Disciplinske komisije CK KPK), u nedavnom svom izlaganju našao za potrebno da upozori na negativne efekte promena na selu i predloži da se izmenama poreskog sistema i drugim merama one donekle ublaže. Svakako, time se otvaraju i određene dileme u pogledu daljeg usmeravanja reformi.

U prilogu ove knjige data su i četiri dokumenta o strategiji razvoja kineske poljoprivrede, šumarstva, stočarstva i ribarstva koje je sačinila Kineska akademija društvenih nauka.

Strategija razvoja poljoprivrede polazi od sledećih pretpostavki razvoja: a) socijalističke svojine na sredstvima za proizvodnju; b) prostrane teritorije, brojnosti kineskog seljaštva i različitih uslova poljoprivredne proizvodnje i c) rezultata ostvarenih u prve tri dekade socijalističkog razvoja Kine. Prednosti kineske poljoprivrede autori ovog dokumenta vide u superiornosti socijalizma, obilju radne snage i bogatim resursima za razvoj ratarstva, šumarstva, stočarstva, kućne radinosti, ribarstva, kao i u velikom tržištu. Nedostaci kineske poljoprivrede ogledaju se u oskudici obradive zemlje i niskoj produktivnosti, niskom nivou materijalne opremljenosti rada i u potrebi velikih ulaganja, kao i pojavi sve većeg viška radne snage koji će se uvećavati uporedo s rastom produktivnosti poljoprivrede. U takvim uslovima, članovi Kineske akademije društvenih nauka predlažu sledeće strateške mere razvoja poljoprivrede: a) unapređivanje ekonomske osnove socijalističkog razvoja kineskog sela, koje se ogleda, pre svega, u ukidanju »narodnih komuna« i diverzifikaciji ekonomskih oblika; b) razvoj odgovarajućeg ekološkog sistema; c) prilagođavanje strukture seoske privrede, prvenstveno uspostavljanjem pravilnog odnosa između proizvodnje žitarica i drugih kultura, optimalnim korišćenjem obradivog zemljišta i uspostavljanjem pravilnog odnosa između poljoprivrede, seoske industrije, prometa roba i transporta; d) podsticanje robne proizvodnje u

Digitized by Google

poljoprivredi i e) razvijanje poljoprivrednih nauka.

Strategija razvoja šumarstva polazi od pretpostavke da Kina raspolaže skromnim fondom šuma, to jest sa svega 1,7 mua pošumljenih površina po stanovniku. Prioritetni je zadatak, stoga, povećavanje šumskog fonda, ali se ovaj cilj, imajući u vidu prethodnu konstataciju, može postići tek tokom dužeg vremenskog razdoblja. Autori ovog dokumenta predlažu sledeće mere: a) zaštitu postojećeg šumskog fonda; b) podsticanje šumarstva kao privredne grane; c) brzo uvećavanje fonda šuma; d) diverzifikaciju privrednih aktivnosti u ovoj oblasti (gajenje voća, lekovitih trava i drugih šumskih plodova koji mogu obezbediti akumulaciju ove grane) i e) usvajanje političkih mera koje bi pospešile razvoj šumarstva.

Strategija razvoja stočarstva ukazuje na tri problema ove grane u Kini: prvo, sadržaj proteina u ishrani kineskog stanovništva je za 20% manji od svetskog proseka, dok proteini životinjskog porekla čine svega 19,1% ukupne količine proteina u ishrani; drugo, na potrebu da se uspostavi i očuva ekološka ravnoteža, i treće, na neophodnost da stočarstvo odigra značajnu ulogu u sklopu strukturne reforme kineske seoske privrede. Kineski naučnici smatraju da reformama u ovoj grani poljoprivrede treba izmeniti strukturu stočnog fonda budući da u današnjoj ukupnoj proizvodnji svinjsko meso učestvuje sa 94,3%. Takođe, potrebno je menjati i navike kineskog stanovništva koje tradicionalno ne koristi mleko u ishrani. Konačno, nužno je kontinuirano povećavati efikasnost stočarske proizvodnje. Mere koje se predlažu u tom cilju obuhvataju: a) diverzifikaciju oblika privređivanja; b) pretvaranje stočarstva u socijalizovanu i specijalizovanu granu na osnovi robne proizvodnje i c) racionalno korišćenje pašnjaka.

Četvrti dokument, strategija razvoja ribarstva, ukazuje na bogate kineske potencijale za razvoj ove grane, kao i na mogućnosti koje su u tom pogledu stvorene reformama na selu.

Studija *Razbijanje komunalne zdele*, nesumnjivo, ostvaruje značajan uvid u pravce do sada sprovedenih reformi na kineskom selu i predstavlja važnu literaturu za svakog budućeg analitičara kineske »socijalističke modernizacije«. Međutim, brze promene koje se zbivaju u ovoj oblasti učinile su da su podaci što se u njoj navode, pa i neki stavovi njenih autora već danas pomalo »zastareli«, imajući u vidu trendove koji su došli do izražaja tokom 1986. godine i koji navode kineske planere da u izvesnoj meri koriguju i dopune svoje koncepcije s početka osamdesetih godina.

Predrag Simić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
JUL 10 1987
Current Serials

3
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Ferenc, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uredivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 3

Sadržaj

Socijalistička demokratija i Savez komunista

Miloš Nikolić
Socijalizam, demokratija, Savez komunista Jugoslavije 3

Vukašin Lončar
Suština poruka XIII kongresa SKJ 20

Prvoslav Ralić
Demokratija nije cilj za sebe 29

Atila Sam
Objektivna uslovljenost demokratizacije 33

Radovan Radonjić
O klasnoj dimenziji demokratizacije odnosa u SK 37

Risto Kilibarda
Primena samoupravnih regula 41

Nijaz Duraković
»Medveđa usluga« staljinizma (7) 48

Radoš Smiljković
Interesi, klasni pokret u optici Marksa i sledbenika 53

Fuad Muhić
Kako se osloboditi dogmatskog nasleđa 66

Dušan Dragosavac
Zašto antikomunisti poistovećuju marksizam i socijalističke revolucije sa staljinizmom 70

Mira-Ljubić Lorger
Nemamo teoriju prelaznog perioda 77

Zdravko Tomac
Naš cilj nije građanska, nego socijalistička samoupravna demokracija 81

Svetislav Stojakov
Kritika kritike 94

Milija Komatina
Kome treba fakultativna demokratija 99

Dragan Mrkšić
Tri strateška zadatka 103

Zoran Vidojević
Gde smo u pogledu demokratizacije? 110

Branko Caratan
Programi nisu do kraja definirani 117

Marijana Pajvančić
Učešće delegacija u odlučivanju 122

Osvrti

Dušan Pekić
Mogućnost strategijskog iznenađenja i mere za njegovo sprečavanje u koncepciji opštenarodne odbrane (12) 127

Branislav Ribar
Kompjuterski sindrom 136

Prikazi 140

Digitized by Google

Содержание

Социалистическая демократия и Союз Коммунистов

Милош Николич
Социализм, демократия, Союз Коммунистов Югославии 3

Вукашин Лончар
Суть наказов XIII съезда СКЮ 20

Првослав Ралич
Демократия не является целью сама по себе 29

Атилла Сам
Объективная обусловленность демократизации 33

Радован Радонич
Классовое измерение демократизации отношений в СК 37

Ристо Килибарда
Применение самоуправленческих регламентов 41

Нияз Диздаревич
„Медвежья услуга" сталинизма (7) 48

Радош Смилькович
Интересы, классовое движение с точки зрения Маркса и последователей 53

Фуад Мухич
Как освободиться от догматического наследия 66

Душан Драгосавац
Почему антикоммунисти отождествляют марксизм и социалистические революции с сталинизмом 70

Мира Любич-Лоргер
У нас нет теории переходного периода 77

Здравко Томац
Наша цель — не гражданская, а социалистическая самоуправляемая демократия 81

Светислав Стояков
Критика критики 94

Милия Коматина
Кому нужна факультативная демократия 99

Драган Мркшич
Три стратегические задачи 103

Зоран Видоевич
Где мы относительно демократизации? 110

Бранко Царатан
Программы не дефинитивны вполне 117

Марияна Пайванчич
Участие делегации в процессе принятия решений 122

Обзоры

Душан Пекич
Возможность стратегического внезапного нападения и меры для его предупреждения в концепции всенародной обороны (12) 127

Бранислав Рибар
Синдром вычислительных машин 136

Рецензии 140

Socialist Democracy and the League of Communists

Miloš Nikolić
Socialism, Democracy, the League of Communists of Yugoslavia 3

Vukašin Lončar
The Substance of the Messages of the XIII Congress of the League of Communists of Yugoslavia 20

Prvoslav Ralić
Democracy is not an End in Itself 29

Atila Sam
The Objective Condition for Democratization 33

Radovan Radonjić
The Class Dimension in the Democratization of Relations in the League of Communists 37

Risto Kilibarda
Application of the Rules of Self-management 41

Nijaz Duraković
The Disservice of Stalinism (7) 48

Radoš Smiljković
Interests, the Class Portrait in the Optics of Marx and Followers 53

Fuad Muhić
How to Get Rid of the Dogmatic Heritage 66

Dušan Dragosavac
Why Do the Anti-communists Identify Marxism and the Socialist Revolutions with Stalinism 70

Mira Ljubić-Lorger
We Lack a Theory of the Transitional Period 77

Zdravko Tomac
Our Goal Is, not Bourgeois, but Socialist Self-managing Democracy 81

Svetislav Stojakov
A Criticism of Criticism 94

Milija Komatina
Who Needs Facultative Democracy 99

Dragan Mrkšić
Three Strategic Tasks 103

Zoran Vidojević
Where Are We with Respect to Democratization 110

Branko Caratan
The Programmes Have not Been Definitively Defined 117

Marijana Pajvančić
The Participation of the Delegation in Decision-making 122

Comments

Dušan Pekić
The Possibility of Strategic Surprise and Measures to Prevent It in the Concept of Total National Defence (12) 127

Branislav Ribar
The Computer Syndrome 136

Book Reviews 140

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Socijalizam, demokratija, Savez komunista Jugoslavije

Svoje izlaganje koncipirao sam u okviru četiri grupe pitanja.

Prvu grupu pitanja koja ću pokrenuti čine oni fundamentalni marksistički stavovi koji određuju, ili treba da određuju naš teorijski pristup problemima demokratije, upravo demokratije u socijalizmu. Druga grupa pitanja obuhvata aktuelnost demokratije u socijalizmu, posebno kod nas danas. Treća grupa se odnosi na postojeću strategiju Saveza komunista Jugoslavije u razvoju socijalizma na osnovama samoupravljanja i na mesto demokratije u toj strategiji; četvrtu grupu pitanja čine neke alternativne, našoj strategiji socijalizma, na ovaj ili onaj način, suprotstavljene, strateške koncepcije društvenog razvoja, uključujući rešavanje problema demokratije unutar tih koncepcija.

I

Idejno-teorijski, a time strateški pristup Saveza komunista Jugoslavije pitanju demokratije uopšte i, posebno, socijalističke demokratije podrazumeva nekoliko bitnih marksističkih stavova.

* U Kikindi je, 12—14. februara, u organizaciji Centra PK SK Vojvodine za političke studije i marksističko obrazovanje »Stevan Doronjski« i časopisa »Socijalizam« i »Savremenost« održan naučni skup o temi: »Socijalistička demokratija i Savez komunista«. Objavljujemo izlaganja jednog broja učesnika na ovom skupu, po sopstvenom izboru. Celinu rasprave objavljuje novosadski časopis »Savremenost«.

Digitized by Google

Prvo, demokratija je uvek bila, a i danas jeste, istorijski, a to znači i društveno-klasno uslovljena. Zato marksistički pristup zahteva razmatranje pitanja demokratije u okviru datog sistema društvenih odnosa. Međutim, valja imati ipak na umu da demokratija, pored svojih socijalno-klasnih obeležja i funkcija, sobom nosi i razvija i unutar klasnih društava određene univerzalne kulturno-civilizacijske vrednosti i tekovine i značajne emancipatorske podsticaje. Mi se nismo uvek baš dobro snalazili u razumevanju ove dvostrukosti demokratije.

Drugo, socijalizam se, istorijski posmatrano, ne sme razvijati ispod nivoa kulturno-civilizacijskih tekovina prethodnih istorijskih oblika demokratije. Socijalizam, nastavljajući se na te vrednosti, integrišući te vrednosti u svoj program i praksu, valja da dalje produbljuje i proširuje demokratiju do jednog novog kvaliteta, koji se s razlogom može nazivati socijalistička demokratija. Bez razvoja socijalističke demokratije socijalizam ne može da razvija svoje potencije kojima nadmašuje građansko društvo, posebno ne može da razvija svoju bitnu humanističku sadržinu.

Treće, razvoj socijalističke demokratije ne sme da dovede u pitanje vodeću istorijsku ulogu i društvenu poziciju radničke klase u prelaznom periodu, odnosno u socijalističkom društvu, jer se opšteljudska emancipacija može ostvarivati samo posredstvom klasne emancipacije radničke klase. To je osnovno Marksovo saznanje. Na tome je u nekoliko navrata veoma argumentovano insistirao Edvard Kardelj. Upravo je Edvard Kardelj ukazao na smisao diktature proletarijata i svojevrsne dijalektičke veze između diktature proletarijata i socijalističke demokratije.[1]

Četvrto, za nas u Jugoslaviji socijalističko samoupravljanje je upravo onaj društveni, istorijski oblik unutar kojega i posredstvom kojega se obezbeđuje diktatura proletarijata i istovremeno razvija socijalistička demokratija. Socijalističko samoupravljanje je glavni činilac razvoja socijalističke demokratije. Jasno, socijalističko samoupravljanje dosledno građeno i razvijano od baze do vrha društvene organizacije, i horizontalno i vertikalno. No pri tome se uvek mora imati na umu — a mi to često nemamo

[1] Tako Edvard Kardelj, govoreći o dva neophodna uslova ostvarivanja avangardne idejne i političke uloge SKJ, kaže: »Prvi je stabilnost osnova socijalističkog sistema, to jest stabilnost određenih ključnih pozicija diktature proletarijata u jednom demokratskom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Jer radnička klasa, sa Savezom komunista na čelu, i zajedno sa svim stvaralačkim socijalističkim snagama nikako ne sme izgubiti iz vida činjenicu da se nalazimo, to jest da živimo, u uslovima u kojima u određenom smislu još važi dilema: »ko će koga«. Zato je još uvek prvi i odlučujući uslov svakog napretka socijalizma i, posebno, daljeg razvijanja socijalističke demokratije obezbeđivanje takvog odnosa moći društvenih snaga koji će omogućiti slobodu socijalističke akcije radničkoj klasi i svim socijalističkim snagama, a time i vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista, bez koje je u sadašnjim uslovima borbe za progres socijalizma i socijalističkog samoupravljanja nezamisliva stabilnost socijalističkog društvenog i političkog sistema.

Digitized by Google

— da se socijalistička demokratija ne može do kraja svoditi na problematiku samoupravljanja. Demokratija, sloboda, humanizam su uvek nešto više od demokratizacije upravljanja, odnosno odlučivanja o uslovima, sadržaju i rezultatima rada, iako je to odlučivanje za nas, marksiste, osnova svake demokratije. Ali koren hrasta još nije hrast — kako je rekao stari Hegel.

II

Pitanje demokratije je u vremenu od oktobarske revolucije do danas bilo i ostalo jedno od bitnih pitanja socijalističke prakse, iako u proteklih sedam decenija razvoja socijalizma ta bitnost uglavnom nije uočavana i priznavana. Srećom, danas se i u tom pogledu stvari počinju menjati nabolje.

Demokratija, istinska sloboda, prava čoveka kao individue i posebno položaj, moć i uticaj radničke klase predstavljali su i još predstavljaju slabu stranu socijalističke prakse. Mi smo još pre trideset sedam godina shvatili značaj ovih pitanja i idejno-teorijski i praktično-politički usmerili razvoj revolucije u pravcu socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije. Pa ipak, *istorijski* gledano, u praksi smo još na početku, iako smo postigli mnoge nesumnjive rezultate.

Poslednjih šest-sedam godina u nas su ova pitanja i posebno aktuelizovana s obzirom na društvenu i ekonomsku krizu. S jedne strane, jedno od bitnih obeležja krize je upravo stagnacija, pa i svojevrsno nazadovanje samoupravljanja, a time i socijalističke demokratije. S druge strane, izlazak iz krize traži više nego ikada intenziviranje demokratskih rasprava, dijaloga i demokratsko donošenje odgovarajućih odluka. Istovremeno, što i stvara problem, društvena, a posebno ekonomska kriza ne predstavljaju baš povoljnu okolnost za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, za slobodu odlučivanja i izbora, i to iz tri osnovna razloga. Prvo, područje slobode odlučivanja od kojega zavisi kvalitet i intenzitet socijalističkog samoupravljanja i demokratije, koju ono podrazumeva, dosta je suženo; »carstvo

---

Ovo pominjem na prvom mestu i zbog toga što smo, po mome mišljenju, u prošlosti — neophodno i opravdano se boreći za socijalističku demokratiju u našem društvu, nasuprot birokratskom despotizmu i tehnokratskom monopolu koji je oduzimao demokratska prava upravo samoj radničkoj klasi — u određenim trenucima našeg razvitka stavljali, da tako kažem, kola ispred rude. Time hoću reći da smo, razvijajući nove demokratske oblike našeg društvenog života, određene ključne društvene pozicije ponekad prepuštali uticaju antisocijalističkih snaga različitih tendencija, bilo direktno, bilo posredno, to jest preko politički i idejno dezorijentisanih ljudi koji su postali predvodnici socijalizmu, odnosno socijalističkom samoupravljanju tuđih i neprijateljskih uticaja« (Edvard Kardelj, *Izbor iz dela*, tom V, Izdavački centar »Komunist«, 1979, str. 190. Videti i: E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom III, str. 369—372; E. Kardelj, *Izbor iz dela*, tom VII, str. 409, 484 i sled.).

Digitized by Google

nužnosti« daleko više nego ranije pritiskuje i potiskuje »carstva slobode«, a bez »carstva slobode« nema ni istinskog, razvijenog samoupravljanja, njegovog kvalitetnog daljeg razvoja, a time ni socijalističke demokratije. Drugo, društvena kriza je sa sobom donela krizu legitimacije i krizu motivacije, i time pojačala procese svojevrsne depolitizacije širokih radnih slojeva, pa i to negativno utiče na razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije. Treće, sama kriza (uključujući i krizu legitimacije i motivacije) i traganja za izlaskom iz krize su na ovaj ili onaj način omogućili intenzivnije ispoljavanje idejno-teorijskih, upravo ideoloških i političkih koncepcija koje se suprotstavljaju našim strateškim opredeljenjima. To takođe usložnjava borbu za socijalističku demokratiju i socijalističko samoupravljanje. Ta borba danas mora biti ne samo borba za solucije koje vode izlasku iz krize i za realizaciju naše strategije nego istovremeno, daleko više no ranije, i borba protiv tih tuđih ideoloških i političkih koncepcija, jer inače nećemo znati onu granicu koju moramo uspostavljati između nas i različitih protivnika, između naših i njihovih projekata.

III

Socijalistička demokratija je nesumnjivo strateško pitanje socijalizma. Zato se valja zapitati da li su strategija Saveza komunista Jugoslavije i njena idejno-teorijska marksistička zasnovanost i legitimacija ispravne, da li one predstavljaju delotvorno usmerenje razvoja naše revolucije i da li realizacija te strategije omogućava dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, za što smo se u Programu Saveza komunista Jugoslavije opredelili.

Govorim o *strategiji* (a ne o društvenom sistemu, zapravo o ekonomskom i političkom sistemu), jer je ona bitna za delovanje SKJ. Društveni sistem, shvaćen kao pravno-politički sistem ekonomskih i političkih odnosa (uključujući Ustav), uvek je manje ili više uspela institucionalna realizacija strategija; taj sistem utvrđuje ne Savez komunista, nego radnička klasa i radni ljudi u okviru svojih samoupravnih demokratskih institucija, pri čemu se komunisti unutar tih institucija bore i za to da se razvija i stalno usavršava takav sistem koji će omogućavati što uspešniju realizaciju strategije razvoja socijalizma u datoj etapi.

Kada govorim o strategiji, mislim na strategiju udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koja je usvojena na X i XI kongresu SKJ. Prema mom uverenju, ta strategija je, gledajući je u celini, ispravna i njeno ostvarivanje omogućuje dalji progresivan razvoj naše revolucije u pravcu asocijacije slobodnih proizvođača, u pravcu komunističke budućnosti. Pošto je bitna intencija te strategije izgradnja samoupravne organizacije socijalističkog društva, ona podrazumeva dalji razvoj

Digitized by Google

samoupravljanja na svim nivoima društvene organizacije, a time i dalji razvoj socijalističke demokratije.

Ekonomska i društvena kriza u kojoj smo se našli nije rezultirala iz realizacije te strategije, nego upravo iz njene nerealizacije. Ako izuzmemo uticaj svetske krize na našu ekonomiju (što, bez sumnje, predstavlja jedan od negativnih faktora koji se ne sme zanemariti u analizi onoga što se u nas zbivalo u toku poslednje decenije), postoje, po mom mišljenju, tri unutrašnja, bitna uzroka neostvarivanja strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koji su istovremeno tri bitna uzroka naše društveno-ekonomske krize. Prvi uzrok obuhvata odnos klasnih snaga koji se uspostavio i reprodukovao u toku poslednjih petnaest godina, drugi — neke teorijske nedorađenosti strategije, iz čega su proizašle slabosti u njenoj institucionalizaciji i operacionalizaciji, a treći — slabosti samog Saveza komunista, koji je odgovoran za konstituisanje i delovanje i prvog i drugog uzroka.

Odnos socijalno-klasnih snaga, koji se uspostavio i reprodukovao u toku poslednjih petnaestak godina, sprečavao je zbiljsku realizaciju usvojene strategije. Taj odnos socijalno-klasnih snaga bitno karakteriše, pre svega, praktično-politička dominacija etatističko-birokratskih snaga, ali i sve snažniji uticaj u društvu socijalne psihologije, sistema vrednosti i mentaliteta novonastajućih srednjih slojeva.

Praktično-političku dominaciju birokratije u toku poslednje decenije karakterišu tri, po mom mišljenju, relativno nove pojave. Prvo, otpor birokratije realizaciji samoupravljanja je pojačan, bez obzira na to što se birokratija i u ovom razdoblju nastojala legitimisati idejom samoupravljanja. Taj pojačani otpor je prouzrokovan upravo strategijom udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kao strategijom jednog *globalnog* samoupravljanja, strategijom izgradnje samoupravne organizacije socijalističkog društva. Još 1962. godine se pokazalo da se birokratija, istina pod pritiskom, može donekle pomiriti sa samoupravljanjem zatvorenim u okvire preduzeća, ali da se neće pomiriti sa izgradnjom celine društvene organizacije na osnovama socijalističkog samoupravljanja, jer jedino celina samoupravne organizacije socijalističkog društva može da iziđe na kraj sa državom i etatizmom i da oduzme društvenu moć birokratiji. Kada je 1974. godine SKJ usvojio strategiju globalnog samoupravljanja, to je direktno zapretilo monopolu i moći birokratije, i upravo je to pojačalo njen otpor, svesno ili nesvesno.

Drugo, u toku poslednje decenije birokratija je pojačala svoju moć i dobila novu legitimaciju te moći zahvaljujući novom ustrojstvu federacije. Odmah da istaknem: smatram sa punim uverenjem da je ustrojstvo federacije, kako je usvojeno Ustavom iz 1974. godine, jedino istorijsko progresivno rešenje za ostvarivanje pune ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Međutim, ta progresivnost se mogla i može realizovati jedino uko-

Digitized by Google

liko se istovremeno ostvaruje bitno klasna dimenzija strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. A pošto se ova klasna dimenzija nije realizovala u očekivanoj meri, kako je to zamišljeno, nacionalna komponenta strategije je, ostavši sama, olakšala formiranje snažnog policentričnog etatizma. To je znatno osnažilo stvarnu moć birokratije i dalo joj još potpunije legitimaciju predstavnika nacionalnih interesa. Pri tome se na jugoslovenskom nivou klasni interes prikazivao i realizovao uglavnom kroz nacionalne interese, što, po mom mišljenju, nije dobro. Svoju stvarnu moć i reprezentovanje nacije birokratija je utvrđivala i tako što je republike i pokrajine ekonomski sve više zatvarala.

Treća inovacija u pogledu delovanja i ponašanja birokratije u poslednjih desetak godina leži u činjenici da je birokratija sedamdesetih i početkom osamdesetih godina nastojala da osnaži svoju legitimaciju i time što je pošla u susret mentalitetu, pre svega potrošačkom mentalitetu novonastajućih srednjih slojeva; i to ulazi u ideološku osnovu onoga što bih ja nazvao »istorijskim kompromisom« između snaga etatističko-birokratskog kompleksa i građanskog liberalizma.

Drugi uzrok neostvarivanja strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a istovremeno i uzrok društvene i ekonomske krize, sadržan je (prvo) u činjenici da neki aspekti i pretpostavke naše ispravne strategije nisu dovoljno teorijski promišljeni, a neki nisu teorijski ni zahvaćeni, jer nisu ni uočeni i artikulisani, i (drugo) u činjenici da je, s obzirom na te slabosti teorijske elaboracije strategije i neke slabosti naše marksističke misli uopšte, izostala neophodna adekvatna idejno-teorijska legitimacija, upravo razjašnjavanje te strategije. Otuda su se već u normativno-pravnom, sistemskom oblikovanju strategije, a zatim u njenoj daljoj pravno-političkoj operacionalizaciji i, konačno, u celokupnoj političkoj praksi ostvarivanja strategije javile neke slabosti, nedoslednosti, odstupanja itd. i niz novih problema koji nisu bili predviđeni. Pri tome želim da se podsetimo na jedno filozofsko saznanje. Kao što je Hegel rekao, istina je celovitost. Teorija zahvata celinu, i upravo je u tome njena moć. Otuda, ako jedna strategija nije dovoljno teorijski utemeljena, onda uvek postoji opasnost da ona promaši celinu stvari, i to se upravo nama dešavalo. To je, po mom mišljenju, jedan od razloga hiperprodukcije pravno-normativnih rešenja u drugoj polovini sedamdesetih godina; naime, suočavani sa delovanjem i uticajem nekih činilaca koje nismo u potpunosti teorijski spoznali, ili ih uopšte nismo teorijski zahvatili, nastojali smo da izmenama i dopunama pravno-normativnog sistema nadoknađujemo nešto što nismo predvideli u našem strateškom konceptu. Najbolja i neophodna dopuna strategiji bio je osnovni dokument — Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je usvojio XII kongres SKJ, iako i njega ka-

Digitized by Google

rakteriše odgovarajuća teorijska insuficijencija (koja je onda omogućavala, i omogućava, različite interpretacije tog programa).

Kad govorim o nedostacima, nedovoljnostima, nedorečenostima naše u osnovi ispravne strategije socijalističkog razvoja i njene teorijske elaboracije i utemeljenja, onda imam, pre svega, na umu tri grupe pitanja: prvu, koja obuhvata date objektivne istorijske uslove i činioce razvoja socijalizma u našoj zemlji — carstva nužnosti, drugu, koja se odnosi na ulogu i zadatke glavnih organizovanih političkih subjekata socijalizma, i treću grupu, koju čine pitanja demokratije u užem smislu, i s tim u vezi neke kulturno-civilizacijske pretpostavke i dimenzije socijalizma.

U središtu prve grupe pitanja nalaze se, svakako, pitanja koja obično tretiramo kao ekonomska. Samo ću navesti neka od njih koja imaju strateški značaj, a koja u našoj strategiji socijalističkog razvoja nisu dovoljno jasno teorijski eksplicirana ili nisu na adekvatan način postavljena. Reč je, prvo, o odnosu ekonomije i politike i, s tim u vezi, odnosu ekonomske, političke i ideološke prinude; drugo, o karakteru, odnosno istorijskom obliku robne proizvodnje u socijalizmu; treće, o pitanju takozvanih nacionalnih ekonomija; četvrto, o socijalističkom konceptu i strategiji razvoja materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga, ulozi nauke i tehnologije i celom kompleksu naučno-tehnološke revolucije; peto, o pretpostavkama, činiocima i problemima prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje (i, s tim u vezi, problemima zapošljavanja); šesto, o pitanjima i problemima našeg uključivanja u međunarodnu podelu rada i svetsko (kapitalističko) tržište; sedmo, o odnosu upravljanja i samoupravljanja i pitanju organizacije rada u materijalnoj proizvodnji.

Povodom druge grupe pitanja, koja nisu dovoljno razrađena ili, po mom mišljenju, nisu adekvatno rešena u okviru naše strategije, samo bih pomenuo neke, po meni bitne aspekte problematike Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Moja osnovna (hipo)teza o Savezu komunista jeste da visok stepen etatizacije, a to znači i svojevrsne birokratizacije Saveza komunista onemogućava da se SK ostvaruje u punoj meri kao istinska avangarda radničke klase i zbiljski faktor svoje vlastite demokratizacije i demokratizacije našeg društva. Ta etatizacija, o kojoj nismo nikada ozbiljno razmišljali, ni teorijski ni na strateškom političkom planu, odnosi se kako na odnose unutar Saveza komunista tako, posebno, i na njegov društveni položaj i delovanje. A moja osnovna (hipo)teza o Socijalističkom savezu jeste da SSRN ne možemo razvijati na onim idejno-teorijskim i političkim premisama i osnovama sa kojima smo razvijali Narodni front u toku narodnooslobodilačkog rata i prvih posleratnih godina. Suviše su se uslovi promenili. Te premise i osnove u savremenoj situaciji vode ka razvijanju Socijalističkog saveza u pravcu organizacije ideološkog i političkog pluralizma. Mi bismo uopšte morali temeljnije da promislimo da li dalji razvoj socijalističke

Digitized by Google

demokratije znači razvoj i podsticanje ideološkog i političkog pluralizma — kako se danas sve češće čuje — ili, pre svega, razvoj pluralizma samoupravnih interesa; to su ipak dve stvari, što je Edvard Kardelj jasno pokazao. Umesto Socijalističkog saveza kao organizacije unutar koje se podstiču ideološki i politički pluralizam, mi Socijalistički savez, po mom mišljenju, valja da razvijamo kao organizaciju u kojoj — na osnovi sve više politički neposredovanih konkretnih samoupravnih interesa ljudi koji se produkuju i reprodukuju u njihovom svakodnevnom životu i radu — otpočinje proces *rešavanja* svih životnih pitanja radnih ljudi, od onih strateškog značaja do pitanja svakodnevnog života. Koliko god Savez komunista moramo deetatizovati, udaljavati ga od vlasti, toliko Socijalistički savez moramo približavati vlasti i činiti ga nekim proširenim područjem samoupravne vlasti, upravo samoupravnih institucija sistema. To je organizacija u kojoj treba, ponavljam, da otpočinje proces rešavanja svih pitanja, proces koji se dovršava u organima vlasti, institucijama našeg političkog sistema.

Treća grupa pitanja, koja u okviru naše strategije nisu, po mom mišljenju, dovoljno ili nisu dovoljno marksistički temeljito i celovito promišljena i rešena, obuhvata neke kulturno-civilizacijske pretpostavke i sadržaje socijalizma. Kulturno-civilizacijske pretpostavke i sadržaje koji se razvijaju već u okviru savremenih razvijenih kapitalističkih društava. Da pomenem samo jedno pitanje, pitanje javnosti, odnosno javnog mnenja. Ovo pitanje mi nikad nismo teorijski i politički dovoljno razjasnili. U suočavanju sa tim pitanjima mi se još krećemo u pravcu dve krajnosti. S jedne strane, postoji sklonost da se bez rezerve, bez kritičkog marksističko-istorijskog propitivanja prihvate sve institucije i norme građanske demokratije kao kulturno-civilizacijske tekovine koje socijalizam mora prisvojiti. S druge strane, postoji dogmatska odbojnost prema celini građanske demokratije, koja se onda i ne tretira kao kulturno-civilizacijska tekovina. Jasno je da ovo drugo olakšava klizanje društva u pravcu svojevrsne balkanizacije, što jeste realna i aktuelna opasnost za nas danas.

IV

Na kraju, kao što sam nagovestio na početku, podstakao bih na razmišljanje o dve alternativne, upravo našoj dosadašnjoj strategiji socijalizma, na ovaj ili onaj način, suprotstavljene strateške koncepcije društvenog razvoja i njima odgovarajuće solucije problema demokratije.

I ovde, da ne bi bilo nesporazuma, moram dati jednu napomenu. Prvo, po meni, naš dalji uspešan socijalistički razvoj zavisi, pre svega, od naše stvaralačke sposobnosti i revolucionarne smelosti i doslednosti, uz potrebnu meru one mudrosti koja usklađuje naše ciljeve sa objektivnim konkretno-istorijskim mo-

Digitized by Google

gućnostima. Lenjinista sam i u tome što sam pristalica njegove teze da je neprijatelj onoliko jak koliko smo mi slabi. Drugo, smatram da je najveća prepreka razvoju socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije etatističko-birokratski kompleks u nama samima, u društvu i u Savezu komunista. Međutim, ne spadam u one, danas ne tako malobrojne, koji u ime ove dve istine što sam naveo svakog onog ko progovori o drugim nama suprotstavljenim ideologijama i političkim stremljenjima nazivaju dogmatom, sektašem, pristalicom čvrste ruke i slično. Delim mišljenje Edvarda Kardelja, izneseno u njegovom poslednjem govoru jugoslovenskim komunistima na XI kongresu SKJ, njegovom svojevrsnom političkom testamentu (citiram): »da se naše društvo ipak još u mnogo čemu nalazi, tj. živi i razvija u atmosferi onih idejnih i političkih sukoba, podela i diferencijacija koje su nastale u suprotnostima za vreme naše socijalističke revolucije« i da zbog svoje ekonomske socijalne nemoći, s obzirom na snagu našeg sistema i položaj radnih ljudi, »direktni ili preobraženi ostaci kontrarevolucije utoliko sa većom snagom nastoje da se izražavaju *politički, ideološki i kulturno*, tako da je u izvesnom smislu — iako se društveno-ekonomska struktura izmenila — politička struktura društva u mnogo čemu ista ili slična kao u vreme neposrednih revolucionarnih sukoba«. »Ta činjenica samo potvrđuje — završava Kardelj ovaj uvodni deo izlaganja na XI kongresu — da se još uvek nalazimo u jednom revolucionarnom procesu koji našem društvu neminovno nameće stalnu borbu sa tim tendencijama, sa upornim protivnikom i sa njegovim pritiscima.«[2]

Kada je reč o nama suprotstavljenim ideološkim koncepcijama i političkim stremljenjima, mi smo se u toku 60-ih i 70-ih godina, pored suočavanja sa vlastitim etatizmom i birokratizmom, što će nam, na žalost, biti još dugo sudbina, sukobljavali sa strujom koju smo ne baš srećno nazivali anarholiberalističkom — mislim, u stvari, na »praksisovce«. U tom sukobljavanju u kojem smo, po mom mišljenju, i mi grešili, pokazalo se da je ono što smo nazivali »anarholiberalizmom« 60-ih, pa delom i 70-ih godina, bila jedna, unutar klasične podele na desno i levo, ipak leva opcija, koja je sadržavala neke radikalne emancipatorske naboje ili, u najmanju ruku, neka relevantna upozorenja. Nama suprotstavljene ideološke koncepcije i politička stremljenja, koji 80-ih godina postaju dominantni, obeleženi su onim što je karakteristično za klasičnu reformističku desnicu u istoriji radničkog pokreta i socijalizma i za desnicu uopšte.

U toku poslednjih godina javile su se u nas dve nove, alternativne, legitimnoj strategiji Saveza komunista Jugoslavije u mnogo čemu suprotstavljene strateške koncepcije društvenog razvoja i unutar njih odgovarajuće koncepcije demokratije. Imam

[2] Edvard Kardelj: *Izbor iz dela*, tom VII, Izdavački centar »Komunist«, 1979, str. 479 i 480.

Digitized by Google

na umu, s jedne strane, strateŠku koncepciju, koju je jedan od njenih zagovornika definisao kao zahtev za re-kapital-izacijom našeg socijalizma, upravo njegove ekonomije. Naime, polazeći od ispravnog saznanja o istorijskoj nužnosti robnog, odnosno robno-tržišnog karaktera proizvodnje u socijalizmu, protagonisti ove strateške koncepcije zagovaraju, manje ili više eksplicitno, manje ili više dosledno, nužnost kapitalističkog oblika robne proizvodnje u socijalizmu, jer je to, navodno, jedini mogući moderni oblik robne proizvodnje. Znači, zagovaraju nužnost kapital-odnosa ili, drugačije rečeno, govoreći Marksovim jezikom, kapitalističkih odnosa proizvodnje. S druge strane, imam na umu strateŠku koncepciju, koja se zalaže za to da se, nasuprot postojećem političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja i njegovim institucijama i činiocima, konstituiše i institucionalizuje sfera »civilnog društva«, kao onog područja unutar kojega je jedino moguće razvijati istinsku demokratiju, obezbediti dosledno poštovanje i ostvarivanje ljudskih prava i sloboda itd.

Obe ove strateške koncepcije polaze od nekih zbiljskih slabosti socijalističkog razvoja u nas: prva, od mnogobrojnih slabosti socijalizma na području ekonomije; druga, od slabosti socijalizma na području demokratije, a i tu imamo dosta slabosti. Prva nalazi idejno-teorijske, upravo ideološke podsticaje i teorijsku argumentaciju u neoliberalizmu, a druga nalazi idejno-teorijske i ideološke podsticaje, teorijsku argumentaciju, pa i gotove teorijske paradigme, solucije i modele u teoriji »civilnog društva« ili teoriji »socijalističkog civilnog društva«, koja se poslednjih godina razvila na Zapadu, pod uticajem nekoliko značajnih faktora. Obe ove strateške koncepcije su, po mom mišljenju, svojevrsna kapitulacija pred glavnim istorijskim protivnicima socijalizma i svojevrsna abdikacija spram radikalnosti marksističkog socijalističkog projekta.

Strateška koncepcija re-kapital-izacije naše ekonomije i našeg društva podrazumeva, prema mišljenju njenih zagovornika, nekoliko bitnih i radikalnih odstupanja od usvojene strategije SKJ. Prvo, ona podrazumeva podsticanje i razvijanje, i to već na nivou samog društvenog sistema, tržišta rada i tržišta kapitala, kao i podsticanje i razvijanje drugih bitnih ekonomskih činilaca kapitalističke robne proizvodnje. S tim u vezi, javlja se teza o tome da nam je potreban kapitalizam bez kapitalista. Drugo, ona podrazumeva institucionalisanje, podsticanje i razvijanje socijalističke ekonomije kao takve varijante »mešovite privrede« u kojoj su svi oblici svojine podjednako značajni, naime unutar koje društvena svojina nema nikakvu društvenu, upravo istorijsku privilegiju. Treće, ona podrazumeva razvijanje društvene svojine u pravcu akcionarske svojine, za koju je jedan TV-komentator nedavno rekao da je jedini pravi oblik društvene svojine. U prilog tom zahtevu, nastoji se, na ovaj ili onaj način, afirmisati i propagirati teza o tome da društvena svojina nikada

Digitized by Google

ne može pružiti onu motivaciju za produktivnu, efikasnu proizvodnju, koju sadrži privatna svojina. Javile su se i teze o tome da je robna proizvodnja već načelno nespojiva sa bilo kojim oblikom kolektivnog vlasništva. Četvrto, zahteva se bitna redukcija svih podruštvljenih oblika proizvodnje, kao što su zdravstvo, prosveta, stambena izgradnja i slično, ističu se zahtevi koji kao da svoju inspiraciju dobijaju iz programa Margaret Tačer i drugih neokonzervativaca. Jasno je da ovi zahtevi, sa kojima se tako često susrećemo, jer ih prenose sredstva mas-medijuma, izlaze izvan okvira dosadašnje strategije Saveza komunista definisane u Programu Saveza komunista Jugoslavije, u svim do sada postojećim statutima Saveza komunista Jugoslavije, u odlukama svih naših kongresa, uključujući i XIII kongres Saveza komunista Jugoslavije. U razložno pokrenutoj raspravi o promeni Ustava nastoji se prokrijumčariti, mimo kongresa SKJ, promena strategije SKJ, a svi oni koji su protiv te promene proglašavaju se konzervativcima, etatistima itd., kao oni koji su uopšte protiv neophodnih promena.

Ova alternativna strateška koncepcija, koja nam se nudi, izrazito je ekonomistička, čak znatno više od pozicije savremenih neokonzervativaca, koji su takođe usvojili neoliberalističku orijentaciju ekonomije. No, kao i u okviru neoliberalističke ideologije, i u okviru ove strateške koncepcije u nas javlja se zahtev za jakom državom, koja će obezbeđivati red i rad. Otuda ova strateška opcija, koja inače više odgovara tehnokratiji nego birokratiji, privlači i deo birokratije. To je takođe jedna od osnova onoga što nazivam istorijskim kompromisom etatističko-birokratskog kompleksa i liberalističkih snaga.

Iako izrazito ekonomistička, ova strateška opcija ima, istina, najčešće neekspliciranu, antropološku filozofsku osnovu, prema kojoj je čovek sa svim bogatstvom i mnogostrukošću svoga bića i svoje svesti reduciran na homo economicusa, i to ponajpre i ponajviše kao pukog potrošača materijalnih dobara. Zato se i u nas čuje mišljenje da je prva i osnovna sloboda čoveka — sloboda čoveka kao potrošača; sloboda izbora roba se prikazuje kao najznačajnija sloboda. U radovima vodećeg neoliberalističkog ideologa Milton Fridmana samousluga je osnovna paradigma slobode.

Karakteristično je da zagovornici ove koncepcije i ne raspravljaju o radničkoj klasi, o njenoj samoupravnoj aktivnosti. Oni su, inače, stavili znak jednakosti između liberalizma i demokratije, iako je marksistička tradicija i novija marksistička literatura ukazala na bitne razlike između ova dva pojma.

Ako, sa stanovišta Marksove kritike političke ekonomije i Marksove misli u celini, sa stanovišta celokupne marksističke tradicije i savremenog marksizma, i posebno sa stanovišta marksizma u Jugoslaviji, razmišljamo o ovim tezama, onda nam se neizostavno nameće niz pitanja.

Digitized by Google

Kako može da postoji kapital bez neke svoje personifikacije?[3] Ako ta personifikacija postoji, onda ona postaje vladajuća subjektivna snaga društva. Kako može da postoji kapital bez najamnog rada? Ako imamo kapital i najamni rad, onda oni upravo čine, bar prema Marksu, ono što podrazumeva pojam odnosa proizvodnje. Znači, onda imamo socijalističko samoupravno društvo sa kapitalističkim odnosima proizvodnje. Da li je to moguće?[4] Ako bi to bilo moguće, kako onda da se na kapitalističkoj ekonomskoj osnovi izgrađuje neki socijalno-klasni, politički i ideološki sistem koji bi bio socijalistički? Šta onda ostaje od socijalizma?

Kada je reč o drugoj strategiji socijalizma, suprotstavljenoj strateškoj koncepciji demokratije i socijalizma, onda takođe valja dati jedno objašnjenje. S jedne strane, u toku poslednjih godina intenzivirali su svoju ideološku i političku aktivnost svi manje ili više otvoreni protivnici Saveza komunista iz redova nacionalista, građanske desnice i etatističko-birokratskih snaga. U sklopu te aktivnosti, oni se često veoma agresivno nameću pisanjem protestnih peticija, formiranjem i aktiviziranjem raznih odbora i komisija za zaštitu slobode stvaralaštva i građanskih prava, inicijativom za formiranje Fonda solidarnosti, kako ističu, radi »pružanja moralne i materijalne pomoći svim ljudima čija je egzistencija ugrožena, zbog njihovog kritičkog mišljenja i društvenog delovanja«. Pri tome se oni sve više povezuju sa odgovarajućim krugovima u inostranstvu.

Osnovni cilj inicijatora i organizatora ovih aktivnosti je, nema sumnje, da se stvaranjem posebnih institucija i oslanjanjem na neke postojeće institucije, časopise i listove formira i razvija jedna, manje ili više, organizovana opoziciona politička

[3] Marks ističe: »Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplođivanja kapitala. Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja. Budući da je u ovom procesu opredmećeni rad ujedno postavljen kao nepredmetnost radnika, kao predmetnost jedne subjektivnosti suprotstavljene radniku, kao vlasništvo jedne njemu tuđe volje, kapital je nužno ujedno kapitalist, i misao nekih socijalista da nam je potreban kapital, ali ne i kapitalisti — potpuno je pogrešna. U pojmu kapitala postavljeno je da se objektivni uslovi rada (a ovi su vlastiti proizvod rada), nasuprot radu, personifikuju ili, što je isto, da su postavljeni kao vlasništvo jedne ličnosti tuđe radniku. U pojmu kapitala sadrži se i kapitalist« (MED/19/343).

[4] Marks u *Kapitalu* III, piše: »Videli smo da je kapitalistički proces proizvodnje istorijski određen oblik društvenog procesa proizvodnje uopšte. Ovaj je poslednji kako proces proizvodnje materijalnih uslova egzistencije ljudskog života tako i proces koji se zbiva u specifičnim, istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje i koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a time i nosioce toga procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomski društveni oblik. Jer celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, *ta celina baš i jeste društvo*, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi« (MED/23/680—681, podvukao M. N.).

Digitized by Google

grupacija koja će se permanentno sukobljavati sa Savezom komunista, njegovom ideologijom, politikom i društvenom praksom. Pozivajući na slobodu, pre svega slobodu duhovnog stvaralaštva, na demokratiju, građanska prava i slično, a koristeći obilato neke nesumnjive slabosti u ostvarivanju demokratije u našem društvu i pojedine manifestacije naše društvene krize, inicijatori i organizatori ovih aktivnosti iz redova naših deklarisanih ideološko-političkih protivnika, iz redova nacionalista i građanske desnice, za svoju rabotu pridobijaju i neke intelektualce, koji do sada, inače, nisu bili naši protivnici, pa među njima i neke članove Saveza komunista. Tako su se, na primer — kako nas izveštavaju »Komunist« i »Politika« — kao inicijatori formiranja pomenutog Fonda solidarnosti u odgovarajućem pismu potpisali urednici sledećih listova: »TV revije«, »Rada«, »Mladosti«, »Politike«, »Privrednog pregleda«, »Duge«, »NIN-a«, »Intervjua«, »Borbe« i časopisa »Ideje«.

Kao osnova za ovaj mogući savez koji se nastoji stvoriti, pored ideološki i politički ambivalentnog nezadovoljstva našom sadašnjom situacijom, može da posluži i idejno-teorijska, odnosno strateška koncepcija »civilnog društva«, može da posluži zato što ona predviđa da se, nasuprot postojećim institucijama političkog sistema, stvaraju paralelna ideološka i politička središta i institucije.

Zbog ovoga se Savez komunista, pored doslednije i upornije borbe za ostvarivanje vlastite strateške orijentacije, mora angažovati u dva pravca.

Prvo, ideološki i politički razobličavati i potiskivati nacionaliste i građansku desnicu i zaustaviti prodore njenih uticaja u redove inteligencije. Ukoliko to ne činimo, ukoliko odgovarajućim organizacijama Saveza komunista ne postavimo ovaj zahtev i ne izazovemo neophodnu idejno-političku diferencijaciju, utoliko će tokom vremena sve veći broj intelektualaca prelaziti na pozicije naših ideoloških i političkih protivnika. Tu logiku političkog razvoja potvrđuje celokupno dosadašnje iskustvo, i naše i svetsko.

Drugo, Savez komunista Jugoslavije se mora angažovati na idejnoj i teorijskoj kritici strateškog koncepta »civilnog društva«.[5]

[5] Pojam »civilnog društva« nije bez veze sa tradicijom građanske misli, upravo sa raspravom o odnosu »građanskog društva« i »političke države«, koja traje već 250 godina. Međutim, pojam »civilnog društva« razlikuje se od pojma »građanskog društva«, kako ga je (nakon Hobsa, Spinoze, Kanta, Loka, francuskih materijalista XVIII veka, Burka, Peina i drugih) definisao Hegel, a preuzeo mladi Marks. Kod Hegela, pojam građanskog društva sadrži tri momenta: *prvi*, »posredovanje *potrebe* i zadovoljavanje *pojedinca* njegovim radom i zadovoljavanje potreba *svih ostalih* — sistem *potreba;* a to znači sfera ekonomije; *drugi*, »zbiljnost onoga što je u tome sadržano kao opće*nito slobode*, zaštita vlasništva pravosuđem«; *treći*, »briga o posebnom interesu kao nečem *zajedničkom*, pomoću *policije i korporacije*«, što podrazumeva, pre svega, staleška udruženja građana (G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str.

Digitized by Google

To je posebno značajno i zato što se ta strateška koncepcija javlja i kao teorijski relativno razvijen, alternativni i svim dosadašnjim socijalističkim strategijama suprotstavljen koncept socijalizma, koji se u prvoj polovini 80-ih godina oformio u nekim krugovima one inteligencije koja je 70-ih godina bila jasno levo, socijalistički, pa delom i marksistički orijentisana. Mislim, pre svega na autore »Budimpeštanske škole«, Agnes Heler, Ferenc Fehera, Georgi Markusa, Mihali Vajdu, Ivana Selenija, Georg Konrada i dr. Mislim na neke američke autore koji su 70-ih godina razvijali američku varijantu zapadnog marksizma — Dž. Koen, Endrju Arato, Džoel Vajtbuk, Seila Benhabib, David Held, Džon Kein; mislim na mnoge teoretičare poljske »Solidarnosti« i KOR-a, pre svega Jaceka Kurona, Adama Mičnika, Jana Litinskog; mislim delimično i na Habermasa i njegove sledbenike, pre svega, Klaus Ofea, Manfred Ridela i druge.

Svi ovi zagovornici teorije civilnog društva nastoje da je utemelje u odgovarajućoj analizi nekih konkretno-istorijskih zbivanja, pre svega, pojave novih društvenih pokreta i sindikata »Solidarnost«, odnosno »Komiteta za odbranu radnika« (KOR) u Poljskoj, ali i krizom političkih partija levice, krizom države blagostanja i, naročito, dosadašnjim neuspesima i krizom socijalizma.

Teorijske osnovne koncepcije civilnog društva se konstituišu eksplicitnim suprotstavljanjem Marksovoj misli i celokupnoj marksističkoj tradiciji, uključujući i tradiciju zapadnog marksizma.[6] Upravo su Lukač, Bloh i Korš posebno na udaru te kritike.

---

168). Mladi Marks je pošao od ove Hegelove definicije, ali je već rano pojam građansko društvo interpretirao kao »ekonomsku bazu« (videti *Predgovor »Prilogu kritici političke ekonomije« iz 1859. godine;* zbog toga ga i kritikuju teoretičari civilnog društva. Pojam civilnog društva ne sadrži više »sistem potreba«, odnosno ekonomsku sferu, i upravo to je bitna razlika u odnosu na klasičan pojam građanskog društva.

[6] Kada ovde iznosim neka, po mom mišljenju, bitna obeležja idejno-teorijskih osnova i samog sadržaja teorijske, odnosno strateške paradigme »civilno društvo« i njen osnovni smisao, onda imam u prvom redu na umu sledeće tekstove: Mihaly Vajda, *The State and Socialism,* Allison and Busby, London, 1981; Ferenc Feher, *Reassesing Walter Benjamin,* časopis »New German Critique«, 28/1983; Ferenc Feher, *Redemptive and Democratic Paradigms in Radical Politics;* časopis »Telos«, 63/1985; John Alt, *Radical and Conservative Critique: A Conference Report,* »Telos«, 63/1985; Joel Whitebook, *The Politics of Redemption,* »Telos«, 63/1985; Moishe Gonzales, *Theoretical Amnesia,* »Telos«, 65/1985; Paul Breines, *Redeemning Redeption,* »Telos«, 65/1985; Richard Wollin, *Against Adjustment,* »Telos«, 65/1985; Agnes Heller, *The Dissatisfied Society,* časopis »Praxis International«, 2/1983; Jean Cohen, *Class and Ciril Society. The Limits of Marxian Critical Theory,* MIT, Amherst, 1982; Jean Cohen, *Strategy of Identity Paradigms and Contemporary Social Movements,* časopis »Social Research«, 52/1985; priloge u zborniku *Socialistična civilna družba,* Knjižnica revolucionarne teorije, 27/1985, Ljubljana; priloge u časopisu »Marksizam u svetu«, 4—5/1986 *(Rasprave o modernizmu i postmodernizmu).*

Digitized by Google

Marksova misao i marksizam se kritikuju i odbacuju s obzirom na radikalnost Marksovog, odnosno marksističkog projekta. Ta radikalnost, definisana od strane ovih kritičara kao paradigma »spasenja« čoveka i sveta, smatra se anahronom, neoromantizmom, manihejizmom, a pre svega neostvarljivom i opasnom utopijom; opasnom, jer svaki pokušaj da se ona ostvari nužno vodi u totalitarizam. U tom pogledu teoretičari civilnog društva nisu baš mnogo originalni, jer to su izjavljivali »novi filozofi« u Francuskoj sredinom 70-ih godina, pre njih deklarisani antimarksista Lešek Kolakovski, a mnogo pre njega i Karl Poper.

Najpre i najviše je na udaru Marksova ideja komunizma kao istinske ljudske zajednice. Ona se nastoji obarati time što se pokušava prikazati kao veliki mit, religiozni mit kolektivne harmonije. Društvena harmonija, u smislu Marksove ideje komunizma, neostvarljiva je, jer moderno društvo ne može postojati bez podele rada, funkcionalne diferencijacije i njima odgovarajućih hijerarhija, razlika u društvenoj moći i društvenih sukoba. S tim u vezi, odbacuje se i Marksov, odnosno marksistički holizam, zapravo teorijsko nastojanje da se misaono zahvati celina i celinom ovlada, pa se otuda odbacuje kategorija, odnosno teorijski i metodološki princip totaliteta, što je i razumljivo, jer je Marksov holistički pristup istoriji i društvu doista teorijsko-metodološka osnova radikalnosti njegovog projekta. To svako ko se bavio Marksom zna.

Marksova misao, odnosno marksizam se odbacuje kao istorijski prevaziđena *celovita* teorijska konstrukcija i emancipatorski projekt. Umesto Marksove misli, odnosno marksizma, zagovara se »fragmentarizacija Marksa«, upravo postmarksizam. Za razliku od neomarksizma, koji je, javivši se prvi put 50-ih godina, nastojao da sačuva celinu Marksove misli, kritike i revolucionarnog projekta tako što je unutar te celine menjao pojedine, nekad i bitne, navodno ili stvarno prevaziđene Marksove i marksističke stavove, postmarksizam polazi od teze o tome da je celina Marksa, odnosno marksizma, istorijski prevaziđena, da se mora odbaciti i da se, umesto toga, mora izgrađivati nova kritička teorija (savremenog) društva, u koju se eventualno mogu ugrađivati neki Marksovi stavovi.

Nasuprot radikalnosti Marksovog projekta, nasuprot navodnoj paradigmi i politici »spasenja«, predlaže se paradigma i »politika umerenosti, samoograničenja i reformizma«, »neveselog reformizma«, kako kaže Habermas, »ne izmena sveta, nego njegovo poboljšanje«, kako kaže Ferenc Feher. Za paradigmu i politiku umerenosti koristi se jedan Kantov pojam, pojam Mündigkeit, što je veoma karakteristično. Ovaj pojam kod Kanta znači zrelost, punoletstvo. Naime, želi se jednostavno reći da je zreo čovek onaj koji postaje umeren u odnosu na mladog čoveka koji je radikalan; zrelo, punoletno čovečanstvo mora biti umereno, reformatorsko, a ne radikalno kao u svojoj mladosti.

Digitized by Google

Ova paradigma i politika umerenosti, samoograničenja i reformizma nastoji se argumentovati i odgovarajućom interpretacijom bitnih progresivnih obeležja epohe modernosti. Pri tome se, kao jedno od bitnih obeležja modernosti, ističe sve veća diferencijacija u društvu, ideološki i politički pluralizam, raznovrsnost i nejednakost. Tu kao da se teoretičari civilnog društva dodiruju sa postmodernistima, habermasovci sa francuskim poststrukturalistima.

Šta konkretno podrazumeva paradigma, odnosno politika umerenosti, samoograničenja i reformizma?

Uprošćeno, ona se svodi na sledeće:

S jedne strane, državu i njenu moć, njenu dominaciju nemoguće je srušiti; državu nije ni poželjno rušiti. Izričito se odbacuje teza o odumiranju države. Nasuprot Marksovoj tezi o potrebi i mogućnosti prevazilaženja podeljenosti društva na građansko društvo i političku državu u pravcu izgrađivanja ljudske zajednice, nasuprot Marksovoj tezi o odumiranju države, teoretičari civilnog društva ističu tezu o tome da je neophodno da se zadrži, artikuliše i institucionalizuje ova podela kao trajno rešenje. Otuda neki od najistaknutijih teoretičara civilnog društva tvrde da su etatistički socijalizam i samoupravni socijalizam u biti jedno isto. Zato izričito odbacuju samoupravni socijalizam.

S druge strane, teoretičari civilnog društva zanemaruju celu sferu ekonomije, što proizlazi već iz činjenice da oni političku sferu i državu smatraju neovisnima od ekonomije i, s tim u vezi, i od klasnih odnosa (potpuno zanemarivanje marksističke klasne analize je takođe jedno od bitnih obeležja teorije civilnog društva); no iz ono malo reči što posvećuju ekonomiji proizlazi njihovo gledište da i kapital, eksploataciju i moć, koje on podrazumeva, takođe nije moguće nadvladati.

S obzirom na ovu kapitulaciju pred državom i kapitalom, jedino što preostaje jeste da se, nasuprot dominaciji države i eksploataciji kapitala, nasuprot »patologijama modernosti« (Habermasov izraz), koji iz te eksploatacije i dominacije proizlaze, institucioniše posebna, autonomna sfera društva, sfera civilnog društva, koja bi što je moguće više zaštitila »svet života« (pojam preuzet od Huserla) od moći kapitala i države, da bi se u takvom društvu, u kome nije moguće izići na kraj ni sa kapitalom ni sa državom, ipak stvorila jedna društvena sfera u kojoj će se omogućiti individualna sloboda. Znači, kao konačno istorijsko rešenje predviđa se trosferna društvena organizacija, pa i društvena organizacija socijalizma; prema tome, odstupa se od ideje istinske ljudske zajednice, transformacije društva u zajednicu, što je bila svojevremeno i građanska, a ne samo Marksova ideja.

Interesantno je da su 70-ih godina nešto drugačijim putevima do ideje o neizbežnosti, istina nešto drukčije trosferne društvene organizacije, upravo društvene organizacije socijalizma, došli neki socijalistički teoretičari u Francuskoj i Italiji — prvi

Digitized by Google

Pjer Rosanvalon, za njim, Andre Gorz, Franko Krespi, Lučano Pelicani i drugi.

Teoretičari »socijalističkog civilnog društva« u nas prihvataju manje-više sva ova bitna obeležja teorije civilnog društva i ističu da jugoslovenski model civilnog društva mora biti »minimalističan, realan i reformistički«. On mora da podrazumeva ideološki i politički pluralizam, koji se može razvijati i unutar Socijalističkog saveza, od države i »zvanične« politike (znači, od SKJ) neovisnu sferu javnosti (sa slobodnim tribinama, profesionalnim udruženjima, udruženjima građana, alternativnim društvenim pokretima, subkulturnim institucijama i slično), jaku »pravnu državu« i »modernizaciju ekonomije«.

Digitized by Google

Vukašin Lončar

Suština poruka 13. kongresa SKJ

Na komunistima Jugoslavije danas, kao što je to bilo i juče, a biće i sutra, leži najveća odgovornost za menjanje stanja u društvu, za brži izlazak iz ekonomske i razvojne krize, kao i za nove prodore socijalističkog samoupravljanja. To je i suština poruka i smernica 13. kongresa SKJ.

Govoriću o tri bitna elementa ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije — o jedinstvu, demokratizaciji odnosa i odgovornosti, kao bitnim pretpostavkama demokratizacije odnosa u društvu.

Danas se radničko-klasna ukorenjenost i avangardna uloga SKJ kao jedinstvene revolucionarne organizacije, iskazuju, proveravaju i potvrđuju u društvenoj akciji, u odlučnoj borbi za ostvarivanje dugoročnih i neposrednih interesa radničke klase, sadržanih i u opredeljenjima i porukama 13. kongresa, a naročito u doslednoj borbi za stabilizaciju privrednog života, razvoja i dogradnju političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije, jačanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, u ofanzivnoj borbi na celom idejnom frontu za neprekidno razvijanje tekovina socijalističke revolucije, a protiv etatističkih, tehnokratskih, dogmatskih, nacionalističkih, buržoasko-liberalističkih i drugih antisocijalističkih snaga i tendencija.

Ulogu idejno-političke avangarde Savez komunista može da ostvari samo ako je u okviru svih oblika socijalističke samoup-

Digitized by Google

ravne demokratije najčvršće povezan s radničkom klasom i ako se dosledno bori za to da volja samoupravno udruženih radnika, njihove potrebe i interesi budu odlučujući činioci našeg razvoja. Savez komunista će utoliko uspešnije realizovati svoju ulogu i zadatke ukoliko radnička klasa i svi radni ljudi, stvaraoci materijalnih i duhovnih dobara, stvarno odlučuju o svim bitnim i svakodnevnim pitanjima svog života i rada, dakle i o svim pitanjima društvene reprodukcije i društvenog razvoja. U tome je, zapravo, i istinsko izvorište socijalističke samoupravne demokratije, u tome se ogleda sloboda rada i obaveza radnih ljudi i građana, njihovo stvaralaštvo na liniji daljeg oslobađanja rada i čoveka. Da bi Savez komunista stvarno postao činilac daljeg razvijanja socijalističke samoupravne demokratije, neophodno je da se i sam razvija, da se brže demokratizuje, da svojim sadržajima, organizovanošću i načinom i metodom delovanja bude mobilizator i usmerivač samodelatnih akcija radničke klase i radnih ljudi. Jedan od bitnih uslova takvog njegovog delovanja je da bude jedinstven u opredeljenjima i odlučan i čvrst u njihovom ostvarivanju, i to u neposrednoj akciji.

Polazeći sa tih idejnih i klasnih pozicija, Savez komunista svojom idejno-političkom akcijom mora podržati sve ono što društvo pomera napred i vodi ka svetu slobodno udruženog rada, ka besklasnoj komunističkoj zajednici.

U tom cilju on mora biti mnogo otvoreniji za smele protoke novih ideja, novih naučnih, marksistički zasnovanih, spoznaja, humanističkih i demokratskih težnji ljudi — za njihovo prihvatanje i primenu u društvenoj praksi: on mora više afirmisati rad i stvaralaštvo, znanje i inovatorstvo, a odlučnije otklanjati prepreke na putu ka bržem prihvatanju izazova savremene nauke i tehnologije i demokratizacije društvenih odnosa.

Mnogo šira i brža demokratizacija unutrašnjih odnosa, organizaciono prilagođavanje i menjanje načina rada — a na pravcu realizovanja suštinskog koncepta definisanog na 10. i 11. kongresu — osnovne su pretpostavke uspešnijeg ostvarivanja društvene uloge SKJ, jačanja njegovog idejnog i akcionog jedinstva, a time i doslednijeg ostvarivanja njegove idejne orijentacije u praktičnoj politici. Svi verbalni apeli u pogledu efikasnosti, odlučnosti, jedinstva, odgovornosti, prednjačenja i beskompromisnosti — i dalje će ostati gole proklamacije ukoliko se ne učini odlučniji zaokret upravo u tom osnovnom polazištu ostvarivanja vodeće uloge SKJ, u njegovom usmeravanju prema radnim ljudima-samoupravljačima i njihovim organizacijama i institucijama. Zbog kolebanja oko ostvarivanja ovog suštinskog koncepta, pa i usled uticaja dogmatske svesti, mnoge organizacije SK još rade po starom i nisu dovoljno osposobljene za to da ostvare svoj uticaj u sredinama u kojima deluju, zapadajući u kritizerstvo i jadikovanje nad teškoćama, a nije mali broj i onih organizacija koje su postale privesak tehnobirokratskog aparata, a i njegovim ideologom.

Digitized by Google

Sva ova saznanja su i na 13. kongresu SKJ kritički analizirana, ali su, i posle Kongresa, izostali napori s ciljem da se stanje energičnije menja nabolje. Očito, uzroci tome su dublji. Mi moramo sagledati izvore tih problema i slabosti u unutrašnjim odnosima SK, kako ne bismo ponavljali jedno te isto ili, pak, uzroke samo tražili u pasivnosti članstva i osnovnih organizacija. Ne želimo da radimo po starom, a za novo se nismo dovoljno osposobili.

Savez komunista mora prevazići vlastitu zatvorenost, odreći se forumskog rada i sprege s upravnim strukturama, i naći se usred poprišta bitke za stabilizaciju i samoupravljanje, izići pred narod i među radne ljude i građane, pa razviti masovan i neposredan politički rad, uticati na svest ljudi, boriti se za aktiviranje svakog čoveka, kako bi još više ojačao front organizovanih socijalističkih snaga. U tom smislu, Socijalistički savez treba još više razvijati kao organizovani društveno-politički pokret svih građana, kao front u akciji, a ne front foruma i deklaracija. Samo tako možemo, i u ovim teškim vremenima i suočeni sa izazovima, dobiti i ovu veliku i tešku bitku za stabilizaciju i razvoj. Savez komunista, ako želi da ostvaruje svoju ulogu, mora stalno dobijati impulse iz klasne strukture društvene baze, a tokom ostvarivanja akcija uvek voditi računa o raspoloženju i volji radnih ljudi i građana.

Jedinstvo i demokratija, koji proizlaze iz primene demokratskog centralizma, neodvojive su komponente jedinstvenog procesa koje se međusobno uslovljavaju i razvijaju u društvu i Savezu komunista. Nema jedinstva izvan demokratije, niti demokratije bez jedinstva.

I

Prvi je uslov jačanja idejnog i društvenog jedinstva SK da član SK zaista postane aktivni subjekt izgrađivanja i sprovođenja politike; on ne sme ostati pasivni posmatrač koji, istina, prihvata, ali ne sprovodi stavove, koji se informiše, ali ne ostvaruje bitni uticaj na politiku SK.

Oživotvorenje demokratskog centralizma podrazumeva široko učešće članova i organizacija u izgrađivanju stavova i zaključaka, ali i odgovornost i jedinstvo u njihovom sprovođenju.

Savez komunista mora biti strog sudija, pre svega, prema sebi samom, a potom i prema svim drugim društvenim subjektima. U SK se ističu različiti pogledi i stavovi u pogledu jedinstva — šta ono znači i kako se postiže. Danas se zaklinjemo u Program SKJ i odluke Kongresa, a praktično svako radi po svome, »ušančuje se« u svoje stavove, sprovodi ono i koliko njemu trenutno odgovara, za što smatra da je u interesu njegovog kolektiva, opštine, pokrajine i republike, ne vodeći računa o interesima radničke klase i svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

U javnosti se, na podsticaj pojedinih komunista, stvara atmosfera ostvarivanja velikih i brzih zaokreta. Istovremeno, ima i onih koji tvrde da Kongres nije dao odgovor na mnoga pitanja; oni rade i ponašaju se kao da Kongresa nije ni bilo. Naš kritički odnos prema negativnim pojavama i deformacijama, za koji smo se uvek zalagali, u poslednje vreme sve više prerasta u sveopštu kritiku, u nadmetanje ko će crnje i sa krupnim rečima opisati našu situaciju. Mnogo je, međutim, primera nove prakse i ponašanja, ali se sve to ne vidi ili bar ne dovoljno. Na čemu onda i kako graditi predstavu o društvu za koje se zalažemo; isključivo rušenjem ne dolazi se do novog.

Ne možemo a da ne budemo zabrinuti zbog atmosfere koja se u javnosti stvara, a pruža u osnovi pogrešnu predstavu o stanju u nas. Nas zapljuskuje malograđansko, nihilističko kritizerstvo (koje nije palo s neba), etiketiranje i diskvalifikovanje ljudi. Sve to nagriza tkivo našeg društva, međusobno poverenje i stabilnost.

Ma koliko da je važno odbiti udarce građanske desnice i pseudoradikalizma, isto toliko je bitno, naročito u ovoj kriznoj situaciji, ukazivati i na opasnost uvek spremnog dogmatskog, birokratskog, centralističkog, unitarističkog koncepta socijalizma. Dosta je onih koji govore da SK treba da uzme stvar u svoje ruke, a to znači — partija ima da raspravi, propisuje, odlučuje, jednom rečju, to je povratak na stare metode delovanja. Mnogi problemi, greške i slabosti u ekonomskoj politici sada služe kao povod da se rešenja traže u uniformnom, u biti unitarističkom konceptu organizovanja društva. Uopšte uzev, mislim da moramo biti daleko osetljiviji i otporniji prema takvim tendencijama.

Ili, danas se pod plaštom promena kriju različiti zahtevi — počev od onih potrebnih i nužnih, koje inicira i pokreće SK, do onih koji bi pod vidom krečenja fasade želeli da uzdrmaju same temelje sistema. To mnogima služi kao odora koju navlače iz želje za osvajanjem vlasti, kao paravan za nerad, neodgovornost, nesprovođenje politike, ustava, zakona, samoupravnih normi. Savez komunista Jugoslavije je bio i danas je za promene koje znače učvršćivanje revolucionarnog kursa razvoja našeg društva, vlast radničke klase.

U ostvarivanju revolucionarne uloge SK sukobljavamo se i sa onim tendencijama čiji nosioci smatraju da SK može efikasno delovati ako je unutar njega ostvaren idejni i politički pluralizam. To bi nas vodilo na građanske pozicije višepartijskog sistema.

Moramo uvek i bez ikakvog zamagljivanja razgovarati o stvarnim otvorenim problemima i uzrocima nejedinstva, o tome ko sprovodi, a ko to ne čini, politiku SKJ i odlučnije i brže raditi na razrešavanju suštinskih, ekonomskih, socijalnih, razvojnih problema i beskompromisno se boriti za sprovođenje jedinstvene politike SKJ, sasecati u korenu oportunizam, nejedinstvo, federalizaciju, konsenzusnu demokratiju u SK. Polazeći od toga da je SKJ faktor idejne i političke integracije i političke kohezije naše

Digitized by Google

višenacionalne zajednice, CK SKJ, kao idejni i politički centar, centralni i pokrajinski komiteti SK i njihovi izvršno-politički organi, svi članovi i osnovne organizacije nose punu odgovornost za ostvarivanje idejnog i akcionog jedinstva SKJ. U tom pogledu, Peta sednica CK SKJ je od velikog značaja. Jačanje uticaja radničke klase na politiku i praksu SK, efikasnije razrešavanje nagomilanih ekonomskih, socijalnih, društvenih problema i protivrečnosti, promene metoda rada SK i ukupnog političkog delovanja, zaustavljanje negativnih idejnih tokova i delovanja malograđanske kontrarevolucije — to su pitanja od velike važnosti za jačanje snaga socijalizma i samoupravne demokratije. Na karakter, pravac i cilj kretanja našeg društva prevashodno utiču elementi novog, a ne ostaci starog. Socijalističke progresivne snage, a u prvom redu SKJ — obavezan je da prevazilazi krizu, da bude inicijator novog, da ubrzava revolucionarne procese.

II

Istorija radničkog i komunističkog pokreta pokazuje da je u teškoj situaciji demokratija bila stavljana na probu, kada se postavljalo pitanje jedinstva, efikasnosti i »važnost trenutka«. No za SKJ nijedan »trenutak« nije toliko važan da bi suspendovao demokratiju i dostignuti demokratski razvoj, aktivnost i stvaralaštvo, revolucionarne potencijale u bazi društva.

Edvard Kardelj je isticao: »Socijalizam se ne može zamisliti bez demokratije... moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna *vodeća uloga interesa radničke klase, često povezane sa svim drugim radnim ljudima*, i da onda bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu.«

Znači, shvatajući i razvijajući socijalističko samoupravljanje kao društveno-ekonomski i politički odnos, kao revolucionarni proces transformacije jugoslovenskog društva, može se reći, uprkos svim ograničenjima i zastojima, samoupravljanje ipak sobom nosi najveće domete demokratije. Za takve sadržaje društvenog života radničke klase i svih radnih ljudi moramo se dalje boriti delima.

Danas dolazi do sukoba između snaga socijalističkog samoupravljanja i tehnobirokratizma. U tom pogledu smo na prekretnici: kako dalje nastaviti razvoj samoupravljanja, čak i pod pritiskom ekonomskih teškoća i protivrečnosti? Na nove probleme i zahteve, koje nameću naučno-tehnološki razvitak i društveni progres, ne može se odgovoriti starim jezikom, starim metodima. Za nas ne predstavljaju problem ciljevi; ti ciljevi su jasno definisani i poznati. Problem je: kako pomeriti praksu, menjati naša ponašanja u mnogobrojnim institucijama sistema i, korak po korak, ići ka cilju? Pitanje, koje nije upućeno drugima, glasi: zašto

Digitized by Google

radnici nemaju potreban uticaj na odluke koje se donose u delegatskom sistemu, a bitne su za te kolektive i radničku klasu u celini. Zato odbrana demokratskog socijalističkog razvoja našeg društva zahteva da istovremeno branimo temelje sistema, a menjamo ono što treba istinski da jača klasni karakter našeg društva, federativno ustrojstvo, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Razvoj demokratskih odnosa u Savezu komunista ima svoj klasni i socijalni sadržaj i sastavni je deo procesa demokratizacije društva. U osnovi toga procesa je odlučujući uticaj radničke klase i radnih ljudi na politiku i praksu Saveza komunista, kako bi SK bio pod stalnom kontrolom radnika. U tom pogledu predstoje krupne obaveze — ako ne želimo da zaostajemo.

Od najvećeg je značaja da se u organizacijama i organima SK više neguju i razvijaju stvaralačka i konstruktivna kritika, inicijativa, samokritička svest, demokratski dijalog, argumentovana borba mišljenja, drugarski komunistički odnosi — i sve ono što jača svesnu odgovornost i, kako smo to nekad govorili, svesnu partijsku disciplinu. U isto vreme, moramo se odlučno suprotstaviti dogmatskoj svesti koja rešenje za sve probleme traži i vidi u birokratskoj stezi, komandovanju, »čvrstoj ruci« i slepoj poslušnosti, gušenjem misli, duha i demokratije, u stvari, vidi u reprodukciji birokratizma, pa otud i težnja da se radni ljudi i građani drže što dalje od donošenja odluka; monopol u odlučivanju birokratija želi za sebe. Pod vidom kritike birokratizma u SK javljaju se razna liberalistička shvatanja koja u SK vide tribinu, klub za negovanje lepih ideja.

Naravno, nijedna revolucionarna organizacija, pa ni SKJ, ne može živeti samo od kritike različitih problema i slabosti. Ukazujem na ovo zato što je znatan broj naših organizacija i organa — pod pritiskom velikih teškoća i sopstvene nesposobnosti da razotkrivaju prave uzroke i izvore sadašnjih zastoja i otvaraju nove perspektive — uhvatio manir samokritičkog inventarisanja problema i jadikovanja nad teškoćama, dešperatorskog prikazivanja stanja, što svakako nikoga ne motiviše na akciju. Od snage koja upućuje kritike, SKJ — u sadašnjoj složenoj situaciji — mora brže da preraste u snagu koja, pored kritike postojećeg i negativnog, ukazuje i u kom pravcu ono što se kritikuje treba menjati i, u isto vreme, kako mobilisati radne ljude da doista i menjaju ono što ne valja. Kritiku valja dovesti do kraja, a to znači pronaći bolja rešenja za ono čime smo nezadovoljni. Iz demokratske borbe mišljenja i kritičkog dijaloga uvek mora da proiziđe i konkretan zaključak koji upućuje na preduzimanje akcije, na razrešavanje problema i menjanje stanja. Zato se i svaki sastanak osnovne organizacije ili organa SK uvek mora završiti jasnim i konkretnim akcionim zaključkom, iz kojeg će svaki član saznati šta mu je u datom momentu obaveza.

Dakle, moramo izgrađivati takav demokratski odnos i metod kojim se princip demokratskog centralizma ostvaruje kao unut-

Digitized by Google

rašnja akciona potreba za demokratskom sintezom mišljenja, kojom se različiti stavovi dovode do jedinstva, do sklada reči i dela u revolucionarnoj akciji komunista. Odluka koju takvim demokratskim putem usvoji većina — zakon je za svakog člana SK. To i jeste pretpostavka izgrađivanja i ostvarivanja idejnog i akcionog jedinstva.

Na toj liniji, promene u radu SK, različiti oblici akcionog organizovanja i delovanja članova SK treba još više da postanu činioci procesa samoupravnog, ekonomskog, društvenog, idejno-političkog, kulturnog i moralnog integrisanja našeg jugoslovenskog društva. Kadrovsko obnavljanje redova SK treba da bude tome podređeno.

Naša zemlja, koja je najdalje otišla u razvijanju demokratskih odnosa i sloboda radnog čoveka, već duže vremena je izložena snažnom, precizno usmeravanom i organizovanom delovanju antisamoupravnih i antikomunističkih tendencija i snaga spolja i iznutra. Antisocijalističke pojave počele su da prodiru i osvajaju pojedine naše institucije. Što je najteže, počela se gubiti revolucionarna osetljivost prema nacionalizmu, liberalizmu, dogmatizmu i svim snagama i tendencijama koje se nude kao zamena za samoupravljanje.

Svi mi čitamo ili slušamo šta pojedini komunisti pišu i govore o 1937, 1943, 1948, 1966, 1971. ili 1974. godini, da pomenem samo neke značajne međaše naše revolucije, a pri tom izostaje reagovanje, izostaje odgovornost za napisano. Pojedinci iz naših redova, kao i protivnici, potežu pitanje detitoizacije i napadaju Kardelja, Bakarića i druge istaknute ličnosti naše revolucije, a zagovaraju rehabilitaciju Đilasa, Rankovića i njima sličnih. Zatim, šta znače zahtevi za prekrajanjem granica republika i pokrajina, optuživanje drugih naroda za genocid, za opljačkanost, nerazvijenost, izrabljivanost i slično? Nacionalizam se ne bi mogao razviti do stepena na kojem postaje osnova kontrarevolucije da nije bilo i da nema oportunističkog tolerisanja, pa i prećutne podrške »svom nacionalizmu« u redovima članova SK.

Danas se i u ime demokratije, svakodnevno, iz naših pojedinih institucija, našim društvenim sredstvima finansiranih, napadaju osnovne vrednosti društva i tekovine revolucije — dovodi se u pitanje naše federativno uređenje, politika nacionalne ravnopravnosti, rukovodeća uloga i moć radničke klase. U ime demokratije i slobode, drugima se oduzima pravo na tu demokratiju i tu slobodu. Postavlja se pitanje: gde je granica tolerancije u odnosu na takve pojave? Očito da odnos moći društvenih snaga još nije u takvoj meri prevagnuo u korist socijalizma i samoupravljanja, pa bi to, ako bismo zapostavljali tu činjenicu, u današnjoj konfliktnoj situaciji, moglo da ima nesagledive posledice. Stoga smatram da su veoma aktuelna upozorenja Edvarda Kardelja: »Socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe pro-

Digitized by Google

tiv socijalizma«, što znači da je nama potrebna demokratija za socijalističke snage, a ne kao sredstvo borbe protiv socijalizma.

Moramo istrajati na klasnoj prirodi naše demokratije, koja podrazumeva ne samo pravo nego i obavezu, ne samo slobodu diskusije nego i akcije, ne samo dogovaranje i sporazumevanje već i efikasno sprovođenje. Uspostavljanje odnosa između proklamovanog i stvarnog, jedinstva misli, akcije i dela, odgovornosti za preuzete obaveze doprinosiće stvarnom menjanju društvenih odnosa u željenom smeru.

III

Partiji je potrebno više demokratije, više jedinstva, više odgovornosti.

Demokratija bi postala proklamacija, spisak formalnih prava, ukoliko ne bi jačala odgovornost za sprovođenje na demokratski način utvrđene politike i stavova. To je ključno pitanje u funkcionisanju našeg sistema. Stoga jačanje ekonomske i političke, pojedinačne i kolektivne odgovornosti na svim nivoima organizacije društva postaje preka potreba. Ustavne promene treba da omoguće afirmaciju rada i stvaralaštva, jačanje odgovornosti za celishodno korišćenje i upravljanje društvenim sredstvima, savesno izvršavanje radnih obaveza. U našem društvu svako mora da obavlja one poslove i izvršava zadatke koji proizlaze iz njegovog položaja u radu i upravljanju, vršenju društvenih funkcija.

Danas se sa svom oštrinom postavlja pitanje odgovornosti u Savezu komunista, koja je dvostruka — naime, odgovornost prema samoupravnim organima i radnim ljudima i SK. Naravno, SK ne može preuzimati neposrednu odgovornost za konkretan rad i ostvarivanje zadataka drugih subjekata, koji su za to po Ustavu nadležni i obavezni. Ali SK nosi odgovornost za rad svojih članova, delegacija i delegata u institucijama sistema, za ostvarivanje usvojene politike.

U cilju jačanja uticaja i ugleda SKJ ne može se dozvoliti da se usvojena politika, stavovi i zaključci, ustavne, zakonske, samoupravne i statutarne norme ne ostvaruju, a da za to ne snose političku odgovornost, posebno rukovodeći kadrovi i nosioci društvenih funkcija.

Statutarnu obavezu osnovnih organizacija i organa da redovno, a najmanje jedanput godišnje kritički ocenjuju svoju ukupnu aktivnost, a time i svakog člana pojedinačno, valja odmah, dosledno, stvaralački i odgovorno primenjivati u praksi.

Odlučno i bez kolebanja treba sprovoditi kongresni stav o idejno-političkoj diferencijaciji u SK. Diferencijacija nije neka autonomna akcija, već sastavni deo konsolidacije, prestrojavanja redova SK, jačanja revolucionarne vodeće uloge Partije. Pojedincima koji su u sukobu sa programskim opredeljenjima, mo-

Digitized by Google

ralnim normama i Statutom SKJ, koji ispoljavaju oportunizam, deluju sa nacionalističkih, dogmatsko-birokratskih pozicija nije mesto u SK. Diferencijacija treba da se vrši na osnovu konkretnog programa akcije u svakoj sredini.

Za komuniste je presudno kako da ostanu u prvim linijama borbe za socijalizam i društveni progres. Osobine, kao što su revolucionarnost, požrtvovanje, etika, odgovornost za rad i rezultate rada, drugarstvo, borbenost, jesu svojstva koja zahteva sadašnje vreme.

Danas, u zaoštrenoj ekonomskoj krizi, koja se prenosi na mnoga područja života, demokratija se proglašava glavnim krivcem za mnoge slabosti i neefikasnosti. Pojedinci izlaz vide u vraćanju u prošlost. Iskustva drugih i naše sopstveno upućuju na potrebu snažnog kretanja napred. Za demokratsku socijalističku samoupravnu viziju razvoja — alternative nema.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Demokratija nije cilj za sebe

Za nas bi demokratija trebalo da znači i neposrednu vladavinu radnika na putu ka opšteljudskoj emancipaciji. Osvajanje, u jedinstvu, celovitosti i nedeljivosti, slobode klase, nacije i ličnosti. Da li traju ovi procesi kod nas? Ima mišljenja, mnogi kritičari našeg društva to ističu, da smo te procese zaustavili.

Više ljudi ovde s razlogom misli da radnik koji ima četiri do šest miliona dinara ličnog dohotka mesečno ne može da bude slobodan. Siromašnima, a među njima su i mnogi stvaraoci, treba otvoriti istorijsku perspektivu da izađu iz situacije u kojoj su. To bi takođe bio put razvoja demokratije.

Kako bi izgledalo naše društvo kad bi se Savez komunista odrekao monopola na propisivanje opštedruštvenog razvitka? Može li biti demokratije u društvu dokle god se monopolno i ideološki odlučno istrajava na tezi da je KPJ, odnosno SKJ stvorio i stvara novu Jugoslaviju? Može li se kod nas govoriti o bespartijskoj demokratiji kao istorijskoj mogućnosti?

Ova pitanja postavljaju oni koji u Savezu komunista vide prepreku razvoju demokratije u društvu. Mislim da je ovde reč o političkom a ne teorijskom pristupu, njime se otvara arena političke borbe, licitiraju druge moguće političke snage, u odnosu na dosadašnji istorijski legitimitet Saveza komunista kao dominantnog (da li to bezuslovno znači i monopolnog?) političkog subjekta u društvu.

Digitized by Google

Svako uzdizanje pojma i vrednosti demokratije iznad klasnih razlika, ideologiziran je misaoni ili praktični akt u ime nečijih posebnih interesa. Videti demokratiju kao cilj za sebe i po sebi — ostatak je one vlasničke i duhovne klime koja se ideološki temelji na prirodnom pravu, zaustavljajući istoriju negde na ivici smene feudalnog i buržoaskog društva.

Imamo takav politički odnos snaga danas u Jugoslaviji koji ne dozvoljava da se pristupi »velikom čišćenju« našeg socijalizma od prašine indiferentnosti i istorijske neodgovornosti prema ciljevima socijalističke revolucije. Kao da je previše običnog mirnog života, suviše borbe za dnevnu vlast, za održavanje postojećeg političkog odnosa snaga. To su obeležja situacije koja se ne može označiti revolucionarnom. Naprotiv, u najmanju ruku, to su obeležja statusa quo. Zato mi nismo u situaciji da pustimo lozinku »prestrojavanja« a da se prethodno ne sprovede radikalna idejna i politička diferencijacija svih onih snaga, normi i interesa koji su zaustavili tokove naše revolucije. Ako se to ne dogodi, u »prestrojavanje« bi se uključili svi oni kojima socijalističko samoupravno društvo i nije potrebno.

Ako ne bismo hteli da kasnimo više nego što kasnimo, da ne bi došlo do zakašnjenja koje bi dovelo revoluciju u pitanje, onda se moraju učiniti koraci koji znače obnovu socijalizma, njegovo vraćanje na bistre izvore odakle je i poteklo učenje, da bi se negde uz put zamutilo. A izgleda da se zamutilo kad je prenebregnut demokratizam, zatim masovnost, inicijativnost, klasna orijentacija i ravnopravnost, što se samo borbom, a što da ne kad je reč o ljudskoj sferi, i druženjem mogu ostvarivati.

Nema demokratije u uslovima gomilanja moralne truleži. A ta moralna trulež nije kriza ove ili one individue, ona je posledica izneveravanja, makar to bila i delimična praksa, nekih izvornih ideala i ciljeva revolucije. Malo je, naime, ljudi koji se iskreno pitaju šta se to događa sa vrednosnim sistemom naše revolucije ako sve veći broj istaknutih ličnosti naše revolucije i nosilaca Spomenice 1941. godine odbija javni karakter svoje sahrane, beži od svojih ranijih i novih krugova, ne želi ih iznad odra, vraća se intimi. Taj broj ljudi je sve veći. Od Rodoljuba Čolakovića do, nedavno, Đure Kladarina. A to je praćeno tišinom. Niko da prodre u razloge ove tišine, niko da vidi uzroke ove pojave.

Traje, po mom mišljenju, kriza političke ličnosti. Politika je ovde shvaćena kao osamostaljena sfera. U pitanju je ličnost koja ne zna suštinu političkog fenomena. Ličnost vladavine, vlasti. Takav političar nosi »razum realiste«, koji nije razum, već lična kalkulacija vođena interesom. Ovde se slažemo sa mišljenjem da su mnogi političari naše epohe — »političari pragmatisti«, oni koji su napustili kritičko mišljenje, zamenili ga ideologijom kao apologijom. Politika i mišljenje se kreću jedno pored drugog, izuzev ako nisu u sukobu. Takav političar može da rešava samo periferne probleme, ali ne i suštinske, jer se ne

Digitized by Google

pita u čemu je smisao politike uopšte, sama suština političke emancipacije. Čini mi se da mi imamo previše takvih političara i da su oni takođe faktor zadržavanja demoralizacije društva.

Savez komunista je imao snage da samokritički kaže da stepen jedinstva u rukovodstvima Saveza komunista nije primeren krizi kojom je društvo zahvaćeno. Mislim da je ta samokritika dobra, ali nije dovoljna. Traži se naredni korak, koji će voditi tom jedinstvu, i tu ima zaplitanja, sve do ideoloških. Jedni kočničari jugoslovenskog socijalizma ih vide u inerciji rukovodstava te u njihovom separatnom ponašanju. Drugi ih vide u neprijatelju, snagama kontrarevolucije. Treći smatraju da problem nije u ljudima, u narodu, već u sistemu. I narod nije toliko bezuman da ne ostvaruje sistem i norme koji su mu u interesu. Četvrti, a to je dobro, traže neku sintezu svih ovih momenata. U svakom slučaju, dobro je što Partiju muči sumnja u sebe samu. Ova sumnja može postati kreativna: povesti Partiju ka jedinstvu koje je za ovu etapu potrebno.

Situacija je takva da se moramo pitati: hoćemo li se ponašati kao onaj političar koji, kada voz stane na otvorenoj pruzi, spušta šalone pa izjavi da, po njegovom uverenju i mišljenju, voz ide dalje. Očigledno je da ne ide, da stoji, pa se zato i pitamo kome je potrebno zavlačenje glave u pesak.

Mi nemamo dovoljno razvijenih analiza, a moramo brzo do njih doći, da vidimo kome je to u interesu da revolucija stane, a i prestane, ko to neće samoupravljanje i zašto, ko se to demokratije kod nas plaši kao bauka, dok se na mnogim prostorima s razlogom ističe da nam je potrebna kao vazduh.

Nije na pojedincu da bezuslovno licitira hijerarhiju poteza koje bi trebalo učiniti da bi se došlo do nove inicijative Saveza komunista te da bi se zaustavila erozija njegove vodeće uloge, a ova se na višem nivou ostvarila. Nije dobro zaklinjanje u Program SKJ i uopšte nije dovoljno bilo kakvo zaklinjanje. Dokle god verujemo ili namerno ističemo da je Program SKJ, usvojen na VII kongresu, potpuno dovoljna platforma za komunističko delovanje u sadašnjoj etapi društvenog razvoja, pravimo krupne teorijske i idejne greške. Tačno je da mnogi njegovi delovi imaju aktuelnu dimenziju, ali ima i onih koji je nemaju, koji su proizvod revolucionarnog, gotovo čistog optimizma. Tu mislim na ne male delove koji utvrđuju činjenice (ne i zadatke) da traje »snažan razvitak socijalističkih društvenih odnosa«. Svi znamo da to danas nije slučaj, da takav razvitak ne traje. Uostalom, u samom Programu stoji da je on izraz socijalističke misli u današnjoj etapi društvenog razvoja. Da li zaista neki veruju da i danas traje ista etapa od pre gotovo 30 godina? Zar, u međuvremenu, nije napredovala kritičko-revolucionarna marksistička misao, koja se odnosi na situaciju u kojoj smo u ovoj današnjoj etapi? Najzad, u Programu SKJ nema mnogih odgovora koji su nam danas potrebni.

Digitized by Google

Logika je i revolucionarne prakse i otpora toj praksi i misli te prakse — da se razvija. Po meni, nema nove inicijative Saveza komunista ako revolucionarna teorija zastareva, ako postaje puka istorijska građa. Da li smo sadašnju etapu društvenog razvoja kritički teorijski sagledali i postavili zadatke za ovo razdoblje? Zar nismo dužni da izvršimo kritičku analizu o tome šta nam se dogodilo poslednjih 30 godina i da na osnovu nje utvrdimo programske zadatke za ovo naše vreme? Kome to toliko godi da teorija i politička misao miruju 30 godina? Da li je svetska situacija danas bez ostatka ista kao pre 30 godina i treba li socijalizam, i onaj, najpre, kao svetski proces, i ovaj, realni u socijalističkim zemljama sagledati iz današnjih perspektiva, tendencija i što da ne — promena koje se na mnogim stranama vrše, a i kod nas.

Mislim da se kontinuitet naše revolucije dovodi u pitanje baš zato što nema inovacija i novih misli na temelju sadašnjih promena. Ne predlažem ovde za raspravu odbacivanje dosadašnjeg Programa SKJ, već jednu njegovu temeljniju redakciju, ne sitne popravke i dopunu, sa stanovišta kako rešavati kriznu situaciju naše revolucije, nedovoljnu delotvornost političkog pokreta, njegovo nejedinstvo, a što je toliko potrebno u ovo vreme. Tu je, naravno, i cela oblast produkcionih i svojinskih odnosa, gde smo iznad dozvoljenog izmešali stvari, a pre svega onemogućili da razvijamo jedinstveni produkcioni odnos u Jugoslaviji. Tu je i neprimereno tehnološko zaostajanje, antiteorijska pozicija onih koji na klasičan način vladaju, tu je pretnja socijalizmom u znaku oskudice kada se nužno ruše svi ideali.

Znam za dilemu: da li nova istorijska situacija u svetu i razvoj socijalizma kao stvarnost i istorijski proces zahtevaju samo popravke postojećih mišljenja i političke prakse ili, pak, korenito renoviranje kako dosadašnjeg mišljenja tako i političke prakse. Ima mišljenja da su odgovori na ovo pitanje bez alternative. Ja ne mislim tako. Najpre, odgovori bez alternative obuhvataju jednu mogućnost, te zato nisu ni demokratski ni dijalektički. Takvi odgovori, uostalom, nisu zasnovani ni na dosadašnjoj istorijskoj praksi. I inercija i radikalizam u političkom i idejnom životu ne rešavaju praktična pitanja razvoja socijalizma. Nama nije potrebno korenito odbacivanje Programa SKJ, ali ni njegove sitnije popravke. Granice na koje je socijalizam naišao traže istorijsku meru između još neistrošenog i onog što je već pohabano pa ga treba zameniti novim. I predlažem, zato, temeljniju, dubinsku redakciju postojećeg Programa, takvu redakciju u koju se neće uključiti samo rukovodstva i samo teorijski radnici oko Saveza komunista, ili samo teorijski radnici koji su članovi Saveza komunista, već svi oni koji po činu, delu i misli mogu da doprinesu. Mislim da je sada vreme da se blagovremeno razmisli o ovom predlogu, pa da se do Kongresa možda izgradi strategija puta nastajanja jednog takvog redigovanog Programa. Smatram da ćemo i na taj način dati jedan od priloga tome da se prevaziđe naš teorijski deficit.

Digitized by Google

Atila Sam

Objektivna uslovljenost demokratizacije

Kada razgovaramo o problemima demokratizacije u našem društvu i zadacima Saveza komunista, moramo polaziti od činjenice da način, kao i mogućnost ostvarivanja demokratičnosti, ima svoj objektivni kao i subjektivni nivo. Kada govorimo ili mislimo na taj objektivni nivo, zna se, mi imamo u vidu nivo razvijenosti proizvodnih snaga koje u svakom slučaju, svakom datom trenutku, u velikoj meri određuju nivo, objektivni nivo mogućnosti ostvarivanja demokratičnosti u datim društvenim uslovima. Moramo uzimati u obzir i to da je u uslovima našeg socijalističkog razvoja u našem društvu došlo do izvanrednog rasta tih proizvodnih snaga. Za relativno kratak istorijski period postignuti su veoma krupni rezultati. S druge strane, pod subjektivnim nivoom se u svakom slučaju podrazumeva sposobnost i spremnost da se ostvari mogućnost demokratizacije društva. A taj nivo demokratičnosti omogućavaju proizvodne snage u društvu i čini mi se da ovde i nailazimo na poseban problem. Naime, upravo taj subjektivni nivo nekako nije išao ukorak sa ovim objektivnim nivoom u našem društvu. Nekako smo daleko više pažnje posvetili tom objektivnom nivou, i tu je došlo do određenog zastoja, u čemu ja i vidim problem koji se javlja u vezi sa procesom demokratizacije u našem društvu. Naime, tu, s jedne strane, postoje određene tendencije koje pokušavaju da

Digitized by Google

onemogućavaju dalji proces demokratizacije u društvu, a s druge — postoje određeni elementi koji govore o tome da naše društvo veoma često ne ispoljava dovoljnu sposobnost i spremnost da stvarno radi na ostvarivanju te demokratičnosti. U cilju temeljnijeg razmatranja ovog subjektivnog nivoa, ja sam i mislio da koristim rezultate jednog istraživanja koje sam sa Zlatkom Šram u Subotici sproveo među studentima I godine. Tim istraživanjem smo pokušali da ustanovimo idejne orijentacije kod studenata.

Jedan faktor, odnosno sklop idejnih orijentacija, definisan je onim stavovima koji u sebi nose izrazito kritički odnos prema Savezu komunista, partijnosti, političnosti, samoupravljanju, sindikatu, izbornom sistemu, stabilizacionoj politici, samoupravnim interesnim zajednicama, funkcionisanju kontrole, prema upravljačima društva i funkcionisanju društva u celini. Studenti koji imaju tako strukturisane stavove prema naznačenim momentima naše društveno-političke stvarnosti, u isto vreme, radniku negiraju bilo kakvu motivaciju u sveri rada, njegov lični standard, a radnikovu nemogućnost da realizuje princip nagrađivanja prema radu objašnjavaju oduzimanjem viška vrednosti od strane SIZ-ova, a korumpiranost radničke kontrole vide kao glavnog krivca što radnici ne mogu neposredno da sudeluju u donošenju odluka o sopstvenoj sudbini.

Pokušali smo da analizom faktora sagledamo ovu problematiku i došli smo do zaključka da studenti koji smatraju da je Savez komunista samo paravan iza kojeg se kriju svi oni koji žele izvući za sebe određenu korist, mimo interesa društva (tu je korelacija sa faktorom 0,65), ujedno ne prihvataju stav da je Savez komunista jedina snaga našeg društva koja se bori za ostvarivanje ideala kojima težimo. Tu je korelacija sa faktorom — 0,47. Sa ovim faktorom je najviše u korelaciji stav (i to 0,70) — da bi za našu zemlju bilo najbolje da nemamo nijednu partiju, jer partija ionako ne izražava stavove članova nego interese rukovodstva. Studenti koji se slažu sa navedenim stavovima o Savezu komunista i partijnosti, ujedno će iskazivati svoje slaganje sa stavom da sve političke partije žele isto — moć i vlast, i da je samo razlika u programima koje donese, a takođe smatraju da je u današnje vreme bolje biti što dalje od politike, jer će se situacija ionako promeniti, a oni će sačuvati svoj sopstveni mir. Tu je korelacija sa faktorom 0,36.

Na osnovu iznesenog, evidentna je činjenica da su grupisani oni stavovi koji izražavaju kritičnost, a delom i kritički odnos prema nekim momentima društvene stvarnosti. Uočljivo je da stavovi prema Savezu komunista, odnosno partijnosti, određuju ujedno sadržaj i smer viđenja nekih osnovnih društveno-političkih postavki. Drugim rečima, ispitanici koji u partijnosti vide borbu za moć i vlast, mogućnost ostvarivanja ličnih interesa, zatim koji u partijnosti vide realizaciju interesa ne članstva, nego rukovodstva, koji Savez komunista ne doživljavaju kao jedi-

Digitized by Google

nu snagu u društvu koja se bori za ostvarivanje ideala kojima težimo, i koji izražavaju krajnju apolitičnost, ujedno će imati tendenciju da naše društvo percipiraju kao potrošačko, koje se ne razlikuje od onog zapadnog i kao suviše tradicionalističko, te im ova dva stava služe kao opravdanje za nefunkcionisanje samoupravljanja, koje, po njima, nije primereno takvom društvu. Nadalje, ispitanici sa izraženim kritičkim stavovima prema partijnosti i političnosti percipiraju i Sindikat kao najslabiju kariku u samoupravljanju, ističući neprimerenost ekonomske stabilizacije u rešavanju ekonomske krize; za njih delegatski sistem nije izraz demokratičnosti izbornog sistema; upravljače društva doživljavaju kao ljude koji rade bez nadzora i kontrole, samoupravne interesne zajednice smatraju kočnicom samoupravljanja, a radnicima negiraju motivaciju za izgradnju boljeg društva, a radnikovu nemogućnost da realizuje nagrađivanje prema rezultatima rada objašnjavaju oduzimanjem viška vrednosti od strane SIZ-ova i sličnih institucija. Stoga u našem slučaju možemo ovaj dobijeni faktor predstaviti kao opšti kriticizam u sagledavanju društveno-političke stvarnosti, budući da su u njemu strukturirani neki, kao što smo videli, osnovni momenti te stvarnosti. Ovo posebno važi stoga što nikako nije slučajno da su upravo ovi kritički stavovi u značajnoj korelaciji, odnosno zasićeni su ovim faktorom. Uslovno rečeno, pozitivni stavovi koji su bili ponuđeni u tekstu od 117 varijabli, odnosno stavova, nisu tako dobro strukturirani u neke faktore, što, drugim rečima, ukazuje na to da pozitivne vrednosti društveno-političke stvarnosti nisu dovoljno prepoznatljive, odnosno internalizovane kod ispitivane populacije. Dakle, iz toga proizlazi da su kritički stavovi, s obzirom na posmatrane društvene prostore, kudikamo značajniji, prepoznatljiviji, a time i češće usvajani od strane studenata. Na osnovi elaboracije dobijenih rezultata sadržanih u navedenom faktoru, možemo zaključiti da odnos prema političnosti, partijnosti i Savezu komunista ima izvanrednu prognostičku vrednost u pogledu iskazivanja sadržaja mera i intenziteta stavova koji izražavaju doživljaj ostalih segmenata društveno-političkog života. Drugim rečima, oni ispitanici koji političnost i partijnost doživljavaju kao njima nešto strano, odnosno proizvode negativno obojenu konfrontaciju, kritičkije će se odnositi prema mogućnostima samoupravljanja, prema značaju Sindikata, stabilizacionoj politici i demokratičnosti u izbornom sistemu i prema upravljačima. Ako sada pođemo od pretpostavke da su konstruktivni stavovi u pogledu percipiranja političnosti i partijnosti u određenoj meri premisa za kritičko sagledavanje društveno-političkih i ostalih pojava i gibanja u društvu, kako bi se fiksirali, formirali i definirali pojedini problemi, odnosno objektivirali i time odredili, politički rečeno, strategijski postupci u pravcu izmene postojećeg, a istovremeno dokazujemo da je formiranje kritičkih stavova u pozitivnoj korelaciji sa nepolitičnošću i nepartijnošću u najširem smislu, onda nam se

Digitized by Google

nameće misao da postepeno može nestajati granica između onih koji imaju, uslovno rečeno, pozitivnu političnost i onih koji iskazuju negativnu političnost. Što se tiče kriticističkog i kritičkog sagledavanja društvenih momenata, to je ono što sa aspekta subjektivnog limitira dalje mogućnosti ostvarivanja demokratičnosti, i to je ono što bismo morali da imamo u vidu u daljem radu, to jest što bi Savez komunista u predstojećem periodu morao da uzima u obzir. Naime, sve ovo ukazuje na potrebu da se daleko produbljenije bavimo izgrađivanjem tog subjktivnog nivoa nego do sada. Naime, u uslovima u kojima je kriza evidentna, izostajanje organizovanog napora u ovom pravcu vodi ka jačanju idejne dezorijentacije, a time i ka slabljenju sposobnosti i spremnosti da se društvo dalje demokratizuje.

Digitized by Google

Radovan Radonjić

O klasnoj dimenziji demokratizacije odnosa u SK

Moje učešće u raspravi nije motivisano željom da pokrećem neko novo pitanje, pa čak ni ambicijom da povodom već pokrenutih kažem nešto više i potpunije od onoga što je rečeno. Cilj mi je mnogo skromniji i vezan je za potrebu da se potenciraju neki elementi pitanja demokratizacije odnosa u Savezu komunista.

O čemu je reč?

Nije sporno da je demokratizacija odnosa u SK jedna od najbitnijih pretpostavki ostvarivanja njegove idejne i političke uloge u našem društvu u cjelini. Nije sporno ni to da od stepena demokratičnosti odnosa u SK zavisi hoće li on i koliko brzo i uspješno ostvariti neke svoje krucijalne zahtjeve, poput ovih: a) da u svojim redovima okupi i potpunije angažuje najprogresivnije društvene snage, što nam je izuzetno potrebno i do čega nam je očigledno stalo; b) da kroz stvaralačku principijelnu kritičku raspravu i borbu mišljenja prodire u samu suštinu pitanja i problema kojima se bavi, i svoje idejno-teorijske spoznaje o njima uzdiže do nivoa naučno relevantnih; c) da pronalazi i afirmiše najpogodnija, optimalno efikasna sredstva i metode svog revolucionarnog posredovanja u socijalističkom samoupravnom procesu; d) da u svojim redovima stvara klimu u kojoj će svaki njegov član moći da se ispoljava kao stvaralačka ličnost,

Digitized by Google

odnosno klimu u kojoj će moći da izroni iz letargije onaj ne tako mali dio njegovog članstva koji gotovo ni na koji način ne učestvuje u partijskom radu i životu itd.

Međutim, okolnosti u kojima SK ostvaruje svoju ulogu danas, i iskustva koja pri tom stiče, upozoravaju na potrebu da on pitanju demokratizacije odnosa, prvo u sebi samom, pa potom i u društvu, prilazi krajnje ozbiljno i odgovorno.

Od više momenata koji na to upozoravaju, i koji ne bi smjeli da promaknu našoj pažnji, pomenuću samo dva.

Prvi se odnosi na to da demokratizacija za koju se zalaže Savez komunista, i koju bi trebalo da razvija u sebi i društvu, pored onih opšteemancipatorskih i civilizacijskih svojstava i sadržaja, o kojima je juče govorio drug Nikolić i koja su svakako nezaobilazna, mora da ima i snažno i veoma jasno naglašenu klasnu dimenziju.

Snažnije izražena klasna dimenzija u demokratizaciji odnosa u Savezu komunista predstavlja ne samo njegovu revolucionarnu već i egzistencijalnu potrebu. Suština demokratizacije odnosa u Savezu komunista, naime, nije u tome da se obezbijedi puka formalna jednakost svih članova u utvrđivanju partijske politike, mada je i to, već da se ostvari predominantan uticaj u Partiji onih klasnih i političkih snaga koje su zainteresovane za dalje revolucionisanje društvenih procesa u našoj zemlji, i kadri su da u tom poslu ostvare svoju ulogu. Klasna dimenzija demokratije u Savezu komunista utoliko je aktuelnija što: prvo, postojeća socijalno-ekonomska struktura članstva SK tvori takav odnos snaga i uticaja u njemu samome, unutar kojega je njegova demokratija (ona kakvu još imamo) odveć formalna, kako bi Lenjin rekao okljoštvena, demokratija, ipak, samo za manjinu; drugo, zadatke pred kojima se Savez komunista nalazi — naročito one što se odnose na zahtjev da svijet i sebe preokrene, u smislu da odista ostvaruje svoja programska opredjeljenja — ne može realizovati nikakvo aktivističko jezgro, pa makar bilo sastavljeno od samih genija, već to mogu da učine jedino najširi dijelovi partijskog članstva (naravno ne ni oni sami, bez pomoći radničke klase i ostalih društvenih snaga), i to oni dijelovi u čijem su društvenom položaju i svijesti, motivima i interesima objektivno akumulirane potrebe i zahtjevi što korespondiraju sa idejom socijalizma i komunizma.

Naravno, nije nimalo lako ispuniti zahtjev da, na primjer, jedan polupismeni radnik, nedovoljno idejno izgrađen i suočen sa mnoštvom elementarnih egzistencijalnih problema — zbog kojih se osjeća kao đavo razapet na krstu — postane svjesnim, principijelnim, odvažnim i odlučnim nosiocem i realizatorom politike kakva bi odgovarala revolucionarnoj avangardi u sadašnjim našim uslovima. Međutim, mi moramo istrajati na zahtjevu da radničko-klasna suština i sadržina bitno opredjeljuju cjelokupnu našu djelatnost. A ovih nema i ne može biti bez ostvarenog uticaja na procese i odnose u SK i društvu i tog radnika, takvog

Digitized by Google

kakav jeste, kakvog ga je istorija »ostavila u nasljeđe« i kako je formiran. U protivnom, SK će ne samo i dalje da gubi povjerenje, prestiž i uticaj u radničkoj klasi i radnim masama već će biti suočen i s opasnošću da pripadnika nekih socijalnih slojeva i društvenih grupa, prije svega takozvanih radničkih, ne bude u njegovim redovima.

Kad ovo kažem ne mislim da bi pitanju socijalno-ekonomske strukture članstva SK trebalo polaziti restriktivno i sektaški, u smislu da se uskrati pravo članstva u njemu svakom ko nije radnik u užem ili, širem smislu te riječi. Želim, naprotiv, da ukažem na nešto drugo, a to je: prvo, u principu, koji je uostalom potvrđen i u našem revolucionarnom iskustvu, bez radničko-klasnog pristupa i angažmana Savez komunista ne može da ostvari svoja programska opredjeljenja; drugo, konkretno, sada sasvim evidentno izraženo, radničko nezadovoljstvo stanjem u društvu predstavlja realnu revolucionarnu potenciju koju bi trebalo iskoristiti za rješavanje nagomilanih društvenih problema, i treće, SK mora da zaustavi proces osipanja radnika iz svojih redova, ukoliko ne želi da izgubi revolucionarna svojstva i istorijsku inicijativu uopšte.

Drugi momenat koji bih želio da pomenem odnosi se na to da bi demokratija za koju se zalaže i koju razvija SK trebalo da bude cjelovitija, sveobuhvatnija i šira, toliko prodorna i hrabra da se ne plaši ni svojih rezultata, ni sukoba sa onima koji je ne žele ili žele da je iskoriste za ostvarivanje nekih drugih ciljeva i interesa. Sa tog stanovišta posmatran, smisao demokratizacije odnosa u SK bitno je uslovljen time koliko se ona iskazuje kao sredstvo njegovog pronicanja u samu supstitucijalnu osnovu, a onda u sadržaje i pojavne oblike preobražajnih procesa i u njemu samom i šire u društvu.

Kad to kažem, imam u vidu sljedeća tri momenta:

Prvo, u društvu i u SK, istina ne formalno, ali sasvim evidentno, uporno se održava praksa svojevrsne kategorizacije mnogobrojnih pitanja i problema po stepenu njihove važnosti, a time nužno i sekretnosti i nadležnosti pojedinih društvenih segmenata da se njima bave. Pri tome se samo mali broj tih pitanja i problema, i to uglavnom onih beznačajnih, prepušta takozvanom širem auditorijumu, dok sva druga ostaju u domenu suvremenog odlučivanja užih grupa, pa i tih famoznih centara moći, o kojima tako često govorimo.

Drugo, pored te vertikalne, postoji i svojevrsna horizontalna podjela nadležnosti, uglavnom utemeljena na grupnosvojinskom monopolu, unutar koje se — čak i kad ništa o njoj nije napisano — tačno zna koliko ko smije i može, do kojih nacionalnih, regionalnih i inih granica seže njegovo pravo, gdje prestaje logika »njegove ingerencije« i počinje »miješanje u unutrašnje stvari drugih« itd.

Treće, demokratija u našoj praksi još se »toleriše« samo u procesu najširih rasprava o najopštijim pitanjima, a ona se,

Digitized by Google

po pravilu, radikalno sužava sa svakim daljim korakom u konkretizaciji zahtjeva i operacionalizaciji zadataka na njihovom ostvarivanju, da bi sasvim iščezla u sferi onoga što bi trebalo da bude kontrola izvršavanja dogovorenog.

Iz svega ovoga proizlazi zaključak da samo demokratizacija koja nadilazi naznačene i slične jednostranosti i ograničenja može biti djelotvorna za sâm SK, a njegovim posredstvom i za socijalistički samoupravni preobražajni proces u jugoslovenskom društvu. Bez ovih kvaliteta u sebi demokratija koju opserviramo i dalje će biti više sredstvo borbe protiv nas nego sredstvo ostvarivanja našeg revolucionarnog uticaja.

Digitized by Google

Risto Kilibarda

Primena samoupravnih regula

Za predmet svojeg izlaganja odabrao sam samo jedan problem, i to mahom vezan za praksu: problem sprovođenja samoupravnih regula. A sprovođenje samoupravnih regula dio je šireg problema u nas, sprovođenja društvenih regula uopšte. Ne sprovode se, ili bar ne na zadovoljavajući način, ne samo samoupravne regule nego ni odluke Saveza komunista, čak ni one koje su usvojene na kongresima, ni pozitivni zakoni, i pored toga što je država još u dobroj kondiciji, ni norme profesionalne etike, ni načela komunističke etike. Kako službeno društvo odgovara, reaguje na ovaj problem, kako ga razrješava, odnosno kako ga je razrješavalo otkad je postajalo svjesno njega, otkad zna za njega. Razrješavalo ga je, uglavnom, zatrpavanjem društva novim regulama, odnosno izmjenama, dopunama, doradama i dotjerivanjima već postojećih regula — normativnom hiperprodukcijom. Da li je problem u regulama, kao takvima, u njihovoj nepreciznosti, nedorečenosti, neprimjenljivosti — u tome što regulama nijesu pokrivene, i bukvalno, sve pore društvenog življenja? Ili je problem, ipak, prije svega, u nečem drugom?

Prešao bih na samu temu koju sam odabrao za predmet svojega razmišljanja. Prvo pitanje: U čemu je siže problema sprovođenja samoupravnih regula, koja je njegova suština? To je, prema mom mišljenju: 1. veoma učestalo zamjenjivanje adekvat-

Digitized by Google

ne interpretacije samoupravne regulative njenom kvaziinterpretacijom; i to adekvatne, u odnosu na »model«, »duh« samoupravljanja; 2. podnošenje istog zamjenjivanja, podnošenje i od strane »samoupravljačkog« mnjenja i službenog društva; 3. neprotivljenje takvom zamjenjivanju, faktičko, efektno neprotivljenje; svođenje protivljenja tom zamjenjivanju na verbalne osude, na »moranja« i »moralisanja«, na »opšta mjesta«; 4. navikavanje na kvaziinterpretaciju samoupravne regulative do, rekao bih, mirenja sa njom kao sa nečim gotovo neumitnim, jedino mogućim, u uslovima kakvi u nas, objektivno, jesu — kao sa nečim normalnim. Drugo pitanje: Po čemu se razlikuje adekvatna interpretacija samoupravne regulative od njene kvaziinterpretacije? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, valja, prije svega, raščistiti u čemu je razlika između samoupravne regulative i pravnog sistema: 1. Razlika nije u tome što se samoupravne norme ne moraju poštovati, a pravne moraju — i jedne i druge jednako treba poštovati. 2. Niti je razlika u tome što iza samoupravnih normi ne stoji država, a iza pravnih stoji — iza jednih i iza drugih stoji država koja garantuje njihovo poštovanje. Kažem, i iza samoupravnih normi trebalo bi da stoji država, iz prostog razloga što se u ovoj fazi našeg društvenog razvoja poštovanje samoupravnih normi ne može osigurati samo po sebi, odnosno svjesnošću, prisilom savjesti — i to sve manje može u mjeri u kojoj se slojno diferenciranje našeg društva približava klasnom diferenciranju. 3. Niti je razlika u tome što za samoupravni normativni sistem ne važi načelo zakonitosti a za pravni sistem važi — važi i za jedan, i za drugi. 4. Niti je razlika u tome što se samoupravne norme mogu mijenjati, a pravne ne mogu — i jedne i druge se mogu mijenjati. Razlika između ova dva sistema, kao normativnih sistema, u tome je što je mijenjanje samoupravnih normi, dakle njihovo pripremanje i donošenje, stavljeno, dato u nadležnost radnim kolektivima, radnim ljudima, spušteno je u »bazu« društva. U slučaju pravnih normi sve je u nadležnosti nadgradnje društva — pravno-političke. Prema tome, između samoupravne regulative i pravnog sistema razlika je u tome što je u prvom slučaju regulativa u rukama onih koji će je i neposredno sprovoditi, u »bazi« društva — ona je donosi, a ne neko izvan i iznad nje. U drugom slučaju, regulativa je udaljena od društvene baze, koja samo posredno, ako je riječ o demokratskom sistemu, može na nju uticati. A čim ima više posrednika, uticaj se gotovo sasvim, ili potpuno, istopi.

Kvaziinterpretacija samoupravne regulative vidi razliku između samoupravne regulative i pravnog sistema, po prilici, ovako: 1. Iza samoupravnih normi ne stoji država, zato se ove norme mogu ali i ne moraju poštovati, zavisi od toga kako odluči većina. 2. Načelo zakonitosti nije načelo samoupravnog i normativnog sistema; samoupravni organ je suveren i može da odluči na bilo koji način. 3. Radni kolektiv može, ali i ne mora da promijeni određene samoupravne norme, koje se u kolektivu oci-

Digitized by Google

jene kao neodgovarajuće. Da li će se pokrenuti postupak za izmjenu normi — o tome odlučuje većina. Ovakva interpretacija razlike između samoupravne regulative i pravnog sistema ima za posljedicu sljedeću operacionalizaciju samoupravljanja. a) Neke se samoupravne norme moraju poštovati — one koje odgovaraju većini; druge se samoupravne norme ne moraju poštovati — one koje ne odgovaraju većini. b) Neke se samoupravne norme mogu izmijeniti — one koje smetaju većini; druge se samoupravne norme ne mogu izmjeniti — one koje odgovaraju većini. c) U nadležnost samoupravnih organa stavlja se i sprovođenje donijetih samoupravnih regula, ali i ocjena adekvatnosti, pravednosti donijetih regula. Ovo drugo svakako spada u nadležnost samoupravljanja, prvo, čini se — ne. Kad su samoupravne regule utvrđene, one se moraju poštovati, dok su regule, dok se ne izmijene, kao što je to slučaj i s pravnim regulama.

Poređenja samoupravne regulative i pravnog sistema, posmatrana kroz naočare adekvatne interpretacije i kvaziinterpretacije samoupravne regulative, pojasnila su, čini se, razliku između ove dvije interpretacije samoupravne regulative. Razlika postoji: i u gledanju na izvršavanje samoupravnih regula, i u gledanju na mijenjanje postojećih samoupravnih regula, kao i u gledanju na načelo zakonitosti. Faktičko neprotivljenje, navikavanje, sve do mirenja sa kvaziinterpretacijom samoupravne regulative, objektivno vodi ka blokadi provođenja nekih samoupravnih odluka, blokadi mijenjanja nekih nepravednih samoupravnih odluka i kršenju nekih zakona, čak i najviših, osnovnih zakona ove zemlje, odnosno ovog društva. U vezi sa ovim moraju se postaviti bar dva pitanja: Prvo, zašto kvaziinterpretacija samoupravne regulative blokira sprovođenje nekih samoupravnih odluka, odnosno mijenjanje nekih nepravednih samoupravnih odluka i zašto vodi kršenju nekih zakona? Drugo, kako joj sve to uspijeva? Najprije ću odgovoriti na drugo pitanje. Ona u tome uspijeva, najkraće rečeno, uz pomoć većine. Većina je odlučila da se neke samoupravne odluke ne sprovode, većina je odlučila da se neke nepravedne samoupravne odluke ne mijenjaju, većina je odlučila da se neki pravni zakoni prekrše. Uz pomoć većine, dobila je pravo građanstva kvaziinterpretacija i operacionalizacija samoupravne regulative: da se sve samoupravne norme ne moraju poštovati, da se sve, čak ni one očigledno nepravedne, samoupravne norme ne moraju mijenjati, da u samoupravnom sistemu ne važi načelo zakonitosti. Većina je o svemu odlučila — pa šta se tu ima i može zamjeriti? Demokratija je zastupljena *par exellence.*

Nesreća nije u tome što kvaziinterpretacija samoupravne regulative ima svoju interpretaciju i operacionalizaciju samoupravljanja. Neka je ima. Nesreća je u tome što se na takvu interpretaciju i operacionalizaciju pristaje, što na nju pristaje i Savez komunista i — još gore od toga — što se na takvu interpre-

Digitized by Google

taciju i operacionalizaciju samoupravljanja često mora pristajati. Zašto? Ostavimo to za nešto kasnije.

Ako je većina radnog kolektiva odlučila da neke samoupravne odluke ne sprovodi, odnosno da neke nepravedne samoupravne odluke ne mijenja, odnosno da prekrši neke zakone, razlog je: tako je odlučila jer joj tako i odgovara. To što krši zakone koji joj smetaju — posve je razumljivo i »prirodno«. Nego, zašto krši odluke koje je sama donijela? Razlozi mogu biti neki od sljedećih, ili više njih zajedno: a) ili nijesu dobro sagledane, u toku donošenja tih odluka, sve praktične konsekvence koje proizlaze iz tih odluka; b) ili nijesu ni mogle biti sagledane u vrijeme kad su te odluke donošene; c) ili su takve odluke donošene pod pritiskom; d) ili su takve odluke donošene radi bacanja prašine u oči socijalnom okruženju; e) ili je takve odluke donijela neka druga većina radnog kolektiva; f) ili je još nešto drugo u pitanju.

Pogledajmo, izbliza, većinu koja, radi svojih interesa, blokira sprovođenje nekih samoupravnih odluka i nekih zakona, odnosno mijenjanje nekih nepravednih samoupravnih odluka. Ko čini tu većinu? U nekim slučajevima većina je cio radni kolektiv: cio radni kolektiv je jednoglasno odlučio da ne sprovodi neke odluke koje bi, prema slovu norme, morao sprovoditi — da ne raspisuje konkurs za nova radna mjesta, iako su predviđena u njegovom aktu o sistematizaciji radnih mjesta, da ne prima pripravnike, iako ga zakon na to obavezuje, da se integriše sa drugim radnim kolektivima, i pored stopostotne društveno-ekonomske opravdanosti takve integracije, da poveća cijene svojih proizvoda i svojih usluga, uprkos važećim samoupravnim dogovorima i zakonskim propisima, da ne mijenja svoj režim komuniciranja sa korisnicima usluga, i pored jasno izraženog neslaganja korisnika usluga s takvim režimom komuniciranja. Što je radni kolektiv jednoglasno tako odlučio, jer mu to odgovara, jer je to u njegovom interesu — nije ništa neobično. Neobično je samo kako mu to uspijeva. Zašto društvo i Savez komunista na to pristaju? Pristaju, jer su, izgleda, na to prinuđeni, čini se, iz sljedećih obzira: Prvo, radni kolektiv se zaklanja iza tržišta, i kada ima monopolski položaj na tržištu. U ime te svetinje on podiže cijene svojih usluga, odnosno proizvoda, kad mu je drago i koliko mu je drago — čak i u slučaju slabijeg kvaliteta svojih usluga, odnosno svojih proizvoda. Zaklanjajući se iza tržišta, a oslanjajući se, faktički, na svoj monopolski položaj na tržištu, radni kolektiv mora da krši, i krši, bez ikakvih posljedica, sve dogovore o politici cijena koji mu ne odgovaraju, odnosno koji mu više ne odgovaraju. Takvo ponašanje je prevršilo svaku mjeru, prosto je postalo nepodnošljivo. Ono se ne može podvesti ni pod kakve druge rezone osim pod rezon bezobzirnog, bezdušnog korišćenja svoje monopolske pozicije radi ostvarivanja sebičnih interesa. Da li se slučajno zaboravlja, ili možda, u uslovima kakvi u nas objektivno jesu, valja i zaboraviti, apstrahovati raz-

Digitized by Google

liku u pogledu smisla između socijalističke i kapitalističke proizvodnje: cilj socijalističke proizvodnje je podmirivanje društvenih potreba, a kapitalističke — profit, koji se ostvaruje posredstvom tržišta. Šta je cilj sljedećih svakodnevnih pojava u nas: izazivanja vještačkih nestašica na tržištu, sklanjanja robe iz prodaje uoči poskupljenja — i to taman toliko puta koliko puta dolazi do poskupljenja, jednodušni dogovori proizvođača da enormno poskupe svoje proizvode, pri čemu im je najjači argument za poskupljenje to što su se jednoglasno dogovorili, dakle, monopolska ucjena, ili slične pojave. Šta je stvarni cilj ovakvih ponašanja i dogovora? Sve prije nego podmirivanje društvenih potreba. Jesu li sva ta poskupljenja i najavljena poskupljenja — konkretno sprovođenje stavova iz rezolucija održanih kongresa Saveza komunista? Ili više liče na cinizam.

Drugo, kvaziinterpretacija i operacionalizacija samoupravne regulative stekla je u nas pravo građanstva: radni kolektiv je suveren da donosi čak i takve odluke kojima se krše pozitivni zakoni. Intervenciji spolja, u takvim slučajevima, pruža se žestok otpor, a koji, čini se, nailazi na razumjevanje kod javnog mnjenja — pruža se otpor pod izgovorom da je to kršenje samoupravnih prava radnih ljudi. Zaboga, svi radni ljudi su jednoglasno tako odlučili! Zar to nije pravo samoupravljanje? Ko ima pravo da se usprotivi jednoglasnoj odluci radnih ljudi?

Treće, najjači oslonac suverenog ponašanja kolektiva, koje, po pravilu, ne priznaje druge interese sem svojih neposrednih interesa, jeste transformisanje društvene u grupnu svojinu, u svojinu radnih kolektiva. Ono čime radni kolektiv u ime društva raspolaže — to je njegovo! U to nema pravo da se miješa ni njegova komuna, ni njegova republika, a još manje neka druga komuna, a ponajmanje neka komuna iz druge republike. Ako taj kolektiv ima izuzetno povoljan položaj na tržištu, sticajem okolnosti na koje je sâm najmanje uticao, on ima dovoljno jakih razloga da ne stupi u integraciju sa siromašnijima od sebe, da ne prima nove radne ljude, da ne povećava broj zaposlenih.

U nekim slučajevima većina, koja stoji iza kršenja nekih samoupravnih ili pravnih normi, nije cijeli radni kolektiv, nego je dio radnog kolektiva, koji, kvantitativno, predstavlja većinu. Ova većina može biti: 1. konstantna većina — u odnosu na neka svojstva radnog kolektiva, i 2. promjenljiva većina, većina od slučaja do slučaja, kada je riječ o drugim svojstvima radnog kolektiva. Konstantna većina se obrazuje na bazi demografskih, socijalnih, statusnih i nekih drugih razlika u radnom kolektivu. Ova većina učvršćuje i svojim »samoupravljačkim« autoritetom postojeće razlike — ako je takav brojčani odnos snaga, ili briše jedne razlike, a uspostavlja druge — ako je drugačiji odnos snaga. Takve većine se mogu formirati, i formiraju se, u sredinama u kojim su oštrije povučene nacionalne, regionalne, plemenske, bratstveničke, lokalističke ili vjerske razlike, a koje su potisnule u drugi plan komunističko i klasno-socijalno povezivanje. Tamo gdje se

Digitized by Google

uspostavljaju ovakve konstantne većine, to je siguran pokazatelj pasivizacije osnovnih organizacija Saveza komunista, odnosno izostajanja uticaja osnovnih organizacija Saveza komunista. Ove većine su vrlo opasne, jer stavljaju u podređen položaj manjine, na bazi razlika koje su potpuno nevažne, irelevantne za rad i za radni doprinos. Promjenljive većine — većine od slučaja do slučaja, formiraju se na bazi trenutno konstituisanog odnosa snaga, dakle na temelju slaganja i poklapanja interesa većine radnih ljudi u radnom kolektivu — povodom nekog pitanja, u odnosu na određenu konkretnu situaciju.

Gdje su izvori moći konstantnih i promjenljivih većina? Kako im uspjeva da blokiraju izvršavanje samoupravnih i pravnih normi — onih koje im smetaju, odnosno da spriječe mijenjanje samoupravnih normi koje im odgovaraju? Uspijeva im na isti način na koji uspijeva i cijelom radnom kolektivu, uz pomoć sva tri instrumenta, koje sam prije pomenuo. Između ova dva tipa slučajeva kršenja regula — u prvom slučaju iza kršenja stoji cio radni kolektiv, u drugome dio radnog kolektiva — postoje neke razlike koje se ne mogu apstrahovati. a) U prvom slučaju pomenutim sredstvima se služi cijeli radni kolektiv, u drugom — dio radnog kolektiva. b) U prvom slučaju pomenutim sredstvima služi se cio radni kolektiv protiv svog socijalnog okruženja; u drugom — jedan dio radnog kolektiva protiv drugog dijela istog radnog kolektiva. Zašto ukazujem na ovu razliku? Ima li ona praktično-politički značaj? Ima; evo kakav: mnogo je teže ući u trag ovoj drugoj vrsti kvazisamoupravljanja — kad jedan dio radnog kolektiva manipuliše drugim dijelom istog radnog kolektiva, a osobito je teško u slučajevima kad te manipulacije ne prelaze granicu radnog kolektiva, kad se vrše unutar njega. Teže im je ući u trag, a mogu biti opasnije od prve vrste kvazisamoupravljanja.

Drugi tip kvazisamoupravljanja — kad jedan dio radnog kolektiva manipuliše drugim njegovim dijelom — posjeduje još jedno vrelo svoje moći, neformalne grupe, uz čiju se pomoć veoma uspješno prerušava i skriva svoje potajne namjere. Ko čini neformalne grupe, šta im je namjera, u čemu su tajne njihove moći, kakva je priroda njihovih aktivnosti? Neformalne grupe su svojevrsne grupe za pritisak, čija je djelatnost usmjerena prema javnoj sferi, koje na nejavan način vrše pritisak na javnu sferu, s ciljem da službeno prilagode, adaptiraju privatnom, sve do podređivanja privatnom. Savez komunista nije protiv neformalnog povezivanja ljudi, ali je odlučno protiv toga da neformalna povezivanja utiču na donošenje odluka ili njihovo neizvršavanje, da se donošenje i izvršavanje odluka prilagođava i podešava prema neformalnim vezama. Šta je namjera neformalnih grupa? Da uvećavaju sopstvenu moć, neformalnim putem, ne radi sticanja moći kao takve, nego radi postizanja, uz pomoć moći, interesa koji se legitimno ne mogu ostvariti, odnosno radi skraćivanja obavezne procedure predviđene za ostvarivanje legitimnih prava — da se

Digitized by Google

izbjegnu čekanja na red, odnosno radi ostvarivanja i legitimnih prava kada se ova ne mogu realizovati bez neformalnih veza. U čemu je tajna moći neformalnih grupa? Tajna je u sljedećim okolnostima: u njihovoj čvrstoj organizovanosti, u tajnovitosti njihovih namjera i djelovanja, u lukavstvu njihove domišljatosti, u vještim zamjenama teza i u još vještijim manipulacijama, faktičkom raspolaganju društvenom svojinom, te u svemoćnim kompetencijama samoupravnih organa: samoupravni organi odlučuju i o onim pitanjima koja nikako ne spadaju, odnosno ne mogu spadati u njihovu nadležnost — o usko stručnim pitanjima, što neformalne grupe koriste kao bogomdanu priliku da »pokriju« sve svoje odluke, čak i one usko stručne, samoupravnim odlukama; na taj način skidaju sa sebe svaku odgovornost za odluke koje su faktički njihove, što multiplikuje njihovu stvarnu moć. Kakva je priroda djelatnosti neformalnih grupa? Kontrarevolucionarna, i prema njoj se valja tako i odnositi. Djelatnost neformalnih grupa je kontrarevolucionarna, smatram, a evo iz kojih razloga: prvo, one potkopavaju društvenu svojinu — njome raspolažu kao privatnom svojinom, a čuvaju je i štite kao da je ničija. Drugo, one radikalno mijenjaju socijalni lik našeg društva — neformalne grupe se izdvajaju kao, *de facto*, ekonomski i politički vladajući sloj. Treće, one razaraju pravni i ukupni normativni sistem, prilagođavajući regule sopstvenim interesima. Četvrto, one svode samoupravljanje na kvazisamoupravljanje, i peto, potkopavaju jedinstvo i ugled Saveza komunista.

Izlaganje valja polako privoditi kraju: Samoupravljanje, koje ima demokratsku fasadu, samim tim nije i autentično samoupravljanje. Demokratska fasada je nužan uslov za autentično samoupravljanje, ali nije i dovoljan. Sve ono što sebe proglašava samoupravljanjem nije, samim tim, autentično samoupravljanje, čak ni kada, spolja gledano, potpuno liči na njega; iza naziva samoupravljanje može se kriti kvazisamoupravljanje; ne može se na temelju sveže okrečene fasade dokučiti šta je iznutra — ne može sve dok se ne zaviri unutra. Iz svega ovoga mogu se izvesti bar dva zaključka za praktično-političku akciju Saveza komunista: prvo, Savez komunista mora razlikovati autentično samoupravljanje od kvazisamoupravljanja, mora, u svakom konkretnom slučaju, raščistiti da li je u pitanju autentično samoupravljanje ili kvazisamoupravljanje, mora — da ne bi napravio grešku da brani kvazisamoupravljanje, koje služi kao alibi, kao najjači argument, prava busija iza koje se zaklanjaju neformalne grupe. I drugo, Savez komunista se mora miješati u kvazisamoupravljanje, mora, da bi krčio put autentičnom samoupravljanju, mora svugdje gdje je autentično samoupravljanje zakržljalo, odnosno zaraslo u korov kvazisamoupravljanja.

Digitized by Google

Nijaz Duraković

»Medveđa usluga« staljinizma

S obzirom na prilično široko postavljenu temu i teškoće da se ona operacionalizira, ja ću iznijeti samo nekoliko teza o demokratiji, koje, imajući u vidu ograničeno vrijeme, svakako neće biti do kraja konzistentno izvedene.

Pitanje demokratije, kao rijetko kada do sada, i na Zapadu i na Istoku, u posljednje vrijeme naročito postaje sve aktuelnije. S jedne strane, rekao bih, opsesivno, panegirično na slobodi i demokratiji insistiraju građanske partije i, što je paradoksalno, naročito desnica, koje je to najomiljenija parola već desetljećima. A i na Istoku se, u raznim oblicima, traže demokratska otopljenja, gotovo pokajnički se traži izlaz iz zime staljinizma i krutosti dogme, ne bi li se koliko-toliko anulirala »medveđa usluga«, koju je staljinizam ponudio praksi socijalizma i cjelokupnom međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Tu se ponovo reaktuelizira stara polemika između Lukača i Bloha, odnosno dovodi u upitnost Lukačeva tvrdnja da je i najgori socijalizam ipak bolji i od najboljeg kapitalizma. Jer Bloh s pravom tvrdi da najgori socijalizam, zapravo, i nije socijalizam. Nije, prije svega, zato što su u njemu iznevjereni i do krajnje suprotnosti dovedeni principi socijalističke demokratije.

I to socijalističke demokratije koja se radikalno razlikuje od ostalih formi demokratije, što joj je inherentan i što u svom

Digitized by Google

biću nosi *opšti društveni interes*, što ga ona mora i programski i sadržajno konstituirati kao *konkretnu opštost*, u smislu da ta opštost za potku ima razvijenu posebnost, da uvažava i podstiče bogatstvo odnosa među ljudima i slično.

To se ne može ostvariti bez samoupravljanja, kao temeljnog principa ili strategije, koja određuje i artikulira emancipaciju ljudi.

Otkud danas značaj demokratije za naše društvo, kada znamo s kojim je ono golemim problemima suočeno. Znamo, zar ne, i o tome mnogo govorimo, za ekonomsku krizu, socijalno raslojavanje, zastoj u razvoju samoupravnog produkcionog odnosa, visok stepen etatizacije društva i birokratizacije Saveza komunista Jugoslavije, za nacionalizam — i njegovu eskalaciju na društvenoj sceni itd. — da te slabosti ne nabrajam — jer smo već, kao vjerovatno nijedna partija na svijetu, do mazohizma iznijeli sve prljavo rublje, i već ružno, gotovo — nemoćno kukumavčimo nad svojom sudbinom.

U tim uslovima, i demokratija se iscrpljuje u nekom, da tako kažem, »klubu za uzajamno jadanje«, u što se često organizacije i organi Saveza komunista pretvaraju.

No, i pored svega toga, ipak sam ubjeđen da su nam upravo u ovakvoj situaciji rasprava o demokratiji i, što je posebno važno, dalja demokratizacija društvenih odnosa naročito potrebni. Iz više razloga.

Prvo, što zbog sve organiziranijeg i ofanzivnijeg djelovanja građanske desnice i dogmatsko-etatističkih snaga, bolje rečeno, svekolike opozicije, etablirane društvene strukture i država sama mogu doći u iskušenje da postojeća protivrječja i zaoštrene sukobe na idejnom frontu rješavaju klasičnom represijom. To bi bilo pogubno za samoupravnu demokratiju, koja je još, rekao bih, nejako čedo u povoju, izloženo različitim virusima i poznatim dječjim boleštinama koje se, smatram, najuspješnije liječe pažljivom majčinskom brigom i poznatim receptima koji ne zahtjevaju šok-terapije ili neke radikalne hirurške zahvate.

Uvjerenja sam da bi bio ideološki zločin ne istrajati na daljem razvoju samoupravne demokratije, ne samo zato što bez toga nema realizacije konkretnih i istorijskih interesa radničke klase već i stoga što ta klasa i svi naši narodi i narodnosti, naprosto, tek omirisanu i njima slatku demokratiju ne bi nekome tek olako prepustili. Licemjerno je i tužno koliko se toj klasi — i tim narodima i narodnostima nude koncepti nekog drugog usrećenja, koje bi da potre i slobodu, i ravnopravnost, i federativno uređenje, i nesvrstanost, i samoupravljanje i sve ono što s pravom nazivamo bitnim vrednotama revolucije.

Drugo, socijalizam je u svjetskim relacijama, a time i svaka konkretna zemlja u kojoj se on realizuje, izložen snažnom valu antikomunizma. To je konstanta koja danas dobija neke nove oblike.

Digitized by Google

Ja ne bih o tome šire govorio, nedavno sam to eksplicirao na jednom savjetovanju o antikomunističkim tendencijama. To nije ništa novo, one su stare koliko je star i komunistički pokret. Ali sigurno je da se danas unutar onoga što nazivamo našom opozicijom ponovo reaktualiziraju neke stare teze. U smislu da je komunizam nespojiv s ljudskom prirodom, da je nespojiv sa razvojem ljudske misli, da je on jedna od posljednjih velikih utopija i zabluda, da on nema nikakvu naučnu utemeljenost, da je on izraz, u najboljem slučaju, sekularizacije hrišćanske ideje raja, da je čovjek ovoj prirodi strano, bilo kakvo, uniformno rješavanje nekih egzistencijalnih problema itd. Naročito je odlučno isticana teza da socijalizam nema više šta da ponudi razvijenom svijetu, i da je on, zapravo, bio odgovor na probleme kapitalizma iz XIX stoljeća, i da je danas historijski prevaziđen.

U tom smislu se govori: ako se već socijalizam, kao niža faza, kompromitirao u svjetskim relacijama, šta onda tek očekivati od komunizma kao više faze? Naročito se potencira da je socijalizam, u stvari, trajno inferioran kapitalizmu, na području ekonomije u razvoju modernih proizvodnih snaga, i u kontekstu ove teme zanimljivo je da se naročito govori o tome da je socijalizam potpuno promašio na planu same demokratije.

U posljednje vrijeme u snažnoj su eskalaciji različite kontrarevolucionarne snage i ideologije, od kojih su neke izrazito antikomunistički nastrojene.

U pojedinim, već je očito, sinhroniziranim istupanjima potpuno se osporava historijska uloga Saveza komunista Jugoslavije, dovodi u pitanje smisao avangardnog djelovanja danas, a, uz to, vrlo ofanzivno se nude potpuno drugačiji idejni koncepti. Svima im je osova negiranje socijalističkog samoupravljanja kao utopije i kompromitirane vizije, koja je, tobože, iscrpila svoje historijske poticaje i kompromitirala se u svjetskim relacijama. Različita su područja tog osporavanja: u ekonomiji, na planu rasprava o političkom sistemu, u kritici Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, u kulturi, nauci i drugim oblicima društvene nadgradnje. Ideološki pristupi su također različiti i kreću se od građansko-liberalističkih, socijalno-anarhističkih, pa do neostaljinističkih i sličnih koncepcija. Oni svi zajedno dovode u pitanje historijsku poziciju SKJ i njene perspektive, negiraju legitimitet SK, u smislu da on ne uživa podršku radničke klase i radnih ljudi i da svoju poziciju zasniva na klasičnoj uzurpaciji vlasti, nepotizmu, samovolji partijskih lidera i politokratskih centara moći i slično. Izlaz je, po njima, jedino u višepartijskom sistemu, a neki bi se za sada zadovoljili bar frakcijama u SKJ.

Socijalizam se danas, kao i juče, identificira s praksom staljinizma, pa sve do fašizma, a desnica, kako inostrana tako i domaća (tu gotovo da razlike i nema), nastoji osporiti legitimnost revolucije i legalitet avangarde koja tu revoluciju vodi. Poznato je kako građanska teorija osporava socijalističku demokratiju identificirajući je s totalitarizmom. Ideološke perjanice građanske

Digitized by Google

desnice smatraju da sama okrenutost sistema određenom cilju, zatim postojanje svemoćne države, te jednopartijski sistem i nepostojanje opozicije jesu čvrsti pokazatelji da je svaki socijalizam eminentno totalitaristički.

Pri tome se dalje tvrdi, a na tome naša desnica posebno insistira, da ciljeve koje je postavio socijalizam ne prihvataju narodne mase, da su oni vještački i silom nametnuti, čime je i revolucija nelegitimna, jer nije podržana konsenzusom. Smatra se — ne samo da je čovjekovoj prirodi inkopatibilan komunizam, on je, reklo bi se, u toj koncepciji isključivo za naivne, glupe, prevarene itd., već ni da mase ne mogu imati komunističke ciljeve. Prevedeno na naše prilike u širokom spektru, od »Memoranduma« do zagovornika civilnog društva, desnica kod nas zdušno prihvata platformu, koju su davno razradili ovi ideolozi, a koja se, pojednostavnjeno rečeno, iskazuje u sledećim tvrdnjama:

Prvo, uopšte nije moguće ostvariti ciljeve socijalizma. Drugo, nepostojanje narodne volje i takozvanog konsenzusa o tim ciljevima nedvojbeno govori o nelegitimnosti tih sistema. I treće, ukupna praksa socijalizma, posebno sa stanovišta demokratije, govori da je riječ o totalitarnim sistemima.

Naravno, tu se zanemaruje nekoliko stvari. Zašto bi postojanje određenih društvenih ciljeva, recimo cilj uspostavljanja socijalizacije slobodnih proizvođača, apriorno označavalo nemogućnost slobodnog ispoljavanja interesa. Jer upravo postavljanje ciljeva oslobođenja rada i čovjeka jeste jedan od najsnažnijih movensa u razvoju demokratije. A stepen demokratije najbolje i možemo mjeriti u samjerljivosti prakse tim ciljevima. Čak se i u Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1793. govori da ona omogućuje građanima »da neprestano upoređuju akta vlade s ciljevima svake društvene ustanove« i na taj način ne dozvole »da budu potlačeni i poniženi putem nasilništva«.

S druge strane, upravo revolucionarna ideologija i jasno postavljeni ciljevi jesu bitan faktor aktiviranja snaga socijalizma u borbi protiv uzurpacije vlasti ili iznevjeravanja ciljeva same revolucije.

U ovom kontekstu, iz ugla naše aktuelne situacije, zanimljiva je ta podjela na »lijevo« i »desno«. Dok jedni objektivno utvrđuju mjerilo za ocjenu šta je to socijalističko samoupravno, demokratsko, humano i progresivno, a šta regresivno, kontrarevolucionarno, konzervativno itd., drugi djeluju dezorijentirajuće, svjesno i vrlo organizirano unose sumnju u generalne pravce društvenog razvoja, dovodeći u pitanje sve ocjene koje je, recimo, o revoluciji dala KPJ i SKJ, negirajući joj uopšte pravo na vodeću ulogu.

Tu je u toj tobože demokratskoj klimi, naprosto riječ o golemim razlikama i u metodama same kritike. Kada danas neki veoma grlato napadaju Lenjina i nastoje ga predstaviti rodonačelnikom svekolikog totalitarizma, terorizma, pljačkašem i ubicom, cilj im je, naravno, jasan — diskreditacija ukupnih tokova revolucije i uopšte socijalizma. Kada je riječ o napadu na avno-

Digitized by Google

jevske odluke, na djelo Tita i Kardelja, koji se prikazuju kao ordinarni staljinisti, lukavci i mješetari Kominterne i slično, cilj je opet isti. No, o tome je bilo dosta govora, naročito posljednjih mjeseci. Da završim sa jednom zanimljivom Kardeljevom opaskom da je još Robespjer na zamjerku da se tobožnji jakobinski teror ne razlikuje od terora starog režima odgovorio da se teror revolucije razlikuje od terora starog režima kao što se razlikuje mač u rukama borca za slobodu, od sablje plaćenika reakcionarnih snaga, koje tu slobodu guše.

Digitized by Google

Radoš Smiljković

Interesi, klasni pokret u optici Marksa i sledbenika

U Marksovo vreme vodila se složena klasna borba na sceni kapitalističke Evrope i Amerike. U njoj je aktivno sudelovalo više radničkih partija i različitih organizacija, a još više manjih grupa, sekti, klubova i drugih. Pitanjem radničkog političkog organizovanja bavilo se više poznatih imena i, naravno, političke organizacije radničke klase. U literaturi, koja je nastala u postlenjinskom periodu, dolazi do izražaja isticanje Marksa kao nekog vrhovnog meštra, a prelazi se ćutke preko činjenice da je imao više poznatih savremenika koji su se, manje ili više, uspešno bavili problematikom partije proletarijata. Lasal i Lipkneht u Nemačkoj, Blanki u Francuskoj, O'Konor u Engleskoj, sa svojim partijama, predstavljali su značajne faktore u klasnoj borbi proletarijata. U političkom životu Evrope su uživali ugled i ulivali strah buržoaziji. Mislim na Socijaldemorkatsku partiju Francuske, Opšti nemački radnički savez, Čartistički pokret.

Marks je sa ovim pokretima i njihovim vođama održavao veze i na njih uticao koliko je to mogao, odnosno koliko su oni bili spremni da prihvate njegove ideje i neka praktična uputstva. U literaturi se često gubi iz vida da su ti pokreti išli sopstvenim putevima, izgrađivali svoje dugoročne i kratkoročne programe razvoja, nezavisno od Marksovih ideja i uticaja. Marks nije predstavljao ličnost koja je u svojim rukama držala konce revolucio-

Digitized by Google

narnog radničkog pokreta niti je uopšte bilo takvog moćnog centra koji je mogao na takvoj osnovi delovati.

Čini se da je najviše Staljinu bilo potrebno izdizanje Marksa na pijedestal vrhovnog meštra. Jer to mu je onda davalo oslonac za dirigovanje pokretima i partijama radničke klase u svetu. Marks ne daje povoda za takvo interpretiranje svoga učenja i uloge u klasnoj borbi proletarijata toga vremena. Kao da je predosećao mogućnost dogmatizovanja svog učenja i uloge, pa u predgovoru *Manifestu KP*, nemačko izdanje iz 1881. godine, upozorava da praktična uputstva za rad komunista treba prihvatiti uslovno. Ona se odnose na nemačku situaciju toga vremena, a ni na nju zauvek. U drugim zemljama i uslovima komunisti moraju sami da utvrđuju, na osnovi konkretne društveno-istorijske situacije, forme i sadržaje klasne borbe. Dakle, Marks, zajedno sa Engelsom, u načelu odbacuje bilo kakvo dogmatizovanje radničkog klasnog pokreta, pogotovu na temelju njihove teorijske misli.

Inače, Marks je, zajedno sa Engelsom, razmatrao u različitim prilikama, gotovo sve glavne aspekte političke partije proletarijata. Tu je na prvom mestu odnos partije i klase, zatim organizaciono pitanje. Može se reći da je posebna pažnja Marksova bila usmerena na sve značajnije aspekte unutrašnjih odnosa u radničkom pokretu. Dobrim delom i zato što su unutrašnji odnosi pokreta tangirali i njihovu poziciju. Naravno, ne treba očekivati zaokruženu teoriju partije proletarijata koja bi se mogla razmatrati poput udžbenika. Marks i Engels živeli su i radili u vreme kada se građansko, buržoasko društvo uspostavljalo kako ekonomski i političko-ideološki tako i kao svojevrstan kulturni odnos među ljudima. U takvoj situaciji do nastajanja i razvijanja radničkog pokreta, kao posebnog idejnog i političkog pokreta, nije moglo dolaziti izvan okvira buržoaskih društvenih odnosa i njihovih uticaja.

Komunistički pokret nastaje i formira se kako kao levica građanskog društva tako i radničkog pokreta u celini. Ali Marksovi doprinosi formiranju komunističkog pokreta, kao revolucionarne levice u radničkom pokretu, ostaju do dana današnjeg neprevaziđeni. To je ona orijentacija u pokretu koja je neprestano u sukobu sa raznim vidovima reformizma i oportunizma, pre svega sa socijaldemokratskim. Međutim, ta Marksova idejna i politička orijentacija se takođe sudara i sa sektaštvom koje je njegov stalni pratilac. Sektaštvo, odnosno razni vidovi levičarstva i ultralevičarstva — stalni su pratilac komunističkog pokreta unutar njegovih idejnih i političkih efektiva.

Novija istorija komunističkog pokreta na primerima najvećih socijalističkih revolucija pokazala je, tako reći, na delu do kojih razmera mogu da se razviju i potvrđuju sektaštvo i levičarenje. Oni se mogu do te mere razvijati da zakoče, blokiraju kako široku inicijativu klasne baze tako i najsnažnijih pojedinaca i grupa. Posebno je pitanje sektaštva koje se javlja u komunističkom pokretu na vlasti. Stoga nam se čini da reafirmisanje

Digitized by Google

nekih Marksovih ideja, koje se tiču odnosa klase i partije, ima aktuelan teorijski i praktični politički značaj.

1. Marksove analize odnosa partije proletarijata — klasa imaju više nivoa. Jedan nivo tih analiza najjasnije se uočava u njegovim kritikama raznih primera političkih organizacija i grupa, koje su idejno i politički bile tako postavljene da su se iskazivale kao strukture koje imaju ambiciju da menjaju svet buržoaskog društva u ime klase. U Marksovo doba takve organizacije su bile česta pojava, mada se najčešće kao ilustracija takve antiburžoaske orijentacije pominju blankisti. Ne umanjujući nimalo doprinos klasnoj borbi takvih grupa, Marks ih ne prihvata, smatrajući da i najsvesnije manje grupe hrabrih revolucionara ne mogu da izvrše veći društveni prevrat. Poznata je Marksova ideja da oslobođenje radničke klase može da se realizuje samo kao njeno vlastito delo, a to znači ne kao delo elitne grupe revolucionara.

Ono što se u periodu staljinizma gotovo izgubilo iz Marksove zaostavštine u različitim prokrustovskim interpretacijama Marksovog učenja o revoluciji jeste njegovo *poimanje masovnog revolucionarnog pokreta.* Po njemu, to nije pokret industrijskog proletarijata, pa ni proletarijata u celini, već najširi pokret svih demokratskih snaga društva koje su usmerene na ukidanje buržoaskih društvenih odnosa. Lenjin je te Marksove ideje aktuelizovao u konceptu socijalističke revolucije, posebno političkog organizovanja proletarijata. Poznata je Lenjinova ideja da socijalistička revolucija može da pobedi ako se u nju uključi veći deo društva u celini, ne samo radničke klase. Uostalom, i Internacionala je bila dovoljno široka po učešću raznih organizacija u njoj. »Društvo pozitivističkih proletera« idejno je bilo zasnovano na pozitivizmu Augusta Komtea, prema kojem je Marks bio krajnje kritičan. U ruskoj revoluciji učestvuju takođe različite organizacije, kao anarhisti, menjševici, eseri i drugi, prema kojima je Lenjin bio idejno i politički veoma kritičan. Poznato je da su eseri imali priliku da učestvuju u vlasti sa boljševicima.

Dakle, Marks, zajedno sa Engelsom, ima vrlo *širok pristup pojmu klasnog* radničkog revolucionarnog pokreta. On polazi od toga da se ne može dozvoliti pod bilo kojim uslovima izolovanje proletarijata od ostalih progresivnih društvenih snaga. U tom kontekstu je moguće potpunije poimanje Marksovog (i Engelsovog) određenja odnosa partije i klase. Osnovne ideje o tome Marks je izrekao u *Uvodu* u *Kritiku Hegelove filozofije prava, Nemačkoj ideologiji,* zatim u *Svetoj porodici,* da bi ih razvio i politički konkretizovao u *Manifestu komunističke partije,* u drugoj glavi »Proleteri i komunisti«.

U ovom kontekstu je neophodno obratiti pažnju na dva osnovna značenja koja Marks daje reči partija: u prvom slučaju, on pod tim podrazumeva političku organizaciju kakva je bila dominantna u njegovo doba — pri čemu misli kako na građanske

Digitized by Google

tako i na različite radničke partije; u drugom slučaju on ima u vidu samo komuniste kao partiju. Ali to nije bilo koja partija, već ona u »velikom istorijskom smislu«. Zato ostaje i dalje dovoljno prostora za razmatranje odnosa klase i partije iz ugla partijskog organizovanja u uobičajenom smislu i u smislu komunista koji i jesu i nisu politička partija. Pošto je Marks najodređeniji u razmatranju odnosa klase i partije u *Manifestu*, gde govori o proleterima i komunistima, to ćemo se na tome zadržati.

»U kakvom odnosu stoje komunisti prema proleterima uopšte?

Komunisti nisu neka posebna radnička partija prema drugim radničkim partijama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od celokupnog interesa proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakve posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret.«

Može se postaviti pitanje: šta su onda komunisti, ako nisu posebna radnička partija? Nisu li onda neka nadpartija ili objedinjavajuća snaga u masovnom revolucionarnom pokretu proletarijata? Drugi deo ove idejne i teorijske odrednice komunista ipak pokazuje da oni jesu politička partija proletarijata.

»Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, oni u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proletarijata, a s druge strane time što oni na različitim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese celokupnog pokreta.«

Da, komunisti su politička partija, ali nisu jedina. Međutim, oni jesu specifična politička partija proletarijata koja zastupa celokupne njegove interese. Drugo, oni su partija koja u svim uslovima i na svim nivoima delovanja radničkog pokreta zastupa istorijske interese, nezavisno od toga kojoj naciji ili društvu pripadaju. Naravno, to nezavisno ne podrazumeva zanemarivanje nacionalnih interesa, već ističe u prvi plan ono što je zajedničko svima i što pokret u celini vuče napred.

U *Manifestu* se dalje naglašava da oni imaju preimućstvo u odnosu na ostale proletere u tom smislu što bolje »razumeju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta«. Ali to nije sve, oni su borbeniji i odlučniji od ostalih pripadnika klase proletarijata, a to znači od ostalih političkih partija radničke klase.

Komunisti, kao i ostale političke partije proletarijata, imaju, pored dugoročnih, i kratkoročne ciljeve. Samo, oni se ne zadržavaju, poput ostalih političkih partija, na tome. Njihova je osnovna orijentacija potpuna pobeda najhumanijih društvenih odnosa, bez klase i eksploatacije.

Digitized by Google

Kada se razmatra odnos proletera i komunista, zaslužuje pažnju, iz naše perspektive, i sledeća misao:

»Teorijske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, na načelima koje je izmislio ili otkrio ovaj ili onaj popravljač sveta.«[1]

Ovim se pisci *Manifesta* distanciraju od raznih popravljača sveta i izjašnjavaju za ostvarivanje onih ciljeva koji proizlaze iz stvarnih društvenih uslova i mogućnosti proletarijata i ostalih progresivnih snaga da ih rešavaju u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima. Poznati su različiti avanturistički pokušaji da se manipulacijom proletarijatom angažuju sve društvene snage u rešavanju nekih istorijskih zadataka koji su u fokusu vidnog polja vodećih pojedinaca u pokretu. Drugo, poznata su zaletanja u realizovanju nekih koncepata razvitka koji nemaju realnu podlogu u klasi i celokupnim društvenim uslovima i međunarodnim okolnostima.

Nametanje ideja i celih koncepata razvitka pokreta u jednoj zemlji — poznata je pojava. Ona je prvi put u komunističkom pokretu naišla na odlučni otpor 1948. godine u Jugoslaviji. KPJ je energično odbila nametanje Koncepta razvitka socijalizma i nastavila svoj započeti put u socijalističkoj revoluciji. Može se reći da je time reafirmisana jedna od osnovnih ideja koje je zastupao Marks, a dalje razvio Lenjin. To je ideja o nužnosti različitih puteva u socijalizam.

Zaslužuje pažnju u ovom kontekstu Marksovo razmatranje odnosa proleterske partije i napredne, posebno revolucionarne teorije. Eksplicitno je da komunisti jesu to ako se rukovode najprogresivnijom teorijom. Njihovo je »teorijsko preimućtvo« nad ostalom klasom u tome, jer razumeju ukupne uslove i celinu poleterskog pokreta. Marks u poimanju avangarde proletarijata stavlja na prvo mesto teorijsko prednjačenje. Za njega je teorijsko prednjačenje *conditio sine qua non* predvođenja u klasnoj borbi proletarijata. Ako se razmatra celokupna aktivnost Marksa i Engelsa, videće se da su oni neprestano zaokupljeni socijalističkom naukom. Oni je smatraju uslovom pobede proletarijata i uspostavljanja komunističkih društvenih odnosa.

I stvarno, teorijsko siromaštvo bilo kog, posebno revolucionarnog, pokreta nije pretpostavka revolucionarne akcije. Lenjin je u tom pogledu eksplicitno razvio Marksovu ideju o tome da bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta.[2] Stvarnost posle Marksa i Lenjina potvrdila je njihov pristup teorijskom radu u pokretu, političkim partijama proletarijata. One koje su uspevale da nastave najbolje Marksove tradicije u razvoju teorije, bile su sposobne da se neprestano izdižu

---

[1] Marks—Engels: *Manifest komunističke partije.*

[2] Lenjin: *Izabrana dela,* tom I, knjiga 1, »Kultura«, Beograd, str. 183.

Digitized by Google

iznad političke svakodnevice. Takve partije su uspevale da oko sebe okupljaju najprogresivnije snage društva.

Govoreći o političkim akcijama proletarijata, Marks ističe potrebu neprestane aktivnosti partije u njemu. Ona je dužna da ga podstiče da se politički angažuje. Nikakvo uzdržavanje od političke angažovanosti. Zato je za partiju jako značajno da ima svoj nezavisni program aktivnosti kako ne bi bila na repu događanja, pogotovu u odnosu na buržoaske političke partije. Ona je »dužna da se konstituiše kao nezavisna partija koja ima sopstveni cilj i sopstvenu politiku«.[3]

Nezavisna partijska politika je moguća u radničkim partijama koje daju prioritetno mesto stvaranju i širenju revolucionarne ideologije. Marks i Engels u toku cele svoje revolucionarne aktivnosti najveći deo svog vremena posvećuju teorijskom radu i njegovom transponovanju u svet radničke klase.

U teorijskom radu Marks sa Engelsom razvija snažnu kritičku misao socijalizma u funkciji revolucionarnih akcija. Takva usmerenost Marksa i Engelsa nije posledica samo njihovog uverenja da je neophodno razvijanje revolucionarne teorije kao uslova revolucionarne prakse. U pitanju je opšti pristup revolucionarnom radničkom pokretu kao pokretu nadilaženja prethodnih odnosa i stanja. U pitanju je odnos prema partiji proletarijata »kao partiji u velikom istorijskom smislu«. Zato, kada govore o komunistima, ističu u prvi plan da su oni dužni da ispunjavaju ulogu teorijske avangarde. Kasnije je to Gramši izrazio u sintezi »partija — kolektivni intelektualac klase«.

Ako se u retrospektivi pogledaju komunistički pokreti u pojedinim zemljama, može se sa sigurnošću tvrditi da se Marksov i Engelsov stav — ideja, komunisti, stvaranje i širenje revolucionarne teorije — potvrđuje. Dok teorija prednjači kao istorijsko svetlo praksi, ali i kao njen sastavni deo, spoznaju se realne pretpostavke konkretnih društvenih promena i ostvaruju u praksi. Dogmatizacija je u ovoj sferi, po pravilu, i početak degradacije promena društvene realnosti. Ona je istovremeno i njen tragičan vid ispoljavanja.

Odnos između partije i klase ne iscrpljuje se prevashodno u sferi teorijskog prednjačenja i podizanja svesti klase. On ima i svoju organizacionu dimenziju. Politička partija je konkretna politička struktura, ali ne i jedini nepromenljivi vid organizovanja u klasi. Ona stvara i druge političke i nepolitičke organizacije i razna druga udruženja. Klasa se ne polarizuje samo na partiju avangardnog tipa, na jednoj strani, i na mase, na drugoj, koje su manje ili više predmet ili subjekt vođenja.

Temeljni stavovi o odnosu partije proletarijata, to jest komunističke avangarde, sadržani su u ideji da komunisti nisu neka posebna partija naspram drugih. Ali oni jesu posebna partija u sasvim određenom smislu, prednjače teorijski, prednjače u ak-

[3] Marks—Engels: Sa zasedanja konferencije 21. septembra 1871; K. Marks—F. Engels: Institut Marks—Lenjin, 1972, str. 108.

Digitized by Google

cijama ostalih organizacija klase i klase u celini. Oni su integralni činilac drugih političkih organizacija proletarijata (imamo u vidu da je Marks upotrebljavao reč partija i kao sinonim za političke organizacije). Deluju u njima i putem njih na realizaciji interesa proletarijata. U tom odnosu prema drugim organizacijama klase nigde se ne pominje nadređena pozicija komunista kao avangarde, već prednjačenje, predvođenje. Ali i to prednjačenje i predvođenje u Marksovoj i Engelsovoj interpretaciji je prednjačenje u revolucionarnom smislu. Isključuje se i ne podrazumeva se nigde čak ni konkurentski stav prema drugim organizacijama.

Prema tome, transmisionizam, koji se kasnije razvio u komunističkom pokretu kao tip odnosa između KP i ostalih organizacija klase, ne temelji se na Marksu. Kada Lenjin govori o odnosu između partije i ostalih organizacija, on takođe navodi na prvom mestu idejno prednjačenje i predvođenje. Staljin je kasnije odnos između partije i ostalih organizacija klase i društva sveo na najstrožu birokratsku hijerarhiju, na partijsko naređivanje i izvršavanje odluka od strane ostalih organizacija i klase, kao i društva u celini.

Ako se analiziraju neki dokumenti, posebno radovi vodećih ljudi u KPJ u toku socijalističke revolucije, lako se može uočiti čak insistiranje na sintagmi predvodnička uloga partije. Nju upotrebljavaju Kardelj i Tito u više radova, čini nam se i u knjizi *Snaga narodnih masa*. Kasnije, kada je pobedila socijalistička revolucija i KP postala vladajuća, brzo se odomaćuje termin rukovodeća, pa čak i komandujuća. Neću reći da ranije nisu ove sintagme upotrebljavane, ali se najviše insistiralo na sintagmi predvodnička snaga, što je sigurno izraz revolucionarnih okolnosti u kojima su radnička klasa i ostale radne mase predstavljale stvarne nosioce uspostavljanja besklasnog društva.

Logično je zaključiti da klasa, njene političke i druge organizacije žele da budu subjekti stvaranja istorije, a ne topovsko meso kojim se služe odabrani. Shodno tome, normalno je očekivati odnose partije i ostalih organizacija u Marksovom smislu, koji je izražen u *Manifestu komunističke partije*. Iz tog ugla posmatrano, promena imena KPJ u SKJ na Šestom kongresu, zajedno sa promenom uloge (od rukovodeće, komandujuće u vodeću idejnousmeravajuću), temelji se na Marksovom i Engelsovom shvatanju odnosa partije klase, odnosno klasne organizacije.

Ako se vratimo još jednom odnosima u Međunarodnom udruženju, lako možemo uočiti odnose među organizacijama-članicama, koji isključuju bilo čiju monopolističku poziciju. Naprotiv, snaga ideja i argumenata je osnovni faktor na koji se može oslanjati kako u odlučivanju tako i izvođenju akcija. U odnosu na klasu, nijednoj se organizaciji ne daje apriorni prioritet, već se očekuje da ga ona obezbeđuje svojom revolucionarnom ideologijom i akcijom. Lenjin na toj liniji dalje razvija Marksove i Engelsove ideje, ističući da je partija revolucionarna ako neprestano

Digitized by Google

razvija revolucionarnu ideologiju proletarijata i prednjači u svim klasnim akcijama.

Rezimirajući iskustva boljševičke partije u klasnoj borbi i revoluciji, Lenjin ističe nekoliko bitnih karakteristika njenih veza sa proletarijatom, ukazujući na to da korene boljševizma treba tražiti upravo u najdubljoj vezi sa klasom i ostalim trudbeničkim delovima društva. On je preživeo najteže krize i ostao na osnovnim principima klasne borbe, jer je pokazao sposobnost »da se poveže, zbliži, do izvesne mere, ako hoćete stopi, s najširom masom trudbenika, u prvom redu proleterskom, ali i sa neproleterskom trudbeničkom masom«.[4]

Povezanost partije i klase i ostalih radnih masa jedna je od bitnih komponenti jedinstva revolucionarnog pokreta. Ona je uslov revolucionarnih promena i reprodukovanja socijalističkih društvenih odnosa. Nju će Lenjin dosledno isticati i posle pobede socijalističke revolucije u Rusiji. A ta ideja direktno proizlazi iz *Manifesta KP.* Tu liniju nastavljaju svi revolucionarni marksisti. Ona je jedna od bitnih koja daje posebnu boju i ton marksističkom pristupu klasnoj borbi proletarijata.

To je, u biti, antibirokratski pristup odnosu partije i klase proletarijata. Najdirektnije negira birokratski i oligarhijski odnos u klasnom pokretu proletarijata, pa, prema tome, i birokratski transmisionizam, koji je razradio Staljin.

Marks i Engels, a kasnije njihovi revolucionarni sledbenici vide u revolucionarnoj avangardi začetak unutrašnjeg procesa oslobođenja proletarijata kao klase.

»Komunistička partija je — kaže Gramši — oruđe i istorijski oblik procesa unutrašnjeg oslobođenja, po kojem radnik od izvršioca postaje pokretač, od mase postaje vođ, od ruke postaje mozak i volja. U formiranju KP nalazi se klica slobode, koja će se razviti i dostići svoju punu ekspanziju kada država radnika bude organizovala materijalne uslove.«[5]

Čini se da je za utemeljenje osnovnih odnosa klasa i partija u Marksovoj optici osnovno otvaranje procesa postajanja proleterske klase i radnika kao individue stvarnim subjektom istorije. Gramši, kao i Lenjin, te Roza Luksemburg, a u nas Tucović to posebno naglašavaju. Bez obzira na to što je proces unutrašnjeg oslobođenja radnika sadržan u procesu formiranja i delovanja revolucionarne partije, tek se sa pobedom proletarijata nad buržoazijom stvaraju materijalne pretpostavke za to.

No, osim Lenjina, ni jedan od ovih velikana nije doživeo birokratizaciju partije i države proletarijata posle osvajanja vlasti. Nije doživeo nove izvore opasnosti, koji nastaju na tlu i u institucijama socijalističkog društva. Ne mislimo da to iole osporava Marksove osnovne ideje o odnosu klase i partije. Naprotiv, vraćanje njima i situiranje u nove uslove ima aktuelan značaj.

---

[4] Lefonjin: *Izabrana dela,* tom XIII, str. 411.

[5] Gramši: *Izabrana dela,* »Kultura«, Beograd, 1959, str. 189.

Digitized by Google

2. Organizaciono pitanje u Marksovoj optici u kasnijim interpretacijama najčešće je minimizirano. Minimizirali su ga kako građanski pisci tako i mnogi marksisti. Iz činjenice da su Marks i Engels držali u centru pažnje stvaranje revolucionarne ideologije proletarijata i njeno širenje izvođeni su zaključci o njihovom minimiziranju značaja organizacionog pitanja u revolucionarnom radničkom pokretu.

Oni su se bavili pitanjima klasne borbe i socijalističke revolucije prema prioritetu u svom vremenu. S pravom su stavljali naglasak na ideološka pitanja pokreta — širenje socijalističkih ideja. Ali nema osnova za tvrdnje da su organizaciono pitanje stavljali u drugi plan. To što ga je Lenjin podigao na nivo najvažnijih ideoloških pitanja nije razlog za bilo kakve interpretacije Marksovog i Engelsovog shvatanja organizacionog pitanja kao drugorazrednog u klasnom pokretu. Uostalom, i oni su bili svesni činjenice da se socijalističke ideje ne šire samo svojom unutrašnjom snagom. Potrebno je konkretno delovanje ljudi na njihovom širenju i pretvaranju u društvenu praksu. Osnovni moto *Manifesta komunističke partije* glasi: »*Proleteri svih zemalja, ujedinite se!*« Zar ta parola ne sadrži njihov osnovni pristup organizacionom pitanju klasne borbe proletarijata? Ako u jedinstvu proletarijata vide uslov pobede u klasnoj borbi, onda je izvesno da *jedinstvene organizacije proletarijata u posebnim društvima nisu izvan njihove optike.*

Marks i Engels daju osnove shvatanja jedinstva klasnog pokreta proletarijata — ono ima svoju idejnu, organizacionu i akcionu komponentu. *Uslov revolucionarnog delovanja proletarijata jeste spoj revolucionarne svesti i jedinstvene organizacije.* Brojnost proletarijata i ostalih radnih masa ne rešava sama po sebi klasne probleme. »Brojnost rešava stvar samo ako je obuhvaćena organizacijom, ako se rukovodi svesno.«[6]

Organizacija je za Marksa i njegovog saborca Engelsa nezamenljivo sredstvo organizovanja socijalnih i političkih snaga za realizovanje neposrednih i istorijskih ciljeva i interesa proletarijata. Ona je sredstvo racionalnog korišćenja snaga u planskoj i svrsishodnoj borbi. Jer politička partija radničke klase nije za Marksa prost zbir pojedinaca i delova, već daleko više od toga. Njoj pojedinac pripada individualno, a takođe i kao deo celine, ali oni ne deluju samo individualno, već snagom pokreta kao celine, njegovim autoritetom.[7] Stoga, da bi pojedinci i delovi mogli uspešno delovati, bilo individualno ili putem celog pokreta, partije, neophodno je da su povezani organizacijom. »Nijedna politička partija ne može živeti bez organizacije«[8] — ističe Engels.

Koliko su Marks i Engels smatrali da je važno organizaciono pitanje u klasnoj borbi proletarijata pokazuju mnoga njihova

[6] Marks—Engels: *Soc.*, tom V, str. 54.

[7] Isto, str. 94.

[8] Marks—Engels: *Soc.*, tom VIII, str. 416.

Digitized by Google

razmatranja konkretnih pitanja borbe. Pišući o ojačalosti Internacionale krajem 60-ih godina XIX veka, izvode zaključak da je to dobra priprema za eventualnu revoluciju. U vezi s tim Marks piše Engelsu u ovom smislu: A ako dođe do revolucije, proletarijat će imati u Internacionali »jaku mašinu«.[9] Znači, i oni su, kao i Lenjin, smatrali da je jedan od bitnih uslova izvođenja revolucije rešavanje organizacionog pitanja. Prema tome, obraćanje pažnje na organizaciono pitanje u komunističkom pokretu vodi poreklo iz osnovnih stanovišta osnivača naučnog socijalizma, a prvu veliku potvrdu dobija kako u Lenjinovim celovitim razradama organizacionog pitanja tako i u praksi pokreta na čijem je čelu on bio.

U pravu su oni koji u Marksovim i Engelsovim poimanjima partije prave razliku između njihovog pojma partije uopšte i pojma revolucionarne radničke partije. U *Nemačkoj ideologiji* je postulirana ideja o komunistima. Oni se razlikuju od drugih partija po tome što se njihovo pripadanje partiji ne iscrpljuje ni pretežno ni samo u širenju komunističkih ideja. Osnovno je revolucionarno menjanje sveta. A to, dalje, znači da je KP organizacija koja sjedinjuje teorijski rad sa revolucionarnim menjanjem društvenih odnosa. Takvim koje najdirektnije pokazuje ukidanje sveta sazdanog na antagonističkoj suprotstavljenosti klasa i ljudi uopšte.

Na toj liniji se razrađuje konkretna organizacija komunista kao struktura visokosvesnih idejnih istomišljenika, koji svakodnevno razmatraju idejno-teorijska pitanja proleterskog pokreta i deluju u političkoj praksi. Organizacije u Savezu komunista predstavljaju jezgra revolucionarnog okupljanja svih progresivnih snaga koje pokazuju spremnost za revolucionarno menjanje klasnih društvenih odnosa. Komunisti ne biraju socijalne uslove i vreme svoje revolucionarne aktivnosti. Oni su snaga koja takođe stvara uslove za revolucionarno menjanje društvenih odnosa.[10]

Drugo bitno pitanje jeste formiranje politike i stavova u organizaciji partije i proleterskom pokretu u celini. Marks sa Engelsom postulira odnose u kojima članovi partije i njihove osnovne asocijacije imaju prevalentnu poziciju. U članku *K istoriji Saveza komunista* (1885) posebno se naglašava demokratska suština organizacione strukture. *Za razliku od ranijih tajnih i sličnih društava, organizacija Saveza komunista isključuje bilo kakvu podelu članova na razrede i stepene.* Komunistička organizacija isključuje svako klanjanje pred autoritetima i bilo kakvo sujeverje.[11]

Da bi mogli da se reprodukuju stvarni demokratski odnosi i pozicije člana kao subjekta, bitno je pitanje kako se zasnivaju odluke i stavovi. *Marks naglašava prevashodnost naučno verifi-*

[9] Marks—Engels: *Soc.*, tom IV, str. 32.

[10] Damjanović: *Marks—Engelsov Savez komunista*, »Rad«, Beograd, 1959,

[11] Marks—Engels: tom XXVI, str. 487—488.

Digitized by Google

kovane činjenice, tako da se ne može dogoditi da prioritet dobije predlog koji nije činjenički zasnovan. U tom smislu osnivači naučnog socijalizma do kraja svog života brane naučni pristup istraživanju političkih i socijalnih fenomena. Najodlučnije se suprotstavljaju gušenju slobode mišljenja i kritike u partiji i pokretu proletarijata. Naprotiv, smatraju da je ona jedan od bitnih uslova za jačanje revolucionarnog radničkog pokreta.

»Radnički pokret — kaže Engels — zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može zabraniti kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtevamo slobodu govora za sebe samo radi toga da bismo je uništili u svojim sopstvenim redovima«?[12]

Za osnivače naučnog socijalizma najuža je korelacija između socijalističke nauke i političke partije proletarijata. Proleterski pokret kao najradikalniji vid ukidanja starih, na klasnoj podeli zasnovanih odnosa, ne može bez slobode kritike. Ona je njegova životna hrana bez koje mu nema opstanka.

»Partiji je potrebna socijalistička nauka, a ova ne može da živi bez slobode kretanja — piše Engels Bebelu. — Tu se s neprijatnostima treba pomiriti, a to se najbolje čini s dostojanstvom bez trzanja. Već jedna, makar i slaba, napetost, a kamoli pukotina između nemačke partije i socijalističke nauke bila bi nesreća i besprimerna blamaža.«[13]

Zašto Marks i Engels insistiraju na kritici i borbi mišljenja kao bitnim činiocima unutrašnjih odnosa u revolucionarnoj partiji? Iz prostog razloga što u samoj radničkoj revolucionarnoj partiji vide kritiku postojećeg društvenog poretka. *Ona ne može da otvara nove puteve revolucionarnih promena ako se u njihovom otkrivanju ne služi oružjem nauke.* A naučna kritika je najsnažnije oružje u rukama revolucionarnih snaga.

Naravno, Marks i Engels su svesni toga da je zastranjivanje na liniji realizacije kritike i borbe mišljenja neminovna prateća pojava. Partija ne bi smela iz tog razloga da joj sužava prostor, jer su tada neminovno mnogo veće opasnosti — dogmatizacija mišljenja, oligarhizacija partije i vladavina kulta ličnosti, što, u krajnjoj instanci, izbacuje partiju iz revolucionarne matice života i pretvara se u jednu od postojećih organizacija koje su zaokupljene same sobom.

Kasniji razvitak je potvrdio njihova osnovna stanovišta: partije koje su sužavale demokratski prostor pre ili kasnije su doživljavale odvajanje od radničke klase i radnih masa. A one koje su taj prostor širile održavale su se na istorijskoj visini revolucionarnog pokreta. Takve su, po pravilu, vezivale spontano za sebe najprogresivnije snage celog društva. Staljinistička i maoistička praksa najdirektnije potvrđuju koliko je pogubno gušenje

[12] Engels Hersonu Triru, Marks—Engels: *Soc.* XXII, Moskva, 1940, str. 169.

[13] Isto.

Digitized by Google

kritike i borbe mišljenja u partiji i proleterskom pokretu. Obistinila su se Lenjinova predviđanja da »bez debata, diskusija i borbe mišljenja nikakav pokret, pa tako ni radnički, nije moguć.«[14]

Jer u pokretu bez debata, diskusija i borbe mišljenja nema stvaralačkog traganja za novim rešenjima i humanističkim solucijama odnosa u društvu u celini, pa, prema tome, i u partiji i drugim organizacijama radničke klase. Partija u velikom istorijskom smislu, kakvu su zamišljali Marks i Engels, neprestano traga za novim i progresivnijim; nema skrupula u zamenjivanju starih oblika i sadržaja odnosa.

Marks i Engels smatraju da se prava politička partija radničke klase potvrđuje kao idejno-politička institucija klase sposobnošću da sučeljavanjem različitih pogleda dođe do jedinstvenog stava. Jedinstvo partije, koje se stvara na oštrom suprotstavljanju različitih pogleda i ideja, otvara nove prostore za širenje radničkog pokreta. Najjače je jedinstvo pogleda na stvar radničke klase i jedinstvo akcije koji nastaju na osnovama oštre borbe mišljenja i u kritici svih učesnika pokreta. U vezi s tim indikativna je jedna misao iz Hegela, koju Engels citira u svom pismu Bebelu:

»Pokret proletarijata neizbežno prolazi kroz različite stupnjeve razvitka, na svakom stupnju zaostaje deo ljudi i ne ide dalje. Samo tako se objašnjava zašto se »solidarnost proletarijata« u stvarnosti svuda ostvaruje u različitim grupacijama partija koje su smrtno zavađene, kao hrišćanske sekte u rimskoj imperiji, za vreme najvećih progona.«[15]

Dakle, reč je o borbi mišljenja unutar pokreta, koja se može ispoljavati u najoštrijim formama. Ali je osnovno da se ona zasniva na snažnoj i prevashodno validnoj argumentaciji. Pod tim uslovom proleterska partija može dolaziti i do zaključaka i politike u funkciji podizanja pokreta na viši nivo. Na toj liniji su razmišljanja niza sledbenika Marksovih i Engelsovih ideja: »Sloboda kritike je naš životni princip, zrak od kojeg živimo.«[16]

Kada Marks i Engels govore o kritici i borbi mišljenja u radničkoj partiji i pokretu, onda oni stvarno tako i misle. Hoću reći da ne misle na borbu mišljenja i kritiku u zatvorenim rukovodilačkim krugovima i na cepanja koja se u njima događaju kao posledica borbe za vlast i uticaje. Oni govore o kritici i borbi mišljenja u pokretu, u partiji i drugim organizacijama klase. A drugo što potvrđuje njihov pomenuti stav jeste način kako su oni uzimali učešće u idejnom i teorijskom stvaralaštvu pokreta i donošenju važnijih zaključaka i odluka. To su činili javno, preko štampe i različitih publikacija. Tu su tradiciju nastavili naj-

[14] Lenjin: *Izabrana dela*, tom VIII, str. 253.

[15] Marks—Engels: *Izabrana dela*, tom II, Beograd, »Kultura«, 1950, str. 464.

[16] A. Bebel, prema: *Marksizam i revizionizam*, zbornik, Zagreb, »Naprijed«, 1958, str. 338.

Digitized by Google

poznatiji revolucionarni marksisti — Lenjin, Roza Luksemburg i drugi, koji su o svim važnijim pitanjima pokreta raspravljali javno, tako da se svakom članu pokreta pruža prilika da se na isti način uključi u raspravu.

Marks i Engels su svesni činjenice da kritika sama po sebi ne mora biti prijatna, naročito pojedincu na kojega se odnosi. Istina u kritici ne sadrži istovremeno i serum zadovoljstva, ne umiruje, može da deluje razdražujuće. Međutim, pravi revolucionar joj se ne suprotstavlja, već je afirmiše. Zato što zna da je ona nezamenljivo oružje u rukama revolucionarnih subjekata klasne borbe.

Nema tog autoriteta u pokretu kome ne bi mogla i smela da se kaže istina u lice. Tamo gde se odomaćuje zaštita rukovodećih pojedinaca i foruma od javne kritike — brzo započinju procesi unutrašnje erozije pokreta u celini. Suočavajući se sa tendencijama autokratizacije, Marks i Engels reaguju nedvosmisleno:

»Ti si uobrazio — pisao je Marks jednom od sekretara Internacionale, Ekarijusu — da kada ti praviš i promašaje treba da ti se daju komplimenti, umesto da ti se kaže istina, kao i svakom drugom.«

Dakle, istina je najznačajniji faktor unutrašnjih odnosa, uključujući i komunikaciju sa bilo kojim organom i pojedinačnim rukovodiocem u partiji i pokretu. Nije potrebno objašnjavati smisao Marksovog insistiranja na istini, jer on drugačije nije ni mogao, pošto je celi život posvetio naučnim istraživanjima u funkciji revolucionarnog radničkog pokreta.

Istina kao sredstvo u borbi mišljenja i kritici služi najdubljim interesima radničke klase. Kasniji razvitak radničkog pokreta i socijalizma pokazao je više puta da obilaženje istine nikada nije služilo interesima proletarijata, već užih grupa i pojedinaca, koji njenom manipulacijom uspevaju da reprodukuju svoje birokratske pozicije. I mi u Jugoslaviji smo se više puta uverili u nezaobilazni značaj i vrednost zasnivanja zaključivanja i izgrađivanja politike na činjenicama, na istini. Prikrivanje istine o dubini ekonomskih problema, nacionalističkim događajima, političkim teškoćama — najdirektnije je ugrožavalo stvaranje pravih sudova o njima. Time se dovodilo u pitanje jedinstvo misli i akcije Saveza komunista.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Kako se osloboditi dogmatskog nasleđa

Kad raspravljamo o demokratiji i demokratizaciji odnosa u SK i u našem društvu, treba istaći da je Savez komunista možda prva među partijama u komunističkom pokretu koji je pristupio demistifikaciji mnogobrojnih dogmi koje su o ovom pitanju postojale, i da ono što se u nekim drugim partijama danas dešava jeste prilično zakasnjeli eho onoga o čemu smo mi davno raspravljali, a što, naravno, ne znači da smijemo dozvoliti da nas one u tom procesu preteknu. Zbog toga bih već na početku naglasio da i ova naša rasprava treba da bude značajan doprinos razbijanju i onog zaostalog dogmatskog nasljeđa, koje je iza nas, ali koje i danas pretenduje da bude ponegdje oživljeno. Mi smo imali, na primjer, dogmu: nema socijalizma bez demokratije, nema demokratije bez socijalizma. Koliko god je ovaj koncept teorijski tačan, on se, sa stanovišta povjesne prakse, pokazao dubiozan, jer smo upoznali i demokratiju bez socijalizma i socijalizam bez demokratije, kao što je, uostalom, drug Duraković podvrgao kritici onu poznatu Lukačevu tezu o najgorem socijalizmu i najboljem kapitalizmu. Potreba da se definitivno razgraničimo prema dogmatskom nasljeđu svakako, podrazumjeva i nužnost da niz demokratskih kategorija i pojmova oslobodimo optužbi da pripadaju buržoaskom pojmovnom sklopu. Drug Miloš Nikolić juče je sasvim pravilno rekao da se sfera demokratije kod nas

Digitized by Google

ne može svesti samo na samoupravljanje i da izvan njegovog okvira postoji još niz odnosa koji podrazumjevaju praksu, odnosno prevođenje u praksu mnoštva tradicionalnih demokratskih kategorija. Međutim, kod nas i danas postoje orijentacije, snage, grupe i pojedinci koji takve demokratske kategorije hoće da proglase buržoaskim (na primjer, pravnu državu, kategoriju pravne sigurnosti, ustavnosti i zakonitosti). Još ima onih koji smatraju da načelo revolucionarne svrsishodnosti i državnog razloga treba pretpostaviti načelu pravne sigurnosti. Koliko je to bilo pogubno u minulom vremenu, koliko je i danas, pokazuje stanje u privredi, maloj privredi, u deviznom režimu i u nizu sektora gdje bi pravna sigurnost bila osnovna demokratska pretpostavka djelovanja i privrede i ostalih dodirnih segmenata. Prema tome, ove kategorije nipošto ne smijemo smatrati buržoaskim samo zato što ih je građanska klasa tokom istorije utvrdila kao pravne činjenice i što je nastojala da ih prevede u praksu. One nadmašuju okvir konkretnih demokratija i mislim da imaju univerzalne vrijednosti važenja. Dovesti ih u sumnju kao građanske ili neke druge, mislim da bi bila loša usluga nastojanjima da se izvučemo iz krize. U te kategorije spadaju i kategorije javnosti i javnog mnjenja. Mnogi kod nas prema ovim pojmovima i pogotovu kao praktičnim entitetima, još gaje veliku sumnju i podozrivost. To je refleks onog ubjeđenja da se misija jednog komunističkog pokreta može ostvarivati samo u okviru apsolutne organizovanosti i da sve što je spontano i unutar sebe nastalo korodira taj pokret. Međutim, ono što je spontano, što je Marks nazivao sferom građanskog društva, što mi ne moramo preuzeti u tom obliku, ali što realno ipak postoji kao sfera spontanog življenja, nipošto ne smijemo ostaviti po strani i tretirati kao nešto diverzivno u odnosu na organizaciju samog pokreta. Zbog toga u demokratizaciji našeg života problemu javnosti i javnog mnjenja i te kako trebamo posvetiti pažnju. Naime, ako se djelatnosti više puta pominjanih, centara moći i neformalnih grupa, grupa za pritisak i lobi grupa, koji nelegitimno postoje u okviru Saveza komunista i koji stvaraju jednu nelegitimnu praksu, ne suprotstavlja jedna demokratska, efikasna i u svakom slučaju uticajna javnost i javno mnjenje, onda ćemo doći u situaciju da ta javnost i javno mnjenje, budu proskribirani kao ilegalni segmenti našeg življenja a da upravo ovi centri, svojom sposobnošću da prigušuju tu javnost i javno mnjenje i onemogućuju ih u njihovom razmahu, stiču faktički legitimitet i legalitet koji ni u kom slučaju ne bi trebali da imaju. Zato sumnjam da se i u jednom društvu, pa i u našem, može sprovesti neka do kraja elaborirana organizacija javnog života u ekonomiji, politici i u kulturi, te da imamo jednu sferu spontanosti kojoj u daljem našem razvitku treba davati mnogo više razmaha nego što je to do sada bio slučaj. Naravno, ne mislim da strogo podvajam pojmove spontanosti i stihijnosti. Ali ono što, na primjer, Herbert Markuze naziva »usmena spontanost« uz organizaciju našeg života može da bude jedan od no-

Digitized by Google

sećih principa demokratizacije koja stoji pred nama. U vezi sa tim se onda postavlja i pitanje opozicije, o kojem smo svi mnogo raspravljali. Smatram da ovdje treba također raščistiti određene pojmove. Opozicija kod nas, u građanskom značenju riječi, učinjena je nelegitimnom ne od strane komunističke partije, odnosno SKJ, kako tvrde kritičari sa pozicija desnice, nego od strane same istorije. Jedan višepartijski sistem kod nas je po toj osnovi principijelno eliminiran kao alternativa poretku koji imamo i sistemu koji imamo. Međutim, očigledno je da svaka organizacija, mi to jako dobro znamo, koja nema naspram sebe mehanizme efikasnog demokratskog suprotstavljanja, nužno teži da postane svrha samoj sebi. Ona počinje da živi po logici upravo ovih neformalnih centara o kojima je bilo riječi, te mi mehanizme demokratskog suprotstavljanja nipošto ne smijemo, u okvirima našeg javnog demokratskog života, poistovjetiti sa problemom opozicije. I mislim da se odlučno trebamo suprotstaviti takvim nastojanjima, koja često dolaze i od foruma na najrazličitijem nivou, da spontana ispoljavanja mišljenja i da demokratska suprotstavljanja, u odnosu na mnogobrojne aspekte preko Saveza komunista, od osnove do vrha, unaprijed poistovjećujemo sa opozicijom. Ubjeđen sam da ćemo tek na taj način sprovesti temeljnu postavku našeg sistema da nismo jednopartijski sistem. Jer klasični jednopartijski sistem isključuje bilo kakav oblik suprotstavljanja i bilo kakve oblike demokratske javnosti i javnog mnjenja, i nastoji da ih što više priguši, a ukoliko im ne ide u prilog da ih eliminiraju pod jednom od odrednica opozicije. Mislim da nam ne treba da bude poseban podsticaj činjenica da je čak i Gorbačov o tome javno govorio, i da je javnost i javno mnjenje u svojim poslednjim nastupanjima postavio upravo u ovom smislu kao mehanizam demokratskog suprotstavljanja zaparloženom djelovanju partijskog aparata. Zbog toga od mehanizama demokratskog suprotstavljanja Savezu komunista čiji bi značajni činioci bili javno mnjenje i demokratska javnost, nikako ne treba bježati kao od opozicionih, nego, naprotiv, osloboditi ih što je moguće više u njihovom slobodnom ispoljavanju.

Mi, na primjer, moramo poći od činjenice da se opozicija kod nas već dugo vremena, objektivno gledano, ne generira izvan Saveza komunista. Nemamo tri osnovna elementa koji bi pogodovali da se kod nas razvije klasična građanska opozicija. Nemamo buržoasku klasu kao nosioca određene klasne svijesti, nemamo buržoasku partiju kao nosioca legitimnog suprotstavljanja Savezu komunista, po načelu buržoaske ustavnosti i buržoaskog parlamentarizma. Najzad, nemamo buržoaska glasila, buržoaske mas-medije, koji bi u tom smislu nastupali protiv Saveza komunista. I kad govorimo o desnici kao opoziciji u njenom klasičnom značenju, onda moramo imati u vidu da ona nastaje u okvirima prakse koju je stvorio sam Savez komunista, i da je problem opozicije bitno naš unutarpartijski, odnosno problem diferencijacija, koji je na tome planu nužno sprovesti.

Digitized by Google

Budući da sam o tome više pisao ovih dana, dodao bih samo još i sljedeće:

Demokratizacija mora da zahvati, i ona svakako zahvata, i naš idejni život. Prilično sterilne diskusije — da li imamo više marksizama ili jedan, ili imamo jedan pristup ili više pristupa marksizmu, a da je marksizam samo jedan — ne vode nas onoj pravoj biti problema, a to je činjenica da mi u Savezu komunista, na našu sreću, nemamo više ni oficijelni marksizam, nemamo potrebu ni za službenim ideolozima, nemamo, također, potrebu ni za nekom oficijelnom ideološkom linijom. Naši najviši forumi, predsjedništvo, CK, SK, moraju da postanu mjesta ideološke sinteze, a do te se sinteze ne dolazi niti nametnutim obrascima odozgo, niti nekritičkim prihvatanjem svih ideja koje potiču odozdo. Mi moramo imati fluidno idejno kretanje u Savezu komunista, koje neće unaprijed podlegati kvalifikaciji da vodi u desno ili lijevo skretanje, ako se ne podudara sa mišljenjem pojedinog funkcionera koji je u poziciji da o tome govori. Moramo prevazilaziti situaciju u kojoj će se u incidentalnim ideološkim idejnim slučajevima polaziti od predsjedništva pa prema osnovnim organizacijama. Mislim da predsjedništvo, kao što je pokazao dokument dva predsjedništva o građanskoj desnici, mora da bude mjesto ove sinteze. Ali, ako se u praksi pojave gledišta koja u datom trenutku možda nisu na liniji strogo shvaćenog oficijelnog interpretiranja, ako se čuju usamljena mišljenja o socijaldemokratizaciji, o socijaldemokratiji, ako se to čuje čak i za govornicama ponekog centralnog komiteta, onda to nije razlog da, na primjer, član predsjedništva ovo uzdiže na nivo principa i da nas ostavlja u nedoumici šta se to dešava po centralnim komitetima, kakve su to teorije o modernoj partiji i o modernizaciji Saveza komunista, kakvi su to govori o srednjim slojevima u partiji itd. To izaziva niz nepotrebnih nesporazuma, jer rasprave ovakve vrste pripadaju sigurno onim razinama naše društvene strukture u kojima se i pojavljuju. Na primjer, s gledišta jednog sociologa koji govori o srednjim slojevima i sličnoj tematici daleko je pozvanije da govori sociološko društvo nego visoki partijski funkcioner. Ili, pak, ako je neko izrekao mišljenje da moramo izmijeniti odnos prema socijaldemokratiji (što, naravno, ne znači i prihvatiti njen program), to ne treba odmah da se uzdiže na nivo principa pa da se zaključi kako se kod nas napušta socijalistički koncept, a uvodi socijaldemokratski. Mislim da bi to dovelo u pitanje regularnost našeg dijaloga, jer naša demokratija u idejnom i javnom životu treba da bude izražena upravo u našoj unutarpartijskoj raspravi, a ne u nastupanjima one vrste koji bi nam dozvoljavali sugestiju da još imamo određene zvanične poglede, zvanični marksizam, kojem se moramo prilagođavati.

To je, dakle, cio kompleks pitanja, za koja sam smatrao da ih je zanimljivo i potrebno danas postaviti, i time bih ujedno i završio.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Zašto antikomunisti poistovjećuju marksizam i socijalističke revolucije sa staljinizmom

Tema o demokraciji je za Savez komunista i društvo stalno aktuelna, nikad dovršena i nikad do kraja razrađena.

To je jedno od temeljnih pitanja našeg programskog opredjeljenja. Zato je važno i danas u Savezu komunista u praksi primjenjivati Program SKJ, a to se nedovoljno čini. Potrebno je također stalno dograđivati Program SKJ, iako on, kad se uspoređuje sa programima drugih komunističkih i radničkih partija, može da izdrži temeljnu marksističku kritiku. Jer su neke njegove postavke aktuelne za cijelu epohu, a ne samo za kraći period društvenog razvoja. Treba, naime, dalje jačati marksističku snagu i unapređivati smisao programa — razvijati revoluciju, društvenu svojinu i samoupravljanje kao integralni sistem.

Pošto je naše društvo klasno, u njemu su na javnoj sceni i elementi građanskog i državnobirokratskog političkog sistema. Taj negativni trend duže traje. Kad na to ukazujem, ne plediram za neki »čist sistem«, jer u društvu i sistemu neizbježno ima, i dugo će biti, različitih elemenata, ali je bitno u kojem je pravcu usmjeren osnovni kurs i koje su društvene i socijalne snage dominantne.

Uslijed raznih teškoća, pa i nesposobnosti i kolebanja u Savezu komunista, u javnosti se protura i nameće apologija privatne, buržoaske, državne, grupne i sitnosopstveničke svojine.

Digitized by Google

Razvija se gotovo cijela kampanja kako će svijet, zahvaljujući kapitalizmu, ući u slijedeće stoljeće i u postindustrijsko društvo, a nama, eto, istodobno prijeti opasnost da ostanemo izolirani i zatvoreni, maltene, kao susjedna Albanija. Pledira se u tom horu za to da pristupimo jednom od blokova, jer »šta ćemo u društvu sa tom nesvrstanom sirotinjom« itd.

Savez komunista mora u samoj zemlji i u svom ponašanju prema svijetu izražavati interese onih koji najviše očekuju od budućnosti, a koji su danas u nepovoljnom položaju. Razvijajući tehniku i boreći se za materijalni progres društva i za njegovo bogatstvo, ne smijemo zanemarivati činjenicu da će u XXI vijek još velik dio svijeta ući na minimumu egzistencije, a dio i gladovati. Mi moramo voditi računa o tom velikom dijelu svijeta.

Neokolonijalizam se prema tome odnosi kao što su se odnosili i klasični kolonijalisti, naime na djelu se provodi eksploatacija nerazvijenih. To je u našem Programu svojevremeno točno procijenjeno i formulirano. Ti krugovi i interesi i na političko-idejnom planu pritiskuju svjetsku, pa i našu javnost. Kad socijalističke snage, bilo gdje u svijetu, pa i one u pojedinim kapitalističkim zemljama, postignu neke rezultate i ostvare veći utjecaj na javno mnijenje, ove se strukture, po pravilu, uzbune. Tada se buržoazija lako odriče onoga što najviše hvali (i što preporučuje socijalističkim zemljama), a to je višepartijski sistem, i uspostavlja vojne i druge diktature, umjesto parlamentarnog sistema. Nije jedini, ali je u tom smislu drastičan primjer Čilea. Čim narod na bilo koji način snažnije dođe do izražaja, buržoazija to ocjenjuje kao nepovoljno po njene nacionalne, u stvari klasne, interese i nastoji da to spriječi. Po pravilu, takve se pojedine zemlje i vlade optužuju za kršenje ljudskih prava, za terorizam, a antikomunisti, u stvari, time opravdavaju svoj državni i drugi terorizam koji primjenjuju prema manjm i nerazvijenim zemljama i oslobodilačkim pokretima.

U odnosu na Zapadnu Evropu, takva je propaganda posebno uperena protiv komunističkih partija i drugih lijevih i progresivnih snaga. Kad su se neke zapadne komunističke partije, prihvatajući takozvani »evrokomunizam«, oslobađale staljinizma, takve snage su nastojale da ih pomjeraju ka socijaldemokraciji. Mi smo podržavali te partije u njihovim naporima da se oslobađaju staljinizma. To im omogućava da napuste periferiju, da postanu značajnija snaga u svojoj zemlji, pa i u svijetu. Oni koji su se oslobodili staljinizma ranije bili su i uspješniji. Shvatili su, naime, marksističku postavku da će se do socijalizma dolaziti različitim putovima, i revolucionarnim i evolutivnim, u skladu sa konkretnim društvenim uvjetima.

Za marksizam je oružana revolucija neizbježnost, izlaz iz krize, kad nema drugih rješenja i drugih alternativa za prevazilaženje društvenih konflikata. Neke komunističke partije su u razvijenim zemljama prilagođavale i prilagođavaju strategiju i taktiku uslovima u kojima djeluju, koristeći ustavni sistem, one

Digitized by Google

brane principe tog društva i države i višepartijski sistem, suprotstavljajući se nosiocima neofašizma i fašizma i planovima kontrarevolucije.

Oslobađajući se apsolutizacije jednopartijskog sistema, neki, opet, padaju u apsolutizaciju višepartijskog sistema. Nije problem u tome da li smo za ili protiv višepartijskog sistema. To smo raščistili i dali novu koncepciju i sadržaj socijalističke demokracije. Poteškoća je, međutim, u tome što unutar Saveza komunista ima elemenata višepartijskog sistema (federalizam), a ima i pristalica partijskog monopola i dekretirane vladavine društvom i ljudima.

Za SKJ su nesporni različiti putovi u socijalizam, korišćenje različitih formi demokracije. Klasici marksizma su isticali vrijednosti parlamentarnog sistema u odnosu na despotiju. Stečena su velika iskustva, pozitivna i negativna, u višepartijskim i jednopartijskim sistemima. Nijedan sistem sam po sebi nije lišen deformacija.

U Jugoslaviji je danas zaoštren problem etatizacije privrede, kulture, štampe, nacionalne državnosti, što je sve izvor hipertrofiranja republika, njihove »samostalnosti« i »savršenosti«. Zato i nije slučajno što je Program SKJ izložen kritici upravo stoga što je razvio marksističku postavku odumiranja države, tačnije podruštvljenja njenih funkcija, razvijanjem neposredne socijalističke demokracije i samoupravljanja.

Problem deetatizacije bitan je u cjelokupnom društvu, a naročito u republikama i pokrajinama. Najvažnije je oslobađanje od monopola društvene i proširene reprodukcije, da bi državna organizacija mogla uspješnije funkcionirati u izvršavanju svojih funkcija, u zaštiti društvene svojine i samoupravljanja, u zaštiti sigurnosti građana.

Sigurno je da demokratska, politička i druga prava nisu nigdje dovoljno razvijena, niti savršena, a u SFRJ to je bitno i neodvojivo povezano sa razvojem socijalizma i samoupravljanja.

Etatističke snage guše marksističku kritiku i samokritiku. Teško ćete naići na kritiku, na primjer, u sredstvima informiranja, pa i na različitim tribinama rukovodstva dotične društveno-političke zajednice. A istovremeno se pribjegava besprincipijelnom kritizerstvu i »otpisivanju« cijelih naroda, nacija, narodnosti.

Zato je neophodno istrajati na daljem razvoju revolucije, podruštvljenju društvene, a naročito proširene reprodukcije, podruštvljenju državnih funkcija (ako se to radi dosljedno u historijskom interesu radničke klase, onda će se naći pravi odnos i mjera), i razvijati takozvanu »malu privredu« u društvenom i privatnom sektoru. Razvoj socijalizma, razvoj društvenog sektora privrede i samoupravljanja podrazumijeva i razvoj radnog privatnog sektora privrede. Svjedoci smo i činjenice da su naša i druge revolucije izložene različitim klevetama. To nije ništa novo. Eksploatatori su uvijek optuživali revolucije za neslobodu kad su ograničavale eksploataciju i eksploatatore. U borbi protiv re-

Digitized by Google

volucije, eksploatatori i kontrarevolucionari hvalili su se i isticali sebe kao protagoniste slobode i demokracije. Poznato je da su svi kontrarevolucionari u francuskoj revoluciji govorili kao o teroru revolucije. Kontrarevolucionari su nastavili da govore o teroru svih oslobodilačkih pokreta i socijalističkih revolucija. To ne znači da nije bilo pretjerivanja u okviru represije, u nekim revolucijama bilo ih je i ima, ali represije nisu osnovna karakteristika revolucija i oslobodilačkih pokreta.

Građanska francuska revolucija je napadana, iako je ona stvorila uslove za uspostavljanje buržoasko-demokratskog oblika demokracije, na što se s pravom pozivaju građanski ideolozi. S pravom marksisti ističu da ono što je ova revolucija dala treba afirmirati, razvijati, raditi na tome, jer marksizam polazi od svega pozitivnog što je čovječanstvo prethodno dalo.

Razvoj socijalizma, oslobađanje od eksploatacije i političkog potčinjavanja ostvaruje udruživanjem rada i razvijanjem samoupravljanja, što je bitna pretpostavka za stvaranje onih uslova koji će život čovjeka činiti slobodnijim, demokratskijim i humanijim. Takva sloboda će obezbijediti i ličnu svojinu koja se zasniva na radu i takozvanu »malu privredu«, ne samo društvenu nego i privatnu, da bi društvo postalo bogatije. Ali i da bi bilo sposobnije da ograničava eksploataciju i ublažava velike socijalne razlike u društvu.

SK mora i dalje provoditi vlastitu demokratizaciju. U tome ne može biti uspješan ako ne razvija socijalizam, društvenu svojinu i samoupravljanje. To je historijski interes ne samo radničke klase nego i drugih radnih ljudi, seljaštva, inteligencije, jer i buržoaski i staljinistički sistem stavljaju u najamni odnos i fizičke i intelektualne radnike. Kapitalističke razvijene zemlje eksploatiraju zemlje trećeg svijeta. Socijalizam i samoupravljanje stavljaju sve veći dio radnih ljudi u ravnopravni položaj i identifikuju sve veću masu intelektualnih i fizičkih radnika sa historijskim interesom radničke klase. Duži zastoj u revoluciji učinio je da se ne odlučujemo da govorimo o onome što je značajno u našem Programu i Ustavu, mnogi zaziru od pojma diktatura proletarijata, a pri tom se ne objašnjava u čemu je njena suština.

Pod firmom »novog« propagiraju se razne građanske ili neostaljinističke ideologije. Antikomunisti poistovjećuju marksizam i sve socijalističke revolucije sa staljinizmom. Kapitalistički i antikomunistički ideolozi su u velikoj neokolonijalističkoj i antikomunističkoj ofanzivi. Eksploataciju i pritisak vrše na razne načine, pomoću valute, kredita, tehnologija, vojne opreme, baza. Preko masovnih medija tendenciozno i smišljeno napadaju se sve socijalističke oslobodilačke revolucije, marksisti i komunisti. Da se na sceni tako glasno i agresivno o Lenjinu govori kao teroristi — nije ništa novo. Zato valja podsjetiti na to da Krleža u »Književnoj republici«, 1924. godine, piše kako se poslije smrti Lenjina reagiralo u svijetu, od građanskih intelektualaca, socijalista, komunista pa do antikomunista.

Digitized by Google

Rasel je rekao: »Naše će stoljeće ući u historiju kao stoljeće Lenjina i Ajnštajna koji su izvršili ogroman posao sinteze, jedan u oblasti akcije, drugi u oblasti misli.«

Oto Bauer je napisao: »Svaki socijalistički borac treba da spusti zastavu pred genijem Lenjinove volje.«

Karl Kaucki: »Naše nesuglasice ne treba da nas učine slijepim za veličinu pokojnika. On je bio jedna od kolosalnih pojava, kakve se u historiji rijetko javljaju.«

Krleža dalje kaže da je dio naše građanske štampe u najgorem klerikalnom, antikomunističkom stilu o tome pisao u »Novostima«. Krešimir Kovačić, predsjednik Novinarskog udruženja, nazvao je Lenjina »slavenskim razbojnikom i mnogostrukim ubicom Čarugom«.

Sadašnji antikomunisti u tome, dakle, nisu ni novi ni originalni. Nije nov ni Memorandum, ni izvjesne komisije Srpske akademije nauka i umetnosti. To je, u stvari, stari Garašaninov program, koji je aktueliziran u ratu od Draže Mihajlovića. Frankovački program propagira akademika pisca »Krivokletnika na ljevici«, a sličnih ima i kod drugih nacionalista. Nacionalisti ne uviđaju i neće da prihvate da je Jugoslavija optimalan okvir za rješavanje svih društvenih, pa i nacionalnog pitanja. Antikomunisti i kleronacionalisti pokreću stare svađe, po njima je u SFRJ neriješeno pitanje Srba, Hrvata, Slovenaca, Albanaca i svih naroda i narodnosti, jer se to može riješiti samo u okviru nacionalne države. Naš je komunistički pokret griješio kada je zanemarivao nacionalno, ali i kada je zanemarivao jugoslavensko, internacionalno, socijalističko i klasno.

Mnoge su se komunističke partije odrekle diktature proletarijata. To im nismo zamjerili, naprotiv, podržali smo ih. U javnosti tih zemalja stvoreno je mišljenje da je buržoazija za demokraciju i da je njihov sistem demokracija, a proleterska diktatura se poistovjećivala sa nasiljem, sa staljinizmom.

Program Saveza komunista je to razjasnio. Polazeći od marksizma, državu smatra oblikom političke vlasti određene vladajuće klase. Svaka državna vlast vrši i određenu prinudu. U tom smislu je svaka država i određeni oblik diktature. U Ustavu SFRJ i programskim dokumentima je istaknuta društveno-historijska suština državne vlasti. U tom kontekstu definiran je naš politički sistem, pa i diktatura proletarijata, nasuprot buržoaskoj diktaturi.

Marksizam ne identifikuje ni buržoasku ni proletersku diktaturu sa sredstvima prinude, a ni demokratije, koje u različitim uslovima mogu da budu više demokratske ili diktatorske. Ukoliko budemo efikasnije razvijali neposrednu socijalističku demokraciju, utoliko će manje biti prinude, i obratno.

Ni Program SKJ ni Ustav SFRJ ne identifikuju diktaturu sa državnim aparatom, nego sa vlašću, u kojoj radnička klasa, odnosno njen historijski interes postaje vodilja i njene avangarde. U tom smislu je bitno razvijati socijalistički samoupravni

Digitized by Google

sistem, koji treba da jača proces demokratizacije i vladavinu naroda kroz socijalističko samoupravljanje. U Ustavu je to formulirano kao rukovodeća uloga radničke klase u društvu, koja se ostvaruje kroz sistem socijalističke samoupravne demokratije.

Nastupio je zastoj revolucije, pa su na sceni sve moguće ideje. Propagira se regresivna svest, za napredne ljude odavno prevaziđena. Pod plaštom slobode i stvaralaštva, upućuju se mračne poruke. Neke ustanove i društvene tribine otvaraju se za nosioce antikomunizma, iako članovi SK u njima čine većinu.

U nekim sredinama postoji strah od nacionalista. Nije redak slučaj da neki javno ističu kako je lako biti nacionalista, a teško se boriti protiv nacionalizma. U sredinama gde se to događa, to je znak da je tamo SK u krizi.

U Programu SKJ je rečeno: »Jugoslavenski komunisti se ne plaše ni kontrarevolucionarnih snaga, ni destruktivne anarhične i pseudoliberalističke fraze. Ali oni će se uporno protiv toga boriti da se tim društvenim i političkim elementima ne bi pružila mogućnost da ometaju radne ljude Jugoslavije u njihovim socijalističkim naporima i da povećavaju njihove teškoće, koje su relativno još u nedovoljno razvijenoj zemlji kao što je Jugoslavija ionako prilično velike.«

Snage buržoazije, birokracija vodili su i vode računa o svojim interesima. Na našem prostoru su se reakcionarni krugovi raznih nacionalnih buržoazija borili za podjele, za hegemoniju, a radnička klasa, seljaštvo i inteligencija, narod, pod rukovodstvom Komunističke partije, za bratstvo i jedinstvo.

U staroj Jugoslaviji, između dva rata, dominirali su socijalni i nacionalni sporovi. Zbog neriješenih nacionalnih i socijalnih pitanja dominirali su razni državnopravni zahtjevi i represija. Za vladavinu buržoazije u nerazvijenoj zaostaloj zemlji — to je donekle i razumljivo. Za SK je, međutim, bruka ako su danas na sceni nacionalni sukobi. Oni su na sceni ukoliko se erodiraju društvena svojina i samoupravljanje, degradira uloga radničke klase. Nastoji se da se radnička klasa pomjera i »nacionalizira« u državu, a sa tih pozicija se ne mogu uspješno rješavati ni ekonomski ni drugi problemi.

Moramo biti svjesni toga da gotovo pet godina traje stagnacija privrede, pa i u drugim sektorima, i da to ima svoje granice. Prijeti opasnost da taj kvantitet preraste u novi kvalitet, u društveni i socijalni haos, koji se u ekonomici manifestira kroz inflaciju. Na idejnom planu se širi trend konfuzije i balkanizacije. Ne bi se smjelo dozvoliti da bilo tko, pod »zaštitom« nacionalnih interesa, vrši dezintegraciju, da prikriva svoje lidersko mediokritetstvo, da pod vidom republičko-pokrajinskog suvereniteta, doprinosi dezintegraciji, jer bi ta igra mogla dovesti u pitanje suverenitet Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, svih naroda i narodnosti i svih republika i pokrajina. Neostvarivanje Programa ekonomske stabilizacije produbljuje krizu. Savez komunista će morati da svoje obaveze u tom pogledu učini operativnima.

Digitized by Google

Komunistički pokret, razvijanjem socijalizma i revolucije, razvijanjem neposredne demokracije, mora stalno biti u sukobu sa šovinizmom, koji unosi mržnju u međunacionalne odnose. Nikakve koncesije ne bismo smjeli tome praviti. Pošto tu nisu čista razgraničenja, problemi se gomilaju i zaoštravaju. Ako bismo se vratili na istoriju, uočili bismo činjenicu, kada se u SK, i, prije svega, u rukovodstvima, bilo načisto sa razvojem revolucije, sa afirmacijom nacionalnog i jugoslavenskog, revolucija je napredovala i, obratno, kad toga nije bilo, revolucija je nazadovala. Ako antikomunisti mogu da budu tako glasni na sceni, to je problem SK u celini, ali, prije svega, rukovodstva, u najmanju ruku u tom smislu da ne čine ono što bi morali raditi. A pojedini se komunisti jako uzrujavaju kada neko napada kontrarevolucionarne snage, ali se ne uzrujavaju kada antikomunisti napadaju revoluciju, komuniste i druge radne ljude koji se bore na osnovi Programa SK. U rukovodstvima SK veoma su potrebni ljudi koji teorijski dublje misle i bore se na liniji SK, s tim da kao i drugi budu podležni kritici. Ne treba, naime, od članova rukovodstava tražiti da samo interpretiraju zauzete stavove u forumima. Od njih se zahtijeva i više kreativnosti. Savezu komunista trebaju kreativni i borbeni kadrovi koji misle, a ne mediokriteti i ziheraši.

Savezu komunista ne trebaju oni koji liderima povlađuju, već sposobni i borbeni ljudi koji pokreću akciju i ne dozvoljavaju da se upada u oportunizam i sektaštvo.

Digitized by Google

Mira Ljubić-Lorger

Nemamo teoriju prelaznog perioda

Bojim se da će početak onoga što bih htjela reći biti malo disonantan. Gotovo svi su počeli svoja izlaganja s tvrdnjom da je ovo izuzetno značajna tema. Nasuprot tomu, kada sam dobila poziv da sudjelujem u razgovoru o socijalističkoj demokraciji i Savezu komunista Jugoslavije, ja sam se silno uplašila.

Prva moja asocijacija u vezi s tako postavljenom temom bila je slika starog, onemoćalog i čangrizavog bračnog para koji iz dosade raspravlja o tome kako bi bilo lijepo, korisno i ljupko kada bi među njima postojala ljubav, pri čemu posve zapostavlja bitno pitanje da li je nje zaista ikada i bilo, a još bitnije, zaboravlja da razgovor o ljubavi neće nimalo utjecati na njeno postojanje ili nepostojanje.

Dakle, prestrašila sam se da i mi ne povedemo kakav dosadan, jalov i ritualan razgovor o tome kako bi bilo lijepo, korisno i ljupko kada bismo imali više demokracije ili, uže shvaćeno, ponašali se općenito civiliziranije.

Pomislila sam onda da sam možda pretjerala, pa da ni takav razgovor ne bi bio beskoristan, ako bismo ga shvatili prosvjetiteljski i, raspravljajući o demokraciji, poučili one među nama koji još vole čak i za večerom izdvojene stolove dajući prednost nešto doličnijem, drugarskom i komunističkom ponašanju, jer se ne treba olako odricati ni dobrog starog prosvjetiteljstva.

Digitized by Google

Nevolja s prosvjetiteljstvom, međutim, ipak ostaje ona stara, a to je da se ne vodi računa o klasnim odnosima i interesima U tom smislu mnogo je relevantniji razgovor o klasnom kontekstu rasprave o bilo kakvoj demokraciji i toleranciji.

Naime, istina je da bi mnogi naši sukobi bili manje primitivni da je više tog famoznog civilizacijskog minimuma, ali oštrina sukoba ipak ne ovisi o kakvom idiličnom kućnom odgoju, već o posve prozaičnim klasnim interesima.

Stoga sam bila vrlo zadovoljna kada je drug Miloš Nikolić, a zatim i ostali, brzo prešao na ono što je dosta bitno, a to je kontekst u kojem mi vodimo ovaj i ovakav razgovor.

U jednom od rijetkih smirenih tekstova o našoj sadašnjoj situaciji, što smo ga mogli pročitati u posljednje vrijeme, drug Zoran Vidojević ponovio je notornu istinu da Savez komunista može zasnivati svoj legitimitet samo pružajući najbolje, povjesno nadmoćne odgovore na glavna pitanja razvoja i opstanka našeg društva kao samoupravnog i socijalističkog.

Kako i sada mislim da je jedna od najodlučnijih činjenica savremenog svijeta da više nema svjetskog konteksta bez radničkog pokreta, ekonomije i klasne borbe, te da se *težnja monopolističkog kapitala za slobodnim i ničim ometanim djelovanjem ne zaustavlja na granicama kapitalističkih zemalja,* smatram da je glavno pitanje opstanka našeg društva, kao socijalističkog, i dalje, prije svega, pitanje oslobođenja naše radničke klase od rada za svjetski kapital. Dokle god u tolikoj mjeri zavisimo od međunarodnih kapitalističkih lihvara, mislim da se nismo toga oslobodili.

Dok se problem duga kapitalističkim metropolama još uopće spominjao, nije se moglo vidjeti da bi s tim bilo ikako drugačije od opisa Luke Markovića, koji je ostao sasvim bez ikakvog komentara i odgovora, a ja bih ga upravo stoga htjela baš naglasiti.

»Posluži li — kaže Luka Marković — naš buržuj kao živ primjer drugima da se duga može riješiti putem njegovog vraćanja, a ne samo odbijanjem da ga se vraća ili odgodi dok to vraćanje ne bi bilo snošljivo, pokaže li naš buržuj cijelom dužničkom svijetu da se dug doista može smanjivati njegovim disciplinirani vraćanjem, ako se zapne 'ponosno i hrabro kao Jugoslaveni', takvog će čiča-Tomu među zemljama dužnicima svjetski zajmodavci rado potapšati po glavi, hvaliti ga u biltenima OECD-a, a možda mu čak malo smanjiti kamatnu stopu. Onome koji se u svjetskim kreditnim odnosima postavio tako zgodno za njih (umjesto da na visini svog ranijeg ugleda odbije diktat i pravi neprilike bankarskim blokovima, kao što ih je ranije pravio vojno-političkim blokovima) svjetski zajmodavci imali bi računa smanjiti kamatnu stopu već i zbog toga da mu olakšaju njegovo ‚junaštvo', da mu omoguće da on u tom položaju doista i opstane, jer ništa neće vrijediti kao primjer drugima ako potone vraćajući dug. Kada bih ja bio na njihovom mjestu, ne samo da bih

Digitized by Google

takvom čiča-Tomi otpisao kamate nego bih mu potajno otpisivao i sâm dug.«

Smatram da dokle god u ovolikoj mjeri zavisimo od Međunarodnog monetarnog fonda, da će *i kod nas biti onih koji su nosioci njihovih interesa*, pa se ne bih složila sa drugom Muhićem da kod nas nema onih koji bi bili, barem potencijalno, buržoaska klasa.

Kontekst, dakle, na ovoj razini nije ohrabrujući, a ni na razini povjesno nadmoćnih odgovora.

No, bilo kako bilo, što je s daljnim kontekstima? Smatram da je on, na žalost, i na drugim razinama kriza.

Samozaljubljeno zaboravljajući da su prijelazna društva tek potencijalno socijalistička društva te da je pitanje da li je neko društvo socijalističko ili ne trajno otvoreno pitanje; zaboravljajući da početak socijalističke revolucije ne znači uspostavljanje i samog socijalizma, koji bi opet imao biti prelazni, dakle, da se nakon potencijalno socijalističke revolucije tek ima rješavati problem mijenjanja uvjeta klasne borbe u korist proletarijata (a ne »radnih ljudi«, kako mi imamo običaj reći); da problemi ni »čiste« kapitalističke, ni »čiste« socijalističke ekonomije nisu teorijski još osvješćeno ni postavljeni, a pogotovo riješeni; da borba za socijalističko usmjerenje revolucije ima trajno oblik klasne borbe s političkom birokracijom i tehnokracijom, te malograđanskim slojem kao nosiocima otvorene ili prikrivene građanske restauracije; zaboravivši čak i tako običnu činjenicu kao što je ona koju spominje Bloh kada kaže »da bi se namjestila kazaljka što pokazuje sate, valja okretati kazaljku što pokazuje minute«; zaboravljajući, također, u određivanju političkog sistema da su prijelazna društva klasna, a ne besklasna, kao što se, čini mi se, pretpostavilo; zaboravivši kako poguban utjecaj može imati činjenica očite teorijske insuficijencije onog dijela pokreta što se naziva avangardom i uz sramotno nevođenje računa o stvaranju pretpostavki za ozbiljan teorijski rad onima koji još imaju na umu njegovu ponekad presudnu važnost te uz trajnu sklonost da antisocijalističke ideologije prepoznajemo samo isključivo izvan Saveza komunista, došli smo do tako sveobuhvatne krize da se očaj ponekog od nas može mjeriti samo s čuvenim Javljevim očajem iz knjige Tomasa Mana. On kaže: »Ja sam bio čist, ali me je bog uvalio u đubre skroz-naskroz, i takvi se ljudi drže razuma, jer oni ne znaju šta da otpočnu s pobožnim uljepšavanjima pa puštaju da istina ide gola.«

Ako, dakle, moramo pustiti da »istina ide gola«, ne bi li bilo *razumno dopustiti da dođemo do dna krize, da se suočimo s činjenicom kako nemamo u sadašnjem trenutku odgovarajuću teoriju Partije, niti teoriju prijelaznog perioda.* Stoga nam se i događa da ostajemo nijemi čak i pred takvim tezama naše marksističke literature u kojima se kaže, uprošćeno, da je epohalna izostalost svjetske revolucije u Marksovom smislu pojma tako važna da danas oznaka »marksist« nema nikakvog stvarnog sadr-

Digitized by Google

žaja, jer »oni« naprosto, budući da nema revolucije, nemaju više na čemu raditi.

Držim da bismo morali, također, otvoreno se suočiti s činjenicom nepostojanja niti konzistentne teorije nadvladavanja sadašnje naše krize.

Morali bismo i sami biti sigurni kako među nama nije bilo nasilja, manipulacija, uzurpacija i prekrajanja činjenica, za što nas optužuju, jer, ako bi tada prebrojili naše mrtve, možda se nećemo baš svi ponašati kao Kolakovski, Turen ili Gorc, kojima je proletarijat ionako služio samo za dijalektičke egzibicije, kako bi, i opet, rekao Luka Marković.

Vodeći o svemu tome računa, mislim da se pokazuje lažnom dilema da li je sada vrijeme za dijalog i demokratizaciju, za što je ipak izgleda većina, ili je za dijalog, već prekasno, budući da je suviše onih koji neće dijalog, a makljaža je već počela (što je prije dvije godine bio rekao Goran Babić, i time izazvao opće zgražanje. A evo prije desetak dana to isto je ponovio apokaliptičkim izjavama inače neskloni profesor Visković, u razgovoru u »Dugi«. Međutim, sada više nije bilo nikakvog zgražanja. Čini se da smo svi nekako počeli razmišljati o toj makljaži, već je pravo pitanje samo *pitanje načina na koji danas naša radnička klasa može u pluralizmu samoupravnih interesa osigurati dominantnost svog interesa*, i uz to bitno vezano pitanje klasne strukture Saveza komunista, u kojem je ta ista radnička klasa sve manje zastupljena, a kojoj strukturi mislim da treba i zahvaliti to što nemamo teoriju prelaznog perioda.

Ako bismo, dakle, odgovorili na ova pitanja, onda bismo se konačno oslobodili opasnih bavljenja, umjesto glavnim problemima klasne diferencijacije našeg društva, tek folklornim pitanjima uljuđenosti vođenja klasne borbe, a ona je, klasna borba, mislim, ipak tu najbitnija.

Digitized by Google

Zdravko Tomac

Naš cilj nije građanska, nego socijalistička samoupravna demokracija

Danas i na ovom skupu, kao i na mnogim drugim skupovima u Jugoslaviji, postoji opća suglasnost o nužnosti širenja demokracije, o potrebi da se upravo demokratizacijom pronalaze pravi putevi prevladavanja krize. Međutim, stupanj suglasnosti je mnogo manji u definiranju suštine socijalističke demokracije i o konkretnim putevima i mogućnostima njenog ostvarivanja; čak bi se moglo reći da postoje i bitne razlike ne samo u taktici nego i u strategiji, odnosno da se pod načelnim prihvaćanjem jedinstvene strategije u njenom tumačenju iznose tako velike razlike da se s pravom može posumnjati i u postojanje jedinstva u strategiji. Zato, da bi se izbjegli daljni nesporazumi, kao i monološko iznošenje stvari želim reći što mislim o nekim od tih različitih pristupa na izgled istoj strategiji.

Prvo, veoma je bitno za Savez komunista Jugoslavije da postigne suglasnost i jedinstvo u poimanju suštine demokracije, a posebno socijalističke samoupravne demokracije, te da se jasno definira za kakvu se demokraciju zalaže i za kakve će se konkretne programe boriti i zalagati kao organizirana idejna snaga. Pri tome je potrebno ponovo podsjetiti na vrlo jasne stavove utvrđene na kongresima Saveza komunista Jugoslavije. U referatu na XI kongresu SKJ Tito je, između ostalog, o tome rekao: »Istinska sloboda je, prije svega, u pravu i mogućnostima da čovjek suve-

Digitized by Google

reno odlučuje o svim pitanjima svoga života. Time se radikalno proširuju i granice ljudskih sloboda uopšte... U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji radni čovjek postaje osnovni faktor i stvaralac u društvu. On ocjenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sam sebi postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i cjelokupnom društvenom razvoju. Ti ciljevi nisu, dakle, motivisini ni profitom, ni administrativno-tehnokratskim 'višim ciljevima', nego istinskim ljudskim htijenjima. Radni čovjek postaje svjestan svoje odlučujuće uloge u svim društvenim poslovima i cjelokupnom razvoju društva. Na toj osnovi se ostvaruju i izražavaju stvarne slobode i prava čovjeka.«

Osnovna načela Ustava iz 1974. vrlo su jasno i konkretno utvrdila bit socijalističke samoupravne demokracije. Svi legalni organi našeg društva stalno ističu i zaključuju da na tim osnovama i na toj strategiji treba i dalje razvijati naš sistem, odnosno da smo došli u krizu upravo zbog kolebanja u praksi i mnogih odstupanja od utvrđene strategije. Dakle, postoje vrlo jasne koncepcije u nas koje socijalističku samoupravnu demokraciju utvrđuju kao pravo i mogućnost, realnu mogućnost čovjeka da odlučuje o rezultatu rada valoriziranom na tržištu, da se slobodno udružuje s drugim radnim ljudima i da u cjelini političkog i ekonomskog sistema odlučuje o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada i svim bitnim društvenim poslovima. Znači, socijalistička samoupravna demokracija nije prvenstveno brbljaonica i njena suština nije u pravu da čovjek samo govori šta hoće, nego je ona, prije svega, realna mogućnost da radni čovjek odlučuje o svojoj sudbini i da zajedno s drugim radnim ljudima ravnopravno, solidarno i uzajamno uređuje svoje odnose, prava i obaveze i na mjestu rada i na mjestu stanovanja i u društvu u cjelini.

Dakle, zalažem se za kriterij da se stupanj demokratizacije našeg sistema prvenstveno valorizira realnim mogućnostima i ostvarenim mogućnostima proširivanja prava radnih ljudi da odlučuju o uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada i svim drugim bitnim društvenim poslovima. Polazeći od navedenog definiranja suštine socijalističke demokracije i kriterija njenog valoriziranja, mislim da nisu točne ocjene, koje smo mogli i danas čuti, a koje kažu da se posljednjih godina jugoslavensko društvo bitno demokratiziralo. Ono se demokratiziralo, ali samo u smislu građanske demokracije, slobode govora i kritike, mogućnosti iznošenja različitih pogleda, ideologija, kritike svega postojećeg, pa čak i mogućnosti zastupanja i različitih političkih koncepcija. pa i sa elementima političkog pluralizma. Mislim da je i to dobro i značajno, ali da nije najvažnije i najbitnije za ocjenjivanje procesa demokratizacije jugoslavenskog društva. Ne samo stagnacija nego i realno smanjivanje mogućnosti da radni ljudi odlučuju o rezultatima svoga rada, da sve manje mogu utjecati na uvjete svoga rada, da se, suprotno proklamiranim i očekivanim tendencijama širenja moći samoupravnih struktura, širila moć biro-

Digitized by Google

kratsko-upravljačkog sloja pokazuju da je upravo zastoj u razvoju socijalističke samoupravne demokracije jedan od bitnih uzroka krize.

S obzirom na činjenicu da se nisu realizirali mnogi bitni principi utvrđeni u osnovnim načelima Ustava, čak, štaviše, da su procesi u praksi tekli drugim putem, suprotno ustavnim rješenjima, očito je da je glavno pitanje, kako na suštinskim pitanjima odlučivanja radnih ljudi o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada osigurati bržu demokratizaciju jugoslavenskog društva. Da me se krivo ne shvati, slažem se s drugom Muhićem i drugima koji su i ovdje govorili o potrebi ugrađivanja u naš sistem civilizacijskih tekovina razvoja demokracije, koje su tekovina građanske revolucije, ali ponavljam, to nije dovoljno, to neće riješiti glavne probleme u našem društvu, iako će doprinjeti njihovom rješavanju. S ozbirom na to da i u našem društvu građanska klasa u staroj Jugoslaviji nije razvila osnovne tekovine građanske demokracije, važno je, kao i u svim nerazvijenim socijalističkim društvima, osigurati uvjete za ostvarivanje i razvoj bitnih tekovina građanske demokracije: pravnu državu, pravnu sigurnost, političke slobode čovjeka i građanina. Ali u isto vrijeme komunistički pokret mora jasno reći da to nije cilj socijalizma, da socijalizam u širenju demokracije mora ići dalje, na mijenjanje odnosa u sferi proizvodnje i raspodjele i izgrađivanja političkog sistema, koji će se »okretati oko sunca rada«. Mora se ne samo jasno reći da je smisao socijalizma i socijalističke demokracije upravo u mijenjanju odnosa u procesu proizvodnje i raspodjele nego se moraju ponuditi i konkretni programi realizacije takvih ciljeva, kako bi se u praksi, a ne samo u programu i normi, širile mogućnosti da radni čovjek istovremeno radi i upravlja i da u samoupravnoj zajednici, na principima solidarnosti, uzajamnosti i međusobne odgovornosti, utvrđuje prava i obaveze zajedničkog života i da ih uz što manje posredovanja političke vlasti i ostvaruje. I koliko se taj prostor širi, toliko ima socijalističkog samoupravljanja, toliko ima socijalističke demokracije.

Polazeći od navedenog shvaćanja suštine socijalističke demokracije i ograničenosti građanske demokracije na političke slobode, mislim da kolega Fuad Muhić nije u pravu kada postavlja pitanje istinitosti i održivosti čuvene Kardeljeve izreke: socijalizma bez demokracije nema, ali ni demokracije bez socijalizma. Jer očito je da je Kardelj mislio na socijalističku demokraciju, ne kao negaciju građanske demokracije, nego na socijalističku demokraciju koja ide dalje od građanske demokracije, koja teži ne samo za političkom nego za ljudskom emancipacijom, a koja nije moguća bez proširivanja ravnopravnosti i na sferu rada i ljudskih potreba, prije svega ekonomskih. U tom smislu je točna Kardeljeva konstatacija da socijalizma ima upravo toliko koliko se u proširivanju slobode otišlo dalje od dostignuća građanske (političke) demokracije, odnosno da takve demokracije nema bez socijalizma. Mnogo toga što se u praksi naziva socijalizmom u

Digitized by Google

suvremenom svijetu — u stvari, osim firme, naziva, nema ništa u sebi socijalističko po sadržaju, jer sistemi u kojima se, umjesto širenja demokracije, umjesto njenog jačanja, ukidaju i njena civilizacijska dostignuća, u vidu političke demokracije, ne mogu se smatrati socijalističkima. Zato treba naglasiti epohalni značaj u svjetskom komunističkom pokretu toga da se izlazi iz krize traže upravo širenjem slobode i demokracije. Naša koncepcija socijalističke samoupravne demokracije, koja je najpotpunije izražena u osnovnim načelima Ustava, koja nudi konkretan model političkog sistema, koji treba omogućiti da se ide dalje od građanske demokracije, daje značajan i konkretan doprinos tim traženjima u svjetskim razmjerima. Otuda i još veća odgovornost organiziranih subjektivnih snaga za njenu realizaciju, jer kolebanja u provođenju te strategije, pa i nepotrebna odstupanja, dovode u pitanje i samu strategiju, jer jačaju snage koje zbog neprovođenja strategije traže napuštanje strategije i povratak na politički sistem građanske demokracije, bilo višepartijski parlamentarni, bilo jednopartijski državnosocijalistički.

Zbog svega navedenog može se konstatirati da je danas najvažniji zadatak borbe na idejnom frontu u Jugoslaviji raščišćavanje s nosiocima koncepcija suprotstavljenih razvoju socijalističke samoupravne demokracije, prije svega u vlastitim redovima, jer u usvojenoj strategiji i njenom provođenju ne može biti kolebanja i različitih shvaćanja, ne smiju se praviti kompromisi kakvi se prave danas. Međutim, u nekim konkretnim rješenjima bez napuštanja strategije, zavisno od okolnosti i uvjeta, mogu se praviti i kompromisi, pa i određeni ustupci, ali se uvijek mora jasno reći da su posrijedi kompromisi i ustupci, odnosno nužnost da se u sistem ugrade i neka stara rješenja. To tim više što postoji velika opasnost da se, u želji da se brže razvijaju novi socijalistički odnosi, čini velika pogreška da se u sistemu ne polazi od realnih protivrječnosti i mogućnosti, nego se predviđaju i normiraju rješenja koja na postojećem stupnju razvoja proizvodnih snaga nisu ostvarljiva, te se samim tim nameće potreba da se u praksi radi mimo normativnih rješenja, da se toleriraju rješenja koja su u neskladu s ustavnim sistemom i njegovom normativnom operacionalizacijom.

S tim u vezi podsjetio bih na potrebu da se i u razvoju socijalizma uvažavaju i koriste povijesna iskustva iz građanskih revolucija, odnosno borbe građanske klase da ostvari političku demokraciju u vrlo različitim uvjetima u višestoljetnom vremenskom razdoblju. Podsjetio bih na poznati Marksov stav iz Komunističkog manifesta. Pišući o razvoju građanske demokracije, Marks konstatira da se ona razvijala u različitim uvjetima i u različitim formama, da se probijala na različite načine i da je buržoazija u toj borbi pravila ne samo mnogobrojne kompromise (povijesno nužne) nego i različite saveze s drugim klasnim snagama (što i danas vrlo uspješno radi). O tome, između ostalog, Marks piše: »Svaki taj stupanj razvitka buržoazije bio je praćen

Digitized by Google

odgovarajućim političkim napretkom. Ona je bila ugnjeteni stalež pod feudalnim gospodarima, naoružana i samoupravna zajednica u komuni, ovamo nezavisna gradska republika, onamo treći oporezovani stalež monarhije, zatim u vreme manufakture protivteža plemstva u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji, uopšte glavna podloga velikih monarhija, dok najzad, s postankom krupne industrije i svetskog tržišta, nije osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast.«

U tom kontekstu Kardelj, spominjući navedeni citat, u Pravcima razvoja... piše: »nema nikakve teorijske osnove niti praktičnog dokaza da takva dijalektika razvoja ne važi za istorijsku epohu u kojoj se radnička klasa probija ka socijalizmu«. Polazeći od navedenih stavova, odnosno prihvatajući njihove pouke, moramo sebi postaviti barem dva pitanja. Prvo, da li dovoljno osiguravamo u našoj strategiji okupljanje širokog i snažnog progresivnog socijalističkog bloka snaga ili se oslanjamo prvenstveno na instituciju vlasti, da li socijalističko samoupravljanje dovoljno razvijamo kao pokret ili prvenstveno kao poredak, da li SKJ stvarno čini pomake u ostvarivanju svoje strategije prenošenja vlasti na radne ljude ili i dalje zadržava odlučivanje u vlastitim rukama, suprotno vlastitim programskim opredeljenjima i ustavnim riješenjima. I drugo pitanje, kako i na koji način ugraditi u naš sistem civilizacijske tekovine građanskog društva, odnosno kako se u praksi efikasno suprotstaviti idealiziranju socijalizma i rastućim pritiscima dogmatskih snaga (u uvjetima krize) koje ne shvaćaju da se novi socijalistički odnosi ne mogu izgraditi političkom silom prije nego što se stvore ekonomski i drugi uvjeti, prije nego što se razviju proizvodne snage, koje u našim uvjetima nije realiziralo građansko društvo.

Savez komunista Jugoslavije prva je komunistička partija u svijetu koja je pravovremeno ne samo postavila navedena pitanja nego i dala ispravne odgovore, koja je u Programu SKJ i Ustavu utvrdila realan program prevladavanja navedenih protivrječnosti, ukazujući na vlastite zablude i na nerealnost vjerovanja da se isključivo političkim i ideološkim sredstvima može osigurati proces izgradnje i ostvarivanja socijalističkih društvenih odnosa i socijalističke demokracije. SKJ je izgradio cjelovitu strategiju prevladavanja državnog socijalizma koncepcijom socijalističkog samoupravljanja. Bit te strategije danas u uvjetima krize je žestoko napadnuta s različitih strana, čak bi se moglo govoriti o postojanju oformljenih opozicionih političkih platformi kako povratka na građansku demokraciju tako i na državni socijalizam. Zato je potrebno barem ukratko ukazati na suštinu socijalističke samoupravne demokracije i na uzroke krize. Iako je teško u nekoliko rečenica ukazati na suštinu socijalističkog samoupravljanja, da bismo mogli pokazati da je kriza, prije svega, posljedica kolebanja u ostvarivanju te koncepcije, ipak ćemo pokušati u nekoliko rečenica skrenuti pažnju na bitne ciljeve.

Digitized by Google

Prvo, postepeno napuštanje i prevladavanje jednopartijskog sistema, ali i višepartijskog, upravo razvijanjem socijalističkog samoupravljanja kao globalnog sistema u kojem SKJ sve više, umjesto odlučivanja u ime radničke klase i svih radnih ljudi, djeluje kao idejna snaga koja stvara uvjete za odlučivanje radničke klase i svih radnih ljudi u samoupravnim i delegatskim institucijama, prvenstveno o uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada.

Drugo, napuštanje ideoloških shema o monolitnosti socijalističkog društva, i ne samo priznavanje različitosti i različitih interesa nego i traženje modela sistema koji će stimulirati i omogućiti demokratsko izražavanje i usklađivanje različitih interesa, srušilo je lažnu sliku o beskonfliktnosti socijalističkog društva, te omogućilo da se interes konkretnog čovjeka, njegova sreća postavi kao cilj sistema, da sistem služi čovjeku, a ne da se interes čovjeka podređuje nekim apstraktnim i dalekim ciljevima budućnosti, koje u njegovo ime formulira politička birokracija.

Treće, traženje modela sistema koji će ne samo uvažavati postojanje protivrječnosti nego ih i efikasno i racionalno rješavati, koji će u sebe ugraditi sve ono što je bilo progresivno u civilizacijskom razvoju demokracije i ostvarivanju sloboda čovjeka, što se na konkretnom stupnju razvoja proizvodnih snaga mora ugraditi u sistem. To se prvenstveno odnosi na potrebu da kriteriji robne proizvodnje i tržišta, umjesto političke volje partije i države, postaju osnova raspoređivanja dohotka prema rezultatima rada i osiguravanja ekonomične i racionalne distribucije viška rada, koji će obezbijediti najbrži privredni razvoj.

Upravo u nedosljednostima i u nejedinstvu u Savezu komunista u ostvarivanju navedene strategije nalaze se glavni uzroci krize. Težište borbe za novo preneseno je na pravne norme i izgrađivanje novog institucionalnog sistema, a vrlo se malo učinilo na njegovoj realizaciji. Čak štaviše, i sam Savez komunista uglavnom je nastavio djelovati na stari način, okrećući se državi i tehnostrukturi i stvarajući na različitim razinama sistema mnogobrojne neformalne i formalne centre koji su ne samo zadržali u svojim rukama komandne pozicije nego ih i proširili, čime se uvećavao raskorak između norme i zbilje, otvarao prostor za stvaranje dvojnog morala (jedno proklamiraš, a drugo radiš) i za širenje neodgovornosti, jer su se odluke donosile izvan Ustavom utvrđenih i nadležnih institucija, koje su ih samo formalno potvrđivale. Širila se ne samo praksa nego i društvena svijest da je politička volja upravljačkog sloja jača od principa ustavnog sistema i da politički centri mogu djelovati i odlučivati umjesto Ustavom utvrđenih institucija. Takav poremećen odnos snaga i djelovanje i samog SKJ suprotno vlastitoj strategiji sve je više širio politički voluntarizam i snagu političkih struktura, koje su, umjesto tržišta, određivale uvjete privređivanja i faktički odlučivale o raspoređivanju dohotka, umjesto radnika.

Digitized by Google

Kritička analiza funkcioniranja političkog sistema i Dugoročni program ekonomske stabilizacije, kao i odluke Kongresa, vrlo jasno su utvrdili da kriza nije posljedica loše strategije definirane Ustavom, posebno ne strategije izražene u osnovnim načelima Ustava i osnovnog načela da udruženi radnici odlučuju o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada dijeleći sudbinu ostvarenog i valoriziranog dohotka na tržištu, odnosno da nije posljedica realizacije ustavnog principa da ukupnu vlast u društvu ostvaruju radni ljudi u samoupravnim i delegatskim strukturama, niti je posljedica ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti. Kriza je posljedica starog etatističkog sistema, koji se u praksi ne samo zadržao nakon usvajanja novog Ustava nego se upravo u godinama u kojima se treba primjenjivati novi Ustav i proširio i učvrstio. Ustav iz 1974. godine trebao je osigurati da udruženi radnik u cjelini ekonomskog i političkog sistema odlučuje o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada, da položaj radnika i svih u društvu zavisi od rezultata rada potvrđenog na tržištu, da udruživanje rada i sredstava postane temelj jugoslavenske samoupravne integracije. Međutim, umjesto procesa koji bi postepeno izgrađivali novi samoupravni sistem ojačala je moć birokratsko-upravljačkog sloja, koji je na različite načine blokirao primjenu ustavnog sistema i razvoj samoupravnih proizvodnih odnosa. Osnova reproduciranja moći birokratsko-upravljačkog sloja jeste nesamostalnost privrednih subjekata, kako ekonomska tako i politička, odnosno procesi širenja odlučivanja, umjesto na institucije sistema, na različite centre političke moći. Kadrovskim križaljkama su uža kadrovska tijela, koordinacioni odbori i neformalne grupe objektivno i dalje zadržali vlast profesionalnopolitičkog upravljačkog sloja, koji odlučuje o personalnoj politici i vrši razmještaj svojih ljudi na principu poslušnosti a ne sposobnosti, odlučuje o investicijama i razvoju i drugim bitnim pitanjima, formalizira ulogu delegatskih skupština, Socijalističkog saveza i Sindikata, samoupravnih organa, namećući i šireći politički voluntarizam i legalizirajući u nizu sredina odlučivanje u paralelnom sistemu, umjesto u Ustavom utvrđenim institucijama. Upravo u vrijeme radikalnih promjena u normativnom sistemu, kojima je trebalo osigurati ostvarivanje novog Ustava, u razdoblju 1975—1980. učvršćen je u praksi i dalje razvijen stari etatistički sistem društvene reprodukcije. Umjesto da se stvaraju uvjeti da organizacije udruženog rada sve više odlučuju u uvjetima socijalističke robne proizvodnje o razvoju, umjesto da se stimuliraju procesi samoupravne integracije, stvoren je sistem u praksi u kojem se o 80% investicijskih sredstava odlučivalo daleko izvan kontrole i utjecaja udruženog rada. Društveno-političke zajednice, od općine do federacije, na voluntaristički način (kao izraz moći političkih struktura), mimo i nasuprot ekonomskim zakonitostima i ekonomskim kriterijima, donosile su odluke o prioritetima razvoja, nastojeći da vlastita poduzeća i grane uguraju u društveni plan kao prioritet razvoja, da za svoja poduzeća

Digitized by Google

izbore što povoljnije uvjete privređivanja, da dobiju što veće pravo zaduživanja u inozemstvu, da banke osiguraju iz emisije novca što veće kredite i sredstva za investicije uz što dulji rok otplate i što manju kamatu. U razdoblju 1977—1980. količina novca u opticaju povećana je četiri puta, ne računajući praksu izdavanja mjenica bez financijskog pokrića, čime je stvoren veliki unutrašnji dug u privredi. Takva praksa morala je dovesti do enormnog porasta potrošnje, ne samo investicione, što je dovelo do inflacije i stalne devalvacije dinara, u kojoj se svakom pojedinačnom privrednom subjektu isplatilo investirati i trošiti u bilo šta, jer je stvorena lažna slika da se svaka investicija isplati. Kako se povećavala inflacija, kako su rasle cijene, tim je više rastao pritisak na novu potrošnju, posebno na investicije, tako da bi se zadovoljili veliki apetiti, poseglo se i za velikim zaduživanjem i u inozemstvu. Uprkos velikom protivljenju Tita i Kardelja (o čemu postoje dokumenti), odnos snaga je takav da se Jugoslavija zadužuje za novih 12 milijardi dolara koji se ulažu, u pravilu, u investicije koje se nisu temeljile na ekonomskim i racionalnim kriterijima, to su bile takozvane političke investicije.

Takvi procesi ne samo da su dalje jačali realnu moć političkih struktura nego se i stvarala iluzija kako će Jugoslavija kao najveće gradilište u Evropi (više od 40 posto nacionalnog dohotka ulagalo se u investicije) vrlo brzo postati razvijena zemlja. Sve je to organizacije udruženog rada realno sve više stavljalo u sve dublju zavisnost od političkih struktura, te su se i one, umjesto da se bore za veću proizvodnost rada, za efikasnost, kvalitet proizvodnje i udruživanje, počele boriti svim raspoloživim sredstvima za to da preko svoje tehnostrukture i lokalne politike, pokrajinske i republičke, osiguraju da im država obezbijedi zaštitu na tržištu, da dobiju takve uvjete privređivanja koji će omogućiti neracionalnu proizvodnju i pokriti visoke troškove, da im se osigura monopolski položaj i gotovo besplatna sredstva za razvoj, odnosno sve veći broj privrednih subjekata počeo je nastojati da svoju neracionalnost prebaci na drugoga, tako da su hajdučko ponašanje, egoizam i partikularizam, te razbijanje jedinstva tržišta posljedica djelovanja starog sistema društvene reprodukcije i zadržavanja u suštini etatističkog načina upravljanja društvenom reprodukcijom, a ne rezultat primjene ustavne strategije, kako to neki danas na sve moguće načine, suprotno argumentima, žele dokazati, kako bi omalovažili predložene promjene posprdnim nazivom kozmetika, polazeći od svojih želja da se mijenja bit ustavne strategije. Te snage stalno, vrlo uporno i glasno, i dalje pokušavaju optužiti Ustav iz 1974. godine za sadašnju krizu i stvarati atmosferu kako bez napuštanja strategije Ustava nema uvjeta za prevladavanje krize.

Koristeći kao argumente protiv koncepcije Ustava ekonomsku krizu i kontrarevoluciju na Kosovu, te jačanje policentričnog etatizma, oni postepeno ipak uspijevaju u širenju shvaćanja kod jednog broja radnih ljudi, pa i unutar SKJ, da su uzroci krize

Digitized by Google

ipak u pogrešnoj koncepciji Ustava, a ne u postojanju cijeloga sistema odlučivanja izvan ustavnog sistema. A sve to širi konfuziju i jača tendencije i unutar vodećih subjektivnih snaga da ipak treba mijenjati i samu strategiju, čime se šire kolebanja i gubi povjerenje u mogućnosti prevladavanja krize na osnovama samoupravljanja, kontinuiteta revolucije i njenih temeljnih principa. Pri tome se poseže za mnogim falsifikatima i tendencioznim tumačenjima pojedinih događaja i činjenica koji su daleko od istine. Tako se, na primjer, vrlo često mnogi u svojim zahtjevima za radikalnim promjenama Ustava, pa i samih temelja i osnovnih načela pozivaju na Kardelja, tvrdeći kako je on takve promjene tražio još 1977. godine. Međutim, prešućuju pri tome da je Kardelj tražio radikalne promjene u političkom sistemu i posebno promjenu uloge subjektivnih snaga, kako bi se otklonile prepreke primjeni novog ustavnog sistema. Dakle, tražio je isto ono što je utvrđeno i kao platforma ustavnih promjena — da se mijenja sve što otežava primjenu suštine Ustava, a ne da se mijenja i napušta sama suština Ustava. Prema tome, nema drugog puta za Jugoslaviju nego jačati društveno vlasništvo i vlast radničke klase, stvarati situaciju da radnici odlučuju o dohotku, da snose sudbinu dohotka primjenom tržišnih kriterija i ekonomskih zakonitosti, kao sredstva da se natjeraju i radnici i sve strukture u društvu da se racionalno ponašaju. Samo na taj način je moguće promijeniti strukturu moći u jugoslavenskom društvu i razvlastiti birokraciju na razini od organizacije udruženog rada i općine sve do federacije. A birokracije se međusobno tuku, a u suštini se međusobno štite. Zato i nije čudno što se ponovo uspostavlja, uprkos na izgled različitim interesima birokracija u raznim dijelovima Jugoslavije, sve veće jedinstvo u orijentaciji da se, umjesto otklanjanja pravih uzroka krize, glavna aktivnost ponovo prenese na institucionalne i normativne promjene.

Zato je potrebno vrlo realno utvrditi domet i značenje normativnih i institucionalnih promjena za otklanjanje krize, kako nas ne bi i dalje mnogi procesi i pojave koje se posljednjih godina u Jugoslaviji događaju i dalje iznenađivali i zbunjivali. Svakodnevno se čudimo novim iznenađenjima, ljutimo se što se mnoge stvari događaju suprotno našim planovima i očekivanjima. Kao da se nalazimo u stanju začaranosti u kojem sve oko nas izgleda čudno, neobično. Mnogi negativni procesi razvijaju se stihijno i suprotno mjerama koje su ih trebale usmjeriti u drugom pravcu (rast cijena, inflacija, nezaposlenost se ne smanjuje itd.).

Ako nam je danas lošije nego jučer a bolje nego sutra, objektivno i riječ promjena i novo dobijaju kod svakog čovjeka čarobno značenje kao izraz nada čovjeka da će promjene osigurati bolji život. U takvoj situaciji svi oni koji zagovaraju promjene postaju automatski progresivni, a svi oni koji pri tome pitaju kakve promjene — izlažu se opasnosti da budu svrstani u konzervativne snage i zagovornike statusa quo. Međutim, uprkos takvoj opasnosti, mislim da je potrebno uvijek postavljati pitanje —

Digitized by Google

kakve promjene, jer društvena kriza stvara povoljne mogućnosti za širenje iluzija i djelovanje različitih »popravljača svijeta«, koji žele iskoristiti stanje začaranosti i pod firmom »novoga« i »promjena« prokrijumčariti staro i prevladano.

Potrebne su nam promjene koje će efikasno otklanjati uzroke krize, a ne promjene koje će ponovo širiti iluzije u pogledu čarobnosti i svemoći institucionalnih i normativnih promjena, traženjem idealnih rješenja u pravnoj normi. U tom kontekstu treba realno sagledati i domet i bit novih ustavnih promjena, jer postoji realna opasnost da se ustavne promjene ne sagledavaju u sklopu ukupnih promjena koje treba poduzimati. Ako se zaboravi da je i u Kritičkoj analizi i na kongresima Saveza komunista vrlo precizno utvrđeno da kriza jugoslavenskog društva nije posljedica loše strategije utvrđene Ustavom, da nije posljedica ostvarivanja osnovnog ustavnog načela da radnici odlučuju o dohotku i da vrše ukupnu vlast u delegatskom sistemu, nego da je kriza posljedica funkcioniranja starog sistema u praksi, koji je ne samo sadržao nego i u nekim aspektima i učvrstio i proširio u suštini etatistički način upravljanja društvom, može se i nehotice otvoriti prostor za širenje novih iluzija o svemoći normi. To tim više što takve iluzije objektivno tjeraju vodu na mlin etatističkim strukturama, koje bi na taj način krivnju za krizu elegantno i neprimjetno prebacile ipak na Ustav, te bi mogle nastaviti raditi po starom i odlučivati o mnogim konkretnim i bitnim pitanjima u paralelnom (sivom) sistemu, umjesto u Ustavom utvrđenim institucijama.

Ne smije se zaboraviti da smo u proteklih desetak i više godina bili svjedoci stvarnog širenja društvene moći birokratsko-upravljačkog sloja, koji je na različite načine blokirao primjenu suštine novog Ustava. Zato i rasplet krize u jugoslavenskom društvu, prije svega, zavisi od toga koliko će se uz ustavne i druge normativne promjene mijenjati odnos snaga, koliko će se u praksi subjektivne snage realno izboriti za to da se onemogućava vlast političkih, državnih i poslovodnih struktura izvan ustavnih ovlaštenja, da se potpunije ostvaruje vlastita strategija da je osnovni cilj Saveza komunista, umjesto odlučivanja u ime radničke klase, stalno širenje realnih mogućnosti za neposredno odlučivanje samih radnih ljudi.

SKJ je prva komunistička partija koja je svojom revolucionarnom voljom, svojim Programom i izgrađivanjem socijalističkog samoupravnog sistema, čija je koncepcija utvrđena kao dugoročna strategija u Osnovnim načelima Ustava iz 1974, kao svoj revolucionarni cilj utvrdila ostvarivanje neposredne vlasti radničke klase u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela u samoupravnim i delegatskim institucijama.

Riječ je o tome da to treba i ostvariti. Zato je pitanje svih pitanja — kako mijenjati stanje u praksi, kako savladavati veliki raskorak između normi i prakse, između programa i zbilje,

Digitized by Google

a onda u takvoj cjelovitoj akciji popravljati i norme u funkciji te akcije.

To ne znači da ne treba radikalno mijenjati i mnoge odredbe Ustava i pogotovo ZUR-a i zakonodavstvo u cjelini. Ustavna norma može pomoći da se stvari mijenjaju, ali Ustav sam po sebi nije ništa više od hrpe papira. On postaje snaga tek u primjeni. A mi smo došli u krizu upravo zato što su mnoge norme, u stvari, ostale »hrpa papira«. Da bi norme sve manje i dalje bivale samo hrpa papira, treba idejne probleme raščišćavati. To je jedini put stvaranja idejnog jedinstva u praksi. Prema tome, osnovno pitanje na kojem Savez komunista može dobiti bitku, ili je neće dobiti, zavisi od toga koliko će on imati snage da se bavi idejnim problemima. A vidite, čim se počeo baviti idejnim problemima, nastala je velika povika na to što se u uvjetima krize Savez komunista bavi idejnim problemima. A upravo idejni problemi su glavno područje rada i djelovanja Saveza komunista. Jer, ako se Savez komunista i dalje bude bavio tehnologijom, ako on drži monopol i ako i dalje vrši kadrovski raspored, ako odlučuje o investicijama, ako prvenstveno djeluje preko države, on onesposobljava cijeli sistem samoupravljanja i preuzima na sebe odlučivanje, umjesto radnih ljudi, i stavlja u pasivni položaj radnog čovjeka. Prema tome, uprkos krizi ili baš zbog krize, ukoliko se brže ne vratimo akcionom uspostavljanju jedinstva u SKJ na tim temeljnim vrijednostima samoupravnog proizvodnog odnosa, utvrđenog u osnovnim ustavnim načelima, jugoslovensko društvo zapadati će u sve veću krizu, a i nacionalizam svih vrsta, od separatističkog do centralističkog, i dalje će jačati.

Ako na taj način Savez komunista ne raščisti odnose unutar svojih redova, mislim da će se kriza dalje širiti i produbljivati. U tom smislu slažem se sa onim drugaricama i drugovima koji su govorili da su glavni problemi ipak unutar Saveza komunista, a da ova desnica i ljevica, i staljinistička i građanska, koristi nejedinstvo u Savezu komunista.

I posljednji problem, koji je ne samo glavni izvor krize nego i nemoći da osiguramo jedinstvenu akciju na ostvarivanju usvojene strategije. Nijedna socijaldemokratska partija ne može funkcionirati ukoliko nakon velikih rasprava o strateškim pitanjima, oko kojih je postignuta suglasnost, a koja je postala politika te partije, njeni članovi rade suprotno od dogovorene politike. Isto tako, niti jedna socijaldemokratska partija, a kamoli komunistička, kadrovska partija, ne bi tolerirala da se članovi rukovodstva koji sudjeluju u utvrđivanju određene strategije i normi, i koji prihvate određene norme, ponašaju već sutradan kao da se ništa nisu dogovorili, nego sve počinje iz početka. I glavni problem našeg društva je, po prilici, u slijedećem: došli smo do takvog stanja neodgovornosti da upravo ove snage, uključujući i državne organe, pa i političke partijske strukture, umjesto da štite ustavnost i zakonitost, da insistiraju na jedinstvu akcije, provode samo ono što im trenutno odgovara. Nema snage, barem

Digitized by Google

nema dovoljno snage unutar našeg komunističkog pokreta da se na usvojenoj strateškoj liniji osigura jedinstvo u realizaciji u praksi. Ukoliko se na toj liniji ne budu brže raščišćavali odnosi unutar SKJ, vezano za ustavne promjene, neće biti moguće savladati krizu. U SKJ se u okviru načelnog jedinstva u prihvaćanju strategije razvoja jugoslavenskog društva još zadržavaju vrlo velike razlike, koje se izražavaju i u vrlo različitom pristupu koncepciji ustavnih promjena. Samo na izgled postoji jedinstvo u tome da ne treba mijenjati osnovna ustavna načela, odnosno da ukupne promjene trebaju biti u funkciji stvaranja uvjeta za potpuniju primjenu strategije osnovnih načela, jer se svakodnevno i iz redova SKJ ili barem uz njihovu prećutnu suglasnost predlažu rješenja suprotna osnovnim načelima. To znači da se politička borba prenosi na ustavne norme, te različite grupe nastoje ustavnom normom osigurati legalitet svojoj koncepciji, kako bi i pomoću normi mijenjali odnos snaga u svoju korist. U tom kontekstu razlike oko strategije ustavnih promjena dobijaju mnogo veće značenje, jer se kroz borbu za pojedina rješenja ustavnog sistema u stvari vodi politička borba različitih shvaćanja daljeg razvoja Jugoslavije.

Na primjer, znatne snage i unutar Saveza komunista Dugoročni program ekonomske stabilizacije tumače (suprotno usvojenim koncepcijama) kao novi program i novu strategiju, koja je suprotstavljena koncepciji vlasti radničke klase, udruživanju rada i sredstava i samoupravnoj integraciji Jugoslavije, odnosno kao novu strategiju koja se ne može provesti ukoliko ne napustimo koncepciju socijalističkog samoupravljanja koja se temelji na društvenom vlasništvu i osnovne principe jugoslavenskog federalizma. Nasuprot tome, mnogi se suprotstavljaju tržištu i robnoj proizvodnji i nužne mjere i promjene koje trebaju osigurati tržišnu proizvodnju proglašavaju povratkom na kapitalizam.

Ili, na primjer, danas su u Jugoslaviji na udaru sporazumijevanje i dogovaranje. Ona se nastoje kompromitirati po svaku cijenu, te prikazati kao glavni uzrok krize. Pokušavaju se promašaji starog etatističkog sistema prebaciti na samoupravljanje, da bi se stalno i vrlo organizirano stvaralo uvjerenje kako bez napuštanja samoupravnog sporazumjevanja i društvenog dogovaranja nema izlaska iz krize. Umjesto usuglašavanja, kao navodno veći domet demokracije, nudi se nadglasavanje i majorizacija, čak i kod ustavnih promjena, čime bi se snažno ugrozili avnojevski principi koji garantiraju ravnopravnost narodima i narodnostima i pravo da ravnopravno uređuju bitne principe zajedničkog života. Jugoslavija je konstituirana odlukama AVNOJ-a kao zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, kao najviši stupanj slobodne zajednice u kojoj narodi i narodnosti žive zajedno realizirajući u revoluciji svoje pravo na samoopredjeljenje i ujedinjenje; zato je svako nadglasavanje i majorizacija mimo volje pojedinog jugoslavenskog naroda, bez obzira na namjere predlagača, rušenje

Digitized by Google

temelja avnojevske Jugoslavije. Isto tako, neki i unutar Saveza komunista kao da namjerno zaboravljaju da je sporazumjevanje, usuglašavanje, odnosno utvrđivanje prava i obaveza na osnovu suglasnosti, mnogo više od metoda odlučivanja, da je to sama bit socijalističkog samoupravljanja. Zbog toga su napadi na konsensus, na sporazumjevanje — napadi na samu suštinu samoupravljanja. Ako nam se kao veći stupanj demokracije nudi majorizacija i nadglasavanje, onda smo dužni barem reći onima u vlastitim redovima koji to rade da je to u suprotnosti s tekovinama socijalističke revolucije i da je u suprotnosti sa svim odlukama svih legalnih organa u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Svetislav Stojakov

Kritika kritike

Miloš Nikolić je juče govorio o socijalno-klasnoj uslovljenosti socijalističke demokratije i o demokratiji novog tipa, demokratiji pluralizma samoupravnih interesa kao strateškom pitanju socijalizma i revolucije, koji je u nas izražen u sklopu strategije udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, odnosno o onome što je pre mene govorio Tomac u vezi sa odlučivanjem radnika o uslovima i rezultatima svoga rada.

Valja podsetiti da je Edvard Kardelj još u svom poznatom predavanju u Oslu 1954. istakao da je razlika između buržoaske i socijalističke demokratije u tome što je prva oblik države, a druga oblik odumiranja države, i to je produbljeno analizirao u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Nisam siguran da su svi u našem pokretu raščistili sa dijamatskim stanovištem — da država odumire njenim jačanjem i kumuliranjem svojih funkcija. Na žalost, mnogi naši razgovori, okrugli stolovi, teorijski radovi nisu otišli dalje od toga što je Kardelj u *Pravcima* napisao, a često su ispod toga nivoa marksističke analize, ili se svode na zahteve da treba teorijski istraživati diferenciju, specifiku socijalističke demokratije jugoslovenske prakse. Verovatno će ova naša rasprava biti podsticaj, a, možda, u po nečemu i doprinos tim naporima.

Ja, međutim, ne želim o tome da govorim, nego o kritici i borbi mišljenja u našoj društvenoj situaciji, i posebno u Savezu

Digitized by Google

komunista. Razume se, pri tome imam u vidu da su novi prodori u razvijanju socijalističke demokratije mogući samo ukoliko se SK u ostvarivanju svoje vodeće uloge i sâm dalje demokratizuje, razvijajući borbu mišljenja u sopstvenim redovima i podstičući demokratski dijalog u društvu. Uostalom, sva programska dokumenta i Statut SK Jugoslavije zahtevaju da demokratski dijalog i borba mišljenja budu stalan metod u izgrađivanju i utvrđivanju politike, stavova i odluka SKJ. Svi znamo da u društvenoj i partijskoj praksi u vezi sa ovim ima dosta lutanja i nesporazuma.

Značajno obeležje naše idejne situacije je nesigurnost, zbunjenost i teškoće u razlikovanju konstruktivne kritike od one koja je destruktivna, kritizerske i rušilačke. Mnogo se prigovara zbog toga što heterogenost pristupa javnoj kritici i borbi mišljenja, među komunistima, sve više prelazi meru demokratske tolerancije, i mnogi se u tome teško orijentišu.

»Karte« se toliko mešaju da je kritika nekih članova SK bliže opozicionoj kritici nego komunističkoj borbi mišljenja. A neči ja kritika je takva da služi kao oslonac delovima inostrane tendenciozne štampe, koja stalno vreba i očekuje da li će i kada će već jednom da »eksplodira« to jugoslovensko »bure baruta«, prepuno ekonomske i društvene krize, deobâ i nejedinstva.

Šira javnost reaguje na teritorijalnu homogenizaciju kritike i na manir žestoke kritike svega što je »preko plota«. Postaje već zabrinjavajuće sa koliko se različitosti i relativizacija interpretiraju usvojeni stavovi i zaključci. Nećemo ovde ulaziti u poseban problem poplave normi, zakona, stavova, zaključaka, dogovora i sporazuma, o čemu su neki drugovi pre mene govorili.

Mora se, međutim, dublje analizirati šta omogućava toliko različito poimanje usvojenih opredeljenja i stavova, odnosno politike SKJ, ali su među mogućim odgovorima svakako i oni da su zaključci toliko načelni da ostavljaju mogućnost da svako iziđe sa svojim viđenjem, ili se tiču bitnih pitanja koja nisu prethodno široko demokratski prodiskutovana u partijskoj i široj društvenoj javnosti. Članstvo Saveza komunista i šira javnost nepovoljno reaguju na one rasprave, izjave i međusobne javne obračune, »prepucavanja« koji pod maskom demokratskog dijaloga šire nepoverenje, razmirice, podstiču malograđanska, kuloarska i politikantska ogovaranja. To ide naruku onima koji su skloni da navijaju ili se opredeljuju prema ličnostima, umesto da misle svojom glavom i da se opredeljuju prema argumentima i stavovima Saveza komunista Jugoslavije.

Izjave pojedinih članova Saveza komunista o značajnim pitanjima naše idejne situacije su ponekad toliko protivrečne, pa i oštro sukobljene da se čovek ponekad zapita — da li je to izraz razvijenih demokratskih odnosa u SK, ili bi to pre mogao biti znak da se ponašamo kao da ne pripadamo istom Savezu komunista, da u njemu nema samo idejnih razlika nego i ideološke različitosti. Takva ponašanja naginju ka tome da se zapliva u li-

Digitized by Google

beralističke i oportunističke vode, u kojima bi SK više ličio na klub za debatovanje nego na organizaciju revolucionarne akcije.

Bez obzira na to što je data jednim drugim povodom, Kardeljeva analiza naše društvene kritike, posebno one koja pretenduje da polazi od Marksove kritike svega postojećeg, ima trajniji, a za savremene uslove i aktuelni značaj. Odbacujući kao neosnovan prigovor da se »službena politika« meša u stvari nauke, kritike i filozofije, Kardelj ističe da je istina upravo suprotna, odnosno da se već »umešala«, ali ne službena, neka druga politika u deo naše društvene kritike, »nauke« i filozofije i pokušava da ih pretvori u svoje oružje. Ta kritika, zapravo, nema bitna svojstva socijalističke, marksističke kritike, mada se često formalno oslanja i poziva na Marksovu bespoštednu kritiku svega postojećeg. Pri tome ona ostaje samo na nivou negiranja postojećeg, a pri tom nije važno sa kakvih pozicija i sa kakvim ciljem se kritikuje. Umesto da kritikuje etatističke birokratske i druge deformacije i devijacije, zaostalost i zaostajanje, ona se često obrušava na postojeće, upravo na ono što nosi klicu sutrašnjeg, kako je pisao Kardelj. Time se ona obara, zapravo, na ono što je najnaprednije, mada je ponekad u samom zametku. Na taj način, takva kritika pothranjuje dogmatsku apologiju svega postojećeg, a ni jedna ni druga kritika, kako znamo, ne mogu biti podsticaj za menjanje društvene stvarnosti.

Obe kritike — i destruktivna i dogmatska — napuštaju stvaralački odnos prema praksi (slepom kritikom ili slepom odbranom) i time gube obeležja konstruktivne marksističke kritike, koja istovremeno i »ruši« i »gradi« još humanije, ravnopravnije, demokratičnije društvene i međuljudske odnose. Umesto toga, kritizerstvo, apologetsko posmatranje činjenice iznad vremena i prostora izvor su jalovosti takve kritike.

Postavlja se pitanje: da li kritika i borba mišljenja u našoj savremenoj društvenoj situaciji više doprinose jedinstvu ili nejedinstvu SKJ, njegovih rukovodećih organa, kao i svih subjektivnih socijalističkih snaga, i da li su one više izražene u procesu demokratskog tragalaštva za rešenjima, ili su više naglašene u sprovođenju usvojenih stavova i dogovorene politike. O tome postoje različite ocene i mišljenja.

Svi smo saglasni u tome da jedinstvo nije statično stanje, nego dinamičan proces, da se ono neprekidno izgrađuje, učvršćuje u revolucionarnoj akciji, ili rastače u oportunizmu, trulom kompromiserstvu i stagnaciji demokratskog procesa. Različitost ocenjivanja stepena jedinstva i nejedinstva vidljivi su, primerice, u tome kada se povremeno javno ocenjuje da nema vidljivog, dubljeg nejedinstva rukovodećih organa SK u osnovnim i strateškim pitanjima.

Nesporazum, zatim, dalje nastaje u vezi s tim šta čini sadržinu te strategije. Po jednima, to su temeljne vrednosti ovoga društva — socijalističko samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, federalno ustrojstvo zemlje i slično, ili ono što je

Digitized by Google

juče Nikolić govorio na toj liniji. Po drugima, takav globalni strateški okvir nije dovoljan za jedinstvenu revolucionarnu akciju SK u društvu. Najveći deo članstva SK i radnih ljudi i građana ne zadovoljava se samo jedinstvom na tom planu i na tom nivou. S pravom se traže uspešnije i delotvornije akcije i revolucionarne promene. Tu dolazimo i do pitanja odnosa prema XIII kongresu SKJ. Nikolić je s razlogom juče pominjao strategiju, strategijski značaj X i XI kongresa. Poslednji, XIII kongres, kako svi znamo, činio je pokušaje i odgovorio na neka aktuelna pitanja i dileme — kako izići iz ekonomske i društvene krize i dalje razvijati politički sistem u sadašnjoj konkretnoistorijskoj situaciji. Neki to omalovažavaju i zaobilaze. U javnom političkom govoru i delovanju otvaraju se pitanja na koja je Kongres dao odgovore, a deluje kao da tih odgovora nije ni bilo.

U političkom radu i delovanju, s tim u vezi, neretko izbegavamo pozivanje na partijska, kongresna i druga društvena dokumenta, ili to činimo odviše uopšteno, a ne konkretno, ponekad gotovo uz izvinjavanja i zato pojedinci radije pominju ili citiraju, bez izvinjavanja, izjave nekih funkcionera nego stavove Programa, Kongresa, ili stratega naše revolucije. Izgleda kao da ulazi u modu podsećanje na to šta je rekao koji »važan drug« u federaciji, republici ili pokrajini, a možda i u ponekoj opštini. A postepeno se zaboravlja šta je rečeno na kongresu jugoslovenskih komunista.

Na taj način, svesno ili nesvesno, u dnevnopolitičkoj praksi i tekućoj akciji zaboravljamo i potiskujemo kongresne odluke i stavove. Takvim postupcima komunisti i radni ljudi gube poverenje u najviše partijske kolektivne organe, pa i kongrese, pothranjuju se birokratski odnosi i liderske ambicije na svim nivoima. Bojim se da konfuziju ili nespokojstvo unose i oni interpretatori partijske politike kojima su dokumenti samo okvir i zaštitni znak za iznošenje a ponekad i nametanje ličnog stava. Istina, povremena uopštenost i nepreciznost na najosetljivijim tačkama naših zaključaka vešto koriste pobornici potpuno oprečnih zalaganja, pozivajući se na jedne te iste stavove. Podosta je primera koji to mogu ilustrovati. Pitam se: da li je rukovodstvo SK Jugoslavije obavezno da tumači stavove kongresa, u ovom slučaju XIII kongresa SKJ, kada u delovima SKJ nastaju različiti stavovi o jednom istom pitanju, a svi pokriveni frazom da je to u skladu sa odlukama XIII kongresa SKJ? Nema ustavnog suda u Partiji koji će reći da je nešto u skladu ili nije u skladu sa Ustavom. Centralni komitet Jugoslavije i njegovo Predsedništvo su, po mom mišljenju, obavezni da tu politiku tumače, kada nastaju sporovi šta je neophodno za jedinstvenu revolucionarnu akciju, i u tome ih niko ne može zameniti. A ima se utisak da to oni ne čine ili pak to ponekad rade uz kompromise, koji ostavljaju mogućnost da svako ostane pri svome.

Vredno je zapaziti da se u razvijanju demokratskog dijaloga u nas sve više i pojedini članovi SK, kao i članovi odbora za

Digitized by Google

zaštitu umetničkih sloboda, pozivaju na izvanrednu Volterovu maksimu: »Ne slažem se sa tvojim uverenjem, ali spreman sam i život dati da svoje uverenje možeš iskazati«. I komunisti, pa i rukovodeći ljudi i članovi odbora za zaštitu sloboda pozivaju se na iste Volterove misli. Motivi pozivanja svakako su različiti. U prvom slučaju reč je o demokratskoj tolerantnoj borbi mišljenja i kristalizaciji istine i zajedničkog stava, koji će obavezivati u jedinstvenoj akciji. A u drugom — pozivanje na Voltera, teži se za postizanjem legaliteta i legitimiteta napada na temeljne vrednosti ovog društva, što potvrđuju i neke aktuelne situacije, na primer, ona u vezi sa osnivanjem Fonda solidarnosti itd.

I da završim sa nekoliko reči o metodu idejne borbe.

Različiti, pa i suprotni pogledi na metod idejne borbe nastaju neretko zbog toga što, umesto blagovremenog, znalačkog, pa i superiornog razobličavanja marksističkom kritikom svega što je retrogradno, dehumanizirajuće i politikantsko u stvaralaštvu, u našem društvenom i političkom životu, a samim tim šireći prostore za afirmaciju stvaralačkih sloboda, pojedinci, među njima i neki u rukovodećim telima SK, stalno se vraćaju omiljenoj temi da SK treba da se bori »za«, a nipošto ne »protiv«. Time, se dugo drži otvorena diskutabilna, iskonstruisana pa i lažna, manje upućenima privlačna, dilema — da li je zadatak SK da se bori za pozitivni program, za socijalističko samoupravljanje za rešavanje otvorenih pitanja ili protiv svega onoga što mu je suprotstavljeno. Pri tome se čak negira i mogućnost, a pogotovu realitet da SK uopšte ima pozitivni program, pa i pozitivni program izlaska iz krize. Zna se, međutim, iz istorije SK Jugoslavije da se on uvek borio na oba fronta, vodeći računa o tome da neprekidno otvara perspektivu, ostvaruje demokratizaciju i humanizaciju međuljudskih odnosa na osnovama samoupravljanja i da, kako je pisao Kardelj, »ničim nećemo snažnije tući ostatke starih protivnika, pa i nove, nego takvim naporima«. U uslovima kada je bio neodlučan, kolebljiv, kada nije bio dosledan klasno-revolucionarnoj orijentaciji, onda je čak i nacionalizam dobio propusnicu, jer je stalno imao i one njegove tumače koji su, umesto energične borbe protiv svakog nacionalizma, želeli da se u tome zastane dok se nacionalizam ne protumači ne analizira i svestrano naučno ne izuči — zašto se on javlja, koje ga naše slabosti pothranjuju i gde su mu glavni izvori, što je sve, bez sumnje, značajno, pa će otklanjanjem tih uzroka i nacionalizam automatski nestati. Neki idu čak dotle da tvrde da se on ne može uspešnije savladavati bilo gde dok traje ekonomska kriza u nas, koju, opet, proglašavaju glavnim uzrokom nacionalizma. Tako se krug zatvara i pristaje se na verbalističku borbu sa nacionalizmom od koje ga, kao što pokazuje istorijsko iskustvo, glava nikada nije zabolela.

Digitized by Google

Milija Komatina

Kome treba fakultativna demokratija

Mnogi su već rekli, u političkog publicistici, ali da to ponovimo, da je demokratija pojam koji je veoma mnogo upotrebljavan ali i zloupotrebljavan. Gotovo svi politički pokreti, s malim izuzecima, za više od 100 godina, deklarisali su se za demokratiju. Ta okolnost nas upućuje da se, kada je riječ o demokratiji, prije svega pitamo kakav je odnos između projektovanih demokratskih normi i društvene prakse.

Sasvim je razumljivo da mora i da treba da postoji raskorak između projekta demokratije i onoga što se u živoj i neposrednoj društvenoj praksi ostvaruje. Ali, ako sa tog stanovišta rasuđujemo o stanju stvari u našem društvu, onda moramo priznati činjenicu da je suviše veliki raskorak između projektovanih normi i stanja stvari u društvu. Da bi stvar bila još gora, nije riječ samo o tome da nemamo dovoljno objektivnih mogućnosti da ostvarujemo ono što želimo nego i o tome da, u ime demokratije, i ne želimo da budemo dovoljno privrženi onome što se u demokratskoj praksi iskristalisalo i usvojilo kao društveni stav, društvena norma, obaveza.

Da je to stanje takvo o tome govore činjenice o neefikasnosti gotovo svih naših sistema — ekonomskog, političkog, pravnog. Poznate su činjenice o tome, pa ih u ovoj prilici i ne treba pominjati. Dogodilo se nešto ružno sa našom demokratijom —

Digitized by Google

ona je u nekom smislu postala fakultativna — ostvaruje se kad se to hoće ili se ne ostvaruje, a u oba slučaja polazi se od tobožnjih demokratskih društvenih potreba. Fakultativnost demokratije proizlazi kao nekakav vid prakticiranja slobode. Ako ne bi bila fakultativna, već stabilna, efikasna, onda bi to tobož bio atak na slobodu. Problem je komplikovan i može da podrazumijeva različite stvari — od toga da određene društvene norme i odluke nisu donesene na demokratski način do toga da nosioci realizovanja tih normi i odluka, zbog nečega (a zna se da bi to prije svega moglo biti zbog očuvanja nekih stečenih pozicija) ne žele realizovati. Kao ilustraciju toga da naše proklamovane i zvanične norme realno ne važe najbolje može da posluži podatak o tzv. divljoj gradnji u zemlji. Svi naši gradovi višestruko su opasani kućama koje su podizane na takozvani »divlji« način. Šta to govori o našem pravnom sistemu i o društvenom sistemu u cjelini!?

Idejni oslonci relativiziranja demokratije su različiti. Oni, prije svega, proizlaze iz stanja društvenog bića iz odnosa snaga u društvu. Ali, postoje i neke, nazovimo ih neadekvatno i uzgred ideologijama, koje su ili uzrok ili bar opravdanje toga što je naša demokratija neefikasna.

Prvi od tih oslonaca jeste teza o tzv. »čvrstoj« ruci. Poznato je šta se pod tim podrazumijeva — da ne treba slijediti niti podržavati ideologiju i praksu staljinizma i dogmatizma. Ali, ta floskula, s obzirom na odnos prema usvojenim stavovima i odlukama, pokazala se kao direktan otpor ostvarivanju demokratije — kao ideološki oslonac za relativiziranje svega i svačega i za stavljanje u isti ravan i onih koji su za naš socijalizam i onih kojima do toga nije ni stalo. Nije riječ o tome treba li »čvrsta« ruka, ili možda »meka« ruka, već čija je ruka u akciji i kakvi su njeni efekti. Aprioristički otpor prema sistemu koji bi bio stabilan i čvrst, direktan je otvor za ulivanje u sve tokove našeg društvenog života svih postojećih struja, uključiv i neprijateljske, o čemu je već bilo dosta govora.

Ima još jedan, nazovimo ga opet neadekvatno, idejni oslonac relativiziranja i neefikasnosti demokratije. To je odnos prema forumima. Decenijama se ponavlja u političkim govorima da nam ne treba forumski rad. Riječ je o potrebi borbe protiv osamostaljivanja, tj. birokratizovanja foruma. Ali, ako se samo kaže — ne treba nam forumski rad, onda time, ipak, to nije rečeno. To je atak na forume kao takve. I kakve su posljedice: upravo loše — jer ne stimulišu rad foruma, degradiraju ih u njihovoj praksi i u odnosu raznih društvenih subjekata prema njima. A, u podjeli rada koja još postoji i koje će postojati dugo, ne možemo se odreći foruma. Ako oni ne rade ili ne rade kako treba, a društveni poslovi se ipak na neki način opošljavaju, onda je jasno da to čini neko drugi ko za to nije ovlašćen, nije legitiman, što znači da je na djelu nedemokratska praksa. Time smo došli

Digitized by Google

do teme o takozvanim neformalnim grupama, o neformalnom radu, što bi zasluživalo posebnu analizu.

Očito je, dakle, da je bitno pitanje smanjivanje raskoraka između projekta demokratije i njenog realnog društvenog prakticiranja, približavanje projekta i prakse. Bolje su i lošije norme a koje se ostvaruju nego one druge koje su bolje kao projekt — a koje se ne ostvaruju. Najgora je vlast — bezvlašće.

Cilj svake demokratije koja teži maksimumu mora biti njena neposrednost — uključivanje i u procese društvenog odlučivanja i u sve druge procese društvenog života cjelokupnog stanovništva. Mi i činimo korake u tom pravcu. Ali, naše društvo je političko mada se razvija na socijalističkoj samoupravnoj osnovi, što je i osnova za prelazak s političkog na društveni plan. I dokle god smo političko društvo, onda nije važno samo to imamo li ili nemamo neposrednu demokratiju u njenom punom vidu, već to kako funkcionišu političke institucije i forumi, kakva je i kolika legitimnost vlasti, i u kojim je strukturama i na kakav način se koristi društvena moć. S tog stanovišta bitno je u ovom trenutku — a to će biti još dugo — pitanje odnosa društvene baze i subjekata odlučivanja, foruma, rukovodstava. Pitanje izbornog sistema, njegove stvarne demokratizacije, jeste pitanje koje se ne može nikako mimoići.

Sada smo ušli u godinu kada će politički život karakterisati aktivnost na ustavnim promenama. Učinili bismo premalo u mijenjanju Ustava nabolje ukoliko osnovno polazište ne bi bilo stvaranje normativnih, a tim posredstvom i društvenih, pretpostavki za efikasnije funkcionisanje društvenog sistema u cjelini. Ne treba nam Ustav u Smislu nekakvog iluzionističkog doktrinerstva, pri čemu ne mislimo da je postojeći Ustav takav, ali mislimo da ima protivrečnosti koje ne omogućavaju efikasno ostvarivanje njegovih odredbi. Potrebno je, dakle, Ustav čije će odredbe realno korespondirati u relanim društvenim odnosima.

Što se tiče Saveza komunista i njegovog odnosa prema društvenoj demokratiji, jasno je da u tom pogledu Savez komunista može avangardno doprinositi razvoju demokratije samo tada ako ima, unutar svojih redova, razvijene demokratske odnose. Ali, s obzirom na faktičko stanje Saveza komunista — da je on takoreći »društvo u malom«, i da ono što podrazumijevamo pod avangardom nikako nije njegovo cjelokupno članstvo već da su to samo njegova jezgra — onda ne može biti riječi, da i u Savezu komunista u ime demokratije, treba omogućiti da svaki njegov član ima podjednak društveni uticaj, podjednak uticaj na politiku Saveza komunista i podjednak društveni uticaj sa pozicija avangarde shvaćene u nekom aprioristićkom smislu. Čak obrnuto. I u Savezu komunista treba neke grupe i pojedince onemogućiti ili se bar jasno razgraničiti sa njima, da bi demokratija imala smisao koji odgovara karakteru našeg socijalističkog samoupravnog društvenog sistema.

Digitized by Google

Sve ono što bi trebalo da postaje realni fakticitet našeg društva, u najdubljoj je vezi sa razvojem socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Naša demokratija — to je naše socijalističko samoupravljanje. Ako bi demokratija bila samo dodatak samoupravljanju onda na djelu i u punom i u pravom smislu ne bismo imali ni samoupravljanje niti demokratiju. Demokratija bi u tom slučaju bila neki poklon »društvu od strane nekih društvenih struktura koje to čine« sa monopolskih pozicija, pri čemu taj poklon ne bi nikada bio ni po obimu niti po karakteru ono što je suština stvarne socijalističke demokratije.

Digitized by Google

Dragan Mrkšić

Tri strateška zadatka

Najpre bih izneo utisak da se u našem javnom životu nedovoljno ukazuje na jednu od devet rezolucija koje su usvojene na 13. kongresu, a to je: Zadaci Saveza komunista o ostvarivanju sloboda, prava i odgovornosti čoveka i građanina u socijalističkom samoupravnom sistemu. Donošenje posebne rezolucije posvećene ostvarivanju sloboda, prava i odgovornosti, na određen način, govori o potrebi dalje demokratizacije u društvu i o odnosu Saveza komunista prema tom pitanju.

Uvažavajući okolnost da Savez komunista u sadašnjoj društveno-političkoj situaciji, u osnovi, ima tri strateška zadatka — sprovođenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i opšte razvijanje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, unapređivanje funkcionisanja i dogradnje političkog sistema i uspostavljanje na višem stepenu idejnog i akcionog jedinstva — nijednog trenutka ne bismo smeli zapostaviti izvršavanje zadataka vezanih za dalje ostvarivanje sloboda, prava i odgovornosti radnih ljudi i građana u našem društvu.

Čini mi se da je veoma bitno da se sprovođenju ovih zadataka ne pristupi izolovano, već integralno, odnosno zajedno sa ostalim zadacima koji proizlaze iz zaključaka kongresa i konferencija Saveza komunista. Naime, ovi zadaci se ne mogu realizovati apstraktno, već jedino zajedno sa prevazilaženjem postojeće

Digitized by Google

složene društveno-ekonomske situacije, otklanjanjem zastoja u razvoju samoupravljanja i uz eliminisanje svih onih slabosti što se manifestuju u delovanju Saveza komunista.

Dalji razvoj demokratije neodvojiv je od ovih suštinskih procesa na kojima treba da se angažuje Savez komunista, a to podrazumeva međusobnu uslovljenost, zavisnost razvoja društveno-ekonomskih odnosa, političkog sistema, idejno-političkog, organizacionog i akcionog jačanja Saveza komunista. Drugim rečima, navedeni značajni procesi se ne mogu ostvarivati bez daljeg razvoja demokratije. Naime, demokratija će se u većoj meri razvijati ukoliko se doslednije bude realizovao Dugoročni program ekonomske stabilizacije, brže sprovodile društveno verifikovane promene u normativnom delu Ustava, ZUR-a i drugih sistemskih zakona, ali i unapredilo ponašanje i delovanje mnogobrojnih društvenih subjekata, uključujući i Savez komunista.

Smatram da je naglašavanje ove međuzavisnosti vrlo bitno, pošto ima shvatanja prema kojima je prevashodan zadatak da se otklone mnogobrojne slabosti u ekonomskoj sferi, bez obzira na metode i posledice po razvoj samoupravljanja. Očigledno je da se iz složene društveno-ekonomske situacije ne može izići ograničavanjem samoupravnih prava, obaveza i odgovornosti, već njihovim daljim razvijanjem.

Afirmisanje i, naravno, sprovođenje ove rezolucije, sem što ima veliki značaj, kao, uostalom, i sprovođenje drugih rezolucija, poseduje i jedan dodatni. Naime, jasno pokazuje da je Savezu komunista stalo do daljeg razvoja demokratije, da nije reč o nekakvoj dogmatski okoreloj partiji kominternovskog tipa, koja smatra da je moguće jednom zasvagda ostvariti sve slobode i prava i koja dostignuti stepen demokratija proglašava krajnjim dometom. A partiji koja je u okviru svog istorijskog razvitka inicirala i aktivno učestvovala u nizu revolucionarnih promena, partiji koja se svesno opredelila za to da bude pokret a ne partija poretka, dalji razvoj samoupravne demokratije mora biti jedan od prioritetnih zadataka.

Stoga se ne bi mogle prihvatiti ponegde isticane teze o tome da Savez komunista nema jasan programski odnos prema razvoju demokratije, da je Savezu komunista prioritetno očuvanje postojećeg stanja, da mu, u krajnjoj liniji, nije ni stalo do razvoja demokratije.

Odbijajući ovakve stavove, obavezni smo istovremeno da sa puno kritičnosti govorimo i, što je mnogo važnije, otklonimo slabosti u sprovođenju utvrđenih zadataka, između ostalog i onih koji se odnose na dalji razvoj samoupravne demokratije, što podrazumeva i veći stepen operativne razrade sprovođenja navedene rezolucije.

U realizaciji ovih stavova navešću samo neke bitne pretpostavke za njihovo ostvarivanje.

Pre svega, potrebno je jasno ukazati na to da postoji potreba za daljim razvojem demokratije, ali socijalističke i samo-

Digitized by Google

upravne, a ne one koja je inspirisana ideologijom državnog, administrativnog socijalizma ili građanskog društva.

Naravno, malo se ko od zagovornika ovih ideja jasno deklariše, te nam je u okviru idejno-teorijskog, ali i praktičnog rada potrebna veća osposobljenost za argumentovano ogoljavanje ovakvih zalaganja. U preambulama ovakvih zahteva česti su pozivi na socijalističko samoupravljanje, a u bitnome njihovom delu nude se elementi njemu neprimereni. Ima i predloga kojima se pokušava kombinovati ono što je nemoguće ostvariti — etatizam u upravljanju privredom i slobode i prava karakteristične za građansku, parlamentarnu demokratiju. Naravno, obavezni smo da se ovakvim tezama argumentovano suprotstavimo i, pre svega, da što odlučnije doprinesemo doslednijem ostvarivanju ustavnog koncepta socijalističke samoupravne demokratije, što će ujedno biti i najjači argument za odbacivanje ovakvih shvatanja.

Potrebno je ujedno energično se suprotstaviti dogmatskim snagama koje žele očuvanje postojeće situacije, kojima obezbeđuju sebi privilegije što nisu zasnovane na radu i rezultatima rada. Dakle, primereno svojoj revolucionarnoj ulozi, Savez komunista se sa istom odlučnošću mora suprotstavljati i zagovornicima promena, kako u privrednom tako i u političkom sistemu, koji svoje ideje crpe iz etatističke ili građanske ideologije, kao i protivnicima nužnih promena u okviru sistema samoupravno udruženog rada.

Za dalji razvoj demokratije nužno je razvijati i unutarpartijsku demokratiju, što je i obaveza utvrđena Statutom da »izgradnja, učvršćivanje, jačanje i razvoj unutrašnjih odnosa zasnovanih na principima demokratskog centralizma je bitan uslov daljeg samoupravnog i demokratskog razvoja našeg društva. Ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i pokrajina, razvoja i obogaćivanja oblika delegatskog i samoupravnog odlučivanja u novim demokratskim i samoupravnim sadržajima i u funkciji samoupravnog sporazumevanja i društvenog organizovanja i razvijanja jedinstva radničke klase, ravnopravnosti bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije« (član 8. stav 2. Statuta SKJ).

U dalju demokratizaciju društva Savez komunista se ne bi smeo uključivati sa strane, već iznutra, prednjačeći i ujedno stalno unapređujući demokratske odnose unutar SK. S tim u vezi, morali bismo odlučnije argumentovano odbacivati teze po kojima razvoj demokratije u socijalističkom samoupravnom društvu nije moguć bez postojanja višepartijskog sistema, po kojima demokratski centralizam, kao osnovni i opšti princip unutrašnjih odnosa, organizovanja i delovanja SK nužno prerasta u birokratski i despotski centralizam, po kojima je delovanje Saveza komunista organizovanog na principu demokratskog centralizma nespojivo sa samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, koji spadaju među osnovne principe organizovanja našeg društva, po kojima je pluralizam samoupravnih

Digitized by Google

interesa nespojiv sa delovanjem SK kao vodeće idejno-političke snage itd.

Neophodno je nastaviti sa eliminisanjem nesklada, odnosno zanemarivanja nekih bitnih komponenti unutar inače jedinstvenih procesa. Tu, pre svega, mislim na naglašeno korišćenje prava na račun obaveza i odgovornosti u celokupnom društvu, čime se narušava jedinstvo ovih komponenti, a što utiče na odsustvo neophodne ravnoteže u sprovođenju sva tri navedena elementa. Zatim na znatno izraženije ispoljavanje raznih interesa, pri čemu treba imati u vidu da nisu svi samoupravni, u odnosu na angažovanje za njihovim usaglašavanjem i dolaženjem do zajedničkih i opštih interesa, dakle, davanje prioriteta ličnim nad društvenim interesima. Na u samom Savezu komunista znatno naglašenije korišćenje prava na demokratski dijalog i borbu mišljenja, što je inače nužni metod pri izgrađivanju političkih stavova i ocena, u odnosu na poštovanje obaveza da se u praksi dosledno sprovode demokratski donete odluke.

Drugim rečima, ima pojava da se princip društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja želi preneti u sâm Savez komunista, ali i pojava da se demokratski centralizam, kao nezamenljivi princip unutrašnjeg života u SK, proklamuje kao osnovni princip organizovanja samoupravnog društva, što bi, u krajnjem, značilo vraćanje na pozicije jednopartijskog sistema.

Mobilizirajući radne ljude da ispoljavaju i usaglašavaju svoje raznovrsne samoupravne interese, što je jedna od suštinskih pretpostavki izgrađivanja socijalističke samoupravne demokratije, SK bi se odlučnije morao oslobađati i pojava da postaje zarobljenik i propagator samo parcijalnih interesa, ali i zapostavljanja svojih integrativnih i kohezionih funkcija. Potrebno je jasnije praviti razlike između samoupravnog pluralizma interesa u društvu i pojava idejnog i akcionog pluralizma u samom Savezu komunista, što nameće potrebu odlučnijeg jačanja idejnog i akcionog jedinstva u samom Savezu komunista.

Upravo u ovim neusaglašenostima vidim prostor za odlučnije delovanje SK u funkciji razvoja demokratije u društvu i samom Savezu komunista. Dakle, valja insistirati na tome da se ravnomerno, pored prava, realiziju i obaveze i odgovornosti, da se ne mobilišu radni ljudi i građani (mada i u okviru toga ima nedovoljno organizovanja i delovanja Saveza komunista) samo da ispoljavaju svoje različite samoupravne interese i potrebe nego i da obezbeđuju njihovo demokratsko usaglašavanje i sintezu, da SK svoje članove, organizuje i organe upućuje ne samo na dijaloge već i na sprovođenje demokratski utvrđene politike.

Polazeći od ocene, koju su dali 12. i 13. kongres SKJ da je osnovni sukob u našem društvu — sukob između samoupravljanja i etatizma, očigledno je i da se sam Savez komunista mora znatno odlučnije okretati delovanju u Socijalističkom sa-

Digitized by Google

vezu, gde se može neposredno povezivati sa radnim ljudima i građanima, a manje, odnosno samo u meri u kojoj je to neophodno, sa državnim i poslovodnim organima.

Očigledno je da se iz složene društveno-ekonomske situacije ne može izići isključivo aktivnošću državnih organa i organa društveno-političkih organizacija već i pojačanim angažovanjem radnih ljudi i građana. Pri tome se treba podsetiti na stav koji dominira u javnoj raspravi, što je vođena u Savezu komunista povodom Nacrta stavova CK SKJ da Savezu komunista nije potreban Socijalistički savez ni kao transmisija ni kao alternativa, dakle ni kao organizacija drugog ranga, ali ni kao organizacija čijim delovanjem bi se omogućio politički pluralizam, odnosno višepartijski sistem u kojem bi Socijalistički savez delovao kao neka vrsta socijaldemokratske partije. Mislim, takođe, da treba argumentovano da se suprotstavimo nekim shvatanjima i u samom Savezu komunista — da poklanjanje veće pažnje delovanju u Socijalističkom savezu znači demonstriranje nemoći Saveza komunista, odnosno razvodnjavanje njegove aktivnosti.

I u ovom kontekstu je nužno istaći da se promene u političkom sistemu ne mogu svesti samo na one normativne već i na promene ponašanja, uključujući unapređenje delovanja SK u političkom sistemu. S tim u vezi je veoma značajno da SK mobilizatorski deluje na radne ljude i građane, kako bi se omasovilo društveno-političko angažovanje, odnosno pojačao politički aktivizam radnih ljudi i građana.

Smisao takvog angažovanja ne bi bio samo u podsticanju radnih ljudi da učestvuju u političkim procesima, već da istinski u njima odlučuju. U pomenutoj javnoj raspravi jasno je istaknuto da većeg političkog aktivizma neće biti ukoliko se radni ljudi i građani ne budu u većoj meri potvrđivali kao samoupravljači, kao istinski subjekti političkog života, ukoliko se ne budu eliminisale pojave vaninstitucionalnog odlučivanja, reprezentovanja, u kojem je učešće radnih ljudi i građana potrebno, pre svega, kao dekor, forma ili pokriće. Nemogućnost da se bitno utiče u određenim situacijama na procese donošenja odluka najveća je prepreka većem političkom angažovanju radnih ljudi i građana, a time i široj demokratizaciji.

Za dalji razvoj demokratije od velikog je značaja unapređenje delovanja SK u državnim organima, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovaj zadatak posebno dobija na značaju s obzirom na uočene pojave sprege Saveza komunista sa vlašću kao važne negativne pretpostavke da i sam Savez komunista u određenim slučajevima deluje sa pozicija vlasti.

Pri tome se opet ponekad sprega Saveza komunista sa vlašću usko posmatra kao sprega samo sa državnim organima, zaboravlja se na sprege sa drugim strukturama, pre svega samoupravnim interesnim zajednicama, bankama, poslovodnim struk-

Digitized by Google

turama itd. Sprege Saveza komunista sa vlašću — mada slične — treba razlikovati od pojava kada Savez komunista u pojedinim slučajevima svoju aktivnost iscrpljuje samo podržavajući mere i akcije državnih i poslovodnih organa, a kada je, kako se to kaže, privesak tehnobirokratskih snaga.

Vrlo često ocena da Savez komunista deluje u sprezi sa vlašću zahteva dodatna obrazloženja. Pre svega, neophodna je konkretizacija, odnosno sasvim precizna identifikacija nosilaca takvih sprega. Očigledno je da ne može ceo Savez komunista nositi takvu etiketu. Mnogobrojna istraživanja, ispitivanja i rezultati javnih rasprava, kojih je bilo i koje se vode u SK, pokazuju da takvih sprega ima, ali da one nisu karakteristične za ceo Savez komunista. Primera radi, osnovne organizacije koje deluju u mesnoj zajednici ili osnovnoj školi sigurno nisu u sprezi sa vlašću.

Drugo, ne pravi se ponekad nužna razlika između sprega SK sa vlašću, koje su po svom karakteru nelegitimne, i potrebnog delovanja SK, pre svega članova i osnovnih organizacija SK unutar stručnih službi i državnih organa SIZ-ova itd. Ne shvata se ponekad — šta je to nužna i samim tim legitimna saradnja organa SK i organa društveno-političke zajednice, bez čega bi bilo nemoguće organizovati društveno-političku aktivnost. Takvo nerazlikovanje je obično povezano sa mišljenjem da je sve što potiče od državnih organa — etatizam i nedemokratsko je, odnosno da je sve što dolazi od samoupravnih organa — samoupravno i demokratsko, bez ulaženja u konkretnu analizu elemenata koji čine svaku odluku ili zaključak.

Pri tome se gubi iz vida, takođe, da su državni organi, isto tako, organi socijalističke samoupravne — države, dakle instrument ostvarivanja vlasti radničke klase. Podsetio bih da je i u Ustavu SFRJ određeno da, pored ostalog, »radnička klasa i svi radni ljudi i putem državne vlasti opšteobaveznim normama obezbeđuju socijalističke samoupravne odnose«. Time nijednog trenutka ne osporavam potrebu doslednog sprovođenja koncepcije odumiranja države, deetatizacije, stalnog kritičkog preispitivanja kako se u praksi vrše te funkcije, već samo ukazujem na neophodnost razlikovanja onog što je nužno od onog što je štetno.

Stoga je za dalji razvoj demokratije veoma važno angažovanje SK na eliminisanju pojava u vršenju ustavnih funkcija društveno-političkih zajednica, koje se javljaju u vidu sada dominirajućih funkcija političke vlasti na štetu razvoja samoupravnih odnosa, u vidu povećane zavisnosti udruženog rada od mera i aktivnosti državnih organa i od odluka političkog faktora, otuđenih centara finansijske i ekonomske moći, faktičkog monopolskog položaja državnih organa u upravljanju sredstvima društvene reprodukcije i od drugih etatističkih tendencija na koje ukazuje Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Završio bih upozorenjem: pravilno se opredeljujući za demorkatizaciju odnosa kao za dijalektički, kontinuiran proces, što je vrlo bitno istaći, potrebno je imati u vidu da se prenošenjem određenih kompetencija, ovlašćenja sa državnih na samoupravne organe stvaraju nužne pretpostavke za demokratizaciju, ali se ona samim tim ne iscrpljuje. Stoga bismo morali, u neposrednoj idejno-političkoj akciji, razlikovati samoupravnu formu od samoupravne sadržine, što čini suštinu. A kao imperativ valja imati u vidu da mnogobrojne demokratske oblike u samoupravnom sistemu moramo više ispunjavati demokratskom sadržinom, u čemu je uloga SK nezamenljiva.

Digitized by Google

Zoran Vidojević

Gde smo u pogledu demokratizacije?

Istorijsko zakoračenje Jugoslavije u svetska zbivanja očigledno je bilo u otvaranju društvenog prostora za samoupravnu demokratiju. Jugoslavija je bila avangarda procesa demokratizacije u svetu socijalizma. Da li je to danas? Gde smo, zapravo, sada u pogledu razvoja samoupravne demokratije?

Odgovor se ne može naći samo na jednoj, neposredno vidljivoj ravni, kad je reč o tom pitanju. U mnogo čemu demokratija samoupravljanja, kako su i prethodnici naglasili i ilustrovali, stagnira, kržljavi, u određenim segmentima i nazaduje, kad je posredi njen materijalni oslonac (uspešni razvoj proizvodnih snaga rada, društvena svojina i raspodela prema rezultatima rada) i stvarna politička parcipacija u njenom stvaranju. Međutim, na jednoj drugoj ravni, koja se manje vidi, a za razumevanje same stvari je veoma značajna, na ravni *praktične klasne borbe* najrazvijenijih snaga radničke klase za dublje socijalističke promene, za izmenu svog društvenog položaja, zatim na ravni jačanja kritičke socijalističke svesti i formiranja nove, doduše još nejake socijalističke javnosti, moglo bi se govoriti o izvesnim koracima napred u razvoju demokratizacije našeg društva.

Ne smatram da su to one dimenzije demokratije koje spadaju u repertoar građanske demokratije. One pripadaju samom biću socijalističke demokratije, iako se ta demokratija sigurno

Digitized by Google

ne može svesti na te dimenzije, nego mora ići dalje od toga, nikako ispod toga, ispod onoga što je osvojeno kao civilizacijska tekovina najrazvijenije građanske demokratije. Zbog toga i kritika formalizma te demokratije mora da bude korektna, da vodi računa o tome da socijalistička demokratija mora u svakom pogledu da prevazilazi ono najbolje u građanskoj demokratiji, da sjedinjuje proizvodnu i političku demokratiju, da pruža mnogo više i prava i sloboda nego što to čini građanska demokratija.

Proces demokratizacije na ravni o kojoj sam govorio ponekad teče i mimo institucionalnih oblika političkog sistema (na primer, štrajkovi, neka kretanja među mladima itd.). To ne može da se okarakteriše kao nešto *a priori* nesocijalističko i protivsocijalističko. Uvek je reč o konkretnim sadržajima, predznacima, ideološkim i političkim, onoga što se zbiva i u institucijama i mimo institucija, pa i protiv institucija. Shematizam i apriorizam ne mogu da budu rukovodno načelo, kad govorimo o tome šta je sve socijalistički sadržaj, socijalistička tendencija u celokupnim tim društvenim zbivanjima. Jer i ono što se dešava u samim institucionalnim oblicima samoupravne demokratije nije unapred oslobođeno od nesocijalističkih i protivsocijalističkih sadržaja.

Mislim da je prebrz zaključak da je sada manje demokratije u našem društvu nego što je nje ranije bilo. Sve zavisi od toga kako stvari ocenjujemo, iz kojeg ugla, i da li vidimo višeznačnost, višeslojnost i procesualnost svega toga što se zbiva pred našim očima. Međutim, demokratizacija u današnjem jugoslovenskom društvu nije na nivou objektivnih potreba, ni subjektivnih potencijala njenog razvoja. Naše današnje društvo zaostaje za vlastitim šansama i potrebama dublje i potpunije demokratizacije. Te su šanse danas, usled ozbiljne društvene krize, uveliko ograničene, neke od njih i proćerdane, mada nisu nestale i poništene. To ne znači da će se odgovori na krizu nužno tražiti (i naći) na liniji samoupravne demokratije. Antidemokratski odgovor konzervativnih društvenih snaga na krizu nije puka apstrakcija. Pri tom uvek moramo imati na umu da samoupravna demokratija podrazumeva jedinstvo klasne i opštedruštvene emancipacije, istorijskog subjektiviteta radničke klase, kao klase proizvođača viška vrednosti, i samoodređenja čoveka.

Kriza jugoslovenskog društva, pored ostalog, nastala je i usled svojevrsnog procesa *desubjektivizacije* samoupravne demokratije, kao i zbog njene ne samo preterane nego i loše institucionalizacije.

Samoupravna demokratija ne može a da ne deli *sudbinu svog glavnog socijalnog subjekta* — same radničke klase. Ne može ona biti razvijenija, u uslovima kad je sama ta klasa kao celina unutar sebe duboko podeljena po tehnološkim i proizvodnim linijama, sistemski izdeljena, parcelisana, kada ima krupna ograničenja da se konstituiše kao jak socijalni subjekt jedne nove integracije društva na temeljima globalne samoupravne demokratije.

Digitized by Google

Problem demokratije u današnjim socijalističkim društvima postaje problem ne ove ili one zemlje, nego doista *svetskoistorijski praktični problem*, od čijeg rešavanja zavisi celokupni razvoj, sadašnjost i budućnost socijalizma.

Svedoci smo činjenice da počinju pucati birokratske stege u svetskim relacijama razvoja socijalizma, da se danas socijalističke zemlje, logikom unutrašnjih procesa i odnosa klasnih snaga, počinju deliti na one u kojima se začinju protivrečni, neizvesni, krajnje tegobni procesi demokratizacije, i na one koje, raznim oblicima političke i ideološke prinude, nastoje sprečiti ili zaustaviti te procese. Za naše društvo je sudbonosno važno, hoće li izdržati na liniji vlastitog strategijskog opredeljenja, razvoja celovite samoupravne demokratije, ili će se logikom krize, njenih učinaka i interesa konzervativnih snaga u samom sistemu, objektivno, nezavisno od želja i deklaracija, uvrstiti, na dužu stazu gledano, u ovu drugu grupu zemalja.

Drugo pitanje koje se mora postaviti u centar pažnje kad se govori o socijalističkoj demokratiji jeste pitanje ne samo njenog glavnog konkretnoistorijskog subjekta nego i celine njenih subjekata. Želeo bih ovom prilikom da se založim za rehabilitaciju izvornog značenja demokratije kao vladavine *siromašne većine društva*, većine naroda. U srži tog shvatanja, osavremenjenog, mora biti razumevanje socijalističke demokratije kao *sadržaja i oblika realizacije bitno ugroženih neposrednih i dugoročnih istorijskih interesa onih koje postojeća kriza najviše pogađa.* To je ogromna većina radničke klase i šireg kruga neprivilegovanih društvenih grupa i slojeva. Ako sagledamo stvarne procese socijalnih nejednakosti, osiromašenje ogromne većine radnika i tog šireg kruga ljudi koji su na proseku, ili ispod proseka egzistencije, na jednoj, i faktičku koncentraciju materijalnog bogatstva, društvene moći (pri čemu nisu uvek isti subjekti te koncentracije), na drugoj strani, onda se u mnogo drastičnijem vidu mora postaviti pitanje klasnog karaktera socijalističke demokratije i samoupravljanja kao specifičnog sadržaja i oblika diktature proletarijata. Kad govorim o ovome, uvek sam svestan opasnosti da se, čas posla, sklizne na teren jednog kvazilevog stanovišta koje apsolutizuje radničku klasu i klasnu borbu, odakle do svojevrsnog oblika političke i ideološke prinude nije daleko. No to nije moja pozicija i ovo moje zalaganje za rehabilitaciju klasnog karaktera socijalističke demokratije i njeno razumevanje, kao specifičnog oblika diktature proletarijata, nije time inspirisano.

Nema socijalističke demokratije bez stvarnog *konsenzusa* većine društva o ključnim pitanjima društvenog razvoja, bitnim vrednostima oko kojih se koncentriše strategija tog razvoja, ali ni bez ovako shvaćene klasne supstance demokratije i ovako određene diktature proletarijata. Mislim da to jedno s drugim nije nespojivo i nesaglasno. A vrlo često se mehanički protivstavlja. U postojećoj konfiguraciji interesa, u stvarnom odnosu klasnih snaga, u okviru dominantnih tendencija u proizvodno-svojinskim

Digitized by Google

odnosima, strukturi političke moći — objektivno je malo prostora za samoupravnu demokratiju kao vladavinu proletarizovane, neprivilegovane društvene većine. Da odmah dodam, ne treba ovo bukvalno shvatiti u smislu analogije s proletarijatom devetnaestovekovnog tipa, u smislu apologije siromašnih, kojima samo treba dati vlast, da bi se današnje jugoslovensko društvo izvuklo iz krize. To su takođe vulgarizacije koje se, nadam se, ne podrazumevaju iz ovoga što govorim. Ta većina danas je politički svesna, obrazovana, stručno sposobna i njome se ne može manipulisati, bar ne dugotrajno, niti joj se mogu davati šarene laže jedne fiktivne budućnosti koja, kao takva, ne pruža garantije za realizaciju boljitka u društvenom položaju svakog pojedinca i svake grupe koji čine tu većinu.

Izuzetno je važno koliko se demokratija potvrđuje kao puna sloboda teorijskog istraživanja, kao afirmacija kritičke misli, koliko postoji u sferi »pisane reči«, kulturno-duhovne proizvodnje. Ali, ako se zaboravi to izvorno značenje demokratije, onda zahtev za demokratizacijom dobija oblik egoizma jednog dela inteligencije kao osamostaljenog sloja, onih koji pretenduju da budu proizvođači smisla. Dakle, ne sme se zaboraviti pitanje *šta demokratija kome donosi i šta za koga ona znači*, odnosno šta znači pojedinoj društvenoj klasi, sloju, grupi itd.

Sem toga, želeo bih da izvučem na svetlost dana jednu istorijsku opomenu. Demokratija, naravno, nije puki refleks nivoa razvoja materijalne osnovice društva. Međutim, socijalistička demokratija se ne može održati ako ne uspeva da ostvari jednu sebi primerenu *ekonomsku efikasnost*, da omogući uspešan razvoj materijalnih proizvodnih snaga, da se uspešno nosi s tegobnim zadacima proizvodnje vrednosti. Ako gledamo genezu takozvanog »empirijskog socijalizma«, nedvosmisleno se pokazuje da su autoritativno-birokratske snage odnosile prevagu i pobedu nad demokratskim procesima i snagama gotovo uvek kada je dolazila u pitanje *socijalna sigurnost* radnih klasa i slojeva. Ako demokratija nije bila u stanju da ostvari ekonomsku efikasnost, da pruži više i »hleba« i slobode, onda su radne klase i slojevi, radi očuvanja makar i minimalne sigurnosti, pre pružali podršku autoritarnim nego demokratskim snagama. Tu istorijsku opomenu smatram veoma važnom i aktuelnom. Naravno, pri tom ne mislim na bilo kakvu efikasnost, nego na onu koja je u skladu s ostvarenjem bitnih životnih potreba proizvođača. Ne može biti uzor za socijalističku demokratiju privredna efikasnost zasnovana na profitu, shvaćenom u smislu oblika viška vrednosti, i njegovo prisvajanje od vlasničkih klasa, ili socijalnih grupa koje objektivno imaju neke funkcije i oblike klase, kao što su to politokratija i tehnokratija, odnosno kvazitehnokratija u socijalističkim društvima. Međutim, bez sinteze socijalističke demokratije i njoj svojstvene, bitnim sadašnjim potrebama proizvođača određene privredne i društvene racionalnosti i efikasnosti, ta demokratija nužno krzljavi i povlači se pred moći države, jačanjem

Digitized by Google

osamostaljenog korpusa partija—država i kapitala, kao proizvodnog, svojinskog, političkog i ideološkog odnosa, čiji je samo primitivni oblik autoritarno-birokratska koncepcija i praksa socijalizma (ako je tu uopšte o socijalizmu reč). Taj se problem može osvetliti i iz drugog ugla: *privredna neefikasnost u današnjem jugoslovenskom društvu podudara se sa stanjem raspravljačke, samoupravne mikrodemokratije, nabujale, ali i nemoćne kritičke svesti.* Stvarno i celovito samoupravljanje, kako mnoge analize pokazuju, širi prostor za veću privrednu efikasnost, pod uslovom da se ono organski spaja s napretkom znanja, nauke kao moderne proizvodne snage.

Nema sumnje da bi razvijenija samoupravna demokratija, koja ide u dubinu i širinu, a ponajviše u visinu, mogla da otvori i procese napretka materijalnih proizvodnih snaga, i opšti preporod našeg društva, da je takva demokratija specifična proizvodna istorijska snaga i jedan od bitnih uslova i činilaca izlaska iz krize. Međutim, od te demokratije ne sme se praviti nova formula spasa, ona se ne sme mistifikovati. Mnogi uslovi, činioci i socijalne snage moraju da se steknu u jednoj tački, da se sintetizuju, da bi došlo do stvarnog, istorijski produktivnog raspleta krize, do njenog prevladavanja u pravcu višeg nivoa socijalističke prakse. Sve dok klizimo ka svojevrsnom fenomenu *neradnog i kvaziradnog* društva, dok postoji ogromna sfera parizitarnih poslova, funkcija i institucija, dok nema stvarne stimulacije za bolji rad, dok se vučemo na začelju naučnog i tehnološkog razvoja i dok postoji »uravnilovka«, ne samo u materijalnim primanjima u mikrookvirima nego i »uravnilovka« nadležnosti, odgovornosti i sposobnosti, dok postoji klasna podela rada i socijalne nejednakosti s klasnim obeležjima — objektivno nema nekog većeg prostora za dublju demokratizaciju društva, niti bi u tim uslovima demokratizacija, sama po sebi, mogla dovesti do preokreta u stanju stvari. U tom smislu neophodna je klasna, što znači i idejna i politička, borba za mnogo dublju demokratizaciju društva, posebno Saveza komunista, od ove koju imamo, ali se ne sme podleći mitologizaciji demokratije, njenom tretiranju kao čarobnog štapića za rešenje celokupnog bremena uzroka postojeće društvene krize.

Drugo, ne postoji nijedna socijalna grupa koja bi a priori, i bez ostatka, bila nosilac demokratizacije. O tome govore podaci iz nekih najnovijih istraživanja koje ću ukratko prezentirati.

Evidentna je pocepanost društvene svesti na etatističko-autoritarnu i samoupravno-demokratsku u širim okvirima društva, gotovo kod svih socijalnih grupa i slojeva. Prema novijem istraživanju, najveći broj ispitanika, bezmalo polovina, vidi uzroke postojeće društvene krize u nedostatku radne discipline i odgovornosti, u javašluku. U skladu s tim, izlaz iz krize vidi se prvenstveno u jačanju čvrste državne kontrole, smenjivanju svih rukovodilaca koji nisu dali očekivane rezultate, zakonskim merama kojima bi se regulisala odgovornost za privredne promašaje. Mali

Digitized by Google

broj vidi izlaz u primeni principa raspodele prema rezultatima rada, podsticanju lične inicijative itd. Ali je veoma karakteristično da samo 5% ispitanika vidi izlaz iz krize u doslednoj realizaciji samoupravljanja i samo 3% u angažovanju takozvane »pameti«.[1] Ne govori li to možda o tome da većina ljudi danas, s obzirom na stanje u društvu, ne veruje da se izlaz iz krize može naći u razvoju samoupravljanja *takvog kakvo jeste* u praktičnom životu, iako je samoupravna ideologija, prema podacima iz drugih istraživanja, i dalje dominantna u političkoj svesti svih društvenih klasa i slojeva, pri čemu je poistovećenje s tom ideologijom najjače kod rukovodilačkog sloja. Iz istog istraživanja se vidi da 71% ispitanika u celoj našoj zemlji smatra da birači nisu odlučujući faktor u izbornom sistemu (premda su, po njihovoj oceni, izbori sada demokratičniji nego pre), ili da su izbori samo demokratska forma za sprovođenje odluka, koje u ime građana donose drugi.[2]

Ogromna većina ispitanika se izjašnjava za izbor između više kandidata, što znači da to opredeljenje nije nikakvo intelektualističko podražavanje »tuđih« uzora, ili zalaganje za nešto što većina društva ne prihvata.

Postojeći izborni i celokupni politički sistem, posebno na ovoj tački, pokazuju da su ispod objektivnih potreba i mogućnosti dublje demokratizacije društva. Svojevrsni strah od više kandidata (naravno, kandidata samoupravno-demokratskog etosa) za sva značajna mesta u političkom i celokupnom javnom životu — indikator je dubljeg straha od značajnijih društvenih promena, posebno promena strukture moći i političke vlasti, iako od većeg broja kandidata ne treba očekivati da sam po sebi rešava sve važne probleme demokratizacije društva i njenih pretpostavki. Većina ispitanika (51%) smatra da je stvarno odlučivanje u rukama izvršno-političkih organa društveno-političkih organizacija, organa i foruma Saveza komunista (14%), ili rukovodilaca u privredi (11%). Samo 10 odsto misli da su nosioci odlučivanja radnici u »udruženom radu«.[3] Razume se, ne treba praviti nikakav fetiš od podataka iz istraživanja javnog mnenja, znamo koje su granice te metode. Ali, u svakom slučaju, ovi podaci mogu da se uzmu kao indikacija određenih procesa u stvarnosti i kao svojevrsno upozorenje.

Protivrečnost u društvenoj sferi jugoslovenske populacije, o kojoj ti podaci govore, može se objasniti samo na taj način ako se oni smeste u sasvim konkretan društveni kontekst. Zalaganje za to da država uzme stvari u svoje ruke, na jednoj, i kritika

---

[1] M. Vasović: *Percepcija društvene i ekonomske krize*, istraživanje »Zaposleni Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima«, Centar za politička istraživanja i javno mnenje, IDN, Beograd, Centar za društvena istraživanja PCK SKJ, Beograd, 1986, str. 27—54.

[2] S. Pegan: *Očekivanja i mišljenja o političkom sistemu*, isto, str. 58—59.

[3] S. Pegan: isto, str. 78.

Digitized by Google

koncentracije moći u rukama izvršno-političkih organa, kao i zahtevi za više kandidata u izborima, na drugoj strani, nisu na istoj liniji političkih opredeljenja. Protivrečnost između etatističke i samoupravno-demokratske svesti najšireg dela društva u osnovi je izraz dubljih protivrečnosti u samom društvenom položaju klasa i slojeva, pocepanosti njihovog empirijskog bića na »samoupravno« i »etatističko«. Usled toga se na nivou neposredne reakcije, posebno kad je reč o težnji da se obezbede i zaštite ugroženi vitalni interesi osiromašene radne većine društva, traži veći oslonac na državnu intervenciju, a ne na samoupravljanje kakvo sada postoji u praksi. Međutim, postoje i *elementi istorijske samosvesti* među pripadnicima te većine, elementi koji teže razvijenijoj samoupravnoj demokratiji, gde se, kako podaci iz drugih istraživanja pokazuju, radnici ne bi odrekli samoupravljanja, i pored krize njegove sadašnje prakse. Zato bi orijentacija na jačanje državne regulative pre bila reakcija na postojeće stanje i nemoć prakse samoupravljanja, kao i na (ne)funkcionisanje postojeće države, nego neka trajnija antisamoupravna opredeljenost. Sem toga, ima mnogo površne kritike takozvanog »etatizma«. Ne bismo se smeli naći u zamkama kritike vulgarne države, pri čemu je »etatizam« anonimni, večito prisutni protivnik koji se nikako ne može sociološki, politekonomski i na bilo koji drugi način jasno identifikovati, te ostaje neka vrsta stalno potrebnog »neprijatelja« protiv koga se vojuje bez izgleda, a i bez želje za pobedom. Svest o potrebi efikasnije države i njene racionalnije organizacije, nije sama po sebi etatistička. Ona to postaje kad se država, zapravo partija — država, vidi kao jedina, ili glavna snaga regulacije društvenih odnosa. Nije slučajno da politička birokratija najviše govori o opasnosti od etatizma. Njoj danas, u svakom slučaju njenom najkonzervativnijem »krilu«, izgleda, više odgovara neefikasna, neorganizovana, pa i dezorganizovana država nego efikasna pravna država kao jedan od elemenata globalne i racionalne samoupravne organizacije društva. Jer takva država, u okviru takve organizacije društva, onemogućuje svaku neformalnu vlast.

Digitized by Google

Branko Caratan

Programi nisu do kraja definirani

Naša rasprava može se približiti odgovorima ako se prethodno postavi pitanje: odakle dolazimo, gdje se sada nalazimo i kuda idemo? Zato je potrebno našu temu staviti u historijski kontekst, i onda taj kontekst dovesti u vezu sa situacijom. Ovdje je riječ o očitoj potrebi za jačanjem demokratske komponente u funkcioniranju našeg društva i određivanjem uloge Saveza komunista u tom procesu. Ta potreba postoji, prije svega, ne samo zato što su, kada je riječ o demokraciji, u pitanju socijalistički principi, nego zato što postoje i duboki aktualni konkretni razlozi koji zahtijevaju jačanje i razvijanje demokracije.

Mislim da se može poći od toga da naši programski dokumenti ipak nisu do kraja definirani. Oni jesu definirani na nivou općih principa i tu se veoma brzo i lako postiže suglasnost, ali ne i na operativnom nivou. Kada se treba nešto provesti, pokaže se veoma jasno da postoje razlike, i to ne samo teorijske razlike već i duboki interesni sukob oko niza veoma važnih problema, kako u području ekonomije tako i u sferi politike.

Ova teza mogla bi se ilustrirati na pokušajima provođenja elemenata Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ali bi se to moglo vidjeti i na prolongiranim raspravama o političkom sistemu, kada se neke teze često ponovo vraćaju u igru. Diskusija se, dakle, neprekidno obnavlja.

Digitized by Google

Moglo bi se zato reći da rasprava na ekonomskom i političkom planu ipak nije niti je bila dovršena. Na ekonomskom planu došlo je do brzog konsenzusa oko glavnih pravaca razvoja, ali usporeni ritam i mnogobrojne prepreke provođenju Dugoročnog programa stabilizacije nameću pitanje: da li se iza tog konsenzusa ne krije u stvari više prikrivenih političkih linija i sukobljenih ekonomskih interesa. Rasprava o političkom sistemu se, zapravo, uglavnom vodila o problemu federalizma, a ostale teme su ostale praktično na rubu rasprave, a sada se pokazuje da te teme nisu marginalne, nego da su i te kako važne.

Sljedeći moment o kojem treba voditi računa jeste svjetski kontekst naše situacije. Na dnevnom redu u svijetu je, izgleda, ipak obnova socijalizma. O obnovi socijalizma se govori upravo ovim riječima sada već u dvije najveće socijalističke zemlje u kojima živi četvrtina stanovništva zemaljske kugle. U Sovjetskom Savezu prestrojavanje, modernizacija u Kini, bez obzira na ovaj poslednji, nadam se privremeni, ustupak dogmatskim snagama, pokazuju svu dubinu i širinu promjena. Mnogima zato izgleda da Jugoslavija sa svojim novatorskim inicijativama počinje da zaostaje, iako je prije riječ o opasnosti da se izgubi ritam. Mislim da je uobičajena percepcija ovih promjena ipak malo prejednostavna. Jugoslavija je liniju obnove socijalizma, ono što drugi sada rade, započela odavno, negdje 1948. godine. U Sovjetskom Savezu i u Kini pritisak za promjenu je dugo bio potiskivan i zato tempo promjena tamo postaje, a još više od toga izgleda, dramatično ubrzan.

Osim toga, čini mi se da je Jugoslavija došla do jedne kvalitativno više razine rješavanja problema. Za jednostavne probleme, koje je trebalo primarno rješavati, pronađene su relativno zadovoljavajuće solucije, i sada dolazi na dnevni red jedan kudikamo teži problem da cijeli proces stvaranja jednog obnovljenog socijalizma, koji je u biti počeo 1948. godine, treba produbiti, da mu treba dati novi zamah, koji jedini može prekratiti zastoj i stagnaciju.

U tom naporu očito je da postoji jaka veza između ekonomske i političke sfere. U ekonomiji ipak sada sve više prevladava stav da put u socijalizam znači i potrebu reafirmacije robnonovčane privrede i tržišnu autonomiju poduzeća, a Savez komunista Jugoslavije je tome dodao poziciju radnika kao subjekta vlastitog samooslobođenja. Programatski, radnik je trebao dobiti ulogu u sistemu, koja će mu omogućiti da određuje sve društvene odnose, počev od svog radnog kolektiva pa naviše na svim razinama odlučivanja.

Na drugoj strani pojavljuju se samoupravljanje, te demokratska kontrola i odgovornost kao politički pandan tog istog procesa. Historijsko iskustvo je pokazalo, a uostalom to je u glavnim naznakama definirano već i u Programu Saveza komunista, da su to dva procesa koja idu zajedno: nema samoupravljanja bez ekonomske tržišne autonomije radnih organizacija

Digitized by Google

i, obrnuto, ta autonomija bez samoupravljanja i demokratske kontrole neminovno mora voditi ili u grupno vlasništvo ili u tehnokratsku deformaciju ili natrag u neke neformalne ili formalne oblike birokratskog dirigiranja.

Prema tome, ovdje se sada problem demokracije ne javlja samo kao klasični princip socijalizma, kao cilj i metod socijalizma. Da samo podsjetim na činjenicu da su još i Marks i Engels sebe nazivali, u početku, revolucionarnim demokratima. Gotovo sve radničke stranke nazivale su se socijaldemokratskim sve dok u Drugoj internacionali taj pojam nije dobio jedno drugo, reformističko značenje.

Dakle, to je jedna stara, dobro poznata priča. Ali, ovdje je sada riječ i o konkretnoj potrebi. Ta dva procesa, ekonomski i politički, budući da su paralelna, potrebno je produbljivati. Očito je da postoji međusobna uzajamna veza. Jako je teško na dugi rok, kratkoročno se to može, forsirati jedan ili drugi proces izolirano. U krajnjoj liniji, to je historija socijalizma pokazala da u tom slučaju obično kasnije dolazi do pada. Primjer je Sovjetski Savez sa novom ekonomskom politikom (NEP), kada se sa Staljinovom političkom vladavinom pokazalo da taj pad dolazi već 1929. godine, znači samo osam godina nakon što su procesi ekonomske reforme sa NEP-om, slični današnjim reformama u socijalističkim zemljama, tamo krenuli.

Dozvolite da vas podsjetim na tu povijest. Ovdje je bilo već više puta govora o tome da su neki elementi demokracije postali civilizacijski domet. Mislim da je jasno da socijalizam ispod toga ne može ići, ali mora ići dalje. Mora nadograđivati na to socijalističku demokraciju koja neće negirati civilizacijske domete demokracije, već će značiti novi korak u razvitku demokracije.

Samo da upozorim na to kako su neki elementi demokratske tehnike nestajali u socijalizmu. U svim radničkim partijama bilo je normalno da se provode izbori sa više kandidata. Ako gledate zapisnike kongresa, uzmimo Boljševičke partije, čak i onaj čuveni X kongres, za koji neki tvrde da je bio prelomni korak u pravcu birokratizacije partije, tamo je svaki delegat kongresa mogao predložiti ili jednoga ili cijelu listu kandidata za Centralni komitet. Predsjedništvo kongresa je sve prijedloge umnožavalo i stavljalo na glasačke listiće, a svaki delegat kongresa mogao je dopisati, ako je želio, na glasačke lističe i svoje dalje prijedloge. Tako je to išlo i na nekoliko narednih kongresa, dok se Josip Visarionovič nije sjetio da mu je ta parada (»formalna demokracija«) potpuno nepotrebna, jer su rukovodstva bila imenovana odozgo, pa je veći broj kandidata, koji je omogućavao stvarne izbore, nestao pod geslom da komitet ionako predlaže najbolje. To možete kasnije naći u svim ideološkim razradama i objašnjenjima tog problema. Komiteti su uvijek predlagali najbolje, a ti isti najbolji su često kasnije postajali najgori i bivali likvidirani.

Digitized by Google

Mislim da ne smijemo zaboraviti takvu historiju socijalizma. Moramo znati odakle smo krenuli, gdje su deformacije socijalizma započele i kuda idemo.

Ovdje je bilo govora i o višepartijskom sistemu. Nestajanje višepartijskog sistema nije bio izvorno programatski cilj nijedne radničke partije. Nakon oktobarske revolucije, u građanskom ratu višepartijski sistem se istopio, jer su građanske partije stale na stranu kontrarevolucije, a i socijalističke partije su, isto tako, stale na stranu kontrarevolucije ili se suprotstavile sovjetskoj vlasti. Lijevi eseri su smatrali da su boljševici nedovoljno revolucionarni, a lijevi menjševici, koji su bili pasivni, žele izbaciti desno krilo menjševika iz partije, jer je desno krilo otvoreno stalo na stranu kontrarevolucije. Anarhisti se bune protiv sovjetske vlasti polazeći od svojih antietatističkih pozicija. I tako jednopartijski sistem nastaje u praktičnom sticanju okolnosti. Tek je Staljin nakon toga izvukao »teorijski« zaključak — jednoj klasi odgovara jedna partija. To se može naći u njegovim *Pitanjima lenjinizma.*

Kod nas je višepartijski sistem nastao prije svega kao posljedica ponašanja građanskih partija za vrijeme NOB i revolucije. Partije koje su izgubile kredit isto su tako i u nas praktično nestale sa scene bez prethodne programske namjere KPJ. To se posebno odnosi na one koje su ili kolaborirale ili nisu htjele prihvatiti socijalistički režim.

Kada govorimo sada o klasičnom političkom pluralizmu, treba reći da se on ne prihvaća ne zato što bi SKJ u principu trebao biti doktrinarno protiv toga oblika demokracije, nego zato što se smatra da bi u konkretnom slučaju vjerojatno, prije svega, omogućio političku restauraciju nekih neprihvatljivih političkih snaga.

I drugo, još važnije, orijentacija da se ide na proces odumiranja države, razvitak samoupravljanja i nepartijsku demokraciju znači da se Savez komunista pojavljuje sada kao avangarda procesa u kojem radnička klasa ovladava društvenim odnosima a ne kao klasična politička partija. A to može biti postignuto samo ukoliko se dosljedno razvija demokracija u društvu u cjelini, ali i u Savezu komunista posebno.

Ovdje je započela rasprava o demokraciji. Postavilo se je pitanje da li se kod nas danas ona razvija ili ne. Moglo bi se reći da društveni dijalog u nas postoji i da se on neobično proširio. Dijalog u društvu je sigurno pretpostavka demokracije. On, naravno, nije sve, ali bez toga se ne može demokratizirati društveni život.

Mislim da je u nas problem u tome što dijalog i odlučivanje predstavljaju, kako bi matematičari rekli, dvije klasične paralelne linije koje idu jedna poredi druge, da se nikada ne bi sastale. Očito je da postoji potreba da se te linije počnu ukrštati, da se propitivanja praktičnih odluka i dijalog u društvu na neki način povežu i da demokratska diskusija, kao i teorijska i

Digitized by Google

stručna rasprava, ponesu svoj dio političke odgovornosti, time što će proces odlučivanja biti više zasnovan na teorijskom diskursu i znanstvenim rezultatima.

To je potrebno, prije svega, zato što se jedino tako profilira program koji se može operacionalizirati. Ako se to zaista želi, ako se ne zadovoljava sa alibi programom, onda je potrebno jasno definirati sporna mjesta. U našim raspravama, međutim, što je problem sporniji, obično je prezentacija problema više prekrivena lingvističkim paravanom, frazeološkom dimnom zavjesom, koji pomažu da se problem prezentira u prihvatljivom obliku. U takvoj »ambalaži« obično se svi problemi brzo »rješavaju«, ali zato, kada se paket razmota, obično se konstatira da se sa konkretnim rješenjem ne slaže i u pravilu ga se zato ne provodi.

Da bismo ta sporna mjesta mogli riješiti, vjerojatno, pored ostalog, postoji i potreba propitivanja dosadašnjeg socijalističkog iskustva našeg i međunarodnog, i potreba teorijskog osvješćivanja i razvijanja linije obnove socijalizma, one linije koju su Josip Broz Tito i Savez komunista u svom obračunu sa staljinizmom započeli prije skoro četiri decenije.

Dogmatska strašljivost i odbijanje da se zagrize u probleme vodi samo konzerviranju *statusa quo* i prolongiranju stagnacije, što više ruši ugled sistema od bilo čega drugog. Građanska politička linija ima šansu samo onda ako zakažu socijalističke snage. Historija socijalizma je tu veoma jasna. Zbivanja u DDR 1953, Poljskoj i Mađarskoj 1956, Čehoslovačkoj 1968, Poljskoj 1980. govore o tome kakvi mogu biti rezultati deformirane politike koja se vodi u ime socijalizma — i tada građanske snage sigurno imaju šansu, i to je neosporno, kao što je, na drugoj strani, van spora da građanske snage nemaju nikakvu šansu kada se socijalizam nalazi u usponu.

Ovdje je bilo govora i o tome što ima primarnu važnost: da li borba za socijalistički projekt ili borba protiv njegovih protivnika? Mislim da je najvažnija borba za pozitivni socijalistički projekt. Borba protiv može biti samo u funkciji borbe za. Ako se, međutim, borba protiv shvati kao osamostaljeni politički program, onda je ona samo izraz nemoći i predstavlja prikrivanje odsustva volje i sposobnosti da se otvori perspektiva, ne samo izlaska iz krize već perspektiva obnove i daljeg razvitka socijalizma i posebno ovog našeg samoupravnog socijalizma.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

Učešće delegacija u odlučivanju

Raspravu o temi »Socijalistička demokratija i Savez komunista« razumela sam kao razgovor o odgovornosti Saveza komunista za razvoj socijalističke demokratije (vladavine naroda — radničke klase).

Nadovezujući se na izlaganje, u diskusiji, Zdravka Tomca, želim da ukažem na tri grupe pitanja relevantnih za domete i sadržaj socijalističke demokratije.

Prvo, šta vlast naroda (radničke klase) pretpostavlja? Da li je to samo učešće u odlučivanju ili i više od toga? Svakako više. To je uticaj na donošenje društvenih odluka. Nekoliko je relevantnih pokazatelja uticaja na donošenje društvenih odluka.

— Ko ostvaruje uticaj na donošenje društvenih odluka? Ko su subjekti odlučivanja?

— Gde se ostvaruje uticaj na sadržinu i donošenje društvenih odluka (unutar ili izvan sistema)?

— Kako se ostvaruje uticaj na donošenje društvenih odluka i, konačno, na koje odluke se ostvaruje uticaj osnovnih nosilaca političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima?

Drugo, koje su osnovne odlike procesa donošenja društvenih odluka u političkom sistemu, u kojem su mnogobrojni i različiti samoupravni interesi podsticaj donošenju društvenih odluka. U tom sklopu je nekoliko bitnih momenata:

Digitized by Google

— Kako se u procesima odlučivanja izražavaju različiti samoupravni interesi?

— Kako se ostvaruje sinteza ovih interesa, koji su subjekti nosioci te sinteze?

— Kako se ostvaruje i kakva je uloga organizovanih subjektivnih snaga u procesu izražavanja i usklađivanja različitih samoupravnih interesa?

Treće, koji sadržaji i metodi karakterišu delovanje društveno-političkih organizacija u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja? Izgrađivanjem i razvojem celine udruženog rada i odnosa u udruženom radu težište delovanja Saveza komunista je u akcijama u udruženom radu, u procesima odlučivanja udruženih radnika, u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u sistemu samoupravljanja i delegatskom sistemu.

Ovih nekoliko osnovnih pokazatelja omogućuje da se potraže pouzdaniji odgovori na pitanje, koje je Miloš Nikolić formulisao kao problem, (da li je cilj razvoja našeg društva, razvoj u pravcu ideološkog i političkog pluralizma, ili u pravcu razvijanja različitih samoupravnih interesa? Oni, takođe, omogućuju da se konkretnije pronikne u problem u kojoj meri, u uslovima postojanja različitih samoupravnih interesa, određena društvena odluka izražava sintezu upravljačke volje osnovnih nosilaca političke vlasti i upravljanja društvenim poslovima?

Višegodišnja istraživanja procesa odlučivanja u delegatskom sistemu omogućuju da se stekne uvid u ove procese, pronikne u njihov sadržaj i sagleda struktura uticaja različitih subjekata na donošenje društvenih odluka. Izložiću deo ovih saznanja koji se odnosi na učešće delegacija u procesu odlučivanja i na njihov uticaj na donošenje i sadržaj društvenih odluka.

Da bi bila autentični oblik izražavanja i objedinjavanja interesa na samoupravnim osnovama, delegacija mora biti integrisana u samoupravne procese i odnose u sopstvenoj socijalnoj sredini.

U ostvarivanju onih funkcija u kojima se delegacija javlja kao nosilac samoupravnih interesa radnika koji su je birali uočavaju se izvesne tendencije koje se objektivno, u okolnostima u kojima deluju, mogu javiti kao prepreke procesima samoupravne integracije. Malo su korišćene mogućnosti da se samoupravni interesi subjekata delegatskog sistema, demokratski i efikasno, usklađuju već na nivou osnovne samoupravne organizacije i zajednice, i da se na taj način organizovano učestvuje u formiranju i izgrađivanju širih društvenih interesa. Delegacija se još nije razvila u samoupravno telo radnika i radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ona je još pretežno okrenuta skupštini društveno-političke, odnosno samoupravne interesne zajednice, iz koje stižu impulsi za njen rad i aktivnost.

Digitized by Google

1. Izražavanje različitih samoupravnih interesa

Istraživanja pokazuju da postaju ređe inicijative radnika da se putem delegacija i kroz delegatski sistem, u procesima delegatskog odlučivanja, izraze njihovi samoupravni interesi. Odsustvo delegatskih inicijativa samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana slabi i one funkcije skupština društveno-političkih zajednica u kojima one deluju kao organi društvenog samoupravljanja. Delegatske inicijative postaju ređe, a češće inicijative izvršnih i upravnih organa, što objektivno može voditi formalizaciji odnosa u procesima delegatskog odlučivanja i birokratizaciji delegatskog odnosa. Ovi procesi delegacijama oduzimaju stvarnu samoupravnu sadržinu njihovih funkcija, potiskujući ih iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice. A kada prestane da bude telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice i izgubi vezu sa radnicima i radnim ljudima čije samoupravne interese treba da iznese u delegatsko telo, delegacija, čak i kada je aktivna (sastaje se i radi), pre ili kasnije, biće potisnuta iz osnovne samoupravne organizacije i zajednice i postaće samo transmisija od delegatskog tela prema samoupravno organizovanim radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

U okolnostima u kojima se danas razvijaju delegatski odnosi — tokovi odlučivanja u delegatskom sistemu počinju da se kreću obrnutim smerom, od izvršnih organa ka samoupravno organizovanim radnicima, radnim ljudima i građanima u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Delegacija koja nije reprezentant samoupravnih interesa radnika, radnih ljudi i građana, koji su je izabrali, gubi tle pod nogama, a njen stvarni uticaj na procese odlučivanja potiskuje se na periferiju.

Istraživanje pokazuje da su nedovoljno razvijene inicijativne funkcije delegacija, a da su upravo te funkcije bitna pretpostavka razvoja delegatskih odnosa. Postoje određene prepreke razvoju delegatskih inicijativa pa njihovo otklanjanje zahteva aktivnost na sledećim osnovnim pravcima:

— Otvorenost delegacije za izražavanje različitih samoupravnih interesa osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i radnih ljudi i građana.

— Jačanje inicijative u delegacijama i osposobljavanje delegacija da u razvijanju svojih inicijativnih funkcija izražavaju autentične samoupravne interese radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Podsticanje ovih procesa zahteva intenzivniju saradnju delegacija sa samoupravnim organima i zborovima radnika u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama; međusobnu saradnju delegacija za društveno-političke zajednice i delegacija za samoupravne interesne zajednice; angažovaniji odnos zborova radnika i radnih ljudi prema delegaciji u pokretanju inicijativa; efikasnije i sigurnije međusobno informisanje o radu i aktivnostima

Digitized by Google

koje se preduzimaju; razvijanje svesti o tome da jedino delegacija, kao telo osnovne samoupravne organizacije i zajednice, može biti nosilac samoupravnih interesa i inicijativa u procesu delegatskog odlučivanja.

— Osposobljenost delegacije za to da izrazi samoupravne interese, da ih u kolektivnom radu usaglašava i usklađuje i otvara prostor za njihovo povezivanje sa samoupravnim interesima drugih delegacija. Upravo na tom području bitno je idejno-političko delovanje Saveza komunista u delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

— Razvijanje odgovarajućih veza sa drugim delegacijama (konferencije delegacija) i otvaranje prostora za povezivanje samoupravnih interesa jedne osnovne samoupravne organizacije i zajednice sa samoupravnim interesima drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Otvaranje delegacije i delegatskih subjekata za šire društvene uticaje. Mada delegacija predstavlja uvek konkretnu osnovnu samoupravnu organizaciju, odnosno zajednicu, njena se uloga ne svodi samo na borbu za realizaciju parcijalnih i grupnih samoupravnih interesa sredine koju predstavlja. Podjednako se u delegacijama moraju razvijati i one dimenzije njihovih funkcija kroz koje se u delegacijama usklađuju različiti samoupravni interesi i izgrađuju širi društveni interesi. U tome postaje »očigledno da naš politički sistem mora u oblasti organizacije i metoda rada delegatsko-skupštinskog sistema da traži nova rešenja koja će omogućiti da se organizovana socijalistička svest i stvaralaštvo aktivno integrišu u delegatski sistem« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sitsema socijalističkog samoupravljanja).*

Smernice i stavove koji se utvrđuju u osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici, odnosno u delegaciji, potrebno je precizirati, posebno u pogledu sadržaja, karaktera i dometa smernica i stavova.

2. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa

Istraživanje pokazuje da su međusobna povezanost i komuniciranje između delegacija nedovoljni. Odsustvo ove povezanosti otežava delegatsko odlučivanje, posebno procese usklađivanja različitih samoupravnih interesa. U praksi postoje i dosta široko su korišćene mogućnosti da se uži, parcijalni interesi izraze kao činilac u procesima odlučivanja. Istovremeno, relativno su uski, a u praksi još ređe korišćeni prostori u kojima se ostvaruje demokratsko i efikasno usklađivanje različitih samoupravnih interesa i postiže njihova demokratska sinteza u donetoj odluci. Ove »prazne prostore« u procesu odlučivanja najčešće, svojom aktivnošću, popunjavaju organi izvršne vlasti. Preuzimajući funkcije delegacije i delegatskih tela u usklađivanju različitih samoupravnih interesa, ovi organi šire prostore svoga delo-

Digitized by Google

vanja, izvan svojih, Ustavom utvrđenih funkcija. U procesu, odlučivanja oni, posredujući među različitim samoupravnim interesima, neretko i ne na perifernim pitanjima, šire svoju političku moć i uticaj. Usklađivanje različitih samoupravnih interesa izmešta se iz delegacija i delegatskih tela, što takođe, vodi formalizaciji odnosa u procesima delegatskog odlučivanja. Prevazilaženje ovih nedostataka, koji se uočavaju u procesu odlučivanja, zahteva da se:

— preciziraju funkcije konferencija-delegacija, utvrde situacije u kojima je obavezno njihovo formiranje i opredeli sadržaj njihovog rada;

— utvrde oblici i sadržaji povezivanja delegacija u formiranju stavova i smernica za delegate u onim situacijama u kojima više delegacija bira zajedno jednog delegata i preciziraju mogući oblici povezivanja delegacija u ovakvim okolnostima;

— osiguraju i neprekidno izgrađuju stalni oblici saradnje među delegacijama, posebno kad je reč o određenim zajedničkim pitanjima (planovi, programi rada, odlučivanje o izdvajanjima za opštu i zajedničku potrošnju i sl.);

— ustanove, oblici i sadržaj delovanja društveno-političkih organizacija u konferencijama delegacija u čiju aktivnost se one uključuju na organizovan način.

Digitized by Google

Dušan Pekić

Mogućnost strategijskog iznenađenja i mere za njegovo sprečavanje u koncepciji opštenarodne odbrane

U vojnoj teoriji postoje veoma kontraverzna mišljenja o tome da li je strategijsko iznenađenje moguće ili nije. Upravo zbog jednostranog prilaza tom problemu i dolazi do takvih protivrečnih mišljenja i gledanja.

Do razlika dolazi i stoga što ima različitih definicija o tome šta je strategijsko iznenađenje, kao i usled toga što nisu sagledani svi njegovi aspekti.

Međutim, teorija i praksa iznenađenja nisu proizvodi savremene vojne misli i ratne veštine. Istorija ratova obiluje mnoštvom primera strategijskog i operativnog, kao i nebrojenim primerima taktičkog iznenađenja.

U prošlosti su iznenađenja priređivali napadači (agresori), ali isto tako i branioci — napadnuti, ako nisu bili poraženi od prvih udara. No sama činjenica da je u istoriji ratova dolazilo do strategijskog iznenađenja, naročito od strane agresora i u početnom periodu, nije još nikakav dokaz da je to neka zakonitost (privilegija agresora) i da se iznenađenje ne može sprečiti. Ono je samo jedno od načela strategije, kojim se ova uvek koristila i kojim će se koristiti, bilo da je reč o napadaču, ili braniocu.

Ovde se ne osporava izvesna prednost agresora pri nanošenju prvog iznenadnog udara napadnim sredstvima iz vazduha,

Digitized by Google

bilo u pogledu vremena, ili objekta, to jest mesta dejstva, a naročito ako je reč o nekoj velikoj agresivnoj sili. No i tu se ne može govoriti o šansi realizovanja apsolutnog iznenađenja, jer dobro organizovana odbrana mora, u najgorem slučaju, otkriti letilice na putu i dočekati ih svojim protivvazdušnim i protivraketnim sistemom i pripremiti iznenađenje agresoru u gubicima letilica, a kada je reč o tehnički ravnopravnom braniocu, on može prirediti iznenađenja agresoru i protivudarom svojih napadnih sredstava iz vazduha i svojom brzinom reagovanja. A zatim mogu uslediti i druga iznenađenja od strane branioca: neočekivana čvrstina i žilavost otpora, masovnost otpora, optimalnost organizacije i taktike odbrane itd.

Neki vojni pisci često se pozivaju na iznenađenja koja je postigla fašistička Nemačka na početku drugog svetskog rata u napadu na Poljsku, Dansku, Norvešku, Francusku, Holandiju, Belgiju, Jugoslaviju i SSSR, kao i na neposredno pre toga »iznenadni« i drzak anšlus Austrije i okupaciju Čehoslovačke. Nemci su ove zemlje iznenadili svojom vojnom moći, svojom taktikom i strategijom, a neke i vremenom početka napada. Međutim, postavlja se pitanje: da li su ove zemlje morale biti iznenađene? Ima dosta činjenica koje kazuju da nisu. Ali one su, i pored toga, svojom nespremnošću (ili, zato što su verovale fašistima) dozvolile da budu iznenađene. Naime, celom svetu je još od 1934. godine bilo jasno u kom pravcu se stvari razvijaju u Nemačkoj, a Hitler nije krio svoje planove i ideje, već ih je, štaviše, glasno propagirao. I posle anšlusa Austrije i okupacije Čehoslovačke, sve ove zemlje su ostale, manje-više, ravnodušne ili nedovoljno aktivne u pogledu izgradnje efikasnije odbrane (pojedinačne ili zajedničke). Hitler je na svojim paradama u Berlinu pokazivao celom svetu za kakav se rat priprema i ko će biti osnovni nosioci borbenih dejstava u njemu. Ali sve ove zemlje, osim SSSR-a, i uprkos tome, ništa nisu učinile da izmene svoje koncepcije odbrane, posebno u smislu jačanja PVO i PTO, kao i odbrane od vazdušnih desanata. Čak ni SSSR nije na tom planu učinio sve što je mogao, iako je za njega opasnost bila najočiglednija.

Kasnije su neke zemlje dozvolile da ih Nemci iznenade i nekim vrstama oružja, kao što su V 1, V2 i druge. Ali, kada je rat sa fašističkom Nemačkom postao surova stvarnost i kada su se raspršile sve iluzije, onda su i okupirani narodi pripremili ne mala iznenađenja Hitleru i njegovoj do tada nepobedivoj armiji. Najveće iznenađenje za Hitlera neosporno je bio oružani ustanak naroda Jugoslavije, pod rukovodstvom KPJ, sa drugom Titom na čelu. A zatim su sledila i nebrojena druga iznenađenja u Jugoslaviji, kao i mnogobrojna iznenađenja u ostalim okupiranim zemljama. To isto su činili narodi Azije i Afrike protiv osvajača — okupatora, a nezapamćeno iznenađenje, kao branilac, priredio je narod Vijetnama oružanim snagama SAD i njihovoj neuporedivoj — grandioznoj tehničkoj i ekonomskoj superiornosti.

Digitized by Google

Iz ovog istorijskog dela mogli bismo izvući sledeći zaključak: nespremnost protivnika uvek je bila šansa za iznenađenje, koje je donosilo velike prednosti. Spreman branilac, makar bio tehnički i mnogo inferiorniji, nije morao biti iznenađen u strategijskom i operativnom pogledu ako je preduzeo neophodne mere, a mogao je prirediti i mnogobrojna iznenađenja agresoru.

Nemci su sve do kraja 1941. godine svoje žrtve, uglavnom, tukli vremenom, to jest iznenađenjem u brzini dejstva, a zatim i drugim iznenađenjima. Nisu im dali vremena da, u skladu s njihovim planovima, zasnovanim na klasičnim shvatanjima odbrane i rata, mobilišu i razviju snage, pa je branilac uvek ispadao mnogostruko slabiji, iako opšti odnos snaga nije bio takav (primer: Poljska, Francuska i početni period rata sa SSSR-om).

U daljoj razradi ove teme težište će biti na analizi fenomena iznenađenja u savremenim uslovima i na pronalaženju nekih zakonitosti i činjenica koje će dokazivati da li je i kakvo iznenađenje moguće, sa akcentom na mere za sprečavanje i ublažavanje iznenađenja, posebno u uslovima primene koncepcije svenarodne odbrane. Takođe je potrebno nešto reći i o definiciji iznenađenja.

Odmah da kažemo da ne bismo mogli jednostrano prihvatiti tezu o tome da savremeni uslovi i najsavremenije naoružanje daleko više pogoduju iznenađenju nego njegovom sprečavanju. O tom smo već nešto i rekli. Ovde treba još istaći: koliko god su savremena sredstva doprinela većoj mogućnosti iznenađenja, isto toliko su doprinela (gotovo u istoj proporciji) i njegovom sprečavanju i odvraćanju. Razume se, pod uslovom da se poseduju takva sredstva, kao sredstva osmatranja i protiv udara.

Međutim, kada to upoređujemo sa prošlošću, onda se ipak moramo složiti sa sledećim:

— u današnje vreme lakše je postići iznenađenje i posledice su toga daleko veće i teže (dalekosežnije) nego u prošlosti, zbog postojanja sredstava velike razorne moći, neograničenog dometa i sa izvanredno velikom brzinom leta;

— velike i agresivne zemlje, sa milionskim mirnodopskim armijama (izuzetno i male agresivne zemlje), mogu u svakom momentu otpočeti napad na neku drugu zemlju, posebno malu, i ako ona nije neprekidno spremna za adekvatnu odbranu, onda mogu postići strategijsko iznenađenje, a u protivnom — ne;

— neprekidna spremnost je jedina alternativa za sprečavanje iznenadnog napada (agresije).

Za trenutak ćemo se zadržati na definiciji. Da vidimo najpre šta je iznenađenje uopšte? Iznenađenje je neočekivano dejstvo u pogledu vremena, načina dejstva, mesta (pravca), upotrebljenih sredstava i postupaka. Iznenađenjem se parališe i dezorganizuje neprijatelj i nanose mu se osetni, a nekad i katastrofalni gubici. Iznenađeni se lišava mogućnosti da preduzme organizo-

Digitized by Google

vani i efikasan otpor, makar za izvesno vreme, što omogućava postizanje uspeha u borbi čak i relativno slabijim snagama. Po značaju i posledicama, iznenađenje može biti taktičko, operativno i strategijsko, a po intenzitetu — delimično ili potpuno.

Strategijskim iznenađenjem se dezorganizuju i parališu oružane snage protivnika u celini ili njihov bitan deo, uništava se ili parališe jedan ili više strategijskih objekata i mera, važni komunikacijski pravci i čvorovi, značajno se otežava mobilizacija i strategijski razvoj, narušava sistem veza i slično. Znači, strategijskim iznenađenjem se postiže strategijski efekat, koji suprotna strana nije očekivala. Iznenađena strana je neočekivano mnogo izgubila u vremenu, ili pretrpela velike gubitke, ili je neočekivano paralisana u nekoj drugoj delatnosti od strategijskog značaja, što će imati posledice po ceo tok rata.

Iskustvo je pokazalo da se i prilikom očekivanog napada (agresije) može postići iznenađenje ako je nedovoljna budnost i izostaju druge konkretne mere za njegovo sprečavanje. (Primeri: napad fašističke Nemačke na SSSR 22. juna 1941, napad Japanaca na Perl Harbur 7. decembra 1941, napad Izraela na UAR 5. juna 1967. godine.)

Pristalice stava da u sadašnje vreme ne može nikako doći do strategijskog iznenađenja, uglavnom, iznose dva argumenta: svakom ratu obavezno prethodi period zategnute situacije i postoje veoma razvijena sredstva detekcije. Međutim, ako bismo i prihvatili ove argumente, to još nije nikakav dokaz da ne može doći do strategijskog iznenađenja samo zbog ovih činjenica. Naime, period zategnute situacije može trajati duže vreme (i nekoliko godina), a da se opet ne zna kada će agresor napasti (kojeg dana, pa čak ni meseca), zatim, koju zemlju, kojim pravcem, kojim snagama i sredstvima itd. Isto tako, i pored postojanja najsavremenijih sredstava detekcije i izviđanja, počev od klasičnih do kosmičkih brodova i orbitalnog izviđanja, ne može se sa sigurnošću tvrditi da će se blagovremeno otkriti pripreme za agresiju i da će se tek posle toga moći preduzeti sve potrebne mere. Podvlačimo — blagovremeno. Jer otkrivanje ispaljivanja raketa i poletanje aviona ne smatramo blagovremenim otkrivanjem priprema agresije, iako je i to presudno u raketno-nuklearnom ratu za preduzimanje (uzvrat) raketno-nuklearnog protivudara. U takvom ratu drugoj strani, koja takođe poseduje respektivne nuklearne potencijale i visok stepen stalne gotovosti, dovoljno je i pola sata ranije dato upozorenje da bi agresoru uzvratila uništavajući udarac i tako njegovu prednost od pola sata svela na minimum. Ali ovde se podrazumeva prethodna spremnost i određena stalna gotovost branioca za odbranu.

No ovom prilikom želimo obratiti pažnju na mogućnosti i posledice iznenađenja u lokalnim ratovima, pošto je svetski raketno-nuklearni rat sve manje verovatan, jer on nije u interesu dveju supersila. Budući da živimo u eri lokalnih ratova, najak-

Digitized by Google

tuelnije je pitanje mogućnosti iznenadne agresije u lokalnom ratu i način sprečavanja iznenadne agresije u njemu.

U lokalnom ratu otkrivanjem poletanja aviona, pokreta brodova i motorizovanih kolona nisu blagovremeno otkrivene i pripreme za agresiju, niti je obezbeđeno vreme za protivmere u celini, ali su ipak osigurane neke protivmere (PVO, PDO, POB).

Postavlja se pitanje: kako se onda može sprečiti i da li se uopšte može izbeći strategijsko iznenađenje? Da li zaista inicijativa u tom pogledu uvek pripada agresoru?

Na osnovu iznetih činjenica, može se reći da je iznenađenje relativan pojam, u tom smislu da neko, i pored očigledne pretnje od agresora u trajanju od 6 i više meseci, opet može biti iznenađen, a nekom je dovoljno i dva dana upozorenja pa da izbegne iznenađenje. Sve zavisi od stepena stalne gotovosti i od sposobnosti za brzo reagovanje. Međutim, uvek se postavlja zahtev minimalnog vremena upozorenja. Ostaje problem — kako to obezbediti.

Pored napred rečenog, treba napomenuti da su neki koncepti (sistemi) odbrane manje, a drugi više osetljivi na iznenadne napade. Ona odbrana koja počiva isključivo na elementima profesionalne vojske (KOV, RV i RM) uvek je osetljivija od one koncepcije odbrane koja počiva na otporu celokupnog naroda. Naime, potencijalnom agresoru nije teško otkriti baze (garnizone, skladišta, položaje) stajaće vojske i u nekom momentu iznenadno dejstvovati protiv njih (makar po većem delu) i, na taj način, znatno umanjiti njihovu efikasnost i dovesti u pitanje celokupan sistem odbrane. Međutim, ako odbrana počiva na svenarodnom otporu, na otporu svih za borbu sposobnih građana, onda se efekat iznenađenja smanjuje geometrijskom progresijom. Do ovoga dolazi usled toga što agresor u prvom slučaju ima određen broj ciljeva (koje je lakše neutralisati), a u drugom — ciljevi su se toliko namnožili (cela državna teritorija) da ih je gotovo nemoguće determinisati, a još teže neutralisati. Takvu odbranu, koja se nalazi svuda, na svakoj tački državne teritorije, a u miru gotovo da i nema nekih značajnijih vojnih objekata, teško je iznenaditi, razume se pod uslovom da i takva odbrana ima određen stepen gotovosti, to jest da za najkraće vreme, kad sazna za agresiju, može kompletno stupiti u dejstvo. To znači da ona mora imati organizovane i obučene oružane jedinice i štabove, koji imaju svoje mobilizacijske planove i planove upotrebe jedinica u ratu. Jedinice mogu biti organizovane na teritorijalnom i proizvodnom principu (kombinovano). Za razliku od stajaće vojske, njih čine građani koji rade u fabrikama, ustanovama i na poljima. Naoružanje im je kod njihovih kuća ili na mestu rada (ili kombinovano), uvek spremno za upotrebu — kada to zatreba. Spremnost i efikasnost takve odbrane dolazi do izražaja svuda i na svakom mestu, na celoj državnoj teritoriji. Jedinice teritorijalne odbrane nalaze se

Digitized by Google

i u prvom i u drugom strategijskom ešelonu. A racionalna kombinacija stajaće vojske sa svenarodnim otporom još više povećava efikasnost svenarodne odbrane.

Međutim, treba naglasiti da i u okviru stajaće vojske postoje manje ili više osetljivi objekti koje bi agresor nastojao da iznenadi. Najprivlačniji ciljevi za iznenadni napad agresora su baze i objekti RV i RM branioca. Zato u ovim vidovima i jedinicama treba da postoji najveći stepen gotovosti, kao i najveći stepen žilavosti (uređenja teritorije). Svi oni objekti koji bi mogli postati prvi ciljevi iznenadnog napada trebalo bi da budu pod zemljom, a oni pokretni da su sposobni da se za nekoliko minuta disperziraju ili povuku u podzemna sklonista.

I glomazne formacije KOV mogu biti pogodni ciljevi za iznenadan napad. Zato se ne samo izborom adekvatne koncepcije i oblika vođenja rata već i stvaranjem adekvatne strukture oružanih snaga i pogodnih formacija (lakih, pokretnih) smanjuje efekat, kao i posledice eventualnog iznenadnog napada. No, i pored toga, stalno treba imati u vidu da će agresor uvek nastojati da prikrije i maskira početak agresije i da iznenadi branioca.

Upravo zbog teškoća u otkrivanju priprema agresije (usled postojanja jakih mirnodopskih armija i raznih sredstava i metoda maskiranja) i određivanja vremena njenog početka, pravca dejstva, sredstava i postupaka agresora, potrebno je preduzimati neke stalne — trajne mere i postupke da bi se izbeglo iznenađenje, ili da se ono bar u najvećoj meri ublaži.

Moramo naglasiti da je u sadašnje vreme osnovni problem kako sprečiti iznenađenje u početku agresije i dalekosežne posledice, imajući u vidu velike mogućnost i konvencionalnih savremenih ratnih sredstava. Jer, ako se izbegne iznenađenje u prvom udaru, u početku agresije, mnogo je lakše parirati svim drugim postupcima, pa čak i iznenadnim.

A kojim se merama, sredstvima i postupcima sprečava iznenadnost agresije? Naravno, ne može se dati neki recept koji bi iscrpio sve mere i postupke, ili važio za sve uslove i situacije, ali ćemo ipak pokušati da ukažemo na ono najvažnije što doprinosi sprečavanju iznenadne agresije.

Prvo, vojna i politička misao (nauka) u jednoj zemlji treba na vreme da ukaže na to kakvi su ratovi mogući u današnjem svetu — na osnovi postojećih odnosa, tendencija i sredstava, posebno vojnih — i u kojim područjima su kakvi ratovi mogući. To će olakšati preduzimanje odgovarajućih mera za sprečavanje iznenađenja u pogledu vrste, oblika i mesta njegovog izbijanja.

Drugo, političko rukovodstvo zemlje (politika) treba blagovremeno da ukaže na potencijalne agresore. To će sprečiti iznenađenje u odnosu na eventualne agresore i omogućiti konkretne pripreme zemlje u odnosu na svakog mogućeg agresora. U pro-

Digitized by Google

tivnom, ako bi zemlja bila iznenađena u odnosu na agresora, to bi imalo teške posledice, jer bi sa te strane bila zatečena potpuno nespremna. U tom slučaju otpor bi bio stihijan i u početnom periodu sa velikim gubicima i dilemama.

Treće, ako prva dva faktora ocene da zemlja može biti napadnuta i da je opasnost verovatna, bez obzira na to što ona ne daje nikom nikakva povoda za to, mora biti na vreme zauzet stav o obliku rata i doktrini (koncepciji) vođenja rata u slučaju ako on bude nametnut. Veoma je važno blagovremeno izabrati adekvatnu koncepciju koja se može suprotstaviti bilo kom agresoru i bilo kom vidu agresije. Ona mora uzimati u obzir sopstvene uslove, potrebe i mogućnosti.

Zatim, dolazi niz sasvim konkretnih mera na svim nivoima, u svim instancama, u svim oblastima i delatnostima društvene zajednice o pitanjima i poslovima narodne odbrane. Razume se, te mere su najobimnije i najkonkretnije u vojnim ustanovama i organizacijama (jedinicama), ali one nisu manje potrebne ni u ostalim društvenim i radnim organizacijama. Ovde treba posebno naglasiti da savremeni zahtevi za sprečavanjem iznenađenja u agresiji traže da makar najmanje jedna desetina (10%) od ukupno predviđenih oružanih snaga jedne zemlje treba da postoji još u miru, savremeno organizovana i opremljena (kao deo naoružanog naroda), koja bi imala zadatak da preduzima i predlaže mere za sprečavanje iznenađenja, da otkrije neposrednu opasnost od agresije, da odbije agresiju manjih snaga, stvori vreme za mobilizaciju i razvoj svih snaga zemlje u slučaju napada nadmoćnih snaga agresora. U mirnodopskoj armiji treba da se obezbedi stručna obuka makar većeg dela vojnih obveznika za ratnu armiju (naoružani narod), a posebno obuka kadra za sve vrste jedinica oružanih snaga. Ovo rešenje sa određenim procentom stajaće vojske u miru za sada smatramo najekonomičnijim i najefikasnijim u koncepciji svenarodne odbrane.

Pored iznetog, najvažnije su još sledeće mere za sprečavanje iznenadne agresije:

— adekvatna razvijenost obaveštajno-izviđačke službe (ona bi morala garantovati da je u stanju da otkrije neposredne pripreme za agresiju makar 2—3 dana pre njenog početka);

— postojanje sigurnog i jedinstvenog sistema za uzbunjivanje za celu državnu teritoriju, koji je u stanju da za 3—5 minuta stavi u pokret celu zemlju i na osnovu toga da svaki pojedinac i svaka organizacija znaju šta treba da rade;

— stalna borbena gotovost stajaće armije, to jest da ona bude u stanju da u roku od jednog minuta pa do pet časova (zavisno od vrste jedinice — roda — službe) od signala za uzbunu stupi u dejstvo sa određenih položaja;

— sposobnost zemlje da za najkraće vreme (1 sat do 5 dana) sprovede mobilizaciju svih snaga, počev od oružanih jedinica i ci-

Digitized by Google

vilne zaštite pa do privrednih kapaciteta i svih drugih delatnosti, organizacija i službi dotične društvene zajednice (ovde treba posebno naglasiti potrebu brze mobilizacije, kao i određenog stepena stalne gotovosti izvesnog broja teritorijalnih jedinica, koje su najefikasnije sredstvo protiv vazdušnih desanata, tog najopasnijeg sredstva, posle raketnih i avio-snaga, za postizanje iznenađenja);

— obučenost celokupnog stanovništva, tako da svako zna svoje mesto i svoj zadatak u ratu, da na određeni signal automatski postupa po njemu, kao i neophodna političko-psihološka priprema, koja se postupno sve više intenzivira;

— uređenje teritorije za rat, svako sa svog aspekta: oružane snage (jedinice teritorijalne i operativne armije) — za pružanje žilavog otpora, privreda — za bezbedniju proizvodnju i snabdevanje u ratu, zbog čega veliki deo postrojenja mora biti pod zemljom, sa autonomnim izvorom pogonske energije, postojanje organizovanih radnih smena (brigada) u svim proizvodnim i drugim delatnostima prilagođenih ratnim uslovima itd.;

— postojanje adekvatnih ratnih planova za svaku vojnu, proizvodnu i drugu organizaciju, u kojima će biti određeni: zadatak, lokacija, snage, sredstva, odnosi sa drugim organizacijama, sopstveno obezbeđenje itd.

Napred je iznet minimum mera i uslova koje treba obezbediti da bi se izbeglo ili u najvećoj meri ublažilo iznenađenje. Razume se da postoji još bezbroj raznih mera i rešenja kojima se sprečavaju i ublažavaju posledice nekog iznenadnog napada (agresije). No treba još jedanput ukazati na imperativ stalne organizacijske i druge spremnosti, na imperativ postojanja minimuma iznetih mera ako se želi izbeći iznenađenje, a iznad svega potrebu moralno-političkog jedinstva, to jest jedinstvenu spremnost svih građana da i po cenu najvećih napora i odricanja brane svoju slobodu i nezavisnost.

REZIME:

Odgovarajuća koncepcija, visoka organizovanost, celishodna organizacija oružanih snaga i stalna razumna spremnost, jedina su alternativa sprečavanja iznenadne agresije.

Iznenađenje je relativan pojam, jer neko, i pored očigledne pretnje od agresije u trajanju više od 6 meseci može biti opet iznenađen, a nekome su dovoljna upozorenja i dva dana, uoči agresije , pa da izbegne iznenađenje. Sve zavisi od stepena stalne gotovosti, sistema odbrane, kao i od sposobnosti za brzo reagovanje.

Međutim, uvek se postavlja zahtev minimalnog vremena za upozorenje. To se mora i može obezbediti. To se postiže stalnim praćenjem mogućih agresora, stalnom gotovošću dela oružanih

Digitized by Google

snaga i visokom organizovanošću celokupnog sistema odbrane da može brzo reagovati.

U tekstu su posebno istaknute prednosti koje pruža koncepcija opštenarodne odbrane, a naročito njena teritorijalna komponenta u sprečavanju posledica eventualnog iznenađenja.

I na kraju ovog rezimea citiram misao kineskog vojnog teoretičara Suncu Vua, iznesenu pre 2500 godina: »Ratna veština uči nas da se ne pouzdamo u verovatnoću nedolaska neprijatelja, već da se oslonimo na našu sopstvenu spremnost da ga dočekamo. Znači, ne na mogućnost da neprijatelj neće napasti, već radije na činjenicu da je naš položaj takav da nas ne može napasti, to jest da mu se ne isplati da nas napadne.«

Digitized by Google

Branislav Ribar

Kompjuterski sindrom

U svom tehnološko-revolucionarnom »osvajačkom pohodu« kompjuter — to savremeno »čudo« tehnike, »metafizička mašina« i »vještačka inteligencija«, kako ga naziva Šeri Terkli, vanredni profesor na Masačusetskom tehnološkom institutu (MIT) i autorka dviju u SAD vrlo zapaženih i čitanih knjiga o kompjuterskoj tehnici i njenoj društvenoj ulozi — *Psihoanalitička politika* i *Drugo ja* — svojom opsesivnom i fascinirajućom moći nije mogao zaobići čak ni one dijelove svijeta, gdje bi, još koliko juče, primjera radi, sasvim slučajan »susret« u bespuću sa jednom praznom bocom »Coca-Cole« (kao u bocvanskom filmu *Bogovi su pali na tjeme)* bio doživljen sa nepovjerenjem, religijskim strahopoštovanjem i polucivilizacijskom bojazni za vlastiti opstanak (istina, u »unutrašnjosti« takvih zemalja proces kompjuterizacije i primjena »čip-blagodeti« neće se, najvjerovatnije, još dugo osjećati, za razliku od gradskih centara gdje se već sada živi sa kompjuterom i uz njegovu višestranu pomoć). Ulazeći u treću tehnološku revoluciju svijet sve više postaje svjestan činjenice da se svako nepromišljeno odlaganje uskakanja u voz za ekonomičniju sutrašnjicu može ubrzo pokazati, najblaže rečeno, i neracionalnim i preskupim. Otuda i takva ekspanzija primjene kompjutera; nerijetko i uz nepotpunu provjeru svih strana i dometa njegovih mogućnosti; ponegdje i sa nevješto prikrivenom osnovnom motivacijom — najbitnije je ne zaostajati!

Digitized by Google

»Čip-ideologija« širi se nevjerovatnom brzinom. Širiće se, u to ne treba sumnjati, i dalje i još brže, zahvaljujući, prije svega, agresivnom optimizmu tehnološke mistike koja u intenzivnosti i ekstenzivnosti primjene kompjutera »vidi« samo blistavu budućnost čovječanstva i sveopšti društveni napredak, konačno nadvladavanje svih dosadašnjih istorijskih, klasnih i drugih neugodnosti. Tehnološki fetišizam (i ne samo tehnološki), kakav vlada danas u svijetu prema krhotini (a tako glasi doslovan prevod »čipa«), tom komadiću silicijeva kristala na kojem je utisnuto hiljade i hiljade raznih podataka, vjerovatno je bez presedana u novijoj istoriji. Čovječanstvo je uistinu zaslijepljeno, da ne kažemo opčinjeno i zatečeno, gotovo zdravorazumski nepojmljivim pogodnostima i prednostima sveopšte primjene mikroprocesora i omnipotencijom tog *»homo tehnologicusa«*.

Sva ona sporadična, katkad i (polu)ironična osporavanja svemoći kompjutera, kakva danas potiču prvenstveno od psihologa i sociologa i primjenjene nauke uopšte (zajednički im je imenitelj — *strah* za čovjeka budućnosti), u dubokoj su sjenci veleisticanih reklama kompjuterske sutrašnjice. Proizvođači »vještačkih inteligenata«, istovremeno, likuju. A kako i ne bi, kada im posao izvanredno »ide«. Kritiku »kompjuteromanije«, svjetske »čip-ideološke epidemije« ovi doživljavaju na svoj način — kao poziv za povećanje obima proizvodnje, jer je, eto, ponuda danas ipak manja od potražnje.

Tehnološki razvijeniji dio svijeta naprosto se utrkuje u tome ko će proizvesti što savršenijeg, svestranijeg i totalno nepogrešivog *»homo tehnologicusa«*. Nerazvijeni dio svijeta (a on je, dakako, prostraniji), pak, »hvatajući korak« sa savremenošću, neminovno i svjesno prihvata se nezavidne i perspektivno neizvjesne kolonijalne uloge radi plasmana složenih naučno-tehničkih novuma i izuma, čija efikasna primjena podrazumijeva mnogo štošta u čemu nerazvijeni oskudijevaju. Jugoslavija, koja već raspolaže računarima domaće proizvodnje, koja je u fazi stvaranja vlastite takozvane JUPAK-mreže, kao tehničkog preduslova za izgradnju jedinstvenog info-sistema u zemlji, svoj »ulazak« u svjetsku tehnološku revoluciju, očito, nije podredila isključivo osloncu na tuđu pamet. Naravno, uvozna komponenta je zastupljena, ali je to daleko od ovisnosti kolonijalnog tipa.

No ostavimo ovom prilikom po strani tehničko-revolucionarnu dimenziju računara. Pozabavimo se, nešto više, samim društvenim odnosom prema »čip-ideologiji«, sve uzavrelijim strastima i nemirima, pa i (ne)opravdanim strahovima izazvanima kompjuterskom »najezdom«. Svijet je nedavno bio gotovo prenerażen »neočekivanim razvojem događaja« na britanskim ostrvima povodom pokušaja da se izvrše radikalne tehnološke promjene u tamošnjoj grafičkoj industriji. Ogorčenja i otpori nisu, razumije se, izraz tvrdokorne i isključive »odanosti« tradiciji vjernih Engleza. Nije u pitanju ni savremeni ludizam, mada ignorisanje te nove tehnike i štrajkovi u najvećim britanskim štamparskim ku-

Digitized by Google

ćama (koji su, kao što je poznato, okončani nekom vrstom kompromisa) upućuju na takve ocjene. Korijeni su, dakako, dublji, ali ne i nedokučivi. Da je u pitanju samo otpor novoj tehnologiji, to jest nečemu što je nepoznato, u praksi neprovjereno, objašnjenje bi se moglo naći i u ovim Marksovim riječima: »Našu svijest pritiska i konzervativna svijest naših predaka.«

Ali, ako, istovremeno uvođenje nove, savremenije tehnologije produkuje otpuštanje mnogobrojnih radnika s posla, stvaranje »industrijske rezervne armije« (sintagma F. Engelsa), ako ta ista tehnologija »sije« opravdan strah kod radnika za vlastitu budućnost i izaziva neizvjesnost u pogledu sudbine niza profesija (a toga ni novinari, publicisti i slične profesije očigledno, nisu »pošteđeni«), ako se kompjuterskoj »posluzi« (u našim uslovima to je, uglavnom, prekvalifikovana, dokvalifikovana, pa i priučena radna snaga) na samom startu njenog radnog angažovanja daje prednost (i do nivoa povlaštenosti na ljestvici socijalnih statusa) po svim osnovama u postojećoj tehnokratskoj strukturi i šire, nerijetko i nauštrb radne snage koja je tamo »zatečena«, onda je, sasvim je izvjesno, riječ o nečemu za što ne može biti opravdanja, marksističkog pogotovo.

»Izlagati«, danas, kompjuter javnoj »poroti« (po principu *»pro et contra«)* bilo bi besmisleno, da ne kažemo i destruktivno sa aspekta opšteg društvenog progresa. Uostalom, naše »za« kada je u pitanju kompjuterizacija diktirano je i potrebom za ravnopravnim uključivanjem (naravno i bez većeg kašnjenja) u međunarodnu podjelu rada. A to se nipošto ne smije gubiti iz vida.

Međutim, moramo se oslobađati onog već stereotipiziranog, gotovo mitskog odnosa prema svemoćnom računaru. Ili, kako to izvanredno rezonuje *Danko Plevnik* — autor knjige *Informacija je komunikacija,* koja je nedavno u izdanju RZ Centra društvenih djelatnosti SSOH izišla iz štampe (bez uobičajene pompe, prikaza ili okruglog stola u povodu objavljivanja, mada je po mnogo čemu jedinstvena u našoj informacijsko-komunikacijskoj literaturi): *»Prestanimo podržavati agitaciju da čekamo još čip kako bismo prešli put arkadijskog napretka.«* Autorov umjeren, nehvalospjevan odnos prema »neprikosnovenoj« »mehaničkoj pameti« najupečatljiviji je u njegovom odgovoru na pitanja: »Hoćemo li konačno prihvatiti taj čip?«: *»Nema sumnje! Ali kao tehnologiju bez preteće sirene reproideologizacije. Jer ni čip ni drugi ultraizumi još nisu nikakav izazov prema izazovima povjesnih iskustava.«* Inače, Plevnik ovom svojom knjigom (bolje reći knjižicom — ako je broj strana glavna »mjera«), neopterećen i nezaokupljen površnošću i formom, nego brigom za suštinu, duboko je zagrabio, kako to u predgovoru knjizi ističe dr Velimir Srića, »u tvrdi asfalt tehnokratsko-antropokratskih utopija i dilema«. Pažnje su i dužnog respekta vrijedna mnogobrojna pitanja — društveno aktuelna, provokativna, demistificirajuća, pa i sudbinska — kojima se autor bavi. Navedimo samo neka od njih: »Može li današnji manjak komunikacije sutra postati »višak« koji

Digitized by Google

vodi katastrofi? Nije li u ovom svijetu gdje nas *»svi žele informirati a nitko saslušati«* bitno ugrožen integritet ljudske individualnosti? (odgovor je u samom naslovu knjige — što će reći: informacija je isključivo međuodnos, interakcija, komunikacija...) Može li najsavršenija tehnologija osigurati ljudskost komuniciranog sadržaja? Nije problem u tome mogu li mašine misliti, već smiju li to činiti? U kojoj mjeri mašine smiju biti inteligentne, ako se i pod inteligencijom čovjeka, prema suvremenoj psihologiji, smatra sposobnost obrade informacija? U slučaju da se humanost određuje kao inteligencija *imaju li u budućnosti roboti pravo na klasnu borbu?«*

Da je u pitanju samo ljudska zaslijepljenost, »totemska« odanost »svemoćnom« *»homo tehnologicusu«*, odnosno da sva ljudska društva moraju preferirati komunikaciju, a ne kompjutersko-informacijsku izolaciju, da čovjek i dalje ostaje »mjerilo svih stvari« — u to nas mnogi dijelovi iz knjige *Informacija je komunikacija* snažno uvjeravaju. Naročito je ilustrativan i za navođenje gotovo nezaobilazan Plevnikov odgovor, pomalo duhovit i sa umjerenom ali nužnom dozom cinizma, na pitanje: »Da li bi Marks koristio kompjuter?«

— »Zacijelo! Ali ne kao znanstveni paravan za statističke vradžbine činjenica koje to nisu, već za elaboraciju temeljnih pitanja određenog društvenog napretka. Čip-ideologe on bi ipak najviše šokirao tvrdnjom da tehnologija ne pravi društvene sisteme. Kapitalizam nije započeo nekom revolucionarnom tehnologijom, nego novim načinom proizvodnje koja je preuzela ondašnju, konzervativnu, »feudalnu« tehnologiju... Da nije presudan stroj, već kapitalistički odnosi, može pročitati svatko tko to umije na više mjesta u *Kapitalu*. Kapitalistički odnosi usmjeruju djelovanje tehnoloških promjena, oni su zapravo taj »čip«. S druge strane, nema takva Marksovom rukom potpisana retka koji govori o tome da će tehnologija automatski odvesti u socijalizam.«

Umjesto bilo kakvog zaključka (a svaki bi, sam po sebi, bio više nego li jednostran), dodajmo ovim razmišljanjima i sljedeće: jesmo i moramo, u ime napretka prije svega, biti za primjenu kompjutera svuda gdje je to racionalno i društveno opravdano. Istovremeno, nema mjesta shvatanjima i tvrdnjama da kompjuterizacijom razrješavamo sve ovozemaljske probleme i dileme. Ne smijemo, pogotovo, naivno povjerovati marksističkim vulgarizacijama bliskim »ubjeđenjima« »kompjuteromana« da je upravo sa kompjuterom nastupila era »oslobođenja rada«, »predvečerje komunizma...« To bi, najkraće rezimirano, bila poruka i Plevnikove knjige koja je u tolikoj mjeri zaokupila našu pažnju.

Digitized by Google

Roj Medvedev: Oktobar 1917.

(problemi, karakteristike, ocene)

(»Rad«, Beograd, 1986)

Knjiga Roja Medvedeva *Oktobar 1917.* je osobito i kompleksno istraživanje događaja koji su se u Rusiji zbili 1917, prve godine sovjetske vlasti, a imali su najdublja značenja. Taj složeni sadržaj knjige može se pročitati i u samim naslovima četiri njena poglavlja: Da li je oktobarska revolucija bila neizbežan događaj?; Da li je oktobarska revolucija bila preuranjena?; Prvih sto dana posle oktobarske revolucije; Teško proleće 1918. godine. Posebnu vrednost knjige čini Predgovor pisan specijalno za jugoslovensko izdanje. U ovom predgovoru bliže se objašnjavaju mnogobrojne okolnosti rada na ovoj knjizi, pristup problemima, recepcija ove knjige na Zapadu i u Sovjetskom Savezu (knjiga Roja Medvedeva izdata je prvi put u SAD, a potom u nekim zemljama Zapadne Evrope i Japanu. Nije objavljena u SSSR-u).

Cilj i predmet svoje knjige Roj Medvedev određuje na prvi pogled veoma skromno. On, naime, uverava da ova knjiga ne izlaže ni »istoriju ni nekakvu opštu teoriju ruske revolucije 1917. godine«. On prosto hoće da analizuje samo neke događaje iz 1917. i prvu godinu boljševičke vlasti. Ovakvo određenje predmeta istraživanja on opravdava uveravanjem da su upravo događaji iz prve godine oktobarske revolucije »izuzetno značajni za razumevanje potonjeg razvoja Sovjetskog Saveza«. Zato ova knjiga ne izvodi neku celovitu teorijsku ili istorijsku analizu. Ovde je pre reč o jednoj istorijsko-činjeničko-hronološkoj retrospektivi i naporu da se sa-

Digitized by Google

gledaju najdublja epohalna značenja tih zbivanja. Da bi to postigao, autor je primuđen da pregledno i opširno objašnjava genezu oktobarskih zbivanja, politiku boljševika i drugih partija, poziciju samodržavlja i, naročito, ekonomsku politiku boljševika u toku 1918. godine i osnove pojavljivanja kontrarevolucije na selu.

Ali bitno je reći da Medvedev, iako prevashodno iskazuje ambicije istoričara-istraživača, nastoji da svoje istraživanje utemelji u odgovorima na neka načelna teorijska pitanja. To su, najpre, pitanja o nužnosti i pravovremenosti, a potom i o spontanosti, odnosno organizovanosti oktobarske revolucije.

On prvo pokazuje da se događaji iz 1917. godine i celi kasniji razvoj SSSR-a ne mogu objašnjavati s pozicija primitivnog determinizma (uverenje da je Rusija početkom XX veka bila stecište svih osnovnih protivrečnosti imperijalizma, a time i središte svetskog revolucionarnog pokreta i najslabija karika u lancu imperijalizma). Ali iz ovog kritičkog upozorenja on neće izvući zaključak kako su i februarska i oktobarska revolucija bile preuranjene. Naprotiv. On odrešito tvrdi da je u Rusiji 1917. godine bilo dovoljno uslova (»pogonskog goriva«) za revoluciju. Štaviše, on ističe da nema preuranjenih revolucija.

Zatim on odgovara na pitanje: da li je oktobarska revolucija bila neizbežan događaj? O tome, kako je poznato, postoje različita shvatanja. Medvedev kritički analizuje te kontroverze i iznosi vlastiti stav. On nastoji da odbaci fatalističko-religioznu interpretaciju oktobarske revolucije, koja revoluciju, pojavu Lenjina i, kasnije, Staljina, ne posmatra istorijski, dakle i kao slučajnost, već kao proviđenje, sudbinu, dar neba Rusiji i čovečanstvu. On sam ne poriče opštu zakonitost i organski karakter ruske revolucije i njen veliki uticaj na sudbinu celog sveta u XX veku. Ali on dokazuje kako ni februarska, a ni oktobarska revolucija nisu bile neminovan događaj. Verovatnoću februarske revolucije i zbacivanja samodržavlja izazvali su neuspešno vođenje rata, nepopularnost rata u radničkim i seljačkim masama, produbljivanje privrednog rasula, previranja u redovima inteligencije i sitne buržoazije. Tu očiglednu mogućnost revolucije sagledali su čak i »kratkovidi monarhisti«. Rasulo u državnom vrhu ubrzalo je i olakšalo revoluciju. »Revolucija je postajala najverovatnija alternativa.« Počela je da »govori ulica«, demonstracije su prerastale u pobunu. Čak su mnogi propali rojalisti kasnije tvrdili da se u Rusiji zbio »neviđen prizor revolucije odozgo«. Carski režim nije imao na koga da se osloni. On pri tom navodi uveravanje Nikolaja Berđajeva da je monarhija pala sama, da je nije zbacila februarska revolucija. Niko je nije branio, nije imala pristalica. Berđajev misli da je u takvoj situaciji boljševizam bio jedini u stanju da se snađe, on je odgovarao masovnim instinktima i realnim odnosima. Boljševizam je, tvrdio je Berđajev, pobedio, jer je pronašao parole kojima je narod pristao da se pokorava.

Što se tiče oktobarske revolucije, Medvedev nalazi da ona nije bila samo rezultat nezadrživog i neizbežnog pokreta masa, niti samo rezultat aktivnosti boljševika već i aktivnosti niza partija i mnogobrojnih ljudi. »Ali glavnu ulogu u revoluciji 1917. godine odigrao je V. I. Lenjin čija je delatnost ostavila daleko veći trag u događajima XX veka nego Napoleonova delatnost u zbivanjima XIX veka.« Time Medvedev pobija teze o tome da je Lenjinu poklon istorije uručio »njegovo veličanstvo Slučaj«. Po svemu, po nizu nužnosti i slučajnosti, vidi se da oktobarska revolucija nije bila neminovan događaj, iako je više nego februarska predstavljala realizaciju jedne moguće alternative mogućnog istorijskog razvoja Rusije. Tako će Medvedev zaključiti, na izgled, stereotipno, naime da je ovaj događaj, kao i svi istorijski događaji, predstavljao spoj nužnosti i slučajnosti.

Digitized by Google

Stav ruskih partija prema mogućnosti revolucije bio je veoma različit. Tim razlikama Medvedev posvećuje značajnu pažnju u knjizi. Menjševici i eseri nisu verovali ni u kakav socijalistički prevrat u Rusiji. Zato oni posle februarske revolucije nisu ni isticali parolu »Sva vlast sovjetima!« Oni su se plašili da preuzmu vlast. Zato su mase i počele da im okreću leđa. Medvedev je jednoznačan u oceni menjševika i esera: zbog doktrinerstva i nemoći, ove stranke nisu mogle da izreknu presudu istorije, koja se očigledno nametala. U godinama pre prvog svetskog rata Trocki je prema mogućnostima revolucije imao neodlučan stav. Ali kasnije ni u emigraciji nije pisao da su februarska i oktobarska revolucija bile preuranjene. On ih je smatrao blagovremenima, ali samo kao prvu etapu svetske revolucije. Boljševici i Lenjin su znali da u Rusiji ne postoji maksimum objektivnih i subjektivnih uslova koji bi u Rusiji sasvim opravdavali borbu za socijalizam. Zato Lenjin i nije do detalja slikao ekonomski program boljševika posle preuzimanja vlasti. Upravo taj realistični prilaz boljševika ekonomskim problemima bio je, prema Medvedevu, jedan od značajnijih činilaca njihovog uspeha u Oktobru.

Medvedev razmatra i dileme oko odnosa spontanosti i organizovanosti akcija masa 1917. godine. Njegov je nalaz sledeći: februarska revolucija bila je, u osnovi, spontana, a oktobarska, u osnovi, organizovana. On ovo objašnjava stvarnim razlikama u situacijama. Prva je sprovedena u okolnostima u kojima nije bilo osnovnih demokratskih sloboda, a druga u vreme kad su političke partije delovale legalno. Zato on misli da je istina o spontanosti i organizovanosti »negde na sredini«. Ali on smatra da se može reći da je oktobarska revolucija bila prva revolucija u kojoj faktor spontanosti nije imao presudan uticaj. Međutim, on upozorava da se iz činjenice da je bila organizovana ne bi moglo zaključiti da je bila »intelektualno-birokratska«.

Zato se prikaz ovih opštih pitanja revolucije u Rusiji i geneze revolucije može završiti stavom da oktobarska revolucija nije bila preuranjena. To je važan stav ove knjige. Drugi važan stav je vezan za prikaz i osnov dalje analize. Oktobarska revolucija nije bila preuranjena..., ali su boljševici u prvim godinama svoje vladavine doneli niz (ekonomskih) mera koje su ugrozile samu revoluciju.

Drugi deo knjige analizuje prvih sto dana sovjetske vlasti i teško proleće 1918. U ovim poglavljima nalaze se bitni kritički stavovi Roja Medvedeva.

On, najpre, beleži da su mase u početku svoje simpatije poklonile sovjetima. Sovjeti su im bili bliski, a Ustavotvorna skupština im se činila dalekom. Boljševici se nisu odricali Ustavotvorne skupštine. Na toj osnovi su preuzeli vlast i imali većinu u prvom Sovjetu narodnih komesara. U toku revolucije sovjetska vlast je donela niz mera, koje su u početku bile prihvaćene. Medvedev misli da u Rusiji 1917. godine niko nije želeo masovni građanski rat, a on se ipak zbio i time su mnogi počeli da zastrašuju narod.

Agrarnom revolucijom seljaci su dobili zemlju, i to od boljševika. To je pomoglo da ojača uticaj boljševika na selu. Ali tada su boljševici nestrpljivo nastavljali s merama konfiskacije i zabrane trgovine. Time su izazvali nezadovoljstvo nekih slojeva i razorili značajne proizvodne snage na ruskom selu. Počelo je jačanje opozicije i sabotaže. Boljševici su počeli da osnivaju specijalne odrede za borbu protiv kontrarevolucije (»Čeka« s Đeržinskim na čelu). Sve to Medvedev označava kao nesposobnost boljševika da učine socijalni kompromis (na primer, prihvatanje slobodne trgovine). Da su tako postupili, oni bi se, po Medvedevu, spasli mnogih briga. On čak misli da Lenjin nije nakon revolucije hladnokrvno i trezveno procenio ekonomsku situaciju u Rusiji. Sve stranke istupile su protiv eko-

Digitized by Google

nomskih mera, čak i levi eseri. Boljševici su počeli da gube poverenje masa i drugih partija. Politika rekvizicije i konfiskacije izazvala je na selu protest i opštu neposlušnost. »Cela zemlja, pa i boljševici, živela je nasuprot boljševičkim dekretima.« Seljaci su počeli da odgovaraju na vanredne mere. Organizovan je niz pobuna.

Medvedev misli da su boljševici 1918. godine imali šansu da počnu NEP (novu ekonomsku politiku), ali su oni uporno insistirali na »crvenogardejskom napadu na kapital«. Taj put on definiše kao »na žalost«, rezultat izvesne »vrtoglavice od uspeha«, neiskustva, neznanja, preuveličavanja uloge subjektivnih činilaca.

U greške boljševika Medvedev ubraja i raspuštanje Ustavotvorne skupštine. Antiboljševička borba u 1918. godini počela je da se vodi i pod parolom odbrane Ustavotvorne skupštine.

U ovoj knjizi, međutim, Medvedev kritikuje, pre svega, ekonomske mere boljševika. Te greške su, po njemu, i rezultat robovanja doktrini. On misli da 1918. godine boljševici nisu uspeli da pronađu ni ekonomsko ni političko rešenje za probleme koji su se njima nametnuli. Prosto rečeno, NEP je zakasnio, i zato je istorija SSSR-a krenula drugim, komplikovanim putem. To bi se moglo definisati kao temeljno stanovište proizašlo iz analize prve godine sovjetske vlasti.

Ova knjiga posebno se bavi istorijskom ulogom boljševika i Lenjina.

Slika o Lenjinu i boljševicima načelno uvažava i pretpostavlja istorijsko epohalno nastupanje Lenjina i boljševika. To je jedan od razloga što je na Zapadu Medvedevu primećeno da ne detronizuje Lenjina. I stvarno, nasuprot uobičajenim tezama o harizmi, Medvedev misli da Lenjin nije bio zaokupljen vlašću. On je bio opsednut idejom socijalizma, i to fanatično, ali je tu problem njegove ličnosti trećerazredan. On takođe uverava da bi Lenjin, da je živeo duže, razvoj SSSR-a usmerio u drugom pravcu. On Lenjina ne čini odgovornim za ono što se događalo posle njega, iako zna da se Lenjin ne može osloboditi odgovornosti za neke tendencije u revoluciji.

* * *

Objektivna analiza knjige Roja Medvedeva lako će pokazati da je ovde učinjen napor da se izgradi objektivna i iznijansirana slika stvarnih zbivanja u pripremi, toku i prvoj godini posle revolucije. Taj napor Medvedev čini samosvesno i zbog toga se, u stvari, obraća sovjetskim čitaocima. On, uprkos svoj kritičnosti prema zvaničnoj sovjetskoj istoriografiji, uverava da će, u krajnjoj liniji, tek sovjetski istoričari moći da izvrše najvažnije zadatke u stvaranju slike o 1917, koja će biti najbliža istini.

U Predgovoru za ovu knjigu Medvedev objašnjava bliže neke svoje teze i odbija niz prigovora koje mu upućuju kritičari sa Zapada. Zato Predgovor za jugoslovensko izdanje predstavlja posebnu vrednost ove knjige i zbog toga što olakšava njeno čitanje i razumevanje.

Ovde Medvedev pojašnjava i svoju ličnu poziciju i razloge zašto u istorijskim analizama ne detronizuje Lenjina i boljševike. On sebe smatra »nezavisnim socijalistom«, a uverava da je knjigu pisao sa socijalističkih i marksističkih pozicija. Njegov lični stav najbolje se potvrđuje u njegovoj ljudskoj ispovesti: »Da sam 1917. godine bio zreo čovek, sigurno bih učestvovao u revoluciji, i to na strani boljševika.«

Treba reći i to da Medvedev, uprkos svoj kritičnosti, duboko razume i oseća velike nade koje je pobudila revolucija, pa je spreman i da prašta u ime tih nada. On je socijalist bar po tome što gaji nadu u revoluciju i što je se ne plaši. Skepticizam koji on ispoljava — to je skepticizam samostalnog socijaliste.

Kako on važi i kao disident, trebalo bi reći i to da on nikako ne previđa stvarne neugodne činjenice, ali ih kao naučnik smešta u istorijski okvir. »Naša zemlja i narodi SSSR-a doživeli su

Digitized by Google

posle 1917. godine izuzetno teško iskušenje, ali ta činjenica ne pobija okolnost da su ruski socijaldemokrati s početka XX veka, među kojima i Lenjin, imali najplemenitije naume i dobre namere.« Medvedev zna i to da bi bilo pogrešno tvrditi da su izvorni i najlepši ideali oktobarske revolucije ostvareni tokom narednih šezdeset godina. Ali on misli da bi isto tako bilo pogrešno reći i to da su najlepši ideali ove revolucije zaboravljeni. On posebno ukazuje na velike promene koje su se zbile u ekonomskoj i socijalnoj sferi. U najbitnije rezultate oktobarske revolucije on ubraja to što je ona sprečila da se Rusija raspadne kao višenacionalna država, što bi se, po njemu, sigurno dogodilo da se ostalo samo na februarskoj revoluciji.

Najzad, valja istaći da Roj Medvedev, kao ortodoksni, pa makar i »nezavisni socijalista«, zna da sve deformacije i mane socijalističkih sistema još ne dokazuju da je socijalizam pogrešan i kao socijalno-ekonomski sistem i kao koncepcija društvene misli.

Ratko Nešković

Ernest Bloch: Ateizam u kršćanstvu

(»Naprijed«, Zagreb, 1986)

Ne za mali broj čitatelja upravo prevedeno djelo E. Blocha *Ateizam u kršćanstvu* zaslužuje osobitu pozornost. Kod nas (iako ne samo kod nas) o problemu filozofije—religije nema mnogo radova. Međutim, zaslužuje pažnju promišljanje prof. B. Bošnjaka koji religiju promatra u okviru filozofsko-racionalnog kontinuiteta povijesnog mišljenja. Čak kad se i površno pogledaju filozofski tekstovi prof. Bošnjaka vidljiva je filozofska kritička karakteristika, koja, temeljnije promotrena, umnogome pogađa cjelokupan opus filozofskog promišljanja odnosa filozofija—religija. Sada je prijevod Blochovog djela *Ateizam u kršćanstvu* privukao pažnju (otvorio diskusije), a mnogim marksistima je to osvježenje u načinu mišljenja. Isto djelo zabrinulo je mnoge nemarksističke mislioce (na Zapadu prije gotovo dvadeset godina) filozofije i teologije. U knjizi, o kojoj je ovde riječ, E. Bloch s pozicije filozofske marksističke kritičke religije pokušava da iz mističkog sagleda realitet koji je prenesen kao želja i mogućnost. Bloch promatra *Bibliju* kao izraz različitih socijalnih tendencija. On misli da je zadatak filozofije da u pristupu religiji pojedine kategorije religije treba da se decentraliziraju i da se »prevedu« na jezik života običnih ljudi.

Za mogućnost rasprave o kršćanstvu, kako to Bloch kaže, potrebno je »čitati *Bibliju* analitički, štoviše detektivski« (str. 14). S obzirom na taj detektivski način čitanja, a onda i pisanja, ističe se osobita vrijednost knjige, gdje je stalno izražena problematičnost odnosa htijenja i realiteta. Stoga Bloch tvrdi da *Bibliju* treba čitati pod vidom njene »historije hereza, koje su izvršile snažan utjecaj na povijesno zbivanje«. Bloch je postavio problem ateizma u kršćanstvu, kako je i djelo naslovljeno.

Kako je to moguće, ako postoji ateizam, što je onda još ostalo od religije i načina ispoljavanja? Iz Blochovog odgovora vidi se jasan put, jer religiozna forma ne isključuje socijalni protest. Tako Bloch dolazi do teze o tome da »samo ateist može biti dobar kršćanin, a isto tako samo kršćanin može biti dobar ateist, kako bi se inače Sin čovječji mogao nazvati jednakim Bogu« (str. 14).

Blochu je cilj kritika *Biblije* radi toga da se filozofija oslobodi transcendencije. Tu se onda javlja težnja ljudske nade »gdje je nada, tu je i religija« (str. 14). Naprotiv, iz ljudske nade, one povezane s boljim vremenom, proizlazi »najjača kritika protiv re-

Digitized by Google

-ligije kao represivne, regresivne povratne veze«.

Tako već u svima nama poznatom djelu E. Blocha, *Princip nada*, 1—3 (oko 1.700 strana), na prvoj stranici prve knjige Bloch proklamira: »odlučujuće je naučiti se nadanju«. Može li se učiti nadanju? Po Blochu, Marx je začetnik mišljenja o nadi, Lenjin je nastavljač, jer marksistička filozofija je filozofija budućnosti, pa, dakle, i filozofija budućnosti u prošlosti. Blochova je misao tu jasna i zaslužuje pažnju. Marxova je misao, po njemu, bitna misao budućnosti, napose to su snovi o boljem životu. Jer čovjek se vazda nada, ne samo kao dijete nego u svim fazama života, od »kolijevke do groba«. Ali, kaže Bloch, »mi učimo« i »čekati« (*Princip nada*, 1. knjiga, str. 23). Prema Blochu, u *Bibliji* treba otkriti socijalnu osnovu i tematiku, tek tada bi se došlo do revolucionarnog kršćanstva, koje bi moglo surađivati s marksizmom. Interpretirajući *Bibliju*, Bloch postavlja pitanje i tvrdi: »crkveni bog pripada klasnom društvu«. U našem prijevodu *Biblije* (preveo Đ. Daničić), I knjiga Mojsijeva, 31 redak, kaže se da je bog sve dobro stvorio. Otkud onda mit o buntu? Feuerbach smatra religiju iskazom čovjekovih želja, ali se u religiji čovjek razdvaja, jednom se postavlja kao ograničeni individuum, a u drugoj situaciji kao neograničeni. Feuerbach dalje tvrdi da su viša bića samo produkt čovjekove fantazije.

Može li se kroz religiju misliti budućnost? Odgovor je jasan, takve religije, a ni filozofije nema, jer mišljenje o budućnosti nije izraženo kao znanje, nego filozofija misli budućnost kao da misli sadašnjost koja u sebi sadrži i prošlost. Smisao Bloch vidi u takvoj filozofiji u kojoj »neće više biti ni tuđice ni zablude«. A tu je upravo marksistička filozofija kao zbilja. Iako je u DDR bilo prigovora upućenih E. Blochu na njegovu filozofiju, na njezin »religijski karakter«, to je bilo bezvrijedno, jer nije vrijednost filozofije samo interpretirati i ponavljati ono što je već rečeno. Citirati može svatko i svakoga. »Biti marksist, znači (napominje B. Bošnjak u svojoj knjizi *Filozofija i povijest*, str. 192) s tla principa filozofije marksizma eksplicirati postojeće ideje, dakle biti stalno s njima u dijalogu.«

To što Bloch poduzima u kritici *Biblije* ima bitno filozofsko tumačenje, i to u pravom smislu. On pristupa *Bibliji* kao tekstu u kojemu su izražene društvene, političke, a onda i idejne proturječnosti tadašnjeg društvenog zbivanja. U svojoj knjizi: *Ateizam u kršćanstvu* E. Bloch prati literaturu: grčku filozofiju, srednjovjekovnu, kao i suvremenu filozofiju s osloncem na Hegela, a osobito K. Marxa. Po uzoru na Origena (165/166. godine n.e.), Bloch postavlja ponovno pitanje kako je moguće izvršiti podjelu vjerovanja na: tijelo, dušu i duh? Origen je smisao *Svetoga pisma* shvatio trojako: semantički, psihički i pneumatički. Tako je Origen (a što Bloch ne ispušta da komentira) mnoga mjesta *Svetoga pisma* koncentrirao kao figure, simbole i parabole. Bloch se, isto tako, ne miri sa gotovom dotošću: »sin božji« je »sin čovječji«. Sin čovječji, znači, najzad, sin nebeskog pračovjeka božanskog Adama. U posredovanju čovjeka kao pojedinca i boga Bloch opet, osvrćući se na Origena, pita za mjesto i ulogu »Svetoga duha« — koja mu je uloga? Odgovoriti iz pozicije filozofije moguće je uz pretpostavku da je riječ o duhu vremena u kojemu se misli i djeluje.

U kontinuitetu mišljenja i djelovanja ne može se vraćati na jedno mjesto, na takozvano »sad«, nego je stalno izražena teorija i praksa. Stoga Bloch zasniva svoju ideju na temelju znanja, a ne na bazi vjerovanja. Vjerovanje u iluzije je strano marksizmu i marksističkim misliocima, a socijalističko društvo »mora razvijati takvu praksu da onemogući svaki nehumani odnos prema čovjeku« (B. Bošnjak, *Religija i društvo*, str. 14).

Blochov pristup problematskom kompleksu, o kojem je ri-

Digitized by Google

ječ, izveden posredstvom razmatranja filozofije od filozofije-religije, često preplitanje, ali i rasplitanje, upućuje na pojedinačnost i pojedinca u društvenom kontekstu. Oslanjajući se na osobnost, »takva perspektiva ne zahtijeva slavopojke, nego: ovako hoću ja i vjerujem Sebi od sada i svojem pothvatu« (str. 264). Time je cilj vidljiv kao program, a način tog ostvarivanja mora u sebi imati ljudski smisao i odnos. Bloch analitički prati biblijske tekstove i tako dolazi do određenih još nefundiranih formulacija, čak iste primjere izvodi po nekoliko puta, ali kršćanstvo se odupire (u svojim začecima) starom Egiptu i kulturi Antike koji su u mitologiju uveli mnoge bogove. Kršćanstvo se utemeljilo na jednom božanstvu, »Jahve«, što je ujedno odgovor mitologiji. To potvrđuje i prvi kritičar s tla ranije filozofske tradicije, filozof platoničar Kelsos (II stoljeće n. e.), gdje se vidi da je filozofija upozoravala na to da kršćansko vjerovanje ne treba prihvatiti, jer je to sve falsificirana slika svijeta. Ako se ostane na misaonom tragu Kelsosa, pa i stoga postavi pitanje sad (a zašto ne?) — koja je kršćanska sekta objavila istinu? I sama sadašnjost zahtijeva odgovore: kršćanske zajednice danas i njihova različitost u vjerovanju početnog i konačnog. Može li se danas tražiti prvo mišljenje kršćanskog? U posljednjem poglavlju svoje knjige Bloch nastavlja ispitivanje razine filozofije nadanja, ostajući pri tome u veoma širokoj interpretaciji, koja upozorava na potrebu točnoga odvajanja »dvaju dijelova, crkve i partije«, gdje »posreduje samo dijalog« (str. 239).

Dalje Bloch razmatra historijsko-teorijsko, povijesno-socijalno suodnošenje u kršćanskom mišljenju, gdje prati problem mišljenja od »proročkih« zapisa pa do svog vremena. Tako Blochovi primjeri, koje nalazi u *Bibliji*, pokazuju historijske ostatke izraza i htijenja, mišljenja i protesta protiv raznih nevolja, nasilja i nepravdi. Religijski pisci sastavili su cjelinu od različitih dijelova, koji su bili pod različitim utjecajima.

Tako je crkveni »otac« Augustin (prije primanja kršćanstva) *Bibliju* doživljavao odbojno, zbog stila i jezika kojim je pisana. On je to kao profesor retorike dobro osjetio. Poslije minule mladosti mijenja se shvaćanje, pa i ukus, te se prijašnje odbojnosti (njemu) više nisu činile tako velike. Bloch stoji na poziciji da je u religiji stalno izražen strah, s tezom da je krajnja potreba da »se ukine strah« (str. 240).

U Blochovom djelu razmatra se pitanje biblijske tvrdnje: »zašto je bog postao čovjek?« Tu Bloch ne traži temeljit odgovor, nego otvara nova pitanja, zašto Isus sebi daje dva imena, prvo »čovječji sin« i zatim »Gospod«. Tu Bloch ističe socijalnu funkciju prvog termina. S tezom da je lik »čovječjeg sina« ostao kod siromašnih (ne razmatra se da li siromašnih duhom ili socijalno).

Zatim Bloch citira svoj tekst *Princip nada* (1959), gdje piše: »Istina božanskog ideala jedino je utopija kraljeva. Za tu je utopiju upravo pretpostavka da ne ostane neki bog u umu, jer ga ondje ionako nema, niti ga je bilo« (str. 165).

Bloch poima ateizam kao oslobođenje od svega izvanjskog, tako da je »ateizam prvi donio uklanjanje nepozvana straha, štetna mračnjaštva« (str. 247). Tako se E. Bloch pridružuje mnogima u borbi protiv dokazivanja boga iz postojanja svijeta, jasno je da je tradicionalna dogma donesena, ali njeni zahtjevi stalno stoje na pokušaju rekonstrukcije.

Stoga je stalan zahtjev da ne treba nikada prestati proučavati onu nauku koja čovjeka »ponižava, porobljuje, prezire«.

Blochovo djelo vrši snažan utjecaj na centralnu moć kritike. Riječ je, dakle, o značajnom filozofskom djelu koje u raspravljanju filozofije-religije ne može biti zaobiđeno.

Šime Mršić

Digitized by Google

Ivan Šijaković: Radnički pokret poslije '86.

zapadnoevropsko iskustvo

(Ekonomski fakultet, Banja Luka, 1986)

U okviru mnogih i veoma kompleksnih fenomena savremenog čovečanstva, najznačajniji društveni tokovi, procesi i pojave uopšte javljaju se i razvijaju pod uticajem temeljnih protivrečnosti u razvoju ljudskog društva nakon završetka drugog svetskog rata. Te protivrečnosti (ekonomske, ideološke, političke, kulturne, moralne i uopšte civilizacijske) rezultat su, u svojoj najdubljoj osnovi, polarizacije društvenih snaga na kapitalističke i socijalističke. A osnovna društvena grupa preko koje, bolje reći kroz koju se prelamaju te protivrečnosti, i koja ih izražava u svome životu, organizovanju i delovanju jeste — radnička klasa. To je populacija koja, više ili manje uspešno, okuplja i mobiliše ostale progresivne snage za borbu protiv suprotstavljene, kapitalističke, klase i svih institucija kapitalističkog društva. Savremena radnička klasa čini to i stihijno i organizovano (preko svojih političkih partija). Pri tom je posebno značajan, možda i presudan, njen uspeh u uspostavljanju saradnje i pridobijanju modernih društvenih pokreta. U svakom slučaju, analizom razvoja radničkog pokreta dolazi se do suštinskih saznanja o razvoju savremenog društva. Pri tom je neophodno da se uslovi, načini, rezultati u razvoju tog pokreta stavljaju u odgovarajući društveni kontekst, prvenstveno u kontekst borbe za ukidanje kapitalizma i razvoj socijalizma.

Moglo bi se, s pravom reći, da je od ovih opštih premisa pošao i Ivan Šijaković u svojoj sociološkoj analizi razvoja radničkog pokreta u Zapadnoj Evropi nakon njegovog uspona krajem šezdesetih godina ovog veka.

Autor je, konkretnije rečeno, pošao od evidentne strukturalne krize kapitalizma i njegove orijentacije da iznalazi nove puteve, načine i sredstva svog održavanja. Posledica toga su novi, perfidniji, reklo bi se, i oblici pojačane eksploatacije radničke klase, koja je, sa svoje strane, primorana da iznalazi i gradi novu savremenu, novim uslovima primerenu strategiju i taktiku svoje borbe protiv najamnog rada, kapital-odnosa i svih konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Ovo je posebno izraženo u industrijski najrazvijenijim zemljama (u Zapadnoj Evropi, Severnoj Americi, Japanu), što važi za ceo period razvoja nakon drugog svetskog rata. Međutim, tu su izrazito specifične zemlje Zapadne Evrope, sa svojim kapitalističkim sistemom i konstelacijom društvenih snaga i odnosa, a naročito sa polarizacijom snaga na socijalističke i kapitalističke, te sa novim društvenim pokretima, posebno studentskim. A u tim geografskim, društvenim i vremenskim određenjima najsnažnije su bila izražena društveno-politička previranja u Francuskoj — »vruće proleće 1968« i u Italiji — »žarka jesen 1969«.

Šijaković pravilno zapaža da je snažan talas u radničkom pokretu, kao i u pokretu (nemirima) širih društvenih masa — koji je zahvatio Zapadnu Evropu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina ovog veka — bio od istorijskog značaja, jer je pokrenuo značajna pitanja socijalne (socijalističke) revolucije. Javio se veliki broj zahteva, prvenstveno radničke klase, za izmenom uslova u ključnim (proizvodnim) društvenim odnosima. Istovremeno, ti zahtevi se šire i na druge oblasti i zahvataju i druge društvene grupe, pa i najšire mase. To je unelo i neke značajne novine u radnički pokret u celini. Autor, s razlogom, ističe sledeće: osamostaljenje radničkih akcija i pojava takozvanih autonomnih pokreta, nezavisnih od radničkih partija i sindikata; stvaranje novih formi klasne borbe (»divlji štrajkovi«, nastavljanje proizvodnje, ali pod kontrolom radnika); zahtevi masa za učešćem u upravlja-

Digitized by Google

nju radničkim pokretom (konkretnim akcijama); povezivanje akcija u fabrici za inicijativama u društvu; pokretanje političkih partija iz letargije i institucionalnosti; prevazilaženje podvojenosti partija i sindikata.

S tim u vezi, Šijaković je sebi postavio zadatak da analizira »klasnu borbu radnika i pokret masa u zapadnoevropskim zemljama od kraja 60-ih do početka 80-ih godina, stavljajući akcenat na elemente socijalističke prakse nastale u snažnom zamahu radničkih borbi i na njihov odnos sa strateškom, političkom, organizacionom i ideološkom praksom tradicionalnih institucija radničkog pokreta (partije i sindikata)« (str. 10). Shodno tome, postavljene su i (hipo)teze:

»— Klasna borba radnika u razvijenim industrijskim društvima Zapada s kraja 60-ih i početka 70-ih godina dosegla je nove forme i sadržaj...

— Postoji značajan raskorak između zahtjeva radničke klase nastalih u radikalizovanoj klasnoj borbi i strategije njenih partija i sindikata u vrijeme snažnog talasa radničkih borbi...

— Razjedinjenost radničkog pokreta i dublja ekonomska kriza kapitalizma dva su osnovna uzroka koja su dovela (u drugoj polovini 70-ih godina) do brzog pada radikalizovane klasne borbe i zaustavljanja (u nekim elementima i potpunog poraza) nagovještene revolucionarne, asocijativne, socijalističke prakse radničke klase...

— Pokazati da li postoji uslovljenost i povezanost klasne borbe radničke klase i akcija novih društvenih pokreta (feminizam, pokret za mir, antinuklearni pokret, pokret studenata i omladine, ekološki pokret, pokret mladih za stvaranje kooperativnih djelatnosti).

— Čini se da je socijalistička alternativa, potpunija i sadržajnija, moguća u savremenom radničkom pokretu Zapada jedino ako se prednost dá socijalnom pokretu u odnosu na uskopartijski politički interes.

— Novom usponu radničkog pokreta doprinijeće socijalističke i komunističke partije, sindikati i novi društveni pokreti, ukoliko svojom političkom, ideološkom i strateškom praksom budu stvarali program socijalističke alternative privlačan za mase...« (str. 10—11).

U cilju dokazivanja ovih postavki, autor je istraživanje postavio tako što je prvo analizirao odnos strukturalne krize kapitalizma i radničkih akcija, zatim proširen horizont klasne borbe radnika, krizu tradicionalne strategije institucionalnog dela radničkog pokreta i puteve njegove transformacije, te konačno vezu između novih društvenih pokreta i radničkog pokreta. Iz takvog koncepta proizašla je studija (knjiga) koja ima četiri osnovna poglavlja i dodatke (Uvod, Zaključak, Rezime, Indeks imena). U svakom poglavlju problematika je raščlanjena sistematično i funkcionalno. Time je omogućeno da se iz veoma širokog obima i složenih pojava, sa obiljem specifičnosti u pojedinim zemljama, izdvoje bitni fenomeni za prezentiranje i analizu u cilju izvlačenja argumentovanih zaključaka. Sve je to postignuto ostvarivanjem uvida u relevantnu literaturu, značajna dela, prvenstveno stranih autora (Alvater, Amin, Botomor, Gorz, Habermas, Lefevr, Marks, Mandel, Terborn, Turen), ali i naših (Vukašin Pavlović, Zoran Vidaković, Branko Pribićević).

Osnovni zaključci svode se na to da je klasna borba radnika i širih masa navedenih godina pokazala da nije sasvim oslabila revolucionarnost radničke klase, te da ova klasa nije integrisana u savremeni kapitalizam. Najvredniji rezultat te borbe, smatra autor, jeste zahtev radnika za većim učešćem u upravljanju radničkim pokretom, što on naziva *samoupravljanjem u klasnoj borbi* i začecima radničke asocijacije (one istinske a ne institucionalne), a ceo taj proces i tok određuje kao *autonomni radnički pokret*.

Značaj radikalizovane klasne borbe šezdesetih i sedamdesetih

Digitized by Google

godina našeg veka je, dalje, u tome što je potvrđena neophodnost drugačijeg od tradicionalnog (i čvršćeg) povezivanja radnika, studenata i drugih masa u borbi protiv kapitalističkog sistema, te proširenja kruga subjekata socijalističke revolucije.

Analiza je pokazala i to da je radikalizovana klasna borba naišla na drastičan otpor ne samo poslodavaca nego i institucija kapitalističkog sistema (režima), na jednoj strani, te na neadekvatnu organizovanost i delovanje partija levice i sindikata, na drugoj. Akcija levice otupljivala je institucionalizovanost, birokratizovanost, reformizam, korumpiranost, razjedinjenost i drugo.

U daljoj eksplikaciji zaključaka Šijaković navodi i ostale uzroke oseke snažnog talasa klasne borbe u vremenu koje je istraživao: ekonomska i strukturalna kriza kapitalizma, strateški potezi vladajućih klasa posredstvom kojih se teret krize svaljuje na potčinjenu klasu, pad životnog standarda radnika, inflacija, nezaposlenost. Smatramo da je autor ovde nedorečen, ako ne i donekle protivrečan. Naime, ostalo je nejasno: kako (zašto) kriza kapitalizma i ugroženiji položaj radnika slabe revolucionarnost?! Ali to ukazuje i na izuzetnu kompleksnost teme kojom se autor bavio, kao i na otvaranje novih problema za nova (šira i dublja) istraživanja.

Uz već date pohvale dobrim stranama ovog dela, treba pomenuti i jezik i stil autora. Knjiga je napisana poprilično izgrađenim sociološkim jezikom (kategorijalnim aparatom), jezgrovitim stilom, uz navođenje stvarno obilnih podataka. Na ovako relativno malom prostoru (137 stranica) rečeno je mnogo. Naša sociološka literatura je ovom knjigom obogaćena.

Imajući u vidu osnovne sadržaje knjige, bilo bi veoma interesantno i važno (posebno za našu sociološku misao) testirati njenu recepciju u Zapadnoj Evropi.

Adam Ninković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JUN 16 1988
Current Serials

2
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uredivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.000 dinara. Za inostranstvo 6.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6673

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 2

Sadržaj

Dragutin Marsenić
Ljudski i materijalni uslovi privrednog razvoja Jugoslavije 3

Rosa Andžić
Intenzifikacija proizvodnje — ključni problem ekonomskih procesa 39

Radoš Smiljković
Savez komunista između klasnog i nacionalnog 60

Riste Ljubotenski
Odraz društvene krize na idejnu svest i političku aktivnost radničke klase i njene avangarde 76

Snežana Filipović
Reintegracija radnika povratnika i njihovo uključivanje u nacionalnu privredu 88

Mijat Šuković
Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski put i uslov razvoja socijalizma 101

Osvrti

Borislav Bijelić
U kom pravcu mijenjati ZUR 122

Tomislav Bandin
Fetišizam krize 127

Danilo Tomić
Proizvodnja hrane — barijera svetskog privrednog razvoja 135

Inostrani prilog

Anatolij Pavlovič Butenko
Koncepcija ubrzanja — njena suština i putevi realizacije 142

Prikazi 158

Digitized by Google

Содержание

Драгутин Марсенич
Человеческие и материальные условия хозяйственного развития Югославии 3

Роса Анджич
Интенсификация производства — основная проблема экономических процессов 39

Радош Смилькович
Союз Коммунистов между классовым и национальным 60

Ристе Люботенский
Отражение общественного кризиса на идейном сознании и политической активности рабочего класса и его авангарда 76

Снежана Филиппович
Реинтеграция трудящихся-возвращенцев и их включение в национальное хозяйство 88

Мият Шукович
Реформы в социалистических странах — исторический путь и предусловие развития социализма 101

Обзоры

Борислав Биелич
В каком направлении изменять Закон объединенного труда, 122

Томислав Бандин
Фетишизм кризиса 127

Данило Томич
Производство продуктов питания — барьер мирового экономического развития 135

Зарубежный очерк
Анатолий Павлович Бутенко
Концепция ускорения — ее суть и пути реализации 142

Рецензии 158

Contents

Dragutin Marsenić
The Human and Material Conditions in the Economic Development of Yugoslavia 3

Rosa Andžić
Intensification of Production — The Key Problem in the Economic Processes 39

Radoš Smiljković
The League of Communists between the Class and the National 60

Risto Ljubotenski
The Reflection of the Social Crisis on the Ideological Awareness and Political Activity of the Working Class and Its Avant-guarde 76

Snežana Filipović
Re-integration of the Workers Returning from Abroad and Their Incorporation in National Industry 88

Mijat Šuković
Reforms in the Socialist Countries — Historic Road and Condition for the Development of Socialism 101

Commentaries

Borislav Bijelić
In What Direction to Amend the Associated Labour Act 122

Tomislav Bandin
The Fetishism of the Crisis 127

Danilo Tomić
Food Production — Obstacle to World Industrial Development 135

Foreign Contribution

Anatolii Pavlovich Buttenko
The Conception of Acceleration — Its Substance and Ways of Realization 142

Book Reviews 158

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Ljudski i materijalni uslovi privrednog razvoja Jugoslavije

3.1. Prethodne napomene

1. Privredni razvoj teče pod dejstvom mnogih i raznovrsnih činilaca. Najvažniji među njima su sami ljudi. Oni svojom ekonomskom aktivnošću ostvaruju proizvodnju i, na toj osnovi, uslove za svoju egzistenciju i ukupno ekonomsko i društveno napredovanje.

Proizvodnja, međutim, podrazumeva pretvaranje prirodne materije u upotrebne vrednosti sposobne da zadovolje ljudske potrebe. Ona kao takva znači prisvajanje prirode od strane čoveka, to je proces razmene materije između čoveka i prirode, razmene koju čovek omogućuje, kontroliše i nadzire svojom sopstvenom aktivnošću. Zbog toga se prirodni uslovi uopšte javljaju kao bitan činilac proizvodnje i faktor ekonomskog razvoja. Čovek u prirodi zatiče predmete rada koje od nje ekstrahuje i podvrgava daljoj proizvodnoj preradi. U njoj nalazi polje svoje delatnosti-field of employment — kako je govorio Marks, imajući u vidu zemlju. Prvobitno priroda daruje čoveku i prva sredstva za rad, ali ova tokom razvoja ipak postaju rezultat njegove proizvodne delatnosti. Čovek ostvaruje proizvodnju u sadejstvu sa prirodom te je proizvodnja kao takva i rezultat čovekove spoznaje prirode i zakona što u njoj deluju. Čovek je i sam prirodno biće te naspram pri-

Digitized by Google

rode nastupa kao prirodna sila. Uopšte uzev, prirodni uslovi su činilac proizvodnje i faktor ekonomskog razvoja tek u meri u kojoj je čovek stekao mogućnost da ih u te svrhe koristi.

Treći činilac proizvodnje i uslov njenog efikasnog ostvarivanja su sredstva za rad. Čovek se kao prirodno biće razlikuje od ostalih životinjskih vrsta po tome što je sposoban da pravi sredstva za rad, to jest on je, kako je govorio Marks citirajući Franklina, tool making animal, odnosno životinja koja pravi alate. Ekonomsko napredovanje uopšte vezuje se za čovekovu sposobnost da proizvodi i primenjuje sredstva za rad u sve većem obimu i raznovrsnijem sastavu. Od toga bitno zavisi produktivnost ljudskog rada. Po tome čime se ostvaruje proizvodnja, kakvim sredstvima za rad, razlikuju se, između ostalog, cele epohe u razvoju ljudskog društva.

Ma kakvi bili društveni odnosi proizvodnje, čovek u kome se stiču smisao i svrha proizvodnje i koji proizvodnju ostvaruje vlastitom delatnošću, zatim predmeti rada koji se primarno zatiču u prirodi, odnosno prirodni uslovi uopšte, te sredstva za rad predstavljaju njene neizbežne činioce. Oni su, međutim, činioci proizvodnje uvek unutar određenih društvenih odnosa jer se proizvodnja, kao prisvajanje prirode, ostvaruje u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U društvenim odnosima proizvodnja i privredni razvoj nalaze svoje podsticaje, mada društveni odnosi mogu povremeno biti i kočnica ekonomskog i društvenog napretka. Društveni odnosi su izvor proizvodne motivacije ljudi »grupisanih« u odgovarajuće klasne slojeve i socijalne skupove. Klasne suprotnosti, koje su najvažnija odlika društvenih odnosa u njihovoj celokupnoj istoriji, pokretačka su snaga društvenog i ekonomskog napredovanja. Te su se suprotnosti, kao istorijsko nasleđe, zadržale i u socijalizmu.

Imajući u vidu navedene napomene, mi u ovom radu pažnju usredsređujemo na ljudske i materijalne činioce privrednog razvoja. Pod materijalnim činiocima privrednog razvoja podrazumevamo (a) prirodna bogatstva i uslove proizvodnje i (b) osnovne proizvodne fondove kao najvažniji deo proizvedenog društvenog bogatstva.

2. Ljudske i materijalne činioce privrednog razvoja razmatramo u njihovom dinamičkom, razvojnom toku. Oni su kao takvi u svakom datom segmentu vremena zatečena (ili nasleđena) pretpostavka privrednog razvoja. Kao takvi, oni su rezultat privrednog razvoja ostvarivanog tokom ranijih vremena. U samom privrednom razvoju i one se menjaju — kvantitativno uvećavaju i strukturno razgranavaju. Otuda izlaganje o ljudskim i materijalnim činiocima privrednog razvoja Jugoslavije znači istovremeno i izlaganje o specifičnim aspektima privrednog razvoja. Ovo zbog toga što privredni razvoj nije samo uvećavanje i progresivno menjanje strukture proizvodnje već i stalno obnavljanje, u proširenim razmerama, uslova za to.

Digitized by Google

3.2. Stanovništvo i radna snaga

1. Stanovništvo uopšte je izvor radne snage kao osnovnog činioca proizvodnje. Svi drugi materijalni činioci proizvodnje mogu u toj ulozi da se ispoljavaju zahvaljujući stanovništvu, odnosno radnoj snazi koja iz njega potiče i predstavlja njegov kreativni, proizvodni deo. Na taj način, radna snaga je najvažniji deo proizvodnih snaga. Bez nje se ni predmeti rada ni sredstva za rad ne bi mogli potvrđivati kao proizvodne snage. Stanovništvo svojom potrošnjom daje osnovni smisao i svrhu proizvodnji. I mada je nesumnjiv primat proizvodnje nad potrošnjom te i momenat da proizvodnja kreira ljudske potrebe stvarajući dobra kojima će se one zadovoljavati, ostaje da proizvodnja van potrošnje i zadovoljavanja ljudskih potreba gubi svoj smisao.

2. Stanovništvo nameće minimalne obaveze proizvodnji, to jest ova mora da raste bar koliko raste stanovništvo, kako bi društveni proizvod po stanovniku ostao bar na zatečenom nivou. To se postiže demografskim investicijama. Suština, je međutim, ekonomsko i na njemu zasnovano ukupno društveno napredovanje, a uslov za to je rast per capita društvenog proizvoda. Otuda i neophodnost ekonomskih investicija koje, kao i demografske, moraju biti utoliko veće ukoliko se stanovništvo brže uvećava.

Rad je potreba ljudi, ne samo da bi se njime otvarala dobra neophodna za njihovu egzistenciju i rastuću potrošnju već je on potreba po sebi. Zadovoljavanje te potrebe je i način kreativnog, ljudskog ispoljavanja i potvrđivanja čoveka. Otuda stanovništvo, regrutujući radnu snagu, nameće stalne obaveze otvaranja novih radnih mesta i zapošljavanja radne snage. I ova vrsta obaveza manje ili više direktno proizlazi iz rasta stanovništva.

Višestruke su druge obaveze koje stanovništvo svojim rastom nameće društvu (i prvenstveno proizvodnji) u pogledu svoga obrazovanja, zdravstvene zaštite, kulture, zabave, rekreacije itd. Od toga koliko društvo uspešno ispunjava te zahteve zavisi, između ostalog, i proizvodna sposobnost stanovništva, odnosno radne snage.

3. U dugoročnim trendovima kretanja i razvoja ljudskog društva ispoljila se i potvrdila tendencija bržeg rasta proizvodnje od rasta stanovništva. Od 1850. godine stanovništvo sveta se utrostručilo, dok je dohodak 18 puta porastao, tako da je dohodak po stanovniku šest puta uvećan.[1] Time se, naravno obaraju maltuzijanska stanovišta da stanovništvo brže raste od poboljšavanja uslova za njegovu egzistenciju, te o ratovima i prirodnim katastrofama koji održavaju ravnotežu između stanovništva i dobara za njegov opstanak. Stanovništvo je inače u svojoj pretkapitalističkoj istoriji imalo vrlo spor rast. Eksperti svetske banke za obnovu i razvoj procenjuju da je na zemlji u prvoj godini naše ere živelo svega 300 miliona ljudi. Da bi se stanovništvo udvostručilo, trebalo je

[1] World Development Deport, 1984, str. 5.

Digitized by Google

da prođe 1.500 godina. U narednih 250 godina stanovništvo se uvećava za daljih 250 miliona ljudi. Sve do 1750. rast svetskog stanovništva je bio povremeno prekidan ratovima i prirodnim katastrofama, da bi se od tada otvorio trend njegovog kontinuiranog rasta. U periodu 1750 — 1900. godine svetsko stanovništvo se uvećava za po 0,5% godišnje. Kumulativan efekat tog rasta je dvostruko veći broj stanovnika (1,7 milijardi) u 1900. nego 150 godina ranije (850 miliona ljudi 1750. godine). Sledi ubrzavanje rasta stanovništva do 1950. Prosečna godišnja stopa rasta iznosi 0,8%, pa svetska populacija dostiže 1950. godine 2,5 milijardi ljudi. U naredne tri decenije stanovništvo na zemlji se dalje još ubrzanije uvećava (po stopi rasta većoj od 2% prosečno godišnje), dostižući 1980. godine obim od 4,8 milijardi ljudskih jedinki. Samo u 1984. stanovništvo je poraslo za 80 miliona ljudi.[2]

Ubrzani rast stanovništva se objašnjava velikim napretkom u obaranju stope mortaliteta u razvijenim i posebno u nerazvijenim zemljama i održavanjem na relativno visokom nivou stope nataliteta (rađanja) stanovništva u nerazvijenim zemljama. Stope rasta stanovništva, posmatrane po grupacijama zemalja, najviše su u najnerazvijenijim zemljama i sve su niže kako se u posmatranju krećemo ka zemljama više ekonomske razvijenosti.[3] U najnerazvijenijim zemljama one su iznad 3%, a u najrazvijenijima ispod 1% (a u nekima od najrazvijenijih zemalja rast stanovništva je sveden i na zanemarljivo nizak nivo — 0,1% u Švajcarskoj, Finskoj, Belgiji, Austriji, Švedskoj, Velikoj Britaniji, Italiji i Danskoj). Iz toga proističe da, ma koliko bio brz rast proizvodnje u najnerazvijenijim zemljama, on svojom glavninom služi održavanju dostignutog nivoa per capita društvenog proizvoda, a tek svojim manjim delom ekonomskom napredovanju. Sasvim je obrnuto kod razvijenih i, posebno, najrazvijenijih (napred pomenutih) zemalja. To ima za posledicu da se razlike u nivou razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, između ostalog i zbog razlika u rastu stanovništva, povećavaju. Primera radi, u Indiji je dohodak po stanovniku u periodu 1955—1980. godine rastao prosečno godišnje za po 1,7% a u SAD za po 2%. To je za Indiju značilo porast sa 170 na 260 dolara, a u SAD sa 7.030 na 11.560 dolara. Razlika je u apsolutnom iznosu značila gotovo udvostručenje, a u relativnom izrazu američki per capita dohodak je 1955. bio 41, a 1980. godine 44 puta veći od indijskog.

Pod uticajem populacione politike, koju je preduzela Kina, obarajući stopu rasta svog stanovništva sa 2,3% u periodu 1960—1970. na 1,4% u razdoblju 1970—1980, došlo je i do obaranja sto-

[2] World Development Deport, 1984, str. 2.

[3] Zemlje izvoznice nafte imaju najbržu stopu rasta stanovništva, koja u periodu 1970—1982. iznosi 5% prosečno godišnje. Te zemlje su proizvodnjom i izvozom nafte i, naročito, višestrukim povećanjem cena nafte u dva navrata (1973. i 1978) znatno povećale svoj društveni proizvod ukupno i po stanovniku. Po većini drugih pokazatelja one su ekonomski nerazvijene.

Digitized by Google

pe rasta stanovništva u zemljama u razvoju sa 2,5 na 2,2%, i računa se sa nastavljanjem tog trenda na bazi populacionih politika i drugih zemalja u razvoju.

4. I po nizu kvalitativnih (strukturnih) karakteristika stanovništvo nerazvijenih zemalja se bitno razlikuje od stanovništva razvijenih zemalja. U razvijenim zemljama je duži prosečan ljudski vek, veća je prosečna starost stanovništva, veći je udeo generacija u poodmaklom dobu života u ukupnom stanovništvu nego u nerazvijenima. Ovim se demografskim razlikama pridružuju i ekonomske. Stanovništvo razvijenih zemalja većinom je nepoljoprivredno; dok je zastupljenost poljoprivrednog svedena na neznatan deo. Sasvim je obrnuto stanje u nerazvijenim zemljama. Zatim, razvijene zemlje su stvorile materijalne uslove za punu zaposlenost stanovništva te se pojava nezaposlenosti u njima javlja kao derivat društvenih odnosa. U nerazvijenim zemljama veoma je nizak stepen radne angažovanosti stanovništva, visoka je agrarna prenaseljenost, kao oblik latentne nezaposlenosti, i u naglom je porastu otvorena nezaposlenost u gradovima. U razvijenim zemljama stanovništvo je uglavnom gradsko, a tek skromnim delom i seosko. Obrnuto je u nerazvijenim zemljama. Najzad, u razvijenim zemljama viši je stepen obrazovanja stanovništva, njegova je kvalifikaciona struktura primerenija zahtevima proizvodnje, u njima nema nepismenih itd., i u svemu tome nerazvijene zemlje za njima osetno zaostaju. Kako razvijene zemlje pružaju nerazvijenima sliku njihove sopstvene budućnosti, to je navođenje ovih razlika imalo za svrhu da se najkraće skiciraju dugoročni razvojni tokovi u strukturi stanovništva. Za našu zemlju o tome pružamo detaljnije informacije u daljem izlaganju.

5. Stanovništvo Jugoslavije je u periodu između prvog (1948) i poslednjeg (1981) posleratnog popisa u proseku godišnje povećavano za 1,1%, ili za po 201,6 hiljada lica. Kumulativan efekat tog povećavanja je njegov veći obim u 1981. nego u 1948. godini za 42,2%, odnosno za 6,7 miliona ljudskih jedinki. Zapazimo da stanovništvo u našoj zemlji gotovo dvostruko sporije raste od svetskog stanovništva[4] te se kao rezultat toga njegovo učešće u svetskoj populaciji smanjuje. To učešće iznosi 1970. godine 0,56, 1976 — 0,53, 1981 — 0,50, a 1983 — 0,49%. Stanovništvo Jugoslavije, međutim, osetno brže raste od stanovništva najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.

Jugoslovensko stanovništvo usporava svoj rast, kao što pokazuju podaci u tabeli 1.[5] U tom pogledu njegova se dinamika

[4] Eksperti Svetske banke za obnovu i razvoj predviđaju da će do stabilizacije svetskog stanovništva na nivou od oko 11 milijardi lica doći tek oko 2150. godine. To znači da bi se u narednih 170 godina (1980—2150) stanovništvo u svetu u proseku godišnje povećavalo za po 0,5%.

[5] Pored izvora navedenih uz tabelu 1, koristili smo SGJ — za različite godine, a najviše onaj iz 1985. Sve relativne pokazatelje sami smo izračunali.

Digitized by Google

uklapa u opštu tendenciju razvijenih zemalja, a u novije vreme ta se tendencija probija i kod zemalja u razvoju, mada sa mnogo izuzetaka, naročito kod najnerazvijenijih zemalja.

Normalan ritam rasta jugoslovenskog stanovništva prekidan je ratnim vihorima. Tako je, na primer, jugoslovensko stanovništvo 1921. godine (12.545 hiljada) po obimu manje nego 1910 (13.055) za više od pola miliona (tačinje 510 hiljada) lica. U drugom svetskom ratu naša zemlja gubi 1,7 miliona osoba te to stopu rasta stanovništva između popisa iz 1931. i onog iz 1948. svodi na svega 0,48%, odnosno prosečan godišnji prirast na svega 73 hiljade lica. Posle drugog svetskog rata sledi nagli rast stanovništva kojim se brzo nadoknađuju ratni populacioni gubici, a zatim stopa rasta ispoljava tendenciju usporavanja.

Jugoslavija je po nivou razvijenosti njenih šest republika i dve pokrajine veoma heterogena, i taj se momenat odražava i na diferencirani rast stanovništva. U periodu između dva poslednja popisa stope rasta stanovništva republika i pokrajina se kreću u rasponu od 0,4% (Vojvodina) do 2,4% (Kosovo), a po pravilu su veće kod manje razvijenih a manje kod razvijenijih područja. U nekim razvijenijim područjima (kao Sloveniji, na primer) nizak prirodni priraštaj stanovništva kompenzira se mehaničkim prilivom (doseljavanjem) iz manje razvijenih područja. Visoke stope rasta stanovništva u nerazvijenim republikama (Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina) i Pokrajini Kosovu doprinose tome da se teže savlađuje njihovo zaostajanje u ekonomskoj razvijenosti za Jugoslavijom kao celinom, odnosno za razvijenijim republikama i Pokrajinom Vojvodinom. Primera radi navodimo da su u periodu 1972—1981. godine (1971=100) prosečne godišnje stope rasta društvenog proizvoda u Jugoslaviji, Vojvodini i Kosovu iznosile 7,0, 6,6 i 7,5%. Te razlike nisu velike. Međutim, analogne stope rasta stanovništva iznose 0,9, 0,4 i 2,4%. Iz toga slede stope rasta društvenog proizvoda po stanovniku od 6,1, 6,2 i 5,1 i u kojima je očigledno zaostajanje Kosova. Naime, od ukupnog agregatnog rasta društvenog proizvoda u Jugoslaviji u navedenoj deceniji se za održavanje njegovog per capita nivoa koristilo tek 13%= = (0,9 : 7,0) u Vojvodini 6% (0,4 : 6,6), a u Kosovu 32% (2,4 : 7,5). Preostali deo rasta društvenog proizvoda upotrebljen je za povećavanje njegove per capita veličine, i on u okviru navedenog redosleda iznosi 87, 94 i 68%. Dakle, očigledne su implikacije brzog rasta stanovništva u Kosovu na njegovo ekonomsko zaostajanje, čak i kada je u njemu agregatni rast društvenog proizvoda (7,5%) brži u odnosu na jugoslovenski prosek (7,0%).

Usporavanje stope rasta stanovništva rezultat je smanjivanja i stope nataliteta i stope mortaliteta (broja rođenih, odnosno umrlih na 100 ili na 1.000 stanovnika) te je kao takvo praćeno:

Digitized by Google

TABELA 1.

OBIM, INDEKSI, STOPE RASTA I PROSEČNI GODIŠNJI PRIRAŠTAJI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE
(prema popisima)

Godine popisa	Obim u 000 lica	Indeksi		Period	Prosečne godišnje stope rasta	Prosečni godišnji prirašaji u 000 lica
		1921 = 100	1948 = 100			
1921.	12.545	100	79,5	1922—1931.	1,47	198,9
1931.	14.534	115,9	99,2	1932—1948.	0,48	72,8
1948	15.772	125,7	100,0	1949—1953.	1,43	233,0
1953.	16.937	135,0	107,4	1954—1961.	1,14	201,5
1961.	18.549	147,9	117,6	1962—1971.	1,01	197,4
1971.	20.523	163,6	130,1	1972—1981.	0,89	190,2
1981.	22.425	178,8	142,2	1922—1981.	0,97	164,7
				1949—1981.	1,07	201,6

Izvori podataka za obim stanovništva: *Jugoslavija 1945—1964*, »Statistički pregled«, SZS, Beograd, novembar 1965, str. 41. i *Jugoslavija 1945—1985*, »Statistički prikaz«, SZS, Beograd, 1986, str. 51.

a) menjanjem starosne strukture stanovništva, i to u prilog starijim generacijama (generacije do 19 godina zastupljene su u ukupnom stanovništvu 1948. godine sa 43,5%, a 1981. sa 32,7%, dok analogni udeo generacija starijih od 60 godina iznosi 8,7 i 12%);

b) povećavanjem prosečne starosti stanovništva (ona je 1948. godine iznosila 28,3, a 1981. — 33 godine);

c) povećavanjem očekivane dužine života ljudskog veka (to jest verovatne starosti koju će doživeti dete rođeno određene godine), i taj je ljudski vek 1984. iznosio 51, a 1981. — 70 godina.

Navedeni momenti nesumnjivo ilustruju poboljšavanje uslova u kojima stanovništvo živi, ali imaju i niz ekonomskih (delom i nepovoljnih) implikacija na kojima se ne možemo zadržavati.

6. Pod snažnim uticajem industrijalizacije razvijala su se tri društveno-ekonomska toka u socijalno-ekonomskoj transformaciji stanovništva.

a) Broj zaposlenih radnika povećao se za 5,3 miliona (sa 1.167 hiljada u 1947. na 6.497 u 1985). Na taj način zaposleni su povećali svoje učešće u radno-sposobnom stanovništvu (koje čine muškarci uzrasta od 15 do 64 i žene od 15 do 59 godina starosti) sa 12,4% (1947) na 43,3% (1948), odnosno udeo zaposlenih je u ukupnom stanovništu, u posmatranom periodu, povećan sa 7,4 na 28%. Valja imati u vidu da je od ukupnog porasta zaposlenosti sektor društvene svojine apsorbovao 98%. Time je povećavanje zaposlenosti istovremeno značilo i podruštvljavanje privrede i masovno uključivanje radnog stanovništva u upravljački proces.

b) Zaposlenost je povećavana u nepoljoprivrednim delatnostima, prvenstveno u industriji.

Digitized by Google

Broj zaposlenih u privredi i neprivredi, u sektoru društvene svojine, porastao je sa 1.132 (1947) na 6.360 (1985), to jest za 5.228 hiljada lica. Od toga je na porast zaposlenosti u nepoljoprivrednim delatnostima dolazilo 96,6%, a na porast zaposlenosti u industriji — 41%. To je već samo po sebi značilo radikalno menjanje ekonomske strukture stanovništva, pod kojom se podrazumeva raspored stanovništva po delatnostima iz kojih im potiču prihodi neophodni za život, odnosno u kojima su zaposleni. Najvažniji aspekt ekonomske strukture stanovništva predstavlja srazmera u njoj njegovog poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dela. Progresivni razvojni tok ekonomske strukture stanovništva ogleda se u relativnom i apsolutnom smanjivanju poljoprivrednog i povećavanju nepoljoprivrednog stanovništva. Taj se razvojni tok naziva deagrarizacijom stanovništva. U godinama prvog (1948) i poslednjeg (1981) posleratnog popisa u ukupnom stanovništvu poljoprivredno je bilo zastupljeno sa 67,0 i 19,9, a nepoljoprivredno sa 33,0 i 80,1%. Drugim rečima, u ukupnom stanovništvu njegov nepoljoprivredni segment je povećavao, a agrarni smanjivao svoje učešće za po 1,42 procentna poena u proseku godišnje, odnosno udeo nepoljoprivrednog u ukupnom stanovništvu je povećavan po prosečnoj godišnjoj stopi rasta od 2,7%, a poljoprivrednog smanjivan po negativnoj stopi rasta od 3,7%. Proces deagrarizacije stanovništva tekao je veoma brzo. Smanjivanje učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu počinje već od samog starta posleratnog ekonomskog razvoja, to jest od trenutka kada ono zaostaje za rastom ukupnog, te utoliko pre za rastom nepoljoprivrednog stanovništva. Pragovi ekonomskog razvoja kao momenti prelaženja u novi razvojni kvalitet dostižu se (a) kada poljoprivredno stanovništvo počinje i apsolutno da se smanjuje te (b) kada po apsolutnom broju njega nadmašuje nepoljoprivredno stanovništvo.[6] U našoj privredi prvi razvojni prag dostignut je sredinom, a drugi krajem 50-ih godina (1955. i 1960).

Jugoslovenska privreda i društvo ostvarili su u posleratnom periodu rezultate u deagrarizaciji stanovništva za koje je današnjim razvijenim kapitalističkim zemljama trebalo 100 do 150 godina. Ona je nesumnjivo predstavljala progresivan razvojni tok, ali brzina kojom je realizovana imala je i neke neželjene posledice. Jedna od njih je senilizacija i feminizacija poljoprivrednog stanovništva, to jest ostajanje na selu i u poljoprivredi mahom starijeg stanovništva i žena (i to, uglavnom, sa nižim nivoom obrazovanja i stručne osposobljenosti). To je ostavilo i traga na razvoj poljoprivrede. Drugo, brzi odlazak radne snage iz poljoprivrede postepeno je usložnjavao problem njenog zapošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima, s posledicom pojave nezaposlenosti koja je postajala sve veća kako je razvoj odmicao.

c) Prethodna dva momenta su presudno uticala na to da se u periodu između prvog i poslednjeg posleratnog popisa udeo

[6] Opširnije o tome videti u radu, *Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika*, »Ekonomski pregled«, br. 11—12/1965.

Digitized by Google

gradskog u ukupnom stanovništvu više nego udvostruči (to jest poveća sa 21 na 47%) i u istoj meri smanji učešće stanovništva koje živi u seoskim naseljima (sa 79 na 53%). To takođe ima niz ekonomskih i socijalnih implikacija, ali njih ovom prilikom nećemo razmatrati.

7. Stanovništvo se kao činilac ekonomskog razvoja i radna snaga kao sastavni i najvažniji deo proizvodnih snaga društva u toj ulozi potvrđuju prvenstveno zavisno od toga kakav im je obrazovni nivo i stručna osposobljenost za rad. Jugoslavija je u tom pogledu učinila izuzetno krupne napore čiji se rezultati mogu najkraće sumirati ovako:

a) Zatvoreni su izvori reprodukovanja nepismenog stanovništva time što su praktično generacije u uzrastu od 7 do 15 godina u celini obuhvaćene osnovnim obrazovanjem. Doduše, nepismeni žitelji i 1981. godine čine 9,5% od ukupnog stanovništva, ali u pitanju su uglavnom generacije poodmaklog životnog doba i iz minulog radnog perioda.

b) Izvršene su radikalne progresivne promene u obrazovnoj strukturi stanovništva. U 1981, u odnosu na 1953, povećalo je svoje učešće (1) stanovništvo sa završenom osnovnom osmogodišnjom školom u stanovništvu starijem od 15 godina sa 0,2 na 24,4%, (2) stanovništvo sa završenom srednjom školom u stanovništvu starijem od 20 godina sa 3,5 na 28,8% i (3) stanovništvo sa završenom višom i visokom školom u stanovništvu starom 28 i više godina sa 1,0 na 7,2%. Ovome treba dodati da je naša zemlja posvetila izuzetno veliku pažnju formiranju naučnog kadra. Kao približna ilustracija neka posluži podatak da je u periodu 1945—1984. godine doktorat nauka steklo 14.936 lica (1945. bilo je takvih 9, a 1985. godine — 920) te da su u razdoblju 1962—1984. magistrirala ili završila specijalizaciju 26.653 lica. (Brojevi se ne sabiraju s obzirom na to da je glavnina doktorata stečena pošto je prethodno stečen stepen magistra ili specijaliste.) To je značajan potencijal za dalje ukupno napredovanje privrede i društva. Jugoslavija se po nekima od spomenutih pokazatelja približava najrazvijenijim zemljama sveta.

c) Usled povećavanja obrazovnog nivoa stanovništva progresivno se menjala i struktura zaposlenih radnika (u sektoru društvene svojine). U 1983. godini od ukupnog broja zaposlenih više i visoko obrazovanje imalo je 12,6% njih, što je dvostruko više nego 1966, kada je taj pokazatelj iznosio samo 6,4%. Isto tako, lica sa srednjim obrazovanjem te završenim školama za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike činila su 1966. godine 28,6%, a 1983. polovinu (ili, preciznije 49,9%) od ukupnog broja zaposlenih. Prema tome, učešće radnika sa osnovnim (potpunim ili nepotpunim) obrazovanjem i onih bez škole smanjeno je sa 64,9% (1966) na 37,5% (1983).

Razume se da krupni uspesi u podizanju obrazovnog nivoa ukupnog i zaposlenog stanovništva ne mogu zamagliti problem da više od dve petine (tačnije 44%) stanovništva starijeg od 15 godina

Digitized by Google

(prema popisu iz 1981) nema završeno osnovno obrazovanje te da radnici bez škole i sa nepotpunom osnovnom školom (oko milion lica, odnosno, tačnije, 954 hiljade osoba) čine 1983. godine 15,6% od ukupnog broja zaposlenih. Problem je utoliko složeniji što je osnovno (osmogodišnje) obrazovanje već odavno postalo *conditio sine qua non* radnog angažovanja.

8. Rast zaposlenosti u sektoru privrede u društvenoj svojini bio je u posleratnom periodu glavni generator rasta društvenog proizvoda. Informacije o tome pruža tabela 2.

TABELA 2.

DOPRINOSI RASTA ZAPOSLENOSTI I PRODUKTIVNOSTI RADA RASTU DRUŠTVENOG PROIZVODA

	1947.	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
Apsolutni iznosi						
1. Društveni proizvod u milionima dinara cene 1972.	33.783	41.502	132.475	177.731	328.699	335.548
2. Zaposlenost u 000 lica	928	1.387	3.009	3.113	4.710	5.165
3. Produktivnost (1:2)	36.404	29.922	44.026	57.093	69.787	64.966
Indeksi						
1. Društveni proizvod	100,0	122,8	392,1	526,1	973,0	993,2
2. Zaposlenost	100,0	149,5	324,2	335,5	507,5	556,6
3. Produktivnost rada	100,0	82,2	121,0	156,8	191,7	178,5

	1948—1952.	1953—1965.	1966—1970.	1971—1984.	1981—1984.	1966—1984.	1948—1984.
Stope rasta							
1. Društveni proizvod	4,1	8,9	5,9	6,1	0,5	4,9	6,2
2. Zaposlenost	8,0	5,9	0,7	4,1	2,3	2,8	4,6
3. Produktivnost	—3,9	3,0	5,2	2,0	—1,8	2,1	1,6
Relativni doprinosi rastu društvenog proizvoda (1+2=100)							
1. Zaposlenost	195	66	12	67	460	57	74
2. Produktivnost	—95	33	88	33	—360	43	26

U celom posleratnom periodu 1948—1984. godine zaposlenost u sektoru privrede u društvenoj svojini uvećavala se u proseku godišnje za po 4,6%. Na taj način, rastom zaposlenosti bilo je

Digitized by Google

uslovljeno 3/4, odnosno tačnije, 74% rasta društvenog proizvoda. Za preostali deo rasta društvenog proizvoda (jedna četvrtina, odnosno, tačnije, 26%) duguje se rastu produktivnosti rada koja se u proseku godišnje uvećavala za po 1,6%, dostižući tako u 1984. viši nivo nego u 1947. za svega 78,5%. Sve to, zapravo, kazuje da je posleratni razvoj naše privrede bio izrazito ekstenzivan te da je u njegovom ostvarivanju presudnu ulogu imao rast zaposlenosti. Ekstenzivan karakter privrednog rasta zakonito je obeležje inicijalnih razvojnih etapa pa ga, razume se, nije mogla izbeći i preskočiti ni naša privreda u posleratnom periodu. Napominjemo ipak da je u vreme privredne reforme (1965) takav pokušaj učinjen. Pod uticajem reforme bila su privredna kretanja u periodu 1966—1970. Tada je zaposlenost rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od svega 0,7% i njoj se u tim godinama duguje za svega 12% rasta društvenog proizvoda, dok je glavnina (88%) bila zasnovana na produktivnosti rada. Tako se nije moglo nastaviti te se tokom 70-ih godina ponovo 2/3 rasta društvenog proizvoda temelji na rastu zaposlenosti, a tek jedna trećina na rastu produktivnosti rada. U 80-im godinama produktivnost rada ponovo opada te je rast društvenog proizvoda za toliko manji od rasta zaposlenosti. To je, međutim, vreme u kome naša privreda zapada u ozbiljne teškoće o kojima će više biti reči u petoj glavi.

U celini i na dugi rok posmatrano, ipak se probija progresivna i ekonomski zakonita tendencija da sa odmicanjem privrednog razvoja privredni rast ima sve čvršći oslonac u rastu produktivnosti rada, a sve slabiji u rastu zaposlenosti. Tako se, na primer, u periodu 1948—1965. na rastu produktivnosti rada zasniva svega 14% rasta društvenog proizvoda, a na zaposlenosti celih 86%. (Stope rasta društvenog proizvoda, produktivnosti i zaposlenosti iznose 7,6, 1,1 i 6,5%.) Međutim, u periodu 1966—1984. godine 43% rasta društvenog proizvoda potiče od rasta produktivnosti, a 57% od rasta zaposlenosti.

Zaposlenost je bila glavno uporište rasta društvenog proizvoda u posleratnom privrednom razvoju. Ona će i u narednih deset i možda više godina to biti, imajući u vidu ogromne rezerve radne snage sa čijim se zapošljavanjem mora računati, odnosno kojoj se moraju obezbediti radna mesta.

9. Najzad, i pored impozantnih uspeha u radnom aktiviranju stanovništva, naša zemlja je sredinom 80-ih godina suočena sa nezaposlenošću kao jednim od najsloženijih ekonomskih i ne manje socijalnih problema. Nezaposlenih radnika bilo 1985. 1.050 hiljada lica, što čini 16% od ukupnog broja zaposlenih u sektoru društvene svojine. Nezaposlenost (zvanična je statistika označava kao broj lica koja traže zaposlenje) sve do sredine 60-ih godina je bila skromnih dimenzija. Godine 1952. imali smo 45, a 1965 — 237 hiljada nezaposlenih, i to je činilo 2,6, odnosno 6,5% od ukupnog broja zaposlenih. Umereniji privredni rast posle 1965. godine, orijentacija na obrazac intenzivnog privređivanja (odlučnije usmeravanje investicija na rekonstrukcije i modernizacije postojećih ne-

Digitized by Google

go u gradnju novih kapaciteta), snažnije oslanjanje na kriterije robnog privređivanja te uvažavanje dohotka po radniku kao pokazatelja uspešnosti poslovanja radnih kolektiva u uslovima decentralizacije odlučivanja — bili su neki od uzroka usporavanja rasta zaposlenosti i porasta nezaposlenosti posle 1965. godine.

Poseban je problem što u strukturi lica koja traže zaposlenje više od polovine (tačnije 56,3) čine visokokvalifikovana, kvalikovana i lica sa visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem.

Oko 700 hiljada jugoslovenskih radnika nalazi se na privremenom radu u inostranstvu, još nisu iscrpljene rezerve radne snage u poljoprivredi, a među zaposlenim radnicima ima i izvesnih viškova (koji se različito procenjuju) bez kojih bi se proizvodnja mogla realizovati u nesmanjenom obimu i uz višu produktivnost rada. Sve to, zapravo, govori da se pred jugoslovenskom privredom i relativno dugoročno nalazi problem postizanja pune zaposlenosti. Rešavanje tog problema nije samo ekonomski već i politički i socijalni cilj koji se, međutim, može uspešno postupno ostvariti samo produktivnim zapošljavanjem.

3.3. Prirodni uslovi i izvori

Prirodni uslovi i izvori su pretpostavka proizvodnje i privrednog razvoja već zbog toga što proizvodnja znači prisvajanje prirode od strane čoveka i njeno prilagođavanje ljudskim potrebama. Oni kao takvi imaju nesumnjivo apsolutno značenje i značaj za proces društvene reprodukcije, to jest za reprodukciju i opstanak ljudske vrste uopšte. Prirodni uslovi i izvori su takođe dinamičan činilac privrednog razvoja. Stvar je u tome da je proizvodnja i sama uslovljena poznavanjem prirode od strane čoveka. Tako, na primer, mnogi prirodni izvori i uslovi dobijaju svoju ekonomsku valorizaciju i postaju činioci proizvodnje pošto su spoznate mogućnosti njihovog pretvaranja putem proizvodnje u upotrebne vrednosti. Ruda urana, nafta, zemni gas itd. postaju ekonomski činioci tek sa dolaženjem do spoznaje da se iz njih mogu proizvesti različiti vidovi energije. Isto važi i za mnoge druge prirodne izvore. Uopšte je poznavanje upotrebnih vrednosti i ekonomskih mogućnosti sadržanih u prirodi istorijski čin, kako je to i Marks govorio. Otuda je značaj svakog prirodnog izvora za proizvodnju relativan, menja se u vremenu i promene su uslovljene napretkom u tehnici i tehnologiji proizvodnje i na toj osnovi utemeljenoj spoznaji prirode.

Prirodni uslovi i izvori, i kada su poznate njihove upotrebne vrednosti nepoznanica su utoliko što se nemaju potpune i konačne informacije o njihovoj raspoloživosti. Ovo se prvenstveno odnosi na rudna bogatstva. Otuda geološko istraživanje, kao stalna aktivnost na iznalaženju novih izvora, menja postojeća saznanja o njihovoj raspoloživosti i konačno sva se saznanja o tome tretiraju kao procene.

Digitized by Google

Pored toga što su prirodni izvori neophodan uslov svake proizvodnje i privrednog razvoja uopšte, oni nerazvijenim zemljama koje su njima bogate mogu poslužiti kao osnova za sticanje deviza u međunarodnoj razmeni i obezbeđivanje tim putem uvoza opreme (koja im je neophodna za razvoj sopstvene privrede) i drugih dobara visoke prerade čiju proizvodnju još ne mogu same da ostvaruju.

Prirodni izvori i uslovi su veoma raznovrsni i nijima su obuhvaćeni: geografski položaj i klimatske okolnosti, raspoloživo zemljište pogodno za agrarnu proizvodnju i njegova konfiguracija, rečni tokovi i njihove energetske i plovidbene mogućnosti depoziti mineralnih sirovina, šumske površine i njihov drvni kapacitet, ležišta tečnih i čvrstih goriva. Neki prirodni uslovi i izvori su relativno trajni, mada ne i nepromenljivi. Takav je slučaj sa geografskim položajem, klimatskim uslovima, rečnim tokovima, konfiguracijom zemljišta itd. Proizvodne mogućnosti zasnovane na drugim prirodnim izvorima obnavljaju se, po pravilu, u sadejstvu čoveka i prirode. Takav je slučaj sa poljoprivrednim zemljištem i šumskim površinama, a svojim radom čovek može delimično da oblikuje i hidroenergetski potencijal, stvarajući veštačke akumulacije vode za rad hidroelektrana. Ova grupacija prirodnih izvora delom spada u prirodno a delom u takozvano društveno (ljudskim radom stvoreno) bogatstvo. Šume su tako delom dar prirode a delom su rezultat pošumljavanja golih zemljišnih površina. Poljoprivredno zemljište je takođe dar prirode, ali je u njegov proizvodni kapacitet »ugrađen« i ljudski rad (melioracije, poboljšavanje kvaliteta i plodnosti tla upotrebom hemijskih sredstava itd.). Treću grupu prirodnih izvora čine mineralna ležišta te rezerve čvrstih i tečnih goriva. Ona se odlikuju iscrpivošću poznatih rezervi tokom realizovanja proizvodnje, odnosno nemogućnošću njihovog obnavljanja ni dejstvom prirode ni delatnošću čoveka.

Ovakvo »razvrstavanje« prirodnih izvora i uslova ima značaja utoliko što svaka od tri kategorije zahteva specifičan prilaz ekonomske politike pri njihovom korišćenju. Čitalac i sam nazire da se seča drvne mase mora nalaziti u nekoj srazmeri sa njenom obnovom, da se iscrpivi resursi moraju eksploatisati uvek uz brigu o iznalaženju njenih još neotkrivenih rezervi ili čak o njihovoj supstituciji drugim izvorima iste ili slične upotrebne vrednosti. U daljim izlaganjima prirodne izvore i uslove razmatramo sledećim redosledom: (a) poljoprivredno zemljište i šumske površine; (b) energetski izvori i (c) mineralna ležišta metala i nemetala.

3.3a Poljoprivredno zemljište i šumske površine

1. Poljoprivredna proizvodnja i na njoj zasnovana proizvodnja hrane u poslednje dve-tri decenije sve više dobijaju na značaju u privrednom razvoju u međunarodnim i svetskim razmerama. Posedovanje dovoljnih površina kvalitetnog poljoprivrednog i po-

Digitized by Google

sebno obradivog zemljišta postaje zbog toga sve važnija ekonomska komparativna prednost pojedinih zemalja. Tu prednost ima i naša zemlja. Od ukupne površine Jugoslavije, koja iznosi 25.580.400 hektara, na poljoprivredno zemljište otpada nešto više od polovine (tačnije 55,7%), odnosno ono po stanovniku iznosi 0,62 hektara (videti tabelu 3). Važno je, međutim, zapaziti tendenciju smanjivanja poljoprivrednog zemljišta (a) u apsolutnom smislu (ono je 1984. godine manje nego 1939. za 746 hiljada hektara); (b) u relativnom smislu (ono je 1939. činilo 58,6, a 1984. godine — 55,7% od ukupne površine Jugoslavije) i (c) po stanovniku (sa 0,96 hektara u 1939. umanjeno je na 0,62 hektara u 1984). Njegovo apsolutno i relativno smanjivanje rezultat je brzog, posleratnog ekonomskog i društvenog razvoja, koji je zahtevao da se sve više zemljišta upotrebljava za širenje postojećih i izgradnju novih naselja i

TABELA 3.

AGRARNE POVRŠINE U JUGOSLAVIJI

	1939.	1956.	1965.	1975.	1984.
1. Površina Jugoslavije u 000 hektara	25.580,4	25.580,4	25.580,4	25.580,4	25.580,4
2. Poljoprivredno zemljište u 000 hektara	15.000,0	15.000,0	14.800,0	14.470	14.254
3. Poljoprivredno zemljište kao % od ukupnog (3=2 : 1)	58,6	58,6	57,9	56,6	55,7
4. Poljoprivredno zemljište po stanovniku u hektarima	0,96	0,85	0,76	0,68	0,62
5. Obradivo zemljište u 000 hektara	10.400	10.200	10.300	10.001	9.858
6. Obradivo zemljište kao:					
% od ukupnog	40,7	39,9	40,3	39,1	38,5
% od poljoprivrednog	69,3	68,0	69,6	69,1	69,2
7. Obradivo zemljište po stanovniku u hektarima	0,67	0,58	0,53	0,47	0,43

Izvori: *Jugoslavija 1945—1964*, »Statistički pregled«, SZS, Beograd, novembar 1965, str. 41 i 99, SGJ, 1970, str. 128, SGJ, 1981, str. 228 i SGJ, 1985, str. 229.

privrednih objekata, za izgradnju saobraćajnica, aerodroma, te mnogih vanprivrednih objekata. To se, naravno, dešava u etapi ekstenzivnog razvoja kroz koju smo posle drugog svetskog rata

Digitized by Google

prolazili. Taj se proces apsolutnog i relativnog smanjivanja poljoprivrednog zemljišta usporava kako se postupno prelazi na intenzivni razvoj u kome jenjava izgradnja novih privrednih i vanprivrednih objekata koja zahteva i nove površine, ustupanjem mesta rekonstrukcijama i modernizacijama postojećih objekata. Smanjivanje, pak, poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, uz dejstvo navedenog činioca, prouzrokovano je i rastom stanovništva. Bez obzira na sve manji relativan rast stanovništva u posleratnom periodu i na smanjivanje njegovih apsolutnih godišnjih priraštaja (videti tabelu 1), sada je teško prognozirati stabilizaciju stanovništva, u smislu izjednačavanja stopa nataliteta i mortaliteta.[7] Treba, prema tome, računati sa relativno dužim trajanjem tendencije smanjivanja poljoprivrednog zemljišta po stanovniku, koja će, doduše, biti sve usporenija. To nameće potrebu da se sve racionalnije koristi postojeći fond poljoprivrednog zemljišta, da se sve veći prinosi ostvaruju po jedinici poljoprivredne površine.

Unutar poljoprivrednog zemljišta njegov obradivi deo čini 69,2%, i ovaj je pokazatelj relativno stabilan. Nije dobro, međutim, što se poljoprivredno zemljište mahom smanjuje — smanjivanjem njegovog obradivog dela. Tako je obradiva površina u 1984. za 542 hiljade hektara manja nego u 1939. godini. Naime, obradivo zemljište po stanovniku smanjeno je sa 0,67 hektara (1939) na 0,43 hektara (1984). Prilikom naučne obrade ovog pitanja je utvrđeno da su veoma obdarene obradivim površinama zemlje kod kojih one iznose više od jednog hektara po stanovniku, da su njime bogate zemlje u kojima se taj pokazatelj kreće od 0,66 do 0,99 hektara, te da su prosečno nadarene zemlje sa 0,45 do 0,65 hektara obradive površine; siromašne i veoma siromašne obradivim površinama su zemlje u kojima su one po stanovniku ispod 0,33, odnosno 0,10 hektara. Jugoslavija nema u ovom pogledu razloga za zabrinutost, ali se ne može ni olako odnositi prema pojavama korišćenja obradivog zemljišta u nepoljoprivredne svrhe. Valja pomenuti da su neke zemlje Zapadne Evrope, koje su veliki proizvođači i izvoznici poljoprivrednih proizvoda, veoma siromašne obradivim zemljištem (ono je u Belgiji i Holandiji manje od 0,10 hektara po stanovniku).

U strukturi obradivog zemljišta, po prirodi stvari, dominiraju oranice i bašte (71,5%), ali je u njoj visoka zastupljenost i livada (21%). Na voćnjake i vinograde otpada 5,1, odnosno 2,4%.

2. Glavnina poljoprivrednog zemljišta (68,5) i još veći deo obradivih površina (83,8%) nalazi se u vlasništvu više od 2,5 miliona domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom. Naime, prema popisu stanovništva iz 1981. godine, naša je zemlja imala 2.676.314 domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom (koja, po statističkoj konvenciji, koriste najmanje 10 ari obradivog zemljišta ili

[7] Eksperti Svetske banke za obnovu i razvoj predviđaju da će do stabilizacije svetskog stanovništva doći tek u dalekoj budućnosti, 2150. godine. Videti belešku 4.

Digitized by Google

manje od 10 ari obradivog zemljišta, ali imaju određeni fond stočnih grla, odrasle živine ili košnice pčela). Te smo godine u privatnom posedu imali 9.806.147 hektara poljoprivrednog, odnosno 8.254.651 hektar obradivog zemljišta. Prema tome, u proseku je individualno poljoprivredno gazdinstvo imalo 3,7 hektara poljoprivrednog, odnosno 3,1 hektar obradivog zemljišta.[8] Ako se tome doda velika isparcelisanost poseda individualnih gazdinstava, onda se sve to skupa javlja kao otežavajuća okolnost za brže napredovanje poljoprivredne proizvodnje.

3. Prema popisu šumskog fonda iz 1979. godine, šumsko zemljište Jugoslavije iznosi 11,9 miliona hektara. Od toga na šumske površine otpada 9,1 (ili 84%) a na neobraslo šumsko zemljište 1,4 (ili 16%) miliona hektara. Šumska površina čini više od jedne trećine (ili, preciznije, 35,7%) od ukupnog jugoslovenskog tla, a po stanovniku ona iznosi 1979. godine 0,41 hektar. Prema oba ova pokazatelja, Jugoslavija zauzima visoko (peto i šesto) mesto na rang-listi evropskih zemalja. Zapremina drvne mase u našim šumama dostiže 1,1 milijardu kubnih metara ili 51,1 kubni metar po stanovniku. I po ovom pokazatelju nalazimo se među prvim zemljama u Evropi. U poređenju sa svetskim prosecima, situacija je manje povoljna jer šumska površina po stanovniku u svetu je iznad 1 hektara, a prostrane velike zemlje, kao što su SAD, SSSR i Kanada, imaju zapreminu drvne mase po stanovniku od 100, 250 i čak 1.250 kubnih metara.

Šumska površina u našoj zemlji je između dva popisa šumskog fonda (1961. i 1979) povećana za 432 hiljade hektara, ili za 5%. To je rezultat pošumljavanja goleti. Važno je pri tome da se kvalitet šumske površine, meren drvnom masom koju ona sadrži, stalno poboljšava. Šumska masa je u navedenom vremenskom rasponu povećana za 150 miliona kubnih metara (15%) ili u proseku godišnje za 18,75 miliona kubnih metara. U tom je intervalu stanovništvo, međutim, povećano za 19,5% tako da je došlo do izvesnog smanjenja drvne mase po stanovniku sa 53 (1961) na 51 (1979) kubnih metara.

Drvna masa u našoj zemlji je povećavana ne samo proširivanjem šumske površine već, pre svega povećavanjem drvne mase po hektaru šumske površine, i to sa 113,2 (1961) na 124,3 (1979) kubna metra.

Prirast drvne mase od 150 miliona kubnih metara koji je ostvaren u periodu između dva popisa šumskog fonda i koji je kao takav prosečno godišnje uvećavan za po 0,8%, sa 37,5%, uslovljen je prosečnim godišnjim povećavanjem šumske površine (po stopi rasta od 0,3% prosečno godišnje), a sa 62,5% povećavanjem drvne mase po hektaru (po stopi rasta od 0,5% prosečno godišnje). Sasvim je sigurno da budućnost u pogledu povećavanja drvne mase pripada intenzivnim oblicima, to jest povećavanju njenog obima

[8] Izvor: SGJ, 1984, str. 226 i 241 i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku. *Domaćinstva koja imaju poljoprivredno gazdinstvo*..., br. 13 od 28. I 1985.

Digitized by Google

po jedinici šumske površine, s obzirom na ograničene mogućnosti pošumljavanja novih površina.

Struktura drvne mase naše zemlje nije povoljna. Nju sa oko 70% čini manje kvalitetno listopadno, a tek sa 30% kvalitetnije četinarsko drvo.

Najzad, ni posedovna struktura šumske površine u našoj zemlji nije povoljna jer je dve trećine te površine u vlasništvu građana, a samo jedna trećina u društvenom vlasništvu.

Ipak, imajući u vidu sve navedene činjenice, naša je zemlja relativno bogata ovom vrstom obnovljivog prirodnog bogatstva.

3.3b. Energetski izvori

Energetsku osnovu naše civilizacije čini pet prirodnih izvora. To su (1) ugalj, (2) rečni tokovi ili hidroenergetski potencijal, (3) nafta, (4) prirodni gas i (5) uran. Pored njih, na pomolu je šire korišćenje sunčeve energije, istražuju se mogućnosti upotrebe morske vode kao energetskog izvora, a u izgledu su i neke druge energetske solucije s manjom ili većom verovatnoćom njihove šire primene u budućnosti.

1. Ugalj je najizdašniji energetski resurs naše zemlje. Istovremeno je i stepen istraženosti rezervi uglja najviši. Ukupne rezerve uglja kojima raspolažemo iznose 23,3 milijarde tona. Od toga **bilansne zalihe,** to jest ustanovljene zalihe koje se pri postojećoj tehnici i tehnologiji eksploatacije i prerade mogu rentabilno koristiti, dostižu 8,8 milijardi tona. Preostalu glavninu naših rezervi uglja (oko 14,5 milijardi tona) čine **vanbilansne zalihe** (to jest tačno ustanovljene zalihe koje se pri postojećoj tehnici i tehnologiji eksploatacije i prerade ne mogu rentabilno koristiti) i **potencijalne zalihe** (odnosno zalihe za koje nisu potpuno ustanovljene konture obima, ležišnih uslova i kvaliteta).[9]

Struktura bilansnih rezervi uglja nije zadovoljavajuća. One se sa 84,1% sastoje iz niskokaloričnog lignita sa, 15,5% iz mrkog uglja, a samo sa 0,4% iz visokokaloričnog kvalitetnog kamenog uglja.

Treba dalje imati u vidu da se bilansne rezerve uglja ne mogu iz različitih razloga potpuno eksploatisati. Od naših bilansnih rezervi uglja na njihovu iskoristivu količinu otpada oko 6 milijardi tona, odnosno 69%.

Kada se učine poređenja sa svetskim i evropskim prosekom rezervi uglja po stanovniku, onda se dolazi do saznanja o tome da ni iskoristive, a pogotovu ukupne »... naše rezerve ugljena nisu velike«.[10]

---

[9] Podaci iz dokumentacije Geološkog instituta u Beogradu. Definicije različitih vrsta rezervi date prema Zakonu o jedinstvenom načinu utvrđivanja, evidentiranja i prikupljanja podataka o rezervama mineralnih sirovina..., »Službeni list SFRJ«, br. 53/1977.

[10] Dugoročni program ekonomske stabilizacije, *Strategija dugoročnog razvoja energetike Jugoslavije*, knjiga 3, izdanje CRS, Beograd, 1983, str. 129.

Digitized by Google

Jugoslavija je 1939. godine proizvela svega 7 miliona tona uglja. Tu proizvodnju posle drugog svetskog rata nadmašuje već 1947, kada je proizvela 9,3 miliona tona, a 1984. godine — 65,1 milion tona. Na taj način, u posleratnom periodu 1948—1984. godine (1947 = 100) proizvodnja uglja je u proseku godišnje povećavana za po 5,3%. Postojeće iskoristive bilansne rezerve uglja omogućavaju proizvodnju na nivou iz 1984. u narednih 92,2 godine. Ukoliko se posleratna brzina rasta te proizvodnje ekstrapolira u budućnosti, onda bi se iskoristive rezerve iscrple za oko 85 godina.[11]

2. Procenjuje se da godišnji energetski potencijal naših rečnih tokova iznosi 110 milijardi kilovat-časova. Tehnički je moguće na toj osnovi proizvoditi 66, dok ekonomski isplativa proizvodnja iznosi 55 milijardi kilovat-časova godišnje.[12]

U poslednjoj godini međuratnog perioda (1939) u našoj je zemlji proizvedeno svega 566 miliona kilovat-časova hidroelektrične energije. Već 1947. ta se proizvodnja nadmašuje i iznosi 598 miliona, a zatim je 1948. ona veća od jedne milijarde (tačnije, iznosi 1,053 hiljade) kilovat-časova. U 1984. godini proizveli smo 25,9 milijardi kilovat-časova. Na taj način, u periodu 1948—1984. godine (1947 = 100) proizvodnja hidroelektrične energije je u proseku godišnje povećavana za po 8,7%, i to je osetno brži rast od rasta društvenog proizvoda.[13]

Naša zemlja sa već dostignutim nivoom proizvodnje hidroelektrične energije koristi oko polovine (tačnije, u 1984. godini 47,1%) svog hidroenergetskog potencijala. Ekonomski podoban za eksploataciju godišnji potencijal Drine sa Pivom i Tarom iznosi oko 8, Vardara sa pritokama oko 3 i Neretve takođe oko 3 milijarde kilovat-časova.[14] Ostale reke (Drava, Sava, Morava, Bosna i druge) sa manjim su padovima, pa im je i energetski potencijal manji. Ukoliko bi u narednim godinama proizvodnja hidroelektrične energije bila povećavana u proseku godišnje za po 5% (dakle, nešto brže od planiranog rasta društvenog proizvoda Jugoslavije do 2000. go-

[11] Ako sa Z obeležimo bilansne rezerve određenog rudnog bogatstva (u ovom slučaju uglja), sa P proizvodnju rude u početnoj godini posmatranog perioda (u ovom slučaju, u 1984), sa r stopu rasta te proizvodnje u narednih n godina (dok se rezerve ne budu iscrple), onda važi obrazac

$$Z = P\int_0^n e^{rn}\,dt = P_0\left[\frac{1}{r}e^{rn}\right] - p_0\left[\frac{1}{r}e^{ro}\right]$$

$$Z = \frac{P_0}{r}(e^{rn} - 1) \Rightarrow \frac{Zr}{p_0} + 1 = e^{rn}$$

$$\ln\left(\frac{Zr}{p_0} + 1\right) = rn \Rightarrow n = \frac{\ln\left(\frac{Zr}{p_0}\right)}{r}$$

Poslednji obrazac smo primenili u izračunavanju perioda iscrpivosti rezervi uglja.

[12] Izvor naveden u belešci 10.

[13] Izračunato prema izvorima Jugoslavija 1945—1964, »Statistički pregled«, Beograd, novembra 1965, str. 146 i SGJ, 1985, str. 268.

[14] Izvor naveden u belešci 10.

Digitized by Google

dine), onda bi se za 15 godina, znači, do isteka ovog stoleća, ostvarila godišnja proizvodnja od 55 milijardi kilovat-časova, koliko iznosi ekonomski podoban za eksploataciju hidroenergetski potencijal naših reka. To, zapravo, kazuje da, dugoročno posmatrano, hidroenergija nije trajnija energetska budućnost naše zemlje, kao uostalom, ni drugih zemalja.

3. Naša zemlja nema bogatih nalazišta nafte. Nada se krije u činjenici da rezerve ovog energetskog resursa još nisu dovoljno istražene. Bilansne rezerve nafte iznose svega oko 40 miliona (ili, tačnije 39.952 hiljade) tona. Vanbilansne su višestruko veće i iznose 259,4 miliona tona. Potencijalne rezerve su daleko veće od bilansnih i vanbilansnih, ali one kao takve još nisu pouzdan oslonac, s obzirom na neizvesnost njihovog postojanja i još veću neizvesnost mogućnosti i ekonomske isplativosti njihove eksploatacije.[15]

Proizvodnja nafte u našoj zemlji iznosila je 1939. godine tek hiljadu tona. Već prvih posleratnih godina ta proizvodnja beleži nagli skok (1947. dostiže 33 hiljade tona), a 1984. godine iznosi oko 4 miliona (odnosno, tačnije, 4.044 hiljade) tona. Na taj način, proizvodnja je u proseku godišnje povećavana za po 13%. Tako brz rast proizvodnje proističe iz njene vrlo niske startne osnove (u 1947. godini 33 hiljade tona). Kasnije je rast proizvodnje nafte usporen i povremeno sve slabiji, tako da je proizvodnja u 1984. godini manja nego u 1978. Zapazimo uz put da se sa usporavanjem rasta proizvodnje nafte ubrzavao rast proizvodnje uglja. (Godine 1978. proizvodnja uglja je iznosila 39,7, a 1984. godine — 65,1 milion tona, odnosno u tom vremenskom intervalu ona u proseku godišnje raste za po 8,2.%[16])

Na osnovu bilansnih rezervi ne može se računati na dugoročniju proizvodnju nafte, ali valja imati u vidu mogućnosti pretvaranja vanbilansnih i potencijalnih rezervi u bilansne, sa napredovanjem tehnike i tehnologije u eksploataciji nafte i sa daljim geološkim istraživanjima.

4. Ukupne rezerve prirodnih plinova u našoj zemlji iznose 225 milijardi kubnih metara; bilansne rezerve — 46,2, vanbilansne 48,2 i potencijalne 130,7 milijardi kubnih metara.

Proizvodnja prirodnih plinova je u poslednjoj predratnoj godini iznosila 2,6 miliona kubnih metara. U prvim posleratnim godinama ona se naglo uvećava (1946 — 8,5, a 1947 — 11,6 miliona m^3), da bi sukcesivnim rastom 1984. godine dostigla oko 2 milijarde kubika (tačnije 1983. godine — 2.090 miliona, a 1984 — — 1.998 miliona m^3). Njena godišnja stopa rasta za ceo posleratni period (1948—1984, 1947 = 100) iznosi 13,9%. Ta je stopa rasta izuzetno visoka i zbog izrazito niske startne osnove. Već je samo po sebi jasno da bilansne rezerve obezbeđuju proizvodnju na nivou 1984. za naredne 23 godine. Taj se period skraćuje zavisno od brzine rasta proizvodnje u narednim godinama, te čitalac to može i

[15] Izvor naveden u belešci 9.
[16] Izvor naveden u belešci 13.

Digitized by Google

sam izračunati koristeći se obrascem iz beleške 11. Ovde, međutim, važi isti zaključak, prethodno izveden za naftu: rezerve prirodnih plinova nisu dovoljno istražene, a visoke vanbilansne i potencijalne zalihe svakako će sa napredovanjem tehnologije i daljim geološkim istraživanjima prelaziti u bilansne.

5. Registrujmo ukratko da ukupne rezerve urana u našoj zemlji iznose 84,9 miliona tona. U okviru toga bilansne rezerve dosežu 2,3, vanbilansne 3,3 i potencijalne — 79,3 miliona tona. U okviru bilansnih rezervi njihov iskoristivi deo iznosi 1,9 miliona tona. Računa se da bi na osnovu bilansnih rezervi uranove rude u našoj zemlji mogle da rade tri nuklearne elektrane. Isto tako, sama ruda urana vrlo malo učestvuje u troškovima proizvodnje atomske energije, tako da se proizvodnja ove energije može zasnivati i na uvoznoj rudi.

Međutim, proizvodnja atomske energije izaziva velike kontroverze. Rizici po prirodnu sredinu i ljudske živote su veliki (od mogućih kvarova na reaktorima i nekontrolisane radijacije, koja otuda potiče, od teškoća skladištenja otpadnih materijala koji zadržavaju mogućnost i opasnost daljeg zračenja; nuklearne elektrane su posebno opasne u ratnim uslovima kada služe kao meta agresoru itd.).

6. Zaključujući izlaganja o energetskim izvorima navodimo opštu tendenciju u svetu da se u strukturi primarne energije poslednjih decenija smanjuje učešće uglja, a povećava udeo ostalih oblika primarne energije (nafte, gasa i hidroenergije). Ugalj i nafta su ipak dva glavna oblika primarne energije i oni u potrošnji energije učestvuju sa oko 90%. Javljaju se i kao međusobni supstituti — smanjivanje učešća uglja u potrošnji primarne energije omogućeno je povećavanjem učešća nafte u toj potrošnji. Pomenuta tendencija je unekoliko poremećena tokom 70-ih godina zbog porasta cena nafte na svetskom tržištu. Računa se sa suprotnim trendom u narednim decenijama — smanjivanje udela nafte, a povećavanje učešća uglja u ukupnoj proizvodnji i potrošnji primarne energije.

Energetski izvori naše zemlje nisu naročito izdašni. U nekima od njih zaostajemo za evropskim zemljama i za svetskim prosekom, a u nekima prednjačimo (vodne snage). Naše rezerve su nedovoljno istražene te otuda skromne razmere bilansnih a obilate vanbilansnih i posebno potencijalnih zaliha.

3.3c. Mineralna ležišta metala i nemetala

1. Mineralna ležišta metala su prirodna pretpostavka svake industrijalizacije. U njihovom ekonomskom ocenjivanju važne su najpre raspoložive rezerve rude u kojima je sadržana korisna materija metala, a zatim kvalitet rude meren sadržajem metala u njoj. Osim toga, na troškove ekstrakcije rude utiče i dubina na

Digitized by Google

kojoj se nalaze rudna ležišta i uopšte njihova dostupnost. Otuda visoki troškovi ekstrakcije rude, te dobijanja metala iz nje, zbog toga što je ona siromašna njime, mogu često biti razlog što zemlja uvozi rudu iz inostranstva, a svoje rezerve ne iskoristi. Ovaj momenat ističemo zbog toga što je u znatnoj meri svojstven i našoj zemlji.

Opšti pregled najvažnijih ruda metala, koji dajemo u tabeli 4, pokazuje da naša zemlja:

(a) raspolaže vrlo bogatim nalazištima rude gvožđa i drugih metala (mangana, na primer), na kojima se zasniva crna metalurgija, te da ne oskudeva u rezervama rude obojenih metala kao prirodnog oslonca obojene metalurgije;

(b) još nije ostvarila potpun uvid u ekonomski potencijal svojih rudnih ležišta. Otuda i veliki raskorak između bilansnih i potencijalnih rezervi. Zbog toga ne treba da posebno zabrinjava relativno skromni obim bilansnih rezervi kod boksitne i bakarne rude.

Krupan je ekonomski problem — nedovoljan i opadajući sadržaj metala u rudi, što ima za posledicu visoke i stalno rastuće troškove eksploatacije. Tako, na primer, sadržaj gvožđa u gvozdenoj rudi iznosi (u %) sukcesivno 38 (1971—1973), 35 (1976—1978), 31,5 (1980—1981). Kod glavnih svetskih proizvođača gvozdene rude pomenuti pokazatelj dostiže 60 i više postotaka.[17] Zbog toga (i još nekih razloga) naša je zemlja rad svojih željezara delom zasnivala i na uvoznoj rudi koja je bila bogatija gvožđem. Slična je situacija i sa još nekim, inače izuzetno važnim, rudama: (a) godine 1939. u proizvedenoj bakarnoj rudi bilo je 4,2% bakra, a 1982. samo 0,6% (kod najvažnijih svetskih proizvođača bakarne rude ovaj je pokazatelj mnogo povoljniji: Kanada 1,9%, Zambija 4%, Zair 5%, Španija 2,3% itd.); (b) kod rude olova i cinka sadržaj tih metala u njoj iznosio je 1949. godine 5,5% i postupno se smanjivao, te je u 1982. godini bio 4,6%. (Iz te se rude, međutim, dobija i srebro — 110 kg iz jedne tone, zatim bizmut te pirit i piritin, što povećava rentabilnost njene eksploatacije. Sadržaj olova i cinka u toj rudi u SAD je manji nego kod nas, ali je višestruko veći u Australiji, koja je najveći svetski proizvođač i kod koje se pomenuti pokazatelj kreće od 21 do 30%.)

Proizvodnja rude u našoj zemlji ostvarivana je dosta neujednačenom dinamikom. U celini je, međutim, ekstraktivna industrija tokom celog posleratnog perioda imala sporiji rast od prerađivačke, te je snabdevanje prerađivačke industrije potrebnim sirovinama vršeno dobrim delom uvozom. Cene sirovina su sve do privredne reforme iz 1965. godine bile pod kontrolom i u disparitetnom odnosu naspram cena finalnih dobara. Ulaganja u proizvodnju sirovina su tako bila manje rentabilna od ulaganja u prerađivačku industriju. Zbog toga su i nastale strukturne dispropor-

[17] Navedeno prema knjizi: *Ekonomika Jugoslavije* — Opći dio, »Informator«, Zagreb, 1984, str. 254 (redakcija Jakov Sirotković, Vladimir Stipetić).

Digitized by Google

TABELA 4.
LEŽIŠTA MINERALNIH RUDNIH REZERVI

u 000 tona

	Bilansne	Iskoristive	Van-bilansne	Potencijalne	Proizvodnja 1939.	Proizvodnja 1947.	Proizvodnja 1984.	Stopa rasta 1948—1984. u %	x^a 1	x^b 2
	1	2	3	4	5	6	7	8	9=1:7	10
Ruda gvožđa (uključujući i niklonosno gvožđe)	776.192	690.226	404.151	2.344.017	667	739	5321	5,3	145,9	42,3
Manganova ruda	20.268	17.988	2.291	6.230	6	13	21	1,3	965,1	116,0
Bakarna ruda	670.884	631.250	526.768	1.415.972	984	812	25279	9,3	26,5	16,9
Boksitna ruda (crveni boksiti)	80.472	58.972	73.365	236.567	719	88	3347	9,8	24,0	15,8
Ruda olova i cinka	135.718	106.431	38.736	385.060	775	739	4634	5,0	29,3	18,0
Ruda antimona	1.699	732	3.354	33.469	19	36	51	0,9	33,3	19,6
Magnezit	86.984	72.732	16.698	16.454	33	38	326	5,7	266,8	53,3

a Vreme iscrpivosti bilansnih rezervi na bazi proizvodnje iz 1984.

b Vreme iscrpivosti bilansnih rezervi ako bi se proizvodnja godišnje uvećavala po stopi rasta od 5%, izračunato po obrascu navedenom u belešci 11.

Izvori: (1) Materijali Geološkog instituta u Beogradu; (2) Jugoslavija 1945—1964, statistički pregled, Beograd, novembar 1965, str. 146—147 i (3) SGJ — 1985, str. 268—270.

Digitized by Google

cije u jugoslovenskoj privredi i posebno industriji i, na toj osnovi, njihova velika zavisnost od uvoza. Poslednjih godina čine se veliki napori da se te disproporcije koriguju, ali to je dugoročniji proces. Informacije o proizvodnji metala na osnovi rudnih iskopina pružamo u tabeli 5. Podaci iz te tabele pokazuju ogromni napredak u odnosu na poslednju godinu međuratnog perioda i na posleratno početno stanje. Treba, međutim, imati u vidu (a) da je niska startna osnova neke stope rasta učinila izuzetno visokima (kod aluminijuma i čelika, na primer); (b) da je ubrzaniji rast započet dosta kasno (kao i kod proizvodnje rude) i (c) da proizvodnja sirovog čelika visoko nadmašuje proizvodnju sirovog gvožđa i kao takva se zasniva na uvozu, baš kao što smo i ranije naveli da se domaća proizvodnja sirovog gvožđa jednim delom zasniva na uvoznoj rudi.

2. Jugoslavija je veoma bogata rudnim ležištima nemetalnih sirovina, pre svega magnezita, a zatim i azbesta. Osim toga, ona raspolaže ležištima soli, kvarcnog peska, gline, laporca i još nekih materija koje su značajne za građevinsku delatnost, industriju stakla, porculana itd.

TABELA 5.
PROIZVODNJA NAJVAŽNIJIH METALA

	Obim u 000 tona			Indeks		Stopa rasta 1948—1984.
	1939.	1947.	1984.	1984. 1939=100	1984. 1947=100	
Sirovo gvožđe	101	162	2.855	2.827	1.762	7,8
Sirovi čelik	235	311	4.236	1.803	1.362	12,8
Anodni bakar	42	37	176	419	476	4,2
Elektrolitski bakar	12	14	128	1.067	914	6,0
Aluminijum u bloku	1,8	1,3	302	16.778	23.230	14,7
Rafinirano olovo	11	40	83	755	205	2,0
Cink	5	6	93	1.860	15.500	7,4

Izvor: kao kod Tabele 3.

Napominjemo da izvanredne prirodne pogodnosti za proizvodnju cementa, cigle i opeke nisu dovoljno iskorišćene, te smo ove proizvode tokom posleratnog perioda uvozili, a ni današnja proizvodnja nije dovoljna da zadovolji naše potrebe za njima.

*
* *

Digitized by Google

U celini posmatrano, naša zemlja nija nije do sada u prirodnim resursima imala ograničenja za svoj privredni razvoj. Skromnije rezerve nafte mogle su biti nadoknađene intenzivnijom upotrebom uglja, ali te su mogućnosti nedovoljno korišćene. Bogati kompleksi poljoprivrednog, obradivog i šumskog zemljišta, za sada zadovoljavajuće bilansne rezerve rude crnih i obojenih metala, te njihove znatno veće potencijalne rezerve, neiskorišćene rezerve hidroenergetskog potencijala, velike prirodne mogućnosti za proizvodnju nemetalnih sirovina i građevinskog materijala predstavljaju nesumnjivo zadovoljavajuću prirodnu osnovu budućeg privrednog razvoja. Time se, naravno, ne umanjuje potreba i neophodnost racionalnog odnosa prema njoj.

Ovoj konstataciji treba dodati da se značajne ekonomske pogodnosti ogledaju u geografskom položaju, jadranskoj obali, prirodnim lepotama, povoljnim klimatskim uslovima, plovidbenim mogućnostima naših reka i nekim drugim momentima.

3.4. Osnovni proizvodni fondovi
3.4a. Proizvedeno društveno bogatstvo

Pod proizvedenim društvenim bogatstvom podrazumevamo ukupna dobra koja su proizvedena ljudskim radom prethodnih i sadašnjih generacija i kao takva su na raspolaganju za direktno (potrošna dobra) ili posredno (proizvodna dobra) zadovoljavanje ljudskih potreba. Već ova definicija ukazuje na globalnu podelu društvenog bogatstva na proizvodna i potrošna dobra.

U okvir prve grupe dobara ulaze: osnovni fondovi u privredi, poslovne zalihe (sirovina, reprodukcionih materijala, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda) i investicije što su u toku. U okvir druge grupe dobara ulaze: osnovni fondovi u vanprivredi, stambene zgrade i trajna potrošna dobra u domaćinstvima.

Proizvedeno društveno bogatstvo je promenljiva ekonomska kategorija, te je njegovo sistematsko statističko registrovanje i praćenje u statističkim serijama skopčano sa velikim teškoćama i izdacima. Zbog toga je u navedenim stavkama društvenog bogatstva izostala kategorija kratkotrajnih potrošnih dobara koja služe za svakodnevnu upotrebu, kao što su prehrambeni, tekstilni i drugi potrošni artikli relativno kraćeg veka trajanja, koji inače po definiciji moraju činiti važnu stavku proizvedenog društvenog bogatstva. Ni sve navedene stavke društvenog bogatstva nisu obuhvaćene sistematskim statističkim praćenjem. To je slučaj sa poslovnim zalihama, trajnim potrošnim dobrima kod domaćinstava, stambenim zgradama i još nekima. Zbog toga se statistička evidencija društvenog bogatstva zasniva na povremenim procenama. Ove, pak, mogu biti vršene od strane zvaničnih statističkih institucija ili pojedinačnih naučnih radnika (kao što je to slučaj sa proizvedenim društvenim bogatstvom Jugoslavije koje prikazujemo u tabeli 6).

Digitized by Google

Proizvedeno društveno bogatstvo prema njegovim komponentama, koje smo napred naveli, u našoj zemlji se sa 59,7% (1953), odnosno sa 63,3% (1975) sastoji iz proizvodnih i sa 41,3, odnosno 36,7% iz potrošnih fondova. U celini posmatrano, njega sa 81,1% (1953), odnosno 70,2% (1975) čine fiksni fondovi, a sa 18,9, odnosno 29,8% (1975) — opticajni deo proizvodnih (poslovne zalihe i investicije što su u toku) i trajnih potrošnih dobara. Neke pouzdanije zaključke o promeni u strukturi proizvedenog društvenog bogatstva u dve posmatrane godine ne možemo izvoditi s obzirom na okolnosti da statistički nisu obuhvaćena kratkotrajna potrošna dobra. Ipak, tabela 6 pruža globalnu informaciju, te je zbog toga i navodimo.

Zapazimo da u strukturi proizvedenog društvenog bogatstva dominiraju osnovni fondovi u privredi (49,0% — 1953. i 45,2% — 1975) i stambene zgrade (27,7% — 1953. i 19,7% — 1975), i ove dve stavke čine tri četvrtine (76,7%) u 1953, odnosno dve trećine (64,9%) u 1975. od ukupnog proizvedenog društvenog bogatstva. na okolnost da statistički nisu obuhvaćena kratkotrajna potrošnja ljaju osnovni fondovi u privredi i njima posvećujemo dalji tekst u ovom delu trećeg poglavlja.

TABELA 6.

PROIZVEDENO DRUŠTVENO BOGATSTVO JUGOSLAVIJE*

	1975. u milijardama dinara	Struktura u %	
		1953.	1975.
Ukupno	1.740,3	100,0	100,0
Fiksni fondovi	1.220,7	81,1	70,2
— u privredi	787,2	49,0	45,2
— u vanprivredi	91,6	4,4	5,3
— stambene zgrade	341,9	27,7	19,7
Poslovne zalihe	232,2	7,6	13,3
Investicije u toku	84,3	3,1	4,8
Trajna potrošna dobra u domaćinstvu	203,1	8,2	11,7

* Proizvedeno društveno bogatstvo za 1953. godinu dato je prema procenama prof. dr Ive Vinskog, a za 1975. prema procenama SZS. Izvor: *Jugoslavija 1945—1985;* SZS, Beograd, 1986, str. 62.

3.4b. Značaj osnovnih proizvodnih fondova za privredni razvoj

Osnovni proizvodni fondovi predstavljaju vrednosni izraz svih ulaganja u proizvodnju koja postupno tokom više (uzastopno) ponavljanih proizvodnih procesa prenose svoju vrednost na nove proizvode. Glavninu osnovnih proizvodnih fondova (više od devet desetina) čini vrednost opreme (mašina, uređaja i instrumenata) i građevinskih objekata.[18] Osnovni proizvodni fondovi su

[18] Preostali, marginalni deo osnovnih proizvodnih fondova čine patenti, licence, kupljena tehnička dokumentacija itd.

Digitized by Google

po svojoj suštini vrednosni izraz sredstava za rad. Od obima sredstava za rad prvenstveno zavisi mogućnost proizvodnog angažovanja radno sposobnog stanovništva. Otuda je bitno obeležje nerazvijenih zemalja oskudnost sredstava za rad i, na toj osnovi, nedovoljna proizvodna angažovanost radne snage. Obilje sredstava za rad kojim se odlikuju razvijene zemlje savremenog sveta pruža mogućnost da se u njima ostvari puna zaposlenost. Ove mogućnosti se, međutim, u njima ne realizuju u celini zbog kapitalističkog produkcionog odnosa i profitne motivacije proizvodnje.

Sredstva za rad — kao esencija osnovnih proizvodnih fondova — posmatrana u odnosu na broj zaposlenih u privredi, to jest sredstva za rad po zaposlenom (tehnička opremljenost rada) bitno opredeljuju i nivo produktivnosti rada. Niža produktivnost rada u nerazvijenim u odnosu na razvijenije zemlje dobrim se delom može objasniti i njihovim zaostajanjem u tehničkoj opremljenosti rada.[19]

Stepen razvijenosti jedne privrede se prvenstveno izvodi iz obima osnovnih proizvodnih fondova po stanovniku (a delom i po zaposlenom), ali se, u suštini, jedna nacionalna ekonomija može smatrati razvijenom tek kad se u njoj ovlada proizvodnjom sredstava za rad, to jest prvenstveno proizvodnjom opreme. I u ovom pogledu postoji jasna linija razgraničenja između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Prve su izraziti izvoznici opreme i kreatori novih sredstava za rad, dok druge uglavnom uvoze opremu i u tom su pogledu tehničko-tehnološki veoma zavisne od razvijenih zemalja.

Tehničku strukturu osnovnih proizvodnih fondova čini srazmera u kojoj su u njima zastupljeni oprema i građevinski objekti. Niži nivoi privredne razvijenosti i početne etape privrednog razvoja odlikuju se visokim udelom građevinskih objekata i niskim učešćem opreme u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova. Sa odmicanjem privrednog razvoja te se srazmere menjaju u prilog opremi, tako da na visokom nivou privredne razvijenosti na opremu otpada više od četiri petine osnovnih proizvodnih fon-

[19] U Izveštaju Svetske banke za obnovu i razvoj iz 1984. godine nailazi se na podatke koji ilustruju izuzetno velike razlike između visokorazvijenih i nerazvijenih zemalja u obimu investiranog kapitala po novozaposlenom radniku. U SAD se po novozaposlenom radniku za tehničko opremanje radnog mesta osnovnim sredstvima investira 1980. godine 189, u Zapadnoj Nemačkoj 481, u Francuskoj 461, a u Japanu čak 535 hiljada dolara (kupovne snage iz 1980). Istovremeno, taj podatak iznosi u Bangladešu 1,1, Etiopiji 1,53, Nepalu 1,26, Ruandi 1,66, Keniji 4,7, Egiptu 9, Tajlandu 10,7, Kolumbiji 10,1 itd. hiljada dolara. Takve razlike u investicijama po jednom novom radniku (po novom radnom mestu) svakako su glavni razlog daljeg produbljavanja razlika u nivou produktivnosti rada i razvijenosti uopšte između visokorazvijenih zemalja i zemalja u razvoju *(World Development Report*, 1984, str. 87).

Digitized by Google

dova. I po tome se visokorazvijene zemlje savremenog sveta bitno razlikuju od zemalja koje za njima zaostaju u nivou razvijenosti.

Visoko učešće građevinskih objekata u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova na nižim nivoima razvijenosti i u početnim etapama privrednog razvoja rezultat je investicione aktivnosti usmerene na gradnju novih proizvodnih kapaciteta. Kako mreža proizvodnih kapaciteta sa protokom razvoja postaje sve gušća, to se težište investicione aktivnosti pomera sa gradnje novih na rekonstrukciju i modernizaciju postojećih kapaciteta, s posledicom rastućeg učešća opreme u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova.

Ekonomsku strukturu osnovnih proizvodnih fondova čini njihov raspored po privrednim sektorima. Po prirodi stvari, privredni razvoj kao dugoročan društveno-ekonomski tok može se poistovetiti sa industrijalizacijom. Iz toga sledi da na nižim nivoima privredne razvijenosti u ekonomskoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova dominiraju poljoprivredni inventar, zanatska sredstva rada i transportni kapaciteti niskog tehničko-tehnološkog i ekonomskog nivoa. Industrijalizacija, zavisno od brzine njenog ostvarivanja, ovo stanje menja u dva pravca. Prvo, osnovni proizvodni fondovi industrije postaju rastuća i dominirajuća stavka ekonomske strukture ukupnih osnovnih proizvodnih fondova. Drugo, pod uticajem razvoja industrije, u kojoj se inače kreira oprema za ukupnu privredu, dolazi do tehničko-tehnološkog osavremenjavanja osnovnih proizvodnih fondova u svim sektorima privrede.

Najzad, valja pomenuti da je proizvodnja sredstava za rad područje najdinamičnijeg ispoljavanja naučno-tehničkog progresa. U tom pogledu vremenski univerzalno značenje ima Marksova postavka da se epohe u razvoju ljudskog društva ne razlikuju po tome šta se proizvodi, već čime se proizvodi, to jest kakvim sredstvima za rad. Sredstva za rad su omogućavala prelazak sa ručnog na mehanizovani i sa ovog na poluautomatizovani i automatizovani način proizvodnje. Ona su preuzimala na sebe niz funkcija koje su prvobitno bile isključivo vezane za umne i fizičke aktivnosti čoveka i koje su se odnosile na preradu prirodne materije u upotrebne vrednosti. Najnoviji prodori u proizvodnji sredstava za rad znače proizvodnju uređaja koji u proizvodnom procesu preuzimaju i misaone i logičke funkcije, obradu informacija i reagovanje na njih, koje su u najbližoj prošlosti u celini pripadale, a i danas svojom glavninom pripadaju čoveku. Razvijene zemlje u ovom pogledu daleko prednjače i na tome sve više zasnivaju svoju ekonomsku superiornost nad nerazvijenima.

Najzad, rast osnovnih proizvodnih fondova, te promene u njihovoj tehničkoj strukturi i sektorskom rasporedu svojevrsni su indikatori privrednog razvoja. Time se stvaraju neophodni uslovi za aktiviranje drugih proizvodnih činilaca — radne snage i prirodnih izvora, te, na toj osnovi, za rast proizvodnje i progresivne strukturne performanse u njoj.

Digitized by Google

3.4c. Nasleđeno stanje, te dinamika i struktura osnovnih proizvodnih fondova

1. Osnovni poizvodni fondovi, prema procenama akademika Iva Vinskog[20], iznosili su na današnjoj teritoriji Jugoslavije 1910. godine 22.900 miliona dinara kupovne snage iz 1953. godine. Prvi svetski rat donosi razaranja koja fiksni kapital Jugoslavije smanjuju na iznos od 21.500 miliona dinara u 1919. godini. U daljem toku osnovni proizvodni fondovi beleže rast, dostižući u 1929. iznos od 27.480, a u 1939. godini — 32.400 miliona dinara, što je kumulativan rast, u odnosu na 1919. godinu, od 20, odnosno 51%. Oni se u proseku u prvoj međuratnoj deceniji (1920—1929, 1919=100) godišnje povećavaju za po 2,4%, u drugoj deceniji (1930—1939, 1929=100) prosečna godišnja stopa njihovog rasta iznosi 1,8%, a u celom međuratnom periodu (1920—1939, 1919 = =100) isti pokazatelj iznosi 2,1%. Analogne stope rasta stanovništva iznose 1,49, 1,43 i 1,44 tako da dolazimo do saznanja o tome da su osnovni proizvodni fondovi po stanovniku u dve međuratne decenije posebno i u celom međuratnom periodu u proseku godišnje rasli za po 0,9% (2,4 — 1,5), 0,4% (1,8 — 1,4) i 0,7% (2,1 — 1,4). Rast ovakvog intenziteta osnovnih proizvodnih fondova (pod kojim podrazumevamo njihov iznos po stanovniku) graniči se sa stagnacijom i ilustruje odsustvo življih razvojnih tokova u našoj zemlji u međuratnom periodu. Kako se osnovni proizvodni fondovi kreiraju investicijama i u svakom datom momentu predstavljaju kumulativ prethodnih investicija u osnovna sredstva, to njihov spori rast u međuratnom periodu ilustruje i odsustvo većih investicionih napora i razvojnih pregnuća.

Struktura osnovnih proizvodnih fondova takođe je u sebi sažimala stanje ekonomske nerazvijenosti. Od ukupnog iznosa osnovnih proizvodnih fondova (32.400 miliona dinara) na poljoprivredu je otpadalo 34%, a na saobraćaj 44%, odnosno na ove dve grane — blizu četiri petine njihove ukupne vrednosti.[21] Visoko učešće poljoprivrede odražava agrarni karakter proizvodne strukture, a saobraćaja — prisustvo stranog kapitala u našoj privredi i njegov interes da eksploatiše i izvozi sirovine iz naše zemlje. Industrijski osnovni proizvodni fondovi čine tek 15% njihovog totala, a unutar njih preovlađuju (sa više od 50% učešća) osnovna sredstva lako prerađivačkih industrijskih grana, dok su bazične grane zastupljene sa 25%, a osnovni proizvodni fondovi za proizvodnju energije sa 18%.

2. U drugom svetskom ratu osnovni proizvodni fondovi trpe ogromna razaranja. Globalna predstava o razmerama tih razaranja može se steći iz sledećeg citata »... gubitak narodnog bogatstva

---

[20] Ivo Vinski: *Fixed Assets 1946—1966*, »Yugoslav Survey«, br. 4/1968, str. 95.

[21] Izračunato prema knjizi Stevana Kukoleče, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd, 1956.

Digitized by Google

iznosio je 17% od ukupnih gubitaka 18 savezničkih zemalja. Porušeno je ili teže oštećeno 500 hiljada zgrada, ili 21% tadašnjeg broja, uništeno je 24% osnovnih fondova poljoprivrede i 36% industrije, železnice su izgubile 76% lokomotiva i više od 83% vagona, a od 96 brodova pomorske trgovačke flote izgubljeno je 56. Uništeno je ili oštećeno 28.000 km puteva, razrušeno 13 velikih mostova čelične konstrukcije i 45.000 km dužine manjih čeličnih, kamenih i drvenih mostova, što je činilo dve trećine svih mostova u zemlji.[22]

3. U prvim posleratnim godinama Jugoslavija pristupa obnovi, a od 1947. do 1951. godine, uz izuzetne napore, ostvaruje prvi petogodišnji plan. Jugoslavija tih godina predstavlja ogromno gradilište, a investiciona aktivnost usmerena na ostvarivanje industrijalizacije doprinosi ubrzavanju rasta osnovnih proizvodnih fondova i menjaju njihove ekonomske strukture.

Prema procenama Vinskog i po cenama iz 1962. godine, osnovni proizvodni fondovi su 1946. iznosili 57.216 miliona dinara, sa ekonomskom strukturom koja im je, uz neznatna odstupanja, bila svojstvena i 1939. godine. Do 1953. oni beleže prosečan godišnji rast od 5,3%, pri tome njihov rast u industriji iznosi 15,1%. Kumulativan rezultat ovog rasta je njihov obim u 1953. godini za 44,1% veći nego u 1946, a u industriji čak za 167,8% (indeks 144,1 i 267,8). Na taj način industrija povećava svoj relativni udeo u strukturi osnovnih proizvodnih fondova sa oko 15 na 29,1%, dok poljoprivreda i saobraćaj beleže smanjivanje.

Stanovništvo je u ovom periodu povećavano za po 1,4% prosečno godišnje, te je intenzitet osnovnih fondova (njihov obim po stanovniku) povećavan za 3,9% prosečno godišnje, što je osam puta brže nego u međuratnom periodu.

Bitno je izmenjena vlasnička struktura osnovnih proizvodnih fondova. Njihova glavnina (71%) već se do 1946. godine našla u društvenom vlasništvu, i ovaj se pokazatelj do 1953. godine povećava na 79%.

Osnovni proizvodni fondovi u ovom periodu se odlikuju dominacijom građevinskih objekata i slabom zastupljenošću opreme u njihovoj tehničkoj strukturi. Rast osnovnih proizvodnih fondova u sektoru privrede u društvenoj svojini u ovom periodu (od 7,0% prosečno godišnje) u celini je poslužio za otvaranje novih radnih mesta i brzi rast zaposlenosti (po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,4%), dok je tehnička opremljenost rada (obim osnovnih proizvodnih fondova po zaposlenom u privredi) rasla vrlo sporo (0,6% godišnje) ili je, tako reći, stagnirala. Obe poslednje konstatacije kazuju, zapravo, da je reč o početnoj etapi razvoja i vrlo niskoj startnoj osnovi u pogledu materijalnih uslova za njegovo ostvarivanje.

[22] Izvor: Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972, SZS, Beograd, 1973, str. 15.

Digitized by Google

4. U daljem tekstu izlažemo glavne odlike rasta (tabela 7. i 8) i strukture (tabela 9) osnovnih proizvodnih fondova sektora privrede u društvenoj svojini, prema zvaničnim statističkim izvorima.

TABELA 7.

OSNOVNI PROIZVODNI FONDOVI SEKTORA PRIVREDE U DRUŠTVENOJ SVOJINI

	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
1. Osnovni proizvodni fondovi u milionima dinara, cene iz 1972.	97.475	278.091	405.510	848.155	1.006.500
2. Indeksi 1952 = 100	100,0	285,1	415,9	869,9	1.032,3
3. Stanovništvo u 000 lica	16.798	19.434	20.371	22.304	22.963
4. Osnovni proizvodni fondovi po stanovniku, u dinarima (4=1 : 3)	5.803	14.309	19.906	38.027	43.831
Indeksi 1952 = 100	100,0	246,6	343,0	655,3	755,3
5. Broj zaposlenih u privredi u društvenoj svojini u 000 lica	1.387	3.009	3.113	4.710	5.165
6. Osnovni proizvodni fondovi po zaposlenom (6 = 1 : 5)	70.278	92.420	130.263	180.075	194.869
7. Indeksi 1952 = 100	100,0	131,5	185,4	256,2	277,3
8. Društveni proizvod u milionima dinara, cene 1972.	41.502	132.474	177.730	328.699	335.548
9. Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova, u dinarima (9 = 8 : 1)	0,436	0,476	0,438	0,388	0,333

Izvor: SGJ, 1980, str. 80. i 83, SGJ, 1985, str. 84. i 86. i *Jugoslavija 1945—1985, SZS*, Beograd, 1986, str. 63.

a) Osnovni proizvodni fondovi u sektoru privrede u društvenoj svojini u periodu 1953—1984. beleže impozantan rast po prosečnoj godišnjoj stopi od 7,3%. Kumulativan izraz tog rasta je povećanje njihovog obima u 1984. godini, u odnosu na 1952, za 10,3 puta. Oni se se po stanovniku uvećavali prosečno godišnje za 6,3% i veći su 1984. nego 1952. 7,5 puta. Naime, 86% njihovog prosečnog godišnjeg rasta »služilo« je njihovom povećavanju po stanovniku, dok je samo preostalih 14% »služilo« održavanju njihovog zatečenog nivoa po stanovniku. Rast osnovnih proizvodnih fondova po stanovniku bio je oko deset puta brži nego u međuratnom periodu.

Digitized by Google

Rast osnovnih proizvodnih fondova delom služi otvaranju novih radnih mesta i povećavanju zaposlenosti, a drugim delom povećavanju njihovog obima po radnom mestu, odnosno po zaposlenom (to jest povećavanju tehničke opremljenosti rada). U jugoslovenskoj privredi, u posmatranom periodu, pretežni deo rasta osnovnih proizvodnih fondova, odnosno, tačnije 56% (4,1 : 7,3) upotrebljen je za rast zaposlenosti, dok je preostali manji deo (46% = 3,2 : 7,3) korišćen za povećavanje tehničke opremljenosti rada. Na taj način svojim ukupnim povećanjem od 10,3 puta osnovni su proizvodni fondovi omogućili povećanje zaposlenosti 3,7 i tehničke opremljenosti rada 2,8 puta u 1984. godini, u odnosu na 1952. Brži rast zaposlenosti od tehničke opremljenosti rada izražava ekstenzivan karakter posleratnog privrednog razvoja. U vreme privredne reforme (1965—1970) učinjen je pokušaj naglog prelaska na intenzivan privredni razvoj, te je stopa rasta zaposlenosti svedena na svega 0,7%, apsorbujući tako tek 9,3% (0,7 : 7,5) rasta osnovnih proizvodnih fondova. Stopa rasta tehničke opremljenosti rada tih godina iznosi čak 6,9%, odnosno u tu svrhu je upotrebljeno celih 90,7% (6,9 : 7,5) rasta osnovnih proizvodnih fondova. Pokazalo se da tako oštar prelaz na intenzivan privredni rast nije bio primeren našoj privredi i društvu, s obzirom na ogromne rezerve radne snage koju je trebalo zapošljavati. Zbog toga su u 70-im godinama i kasnije uspostavljene uravnoteženije relacije u korišćenju rasta osnovnih proizvodnih fondova za povećavanje zaposlenosti i tehničke opremljenosti rada.

TABELA 8.

STOPE RASTA OSNOVNIH PROIZVODNIH FONDOVA — UKUPNIH, PO STANOVNIKU I PO ZAPOSLENOM I NJIHOVE EFIKASNOSTI

	1953—1965. 1952 = 100	1966—1970. 1965 = 100	1971—1980. 1970 = 100	1981—1984. 1980 = 100	1953—1984. 1952 = 100
1. Osnovni proizvodni fondovi (1 = 2+3 = 4+5)	8,1	7,5	7,4	4,3	7,3
2. Stanovništvo	1,12	0,94	0,91	0,73	0,98
3. Osnovni proizvodni fondovi po stanovniku	6,9	6,6	6,5	3,6	6,3
4. Zaposlenost u sektoru privrede u društvenoj svojini	6,0	0,7	4,1	2,3	4,1
5. Osnovni proizvodni fondovi po zaposlenom	2,1	6,9	3,2	2,0	3,2
6. Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova	0,7	—1,7	—1,2	—3,8	—0,8
7. Društveni proizvod (7 = 1+6)	8,9	5,9	6,1	0,5	6,5

Izvor: Izračunao autor na osnovi podataka sadržanih u tabeli 7.

Digitized by Google

Osnovni proizvodni fondovi su imali, uglavnom, ujednačen ritam rasta i u njima nije bilo osetnijih oscilacija, kao kod drugih makroekonomskih veličina. Od ovoga odstupa njihov skromniji rast u periodu 1980—1984. koji u proseku godišnje iznosi samo 4,3%. U pitanju je period ekonomske krize koja se manifestuje u usporenom rastu svih važnijih makroekonomskih veličina, a kod nekih od tih veličina dolazi do stagnacije i opadanja.

Efikasnost osnovnih proizvodnih fondova beleži rast do 1965. godine (po stopi od 0,7%), a od tada je u opadanju. Na osnovu toga dolazimo do saznanja da je stopa rasta društvenog proizvoda sektora privrede u društvenoj svojini u periodu 1953—1965. godine bila sa 91% (8,1 : 8,9) uslovljena rastom osnovnih proizvodnih fondova, a sa 9% (0,7 : 8,9) rastom njihove efikasnosti. U periodu 1966—1984. godine opadanje efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova (po prosečnoj godišnjoj negativnoj stopi rasta od 1,9%) za toliko čini manjom stopu rasta društvenog proizvoda (4,9%) od stope rasta osnovnih proizvodnih fondova (6,8%). Drugim rečima, da nije došlo do opadanja efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova, društveni proizvod bi rastao po istoj stopi po kojoj su i oni uvećavani. Do drastičnog opadanja efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova došlo je poslednjih godina (1981—1984) kada negativna stopa rasta iznosi u proseku godišnje 3,8%. Mnogobrojni su uzroci tome i njih ovde izostavljamo. Samo napominjemo da je naša privreda dospela u razvojnu fazu kada se značajniji izvori njenog rasta nalaze u potpunijem i efikasnijem korišćenju raspoloživih proizvodnih potencijala a ne u njihovom ekstenzivnom uvećavanju.

u) Progresivne promene su se zbivale u ekonomskoj i tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova. Informacije o tome pruža tabela 8.

U ekonomskoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova već u samom startu 50-ih godina dominira industrija (sa učešćem od 46,6%), i tu poziciju ona učvršćuje (povećavajući svoje učešće na 56,1% u 1984. godini). Valja dalje uočiti prepolovljeni udeo saobraćajnih fiksnih fondova u 1984. godini, u odnosu na 1952. Treba

TABELA 9.

EKONOMSKA I TEHNIČKA STRUKTURA OSNOVNIH PROIZVODNIH FONDOVA

	1952.	1965.	1970.	1980.	1984.
Osnovni proizvodni fondovi — ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ekonomska struktura					
1. Poljoprivreda i ribarstvo, vodoprivreda, šumarstvo	4,0	8,0	8,8	7,5	7,5
2. Industrija	46,6	54,5	54,0	56,2	56,1

Digitized by Google

3. Građevinarstvo	2,3	3,2	3,6	4,0	3,9
4. Zanatstvo	0,6	1,0	0,9	1,3	1,4
5. Saobraćaj	40,6	25,4	21,5	19,3	19,6
6. Trgovina, ugostiteljstvo, turizam i ostale uslužne delatnosti	5,9	7,8	11,1	11,7	11,5
Tehnička struktura					
1. Građevinski objekti	65,3	56,9	55,6	48,4	48,3*
2. Oprema	33,7	41,0	42,2	48,2	48,1*
3. Ostalo	1,0	2,0	2,2	3,4	3,6*

* Podaci se odnose na 1983. godinu.

Izvor: SGJ, 1979, str. 218—219; SGJ, 1985, str. 220, 221. i *Jugoslavija 1945—1985*, SZS, Beograd, 1986, str. 220—221.

pri tome imati u vidu da je saobraćaj kao privredna oblast po svojoj razvijenosti i snabdevenosti osnovnim fondovima visoko odskakao od prosečne (ne) razvijenosti naše privrede pred kraj međuratnog i početkom posleratnog perioda. Smanjivanje njegovog učešća u ekonomskoj strukturi osnovnih fondova delom se time objašnjava. Ekonomsku strukturu fiksnih fondova privrede predodređuje ekonomska struktura fiksnih investicija. U ovoj je učešće saobraćaja bilo vrlo visoko (oko 20%), ali ipak dvostruko manje od njegovog zatečenog udela u fiksnim fondovima (40,6%, 1952). Najzad, ostale su privredne oblasti, zahvaljujući smanjivanju udela saobraćaja, osetnije povećavale svoje učešće u ekonomskoj strukturi fiksnih fondova (sa 12,8 na 24,3%). »Statističkim« razlozima se može »objasniti« da su ostale oblasti povećale svoj udeo blizu dva puta (24,3 : 12,8 = 1,90), a industrija samo za 20% (56,1 : 46,6). Reč je o različitoj startnoj osnovi na kojoj se ostvaruje povećanje.

U svakom slučaju, promene u ekonomskoj strukturi osnovnih fondova vršene su u pravcu njene diverzifikacije, uz zadržavanje i jačanje primata industrije u njoj.

Promene u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova idu linijom povećavanja udela opreme u njoj, i to tako što se marginalno učešće iz 1952. do 33,7% povećava na 48,3% u 1983. godini, izjednačujući se tako sa udelom građevinskih objekata. Time se početak 80-ih godina obeležava i kao prag ekonomskog razvoja posmatranog iz ovog ugla, kada se dve ključne stavke tehničke strukture fiksnog kapitala izjednačavaju s perspektivom da oprema postaje u sve većoj meri preovlađujuća. Na žalost, ovaj progresivni strukturni tok praćen je silaznim trendom u efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova, što protivreči logici privrednog razvoja.

Ne sme se gubiti iz vida da stavka »ostalo« u tehničkoj strukturi osnovnih proizvodnih fondova više nego utrostručava svoje

Digitized by Google

učešće. Tu kupljene uvozne licence (sa čime se inače u našoj zemlji neretko preterivalo) čine glavnu stavku.

5. Napred izloženi impozantni rast osnovnih proizvodnih fondova rezultat je strateške orijentacije naše ekonomske politike na to da se ostvaruje industrijalizacija te da u okviru industrije proizvodnja sredstava za rad ima prioritet. Zahvaljujući tome, pri ukupnom porastu industrijske proizvodnje u 1984. godini, u odnosu na 1952, 13,3 puta, proizvodnja sredstava za rad porasla je 17,5 puta. (Nepovoljan je momenat da je proizvodnja materijala za reprodukciju, koja je porasla 11,8 puta, zaostajala za proizvodnjom sredstava za rad, s posledicom nedovoljnog korišćenja osnovnih sredstava, platnobilansnih implikacija i slično.

6. Najzad, nemamo sređenu zvaničnu statističku građu o osnovnim proizvodnim fondovima u sektoru privrede u individualnoj svojini. Ipak, u »zamenu« za to, pomenimo da su individualna poljoprivredna gazdinstva posedovala 1951. godine svega 996, 1956, 3.262, a 1984. godine 777.800 traktora. Traktor je upotrebljiv tek kada se uz njega raspolaže drugom »priključnom« tehnikom, te otuda i pomenuti podatak može približno ilustrovati rast i drugih vrsta osnovnih sredstava sektora poljoprivrede u privatnoj svojini. Imamo pri tome u vidu da poljoprivreda dominira sektorom privrede u privatnom vlasništvu. I ovde, međutim, važi, kao i kod sektora društvene svojine, da proizvodnja zaostaje za tehničkim (i prirodnim) mogućnostima. Razlozi tome su sistemske i ideološke prirode — korišćenje dohotka poljoprivrede za razvoj industrije i nepoljoprivrednih delatnosti (disparitetnim cenama poljoprivrednih i nepoljoprivrednih roba), nedovoljna društvena podrška razvoju individualne poljoprivrede zbog straha da se seljaci ne obogate i slično. Takav pristup poljoprivredi privatnog sektora osetno se menja poslednjih godina, a posebno su radikalno novi pogledi u prilogu poljoprivredi privatnog sektora sadržani u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, usvojenom 1983. godine, kojim je inače trasirana stategija za izlazak iz ekonomske krize.

3.5. Veličina zemlje i stepen ekonomske razvijenosti

1. Veličina zemlje se izražava u njenom prostranstvu i brojnosti stanovništva. Što je zemlja prostranija, to je, po pravilu, bogatija prirodnim izvorima, i ovi su u njoj raznovrsniji. To je, naravno, od neprocenjive važnosti za stabilnu i raznovrsnu proizvodnju. Stanovništvo je svojom brojnošću izvor radne snage, a svojim potrošačkim »kapacitetom« određuje dimenzije tržišta. Ovom prilikom nam je važnije da stanovništvo, određujući dimenzije tržišta, vrši povratan uticaj na proizvodnju. Malobrojno stanovništvo predstavlja barijeru za uspostavljanje optimalnih proizvodnih serija koje se, uz to, povećavaju pod uticajem nove tehnike i tehnologije proizvodnje.

Digitized by Google

Ekonomske prednosti se, očigledno, koncentrišu kod zemalja velikih po prostranstvu i broju stanovnika. Manje zemlje u daleko većoj meri su upućene na međunarodnu ekonomsku saradnju i znatno su više zavisne od te saradnje nego velike zemlje.

Jugoslavija sa 255.804 kvadratna kilometra svoje površine zauzima deveto mesto među 34 evropske zemlje, a sa 22,8 miliona stanovnika u istoj skupini zemalja zauzimala je 1983. godine osmo mesto. Od susednih zemalja od nje je veća samo Italija (sa 301.225 kvadratnih kilometara i 56 miliona stanovnika), a približava joj se Rumunija (sa 237,5 kvadratnih kilometara površine i 22,5 miliona stanovnika). Ostale susedne zemlje osetno su manje od Jugoslavije i po površini i po broju stanovnika. Poređenja sa zemljama drugih kontinenata manje su povoljna po Jugoslaviju (kao i po druge evropske zemlje) kada je u pitanju površina teritorije, dok su povoljnija kada je reč o broju stanovnika.

U svakom slučaju učešće Jugoslavije u svetskom stanovništvu, površini teritorije, njen udeo u svetskoj proizvodnji, izvozu, prirodnim izvorima itd. koleba se između 0,5 i 0,7%, a to je interval u kome se kreće učešće i najvećeg broja drugih zemalja u svetskom totalu navedenih veličina. Ona, prema tome, nije ni izrazito mala zemlja da bi u tom pogledu trpela nepovoljne ekonomske posledice, niti je, pak, velika zemlja da bi sa stanovišta prirodnih izvora i širine unutrašnjeg tržišta bila obdarena ekonomskim prednostima.

Uključivanje u međunarodnu podelu rada i razgranata ekonomska saradnja sa drugim zemljama zbog pomenutih momenata predstavlja za nju, kao i za najveći broj drugih zemalja u svetu, *conditio sine qua non* ekonomskog razvoja.

2. Sa odmicanjem privrednog razvoja tokom vremena i sa povećavanjem stepena privredne razvijenosti mogućnosti daljih razvojnih performansi se uvećavaju. Kao što smo privredni razvoj u više navrata u prethodnim izlaganjima označili (a) kao privredni rast, to jest kao rast ukupnog i *per capita* društvenog proizvoda, (b) kao sveukupnost srukturnih promena u nacionalnoj ekonomiji i (c) kao društveni proces stalnog popravljanja i poboljšavanja materijalnih i društvenih uslova života i rada najmasovnijih (radničkih) slojeva stanovništva, tako i stepen privredne razvijenosti možemo najkraće sažeti u tri skupa pokazatelja. To su (a) društveni proizvod po stanovniku, (b) raznovrsni pokazatelji proizvodne strukture i ekonomske strukture proizvodnih činilaca i (c) stanje materijalnih i društvenih uslova života i rada stanovništva.

Prvi pokazatelj stepena privredne razvijenosti — društveni proizvod po stanovniku — pokazuje, između ostalog, mogućnosti nacionalne ekonomije da izdvaja deo društvenog proizvoda za akumulaciju i da na tome zasniva svoju investicionu aktivnost. Po pravilu, što je društveni proizvod po stanovniku veći, to su i mogućnosti zemlje za akumulaciju i investicije veće, i to u dvostru-

Digitized by Google

kom smislu. Prvo, apsolutni obim akumulacije i investicija je veći i pri istom procentualnom izdvajanju za te svrhe, a zatim procentualna izdvajanja za te namene su, *ceteris paribus* (pri ostalim jednakim uslovima), veća pri većem *per capita* društvenom proizvodu. Najzad, kako se dostižu sve veći nivoi privredne razvijenosti posmatrani po *per capita* društvenom proizvodu, to se izdvajanja za akumulaciju i investicije sve ređe javljaju kao odricanja od tekuće neproizvodne potrošnje i životnog standarda, dok je sukob akumulacije i potrošnje pri niskom *per capita* društvenom proizvodu veoma oštar. Mnoge nerazvijene zemlje danas nisu u mogućnosti da pri postojećem nivou *per capita* društvenog proizvoda zadovolje ni egzistencijalne potrebe (rašireni fenomen umiranja od gladi!), tako da kod njih ne može biti govora o akumulaciji iz sopstvenog društvenog proizvoda.

U našoj je zemlji društveni proizvod od 1947. do 1985. godine uvećan 7,2, a po stanovniku 4,9 puta. Time su svakako višestruko narasle i razvojne potencije privrede. Tako narasli društveni proizvod obezbeđuje uslove da se u daljem privrednom razvoju Jugoslavija može (a zbog prevelike zaduženosti i mora) oslanjati gotovo isključivo na akumulaciju i investicije iz sopstvenog društvenog proizvoda. Navedeno povećanje ukupnog i *per capita* društvenog proizvoda bilo je brže od svetskog proseka. Time je naša zemlja popravila svoju poziciju na rang-listi zemalja u svetu po posmatranom pokazatelju. Ono je brže i u odnosu na najrazvijenije kapitalističke zemlje. Time je smanjeno zaostajanje za njima po tom pokazatelju. Prema Izveštaju Svetske banke za obnovu i razvoj za 1986. godinu, *per capita* društveni proizvod u Jugoslaviji u 1983. iznosi 2.570 dolara. Ona tako zauzima 87. mesto među 118 zemalja u svetu sa stanovništvom od preko 1 milion lica (ali bez istočnoevropskih socijalističkih zemalja za koje ne postoje uporedivi podaci).

Ostvarujući industrijalizaciju u posleratnom periodu, Jugoslavija je izvršila i krupne progresivne promene u svojoj proizvodnoj strukturi i ekonmskoj strukturi proizvodnih fondova i stanovništva. U industriji se formira sredinom 80-ih godina oko 45% ukupnog društvenog proizvoda, a unutar industrije najbrže su se razvijale grane u kojima se proizvode sredstva za rad. Na taj način naša je zemlja visokim izdvajanjima iz društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka za akumulaciju i investicije (fiksne privredne investicije su činile oko 20% od društvenog proizvoda) obezbeđivala realnu materijalnu osnovu u sopstvenoj proizvodnji opreme.

Digitized by Google

Rosa Andžić

Intenzifikacija proizvodnje—ključni problem ekonomskih procesa

Uvodne naznake

Kurs ka intenzifikaciji privrede istican je u planovima društveno-ekonomskog razvitka Jugoslavije već u toku četiri petogodišta. Još pri razradi društveno-ekonomske reforme 1965. godine naglašavano je da se nazire iscrpljivanje mogućnosti daljeg privrednog razvitka na račun ekstenzivnih izvora i planiran je prelazak na aktivno korišćenje intenzivnih faktora ekonomskog rasta. Intenzifikacija privrede postao je posebno aktuelan zadatak 80-ih godina, kada je ekonomika bila u kriznoj situaciji i za savladavanje nastalih teškoća nametnula se potreba za maksimalnim ekonomisanjem sredstava i rada.[1] U uslovima osetnog smanjenja sredstava za investicije, planovi ekonomskog razvitka dodeljuju povećanju efektivnosti privrede ulogu najvažnijeg faktora u oživljavanju privredne delatnosti, dinamizaciji tempa proširene reprodukcije, uspostavljanju spoljnotrgovinske izbalansiranosti, smanjenju spoljne zaduženosti zemlje i ostvarivanju socijalnog programa.

[1] *Dokumenti Komisije* (Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije), Beograd, 1983, knjiga 4, str. 148 (u daljem tekstu: Dokumenti Komisije).

Digitized by Google

Zadatak prevazilaženja iz prošlosti nasleđene ekonomske zaostalosti i stvaranja materijalno-tehničke baze socijalizma predodredio je orijentaciju strategije privrednog razvitka u posleratnom periodu pretežno na dinamizaciju ekonomskog rasta. Do početka 80-ih godina Jugoslavija se nalazila među zemljama sa visokim tempom razvitka društvene proizvodnje. U razdoblju 1947—1981. nacionalni dohodak se povećao 7 puta, a po stanovniku — 5 puta. Prosečni godišnji tempo njegovog prirasta činio je 5,9%, to jest svakih 11 godina obim proizvodnje u zemlji se uvostručavao. To je bitno poboljšalo ekonomski potencijal, stvorilo uslove za povećanje zaposlenosti, omogućilo da se iz osnova izmeni struktura privrede, obezbedilo je povećanje životnog standarda stanovništva, smanjenje raskoraka u stepenu ekonomskog razvitka između SFRJ i industrijski razvijenih zemalja.

Privreda se najdinamičnije razvijala do sredine 60-ih godina, kada su prosečni godišnji tempo prirasta nacionalnog dohotka i posebno industrijske proizvodnje (u periodu 1953—1964. godine respektivno — 9 i 13%) bili među najvišima u Evropi. Njihova visina počivala je u osnovi na značajnom proširivanju korišćenja radne snage i rastu obima sredstava proizvodnje. Godine 1953—1964. nacionalni dohodak je porastao 2,7 puta pri uvećanju broja ekonomski aktivnog stanovništva za 1,1 put (među njima radnika, zaposlenih u materijalnoj proizvodnji — za 2,1), osnovnih sredstava društvenog sektora privrede — 2,6, a materijalnih troškova — približno 3 puta. Manje bitnu ulogu u podizanju stepena ekonomskog razvitka zemlje imali su kvalifikovani faktori rasta proizvodnje.

Poslednjih nekoliko godina tog perioda u razvitku privrede su se pojavile značajne teškoće zbog zaostajanja proizvodnje energije i sirovina, bitnog povećanja uvoza opreme, slabe uvozne baze, nedovoljnog brzog tehničkog progresa, visokih troškova proizvodnje. Po stepenu produktivnosti rada SFRJ je mnogo zaostajala od industrijski razvijenih kapitalističkih država i od mnogih zemalja SEV-a. Istovremeno su naši ekonomisti počeli da ističu ograničene mogućnosti niza izvora ekstenzivnog rasta, pre svega investicija. Sem toga, na razvitak privrede negativno su uticali pogoršanje konjunkture na svetskom tržištu, slabljenje pozicije zemlje u svetskoprivrednim vezama.

Ova promena unutrašnjih i spoljnih uslova reprodukcije uslovila je unošenje, od sredine 60-ih godina, bitnih izmena u ekonomsku strategiju i politiku zemlje. Njihov stožer bilo je prevođenje privrede sa ekstenzivnog na intenzivan put razvitka, povećanje efektivnosti proizvodnje ubrzanjem rasta produktivnosti rada, poboljšanjem korišćenja stvorenog proizvodnog potencijala i investicija, usavršavanjem granske strukture privrede, racionalizacijom nomenklature i poboljšanjem kvaliteta proizvodnje, primenom najnovijih dostignuća naučno-tehničkog progresa. U cilju ostvarivanja postavljenih zadataka, 1965. go-

Digitized by Google

dine, bila je sprovedena društvenoekonomska reforma, u okviru koje je došlo do korenitog prestrukturiranja privrednog sistema u pravcu proširivanja inicijative i prava preduzeća i liberalizacije spoljne trgovine. Pri razradi reforme pretpostavljalo se da će prestrukturiranje povećati odgovornost preduzeća za rezultate njihovog rada, da će učiniti rentabilnost proizvodnje obaveznim uslovom funkcionisanja preduzeća, da će obezbediditi intenzifikaciju privrede njenu brzu preorijentaciju na proizvodnju konkurentno sposobnu na svetskom tržištu i njeno efektivno uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Bili su postavljeni zadaci: ubrzanje naučno-tehničkog progresa, primena efektivnijih sredstava proizvodnje i tehnoloških procesa, povećanje produktivnosti rada, kvalifikacija kadrova, usavršavanje strukture proizvodnje, rast efektivnosti investicija, smanjenje troškova proizvodnje, primena savršenijih formi organizacije rada i upravljanja, to jest, u krajnjoj liniji, zadatak ekonomičnijeg i efektivnijeg korišćenja svih izvora rasta proizvodnje.

Formulisani u toku reforme, zadaci su zatim razvijani i konkretizovani u svim najvažnijim dokumentima i planovima društveno-ekonomskog razvitka zemlje. Deset, XI, XII i XIII kongres i niz plenuma CK SKJ orijentisali su razvitak ekonomike na svestranu intenzifikaciju proizvodnje, povećanje uloge produktivnosti rada u rastu nacionalnog dohotka, ekonomiju živog i opredmećenog rada, na poboljšanje kvaliteta proizvodnje.

Prelazak od ekstenzivnog na intenzivni razvitak pokazao se složenijim i dužim procesom nego što se to pretpostavljalo. Prvih godina sprovođenja reforme bili su postignuti određeni uspesi u poboljšanju kvalitativnih pokazatelja ekonomskog razvitka. Prema podacima zvanične statistike, prirast nacionalnog dohotka ostvaren je, u osnovi, na račun povećanja produktivnosti rada. Delimično je izvršen zadatak ograničavanja investicija. Međutim, povećanje efektivnosti proizvodnje ostvareno je po cenu zaoštravanja problema zaposlenosti. Naši ekonomisti objasnili su to time što su radnički saveti preduzeća i ustanova, kojima je u toku decentralizacije upravljanja privredom bilo, u osnovi, prepušteno rešavanje kadrovskih, kao i mnogih drugih najvažnijih društveno-ekonomskih pitanja, u cilju povećanja ili očuvanja rentabilnosti proizvodnje, počeli sprovoditi mere borbe protiv »ekstenzivne« zaposlenosti. Pri tome je često težnja ka povećanju produktivnosti rada praćena ne samo ograničavanjem prijema na rad novih kadrova već i smanjenjem broja zaposlenih. Kao rezultat toga, rast zaposlenosti je od početka reforme gotovo prekinut, a u 1966—1967. je broj radnika i službenika čak smanjen za više od 100 hiljada. Broj lica koja traže zaposlenje povećan je od 213 hiljada u 1964. na 331 hiljadu u 1969. godini, i činilo je 9% od broja radnika i službenika.[2] Sem

[2] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1972, str. 100.

Digitized by Google

toga, veliki broj naših građana je otišao na rad u inostranstvo. Na osnovi podataka popisa stanovnika 1971. godine, u kapitalističkim zemljama se nalazila 671 hiljada naših radnika.

Suština intenzifikacije i mere za njenu realizaciju

Značajno usporavanje rasta, a zatim i smanjenje zaposlenosti u godinama reforme nisu bili u potpunosti kompenzirani ubrzanjem povećanja produktivnosti rada. Tempo ekonomskog razvitka bitno je usporen, industrijska proizvodnja je rasla u periodu 1956—1968, u proseku, samo za 3,6% godišnje. To je dovelo do smanjenja ulaganja u fondove i pogoršanja niza drugih pokazatelja razvitka industrije i privrede u celini. Na taj način je iskustvo druge polovine 60-ih godina pokazalo da ekonomisanje samo živim radom, koji nije predstavljao deficitarni faktor rasta proizvodnje, pri visokoj dinamici ulaganja opredmećenog rada (proširenje proizvodnih fondova i uvećanje potrošnje sirovina, što je postignuto u značajnoj meri na račun porasta uvoza) ne obezbeđuje prelazak na put intenzivnog razvitka.

Od kraja 60-ih godina ponovo je nastupio period dinamičnog ekonomskog rasta, pretežno na račun ekstenzivnih izvora. Ovaj period se produžio do kraja 70-ih godina. Jugoslavija je po tempu rasta proizvodnje ponovo izbila na jedno od vodećih mesta u Evropi. U celini je nacionalni dohodak 70-ih godina porastao za 3/4, proizvodnja industrijskih proizvoda se više nego udvostručila, poljoprivredna proizvodnja se povećala gotovo za 1/3.

Visoki dinamizam ekonomskog razvitka praćen je angažovanjem u proizvodnji značajnih dopunskih radnih i materijalnih resursa. Praksa smanjenja zaposlenosti radi postizanja intenzivnijeg razvitka bila je, već krajem 60-ih godina, podvrgnuta kritici od strane naših ekonomista. U svim planovima i programima društveno-ekonomskog razvitka republika i federacije počeo se predlagati rast broja zaposlenih u društvenom sektoru za 3—3,5% godišnje, a u stvarnosti su ti pokazatelji čak premašivani; prosečni godišnji tempo prirasta zaposlenosti iznosio je 4,2%. Za deset godina u društvenom sektoru privrede bilo je otvoreno 1 milion 916 hiljada novih radnih mesta.

Istovremeno je u ekonomskoj politici veliki značaj pridavan povećanju produktivnosti rada, kome je dodeljivana uloga osnovnog faktora rasta proizvodnje i indikatora ukupne efektivnosti privrednog razvitka. S obzirom na to da produktivnost rada u značajnoj meri zavisi od tehničkog nivoa proizvodnje, njegove mehanizacije i automatizacije, značajna sredstva su usmeravana na opremanje živog rada tehnikom, ubrzavanje naučno-tehničkog progresa, pre svega na korišćenje najnovije inostrane opreme u tehnologiji. Vrednost osnovnih proizvodnih fondova 70-ih godina porasla je u stalnim cenama, 2,1 puta.

Digitized by Google

Međutim, zbog potrebe održavanja visokog tempa rasta zaposlenosti i usled nedostataka organizacije proizvodnje, očekivani rezultati nisu postignuti. Udeo produktivnosti rada u rastu društvenog proizvoda smanjen je sa 65% u 60-im godinama, na 34% u 70-im.

Investicije i fondovi su rasli. Povećanje utrošaka oprednećenog rada nije praćeno odgovarajućim ekonomisanjem živim radom, i rezultati, dostignuti zahvaljujući rastu njegove produktivnosti, osetno su bili ispod nivoa rasta ukupnih troškova. Na taj način, u celini je efekat od povećanja stepena tehničke opremljenosti proizvodnje bio takav da troškovi nisu pokriveni prihodima, i tehnički progres je imao ekstenzivan karakter.

Bez obzira na angažovanje u društvenoj proizvodnji značajnih dopunskih resursa, ekonomski razvitak je u drugoj polovini decenije počeo da stagnira. U periodu 1976—1980. prosečni godišnji tempo prirasta proizvodnje industrijskih proizvoda činio je 6,7% u poređenju sa 8,1% u periodu 1971—1975, kod poljoprivredne proizvodnje — 2,2% prema 2,8%. Usporavanje dinamike ekonomskog rasta produbljavano je negativnim tendencijama u svetskoj privredi. Pogoršanje spoljnoekonomskih uslova razvitka, nagli rast cena goriva, sirovina i opreme na svetskom tržištu nepovoljno su se odrazili na stanje u privredi, otkrivajući greške u ekonomskoj strategiji prethodnog perioda, vezane pre svega za spori razvitak energetskog i sirovinskog kompleksa, ogromno oslanjanje na inostranu tehniku i tehnologiju.

U tim uslovima, održavanje visokog tempa ekonomskog rasta zahtevalo je prelazak na put intenzivnog razvitka. U planu društveno-ekonomskog razvitka 1975—1980. prvorazredan značaj je pridavan povećanju efektivnosti proizvodnje, usavršavanju strukture privrede, poboljšavanju kvaliteta i jačanju konkurentne moći proizvodnje, u cilju kompenzacije rasta uvoznih cena na račun povećanja obima izvoza. Međutim, u praksi su mere ekonomske politike nedovoljno orijentisale privredne organizacije na aktivno prilagođavanje izmenjenim unutrašnjim uslovima razvitka i povećanim zahtevima svetskog tržišta. Kao rezultat toga nije došlo do potrebnog povećanja uloge kvalitativnih faktora ekonomskog rasta, već je razvitak, kao i ranije, ostvarivan u osnovi ekstenzivno. Mada se njegov tempo usporavao, obim investicija se dinamično povećavao, pri čemu su, zbog nepostojanja dovoljne unutrašnje akumulacije, investicije ostvarivane u značajnoj meri na račun korišćenja spoljnih izvora finansiranja. To je dovelo do porasta spoljne zaduženosti, koja je premašila 20 milijardi dolara[3] i postala jedan od glavnih uzroka krizne situacije u ekonomici zemlje 80-ih godina.

Pri razradi plana društveno-ekonomskog razvitka za 1981—1985. složeni unutrašnji i spoljnoekonomski uslovi bili su u

[3] »Ekonomska politika«, br. 1745, 1985, str. 21.

Digitized by Google

određenoj meri obuhvaćeni, a ekonomska politika, koja orijentiše ekonomiku na kvantitativni rast pri neopravdano visokoj potrošnji resursa — revidirana. Plan je postavio niži, u poređenju sa prethodnim periodom, tempo rasta proizvodnje. Međutim, već po isteku dveju prvih godina petogodišta postala je očigledna nerealnost ostvarivanja i tih pokazatelja, zbog čega su oni u 1983. godini korigovani odlukom Skupštine SFRJ u pravcu daljeg smanjivanja. U prvi plan su stavljeni kvalitativni zadaci razvitka, pre svega optimizacija proporcija između proizvodnje i potrošnje, usaglašavanje potreba sa postojećim resursima i dostizanje spoljnoekonomske izbalansiranosti. Izvršavanju ovih zadataka bili su potčinjeni tempo ekonomskog rasta, politika uvoza, investicija, lične i zajedničke potrošnje.

Zbog iznuđenog izdvajanja dela nacionalnog dohotka za otplatu spoljnih dugova, oštrog smanjivanja obima investicija, slabljenja tražnje na unutrašnjem tržištu i rigoroznog ograničavanja uvoza, u prvom redu sirovina i opreme, tempo prirasta nacionalnog dohotka je veoma opao (u 1980. godini — 2%, 1981 godini 1%, 1982. godini 0,5%), a u 1983. došlo je čak do apsolutnog smanjenja njegovog obima za 1%. Samo u 1984. godini tempo ekonomskog rasta je ubrzan (tempo prirasta društvenog proizvoda iznosio je 2%, industrije — 5,6%), što je u značajnoj meri bilo dostignuto na račun daljeg uvećanja uvoza. U 1985. godini on je ponovo opao, respektivno do 1 i 2,7%.

Usporavanje dinamike privrednog rasta u 80-im godinama odrazilo se na poboljšanje spoljnoekonomskog položaja zemlje. Zahvaljujući bitnom ograničenju uvoza i forsiranju izvoza, pokriće uvoza izvozom povećano je sa 60% u 1980. do 90% u 1985. godini. Već u 1983. godini deficit spoljnotrgovinskog bilansa smanjen je do nivoa na kojem se pokriva na račun nerobnih valutnih uplata (u osnovi od inostranog turizma i naših građana zaposlenih u inostranstvu). Stoga se u periodu 1983—1985. platni bilans posle osmogodišnjeg prekida svodio sa pozitivnim saldom. Zaustavljen je proces smanjivanja valutnih rezervi, počela se smanjivati kratkoročna zaduženost. U 1984. i 1985. godini prvi put, posle dugog vremena, nije došlo do povećanja ukupnog obima spoljnog duga.

Po mišljenju naših ekonomista, rešavanje nastalih u zemlji ekonomskih problema ne može se zasnivati na očuvanju niskog tempa privrednog rasta. Usporavanje tempa tretira se u ekonomskoj politici kao iznuđena mera privremenog karaktera. Nadalje je jedino mogući put rešavanja privrednih problema — povećanje efektivnosti proizvodnje, njenih kvalitativnih pokazatelja i, na toj osnovi, stvaranje uslova za dalji dinamični razvitak. Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je razradila Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, a prihvatila Skupština SFRJ u 1983. godini, odredio je mere za rešavanje privrednih problema i povezao ih je, organski, sa zadatkom dostizanja ranije postavljenog cilja prevo-

Digitized by Google

đenja ekonomike sa ekstenzivnog na put intenzivnog razvitka. Samo takvim prilazom stvara se realna mogućnost za savladavanje narasle nedovoljnosti materijalnih i finansijskih resursa, za poboljšanje izbalansiranosti privrednog razvitka, oživotvorenje socijalnog programa, za postizanje efektivnijeg uključivanja u međunarodnu podelu rada na račun jačanja izvozne orijentacije, što je posebno važno u uslovima snažne zavisnosti naše ekonomike od uvoza.

Istovremeno je intenziviranje privrede, koje traži podizanje tehničkog nivoa proizvodnje, otklanjanje disproporcija u njenoj strukturi i razvitak proizvodnje za izvoz, krajnje otežano, zbog ograničenosti moguće akumulacije što je u vezi sa potrebom otplate inostranih dugova. Dopunske teškoće na njenom putu stvaraju se zbog velikih razlika između preduzeća s obzirom na njihov finansijski položaj.

Realizacija zadatka intenzifikacije ekonomike kod nas se neposredno vezuje za potrebu borbe protiv nestabilnosti uslova privređivanja, koja se izražava, pre svega, u visokoj inflaciji i stalnom padu kursa dinara. Rast maloprodajnih cena, koji odražava stepen inflacije, iznosio je u 1981. godini 40%, 1982. godini — 32%, 1983. godini — 40%, 1984. godini — 60%, 1985. godini — 80%, te je u celom petogodištu bio sedmostruk.[4] Prema izjavi zamenika predsednika vlade SFRJ Janeza Zemljariča, »inflacija je centralni problem, koji umnogome devalvira ukupne rezultate«.[5] U uslovima visoke inflacije, kako je naglašavano u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, u dokumentima kongresa SKJ i plenuma CK SKJ, preduzeća teže da rešavaju proizvodne i finansijske probleme na račun podizanja cena svojih proizvoda, a ne povećanjem produktivnosti rada i efektivnosti proizvodnje.

Da bi se savladale teškoće prelaska ekonomike na intenzivan tip proširene reprodukcije, shodno Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, potrebno je izmeniti praktično sve komponente privrednog sistema obezbeđivanjem potpunijeg delovanja zakona vrednosti i svestranim proširivanjem i produbljivanjem uloge tržišnih regulatora proizvodnje, primenom principa samostalnog finansiranja i smanjivanjem uloge administrativnih mera u upravljanju ekonomikom.

Veliki značaj se u Dugoročnom programu pridaje ozdravljenju finansijskog sistema, unapređenju sistema cena u pravcu njihovog slobodnog formiranja i veće usklađenosti sa svetskima. Za povećanje efektivnosti korišćenja društvenih fondova i racionalizaciju investicija potrebno je osnovnu pažnju posvetiti povećanju udela samofinansiranja preduzeća. Postavljeni su zadaci dostizanja realnog kursa dinara i njegove delimične konvertibilnosti, jačanja valutne discipline. Pretpostavljene izmene u sistemu pla-

[4] »Indeks«, br. 3, 1986, str. 37.

[5] »Borba«, 1. XI 1984.

Digitized by Google

niranja moraju obezbediti zaustavljanje dezintegrišućih procesa u privredi.

Treba napomenuti da se problem intenzifikacije privrede, koji se danas nalazi pred svim evropskim socijalističkim zemljama, kod nas odlikuje značajnom specifičnošću. Svestrana intenzifikacija podrazumeva ekonomiju društvenog rada u širokom smislu reči i obuhvata dostizanje dvaju osnovnih ciljeva: povećanja produktivnosti živog rada i rasta efektivnosti korišćenja opredmećenog rada. Ovi ciljevi su postali centralni u strategiji ekonomskog razvitka većine zemalja kada su izvori ekstenzivnog rasta bili u značajnoj meri iscrpljeni.

Zadatak povećanja efektivnosti rada

Za razliku od drugih evropskih socijalističkih zemalja, u Jugoslaviji je zadatak ekonomije živog rada postavljen u uslovima kada radne snage ima više nego dovoljno. Bez obzira na relativno visok tempo rasta zaposlenosti u 70-im godinama, problem zaposlenosti i dalje se pogoršavao. U celini je, za proteklu deceniju, pri rastu zaposlenosti u društvenom sektoru za 1,5 puta, broj lica koja traže posao porastao 2,5 puta.[6] U 80-im godinama, sa usložnjavanjem ekonomske situacije u zemlji, nezaposlenost se još više povećala. Prosečni godišnji tempo prirasta broja zaposlenih u društvenom sektoru iznosio je u periodu 1981—1985. godine 2,4%, a lica koja traže posao bilo je —5,9. U 1985. godini u SIZ-u za zapošljavanje bilo je registrovano više od milion ljudi[7], što čini oko 15% od ukupnog broja radnika i službenika (u odnosu na 7% u 1970. godini) i 10% od ukupnog aktivnog stanovništva (u odnosu na 4% u 1970. godini). Pri tome se pogoršao odnos između broja lica koja traže zaposlenje i broja slobodnih radnih mesta sa 7 : 1 u 1970. do 12 : 1 u 1985. godini. Povećava se prosečna dužina čekanja na posao.[8]

Glavni izvor rasta broja lica koji traže posao je intenzivno prelivanje, koje traje do danas, suvišne radne snage iz sela u grad. Aktivnu težnju za radom u društvenoj sferi počele su ispoljavati žene, čiji udeo među licima koja traže posao bitno premašuje udeo muškaraca (početkom 1985. godine respektivno 5,6 i 4,4%). Problem zapošljavanja se usložnjavao nastalom demografskom situacijom, pri kojoj udeo radno sposobnog stanovništva u ukupnom stanovništvu zemlje od početka 60-ih godina stalno raste. Osim toga, od sredine 70-ih godina bitan faktor povećanja broja lica koja traže posao postalo je vraćanje naših građana što su privremeno radili u inostranstvu — u domovinu, zbog krize eko-

[6] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1985, str. 81.

[7] »Indeks«, br. 3 1986, str. 42.

[8] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1985, str. 139; »Indeks«, br. 3 1986, str. 42.

Digitized by Google

nomike kapitalističkih zemalja i smanjivanja u njima tražnje za inostranom radnom snagom. Broj naših građana zaposlenih u inostranstvu smanjio se do 1981. godine, na osnovu podataka popisa stanovništva, do 625 hiljada ljudi.

Problem zapošljavanja se, u određenoj meri, zaoštrava usled nedostataka u sistemu obrazovanja. Od sredine 60-ih godina stalno se povećavao među onima koji traže posao udeo mladih obrazovanih kadrova. Više od polovine tih lica je mlađe od 25 godina.[9] Pre deset godina samo je svaki četvrti imao diplomu o stečenom obrazovanju, a sada je ima gotovo svaki drugi. Povećanje udela kvalifikovanih kadrova među licima koja traže posao, i postojanje u društvenom sektoru značajnog broja slobodnih radnih mesta pri rastu broja koji traže zaposlenje svedoče o neusklađenosti između profila kadrova i potreba privrede. Na XII kongresu SKJ bilo je naglašeno: »pošto se u profesijama orijentisanima na administrativan rad stvara suvišak kadrova, u privredi nedostaju radnici mnogih proizvodnih profila.«[10]

Za rešavanje problema zaposlenosti od sredine 70-ih godina aktivno se razrađuje politika zapošljavanja. U rezolucijama X i narednih kongresa SKJ, zatim u društvenim dogovorima o osnovama politike zapošljavanja, u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije predviđen je širok kompleks mera za borbu protiv nezaposlenosti. U Dugoročnom programu se naglašava da je »u narednom periodu neophodno stvoriti uslove za ostvarivanje prava na rad svakom sposobnom za rad građaninu, a potpuna zaposlenost postaje i cilj i društvena potreba.«[11] U njemu se stalno naglašava da se nijedan zadatak ekonomskog razvitka ne može ostvarivati bez obuhvatanja potrebe rešavanja problema zapošljavanja.

Dostizanje potpune zaposlenosti vezuje se, pre svega, za razvitak društvenog sektora privrede. Pretpostavlja se takođe proširivanje rada u individualnom sektoru i u sferi »male privrede«, pod kojom se podrazumeva mreža malih individualnih i društvenih preduzeća, koja kooperiraju sa krupnijim i vrše proizvodne ili opslužujuće funkcije. Veliki značaj se pridaje ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvitku sela u cilju usporavanja velikog priliva radne snage u gradove. Predviđa se, takođe, usavršavanje sistema pripremanja kadrova, prekvalifikacija lica koja traže posao. Planira se smanjivanje korišćenja različitih formi honorarnog rada, rada penzionera, dati su predlozi o skraćivanju radnog vremena. Poslednja mera bi, po mišljenju naših ekonomista, omogućila ne samo preraspoređivanje postojećeg fonda radova između većeg broja radnika, već bi i povećala produktivnost rada i obim proizvodnje.

Bez obzira na sve predviđene mere za povećanje zaposlenosti, višak radne snage, po oceni naših ekonomista, održaće se u

[9] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 139.
[10] *Dvanaesti kongres SKJ*, Beograd, 1982, str. 25.
[11] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 169.

Digitized by Google

zemlji još tokom dugog vremena. Čak uz uslov uspešnog ostvarivanja razrađene politike zapošljavanja i dostizanja postavljenog Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije prirasta broja radnika i službenika (u 80-im godinama na 130 hiljada, ili na 2,1% u proseku godišnje, u 90-im — na 110 hiljada, ili na 1,5% u proseku godišnje), rešenje problema zaposlenosti planira se, u najboljem slučaju, krajem ovog veka.

Potreba dostizanja potpune zaposlenosti ne potiskuje zadatak povećavanja efektivnosti korišćenja živog rada. Kako je naglasio na XII kongresu SKJ Dušan Dragosavac, »povećanje produktivnosti rada ima ključni značaj za rješavanje ekonomskih problema i ostvarivanje stabilnog i izbalansiranog razvitka, tim prije što je u mnogim industrijskim granama i drugim sferama dostignut stupanj tehničko-tehnološke opremljenosti, koji nije ispod svjetskog standarda... čak bi prosječno po racionalnosti korišćenje svih potencijala, kojih ima u privredi, učinilo mogućim povećavanje ukupnog društvenog proizvoda za 1/4 u poređenju sa današnjim«.[12] S tim u vezi, postavlja se zadatak stalne borbe protiv pogoršavanja pokazatelja dinamike produktivnosti rada. U periodu 1971—1975. njen nivo se povećao na 2,1%, u 1976—1980. — na 1,8%, a u periodu 1981—1983. čak se sveo na 2,2% u proseku godišnje. Samo se u 1984. godini, kada je došlo do osetnog oživljavanja proizvodnje, produktivnost rada ponovo povećala, ali je već u 1985. ponovo opala.

Tendencija smanjivanja efektivnosti korišćenja živog rada se stalno ispoljavala, bez obzira na značajno povećavanje njegove tehničke opremljenosti. Tako je u industriji, računato na jednog radnika, vrednost osnovnih fondova porasla u periodu 1971—1983. godine 1,6 puta (po cenama 1972), kapacitet motora opreme povećao se sa 3,3 do 5,4 kWt, energetska opremljenost rada — sa 9,5 do 14,2 kWtč.[13] Značajna sredstva su bila uložena u obnavljanje mašinskog parka i opreme, a u nizu grana sprovedena je kompleksna mehanizacija i automatizacija proizvodnje.

Na taj način, visoki tehnički nivo proizvodnje nije u punoj meri iskorišćen za realizaciju, postavljenog u planovima ekonomskog razvitka, zadatka intenzifikacije privrede. Zaostajanje rasta produktivnosti rada za rast njegove opremljenosti vodilo je smanjivanju efektivnosti korišćenja osnovnih fondova.

Obilje radne snage naši ekonomisti ne dovode u protivtežu sa tehničkim progresom, kojem se dodeljuje sve važnija uloga u ekonomskom razvitku. Dostizanje potpune zaposlenosti orijentiše se na razvitak tehnološki vodećih i perspektivnih grana, koje po svojoj prirodi obezbeđuju rast kako produktivnosti rada tako i zaposlenosti.

U razrađenoj ekonomskoj politici veliki se značaj pridaje diverzifikaciji proizvodne strukture industrije, posebno realiza-

[12] *Dvanaesti kongres SKJ*, str. 23.

[13] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 253.

Digitized by Google

ciji mogućnosti dopunjavanja proizvodnih ciklusa višim stadijumima obrade, proširivanju asortimana proizvodnje, što stvara široke mogućnosti za povećavanje zaposlenosti pri ulaganju relativno malih sredstava u stvaranje novih radnih mesta i usaglašava se sa zadacima povećavanja produktivnosti rada i zamene uvoza domaćom robom.

Značajan rast zaposlenosti i produktivnosti rada moguć je, praktično bez dopunskih investicija, na račun poboljšanja organizacije proizvodnog procesa, pre svega povećanja stepena korišćenja kapaciteta, čije rezerve variraju u različitim granama od 15 do 50%. Kao nedostaci organizacije proizvodnje na XII kongresu SKJ pomenuti su slabo korišćenje fonda radnog vremena, kršenje radne discipline. Koeficijent smenjivanja radnika u industrijskim preduzećima čini oko 1,5, a samo u malom broju više od 1/3 ukupnog broja zaposlenih radi u dve smene. Efektivnije korišćenje radnog vremena, povećanje koeficijenta smenjivanja na račun racionalnijeg raspoređivanja po smenama radne snage i sirovina, smatra se, prema ekonomskoj strategiji, bitnom rezervom povećavanja produktivnosti rada. Važna uloga pridaje se, takođe, jačanju materijalne zainteresovanosti radnika i strogom poštovanju principa nagrađivanja prema radu.[14]

Veliki značaj se pridaje poboljšanju još nedovoljne povoljne kvalifikacione strukture kadrova. Oko 2/3 zaposlenih u društvenom sektoru nema srednje obrazovanje, više od 1/4 njihovog ukupnog broja čine nekvalifikovani i slabo kvalifikovani radnici i službenici bez specijalne pripreme.[15]

Rastu proizvodnje i poboljšanju njenih kvalitativnih pokazatelja treba da doprinese, kako se ukazuje u rezolucijama partijskih kongresa, jačanje uloge ekonomskih poluga upravljanja privredom.

Bez obzira na višak radne snage, potreba prelaska na put intenzivnog razvitka u zemlji postala je u 80-im godinama veoma aktuelna u vezi sa izrazitim pomanjkanjem investicija, kako zbog oštrog sužavanja mogućnosti korišćenja inostranih sredstava, koja su predstavljala važan izvor razvitka u prethodnom periodu, tako i zbog iznuđenog ograničavanja unutrašnjeg korišćenja nacionalnog dohotka za akumulaciju i potrošnju.

Usled toga izbija u prvi plan zadatak ekonomije opredmećenog rada, povećavanja fondova, smanjivanja troškova proizvodnje, dinamizacije tempa rasta ekonomike na račun poboljšavanja organizacije proizvodnje, korišćenja rezervi i drugih neinvesticionih faktora.

Visoki tempo rasta društvene proizvodnje u 60—70-im godinama bio je ostvarivan, pre svega, na račun porasta obima osnovnih proizvodnih fondova. Ako je u 1960. godini njihova vrednost u društvenom sektoru privrede činila 179,2 milijarde dinara,

[14] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 193.

[15] »SG Jugoslavije«, 1985, str. 130—134.

Digitized by Google

onda je 1980. godine iznosila 862,5 milijardi dinara, to jest 5 puta više (po cenama 1972). Kapaciteti proizvodne opreme povećani su za isto vreme 2,4 puta.

Tempo rasta investicija do 80-ih godina bio je iznad tempa rasta društvene proizvodnje i produktivnosti rada. Udeo investicija u raspoređivanju društvenog proizvoda dostizao je 2/5. Vrednost bruto-investicija u osnovne fondove za 10 godina (1972—1982) porasla je 1,5 puta (po cenama 1972). Održavanje visoke norme akumulacije u nacionalnom dohotku, korišćenje niza dopunskih unutrašnjih resursa, kao i inostranih sredstava, omogućili su visoku dinamiku investicija.

Počev od 1981. godine, obim investicionih sredstava izdvojenih za razvitak privrede svake godine se smanjivao, što je odgovaralo donetim merama, orijentisanima na ograničavanje tempa rasta potrošnje. Osim toga, bitno su povećane stavke procenata za investicioni kredit, prekinuta je izgradnja niza objekata u neproizvodnoj sferi.

Strategija rasta i privredni mehanizam

Pored opšteg usporavanja investicione aktivnosti, predviđene su ipak mere za ubrzani rast investiranja u razvitak izvozne proizvodnje, energetske baze i poljoprivrede. Ali težište je na borbi za povećanje efektivnosti investicija, koja se još smanjuje. S jedne strane, to se objašnjava povećanjem fondova i troškova proizvodnje, a s druge — nezadovoljavajućim korišćenjem kapaciteta, kao i niskom produktivnošću rada.

Za 20 godina (1960—1980) kapitalni koeficijent se povećao sa 2 na 2,6, pri čemu je posebno visok u slabo razvijenim republikama — Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini, a takođe u SAP Kosovu, što svedoči o smanjivanju efektivnosti investicija.

Istovremeno, obim novih investicija, kao i ranije, osetno prelazi realne mogućnosti njegovog finansijskog i robnog pokrića. Stoga raste i obim nedovršene izgradnje. Visoki stepen nezavršene izgradnje, niska efektivnost investicija, rasipanje sredstava na izgradnju sitnih i dupliranih kapaciteta zaoštravaju problem investicija.

Sada se razrađuje program orijentisan na racionalnije i ciljno raspoređivanje investicionih sredstava, na povećanje stepena efektivnosti korišćenja osnovnih fondova. Osnovni obim postojećih sredstava usmerava se na ubrzavanje završavanja privrednih objekata, čija bi proizvodnja zatim doprinosila rastu izvoznih mogućnosti i zameni uvoza.

Istovremeno se sprovode mere za stimulisanje ulaganja inostranog kapitala u naša preduzeća, na bazi dugoročne proizvodne kooperacije, za povećanje valutnih uplata od izvođenja građevinskih radova u inostranstvu, posebno uz primenu naših projekata, tehnologije, opreme i materijala.

Digitized by Google

Izvršene su izmene i u politici investicija, usmerene na povećanje zaposlenosti: sada se snage ulažu u racionalno korišćenje raspoložive radne snage, povećanje koeficijenta angažovanja opreme, uvođenjem rada u više smena, u potpunije korišćenje proizvodnih kapaciteta. Koeficijent smene mašina čini samo 2,37, a opreme — 2,05. Struktura zaposlenih u industriji po smenama je sledeća: u jednoj smeni radi 41,3%, u dve — 34,5, u tri smene — 19,5% zaposlenih.[16]

Značajna sredstva su u toku 70-ih—80-ih godina angažovana za obavljanje mašinskog parka i opreme. To je doprinelo povećanju tehničkog nivoa proizvodnje, a u nizu grana prešlo se na kompleksnu mehanizaciju i automatizaciju. Na osnovi podataka, na početku 1978. godine 69% industrijske opreme nije bilo uvedeno pre 1968. godine, a 42% — posle 1971. godine.[17] Više od 2/3 opreme u industriji otpada na mašine sa automatskim i poluautomatskim upravljanjem, a od toga više od 40% — na automate.

Istovremeno je nivo tehničke opremljenosti bitno različit u pojedinim granama. Proizvodnja u hemijskoj industriji, energetici, metalurgiji i industriji hrane je u najvećoj meri automatizovana (75—85%). S druge strane, u metalskoprerađivačkoj, industriji kože i tekstilnoj industriji ima mnogo sitnih preduzeća, čiji tehnički nivo nije visok, a u njima preovlađuje zastarela oprema, uz veliko korišćenje ručnog rada. U vezi sa velikim obimom nove izgradnje, udeo opreme u tehničkoj strukturi investicija u osnovne fondove industrije smanjen je sa 59% u 1973. na 47% u 1981. godini.

Bez obzira na visok tehnički nivo osnovnih proizvodnih fondova naše industrije, zbog slabe organizacije proizvodnje, njena efektivnost ima veoma izraženu tendenciju smanjivanja.

Proces intenzifikacije otežan je zbog razlike u stepenu ekonomskog razvitka republika. Njihovo izjednačavanje ometaju dezintegracione tendencije, privredna zatvorenost regiona, što dovodi do narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

U cilju otklanjanja dezintegracionih tendencija i zaustavljanja procesa rasipanja sredstava u okviru desetina hiljada OOUR-a, u septembru 1985. donet je novi zakon o planiranju.[18]

Osnovni cilj novog sistema planiranja je usporavanje dezintegracionih procesa pri jačanju regulišuće i koordinirajuće uloge federacije. Kao što je poznato, donedavno je jedan od metoda koji koče ili blokiraju donošenje plana — bilo da je to na nivou preduzeća, republike ili federacije — bio sistem konsenzusa. Zbog veoma česte zloupotrebe ovog metoda, društveni planovi su donošeni, po pravilu, sa zakašnjenjem. Prema novom zakonu, društveni plan zemlje donosi se kada se za njega opredeli većina republika.

[16] N. Petroski: *Faktorite na proizvodstvoto*, Skoplje, 1984, str. 195; »SGJ«, 1983, str. 272.

[17] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, Beograd, 1982, str. 16.

[18] »Službeni list SFRJ«, br. 46/1985.

Digitized by Google

Pri donošenju plana radne organizacije dovoljno je da se 2/3 svih OOUR-a koje ulaze u njen sastav, opredele za plan. Sastavljanje plana počinje od radne organizacije, a ne od OOUR, kao što je bilo ranije. Na taj način, kod nas dolazi do vraćanja na raniju praksu, pri kojoj je početna ekonomska karika bilo preduzeće. Shodno donedavno postojećoj praksi, republike su donosile svoje planove, a zatim je Skupština SFRJ utvrđivala takozvane »pravce« društveno-ekonomskog razvitka federacije. Prema novom zakonu, pre sastavljanja planova razrađivaće se »pravci« na nivou federacije, s tim da republike, grane i preduzeća imaju u vidu, pre svega, interese zemlje u celini.

Novi momenat u Zakonu o planiranju je donošenje jedinstvenih planova za grane koje imaju odlučujući značaj za sve republike: za energetiku, saobraćaj, poštu, telegraf itd. Veliki značaj se pridaje i uprošćavanju procedure planiranja: utvrđuju se jedinstvena metodologija planiranja i jedinstveni planski pokazatelji za celokupnu privredu. Novi zakon o planiranju korišćen je u procesu razrade srednjoročnog plana razvitka privrede 1986—1990. »Za stabilno funkcionisanje privrede federacije posebno važan značaj ima donošenje plana razvitka Jugoslavije do 1990, koji je pozvan da razradi ekonomsku politiku i izdvoji takve prioritetne zadatke koji bi optimalno odražavali potrebe i interese razvitka zemlje u celini, a takođe bi obezbeđivali realizaciju jedinstvene strategije razvitka SFRJ.«[19]

Jedno od centralnih mesta u strategiji intenzifikacije privrede Jugoslavije zauzimaju pitanja *usavršavanja granske strukture privrede*, jer su, kao što je naglašeno u materijalima partijskih kongresa, strukturne disproporcije u privredi, koje su posledica višegodišnjih nedostataka u sprovođenju ekonomske politike, postale jedan od glavnih ograničavajućih faktora privrednog razvitka zemlje.

U 70-im i početkom 80-ih godina glavni pravac prestrukturiranja granske strukture privrede bila je intenzivna industrijalizacija, koja je trebalo da podigne tehnički nivo proizvodnje i produktivnosti rada u celokupnoj privredi. U periodu 1971—1983. u industriju je usmereno 36% svih investicija u osnovne fondove, a 32% u periodu 1961—1970. (po cenama 1972) i veći deo inostranih sredstava.[20] To je dovelo do povećanja udela osnovnih fondova industrije u osnovnim fondovima društvenog sektora privrede sa 54% u 1970. na 56% u 1983. i porasta udela industrije u stvaranju nacionalnog dohotka sa 32% u 1970. na 40% u 1984. godini.

U granskoj strukturi industrije nastale su određene progresivne izmene. Od 1972, kao rezultat pretežnog usmeravanja investicija u razvitak grana grupe »A«, rast proizvodnje sredstava za proizvodnju nakon dvadesetgodišnjeg zaostajanja počeo je

[19] *Platforma za pripreme XIII kongresa SKJ*, »Komunist«, Beograd, avgust 1985, str. 34.

[20] »Ekonomska politika«, br. 1637/1983, str. 16.

Digitized by Google

primetno nadmašivati povećanje proizvodnje predmeta potrošnje. U strukturi industrijske proizvodnje povećan je sa 30% u 1970. na 36% u 1984. udeo grana koje čine osnovu tehničkog progresa: elektroenergetike, mašinogradnje i hemijske industrije.

Orijentacija na ubrzavanje razvitka industrije omogućila je postizanje značajnih uspeha u ekonomskom rastu i usavršavanju društveno-ekonomske strukture, ali nije uvek doprinosila proporcionalnom razvitku ekonomike. Kao što se ukazuje u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, »industrijalizacija se u praksi shvatala jednostrano, i razvitak drugih oblasti privrede, bez kojih i industrija ne može dati optimalne rezultate, bio je pomeren u drugi plan. Deformacija se u pojedinim periodima ispoljavala i u granskoj strukturi industrije i njenom regionalnom razmeštaju«. Shodno zaključku Komisije za probleme ekonomske stabilizacije, »posledica toga su znatno snižena efektivnost uloženih sredstava, usporavanje rasta, a u poslednje vreme i smanjenje produktivnosti rada, povećanje zavisnosti zemlje od uvoza«.[21]

Osnovna disproporcija u granskoj strukturi privrede je zaostajanje energosirovinskog kompleksa. Nakon sprovođenja društveno-ekonomske reforme 1965. godine, ekonomska politika je orijentisala industriju na forsirani razvitak prerađivačkih grana, u kojima nisu veliki vreme obrta proizvodnih fondova i rokovi povraćaja investicija, a ni pokriće uvoza sirovina i materijala na račun širenja izvoza proizvoda visokog stepena obrade. U uslovima promenljive svetske ekonomske situacije, pod uticajem energetske krize 70-ih godina, nastale strukturne disproporcije dovele su do niza krupnih problema. Zbog naglog rasta cena sirovina i energije na svetskom tržištu, uvozne cene naše spoljne trgovine porasle su u periodu 1971—1981. približno 2,8 puta, a izvozne — samo 2,5 puta.[22] To je poslužilo kao jedan od uzroka smanjivanju stepena pokrića uvoza izvozom i rastu spoljne zaduženosti.

U vezi sa nastalom situacijom, pitanja otklanjanja granskih disproporcija u privredi izbila su u prvi plan u strategiji ekonomskog razvitka. U materijalima X, XI, XII i XIII kongresa SKJ, petogodišnjim planovima društveno-ekonomskog razvitka, u »Osnovama zajedničke politike razvitka SFRJ do 1985. godine« i drugim programskim dokumentima bili su utvrđeni sledeći osnovni pravci strukturne politike zemlje: ubrzanim razvitkom domaće energosirovinske baze i proizvodnje hrane obezbediti poboljšanje izbalansiranosti strukture privrede, stvoriti uslove za efektivniji razvitak celokupne ekonomike, proširiti njene izvozne mogućnosti i smanjiti uvoz sirovina i materijala, pojačavši samim tim položaj Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada. U cilju koncentracije investicija za razvitak najvažnijih sektora eko-

[21] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 320, 185.

[22] »Jugoslovenski pregled«, br. 1/1984, str. 29.

Digitized by Google

nomike, u Društvenom planu za 1976—1980. bile su određene prioritetne grane.

Međutim, razmatrajući rezultate realizacije u 70-im godinama proklamovane strukturne politike, Komisija za probleme ekonomske stabilizacije došla je do sledećeg zaključka: »Strukturni problemi naše privrede — zaostajanje izvoza, neuravnoteženost spoljnotrgovinskog bilansa, zaostajanje proizvodnje sirovina i energije iz domaćih resursa, proizvodnje proizvoda ishrane i spor razvitak drugih grana, prioritetnih za naš ekonomski razvitak — ne samo da nisu rešeni već su još jače zaoštreni, i zajedno sa drugim uzrocima činili su društvenu proizvodnju, nasuprot proklamovanoj politici, sve zavisnijom od uvoza.«[23] Komisija je zaključila da za realizaciju postavljenih prioritetnih zadataka nije bilo efektivnog privrednog mehanizma.[24] Osim toga, rešavanje problema prestrukturiranja privrede kočio je veoma veliki spisak prioritetnih grana, kao i širok front investicione izgradnje, koji nije odgovarao obimu investicija.[25]

Nedostaci granske strukture industrije, po mišljenju naših ekonomista, jedan je od glavnih uzroka nedovoljne iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta i niske efektivnosti proizvodnje. Oni su doveli do potrebe oslanjanja na uvoz energije, sirovina, materijala i opreme. Uvoznu zavisnost produbljuje čvrsta tehnološka vezanost mnogih proizvođača za inostrane partnere, zbog veoma širokog korišćenja dostignuća njihove nauke i tehnike.[26]

Istovremeno je, kako se napominje u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, nedovoljno efektivno sprovođena politika orijentacije proizvodnje na povećanje izvoza.[27] Ali izvozne mogućnosti industrije ne obezbeđuju priliv valutnih sredstava dovoljan za otplatu uvoza.

Veoma simptomatičnim pokazali su se nedostaci proizvodne strukture industrije u 80-im godinama. Zbog prinudnog smanjenja uvoza, u mnogim njenim granama javio se problem snabdevanja energijom, sirovinama i delovima za ranije uvezenu opremu, što je dovelo do zastoja u proizvodnji i usporavanja njenog rasta.

Radi poboljšanja situacije donet je niz mera za koncentraciju sredstava u cilju najbržeg završetka objekata od prvorazrednog značaja u sirovinskim granama, smanjenja broja prioritetnih grana, zatim ne dozvoljava se izgradnja novih kapaciteta, za koje nisu obezbeđeni, u skladu sa društvenim planovima razvitka, energija, sirovine, materijali, i koji ne doprinose povećanju izbalansiranosti strukture privrede.

Zahvaljujući donetim merama poslednjih godina, zapaženi su pozitivni trendovi u granskoj strukturi privrede, pre svega,

[23] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 195.
[24] Ibid.
[25] »Ekonomski glasnik«, br. 3—4/1983, str. 372.
[26] *Dokumenti Komisije*, knjiga 4, str. 195.
[27] Ibid.

Digitized by Google

prvi put posle mnogo godina od 1982. tempo rasta proizvodnje u ekstraktivnim granama je veći nego u prerađivačkim. Time se ne male strukturne promene u privredi, kao najvažniji uslov povećanja njene efektivnosti, još susreću sa mnogim teškoćama i sporo se ostvaruju.

Izmene u naučno-tehničkoj politici

Najvažnija karika u intenzifikaciji privrede je naučno-tehnička politika. Kod nas je ona prošla kroz nekoliko etapa. Do sredine 70-ih godina zemlja se u tehnološkom smislu orijentisala pretežno na uvoz dostignuća nauke i tehnike i crpljenje naučno-tehničkog iskustva, pre svega iz razvijenih kapitalističkih, a poslednjih godina i iz socijalističkih zemalja. U industriji je mnogo korišćena inostrana tehnologija.

Intenzivan uvoz inostrane tehnologije doprineo je ubrzanju industrijalizacije i izbijanju zemlje na nivo srednjerazvijenih država sveta.

U tom periodu Jugoslavija je svake godine izdvajala za kupovinu licenci oko 150 miliona dolara, a uvoz mašina i opreme, vezan za dobijanje licenci, dostizao je 900 miliona dolara.

U periodu sprovođenja privredne reforme, 1965. godine, naša industrija se morala za kratko vreme preorijentisati na proizvodnju konkurentno sposobnih proizvoda u odnosu na svetsko tržište, razvijanjem sopstvene naučno-tehničke baze i, pre svega, na račun transfera inostrane tehnologije u tri osnovna oblika: a) kupovina nove opreme i materijala, b) transfer licenci, patenata, tehničke dokumentacije, proizvodnih i trgovinskih informacija, c) direktno dobijanje informacija i tehničkih znanja (konsultacija, obuka kadrova u naučnoj i proizvodnoj sferi i drugo). Međutim, kako je praksa pokazala, preorijentacija na zadovoljavanje kriterijuma svetskog tržišta izvršena je kada stepen razvitka proizvodnih snaga naše zemlje nije njima odgovarao. Odsustvo jedinstvene centralizovane organizacije, koja bi vršila koordinaciju u politici uvoza inostrane tehnologije, dovodilo je do prevelikog trošenja valute za kupovinu istih licenci i često do konkurencije između preduzeća. Sem toga, ispoljila se slabost sopstvene naučno-tehničke baze. Stoga se privreda zemlje počela faktički jednostrano orijentisati na korišćenje tehnike i tehnologije Zapada, što je usporavalo tok integracionih procesa i uslovljavalo pojavu strukturnih disproporcija, predstavljalo prepreku rastu efektivnosti društvene proizvodnje, jer je kupovina licenci često vodila primenjivanju tehnologije — od juče. U nizu privrednih grana (crna i obojena metalurgija, metalsko-prerađivačka, elektronika, brodogradnja) udeo proizvodnje na osnovi domaće tehnologije ne čini više od 5%. Veliki je stepen tehnološke zaostalosti. Polovina svih licenci, koje je naša zemlja kupila u kapitalističkim zemljama, zastarela je u moralnom smislu.

Digitized by Google

Osnovne savremene etape naučno-tehničke politike razrađene su na X kongresu SKJ, 1974, koji je, donevši specijalnu rezoluciju »O zadacima SKJ u oblasti nauke i tehnike«, proklamovao kurs ka svestranom razvijanju sopstvene nauke i tehnike, ka povećanju efektivnosti korišćenja naučno-tehničkog potencijala, ka ubrzanoj primeni naučnih dostignuća. Ovaj kurs bio je potvrđen na XI i XII kongresu SKJ. Ukoliko su naučno-tehnički, materijalni i finansijski resursi zemlje ograničeni, ne isključuje se uvoz inostranih znanja, ali se pretpostavlja da se taj uvoz u budućnosti realizuje u okviru koordinirane naučno-tehničke politike.

U dokumentu »Osnove strategije tehnološkog razvitka«, razrađenom 1983. godine u okviru Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, ovaj novi kurs se objašnjava potrebom sprovođenja selektivne politike u oblasti nauke i tehnike, koja zemlji omogućuje da se usredsredi na duboku razradu, užeg nego ranije, fronta prioritetnih naučno-tehničkih problema, uz dalju razmenu rezultata takvih razrada za inostranu tehnologiju. Naglašava se potreba uvoza samo one tehnike koja je ekonomičnija i savremenija u poređenju sa domaćom, a čija primena stimuliše korišćenje domaćih sirovina i materijala. Kao prioritetni, izdvojeni su pravci vezani, pre svega, za razvitak energetskog, sirovinskog i agroindustrijskog kompleksa, kao i industrijskih grana u kojima je moguće održavanje visoke konkurentne sposobnosti na inostranim tržištima.

S tim u vezi je u januaru 1984. godine Skupština SFRJ donela Društveni dogovor o osnovama strategije tehnološkog razvitka. Istovremeno je SIV obrazovao specijalnu komisiju za pitanja naučnog i tehničkog razvitka, u čije zadatke ulazi »formiranje zajedničke strategije i politike tehnološkog razvitka zemlje, kao sastavnog dela strategije i politike privrednog i društvenog razvitka«. U dokumentu »Osnove strategije tehnološkog razvitka« akcenat je stavljen na ponovno razmatranje osnova naučno-tehničke politike, na raskid sa njenim »simulacionim« putem razvitka, na jačanje nacionalnog istraživačkog potencijala na odlučujućim pravcima savremenog naučno-tehničkog progresa, na povećanje efektivnosti korišćenja rezultata naučnih istraživanja i razrada.

Sada se traže novi metodi povećanja efektivnosti naučno-tehničkog potencijala i ubrzane primene naučnih dostignuća.

Naučni potencijal SFRJ je u posleratnom periodu u celini bitno porastao. U 1981. godini bilo je 849 naučno-istraživačkih instituta, 19 univerziteta i 8 akademija nauka. U periodu 1945—1981. godine zvanje doktora nauka steklo je 12 hiljada ljudi, a magistara — 20 hiljada.

Danas kadrovski potencijal nauke obuhvata 26 hiljada ljudi, ili 0,9% svih naučnih radnika sveta; na 10 hiljada stanovnika dolazi 11 istraživača. Brži rast savremenih industrijskih grana,

Digitized by Google

u uslovima industrijalizacije i naučno-tehničke revolucije, postavlja veće zahteve razvitku tehničkih nauka. Stoga je među ponovo stvorenim naučno-istraživačkim organizacijama gotovo 1/3 unapred određena za naučna istraživanja u oblasti tehničkih nauka; u ovoj sferi ima 250 instituta, u kojima radi nekoliko hiljada naučnih radnika.

Značajna pažnja se poklanja jačanju povezanosti nauke i proizvodnje. U sastav mnogih krupnih preduzeća ulaze naučno-istraživačke organizacije, koje rade na finansijski dogovornoj osnovi. U takvim organizacijama ja zaposleno 1800 ljudi, ili 7,2% naučnih radnika.

Specifičnost kod nas sprovođene naučno-tehničke politike sastoji se u tome što se u zemlji poklanja najveća pažnja aplikativnim istraživanjima, jer se fundamentalna naučna istraživanja slabije razvijaju.

Naučna dostignuća nalaze široku primenu u poljoprivredi, te ona u znatno manjoj meri od industrije koristi inostranu tehnologiju. Od 1968. do 1983. naučno-istraživački instituti dali su 685 novih sorti kultura, od čega 288 novih visokorodnih hibridnih sorti kukuruza, 121 sortu pšenice, 15 — šećerne repe, 11 — suncokreta, 10 — duvana, 18 — soje, 18 — karfiola, 23 — voća, 24 nove sorte vinove loze. Kao rezultat gajenja novih visokorodnih sorti paradajza, pasulja, paprike, krastavaca, rodnost kultura je porasla u periodu 1981—1984. za 50%, što je obezbedilo potpuno zadovoljenje potreba zemlje za ovim povrćem.

Zahvaljujući gajenju novih sorti pšenice, njena rodnost u nizu agroindustrijskih kombinata dostiže 90 m/ha. Naše visokorodne sorte pšenice, otporne na poleganje, danas se seju u celoj Evropi: u SSSR-u, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Austriji, Švajcarskoj, Španiji.

Velika pažnja poklanja se rešavanju problema kompleksnog korišćenja naučnog potencijala. Na X kongresu SKJ ukazano je na potrebu »ubrzavanja procesa naučnih istraživanja, obezbeđivanja najbrže primene pronalazaka, koju treba stimulisati. Sve to traži bitne izmene u organizovanju naučnog rada, kao i razradu jedinstvene tehnološke strategije razvitka«.[28]

U rešavanju ovih zadataka važna uloga se pridaje sistemu i izvorima finansiranja nauke. Do kraja 60-ih godina osnovni izvor finansiranja istraživanja i razrada bio je budžet federacije. Istovremeno je bilo obrazovano mnogo naučnoistraživačkih instituta, stvoreni su Fond federacije za finansiranje nauke i republički i pokrajinski fondovi.

U toku 70-ih godina smanjeno je finansiranje naučnih istraživanja i razrada iz budžeta, i glavno mesto su počeli zauzimati principi samofinansiranja. Ukoliko, po postojećem u zemlji sistemu, osnovni deo rashoda za naučna istraživanja ostvaruju pre-

[28] *Deseti kongres SKJ. Dokumenti*, Beograd, 1974, str. 161.

Digitized by Google

duzeća, neposredno zainteresovana za njihove rezultate, sada su glavni izvor finansijskih sredstava (70%) upravo preduzeća. Druga forma finansiranja van preduzeća su »samoupravne zajednice, zasnovane na opštosti interesa« u oblasti nauke. Kao rezultat ovih izmena, od početka 70-ih godina počele su se javljati određene teškoće u finansiranju naučnoistraživačkog rada.[29] Za razvitak nauke izdvojeno je samo 1% nacionalnog dohotka u 1970, dok je u 1981. godini izdvojeno 1,23%.

Shodno Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, udeo nacionalnog dohotka, koji se izdvaja za naučno-tehnički razvitak, mora porasti do 2000. godine do 2%, pri uvećavanju broja naučnih radnika do 40 hiljada. Danas (1984—1985) ovaj pokazatelj čini 0,9% nacionalnog dohotka, što se objašnjava sprovođenjem politike ograničavanja svih vidova društvene potrošnje, u koje spadaju i sredstva izdvojena za razvitak nauke. Nasuprot prihvaćenim opredeljenjima, nauka se kod nas još tretira kao društvena potreba, a ne kao prvorazredna i odlučujuća proizvodna snaga društva. Posledica toga da je danas obim sredstava izdvojenih za nauku 15—30 puta manji nego u zemljama sa visokim nivoom naučno-tehničkog razvitka, a po obimu sredstava po jednom radniku — 4—5 puta manji, sa tendencijom daljeg pogoršavanja. Najvažniji problem tehnološkog progresa Jugoslavije je centralizacija sredstava akumulacije, jer je izgradnja krupnih tehnoloških sistema i složenih privrednih organizacija prvorazredni zadatak, koji postavlja savremeni tehničko-tehnološki progres.

Veliki značaj pridaje se kod nas povećanju efektivnosti naučnih istraživanja. Jedan od važnih pokazatelja je broj pronalazaka i njihova faktička primena. Na primer, u periodu 1970—1980. naši građani su dali 1423 pronalaska, ali je primenjeno manje od polovine — 563.[30] U 1982. i 1983. registrovano je nešto više od 50 pronalazaka godišnje. Po broju pronalazaka po stanovniku mi zauzimamo pretposlednje mesto u Evropi, što je uslovljeno, po mišljenju naših ekonomista, slabim sistemom stimulisanja stvaralaštva, kao i ogromnom kupovinom inostranih licenci, što koči razvitak domaćeg stvaralaštva.

Poboljšanju »opšte klime« za stvaralaštvo doprinose zakonodavni akti, prihvaćeni krajem 70-ih i početkom 80-ih godina: Društveni dogovor o stimulisanju stvaralaštva, koji su potpisale republike i pokrajine 1977. godine, i Zakon o zaštiti pronalazaka, tehničkih novina, donet u 1981. godini. U zemlji je proglašen novi praznik — Dan pronalazača (12. oktobar). Važnu ulogu u razvitku naučno-tehničkog stvaralaštva, posebno omladine, ima masovna organizacija »Narodna tehnika Jugoslavije«, čije je specijalne kurseve završilo tokom 30 godina (1950—1979) 5 miliona ljudi. Ostvarivanje jedinstvene naučno-tehničke strategije koči okolnost što se ona razrađuje i sprovodi na nivou

[29] »Jugoslovenski pregled«, br. 7—8/1980, str. 37.
[30] A. Petroski, op. cit., str. 163.

Digitized by Google

SR ili SAP. Naši ekonomisti smatraju da strategija naučno-tehničkog razvitka mora biti jedinstvena, da bez menjanja nastale situacije nije moguće jačanje ekonomskih pozicija zemlje na međunarodnoj sceni i ostvarivanje ciljeva Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Dobro razrađena strategija tehnološkog razvitka biće, u budućnosti, čvrsta osnova, koja će obezbediti Jugoslaviji nezavisnost od vlasnika licenci. Sve dok ona ne bude jedinstvena, sposobna da definiše i stavi u prvi plan dugoročne interese naše industrije, dok se ne okončaju sporovi o tome da li će se ona razrađivati iz centra za SR i SAP ili će predstavljati neki skup osam republičkih i pokrajinskih strategija, mogućnosti za vršenje pritiska, manipulisanje od strane prodavaca licenci i za ponavljanje ranijih grešaka — ostaće neizmenjene.

Danas na nivou federacije je formiran niz društvenih saveta, čiji rad je u određenoj meri povezan sa izgradnjom i sprovođenjem naučno-tehničke politike. Na predlog Saveta akademije nauka Jugoslavije, stvara se Savezni (društveni) savet za nauku i informatiku i operativni organ upravljanja — Komitet za nauku i informatiku.

S obzirom na to da je jedan od glavnih problema koji stoje pred zemljom danas — prelazak sa puta ekstenzivnog razvitka na pretežno intenzivni, postavlja se zadatak najbrže razrade jedinstvene, u okviru celokupne zemlje, strategije naučno-tehničkog i tehnološkog razvitka.

U Platformi za pripremu XIII kongresa SKJ posvećen je poseban deo »Ubrzavanje naučno-tehničkog progresa« ovom važnom i aktuelnom pitanju. U njemu se govori o novoj etapi sprovođenja selektivne politike u oblasti nauke i tehnike. »U skladu sa jedinstvenom tehnološkom politikom — ističe se u Platformi — mi se moramo maksimalno oslanjati na sopstvene snage, na selektivni uvoz inostrane tehnologije i njeno dalje korišćenje.«[31] Predviđa se, s tim u vezi, stalno usavršavanje procesa razmene, transfera tehnologije, razvijanje domaćih istraživanja, povećanje sredstava usmerenih na razvitak nauke, to jest sve što će omogućiti rešavanje jednog od osnovnih problema savremene Jugoslavije — smanjivanje tehnološke zavisnosti od inostranstva.

Centralni zadatak Društvenog plana 1986—1990. je prevođenje privrede na kolosek svestranije intenzifikacije i podizanje tehničkog nivoa proizvodnje. Poseban značaj se pridaje strukturnim i naučno-tehničkim promenama u privredi, na temelju izgrađivanja savremenih formi privređivanja i povećanja kvalitativnog nivoa privređivanja, kao i na osnovi stalnog rasta individualne i društvene produktivnosti rada.

Izvršavanje ovog zadatka omogućiće ne samo realizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije već će i stvoriti pretpostavke za ubrzavanje društveno-ekonomskog razvitka privrede i poboljšanje životnog standarda stanovnika.

---

[31] *Platforma za pripremu Trinaestog kongresa SKJ*, str. 25.

Digitized by Google

Radoš Smiljković

Savez komunista između klasnog i nacionalnog

U Programu Saveza komunista Jugoslavije, a zatim i u Ustavu SFRJ, definisana su polazna stanovišta društvenog razvitka u čije su temelje ugrađeni neposredni i istorijski interesi radničke klase zajedno sa slobodnim i ravnopravnim položajem naroda i narodnosti. U srži osnovnih načela socijalističko-samoupravnog razvitka posebno se ističe, naglašava da celokupni sistem i sve što se stvara u društvu treba da služi učvršćivanju uslova za srećni život čoveka kao najvažnijeg društvenog subjekta. U tom pogledu su još u svežem sećanju Kardeljeve reči iz studije Pravci daljeg razvoja političkog sistema samoupravljanja, koje u prvi plan ističu nužnost čovekovog ličnog angažovanja na stvaranju uslova za povoljan razvoj. I shodno tome, sve organizacije i institucije društva dobijaju poziciju koja je, u početnoj i krajnjoj instanci, u funkciji čovekovog razotuđenja. Naravno, iz toga proizlazi neposredni zaključak da političke organizacije, institucije, kao i ekonomske i druge, služe klasnim i nacionalnim interesima u meri u kojoj su stvarni instrumenti sve potpunijeg čovekovog potvrđivanja kao subjekta istorije.

Zato sagledavanje krize društva podrazumeva postavljanje tačne dijagnoze stanja i precizno utvrđivanje glavnih pravaca daljeg društvenog razvoja, uz pružanje jasnog odgovora na pitanje: kakva će obala biti na drugoj strani reke na koju se mora

Digitized by Google

izići? Kao i u ranijim velikim društvenim krizama, kakva je bila ratna ili ona koju je izazvao Kominform, tako i sada radnička klasa, narodi i narodnosti, pojedinci mogu — a i mogli su dosad — savladati krizu. Ali pod jednim uslovom, da to sutra bude bolje od onoga juče jer ni pojedinci ni velike društvene grupe nisu spremne na velika odricanja i revolucionarne akcije ako se njima ne bi bitno promenio njihov raniji položaj. A to znači da se održavanje stanja i odnosa u kojima bi se nastavilo dezintegrisanje radničke klase, privrede, kulture i obrazovanja, zatvaranje republika i pokrajina, nacionalno iživljavanje, a pogotovu reprodukovanje genocidnih fašizoidnih nacionalizama i slično — mora shvatiti kao prva obeshrabrujuća pretpostavka za sveobuhvatne akcije. Ne zato što nema snaga za akcije i što nedostaje ljudska volja, već stoga što je potrebno da vodeće društvene snage šire konkretnim dokazima društveno polje stvarnih promena posredstvom kojih se neposredno menjaju neprihvatljivi uslovi radničkoklasnog uticaja ili stanje zanemarivanja interesa pojedinca. Nikada nije bilo više izazova za pristupanje velikim društvenim promenama i spremnosti većih društvenih grupa i pojedinaca da u njima učestvuju, ali ni tapkanja u mestu.

Savez komunista, zajedno sa ostalim progresivnim i demokratskim snagama društva, ima istorijsku obavezu i odgovornost da deluje brzo i efikasno u pravcu ostvarivanja društvenih ciljeva — da se na marksistički poznatim pravcima razvoja menjaju društveni odnosi. Zato je neophodno da se prethodno svesno prihvate osnovni pravci delovanja kako bi se ono moglo sprovesti, što je realno pod jednim uslovom — da novi društveni odnosi ne nastaju samo na njegovim marginama.

Da ne bi bilo zabune: nama nije potrebno da napuštamo naša osnovna ideološka opredeljenja, koja sažeto izražava sintagma — socijalističko samoupravljanje. Nama nije potrebno da preispitujemo marksizam uz njegovo napuštanje, što nam nudi desnica. Naprotiv, neophodna je revalorizacija osnovnih teza revolucionarnog marksizma i jugoslovenske socijalističke revolucije. Ali, isto tako, anahrono deluje ponavljanje upozorenja da mi nećemo menjati naša temeljna načela socijalističkog razvoja, te da će svaki pokušaj te vrste naići na snažan otpor. Bilo bi celishodnije i idejno-politički mudrije ako bi se sa pijedestala najviših organa Saveza komunista i društva potvrđivalo ono što je na kongresima utvrđeno, a na što nas Program Saveza komunista i Ustav SFRJ obavezuju — da ćemo menjati sve što u političkom sistemu i političkom životu blokira izlazak iz krize. U revolucionarnoj tradiciji komunističkog pokreta Jugoslavije stvaralačka primena marksizma ispoljavala se u naučnoj spoznaji društvenog kretanja i, na toj osnovi, utvrđivanju daljih pravaca delovanja revolucioiarnog pokreta. Revolucionarnim promenama najbolje se brane polazne osnove, dokazuje istorijska životvornost marksističke ideologije. To je osobito važno s

Digitized by Google

obzirom na činjenicu da kriza traje dugo, a radnom čoveku i građaninu je postalo jasno da za izlazak iz nje Jugoslavija raspolaže realnim pretpostavkama, nadasve spremnošću ogromne većine društva da aktivno u tome sarađuje. Rasprava povodom Predloga zaključaka 13. sednice CK SKJ, pre 13. kongresa, gotovo je na plebiscitaran način pokazala da u Savezu komunista i društvu još dominira potrebno jedinstvo u spremnosti davanja doprinosa izlaženju iz krize na principima daljeg produbljivanja socijalističke samoupravne demokratije.

Prema tome, neophodna je idejno-teorijska i praktična politička aktivnost, koja je u funkciji neposrednog menjanja stanja i odnosa. U tom smislu, delovanje primerom moralo bi da bude afirmisano, počev od najviših nivoa, partijsko-političkih i samoupravnih organa društva. Definsanje novih zaključaka ne rešava ekonomske probleme društva niti ukida kontrarevolucionarne aktivnosti albanskih separatista. Deluju optimistički neke akcije u Srbiji, a posebno u Makedoniji, kojima se najdirektnije kida sa pojedincima u rukovodstvu koji na bilo kakav način odstupaju od borbe protiv kontrarevolucije. Međutim, nama je potreban jasan program neposredne aktivnosti i odgovarajuća organizovanost komunista, kako bi mogli da ostvaruju kako dnevne akcije u svojim sredinama tako i dugoročne koje imaju opštejugoslovenski karakter. Snaga jedne organizacije najpotpunije dolazi do izražaja ako svi njeni potencijali deluju jedinstveno ili na jedinstvenoj platformi kada realizuju parcijalne akcije.

Pravci na kojima se prevazilazi protivrečnost između klasnog i nacionalnog

Tri su osnovna pravca društvenih akcija na kojima se postiže, ukidanje objektivnih uslova nastajanja i reprodukovanja nesocijalističkih tendencija i odnosa:

— Program ekonomske stabilizacije je ključni pravac čijim ostvarivanjem dolazi do nastajanja objektivnih pretpostavki odlučnog izlaženja na nove prostore.

— Promene u funkcionisanju političkog sistema samoupravljanja su u neposrednoj vezi sa stvaranjem pretpostavki za realizovanje povoljnih uslova privrednog razvoja.

— Realizacija Platforme CK SKJ o razvoju SAP Kosova, a time ukidanje uslova u kojima se reprodukuje separatistički albanski nacionalizam — jedan je od najvažnijih pravaca društvene akcije.

U SR Srbiji društvenoistorijski uslovi nameću još jedan pravac ili, bolje reći, polje akcije: rešavanje problema funkcionisanja samoupravnih i političkih institucija na principima koji važe za ostale socijalističke republike.

Postavlja se pitanje — da li su ovi pravci društvenih akcija komunističkih i ostalih progresivnih snaga dovoljno jasno defi-

Digitized by Google

nisani u programskim dokumentima društva. Naglašavam — programski dokumenti društva zato što je stvarno reč o pravcima aktivnosti na kojima je neophodno trajnije angažovanje većine, ako je moguće i celokupnog društva. Usvojeni su dokumenti u kojima je utvrđeno kako i na kojim osnovama treba da se angažuju odgovarajući potencijali društva kako bi se izišlo iz krize. Međutim, i pored toga, vidljivo je njeno nastavljanje: očekivalo se čak da će inflacija dostići krajem godine trocifrenu stopu, pa ipak se sporo dogovaralo o jugoslovenskim projektima — u sferi saobraćaja, pošte, energetike itd. Nastavljene su tendencije kretanja stanovništva u pravcu takozvanih matica, s tim što je taj trend najdrastičnije izražen u slučaju Srba i Crnogoraca na Kosovu. Po svoj prilici, iseljavanje sa Kosova podstiče druga iseljavanja, što dovodi u pitanje neka od temeljnih načela ostvarivanja ljudskih sloboda u Jugoslaviji. Ponovo se sa nekih najviših nivoa društva obećava još teža godina, kao da ove dosad nisu bile dovoljno teške i crne.

U takvoj situaciji mora se postaviti pitanje — zašto se sporo realizuju bilo kakve društvene promene, mada su naša opredeljenja jasna — ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase i radnih ljudi, među kojima su ravnopravnost naroda i narodnosti i puna sloboda razvitka socijalističke ličnosti. Gde su uzroci neostvarivanju najvažnijih ljudskih ideala, i to onih što počivaju na najhumanijim principima civilizacijskog razvitka. Moglo bi se postaviti i pitanje — otkuda tako snažna tendencija ispoljavanja sve drastičnijeg nacionalizma u granicama društva sa najhumanijim rešenjima nacionalnog i klasnog pitanja, u obliku socijalističkog samoupravnog modela društvenog razvitka? Ne osporavajući činjenicu da je širok spektar spoljnih pritisaka na jugoslovenski socijalistički sistem, obratićemo pažnju u daljoj analizi na najvažnije aspekte idejnog i organizacijskog kompleksa, kako u Savezu komunista tako i društva u celini. Ne zbog toga što mislimo da je on, odnosno da su ta dva kompleksa u poziciji Aladinove čarobne lampe, već zato što smatramo da oni u socijalističkim društvenim uslovima utiču presudno na privredno područje i ostalo. Čini nam se da se odlučno može braniti stanovište, prema kojem su odnosi ovih sfera slični odnosima nezavisnih i zavisnih varijabli. Kolika je moć ovih idejnih i organizacijskih faktora u odnosu na privredne, naučno-kulturne i druge u društvu, to pokazuju realna društvena kretanja čiji je samo jedan vid republička i pokrajinska granica, a onda je tu opštinska, pa i druge.

Neki idejno-teorijski aspekti

U raspravama o promenama u funkcionisanju političkog sistema samoupravljanja, i problemima klasnog i nacionalnog jedinstva iskristalisale su se tri osnovne struje: prema prvoj,

Digitized by Google

idejno teorijska rešenja i sistem u sferi ekonomije i politike su dobri, potrebno je samo da se ljudi na njih naviknu; shodno drugoj, sve je pogrešno — od temeljnih rešenja i orijentacije do svakodnevnih aktivnosti, koje se na osnovi idejno-teorijskih rešenja i političko-samoupravnih odluka ostvaruju; treća struja mišljenja karakteriše se time da je osnovna idejno-politička i socijalističko-samoupravna orijentacija dobra, ali da su neophodne promene, pri čemu jedni podrazumevaju pod tim samo kozmetičko doterivanje institucionalnog sistema i dela ponašanja, drugi smatraju da su neophodne dublje društvene promene kako bi se stvorili uslovi za oslobađanje pravih snaga i energije za brzi ekonomski, politički i naučno-kulturni razvitak.

Da bi idejno-teorijska orijentacija bila dobra, a bez nje nisu realne odgovarajuće, efikasne društvene akcije, potrebno je usvojiti osnovne poglede na temeljna pitanja društvenog razvoja. Nije u pitanju samo usvajanje istovetnih pogleda na društveni razvitak u Savezu komunista kao vodećoj, idejno usmerenoj društvenoj snazi već i u celom frontu socijalističkih i uopšte progresivnih društvenih snaga. Ali prva prethodna pretpostavka je jedinstvo osnovnih pogleda u Savezu komunista jer je to uslov demokratskog stvaranja idejno-teorijskih pretpostavki za potrebno jedinstvo u društvu kao celini.

Nije nikakvo iznenađenje što je vidljiva tendencija dovođenja u pitanje osnovnih idejno-teorijskih orijentacija; uvek se to događa u velikim društvenim krizama. Tada snage regresa nastoje da se stabilizuju na talasima nezadovoljstva i neraspoloženja što se javljaju u širokom frontu shvatanja socijalističko-samoupravnih odnosa. Utoliko pre se aktuelizuje neophodnost idejno-teorijskog rada kako bi se raščišćavala idejna pitanja koja predstavljaju osnovu konkretnih dugoročnih i kratkoročnih programa društvenog razvoja. U tom kontekstu je i prevazilaženje problema društvenog razvoja. U tom kontekstu je i prevazilaženje problema prilaza, metoda istraživanja, idejno-teorijskog rada. Naime, neophodno je da u Savezu komunista, a i društvu dominira jedan osnovni pristup kako bi se onda mogle razrešavati osnovne kontroverze koje se neminovno javljaju u ovoj, inače, vitalnoj sferi stvaralačkog rada. Nisu realni konstruktivni prilazi rešavanju problema ako se u osnovi ne obezbedi dominacija saglasnosti. Uostalom, dovoljno je konkretnih primera i izvan ove sfere koji potvrđuju ovaj stav.

Na ovoj liniji javlja se prvi kompleks pitanja na koja je neophodno pružiti precizan odgovor: šta su to temeljna načela društvenog razvitka Jugoslavije? Na prvi pogled, postavljanje ovakvog pitanja je izlišno, ali i površan uvid u empirij društvenih kontraverzi i političkih manipulacija obezbeđuje dovoljno argumenata za pružanje odgovora. Mislimo da u ovoj društvenoj situaciji nije dovoljno, pa čak ni osobito celishodno ponavljanje tvrdnje od strane pojedinaca iz vodećih političkih foruma: »nećemo dozvoliti da se dira u temelje sistema«. U

Digitized by Google

temelje sistema već godinama drastično dira kontrarevolucija, a mi u ovoj godini imamo nekoliko zvaničnih zaključaka najvišeg rukovodstva SKJ i SFRJ — da su postignuti samo početni rezultati u borbi protiv nje. Neophodno je razjasniti šta to mi podrazumevamo pod pojmom temelji društvenog razvitka Jugoslavije, da bi bilo jasno na šta se misli kada se insistira na tome da se oni ne mogu menjati. Neki ukazuju na principe AVNOJ-a kao na temelje, neki izvlače iz govora vođa jugoslovenske revolucije neke ideje da bi se na njih oslanjali kao na temelje društvenog razvitka Jugoslavije i slično.

Mislim da je marksistička revolucionarna teorija bila i ostala temelj naše idejne i uopšte društvene orijentacije. Ali, kako su to Lenjin i kasniji velikani revolucionarnog komunističkog pokreta govorili, marksizam nije dogma, već učenje, a za nas i ideologija koja pruža najpotrebnije pretpostavke za društvene promene u pravcu ostvarivanja ciljeva komunističke civilizacije. Popularno su revolucionarni marksisti isticali da je marksizam rukovodstvo za akciju menjanja klasnih odnosa, odnosa u kojima se reprodukuju uslovi otuđenja čoveka.

To takođe podrazumeva da se marksistička teorija neprestano razvija i obogaćuje u toku klasne borbe i razvijanja socijalističkih društvenih odnosa. Prema tome, teorijski rezultati, zajedno sa praktičnim dostignućima u razvoju socijalizma u Jugoslaviji, takođe su deo fonda marksističke teorije. Zato, kada se govori o temeljnim stanovištima razvoja socijalističkog samoupravnog razvitka, neophodno je imati u vidu činjenicu da su ona sadržana kako u klasičnom fondu marksističke teorije tako i u onom delu koji podrazumeva prvo naš jugoslovenski ali zatim i doprinos drugih socijalističkih snaga i pokreta. U tom smislu Program Saveza komunista ostaje i dalje u osnovnim opredeljenjima našeg društvenog razvitka neprevaziđen, kao i osnovna opredeljenja velikana socijalističke revolucije u Jugoslaviji — Tita, Kardelja, u prvom redu, a onda i cele plejade njihovih saboraca i sledbenika. Program SKJ je u svojoj biti nedogmatičan:

»U okviru opšteg razvitka socijalističkih ideja, Program Saveza komunista Jugoslavije izraz je socijalističke misli u današnjoj etapi društvenog razvoja Jugoslavije. On nije kodeks dogmi i konačnih istina. Naša buduća društvena praksa i naučna misao u celini prevazilaziće, ispravljaće, a možda i negirati pojedine konkretne stavove, poglede i formulacije, i upravo time afirmisati revolucionarni duh i stvaralačku koncepciju Programa Saveza komunista Jugoslavije. To će činiti društvena praksa i naučna misao savremenih socijalističkih snaga u čitavom svetu.«[1]

Dakle, Program Saveza komunista Jugoslavije, u duhu revolucionarne marksističke tradicije, insistira na neprestanom traženju odgovora u društvenoj praksi na pitanja koja se postavljaju tokom društvenog razvoja. Zato se ne treba čuditi jednom

[1] Program SKJ, završni stavovi prve glave.

Digitized by Google

od temeljnih stavova u njemu da društveni razvitak stvara nove uslove u kojima dolazi do prevazilaženja mnogih rešenja i stavova, pa i nekih temeljnih, i to sve novijima i progresivnijima. Krajnji i potpuni antidogmatizam Programa sadržan je u sledećem stavu:

»Zato je u duhu ovog Programa da on bude prevaziđen novim, još većim stvaralaštvom u praksi i teoriji razvitka socijalizma.«

U socijalističkoj revoluciji Jugoslavije dominirao je takav pristup, pa je zahvaljujući tome bilo moguće pristupati velikim društvenim zahvatima, kao što je izvođenje rata i u njegovim okvirima socijalističke revolucije. Zatim, bilo je moguće ulaziti u sukob sa IB-om i izići iz njega na talasima epohalne pobede, jer se na prevazilaženje starog išlo novim revolucionarnim programom koji je sadržao socijalističko-samoupravne ciljeve. U tom pravcu bi trebalo da se ostvaruju teorijska i ideološka istraživanja i teku raščišćavanja u Savezu komunista i društvu, kako bi se došlo do konkretnih zaključaka koji bi predstavljali osnove konkretne akcije jugoslovenskih komunista. Zato, ako smo zaokupljeni problemima prevazilaženja velikih društvenih teškoća u koje nas je dovela kriza, ne možemo zavlačiti glavu u pesak niti ponavljati teze da ne dopuštamo da se menjaju temelji jugoslovenskog socijalizma.

Nema boljeg ni pogodnijeg načina odbrane temelja socijalističke samoupravne Jugoslavije od menjanja svega što smeta prosperitetnom društvenom razvitku, čiji je glavni socijalni nosilac radnička klasa socijalistički samoupravno organizovana. O tome šta smeta postignuta je saglasnost na nekoliko nivoa: na nivou društvene teorije, zatim programskih dokumenata Saveza komunista Jugoslavije, takođe u ogromnoj većini radničke klase, radnih masa i građana Jugoslavije. Dezintegracione tendencije u sferi privrede, politike, nauke i kulture itd. najneposrednije ugrožavaju temelje Jugoslavije. Shvatanje Jugoslavije kao privremene zajednice naroda i narodnosti takođe bitno utiče na društvene odnose u kojima se lako javljaju različite nacionalističke tendencije i pokreti, zatim one koje negiraju bilo kakve jugoslovenske organizacije, čak i takve kao što je JNA, bez čijeg reprodukovanja kao jake i jedinstvene nije realno očuvanje osnovnih tekovina integriteta i suvereniteta ne samo SFRJ već i njenih republičkih delova. Stigli smo dotle da možemo konstatovati kako u idejno-teorijskom radu preovlađuju teme i aktivnosti koje sežu samo do republičkih (i pokrajinskih) granica.

Prosto je neverovatno koliko su razne vrste lokalizama i parcijalizama prodrle u svest i praksu društva, pa kada se govori o problemima savladavanja krize u prvi plan izbijaju pogledi i predlozi koji su prošli kroz usku dioptriju užih interesa. Naravno, ne pada nam na pamet da negiramo posebne i lične interese jer je jasno da se do opštih interesa ne dolazi stazama zaobilaženja posebnih i ličnih interesa. Međutim, dolazi se do njih

Digitized by Google

pod uslovom davanja prednosti onima koji su u funkciji opštih i istorijskih interesa radničke klase i društva. Na tom putu je neophodno savladati razne uskosti i daltonizme kako bi se afirmisali i »tuđi posebni interesi« koji su u skladu sa opštim i istorijskim interesima društva. Da bi se to postiglo, neophodno je izbiti na razinu civilizacijskog poimanja kako svojih tako i tuđih posebnih i ličnih interesa i naći zajednički imenitelj za zajedničke, po mogućnosti jedinstvene, društvene akcije u Jugoslaviji.

Realizacija Programa ekonomske stabilizacije utvrđuje drugi pravac društvene aktivnosti kojom se obezbeđuju osnovne pretpostavke za celoviti socijalistički samoupravni razvoj. Međutim, simptomatično je da takav program ne doživljava celovito pretvaranje u društvenu praksu, u društvene odnose, iako je jasno da bez savladavanja ekonomske krize nema stvarnih šansi za savladavanje društvene krize uopšte. Neminovno se nameće pitanje — zašto su odnosi prema Programu u raznim delovima Jugoslavije i na raznim nivoima različiti, čak dijametralno suprotni?

Sasvim je izvesno da različiti nivoi ekonomske razvijenosti, zatim teškoće, ali i znanja vodećih snaga u posebnim delovima — republikama i pokrajinama, privrednim strukturama opredeljuju i odnos prema Programu ekonomske stabilizacije. Pošto je sasvim izvesno da nema boljitka u razvoju društva, a da i ne govorimo da nije realno izmirivanje dugova prema partnerima u inostranstvu i zemlji, niti podizanje životnog standarda pojedinca i društva bez podizanja kvaliteta i povećanja fizičkog obima proizvodnje, očigledno se nameće pitanje kako onda dostići nivo proizvodnje koja je konkurentna na svetskom tržištu, a da se njome zadovolje i sve veće društvene potrebe. Rascepkanost jugoslovenskog tržišta, koje je ionako malo, nije u funkciji realnih potreba i mogućnosti jugoslovenskog društva. Postalo je jasno, kako nama tako i našim stranim poveriocima, da su gubici koji na toj osnovi privređivanja nastaju veliki. Prema nekim proračunima jugoslovenskih ekonomista, privreda godišnje gubi oko dve i po milijarde dolara na bazi tako rascepkane privrede i republičko-pokrajinskih barijera. Nisu u pitanju samo te barijere, ima i drugih, što dokazuje mnogo primera iz iste republike, pa i istog grada. Neke velike privredne organizacije su izgubile važna strana tržišta zato što su međusobno nelojalno konkurisale.

Neophodno je otvaranje slobodnog prostora za jedinstveno jugoslovensko tržište, za slobodno kretanje rada i roba, nezavisno od republičkih granica. Preko je potrebno otvaranje mogućnosti za nastajanje velikih privrednih sistema, nezavisno od republičkih i pokrajinskih granica, takvih koji su u stanju da povuku za sobom cele privredne grane u celoj zemlji. Takođe je nužno razbijanje starih predstava o socijalizmu kao velikom državnom preduzeću i otvaranje već idejno i ustavno utvrđenih mo-

Digitized by Google

gućnosti razvoja male privrede. Neophodno je stvaranje uslova za to da se svaka pozitivna inicijativa pojedinaca i grupa ljudi iskoristi za nastajanje i razvijanje privrede koja je u interesu društva. To su samo neke od pretpostavki za prevazilaženje kašnjenja Jugoslavije kad je reč o njenom uključivanju u novu tehnološku revoluciju.

Ali Program ekonomske stabilizacije sa svojim višestrukim značenjima ne može se realizovati ako se ne prevaziđe zastarela pozicija nauke i obrazovanja, osobito visokoškolskog. Na prvom mestu je neophodno napustiti tumačenje ovih sfera društvenog života kao potrošačkih, jer one predstavljaju motornu snagu svakog društva za ulaženje u nove prostore na kojima se stvara budućnost progresa. Ako se ima u vidu da u najpropulzivnijim tehničkim granama savremenog sveta znanja zastarevaju za pet godina, onda je jasno da promena odnosa u jugoslovenskom društvu prema nauci i visokoškolskom obrazovanju ima više nego bitan značaj. Na talasima tih promena moguće je izvući iz stagnacije i delove društva i privrednih grana koji već dugo zaostaju i u odnosu na jugoslovenske prilike. U Rezoluciji 13. kongresa SKJ je zapisano:

»Moramo dokazati mogućnosti socijalističkog samoupravnog društva, njegovu ekonomsku efikasnost i sposobnost da samostalno i na vreme donosi prave odluke o vlastitom razvitku, da se ravnopravno uključuje u svet ubrzanog naučnog i tehnološkog razvoja. Inače, izgubićemo se na marginama svetskih zbivanja, kao provincijalno društvo, gubeći ekonomsku i političku nezavisnost. Još neostvaren kvalitativni pomak ka povećanju efikasnosti socijalističkog društva u celini, sa neiskorišćenim ekonomskim, tehnološki društvenim preimućstvima, ostaje naš neposredni cilj i izazov našem budućem razvoju.«[2]

Vodećim snagama društva je jasno da je ova vrsta samopotvrđivanja nemoguća bez dubokih rezova u tkivo vladajućih ekonomskih i političko-samoupravnih odnosa. Na prvom mestu je ukidanje uslova na kojima se zasnivaju blokade privređivanja, a onda i ostale blokade društvenog kretanja na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru:

»Izgradnja celovitog sistema samoupravno organizovanog udruženog rada stvaranjem asocijacija na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području neodložan je privredni i društveni zadatak. To zahteva pripreme i sprovođenje zajedničkih programa razvoja, zasnovanih na jedinstvenim programima naučnog, tehnološkog i energetskog razvoja, programima zajedničke proizvodnje i izvoza, na savremenom razvoju proizvodnih snaga, organizaciji rada i visokoj tehnologiji i znanju i na planskim prioritetima zemlje. Oni se moraju temeljiti na dugoročnim ekonomskim razvojnim interesima i potrebama radnika u društvenoj reprodukciji, na realnim mogućnostima

[2] Trinaesti kongres SKJ, Dokumenti, »Komunist«, Beograd, str. 54

Digitized by Google

i na aktiviranju sopstvenih snaga u organizacijama udruženog rada.«[3]

Ekonomski prevaziđeni odnosi i dalje se reprodukuju pod vidom klasnog i nacionalnog interesa na pitanju odnosa prema gubitašima i promašenim investicijama. Pod izgovorom borbe za nacionalni i klasni interes i dalje se faktički oduzima od materijalne i samoupravne moći radničke klase Jugoslavije. Naime, nastoje se po svaku cenu sačuvati radne organizacije za koje je očigledno da predstavljaju privredne promašaje. A tamo gde to nije moguće, traži se solidarnost radničke klase, radnih ljudi i građana republike, pokrajine, a kad su u pitanju nerazvijeni — cele Jugoslavije.

Zanimljiv je društveni fenomen da predstavnici policentrično-etatističkih struktura brzo nalaze zajednički jezik kada je u pitanju ekonomska solidarnost za socijalizaciju gubitaka, za solidarno pokrivanje promašenih investicija celih republika. I to se objašnjava nacionalnim i klasnim interesom, mada s tim nema nikakve veze. Naravno, ima pojava kada je neophodna šira društvena solidarnost: kada radna organizacija, veliki sistem dobro radi — kvalitetno proizvodi, potvrđuje se na tržištu, pa ipak ne uspeva da se održi zato što sistemske mere to ne dozvoljavaju. To nije osobito retka pojava u nas, samo što se tada sporo traže rešenja, a češće se takve organizacije prepuštaju sopstvenoj sudbini.

Bilo bi ekonomski logično u vreme ekonomske krize, na bazi Programa ekonomske stabilizacije, da se ukidaju uslovi za neefikasno privredno planiranje i investiranje u prvom redu. To zahteva rigorozno primenjivanje ekonomskih kriterijuma — graditi ono i održavati što može da se održi na svetskom tržištu. Takav privredni razvoj je mogućan ako na samoupravnim principima odlučuje udruženi rad Jugoslavije.

Međutim, i dalje se održava na državnocentralističkim principima Fond za nerazvijene republike i SAP Kosovo. On omogućava da korisnici Fonda budu faktički posredničke strukture i pojedinci iz policentričnih struktura, umesto udruženog rada Jugoslavije. Ni veliki promašaji koji su doveli u krizu cele društveno-političke zajednice ne deluju otrežnjujuće na vodeće snage društva. Naravno, neophodna je solidarnost u funkciji prevazilaženja nerazvijenosti ovih, ali i drugih delova Jugoslavije. Ona bi morala biti veća i efikasnija — da omogući brže zapošljavanje u funkciji društveno-potrebne proizvodnje i obostrane koristi svih privrednih i društvenih subjekata. Takvih primera ima: fabrika u Batusima otpočela je proizvodnju za tri meseca i slično.

Očigledno je da nosioci policentričnog etatizma žele po svaku cenu da sačuvaju republičke, pokrajinske, opštinske granice, u ime nacionalnog interesa, pa makar žrtvovali celi

[3] Isto, str. 56.

Digitized by Google

»svoj narod«. A može se postaviti pitanje — koliko je moguće realizovanje nacionalnog interesa, kao i klasnog, na suženim prostorima političko-etatističkih eparhija. Osim Slovenaca, svi narodi Jugoslavije u većem broju žive u mešovitim zajednicama. Očigledno je da su te strukture spremne i na razdvajanje i sukobljavanje naroda i radničke klase samo da bi se same održale. Albanski separatistički nacionalizam je jedna od posledica pogrešnog trenda u ekonomskom razvoju, mada ne samo toga trenda.

Prosto je neverovatno koliko je široka tolerancija birokratskih struktura ako je posredi samoodržanje. Ne postavljaju se pitanja kako su i gde potrošena sredstva nacionalne, u užem i širem smislu, radničke klase. Kada se radnici ili delovi naroda bune protiv ugnjetavanja od strane birokrata i nacionalista, takvi odmah traže ono ko ih je organizovao, pa onda pronalaze liberale, nacionaliste, a ne vide da su oni sami najodgovorniji organizatori.

Zato je neophodno podržati efikasnu realizaciju programa ekonomskih promena na liniji uspostavljanja stvarno moderne privrede. To podrazumeva kao polaznu osnovu dobro planiranje, otvoreno tržište, konkurenciju znanja i sposobnosti. Ako je privreda Slovenije najefikasnija, kome onda smeta korišćenje njenih iskustava. Ali sve ove promene su nerealne ako se hirurškim zahvatima ne odstrane sistemske smetnje i ne pomeraju nesposobni, zastareli i ljudi problematičnih dioptrija, pripadnici feudalne ere.

Kada govorimo o savladavanju ekonomske krize u funkciji ostvarivanja objektivnih radničko-klasnih interesa, smatramo da je samo na toj osnovi moguće potvrđivati kako posebne nacionalne tako i jugoslovenski identitet i subjektivitet. Pri tome samo produbljena socijalističko-samoupravna demokratija predstavlja izazov za snage koje objektivno čine faktore društvenog razvitka. Glavnim akterima društvenih odnosa nije nejasno da su blokade procesa političkog i samoupravnog odlučivanja, a posebno realizacije odnosa — velike. Tako, još ne postoji stvarni front socijalističkih snaga za realizaciju odluka 13. kongresa, iako su potrebe za njim iz dana u dan sve veće. Deluje anahrono upozorenje na neprijatelja koji čeka da se ubaci u naše promene i nađe za sebe pravac akcije. Uvek je tako bilo kada su pokretane temeljne, sveobuhvatnije promene, s tim što je to sada još akutnije. Namnožile su se birokratsko-etatističke strukture, stvoreni su novi socijalni slojevi kojima promene u pravcu ovladavanja procesom odlučivanja od strane radničke klase i građana ukida izuzetno povoljne uslove, privilegije.

Čini mi se da je, kada govorimo danas o velikoj opasnosti od desnice, neophodno da preciziramo šta se pod tim podrazumeva. Mislim da ona u najvećem stepenu obuhvata antisocijali-

Digitized by Google

stičke i antijugoslovenske snage. Među njima birokratski etatizam, osobito u nacionalističkoj varijanti, zauzima centralno mesto. On se manifestuje na različite načine — kao odbrana nacionalnog, regionalnog, republičkog interesa. Neprestano ističe pravo na autonomiju grupe, nacije, narodnosti ili njihovih delova. Ali on je moguć i u opštecentralističkoj varijanti, pokrajinskoj, republičkoj ili jugoslovenskoj. Sada je izrazitiji kao pobornik posebnih interesa, pa kao takav traži saveznike i u klasičnoj desnici, kleronacionalistima i drugima.

Etatistički birokratizam voli krizu, on o njoj priča, dokazuje da je opasna, da se produbljuje, da će biti sve gore. On pomaže da se kriza okoštava kako bi mogao da njome manipuliše. To sada čini sa ekonomskom krizom, sa krizom na Kosovu itd. Krize mu služe da se potvrđuje kao nezamenljiva politička snaga, mada on krizu ne rešava, već prepušta sve stihiji, nastojeći da se na tim talasima održi. U samoupravnim i političkim telima dokazuje neophodnost demokratije, umesto da brani narode i klasu snagama i sredstvima koje uzima u te svrhe u pozamašnim količinama.

Birokratski etatizam je nosilac mešanja kategorija sistemskih vrednosti. On želi da dokaže da je za samoupravljanje time što sve može reći i tražiti. Ali ne i time da odvoji vodu od vina i utvrdi šta je zlo a šta dobro. Tako dobijamo kao rezultat da nakon više godina počinjemo da izlazimo iz ekonomske krize, rešavamo problem nacionalnih separatizama, iseljavanja Srba i Crnogoraca. U stvari birokratski etatizam je u stanju da gleda blagonaklono na sve izmene, samo ne na onaj koji je za njegovo ukidanje. Prvima je spreman da organizuje javno suđenje, uz žaljenja, opraštanja; spreman je i na pregovore; ali drugima je u stanju i trag da izbriše. On je u našim uslovima sa nekim elementima turske tradicije, što je bolje od svih politikologa obradio u svom romanu Derviš i smrt Meša Selimović.

Birokratskom etatizmu je strana odrednica naše demokratije, koju daje Program SKJ:

»Sistem socijalističke demokratije ogromno proširuje i mora sve više proširivati, na svim poljima društvenog života, stvarni demokratizam za radne ljude. Stvarni demokratizam za narodne mase postoji kada one mogu da svakodnevno učestvuju u upravljanju privredom, kao i državnim, političkim i drugim javnim poslovima i da slobodno i što neposrednije, ali sa osećanjem pune odgovornosti za zajedničke interese društva, izražavajući i brane svoje interese i potrebe, kao i svoje poglede na opšte interese zajednice. Zato socijalistička demokratija mora po svojoj suštini i po svojim oblicima sve više postajati direktna demokratija sa osloncem na najraznovrsnije oblike društvenog samoupravljanja«[4] (Podvukao R.S.).

[4] Program SKJ, glava VII, treći stav.

Digitized by Google

Sasvim je logično što birokratski etatizam prenebregava Program SKJ, jer njegovi osnovni pravci društvenih promena nisu antietatistički, antinacionalistički, antiliberalistički. Program zahteva promene društvenih odnosa u pravcu prevalencije neposredno demokratskog odlučivanja radnih ljudi i građana o svojim uslovima rada i življenja. Pošto su se oni sa svojom socijalnom okosnicom — radničkom klasom u toku minulih decenija razvoja samoupravljanja uverili da je ona njihova perspektiva, birokratski etatizam pronalazi nova sredstva borbe za svoje održanje. Nacionalni šovinizam mu je dugo sredstvo pogubnog delovanja.

Nužnost promena u političkom sistemu samoupravljanja je nezaobilazna — iz sredine radničke klase i radnih ljudi, kao i građana, više se one ne traže. Njih oni vrše uprkos otporima koje birokratski etatizam pruža koristeći legalne institucije društva. Pogledajmo kako se u nekim delovima društva uspešno razvila takozvana »siva privreda«, bez koje bi neke političke funkcije, a pogotovu životne, bile dovedene u krajnju krizu.[5] Pogledajmo političko samoorganizovanje Srba i Crnogoraca u samoodbrani koje ničim nije prekoračilo granice sistema socijalističkog samoupravljanja. Zahvaljujući progresivnim snagama u većini rukovodstava, ovi primeri i pojave nisu bile negativno ocenjene, iako je bilo pokušaja njihove javne diskvalifikacije pod krovom našeg skupštinskog sistema i nekih partijskih organa.

Postavlja se pitanje — koja to socijalistička demokratija može da presuđuje, a da se ne čuje, ne uvaži ono što govore, zahtevaju neki glavni socijalni činioci. U tom smislu definisani stavovi SK Beograda i SK Srbije o štrajkovima deluju više nego trezveno. Ulivaju nadu da jača front onih snaga i institucija koje titovski prilaze i nastoje da rešavaju društvene probleme. Deluje kao najpodmuklija birokratsko-etatistička zamena teze kada se za štrajkove nastoje optužiti radnici, a za otpor albanskom genocidnom nacionalizmu Srbi i Crnogorci. U titovskom konceptu, prilazu oni ne bi mogli biti nikad krivi čak i kada bi se poslužili nekim sredstvom koje nije formalno zakonom propisano. Odgovornost snose oni koji u sistemu imaju poziciju institucija, organizacija, organa i organizatora jačanja uslova u kojima ljudi treba srećno da žive. U našem Ustavu u osnovnim načelima predviđa se kriterijum vrednovanja sistema i odnosa, imajući u svemu u vidu sreću radnog čoveka i građanina kao pojedinca.

Zato promene u političkom sistemu samoupravljanja moraju da se ostvaruju u pravcima koji omogućuju njegovo stvarno jačanje:

Od dna do vrha samoupravne i političke zgrade društva neophodna je dominacija neposrednog uticaja radnog čoveka

[5] Šire o tome: Boško Kovačević, Dragutin Miljković, Aktivni i pasivni »Subotičke novine«, 1986.

Digitized by Google

i građanina. Veće udruženog rada u skupštini federacije je samo jedan vid tog radničkoklasnog uticaja. Na svim nivoima je nužan jači neposredni uticaj građanina kao subjekta politike.

Veće i funkcionalnije jedinstvo političkog sistema samoupravljanja koje bi moralo dolaziti do efikasnog izražaja u odbrani osnovnih tekovina socijalističke revolucije. A one se brane podjednako posredstvom privrednog i ekonomskog sistema, kao i direktnim udarima protiv svake kontrarevolucije.

Sistem mora da garantuje sigurnost i elementarne slobode i prava svim građanima Jugoslavije. Začuđuje da ima među vodećim ljudima Jugoslavije pojedinaca, pa i ponašanja koja ostavljaju utisak da se ne shvata težina posledica ignorisanja zahteva da se onemogući ugrožavanje elementarnih uslova ljudskog življenja u nekim sredinama. Nikad u takvim uslovima ljudi ne ostaju samo sa svojim ogorčenjima, pogotovu u društvu sa tradicijom borbe protiv svih uzurpacija ljudskog dostojanstva.

Prevazilaženje problema odnosa u SR Srbiji je u funkciji jačanja Jugoslavije. Zato je neophodno da se njen politički sistem razvija tako kako Ustav predviđa za sve republike. Shodno tome deluje ateorijski, apolitički ako se tvrdi da hoćemo da realizujemo zaključke najviših organa društva o jačanju jedinstva u sistemu, ali da ne smemo ništa promeniti u Ustavu republike. U republici u kojoj je došlo do kontrarevolucije mora se govoriti o temeljnim promenama, ali i u Jugoslaviji.

Osnovni organizacijski aspekti

Nije nepoznato da je organizacija sredstva za akciono samopotvrđivanje svakog kolektivnog subjekta. Odavno je poznato u teoriji da dobra organizacija nadoknađuje i neke bitne manjkavosti kolektivnog subjekta društva. Ali je od svega najvažnije da dobra organizacija i progresivna ideologija neminovno dovode do velikih aktivnosti koje mogu nekada imati revolucionarni karakter.

Govorimo li o Savezu komunista u postkongresnim mesecima, moramo se upitati koji bi pravci organizacione stabilizacije bili najviše u funkciji njegovog reafirmisanja kao vodeće društvene snage. Promene bi se morale ostvarivati u dva osnovna smera:

— socijalno strukturiranje koje bi imalo za cilj jačanje uticaja onih delova i pojedinaca za koje je samoupravni socijalizam društvena nužnost;

— organizacijske promene koje bi osnovnu organizaciju i forume dovele u položaj nosioca jačanja jedinstva SKJ na bazi njihove aktivnosti na menjanju realnih društvenih odnosa.

Jasno je ogromnoj većini radnih ljudi i građana da je ključni faktor izlaza iz krize Savez komunista. Međutim, on

Digitized by Google

može da odgovori istorijskom izazovu ako stvarno bude sposoban da se obnavlja kao kolektivni intelektualac radničke klase i radnih ljudi. Uobičajena je konstatacija da u socijalnoj strukturi SK treba da dominiraju autentični pripadnici radničke klase. Potrebna su pojašnjenja kako bi se znalo šta se pod tim podrazumeva.

Ako je izvesno da izlazak na puteve razvoja najprogresivnije civilizacije zavisi direktno od naučnog razvoja društva, onda je sigurno da njegovi nosioci ne mogu biti izvan osnovnih socijalnih struktura Saveza komunista. Znači da je neophodno preovladavanje u osnovnim socijalnim jezgrima onih pojedinaca koji su okosnica naučno-tehnološkog napretka. U toj ravni Savez komunista mora biti dosledan svojim ideološkim opredeljenjima da nauka i obrazovanje nisu potrošnja. Paradoksalno je da hirurg ili kardiolog i dalje imaju tretman marginalne socijalne kategorije u odnosu na auto-mehaničara.

Ovo je važno jer upućuje na nove principijelne pristupe socijalnom obogaćivanju Saveza komunista. Pod uslovom ulaženja u njegove organizacije nosilaca razvoja moguće je obezbeđivanje širine osnove kadrovske inovacije njegovih rukovodećih struktura. Samo najumniji i najhrabriji stvaraoci mogu biti nosioci funkcija rukovođenja u SK i društvu. Selekcija na toj osnovi je realnost ako te strukture jačaju u SK i u glavnim razvojnim tokovima.

Nije dovoljno obezbediti veliki broj radnika u organizaciji, pa čak ni kreativnih stručnjaka. Potrebna je njihova prevalencija u procesima vođenja politike i njenoj realizaciji. Stoga je organizacija takođe nezamenljiv činilac snaga SKJ, a time i društva.

U osnovne zahteve organizacijskog jačanja uvršćuje se: prevazilaženje dezintegracijskih procesa na jugoslovenskim prostorima, koji se popularno nazivaju federalizacijom; podizanje kolektivne i lične odgovornosti na nivo revolucionarne odgovornosti; osposobljavanje osnovne organizacije za to da deluje kao samostalni subjekt. Uz to je neophodno prevazilaženje nejedinstvenosti u organizaciji SK Srbije kakva se retko sreće u komunističkom pokretu.

Naravno, ovi zahtevi isključuju negiranje republičko-pokrajinskih i drugih bitnih oblika organizacijske strukture. Uostalom, svaka politička partija ima svoje organizacijske forme objedinjavanja članova i njihovih osnovnih asocijacija. U Savezu komunista je neophodno oslobađanje organizacijskih faktora i formi balasta koji onemogućavaju da on uspešno deluje kao jedinstvena organizacija na prostorima Jugoslavije.

Čini nam se da bi sve forme koje smatraju komunistima da zajednički deluju bilo u složenom sistemu, ili u rešavanju nekog pitanja koje ima opštejugoslovenski karakter, morale da se odbace. To podrazumeva da se i CK i PK, a pogotovu opštinski komiteti moraju oslobađati metoda rada i komuniciranja iz

Digitized by Google

prošlih vremena. Realni uslovi traže konkretno angažovanje CK SKJ u uslovima velikih opštejugoslovenskih privrednih sistema. Jer komunisti bi morali i u okviru njih da deluju kao organizacija koja efikasno donosi i realizuje svoje zaključke.

Aktualizuje se pitanje javnosti rada i informisanja u SKJ. Nužno je obezbeđivati podjednake uslove informisanja za sve članove SK i njihove organizacije, ali s tim što bi argumentacija u procesu odlučivanja u SK morala da se afirmiše kao kriterijum za opredeljivanje članova SK. U religioznim organizacijama se zahteva sveto verovanje, a u revolucionarnim organizacijama opredeljivanje na osnovi argumenata.

Javnost rada ima nezamenljivu funkciju u potenciranju jačanja odgovornosti. Nužno je u SK i društvu tačno znati kada neki forum ili pojedinac podnosi račun pred javnošću. A zatim, kada se podnose ostavke i dolazi do smenjivanja, jer je partijska i društvena javnost dala svoj sud koji to podrazumeva. Prosto je neverovatno da u SKJ nema odgovornih za društvenu krizu i kontrarevoluciju, pogotovu kad tako dugo traju. Verovatno da one i traju toliko dugo što nije napravljena osnovna diferencija, pa se odgovorni skrivaju iza onih koji su komunistički pošteno vršili svoje funkcije.

Javnost rada je važna i nezamenljiva pretpostavka opredeljivanja članova SK za one pojedince i forume koji argumentovano dokazuju da deluju na pravcima odlučnog prevazilaženja društvenih teškoća u funkciji istorijskih interesa radničke klase Jugoslavije.

Digitized by Google

Riste Ljubotenski

Odraz društvene krize na idejnu svest i političku aktivnost radničke klase i njene avangarde

Materijalističko učenje da su ljudi proizvod okolnosti i vaspitanja, pa tako i promenjeni ljudi proizvod drugih okolnosti i promenjenog vaspitanja, zaboravlja da baš ljudi menjaju okolnosti i da sam vaspitač mora da bude vaspitan.

Poklapanje menjanja okolnosti i ljudske delatnosti može se shvatiti i racionalno razumeti samo kao revolucionarna praksa.

Marks, *Teze o Fojerbahu*

Društvene krize stvaraju revolucionarne situacije. U njima u prvi plan izbija dijalektički odnos između čoveka kao aktivnog i materijalne osnove kao pasivnog elementa društvenog razvoja. Mogućnost da potencijali društva dobiju svoju predmetnu stvarnost, to jest da postanu realni sadržaj društvenih odnosa, određena je samospoznajom čoveka, stepenom njegove društvene i političke emancipacije i angažovanosti. Totalitetom svog društvenog bića čovek predstavlja sadržinski element proizvodnih snaga i odnosa. On je osnovni činilac koji određuje kvalitet ovih ekonomskih kategorija na kojima se zasniva ukupna struktura društva. Zato je borba za čoveka, za njegovu društvenu i klasnu svest i emancipaciju unutrašnja suština društvenih su-

Digitized by Google

koba i društvenog razvitka. Društvena borba ogleda se u ideološkoj borbi za svest.[1] Rezultat toga je stanje u kojem ideološka orijentacija i politička angažovanost čoveka kao pojedinca i pripadnika određene društvene grupe ili klase proizlazi iz i u velikoj meri utiče na karakter društvenih odnosa. (Marks: Ideje postaju materijalna sila kad zahvate mase.) Ovo uslovljava da ideološka svest pripadnika društvene zajednice i njihov interes i osposobljenost za učešće u političkom životu postanu polje delovanja od strategijskog interesa svake vladajuće klase. Ovladavanje svešću pripadnika društva predstavlja najveću garanciju stabilnosti političkog sistema i održavanja postojeće socijalno-klasne strukture. Cilj je svake vladajuće klase da njene misli postanu vladajuće misli društva.[2]) Klasa koja to obezbedi uspela je da se otelotvori kao društveno vladajuća klasa i da sve potencijale čoveka i društva stavi u funkciju održavanja i reprodukcije onog proizvodnog odnosa koji produkuje njenu vlast. Tome osnovnom klasnom interesu podređuje se postojanje i same klase. Na tim osnovama sadržaj borbe za čoveka kao nosioca proizvodnog odnosa, za njegovo društveno biće, ideološku i političku svest i angažovanost ima klasni karakter; a reprodukcija čoveka kao društvenog bića, osim toga što ima karakter egzistencijalne društvene funkcije, dobija prevashodnu ideološku i klasno-političku dimenziju.

Odnos čovek — društvo ima esencijalan značaj. Sadržaj tog odnosa određuje istorijsko biće čoveka i njegove društvene zajednice. Osobito zbog toga što čovek kao društveno biće nije usamljena individua, već pripada određenoj društvenoj grupaciji, klasi. Time njegov odnos prema društvu nije u potpunosti određen opštedruštvenim interesima, već se pretežno formira na osnovi individualnog i izrazito grupnog interesa. Težnja da se taj pojedinačni, posebni interes prikaže i afirmiše kao opštedruštveni sadrži ideološko-političke motive. Tačnije, kako će on biti društveno afirmisan i vrednovan zavisi od klasne pripadnosti i ideološke i političke opredeljenosti subjekta koji se opredmećuje kao njegov društveni nosilac i reprezentant. Otuda je ukupna društvena aktivnost pojedinih društvenih grupa i klasa usmerena ka tome da obezbedi stvaranje takvog subjekta (odnosno njegove društvene svesti) koji će u ideološko-političkom pogledu biti zastupnik i afirmisaće njihove interese. Tome je uzrok sasvim materijalan. Ideje (nezavisno od toga da li se ostvaruju kao misli vladajuće klase) ne mogu same po sebi da se pretaču u ob-

[1] Georg Lukač: *Povijest i klasna svijest.* »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 121.

[2] Marks: »Misli vladajuće klase su vladajuće misli u svakoj epohi, tj. klasa koja je vladajuća materijalna sila društva istovremeno je njegova vladajuća duhovna sila... Vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, vladajući materijalni odnosi shvaćeni kao misli; dakle, odnosi koji jednu klasu i čine vladajućom, dakle, misli njene vladavine« *(Nemačka ideologija,* »Kultura«, Beograd 1964, str. 47).

Digitized by Google

jektivnu stvarnost. Za njihovu realizaciju i oživotvorenje potrebni su ljudi koji primenjuju praktičnu silu.[3] Na globalnom društvenom planu to dobija dimenziju prvorazrednog klasnog interesa kome je podređena ukupna društvena nadgradnja u oblasti obrazovanja, vaspitanja, umetnosti, kulture, nauke, ideologije, politike, informisanja itd. Ali, s obzirom na činjenicu da je društvo klasno, heterogena celina, stvaraju se i egzistiraju protivrečne tendencije. Dok vladajuća klasa teži da proizvede čoveka koji će stvarati uslove za reprodukciju onih produkcionih odnosa koji obezbeđuju konstituisanje elemenata postojeće socijalno-klasne strukture, podređene klase nastoje da proizvedu čoveka koji će razarati postojeći sistem socijalno-klasnog strukturiranja društva.[4] Na tim protivrečnim tendencijama gradila se i razvijala istorija društvenih borbi i revolucija.

II

U društvu u kojem radnička klasa stvara uslove za svoje ostvarenje, kao klasa na vlasti, taj odnos dobija znatno složeniji karakter. Razvijajući se u pravcu svog otelotvorenja kao društvenog totaliteta, radnička klasa svoju revolucionarnu praksu usmerava ka sopstvenom konstituisanju kao klase na vlasti, s jedne, a s druge strane istorijska joj je uloga da obezbedi uslove u kojima će sama sebe razvlastiti na pragu konstituisanja besklasnog društva. U okviru tih tendencija ona se nalazi u polju interferencije svojih živih, dnevnih i dugoročnih interesa i ciljeva. To polje interferencije interesa radničke klase za nju predstavlja izvorište iz kojega niču unutrašnje protivrečnosti sistema njene vlasti, suprotnosti između pojedinih delova i slojeva klase u pogledu odnosa tekućih i dugoročnih interesa, kao i strategije i taktike klasne borbe u procesu njihove realizacije. Ovoj, za radničku klasu uvek iznova uspostavljenoj protivrečnosti pripadaju i suprotnosti koje proizlaze iz različite uloge pojedinih delova klase u procesu proizvodnje i raspodele, odnosno u celokupnom procesu društvene reprodukcije, kao i objektivna društvena stvarnost da »ne gradimo socijalizam od fantastičnog i takvog ljudskog materijala koji smo specijalno stvorili, već od onog što nam je kapitalizam ostavio u nasleđe«[5], sa svim posledicama po individualnu i kolektivnu svest radničke klase. Time je društveno-istorijsko bivstvovanje i revolucionarno delovanje radničke klase, i u uslovima izgradnje socijalističkih samoupravnih

---

[3] Marks—Engels: *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 146.

[4] U granicama suprotnosti privatni vlasnik je konzervativna, a proleter destruktivna strana. Iz jednog proizlaze akcije održavanja suprotnosti, iz drugog akcije njihovog ukidanja (Marks—Engels, *Sveta porodica*, cit. delo, str. 37).

[5] Lenjin: *»Levičarstvo«, dečja bolest komunizma*, »Kultura«, Skoplje, 1964, str. 41.

Digitized by Google

odnosa, zasnovano pa i sadrži svoje unutrašnje protivrečne odnose, stanja i tendencije.

Oni osobito dolaze do izražaja u vreme društvenih kriza. Tada se sadržaj društvenih odnosa predmetno javlja u svome golom egzistencijalnom obliku; gubi se amortizirajuća moć niza društvenih činilaca, a postojeće društveno-ekonomske, socijalne i političke protivrečnosti se zaoštravaju, pojačavajući napetost društvenih odnosa. U takvom kontekstu slabosti, nedostaci i deformacije, što su imanentni socijalističkim odnosima kao društvenim odnosima prelaznog perioda, dobijaju naglašeno društveni značaj i težinu. Rezultat toga je povećani ekonomski, socijalni, idejni i politički senzibilitet pripadnika društvene zajednice, i, pre svega, radničke klase, s obzirom na činjenicu da društvena kriza najviše utiče i doprinosi obezbeđivanju njenog tekućeg i minulog rada. Ovaj senzibilitet podstiče aktivnost i akcije kako sa pozitivnim tako i sa negativnim predznakom. Koja će od njih kao tendencija nadvladati u političkom delovanju klase zavisi od stepena organizovanosti i idejno-političke osposobljenosti i angažovanosti radničke klase i njene avangarde. Iako, nezavisno od toga, u osnovi, intenzivna devalvacija rada radničke klase ugrožava njene vitalne interese, funkcije i potrebe i jača težnju da u prvi plan izbiju dnevni životni umesto dugoročnih interesa i ciljeva. To poremećuje suštinsku vezu između strategijskih i dnevnih potreba, ciljeva i zadataka klase; pomera težište klasne borbe i interesa klase za učešće i uticaj u procesu odlučivanja o pitanjima društvenog života i regulisanja tokova društvene reprodukcije. Posledice ovoga su pomeranja u strukturi društvenih odnosa što dovode do promene u društvenoj poziciji i moći klase.

Uočavanje i spoznaja takvog stanja ne može a da ne utisne svoj pečat na idejnu svest i političku aktivnost radničke klase i njene avangarde. Utoliko pre što radnička klasa i njena avangarda do sada nisu bile sučeljene sa tako žestokom društvenom krizom koja istovremeno zahvata ekonomske osnove društva, pojedine njegove samoupravne i političke institute, sistem društvenih vrednosti, moral i odgovornost. Klasno-instinktivno reagovanje radničke klase na sve ovo svoju osnovu nalazi u njenom revolucionarnom refleksu koji je usmerava ka izvornim vrednostima revolucije i istorijskim ciljevima radničkog pokreta. U njima ona traži ishodište sadržaja društvenih odnosa koji bi se kroz njene aktivnosti i akcije ovoplotili kao moguće perspektive izlaska iz sadašnje situacije. To je i logično, jer ako se odstrane primese svakodnevnog života, društvena kriza najdublje zahvata temeljne revolucionarne vrednosti radničkog pokreta. Otuda je njihovo aktuelizovanje i nadograđivanje jedini način da se učini radikalniji proboj u sadržaj društvenih odnosa i da se obezbedi istorijski kontinuitet revolucionarnih promena. Da bi to mogla materijalizovati, radnička klasa, a preko nje i njena avangarda, neminovno mora proniknuti u korene krize. Bez kritičke ana-

Digitized by Google

lize stvarnosti i istraživanja osnovnih uzroka ne mogu se eliminisati i prevazići stanja koja čine društvenu krizu. Oni su neophodan uslov za bilo kakve revolucionarne promene. Njihova spoznaja treba da predstavlja osnovni temelj društvene svesti o istorijskim i društvenim koordinatama krize i o mogućnostima i putevima njenog prevazilaženja. Jedino na takvim osnovama svest o krizi može postati dominirajuća društvena svest, a kao takva i pokretački faktor društvenih promena. Mada se svest o krizi, sama po sebi, kao gola empirijska svest, ne može postvariti u platformu revolucionarnog delovanja radničke klase, niti pak predstavlja dovoljnu materijalnu silu koja može postići praktične rezultate. Nužni su njena artikulacija i uobličavanje, opredeljivanje idejnih i političkih sadržaja, kako bi ona mogla postati objektivna osnova za definisanje aktuelnih zadataka i dugoročnih aktivnosti i akcija radničke klase i njene avangarde. Zadatak je Saveza komunista da to učini. Inače ne bi ostvario svoju ulogu avangarde, ne bi bio onaj deo radničke klase koji prednjači u razumevanju uslova, tokova i rezultate klasne borbe.[6] Nema uspeha u borbi za društvene promene bez jasne perspektive stvarnog sadržaja, puteva i načina njihovog ostvarivanja. Načelno opredeljenje za dalju izgradnju i razvitak socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa gubi realnu osnovu ako nije propraćeno konkretnim aktivnostima radničke klase i Saveza komunista na ekonomskom, samoupravnom i političkom planu. Oni treba da budu tako strukturisani da omogućavaju da razrešenje protivrečnosti zaoštrene društvenom krizom postane stvaralački i graditeljski čin koji stvara startnu osnovu na kojoj će se definisati sadržaji daljeg revolucionarnog društvenog razvitka. Radnička klasa i Savez komunista imaju neponovljivu istorijsku šansu da iskoriste revolucionarnu situaciju, nastalu društvenom krizom, pa tada, poboljšanjem sadašnjeg stanja, stvore realnu podlogu za novi impulsivniji razvitak samoupravljanja — kao jedinstvenog istorijskog pojavnog oblika proizvodnog odnosa koji vodi ka ostvarivanju istorijskih ciljeva radničke klase — izgradnji asocijacije slobodno udruženih proizvođača. U protivnom, Savez komunista izgubiće legitimitet partije revolucionarnog pokreta, postaće organizacija koja se saživela sa postojećim sadržajima društvenih odnosa, ili nije sposobna da spozna moguća rešenja; odnosno i u uslovima postojanja spoznatih i definisanih rešenja nema dovoljno energije da mobiliše radničku klasu i svoje članstvo u praktičnoj akciji za njihovu realizaciju.

III

Revolucionarna situacija je stvorila uslove za to da se pojača idejna i politička aktivnost radničke klase i njene avangarde; omogućila je, u okviru tog procesa, da se počne oslobađa-

[6] Marks—Engels: *Manifest komunističke partije*, »Komunist«, Skoplje, 1974, str. 32.

Digitized by Google

ti narasli duhovni potencijal i samoupravljačko iskustvo radničke klase koji svoju materijalnu podlogu imaju u dinamičnom ekonomskom razvoju društva. Zato, ma koliko i da ima negativnih posledica po društveni položaj i ulogu radničke klase, društvena kriza, istorijski posmatrano, ima i pozitivan odraz na ukupni razvoj društvenih odnosa. Zahvaljujući njoj naglo su porasli revolucionarni potencijali klase i njene avangarde. Radnička klasa i SK stekli su izuzetno težak ali i neophodan teren za svoju revolucionarnu aktivnost, u kojoj nema mesta političkom žongliranju, oportunizmu i akcionoj neefikasnosti. Praktičnoj proveri su podvrgnuti programska opredeljenja i konkretni idejno-politički stavovi i aktivnosti Saveza komunista. Prvi put je nezaobilazno postavljen zahtev da se od izvornih revolucionarnih pozicija analizuju temeljna sistemska opredeljenja i vrednosti, sadržaj društvenih odnosa i njihova usklađenost sa programskim ciljevima i obavezama. U epicentru pažnje su se našli ne samo klasa i avangarda već i njihovi pojedini delovi, kao i svaki pojedinac i njegov odnos prema društvenim vrednostima. Društvena kriza pripremila je teren za kritičku analizu dosadašnjeg društveno-ekonomskog, socijalnog i političkog razvoja, oslobađajući Savez komunista pristrasnosti prema efektima tog razvoja. Ukazala je na saznanje o tome da su postignuti neosporni rezultati i uspesi u izgradnji sistema socijalističkog samoupravljanja, ali i na zastoje, propuste, nedoslednosti i deformacije. Savez komunista je stavila u situaciju ne samo da zastane iza uspeha u razvoju već i da preispita vlastitu odgovornost za promašaje, nedovoljnu iskorišćenost materijalnih i subjektivnih potencijala, za greške, zloupotrebe itd. Rečju, doprinela je tome da se otvori proces razbijanja dogmatske svesti o vrednostima, sadržajima i perspektivama razvitka samoupravljanja, s jedne, i o ulozi Saveza komunista u tom procesu, s druge strane.

Na tim osnovama je potreba promenâ, svest o njoj dobila svoj realni politički sadržaj. Sada od Saveza komunista, od stepena njegove idejno-političke, kadrovske i akcione osposobljenosti zavisi u kojoj meri će uspeti da aktivira i usmeri taj nabujali revolucionarni potencijal radničke klase sopstvenog članstva; zavisi spremnost i osposobljenost za akciju, kao i domet te akcije. Prošlo je vreme kada je za revoluciju i samoupravljanje, za njihovu izvornost i osobenost u svakodnevnom političkom delovanju bilo dovoljno govoriti u golom ideološko-propagandnom obliku. Društveni trenutak zahteva da se o svim temeljnim vrednostima na kojima se zasniva sistem socijalističkog samoupravljanja govori kritički, na bazi naučno zasnovanih i u praksi verifikovanih saznanja. Savez komunista nosi društvenu i klasnu odgovornost za to da svaki radnik i član SK ima realna saznanja i neidealizovan odnos o sadržajima i razvojnim mogućnostima sistema socijalističkog samoupravljanja. Samo na osnovu takve svesti mogu se graditi stavovi i ocene i pokretati

Digitized by Google

aktivnosti i akcije kojima će se političko delovanje društvenih subjekata uskladiti sa stvarnim sadržajem društvenih odnosa, a ujedno će se izbeći dezorijentacija i razočaranje dela klase i članstva u rezultate (odnosno u očekivane i obećane rezultate) ostvarene na pojedinim etapama našeg društvenog razvoja.

Nasuprot tome, formalan, pozitivan, pasivan odnos prema određenim sistemskim rešenjima i aktivnostima Saveza komunista — a u okolnostima kada je očevidna njihova neusklađenost sa dugoročnim ili tekućim interesima i ciljevima radničke klase ili pak neefikasnost — guši aktivnost i interes najšireg dela klasa i avangarde za učešće u političkom i samoupravnom životu; doprinosi tome da se u načelu obezbedi afirmativan odnos prema njima, ali ne i da se preduzimaju konkretne aktivnosti kojima će se stvarati uslovi za njihovo oživotvorenje. To je pogodno tle na kojem se rađa privid o sadržaju društvenih odnosa. Raskorak između onog što se normativno pretpostavlja i reguliše i onog šta se na osnovu toga postiglo kao stvarni sadržaj društvenih odnosa je jedna, a formalno idejno-političko i akciono jedinstvo, nasuprot stvarnom oportunizmu i akcionoj neefikasnosti, druga je strana tog privida. Zato je, u ovom trenutku, osnovni zadatak Saveza komunista da razbije ideološku predstavu o stvarnosti koja se kreće od krajnjeg idealizovanja do krajnje sumnje u vrednosti i razvojne perspektive sistema socijalističkog samoupravljanja. Reč je o delu članstva SK i radničke klase koji kao realni sadržaj društvene stvarnosti prihvataju ono za što tek treba da se izbore. Ovo se, pre svega, odnosi na stepen društvene moći koncentrisane kod radničke klase, na ostvarivanje njene dominantne društvene pozicije, na stupanj razvijenosti i izgrađenosti samoupravnih odnosa, ovladavanja radničke klase uslovima i sredstvima za proizvodnju, rezultatima svog tekućeg i minulog rada itd.

To su ciljevi i zadaci kojima teži revolucionarna praksa radničke klase i idejno-političko delovanje njene avangarde, ali čije ostvarivanje na delu, kao realni sadržaj društvenih odnosa, ima svoje društveno-istorijske pretpostavke i nužne razvojne faze. Stvaranju dela ovakvih predstava pogodovalo je ideološko-propagandno delovanje Saveza komunista. Svakako, to je imalo svoju određenu vrednost i predstavljalo je idejnu i političku potrebu vremena. Dosadašnja izgradnja i razvoj samoupravljanja, iako nije odbacio takvu potrebu znatno ju je umanjio. Danas se ne mogu stvarati uslovi za efikasnu političku aktivnost najvećeg dela radničke klase i članstva SK bez jasnijeg razgraničavanja stavova i opredeljenja koji imaju ideološko-propagandni cilj od onih koji imaju idejno-politički sadržaj. Takvo razgraničavanje je nužno ako se u globalnim okvirima u kojima teku politički život i aktivnosti klase i avangarde žele naći društveno-istorijski objektivni pravi odnosi između intenziteta idejno-političkog delovanja i aktivnosti klase i avangarde, kao i stvarni sadržaj društvenih odnosa. Zato je najopasnija greška revolucio-

Digitized by Google

nara da svoju želju, svoj idejno-politički stav uzimaju kao objektivnu stvarnost.[7] Svest, individualna i kolektivna, koja prikazuje iskrivljenu sliku stvarnosti, odnosno koja nije spoznala realne društveno-istorijske sadržaje stvarnosti, ne može biti objektivna osnova izgradnje ostvarljive idejno-političke platforme, a još manje pokretati aktivnosti koje imaju revolucionarni sadržaj. Jedino objektivno spoznati društveni odnosi mogu da posluže kao sadržaj idejno-političke platforme i aktivnosti radničke klase i njene avangarde koje će doprineti efikasnom otklanjanju stanja koje izaziva društvenu krizu. Činjenica da su ti odnosi mogli biti u manjoj ili većoj meri drugačiji i u uslovima istih materijalnih i subjektivnih potencijala društvene zajednice, ali u drugačijem kontekstu njihovog međusobnog odnosa i korelacije, ništa ne menja na stvari. Za Savez komunista i radničku klasu je bitno da je jedina praksa, kao krajnji kriterijum istine, sadašnje društvene odnose potvrdila kao našu objektivnu društveno-istorijsku stvarnost. U tome je i vrednost saznanja — u kojem je stepenu svest o krizi postala dominantna društvena svest, ne samo rukovodstva već i svakog člana SK, radnika i građanina.

Određen ovim okvirom, odnos između radničke klase i njene avangarde ispoljava se u svom istorijski nužnom obliku. Radničkoj klasi je potrebna idejno-politička, akciono, kadrovski i organizaciono jedinstvena, osposobljena i snažna avangarda koja je sposobna da razreši aktuelne probleme i protivrečnosti pred kojima se nalaze klasa i društvo, ali i da povede klasu u borbu za nove revolucionarne promene; kod radničke klase jača težnja da u potpunosti pronikne u avangardu, sužavajući i preuzimajući deo po deo sadržaja njenog idejnog i političkog delovanja, s jedne, i da širi horizonte svog samoupravnog organizovanja i delovanja, s druge strane. Ujedno, za avangardu je postalo životno pitanje — održavanje izvorne revolucionarne veze sa životnim interesima i dugoročnim ciljevima i aktivnostima klase, kao nužnog načina prevazilaženja vlastite birokratizacije i odvajanja od klase. Otuda orijentacija Saveza komunista da pred radničku klasu i svoje članstvo postavi odlučno, kritički i otvoreno sva društveno i klasno značajna pitanja ima temeljnu revolucionarnu vrednost. Najbolji dokaz toga je opštepartijska rasprava o Predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ, iako je to bio samo povod da se na konkretni zadatak usmeri i usredi ukupno političko angažovanje najšireg partijskog članstva, a time i radničke klase.

Za ukupne odnose između klase i avangarde to nije dovoljno. Ako Savez komunista želi da potpuno otvoreno i samokritički pogleda klasi u oči, a da pri tome ne beži od priznavanja svojih grešaka, slabosti i propusta, on mora da na dnevni red postavi i odgovori na pitanje: da li je i u kom stepenu naša

[7] Lenjin: *»Levičarstvo«, dečja bolest komunizma*, cit. delo, str. 51.

Digitized by Google

revolucija promašena i koliko dostignuti stupanj razvijenosti socijalističkih samoupravnih odnosa odstupa od svojih izvornih principa i projektovanih ciljeva? Odgovor na ovo pitanje, ma koliko izgledao naoko poznat, ipak predstavlja aktuelnu idejnu i političku potrebu. Ne zbog toga što nekome treba nešto dokazivati, već stoga što je Savez komunista odgovoran da pred radničku klasu postavi sva pitanja koja su za nju od interesa i utiču na idejnu svest i političku aktivnost klase. Pri tome ne treba da čine izuzetak ni najosetljivije teme. Savez komunista mora poći od toga (a i svaka marksistički zasnovana analiza će to pokazati) da su sadašnji ekonomski, socijalni, idejni i politički konflikti, protivrečnosti i neusklađenosti imanentni sistemu socijalističkog samoupravljanja. I ne samo to: oni su njegova istorijska mužnost. Društvena kriza, koliko god i da proizlazi iz slabosti idejno-političkog, samoupravnog i ukupnog delovanja i angažovanja subjektivnih snaga, ipak je, u svojoj biti, logična posledica objektivnog društveno-istorijskog razvitka jugoslovenske socijalističke zajednice. U tom brzom i dinamičnom razvitku, koji je bio utemeljen na veoma slabo razvijenoj materijalnoj i kadrovskoj osnovi, deo grešaka, zabluda i nerazumevanja bio je svakako neizbežan (što svakako ne opravdava njihovo ispoljavanje). Postojeće slabosti u angažovanju subjektivnih snaga, a pre svega SK, doprinele su tome da se u pojedinim sektorima zaoštre, ubrzaju i produbljuju stanja što su dovela do društvene krize. Zato Savez komunista, istraživanjem i utvrđivanjem stepena u kojem je društvena kriza rezultat zakonitosti društveno-istorijskog razvitka, a u kojem proističe i proizlazi iz delovanja subjektivnog faktora, može da pruži objektivni odgovor na pitanje da li je naša revolucija promašena ili nije. Ali se pri tome mora poći od stava da je: »Revolucija »promašena« samo za onu masu koja u političkoj »ideji« nije imala ideju svog stvarnog »interesa«, čiji se istinski životni princip, znači, ne podudara sa životnim principom revolucije...«,[8] to jest da je revolucija promašena samo za onaj deo članova društva, radničke klase i SK koji svoj individualni i klasni interes još ne vide u ostvarivanju samoupravnog produkcionog odnosa kao dominantnog društvenog odnosa. Tu svoju lokaciju nalaze ne samo idejni i politički protivnici sistema socijalističkog samoupravljanja već i deo pripadnika radničke klase i članova SK koji svoju materijalnu egzistenciju ostvaruju na grupnovlasničkim i sitnovlasničkim odnosima, zatim otuđena inteligencija i pripadnici tehno-birokratske sfere čiji je pogled usmeren prema ekonomskom i političkom liberalizmu ili ka etatističko-centralističkom upravljanju i rukovođenju.

Njihovo prisustvo u živom organizmu radničke klase otvara koridore za prodor elemenata grupnovlasničke, sitnovlasničke i tehnobirokratske svesti i ideologije u svesti radničke klase. Druš-

[8] Marks—Engels: *Sveta porodica*, cit. delo, str. 96.

Digitized by Google

tvena kriza samo je povećala mogućnost i intenzitet takvog prodora. Ovi negativni elementi svesti destruktivno utiču i slabe konzistentnost revolucionarne aktivnosti radničke klase i njene avangarde, razjedinjavajući njene snage u vreme kada je najneophodnije njihovo jedinstvo i usmerenost ka istom cilju. Sprečavanje takvih tendencija zahteva da Savez komunista pažnju usredsredi na korene koji produkuju takvu svest i ideologiju, a koji svoju materijalnu osnovu imaju u prisustvu i reprodukciji sitnovlasničkih, grupnovlasničkih, tehnokratskih i etatističkih odnosa u procesu društvene reprodukcije. Postojanje ovih odnosa istorijski je realno u onom stepenu u kojem društveno vlasništvo, kao ekonomska i društvena kategorija, još nije do kraja ostvarilo svoje ekonomske i društvene funkcije. U tom praznom prostoru, nepokrivenom ostvarenim stepenom razvitka društvenog vlasništva, oni dobijaju mogućnost da se ispoljavaju i manifestuju, kao istorijski nužna etapa i nusproizvod u procesu menjanja društvenog karaktera vlasništva.

U društvenoj stvarnosti ne može biti raskoraka između društvenog položaja i uloge, s jedne, i društvene i klasne svesti radničke klase, s druge strane, nezavisno od toga koliko Savez komunista u okviru svog idejno-političkog delovanja pozitivno utiče na progresivno menjanje te svesti. Svest radničke klase u svakoj etapi razvitka društva adekvatno je njenom društvenom položaju i ulozi. Ona je izraz spoznaje vlastite uloge i položaja u društvu, nezavisno od htenja i težnji pojedinih subjekata, pa i same avangarde u celini. Društvena kriza samo još više naglašava saznanje o tome da svest o društveno-istorijskom momentu kroz koji prolazi naša društvena zajednica mora postati objektivna stvarnost, svest o objektivnoj stvarnosti društva. Sadašnje društveno stanje zahteva od Saveza komunista da svoju aktivnost zasniva na stvarnim ljudima i njihovoj realnoj svesti o sadržaju društvenih odnosa i promena, a ne na apstraktnom građaninu, radniku ili članu SK. Jedino takvi subjekti, čija saznanja i svest odgovaraju objektivnom društvenom stanju, mogu da se pretvaraju u pokretače i nosioce akcija i aktivnostima koje vode ka revolucionarnim promenama. Objektivnost i stabilnost njihove svesti pruža mogućnost za nastajanje najmanjih »levih« i »desnih« skretanja i tendencije, i ujedno garantuje kontinuitet idejno-političkog delovanja. Stvoreni društveni i politički uslovi, kao i sposobnost Saveza komunista da ove subjekte organizuje u snažnu udarnu silu svojih aktivnosti i akcija, omogućavaju radikalnije društvene promene. Zasnivanje idejno-političke aktivnosti i akcije na pretpostavljenoj svesti i sposobnosti društvenih subjekata samo zamagljuje stvarnu suštinu društvene borbe, odlaže nužna dejstva, odluke i rešenja, stvara privid o intenzitetu i obimu društvenih promena, razvodnjuje aktivnost i jača oportunizam u Savezu komunista.

Radnička klasa i njena avangarda na društvenu krizu reaguju jačanjem idejne svesti i povećanjem političke aktivnosti. Pri

Digitized by Google

tome pojedini delovi i slojevi klase, avangarde i društva, u zavisnosti od svoje ekonomske, socijalne i ukupne društvene uloge i položaja, različito osećaju i doživljavaju društvenu krizu; imaju iznijansiranu svest o njenoj suštini, obimu, složenosti i poreklu, kao i o uticaju na egzistencijalne potrebe, interese i ciljeve klase. U praktičnom političkom delovanju to uslovljava različite poglede i pristupe stepenu radikalnosti mera i načinima razrešenja stanja koja čine društvenu krizu. Zadatak je Saveza komunista da svima njima pronađe zajednički imenitelj i da na takvim osnovama objedini delovanje svih organizovanih društvenih snaga, a pre svega da obezbedi zajedničku platformu aktivnosti radničke klase i njene avangarde. Ukoliko to SK ne obezbedi sudar između pojedinih delova i slojeva klase i avangarde povodom različitih koncepcija i prakse u društveno-ekonomskom razvitku i u samoupravnim i političkim odnosima razbiće unutrašnje jedinstvo radničke klase i Saveza komunista. A to bi imalo pogubne posledice ne samo po radničku klasu i avangardu već i po celokupnu društvenu zajednicu. To bi preseklo tokove daljeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja i kontinuitet revolucije. Otuda je sposobnost Saveza komunista da do kraja ostvari svoju ulogu avangarde, efikasno razreši stanja koja čine društvenu krizu i povede radničku klasu u borbu za ostvarivanje njenih istorijskih ciljeva — praktičan odgovor na pitanje da li je naša revolucija promašena ili nije. Pri tome se nikako ne može odvojiti revolucija od revolucionarnog subjekta. Ako revolucionarni subjekt, radnička klasa i Savez komunista, nije u stanju da obezbedi i ostvari dalji kontinuitet u razvoju revolucije, to nije samo poraz revolucije već i njihov poraz. To društvenoj krizi daje istorijsko obeležje.

IV

Povećana politička aktivnost i angažovanje radničke klase i njene avangarde doprinosi intenzivnijem razgraničavanju unutrašnjih tendencija u delovanju klase i avangarde. Njihovo političko ispoljavanje sledi kretanja u idejnoj svesti i uglavnom se može svjesti na:

— oportunizam, koji se manifestuje kod onog dela radničke klase i Saveza komunista, nedovoljno idejno i politički osposobljenih, koji na stanja nastala društvenom krizom reaguje bežanjem iz samoupravnog i političkog života i angažovanja, pasiviziranjem, gubljenjem poverenja u revolucionarnu sposobnost SK i u mogućnosti nalaženja izlaza za društvo i razvitak socijalističkog samoupravljanja;

— levi radikalizam, levičarenje u postavljanju odnosa i načina razrešavanja i prevazilaženja aktuelnih društveno-ekonomskih, socijalnih i političkih protivrečnosti i problema; nosioci ovih tendencija postavljaju često opravdane, ali sa društveno-istorijskog aspekta nerealne zahteve za promenama u sadržaju

Digitized by Google

društvenih odnosa i metodu delovanja Saveza komunista; za njih — da li će se preduzeti ova ili ona mera za otklanjanje aktuelnih stanja zavisi samo od subjektivne volje ili želje pojedinca ili kolektivnog tela, pa i cele klase i avangarde, a ne od stanja i mogućnosti objektivne društvene stvarnosti;

— reakcionarstvo, koje se manifestuje kroz manje ili više otvoreno delovanje usmereno na sistem socijalističkog samoupravljanja i posebno na mesto i ulogu SK u njemu;

— revolucionarni radikalizam, izražen kroz radikalizaciju odnosa klase prema ukupnim društvenim problemima, stanjima i odnosima; kroz njeno dinamičnije uključivanje u tokove usmerene ka revolucionisanju društvenih odnosa i delovanja samog Saveza komunista i klase u celini.

Koja će od ovih ispoljenih tendencija preovladati u idejno-političkom delovanju pojedinih pripadnika i delova radničke klase i Saveza komunista zavisi, pre svega, od dostignutog nivoa njihove idejne i političke osposobljenosti (što znači od rezultata dosadašnje aktivnosti SK), kao i od spremnosti i osposobljenosti samog Saveza komunista da kroz takvo delovanje do kraja dovede proces unutrašnje idejno-političke diferencijacije, ostajući dosledan svojoj izvornoj revolucionarnosti. Afirmisanje revolucionarnog radikalizma, kao jedine strategije i taktike idejno-političkog delovanja Saveza komunista, treba da eliminiše druge tendencije i ujedno političkom borbom obezbedi dostizanje potrebnog stupnja idejno-političkog i akcionog jedinstva SK i radničke klase. Sadašnje tendencije u idejno-političkom delovanju SK u velikom stepenu doprinose otupljivanju revolucionarne oštrice njegovih akcija. Rezultati u ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i stanja u društvu svedoče o tome. U takvim uslovima radnička klasa i Savez komunista nemaju drugu alternativu osim da do kraja radikalizuju sadržaje i metod svog revolucionarnog delovanja. Samo tako Savez komunista može ostvariti ulogu avangarde radničke klase, a klasa da sačuva svoj revolucionarni identitet u ovoj etapi ostvarivanja revolucije.

Digitized by Google

Snežana Filipović

Reintegracija radnika povratnika i njihovo uključivanje u nacionalnu privredu

Usled visokog stepena privredne razvijenosti, stalnih strukturalnih prilagođavanja, razvoja tercijarnih i ostalih delatnosti, industrijski razvijene zemlje Zapada, a pre svega zemlje članice OECD, u vreme svog privrednog uspona postale su izuzetno atraktivne za ekonomsku migraciju radnika iz zemalja na nižem stepenu razvijenosti, u kojima je velika nezaposlenost i nerešeni drugi prateći problemi. Postoje, uglavnom, dva načina migracije radnika iz zemalja mediteranskog područja u privrede zemalja članica OECD: prvenstveno su migrirali radnici nižih kvalifikacija ili nekvalifikovani, koji su prihvatali poslove najnižeg ranga u dotičnim privrednim strukturama, a s druge strane — na rad u inostranstvo je odlazila i manja grupa visokoobrazovanih stručnjaka čija struka nije tražena u privrednoj strukturi matične zemlje u trenutku kada su tražili posao.

Uopšte uzev, migracija radnika ima dva pozitivna efekta na privredni razvoj matičnih zemalja. To su: 1. efekti koji se ogledaju u rasterećenju nacionalnog tržišta radne snage, odnosno privremeno se odlaže problem prekomerne ponude na domaćem tržištu radne snage, i 2. platno-bilansni efekti — transfer sredstava radnika migranata značajno doprinosi smanjivanju deficita platnog bilansa, sa kojim se, manje ili više, suočavaju gotovo sve matične zemlje radnika-migranata.

Digitized by Google

Upravo ova dva efekta su u određenom trenutku dolazila do najsnažnijeg izražaja u jugoslovenskoj privredi. Snažni pritisak na tržištu radne snage privremeno je odlagan ekonomskom migracijom viška radne snage. S obzirom na veliki trgovinski deficit Jugoslavije, doznake radnika zaposlenih u inostranstvu imaju već duže vremena bitnu ulogu u poboljšanju platnog bilansa zemlje. Po svom značaju, odnosno visini sredstava, doznake radnika su čak u pojedinim godinama premašivale prihode ostvarivane po drugim osnovama (iz kategorija sektora nerobnog priliva).

Period ekonomske recesije, visoke inflacije, naglog povećanja nezaposlenosti i izvesnih strukturalnih promena u industrijski razvijenim zemljama OECD, to jest period koji obuhvata poslednje tri do četiri godine, ujedno je i razdoblje snažnog i permanentnog pritiska na radnike migrante da napuste privrede u kojima su do tada bili zaposleni i da se reintegrišu u privredne strukture zemalja iz kojih su došli. Povećanje broja nezaposlenih u zemljama-članicama OECD, pre svega, značilo je istovremeno vršenje izvesne selekcije u zapošljavanju u privredi tih zemalja, pri čemu su na udaru svakako prvi bili radnici-migranti.

Uporedo sa ovim procesom, logično je da su pokretane akcije na uspostavljanju i realizaciji programa reintegracije radnika povratnika u matičnim zemljama a izvesne akcije, iako još nedovoljne, započete su i u industrijski razvijenim zemljama u kojima su ovi radnici godinama bili zaposleni. Većina programa reintegracije u zemljama porekla radnika-migranata ima sledeće karakteristike: nastojanje da se privuče i, po mogućstvu, što produktivnije investira veći deo ušteda radnika-migranata, i da se optimalno iskoriste profesionalna i stručna iskustva radnika-migranata, shodno potrebama domaćeg tržišta radne snage. Većina tih programa predviđa čak preferencijalni tretman povratnika u mnogim domenima, a to se, pre svega, odnosi na carinske i ostale finansijske olakšice i povlastice. Međutim, činjenica je da su vrlo različiti efekti ovakvih mera na dosadašnji stepen reintegracije radnika povratnika, odnosno da oni variraju od zemlje do zemlje.

Na osnovi analiza dosadašnjih iskustava i efekata reintegracije radnika povratnika u zemlje porekla, može se, uopšte uzevši, konstatovati sledeće:

— Veoma su ograničeni ukupni efekti na modernizaciju privrede koji bi trebalo da proizlaze iz reintegracije radnika povratnika.

— U velikom broju slučajeva izostaju efekti povećane stručnosti i osposobljenosti za obavljanje složenijih poslova, jer većina radnika migranata stekne samo delimično stručno znanje, koje vrlo retko mogu u celini i konsekventno da primene po povratku u zemlju, a među radnicima migrantima najviše je onih sa nižim obrazovanjem i slabijih kvalifikacija.

Digitized by Google

— Očekivana modernizacija industrijske strukture, kao i primena novih tehnoloških znanja, ne dolazi uvek ili tek vrlo retko do izražaja, pošto se većina radnika migranata, gotovo po pravilu, ponovo vraća u regione svog primarnog porekla i tamo, ukoliko mogu, zapošljavaju se u tradicionalnim privrednim sektorima, i to, prvenstveno u tercijarnim delatnostima i poljoprivredi. I zato smo vrlo često svedoci pojava da se u privredama takvih regiona samo još više povećavaju i zaoštravaju postojeći regionalni i strukturalni dispariteti.

Naime, sigurno je da ima i izvesnih odstupanja, pa i niz pozitivnih primera u pojedinim zemljama kad je reč o reintegraciji radnika, ali u većini slučajeva reintegracija, sa aspekta modernizacije privredne infrastrukture, ima izrazito marginalne efekte.

Kao pozitivan primer uspešne reintegracije radnika povratnika može se navesti osnivanje takozvanih radničkih kompanija u Turskoj. One su organizovane na inicijativu samih radnika migranata zaposlenih u industrijski razvijenim zemljama Evrope, a na temelju ulaganja privatnih sredstava. Ove kompanije imaju karakter akcionarskih društava, a njihov osnovni značaj je u tome što su se pomoću relativno malih ušteda radnika migranata osnivale proizvodne jedinice, čak i srednje veličine, koje su konkurentski sposobne da plasiraju svoje proizvode i na međunarodnom tržištu.

Ukratko, osnovni instrumenti unapređenja i poboljšanja reintegracione politike bi se mogli svesti na sledeće:

1. Pružanje pomoći radnicima povratnicima i njihovim porodicama.

2. Pomoć u reintegraciji.

— Stimulisanje osnivanja preduzeća u zemljama radnika povratnika (na primer, radničke kompanije u Turskoj), odobravanjem finansijske pomoći i pružanjem saveta.

— Opšte mere za podržavanje inicijativa radnika za povratkom u zemlju porekla (na primer, povoljniji krediti, uvozne olakšice).

3. Pozitivni efekti pomenutih instrumenata mogu se očekivati tek kada kod pojedinih radnika migranata i njihovih porodica postoji spremnost da se vrate. Posle naftne krize i smanjene tražnje za radnicima u industrijski razvijenim zemljama došlo je do promene strukture motivisanosti radnika migranata: radnici migranti su nastojali da u stranoj zemlji ostanu što duže, odnosno da ostanu do određene starosne granice kada, na primer, već steknu pravo na penziju.

4. Kao glavni uzrok promena strukture motivisanosti radnika migranata navodi se činjenica da je razlika u pružanju šansi za zapošljavanje i ostalih uslova između zemalja migracije i matičnih zemalja i dalje veoma velika. Pogoršanje mogućnosti zapošljavanja u industrijski razvijenim zemljama svakako je uti-

Digitized by Google

calo na donošenje odluka radnika o ostajanju ili povratku u zemlju porekla.

5. Nije redak slučaj da u zemljama porekla radnika povratnika problem reintegracije dobija drugorazredni ekonomski i politički značaj. Naime, ne insistira se uvek na sprovođenju isključivo programa za reintegraciju radnika povratnika, nego prvenstveno na ostvarivanju programa za razvoj nerazvijenih područja i regiona, a onda se takvi programi realizuju najčešće uz značajnu pomoć radnika povratnika, odnosno njihovih finansijskih sredstava.

6. Nisu retki slučajevi da inicijativa radnika povratnika nailazi na mnogobrojne prepreke koje često proizlaze i iz neefikasnosti nadležnih organa i institucija. Pri tom su najčešće sledeće teškoće:

— dugo trajanje faze projektovanja;

— izostajanje saradnje sa nadležnim društvenim organizacijama;

— nemogućnost sagledavanja podsticajnih instrumenata;

— nepostojanje savetodavnih tela,

— izostajanje fleksibilne i nebirokratske podrške od strane nadležnih organa.

7. Značajni su i posebni instrumenti politike unapređenja razvoja zemalja porekla radnika povratnika koji se smatraju sastavnim delom realizacije reintegracione politike; tu se, pre svega, imaju u vidu sledeće mere i instrumenti:

— Poboljšanje mogućnosti ulaganja ušteđevina radnika povratnika, i u tom smislu bi nacionalna monetarna politika trebalo da omogući radnicima povratnicima monetarnu i finansijsku sigurnost i bezbednost, kao i atraktivne kamate.

— Poboljšanje sektorske i regionalne privredne strukture trebalo bi obezbediti racionalnom selekcijom prioritetnih industrijskih grana i delatnosti, što bi svakako omogućilo lakšu realizaciju programa reintegracije radnika povratnika.

— Intenziviranje transfera tehnologije i tehnoloških znanja iz zemalja u kojima su bili zaposleni ovi radnici moglo bi se uspešno ostvarivati osnivanjem posebnih tehničko-tehnoloških savetodavnih centara.

8. Promene u samim privredama zemalja porekla radnika povratnika:

— Administrativna pomoć u matičnim zemljama ovih radnika je prvi početni korak koji treba da omogući što lakšu i efikasniju reintegraciju radnika u privredu svoje zemlje.

— Zakonski i ostali samoupravni propisi treba da olakšaju investiranje, ulaganje sredstava radnika, na potpunu zaštitu njihove imovine.

9. Programi reintegracije radnika povratnika se, uopšte uzev, mogu posmatrati sa tri različita aspekta:

— Programi na međunarodnom nivou treba da doprinose pokretanju međunarodnih akcija koje bi obezbeđivale pružanje

Digitized by Google

multilateralne i bilateralne finansijske pomoći zemljama porekla radnika povratnika, ali i odgovarajućim programima koji bi omogućavali najbolje i najprikladnije uključivanje radnika u privrednu strukturu zemlje. Isto tako, ovi programi mogu da obezbede vrlo efikasnu koordinaciju u tehnološkoj i tehničkoj kooperaciji, kao i više oblike saradnje između zemalja porekla radnika povratnika i zemalja u kojima su privremeno boravili.

— Programi na nacionalnom nivou — imajući u vidu prvenstveno uspostavljanje i sprovođenje regionalnih i sektorskih razvojnih programa.

— Programi na užem lokalnom nivou — obično na nivou šireg regiona ili opštine. Posebna pažnja pri postavljanju i sprovođenju ovakvih programa treba da bude posvećena maksimalnom izlaženju u susret radnicima povratnicima, uz nastojanje da se oni svojim znanjem i finansijskim sredstvima na najbolji mogući način uključe u lokalnu privrednu infrastrukturu.

Ekonomska migracija iz Jugoslavije i problem reintegracije radnika povratnika

Od 1962. godine započeo je proces privremene migracije, tako da je više stotina hiljada ljudi iz Jugoslavije našlo posao u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Tada je, u stvari, jugoslovenska vlada prihvatila mogućnost privremenog zapošljavanja svojih građana u drugim zemljama, odnosno rešavanja problema nezaposlenosti, koji se u zemlji javio. Tako je, na primer, u 1973. broj radnika migranata dostigao 1,060.000, od kojih je oko 860.000 bilo zaposleno u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Međutim, ekonomska recesija u tim zemljama, koja je dostigla kulminaciju osamdesetih godina, izazvala je povećanje nezaposlenosti, tako da su se prvi na udaru našli upravo strani radnici. Tako se broj jugoslovenskih radnika postepeno smanjivao, da bi u 1981. godini iznosio oko 625.000.

Zakon, donet 1973, utvrdio je uslove za privremeno zapošljavanje u inostranstvu i zaštitu jugoslovenskih radnika. U 1974. godini izvršna veća republika i pokrajina donela su društveni dogovor o privremenom zapošljavanju u inostranstvu i o povratku radnika u zemlju. Stvorena je zakonska osnova za otvaranje novih radnih mesta u zemlji, za kupovinu proizvodne opreme uštođenim sredstvima radnika migranata i za obavljanje individualnih privrednih aktivnosti, a sve to sa ciljem podsticanja povratka i aktivnog uključivanja radnika migranata u društveni i ekonomski život zemlje.

Posle 1973. godine dolazi do vraćanja dela radnika migranata. Od tada se u zemlju vratilo oko 700.000 radnika. Većina njih je posao našla u društvenom sektoru privrede, a manji broj se u tom trenutku orijentisao na traženje mogućnosti u privat-

Digitized by Google

nom sektoru. Deo njihovih deviznih ušteda iskorišćen je za uvoz mašina koje koriste sami radnici ili organizacije udruženog rada.

Ekonomska kriza i recesija, koje su osamdesetih godina dostigle kritičnu tačku u industrijski razvijenim zemljama Evrope i dovele do izuzetnog porasta nezaposlenosti, automatski su se reperkutovale na položaj radnika migranata koji su se prvi našli pod udarom nezaposlenosti. Istovremeno, tada počinju i određene akcije nadležnih organa u zemljama gde su radnici zaposleni, koje treba da omoguće povoljne uslove za eventualni odlazak i reintegraciju radnika migranata u svoje matične zemlje. U tom smislu su čak bile formirane i posebne institucije u industrijski razvijenim zemljama, od kojih su neke imale i mešoviti karakter, odnosno u njima su bili zastupljeni i predstavnici radnika migranata; a osnovni im je cilj bio da se obezbedi finansijska i ostala pomoć za odlazak radnika u matičnu zemlju.

Uporedo s tim, u zemljama porekla radnika migranata pokrenute su akcije na osmišljavanju uključivanja tih radnika u privredni život zemlje, odnosno pristupilo se izradi kompleksnih i obuhvatnih programa reintegracije. Teškoće ponovnog uključivanja u privrednu strukturu zemlje, uz već poznatu pojavu da se ušteđena sredstva u inostranstvu koriste za veću potrošnju, nametnule su u većini zemalja, pa i u Jugoslaviji, intenzivno razmišljanje o tome kako iskoristiti kapital, odnosno finansijska sredstva radnika povratnika, kao i njihovo celokupno stečeno znanje u inostranstvu, za reintegraciju i na taj način ih učiniti višestruko korisnim za privredni razvoj zemlje.

Mora se istaći da u Jugoslaviji programi za reintegraciju radnika povratnika još ne donose sobom željene i planirane efekte u tom trenutku orijentisao na traženje mogućnosti u privatrealno i mogli ostvariti. Reintegracija radnika povratnika se čak često javlja i kao sporedan cilj. Glavni ciljevi su pre svega, oživljavanje privrede u nerazvijenim područjima i otvaranje novih radnih mesta. Štaviše, u pružanju pomoći nerazvijenim područjima i u programima za njihov ubrzani privredni razvoj marginalan značaj imaju znanje, iskustvo i sredstva radnika povratnika. Tako su, na primer, rezultati jednog istraživanja sprovedenog u SR Hrvatskoj i SR Bosni i Hercegovini, koje je trebalo na analizira 16 inicijativa u domenu male privrede, pokazali da su u vrlo malom broju slučajeva bili zapošljavani radnici povratnici. Istovremeno, finansijska sredstva radnika povratnika su činila samo 10 do 30% od potrebnog kapitala za realizaciju jednog projekta.[1]

Polazeći od osnovnih postavki organizacije privrede u Jugoslaviji, realno je zaključiti da bi najprikladniji vid angažovanja radnika povratnika i najbolji način korišćenja njihovog stečenog iskustva, znanja, kvalifikacija i raspoloživih finansijskih sredsta-

[1] M. Vedriš: *Working Conditions of Return Migrant's Enterprises in Yugoslavia*, Zagreb, Center for Migration Studies, 1978.

Digitized by Google

va bilo njihovo uključivanje u malu privredu. Pri tom se ima u vidu kako društveni, tako i privatni sektor male privrede. Sve izraženija društvena podela rada u industrijskoj proizvodnji otvara široke mogućnosti za razvoj male privrede i istovremeno pruža izuzetne šanse za njenu svestranu i efikasnu kooperaciju sa velikim industrijskim kompleksima. Imajući u vidu specijalizovanost male privrede i mogućnost zadovoljavanja vrlo specifičnih potreba tražnje upravo posredstvom male privrede, može se sa velikom sigurnošću reći da upravo ovaj sektor otvara široke mogućnosti za zapošljavanje radnika povratnika.

Polazeći od kriterijuma usvojenih Društvenim dogovorom iz 1981. godine, u Jugoslaviji je u 1981. bilo 2.516 organizacija udruženog rada male privrede u okviru društvenog sektora. Reč je, uglavnom, o ugovornim organizacijama udruženog rada i zanatskim radnjama. Ovi oblici aktivnosti pružaju značajne mogućnosti pojedincima, a pre svega radnicima povratnicima da se organizuju koristeći kako društvena tako i privatna finansijska sredstva, u cilju organizovanja određene proizvodne aktivnosti. Ako bi se analizirala struktura proizvodne aktivnosti kojom se bave organizacije udruženog rada u okviru male privrede, došlo bi se do zaključka da ih najviše ima u zanatstvu, zatim u oblasti građevinskih i instalacionih radova i u industriji koja se bavi maloserijskom proizvodnjom i proizvodnjom u kooperaciji.

U organizacijama male privrede u 1981. godini bio je zaposlen 198.501 radnik.[2] Prosečno, u organizaciji male privrede zaposleno je 79 radnika a u društvenoj privredi 160. Prosečan isplaćeni lični dohodak u organizaciji male privrede bio je u posmatranoj godini (1981) za 7% niži u odnosu na lični dohodak u društvenoj privredi.

Ukoliko se posmatra koncentracija zaposlenih u pojedinim sektorima male privrede, dolazi se do zaključka da je najveći broj zaposlenih u preradi tekstila (17.363 radnika), zatim preradi metala (12.760) i u preradi drveta (12.270).

Ugovorna organizacija udruženog rada — prelazni je model između društvenog i privatnog sektora. Ugovorne organizacije udruženog rada formiraju građani koji su spremni da ulože svoja sopstvena sredstva. Tu nema ograničenja u pogledu broja zaposlenih radnika, a celokupna organizacija i rad su postavljeni u skladu sa osnovnim zakonskim i samoupravnim principima. Ustav SFRJ iz 1974. godine omogućio je stvaranje ugovornih organizacija udruženog rada, a od tada do danas ih je formirano oko 150, sa ukupno oko 2.800 zaposlenih.

U prvih pet godina postojanja ugovorne organizacije udruženog rada njen osnivač (poslovođa) i radnici udružuju svoja sredstva i opremu, a prvobitni osnivač zadržava pravo na sva svoja uložena sredstva, odnosno ona mu se vraćaju iz ostvare-

[2] *Mala privreda i mogućnosti njenog razvoja u Beogradu*, Institut »Organomatik«, Institut za ekonomiku industrije, Beograd, 1982.

Digitized by Google

nog viška dohotka. Ukoliko ova organizacija uspešno posluje, ona posle pet godina prerasta u organizaciju društvenog sektora koja posluje po svim zakonskim i samoupravnim propisima.

Ugovorna organizacija se osniva zaključivanjem samoupravnog sporazuma, čiji su potpisnici: privredna komora, Sindikat, nadležni opštinski organi i vlasnik, odnosno osnivač ugovorne organizacije udruženog rada. Ovaj sporazum predviđa i način vraćanja svih sredstava osnovnom vlasniku-ulagaču. Naime, on od ostvarenog viška dohotka dobija određeni procenat, najviše do 50%, a ostatak se koristi za proširenje materijalne osnove rada. Prosečna stopa odvajanja sredstava za povraćaj osnovnom vlasniku iznosi u postojećim ugovornim organizacijama 20—30%. Ukoliko se kolektiv složi, vlasnik može doneti odluku da ponovo uloži ta sredstva u proizvodnju. Ugovorne organizacije udruženog rada su osnivane poslednjih godina najviše u oblasti industrijske proizvodnje, a u okviru toga posebno u oblasti proizvodnje građevinskog materijala i metalne galanterije. Veliki broj ugovornih organizacija bavi se i nekim specifičnim vrstama proizvodnje, kao što su, na primer, proizvodnje školskih učila, optičkih instrumenata, ortopedskih pomagala i slično. Treba pomenuti da su neke od njih počele i da izvoze, i to, pre svega, one koje se bave proizvodnjom metalne galanterije, pa ostvaruju i značajne izvozne prihode.

Inicijativa za osnivanje ugovornih organizacija može poteći i od društvenog sektora, s tim ako u datom trenutku postoje privatni vlasnici kapitala i opreme koji bi bili zainteresovani za realizaciju takvog poduhvata. Društveni sektor svoju inicijativu zasniva na odgovarajućim planovima razvoja, kako opštine tako i šireg regiona. Od bitnog značaja je sagledavanje novih programa u oblasti industrijske proizvodnje koji bi trebalo da prihvate organizacije male privrede.

Kao i u ostalim oblicima organizovanja male privrede, uključujući i sredstva radnika povratnika, i ove organizacije se suočavaju sa problemom poslovnog prostora, često nesinhronizovanog kontaktiranja i dogovaranja sa nadležnim opštinskim i drugim organima, bankama i slično.

Sama procedura osnivanja ugovornih organizacija udruženog rada je dosta složena i zahteva mnogo vremena. Dosadašnje iskustvo pokazuje da ne postoje odgovarajući društveni organi i institucije koji bi mogli u takvim situacijama pomoći. Isto tako, nije redak slučaj da neke opštine ne pokazuju nikakvo interesovanje za osnivanje ugovornih organizacija udruženog rada zato što se porezi iz delatnosti ovakvih organizacija usmeravaju u budžetu republika i pokrajina, a ne opština. Jedino u SR Sloveniji porez na dohodak ugovornih organizacija uvećava budžet opština.

Prednosti ugovornih organizacija su, pre svega, u njihovoj veličini, koja se može prilagoditi potrebama određenih proizvodnih aktivnosti.

Digitized by Google

Činjenica je, međutim, da ovaj tip organizovanja još nije dovoljno privlačan za radnike povratnike, odnosno ne u očekivanoj meri. Na primer, istraživanja u SR Hrvatskoj[3] su pokazala da nijedan radnik povratnik nije učestvovao u osnivanju ugovornih organizacija udruženog rada, iako se očekivalo njihovo uključivanje s obzirom na njihovo stečeno iskustvo, kvalifikacije i raspoloživa finansijska sredstva.

Ugovorne organizacije, kao što je rečeno, moraju da ostvaruju sva prava i obaveze u odnosu na društvenu zajednicu kao i svaka druga OOUR. Ova organizacija nema nikakve posebne privilegije u početnom periodu svoje aktivnosti, a ni kasnije. Stepen saradnje sa društvenim sektorom privrede je vrlo različit, varira od jedne republike do druge, a u velikoj meri zavisi od vrste delatnosti kojom se ugovorna organizacija bavi. U Sloveniji je ova saradnja najuspešnija, odnosno 70% takvih organizacija redovno sarađuje sa društvenim sektorom.

Uopšte uzev, može se zaključiti da su ugovorne organizacije za sada najpogodniji način organizovanja privatnih finansijskih sredstava u okviru male privrede, da su najbolje prilagođuje sadašnjim potrebama zemlje, i da najviše odgovaraju mogućnostima investiranja sredstava i angažovanja radnika povratnika. Da bi one što uspešnije i svrsishodnije poslovale, neophodno je menjati neke od propisa o ugovornim organizacijama, odnosno učiniti ih mnogo fleksibilnijima i u većoj meri prilagoditi potrebama i mogućnostima radnika povratnika.

Koristeći ovaj početni oblik ugovornog organizovanja, u narednom periodu je moguće razvijati i druge kombinovane oblike u kojima bi se udruživala sredstva radnika povratnika sa, na primer, stranim licima koja su spremna da ulože kapital i obezbede novu tehnologiju i pristup tržištima. Stoga se može preporučiti da se pokrene inicijativa za promenu postojećih propisa, u cilju njihovog prilagođavanja, odnosno omogućavanja osnivanja četiri vrste ugovornih organizacija:

1. Prvi tip bi, u suštini, odgovarao postojećim ugovornim organizacijama uz znatno pojednostavnjivanje procedure njihovog osnivanja.

2. Ugovorna organizacija udruženog rada radnika povratnika, koja bi, u stvari, obezbeđivala posebne stimulacije i olakšice za radnike povratnike spremne da učestvuju sa svojim sredstvima, a koja bi bila iznad prosečnih limita.

3. Organizacija radnika migranata u kojoj bi značajan deo sredstava predstavljale strane investicije, s tim što bi učešće stranih investicija bilo limitirano.

4. Ugovorne organizacije u kojima bi, takođe, bile plasirane investicije inostranih kompanija.

---

[3] M. Vedriš: *Working Conditions of Return Migrant's Enterprises in Yugoslavia*, Zagreb, Center for Migration Studies, 1978.

Digitized by Google

Reintegracija radnika povratnika u privatni sektor male privrede

Od posebnog je značaja oblast male privrede koja se zasniva na ličnom radu i sredstvima u svojini građana. Praksa i dosadašnje iskustvo su pokazali da radnici povratnici nalaze prilično interesa i motiva da ulažu upravo u ovaj sektor privrede, i da, bez obzira na sve postojeće teškoće, pre svega administrativne, reintegraciju shvataju najčešće na ovaj način. U privatnom sektoru male privrede, prema postojećim zakonskim propisima, mogućno je zaposliti najviše pet radnika, ne računajući broj članova sopstvene porodice. Jedino je u SR Sloveniji dozvoljeno zapošljavanje do deset radnika. U toku su pregovori i pripreme i u drugim republikama za izmenu tih propisa, u cilju povećanja broja zaposlenih u privatnom sektoru. Privatni sektor male privrede omogućava radnicima povratnicima da, koristeći svoja znanja, iskustva i ušteđena finansijska sredstva, otvaraju prvenstveno zanatske, ugostiteljske, razne trgovinske radnje i prevozničke preduzeća. Međutim, ukoliko se posmatra nešto dugoročniji trend u razvoju zanatstva u Jugoslaviji, može se konstatovati da ono u celini, na dugi rok, ipak stagnira. Povoljnija je situacija samo u oblasti ugostiteljstva, saobraćaja i građevinarstva, dok u ostalim zanatskim delatnostima dolazi do opadanja proizvodnje i usluga.

Ne zanemarujući pozitivne strane i atraktivnost sektora male privrede za radnike povratnike, neosporno je da ima i dosta teškoća i ograničenja koja stoje na putu realizacije programa uključivanja radnika povratnika u privrednu strukturu zemlje, a pogotovu u okviru male privrede. I pored jasnih društveno-političkih opredeljenja za razvoj male privrede, na putu ostvarivanja ciljeva razvoja postoje mnogobrojna ograničenja. Nije redak slučaj da se kao realno ograničenje male privrede javlja akumulacija, čak i u slučajevima kada su radnici povratnici uložili značajna sredstva.

Nadalje, maloj privredi nedostaje organizovanost u nastupanju i plasmanu proizvoda i usluga. Snabdevanje male privrede repromaterijalom i sirovinama se često javlja kao ključni ograničavajući faktor njenog razvoja.

Radnici povratnici u procesu reintegracije u nacionalnu privrednu strukturu vrlo često donose sobom i izvesna tehničko-tehnološka znanja. Međutim, tehničko-tehnološki razvoj male privrede u celini je limitiran nepostojanjem naučnoistraživačkih i razvojnih centara, koji bi se posebno bavili programiranjem razvoja male privrede i, u okviru toga, naročito uključivanjem znanja i iskustava radnika povratnika.

Ideološki otpori razvoju male privrede su još veoma snažni. Izražavaju se, pre svega, u navodnoj bojazni za društveno-politički sistem, koji tobože može da ugrozi samostalna ekonomska aktivnost pojedinaca i užih grupa. Iako se takva mogućnost ne

Digitized by Google

sme prenebreći, ne treba je ni u kom slučaju ni predimenzionirati ni preterano isticati kao opasnost.

Dalje ograničenje u razvoju male privrede je svakako i nepostojanje konkretnih i jasno utvrđenih programa njenog razvoja u opštinama i širim regionalnim celinama. Karakterističan je, takođe, problem međusobne organizovanosti organizacija udruženog rada male privrede, kao i nedovoljne povezanosti sa većim proizvodnim i prometnim organizacijama udruženog rada.

Destimulativni karakter poreske politike, pre svega, pri zapošljavanju radnika u maloj privredi, kao i neadekvatna rešenja u nekim saveznim, republičkim i opštinskim propisima, sigurno da ne deluju povoljno na veće uključivanje radnika povratnika u malu privredu, odnosno bar ne u onoj meri u kojoj bi to bilo potrebno.

Program ekonomske stabilizacije jugoslovenske privrede definiše položaj i razvoj male privrede kao integralni deo samoupravnog udruženog rada. Mala privreda, a u okviru nje posebno ugovorne organizacije udruženog rada pružaju izuzetno velike šanse za efikasnu i uspešnu reintegraciju radnika povratnika i njihovo adekvatno uključivanje u privrednu strukturu zemlje.

Zaključne napomene

Dalje akcije na stvaranju što boljeg programa i na realizaciji reintegracije radnika povratnika, uz njihovo najadekvatnije uključivanje u privrednu strukturu Jugoslavije, treba da imaju za cilj korišćenje znanja, iskustava, veština, kao i finansijskih sredstava radnika povratnika i to na što bolji način, posmatrano sa aspekta privrednog razvoja zemlje. Još nije stvorena niti razvijena opšta povoljna klima u tom pravcu, a posebno u smislu davanja posebnih podsticaja za investiranje radnika povratnika, koje bi se pokazalo kao efikasno i perspektivno sa razvojnog aspekta.

Finansijske ustanove u zemlji, kao i svi nadležni organi, trebalo bi da preciznije utvrde stvarne finansijske potencijale radnika migranata i da obezbede posebne finansijske pogodnosti za ulaganja ovih sredstava.

Naročito pažnju treba pokloniti fleksibilnijem pristupu kada je reč o administrativnim postupcima za dobijanje radnih i ostalih dozvola. Postojeći administrativni postupak se pokazao kao suviše dug, skup i destimulativan za radnike povratnike. Posebno treba imati u vidu ponekad i nedovoljnu organizovanost i umešnost radnika povratnika u udovoljavanju svim administrativnim zahtevima i procedurama.

Treba nastojati da se razvoj male privrede u Jugoslaviji upravo obezbeđuje maksimalnim angažovanjem znanja i finansijskih sredstava radnika-povratnika. Poseban značaj valja dati takozvanim ugovornim organizacijama udruženog rada, koje su se do sada pokazale kao najefikasnije u pružanju mogućnosti za

Digitized by Google

reintegraciju radnika povratnika. Stoga je potrebno obezbediti posebne finansijske olakšice i podsticaje za osnivanje i početak rada ugovornih organizacija. Programi formiranja ovih organizacija, koji treba da postoje u svim opštinama, morali bi da predviđaju i načine obezbeđivanja sredstava za ove svrhe, sem pomenutih sredstava radnika povratnika, pri čemu treba utvrditi i konkretno učešće banaka, SIZ-ova, privrednih komora i drugih nadležnih institucija.

Da bi se podstaklo investiranje u malu privredu, pre svega, od strane radnika povratnika, potrebne su značajne izmene u vezi sa uvozom raznovrsne opreme i drugog inventara od strane radnika povratnika. Mada je izmena u carinskim propisima, od marta 1983, omogućila znatno veći uvoz opreme i drugog inventara za radnike povratnike koji žele da se angažuju u maloj i drugim oblastima privrede u našoj zemlji, trebalo bi u narednom periodu, u skladu sa stopom rasta inflacije, svake godine dalje korigovati i usklađivati carinske stope.

Potrebno je da se omogući veće angažovanje radnika povratnika u maloj privredi, njenom privatnom sektoru. Stoga je potrebno ubrzati započete promene propisa, naime da se u ovom sektoru može zaposliti više od pet radnika. Isto tako, treba razmotriti mogućne forme organizacija radnika povratnika, koje bi održavale kontakte sa određenim inostranim kompanijama, pre svega, u zemljama u kojima su ovi radnici ranije bili zaposleni, a koje su spremne da ulože kapital i tehnologiju u određeni poslovni poduhvat.

Poseban problem koji se javlja u procesu reintegracije radnika povratnika u malu privredu jeste obezbeđenje poslovnog prostora, što je od velikog značaja, često od toga zavisi uspeh ili neuspeh jednog ovakvog poduhvata. Neophodno je, dakle, uprostiti proceduru kod opštinskih i ostalih nadležnih organa za dobijanje odgovarajućeg poslovnog prostora, ali i iznalaziti mogućnosti da se same opštine u okviru svog programa aktivnosti angažuju na ovom planu. Činjenica je, takođe, da opštine ne pokazuju nikakvo interesovanje za osnivanje ugovornih organizacija udruženog rada, te i u tom sklopu ne predviđaju obezbeđivanje bilo kakvog poslovnog prostora, jer se porezi što ih plaćaju takve organizacije ne usmeravaju u opštinski budžet, nego u budžet republike ili pokrajine. Jedini izuzetak u tom pogledu, kako je već rečeno, predstavljaju propisi u SR Sloveniji, po kojima porez na dohodak ugovornih organizacija udruženog rada odlazi u opštinski budžet.

Posebnu aktivnost, mnogo veću nego dosad, trebalo bi očekivati od jugoslovenskih banaka, koje bi u pojedinim slučajevima čak mogle i da preuzmu inicijativu za kreiranje i sprovođenje investicionih projekata, pre svega u domenu male privrede, koji bi uključivali radnike povratnike. Pojedine banke pokazuju u poslednje vreme izvesnu dozu spremnosti da se angažuju na

Digitized by Google

obezbeđivanju dodatnih i dopunskih finansijskih sredstava za realizaciju nekih od pomenutih projekata.

Društveni sektor privrede bi, sa svoje strane, trebalo da podstiče stvaranje malih i srednjih proizvodnih pogona koji bi bili subliferanti, odnosno snabdevači većih industrijskih preduzeća u zemlji. Ovi mali i srednji proizvođači, odnosno proizvodni pogoni, bavili bi se specijalizovanom proizvodnjom i izradom nekih manjih delova čija proizvodnja ne može da bude tako efikasna u velikom industrijskom pogonu. Upravo tu leže i mogućnosti za uključivanje znanja, iskustava i finansijskih sredstava radnika povratnika.

U narednom periodu mora se posebno insistirati na tome da se na što adekvatniji način reši problem radnika povratnika u industrijski razvijenim zemljama, a pre svega članicama organizacije OECD. Pregovori i dogovori na ovom planu do sada nisu doprineli iznalaženju najadekvatnijeg rešenja, i to kako sa aspekta Jugoslavije tako i interesa određene industrijski razvijene zemlje. U razvijanju i proširenju viših i raznovrsnijih oblika saradnje Jugoslavije sa zemljama članicama OECD i sa industrijski razvijenim zemljama uopšte, treba nastojati da ove zemlje, odnosno njihove vlade, adekvatnije i konkretnije učestvuju u rešavanju problema uključivanja radnika povratnika u privrednu strukturu Jugoslavije. To znači da u pregovorima na svim nivoima treba insistirati na većem angažovanju, i to kako finansijskom tako i političkom i ekonomskom, ovih zemalja — da se radnici jugoslovenskog porekla zaposleni godinama u privredama određenih industrijski razvijenih zemalja adekvatno i na odgovarajući način uključe u privredne tokove Jugoslavije, a da ne budu izvor dodatnih problema, kojih već dovoljno ima, pri čemu se ima prvenstveno u vidu nemogućnost zapošljavanja cele armije kvalifikovanih i visokoobrazovanih članova našeg društva.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Reforme u socijalističkim zemljama — istorijski put i uslov razvoja socijalizma

Ekonomsko-politički sistemi socijalističkih zemalja evolutivno su razvijani u dosadašnjoj njihovoj istoriji. Posljednjih godina, međutim, u većem broju socijalističkih zemalja postupno je usvajan, sa tendencijom daljeg povećavanja — u obliku obavezujućih političkih opredjeljenja, programskih stavova i akcionih zahtjeva, jednim dijelom i u pravnom obliku — značajan broj sadržinski novih ekonomsko-političkih opredjeljenja i ekonomsko-političkih sistemskih rješenja, kojima se vrše manja ili veća preusmjeravanja tih sistema, mijenja, reformiše dio bitnih komponenti dosadašnjih ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja, kojima se ostvaruju značajnije promjene u društveno-ekonomskom životu i u razvojnim procesima većine socijalističkih zemalja. Time je otvoreni proces sposoban da se dalje širi i produbljuje.

Sadržaj, domet i cilj ovih novih opredjeljenja, akcionih zahtjeva, ekonomsko-političkih sistemskih rješenja i procesa nadrastaju dosadašnju evoluciju ekonomsko-političkih rješenja u socijalističkim zemljama i imaju kvalitet reformi ekonomsko-političkih sistema u njima.

* Referat podnesen na poljsko-jugoslovenskom naučnom skupu posvećenom temi »Ekonomske, društvene i političke reforme u socijalizmu«, održanom u Varšavi od 2. do 7. juna 1986.

Digitized by Google

Dubina, dejstvo i značenje tih reformi su takvi i toliki da daju dovoljno osnova da se ocijeni: Reforme u socijalističkim zemljama koje su u toku i njihov realno očekivani razvoj bitno su obilježje kretanja u socijalističkim zemljama i jedno od bitnih obilježja cijelog svijeta sadašnjosti. Njihove rezultate koristiće pojedine zemlje, ali će biti civilizacijska vrijednost socijalizma kao svjetskog procesa i baština cjelokupnog socijalizma.

O uslovljenosti, sadržaju, dinamici, vrijednosti i značaju reformi za jačanje i razvoj socijalizma daju se različite ocjene. Nekada različite u nijansama, a nekada u suštini.[1]

U ovom radu, opravdano prostorno ograničenom, iznosim jedan broj činjenica i saznanja, sa ciljem da budu doprinos naučnom traganju za dobijanjem potpunijih odgovora na ova pitanja. Iznosim ih sa preciznim stepenom određenosti, ali i sa dozom naučno razumljive i opravdane oprezne uzdržljivosti, bez isključivosti.

1. Socijalizam, kao sistem odnosa njemu svojstven, ne uspostavlja se samim činom osvajanja vlasti od strane radničke klase. *On se stvara u procesu.* U procesu u kojem se socijalizam razvija od njegovog početnog, ranog oblika ka sve razvijenijim, višim oblicima socijalizma.

Istorija razvoja socijalizma i sadašnja stvarnost uvjeravaju da je taj proces beskrajno težak, krivudav i duži nego što se ranije

[1] Do sada nema zajedničkog, objedinjenog istraživanja sadržaja, tokova i efekata reformi u svim socijalističkim zemljama. A to bi bilo veoma poželjno. Zato saznanja iskazana u ovom tekstu nijesu rezultat takvih istraživanja. Ona su plod proučavanja javno objavljenih zvaničnih političkih dokumenata pojedinih zemalja, objavljenih studijskih tekstova što su ih napisali stvaraoci iz socijalističkih i drugih zemalja. Među tim tekstovima značajno mjesto zauzimaju referati podneseni na Međunarodnoj tribini »Socijalizam u svijetu«, koja se održava svake godine u Cavtatu (Jugoslavija) i objavljena izlaganja u raspravama u okviru te tribine. Naročito referati i izlaganja o temama: »Socijalizam i politički sistemi« (1977); »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja« (1981); »Socijalizam na pragu XXI vijeka« (1985). (Referati i izlaganja objavljeni su u časopisu »Socijalizam u svijetu«, koji se štampa na srpskohrvatskom, engleskom i francuskom jeziku, i izlazi šest puta godišnje. Do sada je objavljeno 55 brojeva.) Ovim tekstovima opravdano je dati takvo mjesto, zato što su u okviru te tribine marksisti iz cijelog svijeta rekli mnogo novog, teorijski svježeg o socijalizmu i demokratiji u njemu, o činiocima i uslovima njegovog razvoja, o sadržaju i pravcima započetih, projektovanih i očekivanih reformi u socijalističkim zemljama, o njihovom značaju i neophodnosti. To potvrđuju i konstatacije i ocjene Ziszeka Giljenka, naučnika iz Poljske: U raspravi, ovdje u Cavtatu, traga se »za bitnim činiocima razvitka«, za »odnosima između ekonomske baze i političkih institucija« koji odgovaraju socijalizmu, i raspravlja se »o protivrečnostima interesa države, državnog aparata, radnika i ostalih društvenih grupa«, o problemu »odnosa između centralizacije u socijalističkim društvima i samoupravljanja, participacije trudbenika«, traga se »za optimalnim odnosima između centralnih institucija i institucija radničkog samoupravljanja ili participacije radnika u politici i u upravljanju privredom« (»Socijalizam u svijetu«, na srpskohrvatskom jeziku, br. 45/1984, str. 220).

Digitized by Google

mislilo. Uvjeravaju, takođe, da se dinamično, više ili manje radikalno, mijenjaju uslovi i okolnosti u kojima teče taj proces, što nameće potrebu da se, tome odgovarajuće, prilagođavaju, reformišu *konkretni* ekonomsko-politički sistemi socijalističkih zemalja.

Ekonomskoj i političkoj prirodi društvenog bića socijalizma, njegovim ciljevima takođe je svojstveno dinamično reformisanje konkretnih ekonomsko-političkih sistema uspostavljenih u ranim oblicima socijalizma, ako i kada u svijetu i u socijalističkim zemljama nastanu društveni uslovi, *kvalitetno drugačiji* od onih kojih koji su postojali u vrijeme uspostavljanja tih sistema.

Izgradnja socijalizma, dakle, podrazumijeva lanac reformi *konkretnih* ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja. Iskrivljeno je poimanje socijalizma kao sistema odnosa, prema kojem treba da ostane trajno jednom uspostavljeni konkretni ekonomsko-politički sistem socijalizma, da socijalizam nije sposoban da ostvaruje reforme svojih ekonomsko-političkih sistema koji su zahtjev vremena, novih uslova, okolnosti, potreba života i razvoja socijalističke civilizacije.

Sadašnja društveno-istorijska situacija kazuje:

Ubrzana naučno-tehnološka revolucija široko je, u protekloj deceniji, omogućila uključivanje novih proizvodnih snaga visoke tehnologije u procese proizvodnje i upravljanja, od osnovnih proizvodnih i drugih društvenih ćelija pa do upravljanja cjelokupnim društvom. To je veoma bitno promijenilo strukturu i razvojne osnove svijeta i svake zajednice, državne i društvene.

Nastao je svijet u kojem se »društva (države) sve više raslojavaju u takozvana inovativna, imitativna i ona koja plaćaju sve veću rentu, jer nemaju ili ne primjenjuju svoje znanje«. U kojem je naučno-tehnološki razvoj doveo do toga da »privrede koje sredinom osamdesetih godina tehnološki stagniraju godinu dana, u razvojnom pogledu približno izgube toliko koliko bi izgubile ako bi šezdesetih godina stagnirale otprilike pet godina«. U kojem su u krizi samo »one privrede i društva koja su tako vođena i organizovana da se u njihovoj društveno-ekonomskoj sredini tehnološki napredak ne može razviti u najznačajniji proizvodni faktor njihovih ekonomija« — a ne i privrede i društva u kojima se to može postići.[2]

Svijet u kojem, istovremeno sa svim tim, postoji i stalna rastuća zategnutost, trka u naoružavanju, tendencija tehnološkog i finansijskog kolonijalizma, na Sjeveru ekološki i atomski ratni strah, a na Jugu glad!

Nastao je, dakle, svijet sa novim, veoma osobenim istorijskim uslovima i tendencijama, sa velikim, do sada neslućenim mogućnostima progresa, ali i velikim opasnostima po opstanak čovje-

[2] Marjan Krisper, Lojze Sočan i Peter Stanovnik, studija: *Novi elementi u savremenom razvoju tehnologije u svijetu i njihov uticaj na strategiju razvoja SFRJ*, str. 4. Studija je završena u aprilu 1986. Još nije objavljena.

Digitized by Google

čanstva! Svijet koji je izazov socijalizmu, koji socijalizmu pruža šanse da stvara (u istorijskom procesu) svijet nade. Svijet koji pruža šansu za uspon socijalizma. To snažno obavezuje socijalističke snage da ožive inicijative i aktivnosti, ispolje smjelost i odlučnost, da aktiviraju i iskoriste kvalitet socijalističkih odnosa i vrijednosti, da snagom stvaralačkog socijalističkog zamaha, ekonomskog i političkog, učine bezuspješnim usmjerenost protivnika socijalizma da slabe socijalizam, ekonomski i politički.

2. Sadašnji *konkretni* ekonomsko-politički sistemi u socijalističkim zemljama građeni su po liniji filozofije centralizma i etatizma i dominacije shvatanja o nespojivosti sadašnjih faza socijalizma sa razvijenijim oblicima robno-tržišne proizvodnje i privređivanja. U periodu njihovog stvaranja, u tadašnjim uslovima, oni su bili snaga razvoja. To potvrđuje činjenica da su ti sistemi, u relativno kratkom istorijskom periodu, uspjeli stvoriti manje ili više razvijenu industriju, značajno podići standard i obrazovni nivo stanovništva, proširiti demokratske procese, povećati socijalnu pravdu.

U uslovima savremene faze naučno-tehnološke revolucije, nastajanja i dejstva njenih novih dostignuća, ti sistemi, međutim, nijesu pokazali sposobnost, snagu da brzo sprovode i podstiču brz razvoj novih tehnologija, da stvore visokoproduktivnu, efikasnu i racionalnu ekonomiju, da obezbijede viši, neophodan stepen individualne i kolektivne ekonomske i ukupne motivacije za *proizvodni* rad, za inovacije u proizvodnji i drugim oblastima rada i stvaranja. Nijelu pokazali sposobnost da kvalitetno i socijalizmu primjereno spoje socijalno-klasne, opštehumanističke komponente socijalističke revolucije i njenih ciljeva sa tokovima i dostignućima naučno-tehnološke revolucije, da te dvije revolucije stave jednu drugoj u funkciju, da objedinjene stave u funkciju ubrzanja napretka socijalitsičke civilizacije. Zbog toga je, pored ostalog, u socijalističkim zemljama sada usporen razvoj materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga. To uslovljava njihovo zaostajanje, u znatnom broju oblasti rada i stvaranja, u odnosu na razvijene nesocijalističke zemlje.

Ti sistemi sada, u uslovima dinamičnog razvoja naučno-tehnološkog progresa, ne ispoljavaju ni potreban stepen sposobnosti da obezbijede nove i brže prodore u jačanje uloge radničke klase u procesima odlučivanja o društvenim poslovima, novo i brže razvijanje socijalističke demokratije.

Zato nemaju prednost, bez obzira na sve vrijedno u njima. Zato i ne odgovaraju savremenim razvojnim potrebama socijalizma, čovjeka, ljudi.

U uslovima njihovog funkcionisanja, dalji razvoj socijalističkih zemalja je u krizi. Ekonomskoj, političkoj, društvenoj.

Sa njihovim okamenjivanjem, stoga, nema objektivno mogućeg ekonomskog i društvenog napretka socijalitsičkih zemalja, a time ni napretka socijalizma kao svjetskog procesa. Naprotiv, *sa*

Digitized by Google

okamenjivanjem njihovih sadašnjih konkretnih ekonomsko-političkih sistema, socijalističke zemlje, umjesto da budu glavna snaga jačanja socijalizma kao svjetskog procesa, mogu postati oslonac obezvređivanja socijalizma, kao ideje, pokreta, procesa. Jer nauka, radnička klasa, komunisti, drugi progresivni ljudi, cio svijet nijesu spremni da dosadašnje zasluge socijalizma prihvataju kao dokaz za njihovu vitalnost i prednost i u budućnosti.

I dugo debatovanje u cilju dokazivanja nužnosti promjena — štetno je. Jer, dok socijalizam debatuje, drugi u svijetu poboljšavaju svoju organizovanost, svoju sposobnost, postižu veći uspon.

3. Reforme sadašnjih konkretnih *ekonomsko-političkih* sistema socijalističkih zemalja, zbog promjene društvenoistorijske situacije, istorijska su potreba, neophodnost. Imperativ predstavljaju činjenice da su socijalističke zemlje ušle u vrlo složen, komplikovan period svog razvoja, pun protivrječnosti, a ne samo skladnosti. Imperativ su potreba života, potreba daljeg razvoja socijalizma kao svjetskog procesa u novim vrlo složenim uslovima.

Istorijska je neophodnost, takođe, da reforme tih sistema budu široke po prostoru, duboke po zahvatima, dugoročno programirane, a svakodnevno ostvarivane, sa obezbjeđivanjem pravca razvoja i osnovnih vrijednosti socijalizma u njegovom izvornom idejnom i naučnom sadržaju.

Istorijska nužnost su, dakle, reforme kojima će se obezbijediti produktivnija, efikasnija privreda socijalističkih zemalja, više socijalističke demokratije, više afirmacije rada i znanja, više socijalizma.

Glavno pitanje, znači, nije da li ima ili nema mjesta reformama u socijalističkim zemljama — jer je stvarnost već dala uvjerljiv pozitivan odgovor na ovo pitanje — već kakve reforme po kakvoći, po dubini i širini, i sa kojom dinamikom, sa kojim težištima, prioritetima i redosljedom ih ostvarivati.

4. Sve veći broj stvaralaca traga za odgovorima na ova pitanja i daje elemente za odgovore na njih. Pri tome se ispoljava istorijski odgovorno vizionarstvo, bez iluzija i bez posustajanja pred dogmatskim proglašavanjem za »jeres«, za »revizionizam« svega onoga što izlazi izvan okvira dogmatizovanog poimanja socijalizma.[3] Sadržaj svih tih elemenata omogućava stvaralačke, revolucionarne sinteze i sve više približavanje kompleksnijim odgovorima na postavljena pitanja.

Na osnovi analize savremenog, marksističkog poimanja socijalizma; rezultata analize naučnih, tehnoloških i društvenih procesa u svijetu u sadašnjosti i njihovih razvojnih tendencija, uključujući i procese u socijalističkim zemljama; iskustava prikazanih u literaturi; ohrabrujućih rezultata reformi i ocjena o propustima i greškama — smatram da su za oblikovanje sadržaja i ciljeva

[3] Pravo bogatstvo elemenata za odgovore na ova pitanja nalazi se u već pomenutim cavtatskim raspravama, objavljenima u časopisu »Socijalizam u svijetu«.

Digitized by Google

reformi u socijalističkim zemljama, za dalje razvijanje i produbljivanje tih reformi izuzetno bitna i sljedeća saznanja:

Prvo, novi elementi dinamičnog razvoja naučno-tehnološke revolucije imaju izuzetno veliki značaj za povećanje proizvodnosti rada, za ekonomski i ukupni razvoj svijeta i svake zemlje pojedinačno.[4]

U uslovima veoma dinamičnog tehnološkog razvoja i uspona svijeta, svoju budućnost nijesu obezbijedila ona društva koja sada imaju, već ona koja su osposobljena ili se ubrzano osposobljavaju da znalački razvojno koriste i znalački uvećavaju ono što imaju i što, objektivno, mogu imati.

Tehnološki razvoj mijenja i ljudske potrebe. Dinamično stvara nove, koje se ne mogu zadovoljavati bez razvojnog revolucionisanja tehnološke komponente proizvodnih snaga.

Ovakva njihova uloga i značaj zahtijevaju i obavezuju da sadržaj, priroda, dejstvo i razvojna perspektiva dostignutih i očekivanih ostvarenja naučno-tehnološke revolucije budu jedno od ključnih polazišta (ne isključivo odlučujuća) utvrđivanja sadržine i dinamike reformi u socijalističkim zemljama, njihovog daljeg razvijanja, produbljavanja, usmjeravanja. Bez toga je neizbježno pojednostavljivanje ciljeva i sadržaja reformi i njihovo reduciranje na stepen štetan po uspon i jačanje socijalizma.

Sadržaj, uloga, važnost i razvojna perspektiva ovog polazišta obavezuju da se reforme u socijalističkim zemljama ostvaruju, razvijaju, produbljuju, usmjeravaju tako da se novim ekonomsko-političkim rješenjima, mjerama i aktivnostima, kao pravno-političkim oblicima i polugama reformi, stvaraju društveno-ekonomski uslovi i odnosi, stanja, organizacioni oblici, mehanizmi i instrumenti pogodni i podsticajni za razvoj nauke, za brzo pretvaranje naučnih znanja u nove tehnologije, za bržu i kvalitetnu primjenu novih tehnologija radi izrade novih kvalitetnih proizvoda, za preusmjeravanje ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, i, tim putem, uvećavanje dohotka, za naučno-tehnološko revolucionisanje modernih proizvodnih snaga.

To je jedan od najbitnijih uslova uspješnosti reformi u socijalističkim zemljama, to je sudbonosno za razvoj i budućnost socijalizma. Jer to je nezamjenljiv i neizostavan put obezbjeđivanja visokoproduktivnih ekonomija i efikasnih privrednih sistema u

[4] Kompetentni stručnjaci kazuju da 40—70% ukupne stope rasta proizvodnje jedne zemlje potiče iz osnova tehničkog i tehnološkog progresa. (Vidi, na primjer, raspravu o nauci i materijalnoj proizvodnji, objavljenu 1984. godine u publikaciji pod tim naslovom u izdanju Centra za marksizam univerziteta u Beogradu.) I u već pomenutoj studiji *Novi elementi u savremenom razvoju tehnologije u svijetu i njihov uticaj na strategiju razvoja SFRJ*«, sačinjenoj (do sada neobjavljenu) aprila 1986, autori Marjan Krisper, Lojze Sočan i Peter Stanovnik konstatuju: »u mnogim razvojno naprednim ekonomijama znanje (tehnološki napredak i inovacije) obezbijedilo (je) između 30—75% rasta društvenog proizvoda« (str. 5).

Digitized by Google

socijalističkim zemljama, a u svijetu u kojem dominiraju procesi naučno-tehnološke revolucije.

To je uslov, bitan i neizostavan, za skok na višu industrijsko-razvojnu proizvodnu ravan, za dinamično zadovoljavanje ljudskih potreba, sadašnjih i novih, koje se brzo šire i uvećavaju.

Stepen doprinosa stvaranju takvih odnosa, stanja, uslova određuje, i određivaće u budućnosti, u znatnoj mjeri, stepen plodotvornosti, vrijednosti i revolucionarnosti reformi u pojedinim i svim socijalističkim zemljama.

Ovo ne podrazumijeva, ne traži unificiranje sadržaja reformi u svim socijalističkim zemljama. Naprotiv, podrazumjeva raznolikost rješenja, oblika, zavisno od različitosti nivoa ekonomskog, socijalnog, političkog, kulturnog razvitka i osobenosti svake zemlje, od specifičnosti okolnosti u kojima pojedine zemlje reformišu svoj ekonomsko-politički sistem.

Međutim, analiza daje rezultat koji važi za sve socijalističke zemlje, koji argumentovano kazuje: stvaranje prikazanih društveno-ekonomskih uslova, odnosa, stanja podrazumijeva uvažavanje ekonomskih zakonitosti u procesima odlučivanja, robno-tržišnu privredu, oštru selekciju privrednih subjekata po kriterijumu sposobnosti i efikasnosti, napuštanje opredjeljenja i prakse da se dugotrajno održavaju i spasavaju, umjesto da nestaju, nesposobni i neefikasni privredni subjekti.

To podrazumijeva, zatim, podizanje naučnog nivoa i djelotvornosti planiranja i uspostavljanje naučno fundiranih, a ne ideološki nametnutih odnosa između planiranja i tržišta. U tom okviru, podrazumijeva, prije svega, promjenu predmeta i sadržaja planiranja. Umjesto tržišta, »planiraju se količine«, što oduzima planiranju pravu djelotvornost, prije svega nužno je planirati stvaranje uslova za aktiviranje i uvećavanje intelektualnih potencijala, za njihovo motivisano uključivanje u procese proizvodnje, upravljanja i vođenja poslova, kao i uslova bitnih za »kvalitet razvojnih procesa« u ekonomiji i društvu. To savremeni razvoj traži. Takvim usmjerenim planiranjem uspješnije se stvaraju uslovi za stavljanje znanja u funkciju rasta, razvoja i kvaliteta života.

Za usmjeravanje tokova reformi u prikazanom pravcu neophodno je, pored ostalog, imati u vidu i sljedeće:

a) *Brzo* generiranje novih bazičnih tehnologija je sada monopol malog broja imalaca ekonomske moći. Pri tome se imaoci moći ne konstituišu samo na nacionalnom ili transnacionalnom prostoru već i na nivou vojnopolitičkih blokova i saveza.

Ali otpočeo je proces transfera vrhunskih tehnologija u obrnutom smjeru — iz zemalja, uslovno rečeno, drugog i trećeg tehnološkog ešalona (Francuska, Indija, Brazil itd.) prema zemljama prvog tehnološkog ešalona. To predskazuje da je na pomolu proces policentričnog razvoja tehnologije.

Za socijalističke zemlje, stoga, nijesu važne tehnološke strategije i politike samo tehnološki vodećih zemalja već i onih koje se sada, gledano u cjelini, nalaze na nižim stupnjevima tehnološke

Digitized by Google

razvijenosti, a koje su se osposobile za to da ubrzanije osvajaju, primjenjuju i razvijaju nove tehnologije, da ekonomski prosperiraju i učvršćuju svoju ekonomsku stabilnost.

Ta kretanja na tehnološkom polju u svijetu pružaju značajne šanse socijalističkim zemljama, a ne samo ograničenja, što ih obavezuje da reformama osposobe svoje sisteme za to da sve potpunije koriste tu šansu.

b) Generiranje novih tehnologija, njihov transfer u druge zemlje radi produkcije novih proizvoda i oblikovanje marketinga ne predstavljaju više (ako je to ranije bilo) spontanu aktivnost u svijetu, u međunarodnim tokovima, niti aktivnost motivisanu isključivo naučnim i ekonomskim razlozima. To je pod strogim nadzorom i obavezujućim usmjerenjem imalaca novih tehnologija i podređeno njihovim ciljevima, uključujući i vojnoblokovske strateške ciljeve. Ovo obavezuje socijalističke zemlje da studiozno, produbljeno izučavaju tehnološke tokove i usmjerenja, da reformama osposobe svoje sisteme kako bi postali sposobni da izbjegnu da padnu u zamke tehnološkog dovođenja u zavisnost, da ne dopuste tehnološka razdvajanja i suprotstavljanja štetna po socijalistički uspon.

c) Tehnološki je inferiorna i ona zemlja koja ima i nadprosječni naučni i stručni potencijal ako ne obezbjeđuje da najveći dio tog potencijala (dobri poznavaoci ovoga tvrde da je to 60—70%) bude trajno u procesu proizvodnje i u svim dijelovima inovatorskog tehnološkog progresa — razvojni rad, otkrivanje novih znanja, pretvaranje tih znanja u nove tehnologije, primjena novih tehnologija radi produkcije novih proizvoda.

d) Opasno je mehanički prenositi tehnološko-razvojne modele iz jednog socijalno-ekonomskog ambijenta u drugi, koji se od onog prvog razlikuje. Jer posljedice jednog istog tehnološkog modela i prodora mogu biti veoma različite, zavisno od socijalno-ekonomskog ambijenta, od veličine zemlje, od pripadnosti ili nepripadnosti određenom vojnopolitičkom bloku i drugih okolnosti.

Prikazano od a) do d) neophodno je imati u vidu, zato što uvjerljivo kazuje da su neophodne i reforme načina utvrđivanja tehnoloških strategija i politika i reforma opredjeljenja da njihovo težište ne bude samo u nabrajanju njihovih pravaca i definisanju pojedinačnih projekata. Nužno je ekonomsko-političkim sistemom obezbijediti takav način utvrđivanja i takvo težište tehnoloških strategija i politika kojima će se osigurati *kompleksnost njihovog sadržaja*. To podrazumijeva uključivanje u njih, istovremeno sa ekonomsko-produktivističkim komponentama i kulturnih, humanih, ekoloških i drugih komponenti kojima društvo ostvaruje ciljeve svog kulturnog i društvenog razvoja.

Prikazano je neophodno imati u vidu i zato što uvjerava da ubrzani tehnološki razvoj zahtijeva izuzetno dobro organizovano društvo, jasno idejno usmjereno i odlučno. Ne samo za formulisanje naučne i tehnološke strategije i politike već i za njihovu rea-

Digitized by Google

lizaciju. Zahtijeva sistemsko i ukupno uspostavljanje organizacionih, proizvodnih, naučnih, finansijskih i drugih oblika društvene organizacije, rada i stvaranja, oblika koordinacije, tako da budu sposobni da u maksimalno mogućoj mjeri koriste sve nove i nove mogućnosti u unutrašnjim i međunarodnim relacijama i okolnostima.

Prikazano je neophodno imati u vidu i zato što uvjerava da samo ekonomsko-politički sistem, koji je sposoban i efikasan *kao cjelina*, može obezbijediti uspješan tehnološki uspon, tehnološki progres. Nauka, ma koliko da je neizostavan uslov za to, nije dovoljna da to obezbijedi.

Na osnovi svega rečenog, ovaj dio teksta završavam sljedećim zaključkom:

Sadržaj, priroda, dinamična evolucija, interesno usmjeravanje naučno-tehnološke revolucije, naučno-tehnološkog progresa i obaveza obezbjeđivanja razvoja i jačanja socijalizma zahtijevaju i nalažu da se reformama u socijalističkim zemljama stvaraju ekonomsko-politički sistemi koji će *istovremeno biti:*

— *propusni* za primjenu i podsticajni za osvajanje novih tehnologija. To podrazumijeva njihovu *otvorenost* za razvojno-proizvodno i tržišno povezivanje, prožimanje i uzajamno uticanje privrede na bilateralnoj i multilateralnoj ravni. Bez te otvorenosti socijalističke zemlje bi blokirale dio pokretačkih i kreativnih impulsa i snaga za njihov razvoj i važan dio kreativnih izvoza vlastitom stvaralačkom potencijalu. U to uvjerava i činjenica da se danas ekonomsko-tehnološki udružuju, a ne samo putem tržišta povezuju, i najljući konkurenti i da iz toga udruživanja zajednički izvlače koristi. Zato je jačanje otvorenosti jedan od najpotrebnijih zaokreta koji reformama treba obezbijediti. To podrazumijeva utkivanje u ekonomsko-političke sisteme novih, mnogo snažnijih od sadašnjih stimulacionih i motivacionih činilaca, mehanizama za produktivniji rad, za tehnološke inovacije, za svakovrsno stvaralaštvo. *To je izvanredno neophodna, a sada izvanredno nedostajuća komponenta ekonomsko-političkih sistema socijalističkih zemalja. To je uslov za stvaranje inovativnih društava.* Dok socijalizam ne riješi bolje problem individualne i kolektivne motivacije za stvaralačku aktivnost ljudi sredstvima u društvenoj svojini, sve druge reforme u socijalističkim zemljama mogu dati samo ograničene rezultate;

— *odbrambeno i bezbjednosno sposobni i efikasni,* snažno odbojni prema tendencijama podređivanja, ne samo na područjima transfera tehnologije, licenci, patenata, kooperacije već i na području obezbjeđivanja energetskih izvora. Jer duboka je istina, mada se može ocijeniti da je ona uprošćena, da svaki stepen povećavanja energetske samostalnosti i sposobnosti jedne zemlje povećava njenu neranjivost na pritiske, a time i njenu opštu odbrambenu moć.

Drugo, davanje prvog mjesta naučno-tehnološkoj komponenti polazišta i oblikovanja sadržine reformi u socijalističkim zemljama

Digitized by Google

nije »mitologija« tehnologije, ni potcjenjivanje društvene strane proizvodnje i društvenog progresa. Nije ni usvajanje gledišta da je naučno-tehnološki razvoj neki potpuno autonomni fenomen, koji ima istorijsku snagu da sâm riješi sve probleme čovjeka i čovječanstva. Nije ni odvajanje naučno-tehnoloških tokova od društvenih odnosa i njihovog razvoja, niti prihvatanje gledišta da u uslovima automatizacije fabrika i smanjivanja broja ljudi u proizvodnji opada značaj proizvodnih odnosa. Nije ni zaboravljanje ili odbacivanje saznanja da se u društveno-ekonomskom, a ne tehničko-tehnološkom pogledu proizvodnja u socijalizmu razlikuje od proizvodnje u kapitalizmu.

Nije, također, zanemarivanje činjenice da su ljudi, njihov rad i znanje — najvitalniji nosioci i izvori prosperiteta i progresa, a da su socijalna, politička i ekonomska organizacija rada također značajan, po mnogo čemu odlučujući činilac razvoja, progresa.

Sve naprijed rečeno o ulozi i značaju naučno-tehnološke komponente u polazištu i sadržaju reformi u socijalističkim zemljama podrazumijeva i usvaja saznanje o tome *da bez* socijalističke demokratije nema socijalističke modernizacije, socijalističke civilizacije, socijalističkog progresa. Jer socijalistička demokratija je društveni ambijent koji omogućuje i obezbjeđuje aktiviranje znanja i sposobnosti svakog i svih, svakovrsno stvaralaštvo u radu i upravljanju.

Demokratska atmosfera, svojstvena socijalističkoj demokratiji, poznato je, čak umanjuje, manje ili više, nepovoljne učinke nedostataka sistema, dok ih nedemokratska atmosfera uvećava.

Socijalistička demokratija je, stoga, materijalna snaga razvoja i progresa. Ona je jedina snaga sposobna da obezbjeđuje humane sadržaje, humanu djelotvornost u evolutivnim tokovima naučno-tehnološke revolucije.

Takva uloga, takva snaga socijalističke demokratije u razvojnim procesima *imperativno zahtijeva, nalaže,* obavezuje da širenje, produbljavanje i jačanje socijalističke demoratije bude također neizostavni i prvorazredni težišni pravac reformi u socijalističkim zemljama. Demokratije čije je bitno svojstvo samoupravno sudjelovanje miliona ljudi, stvaralaca materijalnih i duhovnih dobara u svakoj zemlji u odlučivanju o svim društvenim poslovima i u svim oblastima rada i stvaranja, naročito u proizvodnji[5], i njihovo samoupravno pravo da zajednički, u odnosima međusobne zavisnosti, ravnopravnosti i uzajamne odgovornosti, budu odgovorni gospodari ekonomskog i političkog života u svojoj društvenoj zajednici, najužoj i najširoj. Demokratije čije je svojstvo samostalnost — u granicama jedinstva društvenosvojinskih i socijalističkih produkcionih odnosa — proizvodnih subjekata i dodjeljivanje odlučujuće uloge radničkoj klasi u upravljanju proizvodnjom i raspodjelom, u upravljanju društvom.

[5] Naročito u proizvodnji (materijalnih, kulturnih i drugih dobara i vrijednosti). Zato što se, da podsjetim na Marksovu ocjenu, na mjestu rada stiču sva ljudska sloboda ili sve ljudsko ropstvo.

Digitized by Google

Socijalistička demokratija podrazumijeva promjenu pozicije države i partije u korist socijalističkog samoupravljanja, samoupravnog položaja stvaralaca. Naravno, ne promjenu pogrešnim odumiranjem države, već njenim odlučivanjem u istorijskom procesu čija dinamika zavisi od totaliteta društvenih zbivanja i tokova. I ne u korist samoupravljanja koje atomizira, razdvaja, suprotstavlja, vodi autarkiji, sa tipom kulture u kojoj je posebni interes vrhunsko načelo, već istinski socijalističkog samoupravljanja sa institucijama, njihovim međusobnim odnosima, oblicima, rješenjima, usmjerenjima, kulturom, sposobnog da obezbjeđuje demokratsko socijalističko samoupravno jedinstvo, koje je istorijska potreba i obaveza, a istovremeno samoupravnu samostalnost djelova u tom i takvom jedinstvu i istinsku ravnopravnost.

Postojanje ovog istorijskog naloga, ove istorijske obaveze, pored teorijskih saznanja i ranijih iskustava, potvrđuju sljedeće nove činjenice:

a) Za razliku od fiksnih montažnih linija, svojstvenih mehanizovanoj proizvodnji, nove materijalne proizvodne snage visoke tehnologije su vrlo fleksibilne. To se ogleda u njihovoj sposobnosti za preusmjerenje, na razne načine, prema neposrednim potrebama, u sposobnosti i manjih proizvodnih jedinica da sa odgovarajućom autonomijom stvaraju ne samo jedan proizvod već i fleksibilne proizvodne palete. To neizbježno umnožava broj mjesta odlučivanja, pa i unutar velikih sistema. I zahtijeva decentralizovane oblike odlučivanja. To, takođe, stvara potrebu za širokom disperzijom kontrole radnog procesa, za uključivanjem velikog broja ljudi iz proizvodnog procesa u poslove te kontrole.

b) Istovremeno sa zahtjevom za velikim stepenom autonomije manjih jedinica, u uslovima novih proizvodnih snaga visoke tehnologije, veoma je porasla i stalno raste međusobna zavisnost autonomnih subjekata. To ih ekonomski prisiljava da se međusobno povezuju u velike jedinstvene proizvodno-tehnološke i ekonomske sisteme i da se na njihovom nivou odlučuje o sve većem broju pitanja. To nosi sobom trendove centralizacije programiranja, formalizacije kontrole i mogućnosti nedemokratskog dirigovanja centralnih organa.

c) Nove proizvodne snage visoke tehnologije otvaraju nove, široke kanale vertikalne i horizontalne komunikacije i omogućavaju slobodan tok informacija, povezivanja, uzajamnog uticanja. U tim uslovima, iako je velika uloga centralizovanih organa, opada njihova moć — čak i protiv njihove volje — da nameću odluke.[6]

d) Nove tehnologije olakšavaju i mijenjaju (u procesu) uslove i prirodu proizvodnog rada, tako da sadašnji rad omogućava angažovanje ljudi iz proizvodnje da obavljaju i druge društvene poslove, da učestvuju u odlučivanju o društvenim poslovima.

[6] Opširnije o ovom vidjeti u radu Davida Plotkea, američkog naučnika, pod naslovom: *Tehnički i društveni razvoj u SAD, danas*, u časopisu »Socijalizam u svetu«, br. 29/1982, str. 109, izdanje na srpskohrvatskom jeziku.

Digitized by Google

Ove činjenice potvrđuju istorijsku potrebu i obavezu širenja, produbljavanja, jačanja socijalističke demokratije. Istovremeno kazuju da su nove proizvodne snage vrhunske tehnologije povećale prostor i stvorile mogućnosti za širenje, produbljavanje i jačanje socijalističke demokratije sa prikazanim sadržajima.

Širenje, produbljavanje i jačanje demokratije sa socijalističkim sadržajima ne može automatski obezbijediti naučno-tehnološki progres. Varljiva je »nada da će se sveobuhvatnom automatizacijom proizvodnje smanjiti otuđenost rada (u smislu Blauner-ove U-krivulje), a povećati samoodlučivanje i zadovoljstvo radom«.[7]

Za socijalističku demokratiju se treba boriti i izboriti. Reforme je neophodno staviti u tu funkciju.

Ako se reforme ograniče samo na tehničko-tehnološke komponente privređivanja, ekonomije, a ne obezbijede i demokratizaciju društvenih odnosa, neće uslijediti jačanje i prosperitet socijalizma.

Nema zato istorijsku podlogu i opravdanje teorija koja se zalaže za odlaganje reformi društvenih odnosa, dok se ne završe reforme na tehnološkom polju, dok se ne postigne tehnološka modernizacija. Teorija po kojoj jedno ima apsolutnu vremensku prednost pred drugim. Naprotiv, koliko je prvo potrebno za jačanje materijalne osnove drugog, toliko je drugo potrebno, čak i istorijski neophodno, za ostvarivanje prvog.

Pri tome se podrazumijeva da se rješenja ne traže izvan istorijskog totaliteta. Jer rješenja koja zanemaruju protivrječnosti i stepen njihove zaoštrenosti u stvarnosti, odnos snaga moći i ukupni totalitet, stvaraju probleme, ma koliko da su demokratski idealna i za drugačije uslove opravdana. Mogu, čak, voditi i manjim ili većim političkim katastrofama.

II

Koncepcija reformi nije do kraja izvedena, u cijelosti zaokružena ni u jednoj socijalističkoj zemlji. Izvođenje do kraja i razrada koncepcija je u toku. Neki segmenti reformi sadrže izvjesne neizvjesnosti, zagonetke ili izražavaju svojevrsnu tragalačku nesigurnost. Između proklamovanih ciljeva reformi i sadržine pojedinih njihovih komponenti ima i protivrječnosti, isprepletanih sa skladnostima. Jednom broju novih ekonomsko-političkih rješenja, kojima se čine reforme, dat je eksperimentalni karakter. Tek nakon njihove provjere u praksi uslijediće njihovo osnaženje, sa modifikacijama, ili bez njih, ili njihovo odbacivanje.

Već usvojena ekonomsko-politička reformska rješenja i reformske mjere sada dejstvuju u uslovima koegzistencije dvaju sistema: onog koji se započinje uspostavljati reformom i onog pred-

[7] Elmar Altfater, u radu *Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija*, časopis »Socijalizam u svetu« br. 28/1982, str. 2, izdanje na srpskohrvatskom jeziku.

Digitized by Google

reformskog. Zato se još ne mogu ispoljiti puno i pravo dejstvo rješenja i mjera reformi, njihove ukupne i prave vrijednosti, njihovi krajnji dometi.

Reforma u svakoj pojedinoj socijalističkoj zemlji ima sopstvena obilježja. U jednima je proces reformi širi, dublji, dinamičniji, ima svojstva svojevrsne revolucije. U drugima zahvata samo pojedina područja društvenog života i teče usporenije ili je tek samo najavljen. Ima i razlika u sadržaju konkretnih reformskih opredjeljenja i rješenja i već ostvarenih rezultata. Na to su uticali, osim ekonomskih i istorijsko-kulturnih činilaca, i konkretna sposobnost nosilaca reformi i odnos snaga njihove moći i moći onih koji su protiv reformi u pojedinim socijalističkim zemljama.

Zbog toga sada nije moguće u sadržaju preduzetih reformi *precizno* odvojiti sigurno od nesigurnog, izvjesno od neizvjesnog, socijalističko do onog što može donijeti drugačije rezultate. Teško je i odrediti domet već usvojenih rješenja koja čine reforme.

Ima, dakle, dosta pitanja na koja će tek budućnost dati puni i praksom provjereni i potvrđeni odgovor.

Zbog razlika koje postoje u pojedinim zemljama nije moguće dati ni jednoznačnu ocjenu o sadržaju, dometu i rezultatima preduzetih reformi u svim zemljama, koja bi i u pojedinostima jednako važila za reforme u svakoj zemlji.

Vidan je, međutim, generalni zahtjev i pravac *reformi i procesa* otvorenih reformama u socijalističkim zemljama. S obzirom na njihov sadržaj i domet, danas se mogu s većom ili manjom sigurnošću odgovorno i uz dokaze izvesti sljedeća saznanja i zaključci:

Prvo, sadašnje reforme u socijalističkim zemljama nijesu samo zamisao, projekcija, težnja, traženje i zalaganje umnih i dalekovidih naučnika i političara (slično onom što je bilo krajem pedesetih i u drugoj polovini šezdesetih godina) već realnost izražena u nizu opredjeljenja (i konkretnih akcija odlučujućih činilaca političkog odlučivanja socijalističkih društava, u nizu ekonomsko-političkih sistemskih rješenja sa zakonskom snagom).

Svakim danom ovi djelovi društva pokazuju sve veću odlučnost da obezbeđuju ostvarivanje, produbljivanje i širenje reformi. Njihovi koraci su sve uporniji. Snage opredijeljene za reformu stalno se organizaciono i akciono osposobljavaju i uvećavaju.

Stvorena je i reformska ideologija. Ideologija koja doskorašnju političku i filozofsku viziju socijalizma, teorijsku i praktičnu, obogaćuje novim razvojno-progresivnim elementima, idejama, pogledima, usmjerenjima.

Započetim reformama već se mijenja stvarnost socijalističkih sistema. Riječ socijalistički stvara sliku koja jedne zabrinjava, druge ohrabruje, treće plaši, a nestrpljive i dalje ljuti.

Zastoji u razvoju socijalističkih zemalja, njihovo relativno zaostajanje u tempu razvoja u posljednjoj deceniji, dakle, doveli su do krize njihovih sistema. Ta kriza ima niz negativnih poslje-

Digitized by Google

dica. Ona je, međutim, postala i izazov za nove prodore i prisilila na akcije koje su dovele do reformi. Potvrdilo se da je krizu neophodno shvatati i kao šansu, a ne samo kao negativnost bez ostatka.

Drugo, jedinstven je cilj reformi u svim socijalističkim zemljama: razvoj i učvršćivanje socijalizma, a ne odstupanje od njega. Različita su, međutim, konkretna sistemska ekonomsko-politička rješenja, koja usvajaju pojedine zemlje radi ostvarivanja tog cilja.

Treće, reforme u svakoj socijalističkoj zemlji i u svima njima, gledane u cjelini i ocijenjene s obzirom na njihov pravac, definisane ciljeve i njihovu maticu, u skladu su sa temeljnim određenjima i ciljevima socijalizma kao ideje i pokreta.

U konkretnom sadržaju pojedinih reformskih opredjeljenja i rješenja ima komponenti koje nose, ili mogu nositi, i opasnosti po socijalizam. Ali matica otvorenih procesa je socijalistička.

Preovladavanje socijalističkog u sadržajima reformi u socijalističkim zemljama, pa iako se unaprijed ne isključuje mogućnost i opasnosti da pojedine komponente reformskih rješenja proizvode i izvjesne nesocijalističke pojave, obavezuje da se istraje na započetim i projektovanim reformama, na usvojenom kursu čiji su izraz započete reforme. Ta mogućnost i opasnost samo obavezuju kreatore i realizatore reformi da budu svjesni te opasnosti, da sadržaj i mehanizme reformi oblikuju tako što će odlučno odstranjivati površnosti i jednostranosti, što će svoditi na neminovnu mjeru one sadržaje u pojedinim komponentama reformi koji otvaraju mogućnost produkovanja nesocijalističkog. To je teško. Ali, i teško je moguće. A svođenje mogućnosti na tu mjeru ne ugrožava socijalistički pravac reformi.

Zbog toga je za socijalizam korisno osloboditi se straha od reformi, od kursa promjena iniciranih započetim, projektovanim i očekivanim reformama. Bilo bi štetno uplašiti se od sopstvene hrabrosti iskazane opredjeljenjem da se otpočne sa reformama, dopustiti da moguće opasnosti, koje se unaprijed ne mogu isključiti, mada se mogu ograničiti, odvrate od reformskog krusa.

Istorijska je obaveza usvojiti saznanje: pojedine nepovoljnosti uzimati u obzir, cijeniti ih i odstranjivati ih u mogućoj mjeri. Ali, one nijesu odlučujuće za istorijske, strateške odluke, opredjeljenja, ocjene. Za to su odlučujući cjelina kretanja, osovina i pravac kretanja cjeline.

Četvrto, započetim reformama, njihovom naučnom zasnovanošću i revolucionarnom vrijednošću, već je razbijena dogma o socijalizmu, koja socijalizam, u sadržajno-istorijskom smislu, poistovjećuje sa dosadašnjim konkretnim ekonomsko-političkim sistemima socijalističkih zemalja, što je siromašilo poglede na socijalizam, degradiralo ga. To je već ostvareni i značajan rezultat započetih reformi u socijalističkim zemljama.

Peto, reformskim rješenjima i mjerama do sada usvojenima, gledano u cjelini, nije uspostavljen i obezbijeđen uspješan spoj

Digitized by Google

naučno-tehničke revolucije i humano demokratskih sadržaja socijalističke revolucije u konkretnim ekonomsko-političkim sistemima socijalističkih zemalja. Reforme još ne obezbjeđuju taj spoj. Prije svega zato što se najvećim dijelom ograničavaju na tehnološko-proizvodno polje.

Dalje i duže ograničavanje reformi na tehnološko-proizvodno polje bez reformi pozicije proizvođača, bez prihvatanja samoupravljanja sa socijalističkom sadržinom ne obezbjeđuje socijalistički progres, već objektivno sputava i privredne reforme, koči njihov razmah i dinamiku. I neizbježnim ekonomskim promjenama okviri će biti suženi, ograničeni.

Samo u jedinstvu socijalističkog samoupravljanja i naučno-tehnološkog progresa leže mogućnosti pravih socijalističkih razvojnih zaokreta, socijalističkog progresa. To je iskazano i u Marksovoj dijalektici jedinstva razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Iskazano je i u saznanju da odnosi proizvodnje nijesu »spoljašnji omotač« proizvodnih snaga, već »vezivno tkivo« njihovog razvoja.[8]

Istovremenost tehnološke modernizacije i samoupravne demokratizacije društvenih odnosa, to jest kvalitetan spoj dvije revolucije — tehnološke i socijalističke — dakle, uslov je i garantija razvoja i jačanja socijalizma, uslov je i garantija započetih reformi u socijalističkim zemljama. *Povezivanje i kvalitetan spoj te dvije revolucije prelomna je tačka i sudbinsko predodređenje ishoda započetih reformi.*

Znači, svako rješenje i reforme kao cjeline neophodno je ocjenjivati po jedinstvu dejstva i rezultatima koje daje na dva područja:

a) na području produktivnosti, efikasnosti privređivanja i stvaranja inovativnog (umjesto imitativnog) društva, i

b) na području društveno-ekonomskog položaja radnika, proizvođača i svih drugih stvaralaca materijalnih, kulturnih i drugih vrijednosti.

Biće socijalizma ispunjava i međuzavisnost i jedinstvo ove dvije razvojne komponente — ekonomsko-produktivističke i humano emancipatorske. Prva podrazumijeva stvaranje uslova i odnosa pogodnih za razvoj proizvodnih snaga, koji će obezbjeđivati sve punije i kvalitetnije zadovoljavanje ljudskih potreba, odnosno kvalitet života. Druga podrazumijeva istorijski nove sadržaje i oblike demokratije. Demokratije koja počiva na demokratiji na mjestu rada. Demokratije čiji je sadržaj socijalističko samoupravno odlučivanje radnika, stvaralaca o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, o cjelini odnosa društvene reprodukcije. Jer se jedino sa takvom demokratijom može stvoriti nova ljudska civilizacija, socijalistička civilizacija.

Samo sa istorijski istovremenim ostvarivanjem i jedne i druge komponente, kao jedinstvene cjeline, sa njihovim kvalitetnim i

[8] G. Za Grassa, *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, Beograd, 1974, br. 10.

Digitized by Google

dinamičnim spajanjem, socijalizam potvrđuje svoju vitalnost i svoje prednosti. On će i tada imati slabosti. Ali prednosti će dominirati i stalno biti u usponu.

U protivnom, socijalizam će kliziti u neku vrstu utopije ili u društvo u kojem će se instrumenti nužnog usmjeravanja i nužne kontrole pretvarati u instrumente nedemokratskog, birokratsko-tehnokratskog dirigovanja i vladanja ljudima. Nastajanje toga socijalizam može spriječiti. Njegova budućnost ga na to i obavezuje. Od reformi se to i očekuje.

Šesto, započete reforme, ma koliko da su istorijski neophodne i progresivne, neće se i ne mogu se ostvarivati ni lako ni brzo. Jer, neophodno je kontinuirano savlađivati niz raznorodnih prepreka i otpora. Pored ostalog, i ne slabe prepreke ideološke prirode. I otpore ne samo birokratije već i dijelova radničke klase, koji su privikli na uravnilovku, na nesnošenje negativnih posljedica slabog rada i poslovnog neuspjeha, pa će se odupirati rigoroznijim uslovima ekonomske prinude, ekonomske odgovornosti i drugim ekonomsko-socijalnim posljedicama reformi. Tu »cijenu reformskih promjena« oni će shvatiti i kao »udar na stečene revolucionarne tekovine«. Zato reforme nijesu čin ili samo nekoliko činova, već *duži proces*. Nerealno je očekivati da će se reforme ostvarivati pravolinijski. Realnije je očekivati cik-cak kretanja, pa i zastoje. Pod uslovom da se stalno održava socijalistički pravac, to neće dovoditi u pitanje vrijednosti i značaj reformi.

Dinamiku i stepen pravolinijskog kretanja reformi neće samostalno opredjeljivati ni potrebe za reformama a ni njihov kvalitet. Na tokove reformi, osim potrebe za njima i njihovog kvaliteta, uticaće i niz drugih raznorodnih činilaca, međunarodnih i onih u svakoj zemlji. Na to će uticati i, pored ostalog, kreativna sposobnost nauke i vodećih snaga, uspješnost u konsolidovanju snaga u korist reformi u pojedinim zemljama i konkretan odnos moći tih snaga i onih koje se suprotstavljaju reformama ili ih otežavaju.

Krajnji ishod započetih reformi takođe sada nije izvjestan. Sada nije sigurno i zagarantovano da će dominantni sadržaj konačnog ishoda reformi biti saglasan sa danas formulisanim ciljevima reformi. Jer procesi reformi su složeni. Nijesu uvijek ni skladni, već i međusobno protivrječni. Neki se procesi uzajamno blokiraju, a jedni produkti često potiru druge. I snage su izmiješane. Otpori su realnost. U tim uslovima moguća su posustajanja i odustajanja, umjesto istrajavanja, moguća su i odstupanja od određenog pravca, umjesto njegovog ostvarivanja.

Dosadašnji korak reformi, dakle, nije malo za početak. Ali, nije dovoljan da obezbijedi proklamovane ciljeve. Nužni su novi i jači koraci.

Pa ipak, i pored svega toga, proklamovani ciljevi započetih reformi, njihova usmjerenost i njihov zamah, konkretan sadržaj i domet dosadašnjih reformskih opredjeljenja, rješenja i mjera, usmjerenost, odlučnost i snaga nosilaca i podržavaoca reformi, daju nadu da će započete reforme u socijalističkim zemljama dove-

Digitized by Google

sti do promjena od velikog značaja za privredni i demokratski razvojni uspon socijalističkih zemalja, da će sa tim promjenama ojačati snaga socijalizma i vjera u njegovu ostvarivost, da će one učiniti realnijom i sigurnijom perspektivu socijalizma kao svjetskog procesa, povećati izglede za novu socijalističku civilizaciju. Potvrdiće, još jednom, neistinitost tvrdnji da je socijalizam sposoban samo za rušenje, a ne i za stvaranje.

III

Jedno od ključnih opredjeljenja veoma bitno za sadržaj, domet i ishodište reformi u socijalističkim zemljama je opredjeljenje o tipu ekonomije, o obliku proizvodnje koji će se reformama uspostaviti. *Sadržaj,kvalitet tog opredjeljenja je početna greška ili početna garancija sadašnjih reformi u socijalističkim zemljama.*

Zato iz cjeline sadržaja reformi izdvajam ovaj kompleks i o njemu iznosim rezultate naučnih i političkih analiza.

Pitanja koja se postavljaju su:

a) kakav tip privrede, kakav oblik proizvodnje, odgovara potrebama i zahtjevima socijalističke modernizacije u uslovima sadašnjih dostignuća i snažne tendencije veoma dinamičkog razvoja naučno-tehnološke revolucije u predstojećem periodu?

b) mogu li istovremeno postojati, koegzistirati, robna proizvodnja i tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao bitnog kriterija odlučivanja, realne ekonomske kategorije i socijalistički revolucionarni sadržaji, socijalistička bit društva?

U polaznim osnovama i ciljevima reformi koje su započete u socijalističkim zemljama načelno su prihvaćeni robna proizvodnja, tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao ključnog kriterija u procesima odlučivanja i realne ekonomske kategorije. U tokovima reformi ovo načelno opredjeljenje, međutim, dosledno se ne uvažava. Ponavljaju se ideološki i politički stavovi koji sadrže protivljenje ovom načelnom opredjeljenju, obezvređuju ga. Ne mali broj ključnih rješenja o cijenama, novcu, devizama, kreditima, platama, itd. nema sadržaje svojstvene tržišnoj ekonomiji. Ključna rješenja o društvenom planiranju, takođe, ne sadrže nove kvalitete.

To kazuje da još nije osiguran, možda da nije još ni nastupio, puni »raskrsnički« trenutak na tačci čiji je izraz kazano načelno opredeljenje. Još ima snaga koje na njegovo usvajanje gledaju sa odbojnošću, sa podrozrenjem da se time otvaraju vrata za prodor kapitalizma.

Razlog za protivljenje ovom načelnom opredjeljenju, najčešće se nalazi (a) u ideološkom shvatanju o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, tržišta, uvažavanja ekonomskih zakonitosti kao bitnog kriterijuma odlučivanja, *realnih ekonomskih kategorija, da taj tip ekonomije »vraća u kapitalizam, ma koliko se pravdao ekonomskom nužnošću«, i* (b) u protivurečnom empirizmu.

Digitized by Google

Kazano opredjeljenje i protivljenje njemu valja analizirati sa dva aspekta. Prvo, šta mu je alternativa i drugo, šta daje u realnosti njegova realizacija.

a) Alternativa mu je opredjeljenje za privredne sitseme, u kojima se mogu činiti manje korekcije, koji su sada važeći u socijalističkim zemljama. Ti sistemi, bez ugrađivanja u njihovu osnovu principa uvažavanja ekonomskih zakonitosti, robne proizvodnje i razvijenog tržišta, kako je već kazano, ne mogu uspješno uspostaviti odnose i uslove koji će pogodovati bržem osvajanju proizvodnih snaga visoke tehnologije već osvojenim u razvijenim kapitalističkim zemljama. Oni nijesu produkovali odnose sa snagom sposobnom da slabe i otklone etatizam i obezbijede istinsku socijalističku demokratiju, bez dominacije birokratije. Uspostavili su ekonomsku neodgovornost i dugoročan odnos čovjeka prema sredstvima za proizvodnju koji ima socijalnu karakteristiku: različit rad i rezultati rada, a ista primanja, što destimuliše rad i stvaralaštvo. Njima je u ekonomiju, u ekonomski život, uneseno toliko socijalnih subvencija, da malo rada i mali rezultati nikome ne ugrožavaju prosječno udoban život.

Zbog toga i drugih razloga, ti sistemi su i doveli do ekonomskog zaostajanja u uslovima savremene tehnologije.

Njihovo zadržavanje, stoga, značilo bi produžavanje jedne ideje koja se kao ideja može prihvatiti kao dobra, ali koja ima mnogo socijalno-političkog idealizovanja. Značilo bi opredjeljenje da se nastavi praksa da se sve podređuje dosadašnjoj ideologiji o socijalnoj pravdi, da se ustaljena »socijalna pravda« obezbjeđuje na račun razvoja!

Održavanje »socijalne pravde« na račun razvoja, nije put u socijalističku civilizaciju.

Krivo je shvatanje, iluzija je, da će nove proizvodne snage vrhunske tehnologije i bez primjene društvenog ambijenta, riješiti probleme razvoja. One omogućavaju razvoj, samo u društvenom ambijentu koji ima visok stepen ekonomske motivacije za rad, za inovatorstvo, koji omogućava dinamičnu pokretljivost akumulacije i svih drugih činilaca proizvodnje, koji ekonomski prisiljava da nestaje onaj privredni subjekt koji dobro ne radi.

Koncepcija da su politička volja, vlast, dovoljni da preokrenu tokove, takođe je iluzija. Revolucionarna vlast, revolucionarno poštenje, političko htjenje, jesu pretpostavka daljeg razvoja socijalizma. To i jeste jedna od garancija koliko će socijalizma biti u budućnosti. Ali, to nije dovoljna snaga da bez visokog stepena ekonomske motivacije, bez direktne ekonomske odgovornosti privrednih subjekata, bez pravih i snažnih ekonomskih poluga, obezbjeđuje moderniju, tehnološki perspektivnu, ekonomski efikasnu privredu. Shvatanje da su volja i vlast jedine poluge za stvaranje takve privrede, gura na put polovičnih reformi, koje ne vode u pravu socijalističku civilizaciju, već u stanje koje liči na traženje spasa u pojasevima, određujući potrebu i obavezu preduzimanja mogućih mjera da se brod spasi.

Digitized by Google

b) Robna proizvodnja i tržišno privređivanje, uvažavanje ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kriterijuma kao ključnih kriterijuma u procesima odlučivanja, društveni je ambijent koji snažnije ekonomski motiviše na rad, stvaralaštvo, na pozitivnu utakmicu, racionalnost, efikasnost, pokretljivost akumulacije iz grane u granu, iz jednog pivrednog subjekta u drugi, iz jedne teritorije u drugu, snažnije stimuliše ostvarivanje socijalističkog principa da rad i rezultati rada određuju materijalni položaj svih i svakoga i daje čitav niz drugih kvaliteta svojstvenih modernoj ekonomiji.

Sve to odgovara potrebama daljeg razvoja novih proizvodnih snaga vrhunske tehnologije. Uslov je nove, moderne socijalističke ekonomije.

Robna proizvodnja, tržište, uvažavanje ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kategorija u procesima odlučivanja, u savremenim uslovima, pogodni su za uspostavljanje bilo kojeg oblika demokratije, pa i socijalističko samoupravne demokratije.

Društveni ambijent svojstven robnoj proizvodnji i drugim označenim kategorijama, dakle, uslov je efikasne privrede, moderne ekonomije, a pogodan je za širenje i snaženje socijalističke samoupravne demokratije. Zato je istorijska neminovnost njihovo prihvatanje.

c) Robna proizvodnja, tržišno privređivanje, dejstvo ekonomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kriterijuma, nijesu međutim, bez negativnih socijalno-političkih posljedica. Stvaraju prostor za ekonomske nejednakosti, za socijalno raslojavanje. Imaju, jasno se mora znati, i surovih talasa, čak i sunovrata. Imaju i sadržaje »surove bezdušnosti«.

Na ovoj osnovi se, zaista, može sakupiti poveliki broj argumenata protiv robne proizvodnje i tržišta. Prenaglašavanjem krajnosti i metodom ilustrativnosti pojedinačnim primjerima, koristeći empirizam bez pravog kompasa, može se sve dokazivati pa i nespojivost socijalizma, robne proizvodnje i tržišnog privređivanja.

Totalitet stanja, odnosno potreba, ciljeva, sada i u budućnosti, međutim, jedini je pravi osnov i izvor za ocjenu izbora jedne od mnogih alternativa. Taj totalitet kazuje: robna proizvodnja i tržišno privređivanje jeste »surova bezdušnost«, ali je ona manje »bezdušna«, manje »surova« od socijalno-političkih iluzija i ideoloških zabluda koje vode zaostajanju, koje umjesto da guraju u kreativno-inovacijsko natjecanje, guraju u stanje u kome nije bitno da li se radi više ili manje, bolje ili slabije. Kazuje, zatim, da ekonomske nejednakosti, *zasnovane na radu i rezultatima rada*, motivišu na stvaranje, na inovacije, pojedince i kolektive, te da to vodi ekonomskom i sveukupnom prosperitetu društva. Vodi realizaciji socijalističkog principa da rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj svakoga, a ne automatski i neizbježno u kapitalizam.

Dakle, ma koliko da imaju negativnih socijalno-političkih posledica, robna proizvodnja, tržišno privređivanje, uvažavanje eko-

Digitized by Google

nomskih zakonitosti i realnih ekonomskih kategorija u procesima odlučivanja daju prostor da se obezbijedi bit socijalizma, — da se obezbijede društveno-svojinski odnosi, da se isključi eksploatacija, da se ostvaruje i jača socijalistička samoupravna demokratija, na mjestu rada i u društvu, i da rad i rezultati rada određuju materijalni položaj svakoga.

d) Realizacija opredjeljenja da se u praksi uspostavi tržišno-planska privreda, da se obezbijedi uvažavanje ekonomskih zakonitosti kao ključnog kriterijuma u donošenju privrednih razvojnih i poslovnih odluka, međutim, otežava položaj rukovodstava i pojedinaca u njima. Stavlja ih u položaj da odgovaraju za konkretne rezultate, a ne samo za referate i zaključke. Otežava i položaj onog dijela radnika koji su se privikli na veće razlikovanje po radu nego po primanjima (uravnilovka). Ta promjena položaja može se doživljavati kao negativni rezultat. Taj rezultat je upravo pozitivan!

Doživljavanje promjene tog položaja kao negativan rezultat je, nerijetko, iza »odbrane socijalizma od uvođenja kapitalističkih sadržaja u licu robne proizvodnje i tržišta«. Protivljenjem njima teži se spriječiti zdrava konkurencija znanja, sposobnosti i rada, neposredna odgovornost za loš rad, a zadržati monopoli i naplaćivanje i iznad zarađenog.

e) Analiza, dakle, dovodi do zaključka: umjesto odbojnosti, revolucionarniji je smjer: tražiti i usvajati konkretna rješenja kojima će se dosledno realizovati prikazano načelno opredeljenje, istovremeno ih kombinujući sa rešenjima kojima će se otklanjati i smanjivati, do objektivno moguće mjere, negativne socijalno-političke konsekvence robne proizvodnje i tržišnog privređivanja. To je teško. Ali i teško je moguće.

Moguće je, prije svega, rešenjima koja će omogućavati i obezbjeđivati da se na makro planu usmjeravaju privredni i društveni tokovi. U tom okviru, koncepcija planiranja, kao izraza svojine i na nauci zasnovane aktivnosti, ima izuzetno veliki značaj. Zato usavršavanje, modernizacija koncepcije socijalističkog planiranja, postaje jedno od ključnih područja reformi u socijalističkim zemljama. To je područje koje traži visok stepen suptilnosti, visok smisao za nijanse, istovremeno i za globalizam i za detalje.

Rečenom o planiranju u dijelu teksta koji prethodi dodajem: planiranje može biti kvalitetno, djelotvorno, može obezbjeđivati skladno spajanje djelova u cjelinu, zadržavanje samostalnosti djelova, i snagu uticaja cjeline, samo ako i ono polazi od ekonomskih zakonitosti, ako je i ono svojevrstan izraz uvažavanja progresivnih sadržaja tih zakonitosti, i ako, na osnovu naučne spoznaje o ciljevima socijalističkog društva, istovremeno projektuje stvaranje uslova i odnosa kojima se, u objektivno mogućoj mjeri, ograničavaju stihija u ekonomiji i u društvenim procesima, sprečavaju i otklanjanju društveno štetni učinci robne proizvodnje, tržišnog privređivanja i ekonomskih zakonitosti koji neizbježno nastaju bez kvalitetnog planiranja.

Digitized by Google

Dakle, put je: skladna, socijalizmu primjerena kombinacija robne proizvodnje, tržišnog privređivanja, ekonomskih zakonitosti, realnih ekonomskih kategorija, planiranja, socijalističke demokratije, a sve u uslovima društveno-svojinskih odnosa i na njihovoj osnovi.

Drugim riječima, ne put koji vodi uspostavljanju sistema koji sve ekonomske tokove potpuno prepušta tržištu i drugim ekonomskim zakonitostima, bez usmjeravanja, integrativnih komponenti i ograničavanja. Ali ne ni put koji uspostavlja sistem koji omogućava politički voluntarizam u ekonomiji, kako onaj koji se ostvaruje dominacijom političkog upliva na sadržaj konkretnih razvojnih i poslovnih odluka, tako i onaj koji se ostvaruje, planskim, neekonomskim divižizmom. Umjesto njih, istorijski je nužan put koji vodi uspostavljanju sistema koji će obavezivati, usmjeravati i prisiljavati na naučno promišljeno, socijalizmu primjereno, kvalitetno (ne prosto kvantitativno mjerenje čega malo više, a čega malo manje) kombinovanje tržišno-planskog oblika proizvodnje, oblika privređivanja. Sistema koji će obezbjeđivati da se moćna snaga tržišnih i drugih ekonomskih zakonitosti još uvijek nezamjenjiva i u socijalizmu, stavi u funkciju progresa i prosperiteta socijalizma, a ne njegovog potkopavanja i rušenja.

Digitized by Google

Borislav Bijelić

U kom pravcu mijenjati ZUR

U desetogodišnjem razdoblju, odnosno od promjena u sistemu samoupravne organizacije koje su zakonski uobličene ZUR-om 1976. godine, iskristalizirale su se negativne pojave koje su proizašle, uglavnom, iz nedostataka, nedorečenosti samog ZUR-a. Kako su uočeni problemi i negativni trendovi u sistemu samoupravne organizacije predmet zanimanja znanstvenika, istraživača i šire javnosti, to je jedan dio znanstvenika kritici podvrgnuo i sam temeljni oblik organizacije društvenog rada — OOUR. Komisija Skupštine SFRJ za praćenje i provođenje Zakona o udruženom radu[1] predlaže stanovite izmjene kojima bi se unekoliko udovoljilo po-

[1] Već sam naslov »ZAKON O UDRUŽENOM RADU« upućuje na nešto što u praktičnom životu ne postoji. Ako se polazi od pretpostavke da kod nas postoji neposredno ili radničko udruživanje rada, a ne posredno ili kapitalovo, onda se koncipira »idealistički« privredni sistem, zanemare premise robne proizvodnje, ali ipak, na kraju, s neba padne na zemlju. Ignoriraju se Marksove spoznaje i upozorenja upućena ondašnjim socijalistima, utopistima i drugima. (Vidjeti: Đ. Medić, *O koncepcijama posrednog (kapitalovog) i neposrednog (radničkog) udruživanja rada*, »Kulturni radnik«, br. 4/1981, str. 3—25).

Dakle, primjerenije je govoriti o udruživanju rada kao procesu, u smislu neposrednog, umjesto posrednog (kapitalovog) udruživanja rada. Time bi se prihvatilo stvarno, realno stanje i polazilo od njega, a ne samo od zamišljenog željenog.

Digitized by Google

trebi »reafirmacije radne organizacije«, ali, s potpunim pravom, ne prihvaća povratak na klasično poduzeće. Čak bi se pod kritici mogla podvrgnuti i htjenja »reafirmacije radne organizacije«, imajući na umu sve slabosti sadašnjeg koncepta sistema samoupravne organizacije. Negativni trendovi u privrednom životu proistekli su, prije svega, iz kampanjskog pristupa izgradnji temeljnog oblika OOUR-a. Naime, uvažavajući stvarno stanje u pogledu udruživanja rada i sredstava postojećih OOUR-a, RO i SOUR-a, primjerenije bi bilo govoriti o neophodnosti odgovarajuće »reafirmacije osnovne organizacije udruženog rada«.

Već je u samom početku izgradnje OOUR-a uočena kampanja koja je racionalnost i ekonomsku logiku potisnula sasvim u drugi plan. Unatoč pravovremenim upozorenjima da OOUR-i treba da budu određeni prvenstveno tehničko-tehnološkim, tržišnim i razvojnim elementima i da se organizacija samoupravljanja prilagođava okvirima koje nameću spomenuti elementi, OOUR-i su koncipirani, prije svega, na osnovi ograničenog broja radnika. Time se želio stvoriti preduvjet za ostvarivanje što neposrednijeg samoupravljanja. Zatim su se gotovo sve osnovne organizacije koje su konstituirane u RO zadržale u okvirima ondašnjih poduzeća, iako mnoge od njih nisu imale zajedništvo ni u proizvodnom, ni u poslovnom, pa ni u razvojnom smislu. I rezultati kampanje, potenciranjem političke dimenzije, uz zanemarivanje ostalih aspekata, ogledaju se u svojevrsnim dezintegracijskim procesima, u veoma skučenim ekonomskim, tehnološkim i razvojnim horizontima, kako OOUR-a tako i RO, odnosno SOUR-a. Stoga je neophodno izvršiti odgovarajuće promjene u konstrukciji samog temeljnog oblika — OOUR-a, unutar kojeg bi tekao cjelokupan proces proširene reprodukcije. Time bi se stvorili preduvjeti da temeljni oblik organizacije društvenog rada u neminovnim uvjetima robne proizvodnje postane takozvani »specijalizirani robni proizvođač«. Istovremeno bi temeljni oblik relativno udruženog rada morao biti okrenut tržištu i kriterijima međunarodne podjele rada. Ne zaboravimo da kapitalističkim zemljama nije trebao nikakav Zakon o udruživanju rada. Štaviše, u tom kapitalističkom svijetu izronili su zakoni o ograničenju monopola, kako se ne bi zacementirali pozitivni naboji koji izviru iz tržišta. Samoupravljanje zahtijeva visok stupanj organiziranosti, ali uz visok stupanj autonomnosti privrednih subjekata. Taj stupanj autonomnosti se ograničava takozvanim vanjskim faktorima koji potiču iz privrednog sistema. Ukoliko administrativno prevlada nad tržišnim, onda mjesto ekonomske logike počinje obitavati voluntarizam.

Sam ZAKON O UDRUŽIVANJU RADA morao bi biti koncipiran tako da se osjeti ovisnost OOUR-a o tržištu. Tek tada se može očekivati realistična pretpostavka da će OOUR-i težiti ka racionalnom ponašanju, te da će, osjetivši nesigurne, nemirne uvjete koji izviru iz tržišta, prirodnim putem biti potaknuta ekonomski opravdana integracija. Time bi, nasuprot ovdašnjim zajedničkim organizacijama, postojale udružene privredne organizacije koje bi kra-

Digitized by Google

silo stvarno zajedništvo. Pri tome se ne bi trebalo toliko pribojavati jačeg utjecaja stručnih službi i nužne koncentracije pojedinih funkcija poslovanja. Samo napomena — da su tendencije i u najvećim korporacijama zapadnih zemalja usmjerene ka decentralizaciji poslovanja i decentralizaciji upravljačke i organizacijske strukture, pri istovremenom koncentriranju razvoja, odnosno investicija i poslovne strategije. Unatoč tome što je usporedba naših OOUR-a, RO i SOUR-a s korporacijama kapitalističkih zemalja neprimjerena, nije li vrijeme da se instalira takav sistem samoupravne organizacije udruženog rada koji će svojom dinamičnošću, fleksibilnošću i otvorenošću uspešno naći svoje mjesto u međunarodnoj podjeli rada, a ne samo na domaćem tržištu. Dakle, polazi se od toga da OOUR bude tako koncipiran da je odgovoran tržištu, a ne DPZ; da prihvaća, dakle, premise tržišta, objektivnih ekonomskih zakona i međunarodne podjele rada. Tek tada će, umjesto voluntarizma, doći do izražaja stručno planiranje, poslovna strategija, odgovarajuća ekonomska analiza i razvojna politika. Umjesto »negativne selekcije« kadrova, oživio bi profesionalizam i permanentno obrazovanje.

Jedno od veoma bitnih pitanja koje je neophodno obraditi u samom ZUR-u jeste način izbora rukovodeće i garniture, njihove kompetencije, i, sljedstveno tome, odgovornosti. Mi kao da redovno zanemarujemo činjenicu da su izuzetni privredni uspjesi prvenstveno kreacija rukovodeće ekipe i da zaposleni, sa svoje strane, cijene i podržavaju takve stručne i poslovne ljude. I dok se, s jedne strane, govori o velikim idejama i dalekosežnim ciljevima, o ponekad fantazmagoričnim oblicima demokracije, s druge strane, osim što je radnicima onemogućeno da donose i neke osnovne ekonomske odluke (cijene, investicije, uvoz itd.), oni ne mogu sami, bez ičijeg tutorstva, da izaberu direktora — inokosno poslovodni organ. To tutorstvo, koje zakonski potiče uglavnom od strane DPZ, tumači se kao neophodna preventiva, kako na rukovodeća radna mjesta ne bi došli oni koji bi došli oni koji bi uzurpirali samoupravna prava radnika, odnosno narušavali postulate socijalističkog samoupravnog društva. Ako su radnici takvi maloljetnici da takve ne mogu prepoznati i razobličiti ih, kako im se vjeruje da bi bili sposobni svrsishodno upravljati cjelokupnim dohotkom? Ne bez razloga, ističe se da se naša privreda još nije emancipirala od tutorstva države te da su rukovodioci u privredi pupčanom vrpcom vezani za DPZ.[2]

U Prijedlogu izmjena i dopuna ZUR-a Komisija polazi od toga da se u natječajnu komisiju za imenovanje inokosnog poslovodnog

[2] Na Trećoj sjednici Centralnog komiteta SKJ, nakon rasprave o djelovanju članova i organizacija Saveza komunista u SSRN, uobličeni su dokumenti u kojima se, između ostalog, navodi da je: »neophodno (je) da se komunisti mnogo radikalnije obračunavaju s pojavama sprege partijskih, državnih i poslovodnih vrhova, preko koje se uspostavlja birokratsko-tehnokratski monopol u vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima«, (*Dokumenti, Treća sjednica Centralnog komiteta SKJ*, »Komunist«, Zagreb, studeni 1986, str. 10).

Digitized by Google

organa mogu birati predstavnici osnovne organizacije i Sindikata. Međutim, odmah se dodaje da ona može biti sastavljena i od određenog broja predstavnika društvene zajednice izabranih u skladu sa zakonom. Dakle, ponovno se otvara prostor za direktni utjecaj vanjskih faktora. U predloženom članu 515. navodi se da je poslovodni organ odgovoran za svoj rad radnicima i radničkom savjetu osnovne organizacije i radničkom savjetu radne organizacije. Kako to da on nije odgovoran i DPZ, koja također ima utjecaj na izbor rukovodstva? S obzirom na to da bi se time legalizirala ovisnost kadrovske politike i privređivanja uopće o vanjskim faktorima to se elegantno izbjegavaju moguće zamke. Vanjski faktori bi trebali imati izrazito savjetodavnu ulogu u izboru stručnih ljudi. Tako bi, npr., privredne komore morale voditi ažurnu kadrovsku evidenciju kako bi se pri izboru rukovodstva u samom startu izbjegla moguća lutanja i spriječile već dokazane gluposti. (U SR Bosni i Hercegovini je više od 100 rukovodilaca nakon izdržavanja kazne zatvora zbog pronevjere društvene imovine ponovno izabrano na rukovodeća, odgovorna radna mjesta.)

Općinski komiteti SK trebaju sami negodovati protiv zahtjeva moralno-političke podobnosti, koji se kod nas još navodi u natječajima i nerijetko odnosi prevagu nad stručnošću. Lenjin, čija se veličina ogleda, između ostalog, i u tome što je javno priznao greške i istupio protiv zabluda kojima je bio i sam podlegao, svom žestinom upozorava: »Ako svi naši rukovodeći organi, tj. i Komunistička partija i sovjetska vlast, i sindikati ne izdejstvuju da mi kao zenicu oka čuvamo svakog stručnjaka koji radi lojalno s poznavanjem svog posla i s ljubavlju prema njemu, makar bio idejno potpuno tuđ komunizmu, onda ni o kakvim ozbiljnim uspesima u socijalističkoj izgradnji ne može biti govora. Mi još nećemo moći brzo da ostvarimo, ali po svaku cenu moramo ostvariti to da stručnjaci, kao poseban socijalni međusloj sve do dostizanja najvišeg stepena razvitka komunističkog društva, žive u socijalizmu bolje nego u kapitalizmu i u materijalnom i u pravnom pogledu, i u drugarskoj saradnji s radnicima i seljacima, i u idejnom pogledu, tj. da budu zadovoljni svojim radom svesni njegove društvene korisnosti u uslovima kad on ne služi sebičnim interesima kapitalističke klase.«[4]

Dakle, znanje, stručnost, profesionalnost trebaju biti presudni pri izboru čelnih ljudi. Radnici su sasvim sposobni da luče takve od nestručnih, nesposobnih a ipak politički dokazanih ljudi. Uz odgovarajuću, argumentirajuću savjetodavnu funkciju vanjskih faktora, greške i neizvjesnost pri izboru rukovodstva bile bi svedene na minimum, s jedne strane, i istovremeno bi se otvorio prostor ka prodoru stručnih, poslovnih ljudi, s druge. Korak naprijed je novi paragraf, koji bi se dodao poslije člana 515. U njemu se navodi obaveza rukovodioca da najmanje jednom godišnje rad-

[4] V. I. Lenjin, *Nacrt teza o ulozi i zadacima sindikata, Dela*, tom 34, Beograd, str. 480—481.

Digitized by Google

nicima i radničkom savjetu podnosi izvještaj o svom radu i poslovanju OOUR-a, odnosno RO. Time se, u slučaju neprihvaćanja izvještaja, otvara mogućnost smjenjivanja rukovodioca prije isteka mandata. To ima poseban značaj zbog prijedloga da ubuduće radnički savjet imenuje i razrješava rukovodioca tajnim glasanjem. Nadalje, već u korijenu mogu se sasjeći mnogi mogući nestručni potezi rukovodstva i istovremeno otvoriti put stručnim osobama da dokažu svoje sposobnosti i kreativnost. Ne zaboravimo da se na svjetskom tržištu naši privrednici susreću sa vrhunski stručnim menadžerima i da im mogu biti ravnopravni partneri samo ukoliko su također veoma stručni. Dakle, očito je da se zaoštrava odgovornost, međutim, što je sa ovlaštenjima rukovodioca? Zbog čega se pitanje šireg kompetentnog ovlaštenja rukovodstva izuzima iz razmatranja Komisije? Zbog čega predsjednik SIV-a mora i može predlagati svoje bliže suradnike, a inokosno-poslovodni organ u privrednim kolektivima to ne mora niti može?

I nadalje ostaje otvoreno pitanje radnih zajednica. Ni u samoj »Kritičkoj analizi...« ne razmatra se pitanje radne zajednice, odnosno i dalje se ističe potreba sistema slobodne razmjene rada između njih i osnovnih organizacija, što je suprotno prirodi radne organizacije kao jedinstvene poslovne cjeline. U isto vrijeme govorimo o udruženom radu, a podvajanje vršimo već u temeljnim jedinicama organizacije privredne strukture. Dosadašnji koncept radnih zajednica navodi na stavove da se u njima koncentrira administracija, da su one balast itd. Istovremeno se praktično isključuje dio radnih ljudi u radnoj organizaciji iz cjelokupnog procesa samoupravljanja. Stoga bi se radne zajednice trebale konstituirati poput osnovnih organizacija, s istovjetnim pravima. Zanimljivo je koliko se plašimo jačeg utjecaja tih radnih zajednica, odnosno stručnih službi u okvirima radnih organizacija, a ne plašimo se mnogih birokratsko-voluntarističkih utjecaja iz okruženja.

Dosadašnja praksa je nesumnjivo nametnula potrebu preispitivanja Zakona o udruženom radu. Izabrana Komisija ima veoma složen zadatak. Javna rasprava će svojim primjedbama, prijedlozima ukazati, doprinijeti što potpunijoj preinaki ZUR-a. Komisija s potpunim pravom ne zaobilazi pitanje raspodjele. Ipak, vrijeme je da se akcenat pomjeri na znalačko upravljanje poslovno-proizvodnim procesima i ostalim elementima koji ga uvjetuju, jer se, u »krajnjoj liniji«, tek uz odgovarajuće rezultate poslovno-proizvodnih procesa mogu realizirati i željene raspodjele i politički ciljevi uopće.

Digitized by Google

Tomislav Bandin

Fetišizmi krize

AKCIJSKI KAPITAL — KONTRAPUNKT SA SOCIJALISTIČKIM SAMOUPRAVLJANJEM ILI ANAHRONIZAM

Ekonomska kriza i poremećeni odnosi i vrednosti izbacuju iz dubine utrobe društva prljavu vodu, zamućenu nanosima istorijskog razvoja, stranputica i grešaka, blokada i oprečnih ideologija, u odnosu na ostvarivanje suštinskih vrednosti i orijentacije u socijalističkoj samoupravnoj izgradnji.

U traganjima za putevima i načinima izlaska iz krize, kao nužnih, pozitivnih i demokratskih tendencija, potrebno je upozoriti i da se pripazi da se sa izbacivanjem prljave vode iz korita ne izbaci i živo dete, a, očito, suočeni smo i s takvim »praljama« u teoriji i društvenoj praksi.

Oslobađanje od dogmi pravolinijskog kretanja revolucije, beskonfliktnog, idiličnog socijalizma, priznavanje objektivne egzistencije pluralizma samoupravnih interesa, neretko, umesto da vodi traganjima za načinima i oblicima rešavanja otvorenih pitanja i izraslih problema u ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja, izokreće se u tendenciju vraćanja preživelim odnosima i institucijama. Rađaju se, drugim rečima, fetišizmi sveobuhvatnog tržišta u socijalizmu (roba, kapitala i robne snage), akcionarskog kapitala i slično, kao automatskih poluga razvoja i nadvladavanja stega

Digitized by Google

samoupravljanja od strane centralizovanog i decentralizovanog državnosvojinskog, etatističko-birokratskog monopola.

Ekonomska kriza i drugi poremećaji u društvu postaju otvoren socijalni okvir direktnih konfrontacija s tekovinama socijalističke revolucije i samoupravljanja. Ova struja u teoriji i društvenoj praksi podržava na rečima ideju samoupravljanja udruženih radnika, njegovu institucionalnu formu, uz težnju da bitno ograniči njegovu suštinsku, revolucionarnu sadržinu. Jedna od »tekovina pralja u krizi« jeste i pokušaj »instaliranja« u nedra socijalističkog samoupravljanja akcijskog kapitala, kao oblika i načina ovladavanja radnika celinom društvene reprodukcije.

Nema mesta sumnji u istorijsku zakonitost da će rani socijalizam u svom kretanju ka komunističkom društvu objektivno morati da se oslanja na oblike društvene organizacije proizvodnje »starog društva iz čije utrobe izlazi«, i da, stoga, »u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladeže starog društva«.[1] Ali je isto tako nesporno da će se u svom razvoju rana socijalistička društva radikalno oslobađati nasleđa, izgradnjom društvenih odnosa i institucija koje neće samo značiti »prvi proboj starog oblika proizvodnje«, već stvaranje novog načina proizvodnje. Zato pledoaje za oslanjanje socijalističkih društava na »štake« akcionarskih asocijacija i kapitala, kao *univerzalnog* modela »negacije državnog oblika organizacije društvenog kapitala u njegovom totalitetu«[2], nezavisno od istorijskog razvoja u socijalističkoj izgradnji, jeste anahronizam bez ograda. Naredna analiza će ovu konstataciju i dokazati.

SPECIFIČNI SOCIJALISTIČKO-SAMOUPRAVNI AKCIONARSKI SISTEM — REVOLUCIONARNI ISHOD ILI KLASNI SUROGAT

Protagonisti akcijskog kapitala, odnosno akcionarskog sistema, u dokazivanju njegove nužnosti, revolucionarnog ishoda u socijalističkom samoupravljanju, polaze od Marksovih stavova o akcionarskom sistemu i kooperativnim fabrikama samih radnika u kapitalizmu, praktično, od stava da »ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje (akcionarska društva — T. B.) predstavlja nužnu polaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača . . .«[3], odnosno »kooperativne fabrike samih radnika jesu, u okviru starog oblika, prvi proboj starog oblika . . .«[4].

Na osnovu ovih, rekao bih, delimičnih stavova Marksa, dr Raić[5] postavlja pitanje: »Mogu li samoupravno udruženi radnici

---

[1] K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1959, str. 16.

[2] Dr Aleksandar Raić, »Uzroci i posledice etatističke redukcije sistema organizacija udruženog rada na 'fabričko samoupravljanje'«, referat podnet na naučnom skupu »Radnička klasa i Savez komunista danas«, Novi Sad, 1986, str. 2.

[3] K. Marks, *Kapital*, tom III, Beograd, 1958, str. 1272.

[4] K. Marks, ibid, str. 1274.

[5] Cit.delo, str. 1.

Digitized by Google

da ovladaju celinom društvene reprodukcije a da društveni kapital ne postane njihov, kao kapital direktno udruženih radnika, to jest kao *akcijski kapital* (podvukao T. B.)?« Na postavljeno pitanje sledi, naravno, i odgovor: »To su (sistem akcionarskog oblika proizvodnje i samoupravnih kooperativnih fabrika — T. B.)« oblici podruštvljavanja kapitala bez kojih *nije moguće dokidanje državno svojinskog monopola nad kapitalom* (podvukao — T. B.) i etatističke dominacije nad najamnim radom u njegovom specifičnom državnosocijalističkom obliku«[6].

Proglašavajući »sistem samoupravnih radničkih fabrika« (kao razvijenijeg prelaznog oblika iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi) oblikom društvene organizacije proizvodnje, koji se jedino može uspešno suprotstaviti državi, dr Raić smatra da se do tog sistema u nas, u sadašnjoj etapi samoupravne socijalističke izgradnje, može doći samo putem, ili preko, akcionarskih asocijacija udruženih radnika.

Da bi se eliminisala svaka sumnja o čemu je, zapravo, reč, navodim stav drugog autora, dr Dragoja Žarkovića *(Ekonomski sistem i kriza,* prilog za naučni skup »Dugoročni program ekonomske stabilizacije — tri godine posle usvajanja«, MC CK SKS, Beograd, 1986, str. 16), koji postavlja nedvosmisleno pitanje: »Zašto u nas radnici ne bi postali *suvlasnici* (podvukao — T. B.) preduzeća u kojima rade?« Ne ulazeći, za sada, u razloge koje autori navode u prilog akcijskom kapitalu i akcionarskom sistemu u socijalističkom samoupravljanju, valja se vratiti stavovima Marksa, od kojih autori polaze, ali uz napomenu — *celini* tih stavova. Naime, u vezi s akcionarskim sistemom Marks dalje ističe: »Ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego svojinu njih kao udruženih, *neposrednu društvenu svojinu*«[7] (podvukao — T. B.). Dakle, kod Marksa je očigledno reč o pretvaranju privatne u društvenu svojinu, *kao kvalitativno novog društvenog oblika svojine,* a ne o »kapitalu direktno udruženih individua«, kako Marksa interpretira dr Raić, odnosno ponajmanje o *suvlasništvu* radnika na kapitalu preduzeća, za što se zalaže dr Žarković. Dakle, jednom rečju, za razliku od Marksa, dr Raić se zalaže za grupnu svojinu, za, kako on kaže, »akcijski kapital radnika samoupravljača u osnovnim organizacijama udruženog rada«, dok se dr Žarković opredeljuje za privatnu svojinu radnika na delu sredstava za proizvodnju (kapitala), koja bi (verovatno) radnici otkupili. Od koga? Jedini mogući odgovor jeste — od društva. Jer u socijalističkom samoupravljanju nema drugog titulara društvene svojine. Oba autora, dakle Raić i Žarković, svesni su toga (a duboko sam ubeđen da to i ne žele) da nije mogućno, nakon trideset i pet godina izgradnje društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja, oživeti građansko društvo, ali u svojoj nameri nalaženja »leka«

[6] Dr A. Raić, isto, str. 2.

[7] K. Marks, *Kapital,* tom III, Beograd, 1958, str. 1272.

Digitized by Google

za lečenje nekih bolesti u ekonomiji i društvu podržavaju njegove reducirane i unakažene oblike — *klasne surogate.*

Kako je, dakle, mogućno zalaganje za klasne surogate, kao što je akcijski kapital u socijalističkom samoupravljanju, nakon tri i po decenije građenja i razvijanja samoupravljanja radnika i uporne borbe, u različitim istorijskim okolnostima, za to da radnici sve više ovladaju uslovima proizvodnje i rezultatima rada, za »spajanje rada i društvenog kapitala u rukama radnika«[8].

U razradi svoje teze o akcijskom kapitalu, dr Raić ističe da do njega u nas nije došlo prvenstveno zbog »manevra etatističkih snaga koje su uporište za očuvanje svog položaja našle u podršci međunarodnog finansijskog kapitala. Društveni kapital je ostao pod dominacijom državnomonopolističkog finansijskog sistema«.[9] Iako izričito ne navodi kada je trebalo u nas da dođe do »uspostavljanja specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, iz teksta koji prethodi citiranom stavu može se zaključiti da je do njega trebalo, ili moglo doći donošenjem novog Ustava SFRJ (1974) i Zakona o udruženom radu (1976). Dakle, prema dr Raiću, ovo društvo, jugoslovensko-socijalističko i samoupravno, trebalo je, pošto to nije učinilo odmah nakon preuzimanja političke vlasti, da bar u sklopu najnovije ustavne reforme pristupi uvođenju »specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, jer je samo taj put na istorijskoj trasi samoupravljanja, dakle udruženog načina proizvodnje. Logičan je, zato, zaključak: sve što je ovo društvo činilo u socijalističkoj i samoupravnoj izgradnji pogrešno je i, naravno, pošto ni ustavna reforma iz 1974. godine nije iskorišćena za realizaciju ideja na liniji zalaganja dr Raića, pogrešan tok dobija i nastavak te izgradnje društva. Ili, drugim rečima, ustavno utemeljen sistem udruženog rada, na osnovama društvene svojine, velika je zabluda i tragična greška, jer nije na liniji »specifičnog socijalističko-samoupravnog akcionarskog sistema«, kao garanta da će samoupravno udruženi radnici ovladati celinom društvene reprodukcije.

Ne osporavajući autorov stav da je (iako ne u celini) društveni kapital ostao pod dominacijom državnosvojinskog monopola, ipak se postavlja pitanje: kako taj monopol razvlastiti od upravljanja i odlučivanja o društvenom kapitalu, odnosno kakav društveni oblik dati tom kapitalu, radi ubrzanja razvoja proizvodnih snaga i socijalističkih proizvodnih odnosa? Na ovo pitanje, dr Raić (str. 4) odgovara: »Pravu, delatnu suprotnost etatizmu predstavlja akcijski oblik podruštvljavanja kapitala i na njemu zasnovani sistem samoupravnih (kooperativnih) radničkih preduzeća.« Da bi se mogao objektivno vrednovati autorov stav, potrebno je bliže sagledati šta on podrazumeva pod »akcijskim oblikom podruštvljavanja kapitala«. Iz stavova dr Raića, koji slede, očito je reč o takvom »podruštvljavanju« koje vodi vlasništvu ili suvlasništvu radnika na sredstvima za proizvodnju, jer se uspostavlja odnos

[8] E. Kardelj, Slobodni udruženi rad, Beograd, 1978, str. 227.
[9] Dr. A. Raić, ibid., str. 3.

Digitized by Google

»neposredne, *individualne vlasti* (podvukao — T. B.) samoupravno udruženih radnika nad ovim kapitalom« (str. 15). Naime, radnici kao realni subjekti društvene svojine upravljaju tim kapitalom uvođenjem »skupštine, odnosno delegacije (ili veća) akcionara u radničke savete u našim organizacijama udruženog rada« (str. 17), a ovo, po dr Raiću, »neophodna je institucionalna dopuna bazičnog oblika organizovanja udruženog rada« (str. 17). Da nije, međutim, reč samo o »institucionalnoj dopuni« (koja već, sama po sebi, podržava, kako je već istaknuto, reducirane i unakažene oblike — klasne surogate svojstvene građanskom društvu), već o menjanju društvene — klasne suštine sistema udruženog rada socijalističkog samoupravljanja, vidi se po tome što bi akcionari, između ostalog, na *osnovu individualne vlasti* na kapitalu, imali pravo uticanja na »raspoređivanje dohotka i obrazovanje fonda akumulacije« (str. 17). Dakle, ne samo *rad,* već i *vlasništvo* na kapitalu je, po dr Raiću, osnov odlučivanja o raspodeli dohotka i upotrebi njegovih — raspoređenih delova?! Dakle, dr Raić (kao i dr Žarković) traži *mešovito* ustrojstvo udruženog rada. Pri tome dr Raić svoja zalaganja potpuno pogrešno oslanja na stavove Marksa, jer su ona njima potpuno suprotna. Naime, govoreći o akcionarskim društvima, kao o rezultatu najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje, Marks ističe: »S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu proizvodnje, koje su dosada još bile skopčane sa svojinom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.«[10] Veća akcionara u radničkim savetima organizacija udruženog rada, koja dr Raić predlaže, nemaju ništa zajedničko sa citiranim Marksovim stavom, jer su njihove funkcije upravo povezane »sa svojinom na kapitalu«.

Zbog toga zalaganja za akcijski kapital u udruženom radu socijalističkog samoupravljanja jesu, *par exellence* »koncesije upravo kapitalističkim odnosima«[11].

Osećajući da će biti pogrešnih tumačenja »ekonomskog i materijalnog odnosa između ličnog dohotka radnika i dohotka koji se realizuje po osnovu njegovog minulog rada«, E. Kardelj (str. 140—141) napominje: »Jasno je da se tu ne radi ni o kakvom kompromisu sa nekim privatnosopstveničkim odnosom radnika prema društvenom kapitalu«. Ukazujući na bitne razlike između ekonomskih odnosa u upravljanju minulim radom i privatnosopstveničkog akcionarstva, on ističe:«... Suština privatnosopstveničkih akcija je u iskorišćavanju, odnosno prisvajanju tuđeg viška rada na osnovi trajnih privatnosopstveničkih prava na uloženi kapital... Zato je i svaki oblik privatnosopstveničkog akcionarskog odnosa, to jest svaki oblik privatnog posedovanja kapitala u *sklopu društvenog kapitala* (podvukao T. B.) za naše društvo načelno neprihvatljiv.« I dalje: »Za razliku od privatnosopstveničkog akcio-

[10] K. Marks, *Kapital,* tom III, Beograd, 1958, str. 1272.

[11] E. Kardelj, Samoupravljanje i društvena svojina, Beograd, 1979, str. 141, drugo izdanje.

Digitized by Google

narskog odnosa, prava na osnovu minulog rada ... znače pravo radnika na udeo u društvenom dohotku na osnovu njegovog *sopstvenog rada* (podvukao T. B.), a uz to i na osnovu solidarnosti radnih ljudi, a ne *na osnovu posedovanja privatnog kapitala* (podvukao T. B.), bilo u sopstvenoj radnoj organizaciji bilo u drugim organizacijama udruženog rada.«

Smatram da je ovim dat principijelan odgovor protagonistima akcijskog kapitala u socijalističkom samoupravljanju.

Interesantno je da je čak i dr Branko Horvat, koji, očito, nije posebno naklonjen sistemu udruženog rada našao za potrebno da — reagujući na tezu dr F. Černea, da za društveni kapital kojim upravljaju radni kolektivi ne bi trebalo tražiti neki drugi izraz nego što je kolektivni kapital-odnos — istakne: »Mislim da je sasvim nepotrebno stimuliranje profiterskog mentaliteta kod nas, bilo preko minulog rada ili preko akcija, ili na neki drugi način... ne vidim apsolutno nikakve potrebe da se vraćamo instrumentima koji odgovaraju jednom sistemu koji je suprotan samoupravljanju« (»Ekonomist«, br. 4/1982).

Stavovi dr Raića, izneti u pomenutom radu, dostižu maksimalnu hipokriziju u tvrdnji da »drugi, revolucionarni ishod vodi ka uspostavljanju akcijskog kapitala kao realnog društvenog kapitala supsumiranog pod kontrolu samoupravno udruženih individua« (str.10). Dakle, za dr Raića nije revolucionarni put, ili ishod, da radni čovek, »radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije, u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti, ostvaruje svoj lični i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada...«, kako je zapisano u Osnovnim načelima Ustava SFRJ iz 1974. godine.

Baš zbog toga što su ideje i zalaganja za uvođenje bilo kakvog oblika akcijskog kapitala u društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja, *potpuna* suprotnost suštini društvene svojine i biću samoupravljanja udruženih radnika, one ne mogu dobiti drugu naučnu, a time i idejnu i moralnu kvalifikaciju sem da su anahronizam i klasni surogat. Ništa manja hipokrizija nije ni tvrdnja dr Raića (koja proizlazi iz njegovih ukupnih stavova) da bi uvođenje akcijskog kapitala izvelo radnike iz »fabričkog samoupravljanja«, sem ako se pod tim ne podrazumeva »organizovanje berzi (tržišta) akcija koje bi pružile danas nedostajuće objektivno-ekonomske parametre (kurs akcija) za realizaciju svojinske funkcije gospodarenja društvenim kapitalom od strane radnika samoupravljača« (str. 17), kako predlaže dr Raić. Ovakve suštinske i institucionalne »dopune« (akcijski kapital, berze akcija, veće akcionara i slične), i kada bi bile spojive s bićem socijalističkog samoupravljanja, vodile bi ne izvođenju, nego, upravo, *zatvaranju* radnika u »fabričke zidove« i »privatizovane citadele«, svođenju njihovog ukupnog ekonomskog, socijalnog i ljudskog egzistencijuma na fabrički rad, zaradu i dividendu.

Digitized by Google

Ograničenost vidokruga i dometa dr Raića u percepciji suštinskih problema jugoslovenskog društva vidi se i u tome što nije shvatio suštinu upozorenja dr Tihomira Vlaškalića, iako mu je to moto rada, koji je predmet ove rasprave. Naime, dr Vlaškalić ističe: »Etatizam se u nas održava i reprodukuje svođenjem samoupravljanja na 'fabričko samoupravljanje', to jest na specifičan vid participacije.« Dakle, suština jeste upravo u tome da je samoupravljanje svedeno na svoje »fabričke« osnove, jer udruženi radnici nisu ovladali celinom društvene reprodukcije. Izlaz je zato u izvođenju radnika iz te — uske osnove, ovladavanjem celinom društvene reprodukcije, *integralnim samoupravljanjem*, a ne u nekakvom akcijskom kapitalu, i sa istorijskog i klasnog gledišta, sličnim klasnim surogatima i anahronizmima.

Autori o kojima je reč (Raić i Žarković), potrudili su se da navedu i razloge za uvođenje akcijskog kapitala u društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja. Tako, na primer, dr Žarković (str. 16) navodi sledeće: »Na toj osnovi (suvlasništva radnika — T. B.) bi se mnogo uspešnije ostvarivalo nagrađivanje prema minulom i tekućem radu i mnogo više bi došao do izražaja stvarni interes za aktivno učešće u samoupravljanju. Na toj osnovi se može afirmisati tržišno privređivanje i autonomija radnih kolektiva. Na toj osnovi se privreda može osloboditi tutorstva politike nad njom.« Valja skrenuti pažnju na činjenicu da dr Žarković temelji dobar deo svojih zalaganja na savremenoj praksi razvijenih kapitalističkih zemalja, uz indikativnu napomenu: »Tako se sada u visokorazvijenom kapitalizmu radnici stimulišu da bolje rade i čuvaju imovinu, da učestvuju u upravljanju« (str. 16). O ovome samo sledeći komentar: zar dr Žarkoviću zaista nije jasno zašto kapital čini ove koncesije radničkoj klasi?!

Ovim i sličnim argumentima, u prilog akcijskom kapitalu, dr Raić dodaje da bi to bio radikalan zahvat u ekonomski izvor etatizma, da bi se putem njega otvorila perspektiva resocijalizacije velikoj masi privatizovanog u kamatonosni kapital, inače preobraženog društvenog kapitala, da bi on doprineo racionalnom usmeravanju proširene reprodukcije, ekonomskoj i poslovno-političkoj kontroli nad društvenim kapitalom od strane radnika kao realnih subjekata društvene svojine, te da bi mogućnost emitovanja akcija u zemlji i inostranstvu doprinelo uspostavljanju veze jugoslovenskog samoupravno udruženog rada sa svetskim tržištem kapitala i tome slično.

Zastupnici ideje o akcijskom kapitalu, očito, ne shvataju da bi se time društveni kapital razbijao u grupni, i time davao impuls nekontrolisanom obnavljanju privatne svojine. Zato pledoaje za uvođenje akcijskog kapitala, kao materijalne osnove individualnog i grupnog interesa, umesto svesnog planskog usmeravanja razvoja društva u socijalističkom samoupravljanju, jeste i teška *obmana i podvala*, kojom se pokušava akcijski kapital podmetnuti radničkoj klasi kao »spas od propasti« u koju je vodi mukotrpna i teška izgradnja socijalističkog samoupravljanja, usmerena na oslobađa-

Digitized by Google

nje rada kao strategijsko pitanje socijalističke izgradnje i temeljne vrednosti društva.

Konačno, o akcijskom kapitalu u socijalističkom samoupravljanju i njegovim protagonistima valja reći sledeće: pokušaj vraćanja unazad točka istorije, podržavanjem klasnih surogata i anahronizama, znači skretanje bitke s magistrale revolucije, čija je deonica u ovoj etapi socijalističke izgradnje, da tako kažem, fiksirana u ovladavanju udruženih radnika uslovima proizvodnje i rezultatima rada, celinom društvene reprodukcije. Iz ovih razloga, možda je za nekog uvođenje akcijskog kapitala (kao i drugih fetišizama krize — na primer, tržišta kapitala i radne snage) revolucija, za mene to jeste i biće *kontrarevolucija.*

I na kraju, ove i slične »usrećitelje« radničke klase i društva treba podsetiti, baš u ovom složenom i teškom vremenu, na rečenicu zapisanu u Programu SKJ, koja glasi: »Ostvarivanje socijalizma, rađanje novog sveta i novih oblika života nije i ne može biti bez bolova i drama, patnji i posustajanja, jer tako je bilo i sa svim velikim što se rađa i stvara u životu i društvu.« I bolovi i drame, patnje i posustajanja — istorijski su pratioci borbe za novo, progresivnije i humanije. Ko ovo ne može (ili neće) da razume i shvati, pokušaće da traži rešenja na đubrištu istorije.

Digitized by Google

Danilo Tomić

Proizvodnja hrane — barijera svetskog privrednog razvoja

1. *Uvod*

Savremeni svet suočava se s brojnim teškoćama i problemima. Privredni razvoj mnogih zemalja sveta je veoma usporen. To usporavanje ili nulti rast privrede u svetu prouzrokovali su nestašice roba, prvenstveno energije, sirovina i hrane. Nestašice ovih roba predstavljaju barijeru bržem privrednom razvoju sveta jer umanjuju novčanu i realnu akumulaciju.[1] U ovom radu ukazao bih na postojanje prehrambene barijere, odnosno probleme koje ona izaziva u svetskoj privredi i mogućnosti njenog rešavanja.

2. *Prehrambena barijera*

Poseban problem u dosadašnjem, sadašnjem i budućem svetskom privrednom razvoju predstavlja postojanje prehrambene barijere. Prema novijim saznanjima milijarda ljudi na svetu

[1] Vidi o tome detaljnije u knjizi prof. dr Radmile Stojanović: »Na putu ka visoko industrijalizovanom socijalizmu« — Savremena administracija — Beograd, 1984, str. 4—10. Autor ističe da je ova ekonomska kriza izazvana nestašicom, a ne hiperprodukcijom roba, što je karakterisalo veliku ekonomsku krizu koja je tridesetih godina ovog veka zahvatila svet. Zbog toga se ova kriza ne uklapa ni u jednu Marksovu krizu hiperprodukcije.

Digitized by Google

pretežno gladuje, više od pola milijarde ljudi pati od neuhranjenosti, a u međunarodnoj godini deteta 1979. od gladi je umrlo 17 miliona dece.[2] Uzroci ovakve prehrambene situacije u svetu su, pre svega, u niskoj stopi rasta proizvodnje hrane. U mnogim zemljama sveta prosečna stopa rasta proizvodnje hrane je znatno niža u poređenju sa prosečnom stopom rasta potražnje za hranom i prosečnom stopom rasta stanovništva. Kvalitet ishrane u tim zemljama, meren dnevnom potrošnjom JUL-a i proteina po stanovniku je, takođe, nezadovoljavajući.[3] Nedovoljna proizvodnja hrane i nekvalitetna ishrana utiču višestruko negativno na privredni razvoj tih zemalja. Te negativnosti manifestuju se:

Prvo, u smanjenju psihofizičkih, zdravstvenih i radnih sposobnosti stanovništva, što dovodi do smanjenja produktivnosti rada i usporavanja privrednog razvoja tih zemalja u celini.[4]

Drugo, u stalnom porastu uvoza hrane radi zadovoljenja rastućih potreba.[5] Time se i onako oskudna devizna sredstva ovih zemalja prelivaju u fondove velikih svetskih proizvođača hrane, umesto da se usmere u nabavku opreme i ubrzaju sopstveni privredni razvoj.

Treće, u povećanim zahvatanjima i izdvajanjima iz porodičnog budžeta za troškove ishrane.[6] Time se smanjuje kupovna

---

[2] A. Tanko — Uvodno izlaganje na Sedmom zasedanju Svetskog saveta za hranu — Novi Sad, 25—29. maj 1981. Prehrambena situacija je nezadovoljavajuća posle 1981. godine i bila je predmet rasprava i na Desetom zasedanju Svetskog saveta za hranu u Adis Abebi, 11—15. juni, 1984. god.

Prema dr B. Jovanoviću, samo u Africi trenutno 400—600 miliona stanovnika je hronično gladno i neishranjeno. Vidi njegov rad: »Ostvareni napredak u prevazilaženju gladi« podnet na X ministarskom zasedanju Svetskog saveta za hranu, Adis Abeba, 11—15. juni, 1984. S tim u vezi u izveštaju Svetske banke, prema International Herald Tribine (19. IX 1983. godine) se tvrdi: »Ukoliko proizvodnja hrane u Africi ne zabeleži izuzetan rast, taj region će u narednih 25 godina biti suočen sa nezamislivim siromaštvom, pri čemu će ekonomske uslove, karakterisati sve veća degradacija samog ljudskog dostojanstva«.

[3] Vidi publikaciju FAO: THE STATE OF FOOD and AGRICULTURE, Rome, 1975.

[4] Maklijani i Poole, Energi and Agricultural in the Third world, Cambridge, 1975, p. 11.

[5] Na primer, u 1964. godini sve nerazvijene zemlje sveta su imale negativan trgovinski saldo u žitaricama (—14,3) miliona tona, a u 1979. godini (—53,5) miliona tona. Zemlje u razvoju imale su u 1964. godini, takođe, negativan trgovinski saldo (—8,1) miliona tona, a u 1979. godini (—37,8) miliona tona. SSSR i Istočnoevropske zemlje imale su u 1964. godini negativan trgovinski saldo (—9,2) miliona tona, a u 1979. godini (—36,6) miliona tona. Izvor: FAO; Trade yearbook, Rome, za navedene godine. Navedeno prema prof. dr V. Stipetić: »Proizvodnost poljoprivrednog rada i tendencije na svjetskom tržištu poljoprivrednih proizvoda«. »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, br. 9, 10, 11/1983, str. 515).

[6] Prema podacima FAO četvoročlana porodica u Jugoslaviji troši 50—60% za ishranu, u SAD 18%, u Velikoj Britaniji 29%, Francuskoj 30%, SSSR-u 50% itd. Izvor: »Politika«, Beograd, 24. 7. 1984. g. str. 13.

Digitized by Google

moć stanovništva za ostalim potrošnim dobrima. Razvoj privrednih grana ostalih potrošnih dobara je veoma usporen. Sve to dovodi do nezadovoljstva stanovništva i političke nestabilnosti u tim zemljama. Znači, proizvodnja hrane nije samo tehničko-tehnološko i ekonomsko, već, pre svega, značajno socijalno i političko pitanje.

Četvrto, u stalnom povećanju jaza između nerazvijenih zemalja u razvoju i visoko razvijenih zemalja u svetu, što otežava uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.[7]

Peto, sem nevolja i problema u zemljama u razvoju, proizvodnja hrane izaziva i niz problema u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Stalni rast poljoprivredne proizvodnje u ovim zemljama doveo je do hiperprodukcije poljoprivrednih proizvoda i smanjenja profita farmera. »Imperijalističke zemlje su reagovale«, piše E. Mandel, »na sebi svojstven način — smanjivanjem proizvodnje — na primer u SAD trećina obradivog zemljišta je pretvorena u ledine. Da bi očuvale logiku tržišta i profita ove zemlje preduzimaju takve mere koje neminovno dovode do gladi desetine miliona ljudi, naročito dece. Sem toga, snižavanje dohotka poljoprivrednih proizvođača u Americi, Kanadi, Australiji, Francuskoj, odnosno smanjenje njihove kupovne moći prouzrokuju krizu hiperprodukcije u drugim industrijskim granama (npr. u proizvodnji poljoprivrednih mašina gde su mnoge transnacionalne korporacije pred bankrotstvom)«.[8]

»Sem toga, i u visoko razvijenim zemljama«, ističe M. Radovanović, »rasprostranjena je pojava gladi i pothranjenosti, mada u znatno manjem obimu nego u zemljama u razvoju, što takođe, izaziva socijalne, ekonomske i političke probleme«.[9]

Ukratko, proizvodnja hrane ne zadovoljava svetske potrebe za hranom i umnogome usporava privredni razvoj sveta. Poljoprivreda sveta ne samo što mora proizvesti dovoljno hrane

---

[7] Treba se setiti reči iz Deklaracije Ujedinjenih nacija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojene na Šestom vanrednom zasedanju Generalne skupštine UN (1. maj, 1974. god.): »Mi, članovi organizacije Ujedinjenih nacija svečano objavljujemo svoju zajedničku rešenost da preduzmemo najhitnije mere za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka zasnovanog na suverenoj ravnopravnosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu svih zemalja za saradnju bez obzira na njihov ekonomski i društveni poredak u cilju ispravljanja postojećih nepravdi i onemogućavanja sve većeg jaza između razvijenih i zemalja u razvoju.«

[8] O tome vrlo inspirativno piše E. Mandel; vidi njegov rad: »Ekonomska kriza savremenog kapitalizma i njen uticaj na političke odnose i institucije, kao i na klasnu borbu«, »Socijalizam u svetu«, br. 42. Beograd, 1984, str. 31, gde kaže: »Reč je o potpuno neodgovornim merama, o merama koje su kriminalne, jer mogu za nekoliko godina dovesti do stvarne gladi...« Valja imati u vidu da je prosperitet imperijalističke poljoprivrede tokom 70-ih godina delimično ublažavao ekonomsku krizu, uzetu u celini.

[9] Vidi: M. Radovanović — Rasprostranjenost gladi i pothranjenosti u visokorazvijenom kapitalizmu — »Savremenost«, Novi Sad, br. 78/1984, str. 121—126.

Digitized by Google

radi zadovoljenja sadašnjih potreba, već mora proizvesti hrane i za potrebe stalno rastućeg broja stanovnika u svetu do kraja 20-tog i početkom 21-og veka.[10]

3. *Mogućnosti njenog rešavanja*

Problemima proizvodnje hrane u svetu i mogućnostima rešavanja prehrambene barijere bavio se i danas se bavi veći broj teoretičara. Oni pokušavaju da otkriju uzroke, sagledaju posledice i ukažu na puteve i mogućnosti izlaska iz sadašnje teške prehrambene situacije. Njihovi stavovi i gledišta su veoma različiti i kreću se od krajnje pesimističkih do veoma optimističkih i progresivnih.

Autori — pesimisti — smatraju da svet neće dugo opstati, jer broj stanovnika u svetu rapidno raste, a obradive površine se smanjuju. Proizvodnja hrane mora stagnirati i glad je neizbežna. Ukoliko se produktivnost rada u poljoprivredi i poveća, to će samo odložiti probleme ishrane za nekoliko decenija. Primena savremenih tehničko-tehnoloških sredstava radi unapređenja proizvodnje dovodi do zagađenja čovekove sredine i time ovi problemi su još veći.[11]

Neki autori — pesimisti — misle da problem nedovoljne proizvodnje hrane u zemljama u razvoju nije prouzrokovan tehničkim ili finansijskim razlozima, već pre svega filozofskom nesposobnošću tih ljudi da pronađu ili oponašaju naučne metode u razvoju poljoprivrede i da se njima ne može pomoći ukoliko sami sebi ne pomognu. To je osnovni uzrok razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja.[12]

Autori — optimisti — smatraju da su stvarni uzroci gladi ignorisani, da je glad izazvana pljačkom i eksploatacijom a ne

---

[10] Vidi o tome opširnije: Agricultural toward 2000, Conference-FAO Rome, novembar, 1979.

U 1960. godini broj stanovnika na zemlji iznosio je 3 milijarde, u 1980. godini 4,3 milijarde, a oko 2000. godine preći će brojku od 6 milijardi. Radna snaga će se povećati za preko 2,5 milijarde ili 40 odsto. Skoro 50 odsto hrane će biti potrebno da se proizvede do 2000. godine da bi se zadovoljio sadašnji nivo nejednake raspodele, da bi se prevazišla glad i neuhranjenost i zadovoljili zahtevi za boljom ishranom koji proizilaze iz većeg dohotka, uz očuvanje zemljišta.

Ukoliko se nastavi sadašnji demografski trend oko 2050. godine na zemlji će živeti 8,4 milijardi, a 2150. godine oko 11,4 milijardi stanovnika. Poseban problem predstavlja velika naseljenost urbanih aglomeracija u kojima danas živi oko 1,9 milijardi ili 41 odsto ukupnog stanovništva, a do 2000. godine biće ih najmanje 3,3 milijarde ili 55 odsto. Prema podacima Konferencije Ujedinjenih nacija za stanovništvo, Meksiko, 1984. god. »Ekonomska politika«, br. 1689, Beograd, 13. avgust, 1984. godina, str. 41—42.

[11] Meadows i sar.: »Granice rasta«, »Stvarnost«, Zagreb, 1972. str. 9—35; 163—173.

[12] J. Foúrastie: »Civilizacija sutrašnjice« — Naprijed, Zagreb, 1968, str. 37. Sem njih treba spomenuti A Nove, Can Estern Europe, heed itself? Word development, 1977, vol. 5 nos 5—7 p. 422 i dr.

Digitized by Google

oskudicom, zatim da su proizvodi sa zemlje nepravilno podeljeni, da ti proizvodi moraju obezbediti hranu za svu decu sveta, a ne da to bude pravo manjine.[13] Po mišljenju autora optimista, radi bržeg rasta proizvodnje hrane u svetu neophodna je izmena strategije i taktike razvoja poljoprivrede u zemljama Trećeg sveta, zatim povećanje produktivnosti rada, poboljšanje rukovođenja, poslovanja i upravljanja u poljoprivredi tih zemalja i povećana pomoć šire međunarodne zajednice.[14]

I pored napora koji se čine u FAO-u na iskorenjivanju gladi i otklanjanju prehrambene barijere u svetu, problem gladi posle 1974. godine je sve veći, a proklamovani cilj da se glad iskoreni do 1985. godine prolongiran je do 2000. godine, na zasedanju Sedmog svetskog saveta za hranu.[15]

Iz svega rečenog proizilazi da prehrambena barijera umnogome usporava svetski privredni razvoj. Zbog toga, proizvodnja hrane u narednom periodu mora biti u središtu aktivnosti ekonomske i agroekonomske teorije i politike u svetu. Neophodna je radikalna promena stavova prema poljoprivredi u teoriji,[16] politici i praksi privrednog razvoja u mnogim zemljama u svetu. Sem navedenih razloga, te promene su neophodne jer je potrošnja

---

[13] S. Almeida i sar.: Assesment of the world food situation-present and Future, International Journal of healtq Services Volume 5. Number 1. 1975. p. 95.

[14] Ovde treba istaći sledeće autore i njihove radove: Dr Dušan Tomić, »Svetski dan hrane, Ujedinjenih nacija«, Ekonomika poljoprivrede, Beograd, br. 10—11/1982. g.; Prof dr V. Stipetić, »Svetska prehrambena kriza — stanje i perspektive«, »Ekonomika proizvodnje hrane«, Beograd, br. 3/1977. Zatim, A. Sauvey, Zero Crowth, Oxford, 1975. p. 110. W. P. Mauldih, Norld Population Situation: Problems and prospects, Norld Development, 1977. Vol. 5 Nos 5—7, p. 395. M. Show i sar.: World food prospects and Agricultural potential, New York, London, 1977, p. 313. i dr. Zatim, knjigu — Izveštaj Međunarodne komisije za probleme razvoja pod nazivom: »Sjever i Jug: Program opstanka«, izdanje: »Globus«, Zagreb, 1982. god. str. 121. i studiju S. Sharma: »Strategija ekonomskog razvoja za zemlje u razvoju«, »Informator«, Zagreb, 1983. god.

[15] Videti materijale sa Sedmog svetskog saveta za hranu, Novi Sad, 25—29. maj, 1981. Taj cilj potvrđen je na Desetom zasedanju svetskog saveta za hranu, Adis Abeba, 11—15. juni, 1984. god. Da bi se brže prevazišli problemi gladi, neophodno je da proizvodnja hrane raste po stopi od 4 odsto godišnje. U mnogim zemljama u razvoju, u protekloj deceniji prosečno godišnje povećanje proizvodnje hrane je iznosilo 3,4 odsto. To je, ipak, napredak u odnosu na povećanje 1970-ih godina koje je iznosilo 2,9 odsto, a u afričkim zemljama 1.5 odsto. Ovi podaci ohrabruju ali mesta samozadovoljstvu nema. Vidi već navedeni rad: Dr B. Jovanović, str. 2.

[16] U savremenim teorijama privrednog razvoja građanskih i marksističkih teoretičara, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina ovog veka došlo je do radikalnih promena stavova prema poljoprivredi. Vidi o tome opširnije: Prof. dr Radmilo Stojanović, op. cit. str. 53—56 i 105—107. U toj knjizi autor se pita: »Jesmo li već spremni za ono što nas čeka? Hoće li socijalizam još jednom da ostavi poljo privredu da zaostaje? Sme li?«. Zatim u studiji: Joan Pobinson, Aspects of development and Underdevelopment, Cambridge, 1979, str.

Digitized by Google

hrane u dužem vremenskom periodu stabilna, a supstitucija hrane proizvodnjom hrane sintetičkog porekla je daleka budućnost. Biljni i životinjski proizvodi sadrže u sebi esencijalne aminokiseline i proteine koji su neophodni i nezamenjivi sastojci u ishrani i fiziologiji ljudskog organizma.

Međutim, promene u teorijskim stavovima prema poljoprivredi ne prate istovremeno i promene u politici i praksi svetskog privrednog razvoja. Očigledno je da su promene u politici i praksi veoma spore. Zbog toga, za uspešno rešavanje problema ishrane u svetu potrebne su urgentne političke i praktične promene. Te promene treba da se zasnivaju na neprestanom izgrađivanju društveno-ekonomskih i političkih uslova u pojedinim zemljama, prvenstveno u zemljama u razvoju i šire, u okviru međunarodne zajednice. Kao najznačajnije preduslove navešćemo:

Prvo, stanovništvo zemalja u razvoju u kojima se javlja nestašica hrane mora sve više osećati potrebu i sve više biti motivisano za izmenu sadašnjeg sopstvenog položaja.

Drugo, izmena društvenih odnosa u ovim zemljama mora postati imperativ ove epohe. Klasna borba i ovladavanje sredstvima za proizvodnju od strane neposrednih proizvođača[17] moraju postati pokretačka snaga društveno-ekonomskog razvitka ovih zemalja. Ukoliko se izbegava klasni pristup u rešavanju ovih problema, javljaju se nejasnoće i ne zna se tačno koje će snage biti nosioci promena.

Treće, neophodno je stalno usavršavati i prilagođavati strategiju i taktiku privrednog i poljoprivrednog razvoja u svakoj zemlji, uz maksimalno uvažavanje specifičnosti u zemljišnim, prirodnim, klimatskim, društvenim i međunarodnim uslovima.

Četvrto, neophodna je izmena načina proizvodnje u poljoprivredi. To podrazumeva primenu najsavremenijih dostignuća nauke, tehnike i tehnologije, zatim primenu tekovina treće tehnološke revolucije, prvenstveno mikroelektronike i bioinženjeringa, uz veće angažovanje stručnih i naučnih kadrova.

132—134. U knjizi F. Perroux, A New Concept of development-Basic Tenets, poglavlje The industry Agriculture Dialectic, UNESCO, 1983, str. 155 — prema prof. dr R. Stojanović, P. Berlan, The world food problem, Monthly reviwe, New York, br. 3/1980; G. Wibberley: »Snažne poljoprivrede ali slabe ruralne poljoprivrede«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, br. 7—8/1981; D. Pirec: »Dijalektika socijalizma ili kriza jednog njegovog koncepta — agrarni aspekt« — CDI, Beograd, 1984, str. 185—284; Grupa autora: »Dugoročni program razvoja agroindustrijske proizvodnje«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1982. god.

[17] Vidi: F. M. Lappe, J. Collins »Osam mitova gladi«. Oni ističu da: »Uzrok gladi danas nisu ni broj stanovnika zemlje ni brzina njihovog rasta. I glad i brz rast stanovnika su simptomi iste bolesti. Usredsređivanje na simptome je besmisleno... moramo se okrenuti korenu gladi i visokim stopama rađanja: nesigurnosti u siromaštvu većine, *što je posledica rukovanja nacionalnim sredstvima za proizvodnju od strane malog broja ljudi*«. (Podvukao D. T.) »Ekonomika proizvodnje hrane«, Beograd, br. 2/1978. Prevod Prof. dr B. Milosavljević.

Digitized by Google

Peto, posebnu pažnju treba posvetiti racionalnijem korišćenju ekonomskog potencijala tih zemalja, prvenstveno, intenzivnijem korišćenju zemljišta,[18] produktivnijem korišćenju živog rada i efikasnijem korišćenju opredmećenog rada — sredstava, a naročito treba pojačati korišćenje faktora proizvodnje koji su u minimumu (na primer sredstava).

Šesto, s obzirom da se jaz u razvojnim mogućnostima sve više povećava,[19] izmena međunarodnih ekonomskih odnosa je sve neophodnija. To pretpostavlja stvaranje svetskog fonda za finansiranje i pružanje pomoći razvoju poljoprivrede zemalja u razvoju. Promena međunarodnih ekonomskih odnosa zahteva napuštanje protekcionističke politike koju vode neke razvijene zemlje.[20] Ovo su neki, po mom mišljenju najbitniji, ali ne i jedini društveno-ekonomski i politički preduslovi, čijim bi se ostvarivanjem uspešno otklonila prehrambena barijera koja usporava svetski privredni razvoj. Time bi doprinos poljoprivrede smirivanju uzburkane svetske privrede bio izuzetno veliki i značajan. Perspektive i budućnost čovečanstva bili bi svetliji, humaniji i lepši.

ZAKLJUČCI

1. Nedovoljna proizvodnja hrane, glad i neishranjenost velikog broja ljudi na zemlji, negativan trgovinski bilans poljoprivrednih proizvoda mnogih zemalja predstavljaju veliku barijeru bržem i dinamičnijem svetskom privrednom razvoju.

2. Usporen privredni razvoj mnogih zemalja sveta, izazvan postojanjem prehrambene barijere, dovodi do zaoštravanja i političkih konflikata u tim zemljama, i u međunarodnim odnosima.

3. Brže rešavanje prehrambene situacije je imperativ ove etape svetskog privrednog razvoja. Potrebe i mogućnosti za to postoje. Zato je potrebno neprestano izgrađivati neophodne društveno-ekonomske i političke preduslove. Otklanjanjem prehrambene barijere, uz otklanjanje energetske i sirovinske, znatno bi se »umirila« uzburkana svetska privreda.

---

[18] Učesnici 21. zasedanja Konferencije FAO, usvojili su Svetsku povelju o zemljištu, novembra 1981. godine. U Povelji su sadržani osnovni principi za optimalno korišćenje zemljišta u svetu radi povećanja produktivnosti i čuvanja za buduće generacije. Vidi: »Zaštita i iskorišćavanje zemljišta u Jugoslaviji«, »Ekonomika poljoprivrede«, Beograd, 1983. godina, str. 10.

[19] Prema Senghoru: »Najveće nejednakosti ne nalaze se više među klasama nego među nacijama«. Citiramo prema R. Supeku, »Ova jedina zemlja«, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 51.

[20] S tim u vezi podsetio bih na komentar italijanskog autora Lampendusa u romanu »Leopard«: »Ako ne želimo išta da promenimo sve će se promeniti«.

»A sada je već pet minuta do dvanaest. Postoje realni izgledi da se Zelena revolucija, ukoliko ne ostvari obećanja pretvori u Crvenu, tj. krvavu revoluciju. Siromašni postaju sve siromašniji, a bogati sve bogatiji. Odnosi između njih se sve više zaoštravaju«. Prema G. Borgstrom-u, »The green revolution focal points, global food strategy«, »Macmilan Publishing« — New York — 1973, p. 258.

Digitized by Google

Anatolij Pavlovič Butenko

Koncepcija ubrzanja — njena suština i putevi realizacije*

...Koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvoja izražava suštinu generalne linije, koja čini osnovu temeljnih dokumenata, donetih na 27. kongresu KPSS... U okviru celokupne političke partije, njene generalne linije, ova koncepcija ne obuhvata pojedinačni zaključak — pa bio on i veoma značajan, niti određeni stav ili izolovano uzete opšte zakonitosti, nego podrazumeva nešto više — upravo uzajamno povezan sistem znanja i stavova o celovitom, složenom i kompleksnom procesu ili pojavi...

Samo se po sebi razume da pretvaranje marksističkog poimanja neke složene pojave u koncepciju već pretpostavlja, ako ne iscrpnu, a onda dosta zasnovanu i višeslojnu analizu date pojave. Zbog toga takve nove koncepcije, za razliku od novih ideja, ne nastaju zahvaljujući trenutnom nadahnuću, nego se formiraju na osnovi niza novih ideja, izučavanja životnih protivrečnosti i novih zakonitosti, sa dosta širokom teorijskom i faktičkom bazom.

---

* Anatolij Pavlovič Butenko jedan je od vodećih naučnika koji daje značajan doprinos sadašnjim procesima preispitivanja i prestrojavanja u SSSR. Ovo je izvod iz njegovog izlaganja, održanog u proleće 1986.

Digitized by Google

U okviru ove teme zadržaćemo se na dva pitanja: 1. nastajanju i neophodnosti koncepcije ubrzanja i 2. na sadržaju koncepcije i sredstvima za njenu realizaciju.

1. Nastajanje i neophodnost koncepcije ubrzanja

Ideja ubrzanja, koja je nastala iz protivrečnosti realnog života, ali ne odjednom, nego postepeno, sve dubljim osmišljavanjem situacije — prerasla je u razvijenu, utemeljenu i dosta razrađenu *koncepciju ubrzanja* socijalno-ekonomskog razvitka zemlje.

Kako se formirala ova koncepcija?

Materijalna osnova tog spoznajnog procesa vezuje se za nastale sve zaoštrenije protivrečnosti između objektivnih potreba (i mogućnosti) dinamičnog progresa zemlje i postepenog snižavanja stope rasta sovjetske privrede. Zaoštravanje te protivrečnosti postalo je sve uočljivije i sve se negativnije odražavalo na rešavanje kako unutrašnjih tako i međunarodnih zadataka Sovjetskog Saveza, te ga je podsticalo ka traženju izlaza.

Zbog čega je nastala takva nepovoljna situacija?

Samokritički analizirajući stanje, »rukovodstvo KPSS — rečeno je na XXVII kongresu partije — smatra svojom obavezom da pošteno i otvoreno partiji i narodu govori o našim slabostima u političkoj i praktičnoj aktivnosti, o nepovoljnim tendencijama u privredi i u socijalno-duhovnoj sferi, te o uzrocima takvih pojava«.[1]

Već u šezdesetim godinama počelo se osećati da ekonomski sistem zemlje, koji je prilagođen ekstenzivnim faktorima rasta, sve više iscrpljuje svoje mogućnosti u smislu uspešnog razvitka, slabo stimuliše rast proizvodnih snaga, ne doprinosi brzom naučno-tehničkom progresu ni aktivizaciji ljudskog faktora. U cilju otklanjanja ovih prepreka, septembarski plenum CK KPSS (1965) doneo je odluku »O poboljšanju upravljanja industrijom i o usavršavanju planiranja i snažnijem ekonomskom stimulisanju industrijske proizvodnje«. Međutim, ta odluka kojom je započela ekonomska reforma, kao i sama reforma, nije se zasnivala na kompleksnom i dubokom uvažavanju *svih* faktora koji koče razvitak, nije u potrebnoj meri vodila računa o tome da je reč o korenitoj, a ne delimičnoj promeni celokupne ekonomske i socijalne situacije. Zbog toga preduzete mere nisu mogle ni da obezbede niti da dovedu do neophodnog zaokreta u privrednoj evoluciji: već tada se, krajem 60-tih godina, nad stopama ekonomskog rasta nadnela velika opasnost. Zadaci razvitka privrede u devetoj petoljetki (1971—1975) nisu izvršeni.

Reklo bi se, upravo u takvoj situaciji kada preduzete mere ne donose očekivane rezultate i nastupa vreme da se temeljno

[1] Materialy XXVII s'ezda KPSS, Politizdat, Moskva, 1976, str. 4.

Digitized by Google

razmotri stanje, da se otkriju uzroci stagnacije a zatim i postepenog usporavanja privrednog rasta, kao i neefikasnosti usvojenih mera. Međutim, tadašnje rukovodstvo pošlo je drugim putem: opredelilo se za prećutkivanje nastalih problema. Pošto je upoređivanjem stopa rasta u devetoj u odnosu na osmu petoljetku otkrivena neželjena tendencija i neuspeh pokušaja da se ona prevaziđe, rukovodstvo je odlučilo da pođe putem isticanja »stabilnosti rasta« i prikazivanja »apsolutnog prirasta«. »Ako se uzmu u obzir opšti rezultati devete petoljetke — govorio je Brežnjev — onda kao glavno treba istaći da je samopregornim radom sovjetskog naroda, koji usmerava partija u okviru svoje organizatorske aktivnosti, obezbeđen stabilan privredni rast. Osnovni socijalno-ekonomski zadaci petoljetke su izvršeni. Rezultati petoljetke postaju naročito impozantni ako ih ocenjujemo sa stanovišta koliko je tokom ovih godina povećana ekonomska moć zemlje, koliki je bio apsolutni prirast.«[2]

Apsolutni prirast bio je, nesumnjivo, impozantan. Ali takva »propaganda uspeha« koja prikriva probleme upravo je i predstavljala »propagandno ulepšavanje stvarnosti« što je posle toga često osuđivano. Prirodno je da su se, pri takvom pristupu, glavni uzroci usporavanja rasta, a koji su bili povezani s nevođenjem računa o korenitoj promeni situacije i s nepreduzimanjem potrebnih mera, održali i u narednom periodu.

Zbog toga u drugoj polovini 70-ih godina teškoće ekonomskog razvitka nisu otklonjene, nego su, naprotiv, počele još snažnije da se osećaju. Godine 1979. doneta je nova odluka CK KPSS i Ministarskog saveta SSSR o daljem usavršavanju privrednog mehanizma i o poboljšanju sistema planiranja; međutim, ni to nije moglo izmeniti rezultate desete petoljetke, čiji zadaci takođe nisu izvršeni. I ne samo to, opadanje stopa ekonomskog rasta (sa 7,4 i 7,5% u devetoj petoljetki na 4,2 i 4,5% u desetoj)[3] ranijim metodom više nije bilo moguće prikrivati. Međutim, učinjen je pokušaj da se tako postupi, ali na odavno oprobani način: na XXVI kongresu KPSS (1971) rezultati ekonomskog razvitka zemlje nisu više iskazivani za petoljetku nego za ceo period 70-ih godina, što je, prirodno, opet omogućavalo famoznu »propagandu uspeha«, ali nije pružalo tačnu predstavu o ekonomskom razvoju tokom poslednje petoljetke, kada su stope rasta u stvari opale gotovo za polovinu.

Štaviše, izostajanje potrebne analize opštih problema razvitka zemlje, u njihovoj uzajamnoj povezanosti, sve se snažnije ispoljavalo u teškoćama snabdevanja, što je već svedočilo o greškama učinjenima u proračunu i u toj oblasti. Na brzinu donet Program snabdevanja prehrambenim proizvodima nije se zasnivao na temeljnoj analizi uzroka, grešaka i proračuna koji su doveli do toliko teške situacije u ovoj oblasti, pa je to nužno dola-

[2] Materialy XXV s'ezda KPSS, Moskva, 1976, str. 35.

[3] Prve cifre označavaju godišnju stopu rasta nacionalnog dohotka, a druge — godišnju stopu rasta industrijske proizvodnje.

Digitized by Google

zilo do izražaja i u karakteru preduzimanih akcija: parole i apeli često su zemenjivali stvarno potrebne mere.

Brežnjev je umro novembra 1982, kada se privreda zemlje po godišnjoj stopi rasta nacionalnog dohotka (2,6%) nalazila na najnižoj tački, a opšta privredna situacija u zemlji nastavila da se pogoršava.

Na novembarskom plenumu CK KPSS (1982) rukovodstvo Partije, sa Andropovim na čelu, shvatajući svu složenost situacije, istaklo je *ideju ubrzanja* razvitka. »Predviđeno je da se ubrza privredni razvoj, da se povećaju apsolutni iznosi porasta nacionalnog dohotka, poveća industrijska proizvodnja, kao i poljoprivredna, i obim trgovine na malo«, istakao je Andropov.[4]

Na toj etapi *ideja ubrzanja* još nije predstavljala *koncepciju ubrzanja* socijalno-ekonomskog razvitka, jer još nisu bili u potpunosti obezbeđeni uslovi, sredstva i sadržaj takvog razvitka, mada je niz problema i puteva za njihovo rešavanje već bilo naznačeno. Andropov je o tome govorio: »U celini, drugovi, u privredi ima mnogo akutnih zadataka. Razume se, nemam gotovih recepata za njihovo rešavanje. Ali upravo svima nama — Centralnom komitetu Partije — predstoji da nađemo te odgovore. Da ih nađemo uopštavajući sopstveno i svetsko iskustvo, akumulišući znanje najboljih radnika iz prakse i naučnika. U celini uzev, samo parolama stvar se neće pokrenuti s mesta. Potreban je veliki organizatorski rad.«[5]

Nastojeći da ojača orijentaciju na ubrzanje razvitka praktičnom aktivnošću, rukovodstvo KPSS počelo je da preduzima odlučne mere za suzbijanje nereda, za otklanjanje već ukorenjenih nedostataka. »Zahvaljujući aktivnom delovanju Partije — govorio je kasnije Gorbačov — počev od 1983. godine uspeli smo da aktiviramo rad mnogih privrednih karika i da malo poboljšamo situaciju.«[6] Međutim, nije ostvaren zaokret. Šta više, posle smrti Andropova, početkom 1984. godine, ekonomska i politička situacija u zemlji nastavila je da se pogoršava: greške, promašaji i nedostaci, koji su se ukorenili u privredi, sve očiglednije su počeli da prerastaju u stagnaciju i da se iskazuju kao deformacije.

Novo rukovodstvo Partije, kojem je na čelu bio Černjenko, više puta je isticalo da su »uspesi sovjetske privrede dospeli do granice njenog ekstenzivnog razvitka«[7], govorilo je o rezervama što se kriju u »neophodnom i neodložnom *ubrzanju* razvitka zemlje«.[8] Međutim, nije postojala potrebna analiza situacije u zemlji, niti su utvrđivani putevi i sredstva za ostvarivanje ubrzanog razvitka i, što je najvažnije, nisu preduzimane odgovarajuće

[4] J. V. Andropov, Izbrannye reči i stat'i, Moskva, 1973, str. 209.
[5] Isto, str. 212.
[6] M. S. Gorbačov, prilog u časopisu »Komunist«, br. 7/1985, str. 6.
[7] Videti: »Kommunist«, br. 18/1984, str. 10.
[8] Isto, str. 15.

Digitized by Google

mere. Neizbežna posledica ovakvih apela, koji nisu bili potkrepljeni akcijama, bilo je kretanje po inerciji — razvitak ekonomike se i dalje zasnivao na ekstenzivnim faktorima, što je vodilo pogoršanju ekonomske situacije.

Černjenko je umro u martu 1985. godine kada su stope ekonomskog rasta, bile nešto više u odnosu na one najniže u 1982, što je bilo postignuto naporima što su ulagani tokom 1983. godine.

Gorbačov je na martovskom plenumu CK KPSS (1985), imajući u vidu apele svojih prethodnika da se ubrza ekonomski razvitak, rekao: »Strateška linija, razrađena na XXVI kongresu i poslednjim plenumima CK... bila je i ostaje nepromenjena. To je linija ubrzavanja socijalno-ekonomskog razvitka zemlje i usavršavanja svih područja društvenog života. Reč je o preobražaju materijalno-tehničke baze proizvodnje. Reč je i o usavršavanju sistema društvenih odnosa, pre svega ekonomskih. Reč je i o razvitku samog čoveka, o kvalitativnom poboljšavanju materijalnih uslova njegovog života i rada i njegovog duhovnog bića«.[9]

Od tog vremena, tj. posle njenog afirmisanja i utvrđivanja na plenumima CK KPSS (marta i aprila 1975), *ideja* ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka zemlje počela se postepeno dopunjavati analizom postojećih uslova i celokupne situacije, uz definisanje puteva i sredstava njene realizacije, a sve potpunijim otkrivanjem sadržaja ubrzanja, počela je prerastati u *koncepciju* ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka sovjetskog društva.

Koncepcija ubrzanja, koja se, u osnovi, formirala, postala je predmet široke propagande. Međutim, za stvarni razvitak to je sasvim nedovoljno. Marks i Engels su u svoje vreme pisali da je samo ideja rekonstrukcije društvenog života, ideja zaokreta nedovoljna, da su još neophodni materijalni uslovi za njeno ostvarivanje, pa i društvena potreba za realizaciju odgovarajuće ideje ili koncepcije, da je samo to u stanju da je pretvori u ostvarljivu socijalnu neminovnost. U tom slučaju, pisali su oni, ako nema neophodnih »materijalnih elemenata, onda... za praktični razvitak nema nikakvog značaja okolnost da je već stotinu puta isticana *ideja* takvog zaokreta«.[10]

Čime je, pak, uslovljena objektivna neophodnost upravo takvog — ubrzanog razvitka?

Potreba takvog kursa, njegova neophodnost diktirane su danas kako unutrašnjim tako i međunarodnim uslovima razvitka sovjetskog društva.

Okrećući se *unutrašnjem* razvitku Sovjetskog Saveza, važno je uočiti protivrečni karakter procesa u sovjetskom društvu tokom poslednjih decenija. Svakako da su i u to vreme sprovođene određene mere za postupno napredovanje zemlje. Uporedo s tim, ni za koga nije tajna da poslednje dve decenije nisu bile

[9] »Komunist«, br. 5/1985, str. 8.
[10] Marks K., Engel's F., *Sočinenija*, tom 3, str. 34.

Digitized by Google

najpovoljnije za sovjetsko društvo, a ako se govori principijelno i otvoreno, onda je to bio, izražavajući se novinarskim jezikom, »period fijaska« u razvitku. Tako je Gorbačov u referatu na aprilskom plenumu CK KPSS istakao: »Nama je potrebno, drugovi, da duboko i do kraja spoznamo nastalu situaciju i da izvučemo temeljne zaključke. Istorijska sudbina zemlje i pozicije socijalizma u savremenom svetu umnogome zavise od toga kako ćemo ubuduće voditi celu stvar«.[11]

Prvo, tokom 70-ih i početkom 80-ih godina, usled inertnosti centralnih partijsko-državnih organa, problemi u razvoju zemlje gomilali su se brže nego što su rešavani, zbog čega su i počele da se sve snažnije manifestuju znaci stagnacije. »Situacija je zahtevala promene, ali u centralnim, pa čak i u lokalnim organima preovladavala je svojevrsna psihologija: nekako poboljšati stvari, ali ništa ne menjati. No tako se ne može, drugovi. Kao što se kaže, ako se zaustaviš i za trenutak, zaostaćeš kilometrima. Ne treba bežati od rešavanja sazrelih problema. Takva pozicija suviše skupo staje zemlju, državu i Partiju. I hajde da o tome najglasnije progovorimo!«[12] Prenebregavanje postojeće situacije i nerešavanje sazrelih problema, nepreduzimanje stvarno neophodnih mera doveli su do toga da su se u društvenom životu, u svim njegovim sferama — od privrede do ideologije — počele gomilati i brzo širiti negativne pojave i izopačavanja čije je održavanje dovelo do stagnacije i čak do određenih deformacija, sa svim pogubnim posledicama po socijalizam. »Određene deformacije koje su nastale poslednjih godina u ekonomskoj sferi, — rekao je član Politbiroa i sekretar CK KPSS Ligačov — negativne pojave u socijalnoj oblasti i u moralnoj klimi, u stilu i metodima rukovođenja, nužno su se, prirodno, ispoljile i na ideološkom frontu. To se, pre svega, izražavalo u tome da se naša propaganda nije uvek uključivala u rešavanje čvornih problema ekonomskog i socijalnog razvitka. Pitanja koja su pogađala trudbenike vremenom su ostajala bez odgovora«.[13]

Odmah želim istaći da »određene deformacije, koje su nastale poslednjih godina u ekonomskoj sferi«, sovjetsko rukovodstvo prvi put priznaje da postoje u sovjetskom društvu. U čemu se te deformacije ogledaju?

Ako se govori o određenim deformacijama u ekonomskoj sferi, onda valja reći da su se one najsnažnije ispoljile u upravljanju — u širenju birokratizma i resorske uskogrudosti, u zamenjivanje principa demokratskog centralizma birokratskim centralizmom, a na takvu je opasnost u svoje vreme upozoravao još Lenjin. Suštinu nastale situacije dobro je okarakterisala »Pravda«, koja je pisala: »Nema sumnje, tokom mnogih godina, zbog

[11] »Kommunist«, br. 7/1985, str. 6.

[12] Materialy XXVII s'ezda, str. 4.

[13] E. K. Ligačev, Raditi stvaralački, prevladavati nedostatke, »Pravda«, 21. novembra 1985.

Digitized by Google

niza razloga, u sistemu ekonomskog upravljanja nastala je ogromna hijerarhija sa mnoštvom karika, naslagalo se ogromno ‚klupko' — kako se govorilo u davna vremena — raznovrsnih ograničenja — sitničarenja i oštrih normi resorskog i vanresorskog karaktera. One često praktično dovode do toga da je nemogućno ispoljavati stvarnu poslovnu inicijativu, jer se time dolazi mahom u sukob sa postojećim direktivama«.[14]

Drugo, stagnacija centara upravljanja, kada je, zbog, pre svega, subjektivnih slabosti, praktično delovanje partijskih i državnih organa zaostajalo u odnosu na zahteve vremena i samog života«[15], a sazrela pitanja nisu rešavana, prevaziđeni elementi društvenih odnosa i zastarele forme i metodi upravljanja ne samo da su se održavali nego su se pretvarali u kočnicu razvitka, te su uslovljavali suštinsko usporavanje ekonomskog rasta. Dok je u osmoj petoljetki (1966—1970) godišnji rast nacionalnog dohotka iznosio 7,8, a u industriji 8,5%, on je u devetoj petoljetki dostizao 7,4 i 7,5%, a u desetoj petoljetki samo 4,2 i 4,5%, da bi u 1982. godini pao na svega 2,6 i 2,9%.

Treće, neizbežna posledica takvog opadanja dinamike ekonomskog rasta bilo je uočljivo usporavanje, a povremeno i stagnacija porasta blagostanja trudbenika. »Nastao je veliki raskorak između društvenih potreba i dostignutog nivoa proizvodnje, između platežno sposobne tražnje i njenog materijalnog pokrića«, rečeno je na kongresu.[16] Sa svom snagom se ispoljio potpuni neuspeh u snabdevanju stanovništva prehrambenim proizvodima, usled čega je morao biti donesen poseban Prehrambeni program (1981), ali ni tada nije dato potrebno objašnjenje niti su navedeni uzroci teške situacije vezane za prehrambene proizvode.

Četvrto, ukorenjivanje deformacija, sve više nedostataka i širenje negativnih pojava u mnogim sferama društvenog života pretili su ne samo daljim usporavanjem socijalno-ekonomskog razvitka nego i težim posledicama, jer su se ti nedostaci uočavali, na mnoge od njih je i ukazivano, ali se nisu nalazila potrebna sredstva da se otklone negativne tendencije koje su se gomilale. »Bilo bi nepravedno smatrati — rekao je član Politbiroa Čebrikov — da je sve što se dešavalo ostajalo izvan našeg vidnog polja. Ne, nedostaci su uočavani, o njima se govorilo, apelovalo se da se otklanjaju. Pa ipak, situacija se nije menjala nabolje«.[17]

Konstatujući ove negativne strane unutrašnjeg razvitka sovjetskog društva, ne možemo se na tome zaustaviti: važno je otkriti izvore takve situacije, karakter njenih protivrečnosti, jer

[14] Videti: »Pravda«, 3. decembra 1985.

[15] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 4.

[16] Isto, str. 23.

[17] Videti: »Pravda«, 8. novembra 1985. »Apela i razgovora o tome nije bilo malo, ali su stvari praktično stajale na mestu«, rekao je Gorbačov na 27. kongresu KPSS (Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 23).

Digitized by Google

protivnici socijalizma, koji sve to prikazuju kao organske poroke socijalizma, nastoje da dokažu da je stanje nemogućno izmeniti, a time ukazuju i na iluzornost nadanja u ostvarivanje bržeg socijalno-ekonomskog razvitka.

KPSS u svojim dokumentima polazi od toga da glavni uzrok nastale situacije i njome uslovljenog usporavanja socijalno-ekonomskog razvitka zemlje *nije objektivne prirode,* nije nešto što je svojstveno samoj suštini socijalističkog poretka, nego *subjektivne,* što je povezano sa svesnim delovanjem ljudi. »Osnovno je — rečeno je na kongresu — da mi nismo pravovremeno dali političku ocenu izmenjene ekonomske situacije, nismo shvatili svu oštrinu i neodložnost prelaska ekonomike na put intenzivnog razvitka, uz svestranu primenu dostignuća naučno-tehničkog progresa u privredi«.[18] To je bilo uslovljeno izostajanjem potrebnih svesnih akcija u cilju suprotstavljanja usporavanju napredovanja sovjetskog društva. Na to je ukazano i u Programu KPSS, gde se govori i o nizu nedostataka upravo u svesnom delovanju, što je tokom 70-ih i 80-ih godina »sprečavalo potpunije iskorišćavanje mogućnosti i preimućstava socijalističkog uređenja i usporavalo napredovanje«.[19] U nizu istupanja sovjetskih rukovodilaca konkretizuju se ovi subjektivni uzroci.

Među njima je na prvom mestu sporost razmišljanja i delovanja rukovodstva, koje je bilo bez kontrole, stagnacija najviših centara upravljanja, koja se ispoljavala u tome da su se sve više gomilali, a pri tom se odugovlačilo s rešavanjem ključnih, principijelnih problema društvenog razvitka, da se ukorenjivao i počeo da dominira princip: »Nadajmo se poboljšanju, ali ništa ne menjajući!« I sve se to dešavalo u vreme kada su se objektivni uslovi privređivanja suštinski promenili i zahtevali neodložnu razradu i sprovođenje krupnih mera usmerenih na rekonstrukciju privrede! »Svi smo mi osećali — rekao je Čebrikov — da su se tokom određenog vremena, mada se napredovanje nastavljalo, u zemlji nagomilali problemi, a odlaganje njihovog rešavanja donosilo je sobom ekonomske i socijalne teškoće. Usporen je porast produktivnosti rada i opšti razvitak proizvodnje...«[20]

U takvoj situaciji, kada se nije uzimala u obzir promena celokupne situacije, niti su se preduzimale potrebne mere, pojačale su se, prirodno, negativne pojave i u nižim karikama upravljanja: izostajanje odluka iz centra dovodilo je do sve veće resorske uskogrudosti, nemogućnost da se u takvim uslovima uspešno izvršavaju postavljeni zadaci izazivala je bojažljivost, neprihvatanje rizika i zavaravanje; vrhovi su svojom neaktivnošću usađivali kod kadrova konzervativizam i strah od svega

[18] Isto, str. 22—23.
[19] Programma KPSS, Moskva, 1985, str. 29; Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 139.
[20] »Pravda«, 8. novembra 1985.

Digitized by Google

novog. Kao posledica toga, uočio je Čebrikov, »na različitim nivoima upravljanja ispoljile su se negativne pojave — resorska uskogrudost, bojažljivost, zavaravanje. Jedan deo kadrova izgubio je sposobnost da pravovremeno oseti potrebe za reformama i novinama koje diktira život. Počeo se javljati strah od smelih odluka, kao i birokratizam i konzervativizam. Govoreći istinu, to se nepovoljno odražavalo na situaciju«.[21]

Bez uklanjanja deformacija, negativnih pojava i grešaka, bez prevazilaženja pasivnosti i inertnosti i bez zaokreta u ekonomskom razvitku teško se moglo očekivati rešavanje najbitnijih problema razvitka sovjetskog društva. Takve su osnovne *unutrašnje* okolnosti i uslovile potrebu kursa na ubrzanje socijalno-ekonomskog razvitka i čine ga nasušnom potrebom.

Ako pak govorimo o *međunarodnim uslovima* onda je potrebno ovde uzeti u obzir sledeće. Pre četvrt veka, kada je usvojena ranija redakcija trećeg Programa KPSS, međunarodna situacija bila je složena. Vojnostrateški paritet između zemalja Varšavskog ugovora i bloka NATO tada nije bio postignut. Za proteklih 25 godina, bez obzira na svu složenost situacije i mnogobrojne provokacije imperijalizma, uspeli smo da ostvarimo promenu u međusobnom odnosu snaga na svetskoj areni, i to u korist socijalizma, kako agresivnim snagama imperijalizma ne bismo dopustili da gurnu svet u provaliju rata. Između snaga SSSR-a i SAD, Varšavskog ugovora i NATO-a uspostavljena je približna vojno-strateška ravnoteža. To je stvarno istorijsko dostignuće realnog socijalizma, koje je omogućilo da se zaštiti i učvrsti mir, da se obuzdaju snage agresije i imperijalizma. »U očuvanju te ravnoteže je pouzdana garantija zaštite mira i međunarodne bezbednosti«, istakao je Gorbačov. Upravo na osnovi takve promene odnosa snaga u korist socijalizma u 70-im godinama bio je ostvaren zaokret od hladnog rata ka popuštanju međunarodne zategnutosti. Međutim, posle toga su i na tom području nastali problemi.

Prvo, usporavanje ekonomskog rasta u Sovjetskom Savezu bilo je praćeno analognom tendencijom u svetskoj socijalističkoj zajednici, što nije ostalo bez posledica po odnos snaga u svetu. Još je na 26. kongresu KPSS rečeno: »Poslednje godine nisu bile najpovoljnije za privredu niza socijalističkih zemalja«.[22] U stvari, dok je u godinama petoljetke 1971—1975. prosečan godišnji porast industrijske proizvodnje u zemljama-članicama SEV-a iznosio 7,4%, a nacionalnog dohotka 5,7%, u sledećoj petoljetki ta stopa je svedena na 4,4 i 4,2%, a 1980—1984. na svega 3,3 i 3,2%. Zbog nedostajanja energije, nastajali su prekidi u proizvodnji, a ponegde su i veoma dugo trajali.

Drugo, u nizu socijalističkih zemalja usporen je, a u pojedinim zemljama prosto je zaustavljen rast životnog standarda

[21] »Pravda«, 8. novembra 1985.
[22] Materialy 26. s'ezda KPSS, str. 7.

Digitized by Google

stanovništva, sve češće su nastajali prekidi u redovnom snabdevanju stanovništva deficitarnim proizvodima, takvih proizvoda bilo je sve više.

Treće, u uslovima gomilanja negativnih pojava i socijalnih deformacija, učestale su političke i ekonomske krize i društveno-politički konflikti u socijalističkim zemljama: posle događaja u DR Nemačkoj 1953, političke krize u Poljskoj 1956, i kontrarevolucije u Mađarskoj 1956. godine, zbili su se krizni događaji u Poljskoj 1966, izbila je kriza uz pokušaj kontrarevolucije u Čehoslovačkoj 1968, kriza u Poljskoj 1970, krizni događaji na Kosovu u Jugoslaviji, kriza u Poljskoj 1976, najdublja ekonomska i politička kriza 1980—1982. godine u Poljskoj itd.

Četvrto, koristeći ekonomske i političke teškoće u svetu socijalizma i veliku finansijsku zaduženost socijalističkih zemalja, imperijalizam je pokušao da dovede u zavisnost privrede pojedinih socijalističkih zemalja od snabdevanja proizvodima Zapada, i u tome je postigao određene rezultate.

Ocenjujući nastalu situaciju u socijalističkom svetu kao veoma povoljnu za kapitalizam, smatrajući da se odnos snaga u svetu menja u njihovu korist, imperijalistički krugovi, a pre svega SAD, počeli su da napuštaju politiku detanta i prihvatili su orijentaciju: koristeći usporavanje ekonomskog rasta socijalizma, nastojali su da poremete ostvarenu ravnotežu, da obezvrede vojnostrateški paritet i postignu stratešku nadmoćnost.

Takav razvoj međunarodne situacije takođe je zahtevao prevazilaženje nepovoljnog stanja u zemlji — ubrzavanjem socijalno-ekonomskog razvitka Sovjetskog Saveza i ostalih socijalističkih zemalja, pored ostalog i zbog toga da se ne bi dozvolilo ostvarivanje »vojne nadmoćnosti nad nama«.[23]

Prema tome, »kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu, koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka dobila je »najveći politički, ekonomski i socijalni značaj«.[24]

2. *Sadržaj koncepcije ubrzanja i sredstava njene realizacije*

Pređimo na drugo pitanje — na sadržaj koncepcije ubrzanja i na sredstva za njenu realizaciju.

U Političkom izveštaju CK KPSS, podnesenom na 27. kongresu Partije, Gorbačov je rekao: »Šta mi podrazumevamo pod ubrzanjem? Pre svega povećanje stopa ekonomskog rasta. Ali ne samo to, njegova suština je u novom kvalitetu rasta«.[25]

U Programu KPSS, koji otkriva tu suštinu, o razmatranoj koncepciji se kaže: »To je strategijski kurs partije, usmeren na kvalitativni preobražaj svih oblasti života sovjetskog društva;

[23] M. S. Gorbačov, Korennoj vopros ekonomičeskoj politiki partii, Moskva, Politizdat, 1985, str. 5.
[24] Isto, str. 6.
[25] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 21.

Digitized by Google

na korenito obnavljanje materijalno-tehničke baze na osnovi dostignuća naučno-tehničke revolucije; unapređivanje društvenih odnosa, a u prvom redu ekonomskih; na ostvarivanje dubokih promena u sadržaju i karakteru rada i u materijalnim i duhovnim uslovima života ljudi, kao i na puno angažovanje celokupnog sistema političkih, društvenih i ideoloških institucija«.[26] Dalje, Program Partije konkretizuje zadatke koji su povezani s koncepcijom ubrzanja, i to u *četiri sfere:* ekonomskoj, socijalnoj, političkoj i duhovnoj.[27]

Takav kompleksni karakter koncepcije ubrzanja ponekad dovodi do pogrešnog shvatanja njenog istorijskog mesta: može se čuti mišljenje da je, navodno, koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka zamenila koncepciju razvijenog socijalističkog društva. Takvo mišljenje je neprihvatljivo, jer se te dve koncepcije uzajamno ne isključuju. Stvar je u tome što je koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka *strateško sredstvo* za realizaciju koncepcije usavršavanja socijalizma, te zbog toga prvu koncepciju ne treba suprotstavljati onoj drugoj, ne treba ih staviti jednu iza druge ili jednu umesto druge, kao što ne treba suprotstavljati *sredstvo* i njegov *rezultat.*

Uporedo s tim, pošto koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka nije taktičko, nego *strateško,* trajno sredstvo, onda oni njegovi glavni elementi koji treba da obezbede ubrzanje razvitka, zamenjujući zastarele karike društvenog mehanizma, sami postaju dugoročni, a neki od njih i permanentno deluju, tj. postaju delovi samog društvenog organizma, karakterišući samim tim njegove promene, ili, preciznije, njegovo usavršavanje. U samoj stvari: neophodne promene socijalnih odnosa (tj., pre svega uslova reprodukcije radne snage, njenog obrazovanja, kulture, uslova rada i života) i promene političkog sistema (tj., pre svega, ostvarenje socijalističkog samoupravljanja naroda, razvitak neposredne i posredne demokratije) — koje su neophodne za ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvitka — sve te promene što su usmerene na aktiviranje ljudskog faktora, uzete same za sebe i zajedno sa svojim rezultatima, deluju i kao uslov ubrzavanja i kao svesno uvedena i dugoročna obeležja budućeg razvitka, posredstvom kojih se upravo i realizuje plansko i svestrano usavršavanje socijalističkog društva i njegovo podizanje na kvalitativno novi stepen.

Teško da je potrebno zadržati se na sva četiri, napred naznačena područja obuhvaćena realizacijom koncepcije ubrzanja: na ekonomskom, socijalnom, političkom i duhovnom. Dodirnuću samo dva: privredu i politiku, i to ne samo zato što su ona organski povezana nego i stoga što ovde ima najviše i teškoća i nerešenih pitanja.

U *privredi* pred sovjetskim ljudima je zadatak podizanja ekonomike na principijelno novi naučno-tehnički i organizacio-

[26] Isto, str. 139—140.
[27] Isto, str. 140.

Digitized by Google

no-ekonomski nivo, prevođenja privrede na put intenzivnog razvitka. Neophodno je dostići »najviši svetski nivo produktivnosti društvenog rada, kvaliteta proizvodnje i efikasnosti privređivanja«, što pretpostavlja da se do kraja 2000. godine »udvostruči proizvodni potencijal zemlje uporedo sa njegovom korenitom kvalitativnom obnovom«.[28] Na tom »putu ka najvišoj produktivnosti rada u predstojećem petnaestogodišnjem periodu ona treba da se poveća 2,3—2,5 puta«.[29]

Kako ostvariti te ekonomske zadatke?

Program KPSS, u novoj redakciji, polazi od toga da su za to potrebne *tri* stvari: prvo, ubrzanje naučno-tehničkog progresa; drugo, prestrukturiranje društvene proizvodnje i, treće, usavršavanje socijalističkih proizvodnih odnosa i sistema upravljanja i metoda privređivanja.

Dok o prva dva momenta već postoje nekakve praktične, makar približne, procene, kad je reč o trećem momentu — najvažnijem — o usavršavanju proizvodnih odnosa, sistema upravljanja i metoda privređivanja — meni se čini zasad još nije dovoljno jasan karakter predstojećih promena. Međutim, kao što pokazuje negativno iskustvo 70-ih i početka 80-ih godina, samo apeli nisu dovoljni. Očigledno, potrebno je smelije otkrivati i otklanjati uzroke koji su usporavali i danas još usporavaju napredovanje. Njih valja tražiti u konzervativizmu, zaostajanju i zastarelosti nekih karika ekonomskog i političkog sistema. Ponešto je o tome već rečeno.

Pri otkrivanju uzroka usporavanja ekonomskog rasta i određivanju sredstava za uklanjanje tih negativnih tendencija Partija je otvoreno i samokritički govorila o greškama i propustima u toj oblasti, tačnije, o slabom uvažavanju dijalektike proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, o izostajanju *svesnog i pravovremenog* obezbeđivanja sklada između proizvodnih odnosa i nivoa razvitka proizvodnih snaga, o karakteru rada.

Istupajući krajem 1984. godine na naučnoj konferenciji, Gorbačov je rekao: »Sklad proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga ne reprodukuje se sam po sebi, nego zahteva neprekidni celishodni rad na usavršavanju celokupnog ekonomskog sistema socijalizma. Posebno je važno da se o tome vodi računa u periodima dubokih kvalitativnih pomeranja u razvitku privrede. Čini se da se usporavanje privrednog rasta krajem 70-ih i početkom 80-ih godina može objasniti ne samo ukrštanjem niza nepovoljnih faktora nego i time što nije pravovremeno otkrivena neophodnost menjanja nekih obeležja proizvodnih odnosa.«[30]

Ne baš tako davno pojedini sovjetski »teoretičari« izjavljivali su da razmatranje protivrečnosti između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, kao osnovne protivrečnosti socijalizma

[28] Program KPSS, isto, str. 141.

[29] Isto, str. 142.

[30] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, Politizdat, Moskva, 1984, str. 12—13.

Digitized by Google

i osnovnog izvora razvitka, tobože ništa sobom ne donosi, sumnjali su u to da ćemo uspeti da se osetno »pokrenemo napred« obraćajući stalno pažnju na to pitanje. Nasuprot mišljenjima ovih skeptika, sada se govori drugačije. »Život nas uči — napomenuo je Gorbačov — da s velikom odgovornošću treba da razmatramo objektivnu dijalektiku razvitka proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao najvažniji izvor ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka društva. To obavezuje da se pravovremeno otkrivaju i razrešavaju protivrečnosti koje u ovoj oblasti nastaju. U socijalizmu one, razume se, nisu antagonističke. Ali, pri stagnantnom zadržavanju zastarelih elemenata proizvodnih odnosa, može nastupiti pogoršavanje ekonomske i socijalne situacije«.[31]

Danas ćute jučerašnji skeptici, sada se nešto ne čuju oni koji sumnjaju u to da je ključno pitanje u realizaciji kursa na ubrzanje socijalno-ekonomskog razvitka zemlje dosledno uvažavanje upravo dijalektike proizvodnih snaga i produkcionih odnosa i pravovremeno razrešavanje protivrečnosti koje baš ovde nastaju.* Bez toga nije moguće ostvariti ne samo ubrzanje, nego čak ni stabilni ekonomski rast. Spoznaja ovog momenta toliko je značajna da je to uneseno i u Program KPSS, u novoj redakciji. U tom dokumentu se kaže: »Neophodne pretpostavke ubrzanja socijalno-ekonomskog progresa društva jesu stalno usavršavanje proizvodnih odnosa, uspostavljanje njihovog stabilnog sklada s proizvodnim snagama koje se dinamično razvijaju, pravovremeno otkrivanje i razrešavanje neantagonističkih protivrečnosti koje nastaju između njih.«[32]

Međutim, pravovremeno otkrivati i razrešavati protivrečnosti koje ovde nastaju nije ni malo jednostavno. Zbog čega? »Na žalost — rekao je Gorbačov — protivrečnosti koje nastaju nismo uvek bili u stanju da pravovremeno otkrivamo i prevazilazimo. Često tome smetaju snaga inercije, konzervativni način razmišljanja, neznanje ili odsustvo želje da se menjaju postojeći oblici rada i da se prelazi na nove metode koji otvaraju prostor svemu onome što je napredno i što odgovara potrebama kako današnjice tako i sutrašnjice. U rešavanju tih pitanja izuzetno veliku ulogu imaju partijske, državne i društvene organizacije, kolektivi trudbenika, naučne ustanove, štampa, stvaralačka snaga kritike i samokritike.«[33]

Drugačije rečeno, sam sistem odnosa zasad ne postiže željeni sklad.

Teško je biti prorok, ali je još teže sumnjati u to da samo duboko poimanje stvarnog karaktera svojine u SSSR-u i u

---

[31] Isto, str. 13.

* U raspravama koje su se u SSSR-u vodile 1982—1984. o protivrečnostima socijalizma Butenko je zastupao stanovište da nerešavanje ove osnovne protivrečnosti može dovesti do deformacija i kriza u razvoju socijalizma, zbog čega je bio oštro osporavan i žestoko napadan. — Prev.

[32] Program KPSS, op. cit., str. 146.

[33] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, str. 13.

Digitized by Google

zemljama realnog socijalizma, i da samo krupne mere u pravcu njene dalje stvarne, a ne formalne, socijalizacije mogu da pokrenu stvari s mrtve tačke i da obezbede stvarno ubrzanje, stvarno brzi progres socijalizma.

I u zaključku nekoliko reči o političkoj sferi, o promenama u oblasti *politike*. Kao što je poznato, u toj je sferi postavljen zadatak što potpunije realizacije *socijalističkog samoupravljanja naroda*. Pokušaji da se postojeći politički sistem kod nas predstavi kao već potpuno realizovano socijalističko samoupravljanje naroda — mislim da ne samo što ne koriste nego i nanose štetu. Ako bi bilo tako, čemu onda uopšte isticati takvo samoupravljanje kao programski zadatak?

Smatram da istina leži u nečem drugom. Mi ćemo delovati u skladu s marksizmom ako ideje samoupravljanja naroda povezujemo sa takvom formom vlasti naroda u kojoj se upravljanje svim društvenim poslovima ostvaruje ne samo u interesu naroda (posredstvom njegovih babica) nego od strane samog naroda, to jest samih trudbenika i shodno njihovoj volji. Drugačije rečeno, to je takvo upravljanje u kojem trudbenici ne prenose funkcije vlasti koje njima pripadaju na svoje predstavnike, pošto te funkcije trudbenici sami vrše, pa zbog toga ovde postepeno iščezava »posebni državni aparat« koji je odvojen od društva, a predstavnička demokratija *već* se povlači, iako *još* nije konačno ustupila svoje mesto neposrednoj demokratiji. Sve to postaje moguće tek tamo i tada gde je, i kada je, u osnovi i pretežno već obezbeđeno učešće *svih trudbenika bez izuzetaka* u donošenju i sprovođenju odluka, to jest u upravljanju društvenim poslovima.

Očigledno je da naše društvo još nije ostvarilo takvo stanje stvari. U uslovima socijalizma, kada se još održava klasna podela društva, kao i politika i politička vlast, upravo i treba da bude obezbeđeno ne komunističko, nego »socijalističko samoupravljanje naroda«, koje *još* ima politički karakter, ali *već* predstavlja takav demokratski sistem upravljanja državnim i društvenim poslovima koji deluje ne samo u korist trudbenika nego i preko samih trudbenika.

Ostvarivanje »vlasti preko samih trudbenika«, u uslovima usavršavanja socijalizma, uz prihvatanje linije potpune realizacije socijalističkog samoupravljanja naroda, upravo i zahteva istinski razvitak demokratije, što danas uslovljavaju mnoge, a pre svega dve okolnosti. U socijalizmu su svi trudbenici suvlasnici sredstava za proizvodnju i društvenih bogatstava, pa zbog toga od stepena i oblika njihovog učešća u vršenju njima poverene funkcije zavisi njihov odnos prema društvenoj proizvodnji i njihova radna aktivnost, samim tim i ceo tok ekonomskog razvitka. Osim toga, socijalistička demokratija je ne samo sredstvo upravljanja ekonomskim razvitkom nego i oblik slobodnog izražavanja mišljenja trudbenika o svim životnim pitanjima. Upravo zahvaljujući njoj i posredstvom nje razvijaju se

Digitized by Google

društvena i građanska svest čoveka — pripadnika socijalističkog društva. Zbog toga, bez usavršavanja i razvijanja demokratije, koja obuhvata sve šire mase trudbenika, nije moguć ni uspešan razvitak socijalističke privrede, ni formiranje svestrano razvijene ličnosti — člana novog društva.

Kao što je poznato, politička vlast trudbenika (diktatura proletarijata), koja je uspostavljena u toku revolucije, zbog mnogih okolnosti (nepismenost velikog dela trudbenika, politička inertnost masa itd.), u početku može da bude samo »vlast za trudbenike«, a ne odmah »vlast samih trudbenika«. Upravo zbog toga su »Marks, Engels i Lenjin razmišljali o prelazu na samoupravljanje trudbenika kao na praktični zadatak proletarijata, od trenutka njegovog dolaska na vlast.«[34] Objašnjavajući tu okolnost, Gorbačov je istakao: »Oni su osnovni sadržaj ove ideje videli u ostvarivanju realnog i praktičnog učešća sve veće mase trudbenika u upravljanju — u razradi, razmatranju, prihvatanju i sprovođenju socijalno-ekonomskih odluka«.[35] Drugačije rečeno, razgraničavajući, ali ne suprotstavljajući »vlast za trudbenike« (diktaturu proletarijata) i »vlast samih trudbenika«, ili socijalističko samoupravljanje naroda, potrebno je naglasiti da u uslovima »vlasti trudbenika« odlučujući deo funkcija vlasti ostvaruju sami trudbenici *neposredno*, po svojoj sopstvenoj volji, vršenje tih funkcija ne poverava se njihovim predstavnicima, zbog čega takva vlast i predstavlja socijalističko samoupravljanje naroda.

Upravo je ta ideja, kao osnovna za socijalističko samoupravljanje naroda, i izražena u Programu KPSS, u njegovoj novoj redakciji: »Partija se stara o tome da se u upravljanju društvom i državom dosledno ostvaruju principi socijalističkog samoupravljanja naroda, to jest da se samoupravljanje ostvaruje ne samo u interesu trudbenika nego da i zakonito, u sve većem stepenu ono postaje neposredno delo samih trudbenika, koji, po rečima Lenjina, ne znaju ni za kakvu vlast nad sobom, osim vlasti njihovih sopstvenih asocijacija.«[36]

Veoma je značajan zakonomeran karakter takvog razvitka koji je istaknut u Programu, a što zahteva njegovo svestrano izučavanje.

Pošto se sada u vezi sa sve češćim korišćenjem pojma »socijalističkog samoupravljanja naroda« povećava opasnost lišavanja tog pojma njegovog stvarnog sadržaja i kao »vlasti za trudbenike« i kao »vlasti samih trudbenika«, važno je ne gubiti iz vida osnovna obeležja jedne i druge vlasti. Kada je reč o tome da li je data vlast, koja se ostvaruje »u ime trudbenika« stvarno »vlast za trudbenike« — onda je objektivni kriterijum za odgovor na to pitanje samo jedan: *čije interese* (trudbenika ili ne) ostvaruje data vlast, pri čemu je — a to je izuzetno važno

[34] M. S. Gorbačov, Živoe tvorčestvo naroda, str. 14.

[35] Isto, str. 15.

[36] Materialy 27. s'ezda KPSS, str. 158.

Digitized by Google

i za odgovor — neophodno voditi računa o tome kako se u društvu raspodeljuje nacionalni dohodak, koji je njegov deo namenjen zadovoljenju potreba samih trudbenika, i to ne samo dalekih njihovih interesa nego životno važnih, shvatajući pod tim i njihove neposredne i perspektivne interese, dajući primat nasušnim interesima trudbenika. Mera učešća jednih ili drugih interesa u politici treba da se s vremena na vreme takođe određuje voljom samih trudbenika, njihovim neposrednim odlučivanjem.

Kada je, pak, reč o tome da li data vlast, koja funkcioniše »u ime trudbenika«, zadržava obeležja »vlasti trudbenika«, obeležja samoupravljanja naroda, onda objektivni kriterijum ovde može biti samo onaj: na osnovi *čije volje* se vlada, u kojoj meri sami trudbenici ostvaruju svoje funkcije vlasti ne prenoseći ih ni na koga; u kojim sferama društvenog života i u kom obimu oni donose konačne odluke (u preduzećima, u lokalnim okvirima i na opštedržavnom nivou). Isto tako, kao pokazatelj toga u kojoj meri »vlast za trudbenike« postaje »vlast trudbenika« — pretvara se u samoupravljanje naroda, može da bude samo, s jedne strane, proširenje *obima mase trudbenika* koji donose konačne odluke o životno važnim pitanjima, a, s druge, proširenje *obima funkcija vlasti* koje vrše neposredno sami trudbenici.

(Izbor i prevod: S. Živanov)

Digitized by Google

Stipe Šuvar: Svi naši nacionalizmi

(»Milić Rakić«, Valjevo, 1986, strana 327)

Mnogobrojnim studijama koje su objavljene poslednjih godina o raznim aspektima međunacionalnih odnosa pridružila se zbirka članaka i govora poznatog jugoslovenskog javnog radnika, profesora dr Stipe Šuvara, *Svi naši nacionalizmi*. Ova knjiga sastavljena je na osnovu izbora iz javnih rasprava, naučnih studija, koje je autor napisao i izgovorio u proteklih petnaest godina. Period između 1971. i 1986. doista predstavlja jedan od najsloženijih i najprotivrečnijih perioda u novijoj istoriji jugoslovenskog društva: početak ovog perioda karakteriše ekonomski razvoj, ali i prve oštre konfrontacije Saveza komunista sa nacionalističkim snagama politički brojnima, dobro organizovanima i spremnima na politički prevrat celokupnog društva. U daljem toku ovog perioda zaoštravaju se protivrečnosti između ekonomskih planova i njihove realizacije, te se počinju javljati prvi znaci ekonomske krize, koja sredinom osamdesetih godina dobija karakteristike duboke društvene krize. Tokom celog perioda stalno se ispoljavaju nacionalizmi, koji se javljaju sa različitim ideološkim programima, ali sa istim osnovnim ciljem za bitnim promenama državnog i društvenog uređenja Jugoslavije. U tom periodu Stipe Šuvar je obavljao niz odgovornih političkih i državnih funkcija, što ga kvalifikuje kao meritornu ličnost za ocenjivanje nacionalizama u jugoslovenskom društvu; svojom političkom aktivnošću on je i sam vodio borbu protiv različitih političkih snaga, počev od masovnog pokreta u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina pa nadalje. Knjigu u kojoj je pobrojao, kritički ocenio nacionalizme u Jugoslaviji — javnost ne može zaobići. Ovoj knjizi može se pristupiti na više načina — od klasične kritike do njenog

Digitized by Google

prihvatanja kao osnove za rasprave o aktuelnim međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji, i šire, o ulozi nacije u socijalizmu i savremenom svetu. Čini se da smo, zaokupljeni sopstvenim problemima, suviše usko posmatrali mnoge pozitivne procese nacionalne emancipacije, da nismo bili spremni da naciju sagledamo u širem kontekstu globalnih procesa u svetu. Tehnološka era donela je nove oblike alijenacije čoveka i pojačanu potrebu za trajnim vezivanjem za užu sredinu, za pripadanjem, koje omogućava potvrđivanje identiteta čoveka, naravno, pored ostvarivanja identiteta u pravno-političkom smislu, kao građanina i političkog subjekta. Ako se građanska i politička prava ostvaruju i potvrđuju na sve višoj civilizacijskoj razini, onda se i pitanje nacionalizma pojavljuje u novom svetlu. Međutim, ukoliko građanin sebe ne može da identifikuje u drugim sferama života — u radu kao odgovornog samoupravljača — i ako je pripadnost naciji postala zamena za realizaciju društvenog i političkog bića pojedinca i društvenih slojeva, onda se i nacionalno i nacionalizam spušta ispod onih ciljeva i vrednosti koje je jugoslovensko društvo sebi postavilo u pravnim aktima i političkim dokumentima. Kao političar sa velikim iskustvom, Stipe Šuvar je pokazao doslednost u borbi protiv erozije političkih vrednosti a *za* pravo marksističko vrednovanje kulturne baštine naših naroda i narodnosti. U njegovim tekstovima je izražena ideja o nužnosti stalnog otvaranja perspektive razvoju međunacionalnih odnosa, te on izbegava da polemiše sa prošlošću, primerice da pomno preispituje ispravnost odluka Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. On se više bavi aktuelnim teškoćama, a pre svega ekonomskim problemima, zaostajanjem u razvoju pojedinih regiona, kao izvorom nacionalizama u Jugoslaviji. Autor je na više mesta pokazao kako se nacija zloupotrebljava, no iz njegovih tekstova gotovo se uopšte ne vidi onaj pozitivni, emancipatorski uticaj koji je borba za nacionalni identitet imala posle drugog svetskog rata u svetu, uprkos protivrečnostima i savremenoj ekonomskoj, političkoj i civilizacijskoj krizi koja stvara ozbiljne teškoće u dnevnom političkom radu svim nosiocima progresivnih, levičarskih ideja i u zemljama sa stabilnijom ekonomskom i političkom situacijom no što je ona u Jugoslaviji. Na aktuelne međunacionalne odnose u Jugoslaviji i perspektivu njihovog rešavanja može se primeniti Lenjinova misao da se »čvrstina lanca proverava otpornošću najslabije karike«.

Autor je definisao i politički jasno diferencirao one nacionalizme koji su bili politički najaktivniji i okupili najveći broj pristalica. Između 1971. i 1986: srpski, hrvatski, slovenački, albanski nacionalizam. Ukazao je i na veoma smišljenu, dobro organizovanu delatnost islamskih fundamentalista, na postojanje crnogorskih nacionalista koji izražavaju bojazan od demografskog prodora Albanaca. Pošto je pisac naveo sve ove nacionalizme, potrebno je podsetiti na postojanje *nacionalnog nihilizma*, kao reakciju na krizu međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, na *unitarizam*. Kao opredeljenje koje je u izvesnom statističkom porastu javlja se *jugoslovenstvo*, još nedovoljno zastupljeno, ali kao ideja progresivno, jer naglašava svesnu pripadnost jugoslovenskoj zajednici. Većina tekstova koje je Stipe Šuvar objavio u knjizi nastala je u vreme političkih i idejnih borbi u Savezu komunista, i oni su naglašeno polemički. Kada se razmotri tako veliki broj negativnih društvenih pojava, iza kojih stoje konkretne političke snage i konkretni pojedinci, nameće se pitanje: šta je pozitivno socijalizam doneo naciji, a šta nacija socijalizmu? Da li su svi nacionalizmi samo istorijsko nasleđe, koje će postepeno i automatski usporavati razvoj društva, ili tu postoji nešto drugo? Najveća slabost ovih tekstova je upravo u tome što oni ne pokazuju političku i akcionu snagu Saveza komunista i rešenost da se na zauzetim sta-

Digitized by Google

novištima istrajava uprkos delovanju nacionalističkih snaga, već se stiče utisak da se u svemu vide neprijatelji — ili su neprijatelji nekome potrebni. Iz ovih tekstova ne vidi se dostignuta politička zrelost mlađih generacija, kao članova SKJ i kao građana, koja im dopušta poštovanje kulturne baštine naših naroda i narodnosti sa manje netrpeljivosti i predrasuda nego nekim starijim generacijama. Potrebno je, radi naučne istine, podsetiti da je geneza krize u kojoj se jugoslovensko društvo sada nalazi upravo u podelama, u zatvaranjima republika i pokrajina, u pretvaranju jugoslovenskog tržišta i jedinstvene privrede u osam malih, autarkičkih privreda koje nisu sposobne da izdrže konkurenciju na međunarodnom tržištu. Ove podele su bile moguće samo uz aktivno delovanje birokratskih snaga, posebno republičkih partijskih rukovodstava koja su se pojavljivala kao zastupnici republičkih/pokrajinskih interesa. S obzirom na produbljivanje sadašnje krize, teško je definisati i realizovati takvu političku i društvenu perspektivu u kojoj će biti daleko manje nacionalističkog delovanja, a znatno više realnih rezultata, izraženih kroz sledeće odnose: zdravu ekonomiju, bez cepanja i deljenja jugoslovenskog tržišta, kroz rešavanje problema nezaposlenosti, vrednovanje rada, posebno kreativnog, i ukidanje vladavine mediokritetstva, koje celokupno društvo vraća u primitivizam i zaostalost, kroz brži i dinamičniji razvoj.

U nedostatku ovih rezultata, mladi ljudi se okreću onim snagama koje unutar Jugoslavije raspiruju šovinizam. U našoj društvenoj praksi još je primenljiva Gramšijeva ocena da je »za čoveka bez ličnosti najvažnije da bude nacionalan«. Stoga je jedna od najboljih i najcelovitijih autorovih kritika nacionalizma ona upućena protiv malograđanske svesti, protiv malograđanskog mentaliteta koji zarobljava ne samo pripadnike takozvanih intelektualnih profesija već i jedan broj radnika. Najbolji odgovor, i politički i šire, bio bi ekonomska i pravna sigurnost te prosperitet koji bi ovo društvo trebalo da garantuje svim radnim ljudima. Ali, ako vodeća politička snaga društva ne može da garantuje takve rezultate, onda se mora suočavati sa pojačanim delovanjem nacionalističkih snaga. Time ne tvrdim da je nacionalizam nekakva istorijska sudbina jugoslovenskih naroda i narodnosti, već samo ističem argument koji je pisac upotrebio u nekoliko svojih izlaganja u najvišim partijskim organima — da u jugoslovenskom društvu ekonomske teškoće, po pravilu, dovode do pogoršanja međunacionalnih odnosa. Tačan je zaključak autora: »Teško je ne biti nacionalista, u tome je problem i za komuniste, za socijalistički orijentirane ljude, za humaniste svih vrsta« (str. 35). Budući da svaki pojedinac živi i deluje unutar konkretne sredine — kao radnik na određenim poslovima, kao pripadnik određene nacije, socijalnog sloja, nemoguće je da ne bude pod različitim uticajima, često i pritiscima svoje sredine. Kriza je doprinela vraćanju stare svesti (S. Šuvar podseća na Marxovu ocenu iz *18. brumairea Louisa Bonaparte*, da svest mrtvih kao móra pritiska svest živih), starih mitova i revandikacija.

Autor je iscrpno nabrojao i opisao nacionalističke snage unutar Jugoslavije (delimično i ustaško-četničku emigraciju), ali nije naveo one političke snage koje deluju već više decenija smišljeno protiv takvog uređivanja međunacionalnih odnosa kakvo je u Jugoslaviji uspostavljeno: primerice, susedne države NR Albanija i NR Bugarska, te katolička crkva.

Najargumentovaniji tekstovi u knjizi su oni eseji koji razmatraju problem nacionalizma u kulturi. Naslov jednog od tih tekstova mogao bi da bude tema za naučni skup: »I dalje se formiraju legije malograđanskih poluinteligenata« (str. 187 i dalje). Dobro utemeljena, argumentovana rasprava pokazuje da još mnogo toga mora da se uradi u jugoslovenskom društvu, da bi ono doista dostiglo razinu modernog društva,

Digitized by Google

počev od kulturnog dijaloga pa nadalje. Međutim, iz ovih polemičkih tekstova ne dobija se odgovor na jedno pitanje koje se provlači kao crvena nit i nameće se svim političkim i javnim radnicima: šta u savremenim uslovima jeste jugoslovenska kultura, koliko je njeno istorijsko nasleđe i koliko je otvorena za budućnost? Očigledno, ne postoji jedan odgovor koji bi bio utvrđen jednom zauvek, ali je obaveza i pravo svih, posebno Saveza komunista Jugoslavije, da čuvaju istorijske i kulturne vrednosti jugoslovenskih naroda i narodnosti, i da u uslovima materijalne oskudice veoma pažljivo planiraju razvoj kulture. Svakako da doprinos toj borbi za izgrađivanje kulturnog identiteta jeste borba protiv »balkanskog kompleksa«, koji je S. Šuvar pominjao u svojim tekstovima, nekritičkog imitiranja kulturnih obrazaca nekih razvijenijih zemalja.

Kada pročita ovu polemičku knjigu, čitalac je stavljen u situaciju da ozbiljnije i kritičkije razmišlja o šteti koju su nacionalizmi naneli jugoslovenskom društvu. Drugo je pitanje šta se i koliko moglo sprečiti, a praksa se danas suočava sa teškoćama koje će se reševati sporo i u nepovoljnim uslovima. Ova knjiga je dokument o jednom složenom razdoblju jugoslovenskog društva i dokaz političke borbe koju je Stipe Šuvar veoma uporno vodio protiv nacionalističkih snaga u Jugoslaviji.

Saznanje o iluziji da je socijalistička revolucija dovoljno jak garant protiv javljanja bilo kog nacionalizma u Jugoslaviji je teško, ali može biti politički otrežnjujuće i produktivno, pod jednim uslovom — da većina građana prihvata i bori se za jugoslovenski patriotizam kao osnovnu vrednost. A kako se u praksi ova ideja realizuje, to drug Šuvar bolje zna od autora ovog kratkog osvrta.

Dubravka Stajić

Miodrag Cekić: Misao u vremenu filozofske studije

(»Hegelovo društvo«, Beograd, strana 459)

Knjiga *Misao u vremenu* profesora Miodraga Cekića nastala je iz prerade njegovih filozofskih studija napisanih i objavljenih od 1956. do 1965. Reč je o »ponovo rađenim« studijama kojima je autor posvetio tri godine svoga rada i koje u izvesnom smislu predstavljaju rezime njegovih stavova o problemima i temama kojima se bavi.

Knjiga ima tri dela. U prvom delu autor se bavi pojmom filozofije, predmetom i metodom istorije filozofije. Drugi deo knjige o evolucionizmu Herberta Spensera i pragmatizmu Viljema Džemsa nešto je duži od prvog i znatno kraći od trećeg dela koji čine četiri studije: fenomenalizam Ernsta Maha, fikcionalizam Hansa Fajhingera, kritički idealizam Koena i Natorpa i fenomenologija Edmunda Huserla.

Ovakav izbor filozofskih pravaca za obradu autor je objasnio svojim »ličnim sklonostima«. Suštinska je namera autora bila da propita da li svojim sadržajem filozofske ideje mislilaca kojima se u knjizi bavi još »svetle u vremenu«. Autor, mislimo s pravom, vidi u »vremenu konačnog sudiju svake misli«, držeći, naposletku, da će vreme biti sudija i njegove »misli u vremenu«, dakle i ove njegove knjige. Po autorovom sudu, filozofska shvatanja koja je temeljno prosudio, razume se sa svoga gledišta, odjekuju u našem vremenu, jer su »današnji glavni pravci filozofskog mišljenja u zapadnom svetu«, a to su, kaže on, logički pozitivizam i filozofija egzistencije, na njima »zasnovani«. Zbog toga pisac ove knjige opravdano očekuje da će njegove studije o pomenutim filozofskim orijentacijama biti od koristi svima koji se žele dublje upoznati sa savremenom filozofijom Zapada. Jer je autor uspeo da s potpunom naučnom akribijom filozofski pro-

Digitized by Google

mišljeno zahvati na analitičan način one suštinske niti evolucionizma Spensera, pragmatizma Džemsa i teorijsko-saznajnih teorija fenomenalizma, fenomenologije, fikcionalizma i kritičkog idealizma iz oblasti filozofije nemačkog jezičkog područja koje su na određen način postale konstituensi modernog filozofskog mišljenja u Evropi našeg vremena.

Nije ovde mesto da se podrobno izloži i eventualno kritički proceni svaka studija ponaosob koja je ušla u ovu knjigu. Takav bi zadatak prevazišao predviđene okvire ovoga teksta, ali zato valja odmah reći nešto što se može odnositi podjednako na sve njih: pisane su sa žarom istinskog poznavaoca, pravog znalca materijala o kojem referiše; autor nije samo težio tome da konstatuje i utvrdi šta je šta nego i da odmeri šta je u dotičnom mišljenju već pripadalo prošlosti, šta pripada sadašnjem vremenu, a šta ima šanse da i dalje misaono sudeluje u budućnosti čoveka i njegovom naporu da osmisli svoj život u trajanju. Filozofski naboj svih ovih studija je njihova posebna vrlina. Nju valja istaći i zbog toga što je veoma čest slučaj kod mnogih autora filozofskih studija da sebe nekako stavljaju u drugi plan, da se kriju iza naučnog utvrđivanja ovih ili onih komponenti istraživanog filozofskog mišljenja, pa se onda dobija utisak kao da nije reč o filozofskom istraživanju. Ove studije uverljivo pokazuju da je o filozofskoj misli moguće pisati samo njoj primereno — filozofski. Naravno, to nije lako postići u studijama ove vrste, pogotovu ako se to hoće sprovesti kako je to učinio ovaj autor, da se utvrde ne samo istorijske, kulturne i druge okolnosti u okviru kojih je nastalo, razvijalo se i pulsiralo jedno filozofsko mišljenje nego da se ustanove uticaji, veze, spone koje je ono ostvarilo i uspostavilo.

U tom smislu smatramo osobito vrednim Cekićevo nastojanje da utvrdi uticaje filozofskih pravaca, o kojima piše, na našu filozofiju i njen razvitak. Verovatno će se mnogi iznenaditi širinom Spenserovog uticaja na neke srpske naučnike, filozofe i intelektualce, kao i zbog izvesne sličnosti njihovih ideja i idejâ tog danas ne baš mnogo pominjanog mislioca. Ne sumnjamo da je Čekić time doprineo uspešnijem izučavanju duhovnih veza između naših naučnika, pesnika i mislilaca i filozofskih ideja Zapada. Šteta je samo što autor nije učinio isti napor i u studiji o Džemsovom pragmatizmu, zbog čega je ostalo nejasno da li je njegova misao šire odjeknula na našim duhovnim prostorima. Ali, kao naknadu za taj propust, autor je prilično opširno utvrdio »odjeke Mahove filozofije kod nas«. Naročito su interesantna autorova zapažanja o kontroverzama koje su nastale povodom Maha među našim marksistima između dva rata. Poticajan je taj deo piščeve studije o Mahovoj filozofiji za buduće istraživače marksističke filozofije u našoj zemlji pomenutog razdoblja. Takođe smatramo zanimljivim i autorova razmatranja stava naših filozofa i filozofskih pisaca prema filozofskim orijentacijama koje su predmet njegovih studija. Tako je, na primer, zanimljivo izlaganje gledišta naših filozofa o fikcionalizmu Fajhingera. Pisac tvrdi da su svi, manje više, odbacivali tu filozofiju ne određujući njen pravi filozofski domet, zbog toga što su je svodili na neki drugi pravac koji je bilo »lakše« odbaciti. U izvesnom smislu ta rasprava dobija karakter odmerene i valjano zasnovane polemike s takvim odbacivanjima. U studiji posvećenoj kritičkom idealizmu Koena i Natorpa autor se osvrnuo i na odnos domaćih autora prema njima, uz kritičke opaske o njihovim stavovima. U tom pravcu, samo sada ne mnogo opširnije, Cekić daje osvrt i na recepciju Huserlove fenomenologije kod nas, ističući da je u našoj sredini Milan Damjanović na »magistralan način« prikazao Huserlovu fenomenologiju, dodajući da su njegovi tekstovi »prožeti fenomenološkim načinom mišljenja«.

Problemski su sve Cekićeve filozofske studije u ovoj knjizi koncentrisane na rasvetljavanje »ulo-

Digitized by Google

ge subjekta u saznanju«. O tome je reč u osnovi i kad se istražuje fenomenalizam, fikcionalizam, ili kritički idealizam i fenomenologija. Autorovo interesovanje za to pitanje je osnovna nit koja povezuje sve ove rasprave u jedinstvenu celinu, uprkos tematskoj raznorodnosti. Iz te celine delimično se izdvaja autorova studija »Filozofija i istorija filozofije«. Ta je rasprava vrlo originalna i sadržajna u svakom pogledu. Autor se kritički odnosi prema svim dosadašnjim pokušajima određenja filozofije, nastojeći da iz njihovog razumevanja formira svoje shvatanje filozofije. Sažeti to shvatanje u definiciju filozofije nije jednostavno, pa se dobija utisak da ni autor nije uspeo da pruži jednoznačno određenje pojma filozofije. Možda je autor trebalo pre da odgovori na pitanje *kako je filozofija moguća,* nego *šta ona jeste?* Jer, ako Cekić određuje filozofiju kao »pogled na svet i život«, da li je onda uopšte moguće pružiti prihvatljivo određenje filozofije? Ima i drugih pitanja koja bi se ovom delu autorove rasprave mogla postaviti. No to ne umanjuje njenu vrednost, naprotiv. Ona pruža obilje povoda za plodne i plodotvorne razgovore.

Posebna vrlina Cekićeve knjige je njena kritičnost. Autor se ni u jednom slučaju nije ustezao da prema određenom problemu koji tematizuje zauzme stav, da ga pregnantno formuliše, obrazloži sa sopstvenog stanovišta. Stoga bi se moglo reći da su studije obuhvaćene ovom knjigom sadržajna analiza filozofske misli, u razdoblju od sredine prošlog veka gotovo sve do naših dana, ostvarena, s jasno profiliranom i pročišćenom vlastitom filozofskom mišlju. Širina i dubina kritičke analize, koje odlikuju sve studije ove knjige, omogućuju čitaocu da se svestrano i pouzdano obavesti ne samo o suštinskim karakteristikama filozofije mislioca kojim se bave nego da stekne uvid u stanje filozofske misli celog razdoblja, da se informiše o kontroverzijama unutar njega i uopšte o duhovnoj klimi koja čini to razdoblje specifičnim.

Ne upuštajući se opširnije u analizu pojedinih studija u ovoj knjizi, valja reći da pristup obradi pojedinih filozofskih pravaca nije bio svuda isti. Zavisio je od suštinskih karakteristika i istorijske uloge svakog od njih u ovom razdoblju. Zbog toga je, na primer, izlaganje o Spenserovom evolucionizmu pretežno sistematsko, dok su u prikazu Džemsovog pragmatizma isticani njegovi kulturno-istorijski sadržaji, a obrada filozofskih pravaca nemačkog jezičkog područja uglavnom je okrenuta problemima saznanja. A oni su ipak osovina oko koje se kreću sve ove studije.

Pored opširne, precizno navedene literature, autor je dodao knjizi i registar imena, što je od velike koristi svakom čitaocu. Na žalost, u poslednje vreme to se sve ređe čini, a pri tom se zaboravlja koliko taj propust otežava rad proučavanju svakog dela ove vrste. Na kraju knjige su dati podaci o vremenu prethodnog objavljivanja studija iz ove knjige i beleška o autoru. Sve to čini knjigu kompletnom i veoma pogodnom za korišćenje.

Na kraju valjalo bi pozdraviti izdavački poduhvat »Hegelovog društva«. Objavljivanje knjige bio je pun pogodak. Nadati se i želeti da se započeti posao nastavi. Verujemo da podrška čitalaca ovakvim nastojanjima neće izostati.

Miloje Petrović

Dr Bojana Tadić i Ana Damian: »Sukobi među nesvrstanim zemljama«

(»Međunarodna politika«, Beograd, 1987, str. 208)

Knjiga dr Bojane Tadić, sa opsežnim dokumentarnim pregledom Ane Damian, o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemlja-

Digitized by Google

ma predstavlja u nas prvu monografiju posvećenu toj značajnoj i kontroverznoj temi. U teorijskom opusu dr Bojane Tadić, jednog od najpoznatijih jugoslovenskih stručnjaka za politiku i pokret nesvrstanosti, to je, takođe, prva knjiga u kojoj autor celovito i kompleksno analizira jedan od značajnih problema iz spleta odnosa među samim nesvrstanim zemljama.

Kada danas pristupamo izučavanju sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama postaje sasvim jasno da su u još nedalekoj prošlosti u odnosu na ovaj janusovski fenomen postojale tri iluzije ili zablude:

(a) U prvim posleratnim godinama, kada je uzimala maha antikolonijalna revolucija i kada su se začinjale ideje nesvrstanosti, malo je ko mogao pretpostaviti da će u odnosima novooslobođenih zemalja jednoga dana doći do trzavica i razmimoilaženja različite vrste, pa i do otvorenih oružanih sukoba. Smatralo se da novooslobođene zemlje imaju samo dva neprijatelja: metropolu, od koje žele da se oslobode, i velike blokovske sile, koje ispoljavaju jasne namere da ih milom ili silom svrstaju u svoje sfere uticaja. Pri tome, solidarnost kolonija i novooslobođenih zemalja u borbi za slobodu i nezavisnost i ravnopravno mesto pod suncem u međunarodnoj zajednici nametala je gotovo isključivo misao o njihovoj solidarnosti i zajedničkim interesima. Stvaranje pokreta nesvrstanosti, u koji su mahom ušle novooslobođene zemlje, još više je uticalo na uverenje da će solidarnost i akciono jedinstvo u borbi za nove međunarodne političke i ekonomske odnose potpuno eliminisati mogućnost bilo kakvih razmimoilaženja u krugu zemalja koje se inspirišu idejama nesvrstanosti.

(b) Tokom vremena, međutim, dolazi do političkih razmimoilaženja, pa i sporova i sukoba među zemljama koje su udružile svoju akciju u pokretu nesvrstanosti. U prvi mah se smatra da su to sporadične i incidentne pojave kojima ne bi trebalo pridavati širi značaj. Javlja se mišljenje da će same zemlje koje su se našle u sporu ili sukobu naći rešenje koje će biti u harmoniji sa njihovim globalnim političkim opredeljenjima u koordinatama nesvrstanosti, to jest — da će međusobne sporove i sukobe rešavati mirnim putem, pregovorima na bazi ravnopravnosti i uz uvažavanje obostranih interesa. Otuda i shvatanje da sporovi i sukobi nesvrstanih zemalja ne bi trebalo da budu razmatrani na sastancima na vrhu da ne bi opterećivali akciju pokreta nesvrstanosti, već da treba i da mogu da ostanu »pred vratima konferencijskih dvorana« u kojima nesvrstani raspravljaju o ostvarivanju svojih zajedničkih zadataka i ciljeva.

(c) Kada se ispostavilo da, hteli ne hteli, sporovi i sukobi među nesvrstanim zemljama prodiru u konferencijsku dvoranu u kojoj zasedaju lideri nesvrstanih zemalja i počinju da ugrožavaju solidarnost i akciono jedinstvo u pokretu nesvrstanosti, javlja se treća iluzija ili zabluda — da treba samo povesti političku akciju i organizovati pružanje dobrih usluga, pa da će svaki spor ili sukob između nesvrstanih zemalja moći da bude rešen u saglasnosti sa načelima Povelje UN i principima nesvrstanosti. Iako se ne može osporiti značaj političkog i mirovnog posredovanja pokreta nesvrstanosti u sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama, ispostavilo se da su oni, po prirodi stvari, često tvrd orah da bi mogli biti obustavljeni ili raspleteni samo zahvaljujući angažovanju i posredovanju pokreta nesvrstanosti.

Ove tri iluzije ili zablude o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama pripadaju prošlosti. Međutim, danas smo svedoci blokovskih manipulacija kojima je cilj da nesvrstane zemlje prikažu kao glavnog uzročnika poremećaja i nestabilnosti u posleratnim međunarodnim odnosima. U tom cilju operiše se tvrdnjom da se najveći broj sporova i sukoba u periodu nakon drugog svetskog rata zbio i zbiva u Aziji, Africi i Latinskoj Americi, to jest

Digitized by Google

u krugu stotinak zemalja koje pripadaju pokretu nesvrstanosti. Tom statističkom operacijom ideolozi blokovske politike hoće da dokažu više stvari u isti mah: da područja u svetu koja su obuhvaćena vojnopolitičkim savezima velikih sila predstavljaju jedine zone stabilnosti i bezbednosti; da su se novooslobođene zemlje pokazale kao nepunoletne i nezrele članice međunarodne zajednice; da nesvrstane zemlje koje se tako gromoglasno zalažu za mir, nemešanje, mirno rešavanje sporova nisu u stanju da prevaziđu ni sporove i sukobe u svojim sopstvenim redovima, što znači da nemaju moralnu legitimaciju da se predstavljaju kao najdosledniji nosioci aktivne i miroljubive koegzistencije, niti da bi uopšte bile u stanju da budu pouzdan i efikasan regulator stanja u međunarodnim odnosima.

Argumenti ove vrste veoma lako se mogu svesti na »pravu meru«, jer dolaze od onih koji su učešćem u blokovskoj podeli i konfrontaciji i svojim arsenalima nuklearnog oružja doveli do realne mogućnosti i opasnosti uništenja čitavog čovečanstva. S druge strane, sprečavanjem totalne bipolarizacije međunarodnih odnosa nesvrstane zemlje su, u stvari, dale neizmeran doprinos jačanju mira i bezbednosti u svetu.

U analizi uzroka nastajanja sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama može se doći do zaključka da su oni u najvećoj meri posledica spleta istorijskih okolnosti, onih u prošlosti kada su ove zemlje egzistirale u koordinatama velikih kolonijalnih carstava i, takođe, političkih i ekonomskih uslova u kojima su se našle u posleratnom svetu, izukrštanom ideološkim, političkim i drugim podelama. Mnoge od njih su stekle slobodu i nezavisnost u granicama koje su nekad hazarderski povlačile evropske metropole, ne vodeći računa o njihovom etničkom biću i drugim vitalnim interesima. Mnoge od njih se upravo sada nalaze u procesu konstituisanja svog nacionalnog bića, pa i ostvarivanja svojih nacionalnih aspiracija.

U korenu mnogih sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama mogu se naći i hegemonističke pretenzije, koje su vrlo često u direktnoj vezi sa političkim interesima pojedinih centara blokovske moći.

I u jednom i u drugom slučaju, pa i onima koje u ovoj prilici ne uzimamo u razmatranje, u pitanju su realiteti koji proističu iz stanja u savremenim političkim i ekonomskim odnosima u svetu. Prema tome, niti su nesvrstane zemlje »pretplaćene« na to da budu akteri najvećeg broja sporova i sukoba u posleratnim međunarodnim odnosima, niti su ti sporovi i sukobi izraz njihove nepunoletnosti, niti su dokaz »erozije morala« u pokretu nesvrstanosti. Oni koji danas sa pijedestala blokovskog monolitizma gledaju na sukobe među nesvrstanim zemljama zaboravljaju da su tzv. civilizovane zemlje stotinama godina međusobno ratovale i krvarile i izvezle u svet dva svetska rata i, povrh toga, još i hladni rat da bi tek posle sticaja određenih istorijskih okolnosti mogle da uđu u fazu integracije. Isto tako, oni zaboravljaju da su sporovi i sukobi prisutni i u grupacijama koje predstavljaju ekskluzivne ideološke tvorevine, uprkos pritisku i suprematiji predvodničkih blokovskih sila.

Kada bismo analizirali sve faktore koji utiču na odnose između država i, posebno, teško stanje u kome se nalaze nesvrstane zemlje, mogli bismo čak reći da impresionira odsustvo većeg broja sporova i sukoba među njima! Tome je, svakako, doprinela privrženost novooslobođenih zemalja načelima Povelje UN, okolnost da je u Povelju OAJ unesena odredba o prihvatanju postojećih granica i, svakako, njihovo zajedničko delovanje na platformi nesvrstanosti.

Sve to ne znači da se mogu potcenjivati nepovoljna dejstva sporova i sukoba nesvrstanih zemalja na solidarnost i akciono jedinstvo u pokretu nesvrstanosti. Zbog toga se u novije vreme u pokretu nesvrstanosti ulažu sve širi napori da se sporovi i sukobi među nesvrstanim zemljama re-

Digitized by Google

šavaju mirnim putem u skladu sa načelima Povelje UN i principima nesvrstanosti.

Pokušaji uspostavljanja mehanizma ili procedure u pokretu nesvrstanosti za mirno rešavanje sporova do sada nisu urodili plodom. Po prirodi stvari, zemlje u sporu i sukobu su odbojne prema mogućnosti da im neko treći bude arbitar ili sudija. Isto tako, postojanje mehanizma ili procedure za mirno rešavanje sporova (kako je još pokazalo iskustvo Društva naroda) samo po sebi ne predstavlja garantiju da do sukoba neće dolaziti ili da će moći efikasnije da budu rešavani. Ali, princip mirnog rešavanja sporova od svakoga zahteva, pa i od pokreta nesvrstanosti, da neprekidno i maksimalno ulaže realistične i fleksibilne napore koji mogu da dovedu do njegove delotvorne primene.

Knjiga dr Bojane Tadić na vrlo sistematičan i studiozan način prezentira tematiku sporova i sukoba među nesvrstanim zemljama od vremena Prve konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. do danas. Reč je o jednom dramatičnom razdoblju u istoriji sveta, pa i pokreta nesvrstanosti, koji je u toku četvrt veka učetvorostručio broj svojih članova, a u tom kontekstu i o sporovima i sukobima među nesvrstanim zemljama, kao pojavi koja je skrenula na sebe pažnju svih onih koji prate i izučavaju nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti i njegovo mesto i ulogu u međunarodnim odnosima. U neku ruku, ova knjiga predstavlja svojevrsnu istoriju nesvrstanosti posmatranu kroz prizmu faktora koji su delovali na međusobne odnose nesvrstanih zemalja, pa time i na ukupne aktivnosti pokreta nesvrstanosti.

Ovo novo delo dr Bojane Tadić, zajedno sa dokumentarnim prilogom Ane Damian, vidno obogaćuje našu literaturu o nesvrstanosti, doprinosi oslobađanju od nekih iluzornih predstava o nesvrstanim zemljama i ukazuje na stvarno stanje i odnose u pokretu nesvrstanosti, kao najširem pokretu država u istoriji međunarodne zajednice.

Ranko Petković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.567

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
JUL 31 1987
Current Serials

4
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.600 dinara. Za inostranstvo 7.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 4

Sadržaj

Najdan Pašić

Hipertrofija normativizma u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja: uzroci i posledice 3

Nacija i nacionalizam

Radoslav Stojanović

Nacionalni interes, socijalizam i internacionalizam 14

Stipe Orešković

Komunizam i nacija 27

Risto Kilibarda

Hipoteze o izvorima nacionalizma u nas 64

Dušan Janjić

Nacija i država 74

Međunarodni odnosi

Ranko Petković

Jugoslavija i kriza na Bliskom istoku 95

Reagovanja

Dragoje Žarković

Kritika bez osnova 108

Osvrti

Miroslav Milojević

Osnovni značaj male privrede i elementi njene politike 111

Vesna Miladinović

Društvena svojina — pojam i osnovni problemi 124

Prikazi 136

Digitized by Google

Содержание

Найдан Пашич

Гипертрофия нормативизма в политической системе социалистического самоуправления: причины и последствия 3

Нации и национализм

Радослав Стоянович

Национальный интерес, социализм и интернационализм 14

Стипе Орешкович

Коммунизм и нации 27

Ристо Килибарда

Гипотези об источниках национализма у нас 64

Душан Янич

Нация и государство 74

Международные отношения

Ранко Петкович

Югославия и кризис на Ближнем Востоке 95

Реагирования

Драгое Жаркович

Критика без основания 108

Обзоры

Мирослав Милоевич

Основное значение мелкого хозяйства и элементи его политики 111

Весна Миладинович

Общественная собственность — понятие и основные проблемы 124

Рецензии 136

Contents

Najdan Pašić

Excessive Regulations in the Political system of socialist self-management: Causes and Consequnces 3

The Nacions and Nationalizam

Radoslav Stojanović

National interest, Socialism and Internationalism 14

Stipe Orešković

Communism and Nation 27

Risto Kilibarda

Hypothesis concerning the sources of nacionalism 64

Dušan Janjić

The Nation and the State 74

International Relations

Ranko Petković

Yugoslavia and the Mid-East Crisis 95

Reactions

Dragoje Žarković

Criticism withaut graunds 108

Commentaries

Miroslav Milojević

The Basic importance of small Industry and the Elements of its Policy 111

Vesna Miladinović

Social property — Its meaning and basic problems 124

Book Reviews 136

Digitized by Google

Najdan Pašić:

Hipertrofija normativizma u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja: uzroci i posledice*

Kompleksno i ekstenzivno regulisanje i formalna institucionalizacija širokog kruga socijalnih odnosa je sigurno zajednička karakteristika gotovo svih savremenih političkih sistema. U jugoslovenskom slučaju ta karakteristika je naročito izražena, i zato bi trebalo da bude studirana i analizirana na širokoj komparativnoj osnovi.

Koji su uzroci i motivi ekstenzivne i moglo bi se reći preterane institucionalizacije interesne artikulacije, i koji su njeni efekti na funkcionisanje političkog sistema i na politički uticaj različitih društvenih slojeva, kao i na realnu raspodelu političke vlasti? Analizirajući jugoslovenski politički sistem, ne sme se predvideti ovo ključno pitanje. Tendencija da se regulišu u tančine široke oblasti socijalnog života i razvoja ima mnogobrojne uzroke koji deluju simultano, i zato svaki jednostrani pristup može dovesti do pogrešnih zaključaka. U jugoslovenskom slučaju izgleda da je od primarnog značaja sledećih nekoliko faktora:

1. Svesno izgrađivanje socijalističkog samoupravljanja, kao celovitog sistema socijetalne organizacije, u skladu sa unapred

* Odlomak iz rasprave pisane za vreme studijskog boravka na Woodrow Wilson Centre, Vašington, SAD.

Digitized by Google

utvrđenim projektom i teorijskim konceptom, zahteva široku i sistematsku upotrebu normativne sile države. Ekstenzivna upotreba i zloupotreba te sile je odgovorna za širenje jaza između nametnute normativne strukture socijetalne organizacije i realnih odnosa koje bi ta legalna struktura trebalo da izražava i oblikuje.

2. Kada udaljenost zakonodavne projekcije od socijalne realnosti dostigne određeni stepen; zakonske norme i propisi mogu da izgube svoju početnu funkciju. Umesto da budu instrumenti stimulacije i potpore socijalnih promena u željenom pravcu, oni mogu postati smetnja realnim promenama. Normativni poredak se pretvara u, manje ili više, kompletan sistem normativnih mitova koji pokrivaju i sakrivaju postojeću realnost, glavne i stvarne interese socijalističkih društvenih snaga. Na taj način, prostor za manje ili više spontane demokratske inicijative i akcije može biti znatno sužen i u isto vreme prostor za birokratsku ideološku manipulaciju može se proširiti.

Na sadašnjem stepenu razvoja jugoslovenskog društva svi ti problemi i dileme preterane normativne i formalne institucionalizacije su vrlo izraženi. U takvim okolnostima uloga društvenih nauka i, posebno, političke nauke može da bude od velikog značaja. Empirijski zasnovano istraživanje napred pomenutih pravnih i političkih problema može pomoći da se povuče linija razgraničenja između društvenih projekata utemeljenih na trezvenoj oceni realnih razvojnih mogućnosti i proizvoljnih socijalnih utopija. U ovoj epohi kada društveno planiranje budućeg razvoja postaje neophodno, samo objektivno naučno istraživanje može da pruži nužna intelektualna oruđa za uspešnu borbu protiv »birokratskog voluntarizma«.[1]

3. Pluralistička priroda jugoslovenskog političkog sistema je direktna posledica samoupravne transformacije koja se odi-

[1] U svom često citiranom političkom eseju *Građanski rat u Francuskoj*, u kojem pokušava da izvuče zaključke o budućoj organizaciji političke države u socijalističkom društvu, na bazi iskustava i prakse kratkoveke Pariske komune, Karl Marks je upozoravao eksplicitno na opasnost da se tek osvojena politička vlast upotrebi za nametanje društvu prethodno zamišljenih gotovih političkih utopija. Smer akcije i istorijski zadatak revolucionarnih snaga, kako je on tvrdio, treba da bude oslobađanje i stavljanje u pokret objektivnih tendencija društvene promene, a ne uterivanje postojećih formi ekonomskog i društvenog života u »ludačku košulju« voluntarističkih ideoloških konstrukcija, koje mogu samo da osakate realne snage i mogućnosti revolucionarnih promena.

Istorija socijalističkih revolucija u ovom veku svedoči, međutim, o tome da ni jedna od njih nije imala snage da se odupre iskušenju preterane upotrebe i zloupotrebe zakonodavne sile države da bi se postigla brza transformacija društva u potpuno nov društveni poredak razvijenog socijalizma, odnosno komunizma. Ranije ili kasnije, svaka od njih pokušala je da vodi rat — najskuplji i najiracionalniji rat — protiv objektivnih zakonitosti i pravilnosti inherentnih modernoj industrijskoj proizvodnji, kao što su tržišna razmena i ova ili ona forma i obim robno-novčanih odnosa.

Digitized by Google

grava u ekonomskoj, kao i u svim drugim sferama društvenog života zemlje. Taj tip pluralizma (samoupravni pluralizam interesa, kako se on naziva u jugoslovenskoj teoriji) ima vrlo specifične crte, ali deli, u isto vreme, glavne karakteristike i probleme zajedničke svim savremenim istinski pluralističkim političkim sistemima.

Jedan takav vrlo kompleksan i urgentan problem, zajednički i za druge političke sisteme, jeste takozvani problem »upravljivosti«.[2] Taj problem je postao vrlo izrazit i akutan u poslednjih nekoliko godina kada su slabosti i nedostaci u funkcionisanju političkog sistema, naročito u borbi sa ekonomskom krizom, izbili na površinu u vrlo oštroj formi. Inicirajući ukidanje državnosvojinskog monopola na sredstva proizvodnje, napuštanje centralizovanog administrativnog planiranja i raspuštanje velikih trustova i korporacija u koje su preduzeća u društvenoj svojini bila integrisana, u skladu sa organizacionom shemom propisanom odozgo, samoupravljanje je stvorilo uslove za realnu revoluciju u sferi interesne artikulacije. Te promene na makronivou društvene organizacije povezale su se sa promenama na mikronivou, ukidanjem hijerarhijske strukture vlasti unutar individualnih ekonomskih jedinica (preduzeća), a takođe i unutar svih drugih jedinica društvene i političke organizacije, uključujući, donekle, i administrativni aparat državne vlasti. Na razne načine i u različitom stepenu mnogi društveni subjekti su dobili, u svakom slučaju bar nominalno, mogućnost za slobodno izražavanje i zastupanje »svojih« posebnih interesa. To je unelo silan dinamizam i mobilnost u ekonomski i politički život zemlje. Oslobađanje ekonomskih i socijalnih snaga od krutih administrativnih stega birokratskog centralizma pruža bar deo objašnjenja za izuzetno dinamičan industrijski razvoj i ekspanziju i vrlo visok stepen ekonomskog rasta u periodu 1950-ih i početka 1960-ih godina.

Ali sam ovaj proces rekonstrukcije i liberalizacije celokupne strukture interesne artikulacije nametnuo je političkom sistemu, to jest »sistemu autoritativne alokacije vrednosti« (da upotrebimo definiciju Davida Jastona), ogroman teret i pritisak različitih međusobno konfliktnih društvenih aspiracija i zahteva.

[2] Izgleda da je problem »upravljivosti i neupravljivosti« postao ili postaje jedna od velikih tema novijih komparativnih političkih studija. Ima sve više i više empirijskih dokaza koji sugerišu da su ti problemi u raznim konkretnim oblicima relevantni za sve savremene političke sisteme. Tri poznata autora razmatrala su sa ovog stanovišta slučaj razvijenih, istinski pluralističkih zapadnih demokratija. Jedan od glavnih razloga i uzroka »neupravljivosti« je preopterećenje države zbog demokratske ekspanzije političke participacije i učešća, na jednoj strani, i neravnoteže troškova državne aktivnosti, na drugoj. Nešto više razmišljanja o ovoj temi vidi kod: Mišel Krozje (Michel J. Crozier), *Zakočeno društvo* (Stalled Society), Njujork, Viking Press i Michel Crozier, Samuel P. Huntington i Yoji Watanuki, *Kriza demokratije* (The Crisis of Democraty), Njujork, University Press, 1975.

Digitized by Google

Na taj način, stvorena je disproporcija između vrlo glasnih, vrlo izraženih očekivanja i zahteva, na jednoj strani, i još ograničenih resursa za njihovo zadovoljavanje, na drugoj. Ta situacija je pretila da preopteretі novouvedeni demokratski sistem političkog odlučivanja direktnom participacijom i kroz kanale koje obezbeđuju delegatske skupštine. Sistem je bio zaista preopterećen preko kapaciteta za efektivno usklađivanje i zadovoljavanje oprečnih interesa, i zbog toga je došao u opasnost od paralize i kolapsa.

Da bi se razumeo obim i kompleksnost svih tih problema, mora se uzeti u obzir da, uprkos jakim kohezivnim faktorima razvijenim za vreme narodnooslobodilačkog rata i revolucije i pojačanim priznatom potrebom da se ostane zajedno u odbrani slobode i nezavisnosti svake od šest jugoslovenskih nacija, jugoslovensko društvo je još u mnogo čemu heterogeno i interesi su podeljeni duž mnogih linija. To se odnosi na nasleđenu veliku različitost u stepenu ekonomske razvijenosti različitih delova zemlje, na razlike i varijacije u jeziku i kulturi, na verske podele koje su imale u prošlosti vrlo veliki značaj i koje dalje igraju aktivnu ulogu u pokušajima vezivanja različitih delova Jugoslavije za različite internacionalne verske (i političke) centre.

I najzad, mada to nikako nije najmanje bitno, jugoslovenska federativna zajednica sastoji se od šest nacija koje su u mnogo čemu tesno povezane i etnički i kulturno bliske jedna drugoj, ali koje, u isto vreme, imaju vrlo razvijenu svest o svom posebnom nacionalnom identitetu.

Važnost procesa nacionalnog formiranja u modernoj istoriji balkanskog prostora i stepen do kojega je nacionalno pitanje uticalo i determinisalo tok i prirodu jugoslovenske socijalističke revolucije ne sme se potcenjivati.[3] Neočekivano, vrlo važna poglavlja ove istorije napisana su tokom 35 godina razvoja samoupravnog sistema, protivrečeći ranije usvojenim uverenjima da je »nacionalno pitanje« u Jugoslaviji rešeno jednom i zauvek tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Ta stvarnost se reflektovala u dalekosežnim promenama u organizaciji i stvar-

[3] U posmatranju nacionalnog pitanja u savremenom jugoslovenskom kontekstu »istorijska dimenzija« je vrlo važna. Dostignuća i neuspesi jugoslovenskih komunista u »nalaženju rešenja« za nacionalni problem ne mogu se adekvatno oceniti ako ta dimenzija nije na odgovarajući način uzeta u obzir. Za elaboraciju ovog problema vidi: Paul Shoup: Komunizam i jugoslovensko nacionalno pitanje, (Communism and Yugoslav National, Question (Njujork, Columbia University Press, 1968).

U mojoj knjizi *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1973, bavio sam se istorijskom dimenzijom nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Ako je Zapadna Evropa bila kolevka moderne nacionalne države, Balkan je bio onaj deo Evrope gde je proces formiranja nacija tekao najsporije i sa najviše komplikacija. Zato je nacionalno pitanje igralo tako važnu ulogu u ukupnom jugoslovenskom društvenom i političkom razvoju.

Digitized by Google

nom funkcionisanju jugoslovenske federacije i odgovarajućim ustavnim promenama u Ustavu iz 1963. godine, u ustavnim amandmanima u periodu 1967—1971. i u novom Ustavu iz 1974. godine.[4] U skladu sa preporukama specijalne komisije, koja je imala zadatak da ispita praktično funkcionisanje političkog sistema, neke nove promene u Ustavu su opet na političkom dnevnom redu.

Sudeći po svim relevantnim pokazateljima u pogledu specifičnih karakteristika njenog istorijskog nasleđa, vrlo kompleksne interesne strukture i prirode interesnih podela, Jugoslavija se može najbolje klasifikovati kao »pluralno« društvo.[5] Postoji, dakle, dovoljan osnov za zaključak da objektivna kompleksnost

---

[4] U interesantnom, provokativnom referatu na godišnjem sastanku Američke asocijacije za slavističke studije, Vašington, D. C., 16. oktobar 1982, prof. Fred Vorner Nil je tvrdio da je jugoslovensko političko vođstvo dugo oklevalo da prizna da »nacionalno pitanje« ostaje važan problem u Jugoslaviji bez obzira na »federativnu formulu« proklamovanu i primenjenu za vreme narodnooslobodilačkog rata i u prvom posleratnom jugoslovenskom Ustavu 1946. godine. Jedino se pod pritiskom stvarnih događaja taj jugoslovenski stav promenio. Dalekosežne reforme jugoslovenskog federalizma sprovedene su prvo ustavnim amandmanima u periodu 1967—1971. godine, a zatim novim Ustavom 1974. godine. (Vidi: Fred Varner Nil: *Jugoslovenski pristup nacionalnom problemu: politika oklevanja*, East European Quartcaly, br. 3, septembar 1984.

Izgleda da neke činjenice govore u prilog tezi prof. Nila. U relativno kratkom vremenskom periodu jugoslovenski federalizam je prešao dug put od izrazito centralističkog tipa federacije na početku razvoja samoupravljanja — na početku »samoupravne ere« (Ustavni zakon od 1953. godine) — do vrlo decentralizovanog tipa utvrđenog novim jugoslovenskim Ustavom 1974. godine. Na početku te evolucije u 1953. godini Jugoslavija je bila jedina federacija u svetu koja nije imala u svom federalnom parlamentu posebno veće koje bi predstavljalo federalne jedinice (ranije Veće naroda bilo je inkorporirano u Savezno veće). Dvadeset godina kasnije, prema Ustavu iz 1974. godine, Jugoslavija je postala jedina federacija u svetu bez posebnog veća u kome bi bili proporcionalno zastupljeni građani, odnosno radnici-samoupravljači.

[5] Oslanjajući se na neka ranija dela Stajna Roxana, Hansa Daldera i Roberta Dalá, nov koncept »pluralnog« društva je razvijen i mnogo upotrebljavan u komparativnim političkim studijama. U svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Demokratija i oblici većinske i konsenzusne vlade u 21. zemlji* (Democracies, Patterns of Majoritarion and Consensus Government in 21 Countries) prof. Arend Lihfast je dao značajan doprinos elaboraciji i primeni ovoga koncepta.

Očigledno, problemi i dileme demokratije u savremenim društvima ne mogu se studirati in abstracto. U drugoj polovini ovoga veka broj nezavisnih država (sudeći po članstvu Ujedinjenih nacija više je nego duplirano. Velika većina tih »novih zemalja« je na mnogo nižem stepenu unutrašnje integracije i daleko manje homogena nego industrijska društva Zapada, gde se razvio klasičan tip pluralističke reprezentativne demokratije. Različit tip klasne strukture, različita priroda interesnih konflikata i podela u »pluralnim društvima« (gde je nasleđena segmentalna podela predominantna, a interesi koji seku granice segmenata ne mogu da se izraze direktno) — sve to nameće potrebu traženja novih formi demokratije koje su bolje prilagođene opisanoj društvenoj realnosti pluralnih društava.

Digitized by Google

interesne strukture i relativno nizak stepen već dostignute ekonomske integracije, kombinovan sa dalekosežnom decentralizacijom svojstvenom sistemu samoupravljanja, predstavljaju važne faktore koji vrše pritisak na praksu sve ekstenzivnije i sve podrobnije institucionalizacije i zakonskog regulisanja u ekonomskom i političkom sistemu.

Treći faktor koji zaslužuje posebnu pažnju u studiji problema ekstenzivne institucionalizacije su promene koje razvijen sistem samoupravljanja izaziva unutar političkog vođstva, unutar njegove sopstvene interesne strukture, pogleda i načina ponašanja. Ideološka vezanost za dugoročne interese radničke klase i za generalnu strategiju samoupravne transformacije u ekonomskoj i političkoj sferi, na jednoj strani, i neposredni sopstveni interesi da se sačuva sopstvena privilegovana i dominantna pozicija, na drugoj, imaju za posledicu internu diferencijaciju i frakcionalizaciju unutar političkog vladajućeg sloja. To, sa svoje strane, determiniše realni sadržaj društvenih promena — sadržaj sasvim različit od proklamovanih ciljeva »jačanja dominantne ekonomske i političke pozicije čoveka u udruženom radu« (to jest radnika, koji proizvode sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini).

Zbog ovih okolnosti, radikalne promene u celoj strukturi federativne državne mašinerije i, naročito, stroga ograničenja njene vlasti i manje ili više samostalne uloge u redistribuciji nacionalnog dohotka i alokaciji sredstava za investicije nisu značili i direktno prenošenje te vlasti na samoupravna preduzeća, već, pre svega, prisvajanje tih funkcija savezne države od strane republika i autonomnih pokrajina.[6]

S obzirom na to, pomenuti autor predlaže razlikovanje dva bazična modela demokratije: većinski (vesmintenterski) i konsocietalni (konsenzioski) model.

Neke karakteristike i specifične crte konsenzusne ili konsocijalne demokratije (naročito uzajamni veto, većina ostvarena dogovorom, podeljena vlast izvršnih organa, proporcionalnost u imenovanju javnih funkcionera i alokaciji javnih fondova, visok stepen autonomije delova u vođenju unutrašnjih poslova) vrlo su izražene i u jugoslovenskom političkom sistemu. To pruža vrlo dobru osnovu za poređenje sa političkim sistemima i praktičnim iskustvima većeg broja zemalja u razvoju, što pripadaju tim pluralnim društvima. Takva poređenja nisu još vršena na široj sistematskoj osnovi, mada mogu biti, prema mom mišljenju, vrlo korisna u analizi i ocenjivanju jugoslovenskog modela i iskustava (vidi: Aren Lihfart, *Demokratija u pluralnim društvima* i već pomenutu knjigu istog autora: *»Demokratija i oblici većinske i konsenzusne vlade u 21 zemlji«*. (Yale University Press, New Heawen, 1984).

[6] Pokazalo se da je jedan od najefikasnijih načina na koji profesionalno-političko rukovodstvo društvenih segmenata može da zadrži svoj odlučujući uticaj na proces političkog odlučivanja jeste da prisvoji monopolističku poziciju u artikulaciji i tumačenju posebnih interesa različitih nacionalnih zajednica, odnosno teritorijalno-političkih jedinica, koje su, bar delimično, zasnovane na nacionalnim principima. Ideološko opravdanje ovih pretenzija političkog vođstva republika i autonomnih pokrajina traži se na temelju pretpostavljenog jedinstva radničko-klasnih i nacionalnih interesa.

Digitized by Google

Sa gledišta profesionalnog političkoupravljačkog sloja, jedan sveobuhvatni sistem zakonodavne regulative i formalne institucionalizacije širokog kruga društvenih odnosa može se smatrati i tretirati kao neophodan instrument koji služi za nekoliko svrha:

Prvo, on omogućuje stvarnim vlastodršcima da uspostave novu normativnu strukturu društvene organizacije, i da sačuvaju privid njenog formalnog funkcionisanja, uprkos nepovoljnim spoljnim okolnostima.

Drugo, ona omogućuje političkom vladajućem sloju da proširi svoju direktnu i indirektnu kontrolu nad različitim oblastima društvenog života i aktivnosti i da, na taj način, poveća »upravljivost« sistema u svom sopstvenom interesu.

Treće, on može pomoći da se drže pod kontrolom konflikti interesa unutar vladajućeg sloja i da se osigura nužna ravnoteža među suprotstavljenim frakcijama, tako da ni jedna od njih ne može da nametne svoju potpunu dominaciju.

Četvrto, samo funkcionisanje sistema krute i preterane institucionalizacije parcijalnih interesa teži da proizvede jaku, pa i dominantnu poziciju političkih snaga i institucija koje vrše posredničku funkciju u procesu izražavanja i usklađivanja interesa. Druga strana iste medalje je, međutim, rastuća zavisnost radnih masa od zakonske regulative, kojom su one »zaštićene« od strane onih koji su u poziciji da propisuju i sprovode »pravila igre«. Hipertrofija zakonodavne regulative i s njom skopčanog pravnog formalizma, koji sputavaju i sapinju demokratsku samoupravnu inicijativu radnih ljudi i građana i drže celokupan sistem u stanju poluparalize, predstavlja, u isto vreme, siguran zaklon za politički voluntarizam i samovolju neformalnih centara moći koji se konstituišu iza fasade demokratskih samoupravnih institucija. Hipertrofija normativizma i politička samovolja idu, po pravilu, ruka pod ruku![7]

Prema marksističkoj teoriji, kada je ukinuto otuđivanje viška vrednosti od radnika, nacionalni i klasni interesi teže da se podudare i da postanu praktično identični. Nije slučajno da je problem pretpostavljenog jedinstva nacionalnih i klasnih interesa postao jedan od najdiskutovanijih predmeta ne samo u političkim debatama nego i u tekućoj produkciji političke nauke, sociologije i istorije tokom poslednjih 10 do 15 godina. Napisane su mnoge knjige koje tretiraju taj problem i iz godine u godinu drže se konferencije i simpozijumi, koje organizuju naučne asocijacije i univerziteti, posvećeni upravo toj temi. Nije potrebno posebno isticati da interpretacije nacionalnih interesa koje daju predstavnici profesionalnog upravljačkog sloja nose na sebi jasno vidljiv pečat njihovih sopstvenih interesa i aspiracija — da ojačaju i učvrste kontrolu na teritoriji prostiranja svoje vlasti. To objašnjava zašto teritorijalni interesi imaju predominantan položaj na račun funkcionalnih interesa i zašto, umesto slobodne samoupravne integracije (koja je u vitalnom interesu radničke klase), autarkične tendencije preovlađuju.

[7] Vrlo dobar primer takve solucije može da bude ono isto što se dogodilo sa amandmanom XV iz 1968. godine. Taj amandman je danas gotovo potpuno zaboravljen. Godine 1967—1968. usvojeno je bilo

Digitized by Google

Peto, snažan uzrok i izvor hipertrofije normativizma jesu pokušaji da se delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti »suspenduje« ili bitno ograniči i podredi volji političkih faktora. Iz nastojanja da se ekonomska racionalnost postigne ili, tačnije, iznudi pravnim ili političkim sredstvima rađa se jalovi normativizam. Ekonomsku stimulaciju i prinudu zamenjuje detaljno propisivanje poželjnog i traženog ponašanja svakog ekonomskog subjekta, što, prirodno, zahteva i celokupan sistem mera kojima bi trebalo obezbediti takvo ponašanje privolom ili prinudom.

Ma kako demokratski izgledao, sveobuhvatni mehanizam interesne artikulacije i zadovoljavanja interesa, propisan i nametnut odozgo, pokazuje tendenciju da postane izvor arbitrarne birokratske vlasti i moguće izvorište restauracije neke vrste klijentsko-patronatskih odnosa. U kritičkom ispitivanju političkog sistema na sadašnjem stepenu njegovog razvoja, kao i u izgradnji strategije za budućnost, svest o ovoj konstantnoj opas-

---

prvih 19 amandmana na Ustav iz 1963. godine, i svi su se odnosili na dalekosežnu rekonstrukciju federalne državne mašinerije u korist republika i autonomnih pokrajina. Jedini izuzetak u tom pogledu bilo je uvođenje amandmana XV. Da bi se pojačala autonomija samoupravnih preduzeća od administrativne mašinerije države i njenih mnogobrojnih regulativnih akata, i da bi se pojačala opšta pozicija preduzeća kao nezavisnih robnih proizvođača za tržište, taj amandman je dao kolektivima zaposlenih u svakom preduzeću pravo na samoorganizaciju. Amandman propisuje samo da svako preduzeće bira tajnim glasanjem radnički savet svih zaposlenih i da je savet, tako izabran, najviši organ odlučivanja u preduzeću. Sva druga pitanja koja se tiču unutrašnje organizacije preduzeća i dalje podele nadležnosti i odgovornosti ostavljena su da budu regulisana internim propisima. Kao samoupravljači, radnici su stavljeni u poziciju da odlučuju sami koji će oblik unutrašnje organizacije najbolje odgovarati njihovim potrebama za racionalnom i efikasnom organizacijom njihovog sopstvenog rada i osigurati, na taj način, optimalni dohodak za preduzeća i za njih lično. Ali prvi rezultati primene ovog amandmana izazvali su nespokojstvo, i uznemirenje i čak alarm u nekim uticajnim političkim krugovima. U mnogo slučajeva radnici su bili skloni da usvoje takve forme organizacije koje su davale slobodne ruke profesionalno-menadžerskom sloju u pogledu poslovne politike i svakodnevnog vođenja proizvodnog procesa. To je odmah označeno kao tehnokratska uzurpacija prava na račun samoupravljanja, i čak kao »tehnokratska kontrarevolucija«. Podstaknut od strane nekih istaknutih političkih lidera, Savez sindikata je organizovao kampanju protiv tih deformacija. Nekoliko godina kasnije amandman XV je bio ukinut i zamenjen novim odredbama u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. Interna organizaciona struktura u preduzećima i organizacijama udruženog rada i u svim drugim samoupravnim institucijama regulisana je do najsitnijih detalja. Za svako pitanje koje se odnosi na takozvana neotuđiva samoupravna prava uveden je specijalni proces odlučivanja, uključujući i obavezni konsenzus svih relevantnih organizacija udruženog rada. Specijalne nove institucije (javni pravobranilac samoupravljanja, sudovi udruženog rada itd.) bile su stvorene i poveren im je zadatak da kontrolišu i obezbeđuju dnevnu primenu ogromnog broja državnih i samoupravnih propisa. Tako su radnici-samoupravljači u Jugoslaviji postali »prezaštićeni«, ali i prezavisni.

Digitized by Google

nosti od birokratskih izopačenja samoupravnih koncepata i institucija je sigurno od velikog značaja.

Analitički osvrt na istoriju samoupravnog sistema u Jugoslaviji pokazuje, bez sumnje, da su se određeni elementi autoritarnog korporativizma probili u sistem, naročito u poslednjim fazama njegovog razvoja. U relevantnim političkim diskusijama i konfrontacijama pogledâ, koji su određivali pravac i sadržaj sukcesivnih reformi Ustava i pravnog sistema uopšte interesi i aspiracije političke birokratije bili su uvek izraženi i uticajni, ali oni se pojavljuju, po pravilu, pod ideološkom obrazinom. Čak i oni koji izražavaju te posebne interese često su nesvesni šireg značenja i posledica ovakve situacije. Gledano na duži rok, mnoge mere su proizvele posledice koje nisu bile ni očekivane ni željene, a neke od tih posledica imaju trajne i značajne efekte za karakter političkog sistema.

Ma kakvi bili njegovi specifični uzroci u jugoslovenskom slučaju, oživljavanje korporativizma u različitim oblicima i dimenzijama je očigledno fenomen svetskih razmera, kako u teorijsko-političkom mišljenju tako i u političkoj praksi.[8] To postaje naročito očigledno ako se usvoji danas šire prihvaćeno opštije značenje korporativizma, ne kao zatvorenog globalnog sistema ekonomske i političke organizacije države i društva, već kao kompleksa različitih, više ili manje međusobno povezanih pokušaja ili spontano nastale prakse organizovanja i regulisanja interesne artikulacije i agregacije sa aktivnom regulativnom ulogom države (uloga »partnera« ili arbitra). Ako se uzme u tom drugom značenju, korporativizam ili neke forme ili elementi korporativizma mogu se lako otkriti gotovo u svim tipovima savremenih društava: u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju, u »poliarhijama«, kao i u različitim tipovima autoritarnih režima. Mnogobrojne regionalne studije ovog problema pokazuju, da, pored starih izvora korporativističkog mišljenja i prakse, postoje takođe novi izvori direktno vezani za uslove života i političke potrebe savremenih društava.[9]

Velika kompleksnost ovih društava, njihove klasne i socijalne strukture, novi tipovi i nove dimenzije pluralizma što su se pojavile, proširene mogućnosti i povećani zahtevi za političkom participacijom individualnih građana i organizovanih interesnih grupa, akutni problemi »upravljivosti« (ili efikasne vlade), uslovi zbog kojih se povećava broj politički nezavisnih

[8] Literatura o generalnoj koncepciji, istoriji i raznim aspektima korporativizma postala je vrlo obimna poslednjih godina. Za opšti pogled na značenje i definiciju modernog korporativizma vrlo su korisni radovi Filipa C. Šmitera (Philippe C. Shmitter), naročito rasprava *Još uvek vek korporativizma*, objavljena u časopisu »Political Review«, januara 1984. godine, i zbornik *Oblici korporativističkog utvrđivanja politike*, urednici Gerhard Lembruh i Filip Šmiter. Za sadržajno vrlo bogatu istoriju korporativizma vidi takođe: Karl Landauer *Ideologija korporativne države*, Berkli, Kalifornija, 1983.

[9] Vidi, na primer: Hauard J. Vjarda: *Korporativizam i nacionalni razvoj u Latinskoj Americi*, Westview Press, Colorado, 1983.

Digitized by Google

»pluralnih društava« i novi oblici demokratske organizacije — sve to zahteva konsenzualnu ili konsocijetalnu demokratiju. U isto vreme, svi ti faktori i okolnosti mogu objasniti oživljavanje korporativističkih koncepata i prakse, kao i različite tipove i različite razvojne tendencije korporativizma, koji egzistiraju danas.

Za zemlju koja je suočena sa svim problemima krute i vrlo kompleksne interesne regulacije zakonima i političkim sredstvima (a to je slučaj Jugoslavije) znanje akumulisano komparativnim teorijskim studijama i empirijskim istraživanjima modernog korporativizma su sigurno relevantna i korisna. Ta znanja mogu pomoći da se izbegnu zamke »puzećeg autoritarnog korporativizma« i da se uspešnije vodi neizbežan rat protiv birokratskog paternalizma[10], koji je postao jedna od glavnih prepreka na putu ka istinskoj demokratizaciji političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.[11]

Neki dobro poznati eksperti na polju komparativnih političkih studija su skloni da vide elemente korporativizma u modernim političkim sistemima kao »srednji put« između dva ekstrema — između visokocentralizovane autoritarne (totalitarne) državne kontrole svih kanala interesne artikulacije i agregacije, na jednoj strani, i potpuno slobodne, neograničene utakmice i konfrontacije interesa laissez-faire tipa, na drugoj. Tako Gabrijel Almond piše: »Sva diferencirana društva i politički sistemi su pluralistički u određenoj meri i formi i razlikuju se prema stepenu integracije i decentralizacije kontrole — od više dezagregirane varijante kompetitivnog pluralizma, kao jedne krajnosti, do državno kontrolisane varijante, kao druge krajnosti.«[12]

Iz perspektive zemalja koje pokušavaju da postignu prelaz iz državnopartijskog monolitizma u pluralizam interesa, koji je svojstven potpuno razvijenom samoupravljanju, elementi korporativizma ugrađeni u postojeći politički sistem mogli bi takođe

---

[10] O interesantnoj interpretaciji toga pojma i njegovih savremenih značenja videti: David Nikols: *Pluralistička država* (The Pluralist State), Njujork, St. Martins Press, 1975.

[11] Zato nije opravdano ignorisati i odbacivati unapred interesantnu »hranu za razmišljanje«, koju nude razne političke studije korporativizma samo zato što je termin sam po sebi takav da opominje i podseća na Musolinijevu fašističku korporativnu državu, i zato što se ne želi mešati na bilo koji način teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja sa drugim ideološkim konceptima i školama mišljenja. U razna vremena i u raznim istorijskim okolnostima korporativizam, uopšte govoreći, značio je mnogo različitih stvari. On je sigurno pretežno »glas prošlosti«, glas nostalgije za starim feudalnim svetom koji je propadao i nestajao u neizbežnom istorijskom sudaru sa novim kapitalističkim društvom. Međutim, kritika nekih aspekata laisser-faire ekonomije i ideoloških iluzija i zabluda formalne reprezentativne demokratije sačuvali su svoju relevantnost i svoju snagu, i mnogi progresivni mislioci u poslednjem stoleću i u naše vreme pozajmljivali su mnogo iz tih izvora intelektualne inspiracije.

[12] Gabrijel A. Almond: *Korporativizam, pluralizam i profesionalno sećanje*, »World Politics«, br. 1/1983, str. 245—260.

Digitized by Google

biti razmatrani i tretirani ne kao trajno stanje stvari, koje treba samo braniti i sačuvati, već kao prelazno stanje koje mora biti zamenjeno socijalističkim samoupravljanjem, ako socijalizam treba da postane zaista demokratski globalni sistem socijetalne organizacije. Ali, jedna je stvar neophodna da bi se postigao taj cilj. To je potpuno razvijena kritička svest i aktivan kritički odnos vodećih političkih snaga u zemlji prema postojećim preinstitucionalizovanim i preregulisanim strukturama interesne artikulacije i agregacije. Sklon sam da verujem da komparativne naučne studije svih ovih problema mogu da daju značajan pozitivan doprinos u tom pogledu.

Digitized by Google

Radoslav Stojanović:

Nacionalni interes, socijalizam i internacionalizam

1. Teorijske premise nacionalnog interesa

Poreklo koncepta nacionalnog interesa Charles Beard vezuje za pojavu evropskih političkih mislilaca Italije, Francuske i Engleske u XVI i XVII veku. On ovaj koncept objašnjava nastankom i razvojem nacionalne trgovačke države i uvođenjem demokratske kontrole nad državnim poslovima.[1] Razumljivo je da nastanak nacionalne države nije mogao dovesti do potpune identifikacije nacionalnog i državnog interesa. Zbog toga nacionalni interes, kao novi koncept, nije ukinuo oduvek postojeće formule kojima je objašnjavana i vođena spoljna politika, kao što su: »volja vladara«, »dinastički interes«, raison d'Etat i druge. Nacionalni interes je nesumnjivo u sebi sadržao i mnoge ranije koncepte, a naročito raison d'Etat. Zbog toga se često nacionalni interes izjednačava sa državnim interesom, državnim opstankom i državnom bezbednošću koji, razumljivo, ne mogu biti dovedeni u pitanje. U ovom smislu, nacionalni interes i nije neki novi koncept, jer se mnogi njegovi elementi mogu slediti u razvoju političke misli, od indijske (Kautilia), grčke (Tukidid) i rimske (Tacit). Interes je oduvek smatran *primum mobile* čoveka i ljudskih zajednica.

[1] Charles, Beard: *The Idea of National Interest*, The Macmillan Co., New York, 1934, str. 22. i sled.

Digitized by Google

Nastankom nacionalne države menja se donekle subjekt interesa, a razvojem demokratskog oblika političkog odlučivanja dolazi do približavanja nacionalnog i državnog interesa. Bolje rečeno, do usaglašavanja različitih shvatanja postojećih grupa u državi o nacionalnom interesu. Postojanje subnacionalnih interesa, iza kojih stoje različite društvene grupe: slojevi, klase, interesne grupe itd., čini još složenijim definisanje nacionalnog interesa. Čak bi se moglo postaviti pitanje, uopšte uzev o postojanju nacionalnog interesa s obzirom na to da subnacionalni interesi mogu biti antagonistički.

Ko su nosioci subnacionalnih interesa? Na to pitanje nije jednostavno odgovoriti. U teoriji međunarodnih odnosa o tome se iznose veoma različita mišljenja: da nacionalni interes izražava vladajuća elita koja nameće svoje interese u procesu odlučivanja[2], ili da je nacionalni interes u stvari interes vladajuće klase koja ga nameće kao opštedruštveni. Ovo drugo mišljenje se pripisuje marksističkoj teoriji. Takvih mišljenja zaista ima u delu literature marksističke orijentacije. Takva interpretacija marksizma doživela je svoj vrhunac 80-tih godina u Kini. Prema ovoj verziji marksizma, mirna koegzistencija između kapitalističkih i socijalističkih država nije moguća, jer je njihov odnos klasni te, prema tome, nepomirljivo antagonistički. Ova mišljenja su, međutim, danas u Kini napuštena.

Marx i Engels su, međutim, još u *Ranim radovima*[3] istakli: to što je država klasna organizacija, ne znači da država ne štiti i interese celog društva. Ona to čini automatski u periodima kada je u njoj vladajuća klasa nosilac društvenog progresa. Vladajuća klasa, uostalom, mora štititi opstanak celog društva, jer ona samo u njemu može biti vladajuća. Posebno u međunarodnim odnosima, države, po pravilu, ne nastupaju kao čisti nastavljači interesa vladajuće klase, koja inače stoji iza državne vlasti. To jednostavno nije moguće, jer u većini slučajeva opstanak države na međunarodnoj sceni zavisi i od spremnosti celokupnog stanovništva da taj opstanak brani. U društvima u kojima su interesi klasa toliko antagonizirani da potlačena klasa nema interesa da se zalaže za opstanak društva, takva društva su blizu stanja građanskog rata ili raspada, koji uvek biva svesrdno podržavan iz međunarodnog prostora. To se, po pravilu, dešava kada vladajuća klasa izgubi svoju vodeću ulogu u razvoju društva. Tada ona pokušava da zameni svoj državni legitimitet državnim nasiljem, putem kojeg nameće svoje interese celom društvu. Takva država tada razvija snažan represivni aparat, koji postepeno prerasta u poseban društveni sloj — birokratiju. Tada ona nameće svoje interese celokupnom društvu. Ovi interesi mogu biti suprotni i interesima vladajuće klase i celog društva. Birokratija ima samo jedan in-

[2] James, Rosenau: *National Leadership and Foreign Policy*, Princeton Univ. Press, 1963, str. 67.

[3] Karl, Marx — Friedrich, Engels: *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1973, str. 188—190, 103, 171—172.

Digitized by Google

teres, a to je — vlast. Bez vlasti ona ne postoji. Ukoliko su interesi vlasti suprotni interesima društva, utoliko gore po društvo. Od ovakvog stanja do totalitarizma je samo jedan korak. Na žalost, sveopšte jačanje države danas je svetski proces. Njena birokratizacija takođe. U ovom smislu bi se moglo prihvatiti Coplinovo mišljenje da se državno rukovodstvo, koje se zalaže za bezbednost države, u stvari bori za svoju bezbednost, to jest očuvanje svoje vlasti. Povećanjem svoje moći u međunarodnim odnosima ona u stvari uvećava svoju moć.[4]

Činjenica da postoje različite vizije nacionalnog interesa ukazuje na to da je teško prihvatiti realističko shvatanje prema kojem je nacionalni interes trajna kategorija jednom zasvagda objektivno utvrđena. Ako bi to bio i sam opstanak države, teško bi se moglo prihvatiti da je takav opstanak interes cele nacije. Najzad, i sam opstanak zavisi od niza faktora. Ti faktori moraju biti saznati u različitim situacijama u kojima se jedna država može naći u međunarodnim odnosima. Zato J. Rosenau s pravom zaključuje da realisti propuštaju da pokažu »kako i zašto su njihovi opisi nacionalnog interesa u skladu sa stvarnošću«.[5] S obzirom na to da ovo ne mora biti slučaj, prihvatljivo je mišljenje R. Arona, prema kojem je nacionalni interes daleko više »cilj istraživanja« nego kriterijum za političku akciju.[6]

Uspešno ostvarenje funkcije politike u društvu povezano je sa putevima saznanja nacionalnog interesa. Taj uspeh umnogome zavisi od sposobnosti političara da odrede nacionalni interes u datom vremenu i prostoru i pronađu metode za njegovu realizaciju. Onoliko koliko je njihova definicija bliža stvarnosti, toliko će i njihova politika biti uspešna.

Ne ulazeći u raspravu o objektivno ili subjektivno određenom nacionalnom interesu, može se reći da i u jednom i u drugom slučaju interes mora biti saznat. Sigurno je da čovek ne može racionalizovati stvarnost do kraja, jer je opterećen stereotipima i predrasudama epohe u kojoj živi. Zbog toga je, čini se, prihvatljiva hipoteza da je nacionalni interes i objektivno dat i subjektivno određen. On je, u stvari, percepcija stvarnosti dostignuta od onih koji o njemu odlučuju. U tom smislu bi bila prihvatljiva definicija sovjetskog sociologa A. G. Zdravomislova: »Interes je određeno jedinstvo objektivnog i subjektivnog. Objektivnim momentom interesa javlja se položaj subjekta, subjektivnim momentom — idealne pokretačke snage: želje, stremljenja, motivi delovanja. Predmeti i ciljevi tih motiva pokazuju se kao sadržaji interesa, odražavaju se u saznanju subjekta, saglasno njegovom položaju, a položaj se izražava u sadržaju interesa. Prema tome,

[4] William, Coplin: *Introduction to International Politics*, Markham Pub. Co., Chicago, 1971, str. 43.

[5] James Rosenau: *The Scientific Study of Foreign Policy*, The Free Press, New York, 1971, str. 241.

[6] Raymond, Aron: *Paix et guerre entre les nations*, Calmann-Lévy, Paris, 1962, str. 288.

Digitized by Google

interes je jedinstvo izraza (otkrića, ispoljavanja) unutrašnje suštine subjekta i odraza objektivnog sveta, sveukupnosti materijalnih i duhovnih vrednosti ljudske kulture u saznanju tog subjekta.«[7]

U međunarodnim odnosima objektivno dat interes je određen oblikom i stepenom međuzavisnosti u kojem se jedna država nalazi u međunarodnom prostoru. S obzirom na to da je nacionalna država oblik teritorijalnog društva politički ograničenog od drugih društava, nacionalni interes se vezuje za tu činjenicu. Političkim razgraničenjem državnih teritorija nastaje međuzavisnost, pošto nijedna ograničena teritorija ne može sadržati sve prirodne uslove koje zemlja u celini pruža čoveku za razvoj materijalne proizvodnje. Druga posledica političke teritorijalizacije je nejednakost između država. Ova prvobitna nejednakost, koja nastaje iz nejednakosti prirodnih izvora, ima i danas značaja, mada sa razvojem industrijske robne proizvodnje ona biva modifikovana. S obzirom na to da nacionalna država nastaje s razvojem kapitalističke industrijske robne proizvodnje, međuzavisnost između tih država dobija nove sadržaje. U tim novim odnosima prirodno bogatstvo, samo po sebi, nije jedini osnov nejednakosti. Sposobnost industrijske prerade dobija veći značaj, i to postaje osnov novih vidova nejednakosti. Ta nejednakost se ispoljava preko zakona vrednosti koji na svetskom tržištu omogućuje automatsku eksploataciju manje razvijenog društva od strane tehnološki razvijenijeg. Ova mogućnost eksploatacije doprinosi jačanju uloge države u međunarodnim ekonomskim odnosima. To u kapitalizmu dovodi do toga da država postaje čvršća organizacija koja pretpostavlja veću unutrašnju integrisanost društva, što konačno i stvara naciju kao do sada najviši oblik društvene zajednice.

Ovaj tip međuzavisnosti stvara podelu rada koja u međunarodnim odnosima rađa potrebu za saradnjom. Na taj način se mnogi nacionalni interesi mogu ostvariti isključivo saradnjom te upotreba sile ne može biti podobna za to. Razumljivo je da potreba za saradnjom raste između približno razvijenih zemalja u ekonomskom i tehnološkom pogledu. Iz međunarodne podele rada (ili potrebe za njom) nije teško izlučiti nacionalni interes svakog učesnika u njoj. Nacionalni interesi u ovom odnosu mogu voditi saradnji ukoliko su komplementarni ili sukobu — ako su isključivi. Zbog toga bi se teško mogao braniti do kraja stav Durkheima, po kojem: »... svaki sklad interesa krije u sebi neki potajni ili samo odloženi sukob. Jer, tamo gde vlada samo interes, kako nema ničega što obuzdava egoizme, svako se nalazi prema drugom na ratnoj nozi te nijedno primirje u tome večitom sukobu ne može biti dugog veka. Interes je zaista nešto najnepostojanije na svetu.«[8] Interesi su zaista promenljiva kategorija, i oni su zavisni od niza činilaca koji takođe deluju s promenljivom snagom. Me-

[7] A. G., Zdravomislov, *Problema interesa v sociologičeskoj teorii*, l'Université de Leningrad, 1964, str. 29.

[8] Emil, Durkheim, *De la division du travail social*, Félix Alcan, Paris, 1893, str. 222.

Digitized by Google

đutim, interesi u međunarodnim odnosima proizlaze, u krajnjoj analizi, iz datog tipa međuzavisnosti, a njihova trajnost zavisi od oblika i stepena međuzavisnosti. Da nije tako, bilo bi nemoguće obeležiti velike delove istorije kao posebne epohe, bilo za pojedine države i narode bilo za uži ili širi krug neke međunarodne zajednice ili celokupnog čovečanstva. Ove epohe su upravo obeležene postojanjem, za jedan broj država, komplementarnih interesa, što ih je činilo saveznicima i, sve zajedno, prema drugoj državi ili grupi država, neprijateljima. U ovom odnosu se ne zanemaruje politički činilac kao svesno usmeravanje država ka ovim opredeljenjima. Međutim, isto tako, nije moguće odreći činjenicu da veliki broj država, koje se opredeljuju prema bitnim interesima vezanima za opstanak ili razvoj, ne mogu u datom sukobu interesa birati grupaciju država kojoj će se priključiti, već je to unapred određeno interesima koji su fiksirani u uslovima važećim za datu epohu, i ti interesi određuju i njeno mesto u sukobu interesa. U odnosima država uvek se, međutim, mogu zapaziti i interesi koji omogućuju saradnju i interesi koji vode sukobima. Zato u međunarodnim odnosima države mogu sarađivati u nekim pitanjima i sukobljavati se u drugima ili da budu indiferentne. Koji će odnosi preovladati zavisi od niza činilaca, i svaki od njih može delovati u pravcu pospešivanja jednih ili drugih procesa.

Da li se u ovom izboru mogućnosti u okvirima međuzavisnosti mogu približnije utvrditi objektivni procesi u međunarodnim odnosima? Istorijsko iskustvo kazuje da to u najvećoj meri zavisi od stepena međuzavisnosti.

Stepen međuzavisnosti se određuje po značaju interesa koji postoje u datom odnosu. Ako su ti interesi vezani za opstanak ili razvoj države, onda je stepen međuzavisnosti najviši. Ako imamo visok stepen međuzavisnosti u obliku koji pospešuje procese saradnje, tada se može očekivati razvoj saradnje i političko delovanje u tom pravcu. Ako je stepen međuzavisnosti visok, a oblik pospešuje procese sukoba, postoji veća izvesnost da ti procesi preovladaju. U oba slučaja, nacionalni interes bi bio definisan saobrazno mogućnostima koje stvara međuzavisnost. Na ovaj način međunarodna sredina utiče na određivanje nacionalnog interesa nezavisno od unutrašnje strukture društva. Bilo koji subnacionalni interes mora biti prilagođavan determinantama međunarodne sredine. Razumljivo je da politička moć države može usmeravati procese u međuzavisnosti saobrazno svojim interesima. Međutim, politička moć je u tome ograničena, kako u odnosu na objektivne mogućnosti koje proizlaze iz međuzavisnosti tako i snagom drugih država. U odnosima država, moć vodi uspostavljanju ravnoteže interesa koja obezbeđuje međunarodni mir. Poremećajem ravnoteže interesa, izbija mogućnost sukoba bez obzira na ujednačenost moći država koje u tome učestvuju. Dosadašnja istorija međunarodnih odnosa kazuje da u trenucima ratnih sukoba nikada sve strane nisu bile podjednako moćne.

Digitized by Google

Nastankom nacionalne države i tokom njenog trajanja, nacionalni interes postaje nerazdvojni deo spoljne politike država i njihovog ponašanja u međunarodnim odnosima.

2. *Socijalizam*

A. Teorijske pretpostavke

Šta se to novo rađa sa socijalizmom, a ima značaja za međunarodne odnose? Šta socijalizam menja u prirodi nacionalnog interesa?

U socijalističkom društvu ukida se privatna svojina kao osnovni oblik svojine, nestaju klase, eksploatacija i klasna borba. Time se stvaraju uslovi za više oblike slobode čoveka i društva. U takvim uslovima počinju postepeno da se gube i protivrečnosti imanentne klasnim društvima, a među njima i one koje vode antagoniziranju nacionalnih interesa. Sve to zajedno čini državu izlišnom te internacionalizacija ukida političku teritorijalizaciju ljudskih društava. Budući da eksploatacija unutar društva ne može postojati kao društveni odnos, ne može se očekivati ni postojanje eksploatacije između društava. Samim tim nestaju neposredni uzroci sukoba različitih nacionalnih interesa. Socijalizmu je stoga svojstvena saradnja u međunarodnim odnosima, a strani su mu sukobi i rat kao oblici procesa čija je suština eksploatatorski odnos u međunarodnim razmerama. Marx i Engels su najjasnije izložili ovakav svoj stav u *Komunističkom manifestu*, u kojem se kaže:

»Nacionalna odvajanja i suprotnosti sve više iščezavaju već sa razvitkom buržoazije, sa slobodnom trgovinom, svetskim tržištem, jednoobraznošću industrijske proizvodnje i životnih odnosa koji njoj odgovaraju...

U meri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge.

S nestankom suprotnosti klasa u ovkiru nacija nestaće i neprijateljstva među narodima.«

Ovakav stav proizlazi iz sledećeg:

— Visokorazvijena tehnika proizvodnje, kao pretpostavka socijalizma, nužno nameće visokorazvijene oblike podele rada u svetskim razmerama, tako da se samo saradnjom mogu stvoriti najpovoljniji uslovi za razvoj materijalne proizvodnje na nivou koji odgovara potrebama socijalističkog društva.

— U uslovima tako visokog stepena razvijenosti tehnike ratovi postaju do te mere razorni da se putem njih ne mogu postići nikakvi ciljevi.

— Najzad, visok stepen razvijenosti veza u svetskoj podeli rada vodi zbližavanju ljudi, nacija i rasa, što može doprineti razvoju svesti o zajedničkim interesima svih nacionalnih država.

U savremenoj interpretaciji stavova iz *Komunističkog manifesta* može se navesti stav izražen na Savetovanju komunističkih

Digitized by Google

partija u Moskvi 1969. godine: »U prirodi socijalizma ne postoje protivrečnosti koje su svojstvene kapitalizmu. Kad između socijalističkih zemalja dolazi do ovih ili onih razmimoilaženja, stvarnih razlika u njihovoj društvenoj strukturi, međunarodnom položaju, u vezi s njihovim nacionalnim specifičnostima, takva razmimoilaženja mogu i moraju uspešno da se rešavaju na osnovu proleterskog internacionalizma, drugarskim diskusijama i dobrovoljnom bratskom saradnjom. One ne smeju razbijati jedinstven front socijalističkih država protiv imperijalizma.«

Ovaj savremeni stav pokazuje neke razlike u odnosu na napred citirani stav iz *Komunističkog manifesta*. Ove razlike su svakako rezultat savremenih odnosa između socijalističkih zemalja.

B. Praksa

U praksi u okviru odnosa savremenih socijalističkih zemalja razvijale su se mnoge protivrečnosti karakteristične za međuzavisnost nejednakih učesnika u njoj. U takvim odnosima nije moguće ukloniti delovanje ekonomskih zakona, po kojima dolazi do prelivanja bogatstva u korist razvijenijeg učesnika tih odnosa. Pokušaj da se ekonomski zakoni političkim sredstvima prilagode prirodi socijalističkih odnosa, doveo je, na žalost, do uspostavljanja odnosa na osnovu političke moći. Jasno je da politički najmoćniji učesnik u takvim odnosima preuzima vodeću ulogu, kako u izgradnji socijalizma u svim zemljama pod njegovim vođstvom (s pretenzijama na kontrolu razvoja socijalizma u celom svetu) tako i u odnosima tih zemalja u svetskim političkim i drugim relacijama.

Budući podređen političkom usmeravanju, sistem međunarodnih ekonomskih odnosa (u pogledu nivoa razmene, cena i podele rada) stvorio je mogućnost prelivanja vrednosti iz jedne zemlje u drugu, što je rađalo otpore koji su se ispoljili u težim krizama u nizu zemalja od 1951. godine do naših dana.

Mnogi uzroci su doveli do toga da je, umesto »bratske« saradnje primenjivana politička sila. Nije bilo jednostavno iz jednog odnosa međuzavisnosti preći u drugi. Sve istočnoevropske zemlje su bile upućene do 1945. godine na Zapadnu Evropu, i to u ekonomskom i kulturnom smislu. Prestrukturiranje međuzavisnosti gotovo isključivo prema SSSR-u posle 1945. godine moralo je izazvati lom. Međutim, to upravo potvrđuje sukob nacionalnih interesa sa supranacionalnim interesom, koji je stoga morao biti nametan silom. Nema značaja što je (ako je) ta sila imala klasne ciljeve. Ako se primenjuje prema drugoj naciji, ona izaziva otpor. Ovaj otpor može primenu sile s klasnih pozicija (zaštita socijalizma) pretvoriti u silu s nacionalnih pozicija. Ko ocenjuje da je socijalizam ugrožen u jednoj zemlji? Spoljne sile to ne mogu činiti, jer dosadašnji razvoj socijalizma nije ukinuo postojanje

Digitized by Google

nacija pa, prema tome, ni nacionalne države. Odnosi između nacionalnih država moraju biti zasnovani na nacionalnim interesima čiji je subjekt data nacija a ne niko iz međunarodne sredine. Supranacionalni interesi to nisu ako su nametani spolja, već oni moraju biti dovedeni u sklad sa nacionalnim interesima, sve dok nacije postoje kao društvene zajednice. Mnogobrojni sukobi između socijalističkih zemalja najbolje potvrđuju ovaj stav.

Da li dosadašnja praksa može delovati kao razočaravajuća za sve one koji su gajili nadu da će sa socijalizmom nestati nasilje u odnosima naroda?

Ova praksa ne može izmeniti činjenicu da socijalizam ne može u sebi sadržati iste protivrečnosti koje postoje u kapitalizmu i koje su dovodile do sukoba nacionalnih interesa u međunarodnim odnosima. Međutim, da li socijalistička revolucija samom svojom pobedom ukida sve protivrečnosti starog društva. Samo osvajanje političke vlasti nikako ne znači i ostvarenje socijalističkih društvenih odnosa. Uslovi za materijalnu proizvodnju ostaju dugi niz godina isti. Tek razvojem sredstava za proizvodnju menja se nasleđena materijalna proizvodnja. Pogotovu ako je do revolucije došlo u zemlji u kojoj kapitalizam nije do maksimuma razvio proizvodne snage. U toku razvoja socijalističkog društva moguća je u takvim uslovima pojava novih protivrečnosti. Te protivrečnosti mogu dovesti do težih devijacija u razvoju socijalističkog društva. One mogu prouzrokovati hipertrofiju nekih državnih funkcija, na primer, funkcija oružane sile, što može doprineti stvaranju novih socijalnih odnosa, izdvajanjem birokratsko-militarističkog sloja kao vladajućeg sloja u društvu. Takvo društvo ne ukida eksploataciju niti unutar društva niti u međunarodnim odnosima.

Pored toga što je moguć razvoj unutrašnjih protivrečnosti u toku izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, i sama priroda međunarodnih odnosa utiče na odnose između socijalističkih zemalja na savremenom stupnju razvoja. Naime, socijalizam se počeo razvijati u zemljama čiji se nivo razvijenosti razlikovao. Ove razlike mogu biti osnov nejednakosti između njih. Nejednakost može postojati u nizu odnosa: u ekonomskim odnosima, u kojim deluje zakon vrednosti na svetskom tržištu; u kulturnim odnosima, u kojima se izražavaju istorijske razlike u materijalnoj i duhovnoj sferi, razlike u sistemima vrednosti, mišljenja i ideja. Nivo tehničke razvijenosti, administrativne organizovanosti često je takođe različit. Sve to može ostaviti tragove na odnose, pogotovo ako se zahteva monolitizam i u materijalnoj i u duhovnoj sferi života. Odnosi između nacionalnih država moraju biti opterećeni ovim razlikama. Ukoliko su razlike takve da stvaraju u odnosima nejednak položaj učesnika, tada se u te odnose meša politika. Čim se javi politika, tada postaje neizbežno i definisanje interesa i ciljeva i, naravno, politička borba za njih. Kada te pojave postoje, onda su sukobi mogući bez obzira na istovetnost ili razlike u

Digitized by Google

ideologiji i društveno-ekonomskom sistemu. Uostalom, i ideologija svake strane dobija posebna obeležja, tako da smo svedoci postojanja oštrih ideoloških sukoba između socijalističkih zemalja.

Iz dosadašnjeg izlaganja sledi da se napred izložene teorijske pretpostavke klasika marksizma o odnosima između socijalističkih zemalja ne mogu primeniti na savremene odnose između socijalističkih zemalja. Ovi stavovi se mogu odnositi na izgrađena komunistička društva, o čemu ne može biti govora kada je reč o savremenim socijalističkim državama, koje se nalaze tek na putu ka izgradnji takvih društava.

Klasici marksizma su smatrali da će doći do socijalističke revolucije u celom svetu, a ne samo u jednoj zemlji ili u određenom broju zemalja. Njihovi stavovi iz *Komunističkog manifesta* primenljivi su na odnose između socijalističkih zemalja (bolje rečeno, komunističkih zemalja) u uslovima univerzalnog komunističkog sistema, u kojem će jednovremeno živeti niz društava u okviru kojih je ostvareno komunističko društvo. S druge strane, to ne znači da će s nastankom tog sistema nestati sve razlike između društava. Nejednakosti će uvek postojati, ali će one biti svedene na onaj minimum na kojem one ne bi mogle biti osnov za eksploataciju jednog društva od strane drugog.

Lenjin je smatrao da je »za odstranjenje nacionalnog ugnjetavanja potreban temelj — socijalistička proizvodnja, ali na tom temelju potrebna je još demokratska organizacija države, demokratska armija itd... Na toj bazi će se praktično otkloniti nacionalno nepoverenje, omogućiće se ubrzano zbližavanje i spajanje nacija, koje će se završiti odumiranjem države.«[9]

3. *Internacionalizam*

A. Supranacionalni interesi

U sadašnjem vremenu sve se više ispoljava davno zapažena činjenica da se nacionalni interes fiksira u preseku podnacionalnih i supranacionalnih interesa. Danas je to vidljivo kako u procesima razvoja međuzavisnosti u međunarodnim odnosima tako i u procesima koji unutar nacionalnih država vode ukidanju antagonističkih odnosa između klasa. Ukidanje antagonizama u korist radnih i kreativnih slojeva društva postepeno pretvara nacionalni u opštedruštveni interes. U procesima razvoja međuzavisnosti u međunarodnim odnosima rastu potrebe nadnacionalnog rešavanja problema društvenog razvoja. Razumljivo je da ovi procesi u sadašnjem vremenu nisu univerzalni, već se javljaju u manjim ili većim grupacijama država; u državama bliske ekonomske, tehnološke i kulturne razvijenosti. Postojanje različitih grupa država, a

[9] I. V., Lenjin, *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, »Naprijed«, Zagreb, 1958, str. 251—252.

Digitized by Google

naročito nejednakosti među njima, dovelo je do pojava različitih političko-ideoloških okvira ovakvog grupisanja. Tako je političko-ideološki faktor postao značajan za supranacionalno određivanje nacionalnih interesa. Međunarodni organizmi, koji se stvaraju nezavisno od političko-ideoloških podela, imaju manji uticaj na nacionalne interese od onih koji upravo na njima nastaju.

Sve ove podele dovele su i do promena, u strukturalnom i funkcionalnom smislu, i u klasičnoj instituciji političkih saveza, što stoga prerastaju u čvršće supranacionalne organizacije koje su dobile i novo ime — blok.[10] Uticaj »bloka« na formiranje nacionalnih interesa njegovih članova je nesumnjiv. Međutim, otpori blokovskom određivanju nacionalnih interesa i na Zapadu i na Istoku — dokaz su da je nacionalna država još neprevaziđeni stadijum razvitka ljudskog društva. Primena sile, da bi se nametnuo blokovski interes članovima bloka, dovoljno jasno na to ukazuje. Nasilje sigurno ne može doprineti internacionalizmu koji se može očekivati samo prirodnim stapanjem nacionalnih u univerzalni interes ljudskog roda.

U ovom vremenu sasvim je jasno da se do ovoga ne može dospeti bez »punog, slobodnog, ravnopravnog ostvarivanja svih mogućnosti razvoja ljudskog u granicama nacionalnog«.[11] S druge strane, savremeni trenutak kazuje da na ekonomskom, finansijskom, kulturnom polju već postoje potrebe međunarodne kontrole upravo da bi nacionalni interes bio zadovoljen.[12]

U dosadašnjem iskustvu nadnacionalnog određivanja nacionalnih interesa lako se zapaža grubo uplitanje najmoćnijih članova nadnacionalnih organizacija (ponajviše blokova). Nasilje se, međutim, do sada pokazalo neuspešnim u svim slučajevima integrisanja ljudskih društava, što dokazuju propasti svih imperija koje su postojale tokom istorije. U tom smislu, nadnacionalno utvrđivanje nacionalnih interesa je moguće samo kao prihvatanje od strane nacija nužnosti koje proizlaze iz međuzavisnosti. Pri tom ekonomska i kulturna međuzavisnost imaju nesumnjivo veći značaj od ideološko-političke. Ideološko-politička međuzavisnost je u najvećoj meri subjektivno određena. To određivanje vrše vladajući slojevi te odražava samo subnacionalni interes. Zbog toga su ideološki sporovi pravilo a ne izuzetak u ideološki okupljenim grupacijama država. Iza tih sporova, međutim, uvek stoje dublji interesi te su i sukobi vrlo česti.

B. Socijalizam i internacionalizam

Socijalizam je društvo bez antagonističkih interesa društvenih slojeva. To je društvo na visokom stupnju demokratske organizacije i sloboda i prava čoveka. Zbog toga se upravo u soci-

[10] Joseph Frankel, *National Interest*, Macmillan, London, 1970, str. 150—154.

[11] Andreja Miletić, *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, str. 258.

[12] Joseph Frankel, op. cit., str. 150—154.

Digitized by Google

jalizmu nacionalni interes definitivno kristališe kao opštedruštveni.

Sa socijalističkom revolucijom proletarijat prerasta u nacionalnu klasu, nacije u celini. Budući da u socijalizmu celokupno društvo čine radni slojevi, subnacionalni interesi iščezavaju, jer nema privilegovanih društvenih slojeva. U odnosima takvih društava (ujednačeno ekonomski i kulturno razvijenih) interes se zasniva na usavršavanju radnog stvaralaštva. U uslovima visokorazvijene tehnologije u univerzalnim razmerama vidljivo je već sada da je podela rada, specijalizacija, a to znači saradnja, nužna za razvoj stvaralaštva. Iz te činjenice proizilazi internacionalističko prevazilaženje nacionalnih okvira, koji postaju nepotrebni. Internacionalizam, koji se razvija sa socijalizmom, označava i kraj supranacionalnih interesa, pošto samo postojanje ovih interesa pokazuje postojanje onih nacionalnih. Internacionalizam podrazumeva dobrovoljno, saglasno sažimanje nacionalnih u opšteljudske interese. Zbog toga ne može biti reči o hijerarhiji između internacionalnih i nacionalnih interesa. Onog trenutka kada bi se htela uspostaviti hijerarhija, bila bi neophodna politička moć da je nametne i održi. Tada mora doći do otpora. Uspostavljanjem hegemonije od strane veće političke moći guši se otpor i negira — internacionalizam.

U dosadašnjem razvoja socijalizma, kako to praka pokazuje, »socijalistički proizvodni odnosi... ukidanjem eksploatacije, najamnih odnosa... još ne mogu otkloniti sve protivrečnosti koje nose ekonomske zakonitosti robne proizvodnje, neravnomernost u razvoju materijalnih proizvodnih snaga... odnosno prelivanja vrednosti u samom procesu proizvodnje vrednosti.[13]

Zbog svega toga, zbog razlika u istoriji, tradiciji, kulturi, nacija i nacionalna država u ovom trenutku ne gube svoja osnovna obeležja. Nacionalno opredeljenje čoveka je takođe jedno od osnovnih ljudskih prava u našem vremenu. To ne znači da su nacija i nacionalna država krajnji ideal socijalizma. Ali isto tako je činjenica da socijalizam ne ukda naciju dugo vremena posle izvedene socijalističke revolucije. »Socijalizam, kao prelazni period... treba da omogući šire internacionalno političko i ekonomsko povezivanje i prožimanje. Taj istorijski proces... vodi ukidanju klasa, a time i nacija. To će se svakako dogoditi u nekoj dalekoj budućnosti, na prelazu socijalizma u komunizam, no o tim eshatološkim pitanjima danas se samo može nagađati, ali ne i naučno raspravljati.«[14]

Činjenica da se savremenim odnosima između socijalističkih zemalja ne može dobiti potvrda da socijalizam ukida eksploataciju, kako unutar društva tako i između društva, nije dovoljna da bi se teorija socijalizma smatrala opovrgnutom. Sve pretpostavke ove teorije nisu svojstvene praksi koju do danas poznajemo.

[13] Aleksandar Grličkov, *Raskršća socijalizma*, »Komunist«, Beograd, 1984, str. 131.

[14] Op. cit., str. 144.

Digitized by Google

Socijalizam doprinosi uklanjanju transformacije društvene moći, kao sposobnosti stvaranja, u političku moć, kao sposobnosti vladanja. Potreba za vladanjem se javlja u uslovima društvenih nejednakosti u kojima svako želi da dostigne ili sačuva povoljniji položaj. Za te svrhe vlast je bila najefikasnije oruđe, razumljivo, u rukama one strane koja je raspolagala većom društvenom moći. Socijalizam je društvo u kojem nestaju nejednakosti koje nisu rezultat radnih i kreativnih sposobnosti čoveka. Razumljivo je da socijalizam pretpostavlja i ukidanje nejednakosti između društava u istom smislu. Da to nije samo transcendentni ideal dokazuju već sada procesi nestajanja nejednakosti između fizičkog i umnog rada, koji su jasno vidljivi u budućem postindustrijskom društvu. To je danas svetski proces te je i socijalistički preobražaj — svetski proces. Zbog toga su socijalizam i internacionalizam nerazdvojni fenomeni.

Razlike između ljudskih društava će svakako još dugo predstavljati veliko opterećenje za razvoj ljudskog društva u celini. Što je još značajnije, razlike između njih će uvek i postojati. Međutim, te razlike ne moraju da stvaraju nejednakosti u međusobnim odnosima. Nejednakosti će postepeno nestajati sve većim osamostaljivanjem čoveka od prirode, što će postepeno oslobađati društvo od zavisnosti i vezanosti za mogućnosti teritorije koju poseduje. Kada čovečanstvo uspe da iskoristi sunčevu energiju, tada posedovanje energije na »svojoj« teritoriji neće morati politički da se monopoliše. Ukoliko čovek uspe da iskoristi energiju iz vazduha, mora ili kosmičkih izvora, teritorijalizacija na osnovi političke deobe neće bit neophodna. Već se danas može uočiti početak »deteritorijalizacije« na planu očuvanja prirodne sredine, bez koje se teško može zamisliti očuvanje prirodnih uslova za život čoveka na zemlji. Zagađenost mora se ne može sprečiti »granicama teritorijalnih morskih voda«, kao ni zagađenje izvora slatke vode ili vazduha. To već danas upućuje na nužnost univerzalnog rešavanja bitnih pitanja opstanka čoveka.

Postepenim gašenjem potreba za političkom teritorijalizacijom prirodnih uslova za život čoveka nestajaće i potreba za političkim monopolom, koji kao takav pretpostavlja upotrebu sile, što društvenu moć pretvara u političku moć. Logično je pretpostaviti da prevazilaženje političke teritorijalizacije ljudskih društava ukida sukobe koje je ta teritorijalizacija uzrokovala. Time se, razumljivo, ne može otkloniti opasnost pojave novih uzroka sukoba između ljudi i društava. Zato su uporedni procesi razvoja socijalizma neophodni, jer njima treba biti dostignuto oslobođenje čoveka, oslobođenje rada i oslobođenje društva od političke vladavine koja isključuje internacionalizam bez kojeg nije moguće zamisliti prevazilaženje teritorijalno-nacionalne isključivosti.

Proces političke »deteritorijalizacije« će svakako dugo trajati, i to ne bez velikih teškoća, prepreka i skretanja. Nikako se ne mogu zanemariti mogućnosti težih sukoba u tom procesu, jer u svakom prelaznom vremenu čine se pokušaji da se stvari rešavaju

Digitized by Google

na stari i poznati način. Zato se teško može zamisliti da će izostati pokušaji pojedinih društava da svoje probleme rešavaju samo u »svom interesu«, a na štetu drugih, što bi neminovno uključilo politiku sile u date odnose.

Zbog toga je nemoguće zamisliti da će ovaj proces, kao objektivan, moći da se ostvari bez učešća svesnog delovanja ljudi i njihovog udruživanja u tom cilju. Ne može se zanemariti činjenica ni u ovom slučaju da čovek i ljudske grupe određuju svoje interese i time stvaraju istorju. Međutim, čovek može isto tako svesno da pospešuje objektivne procese, a ne samo da deluje protiv njih. Zato je već danas neophodno usmeravati svesno delovanje svih progresivnih snaga protiv devijacija u razvoju društva, kako bi se sprečilo delovanje politike sile u pravcu nečeg što se njome i ne može postići ali se misli da može. Pogotovu kada se njome može samo sačuvati privilegovani položaj društvenih grupa koje raspolažu silom. Upravo ova opasnost stoji pred internacionalističkim tendencijama, koje su već sada vidljive kao svetski proces.

Digitized by Google

Stipe Orešković:

Komunizam i nacija

1. Temeljnije problematiziranje samih pojmova *antikomunizam i nacionalizam*, ukoliko ne želi vršiti golu ideološku funkciju, zahtijeva mnogobrojna prethodna razgraničenja, kategorijalna i pojmovna. Svođenje tih pojmova na njihovu političko-taktičku svrhu često puta negativno djeluje na »pozitivne« pojmove *komunizam — nacija*. Utoliko je ponegdje i na izgled militantna borba protiv antikomunizma i nacionalizma usmjerena na obranu interesa koji su genuino antikomunistički i nacionalistički. Historijsko, materijalističko i dijalektičko sagledavanje cjeline odnosa i procesa, teorije — prakse i povratno prakse — teorije omogućuje prevladavanje svih nehistorijskih (dakle historicističkih), nedijalektičkih (dakle pozitivističkih, funkcionalističkih) i nematerijalističkih (dakle vulgarnomaterijalističkih, idealističkih...) pristupa koji su, samim izostajanjem bilo kojeg od elemenata Marxove sinteze, potencijalni nosioci jedne (a praktično se pokazuje, automatski i obiju) od tih tendencija. Zar nije, primjerice, ponašanje KP Jugoslavije 1948. etiketirano kao revizionističko, otpadničko, u službi imperijalizma, protiv komunističkog bloka — dakle *antikomunističko*. Samim time delegitimirano joj je pravo na korištenje pojma komunistička partija. (Ona je kasnije, u izmijenjenim uvjetima, sama ispravno zamijenila *pojam partije* pojmom saveza.)

Digitized by Google

Nije li istovremeno suvremeni svijet prepun pokreta, država, pa i regionalnih i blokovskih organizacija koje se bore protiv tuđih nacionalizama sa pozicija još goreg i agresivnijeg nacionalizma. I našoj aktualnoj praksi sve je više (»barbara, a sve manje Rimljana«) nacionalizama koji svoj osnovni nacionalistički raison d'être nalaze u neprijateljstvu prema drugoj naciji i nacionalizmu.

2. Da bismo, zbog sve izraženijih manipulacija teorijama, kategorijama, pojmovima, ljudima, državama i nacijama, komunizmom i antikomunizmom, nacijom i nacionalizmom, mogli odrediti vododjelnicu, liniju razgraničenja, kriterij razlikovanja, te rasvijetliti interese koji iza njih stoje, potrebno je odrediti sadržaj pozitivnih pojmova komunizam i nacija. *Što je, dakle, komunizam, i što nacija?* Već na toj tački nastaju mnoga razlikovanja i interpretativne suprotnosti koje, kasnije, postaju i razlikovanja u praksi, praktičnoj politici. Ukoliko nam je Marxova sinteza kriterij određivanja, onda bismo o komunizmu i naciji mora razmišljati ne zanemarujući ni jedan od elemenata historijskog materijalističkog i dijalektičkog metoda, ne sagledavajući ih u odvojenosti, nego u jedinstvu proturječnosti, ne kao stanje, već kao proces, i ne u bilo kojem momentu historije, već samo kao stalno odnošenje unutar povijesnog razvoja i, konačno, ne kao razvoj apstrakcija, ideja, ideologija, već materijalistički. Marx nije propisivao buduće stanje stvari, a najmanje bi to činio kada je riječ o tome što *komunizam jest* kao nekakav stadij i stanje, kao jedna od formacija među svim formacijama dosadašnje povijesti. Navest ćemo neka razmišljanja o komunizmu kao procesu koja su iznesena kod Marxa.

»Komunizam, kao pozitivno ukidanje privatnog vlasništva kao čovjekovog samootuđenja, te stoga kao zbiljsko prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka, jest potpun, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povratak čovjeka sebi kao društvenog, tj. čovječnog čovjeka. Taj je komunizam kao dovršeni naturalizam-humanizam, kao dovršeni humanizam-naturalizam, on je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i rada. On je riješena zagonetka historije, i zna je to rješenje.[1]

Čovjekovo »prirodno postojanje tek mu je ovdje postalo njegovim ljudskim postojanjem, a priroda je za njega postala čovjekova. Dakle, društvo je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode.«[2]

[1] K. Marx: *Ekonomsko-filozofski rukopis*, Marks—Engels: *Rani radovi*, Zagreb, 1976, str. 275.

[2] Ibid, str. 277.

Digitized by Google

I, konačno, formulacija iz trećeg toma Kapitala, koja govori o carstvu slobode i carstvu nužnosti. »Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i izvanjskom svrhovitošću, po prirodi stvari, ono, dakle, leži s ove strane područja same materijalne proizvodnje. Ko što se divljak mora boriti s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reproducirao svoj život, tako to mora činiti i civilizovan čovjek, i on to mora u svim društvenim oblicima i u svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe, ali se u isto vrijeme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovom području može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači racionalno urede svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga čine s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvom nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koji može procvjetati samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. Skraćenje radnog dana jest osnovni uvjet.«[3]

Antikomunizam jest tada, ako polazimo od Marxa, sve ono što je u interesu održanja cjelokupnog starog stanja stvari. S te pozicije je, ako uzmemo u obzir samo tri citirana pasusa kao primjer, antikomunizam sve ono nastojanje koje je *protiv: »(1) pozitivnog ukidanja privatnog vlasništva kao čovjekova samootuđenja«; »(2) potpunog«, »svjesnog« i »unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka (nastalog)* povratka sebi kao *društvenog*, to jest čovječnog čovjeka«; (3) »rješenja sukoba između čovjeka i prirode«; (4) »čovjeka i čovjeka«; (5) »egzistencije i suštine«; (6) »opredmećivanja i samopotvrđivanja«; (7) »slobode i nužnosti«; (8) »individuuma i rada« itd.

Tada je pitanje da li su to i sva ona nastojanja koja su, na primjer, za rješenje sukoba između individue i rada, ali to rješenje ne traže unutar »potpunog svjesnog i unutar cjelokupnog dosadašnjeg razvitka nastalog povratka sebi kao društvenog, čovječnog čovjeka«? Konačno, da li su sva ona rješenja koja problem nacije sagledavaju izvan ovih metoda *tendencijski i potencijalno* nacionalistička? Jesu li to ona gledanja koja rade na tome da problem nacije rješavaju nehistorijski, dajući joj onaj kategorijalni rang koji ne pretpostavlja rješavanje odnosa čovjek-priroda, priroda-čovjek, »individuum-rad«, »opredmećivanje i samopotvrđivanje«, »sloboda-nužnost«? Je li rezultat takvog razmišljanja uzdizanje nacije iznad historije, materije, procesa rada, oslobođenje čovjeka? Može li se problem nacije rješavati mimo ili pored, štaviše, *iznad* traženja puta da se *»svjesno«* i *»potpuno«* urede ostali navedeni odnosi? Da li je to ujedno i

[3] K. Marx: *Kapital*, »Prosveta«, str. 1.816.

Digitized by Google

tajna veza koja spaja antikomunizam i nacionalizam, zakon koji određuje takav put?

Koliko su, konačno, trajno vezane ideje o vječnosti i prirodnosti kapitalističkog poretka, o potrebi njegova jačanja i učvršćivanja takvog kakav je dan i jačanja nacije kao vječnog izraza takvog društva, koja imanentna njemu isto tako treba jačati? Osnova pojmova antikomunizam-nacionalizam utoliko je osnova kapitalizam-buržoaska ideologija nacije. Istovremeno je posebno zanimljiv odnos državni socijalizam — nacija i mogući odnos državnog socijalizma kao »neprirodnog« i »nepotpunog«, dakle nesvjesnog prevladavanja epohe kapitala.

3. Neophodno je *razgraničiti* epohalne tendencije očuvanja, konzerviranja, vječnosti svijeta kapitala, njegovog bitka i njegove svijesti, s jedne strane, od pokušaja dijalektičkog nadilaženja i dokidanja kao prevladavanja, i revolucioniranja[4], kao intencije i pravca prema asocijaciji slobodnih proizvođača, s druge. Potrebno je pokazati kako se takva epohalna tendencija transformira u regionalno, državno, teorijski-disciplinarno i ideološko adaptiranje i instrumentaliziranje tog odnosa u antikomunizam, kao političku i ideološku kritiku konkretnih sistema, država, partija, teorija, koje se pozivaju na Marxa i komunizam. Dakle, kako se transformira u antikomunizam koji strasno i ideološki slijepo odbacuje Marxa i ideju asocijacije slobodnih proizvođača, ali, prije svega, odbacivanjem *konkretnih* poredaka i načina kako se oni konkretno historijski i teorijski predstavljaju. Upravo je zato važno metodički primijeniti kriterij cjeline Marxove intencije na svaku od spomenutih teorijskih ili praktično-političkih adaptacija, ali i onemogućiti da se kritika konkretnog »komunističkog uređenja« (što je *contradictio in adjecto)* svjesno proširuje na kritiku komunizma uopće. Time se onemogućava pretvaranje principijelnog epohalnog pitanja u kratkotrajno interesno i njegovo spuštanje na rang dnevne politike — država i partija.

4. Shvatimo li Marxovu sintezu (shvaćajući pri tome i historijski karakter i sadržaj njenih dijelova, ali i sam *karakter sinteze* i ne svodeći je na učenje o izvorima i sastavnim dijelovima, bez proširivanja karaktera sinteze, i ne rastavljajući je na dijelove da bismo je kroz refilozofikacije, reekonomizacije i resocijalizacije dotjerali) kao prvi i za sada osnovni važeći korak preinake svijeta (»filozofi su svijet samo različito tumačili, a radi se o tome da ga se preinači«), kojoj je cilj asocijacija slobodnih proizvođača, onda je i odnos prema tom cillju jedan od kriterija odnosa prema komunizmu. Upravo je odnos prema Marxovom djelu bio čest dokaz padanja ispod već dosegnute razine te intencije, a taj pad nije prisutan samo u kritici (i onoj »naučnoj« uglađenoj, i onoj mržnjom i etiketom prožetoj) već i u apologiji,

---

[4] O tome je šire izlagao V. Sutlić u svojoj knjizi, *Bit i suvremenost*, a kasnije u nekoliko svojih predavanja (vidi, na primer, »Kumrovečki zapisi«, br. 1).

Digitized by Google

»rekonstrukciji«, »revitalizaciji«. Iako u tada užoj historijskoj i teorijskoj građi, V. I. Lenjin je metodički točno ukazao na sve tendencije odnosa prema Marxu pišući poglavlje »Historijska sudbina učenja K. Marxa«, baveći se K. Kautskim i ostalim sistematičarima, reinterpretima, kanonizatorima i dogmatičarima Marxove sinteze[5]. Nastavljači, tretirajući Marxa kao teoretika među teoreticima, kao filozofa, sociologa, ekonomistu, politekonomistu, politikologa, pa dakle i njegovu sintezu kao teoriju među teorijama, filozofiju među filozofijama..., obavili su posao dekompozicije i neutralizacije njegove bitne intencije. Tako su nastale mnogobrojne škole, pravci i »učitelji« koji su cjelinu pretvarali u neopozitivizam kantizma, neohegelijanstvo, neorikardijanstvo, neoutopizam. Praktično-politički, iz »Marxa revolucionara« i njegova kanoniziranja izvođeni su razni sistemi i projekti, revolucionarni i teorijski. Zaslugom J. V. Staljina, posebno IV glave njegove *Historije SKP(b)*, Marx je kanoniziran i adaptiran za svrhe socijalizma u jednoj zemlji, a u stvari za opravdanje poretka i vlasti birokracije, pomoću »znanstvene doktrine«. U suštini, identičnu regionalnu znanstvenu i disciplinarnu orijentaciju u tumačenju Marxa zastupaju i mnogobrojne škole partije (evrokomunisti, maoisti, nova ljevica, teologija oslobođenja), ugrađujući Marxa, u elementima, u svoju praksu i teoriju, a često gubeći spone prema bitnom smislu preinake svijeta — asocijaciji slobodnih proizvođača.

5. Antikomunizam je nastupio s kritikom i žigosanjem komunizma istog trenutka kada je izrečena parola: »Bauk komunizma kruži Evropom«. Već 1846. godine Pio IX izdaje enciklike *Qui pluribus (kasnije* slijedi *Sylabus* i *Rerum novarum, Quadragesimo anno).* Crkva, posebno klerikalizam, prva reagira na ateizam, ali ni buržoaska štampa, institucije, ideolozi buržoazije ne zaostaju. Od tada se izlijeva silna mržnja na Marxa i sve one

[5] Nasuprot Marxovoj sintezi, K. Korsh jasno pokazuje što znači formalno pozivanje na Marxa, a sadržajno iskrivljavanje njegovih metoda: »Jasnim poimanjem ovog historijskoh stanja stvari prilazi se apsolutno mnogo bliže stvarnoj suštini onog materijalističkog shvatanja istorije koje su Marx i Engels sami zasnovali i učinili osnovom »naučnog socijalizma« ili komunizma negoli sa svim mogućim varijacijama na — u ovoj vezi omiljenu — temu o nastanku Marxove materijalističke dijalektike putem prostog »preokretanja« idealističke dijalektike poslednjeg građanskog filozofa Hegela, koja kod Hegela 'dubi na glavi', a sad ju je Marx 'opet postavio na noge'. Ova figura, koju su upotrebili Marx i Engels da okarakterišu svoj odnos prema Hegelovoj filozofiji, izražava, u osnovi, isto. Ali ona izražava samo formalnu, teorijsku stranu ovde postojeće razlike i suprotnosti, a ne istorijsko-praktičnu stranu, koja je za nas sa našeg današnjeg stanovišta mnogo važnija i ujedno mnogo shvatljivija. I dok se o jednom takvom formalnom teorijskom pitanju — ukoliko se ono obrađuje apstraktno i neistorijski, kao što je to među marksistima i protivnicima Marksa, na žalost, još uobičajeno sve do dana današnjeg — može voditi gotovo beskonačan spor, u kome jedan u odnosu Marksove metode prema Hegelovoj metodi iznosi više negativnu a drugi pozitivnu stranu.

Digitized by Google

što ga, pa makar i tapkajući u mraku, pokušavaju slijediti. Od samog početka riječ je o tome da se mačem i perom prosipaju tone mastila i krvi, opravdavane nerazumijevanjem, neznanjem, obmanom i manipulacijom, mržnjom iz interesa. Stotine knjiga ispisano je da bi se dokazala i pokazala komunistička opasnost. Opisujući kako je mentalni poredak starog svijeta reagirao na Lenjina, Krleža je opisao i dao naslutiti način reakcije protiv svakog mijenjanja svijeta. »Lenjinovo ime značilo je godine devet stotina i sedamnaeste signal svjetionika nad brodolomom međunarodne civilizacije, i od onda pa do dana-današnjeg nije prošao ni jedan jedini dan da Morzeovi strojevi na svim telegrafskim linijama svijeta nisu otkucali ime tog čovjeka, i nije prošao ni jedan jedini dan da ti telegrafi nisu o njemu javili po koju laž, podlost i klevetu.« Te su telegrafske poruke, naravno, oduvijek imale i svoje sasvim praktične posljedice, svaki onaj tren povijesti kada je isti interes koji pokreće mašineriju laži pokretao i mašineriju osvajanja, ubijanja, klanja, prosvjećivanja i posvećivanja.[6]

U cijeloj priči o Marxu i sudbini njegova djela historijski je važno pokazivanje do koje su mjere interpretacija i adaptacija njegova djela, s jedne strane, a opanjkavanje, s druge, najčešće promašivali osnovni smisao, a gotovo uvijek i svu složenost toga projekta. Nekim, samo naizgled čudnim, mehanizmom primitivna antikomunistička kritika i nemoćna i tupa propaganda međusobno su se pothranjivale, nadopunjavale, obnavljale. Osim onih, pavlovljevski komponiranih reakcija curenja sline, na svaki spomen komunizma, sva ili gotovo sva kasnija kritika Marxa počivala je na kritici poimanja tobožnjih marksista i njihovih shema, pojednostavnjivanja, improviziranja ortodoksija i parcijalizacija. Buržoaskoj nauci i politici bilo je mnogo primjerenije i lakše dokazivati nenaučnost (Popper, na primjer) Marxovu ako ga se prije toga u nekoj antropomarksističkoj školi reduciralo na *Rane radove*, i obratno, nekoj subjektivističkoj, egzistencijalističkoj, personalističkoj ili sličnoj filozofiji to je bilo mnogo lakše ako ga se reduciralo na *Teorije o višku vrijednosti*. Tako su stotine quasi interpretacija stvarale stotine reinterpretacija ili kritika već promašene interpretacije stvari (kao tobože prave). Na to se logično nadovezala konzervativna kritika te smjese kao definitivno odbacivanje svakog smisla marksizma kao teorije bez određenog značenja. Oni kojima ni to nije bilo dosta, odlučno su radili na povezivanju Marxa i Staljina, da bi tako tobože velikim potezom historijski antikomunizam spojili sa blokovskim antikomunizmom, tobože mu dali teorijsku osnovu. Time je staljinistička kritika egzistencijalizma, idealizma, građanske filozofije kao fašističke dobila svoj punovažan odgovor u kritici Marxa kao

[6] U periodu 1917—1927. M. Krleža je napisao značajan broj političkih rasprava i eseja na temu antikomunističke manipulacije i propagande, a posebno o problemima propagande protiv oktobarske revolucije i lenjinizma.

Digitized by Google

staljiniste. Pri tome su i kod nas i u svijetu, logično, cijeli posao obavili gotovo isti ljudi.[7]

Sve je to omogućilo, na primjer, L. Kolakowskom da, pišući Epilog svojih *Glavnih tokova marksizma*, konstatira da je »*marksizam bio najveća fantazija našeg stoljeća. Bio je maštanje o društvu savršenog jedinstva u kojem će se sve ljudske aspiracije ostvariti i sve vrijednosti — pomiriti*«. Ovakvo tumačenje, koje nema veze s Marxom ni u kojoj varijanti, odmah će mu omogućiti da tobožnju »liberalno-evolucionističku vjeru« naučni socijalizam tumači kao da je nastao povezivanjem »mesijanske fantazije i realnog društvenog pitanja«, te je zbog toga »ta teorija, shvaćena u rigorističkoj verziji, besmislica, a shvaćena u slobodnoj verziji — ona je banalnost, ali postala je banalnost upravo zahvaljujući Marxu«. Postoje tu još i ovakve tvrdnje: »Komunizam kao da je bio kopile socijalističke ideje« — »Ako socijalizam treba da bude nešto drugo nego *totalitarni superzatvor*, onda on može biti samo sistem kompromisa među raznim vrijednostima koje se međusobno ograničavaju.« I, konačno, »svijet kojim bi zavladao komunizam mogao bi opstati ili zahvaljujući dominaciji jednog imperijalizma ili bi bio beskonačna serija ratova između ‚marksista' koji su na vlasti u pojedinim zemljama« (sve u *Glavni tokovi marksizma*, str. 591—599). Sva ta »nauka«, uzgred rečeno, nije smetala jednom kritičaru u nas da napiše: »Smatramo neophodnim da naši naučnici češće, angažovanije i pristupačnije, javno razmatraju teoriju i praksu marksističkog pogleda na svet. Neka im od izazova bude i knjiga *Glavni tokovi marksizma* kontroverznog Lešeka Kolakovskog.« Iz ovog kratkog odlomka vidljivo je mnogo toga iz sheme tobožnje »dijaloške propagande« protiv marksizma, koja se u nas vodi, a prije svega, neznanje logo-dialogista. Marksizam je sve samo ne »pogled na svijet«, Weltanschanung. To su znali i ograničeni dijamatovski interpretatori.

---

[7] U svom *Otvorenom pismu L. Kolakowskom* Thompson je minuciozno pokazao tu transformaciju pojavnih formi dogmatizma. Sličan primjer daju i Pascal Delwit i Jean Michel Dewaele u tekstu *Staljinisti antikomunizma.*

»Svi ovi argumenti se sasvim lako mogu okrenuti protiv njih. Analizirajući njihove tekstove, nalazimo sve klasične reakcije ljudi razočaranih u ljubavi. No nikome ne pada na um da ih kritikuje zbog njihove prošlosti, iako ih je baš ona zauvek obeležila. Oni su se mogli preobratiti; ali se nisu promenili. Veličaju ih, jer se čini da su prošli kroz metamorfozu. Niko ne primećuje ono što je ostalo konstantno, iako upravo to bode oči. Njihovi bestseleri dokazuju — zahvaljujući podršci tako popustljivih i nimalo zlobnih kritičara, kakvi se samo poželeti mogu — da je publiku moguće obmanuti. Niko javno ne utiče, pa čak i ne primećuje, da je jednaka arogancija svojstvena i jučerašnjim slavopojkama i današnjim paskvilama; niko ne mari što nikakvih dokaza nema i što su pogrde zauzele mesto analize. Njihov izvrnuti hiperstaljinizam — obično u obliku apsolutnog manihejstva — čist je kao suza, prosto jer je upravljen protiv komunizma. Histerija je ostala ista, ali je bolje prihvataju u njenoj sadašnoj odori«. (»Marksizam u svetu«, br. 9—10/1985, str. 314).

Digitized by Google

Drugo, skup apodiktičkih tvrdnji, osuda, etiketa zove se naukom, koja je pri tome »kontroverzna«, ali zato izazovna. Svi ti primjeri pokazuju kako je, prije svega, glupost glavni neprijatelj socijalizma, a ujedinjenje gluposti i antikomunizma nije daleko od logike stvari.

Mogućnost objedinjavanja raznih interpretacija, od onih koje otvoreno a pri tome lažno osporavaju Marxa do onih koje ga strukturaliziraju, pozitiviziraju, ekonomiziraju, sociologiziraju, pojavljuje se tamo gdje, s jedne strane, eksterni faktori (produbljavanje krize) i, s druge, interni disciplinarno-teorijski (objektivno nemoć da se bude na razini kritici podvrgnutog djela), te niz komponenti — od nedemokratičnosti odnosa u komunističkim partijama i socijalističkim državama pa do »kratkih slasti« disidentstva — doprinosi tome da se na antimarksovskim pozicijama stvara dosta širok blok, kako sadašnjih antimarksista i bivših staljinista (permanentnih dogmatika) tako i zastupnika »pozitivne nauke«.

Ne bi pri tome trebalo zanemariti mogućnost da se državni socijalizam mutira i konvergira prema istim onim stanjima prema kojima su to najčešće činili i njegovi nekadašnji vodeći naučni ideolozi. Situacije dubljih kriza pokazivale su da je pravac transformacije stihijno tendiranje prema već preovladanom modelu ranog liberalizma, njegovom »civilnom društvu«, sa snažnim političkim manifestacijama antikomunizma. To je bio i razvojni put gotovo svih intelektualnih prebjega, koji su pojedinačnom sudbinom često personalizirali i šira društvena stanja, odnose i tendencije. *Zbog toga je svaki pokušaj djelovanja u pravcima etatizacija—liberalizacija u stvari vječna pat-pozicija državnog socijalizma, koji nema svoj izlaz osim u pravcu asocijacije slobodnih proizvođača te samoupravljanja kao oblika diktature proletarijata u prelaznom periodu.*

Pokušaji da se antikomunizam legitimira i kao univerzalna moralna naučna slika svijeta, da mu se dade određeni ontološki status u piramidi vrijednosti kapitalski utemeljene interesne strukture, proizvode se prvenstveno od strane svih frakcija kapitala koje su tendencijski totalizirajuće, ne samo prema suprotnom ideološkom bloku ili trećem svijetu, prema bilo kojoj viziji i verziji socijalizma veći i prema svim frakcijama kapitala koji proširenje svojih interesnih sfera planiraju na taj način. Pri tome je vojnoindustrijski kompleks osovinska i centralna grupacija kapitala, koja najdosljednije i najotvorenije zastupa strategiju borbe protiv komunizma svim sredstvima, uključujući i ideologiju totalnog rata. Analize funkcionisanja te frakcije kapitala najbolje pokazuju koliko je antikomunizam duboko interesna i klasna ideologija koja se ne reproducira po nekoj inerciji tradicionalnih i konzervativnih sklopova svijesti, nego je istovremeno i jedan od *aktualnih načina reprodukcije kapital-odnosa u svjetskim razmjerima — i sa dvostrukom funkcijom.*

Digitized by Google

Prva je funkcija discipliniranje radničke klase, svih marginaliziranih slojeva, potencijalnih nosilaca bunta i osporavanja, »obojenih«, nižih frakcija kapitala, hegemoniziranje bloka na vlasti u vidu određenog »desnog gramšizma«, čiji *ultima ratio* uvijek čini model države »blagostanja-ratovanja« u proteklih tridesetak godina, ili pokušaji da se pomoću desnog populizma stvori i »društvo ratovanja« u periodu od pobjede neokonzervativaca.

Na vanjskom planu ta uloga proizilazi iz potrebe vojne zaštite tržišta, uništavanja progresivnih pokreta.

»Ograničavanje, suzbijanje i uništavanje suparničkog socijalističkog sistema«, kao dominantna strategija krupne buržoazije u vojnoindustrijskom kompleksu ima svoju najsnažniju manifestaciju. Stimuliranje takvih rješenja za probleme reprodukcije kapitala proizilazi, prije svega, iz problema akumulacije i potrošnje viška vrijednosti (zapošljavanje svih faktora proizvodnje, osiguravanje klasne integracije, centralizacija kapitala na krupnim tehnološkim projektima u okviru tog kompleksa, povećanje nivoa ukupne potrošnje). Tako vojnoindustrijski kompleks nije samo način da se riješe problemi i proturječnosti kapitalističkih načina proizvodnje nego je i dio njemu imanentne logike.

Analize značajnog broja autora marksističke provenijencije pokazuju da će ideologija vojnih rashoda i u fazi nastupanja neoliberalizma u SAD imati jednaku, ako ne i veću ulogu nego u periodu takozvane »države blagostanja-ratovanja«. Zahtjevi za smanjenjem državnih rashoda, koji su glavna poruka neoliberalnog vala kao kritike »welfore statea«, nisu ipak klasno indiferentni, bez obzira na stalno pozivanje na raznopravnu utakmicu, smanjenje intervencije države, oslobođenje tržišta itd. Upravo klasna aktiviranost tih ideologema dovodi do toga da se glavni udar usmjerava na onaj dio rashoda u strukturi državnih rashoda koji je otpadao na civilni dio potrošnje (školstvo, zdravstvo), jer se ta potrošnja pojavljuje kao konkurentska privatnoj inicijativi. Vojni rashodi su, naprotiv, u funkciji osiguranja te inicijative na globalnom planu, u unutrašnjim klasnim borbama, i, što je najvažnije, oni ne samo da se ne suprotstavljaju privatnim interesima i dijelu krupnih korporacija nego ih veoma često direktno upošljavaju. To čine bez trunke opasnosti da će se poremetiti klasni odnos snaga. One rade na njegovom permanentnom učvršćivanju. Vojnoindustrijski kompleks, zajedno sa još nekim veoma značajnim sektorima kapitalističke potrošnje (sistemi kontrole koji su u domenu civilnih službi, a zapošljavaju mnogobrojnu radnu snagu, često visokoobrazovanu, uz skupa tehnološka ulaganja i inovacije, a za sebe često vezuju i milijune zaposlenih u satelitskim režimima, sa njihovim tehnološkim, stručnim i ostalim potraživanjima koja su vezana za zemlju-maticu), čini sve šire iracionalno jezgro kapitalističkog načina proizvodnje. Jezgro koje je, promatrajući hijerarhiju određenih frakcija kapitala, dominantno u proizvodnji i potrošnji,

Digitized by Google

pa, dakle, i u ideološkoj dominaciji nad svim ostalim sektorima kapitalističke proizvodnje. Utoliko je suvremeni antikomunizam sve više usmjeren na uspostavljanje takve logike proizvodnih odnosa koja će sve, ili gotovo sve slojeve kapitalističkog društva proizvodno i interesno vezati uz ciljeve jedne totalitarne vojne diktature u svjetskim razmjerima, uz uspostavljanje jedne *militarističke podjele rada*, koja bi poznato Marxovo rješenje za hiperprodukciju u »*skraćenju radnog dana*« preokrenula u sistem koji bi sprečavao i odgađao rješenje svih osnovnih proturječnosti kapitalskog načina proizvodnje (odnos organski — anorganski sastav kapitala, tendencijski pad profitne stope, teorije nedovoljne potrošnje itd.).Utoliko je vojnoindustrijski kompleks oličenje onih konzervativnih tendencija u kapitalizmu koje ideologiji antikomunizma daju materijalni i interesni smisao kao nikad do sada, pretvarajući je u ideologiju koja *očuvanje sadašnjeg načina proizvodnje vrijednosno izjednačava s uništenjem cjelokupnog čovječanstva*. Tako se poznata teza o kapitalskom načinu proizvodnje, kao prirodnom i jedino mogućem i pravednom, pretvorila u svoju najradikalniju varijantu. Svaki pokušaj promjene toga »prirodnog načina proizvodnje« treba spriječiti i po cijenu uništenja cjelokupnog čovječanstva, jer je bolja smrt čovječanstva nego komunizam.[8] U pokušajima totaliziranja svoje vladavine takve frakcije kapitala žele pobjedu interesa koje zastupaju izjednačiti s opstankom civilizacije, te sve aspekte propagandne mašinerije stavljaju u pogon da bi postigle taj iracionalni cilj. Utoliko je pokušaj prikazivanja parcijalnih ciljeva kao općih (težnja buržoazije je ideološki opravdati svoju vladavinu kao interes sviju) ovdje dotjeran do posljednjih razumskih mogućnosti i pretvoren u iracionalni motiv »Kapital najkrupnije frakcije vredniji je od opstanka cjelokupnog čovječanstva.« Logika kojom su se opravdavali svi dosadašnji ratovi i osvajanja, logika kojom su u klaonicu svjetskih ratova slani milijuni ljudi, ovdje je konačno našla svoj posljednji izlaz. Toj logici opire se sve veći dio čovječanstva, uključujući i dio članstva konzervativnih partija.[9]

---

[8] U Kanadi je nedavno provedena anketa u kojoj je postavljeno pitanje: »Da li biste radije bili crveni ili mrtvi?« Smisao pitanja je bio da se pokaže u kojoj mjeri su građani spremni da radije prihvate smrt nego komunizam. Mnogo veći broj ispitanika odgovorio je da bi radije prihvatio komunizam nego što je to bio slučaj prije desetak godina u istoj anketi. Promjene raspoloženja tumače se procesima demokratizacije, koje provodi Gorbačov. Jedan od anketiranih kaže: »Radije bih živio pod sovjetskom vladavinom, u nadi da će se nešto promijeniti, jer izgledi da se preživi nuklearni sukob gotovo su jednaki nuli.«

[9] O odnosu vojnoindustrijskog kompleksa i reprodukcije kapitala pisali su mnogi autori, najkvalificiranije E. Mandel u svojoj knjizi *Kasni kapitalizam*, također i Baran i Sweezy u *Monopolnom kapitalu*, V. Franičević u svojoj knjizi *Radikalna politička ekonomija* daje opširnu bibliografiju radova američkih politekonomista na tu temu, a i sam daje slijedeće razmatranje: »Očigledno prekoračenje ‚vojne racionalnosti' može se sama objasniti trajnim djelovanjem činilaca koji

Digitized by Google

Osnovna proturječnost rada i kapitala ovdje je izražena u svojoj historijski konačnoj — iracionalnoj — varijanti. Ta iracionalnost pokušava se legitimirati u svim segmentima ljudske egzistencije, nauci, kulturi, obrazovanju, religiji, politici itd. Historijska mijena u tim ideologijama, različiti sadržaji i naglasci vezani su uz ovu temeljnu suprotnost, bez čijeg razrješenja nema historijske perspektive ni za one pokrete i sisteme koji su objekt napada antikomunizma (i koji se nazivaju komunističkima.) Bez usmjerenosti na rješavanje te osnovne proturječnosti antikomunizam može predstavljati samo jednu stranu snažnih nastojanja za uništenjem slobode, demokratije, razvoja, za uništenjem civilizacije u ime kapitala.

Klerikalni antikomunizam

Složenost odnosa marksizma i socijalizma i religije odviše se često svodi, a i u historiji se svodila, na jednostavne sheme, pri čemu se najčešće u međusobnom razračunavanju koristilo formulama koje nisu mnogo nadilazile sadržaje tipa »neznabožački i pakleni materijalizam« i »bogohulni ateizam«, s jedne strane, te »religijska zatucanost«, »vjerska reakcija«, s druge. Karakter Marxove sinteze, kao i cjelokupne povijesti filozofije, ekonomije i socijalizma, koja mu prethodi, nesvodivi su na takvo ekspresnoideološko obavljanje posla. To posebno zbog toga što se mahom na pojavnoj ravni ispreplićU kategorije rada, jednakosti, pravednosti, slobode u vrijednosni sistem koji je često mnogo složeniji (historijski bogatiji) od vulgarnomaterijalistič-

---

pripadaju unutrašnjoj dinamici klasnih i unutarklasnih borbi, kao i neravnomjernim razvojem svjetskog procesa kapitalizma u uvjetima razvoja njegove krize i socijalističkih procesa. Kad je riječ o prvome, jasno je da oni dijelovi američke buržoazije koji svoj interes ne vide u daljnoj militarizaciji nisu (osim, donekle, u periodu detanta) svojim stavom prevladali unutar krupnog korporacionog kapitala, niti su za njega pridobili moćne konzervativne sindikate. A to znači da vodstvo unutar američke buržoazije imaju oni njeni dijelovi čiji su interesi neposredno ili posredno vezani uz vojne rashode — bilo prisvajajući profite iz poslova za vojsku bilo osiguravajući time smanjenje rizika u svjetskim poslovima američkog multinacionalnog kapitala. Baran-Sweezyjevo nedovoljno uočavanje uvjetovanosti vojnih rashoda specifičnim sklopom klasne borbe i klasnih pozicija znatno je oslabilo njihovu analizu »ograničenja« vojnim rashodima. Ali ovo nas vodi i zaključku da otpori vojnim rashodima mogu u određenim okolnostima biti i veći nego što pretpostavljaju Baran i Sweezy. Politički se to iskazuje kroz mogućnosti formiranja specifičnih klasnih i unutarklasnih koalicija upravo stvorenih na otporu militarizaciji i težnji ka očuvanju buržoaskih demokratskih institucija, koje su rastom uloge vojnog činioca i same ugrožene. Već kao potencijalna prijetnja (povremeno i aktualna), ona može utjecati na usporavanje vojnih rashoda. Ne smije se zanemariti ni utjecaj koji na politički proces odlučivanja u budžetu mogu vršiti oni posebni ekonomski interesi koji svoju perspektivu vide u detantu i punoj slobodi kooperacije sa zemljama drugog bloka.«

Digitized by Google

kih simplifikacija. Zbog toga je marksovskom metodom napravljena analiza religijskog fenomena, uz temeljno poznavanje bogatstva teološko-filozofskih doktrina i crkvenih praksi, bitan zadatak koji stoji pred nama. Ovdje nećemo ulaziti u bogatu praksu tih odnosa (kao što bi valjalo istražiti dijalog kršćana i marksista, ma na koje se sve načine »vodio«), već ćemo se ograničiti samo na jedno pitanje — odnos klerikalnog antikomunizma prema Marxu i ideji komunizma.

Jedna od osnovnih suprotnosti iz koje izviru neprijateljstva, pa i pravi ratovi, jest suprotnost između religije i historijskog materijalizma, a posebno pitanje unutar njega jest pozicija rada, iz nje izvedena analiza historijskog razvoja, vrste i pojedinca, konstituiranja klasnih odnosa. Na toj osnovi ne nastaju samo razlike borbeni teizam — historijski materijalizam već i sve razlike koje su iz nje izvedene, etičke, filozofske, institucionalno-organizacione, što opet ima svoje refleksije i na sasvim praktična pitanja, kao što je problem mira, međuljudskih relacija, odgovornosti pojedinca, odnosa pojedinac — institucija, pojedinac — društvo itd. Iz poimanja kakvo izvodi, na primjer, papa Ivan Pavle II govoreći o radu *(Laborem exercens)*, daje se kritika i kapitalizma i socijalizma, jer se oni opisuju kao manifestacije i realizacije ekonomskih doktrina. Osnova za izjednačavanje u kritici je polazište klasične političke ekonomije, ili još primitivnije, koje, dakle, ne polazi od viška vrijednosti, viška rada i društveno potrebnog rada, nego od puke deskripcije ekonomskih odnosa. Zbog toga što je ideja pravednog bratskog društva ostvarljiva samo kroz suradnju klasa, kroz društvenu harmoniju. Za Pija II je i sovijalizam neprihvatljiv, jer se zasniva na ideji klasne borbe, dok kapitalizam ima mogućnost mijenjanja datu u njegovoj osnovi.

Teološke doktrine ne mogu ignorirati postojanje Marxova utjecaja, pa se često bave vlastitom interpretacijom marksističkih interpretacija. Pri tome se »karikaturalno prikazuju marksistička stanovišta«, a posebno se inzistira na naglašavanju onih koja su borbeno-ateistička, često shematička i niskog intelektualnog nivoa, pa ih je samim time i lako karikirati. »Francuski biskupi su, recimo, svoje viđenje odnosa hrišćana i marksista izneli u dokumentu objavljenom 30. juna 1977. godine. Oni primećuju da mnogi hrišćani s marksistima dele kritički odnos prema društvu i društvenom angažovanju. Međutim, posle toga tvrde kako marksizam želi za sebe monopol nad društvenom promenom, što nužno vodi u totalitarizam i odbacivanje pluralizma. Oni, takođe, tvrde da marksizam isključuje sve klase osim proletarijata, a to, po biskupima, znači da je čovek sveden na puki odraz odnosa ekonomske proizvodnje. To jest čovek je podređen jednoj novoj vladajućoj grupi i time je otvoren put u totalitarizam. Francuski biskupi optužuju marksizam da određuje individualnu svest tek kao »prolaznu pojavu u razvoju kolektivne svesti«; što se tiče odnosa marksista prema religiji, biskupi pod-

Digitized by Google

sećaju da je, po marksistima, religija osuđena da iščezne, te stoga svaki vernik koji sarađuje s marksistom zapravo dela na svom vlastitom uništenju. Najzad se oštro kritikuje i odbacuje kao neprihvatljiva pretenzija na naučnost istorijskog materijalizma.

Način na koji biskupi izlažu marksističko shvatanje čoveka, objašnjenje društva i odnos marksizma prema religiji krajnje je sveden, i uz to meša teorijsko stanovište s političkim opredeljenjima marksistički orijentisanih pokreta.«[10] Komparativna analiza ove kritike »i kritike marksizma«, koju daju naši teoretičari takozvanog »civilnog društva« kod nas, identična je u svojim pojednostavnjivanjima i preuzimanjima dijametovskih shema kao autentično Marxovih. Pri tome je jednom komunizam ideja vječne harmonije (valjda po analogiji sa Kantovom »idejom vječnog mira«), a drugi puta sistem totalitarnih sistema koji bi vječno vladali svijetom, a međusobno ratovali. Brkanje (stalno i sistematsko) teorijskog i političkog nivoa analize i prakse nije pri tome svojstveno samo biskupima nego i nekim veoma poznatim »historičarima« marksizma i marksolozima. Pri tome je neokonzervativna i neopopulistička ideologija ne samo preuzeta od strane konzervativnih lidera, poput R. Reagana i M. Tatcher, nego je i uloga klerika u propagandi vječno pravedne stvari kapitalizma sve agresivnija. Utoliko je odnos prema zastupnicima teologije oslobođenja, kao i pojedinim filizofskim obrazovanim teolozima u Evropi, u stvari odnos začepljivanja usta, politika »jedne godine ćutanja«. Takva se politika vodi i prema onim američkim biskupima koji su otvoreno iskazali svoje protivljenje politici naoružavanja, MX programu. Neki drugi, na primjer francuski biskupi, stoje izravno na blokovskim pozicijama, smatrajući da je dijalog nemoguć sve dok se druga strana *»hrani ideologijom koja negira dostojanstvo ljudskih bića«.* S tim u vezi valjalo bi postaviti pitanje, koje zadire dublje od takvih pojavnih militantnih oblika antikomunizma: da li je evropski racionazilam, veoma dobro objašnjen u Horkheimerovoj i Adornovoj *Dijalektici prosvjetiteljstva,* u krizi?

Nastupa li epoha novog racionalizma ili iracionalizma? To je neodvojivo od pitanja promjena u ekonomskoj formaciji društva.

Šta znači taj neopopulistički pokret u odnosu na pitanja vjerovanja i vjerskih zajednica? Dok episkopati SAD i SRNJ istupaju u prilog mirovnom pokretu i borbi za razoružanje, francuski biskupi zalažu se za nešto sasvim drugo. Dakle, očituju se veoma proturječne tendencije. »Glas koncila«, prenošenjem stavova francuskih biskupa, naglašava i svoju njima blisku poziciju.

»O problemu razoružanja francuski episkopat smatra da se i prikladnim strahom može obeshrabriti mogućeg napadača i prisiliti ga da dođe do početka mudrosti i da time služi miru.

[10] »Marksizam u svetu«, str. 322, 323.

Digitized by Google

Jednostrano razoružanje, smatraju francuski biskupi, može, dapače, izazvati susjedovu agresivnost, hraneći u njemu napast da prigrli lak plijen... K tome, sadržaj te izjave bitno se razlikuje od »bezuvjetnog pacifizma«, koji je u posljednje vrijeme zahvatio i prilično široke slojeve u nekim zemljama, posebno u SAD i Zapadnoj Njemačkoj, što je prilično utjecalo i na pacifističke izjave odnosnih episkopata, mimo vjekovne stalne katoličke nauke o razlikovanju pravednog obrambenog i nepravednog navalnog rata.«[11]

Takva tendencija i takvo «svrstavanje« samo je pojavno svrstavanje uz mnogo ukorjenjeniji ideološki blok svijesti, koji svoje klerikalne korijene vuče iz dubine historijskog procesa. I tu je zapravo predstavljena cjelina jedne slike svijeta, koja ima sve elemente potrebne za konstituiranje ideologije. Utoliko negativne klerikalističke tendencije ne bismo smjeli sagledavati samo kao »igrarije nazadne svijesti«. Kao što se u toj »međunarodnoj koncepciji« vidi interes za sasvim »svjetovne stvari«, i to sa posve reakcionarnih pozicija »Evrope ujedinjene na osnovama kršćanstva«, tako se i na ekonomskoj koncepciji može sasvim jasno nazrijeti slika tog mogućeg reakcionarnog svijeta. Ta je reakcionarna koncepcija u osnovi i protiv dostignuća građanskog racionalizma, protiv tekovina liberalizma, građanskog uma i slobodnog bića. Ona bi radije da se vrati tomističkoj koncepciji države kao božje institucije za represiju grijeha, odnosno državi kao poretku grešnog stanja (pravima definiranim kao *poena et remendium peccati)*, zapravo, državi koja će ta prava štititi i vršiti vlast pod ravnanjem crkve. To je osnova klerikalizma za koji Lenjin kaže: »Crkva iznad države kao vječno božanstvo iznad vremenskog i zemaljskog. Crkva hoće za sebe vodeći i vladajući položaj.« Osnove takvih težnji začete su još u času kad je historijski nastala mogućnost da se država prestane mjeriti prema »apsolutnom prapravu« i počne mjeriti »relativnim prirodnim pravom«. »Crkva je, međutim, sada sama postala savršena moć, a s carem je tako vodila spor jedino o udjelu u izrabljivanju i vladavini, ali ne o pravu na izrabljivanje i vladavinu uopće. To je pravo sebi prisvojio visoki kler, njega se, dakle, načelno više nije smjelo kritizirati. To znači, moćnoj crkvi nisu bezuvjetno bili podnošljivi ni Dekalog, a pogotovo radikalna zapovjed o ljubavi prakršćanstva« (Bloch). Sve kasnije ekonomske koncepcije klerikalističkog nazora samo su slika te početne težnje.

Pojava komunizma, koji svoju ideju zasniva i na pozitivnom ukidanju privatnog vlasništva, samo je dodatni poticaj jačanju i zaoštravanju tih klerikalističkih tendencija. Sve od enciklike Pija IX *Qui pluribus* iz 1846. godine, koja najavljuje rat komunizmu, preko *Sylabusa*, koji cementira crkvu na poziciji tradicionalnog klerikalizma i osude komunizma u *Rerum novarum*, pa

[11] »Glas koncila«, 20. 11. 1983.

Digitized by Google

do *Quadragesimo anno*. »Prema tome, država kao ‚represalija istočnog grijeha', privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju tako malo vrednuje kao grijeh da se ono poštuje kao hranitelj, čak odavno već unaprijed obmanjujući hvali kao pravni model za neki kapitalizam za sve. Samo se moraju spriječiti »izrasline« izrabljivanja; prema tome, papina enciklika *Quadragesimo anno* 1931. *de jure naturale* kao od boga postavljenog zahtjeva da se plaće radnicima niti suviše smanjuju niti, dakako — radi brige za dovoljno uslužne i ovisne — suviše povećavaju »ut salaria opificum nimis deprimantur aut extolantur«).«[12] Glavna točka ovdje ostaje »posvećenje vlasništva (a dakako ne samo vlasništva nad upotrebnim dobrima) kao prirodnog prava, građeno na patosu osobe, neposredno upravljeno na boga, to jest na pastirsku crkvu. Ova tako štiti pravnu državu kao uvijek nanovo patrijarhalnu, prije svega kao ona koja, još bolje nego liberalni formalizmi, treba transcendirati trajno totalno nepravo, koje se zove gospodar i sluga. Možda se ono najgore na tome donekle i spriječilo pravno utvrđenim postupkom. To se svakako pokazalo kada se gospodar, postavši fašistom, više nije želio spoticati o takozvane pravne konačne niti. Dakle, nije htio i nadalje biti uznemiravan upravo od one vrste građanske pravne države koja je nosila liberalne značajke, koja se bar još morala pretvarati da ih nosi. Pa i tamo, gdje se to događalo, samo zato da bi se otklonila gola sila, kao svakako ogorčujuća i tako nepraktična, ipak je lijepa, gotovo prirodnopravno dekorirana maska zahtjevala da se i tako maskirano kreće; pretvaranje je tada danas poroka prema vrlini.«[13] Sasvim je konzekventno tome da se za najavu domaćeg fašizma u uvodniku zagrebačkog izdanja iste enciklike 1934. napiše da su komunisti anacionalni, a katolici nacionalni, pa da se time ta »ekonomska koncepcija« samo »zasoli« nacionalnim pitanjem i time postane zaokružena cjelina.

Veoma duga klerikalistička tradicija ima i svoj historijski tok i svoju ideološku koncepciju koja zadire do same osnove krize svijeta, i mogućnost takvog odgovora danas, kao i nekad, sasvim je nezanemarljiva. Iz toga moramo izvući zaključak da se u bavljenju fenomenom negativnih tendencija u suvremenom kontekstu ne možemo zadržavati na površini »čeprkajući po ideologiji«, jer je riječ o nečemu mnogo dubljem i ozbiljnijem, nečemu što i u uvjetima velikog naučnog prosperiteta vidi svoje šanse da živi kao verzija nade i spasa.

Morali bismo prepoznati te osnovne epohalne tendencije. Jer moglo bi nam se desiti da marksizam jednostavno u jednom trenutku bude istisnut kao, uostalom, i progresivni dijelovi unutar vjerskih zajednica sa društvene scene. Naime, na društvenoj sceni ne može se boriti argumentima prošlosti u slučaju nastupanja

[12] E. Bloch: *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Marksizam i suvremenost*, 1977, str. 29.

[13] Ibid., str. 133.

Digitized by Google

jednog novog iracionalizma, koji bi zatro sve pozitivne tendencije postignute u tradiciji vjerskih zajednica (ljubav među ljudima, mir itd.), bar na deklarativnom planu, i istovremeno zbrisao tradiciju Marxove misli i njen projekt oslobađanja radničke klase kao nosioca oslobođenja cijelog društva.

Taj iracionalizam nije samo fašizam koji pamtimo, već nešto što se rađa u okviru novih desnih konzervativnih pokreta i njihovih teorija (biologizma, na primjer). Tu se rađaju klice ideologija (ne beznačajne), koje sa svojim totalitarnim projektima veoma mudro polaze od potencijalnih stravičnih primjena otkrića u oblasti prirodnih nauka (i velikog nesrazmjera u svijesti o njihovom korišćenju kao slabog doprinosa društvene misli i njenog velikog nesrazmjera s prirodnonaučnim otkrićima). Čini mi se da je, što se toga tiče, naša situacija posebno paradigmatska. Za marksizam je pak tragično ako se on svakih 20 godina neposredno i stalno sukobljava s ideologijama, koje su ideologije 14. stoljeća, a da istovremeno ne prati ove epohalne strukturalne promjene koje se događaju. U tom smislu, naravno, postoji i kriza identiteta takvog jednog marksizma, marksizma koji je apstraktan u tom smislu što nije u stanju pratiti te osnovne tendencije, kao što postoji i kriza identiteta progresivnih težnji unutar crkve.

»Konzervativistički« i »neokonzervativistički« antikomunizam

Isticanje konzervativnog karaktera antikomunizma može djelovati kao tautologija. Ovdje je, međutim, riječ o posebno militantnoj struji koja se u bitnom razlikuje od antikomunističkih tendencija među liberalima i neoliberalima, ili socijaldemokratima. Ona ima ne samo svoje taktičko-političke varijante nego je u odnosu na spomenute dvije teorije i političke struje također oformila svoju poziciju koja ima sve elemente teorije, sa nizom temeljno i pretenciozno urađenih dijelova koji se sadržajno prostiru od teorije političkih sistema, preko političke ekonomije, do filozofije i etike. Vodeći teoretičari antikomunizma uglavnom ga pojmovno vezuju uz nacizam-fašizam i konstituiraju teoriju totalitarnih sistema. Neke rubne manifestacije takvog mišljenja mogli smo zapaziti u enciklici *Labore exerceus* Ivana Pavla II, a sadržano je u poziciji da je komunizam teorijski i praktično antihumana, antislobodarska, antietička teorija i totalitarna praksa koja je *imanentno nepromjenljiva* te je prema tome, s njom *dijalog nemoguć*. Praktično-politički to znači da ju se može respektirati kao silu, ali u praksi i teoriji treba posve suzbijati marksizam, jer bi on mogao zavladati svijetom. Takav čin doveo bi, po mišljenju konzervativističkih struja, do propasti čovječanstva, te je zato načelno i logički opravdavajuća politika dovođenja svijeta na rub nuklearne katastrofe. Jer vlast komunista

Digitized by Google

bila bi definitivna pobjeda sile mraka. U tom kontekstu kompletna struktura mišljenja kod te struje antikomunista vrijednosno je utemeljena u sudovima koji su jedino moralno prihvatljivi ili odbacivi, te nisu podložni racionalnoj kritici. Često je riječ i o skupovima psiholoških stanja izazvanih stalnom proizvodnjom straha, koji pogoduje takvoj masovnoj psihologiji i iracionalizmu. Taj tip antikomunizma nema, međutim, samo tu vrijednosno-moralno-iracionalnu stranu nego se istovremeno izgrađuje veoma suptilna mreža pojmova, kategorija, iskustvenih i teorijskih. Svrha svih izvođenja ipak je, u krajnjoj konzekvenci, — uništenje, jer je ono jedini oblik dijaloga s komunizmom. Konstatacija Winstona Churchilla — »ugušiti boljševizam u njegovoj kolijevci« — najbolje ilustrira pravi strateški smisao te teorije.

Pojedini teoretičari, kao Ralph Miliband i Marcel Liebman, na primjer, u svom tekstu *Razmišljanja o antikomunizmu*[14] pravilno ističu da je antikomunizam selektivan »u tumačenju komunističkih režima« te da je »još od boljševičke revolucije 1917. antikomunizam dominantna tema političkog rata što ga konzervativne snage vode protiv cjelokupne ljevice, komunista i nekomunista, od 1945. i od početka hladnog rata antikomunizam se, bez prestanka, prenosi najrazličitijim putevima i sredstvima u okviru jednog džinovskog propagandnog i indoktrinacijskog poduhvata«. Bilo bi pri tome opasno svoditi antikomunizam samo na antisovjetizam, jer to, uostalom, i nije strategija njegovih vodećih ideologija. Jednako bi opasno bilo prihvaćanje svih argumenata koji se razmjenjuju u međublokovskom nadmetanju. Pokušamo li sistematizirati osnovne teorijske premise antikomunizma, može se njihove suvremene izvore potražiti, prije svega, u djelima Daniella Bella, Irvinga Kristola, Sejmour Martina Lipseta, Raymonda Aarona, Sidneya Hooka, Petera Bargera, gledajući samo američku scenu, a doda li im se cijela falanga »novih filozofa« u Francuskoj, neonacista u Njemačkoj, sve postaje nezanemarljiva veličina. Uz nekolicinu poznatih ekonomista, M. Friedmana, F. V. Hoyeka, F. von Misesa, oni čine intelektualnu osnovu, širi teorijski okvir, takozvani neokonzervativni krug kao osnovu antikomunizma. Tek na njih se nastavljaju razmišljanja ideološkog vrha, u kojem knjiga Carla Friedricha i Zbigneva Brzezinskog *Totalitarian Dictattorship and Autocracy* (1956) predstavlja klasično djelo. Uz njih sada već među klasike teorije totalitarizma spadaju i Hannah Arendt sa knjigom *Elemente und Ursprunge totaler Herschaft* te još i Robert Tuker i još niz manje poznatih autora. Jeanne Kirkpatrick, profesor političkih nauka i šef delegacije SAD u Ujedinjenim nacijama, najmilitantniji je politički predstavnik te struje u Republikanskoj stranci.

Ona je, pravdajući američku podršku desničarskim diktaturama, ustvrdila da se one razlikuju od »komunističkih režima« po

[14] »Marksizam u svetu«, br. 9/10, str. 5.

Digitized by Google

tome što su one »autoritarne« a ove druge »totalitarne«.

Autoritarni su, po njenom tumačenju, sposobni za promjene, a totalitarni — nisu. Ta sistematika ne odnosi se samo na režime aktualnih diktatura, kao što je, na primjer, čileanska (za koju je Milton Friedman rekao da je autoritarna a ne totalitarna, zato što ima koncepciju punih sloboda u ekonomiji, laissez-faire dosljedno proveden, slobodno tržište roba, kapitala, radne snage, te da je to mnogo bitnije od samog problema političkih sloboda i demokracije) već vrijedi retroaktivno i za sve totalitarne režime, uključujući i fašizam i nacizam. U tu svrhu poduzimaju se historicističke analize, tobože komparativne između nacizma i staljinizma, da bi se pokazalo kako je osnova i praksa tih dvaju sistema identična. Pri tome se falsifikatorski i nekontekstualno preuzimaju određena izvođenja Franza Neumanna iz njegove knjige *Demokratska i autoritarna država*. Ta ideologija, izjednačavanja nacizma i staljinizma naišla je na veoma širok odjek, tako da su u određenoj prerađenoj varijanti veoma brzo primijenjeni i na našem terenu, u okviru ideologije takozvanog nacionalnog pomirenja. Kod nas je to usmjereno prema izjednačavanju partizanskog pokreta, s jedne strane, i četničkog, ustaškog, belogardejskog, balističkog, nedićevskog, ljotićevskog itd., s druge. Polazilo se od teze da je nacija iznad ideologija, a da je rat izvana nametnut te se zbog toga lansirala i parola: »Pomirimo neprijatelje, prijatelji su pomireni.«

Analitičari i teoretičari takozvanih totalitarnih i autoritarnih sistema u svojim analizama teorijski izvor totalitarizma nalaze u teoriji Lenjina i Staljina, Trockog, s jedne, a Sergia Pannunzia i Giovanni Gentilea, Carla Schmitta, Adolfa Hitlera, s druge strane. Oni kao legitimne nasljednike tih teorija kasnije komparativno i historicistički prate fašističke, nacionalsocijalističke i boljševičke pokrete.

Osnovna pretpostavka ove analize je da su i u teoriji (uspoređivanje određenih stavova, na primjer, Trockog i Pannunzia) i u praksi istovjetni (teza o identitetu Gulaga i konclogora, staljinističkih čistki i nacističkih progona Židova). Na taj se način ovaj izvorno Mussolinijev termin proteže, teorijski i praktično, na dva ideološka sistema boljševizam, fašizam — nacionalsocijalizam. Kao osnovne kriterije totalitarnih sistema navode se slijedeći elementi: vojnički organizirana partija (diktatorska, totalitarna, jedinstvena) i država, koja nije podvrgnuta pravu (metojuristički model, koji državu tumači kao privredni, moralni i politički realitet), jedinstvo prava i morala.

Analize C. Friedricha i Z. Brzezinskog pokušavaju dokazati potpuni identitet ta dva sistema, s tim da je za ovog potonjeg »Sovjetski Savez najizrazitiji primjer totalitarnog društva, jedini totalitarizam koji je preživio generacije i zato jedini koji je imao vremena da sazri«. Friedrich nastajanje totalitarne države mjeri onom tačkom u kojoj se u unutardemokratskim pitanjima pokreta guši, ekskomunicira i eleminira unutarnja opozicija.

Digitized by Google

»Staljinova ekskomunikacija Trockog, Hitlerovo ubojstvo Rema i njegovih pristaša, Mussolinijevo ubojstvo Meteotija, Mao-Ce Tungovo gušenje opozicije, teror u istoevropskim zemljama nakon revolucije). Stoga na osnovi analize modela društava koja je istraživao (u stožeru su fašistička Italija, nacistička Njemačka, Sovjetski Savez) drži da su režimi Njemačke, Italije i SSSR-a prerasli u totalitarne diktature negdje oko 1936. godine, poslije uništenja unutrašnje opozicije i čvršćeg institucionaliziranja tajne policije«.[15]

Većina autora, čije je razmišljanje slično ovdje citiranom, kada izvodi svoje tumačenje koristit će se osnovnim kategorijama što ih je uspostavio F. Neumann, koji je diktaturu totalitarnog tipa reducirao na četiri faktora, kako to navodi i spomenuti autor.

1. Prijelaz od Rechtsstaata na policijsku državu. Osnova tog prijelaza je obrtanje odnosa u kojem je vladavina zakona pretpostavka građanskih prava.

2. Koncentracija vlasti totalitarnih režima nasuprot raspršenoj vlasti liberalnih država.

3. Postojanje monopolističke državne partije.

4. Prijelaz od pluralističke u totalitarnu kontrolu nad državom — nestanak razlike društvo — država.

Kontrola društva vrši se uz pomoć pet slijedećih principa: a) princip vođe, b) sinhroniziranje svih društvenih organizacija, c) stvaranje stupnjeva elite, d) atomiziranje i izoliranje pojedinca, e) pretvaranje kulture u propagandu.

Osnovna pretpostavka radikalno-antikomunističke teorije o nepromjenljivosti komunističkih sistema (koja se također smatra totalitarnima) konstruirana je u funkciji nametanja ideologije koja negira bilo kakve mogućnosti promjena iznutra što bi imale demokratski karakter. Po toj tezi, totalitarne diktature mogu se razvijati samo prema gorim oblicima fizičke represije, uništenju neprijatelja. Zbog toga i one same izazivaju uništenje tih diktatura. Druga premisa, koja je konstruirana sa istim ciljem, jest — nemogućnost dijaloga. Prema tome, jedini dijalog je govor oružja. U tom ideologenu krije se onda iracionalno jezgro trke u vojnoj supremaciji. Ova izvođenja uglavnom su temeljna na Neumannovim analizama; međutim, svjesno zaobilaze neke osnovne činjenice njegove analize. Očigledna je identifikacija relacije Lenjin — Staljin, potez u kojem se Lenjinu (kasnije i Engelsu i Marxu, a kod novih filozofa i Hegelu, Kantu, Fichteu, sve do Platona) imputira zasnivanje totilitarizma u idejno-teorijskom smislu. Izjednačavanjem Lenjina — Staljina, a naglašavanjem veze Lenjin — Marx antistaljinizam se pretvara u antimarksizam, antikomunizam, a vrlo često i u antiintelektualizam i napad na tradiciju evropske civilizacije. Neumann to pokazuje na primjeru Curzia Malopartea kao najpoznatijeg teoretičara

[15] V. Šeks: *KRRZ*, Beograd, 1986, str. 105.

Digitized by Google

»zavjere komunizma«. »Teorija o komunističkim urotama slijedi isti model i služi se istim svrhama. Tako je ruska oktobarska revolucija bila tumačena kao samo blankistička urota otjelovljena Trockijevim vojnorevolucionarnim komitetom, njemačka je revolucija iz 1918. gurnuta oružjem Lenjinu u cipele, boljševičko zadobijanje vlasti u satelitskim državama svedeno je na mračnu urotu u Kremlju, a odnošenje boljševizam — svijet kao opće izjednačeno je s »malom urotničkom grupom« kontra »blagostanja čovječanstva.«[16] Potpuno je neobjašnjivo s kojom se to metodom, na primjer, uspjeva Malopartea spojiti s Lenjinom, a sve posredstvom Neumanna. U svom posljednjem tekstu Neumann upravo uvodi onu razliku koju bi »teoretičari« tipa Brzezinskog htjeli izbrisati. A to je razlika između Lenjina i Staljina, kao i razlike u pojedinim periodima boljševizma. U tekstu *Bilješke uz teoriju diktature* Neumann posebno naglašava razlike između nacističko-fašističkog pokreta i Lenjinove partije, eksplicite naglašavajući da Boljševička partija onog vremena nije bila totalitarni pokret. On čak posebno inzistira: »niti je Lenjin (uspoređeno sa Staljinom nakon 1918) bio totalitarni vođa. Boljševička partija nije manipulirala strahom u ono vrijeme, do toga je došlo kasnije u vezi s porazom revolucionarnih pokreta Zapadne Evrope«.[17] Bez obzira na to koliko se može raspravljati o Neumannovim pogledima i tumačenjima u konkretizaciji pojedinih perioda (prvenstveno mislimo na 1917—1923) na osnovu historijskih dokumenata, vidljivo je da on fenomene tretira konkretnopolitički i historijski. Zastupnici identiteta nacizam — boljševizam promatraju to gotovo genetski, da bi mogli proširiti svoje »analize« i historijski nazad do Marxa ili Platona i u perspektivi prema svim sistemima, pokretima, teorijama koji se na njih pozivaju, pokušavajući ih svesti na nepromjenljivo zlo koje se može jedino uništiti. Zbog toga se čak i na konzervativne ili liberalne autore, koji zastupaju tezu o mogućnosti promjena u socijalističkim državama (Brunner, Deaniche, Coster), gleda s podozrenjem. Osnova tog podozrenja je teza o nemogućnosti dijaloga, koja iz te teze proizilazi.

Zastupanje teze o identitetu nacizam — boljševizam na ranije opisanim pretpostavkama, prije ili kasnije, moralo je dovesti do opravdavanja nacizma staljinizmom, to jest do teza koje inzistiraju na nacizmu kao obrambenoj reakciji liberalnog sistema na opasnost od hegemonije boljševizma. Prema tim izvođenjima, Gulag je bio ispred konclogora, a Staljin prije Hitlera pa je, prema tome, »prvi pokretač« ratnog kaosa — lenjinizam i nejgov, prema ovim teoretičarima, »legitimni« nasljednik staljinizam. Analiza, koju izvodi Neumann, i na tom planu naglašava razliku između nacizma i staljinizma. Razliku koja je bitna upravo za taj period, čak i kada bismo prihvatili tu mehanicistiku

[16] F. Neumman: *Demokratska i autoritarna država,* »Naprijed«, 1974, str. 243.

[17] Ibid., str. 216.

Digitized by Google

historicizma. Hitler i nacizam morali su se prije dolaska na vlast oslanjati na industriju, financije, armiju, sudstvo, koji su održavali formalni legalitet, jer je nestanak tog legaliteta njih dovodio u pitanje. »Diktatura je, sljedstvena tome, prije dolaska na vlast morala igrati demokratsku igru (usporediti Hitlerovu strategiju prije i nakon njegovog puča 1923).«[18] Polemika između I. Habermasa i Ernsta Noltea, Hillgrubera, Festa, Schultzea, Bohrera, Jeckela, već se mjesecima vodi oko iste teme. Razmatrajući problem odnosa nacizam — staljinizam i pokušaje da se »normalizira historija«, Habermas piše o tezama koje nacionalsocijalizam tumače kao kariku u »više tisuća godina dugom lancu masovnih zločina« i »specijalnije kao jednu od varijanti totalitarne politike koju ne utemeljuje Hitler, nego Staljin«. »Među reinterpretatorima historije«, na koje je reagirao Habermas, po spomenutom se ekstremnom stajalištu ističu Ernst Nolte *(Fašizam i njegova epoha)* i drugi koji su ga pohvalno recenzirali, odobravajući njegovu tezu o Staljinu, a ne Hitleru kao utemeljitelju totalitarne politike u ovom stoljeću. Na prvi se pogled čini da su cijela halabuka i žučna polemika (i prije svega žestoko Habermasovo reagiranje) bile nepotrebne: za pokušaje krivotvorenja povijesti nadležni bi mogli biti stručni časopisi koji bi se mogli pozabaviti tom novom historiografskom paradigmom — kad bi bila riječ samo o tome. Ali nije stvar samo u tome, i zbog toga je Habermas i intervenirao: oni koje on naziva »vladinim historičarima« ne žele samo — upozorava on — izjednačavanjem Auschwitza i Gulaga relativizirati Auschwitz, već je njihova namjera da instrumentaliziraju historiografiju u interesu konzervativnog vladinog projekta rehabilitacije njemačkog nacionalnog identiteta.«

»Znanstvena rasprava o nacionalizmu — piše Habermas — samo je trik, a uspoređivanje Hitlerova režima s totalitarnim vladavinama Staljina i Pol Pota nema za cilj dublje historijsko razumijevanje, već čišćenje njemačke nacionalne historije od elemenata koji otežavaju formiranje neproblematičnog naciolnog identiteta.«

Habermas nabraja primjere. Na frankfurtskom procesu liječnicima iz koncentracionih logora odvjetnik »rječito relativizira nacionalsocijalističku prošlost«. Je li to slučajno, ili je riječ o stanovitoj duhovnoj klimi koja tako nešto čini danas mogućim? Ili: jedan poznati zapadnonjemački mecena »postavlja spektakularan zahtjev da se umjetnost nacističkog vremena liši cenzure«. Pa onda, veli Habermas, »naš kancelar sa svojim osjećanjem za finese povlači paralele između Gorbačova i Geobbelsa«.

»Klima opraštanja«? Habermas podsjeća i na druge primjere: u Bitburgu se uz grobove pobijenih logoraša nalaze grobovi pripadnika SS; u prisutnosti američkog predsjednika tamo se rukuju ratni veterani, »što je, naposljetku, potvrda da smo u

[18] F. Neumann: *Demokratska i autoritarna država*, str. 212.

Digitized by Google

ratu protiv boljševizma bili uvijek na pravoj strani«. Javne zahtjeve da, svojedobno, američki Predsjednik ne obilazi groblje na kojem su sahranjeni esesovski vojnici, Nolte otpisuje primjedbom: »Strah od optužbe da restauriramo nacističku povijest ne dopušta nam uopće pitanje što bi se dogodilo da je zapadnonjemački kancelar odbio posjetiti američko groblje u Arlingtonu, obrazlažući da to, recimo, ne želi učiniti, jer tamo leže i kosti onih vojnika koji su sudjelovali u terorističkim napadima iz zraka na naše stanovništvo»(!) Habermas primjećuje: »Tko malo porazmisli o tom kurioznom konstituiranom primjeru, mora se čuditi bezazlenosti kojom jedan renomirani njemački historičar izjednačava Auschwitz s Dresdenom.«[19]

Zanimljivo je da William D. Graf daje sasma obrnutu tezu o izvedenosti nacionalsocijalizma iz antikomunizma. On smatra da je moguće pratiti razvojnu liniju koja ide sve od Drugog Rajha, u kojem je provođen antisocijaldemokratizam »tradicionalnim njemačkim metodama«, cenzurom, progonima političkim zabranama. Antisocijalni demokratizam Drugog Rajha može se reverzibilno slijediti sve do reakcionarnog antirepublikanizma, kao njemačke feudalne reakcije na francusku revoluciju, a aproksimativno prema Trećem Rajhu, gdje on, uz antikomunizam, čini »integralni dio« Weltanschavung rasizma i Volksgemeanschafta, te bi se moglo, čak, dokazivati da je antikomunizam predstavljao raison d'être nacionalsocijalizma«.[20]

Nekolicina veoma istaknutih teoretičara, kao što su Poulantzas i Reinhard Kühnl, sačinili su preciznu analizu totalitarizma na osnovu koje uspostavljanje identiteta između nacizma i staljinizma, komunizma i fašizma te pokušaje temeljnijeg opravdavanja ovakve analogije obično valja tražiti u ideologiji koja, s jedne strane, vidi liberalistički poredak slobode a s druge — totalitarni boljševizam. Teza da je slobodu moguće ostvariti jedino u tobožnjem, »poretku apsolutne slobode«, dakle liberalizmu, univerzalni je odgovor na sve upite koji smjeraju dublje u osnovu društvenih odnosa mimo vjerničke retorike i rituala, u kojima antikomunizam iracionalistički vrši društvenu homogenizaciju pomoću totalizacije.

»Nadasve je isticana suštinska oprečnost između »slobode«, ostvarljive isključivo u i kroz liberalnu demokratiju, s jedne, i »totalitarnog ropstva«, s druge strane. Pomeranje je očigledno: *stvarna linija društvenog izbora povučena je između liberalizma i diktature, a ne između društvenih interesa i/ili društvenih klasa.* Čak i ako se ideološki fenomen totalitarizma vezivao za duboku i opravdanu poratnu težnju demokratizaciji i posttipizaciji, on je negirao društveno-ekonomske reforme, koje su bile nužni preduslov stvarnog postojanja liberalnih prava i konkretizacija apstraktne slobode neprijatelja i izvora i nosioca svega zla, pokre-

[19] Vidi o tome feljton K. Fijačka: *U potrazi za nacionalnim identitetom*, »Vjesnik«, 14. 12. 1986, 21. 12. 1986.

[20] »Marksizam u svetu«, br. 9/10, 1985, str. 131.

Digitized by Google

tača svih zlokobnih sila i oličenje svih zamislivih negativnih svojstava — posve analogno ulozi Jevreja u nacionalsocijalističkoj ideologiji.«[21]

Ortodoksnom antikomunizmu utoliko je liberalizam izlaz iz teškoća u koje zapada kada ta ideologija nailazi na racionalna propitivanja. Utoliko je njemu klasična teorija liberalizma samo izlaz, alibi. U onoj mjeri u kojoj se on tendencijski nameće, u ciklusima kada konzervativne snage nadvladavaju u odnosu snaga dolazi do inovacija osnovnih postavki, liberalizma, njihovog usklađivanja sa aktualnim interesima. Apologija kapitala nije zadovoljavajuća ukoliko je ona vezana za razmišljanja A. Smitha, R. Cobdena, J. S. Milla, A. Fergusona ili nekog drugog liberala iz klasične postave. U spoju osnovnih principa klasika i interesa i zahtjeva, koji su trenutno važeći, konstituirala se neoliberalna i neokonzervativna ideologija. Jedan od supstrata, novuuma tog ideološkog korpusa u odnosu na klasike upravo su antikomunistički sadržaji. Potencijalna opasnost ideološke infiltracije komunističke ideologije postavlja pred neoliberala zahtjev da se još oštrije, radikalnije iznesu neke postavke klasičnog liberalizma. Utoliko je suvremeni neoliberalizam, u odnosu na klasični, spoj klasika, artikulacija promjena u socijalnoj bazi i državi, u odnosu na 17, 18, 19 stoljeće, te antikomunističkih iracionalizacija. Takve stavove potvrđuju i izjave vodećih konzervativnih ideologa u Americi. Oni se žele nastaviti na onaj dio koji predstavlja postrevolucionarnu reakciju. Bez obzira na tvrdnje Petera Bergera, da je »savremena američka ideologija konzervativizma duboko liberalna u inspiraciji«, linija postrevolucionarne reakcije je ona istinska linija tog suvremenog konzervativizma. Oni su zbog toga mnogo bliži Burkeu i njegovom konzervativizmu nego Smithu. Smatraju da liberalizam sâm nije dovoljan, i da on u uvjetima pritiska ljevice (studentski, antinuklearni, ekološki, feministički, za razna prava i ostali, uglavnom, lijevi pokreti) počinje djelovati *protuliberalno*. Oni su »počeli kao branioci liberalizma, a završili kao njegovi kritičari«, i na toj točki moguće je uspostaviti zanimljivu relaciju između suvremenog neokonzervativizma, njegove kritike klasičnog liberalizma i fašizma, koji je također pod pritiskom socijaldemokracije i komunista kritiku dotadašnjeg poretka izvršio kroz nacionalsocijalizam. Činjenica da klasični liberalizam doživljava stalne transformacije ili u pravcu socijalizma ili pak u pravcu autoritarnih diktatura zasniva se, prije svega, na onim momentima u historiji kada se odnos rad — radna snaga — kapital i političke artikulacije tog odnosa u političkim partijama radničkog pokreta i buržoaske vladavine i ideološki izražavaju adaptirajući, osuvremenjavajući ih, potpuno mijenjajući svoje klasične i tradicijske osnove.

Onaj liberalizam koji je izrastao iz sukoba građanske klase sa feudalnim poretkom, kao koncepcija društva, ekonomije i

[21] Ibid., str. 140, 141.

Digitized by Google

države, i koji se temeljio na doktrini osnovnih prava čovjeka i građana, slobodnoj konkurenciji privatnih građana, pluralizmu mišljenja i uvjerenja, transformirao se tokom stoljeća u suvremeno kapitalističko društvo. Taj je razvoj imao posljedice u svim aspektima te doktrine, od položaja autonomnog vlasnika, preko negacije slobodnog tržišta i konkurencije, sve do sfere javnosti, parlamenta, partija. Stalne suprotnosti između normi utvrđenih u ustavima i društvenog bitka sa svojim klasnim antagonizmima tendencijski se artikulira u negaciju tih normi, onih koje su često autoritarne. Između principa neintervencije u sferu privatiziranog društva i stalne potrebe da se klasno pristrasno regulira, klasna borba dovela je do stalne *suprotnosti između liberalizma i demokracije.* Stvarnost liberalističkih država, također je u trajnoj suprotnosti s principom jednakog slobodnog općeg i trajnog prava glasa. To pravo svedeno je na pravo privatnih vlasnika, nezavisnost sudstva, na klasnu reprodukciju građanske klase u njemu i kroz njega. Kada te suprotnosti dosegnu neizdržljivost samoreprodukcije bez intervencije države, uz opasnost socijalizma u toj kriznoj situaciji, tada nastaju autoritarni pokreti, poput fašizma ili nacizma. On se javlja na osnovnoj tezi o nepromjenljivosti povijesno nastalih društvenih odnosa, on nastoji integrirati heterogene socijalne grupe, tražeći njihovu identifikaciju kroz parolu rasa, naroda, nacija, krvi i tla, autoriteta, privatnog vlasništva, borbe za opstanak. Tako se neidentičnost klasnih interesa građanstva sa emancipacijom cijelog društva ne može u krizi razriješiti drukčije nego diktaturom nad cijelim društvom. Utoliko i nije čudno da je u razvoju došlo i do varijante njemačkog »nacionalnog liberalizma«, liberalizma koji je nemilosrdno uništavao i sitne vlasnike i njihovu ideologiju.

Ovdje je veoma pogodno pokazati s koliko nepovijesnog i nematerijalističkog neostaljinizma istupaju oni naši autori koji zastupaju tezu o staljinističkom karakteru socijalizma u nas, te o njegovoj tobožnjoj potrebi za izmišljanjem neprijatelja kao opravdanja samovolje vlasti. Pokazujući da je sistemska pretpostavka socijalizma tretiranje građana kao sumnjivih, neprijateljski raspoloženih, oni ističu kako je jedino liberalizam društvo koje omogućava da se građani ne dijele na prijatelje i neprijatelje, nego su pred sudstvom, ustavom i zakonom ravnopravni. (Vidi o tome: K. Čavoški, zbornik *Liberalizam i socijalizam.*[22]) To zagovaranje liberalizma kao formule za opću ravnopravnost gubi iz vida upravo historijsku suprotstavljenost liberalizma i demo-

[22] U diskusiji o temi »Liberalizam i socijalizam« K. Čavoški je zastupao slijedeću tezu: »Liberalizam, međutim, ne dopušta da se građani dele na prijatelje i neprijatelje. Tu ideju zastupao je Karl Šmit. On je u duhu Hobsove tradicije smatrao da je osnovna stvar u politici to razlikovanje između prijatelja i neprijatelja. A neprijatelj se može i ubiti. I kad nekoga imenujemo kao neprijatelja, mi u krajnjoj liniji, imamo i to na umu. Zato se, recimo kaže: »treba likvidirati neprijatelja«. Ta riječ »likvidirati« znači fizičku likvidaciju.

Digitized by Google

kracije u kojoj su radničke borbe imale svojstvo tog pritiska ka realizaciji demokratskih normi. Gledajući čak i formalno historijski, čak i pravno-pozitivno, takva dokazivanja čine se smiješno konstruirana unutar liberalizma bilo koje orijentacije. Pogledajmo jedan historijski opis tog pravno-pozitivnog aspekta jednakosti građana i nedijeljenja na prijatelje i neprijatelje. »Pozitivizam, koji je državni zakon prihvatio kao najvišu normu nezavisno od njegova sadržaja, *bio je samo dotle podobna teorija* dok su državna vlast i zakonodavstvo bili u rukama antisocijalističkih snaga. Ali nakon ustanovljenja parlamentarne demokracije postojala je opasnost da *donje klase* zadobiju znatan uticaj na parlament i da promijene poredak zakonodavnim putem. Stoga nije slučajno što je pozitivizam nakon 1918. izgubio privilegirano mjesto u građanskom nauku o državi... Tek nakon 1918. su prevagnule teorije koje su smjerale razvlašćivanju zakonodavaca, teoretičari prirodnog prava proglasili su da zakonodavac nipošto ne smije oblikovati društveni poredak prema slobodnoj procjeni, nego da je vezan »višim normama«, koje su se pri bližem razmatranju pokazale kao norme građanskog društva i njegovog poretka vlasništva. Kao njegovi tumači predstavili su se teoretičari državnog prava čije su socijalno podrijetlo, interesi i mentalitet pružali odgovarajuće garancije. Suci su postavili zahtjev da se ispita suglasje svakog zaključka narodnog predstavništva s ustavom i da se on u danom slučaju može kao nevažeći odbaciti. Ova vrsta podjele vlasti, koja je izdigla treću vlast kao višu pozitivnu instancu naspram narodnog predstavništva, *učinila je demokraciju farsom.*«[23] No pozitivno pravo i ta farsa odgovaraju navedenoj teoriji K. Čavoškog o »nedijeljenju građana na prijatelje i neprijatelje«, što nam može osigurati samo liberalizam. Oni koji budu osuđeni kao neprijatelji bit će to u sudskom postupku posredstvom *»treće instance«*. U tom kontekstu je valjda i čileanski slučaj, obaranje Allendea uz pomoć »treće instance«, vojne hunte i CIA-e, također protiv principa izmišljanja neprijatelja. Ukoliko se spomenute farse o demokraciji mogu smatrati zastarjelima (1918) ili inadekvatnima (vojni udar protiv po parlamentarno važećim principima osvojene vlasti), možda neki od primjera iz jedne od ortodoksno-liberalnih demokracija, Njemačke, mogu uputiti na dodatne argumente u korist pravne principijelnosti liberalnog poretka. Riječ je, naime, o problemu takozvanog Berufsverbote. Kako je moglo doći do toga da se, kako je to izrazio Franz Hegmann, »nekadašnje sluge nacističke države i aktivni članovi najveće terorističke organiazcije u ljudskoj istoriji danas bave progonom takozvanih studentskih radikala«.[24]

Kako je sistem bez neprijatelja, u kojem su svi ljudi u polaznoj osnovi jednaki, riješio problem svojih »protivnika«? Depolitizacijom političkih pitanja i njihovim objektiviziranjem, pre-

[23] R. Kühnl: *Oblici građanske vladavine liberalizam-fašizam.*
[24] »Marksizam u svetu«, br. 9/10, str. 163.

Digitized by Google

formuliranjem u pravna pitanja pomoću termina lojalnost državi i sličnih pravnih performansi »krivica za udruživanje, klevetanje države i kontakt s osobama optuženima za navedene radnje« i u zahtjev zakonski izražen za »apsolutnom garancijom lojalnosti slobodnim demokratskim načelima u skladu sa ustavom«.

Kritičari tog zakona povezuju ga sa Bismarkovim zakonom protiv socijalista, nacističkim kodeksom političkih zakona i Adenauerovim zakonom protiv radikala. Naglašava se *tendencija birokratizacije i depersonalizacije antikomunizma*, što vodi ka depersonalizaciji žrtava tih zakona. Tako se ističe sličnost sa nacističkim zakonom iz 1933. i 1937. godine koji traži da »državni službenici moraju uvek i bezrezervno služiti nacional-socijalističkoj državi«.

U već spomenutom Grafovom tekstu, poglavlju o socijaldemokratskom antikomunizmu, vrši se ta analiza Berufsverbota kao *nove forme antikomunizma*. »Berufsverbot se odnosi na Dekret protiv radikala, što su ga zajednički doneli 28. januara 1972. godine savezni kancelar i pokrajinski predsednici, i njime se zabranjuje rad u državnoj službi — na saveznom, pokrajinskom i lokalnom nivou — osobama koje su definisane kao »ekstremisti«, »radikali« i »antidemokrate«, bilo desne, bilo leve orijentacije. Ovaj dekret je kasnije pretvoren u zakon, i to u jeku ofanzive istočne politike, a neposredno pre izbora 1972. To je učinio kancelar Brandt (koji je kasnije priznao da je to bila greška). Od tada ovaj zakon »ima aktivnu podršku zakonodavstva, koje stvara široku mrežu zakonskih odredbi kojima se ozakonjuje politička represija sudstva, koje je strašno kooperativno i savitljivo, i, što najviše uznemirava, sindikalnog pokreta, koji, s retkim izuzecima, sarađuje do tačke — priznate i dokumentovane — kooperacije sa Specijalnim odsekom«.

»Etimološki, Berufsverbot (zabrana bavljenja vlastitim zanimanjem) aludira na činjenicu da, u jednoj zemlji u kojoj više od 1/10 radne snage predstavljaju državni nameštenici — od radnika na železnici do univerzitetskih profesora — biti udaljen iz državne službe znači *de facto* biti isključen iz vlastite profesije, naročito u slučaju nastavnika, administrativnih službenika i drugih koji ne mogu očekivati da će naći nameštenje izvan državnih institucija. Verovatno je protiv oko milion i po Nemaca bila vođena istraga od kada je sve to počelo, a možda ih je oko 2.000 izgubilo posao ili ga nije ni dobilo nakon toga.«[25]

---

[25] Ibid., str. 161, »Politika« od 8. 2. 1987. piše o identičnoj tendenciji u Velikoj Britaniji: »U Evropi — da; kod kuće — ne! Britanci su se iskreno založili za to da Evropska zajednica dobije konvenciju o zaštiti osnovnih ljudskih prava i građanskih sloboda, ali su sinoć odbili da njene obaveze ugrade u sopstveni zakon. Sa šest glasova »manjka« u odnosu na sto, koliko je bilo potrebno da bi u proceduri prošlo takozvano drugo čitanje, zakonski predlog o zaštiti građanskih sloboda ispao je iz daljeg parlamentarnog postupka.

Na polju zakonski zaštićenih prava britanskih građana ostaju tako i »vuk i ovce« na broju. Britanija će, na osnovu konvencije, uva-

Digitized by Google

Zajednička karakteristika svih nastojanja, ideologija interesnih grupa, partija i sistema, koji tvrdokorno ostaju na pozicijama vječnosti datih odnosa proizvodnje, bez obzira na to kako na pojedine probleme rasta sistema odgovarali, jest da u kriznim momentima posežu za mjerama koje su protiv samog osnova sistema, često autoritarne, pa i radikalno antidemokratske. U tom smislu je i antikomunizam istovremeni izraz očuvanja postojećeg i odbojnosti negacije, pa i mržnje prema bilo kakvoj praksi ili utopiji koja smjera promjeni takvog stanja. Stupanj reakcije na bilo kakve mogućnosti promjena datog stanja ovisi o razvijenosti demokratskih institucija i stabilnosti građanske demokracije, o utjecaju radikalnih partija i sindikata, nezavisne i lijeve javnosti, a ne samo o mogućnosti komunističkog svijeta da utiče na zaustavlajnje takvih tendencija. Pri tome sve antikomunističke tendencije, kao imanencija i bit proizvodnje cijelog dosadašnjeg svijeta, kao ekonomski i društveni klasni nagon za reprodukcijom odnosa proizvodnje, što su dati, ne moraju nužno prerasti u antikomunizme i diktatorske, autoritarne tendencije, poput fašističkih, neokonzervativnih. To često ovisi i o historijskoj konstelaciji snaga, a svjetski ratovi, posebno drugi, pokazali su da samo raison d'êtat ne mora biti pogonski impuls za borbu protiv fašizma (iako je kod većine država u ratu bila riječ o takvom interesu, kod znatnog dijela onih koji su se pokrenuli protiv fašizma i humanizma civilizacija je bila uzrok podređenja, a ne samo istrajavanje na očuvanju države, strah ili nacionalizam). Isto tako je sigurno da bi u istim uvjetima sadašnje »teorije« o rasnim razlikama proizvele iste politike kao što je bila i ratna politika nacizma. (Stanovišta po kojima su *patrijarhat i profit* uslov rase, a poremećaj tih odnosa ima »svemirska razočaranja«, jačaju suvremene autoritarne, antikomunističke, neofašističke, neokonzervativne tendencije i sve više imaju zajednički nazivnik u »*zalaganju za brže promjene uz tvrdokorno očuvanje tradicije*«.)

Taj sintetički naturalizam ili *reakcionarni modernizam* (pojam J. Hurfa) zasnovan je na ideologiji u kojoj modernizirati treba profit i vladanje uz istovremeno jačanje i konzervativno moduliranje osnovnih postavki klasičnog liberalizma. Riječ je o sintetičkom integriranju monetarističkog i protekcionističkog ekonomskog programa sa konzervativnom kritikom moderne civilizacije. Na taj način, suvremena desnica pokušava riješiti problem, pred kojim su se svojevremeno našli i fašizam i nacizam, posebno kako uskladiti elite, monopole moći, nosioce upravne, političke, izvršne i ekonomske vlasti i široke srednje slojeve, program elite i masa u programu nacionalne ekspanzije.

žavati odluke suda u Strazburu. Ali Britanac koji želi sudsku zaštitu mora u Strazbur. Prema sinoćnjem TV-izveštaju, proces pred evropskim sudom traje prosečno blizu pet godina i staje (opet, prosečno) — gotovo 60 hiljada funti. Onome ko želi da plati, pravda je nadohvat.«

Digitized by Google

Neki autori, poput Alana Wolfea, ističu mogućnost da se taj program elite, intelektualne, političke i ekonomske, smišljen u namjerama daljnje ekspanzije, jednom utopi i potopi upravo u nekontroliranoj agresivnosti »populističkog mentaliteta«, pomoću kojeg je ova i došla na vlast. Ta opasnost nije irealna. Pogledaju li se razvojni periodi u nastajanju nacizma u Njemačkoj, periodi njegovog razvoja, vidjet ćemo da se on od sluge. pretvarao u gospodara elitâ moći, koje su ga isprva koristile kao svoj instrument, da bi konačno u nekoliko slučajeva, kada se nacizam otrgnuo, to pretvorilo u šire grupe razračunavanja populista sa elitom. Još jedna od karakteristika nove desnice, u dijelu njenog programa koji se ne odnosi samo na obračun sa socijalizmom i komunizmom jest i naglašena tendencija ka centralizaciji moći i odlučivanja o nekoliko bitnih pitanja (posebno armija, obrazovanje), i tu se ona suprotstavlja klasičnoj liberalnoj intenciji širih i lokalnih zajednica da o svojim pitanjima odlučuju same. U tim odnosima i konfrontacijama interesa neokonzervativizam će uvijek težiti svom konzervativnom aspektu, bez obzira na to koliko se pozivao na svoju izvornu liberalnu inspiraciju.

Ta iracionalna i agresivna nastojanja da se zadrži potpuni *status quo* u svim bitnim pitanjima epohe, bez obzira na to da li je riječ o odnosu rad-kapital, Sjever-Jug, bijeli-ostale rase, žena-muškarac, čovjek-priroda itd., moraju svoju ideološku artikulaciju naći tako da kontekstualno mjesto čak i liberalne ideje napretka sve češće zauzme mržnja prema socijalnom utopizmu ili antikomunizam. Na taj način, antikomunizam, što prožima sve varijante konzervativnih i autoritarnih tendencija, obavlja funkciju discipliniranja društva na unutrašnjem planu, a ne samo agresije i straha, istovremeno, prema komunizmu. (Treba se samo sjetiti funkcije koju je obavljao makartizam i tendencijâ da se omogući legitimiranje represije nad svima onima koji su na bilo koji način sistemski nepogodni, i da time potvrdi potencijalnu tendenciju totalizacije, širenje represije izvan državnih i sudskih okvira u politički sistem.) Odsudna funkcija, osim prenošenja unutrašnjih sukoba na međunarodni plan, jeste i istovremeno otklanjanje unutrašnjih klasnih napetosti, pretvaranje vertikale sukoba u horizontalu, te, na toj osnovi, homogenizacija koja se vrši ne na emancipaciji rada i oslobođenju čovjeka, nego na koncentraciji kapitala i povećanju profita te na nacionalnoj dominaciji. Utoliko je to istovremeni proces oduzimanja legitimiteta svim onim snagama koje bi taj sukob po vertikali mogle artikulirati i predvoditi, dakle marksistima, i njihovo premještanje izvan sfere liberalnih sloboda. Zbog toga se ekonomija slobodnog tržišta, antikomunizam i tradicijska i vjerska opredjeljenja sintetički vezuju u jednoj osnovnoj ideologiji, nacionalizmu. To se, dakle, pretvara u amortizaciju socijalnih antagonizama pomoću ideoloških dogmi, koje su, da bi bile ubjedljive, neophodno zaodjenute u »apolitične istine prihvatljive širokim slojevima i klasama — u labav konglomerat popularnih mrž-

Digitized by Google

nji, shvatanja i opštih aktuelizovanih verovanja. Ovi ideološki elementi morali su biti izloženi u militantnoj, agresivnoj formi i biti time nepodložniji kritici...«[26]

Pokazuje se također koliko antikomunizam može biti efikasno sredstvo zamjene u situacijama kada treba racionalizirati »1. odustajanje ili odlaganje partijskih socijalističkih ciljeva, čime se izbegava okretanje od partije tradicionalno joj sklonih radnih masa; 2. disciplinovanje partijske levice i jačanje partijskog vođstva uz, jednovremeno, 3. povećanu privlačnost partije za srednje klase u kojima ona vidi proširenje svoje masovne baze. U temelju ovakve strategije je pretpostavka da je kapitalistički društveni sistem u procesu transformacije ka nekom buržoaskom društvu ili ujednačenom društvu srednje klase, zbog čega klasna borba u svakom slučaju postaje izlišna«.[27]

Zbog toga je cilj takve politike diskreditirati sve klasne akcije i afirmirati »nacionalno jedinstvo« i »nacionalni socijalizam« u periodu jačanja iznutra, prije sklapanja saveza sa drugim državama.

Antikomunizam u Jugoslaviji, njegove opće tendencije, ciljevi, način manifestiranja podliježu bez izuzetka osnovnim principima na kojima se ta praksa i ideologija reproduciraju u globalnoj praksi.

Intencija samoreprodukcije, ovjekovječenja vladajućeg kapital-odnosa, robne proizvodnje i njima pripadnih odnosa u kojima se ljudske komunikacije ostvaruju kao robne cirkulacije — izražena je u nas upravo u onoj mjeri koliko je još neprevladana ili tek načeta robna osnova svijeta. Tom generalnom principu funkcioniranja kapital-odnosa, izraženom u Marxovom teorijsko-metodološkom principu iznesenom u *Kapitalu*, podređeni su i svi sukobi, borbe i nadmetanja kako raznih frakcija kapitala tako još uvijek i revolucionarno nastojanje, koje ekonomske proturječnosti kapital-odnosa želi prevladati.

Nasuprot tezi o vječnosti i prirodnosti kapitalističkog načina proizvodnje, nastupa Marxov nalaz o kapitalu koji je samom sebi granica (bez obzira na njegovo faktičko trajanje, on je historijski i tendencijski već u sebi samom zadao granicu vlastite reprodukcije) i unutar njegovih proturječnosti nastajanja novog subjekta kroz samoupravno određen rad, udruženi rad, asocijaciju slobodnih proizvođača.

Iz obe ove tendencije razvija se historijski, teorijski, politički, pa i organizaciono niz pravaca, od reformističkih pa do voluntarističkih, od onih koji su ispod same intencije epohe (tumačeći je kao nužni slom kapitalizma, pa otuda i razne teorije sloma) pa do onih koji forsiranjem subjektivnog faktora i teorijskim »utemeljivanjem« jedne posebne historijske prakse, kao opće, vrše nasilje nad praksom, kao i nad revolucionarnim subjektom (pronalazeći ga najčešće u partiji a ne u klasi).

[26] Ibid., str. 137.
[27] Ibid., str. 152.

Digitized by Google

Jugoslavenska socijalistička revolucija, polazeći od osnovnog Marxovog principa izraženog u *Kritici Gotskog programa*, »između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo«, nastoji, tendencijski djelovati, polazeći od Marxovih nalaza u *Kapitalu*, kroz samoupravno određeni rad — udruženi rad prema asocijaciji slobodnih proizvođača. Pri tome smisao te intencije nije formiranje državnog socijalizma kao u sebe zatvorene, i za sebe dovoljne ekonomske formacije društva, pored svih drugih do sada nastalih formacija, već je stalno nastojanje na kreiranju onih odnosa koji mogu biti poluge i klice novog odnosa zajednice. Kardelj je taj period (a to je naš sadašnji period) označio kao »takvo menjanje društvenih odnosa koje po društveno-istorijskoj suštini ima revolucionarni karakter. Iako su se spoljni revolucionarni oblici tog procesa već davno izmenili i sve se više menjaju u pravcu demokratskih odnosa i demokratskih rešenja, nastajanje samoupravnog socijalističkog društva je po svojoj sadržini duboko revolucionaran proces koji mora da bude nošen svesnom voljom i akcijom radničke klase i radnih ljudi uopšte«.[28]

Takvo jedinstvo cilja i pokreta omogućava da se revolucionarna izmjena društva ne zbiva niti kao utopijski radikalizam niti kao ekonomski oportunizam. Cilj revolucije nije politički izvedena revolucija, koja će se institucionalno, politički i proizvodno učvrstiti u jedan od oblika etatizma, već socijalna revolucija i, na njenoj osnovi, oslobođenje čovjeka i ukidanje svih momenata otuđenja općih, posebnih i pojedinačnih.

Taj proces i cilj istovremeno nalaze svoj izraz u marksizmu kao »teoriji socijalne revolucije koja u totalitetu obuhvaća sva područja društvenog života« (K. Korsch).

Utoliko je osnovni cilj suvremenog antikomunizma u Jugoslaviji vraćanje društvenih odnosa na predrevolucionarno stanje

a) zaustavljanjem socijalne revolucije radničke klase kroz njeno ovladavanje svim poslovima društva, na primer, procesima dokidanja podjele rada na umni i fizički te iz te podjele proizišlih svih nejednakosti,

b) zaustavljanjem procesa koji idu ka realizaciji vlasti radničke klase, prvenstveno kroz promjene u odnosima vlasništva, te se zalažu za ovjekovječenje odnosa najamni rad—kapital kao prirodnog odnosa,

c) ukidanjem političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,

d) negiranjem historijske uloge radničke klase i prenošenjem tog zadatka bilo na srednje slojeve, elite, tehniku po sebi itd.

e) negiranjem revolucionarnog karaktera marksizma, nenaučnim i nekritičkim opanjkavanjem Marxa, Engelsa, Lenjina, iz-

[28] E. Kardelj: *Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu*, »Svjetlost«, 1975, str. 11.

Digitized by Google

jednačavanjem marksizma sa staljinizmom, i iz takvog odnosa izvedeno je tumačenje o nasilništvu socijalističke revolucije nad historijom,

f) dokazivanjem boljševičkog, staljinističkog karaktera KPJ/SKJ i njegovih vodećih ljudi,

g) prikazivanjem socijalističke revolucije kao građanskog rata, izvana nametnutog, te zahtjevi za izjednačavanjem pobjednika i pobjeđenih, ustaša, četnika, belogardejaca itd. sa partizanima u okviru »nacionalnog pomirenja«,

h) davanjem prijedloga za uvođenje građanskog društva (često »civilnog društva«) i njegove demokracije u svim varijantama (politički pluralizam, višepartijski sistem, blokovsko svrstavanje te ponegdje i zahtjevi za državnom religijom, što znači padanje ispod nivoa buržoaske revolucije).

Iz navedenog pregleda vidljivo je da se sve osnovne karakteristike antikomunizma u svijetu i onoga koji djeluje unutar Jugoslavije podudaraju. Osnova toga podudaranja jest jedinstvo epohe i još vladajući kapital-odnos, a specifičnosti i razlike proizlaze iz specifičnosti socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Utoliko su teze o vječnosti i prirodnosti kapital-odnosa, o totalitarnosti marksizma, o identitetu nacizma-staljinizma, o prednostima višepartijskog sistema identične, a njihove modifikacije proizlaze iz potrebe da se odbaci samoupravljanje kao oblik prevladavanja kapital-odnosa i politički sistem socijalističkog samoupravljanja kao alternativa političkom pluralizmu itd.

Nosioci tih ideologija su kako u revoluciji poražene klase i slojevi tako i na etatizmu i privatnom kapitalu novonastale klase. Njihova snaga i osnova njihove produkcije nisu samo neprevladani kapital-odnos u nas nego i njihove međunarodne veze.

»Poslije prve socijalističke revolucije proletarijata, posle obaranja buržoazije u jednoj zemlji, proletarijat te zemlje dugo ostaje slabiji od buržoazije, prosto već zbog njenih ogromnih internacionalnih veza, a zatim i zbog stihijskog i stalnog obnavljanja, oživljavanja kapitalizma i buržoazije od strane sitnih robnih proizvođača zemlje koja je oborila buržoaziju. Jačeg protivnika možemo pobijediti samo uz najveće naprezanje snage i uz obavezno, najpažljivije, najopreznije, najveštije iskorištavanje kako svake, pa i najmanje »pukotine« među nepijateljima, svake suprotnosti interesa između buržoazije raznih zemalja, između raznih grupa ili vrsta buržoazije u pojedinim zemljama — tako i svake, čak i najmanje, mogućnosti da dobijemo masovnog saveznika, pa ma on bio privremen, kolebljiv, nesiguran, nepouzdan, uslovan. Ko to nije shvatio, taj nije shvatio ni trunke u marksizmu i u naučnom, modernom, socijalizmu uopće. Ko nije dokazao praktično u dosta dugom razdoblju i u dosta raznovrsnim političkim situacijama da umije primjenjivati tu istinu na djelu, taj još nije naučio da pomaže revolucionarnoj klasi u njenoj borbi za oslobođenje cijelog radnog stanovništva od eks-

Digitized by Google

ploatatora. Ovo što je rečeno važi podjednako za period prije i za period poslije osvajanja političke vlasti od strane proletarijata.«[29]

U osnovi istu misao, primjerenu našim uvjetima, izriče i E. Kardelj kada tvrdi da su staru kontrarevolucionarnu buržoaziju zamijenili novi nosioci njene politike i ideologije, braneći prava privatne svojine višepartijskog sistema, hegemonizma ili separatizma, liberalizma te da se ti preobraženi ostaci kontrarevolucije izražavaju *»politički, ideološki, kulturno«*, i uz to u političkoj strukturi društva koja je *»u mnogo čemu ista ili slična, kao i u vreme neposrednih revolucionarnih sukoba«* (Kardelj).

Utoliko česti napadi na marksizam kao na našu »najopćenitiju koncepciju svijeta« istovremeno iskazuju svu posliku svijeta koji se želi vječno očuvati ili vratiti.

Naglašavajući ulogu klasne svijesti kao, za pojedinu klasu, »najšire koncepcije svijeta koju pojedina klasa može zasnovati«, L. Marković konstatira: »Tek u takvom i samo takvom pogledu postaje očito da pojedini pisci — ekonomisti, filozofi itd. — ne govore nasumice i da njihova riječ nije bezazlena čak i kad nije svjesna čitavog svog protezanja; da njih treba uzeti ozbiljno, ali na jedan drugi način, treba pogledati ispod i iznad onog što su rekli, tek nakon takvog uvijek konkretnog historijskog lociranja pojedinog pisca u klasu i u frakciju klase može se jasno razaznati što on uistinu hoće, što je sve rekao od onoga što je uistinu htio reći.«[30] Pri tom, ne treba, ako analiziramo našu situaciju, dajući joj međunarodni kontekst, zaboraviti na Marxovo upozorenje da »klasa koja izaziva prevrat u samom početku ne istupa kao klasa, već time što se suprotstavlja jednoj klasi«, nego kao *»zastupnica cijelog društva«*.

Karakteristika antikomunizma u Jugoslaviji je i njegova vezanost uz nacionalizam.[31] Ta veza zasnovana je na već odavno

---

[29] V. I. Lenjin,... cit. prema: L. Marković: *Klasna borba i koncepcija razvoja*, »Naprijed«, 1980, str. 18.

[30] Ibid., str. 20.

[31] Produbljenu analizu specifičnosti reprodukcije nacionalizma u našim uvjetima daje S. Šuvar u knjizi *Nacije i međunacionalni odnosi* (str. 107): »Tendencije nacionalističkog partikularizma su suprotne unitarističkim, ali im je društvena suština ista, a stvarne i moguće posljedice jednako opasne. Uostalom, i one se kao i unitarističke tendencije rađaju iz istih društvenih okolnosti. Nacionalistički partikularizam i unitaristički hegemonizam međusobno se uvjetuju. Naprosto, jedan drugome je potreban. Pojave nacionalističkog partikularizma susrećemo u svim našim nacijama. One se razlikuju u nijansama, po intenzitetu, po nosiocima i konkretnim programima, ali jedno ih bitno obilježje spaja: nepovjerenje u jugoslavensku zajednicu naroda, izraženo u više ili manje bezobzirnom, te u više ili manje prikrivenom, odnosno otvorenom nadmetanju i favoriziranju interesa drugih naših nacija. U njima se manifestiraju nacionalni egoizam, uskogrudost, zaslijepljenost, a često i iracionalni odnos prema vlastitoj naciji, uz preziranje, potcjenjivanje i odbacivanje drugih nacija.

Nacionalistički partikularizam u privrednom životu ogleda se u zatvaranju tržišta u nacionalne i republičke granice, u težnjama da se izgradi i zaokruži »nacionalna«, odnosno »republička« privreda, bez obzira na racionalnu podjelu rada u jugoslavenskim okvirima, u po-

Digitized by Google

pokazanoj buržoaskoj utemeljenosti obiju tih ideologija. Promatrajući njihov odnos, moglo bi se zaključiti da su rast i jačanje obiju ideologija usko vezani uz slabljenje socijalističkog samoupravljanja i pozicija radnika u odlučivanju o proširenoj reprodukciji, te uz prodor liberalizma ili malograđanskih teza o kraju ideologije u Savezu komunista. Obje se zasnivaju na ovdje već pokazanim arogantnim i često ignorantskim napadima na marksizam.

Specifičnost strategije nastupanja antikomunizma i nacionalizma u nas je ta što antikomunizam, u raznim formama, nastupa kao otvoreno ili prikriveno, ovdje i ondje još mističnim ogrtačem zaogrnuto manipuliranje građanskim slobodama, a sve u okviru tobožnje borbe protiv »totalitarne represije i staljinizma«. Ta kritika kasnije otvara vrata nacionalizmu kao nosećem ideološkom momentu djelovanja na mase. Koristeći određenu historijsku distancu (ne, doduše, onakvu kakvu je u osnovu svoje priče ugradio V. Dedijer, jedan od glavnih propagatora »svijeta slobode« u nas) prema događajima u nas, posebno od smrti Josipa Broza Tita, može se taj fenomen i njegov faktički i strateški momenat do u detalje potvrditi i pokazati. Vodeći ideolozi »kritike našeg staljinizma, ili antistaljinističkog staljinizma«, kako oni samoupravljanje nazivaju, u veoma kratkom razvojnom procesu završili su na pozicijama ortodoksnog nacionalizma, ovdje-ondje sa elementima rasizma. Tematski slijed in-

---

dizanju suvišnih i paralelnih kapaciteta, da bi se oni po svaku cijenu imali na »svojoj« teritoriji, u pokušajima da se parcijalni republički i nacionalni interesi nametnu cijeloj Jugoslaviji, u sprečavanju integracija izvan republičkih i nacionalnih granica, u težnjama da se održe oni elementi jedinstvenog privrednog sistema koji pogoduju trenutnim »nacionalnim« interesima. Općenito, nacionalizam se u privrednom životu svodi na tendencije da se za »svoju« naciju osigura prelijevanje viška rada što se stvara na »tuđim« nacionalnim područjima.

Etatistički odnosi i praksa omogućuju birokratskim snagama unutar svake naše republike i nacije da igraju ulogu nezaobilaznog »zaštitnika« nacionalnih interesa, da se pokazuju kao odlučni borci za nacionalni prosperitet, a u suprotstavljanju nacionalizmu i birokratizmu drugih. Birokratske snage u svakoj našoj republici mnogo govore o nacionalizmu i nacionalističkim tendencijama, ali nacionalizam i birokratizam uvijek vide u drugim republikama i nacijama. Na toj osnovi niču zakulisna, a sve više i otvorena predbacivanja među »nacionalnim« birokratskim vrhovima, koja, pored ostalog, unose dezorijentaciju u široku javnost, budući da javnost najčešće nije upoznata s pravom istinom. U Jugoslaviji se posebno u posljednje vrijeme stvorila manira da se svatko tuži da je od nekoga drugog opljačkan i eksploatiran, da je upravo njegova nacija u poslijeratnom privrednom razvitku prošla najlošije, da su interesi njegove nacije ugroženi itd. Cvjeta međurepubličko i međunacionalno knjigovodstvo, a pri tom svatko iznosi podatke koji mu odgovaraju, odnosno svatko ima svoju verziju istine, koju često rafiniranim ili pak podmetačkim metodama servira vlastitoj nacionalnoj sredini. Pri tom i u oblasti informiranja dolazi do zatvaranja u vlastite republičke ili nacionalne granice, pa se o podacima i argumentima drugih ili šuti ili se oni iskrivljeno interpretiraju.«

Digitized by Google

teresa za određena područja kod pojedinih autora pokazuje kako se razvija ta strategija u svim njenim taktičkim aspektima.

Širi »teorijski« okvir ove ideološke presije predstavlja uporno nastojanje na razlaganju, raspadanju, relativiziranju marksizma u ime »sporadičnih, kriptomarksističkih, neomarksističkih, prividno marksističkih, quazimarksističkih stavova« (V. Sutlić). Raznorazna zastupanja »marksizma« — ali bez radničke klase, bez teorije o višku vrijednosti, samo su metodička uvertira za osporavanje cjelokupnog projekta i pokreta izraslog iz Marxove misli. Apriorna averzija prema bilo kojem obliku revolucionarne preinake svijeta pretvarala se u krizno mjerenom vremenu u iracionalne sklopove mržnje prema boljševizmu, jakobincima, samoupravljanju, marksizmu, prema svim uspjelim ili neuspjelim pokušajima lijevo demokratskog izražavanja.

Osporavanja socijalističke revolucije kod nas, na jedinstvenoj antikomunističkoj platformi, vrše se u širokom historijskom rasponu sve od osnivanja KPJ pa do danas. KPJ/SKJ su pri tome glavni objekt otvorenih napada, mistifikacija i manipulacija, a sve u funkciji »demistifikacija« njene prošlosti i budućnosti. Utoliko se kroz napade na KPJ/SKJ sažimaju i napadi na marksizam, lenjinizam, samoupravljanje, federalizam, nacionalnu ravnopravnost i sve one progresivno historijske tekovine koje je KPJ podsticala, teorijski artikulirala i organizaciono izražavala.

Moglo bi se pokazati da je konsenzus antikomunističkih snaga u SKJ postignut oko svih pitanja koja su općeteorijskog karaktera, oko pitanja na kojima je moguće ispoljiti sposobnost načelnog zalaganja za liberalizaciju društva, smanjenje »totalitarne represije«, uklanjanje staljinističkog karaktera društva itd.

Antikomunizam kao genuina, opća historijska platforma i nacionalizam kao način artikulacije posebnih interesa nacionalne buržoazije, tehnobirokratizam i etatizam u našim uvjetima dolaze u nesaglasje kada *zajednički opći interesi* (za uklanjanje socijalističkog samoupravljanja, SKJ, intencije za povratak starog građanskog društva sa svim njegovim odnosima baze i nadgradnje ekonomskog i političkog sistema) dođu u suprotnost sa *posebnim nacionalističkim interesima* (vlast nad »*vlastitom*« radničkom klasom, proširenje teorija nad kojima se vlada, zastupanje teze o naciji kao zbiljskoj životnoj i sudbinskoj zajednici utemeljenoj u krvi i tlu).

Tada dolazi do sukoba raznih nacionalizama, koji u tim trvenjima zadržavaju i intenziviraju antikomunističke platforme, često ih gurajući do nacističkih ili fašističkih oblika.

Suvremeni jugoslavenski antikomunizam u svojim nacionalističkim vidovima ispoljavanja zato se nalazi pred ozbiljnom dilemom taktičke i strateške naravi. Kako da pomiri opće i posebne ciljeve?

Ta dilema, koja se nanovo razrješava u korist vlastitog nacionalizma, vidljiva je iz slijedećeg razmišljanja I. Supeka o dvije struje u komunističkom pokretu: »Boljševička struja se uobličila

Digitized by Google

u Beogradu i ukorijenila u istočnim dijelovima zemlje, a evrokomunistička (još dvadesetih godina) rodila se u Zagrebu i raširila po zapadnim dijelovima Jugoslavije.« — »Evrokomunistička struja ponudila je narodu pluralistički organiziranu narodnu vlast, demokratske metode, pa ga je odmah i privukla« ... »boljševička struja slijepo je slijedila svoje moskovske uzore, i odnose na našem prostoru shvaćala strogo centralistički« ... »najveća povijesna nesreća što je potkraj rata, unatoč svim uspjesima, dobila prevagu boljševička struja«.

Iz ovoga, samo na izgled »partijnog« razmišljanja, kriju se sva usmjerenja ka prebrojavanjima, dokazivanjima legitimiteta pred narodom, pluralizma i staljinizma itd.

Razvoj »u mišljenju o slobodi« većine samozvanih zastupnika javnosti i »umne demokracije« egzemplarno bi pokazao tendenciju opće, posebno, pojedinačno, gdje bi *opće značenje* imalo *zalaganje za »apsolutne slobode građana«*, »ukidanje svih momenata represije«, »otklanjanje totalitarizma«, *posebno primjena* tih teza bila bi *izjednačavanje socijalizma i totalitarizma*, a *pojedinačna praksa — nacionalistička obračunavanja ideologije krvi i tla*, podjele na državotvorne i one druge nacije, teritorijalno prekrajanje. *Prije deset godina mnogobrojni naši savjesnici bili su čuvari sloboda uopće i sloboda stvaralaštva posebno.*

Prije pet godina davali su intervjue o *»staljinističkim metodama obračuna sa staljinizmom«, »carstvu duhovne nemoći i doziranoj slobodi«, »suđenju komunistima koji marksizam pretvaraju u dogme..., onima koji se ponašaju kao paše i subaše, malim ili velikim našim Staljinovim sledbenicima koji uokviruju misao, siluju slobodu, pothranjuju odnose feudalaca i kmetova, zabranjuju suprotno mišljenje, otvaraju žive rane na licu socijalizma i samoupravljanja«*, o godini kada se *»naša Partija razvela od staljinizma, ali se ni do časa ovog nije uspela sasvim osloboditi staljinista«.*

Danas oni govore o smrti nacije, o istrgnutosti iz srednjoevropskog duha, o pobjedama u ratu i porazima u miru, o moralno-političkim podobnostima za grobare, o nacionalnom pomirenju i izmirenju, lijepom i časnom umiranju u zemlji boljševizma, asimilacije, o raskopavanju jazova, umjesto zatrpavanju krvi i rana, o Staljingradu i Sutjesci kao nacionalnim grobnicama.

Praćenje kroz vrijeme i zalaganje olakšava posao da bi se pokazalo što je politika (slobode i antistaljinizma) a što strategija (sloboda da bi se *tlo* natopilo *krvlju*). *Takav razvoj delegitimira proizvođače ovih teza da govore i o slobodama i o naciji.*

Ne samo ovakvo *historijsko* već i *problemsko* praćenje ovih zalaganja pokazuje da ona padaju daleko ispod razine, ne samo liberalizma, kao praktično protudemokratske prakse, nego i svih ekstremnih oblika samog tog liberalizma. Problemska analiza pokazuje svu lažnost i mistifikatorsku sklonost takvih »zastupnika slobode savjesti«.

Digitized by Google

Pokazat ćemo to na tri primjera: problem takozvanog verbalnog delikta, problem rehabilitacije i problem slobode stvaralaštva.

Verbalni delikt. Ishodište razmišljanja o funkciji takozvanog verbalnog delikta u socijalizmu jest u tezi o totalitarnom karakteru socijalizma (autoritarnom, diktatorskom i sličnim modifikacijama ove teze), o Marxu i Lenjinu kao utemeljiteljima staljinizma, te o boljševičkom karakteru naše partije, o našem antistaljinističkom staljinizmu.

Lj. Tadić, govoreći o *hostilizaciji društvenog i političkog života* i njenoj ontološkoj utemeljenosti, dokazuje »princip organizacije, posebno princip tajne organizacije i njenog fetišizma, interiorizacije discipline i interjekcije autoriteta — vladajuća politička organizacija nasledila je od ruskog boljševizma i duha ilegalnosti, pa ga se, uprkos političkom raskidu sa staljinizmom, nikad nije odrekla, već ga je samo nacionalizovala, preselila iz Moskve u naše predele i nametnula celom društvu, pa i kulturi«.[32]

Kosta Čavoški, pišući o »deliktu mišljenja«, tvrdi da je to »nekritički preuzeto sredstvo iz boljševičke prakse terora i nasilja prema političkim neistomišljenicima« te da je Lenjin prvi puta dao predlog za dopunu nacrta krivičnog zakonika RSFSR i time utemeljio »potpunu proizvoljnost u kažnjavanju«.[33]

Nedugo poslije toga, polazeći od tog tumačenja (a ne od eventualne potrebe za preispitivanjem i preciziranjem tog 133. člana KZ, od analize njegove primjene, mogućnosti realne instrumentalizacije itd.), nosioci liberalnog okupljanja napisali su mnogobrojne peticije, saopćenja, dali inicijative za ukidanje tog člana. Pri pojavljivanju konkretnih slučajeva, taj opći princip tobožnjeg slobodarstva naišao je na svoju instrumentalizaciju. Nosioci te inicijative, u književnoj organizaciji na primjer, jednoglasno i patetično su izvojevali saopćenje protiv verbalnog delikta na Kongresu u Novom Sadu. Samo nekoliko mjeseci kasnije tragedija je postala tragikomedijom i farsom. Udruženja književnika Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Vojvodine, Kosova osporila su kandidaturu M. Bulatovića za predsjednika UKJ. Argumenti su bili: unitarizam, osporavanje postojanja crnogorske nacije, agresivnost prema slovenskom jeziku i naciji itd. Isti oni zastupnici teze o ukidanju verbalnog delikta nisu uradili ništa drugo nego opći princip slobode odbacili u ime pojedinačnog principa nacionalne slobode. Na taj način, niti u prvom, niti u drugom slučaju nisu iskazali preveliku sposobnost historijskog i dijalektičkog mišljenja, a nisu pokazali niti imalo smisla za moralno i savjesno nastupanje.[34] Potpisnici peticija, u pravilu, izbjegavaju zastupati albanske iredentiste zbog verbalnog delikta, a oni koji

[32] Lj. Tadić na savjetovanju u UKS, »Politika ekspres«, 11. 1. 1985.
[33] K. Čavoški: »Književna reč«, 10—25. 4. 1982.
[34] Od javno eksponiranih učesnika Kongresa u Novom Sadu, koji su zastupali tu inicijativu, jedino V. Parun i u praksi stoji na toj poziciji.

Digitized by Google

to čine uglavnom se uklapaju u sheme nacionalističkih saveza za neka »bolja« vremena. Tako se zahtjevi za punom slobodom mišljenja i govorenja zaustavljaju na granicama nacionalnih država (ili »željenim granicama«!), a nedjeljivost slobode pretvara se u nacionalne podjele sa nacionalističkom premisom.

Istu metodu mišljenja i identične interesne sklopove pokazala je rasprava o problemu »rehabilitacije«. Po već zamornom i prozirnom scenariju, u istrošenoj scenografiji, sa istim likovima, prvo su počela vajkanja o Partiji koja treba, ako je demokratska, smoći snage da prizna greške i dade pravo pojedincu, pa i na štetu pokreta (a opet u njegovu korist, jačajući njegovo demokratsko tkivo). Iza tih ispravnih teza ubrzo se pokazala prava suština i interes koji je pokretao dežurne u odjeljenju za savjest da otpočnu kampanje rehabilitacije slobode. Pokazalo se da bi pokret jačao ako rehabilitira ne samo one koji su bili na liniji historijske istine nego bi mu i mnogo više pomogao ako bi k svijesti i javnosti povratio i one koji su od pokreta otpali. Tako je, vidjelo se ubrzo, SKJ trebao u ime komunizma potpuno rehabilitirati ili bar malčice popraviti ocjene o Slobodanu Jovanoviću. N. Velimiroviću, A. Đilasu, D. Ćosiću, I. Supeku, P. Šegedinu, I. Frangešu.

Ne samo da su se u pojedinim toplim nacionalnim gnijezdima, ispunjenim sjećanjima iz nedavne prošlosti, pojavili ovi prijedlozi, nego su počeli i međusobni ratovi protiv rehabilitacija lidera »onih s druge strane«. Ubrzo je postalo jasno da srpski nacionalisti pod demokratizacijom misle na D. Ćosića i S. Jovanovića, eventualno i N. Velimirovića, a hrvatski I. Supeka i P. Šegedina, eventualno A. Hebranga. Tako je suvremeni antikomunizam veoma brzo potrošio sve teze o slobodama kojima je manipulirao, i završava kao klasična balkanska nacionalistička varijanta koja tendira ili se već otvoreno spaja sa ustaštvom, četništvom, belogardejstvom, balizmom. Utoliko je teza o potrebi »usklađivanja progresivnih nacionalizama« jedino što je preostalo toj farsi, koja bi kao djelatna ponovno proizvela tragične posljedice.

Digitized by Google

Risto Kilibarda:

Hipoteze o izvorima nacionalizma u nas

Ovog autora zanimaju izvori nacionalizma u nas. I to oni dublji koji se skrivaju ispod površine zdravorazumske vidljivosti. Za nimaju ga bar iz dva razloga:

Prvi razlog: nacionalizmi se u nas šire i snaže uprkos tome što je u nas nacionalno pitanje riješeno, i to ne bilo kako, nego, ako nije neskromno reći, na uzoran način. Ni takvo rješavanje nacionalnog pitanja nije proizvelo očekivanu posljedicu — jenjavanje do isčezavanja nacionalizama. Zašto? Šta je tu po srijedi?

Drugi razlog: nacionalizmi su golema opasnost za ovu zemlju i za ovo društvo — ako se zna *čemu* oni vode i kakav je njihov *karakter*, priroda.

Zato bi valjalo pokrenuti bar tri pitanja:

1. *čemu* nacionalizmi u nas vode;
2. kakav je njihov *karakter* — socijalna i politička suština;
3. koji su njihovi *izvori.*

Ali prije toga valjalo bi skicirati, pojmovno, nacionalizam — koje su njegove bitne crte.

a) Nacionalizam je: a_1) svijest o *izuzetnosti* svoje nacije — do njene *superiornosti:* i u istorijskom, i u političkom, i u intelektualnom, i u moralnom pogledu; a_2) on je i svijest o *ugroženosti* svoje nacije od strane druge, ili od drugih nacija.

Digitized by Google

b) Nacionalizam je i *politički pokret:* za okupljanje, zbijanje redova svoje nacije — radi njenog spasa i radi zauzimanja onog mjesta na svjetskoj pozornici koje joj, s obzirom na njenu izuzetnost, i pripada, a to je *najuzvišenije* mjesto.

Sledstveno, u skladu sa svojom sviješću, nacionalizam kao aktivizam usmjeren je protiv druge ili drugih nacija koje, tobože, njegovu naciju izrabljivaju ili joj osporavaju nacionalni, odnosno, vjerski identitet. Zato je nacionalizam antagonizirajući i agresivni aktivizam. Nacionalni antagonizam snažno podupire i podhranjuje i vjerski antagonizam — u slučajevima kad se nacionalne razlike poklapaju sa vjerskim razlikama.

Nacionalizam vidi spas za svoju naciju u političkom okupljanju svih njenih pripadnika u jednu političku zajednicu, i to. u suverenu političku zajednicu.

1. *Čemu vode nacionalizmi u nas?*

Neposredno je vidljivo da vode:

a) pravnoj i političkoj nejednakosti — pripadnici drugih nacija građani su drugog reda;

b) etnički čistim regionima — fašizoidni nacionalizmi;

c) razbijanju Jugoslavije kao političke zajednice; i

d) rušenju samoupravnog i socijalističkog sistema.

2. Ako nacionalizmi odista tome vode onda je izvjesna njihova socijalna i politička suština, njihov karakter: oni su kontrarevolucija — školski primjer kontrarevolucije.

Očito je da valja napraviti još jedan korak dalje od onog što je neposredno vidljivo. Taj korak se čini postavljanjem teze, tačnije, hipoteze da je nacionalizam *ideologija* kontrarevolucije.

Ovim se iskorakom zalazi — to se mora eksplicite naglasiti — u oblast hipoteza o izvorima nacionalizma u nas, koje ću, hipoteze, pokušati teorijski obrazložiti, ali koje su, kao hipoteze, podložne i teorijskoj i iskustvenoj verifikaciji.

Nacionalizam je ideologija kontrarevolucije jer prikriva oštra socijalna raslojavanja u nas i nastaje, upravo, iz potrebe da se prikriju opšta socijalna raslojavanja u nas. Okuplja se nacija da se premosti glavni jaz, provalija unutar nje, okuplja se u jedan front protiv druge nacije ili protiv drugih nacija. Šta je prividna osnova nacionalnog okupljanja, a šta je stvarna osnova nacionalnog okupljanja? Ko ima prirodnu potrebu da okuplja naciju?

Prividna osnova nacionalnog okupljanja je, prvo, etnička ili vjerska istorodnost i drugo — tobožnja ugroženost svoje nacije od druge nacije ili od drugih nacija. To je uglavnom ono čime nacionalisti okupljaju naciju i svrstavaju je u jedan front, »integrišu je«. Kako ovo okupljanje izgleda, konkretno, može se pokazati na primjeru crnogorskog nacionalizma. Idejna

Digitized by Google

osnova crnogorskog nacionalizma je etnogeneza, etnogeneza crnogorske nacije, čime se osmišljava, argumentuje, utemeljuje nacionalna samobitnost crnogorske nacije — nacionalna samobitnost u smislu jedinstvenosti, homogenosti crnogorske nacije. Nego, ova argumentacija, rekao bih, idejna potka crnogorskog nacionalizma nije čvrsto utemeljena — nije, kako na prvi pogled izgleda — da se ne bi mogla kritički osporavati. Ako se izvori nacije traže u ranom feudalizmu, onda, po toj logici oni se mogu tražiti još ranije, mogu se tražiti čak iza Karpata ili prije Karpata. Ko traži izvore nacija u etničkoj istorodnosti on smatra da je etnička istorodnost osnovni konstitutivni elemenat nacije. Ako bi bilo tako, onda, zašto nacija nije nastala u ranom feudalizmu ili još prije ranog feudalizma? Zašto, jer je taj uslov — etnička istorodnost — bio dat i tada. Drugim riječima, ovakvo rezonovanje direktno protivreči marksističkom poimanju nacije.

Šta je stvarna osnova nacionalnog okupljanja?

Prvo, prikrivanje socijalnog raslojavanja, i drugo — pribavljanje revolucionarno-klasnog identiteta preko nacionalnog identiteta. Ovo pribavljanje se vrši poistovjećivanjem nacionalnog identiteta sa klasnim identitetom. Znači, to bi bila stvarna osnova nacionalizma, nacionalnog okupljanja, a ne ono što nacionalisti misle, odnosno, tvrde da je.

Ko ima prirodnu potrebu da okuplja naciju? Koje socijalne snage, odnosno, koji socijalni slojevi?

Radnička klasa takvu potrebu *nema. Nema,* bar iz dva razloga: Prvo, radnička klasa nema potrebu da prikriva socijalna raslojavanja, nego, naprotiv, ima potrebu da ih *razotkriva.* Drugo, radnička klasa nema potrebu da pribavlja revolucionarno-klasni identitet preko nacionalnog identiteta jer je njen revolucionarno-klasni identitet *nesumnjiv:* ona je baza socijalističke revolucije; ostvarivanje njenih interesa — i neposrednih, i istorijskih — osnovni je cilj, i legitimni je cilj socijalističke revolucije. (Istina, ovo ne znači da i radnici, *neki* radnici — ne mogu biti zavedeni nacionalizmom).

I jedno, i drugo nije slučaj sa birokratijom. Čini se da ona, *ban ona,* ima prirodnu potrebu za okupljanjem svoje nacije, i to iz istih onih razloga iz kojih takvu potrebu nema radnička klasa: *prvo,* birokratija okuplja svoju naciju da bi zametnula trag svojim privilegijama, i *drugo* — da bi pribavila legitimitet, i to neograničeni, blanko legitimitet za svoju vlast jer je njen nacionalni identitet *nesporan,* ali je zato sporan, ili je sve više sporan, njen revolucionarno-klasni identitet.

Pošto su oštra socijalna raslojavanja toliko evidentna da se ne daju nikako prikriti birokratija ih racionalizuje — uz to, umiruje i vlastitu savjest — po prilici, na sledeći način: jeste, socijalne razlike se zaoštravaju ali one nijesu, ni iz bliza, toliki problem koliki je problem nacionalna razjedinjenost, nacionalna neintegrisanost koja vodi nacionalnoj ugroženosti. Zato, svu energiju valja upraviti u tom smjeru!

Digitized by Google

Nacionalizam je opasan, upravo, zbog toga jer minimizira smisao socijalnih razlika — njihov smisao po socijalizam, za socijalizam, jer potiskuje svijest o socijalizmu kao društvu sve veće jednakosti i svijest da u mjeri u kojoj se na tlu socijalizma razbuktavaju i produbljuju socijalna raslojavanja, nezavisno i mimo rada, u istoj se mjeri takav socijalizam udaljava od socijalizma, po sebi.

Pribavljanje revolucionarno-klasnog identiteta preko nacionalnog identiteta potrebno je birokratiji: *prvo*, radi legitimisanja svoje vlasti, kao revolucionarne vlasti, tačnije, radi neograničenog ostajanja na vlasti; i *drugo*, radi zaposjedanja najviše vlasti — vlasti iznad zakona. Tu je, vjerovatno, tajna izuzetne osjetljivosti na sve što nalikuje na ticanje u naciji — i klasna, i samoupravna osporavanja lakše se podnose nego nacionalna; zapravo, nacionalna se nikako ne podnose.

Na koji način birokratija pribavlja, za sebe, revolucionarno-klasni identitet preko nacionalnog identiteta, odnosno, na koji način »razrešava« problem vlastitog revolucionarno-klasnog identiteta?

Prvo, *jedinstvo* nacionalnog i klasnog tumači kao *jednakost* nacionalnog i klasnog — između nacionalnog i klasnog, dakle, stavlja znak *jednakosti;* potom se poistovjećuje sa svojom nacijom, a preko nje, *posredstvom* nje, i sa »svojom« revolucionarnom klasom. Birokratija se poistovjećuje sa svojom nacijom, ne radi pribavljanja nacionalnog identiteta, koji je nesumnjiv, nego radi pribavljanja revolucionarno-klasnog identiteta, koji je sumnjiv, i koji je sve sumnjiviji u mjeri u kojoj se birokratija, objektivno, udaljava, otuđuje od radničke klase. Da su se stvari u nas odista tako i odvijale empirijski dokaz je *pozitivna korelacija* između jačanja nacionalizama s jedne strane, i jačanja birokratizacije i socijalnih raslojavanja s druge strane. Nije uzrok eskalacije nacionalizma sedamdesetih i osamdesetih godina ostvarivanje pune nacionalne ravnopravnosti nakon Brionskog plenuma nego su uzroci: produbljivanje socijalnih raslojavanja i birokratska zakrečavanja živih društvenih tokova.

Na koji se način odvija poistovjećivanje birokratije sa svojom nacijom, i preko nje, sa »svojom« nacionalnom revolucionarnom klasom? Radi li se tu o *direktnom* poistovjećivanju ili se radi o čitavom nizu poistovjećivanja?

Po svoj prilici radi se o, približno, sledećem nizu poistovjećivanja: Prvo se birokratija iste nacionalne pripadnosti *povezuje* na nacionalnoj osnovi — nacionalna pripadnost postaje primarnija osnova povezivanja nego komunistička, revolucionarno-klasna pripadnost, nacionalna samosvijest nadjačava klasnu samosvijest. Potom se birokratija iste nacionalnosti, međusobno povezana nacionalnom istorodnošću, poistovjećuje sa *legitimnim predstavljanjem* (reprezentovanjem) svoje nacije, iako je nijesu birali birači samo njene nacije nego *građani* — pripadnici svih nacija koji čine biračko tijelo. Nakon toga se predstavljanje,

Digitized by Google

reprezentovanje svoje nacije, »u ime« nacije poistovjećuje sa samom nacijom; na taj se način nacionalna birokratija poistovjećuje sa svojom nacijom, tačnije, poistovjećuje svoju naciju sa sobom. Sljedeća karika u poistovjećivanju je *isturanje nacionalne činjenice ispred klasne*, izdizanje nacionalne činjenice na nivo osnovne revolucionarne vrijednosti. Nakon toga nije nimalo nelogično, naprotiv, veoma je logično da nacionalna činjenica bude, kao osnovna revolucionarna vrijednost, *krucijalna* činjenica za legitimisanje revolucionarno-klasne pripadnosti.

Prirodno je da se birokratija sve manje povezuje na komunističkoj, revolucionarno-klasnoj osnovi, a sve više na nacionalnoj — u mjeri u kojoj se *odvaja* od revolucionarne klase, dakle, u mjeri u kojoj je *punija* birokratija. Prirodno je, takođe, da birokratija traži *oslonac* u svojoj naciji — u mjeri u kojoj ga sve manje ima u svojoj revolucionarnoj klasi. Pa ipak, birokratija se ne može odreći »svoje« revolucionarne klase, ne može sa njom prekinuti vezu — naprotiv, mora je neprekidno uspostavljati, ako želi legalizovati svoju »komunističku« vlast. Stvarno prekinutu vezu sa »svojom« revolucionarnom klasom birokratija »uspostavlja« na nov način, zapravo na iluzoran način, preko *nacionalne istorodnosti* — svoje i svoje revolucionarne klase, odnosno *izjednačavanjem* nacionalne sa klasnom činjenicom — prevođenjem teze: *jedinstvo* nacionalnog i klasnog, u tezu: *jednakost* nacionalnog i klasnog. Nacionalnoj birokratiji neophodno je *izjednačavanje* nacionalnog i klasnog radi *dokazivanja* svog revolucionarnog identiteta. Da bi »dokaz« bio savršen, da mu se ne bi moglo odista ništa zamjeriti mora se nacionalna činjenica proglasiti za najveću revolucionarnu vrijednost. Budući da je van svake sumnje da nacionalna birokratija posjeduje ovu najveću revolucionarnu vrijednost — nacionalnu pripadnost — onda je van svake sumnje i njen revolucionarno-klasni identitet.

Ma koliko da ovaj »dokaz« izgleda, na prvi pogled, da je savršen ipak nije savršen; evo nekih njegovih ranjivih strana:

a) Ako nacionalna birokratija može dokazivati svoj revolucionarni identitet preko svog *nesumnjivog* nacionalnog identiteta, onda, po istoj logici, revolucionarni identitet mogu dokazivati i svi drugi socijalni slojevi, ne samo birokratija, čiji je nacionalni identitet, takođe, nesumljiv — i domaćice, i penzioneri, i individualni poljoprivredni proizvođači, i sitnosopstvenici, i srednji slojevi, i milijarderi, i polne skupine, i starosne skupine, i sl.

b) Revolucionarno-klasni identitet može se dokazivati pomoću nacionalnog identiteta *jednako uspješno* kao i pomoću nekog drugog socijalnog identiteta, koji je *nesumljiv* koliko i nacionalni identitet, budući da jednako ima smisla stavljanje znaka jednakosti između klasnog i nacionalnog, kao i između klasnog i vjerskog, klasnog i dobnog, klasnog i polnog. Štavište, ovo potonje bi imalo ponajviše smisla jer žene, bar u našim uslovima, i dan danas imaju podređeni socijalni položaj. Što

Digitized by Google

je birokratija ipak odabrala nacionalni identitet za »dokazivanje« svog revolucionarno-klasnog identiteta duguje se, vjerovatno, zatečenoj, naslijeđenoj prednosti vezanoj za nacionalni identitet:[1] buržoasko društvo razvilo je do neslućenih razmjera nacionalnu samosvijest a gušilo klasnu samosvijest. Proleterska birokratija »razvija« klasnu samosvijest preko razvijanja već razvijene nacionalne samosvijesti — nacionalna samosvijest modelira, oblikuje klasnu, umjesto da je obratno, što je proizvelo slijedeće posljedice: iskoračivanje nacionalnog ispred klasnog, te, podcjenjivanje opasnosti od nacionalizma.

c) Nacionalna birokratija bi mogla dokazivati svoj revolucionarni identitet preko svog nacionalnog identiteta jedino pod uslovom da je nacionalni identitet svojstvo *isključivo* radničke klase i birokratije. Ovaj uslov je neispunjiv — nacionalni identitet je podjednako svojstvo svih socijalnih slojeva iste nacionalnosti: koliko je svojstvo radničke klase i birokratije toliko je svojstvo i studenata, i domaćica, i administrativnih radnika, i nezaposlenih, i prebogatih i sl.

d) Izjednačavanje nacionalnog i klasnog može da vodi sledećem zaključku, i po pravilu vodi slijedećem zaključku: ono *bitno* što povezuje pripadnike radničke klase, kao klase nije njihov istorodni socijalni položaj nego je *nacionalna* istorodnost, ono *bitno* što povezuje pripadnike birokratije kao birokratije nije *isti odnos prema vlasti* već ista nacionalna pripadnost. Ovakva logika izravno vodi *brisanju razlika između socijalnih slojeva unutar iste nacije*, te, zaključku da je birokratija jedne nacije bliža radničkoj klasi te iste nacije, nego birokratiji drugih nacija.

Istini za volju, izjednačavanje nacionalnog i klasnog može voditi i drugačijim zaključcima — drugačijim od ovog kojeg smo interpretirali. Može, na primjer, voditi zaključku da su za klasni identitet *podjednako* važni i *socijalni položaj* i nacionalni *identitet*. Ovakvom zaključku mogle bi se staviti sledeće zamjerke: 1) Marksova i Lenjinova definicija klase ne pominje *nacionalni identitet*, ni u prenosnom smislu, u konstitutivne elemente klase. 2) Izjednačavanje — po važnosti za određivanje klasnog identiteta — socijalnog položaja i nacionalnog identiteta vodilo bi: *dijeljenju* istih klasa (istih, prema svom socijalnom položaju) na nacionalne klase, odnosno, »*integrisanju*« i antagonističkih klasa (antagonističkih prema svom socijalnom položaju) u nacionalnu klasu. 3) Izjednačavanje — po važnosti za određivanje klasnog identiteta — socijalnog položaja i nacionalnog identiteta značilo bi *antagoniziranje* klasa *istog* socijalog položaja različite nacionalnosti a »pomirivanje« i antagonističkih klasa (antagonističkih, prema svom socijalnom položaju) *iste* nacionalnosti.

[1] Proleterska birokratija nije se mogla, naravno, poslužiti jednom drugom, takođe, razvijenom kolektivnom sviješću koja je, takođe, zatečena, naslijeđena — religijskom sviješću.

Digitized by Google

e) Radnička klasa je izašla iz kapitalizma kao nacionalna klasa, ne zato što je nacionalnost njeno imanentno, prirodno svojstvo, njeno biće, nego zato što je buržoaska indoktrinacija, da bi prikrila klasne razlike afirmisala i antagonizirala nacionalne razlike. Radnička klasa, dakle, svoje nacionalno »ja« duguje svesrdnom zalaganju buržoazije da je nacionalno osvijesti — da bi je svrstala na svoju stranu, što je imalo za posledicu gušenje njene klasne svijesti. U predvečerje oktobarske revolucije siromašni radni slojevi neruskih nacija percipirali su i siromašne radne slojeve ruske nacionalnosti kao ljute protivnike, jer je Rus bio sinonim za eksploatatore. Nacionalna proleterska birokratija radi slično što i buržoazija: učvršćuje nacionalnu samosvijest, po prilici, iz istih razloga zbog kojih je to činila i buržoazija — da iza sebe svrsta »svoju« radničku klasu, da bi je ova podržavala i održavala na vlasti.

Prema tome, *prirodno* je što su i buržoazija i proleterska birokratija nacionalne klase, što uporno brane nacionalnu samobitnost — brane je radi svojih sebičnih interesa: da drže u podčinjenosti radničku klasu, da sačuvaju vlast, da se domognu najviše vlasti, da osiguraju socijalni mir... Između, buržoazije i proleterske birokratije postoji, bar formalno, razlika: buržoazija brani svoje interese pod izgovorom odbrane *nacionalnih* interesa: proleterska birokratija brani, takođe, svoje interese pod izgovorom odbrane interesa svoje, nacionalno svoje, radničke klase. Između buržoazije i proleterske birokratije *nema* razlike u sledećem: i jedna, i druga brane naciju, ne radi nacije, što im je stalo do nacije, već radi svojih sebičnih interesa. Kao što su u feudalizmu feudalci revnosno branili Boga, ne radi Boga, zato što im je nešto posebno bilo stalo do Boga, nego, opet radi odbrane svojih interesa. Zato i buržoazija, i proleterska birokratija isturaju u *prvi plan* nacionalni konflikt, radi potiskivanja u drugi plan osnovnog društvenog konflikta — između buržoazije i radničke klase, odnosno, između proleterske birokratije i radničke klase. Na taj se način zamagljuju stvari: »izmiruju« se klasne suprotnosti unutar svoje nacije, »uspostavlja« se »jedinstvo« svoje nacije: i buržoazija, i birokratija izdaju se za *spasitelje* svoje nacije, odnosno, svoje nacionalne radničke klase — za njihove branitelje od drugih nacija.

f) Iza sintagme »vladajuća nacija« krije se vlast buržoazije ili birokratije određene nacije: radnička klasa »vladajuće nacije« sudjeluje u vlasti »svoje« nacije taman koliko i radničke klase podvlašćenih nacija. Istina, engleska radnička klasa, u prošlom stoleću, imala je, i ona, fajde od eksploatacije kolonija. Ili, radni slojevi albanske narodnosti mogli bi, trenutno, imati koristi od albanskog nacionalizma — da dođu prije do posla, do stana, ili do bolje plaćenog posla. Međutim, kad bi se ostvarila ideja albanskih nacionalista — etnički čisto Kosovo, tada bi albanski nacionalizam morao, umjesto nacionalnih antagonizama,

Digitized by Google

proizvesti neke druge antagonizme, na primjer, regionalne — da bi prikrio klasni antagonizam.

Upravo prezentirana analiza navodi na zaključak: korijeni širenja i jačanja nacionalizama u nas *jesu* u oštrim socijalnim raslojavanjima koja tjeraju birokratiju da ih *prikriva* — inscenirajem i pothranjivanjem nacionalnih antagonizama. Jesu li oštra socijalna raslojavanja i *potreba* birokratije da ih prikriva pomoću nacionalizama, jedini izvori nacionalizama u nas? To su, najvjerovatnije, *osnovni* izvori, ali, vjerovatno je, da nijesu jedini. Kako stoji stvar sa radničkom klasom — duguje li se i njoj, ovakvoj kakva je, upravo zato što je ovakva kakva je, utemeljivanje nacionalizama?

Radnička klasa, kao klasa, *nema prirodnih* potreba za nacionalizmom — iz razloga koje smo već naveli. Međutim, *možda* su i kod nje *stvorene*, proizvedene slične potrebe — zahvaljujući i onom kakva je ušla u socijalističku revoluciju, i onom kakva je ostala danas.

Radnička klasa je bila nacionalna klasa — to je izvjesno. Ona je sa nacionalnim identitetom zakoračila u socijalističku revoluciju. Ovo zahvaljujući buržoaskoj indoktrinaciji, tačnije, zahvaljujući tome što je nacionalno osvješćivanje radničke klase bilo u *interesu* buržoazije: da se osnovni socijalni konflikt — konflikt buržoazije i radničke klase — potisne u drugi plan, da se na njega zaboravi, a da se konflikt nacija isturi u prvi plan. Buržoazija istupa u ime svoje nacije i brani je, kao tobože kompaktnu, nekonfliktnu zajednicu, od agresije druge, ili drugih nacija. Nesumljivo je da ovo čini da bi prikrila stvarne odnose i konflikte — i to one suštinske, glavne.

Radnička klasa je ostala, i do dan danas, nacionalna klasa — zahvaljujući, sada »svojoj« nacionalnoj proleterskoj birokratiji. Ona je, pa sad, u socijalističkoj Jugoslaviji brani od drugih nacija u Jugoslaviji, od kojih joj *tobože* prijeti opasnost. Brani je od drugih nacija da se ne bi ona — radnička klasa — sjetila, avizala otkud joj dolazi *stvarna* opasnost.

Ako je ova kauzalna skica nacionalnog identiteta radničke klase *istina* onda se nameću neka pitanja, koja nas mogu približiti odgovoru na naše osnovno pitanje: doprinosi li i radnička klasa, ovakva kakva je, jačanju i vitalnosti nacionalizma. Evo tih pitanja:

Da li je radničkoj klasi imanentna nacionalna samobitnost? Ili joj je samo *prividno* imanentna — ako se nacionalnom samobitnošću prikriva stvarni konflikt unutar jedne nacije u kojem je »nacionalna« radnička klasa jedna strana u konfliktu, a nacionalna birokratija — druga strana. Ako je radničkoj klasi imanentna nacionalna samobitnost *samo prividno*, ne brani li, onda, radnička klasa svoj nacionalni identitet samo dotle dok još misli tuđom glavom?

Digitized by Google

Nesumnjivo je da je nacionalno osvješćivanje značajan faktor političke emancipacije nacije, time, i njene radničke klase. Nacionalna svijest, je, dakle, faktor i klasne emancipacije radničke klase — jer je faktor njene političke emancipacije a ova je, politička emancipacija, činilac klasne emancipacije uopće. Ako u uslovima oštrijih socijalnih raslojavanja klasna svijest radničke klase ne odolijeva, ili ne odolijeva dovoljno uspješno, pomjeranju nacionalne svijesti prema nacionalističkoj a malo je vjerovatno da odolijeva, obzirom na moć birokratije i obzirom na njene faktičke mogućnosti da utiče na društvenu svijest — onda se nacionalna svijest, u mjeri u kojoj se preobražava u nacionalističku svijest, preobražava od faktora koji je doprinosio emancipaciji radničke klase u faktor koji blokira proces njene emancipacije — blokira ga, budući da nacionalistička svijest, ne razotkriva, već, naprotiv, prikriva oštra socijalna diferenciranja.

Nacionalna svijest ima — može li se tako zaključiti — klasno emancipatorsku ulogu ali, ne nezavisno od sticaja objektivnih socijalno-istorijskih okolnosti. Naprotiv! Ako je nacionalna svijest imala, u određenim, konkretnim uslovima klasno-emancipatorsku ulogu to još ne znači da takvu ulogu ima, odnosno, da će je imati *univerzalno* — u bilo kojim uslovima.

Teza, tačnije, hipoteza o izvorima nacionalizma u nas, koja je upravo elaborirana, može se testirati pomoću i jednog ovakvog »misaonog eksperimenta«: šta bi bilo sa nacionalizmima u nas ako bi stvarno jačao uticaj radničke klase — i u Savezu komunista, i u društvu u cjelini. Ako je naša hipoteza tačna, odgovor je: venuli bi nacionalizmi. Drugim riječima, ako je naša hipoteza tačna, onda problem nacionalizma stoji u najdirektnijoj vezi sa stvarnim uticajem, odnosno, ne uticanjem radničke klase na društvene tokove. Dakle, najubojitije oružje protiv nacionalizma je *mijenjanje* postojećeg uticaja radničke klase prema dominirajućem uticaju.

Međutim, u uslovima kakvi u nas jesu — u uslovima oštrijih socijalnih raslojavanja, te, slabljenja, umjesto, jačanja uticaja radničke klase, uz sve to, zahvaljujući podebljim naslagama, u društvenoj svijesti, tačnije, u društvenoj podsvijesti, nacionalnih stereotipa, emocija, sentimenata, još živih, neugašenih nacionalnih antagonizama iz prošlosti poduprtih vjerskim antagonizmima — zahvaljujući svemu tome postoje realni izgledi da nacionalizam ovlada masama, odnosno, da je na dobrom putu da uskoro ovlada. A kad ovlada masama onda postaje materijalna sila koja, kao takva, počinje samostalno djelovati, koja se više teško može kontrolisati. Sa takvom opasnošću Savez komunista najozbiljnije mora računati.

Da zaključim: nacionalizam jaše na prividnoj logičnosti i smisaonosti dogmatizma, čak računa sa lenjošću duha: Tačno je da se objektivni socijalni kontekst, u kome se odvija naša socijalistička revolucija i u kojem su locirani hegemoni revolucije — radnička klasa i njena avangarda — da je taj kontekst

Digitized by Google

— objektivno i psihološki — i nacionalno situiran, te da se ne može, kao takav, zaobići, apstrahovati. Nacionalizam ovu istinu pretvara u vječnu istinu, koja se ne da nadilaziti, niti prevazilaziti, čime poriče zadaću i smisao revoluciji da mijenja sopstvene uslove u kojim je ponikla, u kojim se razvija i odvija, nego joj stavlja u zadatak da se adaptira, uklopi u zatečene, naslijeđene uslove — da u njih ne tiče kao u svetinju.

Digitized by Google

Dušan Janjić:

Nacija i država

(Primeri međusobne povezanosti)

Da je veza nacije i države čvrsta, može se potvrditi i u analizi procesa nastanka i razvitka nacije, kao i njenih pojedinih »konstitutivnih elemenata« (na primer, nacionalne teritorije, kulture, jezika i svesti), a naročito u analizi procesa oblikovanja, ispoljavanja i zadovoljavanja nacionalnih interesa.

Snaga i ograničenje veze nacije i države vidi se i u sledećim domenima.

Nacija predstavlja, u jednoj svojoj ravni, teritorijalni oblik moderne države, to jest ona tada iskazuje povezanost države i ekonomije — napuštanje feudalnih barijera, pokret unifikacije i političke centralizacije pojavljuje se kao uslov razvoja razmene i uvećanja proizvodnje, drugačije rečeno, kao pretpostavka akumulacije kapitala.[1] Ali nacija se na ovo ne može svesti. Pri uspostavljanju ovog »teritorijalnog« vida nacije i kapitalističke proizvodnje (nacionalna) država je značajan činilac.

Nastajanje nacionalne države bilo je često i teritorijalno prekrajanje tržišta. No tržište »nije teritorija, nego je apstraktan po-

[1] Grégoire Madjarian: *Une sociologie politique*, »Les Temps Modernes«, br. 389/1978, Pariz, str. 849.

Digitized by Google

jam koji označava odnos između proizvodnje i potrošnje. Otuda, kada se govori o širenju tržišta, ne može se misliti samo na teritorijalno već i na kvalitativno širenje, koje se, na primer, izražava kao podizanje potrošnje na istoj teritoriji, rušenje feudalnog društvenog poretka.«[2]

Nacionalna teritorija nema ništa zajedničko ni sa zavičajnošću zemlje. Ona je bitno politička. Moderna država (njeni »aparati« — vojska, škola, centralizovana birokratija, zatvori itd.) materijalizuje prostornu matricu čije granice predstavljaju konture materijalnog prihvatanja i učvršćivanja moći. Zapravo, nacionalna teritorija je etatistički odsečak (prostornog) vršenja vlasti.[3] Država postavlja granice rasparčanog prostora u postupku sjedinjavanja i homogenizovanja onoga što zahvata taj prostor. To je nacionalna teritorija koja nastoji da se stopi u državu — naciju. Nasuprot ovome, može delovati nastojanje nacije da izgradi državu, bilo u postojećoj državi bilo izgradnjom sopstvene.[4] To je, u biti, tendencija uspostavljanja i održanja centralizovane države u kojoj se teritorija države posmatra kao nedeljiva celina. Administrativne podele, pak, povučene su arbitrarno. Međutim, u federativnim državama teritorija svake federalne celine, u principu, garantuje se ustavom, kako bi se ograničila njihova promena arbitrarnim postupcima. Ukoliko je, pak, federalna celina različitog nacionalnog sastava, nacije mogu (kao u Indiji i Jugoslaviji) raspolagati teritorijom, u određenom državnom okviru i sa sopstvenim ovlašćenjima koja im omogućavaju da usmeravaju njen razvoj.[5]

Međutim, postavljanje granica se, u krajnjoj liniji, svodi na to da se granice mogu premašivati. U tom prostoru može se premašivati samo prelaženjem granica. S tog stanovišta posmatrano, imperijalizam je, na primer, sadržan u modernoj naciji, jer predstavlja internu, odnosno transnacionalizaciju procesa rada ili kapitala. Zato su i moderna osvajanja dobila sasvim drugi smisao od onih iz prošlosti. To nije više širenje u kontinuiranom i homogenom prostoru, već širenje preko granica, useka, homogenizacijom, putem nacionalne države i ukidanjem nacionalnosti »unutar« granica.[6] U uslovima kapitalističkog načina proizvodnje teritorija (odnosno »nacionalna teritorija«, »nacionalni prostor«) jeste prostor uključen u kapitalističke proizvodne odnose, ekonomsko vlasništvo i posedovanje sredstava za proizvodnju putem kapitala. »Nacionalni prostor« nastaje cepanjem procesa rada na kapitalističke (»nacionalne«) jedinice proizvodnje i reprodukcije. Ovaj prostor se utvrđuje u procesu društvene podele rada i delovanja (ekspanziv-

[2] Tone Brodar — Edvard Kardelj: *Nacionalno pitanje kao naučno pitanje*, »Opredeljenja«, Sarajevo, br. 5—6/1979, str. 21.

[3] Nicos Poulantzas: *Teritorij, historija i nacija*, »Gledišta«, Beograd, br. 9/1978, str. 839.

[4] Isto, str. 840.

[5] Pierre Maugué: *Contre l'Etat-Nation*, »Editions Denoël«, Pariz, 1979, str. 117, 118.

[6] Nicos Poulantzas: *Teritorij, historija i nacija*, »Gledišta«, Beograd, br. 9/1978, str. 841.

Digitized by Google

nosti) kapitala. Teritorija je jedinstvo unutrašnjeg (»nacionalnog«) i spoljnog (»transnacionalnog«) prostora, to jest »svetskog tržišta«.[7] Zapravo, »nacionalni« kapital (kao odnos kapital—rad)[8] pojavljuje se i može se pojavljivati samo u različitim oblicima nacionalno deteritorijalizovan (anacionalan). Kapital se može reprodukovati samo transnacionalno. Zapravo, svako, pa i etatističko »zahvatanje« određenog (»nacionalnog« ili »transnacionalnog«) prostora uslovljeno je, u krajnjoj liniji, procesom rada i eksploatacije, koji je univerzalan — svetski.[9] Time se relativizuje, ali ne ukida se razlika između nacionalne (»nacionalno tržište«) i transnacionalne (»svetsko tržište«) teritorije.

Značajan je uticaj države i na formiranje nacionalne kulture. Formiranje posebnosti nacionalne kulture ostvaruje se kroz procese: kreativni — »ukupnost napora na oblikovanju i razvijanju različitih vrijednosti u kojima se izražava duhovni individualitet nacije« — i odbrambeni — »obrana od nametanja tuđeg izraza, asimilacije u drugu, superiorniju kulturu, odnosno u onu koja se oslanja na političku silu i djeluje u funkciji političkih interesa«.[10] Naravno, sve nacije nisu imale niti su mogle imati obe ove komponente. Zapravo, reč je o procesu izrastanja kulturne vrednosti iz »osnovnih društvenih slojeva« i njihovom širenju na celinu nacije. To omogućava veću stabilnost nacionalnog individualiteta i veću sposobnost nacije za trajno saobraćanje sa svetom, davanjem i preuzimanjem, primanjem kulturnih vrednosti. Sastavni deo ovog procesa je i uspostavljanje kulture kao posebne sfere društva u kojoj se određene društvene snage i institucije trajno angažuju na stvaranju, održavanju i razvijanju nacionalne kulture i individualiteta. Umnogome to nacionalnoj kulturi daje obeležja elitizma. Ovakav, pak, koncept kulture odgovara samo podržavljenom poimanju kulture i nacije, koje obuhvata samo »zvaničnu«, institucionalizovanu, »izričito prihvaćenu« kulturu. To je uvek ona kultura koju nose viši slojevi vladajuće klase nacije i koja se, kao takva, mora »širiti«, nametati »masama«. To je »kultivisanje« (pre svega, kroz i preko državne i političke aktivnosti) »masa«, koje usled toga postaju »nacionalne«. Zapravo, nastanak i oblikovanje kulture, u njenom savremenom značenju, tesno su povezani s nastankom države, to jest s onim istim uslovima koji su doveli do nastanka države. Takođe, i sama država nastoji da ute-

[7] Fridrih Engels: *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 326, 332; Karl Marx: *Kapital*, I *(Dela*, tom 21, Beograd, 1970, str. 399—400 i 672); Karl Marx—Friedrich Engels: *Manifest komunističke partije*, BIGZ, »Kultura«, Beograd, 1972, str. 11, 12 i 18.

[8] Kapital, u ovom radu, posmatram kao društveni odnos, što je, po mom mišljenju, u skladu sa Marksovim stavom: »Očito je da je kapital takav odnos i da može biti samo odnos proizvodnje« (Karl Marx: *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 230).

[9] Nicos Poulantzas: *L'état, le pouvoir, le socialisme*, »Presses Universitaires de France«, Pariz, 1978, str. 115—117.

[10] Dr Ivan Perić: *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, »August Cesarec«, Zagreb, 1976, str. 168.

Digitized by Google

meljuje svoju organizaciju i, posebno, da opravda svoju vlast — dominaciju nad državom i određenom kulturom.[11]

Posebno, razvoj nacionalne kulture zavisi, uz ostalo, i od toga koliko je data nacija politički ujedinjena i konstituisana, ima li vlastitu državu ili nema itd.

Država je ta sila koja, posebno u evropskim nacijama — državama, nastoji da centralizuje i unifikuje nacionalnu kulturu, da je oblikuje i drži pod kontrolom. Zato država, na primer, utemeljuje i potpomaže kulturne i prosvetne inicijative i napore — da usmere stvaralaštvo, posebno u obliku nacionalne kulture, prema potrebama nacije, u krajnjoj liniji, prema potrebama »nacije — države«. Kultura se, pak, ili potčinjava ili odupire takvim zahtevima. Na primer, deo nacionalne literature angažuje se samo na istraživanju i opisivanju prošlosti vlastite nacije, veličanju rodoljublja i podsticanju na nove nacionalne poduhvate, ali deo literature se suprotstavlja svođenju na ove teme i zahteve. Tako se, na primer, Gete, sledeći prosvetitelje, opredeljuje za »svetsku književnost«, Stendal proglašava nacionalni osećaj za »protivprirodan«, Bajron je »evropski pisac«, a Puškin nacionalnost »posmatra spolja« itd.

Za naciju bez vlastite (nacionalne) države, pre svega usled ograničenog političkog prostora, nacionalna kultura postaje osnovno sredstvo borbe za oslobođenje, izražavanje nacionalnosti i isticanja neposrednih zahteva nacije. Na toj liniji nastaje i Fihteova formula »Kultura za slobodu« (»Kultur zur Freiheit«), koja će, nastala u nacionalno neujedinjenoj Nemačkoj, biti, kasnije, proširena duž Evrope u obliku zahteva — dužnost pisca je da odgovori na pitanja, na zahteve nacije. Tako se kultura politizuje i prilagođava svoja sredstva (na primer, u nacionalnoj literaturi — odgovarajući žanrovi, retorike, tipovi pisanja itd.) nacionalnim zadacima. O tome svedoče patriotska poezija, istorijski roman, zavičajna proza, svojevrsna istoriografija, publicistika i slično. Mladi nacionalistički oslobodilački pokreti (»Jugensdeutschland«, »Giovanae Italia«, »Mlada Poljska«, »Mlada Češka«, »Mlada Bosna« itd.) određuju upravo, uz oslanjanje na filozofiju, književnost i ostale tvorevine kulture, osnovni program nacije. Takođe, prosvetiteljski pokreti 19. veka postaju sve više nacionalni, na štetu nekih od bitnih ideja prosvetiteljstva (na primer, ideje univerzalnosti ili tolerancije). Za Mladu Nemačku, na primer, karakteristična je i pojava (oko 1830. godine) pojmova »tendencije« (Tendenzz) i »tendenciozne literature«, koji će biti široko primenjeni gotovo u svim nacionalnim literaturama, a posebno kod onih nacija koje se bore za svoju samostalnost i ujedinjenje.

Sve više u prvi plan izbija pitanje unifikacije, odnosno borbe protiv unifikacije. Danas to dovodi i do uvođenja pojma »planetarna«, »svetska kultura«, koji, takođe, u sebe uključuje opasnost uni-

[11] Vuko Pavićević: *O nacionalnoj kulturi i vaspitanju socijalističke ličnosti* (Jugoslovenska kultura, »Praxis«, Zagreb, br. 3/1965, str. 400—405).

Digitized by Google

formisanja i unifikacije, na primer opasnost amerikanizacije. Međutim, opasnost po nacionalnu kulturu nije data samo u tendencijama unifikacije već i pojedini oblici borbe protiv unifikacije mogu postati vid zaštite konzervativnih koncepata nacionalne kulture i njihove nespremnosti za otvaranje i šire saobraćanje.[12]

Nije, takođe, ni svaka unifikacija denacionalizatorska. Na primer, unifikacija koja podrazumeva istorijski razvoj i prevazilaženje klasnih razlika i podela rada, iščezavanje nacija, države i klasa — sinonim je Marksovog poimanja univerzalizacije, univerzalnosti, koja ne samo da ne ugrožava kulturne osobenosti i različitosti nego, sasvim suprotno, podrazumeva takve uslove u kojima bi mogli da se slobodno ispoljavaju i potvrđuju najraznovrsniji kulturni i stvaralački oblici. Razlike se više ne zasnivaju na društveno-ekonomskim razlikama, nego su, pre svega, izraz razlika i raznovrsnosti ljudskih ličnosti, individualnosti. Takva unifikacija omogućava stvarno jedinstvo u različitosti, a bogatstvo kulturnih osobenosti i oblika je ispoljavanje raznovrsnosti »neponovljivih individualnosti«.[13]

Moglo bi se zaključiti da unifikacija, to jest unijaćenje u uslovima društvene nadmoći jedne klase, uvek i nužno, ima značenje nasilnog spajanja, »socijalizacije bez solidarnosti«. I upravo se u ovom kontekstu zaoštreno postavlja problem »malih kultura«. Pridev »mali« u određenju »mala kultura« promenljivog je značenja. Jednom, to je kultura malih (geografski ili demografski) zemalja, drugom prilikom to je oznaka za nižu vrednost, za nešto manje vredno ili manje razvijeno u odnosu na neki unapred dat ili utvrđen kriterij, koji, pak, može biti različitog sadržaja. Slično je i s pojmovima — vrednostima »evropski«, »svetski«. Oni imaju različita značenja (od geografskih, preko političkih, vrednosnih, do estetskih itd.).

Problem »male kulture«, kao i svake nacionalne kulture, može se rešavati samo spoznavanjem nužnosti postojanja i razvijanja kulturnog pluralizma, koji je suprotstavljen koncepciji »nacije — države«, koja podržava integrišuću ulogu kulture i tradicije vladajuće klase većinske nacije, koja političkom silom uspostavlja »jedinstvo« i poništava različitosti te nacionalni i uopšte kulturni identitet nacija, etničkih i regionalnih zajednica; političkim sredstvima i pritiskom nameće nadnacionalni (državno-nacionalni) identitet; podržava i otuđuje nacionalne grupe (manjine) od njihove tradicije, istorije i uopšte od matične nacije. Reč je o nametanju kulturnih oblika radi ostvarivanja i učvršćivanja odnosa dominacije.[14]

Jezik je vezan za društvenu zajednicu — plemensku, narodnu ili nacionalnu. To je i jedna od najbitnijih manifestacija etnosa,

[12] Predrag Matvejević: *Pojmovi nacionalne kulture i umjetnosti*, »Književnost«, Beograd, br. 12/1981, str. 2234, 2235, 2239, 2240.

[13] Stevan Majstorović: *Kultura i demokratija*, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 102.

[14] Isto, str. 20, 103, 197; Stevan Majstorović: *U traganju za identitetom*, »Slovo ljubve«, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 239.

Digitized by Google

jedno od najuočljivijih spoljašnjih obeležja povezanosti ljudi u datu (etničku) zajednicu, kao i jedan od najvažnijih unutrašnjih činilaca nacionalne homogenizacije, političke i teritorijalne integracije. No jezik je i univerzalni oblik ljudskog ponašanja, i to različitog od grupe do grupe, od nacije do nacije itd. Dakle, on ukazuje i na nacionalne osobenosti. Naravno, tada imamo posla s nacionalnim jezikom, koji se razlikuje od dijalekta, narečja. To je, u odnosu na dijalekt koji je sredstvo saobraćanja u rodu, plemenu, selu, kantonu, provinciji i slično, sredstvo saobraćanja ljudi u širim zajednicama. Zatim, u naciji su se umnožili i različiti nivoi saobraćanja — »sfere upotrebe jezika« (književnost, javni — »službeni« odnosi itd.). To iskazuje i društveno-ekonomsko utemeljenje nacionalnog jezika, u krajnjoj liniji — u kapitalistički način proizvodnje. Otuda se i nacionalni jezik, na primer pod asimilatorskim pritiskom, ne može održati samo podizanjem nacionalnih škola, sličnih institucija itd. već i razvojem sopstvene društveno-ekonomske osnove. Ali za nastanak i održavanje, razvijanje nacionalnog jezika potrebno je delovanje i institucija kakve su, na primer, država, crkva, škola itd.

Dok je dvojezičnost (diglosija, bilingvizam) obeležje srednjeg veka (na primer, u Evropi postoje latinski i staroslovenski kao univerzalni jezici i posebni jezici, dijalekti pojedinih naroda i krajeva, zemalja), dotle je pitanje unifikacije nacionalnog, književnog jezika obeležje vremena nastanka nacija. To je zato što je unifikacija jezika, to jest stvaranje nacionalnog jezika bilo preka potreba u procesu formiranja nacionalne ekonomije i tržišta, ali i ostvarivanja političke i društvene uloge moderne države. Zato je (nacionalna) država i postavila sebi zadatak uobličenje i širenje nacionalnog jezika. Pri tome, država ga je, pre svega, smeštala u svoju ideološku formaciju, mada se jezik nikako ne može svesti samo na ideologiju.[15]

Proces unifikacije jezika i njegovog pretvaranja u nacionalni, književni jezik tekao je uz stvaranje jednog ili više standardnih jezika.[16] Otuda je u teoriji i prihvaćena tvrdnja da nema nacije bez (jednog ili više) standardnog jezika. To ne znači da je standardni jezik jedini jezik date nacije, već da je osnovno sredstvo nacionalne komunikacije u javnom i kulturnom saobraćaju. Koji će tip ili tipove standardnog jezika upotrebljavati nacija zavisi uvek od konkretnih društveno-istorijskih okolnosti nastanka i razvitka date nacije. Među činioce koji posebno naglašeno deluju valja svrstati: etničko poreklo stanovništva koje ulazi u sastav nacije; ranija kulturna i jezička tradicija; tip nove nacionalne države i način njenog konstituisanja; nasleđeni stepen jezičkih (i dijalekatskih) razlika; jezička politika itd.

---

[15] Nickos Poulantzas: *Država, vlast, socijalizam*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 56.

[16] R. Katičić: *O prirodi jezičkog razvitka*, »Jezik«, Zagreb, XII/1964, str. 41; dr Slavko Vukomanović *Nacionalno i nacionalističko u socijalizmu (Knjige i zbivanja*, I, Narodna biblioteka Srbije i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1977, str. 293).

Digitized by Google

Standardizacija jezika, kao i ukupna jezička politika, područje je svesnog delovanja pojedinaca i zajednica na jezik i u vezi sa jezikom.[17] Posebno je značajno delovanje političke moći (najčešće ispoljene preko državnih škola i administracije).[18] No i ovo delovanje je uslovljeno svim onim okolnostima kojima i celokupno ljudsko delovanje u datim istorijskim uslovima.

Jezik je, zavisno od okolnosti, sredstvo saobraćanja među pripadnicima određene nacije i njihove integracije u naciju, ali, može biti i sredstvo dezintegracije nacije ili denacionalizacije, odnosno nacionalne asimilacije jedne nacije od strane druge.[19] No, istovremeno, jezik je, kao i svako drugo nacionalno obeležje, i mogućnost da se čovek uzdigne iznad skučenog nacionalnog stanovišta.[20]

Istorija nastanka i razvitka, postojanja nacija i njihovog političkog ispoljavanja i emancipacije, to jest političke emancipacije čoveka, posebno ukazuje na (nacionalnu) državu kao veoma značajno sredstvo ispoljavanja, oblikovanja, usmeravanja i ostvarivanja (političkih) nacionalnih interesa. A to je važna dimenzija u životu nacije.

S pobedom ideje nacije (nacionalne ideologije, nacionalizma) i s markantilizmom savremeno značenje interesa uzdiže se do vrhunskog načela, a nacionalni interes potvrđuje se kao dominantan oblik opšteg interesa.[21]

Nacionalni interesi, kao osvešćenje stvarnih ili lažnih potreba pripadnika nacionalne zajednice, vid su sintetizovanja pojedinačnih i posebnih (grupnih i klasnih) interesa u opšti interes, prema kojem ljudi, kao pripadnici nacije (istovremeno i pripadnici različitih slojeva, grupa, klasa itd.), usmeravaju sopstvene društvene težnje, koje ih motivišu na angažovanje, uslovljeno i usmereno pripadništvo naciji. Kao i svi drugi, tako se i nacionalni interesi izražavaju preko određenih »dobara« koja su značajna za regulisanje odnosa u društvu radi obezbeđivanja uslova ljudskosti čovekove egzistencije.

Gotovo na sva »dobra«, »vrednosti« i slično, ukoliko zadovoljavaju određene potrebe iz svih oblasti društvenog života ljudi — pripadnika nacije, mogu biti usmereni nacionalni interesi.[22] Zapravo, najopštije rečeno, »dobra« na koja su usmereni nacionalni interesi mogu biti sva ona koja vode, ili se tako legitimišu, na-

---

[17] Darko Tanasković: *Arapski jezik u savremenom Tunisu*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1982, str. 17.

[18] Mario Albertini: *L'ideé de nation (L'ideé de nation*, »Presses universitaires de France«, Pariz, 1969, str. 7).

[19] Ernst Renan: *Sto je nacija (Narod i nacija*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 6/1981, str. 100, 101).

[20] Fridrih Engels: *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 390

[21] Marsel Mos: *Sociologija i antropologija*, 2, »Prosveta«, Beograd, 1982, str. 209; Najdan Pašić: *Klasne pretpostavke međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji*, »Socijalizam«, Beograd, br. 2/1972, str. 159.

[22] Henri de Man: *Nationalisme et Socialisme*, »L'églatine«, Pariz—Brisel, 1932, str. 19, 20, 21.

Digitized by Google

stanku, očuvanju i razvitku nacije i nacionalnog identiteta čoveka — pripadnika nacije. To su, na primer, potrebe za sigurnošću, ravnopravnošću, saradnjom, ali i prevlašću, nametanjem, saobraćanjem — od razvoja tehničkih sredstava i materijalnih pretpostavki saobraćanja do jezika, pisma, književnosti, kulturnih međuuticaja i slično — među pripadnicima nacije, grupama i klasama, koje jača zajedništvo u naciji, zatim potrebe za svestranim oblikovanjem, ispoljavanjem i potvrđivanjem nacionalnog identiteta — kroz politiku, to jest političku ideologiju, delovanje i ustanove, među kojima su, posebno, značajne država, političke stranke i grupe za pritisak itd., pa kroz ekonomiju, kulturu i sve druge dimenzije života ljudi i njihove zajednice itd.

Sintetizovanje pojedinačnih i posebnih u nacionalni interes uslovljeno je celinom postojanja nacije i njenim utemeljenjem u građansko društvo. Otuda su nacionalni interesi, kao i drugi interesi u modernom građanskom društvu, ali i kao nacija — svojevrsna apstrakcija. Zato ne bi ni trebalo polaziti od toga da svaki pojedinac — pripadnik određene nacije, klase ili socijalne grupe ima, samom činjenicom pripadništva, potpuno iste interese. Svaki stvarno postojeći, delatni čovek, u uslovima klasno podeljenog modernog građanskog društva, posebni je »interesni univerzum«, jer čovek je pripadnik različitih slojeva, klasa, zajednica i slično. Čovek je tvorac i nosilac različitih interesa, koji se zadovoljavaju u aktivnom odnosu i zadovoljavaju određene, lične ili »društvene« potrebe. Za čoveka u modernom građanskom društvu interes je jedan od osnovnih pokretača njegovih aktivnosti, osnovna spona u odnosima među ljudima. Zato i ne može biti nekog opšteg interesa koji, istovremeno, nije i nečiji posebni interes, ali ne postoji ni posebni interes koji nema neku društvenu relevanciju.[23]

Trebalo bi, takođe, imati u vidu da je sintetizovanje užih i posebnih interesa kao opštih, to jest kao nacionalnih interesa, jedan od puteva socijalizacije ljudi, i pored svih klasnih i drugih podeljenosti, u naciju i u društvo u celini. Nacija je zajednica ljudi koji su, između ostalog, povezani i zajedničkim interesima, odnosno svaka od individua ima svoje potrebe, te i pojedinačne i posebne interese, koje zadovoljava i kroz naciju i nacionalni interes.[24] Iako individua zajedništvom u naciji zadovoljava neke svoje potrebe, ona ih ne može zadovoljavati u potpunosti ni »bez ostatka«, pre svega zbog stvarne klasne i društvene uslovljenosti nacije. To važi i za nacionalne interese. Međutim, sve dok postoji nacija, i nacionalni interes će biti važan vid sintetizovanja pojedinačnih i posebnih interesa.

---

[23] Jovan Mirić: *Interesne grupe i politička moć*, Centar za aktuelni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb, 1973, str. 34—37.

[24] Mihailo Marković, Uvodna reč *(Nacionalizam i osnovna ljudska prava*, »Filozofija«, Beograd, br. 1/1972, str. 12); *Nouveau petit Larousse illustré*, »Librairie Larousse«, Pariz, 1947.

Digitized by Google

Nacionalni interes je u modernom građanskom društvu jedna od najpodesnijih podloga političkog i društvenog okupljanja i grupisanja heterogenih klasnih snaga, i to grupisanja s vrlo različitim stvarnim klasnim i političkim smislom.[25] Otuda je i monopol predstavljanja nacionalnog interesa cilj svih koji nastoje da ojačaju svoj političko-predstavnički položaj i na tome zasnovanu svoju vlast. Međutim, u krajnjoj liniji, to najpotpunije uspeva vladajućim klasama ili pojedinim njihovim frakcijama, koje često, usled konkretno-istorijskih okolnosti, mogu stupati i u određene klasne »saveze« i kompromise. Naravno, nikada ne protiv svog temeljnog klasnog interesa. Relativna jedinstvenost nacije i opšta prihvatljivost nacionalnog interesa postoje kada vladajuće klase imaju (nesporno) dominantan položaj u društvu i u naciji. No tada je reč o svojevrsnoj zloupotrebi »nacionalnog«, s ciljem prikrivanja klasnog odnosa i sukoba i prikazivanja delatnosti i interesa vladajuće klase kao delatnost i interes celine nacije.[26]

Odnos opšteg (nacionalnog) i posebnog (klasnog, grupnog itd.), to jest pojedinačnog interesa dvostruki je odnos. Nacionalno predstavlja osnov legitimisanja užih (posebnih i pojedinačnih) kao opštih interesa, a i samo nacionalno se legitimiše kao »naprednо«, »istorijsko«, »opravdano« itd. nekim užim interesom (na primer, u određenim istorijskim uslovima, klasnoradničkim interesom), kada ovaj drugi sadrži, podrazumeva višu društvenu legitimnost, odnosno kada su mu priznate istorijsko-emancipatorske potencije »opštedruštvenog«, »opšteljudskog« ili »univerzalnog«.

Kada će koji od osnova, odnosno »strana« procesa legitimacije »prevagnuti« pitanje je konkretno-istorijskih okolnosti datoga društva, nacije i, posebno, odnosa (klasnih, grupnih i drugih) snaga u njoj. Značajno mesto u tom procesu pripada politici, državi i ideologiji — tim »vladajućim silama« modernog društva i doba.

Takođe, ukoliko se politika odredi kao delatnost zajednice na posredovanju među interesima, s ciljem uspostavljanja i održavanja opštosti, to jest zajednice, tada je moguće razumeti i centralno mesto koje imaju (nacionalni) interesi u »nacionalnoj politici« ili »politici nacije«. U svojoj suštini, ova politika je proces posredovanja užih (pojedinačnih i posebnih, grupnih ili klasnih) interesa pripadnika zajednice (nacije) opštim (njihovim zajedničkim) društvenim interesima.

Interesi koji se, na bilo koji način, pojavljuju u oblasti politike dobijaju (ili im se nastoji pribaviti) karakter »opštih interesa«. Preobučeni u »opšte ruho«, oni se predstavljaju kao elementi

---

[25] Charles Edward Merriam: *Political Power*, Njujork, 1934, str. 15—24.

[26] Antonio Gramši: *Intelektualci i organizacije kulture (Problemi revolucije*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 135); G. F. Ware, K. M. Panikkar, J. M. Romein, *Historija čovječanstva (XX stoljeće)*, svezak šesti, »Naprijed«, Zagreb, 1971, str. 70.

Digitized by Google

kooperacije i integracije društva, a ne kao separatni zahtevi.[27] To je i jedan od osnovnih razloga što se u modernom građanskom društvu i svi nacionalni interesi uobličavaju i legitimišu u sferi politike, i kada im sam uzrok, pa ni dobro kome teže, uopšte nije ili nije isključivo u politici. Monopol izražavanja i formulisanja tih zahteva imaju specijalizovane političke ustanove (država, političke partije, sindikati, interesne grupe i slične), koje borbu za ostvarivanje tih zahteva povezuju i poistovećuju sa svojom borbom za osvajanje državne vlasti ili za što veći uticaj na nju.[28]

U tom smislu se i kao jedan od osnovnih zahteva pred naciju postavlja pitanje njene političke izgradnje, potvrđivanja ili samodovršenja, zapravo zahtev za potvrđivanjem nacije kao političkog kolektiviteta. To se najčešće u istoriji izražavalo kao zahtev za samoopredeljenjem i samoorganizovanjem. Cilj je, zapravo, osvajanje monopola političke vlasti na nivou nacije i celine društva. Tome se podređuje i prilagođava celokupan sistem ispoljavanja i oblikovanja interesa. Otuda je i politička ideologija, u slučaju nacionalnih interesa, nacionalna ideologija ili »nacionalna svest« — posredno ili neposredno, u službi ovog cilja.[29]

Svoju hegemoniju nad nacijom i nacionalnim interesima buržoazija je, kao u istoriji prvi »hegemon« nacije i nacionalnih interesa, ostvarila i ispoljila možda, pre svega, isticanjem i ostvarivanjem zahteva za nacionalnim ujedinjenjem, što je i bio jedan od prvih njenih interesa, istovremeno i svojevrsni prototip ostalih nacionalnih interesa. Naime, jedno od polja i »tačaka kristalizacije« nacionalnih interesa predstavlja nacionalno pitanje koje najpre nastaje u Evropi. Ono što je okosnica u postavljanju nacionalnog pitanja može se odrediti izviranjem iz okruženja porobljavanja i kao pokret pojedinih nacija koji teže ostvarivanju samostalne nacionalne države. No ispoljavanje nacionalnog pitanja je u međusobnom upoređivanju pojedinih istorijskih primera, po svojoj konkretno-istorijskoj faktičnosti, vrlo različito. Otuda se ono uglavnom i smatra državno-političkim, i da je sa osamostaljivanjem nekog naroda, nacije i, posebno, s uspostavljanjem sopstvene nacionalne države nacionalno pitanje date nacije načelno rešeno i da kao takvo za datu naciju prestaje da postoji.[30] No, ipak, čini mi se da bi trebalo ovo, inače veoma rašireno određe-

[27] Jovan Mirić: *Interesne grupe i politička moć*, Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba, Zagreb, 1973, str, 37, 44; Tomislav Jantol: *Savez komunista i pluralizam interesa*, »Naše teme«, Zagreb, br. 6/1982, str. 984, 985.

[28] Najdan Pašić: *Samoupravni pluralizam interesa*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1981, str. 27.

[29] Najdan Pašić: *Istraživanje i usklađivanje interesa: Institucionalni i ideološki aspekti, (Interesi, nacija, politika*, II, Institut za političke studije, Beograd, 1982, str. 67); Najdan Pašić: *Interesi i politički proces*, IC »Komunist«, Beograd, 1983, str. 205, 235.

[30] Edvard Kardelj — Sperans: *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1937, str. 40.

Digitized by Google

nje nacionalnog pitanja, usvojiti tek kao određenje nacionalnog pitanja u užem smislu.[31]

Nacionalno pitanje nije samo političko-državno već i društveno pitanje. U biti, to je klasno pitanje. Otuda i njegovo rešavanje zavisi od toga koliko se koncept i snage, socijalni nosioci ovog rešenja oslanjaju na svoju klasnu osnovu, kao i na širu, nacionalnu i društvenu podlogu. Zato to i nije samo pitanje buržoazije već i pitanje društvenog razvitka. I klasno osvešćeni proletarijat izrasta u revolucionarni subjekt rešavanja nacionalnog pitanja, i to kao političkog, kulturnog, ekonomskog itd. pitanja.[32] U savremenim društveno-istorijskim uslovima i antifeudalni i antiimperijalistički pokreti upregnuti su u revolucionarno rešavanje nacionalnog pitanja.[33] I zato se prilikom istraživanja, analize i ocene konkretnog nacionalnog pokreta mora uzeti u obzir njegova konkretno-istorijska uloga, odnos prema datom centru reakcije, prema najopasnijoj reakcionarnoj agresivnoj sili itd. Nacije u Zapadnoj Evropi su se, po pravilu, razvijale i konstituisale u borbi protiv feudalizma, a ugnjetene nacije u Istočnoj Evropi morale su se boriti protiv feudalno-apsolutističke reakcije i protiv hegemonističkih tendencija već jake buržoazije vladajuće nacije. Na istoku Evrope proces centralizovanja feudalnih država tekao je brže od procesa konstituisanja nacija. Tako je ovde centralizovana država postala smetnja razvitku nacija i uspešnosti nacionalnog pokreta, odnosno menjala mu je smer i neposredne ciljeve.[34]

Najopštije govoreći, moguće je razlikovati razdoblja postavljanja nacionalnog pitanja i razvoja nacionalnog pokreta. Naravno, ovakva generalizacija ne odgovara svim konkretnim situacijama. Zato se ni sve one ne mogu podvesti pod pojedine opšte odrednice bez ostatka.

U literaturi se ističe da je prva etapa — etapa razvoja i dominacije nacionalnih pokreta Zapadne Evrope unutar procesa i pokreta »revolucionarnog sloma feudalnog sistema i potpune pobede kapitalizma«. U ovoj etapi preovlađuje pitanje političke, ekonomske, društvene i kulturne centralizacije nacije kao ostvarenje neposrednih ekonomskih i drugih klasnih interesa buržoazije, čije, pak, delovanje obeležava, ove nacionalne pokrete. Buržoaski in-

[31] Rudi Rizman: *Metodološko-teorijski aspekti istraživanja nacije i međunacionalnih odnosa (Međunacionalni odnosi danas,* Centar CK SK Hrvatske za idejno-teorijski rad i Marksistički centar CK SK Srbije, Zagreb — Beograd, 1979, str. 56, 57).

[32] Edvard Kardelj — Sperans: *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 239, Fedro Čulinović: *Nacija i etnička zajednica,* Zbornik za narodni život i običaje, Zagreb, br. 45/1971, str. 231.

[33] Jacin Hafez: *O nekim sitnoburžoaskim pojmovima o nacionalnom pitanju,* »Marksizam u svetu«, Beograd, br. 10/1977, str. 217; Jean Sanvoisan: *Odnos između načina proizvodnje i pojma nacije u marksističkoj teoriji,* »Marksizam u svetu«, Beograd, br. 10/1977, str. 100.

[34] Edvard Kardelj — Sperans: *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 41, 42, 50.

Digitized by Google

teresi su, u to doba, »poluga društvenog napretka«. Otuda i nacionalna ideja prodire i ostvaruje se, pre svega, u obliku koji joj daje buržoaska ideologija. I upravo zbog toga nacionalno pitanje nije, niti je moglo biti, rešeno u celosti.[35] I dok se u početku nacionalno pitanje pojavljivalo kao pretežno »unutrašnje pitanje« pojedinih država, kasnije je ono deo opšteg pitanja krize savremenog društva, krize imperijalizma, a svaki pokušaj njegovog »rešavanja« na osnovima imperijalizma vodio je samo njegovom daljem zaoštravanju.[36] Unutar ovog drugog razdoblja otvorena je nova etapa — pokušaji rešavanja nacionalnog pitanja u socijalističkoj revoluciji. Opšte odrednice ovih pokušaja su da se nacionalno pitanje posmatra u širem smislu i da se razrešava u okviru političke emancipacije, koja nagoveštava i začinje socijalno oslobođenje. O jednom segmentu ovih rešenja bilo je već reči u vezi s pitanjima samoopredeljenja nacija, a biće i u raspravljanju o problematici federalizma. Međutim, celovita analiza podrazumeva svestranu analizu problematike socijalističke revolucije i nacionalnog pitanja, što bi trebalo biti predmet posebne analize.

Socijalističke revolucije su iznedrile tri osnovna načela postavljanja u određenju prema nacionalnom pitanju, i to sa stanovišta, najopštije rečeno, bezuslovnog interesa nacije, stanovišta identičnosti interesa nacije i klase i sa stanovišta opšteljudskih prava.[37]

Prvo stanovište afirmiše nacionalni interes kao osnovnu, primarnu stvarnost koja je sama po sebi dovoljna da opravda jedno teorijsko ili praktično stanovište. Nacija se tretira kao jedinstvena i harmonična celina, prikrivajući klasne, regionalne, religiozne, jezičke i druge razlike i suprotnosti. Pojedinac bi trebalo da se što potpunije, »bez rezerve«, identifikuje s autoritetom koji se nalazi na čelu nacionalnog pokreta. Svest i zahtev o pravu na slobodu, ujedinjenje i nezavisnost svoje nacije ide zajedno s tendencijom dominacije nad drugim nacijama ili, bar, s potpunom ravnodušnošću prema toj tendenciji i uz njeno prećutno odobravanje. To je stav koji je, posmatrano u opštim crtama, svojstven, pre svega, građanskoj klasi, posebno epohi učvršćenja, zatim stagnacije

[35] Isto, str. 40.

Međutim, sam Kardelj, valjda pod uticajem vladajućih kriterija za uspešnost nekog nacionalnog pokreta, koji su o sebi ti pokreti izgradili — svodeći ovo na »potpuno nacionalno jedinstvo unutar i samostalnost spolja«, smatra da je to pitanje u potpunosti rešeno, odnosno da više ne postoji u Engleskoj i Francuskoj (isto). Ova tvrdnja svakako predstavlja izuzetak od duha Kardeljevog učenja prema kojem je nacionalno pitanje i vid klasnih borbi (takozvana »unutrašnja strana«), i da se ne može redukovati na bilo koju, pa ni na političko-državnu dimenziju. Takođe, ovaj stav ne odgovara ni stvarnosti ovih društava i nacija u kojima se ispoljavaju i te kakve unutrašnje »trzavice«, raslojavanja, i to po klasnom, političkom, državnom, kulturno-jezičkom i etničkom osnovu.

[36] Isto, str. 50, 51.

[37] Mihailo Marković: *Preispitivanja*, »Srpska književna zadruga«, Beograd, 1972, str. 247—248.

Digitized by Google

i propadanja te i pokušaja ponovne restauracije njene klasne vladavine.

Drugo stanovište se osniva na pokušaju povezivanja i poistovećivanja nacionalnog s klasnim interesom, uz zaboravljanje općečovečanskog. Pri tome se polazi od sledećih pretpostavki: moja nacija je progresivna, istorijska, a druge su reakcionarne, neistorijske, odnosno nacije su »socijalističke« ili »buržoaske«; u datoj situaciji ono što je dobro za određenu naciju i nacionalnu državu dobro je i za (radničku) klasu te nacije ili čak za celokupni radnički pokret uopšte. To je bilo, na primer, stanovište socijalšovinizma izraženo i u glasanju za ratne kredite 1914. godine ili u Staljinovoj koncepciji i politici o identičnosti interesa sovjetske države i međunarodnog radničkog pokreta itd. To je, zapravo, tipično birokratsko stanovište u odnosu prema nacionalnom pitanju.

U socijalističkom društvu, na primer, ovo stanovište je uslovljeno težnjom nacionalne birokratije da obezbedi puni i nepodeljeni autoritet svoje moći u okvirima svojih nacionalnih teritorija, da prikrije sve veće socijalne razlike, nejednakosti i klasne napetosti unutar nacije, da obezbedi savez sa sve jačim slojem obogaćene sitne buržoazije čija je politička ideologija nacionalizam.

Ovde se birokratija, u krajnjoj liniji, ponaša kao i buržoazija. Pošto je njena pozicija partikularna, egoistička i ne može se opravdati opšteljudskim principima, ona se postavlja nekritički prema nacionalnoj istoriji i tradiciji i koristi nacionalne simbole drugih klasa da bi olakšala mobilisanje nacije pod svojom hegemonijom. Istovremeno, predstavlja se i kao zaštitnik interesa celokupne nacije kad su druge nacije u pitanju, a i izrazito klasnim sukobima pridaje se nacionalni oblik. Na taj način, klasni sukob unutar nacije prenosi se u sukobe s drugim nacijama i nacionalnim birokratijama.

Od buržoazije se birokratija, u ovakvim situacijama, razlikuje po tome što je nju na vlast dovela socijalistička revolucija i što se na vlasti može održati samo ukoliko neprestano održava privid da predstavlja radničku klasu, da je njena istinska avangarda. A kako za to nema socijalnu legitimnost, birokratija stalno mora da prikriva sopstveni identitet, što kod nje stvara »nečistu savest«. Tako, na primer: da bi održala svoj ideološki uticaj na radničku klasu, mora stalno ratovati s nacionalizmom, da bi, kao vodeća »nacionalna snaga«, održala savez sa sitnom buržoazijom, mora stalno ratovati i na »drugom frontu« protiv »bezrodnog kosmopolitizma« i »revizionizma«, protiv »klanjanja pred inostranstvom«, protiv »apstraktnog humanizma«, »kritike svega postojećeg«, »anarholiberalizma«, »ekstremizma« itd.

Treće stanovište polazi od poimanja nacije kao kolektiva sastavljenog od ljudskih individua, od kojih svaka ima izvesne suštinske potrebe i neotuđiva osnovna prava, koja moraju biti jednaka za sve ljude te i za sve nacije. Težište je na unutrašnjim strukturalnim promenama a ne na spoljašnjim nacionalnim suko-

Digitized by Google

bima.[38] I upravo ovo stanovište ukazuje na to da je suženo poimanje nacionalnog pitanja, koje ga svodi na pitanje odnosa među nacijama i na to kakav će položaj i međusobne odnose imati razne nacije. Takođe, svojevrsno je pojednostavnjenje i sužavanje ako se nacionalno pitanje vidi samo kao pitanje društava i država s više nacija.

Prema ovom stanovištu, rešavanje nacionalnog pitanja i proces oslobađanja jedne nacije od ugnjetavanja druge ili drugih nacija u većini slučajeva je i borba protiv svakog porobljavanja, eksploatisanja, nametanja itd. i borba za stvaranje uslova za svestrani i slobodni razvitak nacija, od ukidanja svih oblika nacionalnog ugnjetavanja i ostvarivanja prava nacije na samoodređenje do revolucionarnog menjanja društvenih odnosa u naciji, te i do prevladavanja same nacije.

U osnovi podržavajući treće stanovište, moglo bi se zaključiti da se rešenje nacionalnog pitanja, kao ni zadovoljavanje ma kog drugog nacionalnog interesa, ne može tražiti samo u sferi politike i delovanja države, makar ona bila i nacionalna.

Istorija nastanka i razvitka, postojanja nacija i njihovog političkog ispoljavanja i emancipacije, to jest političke emancipacije čoveka, posebno ukazuje na (nacionalnu) državu kao veoma značajno sredstvo ispoljavanja, oblikovanja, usmeravanja i ostvarivanja (političkih) nacionalnih interesa.

Ne postoji prvobitni uobličen nacionalni interes iz kojeg se i na osnovu kojeg formira nacionalna država, već i država sama i te kako utiče na formiranje nacionalnog interesa. Osobenost države i jeste u tome što ona podruštvljavanje uvek zamišlja pod pojmom opšteg interesa, dok, u stvarnosti, posebni interesi vladajućih klasa, snaga, u okviru podruštvljavanja, konstituišu državu i čine njenu suštinu. Zapravo, svaki klasni interes želi svoju volju da pretvori u vladajuću, da prigrabi vlast u državi i da svoju volju proklamuje kao volju opšteg interesa. To i uslovljava, između ostalog, da je država epohe kapitalizma nacionalna država, što ne znači da je istovetna sa nacijom ili da je nosilac jednog jedinstvenog opšteg (nacionalnog) interesa.[39] Naprotiv, nacionalna država je nastala, kao što je već pokazano, na suprotnosti posebnih interesa i na klasnoj podvojenosti društva. Stvarni osnov postojanja nacionalne države nije opšti, a ni nacionalni interes, već klasna podeljenost društva i sukobljenost pojedinačnih, posebnih interesa. A ni nacija nije, u prvom redu, organizovana oko principa političke, klasne prinude, niti je njeno bitno određenje dato u postojanju organizacije prinude i klasnog »konsenzusa«. Među-

[38] Isto, str. 253—258.

[39] Fridrih Engels: *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, »Dnevnik«, Novi Sad, 1974, str. 74, 92; Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 122, 123; Karl Marx — Friedrich Engels, *Njemačka ideologija (Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 411—412).

Digitized by Google

tim, upravo se tako nacija određuje kada se vezuje za državu i, čak, poistovećuje sa njom. U krajnjoj liniji, tako je vide i ona određenja koja smatraju da nacija »prirodno« i »nužno teži« izgradnji svoje državnosti i da je nacionalna država, »državnost«, ostvarenje te »težnje« i rešenje nacionalnog pitanja i problema nacije. U ovakvim određenjima vrhunac razvitka nacije vidi se u političkoj emancipaciji, pa čak ne u celini ove, a najviši i najpreči nacionalni interes je izgradnja, očuvanje i razvitak (nacionalnne) državnosti.

Kako predstavlja dijalektičko jedinstvo suprotnosti interesa njenih pripadnika, odnosno klasa, nacija je, od kada je nastala, pored tendencije da integriše ove različite i međusobno suprotstavljene interese, pokazivala i tendenciju da se (politički) osamostali. To se, na primer, u »duhovnoj sferi« ispoljava kao nastojanje da se integracija realizuje stvaranjem jedinstvene nacionalne ideologije i nacionalne svesti. Međutim, ova integracija je stalno unutar (pre svega, usled sukoba suprotstavljenih privatnih — individualnih, odnosno posebnih — klasnih interesa) i spolja (sukobima među nacijama i internacionalnim sukobima klasa) narušavana i iznova uspostavljana (u obliku političkog, naročito državnog, kulturnog, posebno, jezičkog jedinstva, odnosno, preko ovih, jačanjem svesti o pripadništvu naciji itd.).

Ono što je na tlu društva »prirodno nužno«, o tome ljudi moraju razmišljati, želeti ga, vrednovati i odobravati ga. Sve što u istoriji treba da bude delatno mora »proći kroz glavu ljudi«, jer samo ljudi stvaraju svoju istoriju. Ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoj materijalni odnos menjaju zajedno s ovom svojom stvarnošću i svoje mišljenje, kao i proizvode svoga mišljenja.[40] I nacionalna svest odražava društveno-političke i ekonomske uslove, razvija se i menja po meri razvoja i menjanja tih uslova. Ali ona nije »adekvatna kopija« tih uslova. Nacionalna svest izražava delovanje društveno-istorijskih uslova života određene nacije, ali i, u određenoj meri, akumuliše u sebe i uticaje ranijih perioda. Uz to, politička i nacionalna svest, kao svest o nacionalnim interesima, bitno je uslovljena dejstvom istorijske svesti, rezultatom nataloženog ali i uticajem neslegnutog iskustva.[41] U samom prihvatanju, produžavanju i održavanju određene istorijske svesti pretežu trenutni i dugoročni interesi pojedinih grupa, slojeva, klasa ili nacionalnih i drugih zajednica.[42] No, iako je nacionalna svest značajan činilac i medijum oblikovanja, ispoljavanja, a i element samog sadržaja nacionalnih interesa, njome se

---

[40] Karl Marks: *Kapital*, III *(Dela*, tom 23, Beograd, 1972, str. 247); Karl Marks — Friedrich Engels, *Njemačka ideologija (Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb 1967, str. 370, 371).

[41] Branko Petranović: *Dezintegracija istorijske svesti o revoluciji (Savremenost i istorijska svest;* »Marksistička misao«, Beograd, br. 4/1983, str. 59).

[42] Andrej Mitrović: *Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti* (isto, str. 4, 5).

Digitized by Google

ne može iskazati niti se kroz nacionalnu svest može spoznati celina nacionalnog interesa.[43]

Oko određenih opštih i zajedničkih ideja, dobara, interesa (na primer, oko ideje otadžbine, novca, nacionalne političke samostalnosti ili individualne slobode ispoljavanja i potvrđivanja nacionalne osobenosti i opredeljenosti itd.) ljudi se grupišu svojom imovinom i istorijom, svojom celokupnom ili delimičnom aktivnošću.[44] A pri tome kolektivne predstave, posebno one o nacionalnim interesima i uopšte interesima motivišu ljude kao pripadnike određene nacije na akciju, istovremeno utičući i na samo određenje konkretnih interesa tih istih ljudi u datoj zajednici, kao i na utvrđivanje mesta određenog interesa na »skali vrednosti«. I ovo motivaciono dejstvo uslovljeno je, u krajnjoj liniji, položajem čoveka u datoj zajednici, njegovom klasnom pripadnošću, odnosno stepenom i intenzitetom zadovoljavanja onih potreba koje čovek ili klasa ostvaruju ili veruju da ostvaruju angažovanjem na realizovanju određenih nacionalnih interesa. Otuda se i ovladavanje kolektivnom, nacionalnom svešću i predstava pojavljuje kao jedan od značajnih činilaca razrešavanja pitanja sluge i gospodara u naciji i izvan nje.[45] To se može videti i na primeru svesti o zajedništvu.

Među sastavnim elementima nacionalne svesti ističu se posebno svest o zajedništvu, zajedničkim interesima i pripadnosti datoj naciji kao celini koja može da ostvaruje zajedničke ciljeve.[46]

Zajednica ljudi, nacija, zasnovana je i na zajedničkim interesima njenih pripadnika, grupa i klasa koje je čine. A nacionalna svest je, zapravo, izraz osvešćenja ovih interesa, odnosno osvešćenje kao nacionalnih interesa, kao interesa zajednice i individua, grupa i klasa, sastavnih »činilaca« nacije.

Nacionalna svest je svest zajednice i o zajednici, koja podrazumeva svest o onome »unutra« i onome »izvan«; »mi« i »oni«.[47] Pod uticajem nacionalne svesti, i nacionalni interesi su oblikovani kao oni koji su »unutar nacije« (»uže nacionalni«), ali i oni »spoljni« nacionalni interesi (internacionalni) ili, pak, oni nacionalni interesi koji se vezuju za druge nacije i međunacionalne odnose. Iako se ove dimenzije nacionalnog interesa mogu razlikovati i često se u nacionalnoj svesti, nacionalnoj ideologiji ili nacionalnoj politici razlikuju, razdvajaju i suprotstavljaju, pogotovo u nacionalističkom tumačenju, ta podela, u stvarnosti, nije takva. Reč je o dva vida jednog te istog interesa ili o različitim načinima, vidovima njegovog ispoljavanja i ostvarivanja.

---

[43] Khaled Bucdash: *Les communistes Arabes et la question nationale* (Antouer Abdel-Malek: *La pensée politique arabe contemporaine*, »Editions du Seuil«, Pariz, 1975, str. 89).

[44] Marsel Mos: *Sociologija i antropologija*, 1, »Prosveta«, Beograd, 1982, str. 259, 260.

[45] Hans Magnus Encesberger: *Industrija svesi (Nemačka, Nemačka između ostalog*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 13).

[46] Karl Marks: *Politički položaj Švajcarske republike (Dela*, tom 12, Beograd, 1975, str. 77).

[47] Pjer Vilar: *Razmišljanja o osnovama nacionalnih struktura*, »Marksistička misao«, Beograd, br. 4/1982, str. 216.

Digitized by Google

Nastanak nacije nerazdvojivo je povezan s postojanjem nacionalne svesti. Najopštije moglo bi se reći da svest dovršava konstituisanje nacije.[48]

Na nastajanje nacionalne svesti utiču brojni činioci, među kojima su najpresudniji: etnička, kulturna, jezička i druga srodnost; postojanje političke povezanosti; ekonomska povezanost na osnovi modernije (kapitalističke) podele rada. Razvoj tržišne privrede imao je snažan uticaj na jačanje kohezije pojedinih delova naroda pri prelazu u naciju, kao i na jačanje nacionalne svesti i nacionalne države. Trebalo bi imati u vidu i da su ojačane nacionalna svest i država pomogle razvoju novih ekonomskih i društvenih odnosa.[49] Ni jedan od ovih činilaca nastanka nacionalne svesti, kao ni ona sama, ne deluju ni »automatski« a ni uvek istim intenzitetom.

Na formiranje i razvoj nacionalne svesti ima uticaja i proces socijalizacije, naročito proces obrazovanja i vaspitanja ljudi — pripadnika nacije. To je, zapravo, proces kanalisanja vezivanja ljudi za zajednicu i njihovog uključivanja u nacionalni život. Sve to je uslovilo da nijedno društvo — država nije ovu oblast prepuštalo slučaju, već se opredeljivalo i za kažnjavanje u slučaju neprihvatanja vladajućeg modela, najčešće iskazanih kroz nacionalne uzore ponašanja.

U procesu socijalizacije posebno mesto zauzima korišćenje institucije škole, koja je, sa francuskom revolucijom, dobila ulogu da vaspitava nacionalne državljane u »jednakosti, izjednačenosti nacionalnih pogleda«, kako je to inače predlagao Tirgo, 1775. godine, Luju XVI.[50]

Kolektivna svest o prošlosti značajan je činilac nacionalne svesti. To nije jedinstvena svest o nastavljanju, jer svaka se zajednica sastoji iz niza različitih delatnosti i struktura koje traju. Zato ni svi pojedinci određenog društva nisu svesni na isti način iste prošlosti. Oni su u svom sećanju izbirljivi, i to pre svega u zavisnosti od svoje klasne pozicije u zajednici. Rečju, istorijska svest je uslovljena konkretnim društvom, njegovim oblikom i sistemom odnosa koji u njemu vladaju.[51] Ova uslovljenost nacionalne, istorijske i uopšte društvene svesti konkretno-istorijskim okolnostima, posebno klasnom pozicijom, možda se najbolje može

[48] Prof. Jovan Đorđević: *Politički sistem*, »Privredni pregled«, Beograd, 1973, str. 649; Slavko Vukomanović: *Jezik kao etničko obeležje i sredstvo nacionalne komunikacije (Pristup izučavanju nacije*, Centar CK SK Hrvatske za idejno-teorijski rad, Marksistički centar CK SK Srbije, Zagreb—Beograd, 1978, str. 76).

[49] Isto, str. 76, 77; Tom Bottomore: *Stvaranje novih nacija: nacionalizam i razvoj*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 4/1983, str. 137.

[50] Nikola Dugandžija: *Religija i nacija*, Centar za kulturnu djelatnost — Zagreb, Zagreb, 1983, str. 52, 53; Carl J. Friedrich, *Ustav kao politička snaga* (Veljko Mratović: *Problemi suvremene države*, »Naprijed«, Zagreb, 1971, str. 102, 103); Rudi Rizman: *Marksizam in nacionalno vprašanje*«, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1980, str. 70.

[51] Stane Južnič: *Društveni smisao istorije:* »Pogledi«, Split, br. 7—8/1970, str. 21—23.

Digitized by Google

videti u analizi jednog od segmenata ove svesti — ideologije.[52] Ona je, zapravo, svest u kojoj se rodno biće čoveka konstituiše potčinjavanjem pojedinca opštem (državi, vlasti, političkim institucijama; naciji; itd.). Ona je uopštavanje partikulariteta, u kojem se poseban (klasni) interes nameće kao opšti. I otuda je oblik klasne borbe — uvek u sukobu sa nekom vrstom interesa koje treba da potisne u ime onih koje opravdava i brani. Njome se ostvaruje proces klasne totalitarizacije društvenih odnosa i društvene svesti, to jest opravdavanja posebnog interesa kao opšteg. Otuda je ona nužno arbitražna svest, koja se poziva na neki viši autoritet (na primer, državni razlog, volju harizmatskog vođe, vladajuće interese, naciju, težnje nacije itd.).[53]

Ideologija je posebno značajan činilac političke socijalizacije u određenoj naciji i društvu, koja, pak, pomoću mnogobrojnih mehanizama, utiče na oblikovanje opštih, nacionalnih interesa, posebno onih koji se izražavaju kao politički zahtevi.[54]

Politička socijalizacija je složeni sistem dejstva na »autonomne centre svesti«, na pojedince i društvene grupe, kako bi se stvorili ideološki uslovi za društvenu integraciju, to jest za uklapanje individualizovanih, sebe svesnih društvenih delova u funkcionalnu celinu globalnog društva. Bitna komponenta političke socijalizacije jeste upravo oblikovanje svesti o posebnim i opštim interesima, i to takvo oblikovanje koje omogućuje razrešavanje interesnih konflikata, neophodno usklađivanje i agregaciju interesa u okvirima postojećeg društvenog poretka.[55] Politička socijalizacija čini interese svodljivima na neke osnovne tokove, i time omogućuje da se o njima svesno politički odlučuje. Jedan od najznačajnijih i najaktivnijih činilaca političke socijalizacije stvaranja i održavanja ideologije te i nacionalne svesti je država. Zato je ideologija od bitnog značaja, na primer, za obrazovanje, održavanje i razvoj političke države, te i nacionalne države i same nacije.

Kao što država i uopšte oblast političkog izražava klasnu strukturu i vladavinu jedne klase u društvu i otpor ugnjetene ili ugnjetenih klasa, a ponekad i njihove pobede, tako, u krajnjoj liniji, i nacionalna ideologija uvek jasno odaje njene klasne nosioce (kao potencijalne ili realne hegemone vlastite nacije). To se istorijski potvrdilo i ideologijom buržoazije, koja je morala da u borbi protiv feudalaca apeluje na narod, ali i da svojom vlastitom ideologijom dozvoli slobodu mišljenja, izražavanja misli, čak i organizovanja itd. Tako je, na primer, »demokratska država« izraža-

---

[52] U ovom radu pod ideologijom podrazumeva se sistem ideja, predstava koje vladaju duhom pojedinca ili društvene grupe (Louis Althusser: *Ideologija i državni ideološki aparati*, »Marksizam u svetu«, Beograd, br. 7—8/1979, str. 99).

[53] Isto, str. 28—32.

[54] Miladin Životić: *Revolucija i kultura*, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1982, str. 28—32.

[55] Najdan Pašić: *Samoupravni pluralizam interesa*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1981, str. 22.

Digitized by Google

vala i diktaturu ali i ispoljavanje interesa i političkih ciljeva potlačenih klasa; demokratske institucije održavale su trenutan oblik kompromisa, to jest trenutan odnos snaga unutar nacije (i na međunarodnom planu takođe).[56] To potvrđuje staljinistička ideologija i njeno svođenje istorije nacije na kratku fazu uspona kapitalizma i, tako, odvajanje konstituisanja nacije od njenog stvarnog istorijskog korena i »likvidiranje« nacionalnog pitanja, što, pak, konačno, dovodi do zapadanja u partikularizam.[57] No ideologija i ukupna politička svest ne postoje odvojeno od istorijske svesti.[58] Međutim, sve one su, u krajnjoj liniji, potvrda da su misli vladajuće klase u svakoj epohi — vladajuće misli, to jest idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, koji jednu klasu čine vladajućom. To su, dakle, misli njene vladavine.[59]

U prihvatanju, podržavanju i održavanju određene istorijske svesti i u naglašavanju jedne od njenih funkcija pretežu interesi pojedinih grupa, slojeva, klasa ili nacionalnih i državnih zajednica. Ti interesi se, u stvarnosti prepliću s iracionalnim kolektivnim psihološkim htenjima prema kojima je u prvom planu apriorna opredeljenost prema ljudima i zajednicama, zbivanjima, pojavama i procesima u prošlosti, a ne istina sama.[60]

Sve društvene zajednice imaju svoje manje ili više razvijene oblike istorijske svesti, koji imaju ulogu utvrđivanja samosvesti i svesti o drugima. Istovremeno, i zasnivanja ličnog, grupnog ili šireg društvenog, političkog i sličnog prava. Zapravo, posredstvom istorijske svesti određuje se položaj u savremenosti, sa pretpostavkom da se taj položaj ili održi ili izmeni (poboljša) u budućnosti. Istorijska svest i uopšte spoznavanje istorije utiču na povezanost u zajednici, naciji. Ljude ne vezuju samo, u uskom smislu, određene objektivne pretpostavke u određene nacionalne zajednice već moraju postojati i određene ideje o toj zajednici, koje su u istoriji utemeljene. Tu je posebna uloga nacionalne istorije u traganju za temeljnim »dokazima« nacionalne izvornosti. Kao jedan od osnovnih zadataka nacionalne istorije pojavljuje se obezbeđivanje kontinuiteta između generacija, odnosno uspostavljanje nacionalne zajednice u njenom celovitom i kompleksnom obimu. Ona može i

---

[56] Anri Lefevr: *Marksizam, Aktuelni problemi marksizma,* »Kultura«, Beograd, 1961, str. 74—76.

[57] Jacin Hafez: *O nekim sitnoburžoaskim pojavama o nacionalnom pitanju,* »Marksizam u svetu«, Beograd, br. 10/1977, str. 121.

[58] Andrej Mitrović: *Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti (Savremenost i istorijska svest,* »Marksistička misao«, Beograd, br. 4/1983, str. 4); Sima Ćirković: *Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti (Funkcija istorijske svesti,* »Treći program«, Beograd, br. 2/1972, str. 247); Branko Petranović: *Dezintegracija istorijske svesti o revoluciji (Savremenost i istorijska svest,* »Marksistička misao«, Beograd, br. 4/1983, str. 59).

[59] Karl Marx — Friedrich Engels: *Njemačka ideologija (Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 393, 394, 396).

[60] Andrej Mitrović: *Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti (Savremenost i istorijska svest,* »Marksistička misao«, Beograd, br. 4/1983, str. 4).

Digitized by Google

da podstiče nacionalnu svest koja se, potom, politički usmerava na teritorijalne zahteve i oblikovanje državnih granica. Ali ona je često i potencirala sporove među nacijama ili je ishodište međunacionalnih sukoba.

Posebno mesto u tome pripada državi, koja pokušava da istoriju podigne na nivo doktrine kojom bi obznanjivala svoju vlastitu slavu i sjaj, opravdala svoju »legitimnost« i pretenzije, nastojeći da podstakne lojalnost i patriotizam, spremnost na žrtvovanje i moć otpora, ukazujući mlađim generacijama na ugled junaštva i heroizma iz prošlosti, na stvarne ili prilagođene potrebama trenutka. I samo pisanje istorije je umnogome fiksirano za nacionalnu državu i nacionalizam. Ali predmet istorije je i tada društvo, mada nacionalnom državom označeno.[61]

Nacija u sebe uključuje širok kompleks čovekovih interesa, društvenih pretpostavki i uslovnosti, te se i u svesti savremenog čoveka konstituisala i kao sveopšta i izuzetno emocionalna kategorija, koja često duboko potiskuje, zaklanja i sebi podređuje druge elemente i oblike čovekove društvenosti. Tako nacija postaje »najopštiji kult« epohe, koji se najčešće misli samo »nacionalno«. I upravo zato su oni koji najviše »vole« naciju i izrekli najviše netačnosti o njoj.[62] A istorija i istorijska nauka postaju sredstvo u borbi za ostvarivanje nacionalnih težnji, poput onih za stvaranje nacionalne države. Jačanje »nacionalnih ideala« i mitova snabdeva, na primer, nacionalnu buržoaziju, argumentima značajnim za ostvarivanje ovih težnji ili za opravdanje zavojevačke politike prema drugim nacijama. To se, možda, ponajbolje vidi u nastojanju nacionalista da tumače istoriju na liniji suprotstavljanja drugim nacionalizmima i posebno socijalističkoj revoluciji. U ovakvoj optici naučni pristup je nepoželjan ili se kontroliše, dok se na njegovo mesto ubacuje najpouzdaniji instrument nacionalizma — istorijski mit.[63] Nacionalizmi, zapravo, sprečavaju ili ograničavaju razumevanje istorije, i to pomoću mitova kojima se preuveličava ili umanjuje, slavi ili omalovažava uloga pojedinih naroda.

Nacionalizam nastoji da istorijskom svešću sebe ideološki potvrdi. I kad dopušta različite mogućnosti za stvaranje istorijskih predstava, on kao krajnji zahtev ističe da istorijska svest mora isključivo služiti naciji. Totalitarizam, pak, sve svodi na zahtev da istorijska svest mora da bude neposredni instrument vlasti, čak dnevne politike. Međutim, najteži oblik porobljavanja istorijske

---

[61] Hans-Urlich Wehler: *Povijest kao historijska nauka o društvu (Pitanja marksističke historiografije*, »Marksizam u svetu«, Beograd, br. 12/1982 str. 44).

[62] Dobrica Ćosić: *Nacija, integracija, socijalizam*, »Delo«, Beograd, br. 2/1962, str. 142, 143, 150.

[63] Ivan Kuvačić: *Funkcija istorijske svesti*, »Treći program«, Beograd, br. 2/1972, str. 242; dr Andrej Mitrović: *Srbija i jugoslovensko pitanje na početku I svetskog rata (Knjige i zbivanja*, I, Narodna biblioteka SR Srbije i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1977, str. 48).

Digitized by Google

svesti donelo je ukrštanje nacionalizma i totalitarizma u fašističkim režimima.

Pored svega, nije sporno da su istorijska svest i istoriografski rad snažno uticali, u moderno doba, na stvaranje zajednice svesti o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Država organizuje svoje pripadnike tako da može, ali ne mora, da razvije i osećanje kolektivne pripadnosti. A kolektivnost izgrađena na principu državljanstva srodna je, na primer, kolektivnosti izgrađenoj na nacionalnom principu, pogotovo u situacijama jednonacionalne države. Međutim, to su u biti različite kolektivnosti. Najjasnija razlika je u suštini povezanost između pripadnika jedne nacije i državljana nacionalne države.[64]

[64] Stjepan Ratković: *Što je narod*, »Narodna prosvjeta«, Zagreb, 1935, str. 88—91.

Digitized by Google

Ranko Petković:

Jugoslavija i kriza na Bliskom istoku

Postoji više od objektivnih razloga zbog kojih je Jugoslavija izuzetno zainteresovana za zbivanja na Bliskom istoku. Navešćemo najvažnije:

1. temeljni principi i ciljevi kojima se Jugoslavija rukovodi u svojoj spoljnoj politici;
2. geostrateška povezanost Bliskog istoka sa Mediteranom i evropskim prostorom u kojem se nalazi Jugoslavija;
3. neizmenljivi princip i interes Jugoslavije da se pitanja mira i bezbednosti rešavaju miroljubivim sredstvima u okviru UN;
4. opšta podrška nesvrstanih zemalja arapskim zemljama i palestinskom narodu u odbrani njihovih suverenih prava i legitimnih težnji.

Kada je reč o geostrateškom položaju i nacionalnoj bezbednosti Jugoslavije, Bliski istok se ne nalazi »bogu za leđima«. Zahvaljujući razvoju savremene civilizacije, kao i idejno-političkim sponama koje ga vežu, svet je postao jedinstvena celina u kojoj ne postoje izolovane oaze. Sve što se događa u jednom delu sveta neminovno se odražava na stanje u drugom: svetski mir ne može biti deljiv, to jest rat i krizne situacije u bilo kome delu sveta direktno ugrožavaju mir i bezbednost na svim područjima.

Prostor Bliskog istoka se ne može odvojiti od njegovih graničnih geografskih područja, kao što se ni geografski prostor Južne Evrope, a ni Evropa u celini, ne mogu izdvojiti od svojih

Digitized by Google

graničnih područja. Sredozemno more ne predstavlja prostor koji razdvaja Bliski istok od Evrope i Evropu od Bliskog istoka, već, upravo obrnuto, prostor koji ih spaja i u kojem se najsnažnije odražavaju i ukrštaju zbivanja i na jednoj i na drugoj njegovoj obali.

Poštujući pravo svih naroda i zemalja u tom prostoru na egzistenciju, političku nezavisnost i teritorijalni integritet, što znači i Izraela, Jugoslavija se, prirodno, morala opredeliti za doslednu podršku arapskim zemljama, kao žrtvama stalne izraelske agresije i imperijalističkog pritiska. Pošto je i sama ostvarila svoje pravo na egzistenciju i slobodan život u borbi protiv okupatora i mešanja stranih sila, Jugoslavija ima puno razumevanja za odbranu životnih prava arapskog stanovništva, bilo da je reč o milionskoj masi palestinskog stanovništva koje još ni danas ne može da se vrati na svoja ognjišta, bilo da je reč o Egiptu, Siriji, ili Jordanu, čije je teritorije Izrael okupirao u junu 1967. godine, bilo da su u pitanju druge arapske zemlje koje se neprekidno nalaze pod pritiskom i pretnjom izraelskog oružja i napada, bilo, najzad, da je reč o »represalijama« koje Izrael primenjuje prema Arapima uopše.

Polazeći od principa na kojima zasnivaju svoju akciju i ciljeva kojima teže, nesvrstane zemlje su uvek dosledno isticale da je jedna od bitnih pretpostavki za rešenje krize na Bliskom istoku vraćanje teritorija koje je okupirao Izrael i obustavljanje politike sile i agresivnog pritiska na kojoj Izrael zasniva svoje odnose sa arapskim zemljama od samog svog postanka do danas. Nesvrstane zemlje su uporedo s tim neprekidno ukazivale na opasne posledice toga što Izrael ne poštuje odluke i prepreke UN, ponašajući se prema svetskoj organizaciji i njenom članstvu kao sila koja jedino veruje u moć oružja i podršku svojih moćnih saveznika.

Traženje rešenja izvan UN ne bi se moglo dozvoliti ni iz principijelnih ni iz faktičkih razloga. Iz principijelnih razloga zbog toga što bi bilo legalizovano zaobilaženje i ignorisanje svetske organizacije u rešavanju najkrupnijih svetskih problema radi kojih je ova organizacija i stvorena. Samim tim bi se omogućilo da te probleme rešavaju isključivo velike svetske sile koje bi radi svojih užih interesa i u zavisnosti od trenutnog odnosa snaga mogle postizati sporazume nauštrb vitalnih nacionalnih interesa drugih zemalja i međunarodne zajednice u celini. Iz faktičkih razloga, jer je OUN, zbog svog mesta i uloge koju ima u međunarodnoj zajednici i zbog mehanizma kojim raspolaže, najpogodnije mesto gde se mogu usklađivati interesi i akcije ne samo svih zainteresovanih strana već i svih država koje su zastupljene u svetskoj organizaciji.

Jugoslavija je zato uvek aktivno nastupala i delovala u Ujedinjenim nacijama. Bila je nosilac niza inicijativa za rešenje krize na Bliskom istoku, na liniji ostvarivanja opravdanih zahteva i prava arapskih zemalja, pružajući podršku svim akcijama koje su imale za cilj obustavljanje agresije, okončanje okupacije i stvaranje pretpostavki za trajno rešenje krize.

Digitized by Google

PUTEVI REŠAVANJA KRIZE NA BLISKOM ISTOKU

Kriza na Bliskom istoku je, bez sumnje, najdugotrajnija i najsloženija posleratna kriza u međunarodnim odnosima. Počela je 1948, nakon odluke Ujedinjenih nacija o uspostavljanju države Izrael, napadom grupe arapskih zemalja na novostvorenu državu koju one nisu želele da priznaju, i traje sve do današnjih dana. U tom razdoblju od gotovo pune četiri decenije umnožavali su se akteri krize i širili njeni dijapazoni. S obzirom na krug učesnika, može se reći da obuhvata ceo prostor Bliskog istoka, a u određenom smislu i područja koja mu gravitiraju, a napose mediteranski basen.

Do sada je bilo više pokušaja da se kriza na Bliskom istoku prevaziđe i nametanjem vojnog rešenja ili prihvatanjem kompromisa od strane pojedinih njenih aktera.

1.— *Nametanje rešenja silom.* Dominantnu orijentaciju Izraela, uz manju ili veću podršku SAD, predstavlja pokušaj rešavanja kriza na Bliskom istoku putem sile, odnosno nametanjem vojnog rešenja.

Suštinu vojnopolitičke doktrine Izraela, koju su zastupale sve dosadašnje vlade u Tel Avivu, sa beznačajnim razlikama u nijansama, predstavlja uverenje da Izrael može da obezbedi svoj nacionalni suverenitet i teritorijalni integritet u arapskom okruženju jedino ukoliko uspostavi vojnostrateški prihvatljive granice i postigne takvu vojnu moć koja će osujetiti težnju pojedinih arapskih zemalja i političkih krugova u arapskom svetu da ga »gurnu u more«. U primeni, ova doktrina je imala dve bitne konsekvence: neprekidno jačanje vojne moći Izraela i njegova učestala nastojanja da osvajanjem arapskih teritorija i »kažnjavanjem« pojedinih arapskih zemalja i palestinske oslobodilačke organizacije osigura svoju nacionalnu bezbednost.

U tom kontekstu Izrael je bio jedan od učesnika takozvane trojne agresije na Suec, 1956. godine. Iako je neposredni povod bila nacionalizacija Sueckog kanala (»protumačena« kao kršenje normi međunarodnog prava, ugrožavanje ekonomskih interesa trećih zemalja itd.), stvarni cilj trojne agresije na Egipat je bilo nastojanje da se sruši progresivni režim Gamala Abdel Nasera i spreči jačanje uloge i prestiža Egipta u arapskom svetu i međunarodnoj zajednici. U svakom slučaju, Izrael je nastojao da u sadejstvu sa Velikom Britanijom i Francuskom ostvari pravo te ciljeve, jer je s razlogom gledao u Egiptu najjačeg i najopasnijeg aktera u svojoj konfrontaciji sa arapskim svetom.

Napadom na Egipat i Siriju, 1967. godine, Izrael je nastojao da ostvari dva uzajamno povezana strateška cilja. Prvo — da spreči proces jačanja vojne i ekonomske moći Egipta (u saradnji sa Sovjetskim Savezom) i, uopšte, jačanje njegovog prestiža u svetskim poslovima, koji je došao do vidnog izražaja održavanjem Druge konferencije nesvrstanih zemalja u Kairu, 1964. godine. Drugo — odlučio je da prednost u vojnoj moći i ratnoj efikasnosti

Digitized by Google

iskoristi za zauzimanje, okupaciju i naseljavanje arapskih teritorija na Sinaju i Golanskoj visoravni, u cilju radikalnog i, možda, definitivnog pokušaja uspostavljanja »bezbednih granica« prema arapskom svetu.

Do takozvanog četvrtog rata na Bliskom istoku došlo je 1973. godine, u vreme kada su arapske zemlje u velikoj meri pojačale svoju ekonomsku i vojnu moć, pa i političku ulogu, u kontekstu takozvane naftne krize, koja im je donela basnoslovna dolarska sredstva i neuporedivo veći stepen uvažavanja u zapadnom svetu od dotadašnjeg. Iako se moglo očekivati da će ova promena okolnosti dovesti do preokreta »ratne sreće« na Bliskom istoku u korist Arapa, to se nije dogodilo. Istina, ispostavilo se da Izrael više neće moći po automatizmu da računa na uspešan ishod u duelima sa arapskim zemljama, ali je i ovoga puta Izrael ipak ostvario svoje vojnostrateške planove.

Posebnu metu izraelskih napada u poslednjoj deceniji predstavlja Liban. Jedan od bitnih razloga što se Izrael okomio na Liban jeste prisustvo glavnine vojnih snaga palestinske oslobodilačke organizacije u ovoj zemlji. Ali Izraelu je, takođe, bilo stalo da destabilizuje ovu arapsku zemlju, koja je bila centar trgovinskih i finansijskih transakcija arapskog sveta, zbog čega su je zvali, »Švajcarska Bliskog istoka«. Pored toga što je okupirao južni deo Libana, Izrael je veoma često preduzimao svojevrsne kaznene ekspedicije unutar ove zemlje, nastojeći da uništi ne samo palestinske vojne logore već i uporišta onih libanskih političkih i vojnih organizacija koje se suprotstavljaju izraelskoj okupaciji. Prisustvo Izraela, koje je dovelo i do ulaska značajnih kontingenata sirijske armije u Liban, bitno je doprinelo stvaranju uslova u kojima se vodi jedna vrsta sveopšteg građanskog rata, u kojem se prelamaju najraznovrsniji politički, klasni, verski i drugi unutrašnji i spoljni interesi. Iako je u međuvremenu došlo do povlačenja glavnih izraelskih snaga iz Libana, ipak se Liban nalazi pod stalnim vojnim pritiskom Izraela i oružanih formacija koje na jugu zemlje deluju u koordinatama izraelskih interesa.

Izrael povremeno preduzima i vojne napade protiv drugih arapskih zemalja, pa i onih koje su udaljene od njegovih granica. Poznato je da je Izrael izvršio napad na nuklearni reaktor u Iraku, što je, s obzirom na piratski karakter tog akta i moguće katastrofalne posledice, naišlo na osudu u širokoj javnosti. Izrael je, takođe, 1985. godine, izvršio teroristički napad na Tunis, u nameri da uništi štab lidera palestinske oslobodilačke organizacije Jasera Arafata.

Kada je reč o pobornicima nametanja vojnog rešenja na Bliskom istoku, ne sme se izgubiti iz vida da su se među njima dosta dugo nalazile i arapske zemlje i PLO. Ova strategijska opcija nalazila je izlaz u tezi da Izrael treba »gurnuti u more«, odnosno ukloniti sa političke mete Bliskog istoka. Isto tako, ona je bila sadržana u shvatanju da ne postoje mogućnosti za koegzistenciju ili zajednički život Arapa i Jevreja u istom geopolitičkom prostoru.

Digitized by Google

Najzad, ona se izražavala i u nastojanju da se blokiraju bilo kakvi vidovi političkog, ekonomskog i drugog komuniciranja ne samo Arapa već i drugih zemalja sa Izraelom. Uprkos porazima na bojnom polju, arapske zemlje su održavale i podržavale ovu funkciju, polazeći od svoje demografske premoći, uverenja da je likvidiranje Izraela životni interes arapske nacije, a naročito posle takozvanog petrolejskog buma koji je umnogostručio ekonomsku i finansijsku snagu niza arapskih zemalja i otvorio široke mogućnosti njihovog snabdevanja najmodernijim oružjem. Na osnovu toga se došlo do uverenja da »vreme radi za Arape«, sa poentom da će jednog dana, zajedničkim naporima svih Arapa, biti moguće uništiti Izrael.

Bez obzira na neprihvatljivost ove ekstremne arapske strateške opcije, suprotstavljanje arapskih zemalja i PLO izraelskoj okupaciji i ekspanziji u toku celokupnog dosadašnjeg razvoja prilika na Bliskom istoku kretalo se u koordinatama nužne samoodbrane i imalo je punu podršku pokreta nesvrstanosti, zemalja takozvane socijalističke zajednice, a u sve većoj meri i političkih krugova u Zapadnoj Evropi i drugim delovima sveta. Međutim, umesto podrške, javljala se osuda kada su pojedini politički i vojni faktori u arapskom svetu, u ranije vreme najčešće u okviru PLO, a sada u okviru različitih ekstremnih političkih i vojnih frakcija u Libanu, pokušavali da terorističkim aktivnostima »kažnjavaju Izrael« ili zapadne zemlje koje podržavaju politiku Izraela. Ovi metodi borbe nisu mogli naići na podršku iz više razloga: zbog toga što su dovodili do ugrožavanja nevinih ljudi, što su podsticali uzvratne terorističke akcije Izraela i zemalja koje ga podržavaju, što su doprinosili kompromitovanju pravedne i opravdane borbe arapskih zemalja i PLO protiv izraelske okupacije i agresije.

Kao zemlja koja u kontinuitetu pruža političku, vojnu i ekonomsku pomoć Izraelu, SAD su objektivno, takođe, davale izraziti prioritet nametanju vojnog rešenja krize na Bliskom istoku. Iako je u određenim fazama dolazilo do pojavljivanja manjih ili većih pukotina u američko-izraelskom političkom i vojnom savezništvu, zbog nekih posebnih američkih interesa (američkih obzira prema pojedinim prozapadnim arapskim zemljama ili pod pritiskom saveznika iz Zapadne Evrope itd.), ipak su u celokupni stav i ponašanje Izraela, u sklopu bliskoistočne krize, inkorporirani vitalni interesi SAD. Na osnovu toga bi se moglo reći u prenesenom, ali i ne samo figurativnom smislu, da su i same SAD nosilac politike pritiska i agresije na Bliskom istoku. U pojedinim slučajevima SAD su se u toj ulozi pojavljivale i neposredno, koristeći flotu i naoružanje na Mediteranu i u neposrednoj blizini arapskih zemalja. Ako iskrcavanje američke mornaričke pešadije u Libanu, 1958. godine, pripada već relativno dalekoj prošlosti, pritisak na Libiju i bombardovanje libijskih gradova, 1986. godine najnovijeg su datuma.

Digitized by Google

Sama okolnost da se kriza na Bliskom istoku neprekidno produžava i da u nekim političkim segmentima postaje još složenija dovoljno jasno pokazuje da njeno rešenje ne može da bude postignuto vojnim putem. Nije ga mogao postići Izrael ni posle četiri bliskoistočna rata i niza drugih vojnih akcija, nisu ga mogle nametnuti ni SAD, uprkos tome što su vojna i ekonomska sila gotovo bez premca, ne mogu ga dosegnuti ni arapske zemlje bez obzira na to u kojoj meri vreme stvarno radi za njih.

Četiri decenije koje su na Bliskom istoku protekle u znaku vojnih sukobljavanja različite vrste, ne samo na relaciji Arapi—Izrael već i na relaciji Arapi—Arapi, uz manje ili veće prisustvo ili asistenciju velikih svetskih sila, jasno pokazuju da se navedenom saznanju ne mogu suprotstaviti nikakvi realni protivargumenti i da se mir na Bliskom istoku mora potražiti drugim sredstvima.

2. — *Rešenje parcijalnim pregovorima.* U kontekstu stvarne ili fiktivne arapske solidarnosti u borbi protiv Izraela nije bilo, niti je moglo biti, prostora za traženje parcijalnih rešenja. Izuzetak je, do određene mere, bio Jordan, čiji je suveren Husein uspostavio svojevrsni modus vivendi sa Izraelom na principu uzajamnog nenapadanja. To jeste jedan od glavnih razloga što je Jordan u krugu ostalih arapskih zemalja uvek bio smatran izrazito prozapadnom zemljom, za razliku od onih arapskih zemalja koje su svoja antizapadna raspoloženja smatrala sastavnim delom suprotstavljanja Izraelu, uprkos tome što je u različitim fazama Jordan bio u vrlo bliskim odnosima sa PLO ili onim arapskim zemljama koje su nosile glavni teret konfrontacije sa Izraelom.

Ne samo veliku političku senzaciju već i pravi šok i revolt u krugu arapskih zemalja izazvala je odluka Egipta, 1978. godine, da stupi u bilateralni pregovarački kontakt sa Izraelom, u cilju sklapanja separatnog mira. Iako se znalo da je Egipat, pod vođstvom predsednika Sadata, uspostavio vrlo bliske prijateljske, pa u izvesnim aspektima i savezničke veze sa SAD, ipak je malo ko očekivao da će upravo ta zemlja, koja je od samog početka nosila najveći teret vojne konfrontacije sa Izraelom, napustiti formulu ili fikciju da je borba protiv Izraela zajednička stvar i obaveza svih arapskih zemalja i krenuti putem uspostavljanja separatnog mira sa Izraelom.

Politički okvir i osnovu za uspostavljanje egipatsko-izraelskog pregovaračkog kontakta dale su SAD. Nakon razgovora u Kemp Dejvidu, približavanje Egipta i Izraela krenulo je brzim tempom i dovelo do takvih spektakularnih zbivanja koja se do tada nisu mogla ni zamisliti, kao što je bila poseta predsednika Sadata Jerusalimu i uspostavljanje diplomatskih odnosa između dve zemlje koje su za sobom imale četiri rata.

Od kempdejvidskih sporazuma Egipat je dobio ono što nije mogao povratiti silom oružja — najveći deo Sinajskog poluostrva, koje su Izraelci zaposeli u toku ratova 1967. i 1973. godine. Isto tako, Egipat je dobio mir, koji mu je doneo onu dozu sigurnosti i spokojstva koja mu je bila potrebna da bi se posvetio

Digitized by Google

svojoj nimalo lakoj unutrašnjoj situaciji. Izrael je napravio krupan prodor u arapske redove, još više podelio takozvanu arapsku naciju i predočio ostalim arapskim zemljama da mogu doći do delimične ili potpune reintegracije svojih prava jedino direktnim pregovaračkim kontaktom sa njim.

Reagovanje u arapskim redovima je bilo burno. Egipat je proglašen za izdajnika arapske nacije, za zemlju koja je iz sebičnih interesa stavila na kocku tekovine zajedničke borbe arapskih zemalja protiv Izraela. Stvoren je takozvani front odbijanja, u koji su ušle sve arapske zemlje u čijoj politici su preovlađivali elementi radikalizma, sa ciljem da sruše režim predsednika Sadata i vrate Egipat na put zajedničke borbe protiv Izraela. Sproveden je totalan bojkot Egipta u svim međunarodnim organizacijama na svim međunarodnim skupovima. Na Šestoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Havani, 1979. godine, arapske zemlje su pokrenule inicijativu za suspenziju i isključenje Egipta iz članstva pokreta nesvrstanih, koja nije prihvaćena zbog toga što joj se oduprla većina drugih, a posebno afričkih zemalja, koje su time ispoljile solidarnost sa Egiptom kao članom OAJ.

U krugu arapskih zemalja i pokreta nesvrstanih kempdejvidski sporazumi su ocenjeni kao stranputica u rešavanju krize na Bliskom istoku. Usvojen je stav da rešenja krize na Bliskom istoku nema niti može biti bez sveobuhvatnog sporazuma koji bi se zasnivao, pre svega, na povlačenju Izraela sa svih okupiranih arapskih teritorija i na ostvarivanju legitimnih prava palestinskog naroda pod vođstvom PLO.

Kasniji događaji su doveli do ublažavanja, pa i prevazilaženja konfrontacije između takozvanog fronta odbijanja i Egipta i do novih pregrupisavanja u arapskom svetu. Presudan značaj je, svakako, imala smrt predsednika Sadata i dolazak na čelo Egipta novog predsednika Mubaraka, koji je inaugurisao politiku otvaranja prema arapskom svetu, unoseći izvesnu dozu zahlađenja u odnose sa Izraelom, ali bez dovođenja u pitanje Kempdejvidskih sporazuma. U isto vreme, zaoštravanje situacije u Libanu i, posebno, otpočinjanje rata između Iraka i Irana uticali su na nove deobe i uspostavljanje novih savezništava u arapskom svetu, u kojima je uloga Egipta postajala sve značajnija.

Iako je na svim arapskim skupovima na vrhu, posebno na poslednjoj konferenciji u Fesu, prihvaćen plan sveobuhvatnog rešavanja krize na Bliskom istoku, ipak je u sklopu novijih prestrojavanja u arapskom svetu dolazilo do povremenih pokušaja da se ostvari svojevrsna repriza Kempdejvidskih sporazuma. To je bila suština zajedničkog plana Jordana i PLO da stupe u pregovore sa Izraelom, u cilju rešavanja pitanja koje se nalazi u samoj srži bliskoistočne krize — uspostavljanja palestinske države (ovoga puta u okviru federacije sa Jordanom). Neuspehu ove inicijative nije doprinelo samo odbijanje Izraela (i SAD) da prihvate pregovore sa PLO već i razmimoilaženje između Jordana i PLO. U svakom slučaju, inicijative preduzete u tom pravcu su

Digitized by Google

pokazale da je Egipat, zaključivanjem Kempdejvidskih sporazuma, učinio prodor koji je dobio obeležja jedne od mogućih alternativa u procesu rešavanja krize na Bliskom istoku.

Vreme koje je prošlo od zaključivanja separatnog mira između Egipta i Izraela pokazuje da je Egipat, koji je u najvećoj meri snosio posledice političke i vojne konfrontacije sa Izraelom, ne samo povratio najveći deo okupiranih teritorija već i obezbedio mir i sigurnost na svojoj granici prema Izraelu. Koristeći suvereno pravo da sam projektuje i ostvaruje svoje nacionalne interese, Egipat je, bez sumnje, uspešno valorizovao suštinske poente Kempdejvidskih sporazuma. Isto tako, Egipat je time demonstrirao mogućnost da i druge arapske zemlje pođu tim putem. Međutim, do sada se to nije dogodilo. Pokušaj Jordana i PLO je ostao na mrtvoj tački. Očekivanje da bi Sirija mogla na taj način da vrati Golansku visoravan, kao što je Egipat vratio Sinaj, nije se ispunilo. Možda ne samo zbog toga što predsednik Asad nije želeo da krene stopama Sadata već i zato što Golanska visoravan ima drukčiju strategijsku važnost za Izrael od Sinajske pustinje.

To znači da bi se moglo smatrati da ono što je u jednom posebnom političkom kontekstu uspelo Egiptu ne bi moglo biti dostupno drugim arapskim zemljama. Posebno je teško pretpostaviti da bi u sklopu bilateralnog pregovaračkog kontakta moglo doći do rešenja palestinskog pitanja, koje predstavlja srž krize na Bliskom istoku. Isuviše veliki broj aktera i interesa je u pitanju da bi se rešenje moglo tražiti i naći u bilateralnom kontaktu. Sa ovog gledišta, parcijalna rešenja mogu da predstavljaju korak napred u cilju ostvarivanja interesa pojedinih aktera krize na Bliskom istoku, ali je sasvim sigurno da ne mogu dovesti do njenog celovitog i sveobuhvatnog rešenja.

3. — *Međunarodna konferencija na Bliskom istoku.* Ideja o održavanju međunarodne konferencije o Bliskom istoku nalazi se već dugo u opticaju, ali se do sada nije konkretnije prišlo njenom ostvarenju. Među onima koji se zalažu za održavanje međunarodne konferencije o Bliskom istoku nalaze se pre svega, Sovjetski Savez i zemlje koje su u bliskim savezničkim ili prijateljskim odnosima s njim. Kao što se zna, u prvim decenijama krize na Bliskom istoku Sovjetski Savez, kao jedna od dveju supersila, imao je dosta jake političke pozicije u tom prostoru, naročito u zemljama u kojima su na vlasti bili takozvani progresivni režimi. Glavno uporište SSSR-a u to vreme predstavljali su prijateljski i savezнички odnosi sa Naserovim Egiptom, sa kojim je Sovjetski Savez 1970. godine sklopio Ugovor o prijateljstvu i saradnji. Međutim, kada je novi egipatski predsednik Sadat raskinuo Ugovor o prijateljstvu i saradnji Egipta sa SSSR-om i uspostavio prijateljske i savezničke odnose sa SAD, započeo je proces postepenog istiskivanja SSSR-a sa Bliskog istoka. SSSR je, istina, uspeo da sačuva ili pojača svoje pozicije u nekim bliskoistočnim zemljama, kao što su Sirija i Libija, a u određenoj

Digitized by Google

meri i Alžir, ali u procesu stvaranja nove konstelacije snaga na Bliskom istoku SAD počinju da se pojavljuju kao najznačajniji, da ne kažemo — jedini arbitar u pitanjima rata i mira u tom delu sveta. Tome je išlo u prilog raslojavanje u redovima palestinske oslobodilačke organizacije, praćeno izvesnim distanciranjem vodeće grupe Jasera Arafata od SSSR-a. Može se reći da su prijateljski i savezнички odnosi Iraka i SSSR-a doživeli određenu promenu, koliko zbog izbijanja iračko-iranskog rata u kojem je SSSR, pola prividno pola faktički, zauzeo poziciju neutralnosti, toliko i zbog sve većeg oslanjanja SSSR-a na Siriju, koja je, zajedno sa još jednim sovjetskim prijateljom saveznikom, Libijom, počela da izražava simpatije za stav i interese Irana. Najzad, okolnost da je Egipat pod okriljem SAD uspeo da vrati najveći deo teritorija koje je okupirao Izrael doprinela je stvaranju političke atmosfere na Bliskom istoku da jedinu silu koja može nešto efektivno da učini u krizi na Bliskom istoku ne predstavlja SSSR, već SAD.

Ceo zbir ovih okolnosti uticao je na SSSR da postane nosilac i zagovornik održavanja međunarodne konferencije o Bliskom istoku, jer bi se na njoj ponovo pojavio kao sila koja može da utiče na rešavanje krize. Ne želimo time reći da se u političkoj optici Sovjetskog Saveza međunarodna konferencija o Bliskom istoku pojavljuje isključivo kao prilika za njegovo vraćanje na scenu Bliskog istoka i kao sredstvo za osujećivanje jednostrane političke i vojne arbitraže SAD u tom prostoru, ali, kada je reč o motivima i interesima velikih sila, ni ovu okolnost ne bi trebalo izgubiti iz vida. Međutim, polazeći od toga da bi rešavanje krize na Bliskom istoku i smirivanje u tom geopolitičkom prostoru, koji nije daleko od njegovih granica, bilo u skladu s interesima SSSR-a, kao i od toga da bi sveobuhvatno i trajno rešenje krize na Bliskom istoku bilo u interesu zemalja i političkih faktora sa kojima SSSR održava prijateljske i savezničke odnose, kao što su Sirija i Libija, Alžir, pa i Irak i PLO, moglo bi se tvrditi da zalaganje SSSR-a za održavanje međunarodne konferencije o Bliskom istoku nije izraz isključivo njegovih takozvanih užih interesa.

Široku političku podršku održavanju međunarodne konferencije o Bliskom istoku daju zemlje okupljene u pokretu nesvrstanosti. Nesvrstane zemlje polaze od toga da ni parcijalno ni sveobuhvatno rešenje krize na Bliskom istoku ne bi smelo da se prepusti isključivo arbitraži velikih sila. Velike sile su u sklopu konfrontacije na Bliskom istoku pokazale da, sve u svemu, prvenstveno vode računa o sopstvenim interesima. Sasvim je izvesno da bi velike sile u sklopu bilateralnog pregovaračkog kontakta bile sklone nagodbama na račun zemalja i političkih faktora čiji se interesi ukrštaju u okviru krize na Bliskom istoku. Odbacujući monopol velikih sila u rešavanju krize na Bliskom istoku, nesvrstane zemlje su u isto vreme svesne da se bez njihovog učešća u širem multilateralnom pregovaračkom procesu ne

Digitized by Google

mogu trajno i sveobuhvatno rešiti problemi tog područja. Zbog toga se nesvrstane zemlje zalažu za održavanje međunarodne konferencije o Bliskom istoku, za čijim bi se pregovaračkim stolom našli svi zainteresovani faktori: od velikih sila do arapskih zemalja, Izraela i, što je posebno važno, legitimnih predstavnika PLO.

Ideju održavanja međunarodne konferencije o Bliskom istoku podržavaju i neutralne, pa i mnoge zapadnoevropske zemlje. Sve one smatraju da bi to bio realističan izlaz iz permanentnog kriznog stanja koje reprodukuje agresiju i međunarodni terorizam najširih razmera. Takav način rezonovanja postepeno osvaja teren i u nekim političkim i naučnim krugovima SAD, u prvom redu u okviru Demokratske stranke i u pojedinim univerzitetskim centrima.

Pored odbojnog stava zvaničnih američkih krugova, glavnu prepreku održavanju međunarodne konferencije o Bliskom istoku u današnjoj fazi predstavlja pitanje kruga i statusa njenih učesnika.

Nije sporno da bi konferenciji prisustvovale dve supersile, SAD i SSSR, u svojstvu kopredsednika. Otvoreno je pitanje učešća drugih velikih sila. Za sada postoji formula za koju se zalaže Sovjetski Savez, a koja se sama po sebi ne bi mogla ubedljivo osporavati, zbog toga što je reč o Ujedinjenim nacijama, čije ingerencije u rešavanju krize na Bliskom istoku ne mogu biti prenebregnute: da u radu međunarodne konferencije o Bliskom istoku učestvuju sve stalne članice Saveta bezbednosti (to znači, pored SAD i SSSR-a, Velika Britanija, Francuska i Kina). Kao što se vidi, nije samo reč o zemljama koje na određen način »personifikuju« glavni organ Ujedinjenih nacija za očuvanje mira i bezbednosti već i o zemljama koje imaju značajnu ulogu u svetskim poslovima, pa u određenom kontekstu i u prostoru Bliskog istoka.

Nije, takođe, sporno da bi u radu konferencije učestvovao uži ili širi krug arapskih zemalja, čije nacionalne interese neposredno tangiraju događaji na Bliskom istoku.

Sporno je pitanje učešća PLO i Izraela. Sporno je »samo« to pitanje, ali to, svi znamo, nije marginalno, već suštinsko pitanje krize na Bliskom istoku. Sva ostala otvorena pitanja, ma koliko bila važna, prelamaju se kroz pitanje odnosa PLO i Izraela. Prema tome, sasvim je izvesno da bez učešća legitimnih predstavnika PLO i Izraela ne može doći do međunarodne konferencije o Bliskom istoku, niti bi jedna takva konferencija, u krnjem sastavu, mogla da doprinese trajnom i sveobuhvatnom rešenju krize.

Prema sadašnjem stanju stvari, Izrael kategorički odbacuje mogućnost da sedne za pregovarački sto za kojim će se nalaziti predstavnici PLO, kao jedini legitimni tumači interesa i težnji palestinskog naroda. Međutim, svesni okolnosti da se jedna takva međunarodna konferencija ne bi mogla ni zamisliti niti održati bez učešća predstavnika palestinskog naroda, izraelski zva-

Digitized by Google

nični krugovi su stavili do znanja da bi eventualno mogli prihvatiti palestinske predstavnike iz Izraela i Jordana koji nisu članovi PLO. Može se reći da je to neprihvatljivo za arapske zemlje, pa i pokret nesvrstanosti i druge političke faktore u svetu koji smatraju PLO jedinim i legitimnim predstavnikom palestinskog naroda.

Sa svoje strane, arapske zemlje u većini, kao i PLO, kategorički odbijaju da priznaju Izrael sve dok ne prihvati PLO kao ravnopravnog partnera u pregovorima. Na osnovu toga bi se moglo zaključiti da bez priznavanja PLO nema ni priznavanja Izraela, bar kada je u pitanju većina arapskih zemalja. Ipak, i na strani Arapa ima znakova izvesnih promena. Kao što se zna, došlo je do zajedničkog plana jordanskog kralja Huseina i lidera PLO Arafata, prema kojem bi jedna zajednička jordansko-palestinska delegacija bila učesnik u pregovorima o miroljubivom rešavanju krize na Bliskom istoku. Ova formula je inicirala i mogućnost stvaranja jordansko-palestinske (kon)federacije u procesu regulisanja odnosa sa Izraelom. Poznato je, međutim, da je došlo do razilaženja Huseina i Arafata i da je taj plan za sada pao u vodu. Ali na Bliskom istoku, posebno u odnosima Arapa, uvek su mogući obrti, pa se ni obnavljanje ovog jordansko-palestinskog plana, koji u sebi sadrži dozu većeg realizma, ne može isključiti.

Kada je reč o krugu učesnika međunarodne konferencije o Bliskom istoku, ne bi trebalo isključiti ni eventualno učešće nekih drugih zemalja, kako onih iz evropskog tako i onih iz afričkog prostora, koje su na ovaj ili onaj način tangirane događajima na Bliskom istoku i zainteresovane za rešavanje sporova i sukoba u tom prostoru.

Iako ideja o međunarodnoj konferenciji o Bliskom istoku može još izgledati nerealna, pa gotovo i utopistička, ipak se može reći da se sporo ali sigurno stvaraju uslovi za njeno održavanje. U prilog tome govore sledeći argumenti:

— u toku četiri protekle decenije nije moglo biti nametnuto vojno rešenje krize na Bliskom istoku;

— parcijalni pregovori i sporazumi, po prirodi stvari, ne mogu da dovedu do iskorenjivanja suštinskih uzroka krize na Bliskom istoku;

— sve širi krug uticajnih političkih faktora u svetu smatra da se kriza na Bliskom istoku jedino može rešiti pregovorima, uz učešće svih zainteresovanih faktora;

— u sklopu obnavljanja pregovaračkog kontakta SSSR-a i SAD stvaraju se povoljniji izgledi za gašenje kriznih žarišta na mnogim stranama sveta, pa u tom sklopu i na Bliskom istoku.

Uspeh međunarodne konferencije o Bliskom istoku, njeni trajni efekti zavisili bi svakako od toga u kojoj bi meri ona doprinela dezangažovanju velikih sila, povlačenju Izraela sa okupiranih arapskih teritorija, ostvarivanju prava palestinskog naroda,

Digitized by Google

pod vođstvom PLO, na sopstvenu državu, garantovanju prava svim državama tog područja na političku nezavisnost i teritorijalni integritet.

Post scriptum: Jugoslavija i Izrael

Među razlozima koji su doveli do prekida diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Izraelom, 1967. godine, značajnu ulogu je imalo to što se Izrael, nakon učešća u trojnoj agresiji na Egipat, 1956. godine, ponovo pojavio u ulozi agresora; što je Jugoslavija već bila duboko angažovana u pružanju podrške arapskim zemljama u procesu okončavanja dekolonizacije i širenja prostora za tada vrlo aktuelnu afirmaciju takozvanih progresivnih režima u arapskom svetu, među kojima je vidno mesto zauzimao Egipat; što su se od Jugoslavije u to vreme, kao od jedne od predvodničkih zemalja u stvaranju pokreta nesvrstanosti, očekivali »inicijalni potezi« u iskazivanju solidarnosti s drugim nesvrstanim zemljama, posebno onima koje se nalaze na udaru agresije i, najzad, što je to bio i gest naglašenog ličnog prijateljstva Tita prema Naseru.

Ovome bi trebalo obavezno dodati da je u jugoslovenskoj spoljnoj politici, upravo u tom razdoblju, bila dostignuta kulminaciona tačka u ponovnom približavanju Sovjetskom Savezu i zemljama socijalističke zajednice i da je Jugoslavija, odigrala izvesnu ulogu i u tome da se Sovjetski Savez »privoli« da se »energičnije« suprotstavi postupcima SAD i Izraela na mediteranskom prostoru (takozvani ulazak sovjetske flote na Mediteran).

Ma kako bilo, da Jugoslavija tada nije prekinula diplomatske odnose s Izraelom, može se realno pretpostaviti da bi u nekom kasnijem trenutku učinila isto, budući da je u pokretu nesvrstanosti, u sklopu celokupnog pristupa bliskoistočnoj krizi, to postao zahtev upućen na adresu svih koji »iskreno i principijelno« podržavaju borbu arapskih zemalja i PLO protiv Izraela. Vredi pomenuti da je, na primer, grupa od 29 afričkih zemalja prekinula diplomatske odnose sa Izraelom nakon rata 1973. godine.

Prekidom diplomatskih odnosa Jugoslavija je, očigledno, izgubila mogućnost da deluje na rešavanje bliskoistočne krize »i sa jedne i sa druge strane«. Ali dobri poznavaoci prirode i toka razvoja sukoba na Bliskom istoku znaju da Jugoslavija, uz sve ostalo, obavezna i da sledi ocene i smernice skupova nesvrstanih zemalja, objektivno, ne bi mogla mnogo da učini u tom pravcu. Na tom planu, kako znamo, nije mogla mnogo da učini ni Rumunija (koja je jedina od istočnoevropskih zemalja održala odnose sa Izraelom), iako je imala dve značajne prednosti: mogla je da istupa i kao »opunomoćenik« drugog bloka i nisu je vezivale odluke skupova nesvrstanih zemalja.

S druge strane, gotovo je sasvim izvesno da bi eventualno dalje održavanje diplomatskih odnosa s Izraelom uticalo na od-

Digitized by Google

nose Jugoslavije sa arapskim zemljama i na ulogu u krugu nesvrstanih zemalja, sa određenim negativnim političkim, pa i ekonomskim posledicama.

Ako je tako, izgleda, moralo da bude u odnosu na prekidanje diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Izraelom, logikom jedne loše političke inercije postepeno je došlo do poistovećivanja države Izrael i celog naroda Izraela, što je jedan od ekstrema koji ne slede ni sve arapske zemlje. Umesto da ostavi otvorene određene kanale komuniciranja sa izraelskim društvom, naša je politika prenebregla određene nacionalne interese, pa i ljudske obzire na tom planu.

Ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa Jugoslavije sa Izraelom može realno doći u obzir u sklopu rešavanja krize na Bliskom istoku, na bazi formule koju su predložile nesvrstane zemlje: povlačenje Izraela sa svih okupiranih arapskih teritorija, ostvarivanje prava palestinskog naroda na uspostavljanje sopstvene suverene države pod vođstvom svog jedinog legitimnog predstavnika — PLO, garantovanje nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta svim zemljama tog područja (znači i Izraelu).

Kada se imaju u vidu interesi i uloga različitih unutrašnjih i spoljnih aktera u krizi na Bliskom istoku, može se pretpostaviti da do jednog takvog ili u osnovi sličnog rešenja može doći jedino u kontekstu održavanja međunarodne konferencije o Bliskom istoku, u čijem bi radu učestvovale sve zainteresovane strane. S obzirom na okolnost da u toku gotovo pune četiri decenije nije moglo doći do rešenja krize na Bliskom istoku primenom sile, odnosno nametanjem vojnog rešenja, realno se može pretpostaviti da će se u bližoj ili daljoj budućnosti, a posebno u sklopu obnavljanja pregovaračkog kontakta supersila, postepeno stvarati uslovi za održavanje takve međunarodne konferencije. U sklopu »pripremanja duhova« za trenutak kada će se svi akteri bliskoistočne krize naći za istim pregovaračkim stolom, moguće je inaugurisati proces političkog otvaranja i prema Izraelu, a u kojem će vremenu do toga doći, ipak će u najvećoj meri zavisiti od samog Izraela, odnosno njegove spremnosti da pruži doprinos politici popuštanja i pregovaranja na Bliskom istoku.

Digitized by Google

Dragoje Žarković:

Kritika bez osnova

I

U časopisu »Socijalizam«, br. 9/1986, objavljen je napis Milivoja Trklje »Samoupravna svojina kao istorijski oblik društvene svojine«. U tom napisu, u jednoj rečenici pominje se i moje ime. Ta rečenica glasi:

> »Negativan odnos prema društvenoj svojini (koji je više implicitan nego eksplicitan) sasvim logično proističe bilo iz prilaza socijalizmu uopšte, pa i samoupravnom obliku, kao »usavršavanju« ili »intervenciji« u kapitalizam, a ne kao kvalitativno novom tipu produkcionih i institucionalnih odnosa (na primer, prof. dr Dragoje Žarković), bilo iz glorifikovanja mehanizama i instrumenata robne proizvodnje kao takve, sa fetišizacijom njenog savremenog kapitalističkog oblika kao opštevažećeg raciuma (na primer, akademik Ivan Maksimović).« (str. 19—20).

Najpre da kažem da u ovom napisu nema nikakve naučne aparature (nijednog pozivanja na literaturu, nikakvog citiranja, nikakvih podataka). To jasno govori o njegovoj naučnoj utemeljenosti i ozbiljnosti. Utoliko više što njegov autor nije stručnjak za političku ekonomiju, već za finansije i finansijsko pravo.

Digitized by Google

Svoje *eksplicitne* stavove o društvenoj svojini izložio sam u mojoj knjizi »Ogledi iz političke ekonomije socijalizma« (Beograd, Savremena administracija, 1979), zatim u kolektivnoj knjizi »Zaštita društvene svojine« (Nikšić, 1985), te u članku »Aktuelna pitanja društvene svojine« (objavljenom u časopisu »Pravo-teorija i praksa«, Novi Sad, br. 10/1985).

Ako je jedan autor, koga treba kritikovati, eksplicitno izložio svoje stavove o društvenoj svojini, kakvog smisla ima zaobilaziti te stavove a maglovito se pozivati na nekakve *implicitne* stavove?! Takva kritika nema veze ni sa naukom ni sa moralom!

Kategorično odbacujem ničim ne dokazanu tvrdnju M. Trklje o mome tobožnjem negativnom odnosu prema društvenoj svojini. Ja sam eksplicitno iskazao moj negativan odnos prema masovnoj eroziji supstance društvene svojine, koja je u nas na delu već više godina, i pokušao sam da proniknem u uzroke toga vrlo nepovoljnog stanja. S tim u vezi, na stranicama lista »Komunist« polemisao sam sa izvesnim stavovima prof. dr Miladina Koraća (videti moj napis »Pokušaj obmane neobaveštenih«, objavljen u broju od 12. septembra 1986. g. na str. 14, izdanje SK Srbije).

Da li sam, ili nisam, dobro pronikao u uzroke toga stanja — to je pitanje za diskusiju. Lično mislim da jesam — u šta me ubeđuju i mišljenja mnogih drugih autora, kao i stavovi zauzeti u Predsedništvu CK SKJ početkom marta 1987. godine o kojima se sada vodi diskusija u centralnim i pokrajinskim komitetima SK, a što je od značaja za konačna opredeljivanja povodom pretstojećih promena u Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu — u vezi svojinskih odnosa.

U svojim najnovijim radovima zalažem se za pluralizam oblika svojine (saobrazno stepenu razvijenosti proizvodnih snaga u pojedinim sektorima i saobrazno zahtevima savremene naučno-tehnološke revolucije). Posebno se zalažem za potrebu bržeg razvoja male privrede, što je u skladu sa Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije i opredeljenjima naših najviših rukovodstava, čemu se u praksi pruža žestok otpor od strane birokratije i dogmata.

Mnoge svoje radove posvetio sam analizi naše ekonomske krize — njenim uzrocima i putevima izlaska iz nje (videti moju knjigu »Ekonomski sistem i kriza«, Beograd, Naučna knjiga, 1987.), pri čemu kritikujem i naše teoretičare tzv. dogovorne ekonomije. Neki od njih mi odgovaraju grubim etiketiranjem, koje ne samo što nije primereno nikakvoj ozbiljnoj raspravi već ni kulturnom ophođenju među civilizovanim ljudima.

II

U časopisu »Socijalizam«, br. 2/1987, objavljen je napis Tomislava Bandina »Fetišizam krize«, u kome se na više mesta pominje i moje ime. Taj isti tekst, pod drukčijim naslovom,

Digitized by Google

Bandin je objavio u listu »Komunist«, u brojevima od 11. i 18. aprila 1986. godine (izdanje SK Vojvodine). Na taj napis odgovorio sam mu mojim tekstom »Demagoške fraze i etikete umesto argumenata« (isti list, broj od 25. aprila 1986.). On je na to reagovao napisom »Umesto argumenata — odbrana napadom« (broj od 16. maja 1986.), pri čemu je odgovorio i na napis A. Raiča »Bandinov metod kritike — metod moralnih i političkih diskvalifikacija« (objavljen u istom broju kao i moj navedeni tekst). Na kraju svoga napisa Bandin je izričito istakao da je time definitivno završio svoju raspravu sa dr Raičem i dr Žarkovićem. Ja sam mu odgovorio novim tekstom »Nova Bandinova podmetanja i etikete« (broj od 6. juna 1986.).

Mislio sam da je time ova rasprava zaista završena. Međutim, nakon toga, Bandin svoj prvobitni tekst iz »Komunista« proširuje i potom objavljuje u časopisu »Ekonomika udruženog rada«, Beograd, br. 9—10/1986, pod naslovom »Lažni izazovi krize«.

Na taj Bandinov tekst reagovao sam mojim napisom »Politikantske, diskvalifikatorske etikete umesto naučnih argumenata«, objavljenim u istom časopisu, br. 1/1987. Takođe su reagovali i prof. Raič kao i dr Tomislav Nikolić.

Bio sam više nego iznenađen ovim poslednjim (da li poslednjim?) objavljivanjem u časopisu »Socijalizam«. Uzgred da napomenem da je ovaj tekst nakon objavljivanja u listu »Komunist« Bandin bio ponudio za objavljivanje u časopisu »Savremenost« (Novi Sad), ali to nije prihvaćeno, jer je već bio objavljen u »Komunistu«.

Šta da kažem o ovakvom ponašanju Tomislava Bandina?

Prvo, zaista nema smisla da sada na stranicama časopisa »Socijalizam« ponavljam sve ono što sam s tim u vezi objavio u listu »Komunist« i časopisu »Ekonomika udruženog rada«. Zainteresovanom čitaocu sve je to dostupno.

Drugo, moj razum i moral nisu u mogućnosti da u tome pronađu bilo kakve naučne i etičke elemente. Drugih elemenata svakako ima, ali oni nisu za raspravu u časopisu već na nekom drugom mestu.

Digitized by Google

Miroslav Milojević:

Osnovni značaj male privrede i elementi njene politike

Nakon drugog svetskog rata veoma dugo je trajao period neprekidnog ekonomskog uspona. Uz neprekidni razvoj, jačalo je i verovanje da je prosperitet baziran na činjenici postojanja sve krupnijih i snažnijih korporacija koje pokreću ogromne mase kapitala, primenjuju sve savremenije metode proizvodnje, naučno zasnovane, koriste se sve efikasnijim marketing-pristupima, upošljavaju ogroman broj radnika čije znanje uključuju u efikasne sisteme delovanja, razvijaju sve prefinjenije sisteme komuniciranja unutar svog sistema i sa okruženjem. Ova činjenica ostavila je dubokog traga ne samo u predstavama površnog posmatrača ekonomskih kretanja već i u teorijskim gledištima, u kojima se odlučno insistiralo na gigantskim korporacijama kao reprezentantima savremenih sistema i na identifikovanju uslova bržeg razvoja sa postojanjem džinovskih korporacija. Galbrajtova tvrdnja da je krupna korporacija negacija njoj prethodećih formi preduzeća, te da je ta korporacija preduzeće budućnosti danas drugačije zvuči i kao da gubi svoje tle u svetlosti činjenice da transformaciju privrede Sjedinjenih Država izvode male firme. »Čovek korporacije« je u odstupanju, kako u realnosti tako i u predstavi o tipičnoj ekonomskoj ličnosti. Umesto njega, prostor sve više osvaja preduzetnik za kojeg se već mislilo da je odigrao svoju istorijsku ulogu i da je u savremenim uslovima razvoja nepotreban i anahron.

Digitized by Google

Po svemu onome što se događa u poslednjoj deceniji može se zaključiti da postoji širok pokret za revitalizovanje male privrede. SAD smatraju da su iz poslednje krize izišle posredstvom procesa prestrukturiranja svoje privrede na principima razvoja male privrede, socijalističke zemlje tragaju i eksperimentišu sa svojom verzijom oživljavanja male privrede, dok zemlje u razvoju takođe pokušavaju da nađu svoj model za razvoj male, a time i ukupne privrede. Uzroci ovome mogu se naći na različitim područjima, a uz opšte razloge svaka država nalazi i svoje, specifične.

Svrha ovog priloga je da ukaže na bazični značaj male privrede za ukupnu privredu (I) i na osnovne probleme politike razvoja male privrede (II).

I — BAZIČNA FAKTA ZNAČAJA MALE PRIVREDE ZA UKUPNU PRIVREDU

1. *Mali kapaciteti prate sve etape razvoja privrede*

Mali kapaciteti logički i istorijski prethode krupnima. Kada se tehnički progres primeni u nekoj oblasti i kada se stvori takozvana centralizujuća tehnika, odnosno tehnika čija je eksploatacija ekonomična samo ako se proizvodi u velikom obimu, tada se mali kapaciteti sa tradicionalnom tehnikom i tradicionalnim metodima upravljanja i organizovanja potiskuju, odnosno ustupaju mesto modernijem i savremenijem. Ovo je tipični istorijski način potiskivanja sitne industrije.

A kada u određenoj oblasti zavladaju krupni kapaciteti, otvaraju se mogućnosti da se sitna industrija angažuje kao njihova *dopuna, pratilac* i *podržavajući* činilac. Tada velika organizacija preuzima na sebe rešavanje celokupnog problema proizvodnje i pod jednim krovom objedinjuje sve aktivnosti neophodne za izvršavanje njenog zadatka. Obično se tada uz moderne kapacitete i moderne metode proizvodnje ostavljaju i tradicionalni kapaciteti i metodi proizvodnje, pa smo tako često svedoci koegzistencije najmodernijeg i najzastarelijeg. Pošto se koncentrisanje sredstava društveno stimuliše, ta koncentracija je često vrsta nagomilavanja raznih tehnologija, pa se mehanički pripajaju delovi proizvodnog sistema koji bi samostalno bolje funkcionisali. Na taj način se mali kapaciteti, odnosno mala privreda prikriva pod firmom velike privrede. Sigurno je da nema isti efekt da li neki kapaciteti deluju samostalno, u kom slučaju se moraju boriti sopstvenim sposobnostima i razvijati se autohtono i u funkciji širih potreba, a ne samo potreba organizacije u kojoj su integrisani, i kad deluju u nekom sistemu gde ne moraju da razvijaju borbu za prosperitet.

Kada se društvo razvije u industrijsko, prirodno dolazi do *ekspanzije tercijarnih delatnosti* koje se u mnogim smerovima

Digitized by Google

granaju. Delatnosti u tercijarnom sektoru, koje su veoma heterogene i sa tendencijom neprekidnog grananja, *nisu kapitalno intenzivne*, otuda ni pogodno tle za delovanje tehničkog progresa, pa je razmah produktivnosti rada u njima veoma ograničenih dometa. Te delatnosti zahtevaju *sposobnosti organizovanja i intenzivne ljudske kontakte.* Zbog toga što se rešenja u okviru ovih delatnosti ne mogu unifikovati, odnosno specifičnost rešavanja zadataka u njima mora da bude sačuvana, potrebno je mnogo radne snage. Ekonomija obima ovde ne deluje. Ove aktivnosti imaju jaku ekspanziju u društvima na Zapadu, koja su u materijalnom razvoju najdalje otišla.

Detaljnije analize procesa koji se odigravaju pri najnovijem zaletu ekonomije SAD otkrivaju da je u *ovom području lociran centar dinamiziranja privrede.* Savremeni razvoj vode propulzivne grane elektronike i telekomunikacije, kao i genetski inženjering. I upravo u ovim granama, zahvaljujući njihovim karakteristikama, kao što su utemeljenost na znanju i preduzimljivosti, dolazi do pravog buma pojavom novih firmi koje se vatreno bore za nova tehnička i komercijalna rešenja što vode napretku. Sektor usluga, odnosno tercijarni sektor pokazuje naročitu prodornost, a u njemu mesta nalaze uglavnom male firme.

Ove činjenice, u stvari iskustvo razvijenih zemalja, nedvosmisleno pokazuju da ne postoji nikakva zakonitost po kojoj bi viši stepen razvoja značio i otklanjanje mogućnosti za egzistenciju malih firmi, kao i ukidanje mnogobrojnih prednosti čijim korišćenjem one mogu dati značajne doprinose razvoju društvene ekonomije. Naprotiv, pokazalo se da nove i više faze razvoja društvene ekonomije znače i *otvaranje novih mogućnosti za male firme.* Stvar je ekonomske politike društvene zajednice da prepoznaje celokupni horizont razvojnih šansi malih firmi, kao i ekonomske koristi za društvo u celini koje na osnovu toga proističu, i da im stvara pogodnu klimu za ispoljavanje svega onog što je ekonomski poželjno.

2. *Nove firme — nukleusi snaženja ekonomije*

Nove firme izraz su težnje osnivača da na nov način doprinese zadovoljenju neke postojeće potrebe, ili da izazove nove pružajući odgovarajući proizvod ili uslugu. Ulazeći u posao nova firma je prinuđena da se novim sredstvima bori za osvajanje tržišta. Ona je lišena i imidža i snage, kojima raspolažu velike i već afirmisane firme, a njoj inovacije i borba za veću produktivnost stoje na raspolaganju kao gotovo isključiva sredstva. Ali to su ubojita sredstva, sredstva stvaralačkog pristupa koja donose promene u društvenoj ekonomiji. Te su promene utoliko silovitije ukoliko su talasi navala ovakvih firmi izrazitiji.

Velike firme su podložne birokratizaciji, sporo reaguju na promene s obzirom na zahteve kojima treba da udovolje i ne-

Digitized by Google

dovoljno koriste prednosti već stečenih pozicija radi ostvarivanja svojih ekonomskih ciljeva. Inovacije nisu njihovo svojstvo. Male firme primenjuju svoj ofanzivni pristup upravo invencijama i inovacijama, što znači da nude alternativu delovanju krupnih firmi. Na taj način, one imaju funkciju aktivnog faktora koji može probuditi veliku firmu iz dremeža. Sve je to, razume se, u funkciji efikasnijeg zadovoljenja potreba društva. Imajući ovo u vidu, ne može se odlučna opredeljenost razvijenih kapitalističkih zemalja da razvijaju preduzetništvo jednostrano kvalifikovati samo kao ideološko nastojanje da se time učvrsti brana prema socijalizmu. Iza ovog ideološkog stava stoji opredeljenje da se oslobađaju agilni privredni akteri i da se već postojeći podstiču da sačuvaju aktivni odnos prema svojoj privrednoj misiji. Isto tako, antitrustovske mere što se preduzimaju radi sprečavanja gušenja i otkupa malih preduzeća nemaju samo za cilj da konzerviraju klasični kapitalizam već i da sačuvaju energetski potencijal koji u sebi nose male firme.

Revitalizacija privrede može se, kao što to ubedljivo pokazuje primer SAD, postići širokim otvaranjem vrata za započinjanje novih poslova posredstvom kojih dolazi do infuzije novih ideja i strukturalnog prilagođavanja privrede promenjenim okolnostima. Uočavajući korisne učinke novih poduhvata konstituišu se celi sistemi politike podrške, kao i odgovarajuća konceptualizacija organizacije koja će iz nastajanja novih firmi i preduzetničkog duha izvući što veće razvojne efekte. Široko otvorena vrata za započinjanje posla ne znači nikakvu garantiju opstanka, naprotiv, onaj ko započinje posao ima samo garantiju slobode delovanja, uz snošenje rizika za svoj poduhvat. U sistem se ugrađuju pravo slobodnog pristupa, ali i rizik da se propadne. Ogroman je broj firmi koje propadaju, ali i ogromna količina novoosnovanih. Njihovo propadanje je proces oslobađanja od onih koji ne uspevaju da sagledaju ekonomske i socijalne zahteve kojima treba da udovolje.

Agresivnost preduzimačkog duha ogleda se u neprekidnoj težnji da se nikad ne miri sa postojećim, da se traže načini »stvaralačkog razaranja« (Schumpeter), što, istovremeno, znači obezbeđivanje prostora za individualne firme. Taj duh se danas nastoji useliti u velike korporacije, kako bi se iz toga mogla izvući određena ekonomska korist. Naravno, u tome se donekle i uspeva.[1] Shvatajući da je za uključivanje preduzetnika u kor-

[1] Male firme imaju mnoge funkcije. Uz nespornu činjenicu da su veliki inovatori u tehnološkom i tržišnom domenu, njima se pripisuje izvanredna uloga u podsticanju krupnih korporacija na konkurenciju. U tom smislu se kao markantan primer ističe slučaj *International Business Machines*. Ova gigantska korporacija u oblasti elektronike ima dugu tradiciju u proizvodnji kompjutera. Njena orijentacija je bila proizvodnja mašina za poslovne svrhe. Negde 1980. primećeno je da postoje ogromne tržišne mogućnosti za plasman kućnih kompjutera, koje su razvile male firme (ovde je pionirsku ulogu odigrla mala firma *Apple Computet Inc.)*, i IBM je reagovao tako što

Digitized by Google

poraciju potrebno specijalno prilagođavanje korporacijske organizacije, razrađuju se posebni programi za »intrapreneurship«, što je skraćenica za »interacorporate enterpreneurship«.[2]

3. *Male firme kao stvaraoci novih radnih mesta*

Jedno od centralnih mesta u politici ekonomskog razvoja svake zemlje zauzima zapošljavanje. Pitanje — koji deo privrede stvara nova radna mesta, kako za apsorbovanje prirodnog priraštaja radno sposobnog stanovništva tako i za upošljavanje onih koji gube radna mesta — veoma je važno sa stanovišta rešavanja problema zaposlenosti.

Odgovor na ovo pitanje ima, svakako, više dimenzija. Prirodno je da sa razvojem društvene ekonomije dolazi do premeštanja težišta ekonomske aktivnosti, te da se u skladu sa tim mogu identifikovati delovi privrede koji apsorbuju glavnu masu radne snage otvaranjem novih radnih mesta. Međutim, problem se može posmatrati i sa drugačijeg stanovišta, kao što to čini Birč[3] u svojoj studiji, gde sve osnove zapošljavanja kategoriše ovako: formiranje novih oblika, ekspanzija, kontrakcija, likvidiranje firmi, ulazak postojeće firme u određeno područje i izlazak iz određenog područja. Ovako kategorišući firme u različitim aspektima njihovog delovanja i razvoja, Birč postavlja pitanje o vrsti firmi koje stvaraju nova radna mesta. Istraživanja koja je sproveo tokom dva perioda, 1969—72. i 1972—74. navela su ga da izvuče sledeće glavne zaključke: prvo, dve trećine novih radnih mesta u SAD daje mali biznis (firme do 20 radnika); drugo, male, nezavisne firme dale su 52% od ukupnog broja novih radnih mesta; treće, srednja i velika preduzeća stvorila su relativno malo novih radnih mesta. Kod malih firmi veoma značajnu ulogu imaju mlade firme, čiji udeo u formiranju novih radnih mesta dostiže, prema Birčovom nalazu, 80%.

---

je odlučio da osnuje posebnu kompaniju i dâ joj odrešene ruke, uključujući i opciju da može sama nabavljati potrebne komponente, što je bilo odstupanje od uobičajenog postupka. Nova kompanija je bila locirana u Floridi, više od 2.000 km udaljena od centrale u Njujorku. Za godinu dana floridska firma je proizvela IBM PC, lični kompjuter, koji je postao široko poznat, što je postalo novi izvor rasta. Ohrabren ovim uspehom, IBM je osnovao veliki broj grupa, po istom principu, sa ciljem da razvija mnoge stvari, počev od informatike do robotike.

[2] Vidi Sh. Nelton: *Innovating with the »Intrapreneur«, Nation's Busines*, februar 1984.

[3] Vidi D. Birch: *Generating New Jobs: Are Government Incentives Effective?*, objavljeno u: *Expanding the New Opportunity to Produce: Revitalizing the American Economy Through New Enterprise Development, The Corporation for Enterprise Development*, Vašington, 1981.

Digitized by Google

Razvoj ekonomije društva podrazumeva zastarevanje pojedinih njenih segmenata, što uzrokuje odgovarajuće stagnacije koje se prevazilaze ekspanzijom drugih segmenata. Ono što se gubi na jednom kraju mora se kompenzirati na drugom. Nove firme nastaju u ekspanzivnim delovima privrede; njihov razvoj znači i usmeravanje odgovarajućeg kapitala, radne snage i tehnologije u tom pravcu. Zadatak je ekonomske politike da prepoznaje trendove ovakvih promena i da svojim merama olakša prestrojavanja faktora proizvodnje u skladu s tim.

4. *Male firme — faktor fleksibilnosti ekonomije*

Male firme, svojim relativnim udelom u odnosu na: *ukupni broj preduzeća*, bitno određuju fleksibilnost celokupne ekonomije. Tu fleksibilnost one obezbeđuju time što se lako preorijentišu s jednog područja aktivnosti na drugo. U vreme najvećih kriza vrlo je visok procenat malih firmi koje se gase, ali se, istovremeno, javlja i veliki broj pokušaja da se uđe u nov posao.

Male firme su u svojoj aktivnosti mobilne, pa ukoliko je u ukupnom broju preduzeća u društvu veće učešće malih, utoliko je ta mobilnost, odnosno mogućnost strukturnog prilagođavanja promenama, veća. Seljenje kapitala iz jedne oblasti u drugu je lakše sprovesti.

Veći broj malih firmi znači veći broj pretendenata na posao, što razvija konkurenciju i nagoni na inoviranje i povećanje produktivnosti. Za velike firme, koje okupljaju male u kooperantskom odnosu, to znači veću mogućnost izbora. U takvim slučajevima velike firme su faktički organizatori povezivanja delovanja velikog broja malih firmi. Velika firma je finalizator koji je u isto vreme i usmerivač specijalizovanja i racionalizacije svojih kooperanata (malih firmi). Oko velikih firmi male se okupljaju kao sateliti lii kao servisne jedinice. Ni u jednom od ova dva slučaja one nisu centar, ali funkcija usmeravanja celog sastava kooperanata i servisera bitno zavisi od toga koliko se firmi pojavljuje u ulozi kooperanata i servisera, kao i od toga kakve su sposobnosti tih firmi.

Za društvenu ekonomiju veoma je bitno koliko ima mladih firmi. Nove firme uglavnom slede jedan od dva osnovna smera razvoja — ili se razvijaju u veliku firmu ili ostaju da deluju sa ograničenim obimom, što znači ostaju trajno male. Mala i mlada firma ima drugačije osobine i ponašanje u odnosu na male i stabilizovane firme. Ove prve su značajnije u razvojnoj politici, ispoljavaju veću agresivnost u pogledu inoviranja i podizanja produktivnosti od malih i stabilizovanih koje se uglavnom prepuštaju rutini. Upravo zbog ovoga se u razvijenim zemljama veoma velika pažnja poklanja podmlađivanju preduzeća, što znači da se pristupa infuziji uvek sveže krvi u ekonomski organizam, čime se obezbeđuje neprekidna inovacija celokupnog ekonomskog organizma.

Digitized by Google

II — OSNOVNI PROBLEMI POLITIKE RAZVOJA MALE PRIVREDE

1. *Problem definicije male privrede*

Malu privredu ne karakteriše poseban sektor u kojem se njene aktivnosti ostvaruju. Nasuprot tome, ona predstavlja skup *aktivnosti koje se realizuju u svim sektorima privrede*, dakle nerazmrsivo je upletena u celinu privredne aktivnosti datog društva. Ne postoji mogućnost izdvajanja male privrede s obzirom na izrađene predmete, u doslovnom smislu reči. Mnogi predmeti što je izrađuju podjednako su zastupljeni kod malih organizacija udruženog rada kao i kod velikih, isti proizvod se, drugim rečima, može proizvoditi i u malim pogonima i u velikim fabrikama.

Ono što odlikuje male kapacitete (malu privredu) odnosi se, pre svega, na postupke proizvodnje, primenjenu radnu tehnologiju, kao i na organizacijske metode proizvodnje koji se nužno javljaju kao odraz razlika u tehnološkim i organizacionim metodima izvođenja proizvodnih procesa. Razvoj proizvodnje, njen progres ne ogleda se toliko u samim karakteristikama proizvoda koliko u metodima proizvodnje i tehnikama koje tu proizvodnju predodređuju. Malo preduzeće i intuitivno izaziva asocijaciju na manje razvijene postupke proizvodnje, na niži stepen tehničke podele rada, na učešće majstora u stvaranju proizvoda, na niži stepen specijalizacije kako tehnike koja se koristi tako i kadrova koji izvode proizvodne procese. U skladu s tim, takođe se intuitivno podrazumeva da je to proizvodnja u kojoj se naglasak stavlja na osobine proizvoda, na njegove umetničke elemente, na prilagođavanje proizvoda potrebama poručioca, uz viši stepen fleksibilnosti u oblikovanju pojedinih detalja proizvoda, kako bi se izišlo u susret željama kupca. Rečju, imaju se u vidu privređivačke aktivnosti koje nisu daleko odmakle u svom tehnološkom razvoju, gde nije izgubljena prisnost odnosa između proizvođača i kupca. — Sudeći po svemu, reč je o *zanatskoj proizvodnji* koja produkuje predmete lične potrošnje, uključujući i trajna potrošna dobra.

Međutim, ovakva proizvodnja ne mora svojim proizvodom biti usmerena na produkovanje roba lične potrošnje. Ima mnogo komponenti koje su neophodne krupnoj proizvodnji a koje se proizvode u postupcima što ne zahtevaju veliku seriju, odnosno masovnu proizvodnju da bi bili na ekonomičan način proizvedeni. Ovde je reč o proizvodnim kapacitetima koji služe kao dopuna velikim kapacitetima, kao sastavnim delovima »velike privrede«. Nekad su ti mali kapaciteti organizaciono potpuno uklopljeni u veliki sistem, nekad nisu, iako su svojim rezultatima integrisani u takav sistem.

Kao što je malu privredu teško definisati primenom kriterijuma *proizvoda* ili *sektora* u kojem deluje, tako je isto pro-

Digitized by Google

blematično izdvajati je prema kriterijumu *tržišnih odnosa* i *tehnologije*. Jasno je da proizvodnja malog obima podrazumeva i relativno mali tržišni udeo takve proizvodnje. Međutim, malo procentualno učešće u zadovoljavanju određenih potreba ne znači i mali doprinos tom zadovoljavanju. Naročito ako se zna da takvi proizvodi nisu po svojim upotrebnim kvalitetima identični drugim proizvodima iste namene. Ukoliko bi to bio slučaj, onda bi proizvodnja u malim kapacitetima značila samo uključivanje malog proizvođača radi popunjavanja onog prostora, pokrivanje onih zahteva koje postojeća proizvodnja visokog obima nije u stanju da zadovolji. To je ređi slučaj, a pravilo je da je mali proizvođač specijalizovan, što znači da svojim kvalitetima upotrebnih vrednosti koje stvara uspostavlja određeni prisni kontakt sa zahtevima kupca, odnosno potrošača svojeg proizvoda.

Ni po osnovu *tehnologije* se ne može posebno identifikovati domen male privrede. Jedino je sigurno da takozvana centralizujuća tehnologija, što znači tehnologija masovne proizvodnje, za anonimnog potrošača nije domen male privrede. Nasuprot ovoj tehnologiji, razvija se takozvana decentralizujuća tehnologija. Ona predstavlja poseban trend u okviru tehnološkog razvoja i njena je specifičnost sposobnost prilagođavanja potrebama proizvodnje ograničenog obima. Ta sposobnost prilagođavanja se odnosi u prvom redu na mogućnost realizovanja rentabilne proizvodnje, uz njen niži obim a u širem kontekstu usmerena je na zadovoljavanje raznovrsnih ekonomskih i socijalnih potreba društva.[4] Razvoj ovakve tehnologije dobija u savremenom svetu odliku strategijskog opredeljenja koje služi ne samo razvoju ekonomije malog obima nego i razvoju ukupne društvene eko-

[4] Na Zapadu postoji već formiran pokret istraživanja i primene alternativnih tehnologija. Dosadašnji razvojni tok tehnologije pokazao je smer: zamena radno intenzivne kapitalno intenzivnom, a to dalje znači jevtine veoma skupom tehnologijom koja omogućuje ekonomičnu proizvodnju sa niskim obimom, tehnologijom koja imperativno uslovljava proizvodnju velikog obima kao jedino ekonomski racionalnu. Uza sve to, tehnologija koja dominira postala je neprijatelj čovekove prirodne sredine, što nije bio slučaj sa ranijim tehnologijama. Ciljevi traganja za alternativnim tehnologijama jesu: nalaženje jevtine tehnologije koja je svojom cenom dostupna ogromnom broju zainteresovanih, upotreba tehnologija koje omogućuju proizvodnju malog obima i uz prihvatljive troškove te proizvodnje, uvođenje tehnologije koja omogućuje samostalnost jedinke ili grupe uz pogodnost da se može aktivirati ljudska kreativnost. Faktički, ovi ciljevi su obeležja proizvodnje koja je u savremenim uslovima potisnuta i anulirana. U tom smislu, to su zahtevi revalorizacije ljudskog dostojanstva u proizvodnji i demokratizaciji, stručno obezbeđivanje pristupa proizvodnji ogromnog broja ljudi. Tek na ovaj način moguć je, prema protagonistima pokreta, koristiti inicijativu ogromnog broja ljudi. U isto vreme, svi ovi zahtevi, u meri u kojoj se ostvare, znače povratak relevantnosti proizvodnje malog obima. (Vidi F. Schumaber, Small is beauiful, Harper and Raw, New York, 1973; G. McRobie, Small is possible, Harper and Raw, New York, 1981; UNIDO, *Monograths on Appropriate Industrial Technology*, Vols 1—6, UN, New York, 1979; OECD, *Appropriate Technology: Problems and Promises*, Paris, 1976.)

Digitized by Google

nomije. Osim toga, sa potpunim razvojem industrijalizacije društva i njegovim prelaskom u postindustrijsku fazu razvoja — što se po gruboj oceni poklapa sa prelaskom sa mehaničke tehnologije (koja je bila uglavnom centralizirajuća) na tehnologiju u čijoj osnovi su elektronika i kibernetika — dolazi do snažnog naglašavanja autonomnosti pojedinih delova celokupnog kolektiva, kao i do mogućnosti njihovog osamostaljivanja.

2. *Ciljevi politike razvoja male privrede određuju operativnu definiciju*

Mala privreda je termin koji u različitim nacionalnim, kao i različitim regionalnim sredinama, ima različite sadržaje. U tom smislu, sasvim je nestvaralački onaj pristup koji bi se, za potrebe izgradnje sopstvene politike razvoja male privrede, oslonio na preuzimanje definicije koja je stvorena u drugoj sredini. Ono što je mala privreda ili što su mala preduzeća u jednoj sredini — u drugoj može imati drugu oznaku. Neko malo preduzeće u visokorazvijenijoj industrijskoj ili postindustrijskoj državi može biti krupno preduzeće za državu koja je tek na putu industrijalizacije.

Literatura ukazuje na veliko *šarenilo kriterijuma* po kojima se određuju delatnosti male privrede. Praksa pojedinih zemalja takođe ukazuje na veliku raznolikost zvanično usvojenih kriterijuma za određivanje organizacije male privrede. U nekim slučajevima ti kriterijumi skreću pažnju na čisto kvantitativna obeležja, dok u drugima prevagu imaju kvalitativni pokazatelji. Pri tome se nameće kao pravilo da je loša orijentacija osloniti se isključivo na kvantitativne oznake, ali i to da se ne smeju prihvatiti kao isključivi ni kvalitativni pokazatelji. Definicija male privrede deo je definicije opšte ekonomske politike i posebno politike i strategije upravljanja malom privredom.

Problem definicije male privrede nije nikako akademski, kako bi na prvi pogled moglo izgledati: to je živi, praktični problem od bitnog interesa za aktere. Dok se velika preduzeća dobro snalaze sa svojim dosta razvijenim aparatom delovanja u rešavanju svojih ekonomskih i organizacionih zadataka, dotle mala preduzeća nemaju toliko mogućnosti da izdvoje sredstva i plaćaju posebno ljude za ove svrhe te moraju zavisiti od toga koliko zaštite uživaju u pogledu rešavanja svojih vitalnih problema. Iza definicije male privrede sledi svrstavanje određenih privrednih subjekata u određenu organizaciju i pravo na određenu pomoć. Definiciju ovde čini i isticanje obeležja koja neki privredni subjekt treba da poseduje da bi mu se priznalo pravo »malog privrednika«. Uža definicija znači poricanje prava većem broju malih preduzeća da dobiju status »malog privrednika«. A kako to obično znači i ukidanje prava na određene po-

Digitized by Google

vlastice, razumljivo je da nastaju pritisci na instituciju koja postavlja takve definicije da redefiniše pojam male privrede.[5]

Različite etape privrednog razvoja znače i različite konfiguracije privrednih jedinica, kao i različita mesta i uloge što se pojedinim jedinicama (s obzirom na njihove funkcije, opšte kvalitativne i kvantitativne karakteristike privrede, kao i s obzirom na ekonomsku politiku kojom se regulišu odnosi između tih jedinica) dodeljuju u privrednom sistemu. To ukazuje na činjenicu da se jednom definisani sadržaji male privrede moraju *redefinisati*, iz prostog razloga što transformacija objekta, po njegovim bitnim kvalitetima, mora naći odraza u adekvatnom shvatanju male privrede, time i u određivanju društvenog odnosa prema njoj. A sve to u funkciji preduzimanja društvenih ekonomskih mera za kanalisanje razvoja male privrede na način koji će dati maksimalne ekonomske efekte.

3. *Za uspeh u razvoju male privrede neophodna je posebna politika*

Mala privreda u celom svetu ima određene *komparativne prednosti* u odnosu na krupnu privredu. Međutim, prednosti velike privrede ogledaju se u obimu poslovanja i korišćenju ekonomije tog obima, zatim u snazi uticaja na formiranje cena proizvoda, u delovanju na ponašanje poslovnih partnera, na banke koje uvek prednost daju sigurnom plasmanu, pa čak i u uticaju na mere ekonomske politike društvene zajednice. Sve te prednosti ih favorizuju. Ponekad smo nedovoljno svesni svih pogodnosti koje uživa krupno preduzeće. Pa čak i ideologija ide naruku toj privredi. Nasuprot tome, male radne organizacije pate od mnogih slabosti koje su skopčane sa malim obimom poslovanja. One ostaju neprimećene i za rešenje svojih problema moraju same da se bore. Sve u svemu izgleda da je velika

[5] Primer SAD je u ovom smislu veoma ilustrativan. Veliki broj malih preduzeća podvrgnut je oštroj konkurenciji velikih i moćnih preduzeća; zbog toga su vlasnici malih preduzeća bili prinuđeni, radi obezbeđenja sopstvenog opstanka, da potraže način da se zaštite od nepoštednosti konkurencije velikih. Duga je istorija njihove borbe za izvojevanje posebne institucije koja bi nastojala da obezbedi »poštene« uslove njihovog delovanja. Ta borba se vodila sa promenljivim uspehom i značila je stvaranje različitih administrativnih tela koja su imala čas slabiji čas jači uticaj, sve dok nije formirana *Small Business Administration* (1953), asocijacija u čijoj je kompletnoj nadležnosti rešavanje problema male privrede. Veoma akutan problem u svim razvojnim fazama borbe »male privrede« za osnivanje sopstvene asocijacije bio je problem definicija, a on je bio zaoštravan zbog toga što su definicije bile jednostrane, odnosno što su obuhvatale samo pojedine aspekte. Tek kada je problem kompleksnije razmotren i kada su definicije uključivale više kriterijuma, postignuta je saglasnost. (Videti o ovome: D. S. May. *The Small Businessman in American History*, u knjizi I. Pfeffer, *The Financing of Small Business*, The Macmilan Company, New York, 1967.)

Digitized by Google

privreda — privreda snage i prosperiteta, a ipak mala preduzeća daju značajan doprinos razvoju društvene ekonomije, dok se u isto vreme vrlo često nalaze u diskriminisanom položaju, pa je zbog toga neophodno da im se pruži određena zaštita.

Ako je notorna činjenica da mali privrednici mogu dati značajne ekonomske doprinose društvu u rešavanju mnogih problema razvoja, onda se moraju preduzeti *organizovane društvene akcije radi njihove zaštite.* Pri tome ta zaštita nikako ne sme biti automatska i bezrezervna, već postavljena tako da obezbedi uslove za normalno poslovanje. To, kao minimum, znači odbacivanje mnogih diskriminacionih mera prema njima koje se provlače kroz zakonsku regulativu. Osim toga, potrebno je formirati *specijalizovanu organizaciju* koja će se sistematski baviti pitanjima podržavanja male privrede različitim merama, počev od obezbeđenja adekvatnog sistemskog položaja, preko različitih olakšica kojima će se stimulisati njihov razvoj, pa do pružanja konkretnih saveta i usluga.

4. *Profesionalna organizacija — uslov je uspešnog sprovođenja politike razvoja male privrede*

Nigde u svetu nije se uspelo u razvoju male privrede jedino zahvaljujući činjenici što postoji tolerancija, sloboda ekonomskog delovanja. Male firme imaju svoj teren objektivnog davanja doprinosa društvenoj ekonomiji, ali one pate i od mnogih slabosti a uz to su izložene i različitim pritiscima. Njima treba pomoći počev od osnivanja pa dalje. One ulaze u velike rizike, mortalitet je kod njih najviši. Mora se imati mnogo lične hrabrosti da se započne posao, ali i mnogo raznovrsnih i izbalansiranih znanja da bi se opstalo i eventualno proširivao obim aktivnosti.

Politička podrška još ništa ne znači. Nepostojanje zabrane da se neka aktivnost preduzme — ne znači da će se ona zaista i ostvariti. Na putu malog privrednika nalazi se mnogo trnja, jama, neizvesnosti, što mu sve može odneti i ono što je imao u rukama pre nego što je startovao. Onaj ko ume da se posveti nekom poslu s kojim ima izgleda da uspe i ko je motivisan da ga realizuje zaslužuje odgovarajuću naklonost.

Najzdraviji pristup problemu razvoja male privrede podrazumeva najpre izgrađenu politiku njenog razvoja, a zatim čvrsto integrisan skup mera te politike. Sami programi delovanja i angažovano koordiniranje aktivnosti cele populacije male privrede mogu se realizovati specijalizovanom profesionalnom organizacijom, čiji su zadaci, uglavnom, sledeći:

— da bude *operativna forma sprovođenja politike* razvoja male privrede, (a) time što obavlja stručne poslove koji su od interesa za malog privrednika i (b) što utvrđuje da pojedini kandidati ispunjavaju sve uslove za obavljanje neke aktivnosti u maloj privredi, čime zaslužuju podršku društva;

Digitized by Google

— da *prikuplja sve potrebne informacije* za ovu oblast, a te informacije treba da obuhvataju kako stranu tražnju za proizvodima i uslugama tako i stranu proizvodnju, odnosno ponudu;

— da se bavi pitanjima *koordinacije rada* velikih organizacija i malih privrednika, odnosno da posreduje pri njihovom međusobnom ugovaranju poslova;

— da neposredno pomaže ili da posreduje u *izradi odgovarajućih konkretnih programa* za pojedince ili društvene organizacije;

— da *savetuje i obezbeđuje savetodavnu funkciju* i to o svim bitnim problemima delovanja malog privrednika, počev od ideja pa do razvoja, reorganizacija i preorijentacija.

Ovakav sadržaj rada, odnosno ovakve funkcije, da bi bile uspešno izvršavane, zahtevaju angažovanje *stručnjaka* koji deluju *neprekidno, a nikako kampanjski.* Ovakva organizacija mora u svojoj aktivnosti imati *specificirane kompetencije,* kao i postupke kojima ostvaruje svoje delovanje.

5. *Za finansiranje razvoja male privrede neophodni su posebni mehanizmi*

Najkritičniji moment u pružanju podrške malom privredniku predstavlja pomoć u kapitalu. U dobro organizovanim društvima postoje razrađeni mehanizmi finansijske podrške pretendentima za novi posao. Uz svu stručnu pomoć na ispitivanju valjanosti projekta, postoje specijalizovane institucije za finansiranje poslovnih poduhvata. Poznata je činjenica da realizacija novih projekata, na čemu se zasniva egzistencija nove firme, podrazumeva postojanje mnogih opasnosti, odnosno rizikâ da se promaši. Ni genijalni pojedinac ne može ništa sâm učiniti ukoliko ne dobije odgovarajuću podršku, u čemu je najbitnija finansijska podrška. Državne zajednice koje imaju razvijenu malu privredu i koje izvlače korist iz talasa osnivanja novih firmi na bazi novih projekata, talasa što se neprekidno obnavlja, jesu zajednice koje imaju čvrstu organizaciju obezbeđenja finansijske pomoći tim firmama. Razvijenije društvo ima i, u skladu sa tim razvojem, izrazito izdiferencirane mehanizme, instrumente i institucije usmerene na kreiranju i plasiranju kapitala neophodnog za napajanje novih projekata. Suprotna je situacija u manje razvijenim društvima, gde je opštem siromaštvu u ekonomskom razvoju adekvatno siromaštvo izdiferenciranih politika i metoda kreiranja i plasiranja potrebnog kapitala.

Opšta *fleksibilnost organizacije ekonomske aktivnosti* društvene zajednice, koja je koliko izraz razvijenosti toliko i uslov daljeg ekonomskog napretka, nalazi svoj odraz i u finansijskoj sferi. Viši stepen razvijenosti ekonomije podrazumeva i lakši pristup finansijskim sredstvima, pri čemu kao konstanta u ponašanju pri upotrebi tih sredstava ostaje težnja da se u prvom

Digitized by Google

redu maksimiraju ekonomski prinosi. Razume se da se princip fleksibilnosti u ovom smislu može jednostavno proklamovati, ali je isto toliko jasno da to samo po sebi ne pomaže, odnosno da je odlučujući činilac to koliko je društvena ekonomija jaka. Međutim, odgovarajućim institucionalnim rešenjima se može, iako u ograničenoj meri, postići stimulisanje formiranja potrebnog kapitala za ove svrhe i njihova fleksibilnija upotreba.

Riziko-kapital, njegovo formiranje i celokupna strategija njegovog regulisanja predstavlja veoma bitnu komponentu u koncepciji razvijanja male privrede. Postoji veoma tesna veza između uspešnog obezbeđenja riziko-kapitala i propulzivne snage male privrede. Tamo gde postoje pogodna rešenja ubiraju se i odgovarajući plodovi tih pogodnosti. Sagledavajući efikasnost ovih rešenja u SAD i njihov snažan uticaj na razvoj male privrede, mnoge zemlje ulažu velike napore da usvoje i svojim potrebama prilagode rešenja formiranja i korišćenja riziko-kapitala.

Sasvim je jasno da u okviru standardne procedure delovanja bankarskih institucija mala privreda nije u stanju da se pojavi kao partner, jer ne može da udovolji utvrđenim kriterijumima. Usled toga se formiraju posebni mehanizmi takozvanog riziko-kapitala koji već daju, u nekim sredinama, izuzetno krupne rezultate.

Digitized by Google

Vesna Miladinović:

Društvena svojina — pojam i osnovni problemi

Društvena svojina kao pojam ne može se niti objasniti niti razumeti bez prethodnog definisanja samog pojma svojine, koji je odlučujuće pitanje svakog društva. Jer, činjenica je da se društveno-ekonomsko značenje posedovanja sredstava za proizvodnju i način njihovog korišćenja ne mogu razumeti, ako se prethodno ne razjasni pitanje svojine.

Veoma je popularno shvatanje da svojina označava odnos čoveka prema stvari. Ali, ovakvo shvatanje daje mogućnost različitog tumačenja tog odnosa, pa ga jedni posmatraju kao prirodno pravo čoveka koje postoji nezavisno od karaktera društvenog sistema. Drugi ga vide kao društveno uslovljeno i pravno zaštićeno stanje čiju sadržinu čini vlast sopstvenika na raspoloživim stvarima.

Međutim, u marksističkoj literaturi preovlađuje shvatanje da je svojina odnos između ljudi povodom stvari, a ne jednostrani odnos između čoveka i stvari. Iz ovoga se može izvući zaključak da svojina predstavlja društveni odnos, kao odnos među ljudima povodom prisvajanja prirode, tj. posedovanje njenih opredmećenih delova. U stvarnosti, posmatranjem prakse, stičemo utisak da je to, ipak, odnos između čoveka i stvari, jer se svojina ispoljava u posedovanju nekih stvari, u njihovom korišćenju i sl. Ali, posedovanje, korišćenje, raspolaganje u prometu itd. nekih stvari

Digitized by Google

moguće je isključivo na osnovu nekih ovlašćenja koja nisu proizvoljno stvorena niti od prirode data, već su rezultat određenih društvenih odnosa. S druge strane, realizacijom tih ovlašćenja uspostavljaju se i razvijaju odnosi između ljudi — a to su društveni odnosi. Predmet svojine su retka dobra jer svojina postoji samo kada se na stečenim predmetima ima monopol koji je društveno sankcionisan i pravno zaštićen, pri čemu je i taj monopol društveni odnos jer isključuje druge ljude iz korišćenja i upotrebe predmeta svojine.

Iz svega do sada rečenog proizilazi da svojina nije ništa drugo nego pravni naziv za društvene odnose.

Klasici marksizma se nisu posebno bavili pitanjem svojine, ali su u kontekstu razmatranja problema zamene kapitalističkih društvenih odnosa socijalističkim društvenim odnosima ukazali na istorijsku nužnost promena i u organizaciji i u institucijama svojinskih odnosa. Marks je pokazao nužnost zamene individualne kapitalističke svojine kolektivnom, kao i nužnost ukidanja privatne svojine, jer je kapitalizam u svom krilu postepeno stvarao sve nužne i neophodne preduslove za postepeno ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Istorija je potvrdila tačnost svih ovih zaključaka, kao i neminovnost nastanka društvene svojine. Međutim, način definisanja društvene svojine je polarizovan i to u tom smislu što pojedini teoretičari smatraju da postoje dve faze u razvoju društvenog raspolaganja sredstvima za proizvodnju: u nižoj i u višoj fazi komunističkog društva. Istovremeno, oni ne daju dovoljno jasno razgraničenje ovih faza, kao ni kriterijum tog razgraničenja.

Pojedini autori smatraju da je društvena svojina samo poseban oblik (istorijski) svojinskih odnosa koji u daljem razvoju proizvodnih snaga u socijalizmu može menjati svoje organizacione oblike, ali svojina kao način raspolaganja sredstvima za proizvodnju ostaje. Po njima odumiranje društvene svojine nije njena istorijska perspektiva, a time se isključuje i mogućnost postojanja nesvojine. Ovo shvatanje ima više varijanti. U sovjetskoj literaturi dominira mišljenje da je državno-socijalistička svojina jedini i najviši oblik podruštvljenosti sredstava za proizvodnju. Ali, ovde sada nastaju razlike u tumačenjima. Jer, za prvu grupu teoretičara ovo je početni oblik društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, a za druge je to poslednji oblik svojinskog raspolaganja sredstvima za proizvodnju. U ovom poslednjem slučaju nema više državno-svojinskog raspolaganja na sredstvima za proizvodnju, već transformisanje svojine u samoupravno raspolaganje sredstvima za proizvodnju.

Sve ove rasprave i mišljenja ukazuju da ovaj potpuno novi način raspolaganja sredstvima za proizvodnju još nije teorijski jasno i u svim elementima dovoljno precizno definisan ni objašnjavan. Već je rečeno da je svojina samo oznaka za one slučajeve kada su materijalna dobra monopolisana. Suština stvari se ne menja time što se u praksi javljaju modaliteti svojine, jer detaljnom

Digitized by Google

analizom može se pokazati u kapitalizmu dezintegracija svojine, a u socijalizmu njene postepene transformacije u jednostavno posedovanje materijalnih dobara bez monopola i bez vlasti na njima. Kako razvoj socijalističkih društvenih odnosa pretpostavlja prevazilaženje svih vrsta monopola, to pokazuje da nema osnova da će svojina na sredstvima za proizvodnju ostati kao trajan odnos i u socijalizmu.

Kod nas se u Ustavu iz 1953. godine prvi put govori o društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju i kaže se da društvena svojina zajedno sa samoupravljanjem čini »osnovu društvenog i političkog uređenja zemlje« (član 4. Ustava). Ili, kako piše Boris Kidrič, da se državna svojina pretvara u opštenarodnu imovinu pod upravom neposrednih proizvođača. Proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju tekao je postepeno jer je nastajanje državne svojine jednokratni čin kada se radi o aktu revolucije i sredstva za proizvodnju automatski postaju državna, dok je nastajanje društvene svojine prvo vezano za nastajanje teorijskog koncepta, koji se kasnije pretvara u okosnicu razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa i skopčano je sa nizom teškoća, te je potreban duži vremenski period za njihovu realizaciju.

Tako je i naše opredeljenje za prevazilaženje svakog svojinskog raspolaganja sredstvima za proizvodnju izričito utvrđeno Ustavom iz 1963. godine, gde se govori »da niko nema pravo svojine na društvenim sredstvima za proizvodnju ni društvenopolitičke zajednice, ni radna organizacija, ni pojedini radni čovek — ne može ni po kom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i radom ni samovoljno određivati uslove raspodele; da sredstvima za proizvodnju upravljaju neposredno radni ljudi koji rade tim sredstvima u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice i da su odgovorni jedni drugima i društvenoj zajednici; rad čoveka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov upravljanja društvenim sredstvima.«
(III deo ustavnih načela)

I novi Ustav iz 1974. godine posebno ističe da niko ne može steći pravo svojine nad društvenim sredstvima za proizvodnju i da niko ne sme na bilo koji način onemogućavati ni ograničavati radnika da ravnopravno sa drugim radnicima odlučuje o svom radu i uslovima i rezultatima rada. I najzad, povodom donošenja Zakona o udruženom radu, Edvard Kardelj ističe da »ukidajući mogućnost za bilo koji oblik svojinskog monopola na sredstvima za proizvodnju, odnosno, sužavajući na minimum mogućnosti nastajanja takvih monopola, odlučujuću ekonomsku i političku vlast na društvenim kapitalom Zakon prenosi na radnike u OOUR-ima.« (Treća sednica CK SKJ, 17. IV 1976, Dokumenti, str. 44). Sve ovo znači da su osnova našeg sistema društveni odnosi povodom rada i rezultata rada, a ne bilo kakvi svojinski odnosi. Ovo bi trebalo da bude početak ukidanja svakog oblika svojinskog sistema, jer društvena svojina isključuje bilo kakav pravno-svojinski subjekti-

Digitized by Google

vitet vlasništva na sredstvima za proizvodnju i prestaje da bude osnova eksploatacije tuđeg rada i potčinjavanja čoveka, pošto društvena svojina nema titulara svojinskih prava.

Sadržina i organizacione institucionalne forme društvene svojine u našim uslovima zavise od tri vrste činilaca: prvo, od društvene svesti koja unosi u razvitak društvene svojine one principe i zahteve koji su izraz objektivnih tendencija u razvitku modernog društva; drugo, od samog razvitka produkcionih odnosa na principima samoupravljanja; treće, od razvitka sistema privređivanja, kojim se reprodukuje društvena svojina i samoupravljanje, tj. od razvitka metoda i organizacionih formi i mehanizama robnog, tržišno-planskog sistema, koji služi i jednoj i drugoj svrsi.

Može se uočiti jedna dijalektička međuzavisnost: društvena svojina je osnova koja određuje i na koju se nadograđuju samoupravni odnosi; sa druge strane, samoupravljanje i tržišnoplanski metodi privređivanja u velikoj meri određuju tip prisvajanja i drugih ekonomskih funkcija koje određuju karakter i specifičnosti društvene svojine.

Ustavno zajamčenim pravima i obavezama koja su data radnom čoveku i društvenim institucijama integrisani su sa ekonomskim sadržajem njihovih funkcija i veći broj odnosa i aktivnosti koje istorijski i pojmovno pripadaju raznim epohama socijalnog razvoja društva i istorijski različitim akterima i subjektima. To je suštinski novo i specifičnost bića društvene svojine u samoupravnim odnosima.

Tako je proizvođačka funkcija ostala vezana za rad i radne klase društva, što je i ranije bio slučaj. Ali, upravljačko-preduzetnička funkcija koja je u kapitalizmu bila vezana za one subjekte koji su bili nosioci monopola na proizvodnim sredstvima, a u uslovima državnog socijalizma za državni aparat — sada je pripojena radu, radnim klasama društva kao nosiocima upravljanja. To je početak realizacije ideje naučnog socijalizma o spajanju rada i sredstava. Takođe se i funkcija prisvajanja pripaja radničkoj klasi, a to znači da je otvoren proces njihovog učestvovanja u raspodeli viška rada, povezujući razvoj snage ljudskog rada sa njihovim učešćem u rezultatima tog razvoja i ekspanzije i podižući njihovu moć stvaralaštva i preduzimljivosti. Iz ovoga proističe funkcija razvoja društvene svojine i odgovornost za tu funkciju, a to je akumulacija, obaveza proširene reprodukcije i čuvanja osnove društvene svojine. Prema tome, sve ekonomske funkcije koje obezbeđuju celokupnost ekonomske reprodukcije sredstava stavljene su u jedinstvenu funkciju rada.

Društvena svojina povezana je sa robnim metodom privređivanja kao i sa pluralizmom subjekata i dualizmom sistemskih kompetencija koje se odnose na nosioce društvenih funkcija.

OOUR-i su robni proizvođači, a društvena sredstva koja oni koriste podvrgnuta su delovanju zakona vrednosti i drugih zakona robne proizvodnje. To znači da se ta sredstva mogu koristiti samo uz delovanje načela o ekonomskoj racionalnosti, rentabilnosti i do-

Digitized by Google

hodnosti. Društvena sredstva su predmeti koji mogu i moraju ekonomski cirkulisati i koji u prometnom procesu formiraju svoju cenu. Ova sredstva ne mogu sama po sebi biti izvor ličnih dohodaka, već njihova primena mora biti u saglasnosti sa načelom da samo rad i njegovi doprinosi predstavljaju socijalističko načelo prisvajanja u robnoj privredi.

Udruženi rad je osnovni subjekat privređivanja, pa i nosilac jedinstvenih funkcija u okviru korišćenja društvene svojine. Ali, kao i obezbeđenju opštih i jednakih uslova privređivanja, tako i u vezi sa realizacijom ciljeva dugoročnog privrednog razvoja i zaštite opštih i zajedničkih društvenih interesa, Ustav SFRJ i drugi pravni, politički i prvredni dokumenti i zakoni daju značajna ovlašćenja i kompenzacije društveno-političkim zajednicama — na raznim nivoima vertikalne organizacije društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema.

»Samoupravljanje se, dakle ne ostvaruje — a sa njim ni društvena svojina se ne reprodukuje — u istorijskom i institucionalnom vakuumu, u »čistom vidu«, već u stvarnosti empiričkih odnosa i tokova. Ovi čine treću grupu specifičnosti koje karakterišu društvenu svojinu u proteklom i sadašnjem momentu, specifičnosti koje će se u budućnosti menjati zavisno od stepena i razvoja samoupravnog i privrednog sistema.«[1]

Kada je reč o odnosu između samoupravljanja i samoupravnih društvenih odnosa i ekonomske sadržine društvene svojine, postoje tri grupe shvatanja.

Prema prvom, društvena svojina predstavlja osnovnu društveno-ekonomsku instituciju iz koje se izvode sva ostala obeležja ekonomskog sistema i ekonomske strane samoupravljanja. Društvena svojina pretpostavlja uključivanje svakog pojedinačnog subjekta u ostvarivanju svih ekonomskih funkcija vezanih za ekonomsku aktivnost ljudi pod jednakim uslovima za sve i društveno-ekonomska sadržina društvene svojine se ispoljava preko ispoljenih ekonomskih efekata tih funkcija. A ovi efekti se iskazuju u samoupravnoj autonomiji decentralizovanih privrednih subjekata, u prisvajanju ličnih dohodaka samo na osnovu rada, u tržišnom mehanizmu povezivanja i u planiranju koje ujednačava uslove privređivanja i ubrzava privredni rast.

Prema drugom shvatanju, društvena svojina nije neposredno vezana za samoupravljanje. Od institucionalnog sistema zavisi koji će proizvodni faktori donositi svojim vlasnicima dohotke. Društvena svojina u ekonomskom smislu se određuje negativno, kao odsustvo privatnih dohodaka od prirodnih činilaca i društvenog kapitala, u smislu raspodele društvenog proizvoda proporcionalno radu. Zato društvena svojina može da egzistira i tamo gde nema samoupravnih odnosa, ako se politikom cena i drugim

[1] Maksimović, Ivan: *Privredni sistem SFRJ*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, str. 28.

Digitized by Google

javnopravnim merama raspodela proizvoda približi principu raspodele prema radu.

Po trećem shvatanju, ekonomisti koji su pod jakim uticajem pravne doktrine smatraju da je samoupravljanje primarno u odnosu na društvenu svojinu, a ovo gledište počiva na argumentu da je svojina samo oblik izražavanja produkcionih odnosa, čiju sadržinu čini položaj, mesto i uloga radnog čoveka u procesu proizvodnje. U tom smislu je OOUR slobodno udruženje neposrednih proizvođača, subjekt funkcije upravljanja sredstvima u društvenoj svojini, sadržina produkcionih odnosa, izraženih u određenom obliku svojine.

»Novi Ustav SFRJ, kao i Nacrt ZUR-a ne izjašnjavaju se eksplicite o primarnosti društvene svojine ili samoupravnih odnosa u samoupravnom društvenom sistemu. Ovi dokumenti i društvenu svojinu i samoupravljanje interpretiraju kao osnove sistema. Ipak mogao bi se po nekim članovima Ustava (član 12, III deo ustavnih načela), kao i Nacrta ZUR-a (član 2, član 200) izvesti zaključak da zakonodavac posmatra društvenu svojinu kao osnovniju kategoriju, koja je materijalna osnova udruženog rada, što omogućuje samoupravljanje i određuje način ponašanja i osnovne principe na kojima se samoupravljanje u praksi odvija. Sa druge strane, posredstvom samoupravljanja se ostvaruju sve osobenosti produkcionih odnosa, ali je samoupravljanje i nešto više od produkcionih odnosa, da se u dualističkom obliku i odnosu prepliće sa državnom, političkom vlašću i procesom deetatizacije, da uključuje u sebe i jedan filozofsko-ideološki pogled na svet da, ukratko predstavlja integralni sistem društvenih odnosa.«[2]

Najvažniju komponentu društvene svojine čine sredstva za proizvodnju i drugi materijalni činioci proizvodnje. Tu spadaju i sredstva koja služe zadovoljenju opštih i zajedničkih potreba. U društvenu svojinu spadaju i proizvodi rada i dohodak ostvaren u OOUR-ima.

Ovde treba istaći da dohodak ima društveni karakter, jer on ne može biti vlasništvo radnog kolektiva organizacije udruženog rada u kojoj je stvoren, pošto je ostvaren uz upotrebu društvenih sredstava. Na drugoj strani, društvena svojina predstavlja osnovu za spajanje živog i minulog rada, pri čemu su sva sredstva za proizvodnju pod jednakim uslovima dostupna svim radnicima, tako da dohodak ostvaren uz pomoć sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini treba da predstavlja osnovu za uvećanje ovih sredstava i njihovog stalnog poboljšanja. Sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini upravljaju oni koji njima rade, tako da ne postoji podvojenost rada i upravljanja. To znači da se ukida svako vlasničko posredništvo između subjektivnih i materijalnih činilaca proizvodnje, jer društvena svojina ukida svojinu kao osnovu društvenih odnosa i zamenjuje je radom kao društvenim odnosom.

[2] Ibid., str. 28.

Digitized by Google

Područje raspolaganja rezultatima rada i njihova raspodela najosetljivija su u ispoljavanju društvene svojine. Neotuđivost dohotka je osnovna karakteristika našeg privrednog sistema, jer o njemu odlučuju oni koji ga stvaraju. U tome leži progres našeg društva pošto se odlučivanjem o dohotku određuje i privredni razvoj zemlje, donose se odluke o tempu rasta proizvodnje, o izgradnji objekata infrastrukture, o ostvarenju krupnih ekonomskih objekata; jednom rečju o bitnim pitanjima razvoja privrede i društva u meri u kojoj je taj razvoj povezan sa raspodelom dohotka. Druga bitna karakteristika društvene svojine u našem društvu, ali i obeležje socijalizma kao društvenog sistema uopšte je raspodela prema radu. Međutim, razlika se pojavljuje, jer u uslovima državnog socijalizma lične dohotke pretežno ili većim delom određuje država i oni imaju oblik plate, dok u našim uslovima njih određuju radni kolektivi na osnovu kriterijuma i u okviru raspona utvrđenih društvenim dogovorom.

Kao zemlja koja je prva u svetu primenila koncept samoupravljanja i društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, Jugoslavija je nužno morala biti suočena sa brojnim problemima. Mi smo dali načelna opredeljenja koja su postala cilj kome se teži, ali u stvarnosti se sva opisana svojstva samoupravljanja i društvene svojine ne mogu dosledno sprovoditi.

Neki od problema odnose se na mogućnost korišćenja i dostupnost sredstava za proizvodnju onima koji žele da rade. Suština problema vezana je za to da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini relativno redak i ograničen činilac u odnosu na raspoloživost radne snage. Kao posledica javlja se manja ili veća nezaposlenost. Ta nezaposlena radna snaga održava svoju egzistenciju na osnovu socijalnih primanja iz fondova koje za tu svrhu formiraju OOUR-i. »Ma kako zvučalo paradoksalno, ipak je tačno da se društvenost sredstava za proizvodnju sa ovog aspekta potvrđuje u meri u kojoj »neradna« primanja obezbeđuju egzistenciju nezaposlenima do njihovog uključivanja u radni proces. Svako odsustvo solidarnosti na ovom planu opterećivalo bi sredstva za proizvodnju etikecijom grupnog vlasništva. Situacija je u toliko složenija ukoliko se uz svu oskudnost sredstava za proizvodnju ona istovremeno i ne koriste dovoljno.«[3]

U nas je ovo potencirano još i činjenicom da postoje razlike u nivou razvijenosti između republika i pokrajina, razlike između stepena razvijenosti privrednih grana, tako da sredstva za proizvodnju ne potvrđuju neposredno svoj društveno-svojinski karakter ni kada je reč o raspodeli prema radu.

Ne treba posebno isticati da se u nas razvija samoupravna socijalistička robna privreda, a u ulozi robnih proizvođača javljaju se radni kolektivi organizacije udruženog rada. Činjenica je da raspodela na tržištu nema karakter raspodele prema radu, jer na cenu utiču još mnogi činioci. Raspodelu prema radu onemogućuje

[3] Marsenić, Dragutin: »Privredni sistem Jugoslavije«, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 71.

Digitized by Google

i neravnomeran raspored sredstava za proizvodnju po pojedinim privrednim oblastima i granama, kao i neravnomernost prirodnih izvora koji se nalaze u društvenom sektoru.

Da bi se ovo izbeglo postoji više mogućnosti. Jedna od njih je potpuno ujednačavanje organskog sastava i tehničke opremljenosti sredstava za proizvodnju, ali to ne bi bilo rešenje jer tehnički progres nose samo pojedine grane i to bi dovelo do stagnacije čitave privrede. Druga mogućnost je da se onemogući svako delovanje razlika na ekonomsku poziciju privrednih subjekata, da se vrednuje samo rad. Ni to nije rešenje, jer onda privredni subjekti ne bi bili zainteresovani da usavršavaju i modernizuju sredstva za proizvodnju. Iz svega napred rečenog proizilazi da moraju postojati razlike u tehničkoj opremljenosti sredstava za proizvodnju i to iz objektivnih razloga, zbog onih grana koje su nosioci tehničkog progresa, a to opet znači da se ta tehnička opremljenost mora potvrditi i kroz dohodak.

Sve ove nejednakosti javljaju se sa robnom privredom i one dovode u pitanje jednakosti, ali suština socijalističke samoupravne proizvodnje je u tome da ove nejednakosti treba da budu takve da podstiču proizvođače i daju im motivaciju, ali ne smeju biti takvih razmera da prikriju suštinu socijalističkih odnosa. Svi pokušaji ujednačavanja vodili bi ukidanju robne privrede i značili bi preslikavanje jednakosti na nejednaku osnovu. Upravo zbog različite distribucije sredstava za proizvodnju i postojanja robne privrede nesvojinski karakter sredstava za proizvodnju ne može biti bez protivurečnosti. Samoupravljanje se javlja kao produkcioni odnos u kome se konfliktne situacije rešavaju uz uvažavanje interesa svih subjekata privređivanja. Povremena konfliktnost interesa na kratak rok se relativizira jedinstvom interesa na duži rok. Tu su i samoupravni sporazumi i društveni dogovori kojima se trajnije definišu veze i odnosi organizacija udruženog rada kao subjekata samoupravnog odlučivanja.

Drugi problemi odnose se na same ljude. Danas faktor znanja i faktor informacija postaju izvor dohotka, jer su isto toliko važni kao i materijalni faktor.

U socijalizmu na određenom stepenu razvoja proizvodnih snaga javlja se tehnokratsko-upravljački monopol koji istovremeno predstavlja i posledicu društveno-istorijskih uslova u kojima se razvija mlado socijalističko društvo u datom periodu. Ne radi se o tome da li treba ili ne ukinuti taj monopol ili elemente grupne svojine koji su sekundarna pojava državno-svojinskih odnosa. Težište treba da bude na putevima i sredstvima i u kakvim društveno-ekonomskim odnosima radni ljudi mogu istorijski savlađivati faktore otuđivanja društvene svojine od rada koji nameće sama tehnostruktura rada na savremenom stepenu razvoja proizvodnih snaga.

»Na jednoj strani javlja se shvatanje da svaka upravljačka i društvena funkcija u raspolaganju i svaki autoritet u upravljanju i regulisanju kretanja sredstava u društvenoj svojini automatski

Digitized by Google

znači nastajanje nove klase, eksploatacije, vlasti nad radnim čovekom i sl. A na drugoj strani se pojavljuje shvatanje da savremena tehnika i tehnologija, odnosno naučnotehnička revolucija, nameću radu takvu tehnostrukturu koja ne dozvoljava samoupravljanje radnika ili ga bar svodi na oblik ‚učešća u upravljanju'. Pravi problem nije, dakle, u faktičkom postojanju tih funkcija koje su društvu neophodno potrebne, već u tome u čijim se rukama nalaze te funkcije, odnosno kojih društvenih snaga i tendencija one postaju neposredni instrument. A taj se problem suštinski ne rešava menjanjem ljudi koji se nalaze na tim funkcijama već time da te funkcije prestanu da budu ‚vršilac dužnosti' sopstvenika kapitala ili monopolistički predstavnik ‚kolektivnog sopstvenika' koji je još uvek u znatnoj meri autoritativni predstavnik i upravitelj zajedničke svojine.«[4]

Neosnovano bi bilo tvrditi da takve tendencije dominiraju u našem društvu, ali ne bi trebalo potcenjivati njihovu snagu i značaj. Jer, nosioci takvih interesa osećaju se ugroženi eventualnom promenom odnosa i postaju konzervativan faktor koji se suprotstavlja napretku, a zatim se sve to odražava i u svesti i u ponašanju radnika. Društvo mora pravovremeno da reaguje i to prvenstveno intenzivnijom i bržom izgradnjom sistema ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu inače ove tendencije mogu postati kočnica razvoja samoupravljanja i izvor reprodukcije etatizma i antisocijalističkih tendencija.

Svi ovi problemi nastaju kao posledica relativno kratkog vremenskog perioda koji je iza nas, a za to vreme nije moguće doći do nekih potpunijih saznanja i definitivnih ocena o dosadašnjim rezultatima u korišćenju sredstava za proizvodnju na izmenjenim polaznim osnovama. Još mnoga pitanja nisu dovoljno izučena i teorijski razjašnjena. Javlja se potreba da se preciznije utvrde i teorijski razrade nova rešenja zajedništva OOUR-a i novi kriterijumi i instrumenti njihovog međusobnog povezivanja.

Jedan od problema je i taj da u našoj samoupravnoj teoriji nije dovoljno razjašnjen smisao i ekonomsko značenje onih stavova kojima se utvrđena samoupravna prava radnika u OOUR-u povezuju sa konstatacijom da oni rade društvenim sredstvima, odnosno da razmenom stečeni dohodak OOUR-a nije rezultat samo njenog već istovremeno i ukupnog društvenog rada. Nije sporno da OOUR-i raspolažu društvenim sredstvima i da se njihovi dohoci — shodno zakonima robne privrede — formiraju u odgovarajućoj povezanosti i zavisnosti rada gotovo svih učesnika u procesu društvene reprodukcije. Ti stavovi sami po sebi nisu sporni, ali oni sami po sebi ne kažu šta to u našem sistemu konkretno znači. Svakako da se ističe i potreba i obaveza zajedničkog, društvenog i samoupravnog utvrđivanja režima korišćenja raspoloživih sredstava za proizvodnju, da bi došao i stav da radni ljudi u

[4] Kardelj, Edvard: »Protivurečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«, Radnička štampa, Beograd, str. 34—35.

Digitized by Google

celokupnom sistemu društvene reprodukcije treba stvarno da postanu gospodari i uslova i rezultata svog rada.

»Valjalo bi potpunije i određenije objasniti šta znači stav da dohodak ostvaren u bilo kom obliku udruženog rada i udruživanja sredstava pripada u celini OOUR-u, odnosno da se on ne može otuđivati od radnika. Jer, ovako, pa recimo, ostaje mogućnost da se različito kvalifikuje i tumači činjenica da samoupravne radne organizacije kao prvo moraju i dalje da izdvajaju znatan deo svog dohotka po osnovu zakonom utvrđenih obaveza, a zatim da one ni u perspektivi ne mogu biti u poziciji da samostalno odlučuju o načinu obezbeđivanja sredstava za zajedničke potrebe. Ostvareni dohodak očevidno ne može u celini da pripada OOUR-ima niti one mogu potpuno samostalno da odlučuju o nameni celog dohotka. Prihvatljiv je stav da dohodak treba da pripada OOUR-u u tom smislu da radni ljudi imaju odgovarajuću društvenu i ekonomsku kontrolu na rezultatima svog rada, da odlučuju o njegovoj upotrebi i njegovom kretanju u procesu društvene reprodukcije, odnosno da oni slobodno i ravnopravno, u dogovoru sa ostalim radnim ljudima, izdvajaju deo dohotka za podmirenje opštih društvenih potreba. Dosadašnja razrada tih odnosa, međutim, nije dovoljno, a u literaturi se donekle različito i tumači što opet mora imati negativno dejstvo na samu praksu.«[5]

Koji su putevi prevazilaženja ovakvih problema?

Kao prvo, potrebno je smanjivati stepen ograničenosti sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini, a to nije ništa drugo do mogućnost akumulacije u našem društveno-ekonomskom sistemu. Jer, sistem je onoliko dobar koliko je u stanju da izdvoji za proširivanje procesa reprodukcije. Za naš samoupravni socijalistički način proizvodnje rešenje je u društvenom karakteru dohotka, društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju.

Ranije je istaknuto da integracija rada i društvenog kapitala u obliku dohotka OOUR-a predstavlja polaznu osnovu udruživanja, cirkulacije i ponovnog vraćanja društvenog kapitala u dohodak OOUR-a koji ga je stvorio. Ovakvo udruživanje dohotka, odnosno sredstava akumulacije, predstavljaju samo oblik zajedničkog radničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju u uslovima specifične robne proizvodnje u socijalističkom društvu. Jer, dohodak koji oni stiču nije samo rezultat živog, tekućeg rada, već i upotrebe društvenih sredstava za proizvodnju kao društvenog minulog rada i zato dohodak ne može biti grupna svojina radnog kolektiva koji ga stiče u primarnoj raspodeli. Veći dohodak jednog od proizvođača koji proizvode iste proizvode može biti i rezultat prirodnih pogodnosti povoljnijeg položaja na tržištu, ali ga mogu usloviti i neke institucionalne pogodnosti. Primer za ovo poslednje može biti određena ekonomska politika kojom se daje prednost nekoj grani proizvodnje tako što joj se omogući da formira veću cenu, jer je u nju ukalkulisana veća akumulacija za njen razvoj nego

[5] Dragišić, Dragoljub: »Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju«, Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1978, str. 87—88.

Digitized by Google

što bi to bio slučaj da se ta cena formira pod istim uslovima kao i kod drugih proizvođača.

»Samoupravno udruživanje rada i sredstava je oblik u kome proizvođači međusobnu saradnju u proizvodnji svesno organizuju, kontrolišu i međusobno nadziru. Oni svesno vrše podelu rada, usklađuju svoje kapacitete i organizuju istraživačku delatnost. U raznovrsnim oblicima udruživanja rada i sredstava ostvaruje se funkcija planiranja proširene reprodukcije, donose se i zajedničkim naporima ostvaruju razvojni programi. Svakog učesnika motiviše ostvarenje većeg dohotka. Tako ostvaren dohodak, bez obzira na to što ga primarnog 'prisvaja' uvek određena OOUR, rezultat je zajedništva i saradnje udruženih organizacija. On je zbog toga i društveni dohodak, a ne grupna svojina osnovne organizacije koja ga primarno stiče.«[6]

Društveni dogovori i samoupravni sporazumi se ispoljavaju kao instrument kojim osnovne organizacije usaglašavaju svoje akcije i poduhvate u ostvarivanju proširene reprodukcije i uvećavaju svoje proizvodne rezultate. Na taj način se postiže viši stepen specijalizacije učesnika u udruživanju, dolazi do boljeg i potpunijeg korišćenja kapaciteta i racionalnijeg razmeštaja radne snage. Tako se ostvaruje potrebna mobilnost sredstava za investicije kao udruživanje rada i sredstava. Međutim, takvo pozajmljivanje sredstava među osnovnim organizacijama ne bi smelo da preraste u kapital — odnos. To znači da ustupanje sredstava ne može da postane izvor trajnog sticanja dohotka organizacije koja ta sredstva ustupa učešćem u dohotku osnovne organizacije koja ih koristi.

Sve ovo neophodno je da bi radnik znao da se njegov minuli rad uvek vraća njegovom kolektivu obogaćen rezultatima veće produktivnosti društvenog rada. Tako će radnik biti i ekonomski i stvaralački zainteresovaniji nego ranije da iz ostvarenog dohotka izdvaja racionalni deo za akumulaciju. Biće zainteresovan da ulaže u ona područja društvenog rada gde će ona najviše moći doprineti povećanju ukupne produktivnosti društvenog rada, odnosno razvoju proizvodnih snaga društva i samo ako se upravo na takvim efektima ulaganja akumulacije bude zasnivao i njegov udeo u raspodeli ukupnog proizvoda društvenog rada. Integracija će tako dobiti ekonomske i stvaralačke stimulanse, a državna, politička i socijalna prinuda će se sve više ograničavati samo na pojedina područja koja su od posebnog društvenog interesa ili gde se sukobljavaju socijalni interesi samih radnih ljudi.

Društvena svojina je, u stvari, kompleks društvenoekonomskih, političkih i pravnih odnosa u kojima se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i odgovornosti u raspolaganju tim sredstvima i u prisvajanju proizvoda, odnosno dohotka ostvarenog sopstvenim radom. Istorijski smisao

[6] Marsenić, Dragutin: »Samoupravno udruživanje rada i sredstava«, Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1978, str. 89—90.

Digitized by Google

društvene svojine je u savlađivanju otuđivanja rada od društvenog kapitala.

Sledeći aktuelne događaje u nas možemo zaključiti da smo na ovom području puno postigli. Međutim, imajući u vidu našu ekonomsku situaciju uočava se da će i buduća povećana akumulacija otići na otplate kredita i zajmove iz inostranstva, tako da će proširivanje materijalne osnove rada biti dugotrajan proces, dok na drugoj strani pitanje potvrđivanja društvene svojine ostaje otvoreno sve dok se ne smanji nezaposlenost.

Sve ovo ukazuje da je nastajanje i potvrđivanje društvene svojine dugotrajan proces, pun konflikata i protivurečnosti. Sve ove situacije nisu nepoznate našem privrednom sistemu koji ih postepeno ali uspešno prevazilazi.

Digitized by Google

Vinko Hafner:

Savez komunista i komunizam

(»Komunist«, 1986, strana 74)

Izgleda uputno da se ovaj kratki prikaz nevelike, ali ozbiljne studije V. Hafnera, počne jednom njegovom konstatacijom, u kojoj su bezmalo sažete sve naše muke i dvoumljenja, sve stranputice i »nepoznanice«, kao i onaj vid subjektivnih »upravljačkih navika« kojima mora »odzvoniti«, iako im već dosta dugo »odzvanja«. Naime, autor već pri kraju svoje analize našeg odnosa prema komunizmu kaže: *Ko je bilo kad upravljao u ime radnika, teško se navikava na upravljanje samih radnika.*

Već na prvim stranicama svoje knjige V. Hafner se pita i sa dovoljno razloga, ali i razložno, imajući u vidu programsko određenje SKJ, kao avangarde radničke klase: zašto SKJ u svojim dokumentima, zatim, zašto njegovi pojedini članovi sve manje govore o *komunizmu*, ili ako to čine — govore suzdržano. Svoj odgovor autor temelji na analizi nekih objektivnih, ali i subjektivnih činilaca, koje locira u posve određeni istorijsko-klasni kontekst, kontekst koji je zbog stvarnih činilaca društvenog položaja i pozicije KPJ, odnosno njenih članova, kao i članova SKJ, činio pojam *komunizma manje ili više* revolucionarno-utopijskim, ali locira i u kontekstu kad nastupa »otrežnjenje« i kad se revolucionarni etos »prizemljuje« i više ne nalazi stvarnu osnovu u realnim odnosima. Tu analizu V. Hafner vrši otvoreno, rekao bih iskustveno tačno, pri čemu njegova kritika prakse i »deformacija«, odstupanja od ideja i ideologije ni u jednom trenutku tu ideologiju ne dovodi u pitanje, upravo zato što je u njenoj osnovi ideja komunizma kao pokreta, kao mogućnosti koja se »stvara«, »konstituiše«, »kristalizuje« u sadašnjosti punoj protivrečnosti koje su karakteristične za prelaznu etapu.

Kao uostalom i svaki marksista, V. Hafner ne vidi komunizam kao neko uspostavljeno stanje, nego, pre svega, kao pokret pun dijalektike u čijem se sklopu sustiču pretpostavke prave

Digitized by Google

ljudske istorije, ali zato nije svejedno da li toj »istoriji« ljudi téže svesno i svesno se bore za njeno konkretnoistorijsko ostvarenje ili ne. U tom pogledu autor je posve jasan i nedvosmislen.

U traženju odgovora na pitanje — zašto mi, komunisti, ne govorimo češće o komunizmu, autor nalazi nekoliko relevantnih odgovora. Jedan je podrazumevanje komunizma u samoj biti naše prakse i egzistencije, drugi je da je privrženost SKJ komunizmu data u njegovim idejnim opredeljenjima, treći, i čini se značajan, da smo mi, komunisti, i druge progresivne snage opterećeni objašnjavanjem sadašnjosti i rešavanjem problema sadašnjosti pa nemamo niti dovoljno volje ni potrebe da se tako »glasno« bavimo komunizmom. Međutim autor misli da je ovaj treći razlog upravo izraz *pragmatizma*, koji je naročito doprineo našim sadašnjim problemima.

Hafner ističe da se jedan od uzroka ćutanja o komunizmu nalazi i u raskoraku između proklamovanog i stvarnog, ali pri tome analiza autora pokazuje da upravo vraćanje ideji komunizma može doprineti kako uspešnoj borbi protiv sve agresivnijeg antikomunizma tako i uspešnoj borbi za savladavanje naših teškoća i problema u sadašnjosti.

Dalji tok, rekao bih logički utemeljen, autorove analize koncentrisan je na idejnu usmerenost i delovanje SKJ, od »partije pokreta-partije vlasti«, rekli bismo mi. Taj deo analize Vinka Hafnera ne samo što pokazuje iskrenost iskusnog borca i revolucionara nego je u metodološkom pogledu snabdeven takvim argumentima da bi se moglo reći da kao na dlanu pokazuje sažeto protivrečan istorijski tok, dijalektiku toga toka, koja se manifestuje u borbi za vlast radničke klase, pa i opasnosti da ta borba preraste u vlast partije, te jedan drugi idejni svet i svest kad se partija-avangarda nađe u situaciji da vlada u ime klase. Tako se pokazuju granice revolucionarnog etatizma, ali i jedna druga dimenzija borbe za komunističko društvo. Naime, pokazalo se da nije dovoljno entuzijazam, revolucionarni romantizam, što je bila jedna od bitnih karakteristika situacije u društvu posle pobede socijalističke revolucije, nego da je potrebno znanje i obrazovanje, što bi doprinelo ne samo oslobađanju KPJ od velikog prakticizma nego bi omogućilo da se data društvena praksa misli teorijski, da se vidi dalje, te da se kritički oceni praksa ne samo u njenoj datosti nego i u mogućnosti. Potreba za znanjem, znači, uloga teorije i sve značajnija njena uloga u društvu omogućili su da dođe do promene imena KPJ, a samim tim i promene njene uloge u društvu i odnosa prema radničkoj klasi. Uprkos zastoju, protivrečnosti, mnogobrojnim nedostacima u praksi SKJ, autor konstatuje da se »Savez komunista u celom posleratnom periodu uspešno afirmisao kao revolucionarna politička avangarda radničke klase u borbi za njene svakodnevne i istorijske interese.«

U glavi IV, gde se razmatra klasno-socijalni i idejni preobražaj SKJ u uslovima ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja, Vinko Hafner ima niz interesantnih ideja, jedno sopstveno razumevanje promena u socijalnoj strukturi društva i Saveza komunista. Pre nego što ukažemo na neke nedostatke, koji postoje po našem viđenju stvarnosti strukturalnih promena, da ukratko sažmemo stav autora. Naime, on smatra da su promene u socijalnoj strukturi našeg društva takve da se one bitno razlikuju od stanja pre rata. To je, svakako, tačno. Tačno je takođe i to da današnja radnička klasa u nas nije ono što je bio naš predratni proletarijat. Tačno je da se rad humanizuje u uslovima samoupravljanja, da se smanjuju razlike između umnog i fizičkog rada, rada u materijalnoj proizvodnji i rada u društvenim delatnostima. Autor dalje tvrdi da se »postepeno ukidaju razlike između radničke klase i radnih

Digitized by Google

ljudi«... »tako se stvaraju nova klasna savezništva između radničke klase i drugih radnih slojeva« (str. 29).

Kad se u takvom kontekstu razmatra uloga SKJ, onda, pored konstatacija sa kojima se slažemo, kao, na primer, sa onom da postoji »stalna težnja (u SKJ) za očuvanjem njegovog položaja kao partije na vlasti, kao odlučujućeg arbitra u svim značajnim društvenim, ekonomskim i ideološkim pitanjima«, ipak je za diskusiju shvatanje autora o *interesnoj identifikaciji SKJ*. Optimističko, da tako kažemo, shvatanje promena u socijalnoj strukturi (što kasnije, kad analizira stanje u produkcionim odnosima, neće baš odgovarati tom optimizmu) utiče na nedovoljnu konzistentnost Vinka Hafnera u pogledu interesne identifikacije SKJ. Zapravo, on prvo konstatuje, i to na istoj strani, sasvim ispravno, da SKJ nije komunistička elita koju čine najobrazovaniji i najnapredniji ljudi iz svih društvenih slojeva, te da on ne ostvaruje neke nadklasne, opštenarodne interese, koji bi se mogli označiti »kao zajednički svakodnevni ili istorijski interesi radničke klase i svih radnih ljudi. Tako zamišljen komunistički pokret uopšte ne može postojati, ili bar nije ono za što se proglašava« (str. 31). Ali on dalje kaže da SKJ ima za svoju »pravu osnovu »celokupnu savremenu radničku klasu, odnosno sve radnike u udruženom radu«. Međutim, sada autor ističe da »SKJ mora biti *naročito prisutan u onim radničkim slojevima*, čiji je interes, s obzirom na njihov društveno-ekonomski i produkcioni položaj, najviše jedinstven i najbliži onome što bismo mogli označiti kao zajednički interes danas i uopšte celokupne radničke klase« (str. 31).

Mislim da je teza o *naročitom prisustvu* pogrešna iz više razloga:

1. SKJ treba da prednjači *celokupnom* proletarijatu — radničkoj klasi.

2. Ako je *naročito prisutna* samo u *nekom sloju klase*, avangarda je izložena opasnostima klasičnog partijskog ponašanja.

3. Ako se u jednom delu radničke klase kristališu revolucionarni interesi, ili interesi epohe, što je inače moguće, onda avangarda treba da te interese čini interesima celine pokreta, naravno putem teorijske i praktičnopolitičke sinteze interesa *u radničkoj klasi*, tako da se *naročito prisustvo*, kako kaže Hafner, više ne svodi na strukturalni pojam nego, pre svega, na duhovni, idejni u najširem smislu reči.

4. Idejni nosilac sinteze interesa radničke klase nijednog trenutka ne sme da izgubi iz vida *celinu pokreta*, ukoliko se to slučajno desi, onda je avangarda čas na pozicijama uvrijerizma, čas uravnilovke, čas elitističkim u pogrešnom smislu i slično.

Mogućno je dopustiti da se u ovako sažetom tekstu autoru »omakla« ideja, pa nije kontrolisao sve aspekte njenog značenja, pa otuda i ovo neslaganje samo može biti korak dalje u razumevanju suštinskog nastojanja autora da potencira potrebu duhovne i organizaciono-političke veze delovanja SKJ i ideje komunizma. Ta je ideja »potpunija« u praksi ukoliko avangarda zastupa interese radničke klase kao celine, a duhovne sadržaje interesa može da crpi na različite načine bez čvršćeg utemeljenja u *samo jedan* deo, ili pretežno jedan deo, a to je zapravo ono što se htelo reći pojmom ili sintagmom *naročito prisustvo*.

U elaboraciji istorijskog razvoja, ili u pitanju: komunizam — realna razvojna perspektiva ili utopija, V. Hafner upravo pokazuje da je razvoj modernih proizvodnih snaga, u uslovima društvene svojine, ako se žele izbeći mnogobrojne opasnosti i neizvesnosti, upravo komunistička alternativa.

Našu društvenu praksu i razvoj samoupravljanja, a uz to i savladivanje sadašnjih protivrečnosti, V. Hafner vidi, pre svega, u povezivanju te prakse sa idejom komunizma koja u svojoj suštini predstavlja ne samo nove sadržaje života ljudi nego i izmenu mno-

Digitized by Google

gih pojmova, koji nam sada nisu ni dovoljno bliski, ni dovoljno jasni sa antropološkog stanovišta, a naročito sa stanovišta kvaliteta života. Novi kvalitet života, naravno, ima svoje pretpostavke ne u ideji, ili ne samo u ideji, nego i u realnim materijalnim odnosima, a naročito u razvijanju i jačanju društvene svojine o kojoj postoje, što vidi i sam autor, mnogobrojne kontroverze. Zato se u ovoj kratkoj, ali interesantnoj studiji pledira za to da se društvena svojina ne shvata kao svojina »nekog imaginarnog socijalističkog društva« ..., ali da bi društvena svojina »bila stvarno društvena, konkretni radnik, odnosno radni kolektiv je mora shvatiti kao svoju« (str. 49). Isto tako, V. Hafner ističe da je povezivanje naše socijalističke samoupravne prakse sa idejom komunizma u vezi sa nizom pitanja, koja se u studiji ne raspravljaju, ali se postavljaju. To su pitanja: značenje i priroda rada kao proizvodnog tvorca i društvene, etičke vrednosti; uloga države i odumiranje, odnosno podruštvljavanje njenih funkcija u procesu izgradnje socijalističkog samoupravnog i komunističkog društva; komunizam sa stanovišta rešavanja nacionalnog pitanja uopšte, a posebno u višenacionalnoj zajednici; komunizam i internacionalizam... itd.

U odgovoru na ova pitanja, smatra autor, treba polaziti od Marksa, Engelsa, Lenjina i našeg doprinosa, ali na tome ne treba ostajati, jer se čovek »na višem stupnju razvoja sve više potvrđuje kao društveno biće koje je sposobno da ostvari i naprednije, slobodnije i humanije oblike ljudskog zajedništva. To će, u konačnoj konsekvenciji, biti zajednica slobodnih proizvođača, odnosno besklasno komunističko društvo (str. 52). Zato će sledeći odeljak studije u centru analize imati socijalističko samoupravljanje i komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača. Put do te zajednice autor vidi kroz savlađivanje mnogobrojnih protivrečnosti, pre svega u produkcionim odnosima. Autor sada vidi tri tipa produkcionih odnosa, jer samoupravljanje još nije postalo preovlađujući produkcioni odnos u nas. Reč je o kapitalističkom produkcionom odnosu, zatim o socijalističkim produkcionim odnosima koji se manifestuju prvo kao državnosvojinski (početni), zatim i drugi viši oblici produkcionih odnosa su neposredno samoupravni, koji su najbliži onima koje bismo mogli nazvati komunističkim.

U ovome zapravo vidimo ishodište naše socijalne strukture, koje, svakako, obuhvata ili bar utiče na socijalno grupisanje i Saveza komunista Jugoslavije. Smatramo da datost produkcionih odnosa, čak imajući u vidu već ostvarene promene u njima, ipak ne pruža dovoljno empirijske građe da »optimistički« gledamo na promene u socijalnoj strukturi, ili na promene samog karaktera rada. Međutim, ovo saznanje, ili stanovište upravo potvrđuje opravdanost zahteva V Hafnera da se SKJ u svojoj svakodnevnoj praksi i borbama uvek vraća ideji komunizma, da tu praksu »koriguje«, to jest, da je kritički valorizuje sa svim njenim posledicama i efektima. U tom smislu se može naći u ovoj studiji više reskih i kritičkih opaski o upravljačkom sloju, o njegovoj kolebljivosti, što, po našem mišljenju, omogućava da se bolje razumeju, ali ne i opravdaju mnogobrojne kontroverze, nedoslednosti, pragmatizam i niz onih oblika ponašanja koji su oličenje birokratske moći i svesti. Od toga, naravno, nije imun ni SKJ.

Kad analizira protivrečan položaj, ponašanje i obličje upravljačkog sloja, V. Hafner ostaje vrlo uverljiv. On, na primer, smatra da je u stvarnom ponašanju komunista »prvenstveno onih na rukovodećim društvenim položajima, sve vreme se osećala određena moralna dilema u odnosu prema socijalističkom samoupravljanju...« Mislimo da to nije samo inercija svesti partije na vlasti nego i posledica delovanja niza drugih faktora novijeg karaktera, sa čime bi se, verovatno, složio i sam autor.

Digitized by Google

Bez obzira na to koliko se strog i stručan čitalac slagao ili ne slagao sa stavovima, ili sa pojedinim koncepcijama autora, ovu studiju valja proučiti, pre svega, zbog njene marksističke izvornosti, zatim uverljivosti, iskrenosti i kritičke reskosti, koju, pre svega, omogućava upravo ideja komunizma, ne kao uspostavljenog stanja društva, nego komunizma kao revolucionarnog pokreta.

Dragomir Drašković

Branislav Šoškić:

Razvoj i osnove savremene ekonomske misli

(»Savremena administracija«, Beograd, 1986, strana 530)

Nedavno je u Beogradu izišla knjiga našeg poznatog akademika i vrsnog poznavaoca ekonomskih doktrina, dr Branislava Šoškića, *Razvoj i osnove savremene ekonomske misli.* U knjizi je sa svojim prilozima, u opsegu od 32 strane, sudjelovao i drugi vrsni poznavalac ove materije, dr Lazar Pejić. Već sama informacija o autorima govori o tome da je riječ o knjizi posebne kvalitete, to tim prije što su joj kao osnova služili raniji radovi dr B. Šoškića, za koje je on dobio mnogobrojna priznanja.

Dr Šoškić, pripremajući ovu knjigu, pošao je od dviju temeljnih pretpostavki. Prva takva pretpostavka bila je ona prema kojoj je početak znanstvene ekonomske teorijske misli vezan za pojavu manufakturnog kapitalizma. Druga pretpostavka bila je ona prema kojoj se cjelokupan razvoj ekonomske misli može sistematizirati u četiri osnovna sistema: klasični, marksistički, marginalistički i kejnezijanski. Shodno tom polazištu, on je i strukturirao sadržaj knjige. Ovakav pristup samo je jedan od mogućih i, gledano didaktički, nije pogrešan. Po našem mišljenju, on je, međutim, pojednostavnjen i nije dovoljno diverzificiran. Ovako globalno postavljen, takav pristup ne naglašava u dovoljnoj mjeri da je ekonomska misao ne samo odraz određene društveno-ekonomske epohe već i odraz pojedinih faza njenog razvoja te specifičnosti, ekonomskih i političkih, neke zemlje u danom vremenu. Posljedica toga bila je heterogenost osnovnih dijelova knjige, posebice onog prvog, kojim su obuhvaćeni i oni pravci što inače ne ulaze u klasičnu političku ekonomiju, prema Marxovoj klasifikaciji (vulgarnoapologetski pravac u Engleskoj i Francuskoj te historijska škola u Njemačkoj).

Pomenuti sud, razumljivo, subjektivno je mišljenje pisca ove recenzije. On samo potvrđuje kako je teško, gotovo nemoguće, izložiti razvoj ekonomske misli a da se pri tome zadovolje svi kriteriji izlaganja ove materije. Naime, razvoj ekonomske misli može se prezentirati na vrlo različite načine. On se može iznositi prema prostornom ili nacionalnom kriteriju; isto tako je moguće primijeniti predmetni kriterij, prema kojem se iznosi razvoj pojedinih ekonomskih teorija; primjenljiv je također i kriterij izlaganja prema ekonomskim školama i pravcima, odnosno izabranim autorima. Najčešće se primjenjuje način kronološkog iznošenja prema pojedinim ekonomskim školama i pravcima, jer je tako lakše uzeti u obzir specifičnosti njihovog nastanka, kao i bitne karakteristike u sadržaju njihovog učenja. Dr Šoškić, međutim, u svojoj knjizi nije se dosljedno pridržavao ovog postupka, kombinirajući različite pristupe.

Dok način izlaganja materije, kao i njena sistematizacija, nisu predmetom većeg razmimoilaženja između pisca knjige i pisca recenzije, to se, međutim, ne bi moglo reći za sadržaj pojedinih dijelova knjige. Po našem mišljenju, neki su sadržaji reducirani više nego što se smjelo, dok je drugima dan opsežan, čak možda

Digitized by Google

i pretjeran prostor. Ovo se u prvom redu odnosi na nedovoljno isticanje Lenjinove zasluge za razvoj marksističke ekonomske misli. Očito je da autor knjige razdvaja Lenjinovu teorijsku aktivnost od njegove političko-revolucionarne djelatnosti, dajući prednost drugoj u odnosu na prvu. Ovakvo shvaćanje nije rijetko u ekonomskoj literaturi i ispoljava se u minoriziranju Lenjinovih teorijskih zasluga, što je, međutim, neprihvatljivo kada se ima na umu koliko je on obogatio marksističku teoriju novim spoznajama (teorija imperijalizma, revolucije i socijalističke izgradnje). Isto tako, smatramo da je u knjizi nedovoljno razrađen doprinos sovjetske ekonomske misli razvoju marksističke ekonomske teorije. Točno je da je dr L. Pejić tome posvetio tri stranice svog priloga, što je, s obzirom na značaj ove materije, više nego malo. Iz njega se izvodi zaključak da je problem robne proizvodnje i djelovanja zakona vrijednosti bio osnovnim predmetom teorijskih preokupacija sovjetskih ekonomista, što je, naravno, neodrživo, jer je predmetom teorijskih rasprava, posebice 20-ih godina, bio daleko širi broj problema (predmet političke ekonomije socijalizma, pitanje ekonomskih zakona, društvenog vlasništva, planiranja i tome slično). Općenito, može se konstatirati da razvoj marksističke ekonomske misli nije izveden do svog kraja. Naime, nije nepoznato da su mnoge Marxove teorije bile predmetom osporavanja i preispitivanja, kako od strane suvremenih građanskih tako i marksističkih teoretičara. Neka od njih su takve prirode da im je, s obzirom na njihovu argumentaciju, mjesto u udžbenicima ovakve vrste. Napomenut ćemo samo dileme oko takozvanog transformacionog problema, rasprave o zakonu tendencijskog pada profitne stope ili diskusije o teoriji krize, odnosno slomu kapitalizma. Mišljenja smo da je jedno poglavlje u kojem bi se razrađivale pomenute kontroverze bilo veoma korisno kako se ne bi došlo do zaključka da je Marxov ekonomski sistem izgrađen i kompletiran sustav do kraja izvedenih ekonomskih teorija.

Treći dio svog udžbenika dr Šoškić je posvetio marginalističkoj, maršalijanskoj i neoklasičnoj mikroekonomskoj analizi. Ovoj posljednjoj autor knjige je dao vrlo mnogo prostora, držeći se svoje tvrdnje iz uvoda knjige da je građanska ekonomska misao u nas nedovoljno zastupljena u nastavnim programima naših ekonomskih fakulteta (str. 4). Zato je privremeno napustio kronološki kriterij izlaganja i pribjegao predmetnom, detaljno objašnjavajući pojedine teorije suvremene mikroekonomske analize (teorija proizvodnje, teorija raspodjele). Pri tome je vrlo malo prostora posvetio počecima marginalizma, austrijskoj i lozanskoj školi, smatrajući da ga njihov »ograničeni značaj sa stanovišta naučnog doprinosa oslobađa potrebe da detaljnije ulazi u analizu shvatanja pojedinih pisaca tih škola« (str. 270). Naravno, stvar je ocjene autora koliki je doprinos pojedinih škola ekonomskoj nauci, no, i pored toga, nismo skloni prihvatiti ovu njegovu tvrdnju. Smatramo da je inkopatibilno, s jedne strane, minorizirati značaj teoretičara austrijske i lozanske škole a, s druge strane, pisati o Menger-Jevonsovoj revoluciji u ekonomskoj teoriji. Također je, po našem mišljenju, u analizi postmaršalijanske ekonomije trebalo dati više prostora teorijama imperfektne konkurencije J. Robinson i E. Chamberlina, ako ništa drugo zbog toga što su one bile prve kritike maršalijanstva (Keynesova kritika u *Općoj teoriji* pojavila se tek tri godine kasnije).

U četvrtom dijelu svoje knjige dr B. Šoškić izložio je kejnezijansku i suvremenu makroekonomsku misao. Pošto je istakao Keynesov teorijski značaj, autor knjige je detaljno izložio postkej nezijansku makroekonomsku politiku. Pitanje je, međutim, da li je to trebalo učiniti u tolikom opsegu, jer je ona danas predmetom temeljnog i kritičkog preispitivanja, uslijed nesposobnosti da riješi problem stagflacije. Ni-

Digitized by Google

je li bilo korisnije da se, umjesto XXII poglavlja o osnovnim problemima proizvodnje, dalo više prostora stanju suvremene građanske ekonomske teorije 70-ih godina, kada je ova ušla u treću krizu svog postojanja i kada je došlo do pojave neokonzervativne i neoliberalističke ekonomske misli u vidu monetarističke čikaške škole, škole ponude, odnosno škole racionalnog očekivanja. U tu svrhu prilog dr L. Pejića, dan na kraju knjige pod naslovom, *Neki problemi suvremene vanmarksističke misli*, izvanredno je koristan i instruktivan te predstavlja istinski finale knjige.

Kritičke primjedbe pisca ove recenzije na knjigu dr Šoškića nisu dane u cilju umanjivanja njene stručne i pedagoške vrijednosti. Naprotiv, smatramo da je ona jedan od najkvalitetnijih udžbenika ove vrste u nas te se kao takva može preporučiti svim studentima koji slušaju materiju ekonomskih doktrina. (Sam je pisac recenzije preporučio ovu knjigu svojim studentima u Zagrebu i Dubrovniku.) Primjedbe proizlaze iz poteškoće razgraničavanja ekonomskih doktrina kao naučne i nastavne discipline. Naime, svaki udžbenik se piše za potrebe predmeta kao nastavne discipline, što ga u velikoj mjeri ograničava i reducira u pogledu sadržaja. Vjerovatno ni u jednoj ekonomskoj disciplini ta razlika nije tako velika kao što je to slučaj kod ekonomskih doktrina, pa je zbog toga pisac svakog udžbenika iz ove materije neminovno prisiljen da vrši redukciju sadržaja svog rada. To je slučaj sigurno i s knjigom dr B. Šoškića. Također treba istaći da je sadržaj udžbenika ekonomskih doktrina određen i obimom materije, koji je inkorporiran u druge srodne nastavne discipline (politička ekonomija, teorija tržišta i cijena, financije i slično). Ova činjenica je došla do izražaja u Šoškićevoj knjizi, naročito u drugom njenom dijelu koji se odnosio na Marxovu ekonomsku misao. Međutim, i pored svih tih ograničenja, pisac recenzije ostaje pri već iznesenim tvrdnjama da je dr Šoškić mogao prezentirati homogeniji udžbenik te dati studentima više detalja o stanju ekonomske misli, kako one marksističke tako i one građanske, u današnje vrijeme, makar to išlo i nauštrb opsega knjige.

Svetislav Polovina

Danilo Marković: Radni moral i udruženi rad

(»Gradina«, Niš, 1986)

Poslednjih godina Jugoslavija se suočava sa složenim problemima slabe motivacije za rad i niskog radnog morala, što je, zbog potrebe urgentnosti rešavanja, navelo autora da ukaže na uzroke negativnog društvenog ponašanja, razvije metodologiju proučavanja radno-moralne dimenzije u društvenoj organizaciji rada i istakne potrebu za celovitim sagledavanjem faktora koji uzrokuju slabu motivaciju za rad, nizak radni moral, kao i najčešće pokazatelje erozije radnog morala i motivacije — radni apsentizam, nisku produktivnost rada i neaktivnost tokom radnog vremena. Zapanjujuća je činjenica, do koje se došlo istraživanjem, da zaposleni u društvenom sektoru u proseku rade tri do četiri časa i da u proseku dnevno izostaje s posla oko 600 hiljada zaposlenih. Tome je, između ostalog, mnogo doprinela i neodgovornost, kao i neadekvatno izgrađen sistem odgovornosti, primeren socijalističkom samoupravnom društvu.

Razvoj samoupravljanja je još u povoju, kao i moral samoupravljanja. U evidentnoj krizi rašćenja, pubertetskoj krizi moralnih odnosa našeg društva nastalo je određeno stanje, uslovno nazvano stanjem moralnog relativizma i moralnog pluralizma, jer se stari moral teško napušta, a novi još teže usvaja.

Digitized by Google

Ova studija ima pet delova: 1. »Moral i radni moral«, 2. »Radni moral u kapitalizmu«, 3. »Radni moral u socijalizmu«, 4. »Radni moral i udruženi rad«, 5. »Ličnost i radni moral«.

Nakon što određuje pojam morala kao društvene pojave i ukazuje na uticaj privrednog procesa svojine i rada na moral uopšte, autor pristupa pojmovnom definisanju radnog morala. »Polazeći od saznanja da je radni moral složena društveno-duhovna pojava, pojava koja je određena kako društveno-ekonomskim tako i tehničko-tehnološkim odnosima, smatramo da se radni moral može odrediti kao skup normi o ponašanju čoveka u radnoj sredini, zasnovanih na opštem shvatanju o položaju i značaju rada u društvu koje u sebi uključuje stavove, motive i zadovoljstva učesnika u radnom procesu i radnoj grupi u kojoj se ostvaruje proces rada« (str. 32).

Najnovija istraživanja u kapitalističkim zemljama ukazuju da glavni motiv za porast produktivnosti rada, veće radno angažovanje i visok radni moral nije težnja ka što većoj zaradi radnika, već su to uslovi rada u radnoj sredini koji radniku u većoj meri omogućavaju da se ispolji kao slobodno i kreativno biće, u kojima će više doći do izražaja samoaktualizacija čoveka kao stvaralačkog bića, uz poštovanje ljudskog dostojanstva radnika kao čoveka. Tome doprinosi i uvođenje u širim razmerama participacije, naročito od šezdesetih godina. Veće zalaganje na radu proističe i iz »promenjenih predstava o čoveku koji radi«, kao i zbog statusne potrošnje, to jest težnje ka gomilanju potrošačkih dobara kao statusnih simbola kojima se stiče viši društveni položaj i ugled u društvu, a radnici za kupovinu takvih artikala novac mogu obezbediti samo radom. To ni u kom slučaju ne znači da je motivacija za rad u kapitalističkim zemljama slaba, već, naprotiv, da mere za jačanje motivacije za rad, kao što su participacija, poboljšanje kvaliteta radnog života, unapređenje savremene organizacije rada, imaju samo ograničeni domet određen karakterom svojinskih odnosa.

Socijalistički moral se u svakoj socijalističkoj zemlji sadržinski obogaćuje na osoben način, svojstven specifičnim uslovima njihovog razvoja. Socijalistički moral nije nov, već je to moral koji prihvata humanitet temeljnih normi prethodnih morala, sadržinski obogaćujući, na taj način, moralnu svest i moralnu praksu najmanje u tri pravca: 1. univerzalizacijom fundamentalnih moralnih normi, 2. stvaranjem društvenih preduslova za veću humanizaciju čoveka i rada, 3. konkretizacijom i unapređenjem opštih moralnih normi, naročito u oblasti materijalno-egzistencijalne sfere čovekova života. Budući da je socijalizam nov društveni sistem, on mora razvijati i nove moralne vrednosti i nove norme radnog morala, što se postiže primenom načela raspodele prema radu, solidarnošću radničke klase i ugrađivanjem u moralne norme novog značenja rada, koje on ima u socijalističkom društvu, a treba da bude temelj novih međuljudskih odnosa — razvijati svest o tome »da rad pojedinca nije samo sredstvo za vlastito održanje već i sredstvo za ostvarivanje bića drugih ljudi« (str. 57). Ali u socijalizmu se sporo izgrađuje svest o društvenoj svojini kao osnovi izgradnje novog društva, nizak je stepen razvoja materijalnih produkcionih snaga i podele rada, što ima za posledicu neadekvatan sadržaj rada kojim bi se ostvario nov karakter rada različit od karaktera rada u kapitalizmu. Za većinu učesnika u radnom procesu rad je ekonomska nužnost, a ne prva životna potreba, a u svesti radnika još postoje ostaci negativnog odnosa prema radu nasleđenog iz prethodne društveno-ekonomske formacije i zbog položaja rada u njoj. Naravno da je ovakvo vrednovanje rada više zadato nego dato u socijalističkom štvu mora otpočeti stvaranje usdruštvu. Ali u socijalističkom drulova za to da rad postane prva životna potreba koja omogućuje

Digitized by Google

ispoljavanje motiva za samopotvrđivanje, motiva za samopostignuće, motiva za samostalnost, motiva za samoaktualizaciju i stvaralaštvo. Uz to valja raditi na ukidanju podele između intelektualnog i fizičkog rada i prevazilaženju podele na upravljačke i izvršilačke funkcije. Nakon što izlaže društvene pretpostavke radnog morala, autor ističe da socijalistički radni moral nije, kao uostalom i socijalistički moral, neki potpuno nov moral jer i on preuzima neke norme »opšteg radnog morala«, s tim što u socijalističkom društvu te norme dobijaju socijalistički samoupravni artikularitet primeren novim društvnim odnosima i položaju radnog čoveka u njima. Kao osnovne norme radnog morala u udruženom radu autor navodi i šire objašnjava: radinost, čovečnost, pravičnost, poštenje, hrabrost i drugarstvo radnika u udruženom radu. Društvo mora insistirati na poštovanju ovih moralnih normi i ponašanju prema njima te da primenjuje moralne sankcije prema njima — moralni prezir i moralno gađenje uz iznalaženje adekvatnih oblika društvenog organizovanja i razvijanja nove moralne svesti kako bi se razobličilo shvatanje o spontanosti razvoja radnog morala u udruženom radu. Na radni moral u udruženom radu naročito utiču razvijenost socijalističkog morala, međuljudski odnosi i društvena klima u OUR-u, mesto, uloga i značaj rada i rezultata rada u društvenoj zajednici, formalna i neformalna organizacija radnih grupa, motivacija za rad, ostvarivanje raspodele prema radu i rezultatima rada, način i stil života izvan radne sredine, obim i intenzitet društvene akcije na izgrađivanju, razvijanju, prihvatanju normi radnog morala, moralna svest, a eklatantni pokazatelji niskog radnog morala u udruženom radu su niska (opadajuća) stopa produktivnosti rada, radni apstentizam, opadanje motivacije za rad.

U poslednjem delu studije autor obrađuje interakcije između ličnosti i radnog morala, ističući odnos prema radu kao karijatidu radnog morala, koji u najopštijem smislu može biti pozitivan i negativan.

I u ovoj studiji još jednom se pokazalo da problem koji izgleda prost i određen iskazuje se kao komplikovan, multidimenzionalan s osobenim kvalitetima. Kao bure bez dna. Čini se da su se prvobitna nejasnoća i neodređenost radnog morala trajno negativno odrazile na kasnija shvatanja koja su se, doduše, oslobodila nekih nedoumica, lutanja, ali ipak nisu mogla stvoriti jedinstvenije gledište na date probleme.

Veliki problem predstavlja, kako to autor uporno ističe, izostajanje istraživanja i sistematske, na marksizmu zasnovane opšte koncepcije o uslovima, uzrocima, faktorima, suštini i mogućim posledicama interakcije radnog morala i udruženog rada.

U cilju sprečavanja rasta patološke moralnosti i ne tako retke rasprodaje morala po sniženim cenama, ovo delo predstavlja veliki poziv na naučna istraživanja, jer otvara široko neistraženo polje koje čeka kao izazov široku akciju organizovanih socijalističkih snaga radi izvlačenja radnog morala ispod paučine naše uobrazilje, prema kojoj je reč o perifernom problemu koji valja spomenuti u političko-pravnim dokumentima, ne mareći mnogo za njihovu realizaciju (malarija se sprečava isušivanjem močvara a ne zaprašivanjem komaraca). Ova nadasve podsticajna i zanimljiva knjiga, koja pobuđuje intelektualnu pažnju radoznalog čitaoca, značajan je doprinos našoj sociološko-politikološkoj literaturi, jer je reč o prvoj koherentnoj studiji o radnom moralu u Jugoslaviji, koja sistematski sagledava radni moral na njegovom izvorištu. Napose, u pitanju je »tema dana«, koja je to već godinama.

Savo Trifunović

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
NOV 1 1 1987
Current Serials

5
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.600 dinara. Za inostranstvo 7.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987. Broj 5

Sadržaj

Stipe Šuvar

Aktuelna pitanja idejne borbe Saveza komunista Jugoslavije za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije 3

Milan Kučan

50 godina ostvarivanja Čebinskog manifesta 52

Džemal Sokolović

Protivurječnosti ekonomske strukture jugoslovenskog društva 85

Vladimir Milanović

Birokratizam i etatizam u savremenom jugoslovenskom društvu 118

Branko Prnjat

Kulturna politika i bogatstvo ljudskih potreba 137

Prikazi 148

Digitized by Google

Содержание

Стипе Шувар

Актуальные вопросы идейной борьбы Союза коммунистов Югославии за развитие социалистического самоуправления и социалистической демократии 3

Милан Кучан

Пятидесятилетие проведения Чебинского манифеста 52

Джемалъ Соколович

Противоречия экономической структуры югославского общества 85

Владимир Миланович

Бюрократизм и этатизм в современном югославском обществе 118

Бранко Прият

Культурная политика и богатство нужд человека 137

Рецензии 148

Contents

Stipe Šuvar

Current Questions in the Ideological Struggle of the League of Comunists of Yugoslavia for the Development of Socialist Self-management and Socialist Democracy 3

Milan Kučan

Fifty years in the Effectuation of the Čebin Manifesto 52

Džemal Sokolović

Contradictions in the Economic Structure of Yugoslav Society 85

Vladimir Milanović

Bureaucracy and Statism in Contemporary Yugoslav Society 118

Branko Prnjat

Cultural Policy and the Wealth of Human Needs 137

Book Reviews 148

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Aktuelna pitanja idejne borbe Saveza komunista Jugoslavije za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokracije*

... 1. U proturječnosti između naraslih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a ne toliko u oskudici resursa, sredstava i pameti, nalazi se danas glavna kočnica daljeg materijalnog i duhovnog razvoja našeg društva na historijskom kolosijeku socijalističkog samoupravljanja.

Sadašnja kriza socijalističkog razvoja u nas — kao i drugdje u svijetu, kod drugih, a izgleda da je na ovaj ili onaj način kod svih danas prisutna — nije ni neočekivana, ni jedina. Do kriza u hodu socijalizma mora dolaziti, jer do njih dijelom dovodi i sama »nestabilna« priroda prelaznog društva. Uostalom, i čitav se svijet danas nalazi u krizi razvoja, pa je i naša kriza, i pored svih svojih specifičnosti, uvelike određena tom svjetskom krizom.

U Savezu komunista postoji jedinstvo u pogledu preokupacije i želje da se iz krize iziđe, ali i u njemu, kao i u čitavom društvu, dolaze do izražaja i značajne razlike i konfrontacije i u teorijskim i u praktičnim odgovorima ne samo u odnosu na sadašnje praktične zadatke već i u odnosu na samu strategiju društvenog razvoja. Zbog toga je i za pravi odgovor na sva pitanja o načinu i sredstvima izlaska iz krize presudno pitanje:

* Uvodno izlaganje na 7. sjednici CK SKJ (neznatno su, redakcijski, skraćene uvodne i završne napomene)

Digitized by Google

tko je nosilac procesa historijskog oslobođenja proizvodnih snaga društva (radničke klase i nauke, prije svih, ujedinjenih kroz samoupravljanje kao demokratski proces oslobođenja rada).

Pri tom je za Savez komunista bitno da se postigne demokratsko razrješavanje društvenih proturječnosti (nasuprot raznim političkim izrazima etatizma i tehnobirokratizma, kao što su dogmatizam, neostaljinizam i građanski liberalizam), te da ono bude integralno samoupravno, a to znači u spoju procesa oslobođenja rada i nauke.

Parcijalna rješenja koja izraz vide samo u ekonomiji ili samo u politici ne vode stvarnom izlasku iz krize, već naprotiv, mogu samo jačati napetosti i sukobe u društvu, budući da ne polaze od činjenice da su uzroci u cjelini proizvodnje, razmjene, raspodjele i potrošnje.

Ukoliko na revolucionarnu borbu za socijalizam gledamo kao na svjetski proces, onda nam je ne samo strana nego i besmislena pozicija autarkičnog, zatvorenog i izoliranog socijalizma, koji ne računa na mogući razvoj ljudskih proizvodnih potencija daleko i iznad onog stupnja koji su postigli dosadašnji načini proizvodnje, ali i na svoju demokratsku poželjnost, humanije odnose među ljudima i drugačiji odnos i prema prirodi. Unapređenje materijalnog bogatstva čovječanstva sve više postaje neodvojivo od socijalnog oslobođenja proizvođača materijalnih i duhovnih dobara i drugačijeg prisvajanja prirode, dakle, od sveopće demokratizacije društva. Utoliko su za stvarnu demokraciju ljudi, i kao proizvođača i kao potrošača i kao građana, neophodni revolucionarni zahvati u cjelini društvenih odnosa.

Savez komunista Jugoslavije je revolucionarne promjene u našoj zemlji uvijek sagledavao u sklopu epohalnih tendencija, a takva svjetska orijentacija našeg pokreta nije rezultat našeg interesa da promatramo ili da se informiramo o svijetu već je bila i jest uvjet njegove sposobnosti da vidi dalje i jasnije. To je KPJ i u starom društvu izdizalo iznad provincijalnog empirizma i pragmatizma građanskih partija, koje su bile zarobljene svojim uskim interesima i posve nesposobne da politički organiziraju razvoj kapitalizma u jednoj seljačkoj zemlji. Bez takve širine komunističkog vidokruga ne bismo tako rano shvatili opasnost fašizma, ne bismo ni pomišljali na mogućnost razvrstavanja u blokove i već u toku NOB-a izgradili ideju samostalnosti mimo svih interesnih podjela. Ta ideja pokreta kao slobodnog i u sukobu sa staljinizmom pomogla nam je da na vrijeme spoznamo da socijalizam u svijetu pobjeđuje i razvija se samo poštivanjem specifičnosti u svakoj zemlji da ujedno ne podnosi vojnoblokovska postrojavanja, nametanja shema i odnosa dominacije i kontrole jednih nad drugima i da nije stvar nekog apstraktnog već veoma konkretnog internacionalizma u smislu borbe za socijalistička rješenja i praksu na licu mjesta, u svakoj zemlji. Zato i Program SKJ marksistički ispravno polazi od svijeta kao osnove za mišljenje i ujedno u svijetu vidi mjerilo

Digitized by Google

naše realnosti i kriterij naše vrijednosti. Upravo ta otvorenost bila je izazov za historijske impulse, manifestirane i u rješenju nacionalnog pitanja, u samoupravljanju, u nesvrstanosti, a po čemu smo pod Titovim vodstvom izbili u prve redove borbe za progres, mir i socijalizam u svijetu, za ravnopravnost i slobodu ljudi, naroda i zemalja.

Naša i u svijetu priznata dostignuća u socijalističkom razvoju i prevladavanju koncepta etatističkog socijalizma putem socijalističkog samoupravljanja aktueliziraju se i u svjetskim procesima sve izrazitijeg društvenog karaktera proizvodnje i sve veće privatne kontrole, u rukama sve užih krugova, nad državnim i monopolnim prisvajanjem viška vrijednosti. Ti procesi, naime, u epohalnim razmjerama šire perspektive socijalističkih rješenja u svim sferama društvenog rada i vlasništva, organizacije proizvodnje, odlučivanja, informiranja, kontrole nad cjelokupnim procesom moderne tehnološke proizvodnje, ali su moguće i suprotne perspektive sve veće podjele svijeta uslijed militarističke primjene naučno-tehnološke revolucije, a što prijeti ne samo totalnim otuđenjem čovjeka od prirode, od rada i radnog procesa, od zajednice, već i samouništenjem čovječanstva.

Jedan je od glavnih uzroka današnje jugoslavenske krize, međutim, određeno zapostavljanje, i u teoriji i u praksi, koje je u posljednjim godinama došlo do izražaja, linije djelovanja u svijetu i prema svijetu koja je data u Programu SKJ. Naime, današnji naši problemi koji proizlaze iz velikog vanjskog duga i tehnološko-patentne ovisnosti i uvjetovanosti našeg ekonomskog i sveukupnog razvoja, uvelike su rezultat naših površnih gledanja, u kojima nismo dobro uočavali i još ne uočavamo tendencije na svjetskom tržištu i u svjetskom kreditnom sistemu, odnosno takvih naših gledanja koja nisu krizu u svijetu i našu specifičnu krizu tumačila kao strukturno pomjeranje (ekonomsko, socijalno, političko, tehnološko), nego kao više-manje konjunkturno. Zbog toga smo se olako toliko i zaduživali i zadužili na svjetskom tržištu kapitala; izgledalo nam je da je to mudra politika, a onda se ubrzo pretvorilo u gotovo omču oko vrata. Upravo u takvom površnom, krajnje impresionističkom i pragmatičnom razmišljanju i ponašanju odstupalo se od načina mišljenja i djelovanja na liniji Programa SKJ, koji je naš razvoj na tako primjeren način sagledavao i iz ugla epohalnih kretanja.

Većina naših problema rezultat je autarkičnosti naše privrede u odnosu na svjetske kriterije proizvodnje, a ta se autarkičnost reproducirala u zemlji kroz niz unutrašnjih regionalnih i granskih neproduktivnih monopola. Bez koncepta otvaranja socijalističkog samoupravnog društva prema svijetu, a pri čemu će to društvo pokazivati sposobnost da se razvija upravo na vlastitim osnovama socijalističkog samoupravljanja, moguće je da se ta podijeljenost i zatvorenost i dalje reproducira sa sve težim posljedicama. Umjesto povezivanja na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu radi zajedničkog proizvoda koji može osi-

Digitized by Google

gurati dovoljno visoke serije i kvalitete, ali i integraciju proizvodnog odnosa, tendencije zatvaranja, izolacije i pretvaranja društvenih sredstava u specifično naše »nacionalne« kapitale još bi nas više i u zemlji izložilo posljedicama tehnoloških monopola, koje nam diktiraju i drugi iz svijeta, na osnovu sa naše strane nekoordiniranog uvoza opreme, prodaje patenata i licenci i ograničavajuća klauzula u odnosu na svjetsko tržište. Već danas imamo u velikoj mjeri u zemlji prisutne oblike takve autarkije koja ne razvija vlastito znanje i proizvodne sposobnosti, već služi kao tržište korištenih patenata i jeftine radne snage, a što je u biti i jedan od glavnih uzroka razbijanja jedinstvenog ju-, goslavenskog tržišta.

Naša borba za slobodu svjetskog tržišta, za slobodu cirkulacije roba, znanja, informacija, tehnologije, za svjetski mir i očuvanje prirodne okoline mora se voditi zajedno sa svim snagama u svijetu koje u militarizaciji proizvodnje vide granicu razvoja proizvodnih snaga, ugroženost demokracije, mira i prirode. Utoliko i politika nesvrstanosti, a u kojoj naša zemlja ima istaknutu ulogu, znači ne samo alternativu blokovima nego i produbljenu viziju humane međunarodne zajednice. Novi međunarodni ekonomski, kulturni i informacijski poredak nije zbog toga neka uska politička potreba i parola dana, nego je potreba proizišla iz samog razvoja. Sužavanje »trećeg svijeta« na tržnicu jeftine radne snage i rezervoara siromašnih, koji se prodaju u bescijenje, vodi sužavanju svjetskog tržišta, što će se nužno reproducirati u zastoju proizvodnje, rastu svjetske krize, pa i traženju rješenja u primjeni sile. Napuhanost kreditnog sistema i do sada »najveća pljačka svjetske akumulacije«, kako sadašnje stanje kvalificiraju i sami vodeći financijski listovi kapitalističkih zemalja, konstrukcija je koja mora doći u još dublju krizu. Odgovornost za tu krizu ne može snositi samo treći svijet, pljačkan visokim kamatnim stopama i tehnološkim rentama. Upornom i odlučnom borbom da te probleme razriješi na sebi svojstvenim principima, rastu mogućnosti da se pokret nesvrstanih daleko više i potpunije potvrdi kao alternativa na svim područjima društvenog života i razvoja međunarodne zajednice.

SKJ može svoju avangardnost u našoj radničkoj klasi i u našim narodima i narodnostima potvrditi samo ako u slobodnom i otvorenom društvu inicira i posreduje promjene na domaćem tlu, koje se tendencijski uklapaju u promjene u svijetu na liniji oslobođenja čovjeka na svakom području ljudske egzistencije, i ujedno znače i doprinos tim promjenama u svijetu, a u pravcu njegove socijalističke transformacije i demokratizacije čitave svjetske zajednice.

Svijet se danas nalazi na početku novog ciklusa promjena materijalno-tehničke osnove cjelokupne reprodukcije, i to: uloge i doprinosa činilaca ekonomskog razvoja, sadržaja procesa rada i načina života. U tom kontekstu mijenjaju se i metode i nosioci razvojnih politika, kao i funkcije društvenih institucija

Digitized by Google

(recimo, države). Nalazimo se, u stvari, u »svjetskoj krizi prelaznog razdoblja«. Izlaz iz tog stanja sastoji se u uspostavljanju novih strukturnih, ekonomskih i političkih odnosa u svijetu. Sagledavajući posljedice tih procesa, mi moramo ocijeniti njihov utjecaj na naše prilike i pravovremeno se prilagoditi promjenama u svijetu, preuzimajući ono što je u njima progresivno a istodobno ugrađujući i odbrambene mehanizme protiv svega što bi moglo kočiti i otežavati razvoj proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Za nas je utoliko relevantna produbljena naučna spoznaja onih procesa svjetske ekonomije i nauke i kulture, u kojima su koncentrirane sve protivrječnosti, šanse i opasnosti i na to moramo usmjeriti i sve naše naučne snage. Jer, bez toga ne možemo voditi ni ozbiljnu privrednu politiku i politiku tehnološke modernizacije, a nismo u stanju širiti prostor ni slobodnom stvaralaštvu nasuprot retrogradnim tendencijama.

Jednako tako, moramo dobro proučiti i poznavati probleme energetskog razvoja, poljoprivredne proizvodnje, turizma i zaštite okoline. Naše komparativne prednosti mogle bi postati mane, ukoliko dobro ne planiramo našu politiku na tim područjima. A tu je i potreba da se prati i proučava i kompleksno područje suvremenih ideologija, kao elemenata racionalizacije i opravdanja proizvodnih odnosa, jer kašnjenje u njihovoj marksističkoj kritičkoj valorizaciji može imati i sve više ima ne samo »ideološke«, nego i praktično-političke posljedice u pritiscima koji traže odstupanje od socijalističke samoupravne demokratske linije našeg razvoja, u nerazumijevanjima i kolebanjima.

Ukratko, *naše društvene probleme i probleme u razvoju moramo sagledavati i rješavati u povezanosti sa svjetskim kretanjima, a boreći se za naše mjesto i utjecaj u njima s pozicija otvorenog društva socijalističkog samoupravljanja.* Bez toga ne možemo tako lako i brzo savladati ni sadašnju krizu u našem društveno-ekonomskom razvoju, a koja se reflektira na sva područja društvenog života i društvene svijesti.

Neka naša rješenja i titovska politika samostalnosti socijalističkog puta, uvođenja i razvoja socijalističkog samoupravljanja i kursa na socijalističku demokraciju, nezavisnosti u vanjskoj politici i nesvrstavanja u vojnopolitičke blokove, oslonca na narodne mase, pune ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti u federativnoj socijalističkoj zajednici, slobode stvaralaštva u nauci, kulturi i umjetnosti, široke otvorenosti granica, suradnje sa političkim pokretima i zemljama na načelima ravnopravnosti i međusobnog uvažavanja, a u interesu progresa i mira, donijeli su našoj zemlji mjesto i ugled u svijetu koje su daleko iznad naše ekonomske i svake druge, osim moralne i političke, snage, a posebno nas afirmirali i kao zemlju autentičnih socijalističkih dostignuća. Mnoga ključna pitanja za razvoj socijaliz-

Digitized by Google

ma danas, pitanja socijalističke demokracije, uloge čovjeka u privrednom i političkom sistemu, uvažavanja objektivnih ekonomskih i drugih zakonitosti društvenog razvoja u socijalizmu, uloge države slobode, kulturnog stvaralaštva, koje smo mi stavili na dnevni red još oko 1950. godine, danas se stavljaju na dnevni red u nekim drugim socijalističkim zemljama. Kada to ističemo, ne radimo to zbog nekog osjećaja avangardizma, već, naprotiv, da sebe podsjetimo da ne smijemo posustati, odnosno da moramo prevladati momente zastoja, pa i kolebanja u pogledu borbe za sve te naše strateške vizije.

Socijalizam se posvuda u svijetu nalazi danas u velikim iskušenjima i suočen je s potrebom velikih promjena u ekonomskim i političkim odnosima i u sferi svijesti i kulture, a u pravcu demokratizacije i humanizacije. To nisu znaci njegovog nazadovanja, već sazrijevanja i kretanja u susret slobodnoj akciji i samoupravnom organiziranju proizvođača materijalnih i duhovnih dobara. Svi ti procesi koji upućuju na veću demokratizaciju socijalističkih društava u svijetu, doduše, zasad ne svih, nailaze na naše odobravanje, ali nas i obavezuju da idemo našim putem, na kojem smo ranije od drugih učinili neke korake od historijskog značaja. Utoliko prevladavanje sadašnjih kriznih momenata i ozbiljnih zastoja u našem socijalističkom razvoju ima velik značaj i za jačanje naše uloge i mjesta u svijetu i za naš doprinos razvoju socijalizma kao svjetskog procesa.

2. Naš daljnji socijalistički razvoj, a koji pretpostavlja izlaženje iz postojeće ekonomske, pa i društvene krize, nije moguć bez mnogo čvršće ekonomske osnove samoupravljanja i bez raščišćavanja prepreka da radnička klasa, u današnjim historijskim uvjetima, djeluje i ponaša se kao klasa proizvođača roba koja ovladava proizvodnjom vrijednosti na domaćem i svjetskom tržištu.

Nema nikakve dvojbe, da su u nas uvelike suspendirani i robna proizvodnja i ekonomske zakonitosti, i da im treba otvoriti mnogo veći prostor svođenjem državne intervencije na nužnu mjeru, dokidanjem uvjeta u kojima otuđeni centri ekonomske moći (smješteni u aparatu države, odnosno ove ili one društveno-političke zajednice ili u kreditno-bankarskom mehanizmu, ili pak u institucijama previše narasle društvene nadgradnje u cjelini) isisavaju iz proizvodnje glavninu viška vrijednosti. To bi mogao biti jedini pouzdani put razvoja danas sputanih snaga samoupravljanja, smirivanja tržišta i obračunavanja sa svim vrstama voluntarizma i normativne stege kada je riječ o privređivanju i poslovanju, upotrebi akumulacije, tzv. socijalizaciji gubitaka, itd.

Taj jasan put i metoda strateškog razvoja samoupravnog socijalističkog društva tokom vremena su potisnuti, iako je u našem komunističkom pokretu već davno naglašena neophodnost robne proizvodnje na osnovama socijalističkog samoupravlja-

Digitized by Google

nja.* Pri tome opredeljenje za uživanje tržišnih principa i ekonomskih zakonitosti nikad nismo shvaćali kao napuštanje socijalističkog samoupravnog kursa, jer i »nikakvo ovladavanje proizvodnjom od strane neposrednih proizvođača nije moguće bez manje ili veće slobode tržišta«.** To je uvjet bržeg razvoja proizvodnih snaga i funkcioniranja društvenog vlasništva kao najproduktivnijeg oblika vlasništva.

Pred više od dva decenija, tadašnjim privrednim reformama nastojalo se podstaknuti djelovanje ekonomskih zakonitosti. Tada se u našoj teoriji i praksi naglašavalo da treba napustiti »stari« sistem i prijeći na novi, za koji je pronađen ključ: »dati radniku mogućnost da aktivnije sudjeluje u proizvodnji, mogućnost da njome barata, i da aktivnije sudjeluje u stvaranju svoje zarade« (V. Bakarić).

No, novi se sistem nije razvijao i razvio, naprotiv privredna reforma iz 1965. godine je jenjala i prije nego su se počele provoditi njezine bitne intencije.

Ustavni amandmani 1971, pa novi Ustav i ZUR bili su izrazi nastojanja svjesnog činioca da se crvena nit izlaza nađe u udruživanju rada i sredstava i da se konstituira osnovna organizacija udruženog rada kao izvorište i stjecište radnikovog odlučivanja o dohotku, kako neposrednog odlučivanja tako i odlučivanja putem delegatskog sistema, te da ona bude sposobna i prisiljena da privređuje po ekonomskim i tržišnim principima. Ali to se u međuvremenu uglavnom nije dogodilo.

Ustav i ZUR su, u pogledu stvarnih ekonomskih odnosa, primjenjivani na papiru, a samoupravni sporazumi i društveni dogovori kao glavni instrumenti udruživanja rada i sredstava najčešće nisu počivali na realnim ekonomskim interesima, jasnoj ekonomskoj računici, odgovornosti učesnika i tržišnoj verifikaciji, već su nametani od »struktura« izvan i iznad samog udruženog rada. Udruženi rad se počeo konstituirati a da nije dobio sredstva, već su mu ona i sve više zahvaćana etatističkim mjerama ili logikom poslovanja u bankarsko-kreditnom sistemu, u kojem se također ne odgovara za sredstva i njihovu upotrebu.

---

* B. Kidrič u svojim »Tezama o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji« založio se još 1950. godine za socijalističku robnu proizvodnju: »Bez robne proizvodnje i razmjene — nema ‚poduzeća'. Pojava i egzistencija poduzeća jest, prema tome isto toliko nasljeđe prošlosti za izvjesno vrijeme prelaznog perioda od kapitalizma prema komunizmu kao što su to ‚roba', ‚robna proizvodnja i robna razmjena' itd.«.

U programu SKJ je zapisano: »Na sadašnjem stupnju razvitka materijalnih snaga — i u privrednom sistemu Jugoslavije djeluju zakoni robne proizvodnje. Dokle god je robna proizvodnja objektivno uvjetovana, neuvažavanje zakona vrijednosi i drugih zakona tržišta ne jača, već upravo slabi socijalističke elemente u privredi, sputava inicijativu pojedinaca i poduzeća, koči razvitak proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje koje provode nasilje nad njom.«

** »Platforma za pripremu stavova i odluka X kongresa SKJ«.

Digitized by Google

Utoliko se nije konstituirao ni dohodak u društvenom vlasništvu kao ono sredstvo putem kojeg radnici u udruženom radu ne samo ovladavaju proširenom i cjelokupnom društvenom reprodukcijom već i vode borbu, u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, za negaciju državnovlasničkih i grupnovlasničkih uzurpacija.

Iako smo u dugoročnom programu ekonomske stabilizacije i u dokumentima 13. kongresa SKJ dali pravac i zadatke izlaska iz ekonomske krize u uvjetima robne proizvodnje i njenih protivurječnosti, objektivno datih suprotnosti interesa i potrebe izgradnje takvog sistema društvenih odnosa koji će ih uspješno razrješavati, u praksi smo potcijenili upravo objektivne uvjete proizvodnje i proizvodnih odnosa na datom stupnju razvijenosti proizvodnih snaga i sposobnosti svih činilaca proizvodnje. U Dugoročnom programu sadržana je cjelovita ocjena uzroka, koji su nas doveli u ekonomsku krizu. Naš je zadatak da ocijenimo u čemu se kriza najoštrije izražava u sadašnjem momentu, te da damo podsticaje za brži izlaz iz privrednih poteškoća.

Naša se kriza dugoročnije događa na prelazu s »ekstenzivnog« na »intenzivni« način privređivanja i razvoja. Dakle, u prelazu sa niskoproduktivne, autarkične ekonomije, koju obilježavaju socijalizacija gubitaka i administrativna prinuda, ka reafirmaciji robne proizvodnje na osnovi ekonomske prinude, visoke produktivnosti i otvorenosti prema svijetu. Savez komunista mora u tom prijelazu identificirati »krizne tačke«, koje sprečavaju takve promjene i poduzimati energične nove inicijative za izlazak iz krize.

Ekonomski sistem, u kojem su država i tehnokracija imale vlast u proširenoj reprodukciji, postojao je od ranije i nisu ga proizveli Ustav i ZUR, odnosno koncepcija udruživanja rada i sredstava da bi se ostvarivao zajednički prihod i zajednički dohodak, već je »odnos snaga«, u kojem je i Savez komunista uvelike blokiran etatističkim i tehnokratskim strukturama na svim razinama društvenog organiziranja, naprotiv, onemogućavao promjene u duhu Ustava i ZUR-a. Utoliko je upravo reproduciranjem tog starog, nepromijenjenog ekonomskog sistema i došlo do velikog nereda i stihije na glavnim segmentima sistema društvene reprodukcije, prije svega, u sektoru novca i investicija, sa sve većim zaduživanjima u zemlji i inozemstvu, sa »sivom« emisijom, koja je sa svoje strane proizvodila inflaciju. To su bili pokušaji da se problemi privređivanja riješe preko emisije, a oni po svom značaju traže druga, trajnija sredstva. Birokratski i tehnokratski voluntarizam u odlučivanju o proširenoj reprodukciji nije, dakle, izraz novog ustavnog sistema već, naprotiv, izraz nepostojanja ili velike nedograđenosti ekonomskog sistema upravo na osnovi Ustava. Tu ocjenu pokušava se već dugo osporiti, iako je ona nepobitna i čvrsto je polazište Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Upravo na strateškoj liniji socijalističkog razvoja, koja je sadržana i u Ustavu, a koju danas treba i dalje produbljivati i posve konkretiziriti u revolucionarnoj praksi, ponuđena su rješenja koja je u Dugoročnom programu formulirala naša kolektivna pamet, nakon analitičkog opserviranja protivrječnosti u sistemu i svih manifestacija naše ekonomske nestabilnosti.

I kada se sa svom ozbiljnošću danas postavlja pitanje zašto se međutim, dosljedno ne provodi i ne ostvaruje Dugoročni program ekonomske stabilizacije, trebalo bi vidjeti nije li glavni uzrok upravo u njegovom kljaštrenju i u odustajanju od njegove strateške osnove.

U praksi je, po svemu sudeći, došlo do ozbiljnog odstupanja i redukcije samog Programa. Izražava se to upravo u pokušajima da ga se svede na gotovo instrumentalni lijek za rješavanje krize konjunkturne naravi, na saniranje stvari u sektoru novca, platno-devizne bilance, smirivanje domaće potrošnje, a što je potrebno, ali ne i dovoljno, pa u mnogočemu i kontraproduktivno, jer se naša nestabilnost ne može svesti samo na konjunkturne poremećaje.

Na sadašnjem stupnju razvijenosti društvenog karaktera proizvodnih snaga u svijetu i u nas događaju se strukturalne promjene ekonomske, tehnološke, socijalne, političke, naučne, u odnosu na koje nisu dovoljna konjunkturna prepravljanja. A u nas je već ranije dolazila do izražaja politika koja je svjetsku krizu sedamdesetih godina sagledavala kao konjunkturnu, pa utoliko i nije mogla predviđati energetske i financijske probleme i na njih pravovremeno reagirati, što je, recimo, vodilo i izgradnji naftne prerađivačke industrije i u periodu rasta cijena nafte.* Na istoj liniji takve politike Dugoročni program se ne sagledava kao putokaz za dublje i cjelovite, upravo revolucionarne zahvate, već na ove ili one trenutne, i to parcijalne mjere, što, kako je i u samom Programu rečeno, vodi u »pragmatizam u politici, opsednutost kratkoročnim ciljevima i odsustvo perspektive«.**

---

* Tito je na 11. kongresu SKJ upozoravao da se pri mijenjanju privredne strukture »ne smijemo povoditi za trenutnom konjunkturom. Moramo stalno imati u vidu potrebu takvog razvoja koji osigurava najbrži napredak našeg društva i bolji život radnog čovjeka.«

** U Dugoročnom programu se konstatira da je naša osnovna prednost u tome što imamo dugoročnu viziju, na kojoj se i on zasniva, i što naš pristup polazi od saznanja da su problemi »krpljenjem starog sistema« nerješivi: »Za razliku od drugih savremenih društava, koja izlaze iz sadašnje krize u očuvanju postojećih sistema, naši napori da gradimo društvo na novim svojinskim odnosima — na osnovama društvene svojine i samoupravljanja — na liniji su progresivnih promena koje objektivno zahtevaju narasle proizvodne snage u svetu i potreba menjanja društvenih odnosa«. Isto tako, izričito se naglašava: »Ne mogu se očekivati ozbiljniji efekti od preuzimanja pojedinačnih i parcijalnih mera istrgnutih iz Programa dugoročne ekonomske stabilizacije i bez društvenih priprema. Tim putem, kako pokazuje naša dosadašnja praksa, ne mogu se postići ozbiljni efekti, jer često jedna mera poništava drugu, ili gubi od svog dejstva, jer nije sinhronizovana i praćena odgovarajućim potezima i drugim delovima politike i sistema.«

Digitized by Google

U Prolaznim osnovama Dugoročnog programa naglašeno je: »Neophodno je... nastaviti dubok preobražaj društva na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu. Bez toga, ili mimo toga, iluzorno je graditi bilo kakav dugoročni program stabilizacije. Program stabilizacije ne može se ograničiti samo na ekonomski sektor i ekonomske odluke i mere, već mora sadržavati neophodne socijalne i društveno-političke odluke i mere i, na toj osnovi, celovit program aktivnosti svih društvenih činilaca«.

Na razini odgovornog izjašnjavanja i davanja podrške u samom Savezu komunista, u njegovim rukovodstvima, jesmo i moramo biti za svaku mjeru koja mijenja u pozitivnom pravcu sadašnje stanje, u kojem »radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada imaju podređen položaj u ovladavanju celinom dohotka i viškom rada«. Samo rješenja koja društvena sredstva i ekonomsku vlast prenose na radnike u udruženom radu mogu voditi stvarnoj ekonomskoj stabilizaciji i osigurati uspješan razvoj društva.

Dakako, kao što se to naglašava i u odgovarajućoj Rezoluciji 13. kongresa SKJ, svaki narod i narodnost, odnosno svaka republika i pokrajina moraju pri tome preuzeti punu odgovornost za svoj vlastiti razvoj, ali istodobno i za razvoj jugoslavenske zajednice kao cjeline.

Pozitivno djelovanje realnih ekonomskih kategorija i kriterija, bez opasnih razornih efekata, moguće je samo u integralnom pristupu, koji sadrži razrješenje strukturalnih proturječnosti u cjelini odnosa na kojima se kriza reproducira, što, dakako, ne isključuje i etapno i sinhronizirano poduzimanje konkretnih mjera.

Redukcionistički pristup svođenja Dugoročnog programa na politiku kamata, politiku deviznog tečaja i nešto restrikcija nije donio gotovo nikakvog rezultata, naprotiv izazvao je nove velike probleme.*

Inflacija je sintetički izraz svih problema u našoj ekonomiji. Nismo vodili dovoljno računa o specifičnosti i cjelovitosti naše inflacije. Problem inflacije pokušavao se viđeti i rješavati izvan konteksta društvenih odnosa, odnosno gubile su se iz vida specifičnosti naše inflacije. Jer, naša inflacija proizlazi iz otuđenosti dohotka i akumulacije od radnika, odnosno iz postojanja i djelovanja starog, etatističkog sistema, u kojem se anticipiraju svi

* Predsjednik SIV-a Branko Mikulić, stupajući na tu dužnost, dao je identičnu ocjenu: »... ubrzo se prišlo sprovođenju realnog kursa dinara i realnih kamatnih stopa, a izostale su izmjene u sistemu proširene reprodukcije, prije svega, one koje se odnose na: jačanje materijalnog položaja privrede; ukidanje svih oblika deficitarnog finansiranja finalne potrošnje; stvaranje uslova da ponašanje radnih ljudi u udruženom radu bude određeno »snagom ekonomske nužde i prinude«; finansijsku konsolidaciju privrede, kao i na jačanje efikasnosti privređivanja, smanjivanje troškova poslovanja i efikasniju društvenu kontrolu cena«.

Digitized by Google

vidovi potrošnje, a na proizvođača svaljuju nove obaveze, za koje on onda nalazi izlaz u podizanju cijena. Proizlazi i iz stvaranja umjetne tražnje tamo gdje nema pokrića u sredstvima, dakle i iz fiktivnog financiranja.

U dugoročnom programu naglašava se da se radi o »višedimenzionalnom karakteru naše inflacije (sa inflacijom tražnje prepliće se inflacija troškova, kao i strukturna i uvezena inflacija)«, pa se utoliko i osnovna rješenja i prijedlozi Antiinflacionog programa zasnivaju »na oceni da je zajednički imenitelj svih osnovnih uzroka inflacije kod nas to što radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada imaju podređen položaj u ovladavanju celinom dohotka (njegovim sticanjem, raspoređivanjem, upravljanjem njime i samoupravnom kontrolom nad njegovom upotrebom) u sistemu proširene reprodukcije i, naročito, u sistemu akumulacije, i to kako u odnosima njenog formiranja, tako i u odnosima njenog korišćenja«.

Svođenjem Dugoročnog programa na uži okvir vršila se njegova revizija, a to nije davalo stvarne šanse izlaska iz krize; štoviše, ona se samo produbljivala.*

A među negativnim posljedicama takve politike je i zaoštravanje problema u odnosima razvijeni—nerazvijeni u zemlji, što je sa svoje strane provociralo državno i budžetsko poravnavanje, preraspodelu i novo jačanje etatizma i intervencionizma.

Što se pak tiče Saveza komunista, u njemu, odnosno na razini politike njegovih rukovodstava postoji jedinstven pristup i stavovi da je jedna od bitnih poluga izvlačenja iz ralja etatizma reafirmacija ekonomskih zakonitosti i oslobađanja prostora da osnovni privredni subjekti kao robni proizvođači pod pritiskom ekonomske prinude što efikasnije upravljaju društvenim sredstvima. Time smo se opredijelili za efikasnost privređivanja, korištenja akumulacije i osnovnih sredstava, što je uvjet materijalnog razvoja i osnova da samoupravljanje dobiva sve veću materijalnu osnovu.

Brži razvoj tržišta je uvjet za funkcioniranje jedinstvenog jugoslavenskog tržišta i za korištenje njegovih prednosti. A naše zalaganje za njega motivirano je pak i suzbijanjem snažnih tendencija jačanja etatizma na svim nivoima, koji uspostavljaju i štite monopole i sprečavaju slobodnu cirkulaciju roba po zakonima ponude i potražnje i konkurencije na tržištu, a što uvjetuje i neefikasnost, visoke troškove, nekonkurentnost, zatvaranje privrede u lokalne, regionalne, republičko-pokrajinske okvire, a zatim i prema svijetu.

---

* U referatu druga V. Žarkovića na 13. kongresu SKJ takva redukcionistička politika veoma je precizno ocijenjena: — »U uslovima neblagovremenog, parcijalnog i nesinhronizovanog i nedoslednog ostvarivanja Dugoročnog programa i neke neophodne mere ekonomske politike, kao što su realna kamata, realni kurs, dale su rezultate suprotne onima koje smo želeli naročito sa stanovišta rasta inflacije, osiromašenje materijalne osnove samoupravljanja u mnogim granama privrede i socijalnog raslojavanja.«

Digitized by Google

Potiskivanju tržišnih zakonitosti pridonosila je i naglašena vulgarizacija principa samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, koji su se često koristili kao sredstva zatvaranja i voluntarizma, a ne otvaranja i povezivanja na čitavom jugoslavenskom prostoru. Osobito su pak i ekonomski štetna i za privredu i razvoj čitave zemlje, a i politički krajnje opasna zatvaranja privređivanja i tržišta u »nacionalne« okvire, pod tutorstvom tehnobirokratskih monopola, u republikama i pokrajinama. To je dovelo i do sve manje cirkulacije roba na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. Ranije provedena nužna decentralizacija nije pretvarana u veću demokratizaciju, približavanje odluka svakom čovjeku, a uz snažnu jugoslavensku proizvodnu integraciju, na načelima samoupravljanja i u skladu sa interesima proizvođača, mnogo veću nego u doba državnog centralizma u privredi. Centralistički model raspao se u međusobno i suprotstavljene i izolirane policentričke etatizme, koji se danas odupiru daljnjoj deetatizaciji odlučivanja o društvenim sredstvima (društvenom kapitalu). Taj proces, doduše, mnogo je ranije počeo, a u vremenu nakon donošenja Dugoročnog programa nismo ga uspjeli ni zaustaviti, ni preokrenuti.

Zbog toga za nas orijentacija na tržišno privređivanje, uz sistem samoupravnog društvenog planiranja, koji »ima usmjeravajuću, koordinirajuću i u odnosu na tržište korektivnu ulogu«, i orijentacija na mnogo veću jugoslavensku proizvodnu integraciju, efikasnost privređivanja i jačanje samoupravljanja nemaju i ne mogu imati alternative.

Preduvjet svemu tome je i samoupravno društveno planiranje, kojeg također još u stvarnosti nema. Organizacije udruženog rada, nemajući u svojim rukama iole značajnija »vlastita« sredstva, prisiljene su da se »uklapaju« u planove društveno-političkih zajednica. A u dva ranija srednjoročna plana, pa i u sadašnji na razini federacije republike i pokrajine pošto-poto su nastojale »ukrcati« svoje. Iz takvog stanja planiranja još nismo izašli. Znamo da i suvremeni kapitalizam daje sve više prostora planiranju u odnosu na zakon vrijednosti, što je uostalom i u njemu »zakonomjerno«, budući da vrši i da je prisiljen vršiti sve veće podruštvljavanje proizvodnje. Planira kapitalistička država i planira multinacionalna kompanija, te i u tome postoji sprega »općeg« interesa, koje oličava država, i korporacijskog interesa, koji bezobzirno teži oplođivanju kapitala. U našoj politekonomskoj misli je ukazano i na neospornu činjenicu da su i zakon vrijednosti i planiranje društveni zakoni, koji se ne mogu razumjeti bez razumijevanja društvenih odnosa. Utoliko planiranje u nas mora biti određeno karakterom naših društvenih odnosa i ciljevima njihovog daljnjeg mijenjanja i razvoja.*

* »Odnos između planskog usmjeravanja i slobodnog djelovanja tržišta nije apsolutan i neizmjenjiv. On je određen konkretnim materijalnim odnosima u privredi u pojedinim fazama njenog razvitka, i zato tekuća praksa mora to pitanje stalno rješavati prema konkretnim potrebama društva.« (Program SKJ)

Digitized by Google

Koliko su snažni interesi policentričnog etatizma i nacionalnog kapitala najbolje pokazuju sve snažniji i sve otvoreniji pritisci za reduciranjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije na one mjere koje ne diraju u interese više-manje zatvorenih »nacionalnih« privreda. U tom smislu osporavaju se i zaključci 17. sjednice CK SKJ iz prošlog mandata, kao i stavovi Predsjedništva SFRJ, jer je njima navodno diktirano odustajanje od ispravnih mjera tržišne ekonomije. A na tim sjednicama nastupalo se sa pozicija interesa cijele zemlje, uvažavajući opće zahtjeve da se program stabilizacije cjelovito provodi, afirmirajući jedinstveno jugoslavensko tržište. Sve je to zapravo u funkciji održavanja takvog rasporeda snaga u kojem mnogi misle da dobivaju, a zapravo svi zajedno gubimo.

Ključ sukoba oko Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, njegovog provođenja ili neprovođenja, zapravo je u tome hoće li se politika stabilizacije provoditi u cjelini, dosljedno, i na cijelom jugoslavenskom tržištu, ili samo djelomično i u okviru »realnih« nacionalnih ekonomija, a što onda vodi i borbi za preraspodjelu viška vrijednosti u Jugoslaviji. Ako bismo i dalje dopustili sva ta zatvaranja, mogli bismo govoriti samo o »realnom rastu siromaštva« i stalnom povećanju razlika razvijenih i nerazvijenih, a ne o razvoju svih u realnom jugoslavenskom razvoju.

Iz te i takve prakse parcelizacije i zatvaranje tržišta ne može se, dakako, izići rješenjima koja imaju veoma glasne zagovornike, a idu uspostavljanjem i tržišta radne snage i kapitala. Jedna je stvar što moramo štošta promijeniti i u našem radnom zakonodavstvu, da bismo izišli na kraj i s neradom i neradnicima, a druga pomišljati na vraćanje radnika u položaj najamne radne snage. A na zahtjev za integralnim tržištem odmah se, logično, nadovezuje i zahtjev za ukidanjem društvenog vlasništva, »jer je ono svačije i ničije«, dakle, besmislica i predlaže se uvođenje realnog titulara, dakle države, akcionara ili grupe. Oni koji iznose te zahtjeve kao da ne vide da su najamni položaj radnika, oplođivanje kapitala i privatnovlasničko prisvajanje glavne kočnice razvoja proizvodnih snaga u svjetskim razmjerima i da su takva rješenja suprotna i opredjeljenjima Dugoročnog programa.* To, dakako, ne znači da mi odbacujemo druge oblike vlasništva i da ih, štoviše, pod određenim uvjetima ne trebamo stimulirati.

---

* Dugoročni program je, naime, i u tom pogledu veoma jasan: »U uslovima društvenog vlasništva, samoupravljanja, odnosa zasnovanih na načelu dohotka, i na toj osnovi, udruživanja rada i sredstava, tržište ima drugačije sadržaje, mehanizme i okvire u odnosu na tržište u drugim privrednim sistemima i drugim društvenim odnosima. Te razlike posebno se odnose na klasično tržište kapitala i klasično tržište radne snage...

Našli smo se u situaciji da ni tržište ni plan nisu imali i nemaju mesto i ulogu koji odgovaraju prirodi našeg sistema socijalističkog samoupravljanja. Tu prazninu u polaznim institucionalnim okvirima i osnovama razvoja našeg samoupravnog društva ispunili su faktori (državni i kvazidržavni) izvan udruženog rada.«

Digitized by Google

Strategija tehnološkog razvoja je sada najzad uobličena u dokumentu koji se nalazi pred usvajanjem u Saveznoj skupštini, a razrađene su i mjere njezinog provođenja. Budući da je CK SKJ na svojoj posljednjoj sjednici raspravljao o tehnološkom razvoju, rekao bih samo to da će se u nas i ubuduće voditi idejna borba oko toga da li ćemo razvijati »strategiju zajedničkog tehnološkog razvoja kao integralnog faktora razvoja proizvodnih snaga«, na osnovama socijalističkog samoupravljanja, ili ćemo podlijegati neprihvatljivim konceptima »tehnološkog optimizma« i »kulturnog pesimizma«.

Budući da su kod nas »ključne tehnologije danas regionalno isparcelisane, uz značajnu zavisnost od transnacionalnih korporacija«, bitno je to da strategija bude jugoslavenska i jedinstvena.

U Dugoročnom programu se zahtijeva i to da se ostvare promjene u »kvalitetu privređivanja *u cjelini sistema društvenog rada*« (potcrt. S. Š.), da se otklone »disproporcije u materijalnoj strukturi naše privrede« i da se »prevazilazi jednostrani pristup industrijalizacije i urbanizacije«. Sve to, rečeno je, »traži opredeljenje o tome šta je dugoročni interes cele jugoslovenske privrede gde treba vršiti zaokret, što su prioriteti i kakav je redosled u njihovom ostvarivanju«.

Velikim naporima, a na uštrb smanjivanja uvoza, što sa svoje strane koči proizvodnju, naša je zemlja u proteklim godinama uredno otplaćivala dospjele obaveze iz vanjskih dugova. Refinanciranje je omogućilo predah, no već iduće godine dolazimo opet u težu situaciju u pogledu obaveza vraćanja. Raniju parolu: uzmi kredite, kao da je zamijenila parola: vrati dug po svaku cijenu. Naš vanjski dug je za nas doista preteško breme, iako čini 55-i dio duga zemljama u razvoju. Da li smo dobro razradili i vlastitu politiku vraćanja duga, ili sve svodimo na suficit platnog bilansa kao na glavni uspjeh, iako je on rezultat smanjivanja uvoza a ne povećanja izvoza. U periodu 1980—1985. uvoz je smanjen za oko 25 posto, a izvoz povećan za 8 posto, a pri tom se pogoršala struktura izvoza. To je imalo posljedice i na tehnološki razvoj, kao i na rast proizvodnje, jer je prosječna stopa od 0,6 posto daleko manja od zemalja našeg nivoa razvijenosti. Doda li se tome obezvređenje dinara od 1980. do danas za oko dvadeset puta u odnosu na dolar i stvaranje unutrašnjeg duga koji je gotovo dostigao iznos polovine vanjskog duga, uglavnom kao rezultat klizajućeg kursa dinara, onda i u svijetlu tih činjenica postaje jasno da parcijalni pristupi ne samo da ne vode izlasku iz krize nego je povećavaju i produbljuju s opasnošću dugotrajne privredne stagnacije.

Još uvijek nemamo procjenu razvoja svjetskog tržišta (a ne materijala, tehnologija, itd.), kao ni posljedica multinacionalnih programa tehnološkog razvoja, pomjeranja svjetske privrede prema Pacifiku, mogućih sporazuma SAD—Japan, itd., a da

Digitized by Google

bismo dobro znali na čemu se i gdje uključujemo u međunarodnu podjelu rada i da bismo se bolje i dugoročno organizirali.*

Naš ekonomski i društveni razvoj najviše zavisi od u praksi razrađenog i primjenjivog odgovora na pitanje: kako da ostvarimo mnogo veće jedinstvo proizvodnih snaga i odnosa a u uvjetima kada su postojeći proizvodni odnosi preuski za već razvijenije proizvodne snage, kada imamo već brojnu i klasno svjesnu radničku klasu i razgranat sistem socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokracije. Danas se glavne prepreke otklanjaju te protivrječnosti između naraslih proizvodnih snaga i zatečenih proizvodnih odnosa nalaze u teritorijalizaciji sredstava (kapitala) i naturalizaciji tehnologije, nauke i radničke klase. Moramo ostvariti povezanost i integraciju svih proizvodnih potencijala u zemlji, da bismo mogli izlaziti u svijet.

Radi se, dakle, o tome kako da Jugoslavija što više ostvari svoju ekonomiju obima, iako ona nije zemlja koja može razvijati samo takvu ekonomiju), a koja je moguća jedino kroz integraciju, i to na osnovu samoupravljanja. A integracija pretpostavlja izbor manjeg broja zajedničkih proizvoda i naglašeniji razvoj onih proizvodnji i usluga koje imaju komparativne prednosti (turizam, saobraćaj, poljoprivreda pomorska privreda i sl.), s kojima bi se pojavili na svjetskom tržištu. Neke su razvijene zemlje svoje strateške izvozne granice svele na 7—10 ključnih proizvodnji, dok se jugoslovenska privreda na svjetskom tržištu pojavljuje čak sa oko 150 proizvoda!

Utoliko je neophodno inzistiranje na zajedničkim proizvodima, jer se kroz to daju rješenja za lomljenje teritorijalizacije akumulacije, snižavanje cijene proizvodnje u velikim serijama, koncentraciju društvenih sredstava, povezivanje radničke klase, olakšavanje primjene tehnoloških inovacija, koncentraciju istraživačkih kapaciteta i gotovo sve druge zahtjeve iz Dugoročnog programa. Takva orijentacija u proizvodnji i uslugama rješavala bi i problem zajedničkih ulaganja, koja za sada ne idu baš zbog toga što se zajednički dohodak ne ostvaruje u zajedničkom proizvodu i izvozu.

Mislim da jedino takav koncept rješava i problem stranih ulaganja. Mi moramo nanovo definirati uvjete za veće privlačenje stranog kapitala u zejednička ulaganja u našoj zemlji, a na čemu je već u sklopu pripremanja prijedloga zakona za promjene u privrednom sistemu angažiran SIV. Ona su, uostalom, za nas poželjnija od kredita, budući da pretpostavljaju i zajedničku odgovornost za rezultate proizvodnje. Ta bi ulaganja morala

* Pri tom u našoj strategiji izvoza i uključivanja u međunarodnu podjelu rada morali bismo respektirati činjenice, na koje se upozorava i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije: »Jedno od naših osnovnih opredeljenja jeste jačanje konkurentnosti jugoslavenske privrede na svetskom tržištu, što podrazumeva mnogo obimnije korišćenje komparativnih prednosti (specijalizacija), ekonomiju obima, tehnički progres, odnosno udruživanja ‚znanja'«.

Digitized by Google

biti na liniji naših razvojnih prioriteta te da pravovremeno idu u proizvodnju, a ne samo u djelatnosti na kojima se iz infrastrukture izvlači profit. Pri tome, dakako, ne smijemo dopustiti naše eventualno iskakanje iz ustavnih okvira. A moramo imati u vidu i napore Grupe 77 na međunarodnom planu, da se stvari reguliraju u okviru borbe za novi međunarodni ekonomski poredak.

Jednako tako, zainteresirani smo da se sredstva građana u što većoj mjeri izbace iz najkonzervativnijih oblika štednje i ulažu u privredu i u novo zapošljavanje. Pri tome je vezivanje za izvozne programe od interesa i za građane, jer je jasno da tamo gdje ne vide perspektive neće ulagati svoja sredstva. Mislim, da, s obzirom na naša osnovna društvena opredjeljenja, nisu prihvatljivi nikakvi oblici rente na kapital, akcionarstva i akcionarskog upravljanja, što se već tu i tamo javlja kao tobože ozbiljna ideja. Jer, to bi pored ostalog, formiralo jedan neradni sloj više na radničkom dohotku, a uz njegovu teritorijalnu koncentraciju u razvijene republike i krajeve.

Politika ulaganja u malu privredu i društvenih sredstava i sredstava građana veoma je poželjna i neophodna sa stanovišta porasta asortimana roba, većeg zapošljavanja, smanjivanja uvoza a povećanja izvoza, a sve u duhu onog što je zapisano i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. U tom pogledu veoma je značajno razvijanje malih proizvodnih jedinica u društvenom vlasništvu, a koje bi našle svoje mjesto u lancima povezivanja i integriranja na jugoslavenskom tržištu i u programima stvaranja zajedničkog proizvoda, a koje ne bi vodilo klasičnom »fabričkom centraliziranju«, nego bi izražavalo povezivanje i kombinaciju kako rada u ekonomiji obima, tako i u pravcu »reprodukcionih zavisnosti koje obuhvaćaju sve faze proizvodnje i razmjene vrijednosti«.

Na liniji zajedničkog proizvoda, male, propulzivne, tržišno do kraja orijentirane proizvodne organizacije sa svoje bi strane, naime, stvarale pozitivan pritisak na monopole i jačale konkurenciju na tržištu. Ponekad velike organizacije u nas ne samo što ne žele stvaranje takvih malih, a propulzivnih proizvodnih društvenih organizacija, već teže da i unutar sebe ukidaju OOUR-e bez ozbiljnih analiza i argumenata.

Primjeri nekih, usprkos velikim preprekama, nastalih malih proizvodnih jedinica u društvenom sektoru pokazuju da su izrazito produktivne, da su uložena sredstva uvećale desetine puta, da se pojavljuju sa novim proizvodima, čak i u izvozu. Zbog svega toga taj koncept mora doživjeti našu punu podršku, uključujući i izmjene zakonskih normi koje koče osnivanje i poslovanje takvih organizacija koje pridonose razvoju tržišta prije svega velikom ponudom i manjim troškovima proizvodnje, elastičnim programima, malom administracijom.

Da ovdje dodam, u našoj strategiji razvoja posebno važno mjesto zauzimaju i pitanja ekološke strategije. U ekološkoj at-

Digitized by Google

mosferi sadržane su sve realne protivrječnosti društvenog razvoja, od međunarodne tehnološke ovisnosti, koncepcije energetskog razvoja naše zemlje, jedinstva proizvodnog sistema, poljoprivredne proizvodnje, do koncepcije ekonomije društvenog vlasništva, koja te suprotnosti ne može razrješavati u ekonomiji rasta samoj po sebi, bez samoupravnog i demokratskog odlučivanja.

Program stabilizacije se na svim nivoima privređivanja i društvenog organiziranja ne ostvaruje i zbog toga što još u društvu, pa i u privredi, dominira svijest da je to zadatak nekog drugog i drugih, a ne da svoj dio zadatka ima svaki subjekt privređivanja, svaki društveni činilac, pa i svaki radni čovjek. A pogotovo se sva kritika i odgovornost svaljuju na državu i od nje se očekuje da sve riješi a istovremeno se zahtijeva posvemašna deetatizacija odlučivanja. U tom pogledu i u našoj privredi i u široj javnosti još vlada etatistička svijest, pa ma koliko se uloga države kao takva napadala i osporavala.

Ni promjene u Ustavu i ZUR-u, koje će uskoro stupiti na snagu, ni interventni zakoni, ni razne restriktivne mjere koje je savezna država prisiljena poduzimati neće i ne mogu same po sebi dovesti do zaokreta, koji bi ponovno naš privredni razvoj stabilizirao na duži rok, a na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Proširena je pojava da se ne plaćaju obaveze, ne plaćaju se u pojedinim slučajevima ni kamate, a ponašanja mnogih suprotna su usvojenim stavovima, i to se još u našem društvu tolerira kao neko pravo. Tek što je nešto usvojeno onaj kome to ne odgovara uporno traži da se to mijenja. Na toj se osnovi ne samo iznose zahtjevi koji apsolutiziraju interese pojedinih kolektiva i sredina, pa i republika i pokrajina, nego i vrše pritisci i izazivaju politizacije s negativnim posljedicama. Kršenje Ustava i zakona uzelo je (a o čemu će naš Centralni komitet uskoro posebno raspravljati) zabrinjavajuće razmjere, i to već dugo traje. Recimo, u prošloj godini izdvojena su značajna namjenska sredstva za pripremu izvoza i za poljoprivrednu proizvodnju, ali je odmah posvuda došlo do njihovog velikog nenamjenskog korištenja, iako je to krivično djelo.

Da bi se izvršile promjene strukturalne prirode, i doista prohodala realna ekonomija, koja počiva na tržišnoj prinudi i na odgovornosti subjekata privređivanja i poslovanja u udruženom radu i za uspjehe i za promašaje, mora se ići na mjere koje izazivaju i socijalne i političke potrese. Sa time Savez komunista mora računati i mora biti idejno i politički sposoban i pripremljen da se i na tom planu suoči sa problemima.

Poučna su i zbivanja u povodu interventnog zakona o isplati osobnih dohodaka, koji je privremen, dok se ne primjeni sada već potpisan Društveni dogovor o dohotku. Radnici i radni ljudi su — ne doduše u velikom broju, najviše oko 20 hiljada, što čini manje od 0,2 posto zaposlenih, reagirali i kraćim ili dužim obustavama rada. Doista, ako je osobni dohodak mnogima nizak

Digitized by Google

i vrlo nizak da od njega ne mogu živjeti, da ne mogu sastavljati kraj s krajem, onda moraju biti i vrlo nezadovoljni administrativnim limitiranjem tih osobnih dohodaka i njihovim vraćanjem u iznose koji se ne mogu prekoračiti s obzirom na konkretnu proizvodnost rada ili pak na nuždu da se ograničava rast sredstava za društvene djelatnosti. Na stranu to, da li se proizvodnost rada uopće još mjeri pravim pokazateljima. Ali nju u jugoslavenskoj privredi i društvu moramo početi podizati i najzad raspodjelu u cjelini i na svakom mjestu i u svakoj prilici vezivati za proizvodnost. I ako u ovom trenutku moramo ići na državne interventne mjere, onda ih svi moramo podržati, a najugroženije dijelove radničke klase zaštiti mjerama solidarnosti. I, dakako, tekuće mjere ekonomske politike na tom planu moraju se i neprestano korigirati, kako ne bi pogađale i one koji doista napreduju u poslovanju i podižu produktivnost, kako bi doista bile stimulativne.

Alternativa robnoj proizvodnji i privređivanju na osnovu tržišne verifikacije i realizacije može biti, i danas još jest, državna regulativa, a za nju, u načelu, nismo. Ali država sada mora poduzimati one mjere, kojima se traži upravo otvaranje puta i djelovanju ekonomske prinude i većoj slobodi proizvođača i njihovom snošenju rizika na tržištu.

U ovom času ne uspijevamo provoditi ni programe rigorozne štednje putem racionalizacije rada i poslovanja, skupih poslovnih i stručnih a beskorisnih putovanja u inozemstvo, velikih troškova reprezentacije, rasipanja sredstava na razne skupove i proslave, smanjivanja administracije od OUR-a do državne uprave i aparata društveno-političkih organizacija, pa i ukidanja institucija koje ne možemo izdržavati na sadašnjem stupnju ekonomske razvijenosti i sa sadašnjom proizvodnošću rada. U zemlji se i danas gradi oko 30 hiljada raznih objekata, a uz nisku akumulaciju, velike gubitke u privredi i dijelu društvenih djelatnosti. To onda mora povećavati, a ne i obarati inflaciju, itd.

U svijet realne ekonomije, za koju će svu odgovornost preuzeti samoupravljači, moramo najzad ući, uz sve potrese i lomove. A uvjet je za to da svatko, od pojedinca preko radne organizacije do federacije, doista ima svoj program stabilizacije.

Provođenje politike stabilizacije zahtjeva veću integraciju svih stvaralačkih snaga u našem društvu i brže prevladavanje idejnih razlika i kolebanja.

3. Borba za socijalistički razvoj i u ovom trenutku, kao i u dosadašnjim etapama našeg razvoja, ima svoje žarište u tome, da društvenim sredstvima najzad počnu raspolagati radnici u svojim organizacijama udruženog rada, da oni uspostavljaju takve proizvodne odnose, u kojima će ta sredstva ulagati u povećanje dohotka, na osnovu realizacije svoje proizvodnje kao roba na tržištu, koje oni i organiziraju.

Iz toga ugla moramo onda sagledavati i ulogu radničke klase kao one društvene snage koja je ne samo pozvana nego i

Digitized by Google

sposobna da razvoj društva preuzme u svoje ruke, i to putem ovladavanja cjelinom dohotka u procesima udruživanja rada i sredstava i odlučivanja i utjecaja na odlučivanje u čitavom političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Uprkos tome što još ni izdaleka nije zagospodarila cjelinom društvenih odnosa, u kojima je i dalje, iz ugla historijskog procesa oslobođenja rada, najbitnija podjela na potreban rad i višak rada, naša radnička klasa se bez sumnje već potvrdila kao proizvođačka klasa koja spaja rad i upravljanje, a što ima snagu historijskog presedana. Ona se i neprestano razvija kao klasa za sebe, a ne kao tek puka klasa po sebi, veoma svjesna svojih neposrednih i historijskih interesa, sve sposobnija da socijalističko samoupravljanje doista afirmira kao, u našim uvjetima, oblik diktature proletarijata kojeg se ni pod koju cijenu ne bi odrekla. Jačaju i njezini intelektualni potencijali. Naime, u našem je društvu, dosadašnjim razvojem odnosa socijalističkog samoupravljanja, već uznapredovao proces stapanja s neposredno proizvodnim radnicima mnogih »intelektualaca proizvodnje« i pretežno intelektualnih nosilaca društveno korisnog rada izvan materijalne proizvodnje. U tom smislu razvoj društva, ako se na socijalistički način ovladava naučno-tehničkom revolucijom, vodi ne samo sve većoj intelektualizaciji rada i širenju radničke klase na sve brojnije intelektualne slojeve, već i njezinom izlaženju iz svijeta repetitivnog rada i starih tehnologija i iz najamnog položaja. Sve bismo to trebali pobliže istraživati, ali i tako planirati tehnološki, ekonomski i socijalni razvoj da se radnička klasa i dalje širi, sve manje kao manuelna a sve više kao intelektualna snaga, i da najzad obuhvati proizvođače materijalnih i duhovnih dobara u društvu.

Primjenjivanjem Marxove metode analize lako bismo mogli pokazati (a naša je naučna i teorijska produkcija time malo zaokupljena), da niti proletarijat nestaje kao nosilac historijskog interesa oslobođenja ljudske zajednice od robovanja radu i ljudima, niti je teorija klasnih borbi i revolucije, zasnovana na ulozi radničke klase, zastarjela već se, naprotiv, više nego ikad potvrđuje i u epohalnim i u specifično našim društvenim »kretanjima«*.

* U tom smislu više je nego aktuelno tumačenje Edvarda Kardelja iz 1969. godine: »Sada se u svetu — pa i kod nas — dosta govori o zastarelosti takvih pojmova kao što su: radnička klasa, klasna borba, radni čovek. Svakako da se poslednjih decenija mnogo štošta izmenilo u strukturi radničke klase i u oblicima klasne borbe, a naročito u uslovima razvoja socijalizma i samoupravljanja. Ali, negiranje klasne borbe kao oblika borbe za oslobođenje rada i radnog čoveka ne može značiti ništa drugo do svesno ili nesvesno skrivanje reakcionarnih ili tehnokratsko-etatističkih tendencija, ili pak, potpunu zbrku u glavi, što se opet svodi na isto. Zato izgubiti iz vida klasno ishodište — to praktično znači izgubiti svaku revolucionarnu kreativnu sposobnost i postati roba stihije i empirizma« — *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IX BIGZ, str. 18.

Digitized by Google

U povezanosti naučno-tehnološke revolucije i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja upravo se danas, i neposredno sutra, nameću društvene promjene i zadaci, *da se*, u skladu s dubinskom strategijom naše socijalističke revolucije, *radnička klasa dalje razvija kao osnovna društvena snaga, u koju ulaze novi slojevi proizvođača materijalnih i duhovnih dobara*, a postepeno iščezavaju, kao dominantni u njezinoj strukturi, izvršioci repetitivnog i teškog manuelnog rada.

Kao što je to naglašeno i na nedavnoj sjednici našeg Centralnog komiteta, za daljnji naš društveni razvoj i za razvoj radničke klase kao noseće kreativne snage društva od presudnog će značaja biti i ostvarivanje strategije tehnološkog razvoja. Jer, to je šansa za mnogo veću samoupravnu integraciju, a u mnogo čemu i reintegraciju naše zemlje, odnosno za reafirmaciju i novi polet socijalističkog samoupravljanja i njegovo obogaćivanje, a o čemu ovisi i potvrđivanje i daljnja afirmacija uloge i ugleda naše zemlje u svjetskoj zajednici.

A kada pak razmišljamo o budućnosti ljudskog rada i proizvodnim odnosima, koju najavljuju i današnja naučna otkrića i njihovo korištenje u stvaranju i primjeni novih tehnologija, onda moramo znati da sve to ide u prilog socijalističkim i komunističkim vizijama i solucijama. Neokapitalizam baš i ne mari za ljudske posljedice naučno-tehnološkog razvoja i nesmiljeno podvrgava taj razvoj kapital-odnosu (kapitalistička upotreba nauke i strojeva kao opredmećene nauke), a u uvjetima državnog socijalizma uvelike se gubi ljudska motivacija i za tehnološki razvoj. Revolucionarni karakter promjena u procesu proizvodnje, u organizaciji rada, u tehnologiji i nauci sukobljava se sa vlašću kapitala, a u socijalizmu sa tehnokratskim i birokratskim monopolom u društvenoj reprodukciji i u odnosima proizvodnje. A sve to i u našem društvu zahtijeva velika prestrukturiranja i pretpostavlja značajne promjene u klasnoj konfiguraciji društva.

Proizvođači materijalnih i duhovnih dobara treba da se povezuju međusobnom slobodnom razmjenom rada, i da u daljnjem razvoju socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokracije odstranjuju kontrolu nad sobom svakog državnovlasničkog, grupnovlasničkog i privatnovlasničkog monopola. To je i put formiranja radničke klase u modernu klasu svih proizvođača materijalnih i duhovnih dobara i put koji vodi u susret besklasnosti društva. *U tom svjetlu moramo gledati i na perspektive naše naučne, stručne, prosvjetne i kulturne inteligencije*, koja u velikoj većini, po svom društvenom položaju, dijeli i u raspodjeli osobnog dohotka i u rješavanju životnih pitanja, sudbinu neposredno proizvodnih radnika. Integracija manuelnog i intelektualnog rada u procesima udruživanja rada i samoupravnog odlučivanja jedini je put da se u mnogo većoj mjeri iskazuju golemi stvaralački potencijali svih vrsta naše integracije i da dođe do izražaja velika pamet koja se u ovom našem društvu već formirala, a danas još ni izdaleka nije dovoljno iskorištena.

Digitized by Google

Sve je to za naše društvo presudno i iz ugla *položaja, uloge i perspektive mladih generacija:* da li će one doista preuzimati odgovornost u takvom razvoju, ulazeći u tako shvaćenu klasu proizvođača materijalnih i duhovnih dobara u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, ili će biti i dalje potiskivane i ostavljene na marginama društva. Jer, u svakom društvu, a u našem pogotovo, omladina je i veliki ekonomski resurs i moralno-politički potencijal. A iskustvo nam posljednjih godina pokazuje, da može biti i »rezerva« svima, ne samo progresivnim snagama i tendencijama u društvu.

Generacije u omladinskom i dječjem uzrastu u nas se danas formiraju u uvjetima ekonomske krize, zaoštravanja socijalnih problema i u znaku društvenih i političkih previranja, u kojima je mnogo toga na tapetu, a uz to su na javnu scenu snažnije izbile i antisocijalističke i antikomunističke snage, koje posebno računaju i na uho, srce i misao mladih. Kao što se upozorava i iz naučnih krugova, koji danas u nas proučavaju svijest i ponašanje mladih, te su generacije uvelike skeptične i nespokojne, alergične na naše zastarjele parole, rutinske mehanizme društvenog i političkog života i često isprazna suhoparna obećanja.

No, griješe oni koji misle, da golema većina naše omladine i onda kada pokazuje svoje žestoko, pa u ponečemu i razbarušeno nezadovoljstvo i kada ispovijeda i apolitičnost i razočaranje, ne prihvaća kontinuitet revolucije i da nije duboko privržena njezinim tekovinama i vizijama na titovskom tragu. Ona jedino želi da se štošta u društvu mijenja i promijeni da bi upravo te tekovine i vizije na liniji revolucionarnog kontinuiteta ne samo očuvale svoj sjaj nego se i dnevno dosljedno prakticirale i razvijale.

Za omladinu i za čitavo društvo u odnosu na omladinu, njezine mogućnosti i perspektive boljeg i stvaralačkijeg života na osnovu rada, uloge subjekta i vlastite odgovornosti i za osobnu sudbinu i za društvo i društveni razvoj, najvažnija su, dakako, upravo najkonkretnija pitanja svakidašnjice: uvjeti i mogućnosti obrazovanja, zapošljavanja, stjecanja sredstava za život na osnovu rada i radnog doprinosa i iskazivanja i potvrđivanja vlastitih stvaralačkih potencija. Savez komunista, u čijim se redovima nalazi i više od pola milijuna mladih, dužan je ali, ne samo na nivou forumskih proklamacija i najopćenitijih opredjeljenja, pomagati mladima da se izbore za što povoljnije radne i životne perspektive, i to ne kao neka izolirana snaga, niti kao snaga generacijski konfrontirana starijim generacijama, već kao snaga koja je, uz sve druge društvene činioce, prisutna i djelatna na svim organiziranim razinama društva. A najviše će pomoći ako lomi razne birokratske i hijerarhizirane strukture moći i u privredi i u struci, u nauci, kulturi, sportu, u svim sferama javnog života, a posebno i u politici, koji omladinu tjeraju na margine društvenog života, odlučivanja i odgovornosti.

Digitized by Google

Izrastaju generacije koje brzo usvajaju informatičku pismenost, koje su i inovativno orijentirane, koje su ipak mnogo obrazovanije nego što to mogu pokazati na djelu, pa se posebno loše i beznadno oni njihovi pripadnici koji se ne uspijevaju zaposliti.* Ako im u društvenom razvoju ne otvorimo veće mogućnosti za zapošljavanje i povoljnije radne i životne perspektive, i ako se one same mnogo više ne nađu u ulozi subjekta u otvaranju takve perspektive, u ulozi onoga tko preuzima odgovornost i za svoj rad i život i za daljnji razvoj društva, mogu samo jačati u njihovim redovima pojave apolitičnosti, komformizma, povlačenja u privatan život, pa i revolta i nepoželjnih ideoloških i političkih orijentacija.

Omladina gleda svoje šanse u uvođenju novih tehnologija, u porastu kvantuma intelektualnog rada u ukupnom društvenom radu, u mnogo većem uvažavanju znanja i kreativnosti. Ukupnim društvenim razvojem moramo izlaziti u susret tim njezinim više nego poželjnim i potrebnim aspiracijama. Naša zemlja, radi budućih generacija, ne smije postati, odnosno ostati zemlja pre-

---

* U razdoblju poslije 1980, dakle u godinama ekonomske krize, broj zaposlenih u našoj zemlji povećao se za više od milijun ljudi. No, usprkos tome, u ovom času posao traži ili očekuje oko milion i 96 hiljada ljudi, a 78 posto njih su mlađi od 30 godina. To je posljedica i velikog pritiska onih koji su završili studije i srednje škole (od 1980. do 1986. visoke i više studije je završilo 383.000 ljudi, a srednje obrazovanje čak dva milijuna ljudi). Među nezaposlenima visoko obrazovanje ima oko 33.000, a više oko 27.000. Najbrojnija je kategorija nezaposlenih koji su se obrazovali za neproizvodna zanimanja — srednja sprema — čak oko 345.000, i u tome se posebno vidi posljedica pritiska na obrazovne institucije da po svaku cijenu i što više upisuju učenike u obrazovne programe upravo za ta zanimanja, odnosno popuštanja takvom pritisku, ali i posljedice neusklađenosti, uprkos ovim reformskim mjerama i pokušajima, obrazovnih kapaciteta i potreba i mogućnosti zapošljavanja u privredi i drugdje. Najzad, posao traži i oko 380.000 ljudi bez kvalifikacija i stručne spreme, a oni ne pridolaze samo iz tzv. agrarnog viška već i iz redova onih koji su se osuli već u osnovnom ili u prvim godinama usmjerenog obrazovanja.

Ovaj broj registriranih nezaposlenih ljudi treba umanjiti za oko 22 posto, pa to uzeti kao broj stvarno nezaposlenih (dakle, ima ih oko 840.000), jer »pretresanja« spiskova, koja su vršena u sistemu SIZ-ova za zapošljavanje, upućuju na zaključak da se ti ljudi prijavljuju na više mjesta, da evidencije nisu ažurne i da ima onih koji posao stvarno ne traže.

Kada naši autori računaju stopu nezaposlenosti u zemlji i tvrde da je najveća u Evropi, po pravilu ne uzimaju u obzir radnu snagu u porodičnoj poljoprivredi, stvarno zaposlene u čitavom privatnom sektoru i zaposlene u inozemstvu, a što se u zemljama Zapadne Evrope čini. A kada bi to uvrstili, onda stvarna stopa nezaposlenosti u zemlji nije 14 posto, nego najviše 8 do 9 posto.

Pri tome treba imati u vidu i da je rast nezoposlenosti zaustavljen i da je on sada za 0,2 posto manji nego u isto vrijeme lani, kao i da su radni i drugi kolektivi, pritisnuti propisima, dostavili (ali opet ne svi) ovogodišnje potrebe za radnicima SIZ-ovima zapošljavanja, a prema tim računicama ispada da će posla biti za više od 500.000 ljudi.

Digitized by Google

težno jeftinog i repetitivnog rada, a da se znanje i tehnologija uglavnom uvoze izvana.

4. U našem društvu većina ljudi još ne živi samo od svog tekućeg ili minulog rada u društvenoj privredi i društvenim djelatnostima, upravi i drugoj nadgradnji ili pak od rada na vlastitim sredstvima u poljoprivredi i maloj privredi privatnog sektora, već sredstva za život stječe i iz drugih izvora, od dopunskog rada na zemlji i u kućnoj radinosti, »frenta« u slobodnom vremenu, honorarnog rada, od zarada radom u inozemstvu, itd.

Na razne načine i u raznim oblicima sredstva se stječu i mimo rada, prisvajanjem s naslova vlasništva, putem rente i kamate, zaradama u raznim oblicima legalnog ili pak nelegalnog prometa novca, uključujući i promet strane valute, prometa robe i nekretnina, iznajmljivanja usluga, pa i eksploatacije tuđe radne snage. Jedan se, ne tako mali, broj ljudi, pa i čitavi društveni slojevi, na tome i bogate.

Stoga moramo biti zabrinuti zbog činjenice da jedni, pa i činili veliku manjinu u društvu, postaju sve bogatiji, dok relativno mnogo većem broju pripadnika društva koji žive samo od svog rada standard pada zbog inflacije (iako je u prošloj godini došlo i do povećanja realnih osobnih dohodaka), odnosno neprestanog povećanja cijena svega što ulazi u troškove života. I ne samo zabraniti, već moramo najzad i povesti odlučnu idejnu, političku i društvenu akciju da se otklanjaju krupne klasne i socijalne razlike i suprotnosti.

Osobni dohoci i mirovine svakako nisu glavni izvori novčanih ušteda stanovništva (a štednja stanovništva u ovom času čini 40 posto novčanih sredstava u zemlji), već se ona pretežno formira iz drugih izvora, a danas uvelike i kamatonosnim oplođivanjem deviznih i dinarskih ušteda u većim iznosima.

U određenoj mjeri, »milijarderi« nastaju i u neregularnim odnosima između društvenog i privatnog sektora, u specifičnim spregama tehnobirokratskog i grupnovlasničkog monopola i privatnovlasničkog interesa, u kojima se društvena sredstva pretvaraju u privatni kapital i na razne druge načine »bogaćenja mimo rada«. Naime, neki slojevi privatnih poduzetnika (tu, dakako ne spadaju seljaci i zanatlije koji ne unajmljuju tuđu radnu snagu) danas u nas posluje ne samo u ovoj ili onoj povezanosti s društvenim sektorom proizvodnje i usluge (npr. privatno prevozništvo, privatno ugostiteljstvo, neki proizvodni i uslužni servisi), već koristi i infrastrukturu, koja se stvara i održava društvenim sredstvima. Utoliko se radi i o pojavama »grickanja« društvenog dohotka i o njegovoj preraspodjeli u korist privatnog interesa.

Privatni kapital koji se stvara bilo prisvajanjem dijela društvenog dohotka, bilo eksploatacijom tuđe radne snage, bilo ubiranjem kamata, bilo prisvajanjem na razne načine dijela osobne

Digitized by Google

potrošnje koja se alimentira iz rada na društvenim sredstvima teži da se prošireno reproducira, pa stoga nužno pokazuje i ideološke i političke ambicije za svojim utjecajem u društvu i na društvenu svijest, naime, želi da sebi stvori još veći prostor u društvu, te zagovara i ove ili one puteve i oblike šire restauracije privatnog vlasništva, kao alternative podruštvljavanja proizvodnje. Dakako, ne smijemo precjenjivati snagu tih privatnovlasničkih i sitnoburžoaskih tendencija u našem društvu, ali moramo biti svijesni činjenice da oni vrše i određeni napad na društveno vlasništvo i stvaraju društvene nejednakosti.

No, da se razumijemo: kada sve ovo napominjemo time se ne izjašnjavamo protiv privatne inicijative i širenja rada i zapošljavanja u privatnom sektoru, a u okviru datih društvenih limita i kontrole. Naprotiv, *dužni smo raznim mjerama podupirati što veći razvoj male privrede i u privatnom sektoru i u tom pogledu ne smijemo ljude i javnost plašiti nekakvom stvarnom opasnošću kapitalizma.* Neka pojedinci i mnogo imaju i mnogo zarađuju, ali neka i adekvatno pridonose i društvu i društvenom razvoju, a jasnim društvenim regulama i razrađenom i efikasnom poreznom politikom mogu se i moraju suzbijati tendencije privatnovlasničkih uzurpacija.

Veličina sredstava za proizvodnju u privatnom vlasništvu, npr. veličina zemljišnog maksimuma, nije sama po sebi presudna, ako postoje granice eksploataciji tuđeg rada i privatnovlasničkoj kapitalizaciji.

Radnim seljacima moramo otvoriti prostor za mnogo veću robnu proizvodnju koju oni mogu dati i za stjecanje i što većeg dohotka od svog rada i proizvodnje, a *našim radnicima u inozemstvu* pružiti stvarne šanse da u zemlji ulažu značajna ušteđena sredstva i tako osiguraju sebi i članovima svojih porodica posao, a i zapošljavaju druge nezaposlene ljude. Ako tim putem u privatnom sektoru izvan poljoprivrede možemo zaposliti, recimo, i pola miliona ljudi, onda bi to ne samo smanjilo nezaposlenost, već i stvaralo novi dohodak i povećavalo ukupno bogatstvo društva, povećavalo ponudu određenih roba na tržištu, više zadovoljavalo i potrebe velikih društvenih proizvođača za sirovinama, sitnim alatima i reprodukcionim materijalom, a i utjecalo na smanjivanje monopola jednog broja takvih proizvođača, itd.*

* Sitna robna proizvodnja u poljoprivredi, zanatstvu i doradnoj indusriji i privatni vlasnici i rad u sektoru proizvodnih i ličnih usluga — ta mala privreda privatnog sektora, ne mogu predstavljati neku stvarnu opasnost, a ni alternativu razvoju društvenog vlasništva i daljnjem podruštvljavanju rada i sredstava. Stoga joj moramo raznim mjerama društvene politike otvarati što povoljnije uvjete i slamati razne birokratske otpore i procedure, a i dogmatske predrasude o njezinom karakteru i domašaju. Uostalom, i ona sama ima perspektivu samo ako se povezuje s društvenim proizvođačima i potrošačima, organizatorima i trgovcima i ako se u tendenciji izjednačava s radnicima u udruženom radu (udruživanje kooperanata u poljoprivredi, ugovorne organizacije udruženog rada). Druga je stvar,

Digitized by Google

Podruštvljavanje rada i sredstava još je historijski nedovršen zadatak u razvoju socijalizma u našoj zemlji, a s obzirom na strukturu ukupnog rada u društvu, raspored njegovih pojedinih vrsta i količina »u« i »izvan« udruženog rada kao najpodruštvljenijeg oblika. A onda je tu i zadatak ravnomjernijeg tereta doprinosa za izdržavanje i razvoj društva. U tome bi morala doći do izražaja i klasna funkcija poreskog sistema i politike, a na žalost to je danas jedno od najneizgrađenijih i najneuređenijih, pa i najneuređenijih područja naše državne i društvene politike.

U cjelini, kada se uzme ukupan rad u društvu, pa i rad naših ljudi vani čiji se plodovi transferiraju, a kojima se povećava bogatstvo društva u našoj zemlji, značajna većina stanovništva i te kako radi, čak i mnogo radi, ali zato se još ne radi najbolje i najviše na osnovnom radnom mjestu u društvenom sektoru. S druge strane, gotovo sav teret društvene »režije« i nadgradnje u najširem smislu, pa i obaveza stvaranja akumulacije u zemlji sa više od 23 milijuna stanovnika, počiva na oko četiri i po milijuna radnika u društvenoj privredi. Utoliko se na radnički dohodak svaljuje prevelik i pretežak teret izdržavanja i razvoja društva.

No, socijalne razlike se ne reproduciraju, a u posljednjim godinama i povećavaju, samo na toj osnovi razlika između ekonomije od rada u društvenom sektoru i svih oblika privatne porodične ekonomije, već i na osnovi razlika u visini osobnih dohodaka i mirovina prema vrstama rada, radnim organizacijama, granama i djelatnostima, teritorijama, mjestu u hijerarhiji, titulama, diplomama i svjedodžbama, pa i faktičkim uzurpacijama i klikaškim interesima, a da sve te razlike nisu zasnovane na većem ili manjem radnom doprinosu, raspodjeli prema rezultatima rada i produktivnosti rada (ne toliko pojedinaca već radnih organizacija). Naslijeđene ili nanovo stvarane i nerješavane razlike u uvjetima privređivanja, u primarnoj raspodjeli, u prisvajanju rente, monopolske dobiti i ekstradohotka osnova su velikih razlika u osobnim dohocima, pa onda i u mirovinama po organizacijama, granama i djelatnostima, pa se, prema tome, ni te razlike ne temelje na razlikama u proizvodnosti rada.

Jednako kao što moramo biti protiv uravnilovke, morali bismo suzbijati sve stare i nove socijalne razlike, koje ne proizlaze iz rada i od rada, iz radnog učinka i doprinosa pripadnika naše društvene zajednice, a dopuštati i stimulirati što veće razlike po osnovi rada, dakako uz izgrađenu i razvijenu politiku solidarnosti radnika, radnih ljudi i građana, socijalnu politiku i politiku dostupnosti i demokratizacije društvenog standarda (umjesto pretjerane privatizacije načina života i komercijalizacije i svega

da se u poslovnim odnosima društvenog i privatnog sektora ne dopušta prelijevanje dohotka u korist potonjeg (kao što ni društveni sektor ne bi smio zakidati privatnog proizvođača). No, i tu tržišna razmjena može stvari više-manje dovoditi u red.

Digitized by Google

onog što je, recimo, mladima potrebno u kulturi, sportu, zabavi, a i starima i mladima na planu odmora i rekreacije).

Jedan od najzaoštrenijih problema u našem društvu je i nerješeno stambeno pitanje velikog broja radnika, a i penzionera, i slabe ili gotovo nikakve mogućnosti mladih da dođu do stana na osnovu svog rada i radnog doprinosa po ekonomskim kriterijima, pri čemu se može ugraditi kreditiranje i otplaćivanje iz budućeg rada i radnog doprinosa, a onda i po kriterijima solidarnosti i socijalne politike kao korektivnim. Čini mi se da su u oblasti stambene politike stvari toliko zaoštrene, da bi ih uskoro trebali posebno razmatrati.

Osnovni problem u čitavom razvoju našeg društva, pa i u sadašnjim nastojanjima da se izađe iz ekonomske i socijalne krize jest *problem motivacije ljudi i svih proizvodnih i radnih kolektiva da rade više i bolje, da teže da njihov rad bude i produktivan i stvaralački, da su na to natjerani ostvarivanjem što većeg dohotka u sferi ekonomske prinude* (prodaja roba na tržištu, naknada ili »cijena usluge« za prosvjetni, naučni, kulturni, zdravstveni rad i drugi rad u društvenim djelatnostima putem slobodne razmjene rada), *a krajnje stimulirani u sferi raspodjele* prisvajanjem što višeg osobnog dohotka na razini pojedinaca, te stvaranjem što veće akumulacije i fonda zajedničke potrošnje na razini radnog kolektiva (osnovne i radne organizacije udruženog rada, radne zajednice). To u načelu, uz razlike koje se podrazumijevaju, vrijedi i za rad i radne ljude u privatnom sektoru.

Kreativni rad se uglavnom malo ili nikako stimulira u odnosu na rutinski, inventivni u odnosu na reproduktivni, stvarno proizvodni u odnosu na formalno proizvodni, rad u pogonima, istraživačkim i razvojnim službama, laboratorijama i konstruktivnim biroima u odnosu na rad u kancelarijama, naučni, kulturni i prosvjetni rad u odnosu na upravno-funkcionerski rad itd.

Velika većina radnika danas ne može da živi na već dostignutoj razini prosječnog standarda u nas (uz sve razlike po teritorijalnim područjima, kulturno nacionalnim i lokalnim sredinama i naseljima) od osobnog dohotka, zarađenog (ili nezarađenog) u redovnom radnom vremenu na svom radnom mjestu. A da se i ne spominje da su penzioneri u još nezavidnijem položaju. Povećava se, uslijed učinka inflacije, broj onih koji su došli na razinu egzistencijalnog minimuma, pa i ispod njega.

Osobni dohodak radnika ne može imati karakter socijalne ni u smislu da mu se poklanja, ni u smislu da mu je neposredno ugrožen, a nizak i onda kada je produktivnost njegova rada i produktivnost njegovog radnog kolektiva zadovoljavajuća i visoka i kada je takav i njegov radni doprinos. Svaki je rad mjerljiv i svaki rad radni ljudi kao samoupravljači moraju da mjere i da dohodak ostvaruju, raspoređuju i dijele i u svom interesu, ali i u interesu društva i društvenog razvoja, da su

Digitized by Google

stimulirani na veća ulaganja danas, da bi sutra imali veći dohodak, itd. Decenijama naglašavamo potrebu dosljedne raspodjele prema rezultatima rada, ali nam nije pošlo za rukom da je uspostavimo na svakom radnom mjestu, u svakoj sferi društvenog rada i u čitavom društvu. Borba za provođenje i ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije morala bi i na tom planu donijeti prekretnicu. A na to nas pobliže obavezuju i zaključci 24. sjednice CK SKJ prethodnog saziva o ostvarivanju ustavnog položaja radnika u raspolaganju i upravljanju dohotkom i sredstvima društvene reprodukcije.

5. Savez komunista i svoje djelovanje i akciju svih organiziranih socijalističkih snaga, te samu praksu i domete socijalističke demokracije ocjenjuje prema tome u kojoj mjeri čovjek samoupravno odlučuje o uvjetima svoga rada i života. Socijalističko samoupravljanje i jeste historijski progres u mjeri u kojoj on pridonosi procesu oslobađanja rada i ostvarenju slobode čovjeka. Naš komunistički pokret i nema drugog cilja osim borbe za »pravu demokraciju« radikalnim zahvatom u društveno-vlasničke odnose i političku nadgradnju, kako bismo od političke emancipacije išli u susret općeljudskoj emancipaciji.

Kao što smo to naglasili i u posebnoj rezoluciji 13. kongresa SKJ, socijalistička samoupravna demokracija preuzima, obogaćuje i bitno proširuje područje čovjekove slobode i ljudskih prava i u odnosu na dostignuća građanske demokracije, jer je stvarni sadržaj svake demokracije i ljudskih prava i sloboda danas pogotovo određen prije svega položajem čovjeka u procesu rada i u odnosima proizvodnje.

Brojne su, međutim, činjenice koje pokazuju da je, uprkos formalno razgranatom mehanizmu socijalističke samoupravne demokracije, došlo do ozbiljnog sužavanja njezinih konkretnih sadržaja za radnika, radnog čovjeka i građanina, i to ne u smislu da se nije demokratizirala neka opća atmosfera u društvu, već u tom smislu što se ljudima događa: što mogu, a što ne mogu i ne smiju, u čemu su nemoćni, pa onda i nezadovoljni u posve opipljivim stvarima svakidašnjeg rada, života i ponašanja. Demokracija uzmiče i tamo gdje dolazi do snažne i neprincipijelne politizacije interesa i onda kada se smanjuje stupanj tolerancije prema drugima, kao izraz i određene socijalne nesigurnosti ljudi ali i destruktivnog djelovanja idejno i politički neprihvatljivih tendencija.

Česte su pojave nepoštovanja osnovnih demokratskih sadržaja, procesa i postupaka donošenja odluka i normativnih akata; previše je u radnim organizacijama, radnim zajednicama, društveno-političkim zajednicama i organizacijama, u delegatskom sistemu i u svim tijelima odlučivanja režiranih situacija i naknadne legalizacije prethodno i u užim grupama dogovorenih odluka; u jednom broju organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica i drugih institucija grupe ljudi imaju mono-

Digitized by Google

pol kadrovske politike i funkcije dijele i zadržavaju u svom krugu; krupni su i problemi u ostvarivanju ustavnosti i zakonitosti, kršenja i neizvršavanja zakona, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, društvene nedisciplne, korupcije i pljačke društvene imovine; česte su i pojave nepoštivanja osnovnih i neotuđivih samoupravnih prava radnika i radnih ljudi; radni čovjek i građanin često je nemoćan u ostvarivanju svojih svakodnevnih interesa, prava i dužnosti pred birokratskim ponašanjem i arogancijom, odnosno birokratski formalizam i učmalost često mu zagorčavaju život; veoma su zabrinjavajuće i pojave ugrožavanja osnovnih ustavnih sloboda i prava pojedinih pripadnika naroda i narodnosti Jugoslavije od strane nacionalistički i šovinistički orijentiranih pojedinaca i grupa — od nacionalističke isključivosti i pritisaka u sferi jezika, pa do rušenja spomenika, pritisaka na iseljavanje i drugih oblika pritisaka i napada na čast i integritet čovjeka.

Utoliko se može reći da je stvarne socijalističke samoupravne demokracije još premalo, štoviše, da u našem društvu slabi radničko-klasni karakter političke vlasti i demokracije, a i dalje jača tehnobirokratski monopol koji nameće etatističko-birokratske i građansko-liberalističke alternative našem socijalističkom samoupravnom razvoju. Utoliko raste i pritisak ka suspenziji socijalističke samoupravne demokracije, s jedne strane, u pravcu jačanja komandne uloge partije i elemenata jednopartijskog sistema, a, s druge strane, u pravcu uvođenja političkog pluralizma i višepartijskog sistema.

Umjesto na monopolu jedne partije ili pluralizmu monopola političkih partija, naš sistem socijalističke samoupravne demokracije zasniva se na pluralizmu samoupravnih interesa. Stoga je i zadatak Saveza komunista da se daleko više angažira na stvaranju uvjeta za neposredno i autentično izražavanje pluralizma samoupravnih interesa (interesa samoupravljača i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica), na poticanje i razvijanje demokratskih metoda njihova razmatranja i usaglašavanja, kao i njihovoj klasno-političkoj sintezi sa stajališta historijskih interesa radničke klase. A elementima političkog pluralizma, koji još uvijek postoje u našem društvu jer izviru iz klasnih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih uvjeta života i rada ljudi, omogućeno je da se izražavaju na takav demokratski način u Socijalističkom savezu koji je u skladu sa sistemom socijalističke samoupravne demokracije. U takvom sistemu ni Savez komunista nije klasična partija, koja bi bila nosilac monopola na političku vlast, već idejna i politička avangarda radničke klase koja svoju specifičnu društvenu ulogu ostvaruje samo u demokratskoj povezanosti sa svim socijalističkim i demokratskim snagama našeg društva.

Demokratski sistem pluralizma samoupravnih interesa omogućava da se i razlike, pa i konflikti, između pojedinih dijelova radničke klase, a do kojih neizbježno dolazi uslijed različitih

Digitized by Google

uvjeta privređivanja i položaja na tržištu, raznih monopola i drugih pogodnosti u stjecanju dohotka, različitog organskog sastava faktora proizvodnje, same njihove uloge kao robnih proizvođača itd., prevladavanju na samoupravan način, a bez težih sukoba i suvišne politizacije i političkog konfrontiranja i arbitriranja.

Upravo zbog pojava sužavanja prostora stvarnoj socijalističkoj samoupravnoj demokraciji, širila su se zagovaranja sloboda i demokracije u jednom liberalističkom smislu, iako liberalizam, kao što je to i E. Kardelj isticao, »nema mnogo veza sa slobodom i demokratijom u samoupravnom socijalističkom društvu, ali je veoma povezana sa iznuđivanjem slobode za one snage u našem društvu koje prema Ustavu ne mogu imati slobodu, to jest slobodu za političku borbu protiv socijalizma i samoupravnih prava radnih ljudi«.

Nosilac tehnobirokratskog monopola u našem društvu kao da se osjeća slično kako se osjećao kapitalista u građanskom društvu, pa je spreman, baš zbog toga što dobro zna da ključne pozicije odlučivanja u društvu ima u svojim rukama, prihvatiti i tolerirati i sve ono što je verbalna sloboda, sloboda manifestiranja, sloboda političkog izražavanja, sloboda mitingovanja.

Kao borci za ljudski progres i slobodu, za istinsku čovjekovu sreću, mi ne možemo tražiti budućnost ljudske slobode u jačanju prava koja proizlaze iz privatnovlasničkih odnosa, već u traganju i borbi za više oblike ljudskih demokratskih, ekonomskih, političkih i drugih odnosa i života. Polazeći od dosegnutih tekovina razvoja ljudskog društva, ta ljudska prava i slobode mi moramo dalje razvijati njihovim oslobađanjem od egzistencijalne prinude i vlasničkog monopola, od ostataka svih vrsta zavisnosti i potčinjenosti koje je taj razvoj ljudskog društva također sa sobom donio.

Pogledi koji negiraju klasnu suštinu demokracije — a nosioci su im prije svega oni društveni slojevi, koji svoju materijalnu poziciju ne zasnivaju na radu, otuđena birokracija i tehnokracija i malograđanski dijelovi inteligencije — slobodu shvaćaju kao nešto što je iznad društva, iznad njegovih klasnih suprotnosti i idejnih i političkih sukoba. A opet kao marksisti znamo, da se kada je riječ o društvenim suprotnostima ne radi toliko o borbi mišljenja već o sukobu konkretnih interesa koji se međusobno isključuju.

Birokratske snage u savezu sa malograđanskim konzervativizmom, jednako misle da je revolucija završena i da je došlo vrijeme empirizma i pragmatizma, da racionalni kriteriji trebaju nadomjestiti ideologiju. Odatle i poistovećivanja demokracije i liberalizma, odnosno to je socijalno tlo iluzije da će liberalistički odnos dovesti do konstruktivnog demokratskog dijaloga s nosiocima nacionalizma, birokratizma, tehnokratizma, itd.

U klasnim društvima današnjeg svijeta nema natklasne demokracije, te zato zagovarati nekakvu natklasnu demokraciju zna-

Digitized by Google

či praktički politički razoružati radničku klasu, poništiti tekovine socijalističke revolucije i pustiti ponovno sve duhove prošlosti da opet zaigraju svoj krvavi pir na ovom našem historijski nemirnom području. Mi jesmo za širenje demokracije, ali za demokraciju u socijalizmu, a ne za demokraciju kao oružju borbe protiv socijalizma.

Na našoj društvenoj sceni nudi se i tzv. civilno društvo kao alternativa »ne samo etatističkom socijalizmu, nego i kao alternativa samoupravnom obliku socijalizma«. No, samo socijalističko samoupravljanje u sebi sadrži i civilno društvo, jer ne podređuje sve odnose državi, a u isto je vrijeme i oblik diktature proletarijata, historijski razvijeniji od samog civilnog društva. Jer, civilno društvo jest samo antietatizam, a zamišljen kroz politički pluralizam u tzv. pravnoj državi. Naglašavanje funkcije države i kontrole nad njom u civilnom društvu, putem »nezavisne javnosti«, ima malo toga zajedničkog s marksističkom koncepcijom odumiranja države, a prema kojoj bi se sama država postepeno spojila sa proizvodnim odnosima, odakle je i proizašla, i u njima — u uvjetima komunističkog društva — kao snaga vlasti i sile nestala.

Civilno društvo, i kada bi se stvarno uspostavilo, bilo bi zapravo izraz nekakvog »historijskog kompromisa« etatističko-birokratskih snaga i snaga građanske restauracije. I jednima i drugima takav bi kompromis odgovarao, jer bi »čuvao« postojeće proizvodne i društvene odnose uz snažnu državu i »žestoko tržište«.

Upravo danas, kada su u našem društvu bez sumnje narasle konfliktne situacije i zaoštrile se društvene protivrječnosti, pokazuje se u svom punom svjetlu, usprkos svim tendencijama koje slabe historijski doseg i progresivnost socijalističke samoupravne demokracije, da na demokratski i najefikasniji način razrješava konflikte i protivrječnosti. Primjerice, u našoj zemlji je prošle godine bilo 927 obustava rada, u kojima je učestvovalo 93.794 radnika. Nije bilo nikakvih i ničijih nasilnih intervencija u slučaju ma i jedne obustave. To na najuvjerljiviji način govori o demokratskoj širini našeg sistema, a još više, usprkos i velikom nezadovoljstvu i visinom osobnih dohodaka i konkretnim pojavama uzurpacija samoupravljanja, birokratizacije i raznih deformacija, o visokoj svijesti i povjerenju najširih radnih slojeva u sistem socijalističke samoupravne demokracije i o njihovoj aktivnoj ulozi u njemu. Ujedno demantira i razne špekulacije i glasine i u raznim »nezavisnim« i drugim sredstvima informiranja i u nas i u svijetu o tobožnjim prijetnjama pojedinaca ili rukovodstava upotrebom sile, čak i vojske u gušenju obustava rada, itd. A da njihove teze i njihovo djelovanje objektivno služe i vanjskim faktorima koji rade na političkoj destabilizaciji Titove Jugoslavije nema ni potrebe dokazivati. Uostalom, upotreba oružane sile protiv vlastitog naroda nezamisliva je i suprotna suštini i realnosti naše koncepcije općenarodne odbrane, jednako kao što je nedopustivo i nezamislivo bilo čije potpisiva-

Digitized by Google

nje kapitulacije pred neprijateljem. Naši ljudi i radnici raspolažu i oružjem u našem teritorijalnom sistemu teritorijalne odbrane i oni su oslonac naše snage obrambene, pa i snage i moći same JNA, kao integralnog dijela našeg sistema obrane. Zar bi to dopuštao sistem, koji se plaši naroda?

U posljednje vrijeme učestali su napadi raznih uskih grupa i razularenih pojedinaca i na ulogu i integritet JNA, a iz vrlo prozirnih nacionalističkih, anarhističkih i kvazihumanističkih pobuda. Naša Armija bila je, jest i ostat će ne samo oslonac i zaštitnik jedinstvene socijalističke revolucije svih naših naroda i narodnosti i jedinstva i teritorijalnog integriteta socijalističke Jugoslavije i snaga koja se u krvi rodila da bi izražavala i bratstvo i jedinstvo kao vojska koju je stvorio Tito, već i stvaralački činilac društva koja živi u narodu i s narodom. Nije bila i neće ni biti u iskušenju da se sukobi sa narodom. Naš je narod u Marxovom smislu naoružanog naroda i naša najveća armija upravo zbog toga što želi slobodu, mir, nezavisnost i socijalizam, pa i iz istih razloga gaji i golemo povjerenje u JNA. Provokacije izoliranih grupa i okorjelih nacionalista takvu ulogu i sliku JNA neće moći promijeniti, ali to ne znači da mogu ostajati bez naših pravih i energičnih odgovora. Drugo je pitanje što u realizaciji koncepcije općenarodne odbrane i društvene samozaštite ima problema, koji izviru i iz složenosti i nedorađenosti društveno-ekonomskih odnosa na novim osnovama, i koji zaslužuju smirenu, argumentovanu i demokratsku raspravu.

No, ovdje je mjesto da nešto kažemo i o pitanjima političkih sloboda u užem smislu. Pojedinci i grupe koje u posljednje vrijeme u nas sve agresivnije istupaju, a i pokušavaju se organizirati i povezati, sa antisocijalističkih i antikomunističkih pozicija optužuju naše društvo da je nedemokratsko, represivno, čak i totalitarno. Ono je, po njima, tvorevina »antistaljinističkog staljinizma« i kominternovskog bića samog Saveza komunista Jugoslavije. Poznato je, koliko rabotu takvih pojedinaca i grupa daju na velika zvona, pred svojom javnošću, a reklamirajući je kao tobože hrabru borbu za poredak slobode i za ljudska prava i slobode, i određeni reakcionarni, antisocijalistički i antikomunistički krugovi u inozemstvu, koji priželjkuju, i ne samo to nego i sami poduzimaju ovo ili ono u specijalnom ratu, da socijalizam u znaku stvarne socijalističke demokracije u Jugoslaviji bude kompromitiran i da se Jugoslaviju jednog dana natjera, i u ekonomskom i u političkom pogledu, na »opcije« i »alternative« koje su tim krugovima na srcu.

A kako stoje stvari sa političkom represijom? U ovoj zemlji se javno a nekažnjeno govore i rade stvari, za koje se i u zemljama s najdužom tradicijom i najrazvijenijom praksom građanske demokracije poziva i na krivičnu odgovornost, jer se u biti tretiraju kao subverzija protiv postojećeg poretka. A istina je, da kod nas ima i slučajeva nezgrapnih i nepotrebnih represivnih mjera prema pojedincima, koji se uz to nalaze i na margi-

Digitized by Google

nama društva, a da opet na drugoj strani pojedinci i grupe koji otvoreno pozivaju na rušenje ustavnog poretka i razbijanje Jugoslavije, negiraju postojanje čitavih naših naroda i druge naše narode optužuju kao genocidne, traže ukidanje pojedinih naših republika i pokrajina i prekrajanje granica, prolaze posve nekažnjeno. To je, međutim, problem primjene jednakih aršina pravne odgovornosti u svakom kraju zemlje, za sve građane.*

Upravo oni krugovi i pojedinci koji najviše i beskrupulozno druge etiketiraju ne samo da optužuju čitavo društvo i čitav Savez komunista za tobožnji staljinizam, totalitarnost, nedemokratičnost, represivnost i želju za fabriciranjem i proganjanjem neprijatelja, već i sva rukovodstva, sve političare i pojedine ličnosti na javnim dužnostima prozivaju kao štetočinske i kao krivce za sve nedaće u društvu, a bez pokazivanja ma i minimalne pažnje prema istini. Za proganjanje neprijatelja optužuju nas oni koji se i prema Savezu komunista i prema čitavom našem sistemu postavljaju neprijateljski i koji se ne ustručavaju da pozivaju na obračune i društvene rasplete u korist svojih »alternativa« građanske restauracije ili pak birokratske represije.

No, mi komunisti i svi socijalistički opredijeljeni ljudi doista ne smijemo uzvraćati ravnom mjerom, te i sami etiketirati druge, istupati neargumentirano, povoditi se za glasinama umjesto dobrog prethodnog informiranja.

---

* Što se pak tiče kažnjavanja za političke delikte, navodimo podatak da politički kriminalitet u našoj zemlji čini samo 0,2 posto ukupnog kriminaliteta. Kada bi se izuzelo Kosovo, gdje se moraju razbijati ilegalne grupe i organizacije koje djeluju na programu etnički čistog Kosova, njegovog otcjepljenja i razbijanja Jugoslavije, i ta veoma niska stopa političkog kriminaliteta bila bi gotovo upola manja. A među onima kojima se sudi za tzv. političke delikte su i teroristi koji postavljaju paklene mine i pokušavaju diverzije, ruše spomenike revolucije, udružuju se u ilegalne organizacije. Kada se ne bi pokretali postupci i za izlijeve primitivne nacionalističke i rasističke mržnje, a što striktno uzimajući i ne spada u tzv. političke delikte već u delikte protiv čovjeka, tema političkog kriminala gotovo da bi u nas bila posve neaktuelna. No, u svijesti ljudi u našoj zemlji još uvijek su više nego svježa sjećanja na zločine i bratoubilačka zvjerstva i iza posljednjeg rata, a i još je mnogo atavističkih poriva, pa to izaziva predostrožnost organizirane svijesti i institucija društva zbog mogućih novih takvih pojava, jer još, usprkos svemu što su revolucija i socijalizam promijenili i u odnosima i u svijestima, nismo historijski do kraja izišli iz nekih traumatiziranih okolnosti. To onda određuje i stupanj opasnosti po društvo od određenih činjenja, po kojem se primjenjuje pravna odgovornost.

Na verbalni delikt putem štampanih stvari u razdoblju od 1981. do 1985, dakle u razdoblju od pet godina, reagiralo se zabranom u 36 slučajeva, i to 10 listova, mahom lokalnih vjerskih, 16 knjiga, a tu spada čak i zabrana knjige jednog narodnog heroja zbog uvrede druge osobe, 3 časopisa, 2 kalendara, 2 turistička prospekta, 1 geografske karte (pogrešno ucrtane granice), 1 biltena, 1 plakata. Koliko nam je poznato, nema demokratske zemlje u kojoj nadležni organi ne izriču slične zabrane, a zbog stvari koje su uperene ne samo protiv poretka, već i druge ličnosti i javnog morala.

Digitized by Google

Boreći se za razvoj socijalističke demokracije, mi se moramo boriti i *za razvoj socijalistički opredijeljenog javnog mišljenja.* Da je demokracija u društvu nemoguća bez javnosti, a i demokracija u Savezu komunista bez duboko demokratskih metoda i unutar njega i u odnosu na društvo u cjelini, uz oslonac na radničku klasu i narodne mase, potvrđuju svi naši prelomni historijski momenti. Naš sukob sa staljinizmom 1948. bio je simbolički označen onim za dogmatske snage nezamislivim potezom objavljivanja rezolucije IB-a u »Borbi«. I u aktuelnim teškoćama uloga javnosti neodvojiva je od demokratizacije, a bez nje nema novog zamaha socijalističkog samoupravljanja. Javnost kod nas ne može biti sredstvo liberalizacije politike u slobodi igara politički otuđene društvene moći, nego mora postojati sredstvo socijalne revolucije i ključni mehanizam ostvarivanja toliko zahtijevane i potrebne odgovornosti. Razumije se, to pretpostavlja da se u svim institucijama koje bitno oblikuju javno mnijenje onemogući infiltracija, pa i dominacija nosilaca antisocijalističke svijesti i aktivnosti.

Još postoji zatvorenost centara odlučivanja pred javnošću, kada se radi o odlučivanju o investicijama, o stvarnom stanju privrednih organizacija, o međunarodnim odnosima, o tehnološkim sporazumima, o energetskoj politici, o ugroženosti prirodne okoline. A javnost je u svim tim oblastima posebno značajna kao faktor utjecaja i kontrole, da bi se osiguravao društveni progres. Socijalistička javnost pretpostavlja pak slobodno, veoma kritično, istraživačko i odgovorno novinarstvo, koje bi na svjetlo dana izvlačilo i razne skrivene centre moći, a ne kritizersko i senzacionalističko novinarstvo, kojem danas pribjegavaju neka javna glasila, ili pak takvo novinarstvo koje je poslušno, recimo, prema vlastitim republičkim, ili lokalnim autoritetima, a veoma neodgovorno i »slobodno« u napadima na savezna rukovodstva i rukovodstva drugih republika i pokrajina, te u prozivanjima »tuđih« društvenih i nacionalnih sredina.

Nama nije potrebna demokracija samo u funkciji nekakvog političkog plašta ili omotača, već zbiljska demokracija u proizvodnji materijalnih i duhovnih uvjeta ljudskog života, demokracija na licu mjesta koja omogućava da radni čovjek i građanin sam rješava pitanja svoga rada i života. U tom smislu, moramo *prevladati hiperorganiziranost i hipertrofiranost institucija našeg političkog sistema socijalističke samoupravne demokracije, njegovu tromost, raširenu metodu da svi sve rade, papirnatu komunikaciju i gotovo pravu eksploziju normiranja.*

Jedno od bitnih idejnih pitanja razvoja našeg političkog sistema, a time i našeg daljeg društvenog razvoja — koje moramo potpunije sagledati i razjasniti dijelom i na ovoj sjednici, iako ćemo o tome uskoro držati i posebnu sjednicu — jeste i pitanje naše odgovornosti za provođenje zakona i drugih odluka usvojenih u delegatskom skupštinskom sistemu.

Digitized by Google

Socijalističko samoupravljanje, koje se zasniva na integraciji društvenog rada i društvenog upravljanja, na stvaralačkoj energiji, inicijativi i aktivnosti najširih radnih masa, mora transformirati i funkciju izvršavanja (provođenja) zakona i drugih akata i odluka na način da ona postaje sve više neposredna funkcija, neposredna briga i odgovornost samoupravljača i njihovih subjektivnih snaga, a ne isključiva domena, briga i odgovornost izvršnih i upravnih organa.

U našem društvu i u redovima organiziranih socijalističkih snaga mnogo je, inače, nerazumijevanja vezanih za *ulogu i funkciju države u ovom periodu našeg razvoja.* Država se posvuda u svijetu kreće u pravcu vlastitog gigantizma i svestranog kontrolora i pokazuje tendenciju da svoju ulogu garanta zakonitosti, slobode građana, ustavnog poretka i suvereniteta proširi na kontrolu čitavog društva i svih pojedinaca, društva ovdje shvaćenog kao civilnog društva. Utoliko su tim više dragocjene naše preokupacije i praksa odumiranja države prije svega njezinoj funkciji uzimanja i dijeljenja društvenog viška vrijednosti. Specifičnost etatizma u nas je, međutim, tendencija da svi nivoi organizacije državne vlasti, od općine do federacije, funkcioniraju za sebe i također pokazuju tendenciju »proširene države«, pri čemu institucije samoupravljanja postaju paradržavni organi. Savezna država više ne sakuplja glavninu akumulacije, no dobili smo akumulativne države na razini republika i pokrajina, a što je vodilo i tome da decentralizacija sa saveznog nivoa postaje centralizacija na republičkom nivou, te da demokratizacija političkog života kroz sistem socijalističkog samoupravljanja poprima i elemente nacionalne homogenizacije političkog života.

Sadašnje stanje je paradoksalno i po tome, što država na svim nivoima svog organiziranja dovoljno efikasno i uredno ne obavlja svoje funkcije, za koje je i danas nužna i pozvana. Sudstvo, privredno sudstvo, inspekcije, SDK, porezni organi, komiteti za privredu i komunalne djelatnosti, slijedeći logiku zaokruženog policentričnog etatizma, često ne provode zakone, nego su sve više izvršni organi otuđene moći. Savezni se zakoni baš i ne moraju poštovati i primenjivati, itd.

Snažne tendencije zadržavanja i širenja etatističkih odnosa, kao i mnogi problemi koji su odranije ostali neriješeni u političkom sistemu, ili su se pojavili na tragu primjene Ustava i ZUR-a, nametnuli su potrebu kritičkog razmatranja funkcioniranja političkog sistema i promjena u njemu, a izradom »Kritičke analize...«, raspravama o njoj i prijedlozima promjena u Ustavu, koji su upravo u proceduri, mi smo — sa zakašnjenjem a uz mnoga prethodna raščišćavanja, pa i nesuglasice, o smislu, obimu i smjeru promjena — započeli taj posao. A morali smo ranije i kontinuirano otklanjati »uska grla« i mijenjati ono što život ne potvrđuje. Jer, naš sistem sam po sebi je sistem neprestanih promjena, da bi se dalje razvijalo socijalističko samoupravljanje. Stoga su i sva izvedbena institucionalna rješenja

Digitized by Google

u njemu podložna kritici na osnovu našeg iskustva i prakse i izložena promjenama, kako bi omogućavala brži razvoj socijalističkog samoupravljanja i dalje jačanje vlasti radničke klase i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti. Smisao promjena je upravo u tome da se očuvaju i što potpunije ostvaruju osnovna načela koja izražavaju kontinuitet naše revolucije i strategiju socijalističkog samoupravljanja.

Sa prijedlogom *da se pristupi promjenama Ustava SFRJ*, kao *i* radom na *promjenama Zakona o udruženom radu*, a koji su u skladu s odlukama 13. kongresa SKJ, učinjen je značajan korak naprijed u praktičnoj razradi naših opredjeljenja, a same promjene koje se predlažu obuhvaćaju onaj krug pitanja za koja je postignuta šira politička suglasnost da ih treba rješavati upravo u ovom društvenom trenutku. Promjene će se nastaviti i putem izmjena sistemskih zakona i drugih provedbenih akata. Promjene ćemo nastavljati svugdje tamo gdje nas život na to upućuje i tjera. U tom smislu, moramo otklanjati našu tromost i neodlučnost, kao i izbjeći neproduktivno gubljenje vremena u raspravama o pitanjima koja je naš socijalistički razvoj već prevladao, odnosno o pitanjima koja nam nameću snage bilo građanske restauracije bilo etatističko-birokratskog monopola, koje bi htjele ne samo mijenjati pojedina rješenja u sistemu već i sam sistem i osnovne pravce njegovog razvoja.

Predložene ustavne promjene ne mogu zadovoljiti one koji su očekivali jačanje centralističkih i unitarističkih odnosa u zemlji. Iznevjerene su i nade onih koji su očekivali dalje razgrađivanje odnosa u federaciji i stvaranje odnosa konfederacije. Bit ustavnih promjena je u tome da jačaju kohezionu snagu zemlje na osnovama daljeg razvoja integralnog socijalističkog samoupravljanja. Savez komunista utoliko treba da nosi idejnu i političku akciju, kako bi se te promjene provele u predviđenom roku i kako bi se sačuvala i onda i u društvenoj zbilji potvrđivala njihova suština.

6. Međunacionalni odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji oblikovani su politikom našeg komunističkog pokreta još od vremena uoči drugog svjetskog rata i ukupnim dosadašnjim tokovima i dostignućima naše socijalističke revolucije, koja je upravo na planu ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti koji zajedno žive u jednoj zemlji pružila najprogresivnija rješenja, kakva se još ne prakticiraju ni u jednoj drugoj zemlji.

Za nas je danas, međutim, najznačajnije pitanje u samim međunacionalnim odnosima da li se oni počinju uređivati po logici socijalističkih samoupravnih odnosa ili su pak i dalje uvelike etatizirani. Na žalost, budući da još postoji velika etatizacija proizvodnih i društvenih odnosa u cjelini, i međunacionalni odnosi su još u mnogočemu etatizirani, te ih se još uvelike i sagledava kroz prizmu države, državnosti, državnih kompetencija, njihove podjele između savezne države i republika, republika i pokrajina, itd. Još uvijek gledamo na stvari pretežno kroz aršine

Digitized by Google

tko ima svoju državu, i da li je ona i u čemu nadležna da uređuje, te kakvi su odnosi između savezne države, koja je država svih naroda i narodnosti Jugoslavije, i republičkih država, a onda i pokrajinskih autonomija. Još nije pobijedila logika razmišljanja, da se ti odnosi uređuju i razvijaju na osnovi odnosa samoupravljanja, pri čemu se proizvođači povezuju, da bi proizvodili, da bi se razvijali, da kreativne snage društva rastu bez obzira na nacionalnu pripadnost i teritorijalne granice, bez obzira na to u kojoj općini, pokrajini i republici ljudi žive.

Nacionalna ravnopravnost, bez sumnje, pretpostavlja i punu ravnopravnost naroda i narodnosti da u okviru društveno-političkih zajednica u kojima žive raspolažu svojim prirodnim bogatstvima i viškom svog društvenog rada, odnosno da upravljaju cjelokupnim tokovima društvene reprodukcije, a čemu je preduvjet da o višku rada i u svakom narodu odlučuju radnici.

Prema tome, postojanje republičkih i pokrajinskih privreda, shvaćenih u ovom smislu, nešto je što se u našoj zajednici samo po sebi podrazumeva, što je sastavni dio slobode i ravnopravnosti svakog našeg naroda i narodnosti. Ali, iz takvog prava raspolaganja nikako ne proizlazi logika zatvaranja privrede i razvoja u republičke, i pokrajinske granice, bez njihovog povezivanja na čitavom jugoslavenskom prostoru. Jer republike i pokrajine su, osim za vlastiti razvoj, odgovorne i za razvoj Jugoslavije kao cjeline.

Zbog toga je za naš privredni razvoj, ali i za idejno i političko jedinstvo, bitno da li su i koliko na djelu udruživanje rada i sredstava u rukama proizvođača kao samoupravljača bez obzira na republičke i pokrajinske granice, ili o društvenim sredstvima i o višku rada još odlučuju etatističke i birokratske strukture, pa to onda vodi i stvaranju posebnih republičkih i pokrajinskih tržišta, dok se uloga jugoslavenskog tržišta svodi na naturalnu razmjenu dobara koja preostaju nakon »podmirenja« republičkih ili pokrajinskih potreba.

Upravo iz ustavne pozicije republika i pokrajina proizlazi i njihova odgovornost i obaveza u poticanju slobodnog kretanja svih činilaca proizvodnje i neposrednog samoupravnog udruživanja rada i sredstava na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. To je ujedno i materijalna osnova jačanja jedinstva i političke stabilnosti Jugoslavije.

Etatistički monopoli još su snažni u cjelini društvene reprodukcije, a samoupravno raspolaganje akumulacijom i povezivanje proizvođača u svrhu njezinog pribiranja i upotrebe još su na samim počecima, pa se to negativno odražava i na međunacionalne odnose, čak i sa opasnošću njihovog pogoršavanja.

Nacionalizam utoliko u etatizmu i tehnobirokratizmu ima realno društveno tlo i prijeti i Savezu komunista Jugoslavije i svim njegovim dijelovima, da ih iznutra rastače, da slabi jedinstvo i revolucionarnu ulogu čitavog SKJ.

Digitized by Google

O opasnosti nacionalizma dovoljno je pak rečeno i u tezama, što ih je Predsjedništvo uputilo Centralnom komitetu za raspravu na ovoj sjednici, tako da i nema potreba da se to ponavlja u ovom uvodnom izlaganju. No, ipak naglasimo da su u vremenu nakon Titove smrti, a zbog naše ekonomske krize i olabavljene sposobnosti SK da jedinstveno djeluje na načelu demokratskog centralizma, nacionalističke pojave narasle. Štoviše, izrađeni su ili, bolje rečeno, obnovljeni nacionalistički programi koji se sve otvorenije i agresivno propagiraju.

U tom smislu prijeti realna opasnost da nacionalističke preokupacije zarobe veći broj ljudi, a posebno da prodru i u omladinu. U kriznim situacijama, kada mnogi ljudi ne vide perspektivu pred sobom, svoju šansu dobivaju antisocijalističke i antikomunističke snage, a nacionalizam je među njima ne samo najopasnija nego, zbog mnoštva okolnosti, i najprijemčljivija. Nacionalizam nalazi uporište i u snažnim klerikalističkim tendencijama u dijelovima vjerskih organizacija i njihovih hijerarhija, pa utoliko računa i na zloupotrebu vjerskih raspoloženja ljudi, pri čemu i kleronacionalisti najviše računaju na pristaše u redovima mladih.

Sve se više iznose tvrdnje, koje su, dakako, u službi upravo nacionalističkih interesa, da su svi naši narodi i narodnosti u ovakvoj Jugoslaviji kakva je danas — na gubitku, gubitnici, da su ugroženi i da nemaju perspektive. A istina je, dakako, u tome da su se još ulaženjem u narodnooslobodilačku borbu naši narodi izjasnili, a njezinom pobjedom i izborili, za svoje samoodređenje u federativnoj zajednici, dakle, za preuređenje Jugoslavije na toj osnovi, a naše narodnosti za svoju ravnopravnost u svakom pogledu, pa i u tom smislu da su također činioci državnosti republika i federacija. NOB je bio zajednički i zajednička je bila njegova pobjeda. Utoliko su i teze da su i odluke AVNOJ-a bile oktroirane vrlo providne, i u biti nacionalističke. Kao da te odluke nisu prirodno proizašle iz uvjerenja, želja i odluka antifašističkih snaga u svim našim narodima i narodnostima, da nova Jugoslavija bude federacija, u kojoj će svi narodi biti priznati i ravnopravni.

Na literaturu koja dovodi u pitanje rješavanje nacionalnog pitanja u novoj Jugoslaviji, a i odluke AVNOJ-a, nastavljaju se teze da Ustav iz 1974. godine nije na liniji odluka AVNOJ-a već da je njihova duboka revizija.* A takve teze, i bez obzira na to

* A na takve je kritike Tito odgovorio još uoči donošenja Ustava, na općem saboru Federacije 1973. godine: »Produbljivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije i jačanje sistema samoupravljanja snažno su doprinijeli jedinstvu naroda i narodnosti naše socijalističke zajednice... U pogledu osnovne političke orijentacije ka ostvarivanju vlasti radničke klase, novi ustavni sistem predstavlja organski nastavak do sada izvršenih revolucionarnih promjena u našem društvu. On znači nastavljanje ustavno-pravne izgradnje naše socijalističke federativne zajednice, počevši od historijskih odluka

Digitized by Google

kako se obrazlažu, najčešće ide prema zahtjevima da se obnove centralistička i uvedu unitaristička rješenja ili da se samo nekim našim narodima prizna pravo na postojanje ili pak da se naši narodi dijele na glavne i sporedne. Upravo zbog toga planiraju se i tvrdnje o suvišnim republikama, pa čak i da su republike i pokrajine uopće nepotrebne, kao i tvrdnje o izmišljenim narodima, te da su naše narodnosti dijelovi stranih tijela i da ih u tom smislu treba staviti na pravo mjesto, pod posebnu kontrolu. Pokušaji nacionalističkog podržavljenja svakog segmenta društvenog života, kao u biti totalitarnom procesu, nalaze svoje pojavne oblike i u jezičnoj politici. Itd.

Stanje na Kosovu je, na žalost, postalo indikatorom tobožnje neriješenosti i nerješivosti nacionalnog pitanja u Srbiji i Jugoslaviji. Ozbiljne greške u vođenju konkretne socijalističke politike na licu mjesta, u čitavom poslijeratnom vremenu, a posebno od 1968. naovamo, za koje odgovornost, dakako, ne snose samo komunisti iz redova albanske narodnosti i samo komunisti na Kosovu, bile su, i po svojim teškim posljedicama još jesu, uslovljene prvenstveno zatvaranjem Kosova od Srbije i Jugoslavije na birokratskoj osnovi.

Danas čitava zemlja osjeća strepnju zbog dubine indoktrinacije dijela ljudi nacionalističkom velikoalbanskom ideologijom i zbog fašistoidnih pojava u svakidašnjem životu na Kosovu, Kosovo je poseban indikator nacionalističko-birokratskog destruiranja istinskih socijalističkih solucija, po svojoj razornosti najteži simptom birokratsko-liberalističkog štetočinstva pod firmom socijalističke politike. Situaciju na Kosovu otežavaju još i teški uvjeti, i pored značajnih ulaganja sredstava šire zajednice, ekonomske nerazvijenosti, visoka stopa nezaposlenosti i općenito niska materijalna osnova socijalističkog samoupravljanja i veće uloge radničke klase. Akcijom Saveza komunista i organizovanih socijalističkih snaga suzbijena je otvorena eskalacija kontrarevolucionarnih snaga i tendencija albanskog nacionalizma i iredentizma, otvoren je proces političke diferencijacije i postignuti početni rezultati u političkoj stabilizaciji i konsolidaciji stanja na Kosovu. Posebno se to odnosi i na ovo vrijeme u posljednju godinu dana otkako se intenzivno djeluje na provođenju konkretnih mjera i akcija, koje su u martu prošle godine usvojili Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ. No, moramo znati da se za konačnu političku stabilizaciju i stvaranje dobrih međunacionalnih odnosa na Kosovu trebamo na duži rok boriti, i to uporno i dosljedno, i da je to obaveza svih komunista i socijalističkih snaga i u Srbiji i u Jugoslaviji, a ne samo na Kosovu. Čitav Savez komunista Jugoslavije, a ne samo Savez komunista Kosova i Savez komunista Srbije, dužan je da nepresta-

Drugog zasjedanja AVNOJ-a, preko Ustava donesenog 1946. i Ustavnog zakona iz 1953, do Ustava iz 1963. godine. On na nov način, adekvatno sadašnjem vremenu, postignutim rezultatima i stepenu razvoja našeg društva — izražava historijska opredeljenja i interese radničke klase.«

Digitized by Google

no bude u akciji, kako bi se u duhu Platforme o Kosovu, odluka 13. kongresa SKJ, a i naših novijih mjera i zaključaka što brže postigla trajna stabilizacija društveno-političkih prilika na Kosovu, zaustavilo iseljavanje Srba i Crnogoraca i vratili oni koji su se iselili, te do kraja suzbila kontrarevolucionarna djelatnost albanskih nacionalista i iredentista na stvaranju etnički čistog Kosova, a jednako tako suzbile i pojave srpskog nacionalizma, koji posebno u posljednje vrijeme pokušava da na optuženičku klupu stavi čitavu albansku narodnost i komuniste iz njezinih redova, stvara antialbansko raspoloženje i u biti se nalazi na istom poslu s albanskim nacionalistima i iredentistima.

Na ruku nacionalističkim rabotama u čitavoj zemlji i te kako idu i zahtjevi za višepartijskim sistemom, utoliko što bi u nas uvođenje više partija, a to i iskustvo stare Jugoslavije pokazuje, urodilo stvaranjem raznih nacionalističkih partija. Na stranu to, što bi se sve one borile protiv SKJ kao jedinstvene partije radničke klase i naroda i narodnosti Jugoslavije i što bi jurišale na to da ga pocijepaju, razbiju i skinu sa historijske scene. Savez komunista Jugoslavije ne gleda na sebe kao na neku vječnu snagu koja je tu da ima i drži monopol vlasti. Stoga i kada upozorava na to, ne čini to zbog svog interesa nego upravo u interesu svih naših naroda, u kojima se on potvrdio i kao garant njihove ravnopravnosti, bratstva i jedinstva u našoj socijalističkoj zajednici.

Iz ugla međunacionalnih odnosa veliku pažnju zaslužuje i bez sumnje negativna i opasna tendencija federalizacije SKJ. Komunisti moraju biti ukorijenjeni u svoj narod, ali komunisti u Jugoslaviji su svi komunisti i ukoliko se zalažu za jedinstvo i čvrstinu socijalističke Jugoslavije, jednako kao što borbom za socijalizam u Jugoslaviji daju svoj doprinos i borbi za socijalizam i komunizam u svijetu, a da mi, dakako, internacionalizam ne shvaćamo na nekadašnji kominternovski način niti pak na njega gledamo po kriterijima današnjih svrstavanja u vojno-političke blokove. Savez komunista Jugoslavije pridržava se pak načela demokratskog centralizma u funkciji jačanja samoupravnog položaja radnika i ostvarivanja klasnih interesa radničke klase, ali upravo radi toga i u funkciji ravnopravnosti naših naroda i narodnosti, pa dakle i u funkciji jačanja našeg federativnog uređenja.

Tehnokratske i birokratske strukture se na riječima često izjašnjavaju protiv nacionalizma, a u praksi ponekad i računaju na njega kao na neki svoj kakav-takav adut, pa i s njim šuruju ispod žita. Nisu spremne na energično obračunavanje sa »svojim« nacionalizmom, ali im je drago prozivanje tuđih nacionalizama.

Što nacionaliste danas ujedinjuje, a što ih razdvaja? Razdvaja ih međusobna isključivost i mržnja. Ali se ponašaju i kao saveznici u smislu braka iz računa. Saveznici su samo u tome što napadaju SK i traže da on siđe sa društvene scene, na-

Digitized by Google

padaju Tita i sve što je socijalizam u ovoj zemlji pokušao i učinio proglašavaju neuspjehom, katastrofom i propašću, pa traže svoje »opcije« i »alternative«, u biti traže povratak građanskog društva, višepartijskog sistema, tobožnju vladavinu prava, »racionalizaciju« nacionalnog pitanja do novih razgraničenja i eventualne konfederacije — ili — ovisi i o ukusima — i niza samostalnih državica.

Nacionalisti su zauzeli neke institucije i u njima imaju relativno jake pozicije. Evo, i u neke akademije nauka danas najlakše ulaze oni koji steknu slavu »nacionalnih« boraca, itd.

Da opet naglasimo: razvoj na osnovama socijalističkog samoupravljanja, koji će uroditi svim oblicima samoupravne integracije u Jugoslaviji, a konačno potisnuti etatizam, posebno u njegovim policentričkim izdanjima, jedina je čvrsta brana nacionalističkim opasnostima.

Za stanje i razvoj međunacionalnih odnosa izuzetan značaj ima ostvarivanje ustavnog koncepta jugoslavenske federacije, a posebno i u duhu stavova 21. sjednice CK SKJ. I danas smo prisiljeni konstatirati, da je najslabija strana našeg federalizma nerazvijenost i neizgrađenost njegove samoupravne dimenzije, što neizbježno vodi etatističko-birokratskoj glorifikaciji nacionalne države i nacije, a odatle nije daleko ni do upadanja u nacionalizam, odnosno u nacionalizme, te podvajanjima i slabljenju jedinstva jugoslavenske zajednice. Glavna pažnja Saveza komunista i organizirane socijalističke akcije mora biti na razvijanju upravo te samoupravne komponente našeg federalizma, koja se izražava u radničko-klasnom interesu kao kohezivnom faktoru, a da se pri tom jednako čuva, njeguje i razvija i njegova druga komponenta — ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Pojedinci i grupe ne samo izvan Saveza komunista, već i u njegovim redovima, suštinu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a tumače i u cilju odbrane separatističkih, a ne samo unitarističkih tendencija. Pri tome je karakteristično da se na avnojevske principe pojedinci pozivaju samo kad treba upozoriti na opasnost od unitarizma, a ne i kad se ugrožava jedinstvo i čvrstina Jugoslavije, iako je jesno da bez jedinstva i čvrstine Jugoslavije nema slobode i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda, niti njihovog prosperiteta. S jednakom odlučnošću i upornošću i uporedo moramo se, međutim, boriti i protiv unitarističkih i separatističkih tendencija.

7. Savez komunista Jugoslavije prvi je učinio korak više i dalje u odnosu na sve dotadašnje, pa i sadašnje »partije na vlasti« i pokazao da teži jednoj drugoj i novoj ulozi, a ne da ostane jedna od standardnih partija na današnjoj svjetskoj sceni brojnih višepartijskih i jednopartijskih sistema. U tom smislu nisu nas od vremena konceptualnog raščišćavanja transformacije samog SKJ zaokupljale dileme — koje, doduše, danas i u nas

Digitized by Google

iznose neki kritičari Saveza komunista — da li želimo masovnu, populističku partiju ili pak kadrovsku, elitno-sektašku partiju, puku ideološku partiju ili partiju socijalne integracije, partiju upisanih ili lidersku partiju, itd. Te dileme ne bi bile suglasne sa epohalnim interesom osnovne proizvođačke klase za promjenom ekonomske formacije društva. Stoga vidokrug teorijske misli u Savezu komunista o problemima partije, pa prema tome i u njemu samom, njegovoj ulozi i transformaciji, već poodavno nadilazi i dileme: politički pluralizam — politički monolitizam, odnosno monizam, partija »starog« tipa — partija »modernog« tipa i slične, a da se i ne govori o konzervativnim preokupacijama povratka »klasičnim« modelima partije iz ranijih faza kapitalizma (što je još neiživljena tendencija u raznim liberalnim i konzervativnim partijama na Zapadu).

Svoju novu, u odnosu na ulogu partije u građanskom društvu ili u etatističkom socijalizmu, historijsku ulogu Savez komunista može, ne samo danas nego dugoročno, potvrđivati samo ako afirmira i povezuje sve proizvodne, klasne, naučne, tehnološke snage i tendencije, koje teže da probiju i nadmaše »postojeće« na liniji društvenog progresa i oslobođenja rada.

Radi se zapravo o klasnoj, socijalno-političkoj, kulturnoj i idejnoj borbi za integralno socijalističko samoupravljanje i u ekonomskoj osnovi društva i u čitavoj političkoj i kulturnoj nadgradnji. Klasno-socijalni i naučno-kulturni nosioci takvog integriranja društva na samoupravnim osnovama u vertikali (manuelni — umni rad) i u horizontali (narodi i narodnosti, kulture) moraju činiti sastav SKJ, a on opet mora nastojati da se ta integracija ne vrši u njemu samom kao sama sebi svrha ili radi prakticiranja vlasti, već radi toga da nosioci tih procesa budu u klasi i u društvu. *Utoliko bi i sastav SKJ trebale činiti, prije svega, najkreativnije snage društva koje žive od svog rada,* bez obzira da li je taj rad fizički ili umni, ili je sve više, a što proizlazi iz promjena u karakteru rada, dijelom umni i dijelom fizički, *a još su i u najamnom položaju u odnosu na etatistički i tehnobirokratski monopol* u proizvodnim i društvenim odnosima.

U protivnom, i dalje će postojati opasnost da SKJ i unutar sebe reproducira ideologije upravljačkih slojeva društva — bilo da se ti slojevi reproduciraju na više ili manje otuđenoj vlasti u upravljanju proizvodnjom (tehnokracija), bilo na upravljanju političkom sferom, institucijama društva, državom (birokracija) ili monopolom u nauci (scientokracija) i u kulturi (kulturna elita) — i da se iscrpljuje u njihovim sukobljavanjima i savezima.

Idejni koncept SKJ izvodi se iz potreba usvajanja naučnog, marksističkog tumačenja društvenih pojava i odnosa u svijesti klase, te posredstvom društvene javnosti i političkog sistema u općoj društvenoj svijesti, a da bi se zatečeni društveni odnosi praktično mijenjali u duhu socijalističkih postulata.

Iz te i takve idejne funkcije SKJ proizlaze i *metode* njegovog *djelovanja* i *načini* njegovog *organiziranja.*

Digitized by Google

Sloboda misli i inicijative pojedinca uvjet je da se dođe do sinteze u obliku kolektivne pameti, a to je onda pretpostavka akcije. Kritički i argumentiran dijalog jedini je mogući način dolaženja do općeg mišljenja, u kojem će i pojedinačno mišljenje biti sačuvano ili pak u borbi mišljenja pobijeno. Dakako, da bi član SKJ u svemu tome sudjelovao, on se mora idejno »osposobljavati«, obrazovati. Takva demokracija u izgrađivanju misli i akcije prirodno vodi i u demokratski centralizam kao metodu odlučivanja i provođenja politike SKJ. Utoliko i organi SKJ (kongresi, konferencije, rukovodstva) moraju biti ona mjesta na kojima se najdosljednije promišlja opći interes i praktična borba povezuje s historijskim ciljevima.

Tako izgrađivanu i izgrađenu političku liniju i takvo formuliranje konkretnih zadataka unutar sebe, Savez komunista, njegovi članovi, organizacije i organi dužni su, u skladu s vlastitim programom, »unositi« u sav društveni i politički život, u čitav politički sistem socijalističkog samoupravljanja, posvuda tamo gdje su prisutni i djeluju u klasi i narodu, a da pri tome ne pribjegavaju metodama transmisije, komandiranja, dirigiranja i autoriteta koji nije zasnovan na argumentima, primjeru i ugledu. Pri tom je osnovni kolosijek idejne i političke inicijative komunista delegatski sistem, čiji je smisao, kao što je to tumačio E. Kardelj u »Pravcima razvoja...«, »integracija svesti o živim i neposrednim interesima i neposrednim samoupravnim interesima sa svešću o zajedničkim i dugoročnim društveno-istorijskim interesima radničke klase i svih radnih ljudi«.

Napuštajući politički monopol u društvu, SKJ je suočen s potrebom, da se u pluralizmu samoupravnih interesa bori i uvijek na konkretan način izbori za njihovo usklađivanje i razrješavanje iz ugla historijskog interesa radničke klase. On je pozvan da, u tom smislu, bude prisutan svuda tamo gdje se izgrađuje i vodi društvena politika, i to sve manje u sferi države, a sve više u drugim institucijama i organizacijama društva i u širokoj bazi socijalističkog samoupravljanja, i to prisutan ne kao komandirajuća snaga izvan samoupravnog sistema, niti putem utjecaja »izvana«, ili samo putem donošenja općih deklaracija i rezolucija.

Savez komunista jest i mora da bude »manjina«, jer »samo kao takav može da bude avangarda društvenog napretka, to jest da sagleda socijalističku praksu u cjelini«, ali tu poziciju može imati i potvrđivati samo ako je doista demokratski povezan sa širokim narodnim masama i sa svim progresivnim i demokratskim snagama društva.

Iz naše stalne kritike povezanosti državnog i partijskog aparata i upozorenja o opasnosti etatizacije partije, još nismo izvukli konzekvence kada se radi o policentričnom etatizmu. Faktički se veza država-partija sa nivoa saveznog centra premjestila na nivo republičkih i pokrajinskih centara. A to je imalo, i još ima, mnoge negativne posljedice. Etatističko-birokratski od-

Digitized by Google

nosi i rezoni rađaju već duže vrijeme, u ovome ili onome, elemente monolitnog jedinstva s vrhova republičkih i pokrajinskih organizacija SK, što onda dovodi i do »suradnje« i »konfrontacija« tih organizacija u čitavom SKJ. A što je najvažnije, takvi odnosi u SKJ postoje u situaciji kada je etatizam odavno iscrpio svoju moguću revolucionarnu ulogu i postao kočnica promjena, pa ga onda i sa svoje strane dalje podupiru. Kao posljedica svega toga, jačao je i proces partija-nacija kojoj osnova nije samoupravljanje nego država. Utoliko se zadatak, naglašen još u »Komunističkom manifestu«, da se radnička klasa uzdigne do vodeće klasne nacije, jer je i ona nacionalna, »mada nikako ne u smislu buržoazije«, donekle suspendira, a uvelike ostaje na djelu etatizacija i same nacije i partije. To pojedine dijelove SKJ, u načelu sve, izlaže realnoj opasnosti da više izražavaju interese nacionalnih tehnobirokracija i nacionalnih kulturnih elita nego iterese radničke klase, pa time i same nacije. Moramo se s tim tendencijama sukobiti. Razumije se, ne uspostavom neke centralističke i nadnacionalne organizacije, već odlučnim insistiranjem na odredbama Programa i Statuta SKJ, uklanjanjem pretpostavki i orijentacija koje do toga dovode.

Potrebno je upozoriti i na tendenciju pretvaranja kadrovske i direktivne partije, a što je, dakako, neodrživ koncept u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, u masovnu partiju, što je jednako nepožljeno.

Velik broj članstva primljen je u SK u uvjetima zastoja stvarne revolucionarne akcije, a ne toliko prema kriterijumima koji proizlaze iz zadataka aktuelne etape revolucije nego i zbog svojstva koji pojedinca legitimiraju, recimo, kao člana SSRN, zatim i zbog interesa karijere, interesa za zaposlenje i slično. Naime, jedan broj ljudi ulazio je u SK i da bi lakše dolazio na razna nova činovnička i upravljačka mjesta u vrijeme institucionalne ekspanzije sistema (npr. formiranje OOUR-a, SIZ-ova, aparata novih delegatskih instanci), a porast nezaposlenosti uz nedopustivo proširenje primjene kriterija tzv. moralno-političke podobnosti tjerao je neke mlade ljude na pomisao da će uzimanjem članske knjižice lakše doći do radnog mjesta, najzad, organizacije SK ponekad su težile i tome da jednostavno »poprave« socijalnu, dobnu, spolnu strukturu.

Omasovljenje takvog karaktera vodilo je i *širenju mehaničkog, a ne uvijek i stvarnog utjecaja SK u čitavom političkom sistemu* socijalističkog samoupravljanja, pa utoliko članovi SK čine i veliku većinu među delegatima skupština SIZ-ova, u tijelima i rukovodstvima drugih društveno-političkih organizacija, u raznim savjetima i tijelima samoupravljanja. Komunisti često jesu i najaktivniji i prednjače, ali jedno je uvažavati tu činjenicu, a drugo da li je potrebna i poželjna njihova mehanička većina u svim tim strukturama.

Time smo došli i do treće tendencije, koja također nije poželjna, kada se radi o transformaciji Saveza komunista u avan-

Digitized by Google

gardu radničke klase u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, a ta je da se Savez komunista zapravo pretvara u svojevrsni savez vladajućih struktura. Ako su u njemu više prisutni i ako u njega više ulaze nosioci upravljačkih funkcija, pripadnici raznih društvenih elita i ljudi čiji je položaj u društvu više određen mjestom u hijerarhiji i diplomom nego radom i radnim doprinosom, a relativno manje su prisutni i manje u njegove redove ulaze neposredni stvaraoci materijalnih i duhovnih dobara, onda se on teško može othrvati opasnosti da bude koalicija onih kojima je više do očuvanja postojećih odnosa etatizma, birokratizma, tehnokratizma, elitizma, do filozofije socijalnog mira po svaku cijenu i do održanja društvenog statusa quo, nego do revolucionarne borbe za slobodno udruženi rad i za ekonomsku suverenost proizvođača, te do raspodjele prema rezultatima rada i stvarnog procvata socijalističke demokracije.

Sve te tendencije Savez komunista bi morao preokrenuti u upravo suprotnu tendenciju jačanja klasnog karaktera svog bića, oslonca na sve proizvođače materijalnih i duhovnih dobara, koji žive od svog rada, odnosno na sve one snage koje stvaraju višak vrijednosti, svojim fizičkim i umnim radom, postizanja idejnog i akcionog jedinstva na zadacima mijenjanja postojećeg stanja stvari, prevladavanja ekonomske krize strukturalnim promjenama, oživotvorenja osnovnih odredbi Ustava i ZUR-a, provođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, bitke za veći dohodak i udruživanje rada i sredstava, jednom riječju, na svim i konkretnim i ujedno bitnim zadacima sadašnje etape revolucije.

Za sve te zadatke Savez komunista *mora biti i idejno pripremljen,* a što pretpostavlja i obračun s ideologijama prisutnim u društvu i u njegovim redovima, koje su protivne ne samo zadacima sadašnje etape revolucije, nego i socijalizmu i razvoju socijalističkog samoupravljanja i koje nude razne svoje »opcije« i »alternative« u odnosu na put socijalističkog razvoja koji je Savez komunista inaugurirao.

Najzad, ovdje bih se založio i za razradu i uvođenje jednog novog i efikasnog sistema komuniciranja u SKJ, a na dostignućima informatičke tehnologije, koji će povezivati sve njegove organizacije. To se već javlja kao vrlo konkretna, a neodgodiva potreba. Tim prije što se već uvode takvi sistemi koji su zatvoreni u pojedine republičke organizacije SK, pa se utoliko tehnološko zatvaranje privreda sada prenosi i u SKJ. SKJ bi se morao hitno pozabaviti sadržajem i metodama komuniciranja koje bi predstavljalo jednu od osnova jedinstva avangarde, a i na taj način osiguravalo kontinuitet njezine politike i svestrani uvid u njeno provođenje.

U idejnoj i političkoj akciji Saveza komunista *najveću prepreku predstavlja dogmatska svijest.* Ona je na idejnom planu manifestacija onih snaga koje danas i ovdje idu za tim da blokiraju *mogućnost društvenog napretka,* a što se praktično izra-

Digitized by Google

žava u zastoju razvoja proizvodnih snaga i samoupravnih proizvodnih odnosa, tehnološkom zaostajanju, pragmatizaciji i parcijalizaciji klasnih interesa, nacionalnom zatvaranju i homogenizaciji.

Najortodoksnija dogma suvremenog svijeta, bez obzira na političke i ideološke granice i sisteme, jest dogma koja pojedinim, historijski uvjetovanim načinima proizvodnje prilazi kao vječnima, ne tražeći u njima povijesne zakone po kojima se reproduciraju, razvijaju i mijenjaju. Ta dogma osnova je svih dogmatskih ideologija, dogmatskih organizacija, partija i sistema. Ona kao univerzalna ispovijeda ekonomske i društvene principe načina proizvodnje koji zastupa, i na kojem je izgradila društveno-institucionalnu, ideološku i političku strukturu vlasti u funkciji očuvanja tog načina proizvodnje kao vječnog. Marx je taj dogmatizam označio kao onaj koji tvrdi »da je povijest bila i sada je više nema«.

Dva su osnovna oblika tog dogmatizma sa, iz historijskog ugla gledano, identičnim interesom očuvanja postojećeg kao vječnog.

Prvi, genuini i osnovni je dogmatizam koji ističe vječnost temeljnih ekonomskih principa kapitalističke proizvodnje, a promjene vidi samo kao rast i »modernizaciju« vladajućih odnosa. U funkciji očuvanja tih odnosa kao vječnih, pokreće se mašinerija manipulacije i podvođenja pod taj interes nauke, kulture, filozofije i njihovo pretvaranje u ideologiju, dakle apologetiku, puku reprodukciju pojavnosti, dakle, dogmatizam. Krajnji oblik tog dogmatizma jeste teza da je bolje uništiti svijet u atomskom ratu, nego promijeniti način proizvodnje u pravcu komunizma.

Drugi, izvedeni oblik tog istog dogmatizma je ideologija državnog socijalizma. Ona polazi od teze da je socijalizam nova ekonomska formacija društva, a ne epoha socijalne revolucije, te je znala završavati sa proglašavanjem »zrelog socijalizma« i »komunizma«. I državnosocijalistička dogma utoliko, identično građanskom dogmatizmu, ukida povijest, proglašavajući državni socijalizam komunizmom, državno vlasništvo ukidanjem vlasništva, itd.

Koncepcija socijalističkog samoupravljanja antidogmatska je u odnosu na te dogmatske ideologije zaustavljanja historijskih promjena, jer polazi od teze da »bez revolucionarnog razvitka nema razvoja socijalizma« (Tito, 1951), a što je istaknuto i u Programu SKJ: »Proces društvenih preobražaja biće osnovna karakteristika društvenog razvitka cele epohe socijalizma ka punom ostvarenju osnovnih društvenih i ekonomskih ciljeva radnih ljudi — ka komunizmu«.

SKJ je prisiljen da se neprestano bori protiv dogmatizma koji se izražava u oba ova vida, kao i protiv pokušaja da se on svede samo na etatizam i birokratizam, što bi značilo kritiku

Digitized by Google

etatizma s pozicija kapitalizma a ne s pozicija socijalističkog samoupravljanja.

Zajednička je svim dogmatskim ideologijama i njihova usmjerenost na eksploataciju radničke klase. To je i osnova stvaranja saveza onih snaga koje ih usvajaju, utemeljenih na spoju vlasti i kulturne, naučne i financijske moći, a i moći kapitala određenih privatnovlasničkih slojeva.

U SKJ danas susrećemo i koncepcije društvenog razvoja, koje su preobraženi daleki izdanak konzervativnog ili buržoaskog socijalizma ili pak sitnoburžoaskog socijalizma, opisanih još u »Komunističkom manifestu«. A u dijelovima inteligencije nisu zanemarivi niti utjecaji kritičko-utopijskog socijalizma kao onog koji ne vidi »na strani proletarijata nikakvu historijsku samoaktivnost, nikakav njemu svojstven politički pokret«.

Sve to dovelo je do situacije u kojoj se i unutar članstva SKJ već duže vremena posebno oglašavaju i javni zastupnici desnih ideologija. Ta istupanja idu sve do nacionalističko-rasističkih i otvorenih antikomunističkih pamfleta, koji nalaze prostora u nekim javnim glasilima ili pak i do agresivnih političkih provokacija oko odbora i komisija za zaštitu sloboda i stvaralaštva, fondova, tribina i sličnih organizacionih nukleusa jačeg nastupanja antisocijalističkih i antikomunističkih snaga. Te snage danas, a da bi razjedinjavale sam Savez komunista, učestalo i uporno, ne samo u neformalnoj javnosti, nego i u štampi, publicistici i na javnim govornicama, šire špekulacije i o podjeli na »dogmatske«, »staljinističke«, »čvrstorukaške«, »konzervativne« sredine i dijelove SKJ na jednoj strani, a »demokratske«, »progresivne« i »liberalne« sredine i dijelove SKJ na drugoj strani.

Dužni smo napomenuti da je tolerancija prema tim snagama protivna Programu SKJ, a ide i mimo i protiv konkretnih zaključaka i CK SKJ. Obrana tih snaga vrši se parolom o »izmišljanju neprijatelja«, čemu tobože pribjegavaju one prave »dogmatske snage« u SKJ.*

Ukoliko SKJ zastupa i štiti sve interese u društvu i dopušta prodor svih ideologija u svoje redove, utoliko postoji opasnost da on sam postane konzervativni izraz postojećeg stanja, a ne mjesto idejno-teorijske i praktične socijalno-političke sinteze svih onih interesa koji traže da se sadašnje stanje mijenja u susret

* A dakako, i to je lansirala desnica, i to tvrdnjama da je već i »Komunistički manifest« totalitaran, jer se u njemu misli logikom neprijatelja, da je Marx »izvor za totalitarni, autoritarni, državni i kako ga god želi nazvati — socijalizam«. Čitava priča o »izmišljanju neprijatelja« postaje mnogo jasnija ako se citira i rješenje, koje se nudi za izlazak iz tih problema. »Liberalizam, međutim, ne dopušta da se građani dele na prijatelje i neprijatelje«. Dakako, poznato je i povijesno potvrđeno da ni minimum parola o slobodama ni u građanskom društvu nije bio realiziran bez uporne i duge borbe i pritiska snaga radničkog pokreta i demokratskih masa u prošlom i ovom stoljeću.

Digitized by Google

budućnosti, koja će donijeti veće socijalističke tekovine. *Utoliko je demokratizacija i na njoj zasnovana diferencijacija u SKJ preduvjet demokratizacije društva i ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge samog SKJ.*

Diferencijacija u Savezu komunista mora se vršiti s pozicija napretka društva, a u borbi za ostvarivanje zadataka u socijalističkom razvoju na sadašnjoj etapi. Iz SKJ bi bez ikakvog odlaganja morali otići oni koji politički i moralno krše principe ne samo SKJ nego i socijalističkog humanog društva koje teži slobodi svakog pojedinca kao uvjetu slobode za sve. Nema opravdanja činjenici da je danas jedan broj članova SKJ učesnik u kršenju zakona radi sticanja osobne koristi, manipuliranja samoupravnim organima, a ponekad čak i krađa i drugih društvenih izgreda, a da ih se energično ne eliminira iz naših redova. SKJ nije samo neka opća društvena snaga, niti neki apstraktni idejni i historijski činilac, a posebno ne danas kada su društveni problemi tako krupni, a rješenja veoma teška; svaki građnin na Savez komunista gleda kroz rad i ponašanje njegovih članova s kojima kontaktira, radi, obrazuje se. Zbog toga toleriranje članstva u SK i onima kojima ni po kakvim običnim, a kamoli partijskim normama u njemu nije mjesto, izaziva i tvrdnje, koje se tu i tamo čuju, da pošteni izlaze a nepošteni ostaju. Popustljivost prema takvima znači licemjernost i prema svima onima koji su gradili historijski ugled SKJ, od njegova osnivanja do danas. A što se više nalaze na ljestvici odlučivanja, to oštrije mjere treba da snose. Naš cilj, dakako, nisu nikakve »čistke« i »obračuni«, koji bi zamijenili revolucionarnu praksu u ostvarivanju povijesnog zadatka SKJ i time izvršili zamjenu teza. Ali je opasno i shvaćanje, da se zbog historijske zadaće i velikih ciljeva ne treba baviti »sitnim pitanjima«. Jer, *za ljudima bez ugleda i povjerenja, bez znanja, kreativnosti i sposobnosti da se radom i rezultatima dokazuju, nitko neće krenuti nikud, pa ni u bolju budućnost.* Ni na ovom pitanju nije moguće odvojiti cilj i sredstva.

Već i iz onog što je upravo rečeno o dogmatizmu i dogmatskoj svijesti proizlazi da se iz SKJ mora odstranjivati i one pojedince koji se javno i otvoreno zalažu za dogmatske ideologije tipa nacionalizma, birokratskog centralizma, pseudoliberalizma. Jer, one su ne samo izraz različitih interesa suprotnih interesu radničke klase već društvo ili okreću prema prošlosti ili se zalažu za stagnaciju u statusu quo. Diferencijacija od nosilaca takvih ideologija u redovima SKJ mora se vršiti upravo sa pozicija napretka društva. Trebamo i moramo voditi dijalog sa svim onim što je novo ili još nerazjašnjeno, i biti široko otvoreni za nove spoznaje i iskustva, ali nećemo i ne moramo voditi dijalog i sa nosiocima onih ideja koje su već postale reakcionarna praksa.

Savez komunista je dugo zapuštao svoje prave zadatke i svoje prave metode u idejnoj borbi. Dopuštao je i dopušta da

Digitized by Google

mu pojedini članovi pišu ili preporučuju za štampanje razna pamfletska štiva, da potpisuju i šalju u svijet, da bi nas sramotili, razne denuncijantske peticije i pisma; dopustio je i ne tako malom broju svojih članova da budu, u neku ruku, »oficiri za vezu« pojedincima i grupama koje istupaju i djeluju sa antisocijalističkih i antikomunističkih pozicija; da im široko otvaraju vrata društvenih institucija i novina, da koketiraju, da budu nekakvi naši žirondinci. Takvi su objektivno tuđa »peta kolona« u našem Savezu komunista. I zato ih moramo pozivati na odgovornost i isključivati iz redova Saveza komunista.

Nasuprot onima kojih bi se Savez komunista trebao oslobađati, u njemu mjesta treba da nađu prije svega one društvene grupe i pojedinci koji su spremni i sposobni da doprinose društvenom razvoju na pretpostavkama socijalističkog samoupravljanja, da prednjače kao nosioci materijalnog i duhovnog napretka, koji će u svom djelovanju, u svakoj misli i akciji prekoračivati sadašnje okvire proizvodnje, granice sadašnje podjele rada i klasičnog industrijskog sistema upravljanja a i granice općina i republika, kao i poglede na svijet i kulture koji se zatvaraju u naciju, a ne teže i za općim vrijednostima, itd. Dakle, mjesta u SKJ treba da nađu prije svega oni koji stvaraju novi način proizvodnje, dižući čitavo društvo na viši civilizacijski, kulturni i humani nivo i mijenjajući sve u društvenim odnosima što je tome kočnica i prepreka.

Kako procesi diferencijacije, tako i procesi privlačenja najkreativnijih snaga trebali bi da stvore snažniji i jedinstveniji SKJ, koji svoju snagu temelji na sposobnosti da vidi svjetski široko i iznad pragme daleko, da svoje stavove marksistički naučno obrazlaže i da u praksi može za svakog svog člana reći da udovoljava visokim moralnim principima, te da se i u praksi za svoje stavove demokratski izbori u sistemu socijalističkog samoupravljanja i da posebno i u okviru SSRN djeluje na povezivanju konkretnih interesa sa općim. Time bi stekao veći ugled u narodima i narodnostima, bio bi utemeljeniji u radničkoj klasi i svim revolucionarnim snagama proizvodnje, u inteligenciji, omladini. Bio bi jači za snagu teorijske sinteze marksizma, za povjerenje mladih, za svijest bratstva i jedinstva, nesvrstanosti, za civilizacijsku mirovinu i ekološku svijest, za osjećaj revolucionarne organizacije koja u današnjem danu djeluje radi sutrašnjeg dana.

Rasprava na ovoj sjednici treba da se pretoči u stavove Centralnog komiteta o neposrednim najvažnijim zadacima idejne borbe Saveza komunista za razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije. A za njihovo formuliranje značajan doprinos već su dale i sjednice centralnih i pokrajinskih komiteta, na kojima je posljednjih dana raspravljana ista ili posve slična tematika, kao što će dati i sjednice koje će se u međuvremenu održati. Taj kolektivni napor već predstavlja jedan značajan rezultat. Otvoreno suočavanje s aktuelnim idejnim pitanjima i debatiranje o njima, a na tragu stavova 13. kongresa

Digitized by Google

SKJ, bez sumnje će značiti i korak naprijed u postizanju idejnog jedinstva, te u idejnom i akcionom osposobljavanju cijelog SKJ, svih njegovih organizacija i foruma za praktične i konkretne idejne i političke akcije koje su neodložne, a usmjerene na preokretanje društvenih tokova i daljnji stabilan socijalistički razvoj. Savez komunista u frontu organiziranih socijalističkih snaga nosi najveću odgovornost i za narasle društvene probleme i za pravac i tempo njihovog prevladavanja. Stoga i jest toliko važno da ima inicijativu na glavnim pravcima razvoja društva, da u novim uvjetima razvija i ostvaruje vodeću idejno-političku ulogu tako što će i sam odstranjivati navike i mentalitet »partije vlasti« i energično uklanjati pojave nejedinstva i kolebanja. Savez komunista treba na djelu da se potvrđuje kao bitan činilac socijalističke svijesti i inspirator najšire socijalističke akcije. Sve ovo što iniciramo i činimo predstavlja novu bitku za socijalističko samoupravljanje, za prevladavanje krize, za povjerenje radničkih i narodnih masa u politiku i djelovanje SK.

U tome posebna odgovornost leži na najvišim organima SK, Centralnom komitetu SKJ, centralnim komitetima SK republika, pokrajinskim komitetima SK i Komitetu Organizacije SKJ u JNA. Većom, blagovremenom i konkretnijom aktivnošću, otvaranjem perspektiva i nalaženjem rješenja za bitna pitanja društvenog razvoja, jačanjem međusobne povezanosti, konkretne kolektivne i pojedinačne odgovornosti, oni treba još znatnije da pridonose daljnjoj demokratizaciji unutarpartijskih odnosa, podizanju nivoa idejne svijesti, izgrađivanju i jačanju idejno-političkog i akcionog jedinstva, organiziranju rada i izvršavanju utvrđene politike i stavova SKJ, da podstiču, mobiliziraju i usmjeravaju aktivnosti članstva i osnovnih organizacija i jačaju njihovu ulogu osnovnih subjekata građenja i ostvarivanja politike SKJ...

Digitized by Google

Milan Kučan

50 godina ostvarivanja Čebinskog manifesta*

Naučno savetovanje povodom 50-godišnjice osnivačkog kongresa KP Slovenije odvija se — za razliku od ranijih sličnih naučnih sastanaka — u uslovima krize koja već nekoliko godina potresa jugoslovensko i slovenačko društvo, u periodu kada je slovenačka komunistička organizacija sa svojim političkim opredeljenjima i delima predmet čak i oštrih političkih napada i optužbi. Stoga savetovanje ne može da bude isključivo dug nekoj prošlosti, oslobođen od odgovornosti, već da sa argumentima naučne reči progovori istorijsku istinu o zbivanjima i komponentama koje su odlučujuće uticale na današnju sliku i budućnost slovenačkog naroda i da dâ svoj doprinos promišljanju i osmišljavanju društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih, nacionalnih i opšte civilizacijskih procesa i pojava sa kojima je ovog časa suočen SK i celokupno naše društvo.

Manifest koji je usvojen na osnivačkom kongresu Komunističke partije Slovenije nije bio ni prvi, a još manje jedini nacionalni program koji je u pogledu budućnosti slovenačkog naroda formulirala ona njegova progresivna misao čiji kontinui-

* Referat Milana Kučana, predsednika Predsedništva CK SKS na naučnom skupu povodom 50 godišnjice osnivanja KP Slovenije i 50 godišnjice dolaska Josipa Broza Tita na čelo SKJ. Skup je održan u Ljubljani, 14—16. aprila 1987.

Digitized by Google

tet u nekim bitnim suštinskim tačkama odražava. Međutim, jedino njemu je istorija dosada poklonila tu privilegiju da se mogao i u praksi ostvarivati i proveravati. Politički pokret koji ga je formirao prihvatio je tako izazov da stavi na ocenu prakse ne samo svoju sposobnost planiranja, već i sposobnost da to planirano i ostvaruje.

Revolucionaran je samo pokret koji izrasta iz svakodnevnih interesa i akcija radničke klase, svih radnih ljudi i naprednih snaga naroda i koji pri tom sačuva jasnoću pogleda na dugoročne ciljeve revolucije i socijalizma, uz istovremeno shvatanje svojih zadataka u borbi za ove ciljeve, onako kako ih nalažu objektivni društveni odnosi i realna moć društvenih snaga, a ne statične doktrinarne matrice. Takav pokret mora biti sposoban da vidi dugoročnije društvene i političke procese i da svojim delima jača one snage koje nose naprednu misao o društvenim kretanjima. To što je Komunistička partija Slovenije bila takav pokret još prilikom njenog nastanka, ima bez sumnje velike zasluge i Josip Broz, čiji su pogledi, politička misao i delo našli među slovenačkim komunistima čvrsti oslonac, a u Sloveniji i socijalni i politički teren na kome se koncepcija KPJ, koja je nastala njegovim dolaskom za generalnog sekretara, uspešno proveravala i dopunjavala. Partija je tada svoju politiku i akciju usmeravala sve doslednije i uspešnije u ostvarivanje i jačanje jedinstva radničkih demokratskih i naprednih pokreta i grupa u borbi protiv nedemokratskih režima i protiv sve veće opasnosti od fašizma, naročito krajem tridesetih godina kada je fašizam počeo neposredno da ugrožava slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije. Prestale su frakcionaške borbe i sektašenje. Usmeravanje pažnje masa sa veoma udaljenih revolucionarnih ideala budućnosti zamenilo je organizovanje i usmeravanje njihovih brojnih i različitih bitaka za svakodnevne ekonomske, političke, socijalne, kulturne i nacionalne zahteve i potrebe. Sa ovakvom orijentacijom Partija se čvrsto ukorenila među masama i zato je mogla njihove bitke da usmerava u skladu sa opštim revolucionarnim ciljevima borbe za društveni napredak i socijalizam. Tito, veran svom ubeđenju da partijsko rukovodstvo mora biti u domovini, pozvao je iz Moskve i Edvarda Kardelja kako bi se uključio u rad u sređivanju prilika u slovenačkoj organizaciji KPJ. Od tada datira njihova dugogodišnja plodna stvaralačka revolucionarna saradnja, utkana u svih ovih 50 godina koje zajednički obeležavaju dolazak Tita na čelo KPJ i osnivanje KP Slovenije. Osnivački kongres KP Slovenije i njene kasnije političke akcije bile su aktivan, odgovoran i stvaralački doprinos i podrška jačanju politike novog rukovodstva KPJ. U njoj su slovenački komunisti videli smisao svog revolucionarnog angažovanja, jer je njeno polazno opredeljenje da radnička klasa i slovenački narod, kao i drugi narodi Jugoslavije, nikome ne priznaju pravo da odlučuje o njihovoj sudbini i o putevima njihove borbe za socijalizam i komunističku perspek-

Digitized by Google

tivu. O Titovoj ulozi i doprinosu biće na ovom savetovanju posebno reči.

Vernost sopstvenom predanju zahteva da revolucionarna organizacija, koja društveni smisao i istorijsko opravdanje svog opstanka shvata u »menjanju sveta«, smogne dovoljno snage da na određenim, sudbonosnim tačkama svoje akcije proveri obavljeno; da kritički utvrdi odnos između zamišljenog i postignutog; da sa svom strašću otkrije istine o društvu i sebi, prihvati izazov one sudbonosne i nesavladive karakteristike istorije koja neprestano traži od sebe opredeljivanje, raščišćavanje i vrednovanje; da se suoči sa sopstvenom prošlošću i zauzme kritičan odnos prema njoj; da smogne snage da u postignutom otkrije inicijative za buduće. Prošlost mora vršiti pritisak na sadašnjost, na naša ponašanja, kao što i ova imaju sudbonosne posledice za budućnost. Ovaj pritisak koji stvaralački i kritički povezuje prošlost sa sadašnjošću i budućnošću mora usmeriti naš pogled unapred. Ne smemo sebi — bez obzira na oštrinu pokušaja da se naša pažnja usmeri unazad — dozvoliti i uplesti se u neproduktivne sporove o događajima, pa i nekim značajnim, koji su nas ponekad u ne tako davnoj prošlosti razdvajali. Ne smemo sebi dozvoliti i uplesti se u sporove one vrste koji nas onesposobljavaju da oko programa bržeg svestranog društvenog socijalističkog razvoja okupimo najveći deo slovenačkog naroda. Našu pažnju žele usmeriti na sporedne, iako društveno i politički relevantne pojave kako bi nam ponestalo vremena, snage, volje i sposobnosti da zadržimo inicijativu na osnovnim pitanjima društveno-ekonomskog, političkog i opštekulturnog razvoja, koja su značajna i odlučujuća za određivanje socijalističkog pravca razvoja i za budućnost slovenačkog i jugoslovenskog društva. Odatle, iz budućnosti kakvu želimo, koja dolazi, jedino treba vrednovati korak koji moramo i želimo da učinimo danas. Kakva će biti buduća slika slovenačkog i jugoslovenskog društva na pragu trećeg milenijuma, kakva će biti naša sposobnost da učvršćujemo našu slobodu i nezavisnost, produkcionu, tehnološku, kulturnu i opštu civilizacionu povezanost sa civilizacijom informaciono inovatorskog društva 21. veka, kakva će biti slika i sadržina socijalizma koji ćemo mi Slovenci i Jugosloveni živeti tada — to mora da bude osnovno pitanje koje mora da interesuje pokret koji tako sudbonosno, kao što je to učinila upravo organizacija slovenačkih komunista, i odlučujuće utiče na misao i akciju svog naroda u celokupnoj njegovoj najnovijoj istoriji. Polazne osnove za to postavljene su u Manifestu slovenačkog naroda, u programu koji je bio usvojen na Osnivačkom kongresu Komunističke stranke Slovenije. Istorija je ovom kongresu već odavno dosudila važnost jednog od najznačajnijih događaja naše socijalističke revolucije i u životu slovenačkog radničkog i naprednog pokreta uopšte.

Poruka zapisana u Manifestu uskoro je našla put do revolucionarno raspoloženih radničkih i narodnih masa. Gledano iz

Digitized by Google

tadašnjih društvenih odnosa, Čebinski manifest se može oceniti kao program prilagođen i prihvatljiv odnosima i raspoloženju ljudi, rođen iz saznanja krajnje ugroženosti naroda i nedogmatske, analitičke marksističke društvene misli, sposoban da dobije i ojača u narednim sudbonosnim godinama saglasnost svih demokratskih političkih snaga u Sloveniji, što je kasnije omogućilo KP uspešnije vođenje NOB-a i narodne revolucije i širinu OF.

Zašto je takav kongres bio moguć? Do Čebinskog Manifesta došlo je u vreme velikog poleta i nade u narodni front u Francuskoj i Španiji, i pored inače već jasnih znakova teškoća, koje su ograničavale njezin domet. Tada su ispisane najlepše stranice demokratskog socijalizma, na koje su se oslanjale demokratske snage, zajedno sa komunistima. U borbi protiv agresivno nastupajućeg desničarskog fašizma i sabotiranja politike narodnog fronta, komunisti su pozivali na zbijanje demokratskih snaga. U Španiji su u to vreme komunisti i socijalisti bili najdisciplinovaniji i najpredaniji borci republikanske armije. Međutim bilo je jasno da će nacističke i fašističke divizije koračati dalje i da će »Slovenija biti jedna od onih zemalja koju fašistički razbojnici nameravaju prvo da zgrabe u svoje ruke«.*

Tadašnji reakcionarni režim JRZ (Jugoslovenska radikalna zajednica) zaključivanjem pakta o prijateljstvu sa Italijom jasno je pokazao kakve su njegove političke namere i idejna orijentacija. I pored toga što je za slovenački narod i Hrvate u Istri ovaj pakt bio veliki udarac, prihvatila ga je Slovenačka klerikalna stranka koja je sedela u Stojadinovićevoj vladi. Stoga ne treba — a ne isključivo zbog ove istorijske činjenice — zaboraviti gde bi slovenački narod dovela politika slovenačkih klerikalaca, koji sada iznova, sa velikim istorijskim zakašnjenjem, pokušavaju da dohvate zastavu odbrane slovenstva, oplakujući sudbinu slovenačkog naroda u SFRJ. Upravo u njihovim redovima se posle 1931. godine, naročito među delom intelektualne omladine, počela širiti profašistička korporativistička autoritarna struja koja je od svega najviše mrzela liberalizam i komunizam i pripremala se za obračun s njima. Logičan i istorijski nužan je stoga bio njen put u kolaboraciju sa okupatorima i u nacionalno izdajstvo. Stoga Manifest upozorava da je »rukovodstvo SLS (Slovenačka narodna stranka) sa dr Korošcem na čelu odgovorno pred celokupnim slovenačnim narodom, što u najtežim trenucima izlaže slovenački narod potpunom uništenju« i da vlada Stojadinović—Korošec »ne samo što ne može da bude garant za zaštitu slovenačkog naroda, već je sa celokupnom svojom dosadašnjom unutrašnjom i spoljnom politikom podržavala najveće neprijatelje slovenačkog naroda i njihove pripreme za buduća osvajanja.«

---

* Svi citati iz Manifesta uzeti su iz brošure Faksimili Titovog pisma i Manifesta, »Komunist«, Ljubljana 1977.

Digitized by Google

Ovakvo nepomirljivo, militantno političko katoličtvo stvaralo je nelagodnost i odbijanje i u katoličkim redovima. Klerikalnu stranku su napustili hrišćanski socijalisti i tako postali samostalan subjekt u slovenačkom političkom životu. U demokratskom, inače idejno i politički veoma različito profiliranom i podeljenom krilu, sve više je sazrevala misao za nužnim zbijanjem svih demokratskih snaga u odbranu od stranog i domaćeg fašizma i za socijalnu zaštitu i napredak slovenačkog naroda. Ovu ideju izrazio je Manifest pozivom »da treba prestati sa politikantstvom i međusobnim svađama u demokratskim redovima; udružiti se moraju sve snage kojima je zaista pri srcu sudbina slovenačkog naroda«.

Sve ove činjenice i razmišljanja sažeo je Osnivački kongres KP Slovenije i predložio slovenačkom narodu Manifest, koji je u opštim potezima predlagao takvu politiku koju su mogle da prihvate sve demokratske političke grupacije. To je prva jasna, sazrela i javna narodno frontovska programska koncepcija koja je ubrzo izazvala pozitivan odjek u slovenačkoj demokratskoj javnosti, a od godine 1938. već i uspele akcije političkog povezivanja. Oslobodilna fronta slovenačkog naroda je njihov logični nastavak.

Sa Osnivačkim kongresom položaj slovenačkih komunista se u organizacionom i političkom smislu nije suštinski izmenio. I dalje su ostali politički i idejno sastavni deo jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije koja je delovala u Sloveniji još od 1920. godine. Razmišljanje o Kongresu u Čebinama nudi razmišljanje o nekim, za današnje vreme i odnose, aktuelnim raspravama.

Prvo o kominternovskom karakteru slovenačke partije; u slovenačkoj partiji moglo ga se naći onoliko koliko je u to vreme to bilo karakteristično za svaku drugu komunističku partiju, iako se KP Slovenije još od samog početka usredsredila na specifične odnose i težnje slovenačkog naroda i radnih ljudi Slovenije. Naime, treba uzeti u obzir činjenicu da su tada slovenački komunisti imali za sobom već dugogodišnje iskustvo, stasalom u teškim političkim sukobima sa krajnje reakcionarnim režimom, u proverama frakcijskih borbi, u sukobu sa sektaštvom i drugim zabludama i u političkim i idejnim traženjima i dostignućima. U ovom iskustvu obuhvaćeno je i kolektivno saznanje da je za uspeh revolucionarne akcije komunista, za ostvarivanje revolucionarnih i oslobađajućih ljudskih vrednosti, neophodno uzeti u obzir stvarne u konkretnim uslovima uslovljene interese radnih i narodnih masa, koje istovremeno utvrđuju uslove, sredstva i načine revolucionarne borbe. Činjenica je da je jugoslovenski komunistički pokret u čijem vrhu su bili i Slovenci — Kardelj, Leskošek i Marinko — takođe bio pod uticajem organizacionog sistema Komunističke internacionale u kojoj je imao, kao i druge partije, status sekcije, idejno i politički podređene jedinstvenom centralizovanom rukovodstvu. Takođe je činjenica da ovo jugo-

Digitized by Google

slovenskim i slovenačkim komunistima koji su uskoro shvatili da je to beživotan okvir za uspešno ostvarivanje radničkog pokreta u surovim uslovima monarhofašističke diktature nije moglo oduzeti sposobnost za revolucionarnu akciju, ukorenjenu u domaćim uslovima i za razvoj u svestan revolucionarni instrument svoje radničke klase i svog naroda i njegov svestrani napredak, mimo političkih konstrukcija Kominterne. Ovo se, na kraju krajeva, pokazalo i za vreme sukoba sa Informbiroom. Pozadina i suština ovog spora je poznata. Međutim, nekako sramežljivo se govori o tome da nije bilo reči o nikakvom taktičkom sporu, već o razumevanju — sa Lenjinovom idejom o tome da će »svi narodi doći do socijalizma, to je neizbežno, međutim, neće doći svi na isti način, svako će doprinositi svojevrsnost u ovaj ili onaj oblik demokratije, u ovu ili onu varijantu diktature proletarijata, u ovaj ili onaj tempo socijalističkih preobražaja raznih oblika društvenog života«*, izražene istorijske nužnosti i zakonitosti u razvoju socijalizma. Jugoslovenski, a sa njima i slovenački komunisti su vraćanjem na iskustva pre i za vreme rata, oslanjanjem na raspoloženje masa i načelnim istrajanjem u ovoj neravnopravnoj konfrontaciji izborili danas opšte priznato pravo na sopstveni put u socijalizam, ne samo za sebe, već za međunarodni komunistički pokret i za celokupan napredni socijalistički svet. To je nepobitna istorijska zasluga koja se ne može negirati. Svoju vrednost pokazuje na svoj način i u dalekosežnim reformama koje se danas odvijaju unutar Sovjetskog Saveza i nekih drugih socijalističkih zemalja. Suvišno je razmišljati o tome da bi sudbina i slika socijalizma u svetu danas bez ovog čina KPJ u mnogo čemu bila drugačija. Period nastupanja komunističkih partija sveta kao monolitnog, iz jednog centra rukovođenja i interesom tog centra podređenog bloka, pripada nepobitno prošlosti. Savetovanja komunističkih partija sa našim poznatim stavom o njima imaju sada drugačiji karakter i drugačiju poruku.

Kominternovski karakter SK koji nekima još uvek pretpostavlja veliko opterećenje, sa usmeravanjem ka socijalnim, političkim, nacionalnim i drugim problemima svog naroda, ka ostvarivanju njihovih dugoročnih težnji i vizija u Socijalističkoj Federativnoj Jugoslaviji, izgrađenim na socijalističkom samoupravljanju, postao je prošlost. U istorijskoj razdaljini od 50 godina verovatno su već sazreli uslovi za objektivnu, istorijski tačnu ocenu odnosa i ponašanja jugoslovenskog komunističkog pokreta u takozvanom kominternovskom periodu i (posle njegovog raspuštanja) našeg odnosa prema Informbirou kao produžene ruke hegemonističkih tendencija u međunarodnom komunističkom pokretu. Ne treba izgubiti iz vida da su sa oslanjanjem na Kominternu jugoslovenski komunisti u tadašnjim uslovima

* V. I. Lenjin izabrani spisi o nacionalnom pitanju, »Cankarjeva Založba«, 1974. str. 150—159.

Digitized by Google

ispunjavali i svoju socijalističku internacionalističku dužnost prema Sovjetskom Savezu. Ovaj je, kao prva zemlja socijalizma, izložena stalnom pritisku svetske reakcije, bila osnovno uporište borbe za socijalizam protiv imperijalizma i fašizma. Podrška Sovjetskom Savezu značila je tada kako zaštitu nacionalnih interesa naroda Jugoslavije, tako i podršku interesima demokratije i napretka čovečanstva uopšte. Međutim, ova podrška nije sprečavala sazrevanje one svesti u jugoslovenskom komunističkom pokretu koja ga je u borbi protiv diktature i kasnije antidemokratskih režima afirmisala u svakodnevnim ekonomskim i socijalnim borbama radničkih masa, u borbi za nacionalne zahteve slovenačkog naroda, za rešavanje slovenačkog nacionalnog pitanja, na području unutrašnje i spoljne politike, na području kulturne i ideološke borbe za demokratiju u partiji i u društvu. Istorijski nisu tačne one ocene koje u ponašanju Kominterne vide samo negativnosti, ali ni one koje u desnom socijaldemokratskom krilu radničkog pokreta u Evropi i u svetu žele da vide samo pozitivne strane. Socijalističko se u oba krila radničkog pokreta previja u grču, kroz uspone i padove. U vezi sa Kominternom, međutim, treba pomenuti i neke pozitivne vrednosti, pre svega, odnos prema seljačkom i nacionalnom pitanju sa naglašenim pravom na samoodlučivanje, otpor fašizmu, drugarstvo, solidarnost i međusobnu pomoć, što je sve uzajamno jačalo revolucionarne, antiimperijalističke, demokratske, narodnofrontovske i napredne pokrete u svetu u vreme drugog svetskog rata i neposredno posle njega. Moguć je i potreban danas razgovor o tome da li je cena koju je trebalo platiti za to da ostvarimo naš samostalan položaj u komunističkom pokretu bila previsoka! Pre svega, zbog toga da pokret zaštitimo od grešaka i tragičnih zabluda koje uvek prate ponašanje ljudi na takvim sudbonosnim raskrsnicama i koje mogu vrlo brzo da ugroze humani i demokratski smisao revolucionarnih zalaganja.

Opasnost od vraćanja staljinističko-kominternovskog duha u Savez komunista naravno time nije i ne bi mogla da bude do kraja otklonjena, a odnosi i sadržina karakteristični za njega nisu mogli nikada više preovladati. Svog najokorelijeg saveznika ove težnje imaju upravo u birokratizmu, u odupiranju socijalističkoj demokratiji i ekonomskom životu društva, a i procesu demokratizacije odnosa unutar SK. Objektivni izvori protivrečnosti problema i konflikata koji se izražavaju kao birokratizacija društva istorijski nisu prevaziđeni, niti su uvek dovoljno jasno identifikovani. To nisu isključivo ostaci stare svesti, već pre svega sama struktura proizvodnih snaga i društvene moći koji još omogućavaju otuđivanje društvene akumulacije od radnika kao onog društvenog subjekta koji bi trebalo legitimno da obavlja funkciju vlasnika društvenog kapitala. U uslovima — a to su upravo naši sadržaji uslovi u kojima legitimni nosilac ove funkcije nema stvarne mogućnosti uvida, kontrole i uticaja na sredstva, uslove i korišćenje rezultata sopstvenog rada, onda to čini izvršni ili poslovod-

Digitized by Google

no-upravljački aparat, odnosno sopstvena birokratija radničke klase, birokratija njene države i udruženog rada, nosilac monopola nad njenim minulim radom. U takvim uslovima radnik objektivno ostaje u položaju najamnog radnika. Kako bi poboljšao uslove svog života koristi klasična sredstva borbe, pa i štrajk, koristi ga protiv svoje sopstvene otuđene vlasti, odnosno upravljačkog, fabričkog aparata koji tu vlast predstavlja. Ove pojave i težnje su izvor najznačajnijih idejnih, socijalnih, političkih i društveno-ekonomskih sukoba poslednje decenije našeg razvoja, usredsređenih na promene ekonomskog i političkog sistema. Njihov smisao je ostvarivanje socijalističkih odnosa proizvodnje, odnosno sprečavanje težnje da upravljačka struktura na svim nivoima organizovanosti udruženog rada i društva učvrsti monopol vladanja u ime radničke klase. Napori SK za sopstvenu debirokratizaciju i za debirokratizaciju društva — među njima nikako ne treba izgubiti iz vida doprinos slovenačkih komunista, pre svega, Kardelja i Kidriča — najbolje dokazuju kako je sam svestan da u borbi protiv birokratije ništa ne pomažu demagoški pozivi na krstaške pohode protiv nje, već isključivo shvatanje društvenih uslova koji je stvaraju u društvu i u SK i napor da se uspostave takvi društveno-ekonomski i politički odnosi koji iz života eliminišu ostatke klasnog društva. To je i smisao sadašnje faze ustavne reforme. Vladavina udruženog rada, znači demonopolizacija vlasti u ime klase je prava garancija za sprečavanje opasnosti od vraćanja staljinističko-kominternovskog duha u naše društvo. I za ovo su komunisti učinili više nego svi »isterivači ovog duha« zajedno. Svojevrstan, zakasneli odsjaj ove opasnosti dolazi do izražaja upravo u poslednje vreme u raspravama o idejnom frontu i idejnoj akciji SK sa pokušajima dominacije i apsolutizovanja teze da socijalizam rezultira isključivo iz svesnog opredeljenja i borbe SK. Ovo je naročito sporno jer se u političkoj praksi na ovoj osnovi često shvata da se može sve samo ako se hoće. Iako se sa tim »hoće«, pre svega, misli isključivo na ideološki sukob sa »protivnicima«, sa etatističkom i građanskom liberalističkom koncepcijom društvenih odnosa koje su jedine prepreke za konačnu pobedu socijalizma. Socijalizam se, ipak, ne temelji isključivo na svesti već, pre svega, na realnim materijalnim pretpostavkama. Idejna borba — bez sumnje potrebna i neophodna, a sada često zapostavljena, može da bude uspešna samo ukoliko uzima u obzir realne uslove u kojima živimo i ukoliko uzima u obzir realne materijalne pretpostavke i objektivne protivurečnosti i suprotnosti koje odlučujuće utiču na svest i ponašanje ljudi. Svesna akcija socijalističkih snaga vodi u pravcu suprotnom od cilja uvek onda kada je u konfliktu sa objektivnim zakonima razvoja. Njen zadatak nije da zameni ove zakone, već da usmerava ovaj razvoj, politički organizuje snage koje ga sa svojim interesima nose i oslobađa ga prepreka koje predstavljaju društveni ostaci prošlosti i idejni konzervativizam. To, naravno, ne mora da bude opravdanje za često oportunističko izbegavanje da se suprotstavimo

Digitized by Google

konzervativnim i reakcionarnim otporima, idejnoj i političkoj zbrci, stavovima i akciji, koji bez obzira na volju njihovih nosilaca donose, reakcionarne i antisocijalističke rezultate.

Onima koji ceo problem socijalizma mogu reducirati u vatri svoje revolucionarne nestrpljivosti samo u svet sukoba i ideja, treba pročitati sledeću Kardeljevu misao: »Revolucija, takođe, ne znači mehanički i potpun prekid sa ‚starim'. Kako skok u novi društveni kvalitet predstavlja političku i društveno-ekonomsku pobedu najnaprednijih društvenih i ekonomskih činilaca koji su se već razvili u nedrima starog društva. Međutim, to u kolikoj meri će ovi činioci davati pečat novom društvu, ne zavisi samo od radikalizma revolucije, to jest od revolucionarne doslednosti rukovodećih političkih snaga, već i od objektivne moći i uloge progresivnih društvenih i ekonomskih činilaca u opštoj socijalnoj, ekonomskoj strukturi određenog društva; ovo, naravno, u prvom redu zavisi, od razvojnog stupnja proizvodnih snaga. Još više, ovaj drugi objektivni činilac ima, u konačnoj liniji, odlučujuću reč u razvoju nekog novog društva. Marks je naglašavao da ljudi ne mogu sami isključivo svojom voljom da biraju oblike društva. Niti čovek, niti društvo ne mogu da skoče iz svoje kože i postanu nešto drugo nego što jesu. Sa svojom svesnom akcijom mogu da menjaju uslove svog razvoja i napretka i time menjaju sebe; a moraju polaziti od toga šta u određenom trenutku jesu.«*

Danas se često postavlja pitanje da li SK Slovenije ima svoj program i da li je ona uopšte nacionalna komunistička partija slovenačkog naroda i njegove radničke klase. Sa kongresom u Čebinama, slovenački komunisti su bez sumnje, dali Komunističkoj partiji Slovenije izrazito obeležje nacionalne radničke revolucionarne organizacije. Sa Manifestom su joj dali jasno formulisan nacionalni program praktične revolucionarne akcije. Definisani su ciljevi ove akcije, ciljevi svesnog ponašanja i putevi i sredstva za njihovo ostvarivanje. Oblik Manifesta je bio prihvatljiviji obzirom na zadatak da se privuku budući saveznici već postojeći unutar demokratskih snaga slovenačkog naroda. Ovaj program uspeo je u svojim osnovnim elementima da preraste u sadržinsku osnovu Programskih tačaka OF slovenačkog naroda. Bio je takođe, putokaz za ponašanje komunističkog dela rukovodstva OF u vreme nastajanja Dolomitske izjave. Za ovu izjavu, koja bi prema nekim sadašnjim tumačenjima trebalo da znači kraj pluralističkog fronta, odlučile su se 1943. godine osnivačke grupe OF iz patriotizma, odgovornosti za očuvanje tekovina NOB-a i za vreme posle tada već realno očekivane pobede, privrženosti ideji socijalizma i svesti o nužnosti jedinstva Osvobodilne fronte u onim, za slovenački narod sudbonosnim vremenima. Dolomitska izjava je doprinos zajedničkoj borbi svih naprednih i slobodoljubivih Slovenaca sa

* E. Kardelj: O programu SKJ. Izbor iz dela VII, »Komunist«. 1979.

Digitized by Google

kojom komunisti i sebe obavezuju na izgradnju i jačanje demokratskog fronta pa je stoga i platforma prevazilaženja ne samo višepartijskog, već i jednopartijskog sistema. Izjavom se u OF sačuvalo i ojačalo jedinstvo, a OF je omogućila stvaranje nove budućnosti naroda bez velikih potresa. Kardeljeva je misao da očuvanje jedinstva OF ne bi bilo moguće da hrišćanska socijalistička grupa nije gotovo u celini podržala stavove predstavnika KP i drugih grupacija OF. Od tada, pa nadalje unutrašnje nesuglasice nikada više nisu predstavljale ozbiljnu opasnost za jedinstvo fronta. Upravo to je dokazalo zrelost njenog rukovodstva koje je moglo da sledi osnovne interese slovenačkog naroda i da ga tako sačuva od težih iskušenja. Radilo se o tome »da borba za najveću moguću širinu OF nikako ne sme da zamagli revolucionarne perspektive onog dela slovenačkog naroda koji je nosio glavni deo tereta narodnooslobodilačkog ustanka i koji je dao najveće žrtve, znači, slovenački radnik, seljak, radni čovek uopšte...«*

Sigurno je bilo priznavanje — više iznuđeno raspoloženjem u masama nego ubeđenjem rukovodstava nekih pojedinačnih grupacija — na rukovodeću ulogu KP unutar OF i izraz poverenja u Partiju i njene ciljeve i to u najvećoj meri na osnovu njihovih vlastitih iskustava i velikih nada koje su mase polagale u Partiju.

Danas se već može reći da su iskustva slovenačke OF uticala na okvire izgradnje narodne demokratije u Jugoslaviji posle pobede nad okupatorom i da su odlučujuće obeležile našu savremenu političku misao, podstaknutu i izazvanu Kardeljevim »Pravcima razvoja...«

Posleratni period sa svojim složenim zadacima očuvanja tekovina revolucije i socijalističke izgradnje zahtevao je od jugoslovenskih komunista da — osim postavljanja komunizma kao konačnog cilja svoje akcije u skladu sa konkretnim uslovima u kojima su predviđali da će se boriti — definišu i neposredno ostvarljive ciljeve i zadatke socijalističkog razvoja. Ovaj zadatak je u celini obavio Program SKJ usvojen na VII kongresu u Ljubljani. Njegovo polazište bili su konkretni odnosi koji su u opštim karakteristikama bili isti za sve narode i narodnosti i radničku klasu Jugoslavije. Ovi odnosi bili su podvrgnuti marksističkoj analizi koja je sa svojim teorijskim uopštavanjima bila osnova u određivanju perspektive društvenog razvoja i pravac praktične društvene akcije jugoslovenskih, pa i slovenačkih komunista i svih socijalističkih snaga u Jugoslaviji. Program je, razumljivo, izraz celokupnog istorijskog iskustva pokreta, izraslog iz svih njegovih ranijih i delimičnih programa i tako je obuhvatio i izveo iz ovih programa sve postavke koje se odnose na opšta pitanja i ciljeve borbe radničke klase za socijalizam i komunizam. Sa

* Citat E. Kardelj: Dolomitski period rukovodstva NOR Slovenije.

Digitized by Google

takvom svojom sadržinom, naravno, nije nepogrešiv i ne sadrži konačne istine, već je otvorena programska orijentacija koju je praksa mogla i morala u pojedinostima, u nizu konkretnih stavova izmeniti, dograđivati i razvijati. To se, praktično, događalo na svim kasnijim kongresima koji su svojim rezolucijama donosili dokumenta programskog karaktera, što je ublažilo problem vremenske distance Programa, a time i njegove neaktualnosti. Pri tom nije suvišno podvući da se od Devetog kongresa pa nadalje republički kongresi održavaju pre kongresa SKJ, što je veoma značajno za stvaranje zajedničke programske akcije SKJ. Programska orijentacija SKJ nije nametnuta nacionalnim partijama, već je njihovim stvaralačkim učešćem i odgovornošću građena na zajedničkom interesu svih naroda i radnih ljudi Jugoslavije. Za naše vreme i odnose, za perspektivu koju ovi odnosi pokazuju, to je obavio prošlogodišnji X kongres SK Slovenije, a za celokupan SKJ, njegov XIII kongres, u čijim dokumentima su slovenački komunisti imali uticaj vredan pomena. Stoga je suviše raspravljati o tome da li SK Slovenije ima svoj program ili ne.

Međutim, ovo otkriva jedno drugo, mnogo značajnije pitanje, o položaju i ulozi SK Slovenije kao nacionalne partije sa 50-godišnjom tradicijom u jedinstvenom SK Jugoslavije. Na aktuelnost i nerazumevanje ovog pitanja i na široku mogućnost manipulacije njime pokazala je još rasprava o predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ sa programom takozvane »federalizacije« SKJ. Ova rasprava se nastavila i na samom 13. kongresu.

Iz odredbi Statuta SKJ neosporno proizilazi da je SKJ jedinstvena revolucionarna organizacija koju sačinjavaju članovi SKJ organizovani u organizacijama SK u svojim republikama, koji »deluju na osnovu jedinstvenog programa borbe za ostvarivanje celovitog sistema socijalističkog samoupravljanja, i na toj osnovi za ostvarivanje istorijskih i neposrednih interesa i rukovodeće društvene uloge radničke klase, slobodoljubivih i socijalističkih težnji, nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije.«* Međutim, očito je različito shvatanje ovog jedinstva i odnosa između delova i celine. Ovaj odnos sigurno ne može da bude mehanički! Prvo, jasno je da SKJ ne može da bude jedinstven — idejno i akciono — ako ne postoji na istoj programskoj osnovi jedinstvo već u svakom njegovom delu. Jedino jedinstvo na zajedničkoj programskoj osnovi, identičnost interesa u pogledu ciljeva i sadržine revolucionarne akcije može da bude osnova jedinstva i među delovima, među republičkim i pokrajinskim organizacijama unutar SKJ. Činjenicu da takvog jedinstva nema, ako i kada ga nema, ne može zameniti nikakva odluka većine. Samo formalno i kratkog veka moglo bi da bude takvo jedinstvo koje bi bilo postignuto nametanjem

* Statut SKJ, str. 7, »Komunist«, Ljubljana 1986.

Digitized by Google

volje u pogledu ostvarivanja vitalnih nacionalnih interesa bilo kojoj republičkoj organizaciji SK. Reč je o odnosima između organizacija koje su klasne organizacije i koje su preuzele odgovornost za sudbine svojih naroda, koje su za to odgovorne kako svojim radničkim klasama i svojim narodima, tako i radničkoj klasi i narodima i narodnostima Jugoslavije. Samo birokratski, unitaristički usmerena glava može ovakve odnose da shvati kao »federalizaciju« Saveza komunista. Naravno, ovakvi odnosi zahtevaju veoma razvijen demokratizam odnosa, povezivanja, saradnje, usmeravanja i akcionog usklađivanja unutar SKJ i njegovog rukovodstva, koji kao celina međusobnih prava i odgovornosti daje smisao načelu demokratskog centralizma, shvaćenog kao posebnog oblika unutrašnjeg demokratizma u SKJ, koji pretpostavlja i odgovornost, a ne kao oblika koji zamenjuje ovu odgovornost centralističkim odlučivanjem većine. Na ovoj sadržinskoj, programskoj, interesno idejnoj osnovi, koja je izraz jedinstva pogleda na osnovna pitanja razvoja socijalizma u Jugoslaviji i na puteve i sredstva njihovog ostvarivanja, SK Slovenije je samostalan unutar jedinstvenog SKJ, a ne na osnovu formalne pripadnosti i discipline. Pitanje jedinstva je, znači, pitanje jedinstva gledanja »na put u socijalizam« a ne pitanje o tome da li činjenica što postoje nacionalni, odnosno republički savezi komunista, to jedinstvo sprečava. Naime, do sporova u pogledu toga, kao što pokazuju iskustva, može doći i unutar svake republičke organizacije. Jačanje rukovodeće uloge interesa radničke klase i ostvarivanje ustavnog položaja radnih ljudi u sopstvenom narodu, za šta se bori SK Slovenije i svi drugi jugoslovenski komunisti, najbolji je put za jačanje programskog akcionog jedinstva SKJ. Drugačije shvatanje odnosa u SKJ, koje bi gradilo jedinstvo na nekakvim nadnacionalnim interesima, ne bi odgovaralo stavu Čebinskog kongresa koji je »manifestovao čvrstu volju slovenačkih komunista, da daju na raspolaganje svom narodu sve svoje snage i izražavao njihovu neograničenu vernost slovenačkom narodu« i tako shvaćen bio odgovor na zahteve za unitarizmom, odnosno integralnim jugoslovenstvom. Drugo ne bi odgovaralo opštim principima odnosa u SKJ, njegovoj čvrstini, jedinstvu, demokratičnosti i višenacionalnom karakteru SKJ.

Nerazumevanje ovih odnosa je uglavnom posledica i izraz nerazumevanja nacionalnog pitanja u politici SK. Na jednostranim gledanjima još se zadržava zamerka o anacionalnosti komunista. Istine radi treba kazati da je neposredno posle prvog svetskog rata stav KPJ prema nacionalnom pitanju bio nejasan i čak pogrešan. Kretao se između gotovo izrazite podrške velikodržavnom unitarizmu, s jedne strane, i potpunog negiranja naroda na račun postojanja radničke klase, s druge. Ovakav stav je, kao što kaže Kardelj »znatno oslabio pozicije KP među masama i tako vrhovima buržoazije Jugoslavije, a posebno buržoaskoj reakciji u Sloveniji, olakšao politiku usmerenu na razbijanje revolucio-

Digitized by Google

narnog radničkog i seljačkog pokreta«*. I današnje, u Jugoslaviji ne tako retko precenjivanje klasnog interesa na račun nacionalnog, najčešće u funkciji unitarističko centralističkih težnji i pogleda na odnose u federaciji, isključivo znači »vodu na mlin« današnjim naslednicima klerikalne građanske nacionalističke ideje u Sloveniji i njihovoj kritici nacionalne politike SK Slovenije. Međutim, treba naglasiti da je stav jugoslovenskih i slovenačkih komunista prema nacionalnom pitanju bio načelno razjašnjen još mnogo pre Čebinskog kongresa. Iskustva praktične revolucionarne akcije naučila su KPJ da na području međunacionalnih odnosa mora formulisati sopstvenu koncepciju. U vezi s tim interesantan je Kardeljev izveštaj iz decembra 1934. godine o položaju u Sloveniji. U njemu kaže: »da je Komunistička partija kasno postavila nacionalno pitanje i još kasnije, tek poslednje dve godine počela je ovaj stav širiti među seoskim i građanskim masama«. Odluka IV konferencije KPJ o osnivanju »nacionalnih partija ugnjetavanih naroda Jugoslavije« (Hrvatske, Slovenije, i Makedonije), kao što kaže J. Pleterski »stvarno izražava iskustvo i misao o tome da se komunisti neposredno postavljaju na čelo narodnooslobodilačkih pokreta.«** Osnivanje nacionalnih partija nije bilo isključivo čuvanje KPJ i komunista od optužbi građanskih stranaka da su anacionalni i velikodržavni; to je, pre svega, izraz saznanja o mestu partije i radničke klase u politici naroda i o značaju nacionalnih okvira za celokupan napredni društveni pokret. Stoga je tada »Proleter« mogao zabeležiti: »Radnici se bore za svoj narod, ne samo kao sastavni deo naroda već i zbog toga jer to traži njihov klasni interes. Proletarijat ne može osloboditi samog sebe, a da ne bude oslobođen njegov narod.*** Nacionalno pitanje se tada pokazalo kao što prema svojoj suštini i jeste — kao pitanje celokupnog društva. Međutim, pošto je klerikalno liberalni vrh slovenačke buržoazije bio nesposoban — iz bojazni od narodnih masa, a i nepripremljen da organizuje stvarni nacionalni otpor sve većem pritisku fašizma, ovaj zadatak preuzela je KP Slovenije sa svojim kongresnim programom, svesna da ga može uspešno rešiti samo organizovana i osveštena slovenačka radnička klasa, povezana sa svim demokratskim snagama svog naroda. Sa Čebinama je naglašena teza da KP služi svom narodu. Kada je kongres veoma jasno formulisao pratični nacionalni program i time izrazio »nepokolebljivu vernost slovenačkih komunista slovenačkom narodu«, ovi »nikako nisu oslabili svoju povezanost i čvrsto jedinstvo sa bratskim komunističkim redo-

* E. Kardelj — Trideset godina posle osnivačkog kongresa KP Slovenije — Izbor iz dela VII, »Komunist«, Bgd. 1979.

** Prof. dr. J. Pleterski — Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje str. 184 Zbornik povodom 40-godišnjice osnivačkog kongresa KP Slovenije »Komunist«, Ljubljana, 1977.

***Prof. dr. J. Pleterski — Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje str. 184 Zbornik povodom 40-godišnjice osnivačkog kongresa KP Slovenije »Komunist«, Ljubljana, 1977.

Digitized by Google

vima ostalih naroda Jugoslavije, već naprotiv, u borbi protiv zajedničkog neprijatelja ove veze su još više ojačale.« Kao nosioci ideje humanističkog i revolucionarnog proleterskog internacionalizma, kao ideje prijateljstva i zbližavanja među narodima, slovenački komunisti su bili i nosioci ideje o revolucionarnom bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i radničke klase Jugoslavije u borbi za društveni napredak, socijalizam, demokratiju, slobodu i ravnopravnost naroda Jugoslavije. Sa Čebinama nacionalna politika KP Slovenije postala je sastavni deo praktične političke akcije komunista. Tako je bio zaokružen proces koji je započeo objavljivanjem brošure Prežihovog Voranca »Borba za oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda«, napisane 1933. godine po nalogu rukovodstva KPJ i vodio preko zajedničke izjave komunističkih partija Jugoslavije, Austrije i Italije, sastanaka u dvorcu Goričane, IV konferencije KPJ i Čebina sve do OF. Sve veća ugroženost slovenačkog naroda, naročito posle uspostavljanja diktature u Jugoslaviji i uspona fašizma u Italiji i Nemačkoj, jačala je saznanje KPJ, naročito u Sloveniji, da borba za narodna prava i opstanak postaje jedno od najznačajnijih poprišta borbe za pridobijanje masa i time stvarnog uticaja na društvene tokove. Jedna od suštinskih poruka Manifesta je upravo da se slovenački narod ne može odreći svog stogodišnjeg sna o Ujedinjenoj Sloveniji i da je u slovenačkom narodu sazrela nova društvena snaga — radnička klasa koja je ovaj program usvojila kao svoj. Ovog programa se mi komunisti nismo nikada odrekli. Kao rukovodeća politička snaga slovenačkog naroda pokušali smo ga ostvarivati u celokupnom posleratnom periodu sa otklanjanjem administrativnih prepreka, na državnoj granici, otvaranjem puteva privrednoj, kulturnoj i političkoj saradnji i aktivnom podrškom našim manjinama u susedne tri zemlje. Smisao i sadržina našeg današnjeg zalaganja i ostvarivanja ideje zajedničkog slovenačkog kulturnog prostora nasleđe je ove ideje koja, ipak, vodi računa o političkoj realnosti posle helsinške Evrope, nastale sa odnosom snaga posle drugog svetskog rata. Ovo ni u čemu ne smanjuje naš interes da se zalažemo i da i sami dajemo aktivan doprinos što većem protoku i saradnji kultura naših naroda i narodnosti u zajedničkom jugoslovenskom prostoru, svesni da je to a ne nametanje nekakve unitarističke jugoslovenske kulture koja ne postoji, pravi put u demokratskoj komunikaciji neospornih kulturnih vrednosti svih naših naroda i narodnosti i u povezivanju sa svetom, da obogaćujemo naš zajednički život i otklanjamo izvore naših nesporazuma, tendencioznih tumačenja i nepoverenja. Ukoliko svi Slovenci ne možemo biti politički udruženi u jednoj državi, istorijska odgovornost i doslednost, pre svega nas, slovenačkih komunista i radničke klase je da ovde, u matičnoj domovini, brinemo o kulturnom identitetu i svestranom razvoju onih delova našeg naroda koji se iz razloga na koji nismo imali odlučujući uticaj i koji su i pored naše borbe za zapadne

Digitized by Google

granice ostali van granica SFRJ. To je naše pravo i dužnost! Jasno je da se ova ideja može ostvarivati samo u reguliranim, demokratskim odnosima Jugoslavije sa susednim zemljama i podrškom tamošnje demokratske javnosti, na načine koje omogućuju odnosi i političke snage u tim državama, uz puno poštovanje međunarodnih ugovora i stabilnog i aktivnog položaja Jugoslavije u svetu. Odatle izvire naše ne uvek dobro shvaćeno i ne dobronamerno prihvaćeno zalaganje za saradnju, zajednički život i razumevanje sa susedima na granicama SFRJ i za aktivnu ulogu Jugoslavije u svetskim zbivanjima. Sve to temelji se na politici nesvrstanosti koja je izraz trajnog opredeljenja za ravnopravne odnose između zemalja i naroda sveta. Nije reč o pragmatičkom antiblokovskom opredeljenju, već o drugačijim političkim i ekonomskim odnosima u svetu koji pružaju perspektivu izlaska iz njegovih osnovnih protivurečnosti u demokratskim oblicima saradnje i zbližavanja svih naroda i svih zemalja. »Manifest« je upozoravao na opasnost od fašizma kao najveće opasnosti za demokratiju onda kada ovo ubeđenje još nije bilo opšte, pre Minhena i pre nemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju. Sada upozoravamo na opasnost koju u sebi krije blokovska podela i podela sveta na razvijeni Sever i nerazvijeni Jug, na takmičenje u naoružanju koje vodi u varvarstvo. Pokret nesvrstanih zemalja pruža snažnu podršku da se ova upozorenja pretvore i u dela. Takvo opredeljenje ne znači da se Jugoslavija i Slovenija mogu i smeju povući iz Evrope, odavde otkud potiču. Upravo kao evropska zemlja bili smo interesantan partner za treći, od kolonijalnog jarma oslobođeni svet, a i danas smo za svet interesantni kao evropska država.

Ovde, gde geopolitički spadamo, verni načelima naše spoljne politike, moramo promišljati svoj položaj, današnju Evropu i procese u njoj — političke, privredne, tehnološke, kulturne — i učiniti sve da ovde ojačamo svoj privredni, kulturni i politički uticaj. Samo tako nećemo biti prirepak svetu; sačuvaćemo kontakt sa najnaprednijim tokovima, jer sve drugo znači zatvarati se u sebe, prepustiti se drugima i nemoćno čekati da se dogodi što se mora dogoditi. Pri tom, naravno, treba shvatiti da naš ugled u svetu zavisi, pre svega, od domaćih, unutrašnjih političkih i privrednih odnosa, od uspešnosti socijalističkog samoupravljanja, od toga koliko naša pozitivna iskustva koriste drugima u traženju njihovog sopstvenog puta. »Odreći se politike nesvrstavanja značilo bi za Jugoslovene odreći se sopstvene nezavisnosti, mesta koje Jugoslavija zauzima među slobodnim narodima sveta, staviti pod znak pitanja svoj opstanak, to jest opstanak Jugoslavije kao zemlje socijalističkog samoupravljanja«.* Ovo, svakako, zahteva napornu i aktivnu poziciju, otvorenu za sve radne procese i odnose u svetu, stvaralački odnos prema

* E. Kardelj: Samoupravljanje i nesvrstanost, »Socijalizam«, br. 12, Beograd, 1978, str. 12—23.

Digitized by Google

svemu što se u svetu zbiva. Međutim, ovo se ne miri sa tezom tako jako naglašavanom u poslednje vreme i u našoj zemlji da se treba prilagođavati svetu, znači, pomiriti se sa takvim kakav jeste i sa svojom pozicijom u njemu, odreći se ambicije i prava da se ovaj svet, bar, pokušava izmeniti. Zar ovo nije dosta slično tezi i politici koja je 1941. sudbinu slovenačkog naroda pokorno i izdajnički predala u ruke fašističkih okupatora?

Nekoliko istorijskih činjenica ne bi škodilo da osveži istorijsko pamćenje onima koji se u svojoj unitarističkoj — centralističkoj pravovernosti stresu već čim samo čuju reč narod i nacionalno u komunističkom rečniku. Treba ih podsetiti da je Blagoje Parović upravo kad je raspravljao o specifičnostima borbe za narodni front na Plenumu CK KPJ u Splitu 1935. godine rekao: »Ne smemo se plašiti reči narod, ne smemo je postavljati nasuprot pojma radničke klase.«* Dovoljno štete su već učinili naprednoj ideji i pokretu u Jugoslaviji stalnim naglašavanjem da je višenacionalni karakter jugoslovenske zajednice velika nesreća. Mišljenje da će narodi nestati sa pobedom socijalističke revolucije, svojevrstan je izraz etatističke, birokratske i nacionalističke ograničenosti, koja samo prikriva unitarističke i hegemonističke tendencije. Njihovo ostvarivanje i progonjenje nacionalnog interesa iz odnosa u federaciji i u SKJ jedan je od najvažnijih izvora razrastanja nacionalizma. Nacionalno pitanje, brigu za nacionalne odnose, za samostalnost, ravnopravnost i razvoj, ovakva politika prepušta inicijativi drugih snaga — liberalno građanskih, malograđanskih, klerikalnih, a i etatističko-birokratskih. Ako je nacionalni interes odvojen od njegovog socijalnog nosioca — radničke klase i svih radnih ljudi — a to pokazuju naša iskustva — on se povampiruje u reakcionarni nacionalizam i šovinizam, a to znači pravu opasnost za integritet Jugoslavije i za stvarnu slobodu svakog naroda. Unitaristička ograničena birokratska pamet se stoga mora suočiti sa istinom da Jugoslavija ne može postojati kao centralistički regulisana država i SKJ ne kao anacionalna organizacija. Kratkovido je pri tom potcenjivati opasnosti od nacionalizma. Njegove ideološki konzervativne i politikantsko-demagoške poruke su poznate iz proteklih bitaka i posebno su opasne u sadašnjim odnosima kada se razrastaju na tlu ekonomske krize, ekonomskih odnosa među narodima, odnosno između republika i pokrajina i u veoma kratkoročno ograničenoj i ne baš povoljnoj perspektivi razvoja i socijalne zaštite ljudi. U takvim uslovima se svest često okreće unazad i postaje prihvatljivija više za konzervativne nego za napredne ideje. Potcenjivanje socijalističkih sadržina stoga može pod plaštom zalaganja za nacionalne interese da prikrije nacionalističke težnje.

U razmišljanjima kako izaći iz krize pojavljuju se, razumljivo, i veoma različiti pogledi o tome kako dalje. Mnogi od

* J. Pleterski: Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje, Zbornik povodom 40-godišnjice osnivačkog kongresa KP Slovenije, NIP »Komunist«, Ljubljana, 1977. godine.

Digitized by Google

takvih recepata izgledaju veoma privlačni, jer su oslobođeni odgovornosti da stvarno budu provereni u praksi. Međutim, osnovni problem nije u tome što se pojavljuju različiti pogledi, jer je to neophodno za formiranje kolektivnog saznanja i za postizanje saglasnosti najvećeg dela društva o tome da je izabrani program zaista dobar, već su problem razlozi zbog kojih dolazi do sada zabrinjavajuće velikih razlika. A to je, pre svega, kriza uslovljena nedovoljnom sposobnošću sistema da se potvrđuje uspesima svog praktičnog ostvarivanja. U takvim odnosima pojavljuje se mnogo toga što odgovara nacionalističkom i krajnje konzervativnom ukusu, sa poznatom formulom o svestranom iskorišćavanju i besperspektivnosti slovenačkog naroda, zanetog u izmišljene predstave o prošlosti koje se ne temelje na nikakvim realnim činjenicama, sadašnjoj i budućoj istoriji i svojoj ulozi u njoj. Reč je o tezama, u Jugoslaviji dobro poznatog obrasca nacionalizma, koje upravo zbog toga što su neobavezujuće, što ne teraju na nikakav napor, ne doprinose rešavanju problema i izlasku iz krize, a još manje vode naravno, ka ravnopravnom i produktivnom regulisanju odnosa — ekonomskih i drugih — među narodima u našoj višenacionalnoj federativnoj zajednici. Zbir nacionalističkih teza o tome da su uzroci našeg zaostajanja svugdje, a naročito kod drugih naroda koji su navodno neambiciozni, nestvaralački, neradni, zadovoljni prosečnošću, egoistički, ukratko nespremni shvatiti slovenačke probleme i naravno neevropski a nipošto ne i kod nas samih, u našem ponašanju i razmišljanju — neinicijativnosti, neambicioznost i samozadovoljnosti vodi gledanju koje je naučno neodrživo, a politički krajnje opasno, kratkovido i nemobilizaciono. Pažnju usmerava u pogrešnom pravcu — ne u mobilizaciju sopstvene pameti i podsticanje sopstvene preduzimljivosti. Nikako se ne mogu nekritički prihvatiti nacionalistički ograničene teze da smo mi Slovenci — i to svi odreda — deo razvijene Evrope, a da smo pri tome u poslovnim odnosima, disciplini koju zahteva savremeni način proizvodnje, preciznosti, kvalitetu, uspešnosti na svetskom tržištu i tako dalje najčešće, ipak, još na nivou Balkana. Naročito u tom pogledu morali bismo se zalagati i imati ambiciju da postignemo nivo Evrope, što sada, nažalost, ne potvrđuju ni praksa niti egzaktni podaci. Ovo se ne može opravdati tezama da mi Slovenci imamo sada u Jugoslaviji nekako status jedva tolerirane manjine, da smo faktor koji smeta privrednim i svakim drugim prosecima, koji pritišću izjednačavanju, uravnilovci i time ka nazadovanju. Istina je da su ambiciozni, inovatorski, ka svetu otvoreni i usmeravajući kolektivi još često smetajuća manjina i unutar Slovenije. Manjina su i one slovenačke radne organizacije koje su svojim planovima predvidele marketing, istraživanja i razvoj. Međutim, samo takve organizacije su sposobne za savremenu proizvodnju, za tržišnu ekonomiju i za uključivanje u međunarodnu podelu rada, za racionalno privređivanje društvenim sredstvima. One smetaju ostalima ovde i u drugim republikama, onima koje se naivno oslanjaju na to da će bezbedno

Digitized by Google

preživeti u zapećku zaštite svoje opštine, republičke ili savezne države i pritiskom na nju!

Bez obzira na to, potrebno je tražiti rešenja koja će u ekonomskom sistemu i politici sprečavati da se društvena sredstva i ovako skromna akumulacija prelivaju iz onih OOUR-a koji su produktivni ka onima koji to nisu, koji proizvode gubitak, koji ne znaju šta da učine sa sobom sutra u uslovima otvorene tržišne ekonomije. Treba dograditi rešenja koja će biti garancija da će i sredstva solidarnosti namenjena bržem razvoju manje razvijenih republika i pokrajine Kosovo, uz uticaje i odgovornost radnika koji ih stvaraju, biti iskorišćena u njihovoj proizvodnoj funkciji, kako bi doprinosila jačanju njihove produkcione moći, kako bi bila upotrebljena za razvoj materijalnih proizvodnih sredstava i jačanje materijalnih osnova društva, za zapošljavanje ljudi, koji će takosvojim radom moći da utiču na uređivanje materijalnih i duhovnih uslova svoga rada i života. Put samoupravnog udruživanja ovih sredstava na osnovu zajedničkih interesa, izraženih u planovima razvoja republika, pokrajina i federacije i sa zajedničkom odgovornošću za njihovo ulaganje, za rezultat koji će se njihovim korišćenjem ostvariti, put je čistih računa i put sprečavanja nacionalističkih špekulacija na toj osnovi. Solidarnost ne odbijamo nikome — to smo do sada dokazali delima — međutim, ona ne može da ide preko granice koju postavljaju materijalne mogućnosti obezbeđivanja sopstvenog razvoja i odgovornosti za njega. Tako će biti ubedljiv naš odgovor da su pogrešne tvrdnje da je Slovenija u svakom pogledu iskorišćena, da sredstva iz Slovenije samo otiču, da mi Slovenci nemamo nikakvih ekonomskih interesa u jugoslovenskom prostoru, kao da pretežni deo svojih proizvoda slovenačka privreda ne prodaje na jugoslovenskom tržištu, da tu ne obezbeđuje energiju, sirovine, radnike itd. Mi, Slovenci afirmisali smo se u svetu tek sa ulogom koju ima socijalistička Jugoslavija; u njoj smo uspešno razvili svoje stvaralačke sposobnosti u izgradnji materijalnih osnova svog rada i života, svoje kulture, što je bio jedan od osnovnih zahteva Manifesta. Ne smemo sada našim oportunističkim popuštanjem pred egoističkim težnjama iz razvijenih republika za privilegovanim ekonomskim položajem ili pak pritiskom iz manje razvijenih da se problem njihove razvijenosti rešava nezavisno od opštih uslova i kretanja jugoslovenske privrede, dopustiti, da slovenački nacionalisti ispisuju na svojoj zastavi upozorenje Manifesta »o podređenom položaju slovenačkog naroda u Jugoslaviji, koji ga onemogućuje u privrednom socijalnom i kulturnom razvoju«.

Treba jasno kazati da zbog otuđivanja društvenog kapitala, odnosno viška rada udruženih radnika jačaju težnje za zatvaranjem i zaokruživanjem nacionalnih privreda, što dovodi do toga da se u jedinstvenom privrednom prostoru sukobljavaju samodovoljni nacionalni, odnosno republički kapitali pod rukovodstvom nacionalnih birokratija koje razbijaju jedinstvo ovog prostora. Uopšte je oko nacionalnih ekonomija puno nejas-

Digitized by Google

noća upravo zbog toga što ih, kako njihovi zagovornici, tako i oni s druge strane, povezuju sa nacionalnim kapitalima, otuđenim od njihovih legitimnih nosilaca — udruženih radnika. Ovo prepiranje ne odvija se u perspektivi samoupravljanja, koja omogućuje da se ostvaruju interesi naroda, odnosno republika i pokrajina za svestrani društveni i privredni razvoj, što dobija svoj izraz i u republičkim privredama, međusobno povezanim sa zajedničkim interesima na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i šire u svetu. Ko ne uzima u obzir činjenicu da je ostvarivanje ekonomskih interesa naroda moguće samo na osnovu dosledne samoupravne orijentacije, u kojoj se perspektive njihovog razvoja i interesi povezuju sa razvojem celokupne jugoslovenske socijalističke zajednice, jača isključivo demokratske i tehnokratske centralističke težnje. Tako se iznova pokazuje da nacionalizam ide u korak sa ovim centralističkim i unitarističkim težnjama. Naime, iako su ove težnje raznorodne i u svojoj pojavi različite i jake, njihovo nastupanje uvek se završava saznanjem da im je zajedničko jedno te isto — antiradnička i antisamoupravna, a time i antinacionalna suština. Ukoliko radni ljudi nisu tumači i nosioci nacionalnih interesa, nužno dolazi do težnji za hegemonizmom, podređivanjem drugih, što opet nužno dovodi do nacionalnih suprotnosti i napetosti, što je daleko od nacionalne ravnopravnosti koja je garancija za zaista slobodan razvoj svakoga, pa i slovenačkog naroda.

O ovome je, između ostalog, u dokumentima 13. kongresa SKJ zabeleženo: »Potpune ravnopravnosti naroda i narodnosti nema, ukoliko radnička klasa i radni ljudi svakog naroda, odnosno republike i pokrajine ne raspolažu slobodno viškom svog i celokupnog društvenog rada u uslovima društvene svojine i socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ukoliko slobodno ne upravljaju celokupnom društvenom reprodukcijom i na tim osnovama slobodno grade nacionalnu nadgradnju, materijalnu bazu svog socijalističkog života, nauke, tehnike, tehnologije i kulture i celokupnog razvoja proizvodnih snaga. Samo na ovim osnovama može svaki narod i narodnost, odnosno svaka republika i pokrajina da preuzme svu odgovornost za sopstveni materijalni, socijalni i kulturni razvoj uz uzajamnu pomoć i solidarnost, međutim kao njen deo i odgovornosti za razvoj jugoslovenske zajednice kao celine.«*

Principijelnost u postavljanju nacionalnog pitanja omogućila je slovenačkim komunistima da slovenačkoj radničkoj klasi i slovenačkom narodu nađu sigurne saveznike u drugim jugoslovenskim narodima. Ovo saznanje izražava i Manifest kada kaže da je »budućnost slovenačkog naroda i njegov nacionalni opstanak obezbeđen samo u slobodnom savezu bratskih naroda Jugoslavije u vidu savezne države«. Ovaj stav je izraz kontinuiteta ideje

* 13. kongres SKJ — Dokumenti, str. 71, »Komunist«, Ljubljana, 1986.

Digitized by Google

jugoslovenstva koja je prisutna sve vreme, od Majske deklaracije, pa nadalje. Kod Slovenaca se ideja ujedinjene i slobodne Slovenije — sa izuzetkom nekih usamljenih programa unutar nacionalnoizdajničkih grupa u vreme II svetskog rata — pojavljuje uvek u okviru ideje o jugoslovenskoj državi.

Ovo bi morali da znaju i oni koji tako olako optužuju Slovence, ne poznavajući istorijsku pozadinu i smisao nekih koncepcija, razmišljanja i zahteva, npr. o jeziku, o brizi za manjine u susednim zemljama, o odnosima sa susedima, o zajedničkom kulturnom prostoru, o radnoj zajednici Alpe-Jadran itd., kao separatiste i razbijače Jugoslavije. Jedna od karakteristika ove naše prošlosti jeste, da smo i pored tragičnih iskustava iz istorije i upravo zbog njih, pored svih antinacionalnih, genocidnih i drugih težnji, uvek pružali ruku pomirenja i saradnje svima koji su nosili napredak i koji su bili spremni da je prihvate na ravnopravnim i humanim načelima. Čebinski kongres se potpuno jasno izjasnio protiv teze o razbijanju Jugoslavije koja je bila dugo vremena, pod uticajem Kominterne zvanična teza KPJ. Izjasnio se za Jugoslaviju na osnovu ocene da je njeno razbijanje opasno za sudbinu svih naroda Jugoslavije, a posebno Slovenaca koji su najneposrednije izloženi pritisku fašizma. Izjasnio se za Jugoslaviju, »za takvu Jugoslaviju koja će biti savez ravnopravnih naroda i koja će svakom jugoslovenskom narodu obezbeđivati ekonomsku, političku i kulturnu samostalnost, ali i njihovo jedinstvo i uzajamnu odgovornost i solidarnost u rešavanju onih pitanja koja su u njihovom zajedničkom životu, ili su zajednička osnova slobode svakoga posebno!«*

Ovaj stav je naša polazna osnova i u sadašnjoj raspravi o predlogu ustavnih promena. U ovoj raspravi se ni za Slovence niti za druge naše narode i narodnosti ne može postavljati pitanje »Jugoslavija — da li ne!« Međutim, u ovoj raspravi postavlja se pitanje kako treba da se razvija Jugoslavija. Za bilo kakvu Jugoslaviju se, naravno, ne možemo opredeljivati. Našu podršku mogu da dobiju samo oni predlozi ustavnih promena koji obezbeđuju jačanje njene socijalističke perspektive, bratstva i jedinstva, stvaralačkog zajedničkog života i razvoj na načelima koja su postavljena, odnosno razvijena Ustavom iz 1974. i koja u celini uzimaju u obzir potpunu ravnopravnost naroda i narodnosti, jednakost prava i odgovornosti svih za sopstveni i zajednički razvoj u zajedničkoj državi. Federativna država izgrađena na ovim načelima je i naša, slovenačka država. Mi druge nemamo i nećemo imati. Druga nam nije ni potrebna. Jugoslaviju smo stvarali zajedno sa drugima u zajedničkoj borbi za slobodu i opstanak i zbog uspešnijeg ostvarivanja interesa zajedničkog života, a i zbog toga što smo ubeđeni da su u takvoj demokratskoj, federativnoj, socijalističkoj zajednici na najbolji mogući

* E. Kardelj — 30 godina posle Osnivačkog kongresa KP Slovenije, Izbor iz dela VII str. 205. »Komunist«, Beograd, 1979.

Digitized by Google

način zaštićeni i naši posebni, nacionalni, kulturni i drugi interesi. Otuda naša, iako ne uvek odmereno izrečena osetljivost za pokušaje i težnje koji zadiru u naš kulturni integritet, u sadržinu obrazovanja, na stvaranje zajedničkih jezgara, nametanje »državnog« jezika itd., što je čest predmet novinarskog i drugog cinizma, a što zatim izaziva među Slovencima slučajeve ekstremnog nacionalizma. U ovoj državi su naše i sve njene najznačajnije funkcije, uključiv i vojsku i spoljne poslove. I mi smo za te funkcije odgovorni, u materijalnom, kadrovskom, konceptualnom i svakom drugom pogledu i ne može se niko više od nas osećati odgovornim za njihov uspeh, osavremenjavanje i autoritet.

Kako mi, tako imaju i drugi narodi i narodnosti svoje poglede i predloge o tome kako poboljšati uslove zajedničkog života, kako ovaj zajednički život učiniti uspešnijim, čvršćim, kako zajedničkoj državi vratiti dosta poljuljan ugled i prestiž u svetu, kako joj obezbediti privrednu stabilnost. Međutim, niko — ni mi, ni drugi — nema pravo da ove svoje poglede ostvaruje na račun jednakih prava drugih, kao što niko ne može nikoga sprečiti da te svoje poglede argumentovano obrazloži i iznese i da ih u demokratskoj raspravi pokuša ostvariti. Ovakav stav se ne može jednostavno označiti da se »pokleklo pod pritiscima centralizma« i pripisati »nastavljanu stare klerikalne slovenačke politike«. Unapred tvrditi za predloge drugoga da su centralistički i unitaristički, a istovremeno očekivati razumevanje za sopstvene predloge daleko je od prave demokratije i pre je izraz nacionalnog egoizma i političke demagogije. Konačno, ovako nametanje svojih interesa naš ustavni sistem ne dozvoljava, a i zasluga Slovenaca u tadašnjem političkom rukovodstvu Jugoslavije, naročito Kardelja, jeste što je bio izgrađen takav ustavni sistem u federaciji koji sprečava da narodi u svojim vitalnim interesima budu nadglasani, ili da se interes samo jednog dela predstavi kao opšte jugoslovenski interes. Stoga je sada suvišan napor malograđanskog socijalizma da sebi za ubuduće pripisuje ovu zaslugu.

Slovenačka skupština je na nedavnom zasedanju, kada se izjasnila za početak priprema za izmene u Ustavu, insistirala da ove izmene ne mogu da zadiru u osnove odnosa u federaciji. O čemu je reč? Jugoslavija nije klasična, više ili manje unitarno uređena federacija u kojoj federacija kao zajednička država ima pravo da podeljuje nadležnosti federalnim jedinicama i tako određuje njihov status. Jugoslavija je savremena federacija, uslovljena svojim višenacionalnim karakterom i posebnom istorijom svog nastajanja. Za svoje polazište ima stav da samostalnosti u federaciji može biti koliko je moguće i centralizma, u smislu zajedničkog rešavanja pitanja na nivou federalne države, onoliko koliko je to potrebno i u interesu svih. Jugoslovenska federacija nastala je kao rezultat želje i potrebe naroda da budu udruženi i saznanja da samo udruženi mogu da sačuvaju svoju samostalnost i obezbeđuju svoj razvoj. Ovaj proces, logično, ra-

Digitized by Google

da ustavno polazište da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama (i u autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima), a u federaciji kada je to u zajedničkom interesu, utvrđeno u Ustavu SFRJ. Tako odnosi u federaciji imaju dva suštinska stanovišta u dva nivoa. Jedno je samostalno regulisanje poslova u republikama kao samoupravnim i državnim zajednicama, a drugo su zajednički interesi koji prevazilaze nivo republike. Za regulisanje pitanja u republici značajna je samostalnost, a za regulisanje pitanja na nivou federacije ravnopravnost. Zato, naravno, i predlog za drugačijim ograničavanjem nadležnosti nije isključivo formalnost i, pre svega, ne može biti odvojen od načina odlučivanja o federalnim nadležnostima u Skupštini SFRJ. Da ponovim: ništa što je stvar nacionalnog identiteta i što zadire u vitalne interese naroda ne može da bude stvar nadglasavanja!

Nije pri tom suvišno kazati da u procesima demokratizacije savremenih društava dobija na važnosti značaj sporazumevanja, takozvana »koncenzualna demokratija«. Ne samo u federativnim državama, već i u unitarnim sistemima, gde je na račun apsolutizacije većinskog odlučivanja, koje inače u razumnim okvirima zadržava svoju važnost i legitimnost, mogu se čuti i veoma ozbiljne kritičke primedbe.

Zato generalni napadi na načelo saglasnosti, naravno neshvaćeno kao formalno pravo veta, već kao način sporazumevanja i građenja odluka o zajedničkim interesima u našoj federaciji nisu samo zabrinjavajući za ravnopravno zajedništvo naroda i narodnosti već su u sukobu i sa naprednim demokratskim i civilizacionim težnjama u savremenom svetu. Na svoj način pokazuju i našu nedovoljnu sposobnost da otkrijemo prave uzroke ozbiljnog iskrivljavanja ovog načela u našoj praksi, što često jača zahtev za otklanjanjem ovog načela u celini.

Nikakav drugačiji stav ne bi bio dosledan načelima koje su jugoslovenski komunisti zajedno sa drugim narodnooslobodilačkim snagama svih naroda Jugoslavije formirali na II zasedanju AVNOJ-a i usvojili ih, potvrđivali i razvijali u kasnijim ustavnim dokumentima. Da podsetim u vezi s tim na poznatu Titovu misao da su »današnji NOB i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno povezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uspešna ako narodi Jugoslavije u njoj ne bi videli osim pobede nad fašizmom i pobedu nad onim što su predstavljali bivši režimi, pobedu nad onim koji su ih tlačili i koji teže daljem tlačenju naroda Jugoslavije. Reč narodnooslobodilačka borba bila bi samo fraza i čak prevara ako ne bi osim opštejugoslovenskog smisla imala i nacionalni smisao za svaki narod posebno, tj., ako ne bi osim oslobođenja Jugoslavije, istovremeno značila i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., ukoliko narodnooslobodilačka borba ne bi imala ovu sadržinu da stvarno nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome je sadržina narodnooslobo-

Digitized by Google

dilačke borbe.«* Ovu činjenicu ne može da umanji ni srećom samo kratko vreme preovlađujuće ubeđenje da je nacionalno pitanje konačno rešeno revolucijom i da je stoga moguće sužavati ustavne mehanizme za zaštitu ravnopravnog položaja naroda, odnosno republika.

Ako se danas postavlja pitanje legitimnosti ustavnopravnog kontinuiteta sa AVNOJ-em, pitanje legitimnosti slovenačke delegacije na II zasedanju AVNOJ-a, legitimnosti SNOS-a i drugih institucija narodnooslobodilačke vlasti u Sloveniji, onda oni koji ovo pitanje postavljaju moraju znati kakva je bila klasna struktura narodnooslobodilačkog pokreta u kome je ova vlast nastala i zašto znači diskonuitet sa institucijama buržoaske predratne vlasti. Ova klasna struktura koja je određivala oblik revolucionarnog saveza radnih ljudi — onog naroda koji po Marksovom »Manifestu« »nema šta izgubiti, a može da dobije ceo svet« — davala je organima koji su nicali iz NOP, karakter organa revolucionarne narodne vlasti. U toku narodnooslobodilačke borbe rukovodeća uloga radničke klase i njenog saveza sa svim demokratskim snagama slovenačkog naroda nije bila osporavana, niti su bili osporavani specifični oblici u kojima se izražavala njena vlast sa svojim narodnooslobodilačkim i revolucionarno-demokratskim elementima. Vreme za postavljanje ovog pitanja bila je 1941. godina i to u sve pre nego u povoljnom i sigurnom obliku akademske rasprave.

Naravno, bilo bi kratkovido ne videti da snažni recidivi velikodržavnih i nacionalističkih pritisaka deformišu načela na kojima su izgrađeni odnosi u federaciji. Za pritiske jedne ili druge vrste postoje u našim realnim odnosima dovoljno objektivne i subjektivne mogućnosti i izvori. Jedan od njih je i ona svest u kojoj izrasta stara, proverena praksa rešavanja naših privrednih kriza jačanjem državnog intervencionizma i centralizma, koja sužava samostalnu odgovornost pojedinih samoupravnih privrednih i drugih subjekata, a posebno republika i pokrajina za njihov razvoj i za razvoj cele SFRJ, iako je jasno da administracija može i na nivou federacije da donosi samo egalizirajuće i restriktivne mere koje vode u nove i još zaoštrenije konflikte. Ove opasnosti su realno tu i sa njima ćemo se susretati i u procesu menjanja Ustava. Za komuniste to znači da ponovo moraju da budu sposobni za sukob sa svakim nacionalizmom, bilo u vidu velikodržavnog hegemonizma, bilo uskogrudog i agresivnog separatizma. Za jedne i druge najbolji je odgovor dosledno potvrđivanje ustavnih načela u društvenoj praksi. Oni su jasni, a i bili su prihvaćeni u demokratskoj raspravi.

Čebinski kongres je veoma naglasio značaj, i za naše današnje vreme aktuelne, masovne revolucionarne akcije. Potvrdio je razlaz sa sektaštvom, koji je svojim ultradikalističkim frazama i dogmatskom pravovernošću oslabio povezanost Partije

* J. Broz Tito: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlu NOB, »Proleter«, decembar 1942.

Digitized by Google

sa narodnim masama i svim demokratski usmerenim Slovencima. To je posledica usmeravanja KPJ, naročito posle 1937. godine, posle dolaska Tita za generalnog sekretara. Sada je jasno da je među suštinskim karakteristikama ove orijentacije upravo njena okrenutost ka masama, ka njihovim svakodnevnim problemima i dugoročnim naprednim težnjama. Zato je ovakvo usmerenje i zahtevalo prekid sa sektaškim oportunizmom duboke ilegale i prestanak frakcijskih sukoba. Da je ova orijentacija bila duboko ukorenjena u Titu, svedoči i njegovo razmišljanje o ulozi komunističkih partija, o kojoj je na VII kongresu rekao: »...da sve više dolaze do saznanja da revolucionarna snaga nije samo u avangardi, već da ova snaga latentno postoji u masama koje teže ka pravilnijim društvenim promenama, a avangarda mora da nađe pravi put za njihovu mobilizaciju u borbi za njihove interese.«*

Ovo je i danas ponovo aktuelno. Zato, jer vidimo kako naslednici nosilaca najreakcionarnijih ideja u slovenačkom narodu angažovano traže svakog, nepoznatog, makar i samo privremenog i prelaznog saveznika! Svoje pravo antikomunističko i antinacionalno lice prikrivaju zahtevom za rehabilitacijom izdaje. Žele je postići kompromitovanjem i napadima na ustanak, revoluciju, OF i Komunističku partiju. Optužuju je da je anacionalna, da deluje protiv interesa slovenstva, jer svoju odgovornost prema slovenačkom narodu ne ostvaruje sa neprijateljskim stavom prema drugim narodima i njegovim uplitanjem u stalne međusobne sporove. Slovenačkom narodu nude perspektivu putem ostvarivanja prava na otcepljenje, kao da to nije eminentno međunarodno političko pitanje danas i u istoriji, što pokazuju svi dosadašnji pokušaji, zajedno sa američkim sekcesijskim ratom. Ovo pitanje, bez sumnje, zadire u odnose u Evropi, koji su Helsinškom deklaracijom obogaćeni Odlukom o nepromenljivosti evropskih granica. Da je pravo na otcepljenje istovremeno i pravo na udruživanje, svesni su i retki pobornici ideje da slovenački narod iznova ostvari ovo pravo, međutim, ne više u okviru federalne zajednice jugoslovenskih naroda, već u Evropi sa drugim narodima, čime oživljavaju ideju o nekakvoj srednjeevropskoj federaciji. Dosadašnja istorijska iskustva slovenačkog naroda ne govore u korist takve političke kombinatorike. Svako pomeranje i slabljenje osnovne federativne strukture Jugoslavije ne može voditi u drugo nego u obnavljanje apetita i interesa velikih sila koje smo revolucijom i borbom posle partizanske pobede uspeli potisnuti iza granice naše zajedničke socijalističke države.

Orijentacija i mogućnost za otvorenost i rad među ljudima, aktuelna je i zbog razmišljanja u samom SK o metodama idejne borbe, o Socijalističkom savezu, o samoj ulozi SK. U pogledu ovih pitanja postoje znatne razlike. SK se svesno, bar na nivou načelnog, opredelio za put demokratskog i javnog delovanja, za prevazilaženje interesnih konflikata i protivurečnosti demokrat-

* J. Broz Tito: Referat na 7. kongresu SKJ.

Digitized by Google

skom raspravom o različitim pogledima, stavovima, mišljenjima, i o najbitnijim pitanjima našeg razvoja. Ne zbog lepšeg demokratskog izgleda, već kao rezultat dubokog saznanja i ubeđenja da bez takvog razgovora ne može da bude napretka, ne može da bude demokratske saglasnosti većinskog dela društva o ključnim razvojnim i drugim društvenim pitanjima. Posebno ne u uslovima krize. Sa ovog stanovišta Manifest je bio nekakva prethodnica demokratije samoupravnih odnosa. U vreme koje se sada pokušava obezvrediti zamerkama potpunog »kominternovskog« podređivanja nacionalnog interesa klasnom, on je otvarao perspektivu pluralizma nacionalnih i drugih životnih interesa slovenačkog naroda, radničke klase i svih radnih ljudi pozivanjem ka formiranju novog istorijskog bloka demokratskih snaga. Zato i kaže da se »slovenački narod ne može razvijati bez demokratskih sloboda«. To nas i danas obavezuje na temeljitije promiš ljanje o demokratizaciji društva sa stanovišta razvijanja naše socijalističke, »radničke demokratije«, kojoj je Kardelj otvorio mnogo šire perspektive sa razmišlajnjima o onim procesima u svetu koji mimo blokovske konfrontacije i političkih pritisaka na socijalistički svet i države u razvoju, naglašavaju značaj čovekovih prava i sloboda, poštovanje načela sociajlističke pravne države, pluralizma interesa na samoupravnim socijalističkim osnovama, izbornog sistema, ravnopravnost ljudi bez obzira na njihov pogled na svet itd. Samo jasni stavovi o ovim pitanjima mogu da budu ubedljiv argument da je naš projekat socijalističke samoupravne demokratije realno obećanje za budućnost. Na nivou načelnog ovakav stav iznet je u posebnoj rezoluciji 13. kongresa o ljudskim pravima i slobodama.

Gotovo naivno zvuči ne tako retko čuđenje što u sadašnjim idejnim i političkim konfrontacijama dolazi i do različitih oprečnih, antisocijalističkih i antikomunističkih stavova, do neslaganja s onim što je stav nekog partijskog foruma. Vremena apriornog slaganja su prošla. Sada važe samo argumenti i činjenice. To, naravno, nas komuniste obavezuje da se ovakvim stavovima koji su u konfliktu sa osnovnim strateškim društvenim opredeljenjima suprotstavimo ubedljivo unutar Socijalističkog saveza i demokratskih oblika njegovog delovanja, argumentovano, ubedljivom javnom rečju i tamo gde se takvi stavovi pojavljuju, bez dogmatske okoštalosti i sluhom za novo, inovatorsko, stvaralačko. Ovo zahteva određenu meru hrabrosti, jer kako pokazuju neke javne tribine, nosioci drugačijih ideja služe se metodama koje sigurno ne služe na čast njihovom vehementnom zalaganju za demokratiju. Demokratiju i obrazovanje valja naučiti!

I oni se moraju pomiriti sa tim da njihove ideje neće biti tek tako prihvaćene. Sada su iznenađeni što nema opšteg odobravanja i podrške, što dolazi do otvorenog odbacivanja. Međutim, pragmatički, a u suštini ipak netolerantni duh, dosta brzo nađe rešenje i za to; drugačiju misao, odbacivanja svoje ideje,

Digitized by Google

jednostavno označava kao organizovanu hajku, kao uvredljivu kampanju kojom se služi politika umesto da dozvoli stručnu i kvalifikovanu raspravu. Uz to je kao nekompetentan bio odbačen praktično svaki učesnik polemike koji drugačije misli. Ugodno je živeti sa uverenjem da se sa nekim tezama ne slaže samo nekoliko foruma ili isključivo nekoliko pojedinaca, a da iza sebe imaš ceo slovenački narod koji je naravno bio pravovremeno dovoljno autoritativno upozoren da nije dorastao shvatanju takvom visokointelektualnom razmišljanju o svojoj budućnosti. Zar ovo nije potcenjujuće i uvredljivo za sve one koji su otvoreno kazali da se takvim idejama, njihovim porukama i svojim položajem isključivo objekta ne slažu? Nije li to intelektualno zastrašivanje svih onih koji bi tako nešto mogli samo pomisliti, sami ili zajedno sa onima koji tako misle? Zar nisu to metodi koji podsećaju na nekadašnju klerikalnu taktiku sa kojom se onaj koji drugačije misli unapred eliminiše i čiji cilj nije zajedničko traženje i prevazilaženje dvojbi, dilema i suprotnosti? Zar nije reč o svojevrsnom duhovnom nasilju koje je u istoriji uvek, ako ostane bez odgovora, dovodilo do raskrsnice na kojoj je jedini izlaz bio »da jedna grupa pobije drugu«. To sigurno ne može da bude doprinos demokratizaciji našeg života.

Prihvatanje ovakvog dijaloga, polemike, izraz je našeg ubeđenja da ideja komunizma i socijalističkog samoupravljanja među slovenačkim radnim ljudima, i pored mnogih deformacija i grešaka, nije diskreditovana, da predstavlja vodeću ideju koja ima snage da integriše društvo i mobiliše ljude. Osnovno, a upravo u ovom trenutku u Jugoslaviji aktuelno pitanje jeste: na čemu integrisati sada interesno dosta nejedinstveno društvo, da li ga udruživati na pozitivnom programu borbe za savremeni socijalizam i koji u osnovnim idejama imamo, što naravno uključuje i konfrontaciju sa svim što mu se suprotstavlja, ili društvo razdvajati i deliti na programu borbe protiv nekih nesocijalističkih, često neidentifikovanih snaga i koncepcija. Ovo drugo, objektivno vodi SK u izolaciju od masa udruženih u Sociajlističkom savezu; SK pretvara u centar političkih procesa u kojima odlučuju forumi, a sve skupa je za politički život društva i ljudi sporedno i beznačajno. To je tipična partija vlasti koja deluje na načelu »ko nije sa nama, on je protiv nas«. U takvim političkim odnosima idejama daju »imprimatur« ili ih odbacuju forumi, a ne ljudi svojim razumnim i svesnim opredeljenjem. Ovako odbacivanje je stoga kratkog veka. Međutim, time se istovremeno prikriva stvarno nejedinstvo u samom SK, koji je u praksi na mnogim mestima dozvolio idejni pluralizam unutar svojih redova i tako u mnogome izgubio sposobnost za akciono nastupanje i sukob sa etatističko-birokratskom i građansko-političkom koncepcijom. Posledica ovakvog pluralističkog SK na mnogim mestima u Jugoslaviji jeste »jednopartijski« Socijalistički savez, koji je u pogledu odnosa prema nekim društvenim pitanjima, kao što je jednom

Digitized by Google

rekao Beno Zupančič, »više partijski, nego sama partija«. Stoga je razumljivo što politička inicijativa ljudi često ide mimo SSRN, što najbolje pokazuju novi masovni, pre svega, omladinski pokreti. Njihova pojava je i odraz birokratije našeg sistema i raskorak između načela i prakse i kao takav njegova svojevrsna kritika. To su konstatacije sa nedavne sednice CK SKJ o SSRN, čiji zaključci, kao što to pakazuju pripreme za neke buduće sastanke, brzo odlaze u zaborav. S tim se nikako ne bismo smeli pomiriti!

Očito je da istorijska pouka i poruka iz vremena nastajanja narodnofrontovskog pokreta pod okriljem partije nije dovoljno usađena u našu svest. Preusmeravanje revolucionarne koncepcije iz čisto klasnog u narodno klasnu među jednim brojem komunista izazivalo je od samog početka dvoumljenja i nepoverenje, a posebno tamo gde narodnofrontovski pokret nije bio tako masovan i uspešan kao u Sloveniji. Ovde su ga jačale i objektivne okolnosti: s jedne strane, neuspeh građanskih stranaka na političkoj pozornici Jugoslavije u godinama pre rata, što je KP Slovenije otvorilo mogućnost da je postala osnovni faktor svih onih demokratskih struja, pokreta i pojedinaca koji su težili ka udruživanju slovenačkih snaga, a s druge, neposredna nacionalna ugroženost Slovenaca koja je patriotske snage naroda terala ka udruživanju kako bi bile sposobne za odbranu, uz relativno jaku i modernu radničku klasu kao jezgro narodnog fronta, pa i živa tradicija društva i masovnih organizacija. Na toj osnovi stvoren je pokret koji je bio jedna masovna osnova iz koje je kasnije izrasla OF. Svojevrsno nerazumevanje ovog fenomena pokazuje i pismo Ive Lole Ribara Edvardu Kardelju, još 20. aprila 1943. godine o odnosima u Sloveniji, sa upozorenjem da je glavna »opasnost u Sloveniji to, što su narodne mase — čak i one obuhvaćene OF — u mnogo manjoj meri neposredno vezane za našu partiju nego što je to na drugim područjima«.* Čebinski kongres je, razumljivo, formulisao i kompletan program borbe za socijalne, kulturne, ekonomske i druge zahteve slovenačkih radničkih masa »grada i sela«. Zahtevao je takvu »privrednu politiku koja će slovenački narod privredno osamostaliti i obezbediti slovenačkom radnom narodu život vredan čovek«. Iako je izgrađen na svakodnevnim problemima, ovaj program je usmeravao napore komunista ka oslobađanju i aktiviranju revolucionarnih energija radnih ljudi. Postao je najuspešnije sredstvo sa kojim se Partija izdvojila iz ilegalnosti i čvrsto povezala sa masom.

U krizi s kojom živimo — ukoliko se naravno nismo s njom spremni pomiriti — dovoljno je razloga da razmislimo o ovim porukama Čebina. Obezbeđivanje socijalne sigurnosti i perspektive ljudima »smirivanjem« privrednih i socijalnih odnosa nije moguće. SK ne može da sakupi dovoljno snage da demistifikuje sadašnje besplodne polemike o ostvarivanju programa stabiliza-

* Istorijski arhiv CKSK Slovenije, fond CK SKS I, AE 430.

Digitized by Google

cije na način, da celom društvu, a posebno radnim ljudima bude jasno da moraju preuzeti odgovornost za racionalno korišćenje društvenih sredstava, za visoku proizvodnju, produktivnost i poslovanje, za integraciju i podelu rada, za menjanje privredne strukture i tehnološku obnovu, za jačanje svoje konkurentske sposobnosti na domaćem i stranom tržištu, za stimulativno nagrađivanje boljeg rada, za podizanje kvaliteta proizvodnje, rada i života i to za cenu koja će voditi i preko likvidacija pojedinih proizvodnji i socijalnih zaoštravanja. Država to ne može više činiti efikasno. Državnosvojinski i voluntaristički interventni način zadiranja u privredne tokove je preživeo. Međutim, tamo gde država ima svoju ulogu, mora je obaviti efikasno!

Ovakvo opredeljenje znači i ostvarivanje istorijske odgovornosti za ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja kao sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa, sposobnog da obezbeđuje takvu proširenu reprodukciju društva s kojom se može uspešno suprotstaviti razvijenijim društvima. To je i najuspešniji način i oblik idejnog obračuna, jer socijalističko samoupravljanje se najuspešnije brani radom i uspesima tog rada. Ne treba potcenjivati potrebu i za idejnim konfrontacijama sa birokratsko-etatističkom i građansko-liberalističkom koncepcijom društvenih odnosa, međutim, moramo biti čvrsto ubeđeni da ta borba može biti uspešna samo ako postignemo uspeh u borbi za ostvarivanje svog programa. U tome je upravo problem, jer taj program udara na inerciju, na dogmatsku svest i poglede, na socijalističku privredu, na otpor postojeće strukture društvene moći, na strah birokratije — političke i fabričke — od opasnosti gubljenja sadašnjih dominantnih pozicija u korist udruženih radnika. Najokoreliji, pri tom, biće otpor postojeće zastarele privredne strukture koja je nastala u uslovima autarhičkog ekstenzivnog razvoja, samovolje u privređivanju, velikog neselektivnog zaduživanja u inostranstvu i investicionog rasta na njegovoj osnovi. S ovom objektivnom činjenicom imamo i imaćemo posla svuda, u svim republikama i pokrajinama, u svim onim sredinama koje su zaostale u razvoju, koje pogađa program stabilizacije i privređivanja u uslovima tržišne ekonomije. Otpori će biti u svim poslovodnim, radničkim, stručnim, političkim i drugim strukturama čije će pozicije — materijalne i društvene pogoditi promene.

Stoga se treba setiti upozorenja na neodrživost teze da »se može sve, samo ako se hoće«. Otpori privredne strukture biće najjači jer su objektivni. To nije otpor »neprijatelja«, već otpor realne privredne krize i odnosa koji su nas do nje doveli. Bez promene ove strukture ne može se ostvariti program razvoja i stabilizacije. To je naš zadatak koji ne možemo prenositi na druge. Zato je i glavni tok izlaza iz krize usmeren u strukturne promene i prilagođavanje privrede savremenoj tehnologiji i zahtevima savremenog tržišta. Izmene u političkom i privrednom sistemu su pri tom nužni uslovi za usmeravanje privrede u ovom pravcu.

Digitized by Google

Istrajati na ovoj orijentaciji, potvrđenoj na kongresima SK, osnovno je idejno-političko pitanje, jer bi povlačenje imalo sudbonosne posledice za razvcj i perspektivu socijalističkog samoupravljanja. Samoupravljanje nije ograničeno i osuđeno na nasleđene istorijske, ekonomske i druge okvire. Sa razvojem ovi okviri se šire i menjaju. Stvaraju se nove zakonitosti, međutim, samo u grčevitim naporima za materijalni i društveni napredak koje treba izdržati u dugoročnom istorijskom periodu. Svako demagoško obećavanje brzog prevazilaženja »carstva nužnosti« i nestrpljenja na putu nastajanja društva slobodno udruženih proizvođača, posvađano je sa zakonitostima razvoja, sa naučnim osnovama, sa marksističkim pogledima, jer se kreće u sferama utopije i politički je krajnje demobilizirajuće i neproduktivno. Društvena svojina i samoupravljanje udružuju u sebi komponente koje omogućuju da materijalni i društveni razvoj pokažu svoje prednosti u istorijskom procesu otuđivanja čoveka i u obezbeđivanju veće produktivnosti rada, dinamičkog materijalnog i društvenog rasta i razvoja, u humanizaciji, organizaciji i demokratizaciji socijalističkog društva.

Na tom stupnju razvoja, na kome je proizvodnja vrednosti još istorijski nužan oblik proizvodnje, moguće je približiti se ovim ciljevima samo poštovanjem realno postojećih zakonitosti ekonomskog i društvenog razvoja, prirode društvene svojine i samoupravnih proizvodnih odnosa. To, međutim, zahteva takvo dograđivanje ekonomskog sistema u kome će radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada biti u položaju robnih proizvođača, čiji rezultati rada se mere na tržištu. Na tržište, na kome se susreću, moraju uticati svesnim, planskim delovanjem i određivanjem uslova poslovanja, kako bi ovladali njegovim stihijskim delovanjem i regulisali ekonomske odnose uvek tada kada tržište ne može da meri stvarni doprinos pojedinih delova udruženog rada. Bez planiranja bi se našli pred nesavladivim posledicama isključivo tržišnog delovanja privrede, a pre ili kasnije u potpunom etatističkom intervencionizmu. Ovakav položaj radnika, njihova motivisanost i odgovornost da obezbeđuju slobodno kruženje društvenih sredstava i ulažu ih tamo gde će dati najbolje ekonomske efekte, sa zajedničkim ulaganjima, sa udruživanjem sredstava i rada, uslov je da naše društvo poveća svoju ekonomsku moć i sposobnost, da samostalno i blagovremeno odlučuje o razvoju. Ovo je utoliko značajnije što je naše društvo koje se gradi na istorijski novim, socijalističkim produkcionim odnosima podvrgnuto promenama i mora biti sposobno za efikasno usklađivanje razvoja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Anticipiranje društvenih procesa na osnovu samo željenog, bez stvarnih promena u privredi, društvu i svesti ljudi, slabi napore svih učesnika u procesu društvene reprodukcije, izaziva razočarenja, zastoje i krizu. Pri svemu tome stvara i nepoverenje u svesne društvene snage, pre svega, u Savez komunista.

Digitized by Google

Ekonomska obaveza i dužnost da se sačuva integritet društvenih sredstava, da se poveća njihov obim i vrednost, zahteva u ovim uslovima realnu amortizaciju, realnu akumulaciju, realan kurs i kamate, valorizaciju kredita, učešće u raspodeli zajednički ostvarenog viška rada itd. Treba prevazići maltene doktrinarne rasprave u kojima se ovi ekonomski instrumenti identifikuju sa kapitalističkim društvenim odnosima. Kategorije iz sveta robne proizvodnje, a pre svega delovanje zakona vrednosti u uslovima kada ne postoji privatni kapital i kada je radnik vlasnik, odnosno nosilac društvene funkcije proizvođača i funkcije upravljača, kada je prema Marksu »sam sebi kapitalista«, nemaju istu društvenu sadržinu i ulogu koju imaju u svetu kapitala, ali nam mogu pomoći u traženju odgovora kako udruženi radnik kao robni proizvođač treba da obezbeđuje razvoj materijalnih osnova rada i samoupravljanja koji jačaju njegov materijalni i društveni položaj i otvaraju realne puteve u asocijaciju slobodno udruženih proizvođača.

Ovakva perspektiva radnika kao proizvođača istovremeno dovodi u položaj da prevaziđe protivurečnosti izražene u dohotku, u njegovoj razvojnoj i potrošnoj funkciji, sa racionalnim raspoređivanjem dohotka na potrošnju i akumulaciju. Radnik mora biti u položaju da se njegove odluke rukovode ekonomskom logikom, postavljenom na objektivnim kriterijumima, povezanim sa planskim korišćenjem proizvodnih faktora, korišćenjem rada i angažovanjem društvenih sredstava. Ova ekonomska primuda ne ograničava samoupravne odluke radnika. Ona ga osposobljava da bude uspešan upravljač i da može da snosi odgovornost za budućnost, odnosno za razvoj. Bez ovoga je priča o tome da je radnik nosilac društvene funkcije vlasnika društvenog kipatala čista hipokrizija, jer je njegov položaj sužen na položaj najamnog radnika, a brigu za razvoj preuzima ili država ili jačaju već opasno nastupajuće težnje za reprivatizacijom društvene svojine. Ovo, a ne poštovanje realnih ekonomskih kategorija i zakonitosti prava je potencijalna opasnost. Međutim, ne samo u idejnom smislu, već kao pokušaj restauracije kapitalizma i državnog socijalizma.

U suprotnostima u kojima se sada našlo naše društvo Savezu komunista mora biti potpuno jasno, pre svega, to da mora imati inicijativu, da mora biti sposoban da formuliše rukovodeću društvenu ideju koja pokazuje pravce razvoja i humanizaciju društva, koja može da dobije podršku većine Slovenaca. Treba proterati mentalitet kritizerstva, i iščekivanja, jer on označava siromašni i ograničeni duh, koji nije mobilizacioni i nije dobra vodilja. Ne može se živeti od starih zasluga i na tome jačati autoritet. To je moguće samo sposobnošću upravljanja polugama sadašnjih društvenih zbivanja. U tome su moguće i greške i zablude. Ovih je bilo i u prošlosti dovoljno. Ali strah od grešaka ne oslobađa odgovornosti sadašnja pokolenja slovenačkih komunista da se u ovim procesima opredeljuju i da se bore za svoja opredeljenja na način svojstven demokratskom karakteru

Digitized by Google

našeg sistema. Bez toga će sudbina socijalizma i naroda biti u rukama drugih snaga i drugih ideja! Da je čovek komunista mora dokazati svojim delom, ponašanjem, opredeljivanjem. Za nas takođe važi ono Marksovo: »Ljudi nisu ono što o sebi misle da jesu, već ono što su u stvarnosti.«

Sada, posle 50 godina koje nas odvajaju od Kongresa u Čebinama, nije reč o nikakvom nostalgičnom obračunu, niti o samozadovoljnom osvrtanju na neka viša ili manje davna »uspešna«, »sretna« vremena kojima su protekle decenije političkog i društvenog zbivanja, konflikti i krize otupile oštricu, prekrile suprotnosti. Reč je o određivanju objektivne osnove, tačke na kojoj stojimo na našem velikom putovanju u moderno socijalističko, razvijeno, slobodno, stvaralačko i visokoproduktivno, moralno i duhovno bogato društvo, u kome će biti sačuvani demokratski i humani elementi komunističkog društva i u kome će »sloboda pojedinca biti uslov za slobodu svih«.

Danas, kada su nam poznati celokupni tadašnji domaći i međunarodni odnosi i kasniji razvoj možemo zaključivati, i iz bezbedne istorijske razdaljine i postavljati hipoteze o tome, da li je ova ili ona odluka KPS (SK Slovenije) bila pravilna, da li bi društveni procesi uz drugačije ocene i mogućnosti uvažavanja onoga što je ljudsko društvo u svom razvoju već postiglo, mogli biti mirniji, sa manje udaraca i potresa, i sa manje žrtava. Da li bi konačni rezultat mogao da bude i više optimističan? Ne bi trebalo zaboraviti da je 'naime' formiranje i ostvarivanje Čebinskog manifesta zahtevalo vizionarstvo, koje je moralo da vidi daleko preko ograničenosti i svakodnevnih teškoća. KP Slovenije u vreme Osnivačkog kongresa nije smela da deluje kao zvanično priznata stranka, a kamoli da učestvuje u zvaničnim odlukama. Izrasla je iz teških odnosa u kojima su živeli radnici i radni ljudi koji su bili njena socijalna osnova, pa je kao radnička stranka zbog toga bila više nego legalne građanske stranke, osetljiva na socijalne i nacionalne nepravde koje je doživljavao slovenački narod. Nasilje kod kuće i pritisci stranog fašizma formirali su u njoj svest da bez inicijativnosti, kontakta sa duhovnim i materijalnim stvaralaštvom najnaprednijih delova čovečanstva, bez ravnopravnosti, demokratije i sigurnosti, nema budućnosti za slovenački narod. Ovime je pozivala ka jedinstvu sve napredne, stvaralačke, slobodoljubive snage. Sve svoje snage posvetila je oslobođenju i udruživanju Slovenaca, jačanju samosvesti i oslobađajuće ideje i moći eksploatisanih i ugnjetavanih radnih slojeva među njima. Ovakva orijentacija jačala je i jedinstvo jugoslovenskih komunista koji su u godinama pre ovoga, nesigurni, hvatali ravnotežu između šablona kominternovskih — za naše odnose neupotrebljivih zahteva i potreba, kakve su zahtevali neposredni odnosi klasne borbe u domovini.

Mislim da se može zaključiti da je program Osnivačkog kongresa KP Slovenije svojom širinom, demokratičnošću i čovečnošću omogućio da svojom inicijativom aktivno učestvuju u us-

Digitized by Google

klađivanju oslobodilačkih ideja i napora naprednih snaga slovenačkog naroda, da podstiču nastanak OF, a zatim širkog narodnooslobodilačkog pokreta u čijem su demokratskom krilu, zajedno sa drugim naprednim snagama i stvorili uslove za socijalističku sadržinu slovenačkog društva. Stoga su slovenački komunisti istorijsku proveru vernosti svom narodu i dokazivanje odgovornosti za njegovu sudbinu izdržali mnogo časnije nego mnoge, brojno jače i uglednije partije.

Sa revolucionarnim promenama otvorile su se realne mogućnosti za ostvarivanje socijalnih i ekonomskih dimenzija čebinske vizije. Razvojni tok tražio je mnogo iskustava, prikupljao je snagu kako bi se izvukao iz mnogih slepih rukavaca, da se ne bi udavio u smrdljivoj vodi samozadovoljstva. Međutim, kao celina bio je, bez sumnje, uspešan. Više nego bilo šta drugo odlučujuće je uticao na noviju istoriju Slovenaca, na sadržinu savremenog slovenačkog nacionalnog karaktera, na naše nacionalno i istorijsko držanje.

Samoupravljanje i preobražaj partije u Savez komunista doprineli su sprečavanju srastanja partijskih rukovodstava sa državnim aparatom i iznova dali ljudskom stvaralaštvu polet koji se ranije često gubio u etatističkoj, birokratskoj ideologiji, ponašanju i podređivanju. Ova jednosmerna, nekritička ideologija i ponašanje sačuvali su se u sadašnjoj krizi, a ponegde jačaju, pa i u Savezu komunista, u onim njegovim delovima koje su previše uspavali sigurnost, formalno obezbeđen rukovodeći položaj u društvu i godine prividnog blagostanja. Izlaz iz zaoštrenih protivurečnosti društvenog razvoja, odlučujuće je povezan sa preobražajem SK, sa njegovom demokratijom, obnovom njegove revolucionarnosti i stvaralačke moći. Ukoliko se komunisti, kao što smo se dogovorili na 10. kongresu, budu bavili osnovnim pitanjima društva i ljudi u Sloveniji i Jugoslaviji, ukoliko budemo akcije gradili na svesti najkreativnijh ljudi u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, koji su nosioci interesa savremene slovenačke radničke klase, ukoliko se kao nerazdvojni deo ovog dela slovenačkog društva budemo opredeljivali za zajedničke interese, tražili opravdana rešenja za njihovo ostvarivanje i u demokratskoj akciji ih ostvarivali, obnova SK biće uspešna. I utoliko će u našim sopstvenim redovima jačati ubeđenje da SK ima toliko ugleda, autoriteta i uticaja, koliko ga imaju komunisti u svojim naseljima, fabrikama, kancelarijama, u društvima i organizacijama, u krugu svojih poznanika i prijatelja.

Čebinski Manifest ne može da pruži konkretna uputstva za današnji rad i ponašanje. Odnosi u zemlji i u svetu su se od tada temeljito promenili, upravo zbog akcije koju su vodili komunisti za ostvarivanje ovih osnovnih programskih postavki suštinski se izmenio i položaj slovenačkog naroda i slovenačkih komunista. Međutim, nisu se izmenile odgovornosti koje su tada preuzeli pred svojim narodnom i njegovom radničkom klasom. Tadašnji program KP Slovenije može da bude uzor kako je potrebno i

Digitized by Google

moguće analizirati društvenu stvarnost, odnos društvenih snaga, osetiti klice napretka, usmeriti pažnju ljudi na prave, ključne probleme i protivurečnosti i podsticati ih da izdrže napore koji vode njihovom razrešavanju i prevazilaženju. Može biti primer kako se može realno pokazati istorijska vizija.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Protivrječnosti ekonomske strukture jugoslovenskog društva

Uvod

Istorija je ljudskog društva, prije svega, istorija proizvodnje. A proizvodnja nije ništa drugo do proizvodnja društvenog života ljudi, proizvodnja njihovih međusobnih odnosa, ukratko proizvodnja ljudske zajednice. Zato je svaka proizvodnja, a samim tim i proizvodnja odnosa ljudi u društvu, istorijska po svom karakteru. Proizvodnja štamparske prese, kamene sjekire, proizvodnja čipova, hijeroglifa, ili proizvodnja cipela, novih materijala ili hrane nije samo proizvodnja štamparske prese, kamene sjekire, čipa, hijeroglifa, cipele, novog materijala ili hrane *kao stvari*, nego u isto vrijeme proizvodnja čovjekovog društvenog *odnosa*.

Ali, time ne želimo reći, i ponoviti, ono što je već sasvim znano, da se proizvodnja cipele, čipa ili hrane odvija unutar određenih *odnosa među ljudima* i da se, štaviše, tom proizvodnjom upravo proizvode odnosi među ljudima. Čini se da je to, ipak, odveć jasno i poznato. To, naravno, ne znači da to zbog toga treba zaboraviti. Ono na čemu mi insistiramo jeste da je već *proizvodnja kao takva*, bez obzira radilo se o proizvodnji cipele, čipa ili hrane, *odnos kao takav*. Cipela, čip ili hrana, uz to što su nesumnjivo cipela, čip ili hrana, također su *odnos čovjeka prema prirodi*. Stoga je proizvodnja, da zaključimo već na početku, čovjekov odnos prema svijetu, »postajanje prirode za nas« ili »zbiljski proces prisvajanja« tog svijeta.

Digitized by Google

Odnos prisvajanja prirode, dakle proces proizvodnje u neposrednom smislu riječi, osnovni je momenat procesa proizvodnje u cjelini shvaćenog kao proces proizvodnje društvenog života čovjeka. Stoga se i samo u tom smislu može govoriti o čovjekovom odnosu prisvajanja prirode kao o *bazičnom* odnosu svih drugih odnosa među ljudima koji su također odnosi proizvodnje (raspodjele, razmjene i potrošnje), ali neposredno odnosi u koje ljudi međusobno stupaju u procesu proizvodnje svoje zajednice. Odnos prema prirodi, proizvodnja, je isto tako društveni odnos čovjeka kao i odnos prema drugim ljudima, koji je, sa svoje strane, proizvodnja isto tako kao što je i prisvajanje prirodne materije, hrana, stan, odjeća — proizvodnja.

Bazični proizvodni odnos na kome izrastaju i od koga zavise svi drugi odnosi ljudi u procesu proizvodnje izražava se neposredno objektivno kao proizvodna snaga čovjeka, kao njegova sposobnost da svojom djelatnošću prisvoji prirodu i otkrije njene »korisne strane«. Odnos prisvajanja prirode je sam način rada, a proizvodne snage kojima čovjek proizvodi prirodu »za nas« pokazuju se u svom materijalnom obliku kao sredstva za rad. Zato su sredstva za rad samo objektivni izraz osnovnog proizvodnog odnosa, odnosa čovjeka prema prirodi. Od sredstava za rad, kao materijaliziranog čovjekovog osnovnog proizvodnog odnosa, odnosa prisvajanja prirode, zavisi kakvi će biti i drugi odnosi u koje čovjek stupa u procesu proizvodnje s drugim ljudima. Proizvodne snage, čovjeka i njegovo sredstvo za rad, treba dakle posmatrati kao društveni odnos, baš kao što su to odnosi među ljudima.

Proizvodne snage koje nisu ništa drugo do i same samo osnovni proizvodni odnos između čovjeka i prirode, zatim proizvodni odnosi kao odnosi među ljudima u procesu proizvodnje i najzad odnosi svojine kao odnosi ljudi prema rezultatima njihove djelatnosti — konstituiraju sam *način proizvodnje.*

Način proizvodnje i revolucija

Konstituiranje *pojma* načina proizvodnje na temelju tri tipa *odnosa* u koje čovek stupa: sa prirodom, drugim ljudima i proizvodima njegove djelatnosti pojmovno je u stvari konstituiranje načina proizvodnje kao proizvodnje društvenog života čovjeka. U krajnjoj liniji, način proizvodnje je supstancijalno proizvodnja čovjeka kao društvenog bića.

S druge strane, za konstituiranje pojma načina proizvodnje nije dovoljno samo shvatiti način proizvodnje kao sistem društvenih odnosa (u kome su i proizvodne snage sam bazični proizvodni odnos), pri čemu se čovjek predstavlja kao ansambl tih odnosa. Ono što pojmovno određuje način proizvodnje jeste shvatanje upravo načina proizvodnje kao proizvodne snage. Ne radi se, dakle, o tome da se pojmovno način proizvodnje konsti-

Digitized by Google

tuira iz proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao zasebnih pojmova, nego o prevladavanju te mehaničke podjele. Proizvodne snage jesu društveni odnos, ali su i proizvodni odnosi sa svoje strane proizvodna snaga. Zato podjelu na proizvodne snage i odnose proizvodnje kao elemente načina proizvodnje treba shvatiti vrlo uslovno.

I kao što se način proizvodnje kao sistem proizvodnih odnosa neposredno fokusira u čovjeku kao društvenom biću, tako se isto način proizvodnje shvaćen kao proizvodna snaga u krajnjoj instanci opet ispoljava u čovjeku. Realno govoreći, bez mnogo metaforičkog u sebi, čovjek je osnova svakog načina proizvodnje. Kao što se može reći da je način proizvodnje, prije svega, proizvodnja čovjeka i njegovog društvenog života, tako je još tačnije da način proizvodnje čovjeka i njegovog društvenog bića konstituira sam način proizvodnje.

Razvitak ili promjena načina proizvodnje shvaćen u ovom supstancijalnom smislu riječi kao sam čovjek zato i nije jednostavan ni lak put promjene društva. Ako je promjena načina proizvodnje promjena čovjeka, a to pretpostavljamo da jeste, onda je promjena načina proizvodnje sama *radikalna revolucija*. Ove, dakle, nema bez promjene načina proizvodnje shvaćenog kao sistem odnosa, kao ni bez promjene načina proizvodnje shvaćenog kao proizvodne snage. Istorijski novog načina proizvodnje neće biti bez promjene oba konstitutivna momenta. Sve ono što se unutar toga zbiva, kao promjena sredstava za rad, kao promjena u odnosima među ljudima ili kao promjena svojinskih odnosa, predstavlja promjenu unutar načina proizvodnje.

Promjene unutar jednog načina proizvodnje imaju istorijski značaj i daju samom načinu proizvodnje istorijski karakter jer one stvaraju pretpostavke njegovog prevladavanja — revolucioniranja. Revolucija u načinu rada (promjena sredstava za rad) ili revolucija u svojinskim odnosima ne predstavljaju revolucionarnu promjenu načina proizvodnje, ali su nužan uslov te revolucije. Utoliko su promjene, na primjer, u strukturi proizvodnih snaga, svojinskih odnosa ili samih odnosa proizvodnje, koje se uistinu zbivaju unutar samog načina proizvodnje i koje su uzete pojedinačno revolucionarne, nužan, neophodan ali i nedovoljan korak u prevladavanju ili revolucioniranju kapitala kao načina proizvodnje. Samo cjelovita izmjena svih konstitutivnih elemenata tog načina proizvodnje moći će biti dovoljna za nastanak radikalno novog, socijalističkog načina proizvodnje. Štaviše, neke promjene pojedinih elemenata načina proizvodnje u kapitalizmu mogu imati socjalistički karakter. Čak čitav jedan konstitutivni momenat pojma kapitalističkog načina proizvodnje može izgubiti svoj kapitalistički karakter, a da se ta tako revolucionarna promjena ipak dogodi unutar kapitalističkog načina proizvodnje. Tako Marks govori o mogućnosti ukidanja kapitalističkog oblika svojine unutar kapitalističkog načina proizvodnje (Kapital, III) ili o mašini kao sredstvu za rad koje je nastalo sa kapitalom, ali kojoj i za

Digitized by Google

čiji razvitak kapitalistički način proizvodnje uopće nije adekvatan (Osnovi za kritiku političke ekonomije).

Istorijsko kretanje, treba dakle zaključiti, nije samo epohalna promjena jednog u drugi, nižeg u viši način proizvodnje nego i promjene koje se unutar jednog načina proizvodnje zbivaju. Nastanak socijalističkog načina proizvodnje mora da prođe svoju fazu koja se zbiva unutar prethodnog načina proizvodnje. Socijalistički preobražaj nije manje socijalistički zato što se zbiva unutar kapitalizma, ali ni, što je mnogo važnije, kapitalizam nije manje kapitalistički način proizvodnje samo zato što se unutar njega zbiva i istorijska tendencija nastajanja socijalizma.

Najzad, ne samo da jedan istorijski oblik načina proizvodnje, kapitalistički ili socijalistički, svejedno, nije monolitan unutar sebe, sazdan samo od momenata sebi adekvatnih, nego je u svim istorijskim periodima i u svim društvima, pored dominantnog ili osnovnog načina proizvodnje, uporedo postojao i neki drugi ili treći, četvrti itd. način proizvodnje. Ako je Lenjin svojevremeno mogao identificirati pet različitih načina proizvodnje koji istovremeno egzistiraju u sovjetskom društvu, onda bi se barem toliko moglo prepoznati i u savremenom jugoslovenskom društvu. Pri tome je u tom istorijskom konglomeratu različitih načina proizvodnje moguće da jedan od načina proizvodnje bude dominantan i determinantan nad ostalim i njima samo nadomješten u izvjesnim sektorima proizvodnje, ali isto tako da ni jedan od prisutnih načina proizvodnje ne preovlađuje i ne određuje ostale. Oni se u tom slučaju međusobno ne isključuju nego naprotiv dopunjuju, ali je izrazita njihova međusobna borba i tendencija za prevlast nad ostalima. Upravo takva situacija je, po mom sudu, karakteristična za jugoslovensko društvo. Ako je u jednom dužem periodu socijalistički način proizvodnje, bez obzira na nizak istorijski nivo njegova razvitka, bio dominantan i u izvesnom smislu samo dopunjavan drugim nesocijalističkim načinima proizvodnje, danas se može govoriti i o naglašenom ili ravnopravnom prisustvu drugih načina proizvodnje.

Ako se ovome doda mogućnost vrlo različitih modaliteta unutar svakog načina proizvodnje zbog različitog odnosa među momentima koji ga određuju, o čemu smo već nešto rekli, proizlazi zaključak da se *društveno-ekonomska struktura* svakog društva, pa i jugoslovenskog, ispoljava u neizmernom bogatstvu načina proizvodnje, a to znači neizmernom bogatstvu različitih istorijskih nivoa proizvodnih snaga, različitih istorijskih oblika odnosa proizvodnje i različitih formi svojinskih odnosa.

Društveno-ekonomska struktura jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva

Pod društveno-ekonomskom ili jednostavnom ekonomskom strukturom podrazumjevam »cjelokupnost odnosa proizvodnje« (K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije) koji vladaju u jednom

Digitized by Google

društvu. Društveno-ekonomska struktura određena je, dakle, samim načinom proizvodnje, tj. onim momentima koji pored odnosa proizvodnje konstituiraju način proizvodnje — proizvodnim snagama i svojinskim odnosima. Utoliko rasprava o društveno-ekonomskim odnosima u jugoslovenskom društvu nužno mora obuhvatiti i analizu proizvodnih snaga i odnosa svojine kao činilaca ekonomske strukture, tj. društveno-ekonomskih odnosa. S obzirom na polaznu hipotezu da unutar svakog načina proizvodnje mogu djelovati različiti stepeni proizvodnih snaga i različiti oblici svojinskih odnosa, s jedne strane, te da u jugoslovenskom društvu egzistira više različitih istorijskih načina proizvodnje, s druge, zaključiti je da se u nas u društvenoj praksi mogu identificirati vrlo različiti istorijski oblici proizvodnih odnosa.

I — Istorijski oblici proizvodnih odnosa prisutni u jugoslovenskom društvu

Identifikacija postojećih proizvodnih odnosa u jugoslovenskom društvu nastojat će obuhvatiti sve one istorijski poznate odlike čije elemente s manje ili više sigurnosti možemo prepoznati, a bez obzira na stepen u kome su oni prisutni u društvu. Isto tako, klasifikacija oblika proizvodnih odnosa počivat će isključivo na istorijskom kriteriju, tj. stepenu njihove istorijske razvijenosti, a nikako na opsegu u kojem su raširenu u društvu. U interesu naučne egzaktnosti veoma je važno da ta klasifikacija također ne počivana na ideološkom preferiranju jednog ili drugog oblika proizvodnih odnosa, nego na što je moguće preciznijem određenju mjesta ovog ili onog oblika u cjelokupnom sistemu odnosa proizvodnje u jugoslovenskom društvu.

Konglomerat odnosa proizvodnje karakterističan za društvo, ali prisutan u svakom drugom društvu, do te mjere je isprepleo odnose među ljudima i društvenim grupama da se često na nivou pojedinca ispoljava djelovanje više različitih istorijskih oblika proizvodnih odnosa. Zbog toga je svaka identifikacija i klasifikacija vrlo uslovna.

Ipak, uz sve rezerve, u jugoslovenskom društvu je moguće identificirati prisustvo sljedećih oblika proizvodnih odnosa:

1) *Naturalni odnosi proizvodnje* kao najniži istorijski oblik proizvodnih odnosa su utoliko prisutniji u jednom društvu ukoliko su ukupni proizvodni odnosi nerazvijeniji. Istina, to se ne može uzeti sasvim strogo jer je vrlo prisutna tendencija upravo u najrazvijenijim društvima, sa visokim stepenom industrijalizacije, vraćanja naturalnoj proizvodnji. Alternativni pokreti u mnogim svojim elementima danas počivaju na naturalnim odnosima proizvodnje (hrana, odjeća, stanovanje). U našim uslovima se vrlo često zanemaruje značaj i obim koji zauzimaju naturalni proizvodni odnosi, prije svega, zbog toga što je vrlo teško usta-

Digitized by Google

noviti prave razmjere u kojima se oni ispoljavaju. Sudeći po veličini društvenog bogatstva koje se unutar njih stvara također se može reći da naturalni odnosi proizvodnje ne zauzimaju značajno mjesto u društveno-ekonomskoj strukturi. Ali, ako se uzme jedan drugi kriterij — masa društvenog rada koja se unutar njih troši, tada bi jedno egzaktnije istraživanje pokazalo da ta masa uopće nije zanemarljiva veličina.

2) *Nerazvijena robna proizvodnja* (R-N-R') i odnosi proizvodnje koji na njoj počivaju uglavnom je karakteristična za nerazvijenu poljoprivrednu proizvodnju i nerazvijeni zanatski rad.

3) *Razvijena robna proizvodnja* (N-R-N') je prvi istorijski oblik kapitalističkih proizvodnih odnosa tipa »opšteg obrasca kapitala«, koji i istorijski i pojmovno može postojati i izvan kapitalističkog načina proizvodnje i koji u našem društvu upravo u naglašenom obimu postoji, iako se nije uspostavio kao sam kapitalistički način proizvodnje. Ovaj tip proizvodnih odnosa nalazi svoje pogodno tlo u vrlo različitim sektorima rada, poljoprivredi, zanatstvu i industriji, i postaje sve dominantnijim sa povećanjem proizvodnosti rada. Proizvodni odnosi tipa opšteg obrasca kapitala stoje u osnovi tzv. *monetarističke* organizacije proizvodnje, dakle organizacije društvenog rada koja u *tržištu* i *novcu*, dakle u *novcu kao kapitalu*, vidi izvor društvenog bogatstva. Inflacija je nužno i racionalno sredstvo monetarizma kao istorijske faze kapitala kao proizvodnog odnosa. Društveno organizirani rad, privreda u društvenoj svojini, sve više i više, ako ne već i prevashodno, biva uključena u ovaj tip proizvodnih odnosa.

4) Rudimentarni oblici *feudalnih proizvodnih odnosa* postoje naročito izvan materijalne sfere procesa proizvodnje društvenog života ili sfere društvene reprodukcije. S obzirom na obim društvenih odnosa koji su zahvaćeni feudalizacijom ovaj oblik odnosa proizvodnje igra značajnu ulogu u ukupnoj društveno-ekonomskoj strukturi jugoslovenskog društva. Zbog vrlo pogodnog nacionalno-kulturnog mentaliteta u kome ovi odnosi nastaju, oni su vrlo čvrsto ukorijenjeni u naš socijalno-ekonomski milje. Ali zbog istorijskog anahronizma ti odnosi nemaju svoje istorijske izglede čak ni na našem tlu.

5) *Odnosi proizvodnje tipa prvobitne akumulacije* kao pretkapitalistički oblik proizvodnih odnosa počiva u našim uslovima, za razliku od istorijske prvobitne akumulacije kapitala koja je bila zasnovana na eksproprijaciji sitnih vlasnika sredstava za proizvodnju, uglavnom na *eksproprijaciji društva kao vlasnika društvene svojine*. Ovaj tip proizvodnih odnosa u našem društvu je svakako prije predmet istrage određenih institucija političkog sistema nego predmet naučnog istraživanja.

6) *Proizvodni odnosi koji počivaju na kapitalističkom načinu proizvodnje* ne predstavljaju značajan činilac naše društveno-ekonomske strukture, ali zbog svoje idejne nedefiniranosti predstavljaju jednu od istorijskih alternativa socijalističkom načinu proizvodnje. Restauracija kapital odnosa na temeljima klasičnih ele-

Digitized by Google

menata kapitalističkog načina proizvodnje — tržišta radne snage i rada radnika na tuđim sredstvima za proizvodnju može najozbiljnije ugroziti socijalističke odnose proizvodnje. Ovakvi odnosi, istina u vrlo embrionalnom ili rudimentarnom obliku, egzistiraju kako unutar pravno reguliranog sistema odnosa proizvodnje, tako i van njega.

7) *Socijalistički odnosi proizvodnje* predstavljaju legitimni temelj društveno-ekonomske strukture jugoslovenskog društva. Kao istorijski najviši oblik odnosa proizvodnje oni predstavljaju onaj način proizvodnje, tj. predstavljaju ono embrionalno jezgro iz kojeg nastaje novi, socijalistički način proizvodnje i koji kao takav jedino ima istorijske izglede. To znači da socijalistički proizvodni odnosi, unutar proizvodnje, raspodjele, potrošnje, pa i razmjene, predstavljaju polaznu osnovu na kojoj izrasta socijalizam kao novi način proizvodnje. Oni sa svoje strane doprinose nastanku i razvitku kako socijalističkih proizvodnih snaga tako i socijalističkih svojinskih odnosa. Njihov ukupan razvitak i konstituiranje socijalističkog načina proizvodnje predstavljaju najčvršću i jedinu istorijsku prepreku razvitku onih odnosa proizvodnje koji su protivni socijalističkim. To znači da nikakva pravna, ideološka ili moralna sredstva nisu dovoljna da obezbijede sama od sebe razvitak socijalističkog načina proizvodnje i onemoguće razvitak kapitalističkog načina proizvodnje. I jedno i drugo moguće je samo u njihovoj uzajamnoj istorijskoj »borbi«.

* * *

Nakon što smo izvršili ovakvu identifikaciju vrlo različitih istorijskih tipova proizvodnih odnosa, koji svi zajedno sačinjavaju društveno-ekonomsku strukturu, potrebno je predložiti i njihovu klasifikaciju. Jedino relevantna sa stanovišta svrhe ove monografije, klasifikacija svih tih tipova jeste ona koja polazi od *legitimiteta* svakog od njih. U ovom slučaju teorijski, ideološki i moralno legitimnim se pokazuje svaki onaj tip proizvodnih odnosa čiji se legitimitet zasniva na *marksizmu*. Prema tome, klasifikacija proizvodnih odnosa zasnovana na legitimnosti sa stanovišta jednog socijalističkog društva je njihova podjela na samo dvije grupe: *eksploatatorske i neeksploatatorske* odnose proizvodnje.

1. U jednom socijalističkom društvu, pa dakle i jugoslovenskom, na svoj legitimitet mogu računati samo oni odnosi proizvodnje koji su zasnovani na *prisvajanju rezultata vlastitog živog rada*. Pored rada, kriterij prisvajanja čiji se elementi već sada uspostavljaju i koji se razvija u onom stepenu u kojem nastaje socijalistički način proizvodnje sve više postaju i *ljudske potrebe*. U ovu grupu proizvodnih odnosa mogu se, dakle, svrstati: naturalni, nerazvijeni robno-novčani odnosi, razvijeni robno-novčani odnosi (pod uslovom da su pod *kontrolom* proizvođača, o čemu će kasnije biti više riječi) i, naravno, socijalistički odnosi proizvodnje.

Digitized by Google

2) Nelegitimnim sa stanovišta socijalističkog društva pokazuju se svi oni proizvodni odnosi u našem društvu koji se mogu smatrati *eksploatatorskim* prema kriterijima marksističke teorije eksploatacije. To su, dakle, svi oni odnosi proizvodnje u kojima je prisutno *prisvajanje rezultata tuđeg rada*, kao i *prisvajanje po osnovi vlasništva nad opredmećenim radom*. U ovu grupu proizvodnih odnosa u našem društvu spadaju: razvijeni robno-novčani odnosi (pod uslovom da su *izvan kontrole* proizvođača), feudalni odnosi, odnosi prvobitne akumulacije i najzad odnosi kapitalističkog načina proizvodnje.

Iako su predmet naše rasprave uprovo socijalistički društveno-ekonomski odnosi ipak, njihova analiza koja ne bi obuhvatila celokupnu društveno-ekonomsku strukturu, uključujući i nesocijalističke odnose proizvodnje, bila bi nedostatna. Najzad, razvoj socijalističkih odnosa proizvodnje u neposrednoj je zavisnosti od stepena prisutnosti i istorijskih izgleda za razvoj nesocijalističkih odnosa, zbog čega je neophodno analizirati izglede kako njihovog razvitka u našem društvu i opasnosti koje sa njima nastupaju tako i mogućnosti njihova prevladavanja.

II — Socijalistički društveno-ekonomski odnosi (društveno-ekonomska struktura) u jugoslovenskom društvu

Kao što smo rekli za sve istorijske epohe proizvodnje ili za sve načine proizvodnje da u sebi sadrže i elemente drugih epoha i načina proizvodnje, tako se može tvrditi i za socijalistički način proizvodnje. U uslovima kada taj način još nije razvijen i dominantan kao što je to u nas slučaj, prisustvo drugih načina proizvodnje i njima svojstvenih momenata još je naglašenije.

Govoreći samo o odnosima proizvodnje, taj konglomerat različitih oblika odnosa proizvodnje postaje izrazitiji. Naturalni i robni (nerazvijeni i razvijeni) odnosi proizvodnje svakako ne spadaju istorijski među socijalističke odnose proizvodnje, ali pod stanovitim uslovima oni dopunjuju i doprinose razvoju socijalističke društveno-ekonomske strukture. Kao takvi oni sami mogu biti tretirani kao elementi te strukture. Zbog toga ćemo se upravo u okviru analize socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u pravom smislu riječi baviti i ostalim neeksploatatorskim odnosima proizvodnje u našem društvu.

1. Pojam socijalističkog načina proizvodnje

Budući smo već definirali proizvodne snage, proizvodne odnose i odnose svojine kao momente koji konstituiraju pojam načina proizvodnje, to sada slijedi da konstituiramo konkretne momente socijalističkog načina proizvodnje. Ako su to isti momenti, onda je specifičnost socijalističkog karaktera proizvodnih snaga, odnosa proizvodnje i svojinskih odnosa u sljedećem:

Digitized by Google

a) Socijalističke proizvodne snage imaju *ekonomski* karakter;

b) Odnosi proizvodnje:

— u odnosima proizvodnje u užem smislu riječi vladaju odnosi *raspodjele društvenog rada prema potrebama;*

— odnosi raspodjele počivaju na *raspodjeli prema radu* i sve više i više na *raspodjeli prema potrebama;*

— odnosi razmjene se prevladavaju u onoj mjeri u kojoj se razvija socijalistički način proizvodnje i na njihovom mjestu uspostavljaju odnosi udruženog rada;

— odnosi potrošnje koji proizlaze iz prethodnih odnosa proizvodnje počivaju na raspodjeli društvenog proizvoda prema *potrebama;*

c) odnosi prisvajanja počivaju na društvenoj svojini.

Određenje sva tri ova momenta socijalističkog načina proizvodnje neophodna su za definiranje samog pojma socijalističkog načina proizvodnje. A kako je svrha ovog rada, prije svega, određivanje socijalističkih odnosa proizvodnje to će samo uzgredno bavljenje socijalističkim karakterom proizvodnih snaga i svojinskih odnosa biti u funkciji definiranja odnosa proizvodnje u socijalističkom društvu.

a) Socijalističke proizvodne snage

Uslovno određujući proizvodne snage kao sredstva za proizvodnju mi smo već na početku istakli kao bitno određenje upravo to da i proizvodne snage izražavaju određeni *društveni odnos.* Kao što je Marks svojevremeno isticao da mašina samo pod određenim *društvenim* okolnostima predstavlja *kapitalističko* sredstvo za rad, tako i svako sredstvo za rad samo pod određenim društvenim okolnostima može biti *socijalističko* sredstvo za rad. Proizvodne snage su, dakle, ovog ili onog društvenog oblika, kapitalističke ili socijalističke, samo pod određenim društvenim okolnostima. *Tehnički* isto sredstvo za rad može biti upotrijebljeno na različite društvene (kapitalistički ili socijalistički) načine. To, naravno, ne znači da svaki društveni način upotrebe sredstava za rad ne proizvodi i sebi tehnički adekvatna sredstva za rad. Ali, sama po sebi, sredstva za rad ne mogu biti ni kapitalistička ni socijalistička. To znači da se o proizvodnim snagama uzetim za sebe ne može govoriti kao o socijalističkim ili kapitalističkim. Ali, proizvodne snage shvaćene kao društveni odnos čovjeka, prije svega, kao njegov odnos spram prirode, po svom karakteru su već socijalističke ili kapitalističke.

Šta je, dakle, to što proizvodnim snagama pod stanovitim društvenim okolnostima daje socijalistički karakter? Rekli smo da je to njihov ekonomski karakter. Prema tome, šta je to što proizvodnim snagama u socijalizmu daje *ekonomski* karakter?

Digitized by Google

Pod *ekonomijom* u izvornom, pa prema tome i pravom smislu riječi Marks je podrazumijevao isto ono što i Aristotel. Pod ekonomijom su stari Grci podrazumjevali onu vještinu vođenja domaćinstva (porodice ili države) čiji je cilj *pravo bogatstvo.* Za Aristotela je pravo ili *prirodno* bogatstvo »takvo imanje koje je dovoljno za dobar život« i koje »ne obuhvata neograničeno mnogo stvari«. (Aristotel, Politika) Prema tome, pravo i prirodno bogatstvo se ne sastoji u neograničenom akumuliranju nepotrebnog bogatstva. Vještina vođenja domaćinstva ili ekonomije nema za svrhu bogaćenje nego zadovoljavanje potreba članova zajednice (porodice ili društva — države).

Za razliku od ekonomije Grci su, baš kao i moderni buržuji, poznavali i drugu vještinu sticanja imanja — vještinu bogaćenja koju je Aristotel nazivao *hrematistika.* Pod hrematistikom je on shvatio onu vještinu bogaćenja čija je svrha krivo ili lažno bogatstvo, a ovo se sastojalo u neograničenom gomilanju stvari bez obzira na njihovu svrhu i neovisno od ljudskih potreba.

Ekonomija čija je svrha pravo bogatstvo i zadovoljavanje potreba ljudi kao takva počiva na konkretnim vještinama ljudi i njihovim sposobnostima da proizvode korisne stvari. Dobri državnici, dobri domaćini ili dobri ekonomisti, svejedno, su dakle oni koji se najviše brinu o ljudima, njihovim vještinama i vrlinama koje jedino stvaraju pravo bogatstvo. Naprotiv, hrematistika, čija je svrha bezgranično gomilanje bogatstva bez obzira na zadovoljavanje ljudskih potreba, počiva na trgovini i na sticanju novca u trgovini.

Dok ekonomija stvara bogatstvo koje je rezultat vlastitog rada, dotle hrematistika predstavlja vještinu sticanja bogatstva na račun drugih ljudi. Zato bogatstvo koje proizlazi iz trgovine počiva na siromaštvu, jer trgovina sama po sebi ne može stvarati bogatstvo nego ga samo prebacivati iz jednih u druge ruke.

Zbog svega ovoga će Marks u »Kapitalu« ovo Aristotelovo razlikovanje ekonomije od hrematistike iskoristiti za određenje općeg obrasca kapitala (N-R-N') i za određenje kapitalističkog načina proizvodnje kao neekonomskog. Prema tome, tek istorijski novi način proizvodnje — socijalistički moći će da razvije svoje proizvodne snage u *ekonomskom* smislu, tj. kao sredstva za proizvodnju pravog bogatstva, bogatstva koje je potrebno za zadovoljavanje potreba ljudi i koje kao takvo nije bez granica. Ekonomski karakter proizvodnih snaga u socijalizmu znači, dakle, uspostavljanje i novog temeljnog društvenog *odnosa prema prirodi.* Samo na aristotelovsko-marksističkom pojmu pravog bogatstva može da se uspostavi i takav čovjekov odnos prema prirodi koji neće poznavati eksploataciju, a na njegovoj osnovi već će izrasti isti takvi odnosi među ljudima.

Zato će Marks, oslanjajući se na Aristotela, u jednoj drugoj prilici (Grundrisse...) odrediti pravu ekonomiju kao uštedu radnog vremena, a pravo bogatstvo kao skraćenje radnog dana i

Digitized by Google

proširenje slobodnog vremena. Socijalizam može računati na uspjeh u istorijskoj trci sa kapitalizmom ne u njegovoj disciplini — akumulaciji bogatstva nego u uspostavljanju bitno novog tipa bogatstva. U krajnjoj instanci i Aristotel i Marks su, govoreći o pravom, istinskom bogatstvu čovjeka, mislili na ljudsku zajednicu, na potrebu za drugim čovjekom kao najvećim bogatstvom za čovjeka. Uostalom, i Aristotelova ideja idealne ljudske zajednice počiva na kritici trgovine-hrematistike (vidjeti Dž. Sokolović, Etika, politika, ekonomika), baš kao što Marksova ideja socijalizma počiva na kritici kapitalističkog načina proizvodnje.

Socijalističke proizvodne snage mogu biti uspostavljene samo njihovom bitno drugačijom društvenom upotrebom. Ekonomska upotreba proizvodnih snaga najčešće nema mnogo zajedničkog sa trgovinom, tržištem ili tzv. robnom proizvodnjom. Isto tako stoji i sa atributom socijalistički.

b) Odnosi proizvodnje

Kao što smo relativizirali pojam proizvodnih snaga shvaćajući ih kao stanoviti društveni odnos između čovjeka i prirode, i kao takve osnovom na kojoj izrasta cjelokupna društveno-ekonomska struktura, tako isto i pojam proizvodnih odnosa relativiziramo time što u njima vidimo i proizvodnu snagu jednog načina proizvodnje. Uopće se, dakle, za podjelu načina proizvodnje na proizvodne snage i proizvodne odnose može reći da je krajnje relativna. Stoga i shvatanje odnosa proizvodnje kao određene proizvodne snage ima ne samo teorijski nego i praktički značaj. Od stepena razvoja proizvodnih odnosa zavisi uopće razvitak proizvodnje društvenog života u jednom društvu. U jugoslovenskom slučaju izgleda da su upravo odnosi proizvodnje koji u njemu egzistiraju, a to konkretno znači nerazvijeni socijalistički odnosi proizvodnje i naglašeno prisustvo istorijski prevaziđenih, anahronih proizvodnih odnosa, pa i onih predkapitalističkog tipa, glavni uzrok nerazvijenih proizvodnih snaga. Razvoj novih odnosa proizvodnje zato u ovom času predstavlja glavnu proizvodnju i pokretačku snagu cjelokupnog procesa proizvodnje. Sasvim otvoreno govoreći eliminiranje svih eksploatatorskih odnosa proizvodnje predstavlja osnovnu pretpostavku ne samo za razvoj socijalističkih odnosa proizvodnje nego i točak zamajac razvitka materijalnih proizvodnih snaga društva.

Ako je napred izloženi koncept socijalističkih proizvodnih snaga kao ekonomska osnova na kojoj se razvijaju svi odnosi proizvodnje, onda je jasno da i ovi posljednji po svom *karakteru* moraju biti *ekonomski odnosi proizvodnje.* Fetišiziranje atributa »ekonomski«, što je karakteristično za savremene socijalno-ekonomske prilike i čemu je često bio izložen još poneki teorijski pojam u našoj ideološko-političkoj praksi, zaslužuje da bude posebno razmotren, da se analizira njegovo pravo značenje

Digitized by Google

i, što je najvažnije, da se precizno distingvira od pojmova tržište, roba, razmjena sa kojima nema mnogo zajedničkog. »Ekonomski zakoni« moraju vladati socijalističkim odnosima proizvodnje, ali ekonomski zakoni se ne mogu identificirati sa tržišnim zakonitostima (na teorijskoj ravni bilo bi to isto kao izjednačiti upotrebnu vrijednost sa prometnom vrijednošću), niti se pak zakoni tržišta mogu svesti na zakon vrijednosti (teorijski analogno bilo bi, na primjer, reći da su cijena i vrijednost jedno te isto).

b_1) *Odnosi proizvodnje u užem smislu riječi* — Odnosi raspodjele, razmjene i potrošnje neposredno i nužno su određeni odnosima među ljudima u neposrednom procesu proizvodnje. Uopće se u našim savremenim raspravama o socijalističkim društveno-ekonomskim odnosima stvar najčešće svodi na raspodjelu sredstava potrošnje, iako je sam Marks u raspravi sa Lasalom, (K. Marks, Kritika Gotskog programa) isticao da je »svaka raspodjela sredstava potrošnje samo posljedica raspodjele samih uslova proizvodnje«.

Pod odnosima proizvodnje u užem smislu riječi treba podrazumjevati upravo datu »raspodjelu uslova proizvodnje« ili *raspodjelu društvenog rada.* Raspodjela uslova proizvodnje ili raspodjela društvenog rada određuje odnose među ljudima u neposrednom procesu proizvodnje. »A raspodjela uslova proizvodnje zavisi od samog načina proizvodnje«. Zavisno od kapitalističkog ili socijalističkog načina proizvodnje imat ćemo, dakle, i kapitalističku ili socijalističku raspodjelu uslova proizvodnje ili raspodjelu društvenog rada.

Ono što karakterizira odnose među ljudima u neposrednom procesu proizvodnje kao *socijalističke* jeste raspodjela društvenog rada *prema potrebama jednog društva.* Prije nego socijalizam uspostavi raspodjelu sredstava potrošnje prema potrebama i kao uslov da se uspostavi raspodjela prema radu, potrebno je da se uspostavi *proizvodnja prema potrebama.* Prvi korak u tom pravcu je, dakle, da se raspodjela društvenog rada uskladi prema društvenim potrebama. To i jeste ono što odnose proizvodnje čini ekonomskim i stoga socijalističkim odnosima proizvodnje.

Osnovni i neposredni uzrok postojećih neadekvatnih proizvodnih odnosa u raspodjeli, razmjeni i potrošnji unutar društvenog sektora proizvodnje, štoviše glavni faktor njihovog neekonomskog i nesocijalističkog funkcioniranja, jeste neadekvatna raspodjela uslova proizvodnje ili neadekvatna raspodjela ukupnog društvenog rada. Ili, govoreći modernim jezikom ekonomske nauke, neadekvatna struktura jugoslovenske privrede je osnovni uzročnik smetnji, zastoja i padova u razvitku socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Pitanje koje pri tome treba riješiti jeste jedino to čemu privredna struktura našeg društva, odnosno raspodjela društvenog rada, kako mi to radije kažemo, nije adekvatna i čemu treba

Digitized by Google

biti adekvatna. Ono u čemu se sa ekonomistima možemo složiti jeste i to da ta raspodjela društvenog rada nije usklađena ni sa našim društvenim potrebama, kao i to da nije usklađena sa međunarodnom podjelom rada, odnosno potrebama svjetskog tržišta. Ono u čemu se, međutim, ne možemo složiti jeste da struktura privrede u jednom socijalističkom društvu ne smije biti determinirana ni kreditnim obavezama tog društva ni determinantama međunarodne podjele rada i svjetskog tržišta nego, prije svega, potrebama vlastitog naroda, pa čak i u uslovima u kojima se ta privreda trenutno nalazi. Imperativ ne može biti izvoz, pogotovo ne po svaku cijenu, nego zadovoljavanje potreba ljudi po svaku cijenu. To nije samo ekonomistički *conditio sine qua non* jedne socijalističke privrede ili uslov socijalističkih odnosa proizvodnje u našem društvu, nego čak i sa stanovišta otplate dugova najracionalniji put ozdravljenja i prosperiteta kako privrede tako i društva.

Proizvodnja koja polazi od potreba i u njihovom zadovoljavanju nalazi svoj smisao jedino može da se oslobodi iluzija o tehnološkom prosperitetu i fetišiziranja visokih tehnologija. Skladan razvitak proizvodnje u jednom društvu pretpostavka je njenog tehnološkog razvoja i razvoja proizvodnosti ukupnog društvenog rada. Visoke tehnologije se ne mogu razvijati autohtono i autentično u uslovima nezadovoljenosti nekih osnovnih potreba ljudi. »Ekonomiziranje vremenom kao i planska raspodjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje, dakle, prvi ekonomski zakon na osnovu zajedničke proizvodnje.« (K. Marks, Grundrisse ...) Štaviše, u društvu gdje potreba za hranom, stanom ili radnim mjestom nije zadovoljena na adekvatan društveni način, tu se proizvodnja hrane, stanova ili sredstava za rad pokazuje ne samo urgentnijom nego čak i racionalnijom. Najzad, u uslovima tehnološke zaostalosti i malih izgleda da se ta zaostalost brzo i lako nadoknadi u međunarodnim uslovima, izgleda da je racionalnije opredijeliti se za proizvodnju sa nižim organskim sastavom kapitala nego za neke akumulativne, ali zato »prljave« tehnologije. Na svjetskoj pijaci se ne prodaje dobro samo roba sa visokim učešćem pameti nego i mnogi drugi proizvodi i usluge. Među najbogatijim zemljama svijeta nisu samo one koje proizvode visoke tehnologije nego i one koje na svjetskom tržištu prodaju sir, čokoladu, vino itd. Vlade okupljene oko programa »Eureka« isto tako se brižljivo odnose i prema svojoj poljoprivredi, zanatstvu ili turizmu, kao i prema naučno istraživačkom radu. Fetišiziranje nauke, robotike, elektronike, mikroprocesora, telematike i tome slično nosi u sebi opasnost isto kao i njihovo dugogodišnje zapostavljanje.

Naša je teza da je uspostavljanje proizvodnje prema potrebama društva na racionalnom planu ili raspodjela društvenog rada prema potrebama jugoslovenskog društva uslov uspješnog i ravnopravnog uključivanja jugoslovenske privrede u svjetsku privrednu strukturu, tj. uključivanja u međunarodnu podjelu

Digitized by Google

rada i izlaska na svjetsko tržište na kome se neće već unaprijed gubiti. Sve dotle dok naša privreda bude proizvodila neku robu više nego što je potrebno morat će je prodavati u bescijenje i sve dotle dok budemo uvozili i ono što sami možemo proizvesti ili čak proizvodimo, kupovat ćemo to po skupe pare. U oba slučaja bit ćemo na gubitku.

Ravnomjerna raspodjela društvenog rada ili raspodjela prema potrebama procesa proizvodnje jeste obilježje i zakon koji se temelji na zajedničkoj proizvodnji. U tom smislu *plan* predstavlja osnovu takve organizacije društvenog rada. Ali, uspostavljanje ravnoteže u raspodjeli društvenog rada na različite grane proizvodnje može se vrlo uspješno uspostaviti i u uslovima *tržišta.* (I. I. Rubin, Ogledi o Marksovoj teoriji vrijednosti) Planska i tržišna organizacija ili raspodjela društvenog rada su *istorijski* protivurječni jedna drugoj: planiranje predstavlja prevladavanje tržišne organizacije rada. Ali, plan i tržište su *istorijski* uslovljeni oblici raspodjele društvenog rada: *planska* organizacija društvenog rada može da se razvije samo na ravnoteži u raspodjeli društvenog rada koja nastaje u tržištu kao njenoj istorijskoj osnovi. Planskog zadovoljenja društvenih potreba nema bez racionalne organizacije rada koja nastaje u uslovima tržišne privrede. (O ovome opširnije u Dž. Sokolović, Potrebe, planiranje, razvoj u »Suvremeno društvo i sociologija«). Plan i tržište se pojmovno isključuju, ali se uzajamno praktički dopunjuju i omogućuju.

Razvitak i planske i tržišne organizacije društvenog rada, a posebno organizacije rada u jednom društvu u čijoj su privredi prisutni i plan i tržište, nemoguć je i nužan do izvjesnog stepena bez stroge *centralizacije* u određenim sektorima proizvodnje. Kriteriji koji određuju centralizaciju kao preferirajući oblik organizacije rada mogu se podijeliti u dvije osnovne skupnine: tehnološke i socijalne. Centralizacija je, s jedne strane, determinirana tehnološkim zahtjevima i svaka druga, decentralizirana organizacija proizvodnje protivna je racionalnim parametrima koji vladaju u takvim tehnološkim sistemima. To vrijedi, na primjer, za saobraćaj, energetske sisteme, školstvo, zdravstvo, nauku, kao i mnoge pojedinačne tehnološke sisteme u nekim granama proizvodnje. S druge strane, centralizacija može biti poželjna i sa socijalnog stanovišta, čak i u slučajevima kada se njome ne postiže nikakva tehnička racionalizacija. Tako, na primjer, centralizirana organizacija društvenog rada može obezbijediti pravedniju socijalnu distribuciju zadovoljenja potreba: centralizirana stambena politika bi više doprinijela pravednijoj raspodjeli stanova nego mnoga tehnološka unapređenja u toj oblasti čiji se efekat gubi zbog decentralizirane i prema tome dedemokratizirane stambene politike. Uopće je pogrešno pojam centralizacije vezivati za nedemokratsku, a pojam decentralizacije za demokratsku organizaciju društva.

Centralizacija predstavlja mogućnost unošenja planskih ili svjesnih elemenata u tržišnu organizaciju proizvodnje. Ona pred-

Digitized by Google

stavlja korektiv u onim sektorima ili između sektora gdje zakoni ponude i potražnje dovedu do odnosa neravnoteže između pojedinih dijelova društvenog rada. Centralizirana organizacija društvenog rada znači usaglašavanje posebnih sa opštim interesom. Ono što je sa posebnog stanovišta racionalno često je parcijalno racionalno, a to znači neracionalno sa općeg stanovišta. Na primjer, sukobi oko energije u našem sistemu proizlaze upravo iz dominacije posebnih interesa nad općim jugoslovenskim, kako unutar energetskog sistema tako i sistema u cjelini sa općim jugoslovenskim interesom. Interes je proizvođača i distributera energije da se troši što više; sve veća potrošnja se pokazuje upravo racionalnom sa njihovog stanovišta; izgradnja sve većih i moćnijih energetskih izvora zato se s njihove strane nastoji predstaviti kao opći interes. Opći interes je, međutim, da se potrebe za energijom zadovolje sa što je moguće manjom količinom energije; manja potrošnja se pokazuje racionalnom upravo sa općeg, jugoslovenskog stanovišta; umjesto izgradnje i prije izgradnje novih i opasnih izvora energije racionalnom se sa općeg stanovišta pokazuju sve mjere štednje energije.

Isto tako stoje stvari sa pitanjem *kvaliteta* proizvoda. Kvalitet proizvoda, a time i kvalitet života, različito se posmatra sa posebnog i općeg stanovišta. Pad kvaliteta proizvoda često je racionalni interes sa parcijalnog, posebnog stanovišta proizvođača. Sve niži stepen kvaliteta često anulira rezultate koji se postižu povećanjem proizvodnosti rada. Sa padom kvaliteta proizvoda povećanje mase proizvoda gubi svoj ekonomski efekat. Zato se kvalitet može posmatrati samo kao opći, društveni interes i jedino sa tog stanovišta uspješno i štititi. U svakom slučaju *centralizirana organizacija društvenog rada* predstavlja takvu raspodjelu društvenog rada čija je svrha zadovoljavanje *konkretno opštih* potreba ljudi, a to znači ne nekih apstraktno općih potreba koje isključuju posebne interese, nego naprotiv koje ih podrazumjevaju. Centralizacija, u skladu sa tehnološkim i socijalnim kriterijima, dakle sa stanovišta tehnološke i socijalne racionalnosti, predstavlja uslov za *proizvodnju prema potrebama.*

Marksovi stavovi o svjesnoj ili planskoj organizaciji su sasvim poznati. Racionalna organizacija rada, što je tekovina kapitalističke epohe još od manufakture, trebalo bi da vlada na nivou čitavog društva i u odnosima među proizvođačima roba na tržištu. Suprotstavljajući se onima koji samo u »autoritetu konkurencije« vide sredstvo za uravnoteženje proizvodnje on se zalaže za »svesnu društvenu kontrolu i uređivanje društvenog procesa proizvodnje«. »Veoma je karakteristično da najgore što oduševljeni hvalioci fabričkog sistema umeju da kažu protiv svakog opšteg organizovanja društvenog rada, jeste da bi se pod njim čitavo društvo pretvorilo u fabriku.« (K. Marks, Kapital, I)

Pod kapitalističkom centralizacijom Marks podrazumjeva istorijsku tendenciju kapitalističke akumulacije, tj. tendenciju kapitala da unutar samoga sebe prevlada kapitalistički oblik

Digitized by Google

svojine i stvori uslove za prevrat u novi, društveni način proizvodnje. »Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili *eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih*, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog društvenog rada, obuhvatanje svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka... Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. Kuca posljednji čas *kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju eksproprisani.*« (K. Marks, Kapital, I,)

U »Manifestu« gdje govori o novom načinu proizvodnje Marks ne odustaje od zahtjeva za centralizacijom i u njoj i dalje vidi sredstvo podruštvljenja procesa proizvodnje. Naravno, kao što centralizacija ne obuhvata one sektore proizvodnje u kojima za to ne postoje tehnološke ni socijalne pretpostavke, tako ni decentralizacija tamo gdje je ona tehnološki ili socijalno nužna ne treba da se izrodi u grupnosvojinsku organizaciju proizvodnje. U cjelini gledano, bilo da je centralizirana ili decentralizirana, društvena organizacija proizvodnje mora da vodi usklađivanju sa potrebama ljudi.

Prvi i temeljni korak u tom pravcu, iz kojeg tek mogu da se izvedu uravnoteženi proizvodni odnosi i odnosi svojine socijalističkog karaktera, jeste *eliminacija nezaposlenosti. Potreba za radom* nije samo sredstvo zadovoljavanja svih drugih potreba, nego je zasnovana na čovjekovom prirodnom pravu. Postojanje ma i jednog nezaposlenog člana društva dovodi u pitanje pojam društvene svojine kao i socijalistički karakter odnosa proizvodnje.

b_2) *Socijalistički odnosi raspodjele* — Za razliku od prethodnih, klasnih načina proizvodnje, u kojima je raspodjela počivala na svojini nad opredmećenim radom (sredstvima za proizvodnju) socijalistički odnosi raspodjele se vezuju ili za *živi rad* ili za *potrebe*. Govoreći u »Kritici Gotskog programa« o ova dva oblika raspodjele Marks ih je vezao za nižu, odnosno višu fazu novoga ili komunističkog društva. Pri tome nigdje nije označio prvu fazu kao socijalističku, a drugu kao komunističku. Naprotiv, obe je označio kao *faze komunističkog društva* koje se međusobno razlikuju samo po obliku raspodjele sredstava potrošnje.

Međutim, kako se njihova suština ne sastoji u onome po čemu se ove dvije faze komunističkog društva *razlikuju* to je potrebno znati ono što im je *zajedničko. Bitno* određenje i niže i više faze novog društva jeste upravo ono što im je zajedničko — a to je odsustvo razmjene. »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, kaže Marks za nižu fazu komunističkog društva, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači *ne razmenjuju svoje proizvode* (podvukao Dž. S.); ni rad

Digitized by Google

koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.« (Kritika Gotskog programa)

Odsustvo razmjene je suštinsko određenje kako niže tako i više faze novoga društva jednostavno stoga što ni jedan ni drugi oblik raspodjele, ni raspodjela prema radu ni raspodjela prema potrebama, nisu mogući u uslovima robne proizvodnje, tamo gdje proizvođači razmjenjuju svoje proizvode. To znači da su, prema Marksu, socijalistički odnosi raspodjele mogući tek sa prevladavanjem robnog oblika proizvoda rada.

Stoga je rasprava o odnosima raspodjele moguća samo u neposrednoj vezi sa odnosima razmjene, kao elementa ukupnih proizvodnih odnosa. Teorijski to znači postaviti pitanje da li je odnose proizvodnje unutar robnog oblika proizvodnje uopće moguće označiti kao socijalističke, a praktički, s obzirom da sva socijalistička društva imaju manje ili više razvijenu robnu proizvodnju, to znači upitati se da li je odnose razmjene moguće uspostaviti kao socijalističke, neeksploatatorske odnose ili barem staviti zakone ponude i potražnje koji vladaju na tržištu u funkciju socijalističkih produkcionih odnosa?

b$_3$) *Odnosi razmjene* — Odnosima razmjene i njihovom pravom prirodom ne treba da se bavimo na ovom mjestu. O tome ćemo više reći kada budemo govorili o nesocijalističkim odnosima proizvodnje u jugoslovenskom društvu. Pravac naše rasprave sada treba usmjeriti ka mogućnosti unošenja socijalističkih elemenata u razmjenu i, u krajnjoj instanci, ka njenom prevladavanju i uspostavljanju udruženog rada.

Postoje dva osnovna istorijska oblika društvene organizacije proizvodnje: jedan je onaj u kome je proizvod rada neposredno upotrebna vrijednost za druge ljude, za koji Marks kaže da je »neposredno društven« rad ili »neposredno udruženi rad« (Kapital) a drugi je onaj u kome proizvod rada ima robni oblik koji je za Marksa posredno društven ili oblik robne proizvodnje. U našoj političko-ekonomskoj praksi postoji opredjeljenje, čak izgleda jednako intenzivno izraženo i za robnu proizvodnju i za udruženi rad. To se ne pokazuje protivurječnim zbog toga što će time političko-socijalno-ekonomska praksa biti protivurječna, i zbog čega ćemo još dugo imati ozbiljnih praktičkih problema, jer će u praksi morati da egzistiraju ti protivurječni društveno-ekonomski odnosi robne proizvodnje i udruženog rada sve dotle dok bude trajao prelazni period prevladavanja prvog ovim drugim, nego su naša programatska opredjeljenja *teorijski protivurječna* jer *ne vide protivurječnost robne proizvodnje i udruženog rada.* Zbog toga protivurječnosti u praksi, koje objektivno postoje i koje će nužno u ovom obliku dugo postojati, *ne vode rješenju protivurječnosti* nego njihovom *produbljivanju.* Da bi se protivurječnosti jednog načina proizvodnje kakav je na primjer

Digitized by Google

naš mogle razriješiti, one se moraju razvijati, a da bi se razvijale, protivurječnosti se moraju *teorijski spoznati kao takve.*

Teorijski, dakle, robna proizvodnja i udruženi rad su protivurječni društveni oblici proizvodnje. Praktički, njihova istovremena egzistencija uz podsticanje i jednog i drugog oblika proizvodnje ne znači razvijanje njihove protivurječnosti nego blokiranje razvoja i jednog i drugog. Teorijsko polazište iz kojeg jedino mora da proizađe i praktički stav prema njihovoj protivurječnosti jeste stavljanje robne proizvodnje u funkciju razvoja udruženog rada. Da li je to uopće moguće?

Prije nego odgovorimo na ovo pitanje, tj. na pitanje da li je moguće prevladavanje robne proizvodnje *već u ovom času* ili, što je isto, da li je moguć sistem udruženog rada, dakle na pitanje šta slijedi nakon robne proizvodnje ili šta je alternativa odnosima razmjene, vratimo se još jednom vezi razmjene sa odnosima raspodjele i proizvodnje u užem smislu riječi.

Razmjena je jedan istorijski momenat procesa proizvodnje, nastao u onom času kada su se stekli određeni uslovi u samom procesu proizvodnje (određeni nivo proizvodnosti rada) i koji će nestati isto tako kada se steknu određeni proizvodni uslovi (određeni nivo proizvodnosti rada). Egzistencija ili prevladavanje robne proizvodnje ne zavisi ni od čije dobre volje; i jedno i drugo je ekonomska nužnost.

Za čitavo vrijeme njene egzistencije razmjena je, iako nužna, bila *neracionalni* momenat procesa proizvodnje jer je *neproizvodna* sa stanovišta same proizvodnje. Svi troškovi oko razmjene (čisti prometni troškovi, troškovi čuvanja, transportni troškovi) (K. Marks, Kapital, II, Grundrisse . . .) su tzv. »neproizvodni troškovi proizvodnje«. (Zato je i izgradnja auto-puta, u uslovima kada treba samo proizvodno trošiti, također, neproizvodna potrošnja. Ako se tome doda da dio tih troškova dolazi izvana, onda se izgradnja auto-puta pokazuje ne samo kao neracionalna nego kao besmislena. Svi prometni troškovi, pa i transportni, moraju neposredno proizaći iz vlastite akumulacije. Auto-put ne može izgraditi nikakvu novu tvornicu, iako je može pojesti, ali zato tvornica može izgraditi auto-put, ukoliko je, naravno, prije toga auto-put nije pojeo). Zato ušteda na prometnim ili razmjenskim troškovima isto tako proizvodna kao i ušteda rada koju postiže sredstvo za rad u procesu proizvodnje. Ili, kako bi rekao Marks, stvaranje vrijednosti bi bilo najveće kada bi vrijeme prometa bilo jednako nuli.

Već sa ovog stanovišta društveni način proizvodnje koji počiva na razmjeni kao neracionalnom i neproizvodnom momentu proizvodnje nema svoje istorijske perspektive i nužno mora nestati sa proizvodne pozornice na jednom višem *istorijskom nivou rada.* Istina, iako robna proizvodnja predstavlja neracionalan oblik organizacije društvenog rada, ona sa svoje strane doprinosi racionalizaciji proizvodnje do onog nivoa koncentracije rada i sredstava za rad do kojeg među proizvođačima ne vladaju odnosi

Digitized by Google

razmjene. (To je slučaj u kapitalističkom načinu proizvodnje od kooperacije i manufakture, pa sve do transnacionalno koncentriranih kapitala.) Zbog toga upravo kapitalistički način proizvodnje koji počiva na robnoj proizvodnji i sam jeste najrazvijeniji oblik proizvodnje, u isto vrijeme, od samog svog istorijskog početka tendencijski vodi ukidanju razmjene. To i jeste ono što kapital čini protivurječnim samom sebi. Centralizacija kapitala nije ništa drugo nego prevladavanje razmjene kao neracionalnog momenta proizvodnje unutar jednog kapitala.

Zbog toga sa razvojem robne proizvodnje u funkciji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u našem društvu treba ići vrlo oprezno. Savremene tendencije razvoja kapitala, kako na nacionalnim nivoima tako i na nivou svjetskog kapitala, uopće ne počivaju na razvitku robne proizvodnje, odnosno »slobodne trgovine«. Ako se drugačije može čuti, radi se o obmanama. Na nacionalnim, pa i transnacionalnim planovima izvršena je enormna centralizacija kapitala, što znači da je liberalna privreda u velikoj defanzivi, dok se akumulacija svjetskog kapitala ili kapitala na svjetskom nivou dobrim dijelom zasniva na zakonima prvobitne akumulacije i monetarizma. Efekti slobodnijeg tržišta u jugoslovenskim uslovima, čak i ako budu pozitivni, mogu biti vrlo ograničenog dometa.

Umjesto slobodne razmjene, što je uostalom uvijek bilo hipokritsko stanovište kapitala, i umjesto kapitalističke kontrole tržišta, što je tek pravo stanovište kapitala, zakoni *ponude i potražnje moraju biti pod kontrolom proizvođača.* Kontrola tržišta *sa stanovišta udruženih proizvođača* ima bitno drugačiju svrhu od kontrole tržišta *sa stanovišta kapitala.* Kapitalistička kontrola tržišta ima za cilj nejednaku razmjenu i, prema tome, sticanje viška vrijednosti na strani kapitala. Umjesto kontrole cijena i kamata ili slobode cijena i kamata, i umjesto zamrzavanja ili odmrzavanja, koja je uglavnom monetaristička kontrola tržišta, postoji kontrola sa stanovišta proizvođača, koja je *jedini ekonomski zakon* unutar robnog oblika proizvodnje. Ona se sastoji u *apsolutnoj kontroli cijene radne snage.*

Da bi se odredilo značenje ovakve kontrole tržišta potrebno je odrediti njenu svrhu. Razlog zbog kojeg uopće treba uspostaviti kontrolu proizvođača nad zakonima ponude i potražnje jeste taj što razmjena otvara nebrojene mogućnosti za eksploataciju i prisvajanje tuđeg rada. Svrha je, prema tome, kontrole zakona koji vladaju na tržištu, onemogućavanje eksploatacije i uspostavljanje ekvivalentske razmjene umjesto nejednake. Tamo gdje je inflacija razlog kontrole tržišta tu su i mjere usmjerene na kontrolu cijena ili kontrolu plata, mjere koje sa svoje strane samo još više doprinose inflaciji. Inflacija ne smije biti neposredni razlog kontrole tržišta. Ono što treba staviti pod apsolutnu kontrolu i što treba eliminirati jeste sam temeljni uzrok inflacije — a to je *eksploatacija i prisvajanje tuđeg rada* koje se u našem društvu dobrim dijelom razvija posredstvom tržišta. Nije infla-

Digitized by Google

cija uzrok eksploatacije i krađe tuđeg rada, niti uzrok klasnog raslojavanja jugoslovenskog društva, nego obrnuto — različiti oblici eksploatatorskih odnosa u proizvodnji, a prije svega onih na tržištu, bili su i ostali glavni generatori inflacije, a time i još većeg podsticanja prisvajanja tuđeg rada.

Ako je to svrha kontrole tržišta do koje je stalo radnicima, onda ona ima svoja dva cilja: 1. da se onemogući prelijevanje društvene svojine ili društvenog bogatstva u privatne džepove i 2. da se onemogući međusobna eksploatacija proizvođača. I jedan i drugi cilj moguće je postići stavljanjem pod kontrolu cijene radne snage. Ova se, naravno, ne sastoji u zamrzavanju ličnih dohodaka, ali ni u uspostavljanju tzv. raspodjele prema radu na grupnom nivou, na nivou OOUR, niti u dogovornoj raspodjeli na nivou privrednih grana ili DPZ. Samo tržište na kome se pod kontrolom radnika nalazi cijena njihove radne snage može obezbijediti dosljedno djelovanje zakona vrijednosti. Radnička ili društvena kontrola cijene radne snage se sastoji u *određivanju jedinstvene vrijednosti cijene radne snage* na nivou čitavog društva. To je jedini uslov da se i u uslovima robne proizvodnje uspostave *socijalistički odnosi raspodjele.* Raspodjela prema radu u uslovima tržišta može biti uspostavljena jedino ako se tržište stavi pod kontrolu proizvođača, a ova se sastoji u *ekvivalentskoj razmjeni,* tj. u razmjeni jednakih količina rada. Na taj način bi se konačno omogućilo djelovanje i nemoćnog člana 18. Ustava SFRJ. Samo tako se može onemogućiti otuđivanje društvene svojine i prisvajanje tuđeg rada na osnovu »tržišnih pogodnosti« (čitaj: eksploatacije tipa opšteg obrasca kapitala). Raspodjela prema radu u uslovima tržišne privrede može postojati kao takva jedino ako je ustanovljena na *općedruštvenom nivou;* neki opći principi te raspodjele moraju biti ustanovljeni na saveznom nivou, inače će kao što je to danas slučaj, poprimiti karakter grupnosvojinskog prisvajanja koje nema ničeg zajedničkog sa raspodjelom prema radu. Samo tržište i to tržište u svom vulgarnom, nerazvijenom obliku može uspostaviti takve odnose u raspodjeli kakvi postoje u nas. (Na primjer: odnos od 1 : 26 za isti stepen složenosti rada!)

Ako je raspodjela prema radu u uslovima robne proizvodnje osnovno socijalističko obilježje takvih odnosa proizvodnje, onda ona mora biti zasnovana na dva osnovna kriterija: 1. masi rada (dužina radnog vremena) i 2. stepenu složenosti rada (opet masi rada koja je uložena u kvalificiranje radne snage), a ne čitavom nizu proizvoljnih kriterija koji se primjenjuju od sredine do sredine. Raspon u odnosima među ličnim dohocima može biti određen jedino masom rada i stepenom složenosti rada. Potrebno je utvrditi maksimalni odnos između najnižih i najviših stepena složenosti rada (na primjer 1 : 2, između osnovne škole i visoke školske spreme, zato jer je za visoko obrazovanje potrebno dvostruko više vremena za obrazovanje radne snage nego kod osnovnog obrazovanja, ili 1 : 4 između osnovne škole i doktorata

Digitized by Google

nauka, itd.) Isto tako, s obzirom na priznavanje tržišnih zakonitosti i zakona vrijednosti, potrebno je ustanoviti maksimalni odnos unutar istog stepena složenosti rada. (Potrebno je ustanoviti takav odnos u raspodjeli na osnovu uspješnosti na tržištu koji neće značiti značajnije prisvajanje tuđeg rada, dok prisvajanje na osnovu različitih stepena proizvodnosti rada ne daje legitimitet velikim razlikama jer zatečeni nivo proizvodnosti najčešće nije rezultat aktuelnog živog rada, nego nagomilani rezultat rada mnogih ranijih generacija. Jedan tolerantan raspon koji bi obezbjeđivao koliko-toliko egzaktnu raspodjelu prema radu ne bi smio prelaziti odnos od 1 : 2.) Prema ovom modelu raspodjele prema radu ili modelu kontrole tržišta maksimalan raspon u raspodjeli ličnih dohodaka na jugoslovenskom nivou bi iznosio 1 : 8, što je, naravno, znatno ispod današnjih nevjerovatnih razlika. (Nedavno zabilježeni lični dohodak u Tvornici obuće u Tesliću od 5.400 dinara za puno radno vrijeme u toku jednog mjeseca ili manje od 5 američkih centi po satu!) Ovaj odnos i nije tako mali, ako se zna da je Aristotel za robovlasničko društvo predlagao maksimalan odnos od 1 : 5! Kontrola tržišta koja bi se zasnivala na *kontroli odnosa u raspodjeli*, na ovim kriterijima, onemogućila bi svaki oblik prisvajanja društvenog bogatstva i eliminirala eksploataciju u odnosima među proizvođačima posredovanu »tržišnim pogodnostima«.

Kritika robne proizvodnje, uz priznavanje nužnosti njenog postojanja je, dakle, stanovište autora ovih redaka. To se stanovište, međutim, razlikuje od drugih kritičkih mišljenja o robnoj proizvodnji za koja se može reći da su *apstraktna* i stoga naivna. Takva mišljenja dovode u pitanje robnu proizvodnju i proglašavaju je anahronom za socijalizam, ali ona prevladavanje robne proizvodnje ne dovode u vezu sa realnim uslovima koji mogu nastati samo u procesu proizvodnje. Tzv. dogovorna ekonomija je apstraktna kritika robnog oblika proizvodnje jer ona svoju kritiku zasniva na voluntarističkom odstranjenju razmjene, a ne na stvaranju *realnih* uslova koji su neophodni za eliminiranje robne proizvodnje.

Robna proizvodnja ne može biti prevladana bez prevladavanja proizvodnje vrijednosti. Uslov da se prevlada proizvodnja vrijednosti je izuzetno visok istorijski nivo rada ili *nivo proizvodnosti rada*. Sa povećanjem proizvodnosti rada, naime, dolazi do *obezvređivanja* proizvoda rada uzetog pojedinačno. Sa sve manjom količinom rada sadržanom u pojedinačnom proizvodu rad prestaje igrati ulogu mjere bogatstva. Veća proizvodnost rada stvara uslove i skraćenja radnog vremena, a to znači i smanjenja ukupne veličine vrijednosti proizvedene radom. Tek to su, dakle, realni ili objektivni uslovi koji će eliminaciju razmjenskih odnosa u proizvodnji učiniti ekonomskom nužnošću. A to je, očito, daleka budućnost.

Međutim, ako je potpuna eliminacija robne proizvodnje stvar nekog drugog futura, proces kojim je ta eliminacija počela ne

Digitized by Google

samo da je stvar ovog trenutka nego je već odavno počeo. Socijalistički odnosi proizvodnje nastupaju u onoj mjeri u kojoj se na mjestu odnosa razmjene, u pojedinim sektorima proizvodnje društvenog života, uspostavljaju odnosi među udruženim radnicima. »*Neposredno udruženi rad*, dakle oblik proizvodnje dijametralno suprotan robnoj proizvodnji« (K. Marks, Kapital, I), počinje svoju istorijsku misiju eliminacije robne proizvodnje u uslovima robne proizvodnje i pod njenom apsolutnom dominacijom, još u prvobitnim oblicima kapitalističkog načina proizvodnje, i još će dugo koegzistirati sa robnom proizvodnjom, ali je udruženi rad nepomirljivo suprotstavljen robnoj proizvodnji, baš kao što i robna proizvodnja nastoji da nepomirljivo okonča svoju koegzistenciju sa udruženim radom. (Opširnije u Dž. Sokolović, Sociologija udruženog rada)

b$_4$) *Socijalistički odnosi potrošnje* — Razlika između kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje manifestira se i u proizvodnim odnosima u sferi potrošnje. Kada su odnosi proizvodnje u užem smislu riječi i odnosi raspodjele poprimili socijalistički karakter i odnosi u potrošnji će sami od sebe biti adekvatni. Ali, to ne znači da odnosi u sferi potrošnje sa svoje strane ne utiču na cjelokupne proizvodne odnose i način proizvodnje. Kao što je proizvodnja u užem smislu potrošnja, tako je i potrošnja još neposrednije proizvodnja. Stoga traganje za novim, socijalističkim načinom proizvodnje i novim, socijalističkim odnosima proizvodnje, podrazumjeva i traganje za novim, socijalističkim oblikom potrošnje.

Možda se sa najviše prava može reći upravo za sferu potrošnje i odnose koji su u njoj vladali u jugoslovenskom socijalističkom društvu da je do sada najmanje imala socijalistički karakter.

Osnovna socijalistička obilježja potrošnje su sljedeća:

1. Potrošnja kao i proizvodnja mora biti *racionalno* organizirana. Socijalistička racionalnost, za razliku od racionaliteta koji stoji u osnovi kako kapitalističke proizvodnje tako i potrošnje počiva na stanovištu *općeg*, a ne *posebnog*. Istina, zbog sve većeg stepena centralizacije kapitala i njegov racionalitet se sve više približava općem stanovištu, a empirijski gledano daleko je ispred stepena racionalnosti potrošnje u socijalističkim društvima. Na primjer, neracionalno je sa općeg stanovišta imati veći broj automobila nego telefona, kao što je to slučaj u našoj zemlji, dok je sa posebnog stanovišta, koje je u nas dominantno, ta vrsta racionalnosti u organizaciji potrošnje preovlađujuća.

2. Za razliku od rasipništva, kao nužne posljedice kapitalističke racionalnosti, *skromnost* u zadovoljavanju potreba je obilježje socijalističkih odnosa u potrošnji ili potrošnji racionaliziranoj sa općeg stanovišta. Kada je Marks u »Kritici Gotskog programa« govorio o raspodjeli u višoj fazi komunističkog društva, onda je pretpostavio da će preduslov za raspodjelu prema potre-

Digitized by Google

bama biti i obilniji »izvori društvenog bogatstva«. Ne sumnjajući da je za takvu raspodjelu i potrošnju zaista neophodna veća masa bogatstva, sigurno je isto tako da nikakav rast proizvodnih snaga, nikakav nivo proizvodnosti rada i nikakva masa dobara neće biti dovoljna da zadovolji čovjekove potrebe ako čovjek ostane sebičan i gramziv kakav je danas. Za novi tip potrošnje i raspodjele potreban je i novi čovjek, skroman u zadovoljavanju svojih potreba u kvantitativnom smislu. Samo skroman čovjek može biti bogat u zadovoljavanju svojih kvalitativnih potreba. (Opširnije o potrebama u Dž. Sokolović, Rad i samootuđenje.)

Tako stvari stoje teorijski sa odnosima potrošnje u socijalističkom, odnosno kapitalističkom načinu proizvodnje. Empirijski je često slika sasvim drugačija. Kako, inače, objasniti činjenicu i naravno zaključke koji se iz toga nužno nameću da u Švajcarskoj, toj najkapitalističkijoj među kapitalističkim zemljama, ljudi mogu, kao i u nas, imati vikendice, ali u njima ne mogu, prema zakonu, provesti noć. Time su Švajcarci, kao i u mnogim drugim stvarima, destimulirani da troše nepotrebno i neracionalno. Kada je mašina u tvornici izvan pogona osam sati dnevno, onda se to smatra neiskorištenim kapacitetom i vrlo glasno traži uvođenje i treće smjene, ali kada je jedna vikendica iskorištena samo 30 dana godišnje, to niko ne tretira proizvodnim promašajem. Ako je Slavko Kulić mogao izračunati da nas službeni automobili i šoferi koštaju koliko i aktivni sastav JNA, nije teško pretpostaviti koliko nas koštaju sva naša rasipništva. Umjesto da se ograničava potrošnja onih društvenih slojeva koji su ionako trošili skromno (»zakon o platama«), potrebno je da se ograniči uistinu neproizvodna potrošnja. Istina, sa pojmom neproizvodne potrošnje u našoj praksi ima značajnih teorijskih nedoumica, pa otuda i praktičnih promašaja. Sadašnje poimanje neproizvodne potrošnje više se zasniva na pojavnoj nego na suštinskoj strani stvari. Kao što je samo razlikovanje proizvodnje i potrošnje vrlo uslovno, tako je još problematičnije odvajanje proizvodne od neproizvodne potrošnje. Budući da nauka i postoji radi toga da bi razlikovala suštinsku od pojavne strane stvari (Marks), mi tvrdimo da se *suština neproizvodnog karaktera potrošnje* sastoji u *trošenju preko potreba* ljudi ili u *nepotrebnom trošenju,* a ne jednostavno u potrošnji. Isto tako, neproizvodnom potrošnjom se može smatrati i proizvodnja (ili tzv. proizvodna potrošnja) ukoliko je *nepotrebna proizvodnja* ili ukoliko je *proizvodnja nedovoljna za zadovoljavanje potreba.* Prema tome, jedenje je i te kako proizvodnja, baš kao i proizvodnja hrane, iako smo i u jednom i u drugom neproizvodni, jer niti se dovoljno dobro hranimo, niti dovoljno hrane proizvodimo. (CEMA)

3. *Kvalitet* je temeljno obilježje u socijalističkom načinu proizvodnje. Teorijski, naravno, a praktički se upravo na ovoj tački može dovesti u pitanje socijalistički karakter bilo kojeg od prethodno razmotrenih momenata proizvodnih odnosa u socijalističkim društvima. Pad kvaliteta proizvoda, a otuda i pad kvaliteta

Digitized by Google

života, koji je zabilježen u nekim socijalističkim društvima u različitim fazama njihovog razvitka, nije rezultat samo pogrešno vođene ekonomske politike u odnosu na potrošnju, nego i grešaka u neposrednoj sferi proizvodnje.

Povećanje proizvodnosti rada po svaku cijenu, da bi se išlo u korak s naučno-tehničkom revolucijom, vrlo često je postizano upravo po najvišoj cijeni — *padom kvaliteta proizvoda.* Bogatstvo jednog društva, shvaćeno u aristotelovsko-marksističkom smislu, kao bogatstvo zadovoljavanja čovjekovih potreba, ne zavisi samo od mase proizvoda nego i od kvaliteta tih proizvoda. Tamo gdje se produktivnost nekog rada udvostruči po cijenu trostruko manje trajnosti proizvoda zbog lošijeg kvaliteta, konačan efekat je negativan. U mnogim sektorima upravo se tako dogodilo. Kakve koristi od povećanja produktivnosti, na primjer u građenju stanova, ako novi stanovi brže zastarjevaju od onih koje je gradila Austro-Ugarska! Socijalistički vođena potrošnja mora biti usmjerena na kvalitet i povećanje kvaliteta proizvoda, da bi se kvalitet života čovjeka podigao na viši, njega dostojniji nivo, a ne na povećanje kvantiteta proizvoda, da bi se što više trošilo zbog sve nekvalitetnijih proizvoda i sve više na taj način akumuliralo bogatstvo na strani onih koji nekvalitetno proizvode. Jedna od prvih mjera novoga SIV-a bila je snižavanje poreza za jeftinije, tj. manje kvalitetne cipele. Bez obzira na iskreno humane namjere ova mjera je mogla postići sasvim suprotan efekat. Umjesto da se snize cijene manje kvalitetnih cipela i podstakne time proizvodnja nekvalitetnih proizvoda, trebalo je naprotiv manje oporezivati kvalitetnije proizvode. Podsticanje proizvodnje i potrošnje kvalitetnijih proizvoda rada ne samo da je najbolji podsticaj *štednji* i većoj produktivnosti rada nego je neposredno doprinos kvalitetnijem životu čovjeka. Cilj vlade u jednom socijalističkom društvu, koja svakako hoće da i sferu potrošnje učini socijalističkom, ne bi trebalo da bude briga da oni koji ne mogu da kupe cipele ili meso, mogu kupiti barem nekvalitetne cipele ili piletinu, nego da joj bude cilj da i oni kupuju kvalitetne cipele ili teletinu. Tek je to ekonomski i prema tome socijalni interes.

Inače bi se, kada je već riječ o socijalističkim odnosima proizvodnje u našem društvu, našim SIV-ovima mogla skrenuti pažnja da kao o jugoslovenskom povedu računa i o svom *socijalističkom* karakteru. Uostalom, samo vlada koja je socijalistička može u našim uslovima računati i na to da bude *jugoslovenska.*

c) Socijalistički svojinski odnosi

Svojinski odnosi, kao momenat jednog načina proizvodnje, značajni su već i zbog toga što su oni prvi u lancu starih odnosa proizvodnje koji pucaju i time prvi momenat novog načina proizvodnje koji se uspostavlja. Tako Marks govori o »ukidanju kapitala kao privatne svojine u okviru granica samog kapitalističkog

Digitized by Google

načina proizvodnje« (Kapital, III), a o promjeni kapitalističkog oblika svojine, procesom centralizacije kapitala, govori kao o »istorijskoj tendenciji kapitalističke akumulacije«, tj. kao o tendenciji eksproprijacije samih eksproprijatora unutar kapitalističkog načina proizvodnje. (Kapital, I) Promjena svojinskih odnosa, koja nužno proizlazi iz promjena u načinu proizvodnje, ne može biti adekvatno izvršena ako ne postoje materijalno-tehničke pretpostavke u strukturi proizvodnih snaga. Socijalističke revolucije nisu pogriješile što su izvršile socijalizaciju (državnu ili neposredno društvenu) sredstava za proizvodnju, ali su pogriješile jer su socijalizaciju izvršile i tamo gdje za to nema nikakvih tehnoloških uslova. (E. Mandel, Rasprava o marksističkoj ekonomiji) Uspostavljanje neadekvatnih svojinskih oblika značilo je dugo vremena prepreku ne samo razvoju proizvodnih snaga u socijalističkim društvima nego i prepreku razvoju socijalističkih odnosa proizvodnje u cjelini. Razlog zbog kojeg nije bilo moguće naći oblike svojine adekvatne novom načinu proizvodnje sastoji se u teorijskoj nemogućnosti da se definira privatna svojina, tj. oblik svojinskih odnosa kapitalističkog tipa koji je trebalo ukinuti. Iz te teorijske nesposobnosti pokreta koja je još na snazi proizašle su ili proizlaze dvije osnovne greške: prvo to što se u početku zajedno sa kapitilističkim oblikom svojine ukidao svaki drugi oblik privatnog prisvajanja, a zatim danas sa vraćanjem na neke stare oblike svojine restauriraju i kapitalistički. I u prvom i u drugom slučaju radi se, dakle, o teorijskom neznanju.

Treba, prije svega, znati da je Marks razlikovao dva oblika privatne svojine po njihovom *karakteru*. Između privatne svojine *zasnovane na vlastitom radu* i privatne svojine *zasnovane na tuđem radu* postoji *bitna* razlika. Ono što ih bitno razdvaja jeste to što u prvoj nema eksploatacije, dok je drugi oblik svojine upravo zasnovan na eksploataciji. Marks nikada nije insistirao na negaciji privatne svojine zasnovane na vlastitom radu. Naprotiv: »Radnikova privatna svojina na njegovim sredstvima za proizvodnju jeste osnovica sitne radinosti, a sitna radinost nužan je uslov za razvitak društvene proizvodnje i slobodne individualnosti samog radnika.« (Kapital, I) Prema tome, on je odredio i istorijsku ulogu ovog oblika privatne svojine u »razvitku društvene proizvodnje«, ali isto tako time i označio nužnost njenog nestanka. Kapitalistička privatna svojina, zasnovana na tuđem radu, izvršava eksproprijaciju radnikove privatne svojine, ali »nužnošću kakvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju«. Ono što, međutim, dolazi poslije kapitalističke svojine, svuda tamo gde je prethodno izvršena centralizacija kapitala, a unutar nje se razvio »kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svim sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog društvenog rada, obuhvatanje

Digitized by Google

svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog pokreta«, tamo tek može nastati društvena svojina za koju Marks kaže da je »individualna svojina«. Privatna svojina zasnovana na vlastitom radu ostaje i dalje svuda tamo gdje nije izvršena velika istorijska mijena rada u društveni proces, ali to u ukupnom društvenom radu ostaje zanemarljivo malo. Društvena ili individualna (nerazdruživa, in + dividere — razdružiti) svojina ostaje jedini mogući oblik svojine u uslovima već uspostavljenog »društvenog načina proizvodnje«.

Prema tome, kao što je bilo pogrešno prije 40 godina podruštvljavanje svojine sitnog seljaka, tako je pogrešno i istorijski anahrono danas u privatnim oblicima svojine, zasnovanoj na vlastitom radu ili pak na tuđem radu (do 10 radnika), što je svakako kapitalistički oblik svojine (!), tražiti onaj istorijski adekvatan oblik svojine u kome će se proizvodne snage moći dalje razvijati. Kao što podruštvljavanje svojine zavisi od toga koliko je proces proizvodnje postao društven, tako isto i pretvaranje proizvodnje u društven proces, što je i tehnička neminovnost, zavisi od toga u kojoj se meri rezultati tog procesa društveno prisvajaju. Ne treba taj istorijski proces zaustavljati prevaziđenim oblicima svojine. Stare greške se neće ispraviti novim, ali izgleda da neodoljivo navode na njih.

Ako društveni oblik svojine nije adekvatan za razvitak proizvodnih snaga, onda to treba reći. Uostalom, to je stara dilema koja je razdvajala Platona i Aristotela. Ali, onda treba reći da je svojina koju nudi Tadija Šarac, kao i oni koji mu to omogućavaju, *kapitalistička* svojina jer će 300 radnika koje će on zaposliti raditi na tuđim sredstvima za proizvodnju. Međutim, nama njegov kapital uopće nije potreban jer imamo sasvim dovoljno vlastitog koji se nalazi u sferi neproizvodne potrošnje. Nije problem u društvenoj svojini, niti bi kapitalistički oblik svojine obezbijedio razvoj, nego se društveni oblik pokazuje neefikasnim zato jer se *privatizira.*

III — Nesocijalistički društveno-ekonomski odnosi (društveno-ekonomska struktura) u jugoslovenskom društvu

Već smo na početku ove monografije istakli da je ekonomska struktura jugoslovenskog društva, kao uostalom i svakog drugog društva, sazdana od vrlo različitih istorijskih oblika produkcionih odnosa. Ova analiza ne može obuhvatiti sve navedene oblike niti će biti sveobuhvatna u slučaju onih koji će biti predmet rasprave. Jedini kriterij kojim ćemo se rukovoditi bit će njihova relevantnost za razvitak ili pak za stagnaciju socijalističkih odnosa proizvodnje i socijalističkog načina proizvodnje u cjelini. U tom smislu posebnu pažnju zaslužuju kapitalistički i feudalni proizvodni odnosi, tj. njihovi recidivi ili embrionalni oblici.

Digitized by Google

1. Kapitalistički odnosi proizvodnje

Cjelokupnost odnosa proizvodnje u jugoslovenskom društvu, pa prema tome i kapitalistički odnosi proizvodnje su pod neposrednim dejstvom odnosa koji vladaju u svijetu. To je razlog zbog kojeg je vrlo teško govoriti o našim unutrašnjim odnosima neovisno od odnosa proizvodnje u koje stupamo na međunarodnom planu. (O tome sam opširnije pisao u Dž. Sokolović, Socijalizam i kapital) Ipak, kapital odnos u našem društvu može biti relativno egzaktno identificiran u sljedećim oblicima:

a) Prvobitna akumulacija kapitala istina nije kapitalistička ali su različiti oblici pljačke društvene svojine često pretpostavka ili materijalni osnov za kasniju kapitalističku akumulaciju. U tom smislu pljačka ne može biti tretirana samo kao kriminalni čin nego u sebi nosi i socijalno-klasna obilježja kontrarevolucionarnog djela.

b) Opšti obrazac kapital odnosa — Marks je razlikovao kapital odnos od kapitalističkog načina proizvodnje. Mnogo prije nego se uspostavio i razvio kapital kao način proizvodnje, kapital je egzistirao kao društveni, proizvodni odnos. Marks ga je definirao jednostavno kao »N-R-N, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje robe u novac, *kupovanje radi prodavanja*«. »Novac koji u svom kretanju opisuje ovaj poslednji krug, pretvara se u kapital, *postaje* kapital, pa *je* već i po svojoj odredbi kapital.« (K. Marks, Kapital, I) Ako je ovo opšti obrazac kapitala, a jeste, onda se ovaj oblik društvenog odnosa može sresti na svakom koraku u našem društvu, ali i u svakom drugom. Kapital je, dakle *odnos* razvijene ili kapitalističke razmjene. Da bi kapital kao odnos među ljudima na tržištu poprimio oblik kapitalističkog načina proizvodnje, tj. da bi način proizvodnje poprimio kapitalistički karakter potrebno je još nešto, ali o tome ne spada da govorimo u ovom času.

Prije toga, s obzirom na aktualni značaj teorijskih diskusija o robnoj proizvodnji u našem društvu kao i idejnu stranu ovog pitanja, da vidimo šta o razmjeni, tj. robnoj proizvodnji, misli sam Marks: »Isto je tako, kaže on, pobožna kao i glupa želja da se razmjenska vrijednost ne razvije u kapital ili da se rad koji proizvodi razmjensku vrijednost ne razvije u najamni rad.« (K. Marks, Grundrisse...) Dakle, ne samo razvijena nego robna proizvodnja kao takva, svaka proizvodnja razmjenskih vrijednosti, svaka proizvodnja roba se nužno, po Marksu, mora razviti u kapital, a rad na kome ova počiva u najamni rad. Šta onda slijedi iz robne proizvodnje, razmjene, koja već po svome određenju jeste kapital odnos?

Još samo da objasnimo zašto je uopće razmjenski odnos N-R-N Marks odredio kao kapital. Budući da odnos N-R-N nema nikakvog smisla, jer završava kako je i počeo—novcem, za razliku od odnosa R-N-R' čija je svrha da se dobije roba različite upotrebne vrijednosti, to odnos N-R-N ima smisla samo ako se novac

Digitized by Google

na kraju ove metamorfoze razlikuje od novca koji je bio na početku. »Novčana suma može se od novčane sume razlikovati uopšte samo *veličinom*.« Razvijena razmjena prema tome može imati smisla samo ako donosi višak vrijednosti. Višak vrijednosti je, dakle, sama svrha ovog razmjenskog odnosa; po tome on i jeste kapital ili »opšti obrazac kapitala«.

Prema tome, razvijena razmjena, N-R-N', ili opšti obrazac kapitala nije ništa drugo nego *nejednaka razmjena* ili *kapitalistička robna proizvodnja*. Stoga je tržište medij kapitalističke eksploatacije baš kao što je to, što ćemo uskoro pokazati i sama kapitalistička tvornica.

Zagovornici robne proizvodnje u našem socijalističkom samoupravnom društvu, bilo da se radi o onima koji je označavaju atributom socijalistička ili o onima koji joj prilaze ideološki neutralno, međutim, očekuju od robne proizvodnje da upravo ona, tj. tržište, pa čak uključujući i tržište radne snage *uspostavi ravnotežu*, a to bi trebalo da znači ekvivalentsku razmjenu i prema tome da isključi svaki oblik »prelijevanja« ili »odlijevanja« dohotka jednih od strane drugih ili otvorenije govoreći da spriječi prisvajanje bez rada. Čak i ako je tržište, robna proizvodnja ili »opšti obrazac kapitala« alternativa nekim drugim, nekapitalističkim, a u našem društvu očito vrlo prisutnim oblicima prisvajanja tuđeg dohotka, nisam siguran da bi se time smanjila stopa viška vrijednosti ili stepen eksploatacije radne snage. Naprotiv, »balkanska« robna proizvodnja, (o antropološkim kao i o mnogim drugim faktorima naša ekonomska nauka vrlo malo razmišlja) tj. »balkanski« opšti obrazac kapitala djeluje u mnogo grubljoj formi nego u razvijenim kapitalističkim privredama. Zahvatanje u tuđi dohodak prije će postati pravilo nego što će nestati i na njenom mjestu biti uspostavljena ravnoteža. Uostalom: »ova stalna težnja različitih oblasti proizvodnje da se uravnoteže u dejstvu je samo kao reakcija na stalno narušavanje ravnoteže«. (K. Marks, Kapital, I) Robni proizvođač koji je jednom otkrio inflaciju kao najsigurnije sredstvo akumulacije bez vlastitog rada teško da će se odreći tržišta i odnosa tipa opšteg obrasca kapitala koje ono omogućava.

Prema tome, proizvodni odnosi na tržištu u obliku opšteg obrasca kapitala, tj. kapital odnos koji još nije postao kapitalističkim načinom proizvodnje, jer ne počiva ni na kapitalističkom obliku svojine ni na kapitalističkom obliku rada — najamnom radu, pokazuju da se *višak vrijednosti može prisvojiti i bez kapitalističke svojine i bez najamnog rada!* Stoga tržište, jedino pod kontrolom sa stanovišta još-ne-udruženih proizvođača, može egzistirati unutar socijalističkih društvenih odnosa a da ih ne dovodi u pitanje kao takve.

Očekivanja da bi tržišni odnosi mogli doprinijeti razvoju proizvodnih snaga imaju onoliko smisla koliko su i neizvjesna. Pitanje je, slično onom o kokoški i jajetu, koliko je istorijski razvoj trgovine doprinio pojavi velikih tehničkih otkrića ili je

Digitized by Google

obrnuto tehnološko unapređenje proizvodnje dovelo do razvoja robno-novčanih odnosa. U svakom slučaju, postoji čitav niz činjenica razvitka proizvodnih snaga, ako ne i većina, koji su nezavisni od robnog oblika proizvoda rada i njegove sudbine na tržištu. (O ovom tipu odnosa vidjeti u Dž. Sokolović, Ekonomizam i monetarizam)

c) Razvijeni kapitalistički odnosi proizvodnje — Iako u vrlo embrionalnom obliku prisutni, u našem društvu označavamo ih kao razvijene stoga jer predstavljaju oblik već razvijenog *pojma* kapitalističkog načina proizvodnje. Pod pojmom *kapitalističkog načina proizvodnje* možemo podrazumjevati kapital odnos tipa opšteg obrasca kapitala, dakle N-R-N, od onog časa kada se na tržištu u ulozi robe koja se kupuje radi prodavanja pojavi *radna snaga.* Prema tome, ustanoviti da li u našem društvu postoje makar i embrionalni oblici kapitalističkog načina proizvodnje zavisi od toga da li u nas egzistira manje ili više razvijeno tržište radne snage. Od onog časa kada se radna snaga kupljena na tržištu spoji sa sredstvima za proizvodnju koja su tuđe vlasništvo rad postaje najamnim radom a na njemu zasnovani način proizvodnje od tog trenutka postaje kapitalistički.

Odnosi proizvodnje ovakvog tipa, bez obzira na to koliki obim društvenog rada njima bio obuhvaćen, postoje u našem društvu kako u formama koje su legalizirane tako i u nelegalnim oblicima. Bez obzira na broj radnika koji rade na sredstvima za proizvodnju jednog vlasnika, produkcioni odnos koji se u takvim uslovima uspostavlja ima kapitalistički karakter. Uostalom, kada je odnos jednom uspostavljen promjena broja, svakako na više, stvar je formalnosti. A to će se učiniti u onom času kada broj uposlenih radnika postane kočnica daljoj akumulaciji kapitala. Po svemu sudeći, u uslovima kada društveno bogatstvo nema mogućnosti akumulacije, svaka akumulacija u društvu sa velikim brojem nezaposlenih, dobro je došla, pa makar bila i kapitalistička.

d) Istorijski prelazni oblici kapitalističkih produkcionih odnosa su svi oni oblici prisvajanja viška vrijednosti po osnovu opredmećenog rada, a bez vlastitog rada pa čak i bez prava svojine nad sredstvima za proizvodnju. Najpoznatiji takav oblik kapitala je onaj akcionarski i o njemu Marks zaista govori kao o prelaznom obliku kapitalističke svojine. O njemu govorimo iz dva razloga: prvo zato jer su u nas učestale sugestije o uvođenju akcionarskog oblika vlasništva, a drugo zato jer izvjestan nerazvijen oblik akcionarstva već postoji u sasvim legalnoj formi.

Akcionarski kapital je bez obzira na njegov istorijski prelazni karakter ka društvenoj svojini kakav ima u kapitalističkim društvima *po svojoj suštini* kapital. Kao takav on ne može imati svoj legitimitet u jednom socijalističkom društvu, jer prisvajanje koje on inaugurira ne počiva na vlastitom živom radu. Istina, akcionarski kapital bi nesumnjivo značio podsticaj akumulaciji, ali u isto vrijeme i podsticaj sebičnom prisvajanju tuđeg rada. Ako

Digitized by Google

se ima u vidu da je sebičnost kroz istoriju pored negativne igrala i pozitivnu ulogu, onda akcionarstvo svakako treba razmotriti sa obe strane.

Takozvane ugovorne organizacije udruženog rada, također, omogućuju prisvajanje viška vrijednosti po osnovu opredmećenog rada, što im sa marksističkog teorijskog stanovišta ne daje pravo na socijalistički legitimitet, jer prema Marksu, za razliku od politekonomskog stanovišta, samo živi rad može biti tvorac novostvorene vrijednosti — viška vrijednosti. Zakonska regulativa, međutim, dozvoljava osnivačima UUR-a da po osnovu uloženog početnog kapitala prisvajaju i dio nove vrijednosti. Čitaoci ovih redaka svakako znaju daleko više činjenica o basnoslovnim profitima osnivača UOUR-a nego što je to slučaj sa njihovim piscem ali i ono što on zna svjedoči da naši akcionari ostvaruju takve fantastične stope viška vrijednosti na kakvim bi im mogli pozavideti i transnacionalni kapitali.

2. **Feudalni odnosi proizvodnje**

Ako je tačno da se osnovni uzrok zaostajanja u razvoju proizvodnih snaga našega društva sastoji u neadekvatnim produkcionim odnosima, onda se nužno postavlja pitanje: Koji to istorijski tip produkcionih odnosa nije adekvatan sadašnjem nivou razvitka proizvodnih snaga u nas. Da li to znači da su to socijalistički odnosi proizvodnje i da bi ih se bar za određeno vrijeme trebalo odreći dok se proizvodne snage ne podignu na viši stepen? Ili su to kapital odnosi u proizvodnji i njihov antagonizam sa socijalističkim produkcionim odnosima?

Proizvodni odnosi u našem društvu koji dominiraju nad socijalističkim odnosima u proizvodnji i kao takvi predstavljaju osnovnu prepreku razvitku proizvodnih snaga u jugoslovenskom društvu su po svom karakteru *ne/pred-kapitalistički.* O ovom tipu proizvodnih odnosa opširnije sam pisao na drugom mjestu (Dijalektika društvene svojine), i zato o tome ovom prilikom samo ukratko.

I pored uobičajenih sholastičkih predstava o feudalnim proizvodnim odnosima kao neodvojivim od zemlje kao osnovnim sredstvom za rad i oblikom svojine, ipak je *suština* feudalnog odnosa nešto drugo. Pod feudalnim proizvodnim odnosom podrazumjevamo *prisvajanje tuđeg rada bez razmjene,* a na onsovu *zakonom utvrđenog prava na prisvajanje.* To je ono bitno što feudalni oblik prisvajanja odvaja od svakog drugog klasnog oblika prisvajanja pa i kapitalističkog, u kome se prisvajanje vrši putem tržišta. Ono po čemu takvo prisvajanje rezultata tuđeg rada nikako ne može biti svrstano u kapitalističko jeste i to što ono nema svrhu u *akumulaciji,* kao u slučaju kapitala, nego tako prisvojeno bogatstvo uglavnom služi neproizvodnoj potrošnji.

Digitized by Google

Osnovni subjekti takvog prisvajanja, za koji dosta uslovno kažemo da je feudalni, jesu sljedeći:

1. *Socijalni sistem* u cjelini u nas je po svojoj prirodi tako ustanovljen da je usredsređen na *potrošnju* umjesto na *proizvodnju* društvenog života. Svi njegovi podsistemi (školstvo, zdravstvo, nauka, urbanizam, sport, socijalna zaštita itd.) su tako konstituirani da uživaju manje ili više autonoman status u odnosu na materijalnu sferu proizvodnje života, i da, kako se to u nas popularno kaže, ne dijele sudbinu udruženog rada. Umjesto da se svaka promjena u materijalnoj sferi odrazi i na ostale i, štaviše, umjesto da materijalna proizvodnja bude posljednja koja će trpjeti posljedice, u nas stvari stoje obrnuto. Baš kao da se u našem slučaju okrenuo tumbe Marksov stav o odnosu društvenog bića i društvene svijesti kao temeljni zakon društvenog razvitka iz Predgovora »Prilogu kritici političke ekonomije«. Naš socijalni sistem, u skladu sa funkcionalističkom teorijom socijalnog sistema, poprimio je apstraktan, nadindividualan i transkonkretan karakter. Po stepenu svoje apstraktnosti on kao kakav fatum stoji čak i iznad političke organizacije društva, iznad države, koja nad njim gubi kontrolu i sve se više fatalistički i sama prepušta da bude kontrolirana. Osnovni uzrok tog očvršćavanja socijalnog sistema kao naddruštvenog »anonimnog autoriteta« jeste izgleda isključivanje čovjeka iz osnovnih društvenih tokova. To konkretno znači da čovjek, a prije svega proizvođač, nije subjekt bogatstva koje je sam stvorio. Njegova potreba za samoupravljanjem i samodeterminacijom u proizvodnji svog društvenog života nije zadovoljena.

2. *Političko-pravni sistem (država)* doživljava u nas najoštriju kritiku, ali te kritike bez teorijske egzaktnosti moraju ostati apstraktne kritike. Prva vrsta kritika jugoslovenskog etatizma koja apstrahira od prave prirode našeg političko-pravnog sistema jesu one koje uzrok postojećeg kriznog stanja vide neposredno u političkom sistemu, a u njegovoj promjeni izlaz iz tog stanja. Apstraktni karakter tih kritika se sastoji u tome što one ne vide da je i političko-pravna nadgradnja samo rezultat odgovarajućih socijalno-ekonomskih odnosa koji su se začeli i prije 1974. godine, dakle i prije nego je ustanovljen postojeći politički sistem, da je 1974. godina i godine koje su došle kasnije samo rezultat 1965. godine i mnogih godina prije toga, te da je novi političko-pravni sistem samo doprinio razvitku takvih odnosa u sferi proizvodnje. Stoga se promjena političkog sistema u uslovima postojećih odnosa proizvodnje može smatrati neadekvatnom ili irelevantnom za socijalnoekonomski sistem.

Druga vrsta kritika jugoslovenskog političkog sistema i njegovih etatističkih tendencija zasniva se na povezivanju tog sistema, odnosno države, sa neadekvatnom socijalno-ekonomskom strukturom. Kao takva i ova vrsta kritika je apstraktna, jer etatizam u Jugoslaviji povezuje sa kapital-odnosom kao dominantnim proizvodnim odnosom u koji je uključena država.

Digitized by Google

Konkretna kritika našeg političko-pravnog sistema i njegovog etatističkog karaktera polazi, međutim, pored kritike prethodnih mišljenja i od dvije teorijske premise: prvo, da država u jugoslovenskom društvu nije entitet za sebe nego je neposredno determinirana datim socijalno-ekonomskim odnosima i, drugo, da ta ekonomska struktura jugoslovenskog društva koja determinira političko-pravnu nadgradnju nije po svom karakteru kapitalistička nego *feudalno-patrijarhalna.*

Za razliku od predkapitalističkih političko-pravnih sistema država u kapitalizmu ima, prije svega, privrednu funkciju, tj. igra određenu ulogu u sistemu kapitalističke akumulacije. Dok je feudalna država prisvajala višak proizvoda bez ikakve odgovornosti i obaveze prema materijalnoj proizvodnji, pa čak i bez brige za tu proizvodnju, što joj je omogućavalo da se ponaša aristokratski bezbrižno, kapitalistička država ima svoju cijenu kao i svaka druga vrijednost. Ekonomska funkcija države u kapitalizmu se razvija od »idealnog sveopćeg kapitaliste« do »stvarnog sveopćeg kapitaliste« (Engels, Anti-Diring). Država nikada, iako subjekt eksploatacije, ne prelazi razinu prisvajanja koja bi ugrožavala najoptimalniji nivo akumalacije kapitala, kao izvora njene vlastite egzistencije.

Država u socijalističkim društvima, osim nekih izuzetaka, a u našem slučaju naglašeno, ekonomski neodgovorno prisvaja višak proizvoda i na taj način ugrožava osnovu vlastite egzistencije. To prisvajanje, prema tome, nema kapitalistički karakter jer mu osnovna svrha nije akumulacija bogatstva, ali nema ni socijalistički karakter jer mu osnovna svrha nije ni zadovoljavanje društvenih potreba. Feudalno-patrijarhalni karakter našeg političko-pravnog sistema (od mjesne zajednice do federacije) počiva, dakle, na indiferentnosti države kako za pitanje reprodukcije i proširene reprodukcije u sferi materijalne proizvodnje, tako i na indiferentnosti države za onaj dio prisvojenog proizvoda koji preko nje ide na zadovoljavanje potreba socijalnog sistema i svih njegovih podsistema. Državi je ekonomski svejedno kakva je akumulativna sposobnost privrede, kao i to kako se troše sredstva namijenjena duhovnoj nadgradnji zbog čega se, kao što smo to pokazali, i socijalni sistem ponaša na nonšalantan feudalno-patrijarhalni način. Stoga je država koja samo troši, a niti se brine za stvaranje društvenog bogatstva niti za štednju rada, po svojoj prirodi neracionalna i kao takva spada u relikte predsocijalističkih i predkapitalističkih načina proizvodnje.

Da je jugoslovenski etatizam feudalno-patrijarhalan, važno je utvrditi jer od toga zavisi djelotvornost njegove kritike. Kritika etatizma se ne smije usmjeriti na njegovu policentričnu formu, jer bi iz toga mogla proizaći konzekvenca koja je također nepoželjna — da je monocentrični etatizam dobar. Etatizam kao takav nije dobar, a to znači da nije dobra država koja uspostavlja proizvodni odnos prisvajanja tuđeg rezultata rada bez vlastitog

Digitized by Google

rada. A to dalje znači da je vrlo važno ustanoviti da je jugoslovenski etatizam feudalnog tipa kako se kao alternativa (svakako bolja) ne bi ponudio kapitalistički etatizam, tj. prisvajanje kapitalističkog tipa.

Jugoslovenskom društvu ne treba etatistički produkcioni odnos, ali ni vlada koja će igrati ulogu kolektivnog preduzetnika; socijalističkom društvu treba država koja će se brinuti o zadovoljavanju potreba društva, a ovoga neće biti ako se ne uspostave socijalistički odnosi u samom procesu društvene proizvodnje života.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Birokratizam i etatizam u savremenom jugoslovenskom društvu

1. Birokratizacija revolucije i dogmatizacija samoupravijanja

Hipoteza da je svaka organizacija, uključujući i komunističku, potencijalni izvor birokratizacije, tj. procesa u kojem se oni koji su odabrani da služe društvu preobraćaju u njegove gospodare, u nas bi teško bila prihvaćena. Protiv te hipoteze govori i činjenica da se politička organizacija komunista rađa iz revolucionarnog procesa, iz revolucije, u doba njenih svirepih progona i fizičke ekstirminacije. To njeno herojsko doba nije obeleženo samo koncentracijom volje, visokom idejnošću, idealizmom, identifikacijom njenih lidera i klase nego i koncentracijom političke moći i stvarnog uticaja na istorijske tokove. Organizacija u celini i njene vodeće ličnosti ostvaruju ogroman uticaj na ponašanja uopšte, na javni i privatni čovekov život, na društvena zbivanja, oni predstavljaju jezgra nove moći pred kojima strahuju i predstavnici oficijelnog društva. Štaviše, dok oficijelni uticaji neprekidno slabe, njihov uticaj neprekidno raste. Upravo tu protivrečnu funkciju u procesima pripremanja revolucije, revolucije i postrevolucionarne transformacije u establišment, u represiji kontrarevolucije, ali i u procesima koji su socijalizmu i oslobođenju rada ireverzibilni, birokratija u socijalizmu održava sve do danas.

Digitized by Google

Revolucija predstavlja najradikalniji pokušaj transcendencije i fizičke destrukcije postojećeg, radikalne negacije ljudske egzistencije sabijene u kalupe društva u raspadanju. Ali, revolucija predstavlja i proces prelaska iz sfere snova u sferu realnosti, spontanosti u militantnu, disciplinovanu, strogo kontrolisanu organizaciju. Taj se proces završava institucionalizacijom revolucije, iako revolucija ne može biti institucionalizovana. Veberova cinična primedba da umesto revolucionara na scenu stapaju tehničari samo je delimično tačna. Smena revolucionara rukovodiocima od zanata, iluzija razočarenjima, počinje već samim početkom, ti procesi se ne smenjuju, oni se prožimaju pri čemu poslednji nadvladava.

Opšti uzrok svake, pa i socijalističke revolucije je sabijanje čoveka u kalupe jednog stagnatnog, parazitarnog i trulećeg društva koje je u sukobu sa fundamentalnim ljudskim potrebama. Dominacija nasilja postaje sve slabija prema snažnom, eksplozivnom pritisku onih čija se misao oslobodila mrtvog tereta prošlosti. Ali, ta eksplozija, ma koliko imala svoje izvorište u misaonom i osećajnom životu pojedinaca, ma koliko bila izraz njihove spontanosti, odvija se u svetu visokoorganizovanih odnosa i njena sudbina zavisi od vlastite organizacije. Organizacija revoluciji daje smer, njeno organizaciono jezgro upravlja idejnim tokovima i socijalno-političkim konfrontacijama, ona predstavlja zametak nove političke moći. Tako se u jednom procesu koji izrasta iz najdubljih potreba društva, iz samih njegovih osnova stvara jedan instrument emancipacije. A taj instrument već u revolucionarnom procesu svojim izvesnim delom ponavlja obrasce i modele prošlosti.

2. Pokušaj operacionog definisanja birokratije u jugoslovenskom društvu

Sam termin birokratija obuhvata celokupnu istoriju civilizacije — od reči antičkog porekla koja označava proces upravljanja, vladavine, do moderne francuske reči koja otkriva svu tragiku i gorčinu groteske — upravljanje se vrši iz ureda. Njome se označava proces upravljanja iz atmosfere sigurnosti koje pružaju Bela kuća, Dauning strit, Vilhelmštrase, Dedinje i Kremlj, prebacivanje tereta teškoća i rizika na leđa izvršilaca politike. Birokrat ne dostiže ni ugled poznatih vojskovođa ni vladara koje su veoma mrzeli, ali ih nisu prezirali, njegova vlast najčešće nema uvek spoljni sjaj, ali je ona tako velika i po količini sredstava i po jačini uticaja da o takvom uticaju upravljači u prošlosti nisu mogli ni sanjati. Istina, i u novijoj istoriji pojedinci sa harizmatskim crtama karaktera ispoljavali su izuzetne sposobnosti i ostvarili uticaj na istorijske tokove koji nas zadivljuje. Ali, takve ličnosti sve više predstavljaju izuzetak, savremene birokratske strukture

Digitized by Google

efikasno manipulišu ljudima i stvarima, uobličavaju savremene procese, dok se individualni uticaj gubi čak i u revolucionarnim pokretima, a značaj organizacije raste.

Sami termini birokrat i birokratizam imaju danas pežorativno značenje i onaj kome su upućeni kao oznaka trgnuće se kao da smo ga dodirnuli snažnim električnim ili termičkim agensom. Uostalom, i drugi termini menjaju svoje značenje — stari zapadno-evropski svet terminima kapitalist i kapitalizam daje skoro prljavo značenje (za razliku od novih skorojevića) smatrajući da su demokratija, ljudske slobode, obilje, adekvatnije karakteristike njihovog društva. Ne zaboravimo da su i termini staljinizam i boljševizam u ne tako dalekoj prošlosti našega Saveza komunista bile visoko cenjene oznake koje se danas ne bih usudio ni kome pripisati. Radi se dakle o reagovanju koje izaziva oznaka sa značenjem koje unapred osuđuje, unapred stigmatizira i izaziva negativnu misaonu i emocionalnu reakciju. Zato se u političkim odnosima nastojimo da oslobodimo date oznake, ali ne i poslova, procesa i odnosa koje ona označava. Prvi uslov jednog objektivnog, naučnog preispitivanja njegovog značenja bilo bi oslobađanje od svih ovih uticaja.

Mi ćemo pokušati da birokratizam ne definišemo kao odnos vezan samo za vrhove struktura nego kao proces, kao kontinuum, raspoređen na svim nivoima društvenog rada i odlučivanja, kao fenomen koji je rezultat društvene podele rada implantiran u sve društvene segmente. Bez obzira da li u njemu preovlađuju političke, ekonomske, ideološke ili pak tehničke komponente, birokratizam počinje uvek upravljanjem i odlučivanjem o sudbini jednih koja je trajno ili trenutno u kompetencijama drugih, bez obzira da li su odluke koje se donose suprotne ili saglasne interesima onih o čijoj se sudbini radi. To je, dakle, proces vladanja koji je isto toliko star koliko je stara civilizacija zasnovana na eksploataciji, dominaciji i otuđivanju. Savremena istorija je izmenila forme tog procesa, uvela ogroman broj novih učesnika, dala mu sredstva, dimenzije i snagu kojima nisu raspolagali upravljači prošlosti. I što je veoma karatkeristično: uprkos sve snažnijim emancipatorskim pokretima taj proces je u neprekidnom porastu.

Mada nukleus i konstituens birokratije čini politička moć države, birokratizam nije reduciran na državnu moć. Hijerarhisana organizacija sa razuđenom strukturom moći i distribucijom kompetencija obuhvatila je sve segmente i sve sfere života od onih globalnih, od odnosa među narodima do najbanalnijih, ali i do najsuptilnijih, najintimnijih formi međuljudskog odnošenja. Bez obzira da li se radi o produkciji i raspodeli materijalnih dobara ili pak o idejnoj produkciji, religioznom životu ili vojnoj organizaciji, svako društvo je danas u svim njegovim segmentima, u svim sferama rada birokratizovano. Istina, ovim terminom obuhvatamo jednu složenu mrežu različitih uloga, pa

Digitized by Google

i kontroverznih ponašanja. Na dnu ove piramide su sitni izvršioci koji osciliraju između ljudske saosećajnosti i surovosti lišene svih obzira, a na vrhu su različite »elite« (tako nazvane od Rajta Milsa iako sa stvarnim elitama nemaju veze) koje sve zajedno predstavljaju dominante svih posebnih struktura. Bez obzira na različitost podeljenih uloga, na ljudski ili neljudski karakter njihovog ponašanja, sve one zajedno sačinjavaju aparat upravljanja i manipulacije čovekom. Svi ti segmenti su birokratizirani, ali sociolog ni u jednom društvu ne može bez teškoća da preciznije odredi koji su elementi strukture birokratski. Bez obzira da li je, na primer, jedan saobraćajni tehničar s puno ljudske uviđavnosti, suprotno propisima, prevezao obolelog do bolnice, ili je nekom putniku bez ikakve potrebe pred nosem zatvorio vrata, on će se nelagodno osećati ako njegovo ponašanje izvedemo iz njegove birokratske pozicije. To se u još većoj meri odnosi na visoko upravljačke pozicije koje daju široke mogućnosti privatizacije društvenog rada i društvenog kapitala i koje će koristiti sva raspoloživa sredstva da se takvo obeležavanje onemogući, dok će se jedan siromašni funkcioner u opštini koji se protiv takvih ponašanja bori iz plemenitih pobuda, osećati uvređenim. Tome dodajemo činjenicu da savremene upravljačke strukture raspolažu sredstvima moći i uticajem o kojima upravljači prethodnih društava nisu mogli ni sanjati.

Prihvatanjem teze da se koreni birokratizma ne nalaze na političkoj površini društva nego u društvenoj podeli rada, mi prihvatamo stanovište koje ima svoje brojne konzekvence. Pre svega, takvo stanovište borbu protiv birokratije i birokratizma prevodi sa područja apstrakcija na područje realnih društvenih odnosa i konkretnih ljudskih ponašanja. Polazeći od ovog stanovišta jasno se vidi da je sadašnja borba protiv birokratizma reducirana na ideološki i normativističko-politički aspekt, da se iscrpljuje u teorijskim perfekcijama koje i ne dotiču jezgra stvarne društvene moći i izvorišta socijalnog raslojavanja, društvenih nejednakosti i tragičnih divergencija u individualnim i kolektivnim ljudskim sudbinama. Na putu transformacije političke u samoupravnu organizaciju društva ovo stanovište nas oslobađa potrebe za previđanjem mnogostrukosti kontradiktornih interesa. I što je veoma važno, ono uviđa da državna i politička organizacija i dalje imaju kohezivnu funkciju i neizbežnu ulogu u represiji i suzbijanju restauracije predrevolucionarnih oblika dominacije i eksploatacije. Ali, ono ne vodi konzerviranju uloge države nego zahteva objektivnu analizu različitih interesa i njihovih ideoloških eksplikacija, otkrivanja njihove stvarne istorijske uloge. Polazeći sa takvog stanovišta možemo iza maske ideološkog monolitizma otkriti stvarni sukob interesa rada, čovekove potrebe za slobodom i različitih oblika njenog ograničavanja od strane birokratije i, konačno, razlikovanja represije nad kontra klasom i potiskivanja emancipatorskih težnji rada.

Digitized by Google

3. Kritičko mišljenje, monolitizam i totalitarizam

Svako društvo, svaki socijalni pokret, naročito, u prelomnim istorijskim situacijama ima potrebu za snažnom unutarnjom kohezijom, za jedinstvenim okvirima idejne orijentacije. Iako uspeh pokreta u velikoj meri zavisi od njegovog jedinstva, stvarne društvene promene, razvoj nisu posledica samo jedinstva nego i društvenih protivrečnosti, kritičkog mišljenja, stvaralačke destrukcije mumificiranih pojmova i okamenjenih obrazaca života. Revolucionarni pokret koji prevazilazi te protivrečnosti i sam završava u stagnaciji, u jedinstvu koje je nametnuto nasiljem. Koji su to unutarnji procesi koji zaustavljaju socijalno kretanje a pokret nepovratno udaljavaju od prvobitno postavljenih ciljeva? Da li se u komunističkom pokretu, pa i u Savezu komunista dešavaju isti socijalni procesi koji menjaju ideološke osnove, ciljeve u prirodu samog pokreta, kako se desilo već više puta u prošlosti? Da li etatizam predstavlja taj »pokret unazad« unutar socijalizma?

Socijalna kretanja, pa i oslobodilački, revolucionarni pokreti dobijaju svoju idejnu formu u zavisnosti od vremena u kome se dešavaju. Zato se idejni izraz nezadovoljstva društvom i svojim položajem u njemu kreće u različitim ideološkim formama u rasponu od njene arhaične, religijske forme do forme modernih pokreta unutar kojih, kada je reč o socijalizmu, uz njihove humanističke sadržaje preovlađuju egzaktni, naučni oblici mišljenja. No, bez obzira na svoju formu, svaki od tih pokreta mora da na neki način transcendira postojeće odnose, da traži izlaze i nudi jednu stvarnost koja postoji samo kao mogućnost. Ti pokreti neretko u svojim programima imaju elemente utopije, ili nam se pak čini da se radi o elementima utopije. Život često iznenadno otkriva mogućnost nemogućnog. Setimo se da je jedan takav revolucionaran, ali racionalan pokret kakav je bio pokret komunista, uputio jugoslovenskim narodima poziv na bratstvo i jedinstvo u uslovima njihovog međusobnog pokolja, eksterminacije zaprepašćujućih razmera koji su rađali beznađe, očaj i mržnju. Uprkos sudaru sa stvarnošću, uprkos prividnom utopizmu, pokazalo se da se ne radi samo o humanističkoj viziji budućnosti nego i o jedinom, racionalnom i ljudskom izlazu i rešenju. A to je izmenilo tokove istorije.

Svaki socijalni pokret koji ide za izmenom sveta neizbežno dobija i svoju organizaciju. Tu organizaciju u savremenom svetu stvaraju političari, a političari i od progresa i od revolucije prave profesiju i sopstvenu karijeru. U dalekoj prošlosti bili su to sveštenici, odnosno kler koji je svoje socijalno kretanje institucionalizovao a danas su to društvene i političke organizacije. Naravno, danas imamo pokrete koji osporavaju bilo kakvu potrebu organizacije političke partije i države, koji insistiraju na spontanosti pokreta. Praksa pokazuje da se ni u tim pokretima istaknuti njegovi pripadnici ne odriču propagiranja ideja i or-

Digitized by Google

ganizovanja akcija od kojih neke imaju spektakularne efekte. Šta se menja unutar pokreta profesionalizacijom izvršavanja zadataka koji su zajednički za sve pripadnike pokreta?

Pokretu prilaze pojedinci ili čitavi delovi društva radi toga što pokret donosi nove ideje, nove vrednosti koje treba tek realizovati. Pripadnost grupi, odnosno pokretu pretpostavlja zajedničke napore na njihovoj realizaciji, učešće u ritualima koji održavaju koheziju grupe i povećavaju napetost između sveta stvarnosti i novoprihvaćenih vrednosti. Zajednički poslovi i rituali ispočetka stvar svih, postaju stvar profesionalaca koji dobijaju nadzor nad pokretom, njegovom organizacijom i svim članovima pokreta. Taj proces se odvija uprkos proskripcijama koje vrši zvanično društvo. U početku to unutarnje raslojavanje nema vidljive posledice i pokret dugo zadržava visok stepen kohezije, jer se i članovi pokreta, i vodeći deo identifikuju sa pokretom, sa vrednostima i principima, ispoljavaju visok nivo požrtvovanosti. Ta pozicija je, u stvari, embrion budućih protivrečnosti: organizaciono jezgro je identifikovano sa grupom, deli njenu sudbinu, ali zauzima poziciju sa koje može da kontroliše odnose u pokretu, komuniciranje, aktivnosti i idejnu produkciju. Na toj činjenici se zasniva i iz nje izrasta unutarnje diferenciranje i borba za vlast unutar revolucionarne organizacije koja je i sama proskribovana, — iako se naravno idejno diferenciranje ne da svesti na borbu za vlast u organizaciji.

Nema tog idejnog sistema, koji ima odgovore na sva pitanja. Odgovore na izazove života daju sami učesnici u istorijskom procesu i od njihovih odgovora zavisi sudbina pokreta, njegovih ideja, a neretko i sudbina sveta. U objašnjavanju tog procesa i uloge ličnosti, revolucionarni pokret komunista je davno izradio svoja stanovišta, ali nema pokreta čija su stanovišta u takvoj suprotnosti sa vlastitom praksom kao što je pokret komunista. Nesumnjivo, velike ličnosti, naročito one sa harizmatskim obeležjem daju pečat svom vremenu. Ne može se osporavati da se radi o njihovom dubokom razumevanju onoga čemu tek dolazi vreme, da se radi dakle o izvanrednoj intelektualnoj senzibilnosti spojenoj sa sposobnošću formulacije zadataka pokreta i organizacionim sposobnostima podsticanja inicijativa koje u revoluciji izbijaju eruptivnom snagom, sposobnosti povezivanja i usmeravanja akcije. I tada se dešava čudesan obrt: iako komunisti znaju da je taj masovni heroizam koji iščezava u anonimnosti pravi moderator istorije, da neiscrpna narodna energija ispravlja sve promašaje teoretičara, iz tog procesa za istoriju ostaje po pravilu kult ličnosti, ispada da je revolucija produkt genijalnosti pojedinaca ili kako bi ga Veber nazvao »dara božjeg« koji poseduju velike ličnosti. U stvari, tokovi pravnih revolucija, pa i ove naše karakterišu se nesputanošću inicijative usklađenošću spontanosti i organizacije, disciplinovanosti, kolektivnosti, potreba ličnosti i potreba društva budućnosti. Ali, revolucija nije ni u teorijskom, ni u praktičnom pog-

Digitized by Google

ledu čist proces, ona je plod izvanrednih zaleta kreativne imaginacije i tereta dogmi, slepih ulica u koje vode zablude. Iznad i ispod linije sudara ovih kontroverznih orijentacija revolucija doživljava svoje uspone i svoje padove ne samo u istorijskom nego i u jednom humanom, ljudskom smislu. To se mora imati na umu bilo da revoluciju tretiramo kao predmet naučnog i edukativnog interpretiranja, bilo da se njom koristimo kao izvorom nadahnuća za naše delovanje danas. Istraživanje svega, i revolucije ima samo jedan cilj: otkrivanje istine, a istina je uvek u službi revolucije. Ali, istraživanje svake revolucije suočava se sa balastom spontano nastalih i smišljeno postavljenih zabluda.

Profesionalizacija procesa revolucionarne transformacije društva, izdvajanje profesionalne grupe koja se posvećuje zadacima revolucije ima istorijsko značenje i odvija se jednako u modernim političkim pokretima i socijalnim pokretima daleke prošlosti koji su imali religioznu formu. Ta profesionalna grupa prisvaja sebi ulogu tumača i propagatora ideja, kontroliše, a potom monopoliše njihovu produkciju, postaje arbitar ne samo u domenu društva nego i u domenu čovekovog misaonog i osećajnog sveta, kako u trenucima čovekovog očajanja koje rađa pad u misticizam, tako i erupciji hrabrosti revolucionara. Sve ono što čovek čini dobija svoju valorizaciju posredstvom organizacije. Pripadnost organizaciji, pripadnost instituciji postaju po sebi važniji od pripadnosti određenim idejnim i vrednosnim orijentacijama, organizacija neretko zamenjuje i religiju i revoluciju. Tip ličnosti koji preferira ova institucionalizovana vera i institucionalizovana revolucija nije slobodan, nesputan borac i mislilac nego fanatizovan preobraćenik koji je u potčinjenosti ogranizaciji našao svoju konačnu istinu. Insistiranje na sopstvenom mišljenju i sopstvenom opredeljenju ako je u sukobu sa oficijelno prihvaćenim idejama ima samo jedan rezultat — isključenje iz organizacije. U slučajevima koji nemaju dramatičan i tragičan epilog to vodi osnivanju nove sekte ili nove organizacije. Raskid sa prethodnom organizacijom je definitivan, netrpeljivost potpuna, zasluge ma kako bile velike su u potpunosti anulirane. Politički život u savremenom građanskom društvu zaštićen je maskom visoke tolerancije, širokim ljudskim pravima i slobodama dok se kreće u domenu drugorazrednih diversificiranih interesa. Ali, u bitnim pitanjima, ova tendencija ka sveobuhvatnoj kontroli i uniformnosti mišljenja i ponašanja izbija svom snagom.

U socijalizmu, tendencija ka monolitizmu koja svoju konzekventnu formu nalazi u totalitarnoj kontroli individualnog i društvenog života, u utvrđivanju i uređivanju svih njegovih formi prema propisanim obrascima, ima svoj koren u iskonskim tendencijama civilizacije, a svog neposrednog prethodnika u monolitizmu revoluconarne organizacije. Ali, idejni monolitizam revolucionarne organizacije je izrazito dobrovoljan, ograničen

Digitized by Google

na pitanja od bitnog značaja za sudbinu revolucije, prožet saosećanjem sa svima koji pate i visokim respektom ličnosti koja sama donosi odluku. Za razliku od njega, postrevolucionarni monolitizam je nametnut spolja i osporavajući ličnosti da sama prosuđuje stvari i bira orijentacije lišava je dostojanstva i razara. Jednako kao i religiozni i politički fanatizam postaje samo maska iza koje se krije stvarno odsustvo interesa za principe, za sopstvenu sudbinu i sudbinu drugih. Moderatori istorije od čijih sposobnosti u velikoj meri zavise tokovi istorije transformišu se u jezgro nove državne moći čija vlast obuhvata sve delove društva. Time se motivacija prevashodno etičke prirode transformiše u prinudu, a aparat represije ponovo postaje uobličavajuća snaga ljudskog ponašanja. No, taj aparat je i sam proizvod revolucije i on do kraja svoga postojanja nosi ambivalentnost, nosi protivrečne karakteristike vlastitog bića, oscilirajući u svojim postupcima između onoga što je bio, što je želeo da bude i onoga što stvarno jeste. To socijalističku birokratiju čini unekoliko osobenom pojavom.

Jezgro upravljačkih struktura u socijalizmu, a time i nove birokratije, čine istaknuti akteri revolucije koji su značajan deo tereta izneli na svojim plećima. Njihova prošlost, životno iskustvo formirali su njihove karakteristike: čvrstinu, dinamičnost, sposobnost da preuzmu rizik, intenciju da sačuvaju vezu sa socijalnom osnovom iz koje povremeno crpu nadahnuća za političke poteze kojima otvaraju perspektive emancipaciji, sposobnost da se bar u izvesnim situacijama odriču dela sopstvenih interesa. Ali, ovu sposobnost ne treba precenjivati — parazitizam i sklonost ka rasipanju nacionalnih sredstava, permanentno povećanje socijalnih distanci povezuju ovu birokratiju sa birokratijom celog sveta.

Kakav je uticaj birokratije koja je nesumnjivo ponikla u revoluciji na duhovni život i idejna kretanja u društvu? Birokratija nema hrabrosti da formuliše svoju ideologiju nasuprot revoluciji jer bi time ubrzala sopstveni krah. Ali, ona u načelu usvajajući ideje revolucije i propagirajući ih daje im specifičnu boju i smer, još u periodu pripremanja revolucije. Nadmoć revolucionarnih ideja povezana je sa padom uticaja oficijelnih ideja na intelektualni život društva, a taj pad uticaja u velikoj meri određen je politikom kontrarevolucionarne klase. U periodu pripremanja revolucije, kao što to pokazuje oktobarska revolucija, stvaralačka energija se oslobađa gotovo eruptivnom snagom i jedan fascinantan svet ideja bez presedana u istoriji društva, jedan rascvat u domenu književnosti, umetnosti, socijalnih teorija dovodi u sumnju utvrđene vrednosti vladajućeg poretka. Time stvaraoci, iako često nisu obuhvaćeni političkom organizacijom revolucionara, pripremajući duhove za proces dubokih promena, faktički pripremaju političku revoluciju. Naravno, mnogi stvaraoci i sami učestvuju u revoluciji kao političkom aktu. Pa, ipak, birokratija preseca ovu erupciju ideja i

Digitized by Google

u košmar ljudskih snova unosi jedan gvozdeni red čisteći sa društvene scene i ideje i ideologije, sterilišući misao jednako u poeziji kao i u politici, s efikasnošću o kojoj prethodni režimi nisu mogli ni sanjati. Marksizam koji u Marksovom delu nema većih pretenzija do da bude inspiracija jedne revolucionarne prakse koja ga neprekidno obogaćuje, brižljivo je selekcionisan i pretvoren u kanoniziran sistem ideja koje su predmet talmudističkih nadmudrivanja u duhu pragmatičnih interesa vlastodržaca. Tako su Marksovo i Lenjinovo delo proglašeni za službeno, sam način mišljenja jedva da je imao bilo kakvih dodirnih tačaka sa njihovim kritičkim odnošenjem i mišljenjem koje stoji u osnovi njihovog stvaranja.

Da li je marksizam staljinista transformiran u nauku, kako mu to kritički orijentisana jugoslovenska misao prebacuje? To bi značilo da je staljinizam jednu revolucionarnu praksu suzio na naučno istraživanje činjenica, mogućnosti i zadataka, odnosno, na jedno pozitivističko utvrđivanje činjenica stvarnosti, utvrđivanje istine i postizanje društvenih ciljeva naučnim sredstvima. Takvo stanovište zapravo i ne predstavlja radikalnu kritiku staljinizma. Čak i ako usvojimo tezu da takva istraživanja ne sadrže nikakvu kritičku komponentu, da se daju potpuno zatvoriti u granice pozitiviteta građanskog i birokratskog društva (što je gotovo nemoguće), staljinizam predstavlja jednu ideološki a ne naučno trasiranu politiku. Istina, staljinizam se služio naukom i naučnicima, ali isključivo u domenu tehnike i tehnologije, dakle pri realizaciji ciljeva koje nije utvrđivala nauka nego politika, u onim segmentima organizacije društva čije je razvijanje vodilo povećavanju moći države a time i birokratije. Nasuprot tome, i teorijska i empirijska istraživanja društva koja stoje u službi potreba čoveka, njegove emancipacije, praktično su iščezla. Zamenjujući revolucionarnu praksu i teorijsku misao jednostavnom formulom da su i socijalizam, i revolucija, i oslobođenje rada ovaploćeni u političkoj praksi upravljača, oni su svekoliko kretanje, pa i samu revoluciju reducirali na imitativni model ponašanja, na simulaciju revolucije.

Ovaj teorijski obrt unazad, čiju osnovu čini etatizam, naneo je nesagledive štete najpre jednom svetskoistorijskom kretanju čija je praksa sterilisana. Ne samo to: vladajuće strukture su postavile granice svojoj sopstvenoj akciji. Uništavajući svoje stvarne, a mnogo više svoje izmišljene, nabeđene neprijatelje, dominante političkog života su proterale revoluciju iz sopstvenog društva, one su otpočele petrifikaciju vlastitog mišljenja unrtvljujući jednu koncepciju koja je mogla izmeniti tokove svetske istorije.

U kojoj meri se ta staljinistička praksa prenela u Jugoslaviju, u kojoj meri je odredila naš način mišljenja i naše ponašanje danas? Optužbe protiv komunista su sasvim nedvosmislene: komunistička politika u Jugoslaviji je određena dominacijom staljinizma kao političke forme jedne druge države, utica-

Digitized by Google

jem Treće komunističke internacionale kao političke i ideološke ekspoziture jedne strane sile. Čak i ako odbacimo ove optužbe, ostajemo dužni da odgovorimo na pitanje zašto jedan, u svojoj biti revolucionaran pokret komunista, nije bio kritičniji i prema ideološkim orijentacijama i prema političkim odnosima, političkim ponašanjima koja je, znatno kasnije, i sam osudio?

Ovo pitanje se postavlja jer se strategija jedne revolucije, njene koncepcije, čak i u istorijskim i sociološkim analizama najčešće izvode iz prethodnih teorijskih orijentacija, koje su s obzirom na zakasneli razvitak našeg društva najčešće prenošeni izvana — uostalom kao i drugi naučni, politički i kulturni uticaji. Pri tome se zaboravlja da je strategija revolucionarnih snaga određena i politikom, idelogijom, vrednosnim orijentacijama i akcijama protivnika revolucije. A upravo politički režim oficijelnog društva bio je drastično suzio područje ispoljavanja i najbezazlenije kritike oveštalih obrazaca života. Prikazujući svaku slobodniju misao kao komunističku, a komunizam kao avet koji razara sve tekovine civilizacije, režim je u predrevolucionarnoj Jugoslaviji demostrirao okrutnost i svirepost prema svojim komunističkim protivnicima nastojeći da u embrionu zatre svaku misao koja bi vodila tim putevima. Uz krajnje surov fizički progon, vladajuće strukture, unutar veoma podeljene ali u svom neprijateljstvu ne samo prema komunizmu nego prema slobodi sjedinjene, nastojale su da moralno i etički onemoguće ne samo komuniste nego i svako drugo nastojanje koje bi društvo izvelo iz mrtvih voda konzervativizma. Propaganda protiv komunizma se tako proširivala na propagandu protiv svega demokratskog i naprednog dobijajući povremene histerične izlive. Ona bi mogla biti shvaćena i kao svojevrsna komedija da nije imala i krvave, tragične posledice. Ali, strah od sablasti komunizma nije obuzeo stanovništvo, a najmanje slobodoumne, nezadovoljne grupe i pojedince. On je obuzeo vladajuće strukture, njen aparat politike i represije i paralisao njegovu misao i logičko rasuđivanje. Tako se desilo da je ta propaganda umesto komunističkog protivnika paralisala sopstvenu klasu, državu i političke organizacije. Umesto da u ratnoj katastrofi potraži spas u saradnji sa sopstvenim narodom, ona je zaplašena sablašću komunizma, aveti koju je delom izmislila a delom preuzela od drugih, potražila oslonac u okupatoru koji je u svom programu imao fizičko uništenje i njih samih.

Pozitivna posledica ovog koordiniranog ideološkog mentalnog i fizičkog pritiska bilo je ujedinjavanje svih stremljenja ka slobodi u jedno revolucionarno kretanje koje je ovaj pritisak, umesto da ga razbije i slomi, stalno jačao, proširivao i stabilizovao. Običan čovek odbacujući tu smešu antikomunističkih ideja i ponašanja odbio je i one informacije o okrutnostima Staljinovog režima, o monstruoznim političkim procesima koje su sadržale i deo istine. Narod je iz svoje vlastite potrebe gradio svoju vlastitu predstavu, svoju veru u prvu zemlju socijalizma,

Digitized by Google

svoj mit koji je imao snagu političke realnosti. Naravno, drugi svetski rat, oslobodilačka borba, revolucija su taj mit samo ojačali. Taj proces je bio zakonomeran: u vreme kada je budućnost naroda bila predstavljena masovnim stratištima, apokaliptičnim stradanjima nevinih, kada je sukob golorukog stanovništva sa najvećom ratnom mašinerijom u istoriji označio jedinu mogućnost da se preživi, takva vera i takav mit bili su izraz ne jedne oficijelne propagande političke organizacije komunista, nego unutarnji oslonac u situaciji koja je bila zastrašujuća. Obični sovjetski ljudi su svojim heroizmom u ratu tu veru objektivno podržali, svojim stradanjima dali joj uverljivost. Njega je razorila sama staljinistička birokratija svojom politikom slamanja ljudi, diskreditovanja ideja. U sukobu između mita i stvarnosti konačnu prevagu je odnela stvarnost.

Nastojeći da osvetlimo istorijsku, socijalnu i psihološku pozadinu mita o socijalizmu hteli smo samo da pokažemo da u takvim političkim i istorijskim okolnostima nije bilo mogućnosti za jednu kritiku, ali ne smatramo da tu politiku i odnos prema staljinizmu ne treba kritički analizirati danas. Otpora tim analizima ima i oni su i danas, kao i u prošlosti, birokratski i staljinistički, iako predstavljaju istorijski preživelu pojavu.

Bitna karakteristika dominanti političke, revolucionarne organizacije koje će se docnije transformisati u nukleus državne organizacije, a time i nove birokratije, jeste dugotrajno osciliranje između duha nemira, sumnji, inicijative u stvaralačkim traganjima za novim mogućnostima ljudskijeg življenja koji su ih izveli na svetsku političku scenu i pravovernosti, ideološkog monolitizma koji je iz domena militantne i efikasne organizacije preneo apsolutnu disciplinovanost i podređenost hijerarhiji i u domenu mišljenja, političko osciliranje između onih koje pate, identifikovanja sa njima i identifikovanja sa regidnom organizacijom prema kojoj je ljudski život jedinke sve više izgledao sićušan i bezvredan, jedna promena od preosetljivosti do neosetljivosti na krike patnji koji dolaze iz tih deprimiranih svetova. To i protiv volje govore njihovi vlastiti iskazi u svim medijima danas. Kad revoluciju treba pretočiti u istoriju, oni su puni emocijama ispunjenih sećanja na divne ljude koji su i njih i revoluciju izneli na svojim plećima. Jedino što oni nikada ne znaju i nikada ne govore — to je gde su ti divni ljudi danas, da li žive i zbog čega pate ukoliko su živi.

Kada govorimo o ideološkim orijentacijama birokratskih struktura koje imaju svoj koren u političkoj organizaciji revolucije i postrevolucionarne socijalističke države, nema sumnje da je i prema oficijelnom stanovništvu njena polazna teorijska osnova marksizam, ali marksizam koji će se u različitim varijantama socijalizma realizovati na tako kontroverzan način da dovodi u pitanje svoju sopstvenu suštinu. U jugoslovenskom društvu jedan relativno uzak krug teoretičara, književnika i pub-

Digitized by Google

licista dao je ton misaonim kretanjima. Kod ostalih, opredeljenja su više emocionalno obojena i odlikovala su se usmerenošću protiv socijalnih nepravdi. Čitav politički život onih koji su pripremali i izvodili revoluciju bio je neprekidna provera držanja pred klasnim neprijateljem. Taj proces, po svom izvornom značenju visoko etički, docnije će biti transformisan u birokratska odmeravanja zasluga, uloga i prava za jedne i stigmatiziranja, obeležavanja za ceo život za druge. Kakva je bila uloga teorijskih osnova, znanja i koncepcija? Naše je mišljenje da je poznavanje fundamentalnih teorijskih tekstova, sem kod jedne uske grupe u vrhu organizacije, bilo sasvim fragmentarno, i mada u velikoj meri dogmatizirano, nije odigralo veći uticaj na orijentacije. Ono što je u teoriji i praksi organizacije, praksi naroda u revoluciji dalo ogromnu snagu to je prirodnost, neposrednost odgovara na izazove istorije, njihovo delovanje u skladu sa ljudskim potrebama, a pre svega potreba za slobodom koja je tako svojstvena svim istinskim revolucijama, pa i našoj. To će postati izvorište inspiracije u docnijim traganjima za vlastitim izrazom u izgradnji novih društvenih odnosa. Ali, u neposrednom postrevolucionarnom razvitku naša teorija i praksa bila je izvesno vreme sabijena u kalupe jednog imitativnog, staljinističkog modela, koji takođe zahteva jednu objektivnu ocenu. Taj model se, pre svega, odlikovao jednom krutošću kako u pitanjima u kojima je označavao progres, u konfiskaciji imovine ratnih profitera i saradnika okupatora, progonu ratnih zločinaca, tako i u pitanjima otkupa, docnije i nasilne kolektivizacije, od koje se srećom ubrzo odustalo. Ogroman entuzijazam masa uz čiju neiscrpnu energiju je veoma brzo obnovljena industrija i saobraćaj, dao je mnogim objektima monumentalan karaktar, bez obzira na sve teškoće koje je zemlja u međunarodnim odnosima imala. Pa, ipak, istorija je najpre na jugoslovenskom primeru pokazala da nedostatak racionalnosti, nedostatak demokratizma, promišljanja, proučavanja problema i zadataka sa više strana, odsustvo konfrontiranja mišljenja, vodi neefikasnoj ekonomici, i nedemokratskoj političkoj organizaciji društva i da ovi nedostaci ne mogu biti kompenzirani dobrim namerama. A neefikasnost pojačava unutarnje napetosti koje ovaj sistem pokušava da premosti ideološkim i političkim sredstvima. Na ideološkom planu on pribegava idealizaciji i romantizaciji politike koja samo izvesno vreme zadržava svoj uticaj. Nikada neću zaboraviti govor jednog visokog funkcionera koji nas je u to vreme uveravao, ne samo da su seljačke radne zadruge, jugoslovenska varijanta kolhoza, neophodne, nego da se njihovo stvaranje na dobrovoljnoj osnovi širi brzinom požara! Naravno kada idealizam iscrpi svoju snagu, na scenu stupaju efikasnija politička sredstva. U Sovjetskom Savezu taj proces je doveo do paranoidnih oblika Staljinovog autokratizma, dok se u jugoslovenskom društvu izrazio kao sukob između birokratske romantizacije i dogmatizacije socijalističke revolucije i samoupravljanja i interesa

Digitized by Google

rada koji se ne zadovoljava permanentnim perfektuacijama normi koje moć birokratskih struktura ostavljaju nedirnute. Neretko zahtevi za stvarnim samoupravljanjem, za stvarnim promenama u položaju običnog čoveka u procesima informisanja, upravljanja i odlučivanja, čoveka koji stvara sve vrednosti na kojima egzistira ovo društvo, ali koji u sudaru sa birokratskim strukturama veoma retko izlazi kao pobednik, dovode do stigmatizacije onih koji to traže. Suočene sa krizom iz koje ne mogu da nađu izlaz i da sačuvaju enorman korpus privilegija upravljačke strukture se odupiru promenama koje potkopavaju njihovu moć mnogo većom žestinom nego ekstremnom nacionalizmu koji dovodi u pitanje egzistenciju državne organizacije

Suočene sa potrebom da opstveni položaj stabilizuju kroz permanentne reforme i korekcije društvenog uređenja, dominante strukture povremeno sopstvenu politiku podvrgavaju kritici. Upravo ta kritika i način na koji se ona sprovodi otkrivaju nam relikte tog represivnog monolitizma u okvirima socijalističkog samoupravljanja koje je prihvatilo principe pluralizma interesa i samoemancipacije radničke klase. Da bismo taj odnos potpunije osvetlili, potrebno je da pribegnemo jednom imaginarnom retroaktivnom eksperimentu: zamislimo situaciju u kojoj bi neki slušalac uvaženom funkcioneru, čiji smo govor o kolektivizaciji jugoslovenskog sela pomenuli, izneo mišljenje koje mi danas imamo o kolektivnim gazdinstvima na selu! Ili, kada bi ono što se danas otvoreno priznaje kao slabost poslednjeg ustava neko izneo kao vlastito mišljenje u vreme njegovog usvajanja! Da li bi takav akt značio uvod u farsu ili tragediju? Bojim se da bi se desilo upravo ovo drugo. Sve to pokazuje da je kritika u jugoslovenskom društvu još reducirana na autokritiku dominanti. Šira društvena kritika uopšte ne bi značila izmenu sistema, ali bi pre ili posle dovela do demokratskih promena u strukturi odlučivanja i jedne racionalnije organizacije društva.

Nije nam namera bila da tvrdimo da idejni monolitizam ne predstavlja neophodan uslov revolucionarnih društvenih promena u prelomnim istorijskim situacijama, niti da tvrdimo da idejni monolitizam ne vodi većoj političkoj efikasnosti. Naša namera je bila da utvrdimo razlike između monolitizma koji izrasta iz unutarnje slobode pojedinaca i klasa, slobodnog odlučivanja i slobodne razmene mišljenja i represivnog monolitizma koji se uspostavlja i održava putem mentalne, moralne i fizičke represije, između stvarnog demokratskog revolucionarnog procesa opredeljivanja koji je stvar unutarnjeg intimnog stava svakog pojedinca i procesa simuliranja demokratije, revolucije i samoupravljanja. Ako u društvu umesto slobodnog izražavanja vlastitih uverenja, umesto logike činjenica, logike uma, imamo logiku nasilja, onda ćemo na periferiji društvenog života koja izmiče kontroli i munjevitoj represivnoj reakciji imati hiperpolitizaciju svega i svačega. Tada se u političkom životu dešavaju

Digitized by Google

čudesni, neočekivani obrti. Književnost koja se uporno borila protiv nametnute politizacije biva preplavljena političkim tekstovima, a tamo gde to nije moguće, ilegalno nastaje čitava nova literatura. Kroz površinu i laku, da ne kažemo banalnu muziku naviru još banalniji politički tekstovi, a inertno, konzervativno područje religioznog života nesklono političkim avanturama posegnuće za tematikom i sferama koje je pre više vekova potisnuto. U bogomoljama se pojavljuju i oni koji sa religioznim verovanjima a još manje ponašanjima usklađenim sa religioznim normama nemaju ništa zajedničko. U ovoj demostraciji neofiicijelnih pogleda i ponašanja svakako ima i onih koji su na političkoj sceni odavno izgubili bitku. Unezverena reakcija takozvanih organizovanih, svesnih socijalističkih snaga pokazuje da one ne shvataju prave uzroke tih pojava. Ne radi se o ambicijama nekih novih snaga koje oduzimaju hleb političkim radnicima. Radi se o sveobuhvatnoj kontroli svih segmenata društvenog i političkog života, kontroli koja faktički onemogućava običnog čoveka da o svojim problemima govori, da bude sa pažnjom i uvažavanjem saslušan, radi se o činjenici da on na rešenja tih problema ne može da utiče. A bez toga demokratija i socijalizam ne predstavljaju stvarne, revolucionarne nego simulacione procese.

4. Tehnologija kao filozofija života i tehnokratizam kao njegov racionalan izraz

Da li su birokratske strukture u jugoslovenskom društvu orijentisane vrednosno ili racionalno? Kakva je njihova vrednosna orijentacija s obzirom na uporno pozivanje na socijalizam i revoluciju? O kakvim se tehnološkim revolucijama, kakvim filozofijama tehnologije radi? Kakva je i da li je stvarno racionalna jugoslovenska tehnokratija? Kako uprkos verbalno formulisanim vrednosnim i filozofskim orijentacijama objasniti stalan rast aberantnih ponašanja, moralne hipokrizije i nasrtaja na društvenu svojinu u kojima prednjače upravo upravljačke strukture, odnosno njeni delovi?

Stalna sukcesija inovacija koje u svom ishodu revolucionišu tehniku, tehnologiju, proizvodnju u celini čineći je kompetetivnom, inovacija koje svoje uporište i izvorište imaju u primenjenim naukama daje onom organizacionom, kadrovskom i intelektualnom nukleusu ovog procesa poseban značaj i ulogu u društvu — tvorac atomske bombe u vreme kada su SAD posedovale monopol nuklearnog oružja i vojnu supremaciju u svetu bio je više intervjuisan i prikazivan u masovnim medijima od predsednika koji je tu državu izveo kao pobednicu iz rata. Težnja ovog socijalnog nukleusa da nametne svoju volju, svoju ideologiju i svoju filozofiju života savremenom svetu prisutna je u svim društvima. Njihov krajnji cilj je postavljanje takve organizacije društva koja će za svoju intelektualnu osnovu imati nauku, ali i organizaciju koja će na bazi tehničke kompetent-

Digitized by Google

nosti isparcelisati, fragmentirati celinu života i poveriti je ekspertima, a čoveka u svim pitanjima i svim oblastima reducirati na objekt njihove manipulacije.

Očigledno je da znanje, razvijene organizacione sposobnosti upravljanja, tehnička kompetentnost predstavljaju osnovu nove socijalne, ekonomske i političke diferencijacije i novih odnosa dominacije. Kao socijalna grupa tehnokratija ne potiče direktno iz vrhova posedničke klase koliko iz onih slojeva koji su u domenu naučne produkcije, reprodukcije znanja, domenu organizacije uvek zauzimali gotovo dominantan položaj. Mada je revolucija u domenu upravljanja dovela tehnokratiju u superioran položaj, društveno bogatstvo nije direktno koncentrisano u njenim rukama, ali je njen uticaj na ekonomske, političke, pa i kulturne tokove izuzetno snažan. Uz to, potičući iz kulturnijih i obrazovanijih slojeva koji ne nasleđuju nego uvek iznova stiču svoje pozicije, tehnokratija pripada onom privilegovanom delu društva koje se u najvećem stepenu autoreprodukuje, štaviše, onom delu društva kojega socijalnopolitičke kataklizme najmanje pogađaju.

Zasnivajući svoj položaj na supremaciji znanja i organizacionih sposobnosti jednako u domenu industrije, bankarstva, pravnog i političkog sistema, tehnokratija sa izvesnim intimnim prezirom posmatra klasne konfrontacije, iako unutar sistema uvek predstavlja produženu ruku dominacije. Tragajući za sopstvenim identitetom, racionalni deo tehnokratije nije ideološki indiferentan, on se suprotstavlja sistemima koji retardiraju ekonomiku i kulturu zemlje. Taj deo se ponekad priklanaja revoluciji, socijalizmu i samoupravljanju, ako oni predstavljaju negaciju sklerotičnih, parazitskih sistema koji reprodukuju i održavaju zaostalost zemlje. Ali, jednako spašavajući multinacionalne kompanije ili gradeći monumentalne objekte socijalističke industrijalizacije, tehnokratija realizuje svoj vlastiti privatni interes, za nju. Marksov »Kapital« nije kritika političke ekonomije nego nauka o proizvodnji kapitala i odnosa dominacije u kojima će tehnokratiji pripadati mesto arbitra.

Naravno, ovo je jedna strana stvari, slika koju prvosveštenici znanja i umešnosti stvaraju sami o sebi. Onu drugu stranu čini granica koju njenim sopstvenim principima i racionalnosti u poslovanju nameće njen vlastiti interes. To, pre svega, pokazuje parazitizam i rasipništvo institucija kojima rukovode tehnokrati, to otkrivaju spektakularne obmane društva sa promašenim investicijama kojima su kumovali tehnokrati u zajedništvu sa političkim elitama, to pokazuje duh privatizacije i parcijalizacije ekonomike koju sa nacionalnim birokratijama brani i deo tehnokratije, to pokazuje njena spremnost da na svakom koraku potceni sposobnosti radnika da donose racionalne i meritorne odluke i, na kraju, činjenica da tehnokratija samoupravljanje nikada nije shvatala drugačije nego kao spoljnji sistem odnosa nametnut političkim nasiljem.

Digitized by Google

5. Naučna misao između revolucije i scijentokratije

Jednostranom tretmanu nauke, kulture i društvene evolucije kao da same činjenice idu u prilog: pri posmatranju stvari koje ostaju na površini društva izgleda da ceo naš život zavisi o rezultatima nauke, a sama nauka se odvaja od njenog duha i pokazuje kao zbir materijalnih sredstava, tehničkih i kadrovskih efektiva. I zaista pri savremenoj demografskoj eksploziji koja se pri sadanjem kulturnom nivou zaostalih regiona ne da zaustaviti, gola fizička egzistencija ljudi direktno zavisi od produkcije hrane, a ova od naučnih rezultata i njihove primene, tako da kao što je to jedan naučnik davno primetio, nauka izgleda kao klin o kome iznad ambisa visi egzistencija i budućnost celog čovečanstva. Isto tako, pri posmatranju ovog segmenta društva koji smatramo naukom, ne susrećemo se sa njenim duhom nego sa stvarima: ogromne laboratorije, džinovske dimenzije institucija, kompleksnost hijerarhisane organizacije, mistika sjajnih otkrića, fascinantnost rezultata. Suština procesa ne interesuje posmatrača, ali ga izvoz roba, licenci i intelektualnih usluga, visina profita snažno impresioniraju tako da se spontano nameće zaključak da je ceo naš život određen naukom, da se pravo saznanje kreće isključivo stazama nauke, i što je najvažnije, da proizvodnja znanja automatski obezbeđuje supremaciju onih koji ta znanja poseduju na svim nivoima uključujući i onaj globalni, svetski. Iz takve jednostavne i jednostrane logike proizilazi isto tako uprošćen i pogrešan zaključak da se problemi socijalne evolucije, društvenog progresa i emancipacije čoveka daju reducirati na politiku ekonomskih investicija u kojoj centralno mesto zauzima rast naučnih kapaciteta zemlje. Posledice ovakve koncepcije su trganje naučnih istraživanja iz njihovog globalnog, svetskog, društvenog i kulturnog konteksta, propisivanje i pripisavanje naučnom istraživanju ciljeva i zadataka koji ne proizilaze iz prirode same nauke, trganje naučne misli koja je uvek imala emancipatorski karakter iz celine misaonih strujanja koja izražavaju čovekovo nezadovoljstvo, njeno subordiniranje dominantama politike i društva.

Time se nauka ne pretvara u instrument prevazilaženja i traganja za putevima izlaska iz krize nego se kriza društva prenosi u sferu nauke. Kriza u naučnim orijentacijama i kriza identiteta naučnika, koju danas imamo, su samo njihov specifičan izraz.

Ekspanzija naučnih institucija koja je dosada ostvarena, a naročito ona koja tek predstoji, dovela je do institucionalizacije istraživačkog rada, do njegove fragmentacije i specijalizacije, njegove krajnje zavisnosti o finansijerima, političarima i biznismenima koji određuju njene programe i njene materijalne mogućnosti, skinula je sa scene velikog naučnog stvaraoca koji svojim delom obeležava epohu, a uvela prvosveštenika nauke du-

Digitized by Google

hovno osiromašenog koji iza maske egzaktnosti, efikasnosti i posvećenosti skriva faktičku nezainteresovanost za društvenu upotrebu nauke. Cilj takvog istraživanja nije kritičko prevazilaženje sveta postojećih odnosa nego reprodukcija pozitiviteta birokratskog društva, povećanje njegove tehničke i tehnološke efikasnosti i, iznad svega, rast njegovih vojnih potencijala. Rivalitet, nadmetanje, dominacija, eksploatacija i pustošenje ljudskih i prirodnih resursa zamenjuju jedan proces traganja za istinom koja stoji u osnovi čovekove produktivne moći, njegove kontrole nad uslovima egzistencije. Savremena nauka se preobraća u fragmentaciju sveta i čovekovog mišljenja, u tajnu posvećenih birokrata, u proces međusobnog i međunarodnog sumnjičenja. Istina, i ovakva nauka podstiče produktivnu i potrošnu moć svih kategorija i svih segmenata društva, ali i sve efikasnije manipulacije ljudima i ljudskim potrebama. Tako se dešava da scijentokratsko razvijanje nauke koja neprekidno dobija na ubrzanju, koje sve egzaktnije prodire u dubinu pojedinih procesa i poznavanja sredstava i instrumenata kojima ih kontrolišemo, sve manje ima sluha za celinu ljudskog življenja, za totalitet ljudskog bića i njegove esencijalne potrebe, za njegovu emancipaciju. Tako, postajući sve efikasnija na društvenoj površini, pružajući pojedincu sve veće obilje sredstava uključujući i mogućnosti regulacije njegovih psihičkih i emocionalnih stanja, ta ista nauka u koju savremeni čovek gotovo mitski veruje nema interesa za stvarne uzroke njegovih nevolja i njihovo radikalno otklanjanje. Zlatna geta nauke ma koliko bila obilno finansirana, očigledno nisu u stanju da prodru do korena same krize, a još manje da nađu puteve izlaska iz nje. Dominantne politike su naravno svesne ove nemoći, ali one iluziju o svemoći nauke podržavaju kako bi izbegli diskusiju o uzrocima i vinovnicima krize bez koje se ne mogu nazreti ni njena rešenja. Tako je društvena kriza našla svoj izraz i u krizi naučnih orijentacija i krizi identiteta naučnika koji svoju odgovornost društvu zamenjuje za odgovornost različitim elitama, koji otvorenost i kritičnost naučnog mišljenja sve više zamenjuju kastinskim korporiranjem, koji svoju potrebu za slobodom i istinom, istraživanju i naučnom saznavanju daje emancipatorski karakter, zamenjuju za produkciju i reprodukciju postojećih odnosa moći. Društvena nauka, a naročito onaj njen deo koji se bavi istraživanjima mogućnosti emancipacije čoveka, mogućnostima oslobođenja rada mogla je svoje izvorište i svoje nadahnuće naći isključivo u sferi rada. Umesto toga, ona je postala instrument jednog političkog pragmatizma birokratije a dobrim delom i monopolisana oblast profesionalnih ideologa. Ta, u osnovi ignorantska orijentacija koja od jugoslovenskog društva, umesto da ga uključi u svetske idejne i kulturne tokove, u demokratski dijalog sa svetom, pravi zabran, brzo i lako se transformiše u apologetiku sklonu da brani i one političke mere i rešenja kojima je prošlo vreme. Služeći kao

Digitized by Google

instrument političke prakse upravljačkih struktura, gubeći vezu sa svojom prirodnom osnovom, sa sferom rada, sa sferom pravih ljudskih potreba, ona je postavila granicu vlastitom misaonom dometu lišavajući se sposobnosti da odgovori izazovima vremena.

6. Dogmatizacija revolucije

Istorija nije samo zbir činjenica, a najmanje je to istorija revolucije, ona je izvorište snage budućnosti, trascendencija i utopija koja još čeka svoje ostvarenje. Kao proces nasilnog slamanja i razaranja ona je mnogo manje izvorište nezadovoljstva i nespokoja za one koje je detronizirala, a mnogo više za one koji ljudska nadanja nisu ostvarili, koji su revoluciju transformisali u nove hijerarhije i nove nepravde. Otuda sociološko istraživanje istorije, posebno istorije i sociologije revolucije, postaje posebno osetljivo.

Otpori kritičkom proučavanju revolucije i novije prošlosti imaju višestruke uzroke. Najpre, revolucija je proces kroz koji su njeni učesnici nadrastali vreme i realizovali budućnost, prevazilazili sami sebe, i tom neponovljivom dobu ne treba, po njihovom mišljenju, oduzimati njegov sjaj a ni svakom pojedincu njegov oreol. Pa, ipak, uprkos takvom mišljenju, uprkos legendi koja nije svoj sjaj izgubila ni danas, mi se susrećemo sa širokim procesom deziluzioniranja, gubitka vere u modele, rešenja i društvene ciljeve koliko juče smatranim za neprikosnovene. Za razliku od ozbiljnih, naučnih i marksističkih analiza novije prošlosti koja nam pod mitskim naslagama i sjajem legendi otkriva zablude, promašaje, uzaludna proливanja krvi kako bi naš život danas i našu budućnost učinili humanijim i slobodnijim, mi se susrećemo i sa jednom zakasnjelom rehabilitacijom onih modela, pokreta i političkih koncepcija čiji nam je poraz u revoluciji izgledao definitivan. Iako se, očevidno, radi o dva sasvim suprotna pristupa izučavanju revolucije, oficijelna reakcija je na njih gotovo identična i birokratija koja je, umesto revolucionara, preuzela ulogu advokata revolucije, stigmatizira svaki pokušaj kritike interpretacije prošlosti. Zato se odmah u početku postavljaju dva pitanja koja se zapravo spajaju u jedno: Zašto to čini baš birokratija i čemu takva istraživanja, čemu orijentacija ka prošlosti umesto orijentacije ka budućnosti?

Stav birokratije prema revoluciji mogao bi se sažeti u dva termina: apsolutizacija svih ideja i postupaka, konzekventno razvijanje kulta ličnosti, nedodirivost, apoteoza revolucije, i stigmatizacija svih nevernika. Naravno, ne radi se ni o kakvoj orijentaciji na prošlost, pa ni stvarnoj odanosti idejama revolucije koje kao i sve ideje moraju uvek iznova izdržati kritičko preispitivanje u društvenoj stvarnosti. Čemu onda služi onemogu-

Digitized by Google

ćavanje dubljeg kritičkog ispitivanja prošlosti? Odbrani sadašnjosti, i to ne u njenim razvojnim, revolucionarnim komponentama, nego u onim njenim delovima koji restauriraju stare hijerarhije, koji predstavljaju objektivnu smetnju daljem razvoju društva, demokratizaciji, oslobađanju rada. Prošlost živi u savremenim odnosima ne samo u njihovom dinamičkom aspektu, kao skup nerealizovanih vrednosti i ciljeva nego i kao skup privilegija i hijerarhija, kao skup odnosa koji revoluciju, njene ciljeve, njene ideje diskredituju. Istraživač ne može zaobići pitanje gde su koreni nekih oblika savremenih ponašanja — monopolizma u idejnoj produkciji, u raspodeli moći i društvenog bogatstva, ne može a da ne otkrije korene i embrione takvih ponašanja tamo gde bi ih i najmanje očekivao. Dakle, iako govorimo o revoluciji, o prošlosti uopšte, o njima i nije reč, reč je o savremenim odnosima, reč je o njihovom kritičkom preispitivanju, reč je o koncipiranju jedne revolucionarne politike danas, politike koja bi prokrčila puteve razvoju. Minorna i desperatna dela koja izražavaju svoje sumnje u notorne činjenice, koja u saradnicima okupatora ne vide izdajnike, dobro su došla upravo birokratiji da u dugim i bučnim kampanjama brani revoluciju i da skrene pažnju javnosti sa aktuelnih problema, da onemogući njihovo rešavanje. Ako budućnost zaista nalazi svoje izvorište u revoluciji, to kvari odbrana revolucije zatvara vrata upravo revoluciji i njenoj budućnosti.

Digitized by Google

Branko Prnjat

Kulturna politika i bogatstvo ljudskih potreba

I

U razmatranju odnosa između rada i kulture potrebno je podsjetiti na misao klasika marksizma o radu kao izvoru kulture.

Čovjek je radom mijenjao prirodu oko sebe, ali i sopstvenu prirodu. On se tako osposobljavao za sve složenije oblike rada, pa i za one najsloženije.

»Jedino radom — pisao je Fridrih Engels — prilagođavanjem sve novim i novim operacijama, nasleđivanjem time stečenog naročitog razvitka mišića, tetiva a u dužim vremenskim razmacima i kostiju, i sve novom primjenom te nasleđene istančanosti na nove, sve složenije operacije, čovečja ruka je dostigla onaj visoki stupanj savršenstva na kojem je mogla stvoriti Rafaelove slike, Torvaldsenove kipove i Paganinijevu muziku.«[1]

Upravo stvaralački rad proizišao je iz rada i predstavlja njegov najviši i najslobodniji vid. Upravo taj najslobodniji vid rada, stvaralački rad, zahtjeva i najintenzivniji napor.

»Doista slobodan rad, na primer komponiranje, u isti mah je upravo đavolski ozbiljna stvar, najintenzivniji napor« — pisao je Marks.[2]

---

[1] Karl Marks, Fridrih Engels: O umetnosti i književnosti, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 35.

[2] K. Marks — Temelji slobode..., »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 266.

Digitized by Google

Mnogi teoretičari kulture uočavaju duboku, organsku vezu između rada i kulture. Među njima, međutim, postoje znatne razlike u shvatanju karaktera toga odnosa. Bez obzira na to da li se rad shvata kao oblast društvenog života koju treba kultivisati, ili se pak rad shvata kao osnova kulture ili njen izvor, očigledno je jedno — savremena teorija kulture ne može zaobići razmatranje prirode i karaktera toga odnosa.

U nekim etapama kulturne istorije odnosi rada i stvaralaštva, rada i kulture, bili su čvrsto isprepletani. Pišući o lijepim slikama u pećinama južne Francuske, o ornamentima na oružju primitivnih naroda, o grčkim statuama i hramovima, o srednjovjekovnim katedralama, proizvodima vještih zanatlija, gajenju cvijeća, drveća i žitarica — mijenjanja prirode, pomoću ljudskog razuma i vještine.

Naročito u XIII i XIV vijeku u zapadnoj istoriji zanatstvo je dostiglo vrhunac u evoluciji stvaralačkog rada. Rad nije bio samo korisna aktivnost već je u sebi nosio i duboko zadovoljstvo.[3] Neki autori, ne bez razloga, ukazuju da renesansne primjedbe o čovjeku počinju radom koji se u širokom smislu shvata kao stvaranje, nešto što pripada isključivo čovjeku. Stvaranje i rad su u renesansi još jedinstveni. Stvaranje je nešto uzvišeno i zanosno. Između rada kao stvaranja i tvorevina rada postoji direktna veza: tvorevine ukazuju na svog tvorca — čovjeka, koji stoji nad njima i iskazuju o njemu ne samo ono što jeste i što je već postigao nego i ono što još sve može biti. Karel Kosik smatra da će kapitalizam srušiti tu direktnu povezanost, odvojiti rad od stvaranja, proizvode od tvoraca, pretvarajući rad u nestvaralački, iscrpljujući napor. Stvaranje počinje iza granice industrijskog rada. Stvaranje je umjetnost, dok je industrijski rad zanat, nešto šablonski, ponovljivo, pa zato i malo vrijedno i obezvređujuće. Čovjek, još u doba renesanse stvaralac i subjekat, pada na nivo proizvoda i objekata. Gubitkom vladavine nad stvorenim materijalnim svijetom čovjek gubi i stvarnost.[4]

Marks i Engels su u »Njemačkoj ideologiji« pisali da čim rad počinje da se dijeli, svak dobija određeni, isključivi djelokrug koji mu se nameće i iz koga ne može da izađe. Oni smatraju da sve dok se ljudi nalaze u stihijskom društvu, dok postoji raskol između pojedinačnog i opšteg interesa, sve dok djelatnost ljudi nije podijeljena dobrovoljno nego stihijskom prinudom — sopstvena djelatnost čovjeka izvrgava se u tuđu, njoj suprotstavljenu silu, koja ga podjarmljuje umjesto da on njome gospodari.[5] Marks je ukazivao da kapitalista pretvara radnika u biće koje nema ni čula ni potreba, kao što pretvara njegovu djelatnost u čistu apstrakciju, izolovanu od svake djelatnosti; stoga

[3] Erih From — Zdravo društvo, Rad, Beograd, 1963, str. 179.

[4] K. Kosik: Metafizika kulture, vidi antologiju: Marksizam i umjetnost, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, str. 167.

[5] Karl Marks, Fridrih Engels: O umetnosti i književnosti, »Kultura«, Beograd, 1960. str. 39.

Digitized by Google

kapitalista osuđuje svaki radnikov luksuz, a čini mu se da je luksuz sve što prelazi najapstraktniju potrebu — bilo da je to pasivni duh ili ispoljavanje djelatnosti.[6]

U kapitalističkom društvu rad radnika je otuđen, on ne pripada radniku nego nekom drugom; u uslovima otuđenog rada radnik ne potvrđuje svoje stvaralačke sposobnosti, već ih negira, upropašćuje svoju duhovnu energiju.

Marks smatra da se otuđenje djelimično pokazuje na taj način što stvara na jednoj strani rafiniranost potreba i njihovih sredstava, a na drugoj — životinjsku podivljalost, potpunu, grubu, apstraktnu uprošćenost potrebe.[7] Neprijateljstvo kapitalističkog načina proizvodnje prema kulturnoj dimenziji života utemeljeno je već u samoj činjenici što je rad otuđen. Pa, iako se situacija u istorijskom razvoju kapitalističkog društva unekoliko promijenila jer se opšti materijalni standard života podigao, mnogi društveni i kulturni problemi i protivrječnosti ostali su i dalje zaoštreni, ili se čak produbljuju. Jedan od fundamentalnih problema savremenog kapitalističkog društva jeste upravo čovjekova pozicija u radu, njegova odvojenost od učestvovanja u odlučivanju: »Danas, kada se govori o slobodi — pisao je M. Diverže — ne misli se samo na mogućnost da se odupre, odbije, suprotstavi, već takođe i na mogućnost udruživanja i izgrađivanja odluka. Samoupravljanje, samoopredeljenje, učešće — ove reči izražavaju duboku potrebu naročito među mladim generacijama, i to je novo...«[8] Ž. Fridman ukazuje na osjećanje anonimnosti pojedinaca u masi drugih radnika u kapitalističkom društvu. On smatra da se to osjećanje još više pojačava nedostatkom moralne integracije u preduzeću u kojem ne sudjeluje ni u donošenju odluka ni u odgovornosti.[9]

Takvi odnosi, dugoročno gledano, neodrživi su ne samo sa stanovišta razvoja i afirmacije ljudske ličnosti već i sa stanovišta daljeg razvoja same materijalne proizvodnje.

Isto tako, sociolozi uočavaju da određena ponašanja van proizvodnje svjedoče upravo o tome da tendencije trajnijeg blokiranja ljudskih težnji, sudjelovanja u odlučivanju i odgovornosti, i blokiranje mogućnosti stvaralačkog rada mogu da se pretvore, i pretvaraju se, u izvore destruktivne energije.

Ž. Fridman kaže da pojedinac ponekad teži da dezorganizuje svoj život izvan rada, da podstiče agresivne težnje kojima njegova ličnost nastoji da se afirmiše na brutalan način koristeći svakovrsna sredstva: hazardne igre, opklade, alkohol, brutalne zabave, filmove koji pobuđuju strah, kriminalne filmove![10]

---

[6] Isto, str. 42.
[7] Isto, str. 47.
[8] M. Diverže: Demokratija bez naroda, »Rad«, Beograd, 1968, str. 250 i 251.
[9] Ž. Fridman: Razmrvljeni rad, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 198.
[10] Isto, str. 151.

Digitized by Google

S druge strane, Fridman uočava i suprotnu tendenciju. Na sve strane, piše on, vide se ljudi koji žele da ponovo ovladaju sobom, da razvijaju stvarne djelatnosti, da nađu priliku da učestvuju u raznim aktivnostima, da se kultivišu.[11]

Očigledno je da se ovdje prihvata kultura kao svojevrsna kompenzacija za ona lišavanja koja prate savremeni proces rada i položaj čovjeka u njemu. Veze između rada i kulture, radnog i slobodnog vremena definitivno su pokidane. Iluzija slobode pruža samo prostor slobodnog vremena i mogućnost da ljudi u tom slobodnom vremenu ispolje svoje težnje i mogućnosti. Zato, ne bez razloga, neki autori na Zapadu primjećuju da je napredak demokratije u uvećavanju stvarne slobode, inicijative i spontanosti pojedinaca ne samo u izvjesnim privatnim i duhovnim stvarima već, prije svega, u aktivnosti koja je bitna za postojanje svakog čovjeka u njegovom radu.

U uslovima otuđenog rada ne može se ostvariti cjelovita koncepcija slobodnog vremena niti cjelovitost ljudske ličnosti.

Ukratko, između rada i kulture u kapitalističkom sistemu ostaje da egzistira vapijući nesklad. On se ne može prevazići ni produkcijom takozvane masovne kulture, već se, naprotiv, u još većoj mjeri uvećava. Jer, proizvodnja masovne kulture nije ništa drugo nego oblik manipulacije kulturnim potrebama.

Preko masovne kulture oblici otuđenja i manipulacije ušli su i definitivno zaposjeli i prostore slobodnog vremena.

II

Temeljni principi naše kulturne politike definisani su u Programu Saveza komunista Jugoslavije. Oni su bili izraz saznanja o tome da je oslobađanje kulturnog stvaralaštva od oblika državnog posredovanja i arbitriranja sastavni dio oslobađanja rada i da istinska sloboda kulturnog, naučnog i umjetničkog stvaralaštva odgovara neposrednim i istorijskim interesima i ciljevima radničke klase.

Ukazivanje na podudarnost interesa radničke klase i slobode u istraživanju istine o čovjeku i društvu nije samo značilo vraćanje izvorima Marksovog učenja, niti je značilo otklanjanje pragmatskih i dogmatskih tumačenja interesa radničke klase u oblasti kulturnog stvaralaštva, već je istovremeno otvaralo nove puteve razvoju stvaralačkih snaga u kulturi, nauci i umjetnosti. Naravno, Program nije izgubio iz vida realne društvene okolnosti i društvene protivrječnosti u kojima se odvija borba za slobodu stvaralaštva i stoga je upozorio i na opasnost od zloupotreba slobode stvaralaštva u reakcionarne svrhe.

Svi bitni aspekti kulturne politike koji su definisani u Programu SKJ zadržali su i danas punu aktuelnost: ravnopravnost

[11] Isto, str. 205.

Digitized by Google

nacionalnih kultura i kultura narodnosti, demokratizacija sistema obrazovanja i vaspitanja, otklanjanje administrativnog uplitanja u rad kulturnih institucija, kritički stav prema kulturnom nasljeđu, suprotstavljanje pojavama njegovog nekritičkog prihvatanja i glorifikovanja kao i pojavama njegovog sektaškog potcjenjivanja.

Program SKJ je kao jedan od ciljeva borbe Saveza komunista postavio oslobađanje stvaralačkih snaga društva. U tom kontekstu Program je definisao dugoročne ciljeve kulturne politike socijalističkog samoupravnog društva.

Deseti kongres SKJ usvajajući posebnu rezoluciju o kulturi učvrstio je i reafirmisao fundamentalne principe kulturne politike definisane u Programu SKJ, ali je istovremeno učinio i značajan prodor ka novom shvatanju funkcija kulture i novim vidovima konstituisanja same kulturne politike.

Usvajajući stanovište o kulturi kao klasnooslobodilačkoj djelatnosti, Deseti kongres je ukazao na novu ulogu radničke klase i radnih ljudi u konstituisanju kulturne politike. U dokumentu Desetog kongresa kultura se vidi kao sastavni dio svakodnevnog života i rada radnih ljudi, a ne kao izdvojena sektorska djelatnost ili zatvoreni institucionalni sistem.

U tom smislu javlja se u novom svijetlu i sam način konstituisanja kulturne politike. Radnička klasa, radni ljudi, postaju neposredni i ravnopravni učesnici u izgrađivanju i ostvarivanju kulturne politike. Oni u isto vrijeme postaju i značajni činioci kulturne akcije. Težište kulturne aktivnosti sve se više pomjera prema samom središtu društvenog života i materijalne proizvodnje.

Socijalistička revolucija koja vodi oslobađanju rada i razvoju cjelovite ljudske ličnosti ne može jednostavno ukinuti zatečenu podvojenost rada i kulture. Uostalom, socijalistička revolucija je na planu kulture učinila vidljivim dvije glavne tendencije: tendenciju koja vodi ka podržavljenju kulture i tendenciju koja vodi ka podruštvljavanju kulture.

Pokroviteljstvo države u oblasti kulture stvara razgranat i složen sistem posredovanja između sfere materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje. Na podlozi tog posredovanja izrasta državni kulturni aparat kao centralizovana i obuhvatna vlast nad kulturom koja usmjerava cjelokupni kulturni razvitak i stvaralačke tokove, ali i presudno utiče na oblike i mogućnosti zadovoljavanja kulturno-duhovnih potreba.

Orijentacija na podruštvljavanje kulture, na »vraćanje« kulture u rad, na prevazilaženje onih uslova koji su doveli do razvijanja sfere rada i kulture u parcijalizacije i otuđenja same kulture, zahtijeva novu kulturnu politiku koja gubi atribute moći i vlasti i koja prerasta u demokratsku kulturnu akciju i kreaciju samih radnih ljudi i kulturnih stvaralaca. U tim okvirima moglo bi se tragati za novim sadržajima, za novim smislom jedne kul-

Digitized by Google

turne politike koja bi bila potpuno oslobođena tradicionalnih određenja i koja bi prerastala u nešto što više i nije kulturna politika u poznatom značenju ovog pojma.

Drugim riječima, naša razmatranja o kulturnoj politici morala bi se potpuno osloboditi ukorijenjenog tradicionalizma, etatističkih i okamenjenih formula, a prije svega one svijesti koja kulturu vidi kao puki instrument za ostvarivanje nekih parcijalnih ciljeva i interesa.

Oslobađanje rada podrazumijeva uspostavljanje novog jedinstva rada i kulture, odnosno duboku transformaciju sadržaja i kvaliteta rada. Sloboda kulture predstavlja puku fikciju ili grubu obmanu u uslovima otuđenja ljudskog rada. Novo jedinstvo kulture i rada, prema tome, znači ne spoljašnje unošenje kulture u rad, već takvu stvaralačku transformaciju rada koja će se s kulturom slobodno povezivati i prožimati. U tom novom jedinstvu izgubio bi se svaki razlog i za samo postojanje kulturne politike; ostali bi, možda, samo razlozi u prilog jedne politike kulture.

U takvom kontekstu kulturna politika u udruženom radu ima sasvim određeno značenje:

Prvo, ona je dio i izraz jedne globalne orijentacije u razvoju kulture socijalističkog samoupravnog društva. Ona ne izražava neku parcijalnu tendenciju u razvoju kulturne politike, već podrazumijeva i bitno nove osnove njenog konstituisanja.

Drugo, kulturna politika u udruženom radu jeste kulturna politika svakodnevnog života, ali ona je i novi kulturni, civilizacijski projekat socijalističkog samoupravnog društva.

Treće, kulturna politika u udruženom radu osnovna je karika i put da se realizuje cjelovita kulturna politika udruženog rada, kao oblik slobodnog, svjesnog i svrsishodnog usmjeravanja kulturnih tokova, podsticanja svih oblika stvaralačkog rada u materijalnoj i kulturno-duhovnoj oblasti, kao i zadovoljavanja i podizanja na viši nivo kulturnih potreba radnih ljudi i građana.

III

Bez šireg sagledavanja prirode i karaktera kulturnih potreba teško je zamisliti projektovanje i ostvarivanje adekvatne kulturne politike u udruženom radu i društvu.

Potrebno je, s tim u vezi, prethodno podsjetiti na vezu između položaja rada i karaktera kulturnih potreba. U uslovima otuđenog rada i kulturne potrebe radnika su otuđene i pod pritiskom različitih manipulacija. Marks je ukazivao na to kako se oblici surove eksploatacije odražavaju na duhovni život radnika i na njegove potrebe i navike. Međutim, spoljašnji rad, rad koji se vrši pod prisilom i koji ne znači potvrđivanje ljudskih stvaralačkih moći već njihovu najdublju negaciju, osiromašuje duhovni život radnika, a njegove potrebe svodi na one najelemen-

Digitized by Google

tarnije i najsirovije. Marks je ukazivao na drastično reduciranje potreba u kapitalističkom društvu. On je pisao da je potreba za novcem istinska potreba koju proizvodi nacionalna ekonomija i jedina potreba koju ona proizvodi. Otuđenje potreba jeste nužna posljedica otuđenja rada. Marks je pisao da u takvim uslovima svaki čovjek špekuliše s tim da drugome nametne novu potrebu da bi ga prisilio na novu žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost. Svako pokušava da nad drugim stvori tuđu suštinsku snagu da bi u tome zadovoljio vlastitu sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen.

Mnogi savremeni analitičari ukazuju na to da u kapitalizmu postoji hijerarhija potreba i da ona zavisi od optimalnog korišćenja faktora proizvodnje, to jest, od profita.

Neki teoretičari s razlogom podsjećaju na neprijateljstvo takvog profitnog sistema prema kulturnoj dimenziji života. Sfera kulture se takođe reducira na sferu potrošnje. Moćni aparati propagande i reklame određuju individualne težnje i potrebe. Mnogi autori ukazuju na to da reklama zasićuje društvenu sredinu terorističkim bombardovanjem parolama i slikama.[12]

Monopolistički kapitalizam teži da nametne model potrošnje koji potencira želju za privatnim prisvajanjem društvenog proizvoda i doprinosi osamljenosti i individualizaciji potrošača koji tako lakše podnose vladavinu kapitala.[13]

Istraživači koji su se bavili ovom problematikom ukazuju na potrošnju koja nije u funkciji zadovoljavanja autentičnih ljudskih potreba. Ekonomski i kulturni razvoj nije orijentisan prema razvitku ljudskih ličnosti i zadovoljavanju njihovih autentičnih potreba, već prema mogućnostima ostvarivanja maksimalnog profita. Stvaralačke aktivnosti ograničene su prema kriterijumima finansijske rentabilnosti ili socijalne stabilnosti, dok se rasipaju milioni radnih sati da bi potrošačkim proizvodima u okviru monopolističke konkurencije donijeli često marginalne, no uvijek skupocjene modifikacije koje nemaju za cilj da uvećaju potrebnu ili estetsku vrijednost proizvoda.

Neki autori s razlogom ukazuju na to da socijalističko društvo mora stvarati sopstvene oblike istorijske individualnosti i potrebe koje odgovaraju tim oblicima. U istoj mjeri u kojoj je logika socijalističkog društva sadržana u zadovoljavanju potreba, ona je sadržana i u transformaciji i razvoju potreba, u izgradnji onog »realnog bogatstva koga čini različitost potreba« (Marks), kao i obezbeđenju »potpunog blagostanja i potpunog slobodnog razvoja svih članova društva« (Lenjin). Oni smatraju da ako u komunizmu rad postaje prva, najznačajnija potreba, u istoj mjeri i proizvodnja bogatog čovjeka, to jest, čovjeka sa potre-

[12] J. F. Reymond: Potrebe i racionalnost kapitalizma, »Marksizam u svetu«, br. 11, 1975, str. 148.

[13] F. Godar: O pojmu potrebe u konceptu klasne prakse, »Marksizam u svetu«, br. 11 1975, str. 51.

Digitized by Google

bama koje su veoma razvijene, postaje proizvodnja prvog, najznačajnijeg društvenog bogatstva.[14]

Polazeći od Marksovih shvatanja, A. Heler ukazuje na to da se pravo društveno bogatstvo ostvaruje kroz slobodnu manifestaciju društvenih individua, kroz njihovu aktivnost i njihov kvalitativno složeni sistem potreba.[15]

Probijanje granice postojećih ili tradicionalnih potreba izraz je ljudske društvene i duhovne emancipacije i jedan od prioritetnih ciljeva razvitka socijalističkog samoupravlanja i samoupravne kulturne politike. Kultivisanjem novih potreba mijenja se svijet zatečenih potreba. Tako će se rađati nova potreba čovjeka da se stalno razvija i svestrano duhovno obogaćuje.

Teoretičari su već ukazali na mnoge komponente novih potreba kao što su: potreba stvaralačkog rada i permanentnog obrazovanja, potreba svestrane individualne realizacije i intenzivnog unutrašnjeg jedinstva ličnosti; potreba jasnih ljudskih odnosa i ljudskog učešća, pune pokretljivosti i informisanosti; potreba slobodne fizičke djelatnosti, dodira sa ljepotom i prirodom, potreba perspektiva.

Izvjesno je da se među prioritetnim čovjekovim potrebama mora naći potreba i pravo da bude oslobođen ne samo od eksploatacije nego i od tlačenja i otuđenja u radu i dokolici, da sam upravlja uslovima i rezultatima rada i društvenim poslovima uopšte.

Očigledno je da posrednička funkcija socijalističke države između materijalne i kulturno-duhovne proizvodnje reguliše ne samo odnose između ovih oblasti ljudskog rada, već socijalistička država reguliše odnose i unutar kulturno-duhovne proizvodnje, bitno utičući na karakter i mogućnosti zadovoljavanja kulturno-duhovnih potreba.

S obzirom na činjenicu da u etatističkom sistemu država preko budžeta finansira kulturne institucije, da planira kulturni razvoj, da bitno utiče na uslove, mogućnosti i pravce razvitka kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, ona samim tim u svojim rukama drži sve poluge za zadovoljavanje kulturnih potreba i težnji radnih ljudi.

Kultura u socijalističkom samoupravnom društvu oslobađa se monopolskog posredovanja države, oslobađa se centralizovane kulturne politike, a pravo na kulturu postaje jedno od osnovnih prava samoupravljača.

U tom kontekstu raste uloga novih subjekata kulturnog razvitka. S tim u vezi valja pomenuti da su potpuno pogrešna ona mišljenja koja zagovaraju tezu o suvišnosti i nepotrebnosti kulturne politike u socijalističkom samoupravnom društvu. U uslovima razvoja samoupravljanja, uloga kulturne politike ne samo

[14] Jean-Pierr Terrail: »Marksizam u svetu«, br. 11, 1975, str. 76 i 78.
[15] Agnes Heller: Sistem potreba i društvo udruženih proizvođača, »Marksizam u svetu«, br. 11, 1975, str. 9.

Digitized by Google

što se ne smanjuje već se, naprotiv, višestruko uvećava. Kultura u udruženom radu postaje bitna komponenta njegovog oslobađanja i razvoja. Slobodni udruženi rad jeste u stvari i najdalekosežniji izraz jednog novog socijalističkog, kulturnog i civilizacijskog projekta.

U tom smislu može se reći da je kulturna politika u udruženom radu izraz ne samo kulturno-duhovnih potreba radničke klase i radnih ljudi, već i kvalitativno novih društvenih odnosa i novog položaja kulture u društvu.

Kulturna politika mora zadovoljavati, razvijati i podsticati nove kulturne potrebe i težnje radnih ljudi u udruženom radu da bi radne sredine sve više postajale kulturne sredine, središta stvaralačkog rada i afirmisanja ljudske ličnosti.

Kulturna politika u udruženom radu mora se suočiti sa realnošću zatečnih kulturnih potreba, sa realnošću zatečenog kulturnog i obrazovnog nivoa. Ona mora uočiti sve bitne činjenice koje utiču na karakter i mogućnosti zadovoljavanja kulturnih potreba radnih ljudi i otkrivati stvaralačke potencijale, kreativna jezgra u okviru radnih kolektiva.

Ako bi se kulturna politika merila sa zatečenim nivoom kulturnih potreba i kulturnih težnji, ako bi se merila sa pojavama stihijnosti u kulturnom životu radnih organizacija, ako bi povlađivala postojećem ukusu i sl., onda takva kulturna politika ne bi ni imala bilo kakav razlog da postoji tj. ona bi samu sebe ukinula.

Kulturna politika u udruženom radu ima prvenstveni cilj da zadovolji i stalno razvija i obogaćuje kulturne potrebe radnih ljudi, da podstiče razvitak stvaralačkih potencijala u materijalnoj i kulturno-duhovnoj oblasti (inovacije, pronalazaštvo u materijalnoj proizvodnji, razvijanje samoupravljanja, kulturno-stvaralačka aktivnost radnika i dr.), a isto tako da bude bitan činilac u razvoju kulturne politike u mjesnoj zajednici, opštini i šire.

IV

U vezi s ostvarivanjem prvog cilja, to jest oslobađanja i podsticanja kulturnih potreba, neophodno je imati na umu da su danas kulturne potrebe pod snažnim pritiskom stihijnog djelovanja tržišta i komercijalizacije kulture. Očigledno je da se u koncipiranju kulturnog i stvaralačkog rada ne mogu zatvarati oči pred tom činjenicom. Pri tom treba imati na umu da je neophodno objektivno procjenjivati djelovanje tržišta u kulturi i svjesno usmjeravati njegove tokove. Djelovanje tržišta doprinijelo je bržem oslobađanju kulture administrativnog upravljanja i regulisanja kulturnih tokova. Ono je doprinijelo boljem i racionalnijem poslovanju mnogih kulturnih organizacija, njihovom većem otvaranju prema publici, potpunijem zadovoljavanju nekih kulturnih potreba i sl. Ali, svako stihijsko djelovanje tržišta

Digitized by Google

vodilo je i vodi i do favorizovanja prosječnih tvorevina, pretežno zabavnih sadržaja, do prodora pseudokulture, šunda i kiča itd. Naravno, ovdje niko ne može imati ništa protiv razvoja i plasiranja zabavnih sadržaja. Problem se javlja samo onda ako se plasira nizak ili najniži nivo zabavnih sadržaja koji se graniče sa nekulturom. Radnim ljudima je, dakako, potrebna i zabava, kao vid rekreacije. Ali, kulturna produkcija se ne može iscrpljivati samo favorizovanjem najjeftinijih oblika zabavnih sadržaja. Zabavni sadržaji u kulturnoj produkciji ne mogu se, naravno, zanemariti. Potrebno je, bez sumnje, da se oni estetski i humanistički osmišljavaju. To bi bio onaj princip na kojem bi kulturna politika morala insistirati — ako hoće da realizuje cjelovitost svojih funkcija. Radni ljudi ne bi smeli biti ravnodušni prema činjenici da zabavni sadržaji, često, nisu uopšte ideološki neutralni. Direktnim preuzimanjem zabavnih sadržaja od inostranih proizvođača otvaraju se vrata za prodore tuđih ideologija.

Kritičari masovne kulture ukazuju na njenu duboku ideologizaciju. Zabavljati se — znači biti saglasan, smatra jedan poznati teoretičar. Uvozeći zabavne sadržaje bez ikakve osjetljivosti za smisao poruka koje oni nude izlažemo publiku permanentnom i masovnom djelovanju pseudokulture, pa čak prema tim uzorima i sami počinjemo da proizvodimo slične, komercijalizovane tvorevine.

Ukratko, kulturna politika u udruženom radu ne može da zanemari djelovanje tržišta u kulturnom životu. Ona samo teži da pod svoju kontrolu stavi djelovanje tržišta. Institucionalni oblici usmjeravanja kulturnih tokova postoje. Prema tome, nije riječ o tome da je kulturna politika u odnosu na stihijno djelovanje tržišta bespomoćna. Riječ je, međutim, o tome da u sadašnjem trenutku kulturna politika utiče na manji dio kulturnih programa, i to prvenstveno onih koji se finansiraju preko samoupravnih interesnih zajednica. Sazreli su, međutim, svi uslovi da kulturna politika udruženog rada postane sve značajniji činilac programiranja ukupne kulturne i kulturno-zabavne produkcije. Formiranje programskih savjeta tamo gdje oni ne postoje i drugih oblika društvenog uticaja i usmjeravanja, kao i raznih drugih stručnih organa, doprinijelo bi podizanju kvaliteta kulturne i kulturno-obrazovne produkcije i obogaćivanju njenih sadržaja. To je važno istaći naročito s obzirom na činjenicu da su i najveći korisnici kulturno-zabavnih sadržaja mladih ljudi radnici koji i ne dolaze u dodir sa pravim izvorima kulture.

Međutim, da bi se razvile i zadovoljile kulturno-duhovne potrebe, da bi se formirao estetski ukus i kriterijum, važno je imati u vidu potrebu da autentične kulturne vrijednosti budu dostupne radnim ljudima. U tom smislu kulturna politika u udruženom radu ne može ostati po strani od problema postojeće, tradicionalne organizacije i lociranja kulturnih institucija koje su smještene mahom u centrima većih gradova. Potrebno je prevazići institucionalizam kulturnog života, približiti programe rada kulturnih

Digitized by Google

institucija radničkoj klasi i radnim ljudima, ali isto tako potrebno je u osnovnim organizacijama udruženog rada stvarati nova kulturna središta (biblioteke, kulturna društva, sekcije i sl.).

Stvaranje kreativnih jezgara u organizacijama udruženog rada i maksimalnim favorizovanjem svih oblika kreativnog rada: naučnoistraživačkog rada, inovacijske djelatnosti, pronalazaštva, kulturnog rada i stvaranja, obrazovne djelatnosti, stručnog usavršavanja i sl. — doprinosiće razvoju i oslobađanju stvaralačkih snaga rada i jačanju ljudskih i materijalnih potencija samoupravljanja. U takvom razvoju stvaralačkih snaga rada postepeno se i sve više gube granice između fizičkog i umnog rada. U tim okvirima razvija se i nova kultura rada koja se ne odnosi samo na estetsko oblikovanje radnog ambijenta, niti pak samo na estetsko oblikovanje proizvodnje. Kultura rada podrazumijeva i nov način rada i nov odnos prema radu i nov položaj u radu. Kultura rada, prema tome, ne znači »popravljanje« pozicije radnog čovjeka u procesu rada nego duboku transformaciju položaja i karaktera rada.

Ali, smisao kulture, njene autentične funkcije, ne prepoznajemo samo u sferi humanizacije rada već, prije svega, u afirmaciji slobodne, cjelovite, stvaralačke ličnosti radnog čovjeka. Razvoj i afirmacija takve ličnosti jeste dalekosežni cilj kulturne politike u udruženom radu.

Digitized by Google

Socijalistička misao u Srbiji

Izdavači: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije

Beograd, 1985.

»Socijalistička misao u Srbiji« je hrestomatija srpskih i jugoslovenskih socijalista i marksista od 60-ih godina 19. veka do II svetskog rata — u dve knjige. Prvu knjigu napisali su Jovan Dubovac i Mladen Vukomanović, a drugu Desanka Pešić i Đorđe Knežević. Dubovac je napisao još i poduži predgovor, budući da je knjiga bogata autentičnim tekstovima srpskih socijalista, što je zahtevalo i određena objašnjenja autorá knjige. U svakom slučaju, knjiga je vredna — i po pristupačnom predgovoru i po autentičnim idejama koje su autori sistematisali u određenu celinu.

Socijalistička misao se u Srbiji javila pre stotinak i više godina, tridesetak godina nakon oslobođenja od Turaka, u vreme I internacionale, kada se relativno brzo ukorenila i prerasla u snažan politički i socijalni pokret.

Iako se u to vreme radnička klasa u Srbiji tako reći još nije ni konstituisala, socijalistička misao se relativno brzo razvila sticajem ostalih »pogodnosti«, a posebno pod snažnim uticajem međunarodnog radničkog pokreta. U tadašnjoj Srbiji, govore podaci, 90,5 odsto stanovništva, živelo je na selu, a svega 9,5 odsto u gradovima. Seljaštvo, iako tek oslobođeno turskoga danka, ubrzo se našlo pod teškim poreskim nametima tek novokonstituisane srpske države. Tako je naglo osiromašilo i sve više se raslojavalo. Proces slojne diferencijacije je sve više zahtevao i relativno malobrojne zanatlije i trgovce, pa se tako vremenom, potkraj 19. veka, sve jasnije konstituisala i radnička klasa — u borbi protiv mlade i nezajažljive buržoazije i birokratije.

Ulaganjem većeg kapitala neke zanatske radionice su prerastale u manufakturne radionice i prva manja industrijska preduzeća. Srbija je 70-ih godina 19. veka zakoračila na put kapitalističkog razvoja i odgovarajućih

Digitized by Google

proizvodnih i društvenih odnosa, sa odgovarajućim, modernim državnim aparatom.

Uprkos tome, položaj seljaka se sve više pogoršavao zbog njihove prezaduženosti i prodaje zemlje (zbog velikih državnih poreza). Zbog toga je u tom periodu izbilo nekoliko seljačkih buna. Osiromašenje i materijalno propadanje velikog broja seljaka nisu sprečili ni kreditni zavodi koje je srpska vlast osnovala da bi obuzdala zelenašenje. Slične socijalne protivrečnosti su zahvatile i gradove — sa sve većom konkurencijom među zanatlijama, budući da se njihov broj naglo (oko 3 puta) povećao 2—3 decenije po oslobođenju od Turaka.

Uporedo sa porastom društveno-ekonomskih protivrečnosti, jačala je autokratska vlast kneza i poslušne birokratije. Knez Mihailo zaveo je apsolutističku vladavinu, a njegovi ministri su zaveli policijsku i opštu strahovladu koja je zahtevala bezuslovnu poslušnost građana. Svaka slobodnija misao bila je uskraćena. U tim uslovima lučonoša slobode bila je Ujedinjena srpska omladina, glavno uporište liberala u opoziciji.

Međutim, po ubistvu kneza Mihaila, Namesništvo je u ime maloletnog kneza Milana — Ustavom 1869, sa izvesnim ustupcima liberalima i zabranom Ujedinjene omladine — neko vreme još više učvrstilo svoje pozicije. Time je Namesništvo liberale željne vlasti dovelo pod udar marksističke kritike. Tako je u Srbiji, kao i u mnogim drugim zemljama, socijalistička i marksistička misao nastala sa krizom i kritikom liberalne buržoazije, čiji program društvenog razvoja nije pružao izglede za razrešavanje tadašnjih socijalnih protivrečnosti. Ovakav odnos snaga je naročito bio karakterističan za istočnu Evropu (računajući tu i Rusiju), dok je istovremeno u zapadnoj Evropi reformizam i revizija marksizma uveliko zakoračili u radnički pokret.

U razvoju socijalističke misli u Srbiji mogu se razlikovati tri značajnije faze. Prvu fazu čini tridesetogodišnji period, od sredine šezdesetih do polovine devedesetih godina 19. veka. U ovoj etapi socijalistička misao se razvijala u uslovima privredne zaostalosti i nepotpune klasne diferenciranosti, kada je nosilac socijalističke misli uglavnom bila napredna inteligencija uz malo prisustvo radništva. Osim toga, socijalistička misao obuhvatala je razna socijalistička učenja: od socijal-utopista, preko Luj-Blana, Prudona i lasalovaca do naučnog socijalizma, odnosno marksizma. Iako u tom periodu socijalistička misao nije bila rukovodeće načelo klasne borbe proletarijata (koji se kao klasa tek rađao u Srbiji), ona je bitno uticala na dalji razvoj političke i ukupne društvene misli u kojoj počinje da preovladava materijalistički, realni pogled na svet i razvoj prirode i društva.

U drugoj etapi, koja traje od polovine 90-ih godina 19. veka do kraja druge decenije 20. veka, u socijalističkoj misli je preovladalo marksističko učenje koje je materijalno oruđe našlo u sindikalno i politički organizovanoj radničkoj klasi. Moglo bi se reći da u ovom periodu radnička klasa Srbije, rukovođena naučnim socijalizmom, počinje da ostvaruje svoju istorijsku ulogu u klasnoj borbi.

Treći period je usledio posle oktobarske revolucije sa pojavom međunarodnog komunističkog pokreta. Tada se socijalistička marksistička misao oslobađa jakih uticaja reformizma i vrši realnu procenu klasnih odnosa snaga u društvu. U isto vreme, avangarda radničke klase — KPJ izgrađuje platformu za okupljanje najširih slojeva, pripremajući se da izvede socijalističku revoluciju.

Prva etapa socijalističke misli u Srbiji počinje sa Živojinom Žujovićem, koji je prvi propagirao neka socijalistička shvatanja, a završava Vasom Pelagićem, najistaknutijim socijalističkim pregaocem krajem 19. veka. Neko vreme vodeća ličnost socijalističke

Digitized by Google

misli i pokreta bio je Dimitrije Mita Cenić, ali svakako najveći socijalistički mislilac i osnivač socijalističkog pokreta u Srbiji bio je Svetozar Marković.

Živojin Žujović se smatra prvim socijalistom među Srbima, iako se sâm nije javno deklarisao kao socijalista, niti je otvoreno propovedao socijalizam u punom smislu, kao što je to učinio osnivač socijalističkog pokreta Svetozar Marković. Međutim, mnoga značajna društvena pitanja Žujović je tumačio polazeći upravo od socijalističkog pogleda na svet, opredeljujući se za prevazilaženje postojećeg buržoaskog društva. Njegovo glavno razilaženje sa protagonistima građanskog društva bilo je u tome što je isticao da je kapitalističko društvo zasnovano na eksploataciji manjine nad većinom, da ono sužava slobodu ličnosti i da razvoj čovečanstva neminovno teži ukidanju kapitalističkih i uspostavljanju besklasnih odnosa. To novo društvo, po njemu, neće biti proizvod nečije puke želje, već neminovna, zakonita posledica razvoja proizvodnih odnosa koji vladaju u buržoaskom društvu.

Dakle, Žujović je veliki značaj pridavao samoupravi. On je naglašavao da je »samoupravljanje postala opštom celji kojoj društva teže«. Posmatrajući državu kao istorijsku kategoriju, on je isticao da je i odumiranje države neminovan, zakonit proces razvoja ljudskog društva, a u komuni i radničkoj asocijaciji video je formu odumiranja države. Žujović je svoj doprinos dao i reformi školskog sistema u Srbiji. Iznosio je svoje zanimljive poglede i o međunarodnim odnosima, kao i o problemima oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Zalagao se za donošenje zakona o radnjama u kome bi bile usvojene i odredbe o zaštiti radnika od prekomerne, nekontrolisane eksploatacije od strane poslodavaca. Pisao i o potrebi demokratizacije političkog sistema u Srbiji i jačanja suvereniteta naroda preko Narodne skupštine i opštinske samouprave itd. Tako je Žujović prvi uzdrmao autoritet građanske naučne i političke misli u Srbiji, a time istakao i materijalističku misao da je rad osnova društvenog života i glavna pokretačka snaga društvenog razvoja.

Međutim, dok je Žujović vodio, pre svega, akademske polemike na polju nauke, mladi Svetozar Marković je otvoreno, veoma snažno i neobuzdano podvrgao oštroj kritici kako temelje buržoaskog sistema i vladajući režim političke reakcije, tako i sve ono što je u Srbiji smetalo njenom bržem razvitku.

Marković je smatrao da tada mala, zaostala, razjedinjena i delom porobljena Srbija može istrajati u revolucionarnom procesu koji je započet prvim srpskim ustankom, a zaustavljen izgradnjom birokratskog aparata i autokratske centralne vlasti. On je uočio da se Srbija svojom revolucijom od 1804. uključila u kolo moderne evropske civilizacije. To je osnova njegovih socijalističkih ideja i pokreta u »Srbiji na istoku«, za koreniti preobražaj osnova tadašnjeg kapitalističkog društva.

Marković je bio na čelu grupe srpskih studenata socijalista koji su u sukobu između Marksa i Bakunjina u Internacionali držali Marksovu stranu. Otuda i pisanje ženevskog socijalističkog lista, posebno povodom Markovićevog »Radenika« 1871, da je Srbija »još jedna zemlja u kojoj je Internacionala pobola svoju zastavu«. Kao marksista Marković se zalagao za društveni preobražaj u Srbiji prema prilikama koje su u njoj tada vladale. U tom smislu on je Marksovoj teoriji nalazio manu smatrajući da se ne može primeniti na sve (pogototo na nerazvijene) sredine, pa ni za Srbiju. Njemu je, uzgred rečeno, bila bliža ideja Černiševskog o pokušaju preskakanja perioda kapitalističkog razvitka u privredno zaostalim zemljama i organizovanja socijalističke proizvodnje na bazi kolektivne svojine uz primenu nauke i tehnike. Danas, posle sto godina, istina u znatno

Digitized by Google

izmenjenim društveno-istorijskim okolnostima, mnoge nerazvijene zemlje u praksi primenjuju i potvrđuju ideju o skraćivanju i preskakanju etape kapitalističkog razvitka.

Markovićev politički program doveo je do znatnog porasta uticaja socijalista, što je najviše došlo do izražaja 70-ih godina 19. veka. Tada su u nekoliko mesta socijalisti dobili većinu u opštinskim upravama, a u Kragujevcu je cela opštinska uprava došla u ruke socijalista. Posle njegove smrti, početkom 80-ih godina, došlo je do idejne oseke socijalističke misli i radničkog pokreta, a to je početak reformizma i revizionizma u radničkom pokretu Evrope.

Dimitrije Mita Cenić, iako slabiji poznavalac zbivanja u socijalističkom pokretu, svojom borbenošću, neumornim radom i odanošću socijalističkom idealu, uspeo je posle Markovića da održi socijalističku misao u Srbiji. On je odbacio Markovićevu misao o preskakanju perioda kapitalističkog razvoja. U isto vreme, on parira i radikalima, ističući da socijalistička teorija o klasnoj podeli društva važi i za Srbiju kao i za razvijene zemlje i da će proletarijat, pošto pobedi u razvijenim zemljama, pobediti i u Srbiji, ukinuti privatnu svojinu i izgraditi besklasno društvo.

Cenić, kao i Marković, pridaje veliki značaj znanju i obrazovanju u borbi za socijalizam, ali je više pažnje poklanjao organizaciji radnika — bilo samostalno ili sa zanatlijama i siromašnim seljacima.

Cenić i njegove pristalice su najveću borbu vodili s radikalima, umesto s režimom. Naime, radikali su tvrdili da su baš oni, a ne pokret sa Cenićem na čelu, pravi naslednici Svetozara Markovića. Međutim, Cenić je uspešno razobličio malograđansku (sitnoburžoasku) suštinu Radikalne stranke i tako privukao siromašne zanatlije obuhvaćene zanatlijsko-radničkim, potpornim, kooperativnim i drugim organizacijama koje je sam osnovao. Cenić je, naime, težio da savez radnika, zanatlija i seljaka pretvori u socijalističku partiju.

Među socijalistima koji su pod kraj 19. veka zapazili porast značaja radnika kao nosilaca socijalističke ideologije bio je i stari revolucionar Vasa Pelagić, koji je posebno radio na reafirmaciji Marksa u socijalističkom pokretu Srbije. U svojoj studiji »Socijalizam ili osnovni preporođaj društva« (1894.), pisao je da »nije daleko ono sveto vreme kada će ljudi i narodi po Marksovoj nauci uređivati se, raditi i živeti«. Pelagić je uglavnom bio pristalica mirnog prelaska iz kapitalizma u socijalizam. Svojom teorijskom aktivnošću je kod mlađih naraštaja pobudio veće interesovanje za teoriju naučnog socijalizma, koja će ubrzo postati rukovodeće načelo u socijalističkom radničkom pokretu Srbije.

Krajem 19. veka, sa prodorom austrougarske robe na srpsko tržište, zanatlije su dobile sve jaču konkurenciju, tako da su se mogli održati samo uz pojačanu eksploataciju najamne radne snage. To je dovelo do opadanja njihovog ranijeg uticaja na radničku klasu i seljake, koji su sve više uviđali da se moraju samostalno udruživati u borbi protiv eksploatacije od strane zanatskih poslodavaca. Tako je nastao klasni antagonizam iz čega je proistekla i klasna borba u Srbiji.

Pod uticajem navedenih društveno-ekonomskih promena, a posebno usponom međunarodnog radničkog pokreta u II internacionali — ideje malograđanskog socijalizma bivaju postepeno potiskivane iz srpskog socijalističkog pokreta, a marksizam se sve više prihvata kao rukovodeće načelo. Ovaj zaokret se najpre oseća u listu »Zanatlijski savez«, organu Srpskog zanatsko-radničkog saveza, preko kojeg su socijalisti razvili odlučnu borbu za socijalistički društveni preobražaj, zasnovanu na klasnoj borbi proletarijata. Ovaj list je ubrzo prerastao u drugi pod nazivom »Socijal-de-

Digitized by Google

mokrat« (1895), kako su se inače mnoge radničke partije tada nazivale u znaku odanosti naučnom socijalizmu i II internacionali. »Socijal-demokrat« je bio prvi marksistički list u Srbiji.

Na samom početku 20. veka vodeću ulogu u radničkom pokretu imala je ilegalna organizacija tzv. Centralni odbor Beogradskog radničkog društva na čijem je čelu bio Radovan Dragović, stolarski radnik.

Posle poznatih martovskih demonstracija radnika i studenata 1903. protiv apsolutističkog režima poslednjeg Obrenovića, velika inicijativa Beogradskog radničkog društva bilo je osnivanje Zemaljske sindikalne centrale (15. 5. 1903). Ubrzo zatim osnovana je i prva radnička partija u Srbiji — Socijal-demokratska partija. Time je najzad otpočela organizovana klasna borba proletarijata — za socijalističko društvo u Srbiji, zasnovana na marksizmu kao vodećoj misli.

Za Srpsku socijal-demokratsku partiju, kao i za druge radničke partije u svetu, najkrupnije pitanje i problemi ticali su se odnosa partije i sindikata, kolonijalnog i nacionalnog pitanja, militarizma i rata, a takođe i odnosa Partije prema seljaštvu. Posle kongresa II internacionale 1907. u Štutgartu sve je više jačala struja koja je insistirala na samostalnosti sindikalne borbe odvojene od partijske akcije. To je pojava tzv. revolucionarnih sindikata uz glavni rezon da su radnici sposobni uglavnom da vode sindikalnu (ekonomsku), ali ne i partijsku (političku) borbu. Glavne pristalice i pobornici ove prakse u Srbiji bili su Jovan Skerlić i Milorad Popović. To su u osnovi bili opozicioni ostaci malograđanskog socijalizma u srpskom radničkom pokretu. Sa njima se vrlo uspešno i znalački obračunao Dimitrije Tucović, ukazujući na nužnost spoja ekonomske i političke borbe radničke klase. »Sindikati i Partija su dve noge na kojima proletarijat ide pobedi« — govorio je Tucović.

Tokom daljeg razvoja radničkog pokreta, između Partije i sindikata veze su, zahvaljujući najviše Tucoviću, postajale sve tešnje, da bi 1911. bila uspostavljena tzv. Centralna instanca za sve opšte, klasne akcije radničkog pokreta. To je bio vrhunac optimalne koordinacije rada Partije i sindikata, čime se tada malo pokreta u svetu moglo pohvaliti.

Pod vođstvom Tucovića srpski socijalisti su odlučno ustajali protiv svih imperijalističkih ratova, ističući da su oni izraz osvajačkih interesa buržoazije koje ona (buržoazija) predstavlja kao nacionalne interese. Rukovodstvo Srpske socijal-demokratske partije bilo je među retkim radničkim partijama koje su oštro kritikovale sopstvenu buržoaziju zbog rešavanja nacionalnog pitanja. Osim SSDP i RSDP(b), gotovo sve socijal-demokratske partije su 1914. pred izbijanje I svetskog rata glasale za ratne kredite i time podržale ulazak svoje buržoazije u rat, u kome su najviše žrtvovane proleterske mase. Na tom pitanju pala je i cela Internacionala. Srpski socijalisti su to sa žalošću posmatrali, ali svakako čiste savesti.

Imperijalističkom ratu doprinele su i buržoazije malih zemalja povezujući se sa buržoazijom razvijenih i krupnih zemalja u zajedničkim osvajačkim ciljevima — čime su svoje narode dovodile u sve veću zavisnost od drugih. Na to je najbolje ukazao Tucović u obrazloženju za saziv prve balkanske socijal-demokratske konferencije održane 1910. u Beogradu. Ta konferencija je imala za cilj da uskladi akciju svih socijal-demokratskih partija na Balkanu, kako bi se stvorila federacija slobodnih balkanskih naroda.

Srpski socijalisti su u oslobodilačkim pokretima balkanskih naroda videli potencijalnu revoluciju. Tako je njihova misao izašla iz okvira usko klasnih interesa i bitno se razvijala kao internacionalna. Na takav njen stav odlu-

Digitized by Google

čujući uticaj imala je prva ruska revolucija. SSDP se zalagala za parlamentarni rad uglavnom da bi poboljšala politički i društveni bilo, mada je Tucović isticao da bi raskrinkala socijalne nepravde kapitalizma, kao i radi širenja socijalističke propagande. Drugoga puta za te ciljeve tada nije bilo mada je Tucović isticao da se od parlamentarne borbe ne može očekivati koreniti socijalni preobražaj za koji je upotreba sile bila nužna.

Pored D. Tucovića, u redovima SSDP bilo je dosta istaknutih socijalista koji su se pisanom rečju borili za širenje marksizma. To su bili: Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, Filip Filipović, Pavle Pavlović, Kosta Novaković, Dušan Popović i drugi. Posle I svetskog rata srpska socijalistička misao se razvijala kao jugoslovenska misao — u KPJ, preko najistaknutijih revolucionara kao što su bili Sima Marković, Moša Pijade, Veselin Masleša, Ivo Lola Ribar i drugi.

Petar Prvulović

Knjiga o Moši Pijade

Beograd 1987, str. 304.

Institut za savremenu istoriju iz Beograda i »Književne novine« objavili su ovih dana knjigu *Moša Pijade.* To je, u stvari, zbirka radova sa naučnog skupa koji je održan prije deset godina — 1977. godine, a koji je okupio tridesetak naučnih radnika iz svih naučnih centara naše zemlje. U svojim naučnim saopštenjima oni su portretisali stvaralački lik Moše Pijade, za koga nije bilo malih i velikih poslova, važnih i manje važnih zadataka. Naprotiv. Dobro je znao da su često samo naizgled manje važni poslovi bili i te kako bitni za ishod velikih i složenih procesa. Iako je po daru bio kreativac a po vokaciji mislilac, M. Pijade je cijenio i njegovao praktičnost, koja je, kako je Lenjin pisao, značajna za revolucionarnu djelatnost.

Život i djelo Moše Pijade i posebno njegov originalni put revolucionara nude mnogo istraživaču. U našem revolucionarnom pokretu bilo je malo tako svestrano obdarenih i obrazovanih komunista. Prisjetimo se samo nekih detalja iz njegove biografije.

Studirao je slikarstvo u Minhenu i Parizu. Od 1910. godine bavio se novinarstvom. Godine 1919. izdavao je napredni list »Slobodna reč«. Od 1920. godine je član KPJ i saradnik »Radničkih novina«. Na listi KPJ izabran je 1920. godine za odbornika Beogradske opštine. Bio je delegat na Vukovarskom kongresu KPJ 1920. godine i 1922. na Drugoj konferenciji Balkanske komunističke federacije. Od suda za zaštitu države osuđen je 1925. godine na 20 godina robije. Zbog političkog rada među zatvorenicima u Sremskoj Mitrovici osuđen je 1934. godine na još dvije godine zatvora. Sa Rodoljubom Čolakovićem je na robiji preveo Marksov Kapital, Bedu filozofije i dr. Na V zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu — oktobra 1940. godine izabran je za člana CK KPJ. Prvu godinu rata 1941. proveo je u Crnoj Gori. Od 1942. godine je uvijek uz najviše rukovodstvo NOP-a u zemlji. Vijećnik je AVNOJ-a i njegov potpredsjednik. I u poslijeratnom periodu je obavljao odgovorne dužnosti: 1953. god. bio je potpredsjednik SIV-a, u periodu 1954—1957. bio je predsjednik Savezne narodne skupštine, član CK KPJ i njegovog Politbiroa, odnosno Izvršnog komiteta. M. Pijade je bio i general JNA i član Srpske akademije nauka i umjetnosti.

Ova knjiga, međutim, malo upotpunjava ovakvu biografiju M. Pijade. Ona ne ponavlja ni ono što su do sada napisali publicisti, posebno Slobodan Nešović, poznati biograf Moše Pijade. Ona je od prve do poslednje strane

Digitized by Google

okrenuta onom raznovrsnom kreativnom što daje pečat i obilježje njegovom radu, pogotovu onom koji ispunjava njegov život u godinama nakon oslobođenja 1945. godine. Navešćemo samo neka od tih i takvih pitanja: Moša Pijade — marksist na djelu; M. Pijade — kao osnivač »Komunista«, shvatanje M. Pijade o angažovanom novinarstvu; Moša Pijade — satiričar, humorista i karikaturista. Očigledan je široki dijapazon aktivnosti koje su se kretale od istaknutog teoretičara, preko lucidnog publiciste i propagandiste marksističke misli, pa sve do izvrsnog prevodioca marksističkih djela i darovitog slikara.

Iz sabranih saopštenja naših poznatih naučnih radnika koji su bili okupljeni na ovome naučnom projektu — vidi se i koliko je M. Pijade radio na razrešavanju teorije i prakse uvijek aktuelnih pitanja kakvo je, na primjer, nacionalno pitanje u Jugoslaviji i posebno u politici KPJ. Iz tog tematskog bloka izdvajamo slijedeće referate: Doprinos M. Pijade u rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji; M. Pijade i diskusija u Partiji 1923. godine; M. Pijade o socijalističkom radničkom pokretu i nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini; M. Pijade o Makedoniji i makedonskom pitanju od 1918 do 1928. godine; M. Pijade za afirmaciju makedonske nacionalne individualnosti; Gledanje M. Pijade na nacionalno pitanje u SR Bosni i Hercegovini. Iz navedenih priloga se vidi da on nacionalno pitanje ne posmatra statično, jednom za uvijek dato. Naprotiv. To je živi organizam koji u svakoj fazi društvenog razvoja — traži novi stvaralački pristup. U tom smislu on razlikuje sledeće bitne periode istorijskog razvoja: 1. period do stvaranja Jugoslavije 1918. godine, 2. vrijeme međuratne Jugoslavije 1918—1941, 3. period NOR-a i revolucije 1941—1945. i, najzad, 4. period procesa izgradnje federativne i socijalističke izgradnje.

U ovom zborniku radova posebno je osvijetljen doprinos M. Pijade izgradnji revolucionarne vlasti. Na ovu temu je, istina, bilo dosta zapaženih radova i u dosadašnjoj našoj istoriografiji. Pa, ipak, vidljivi su novi i svježi tonovi u referatima ove tematske cjeline kao što su: Doprinos M. Pijade izgradnji jugoslovenske federacije; M. Pijade u Crnoj Gori 1941. i 1942. godine, M. Pijade i fočanski propisi, uputstva Pokrajinskog NOO za Crnu Goru i Boku i fočanski propisi, o radu M. Pijade u Durmitorskoj partizanskoj republici, M. Pijade i NOP u Hrvatskoj.

Posebno je objašnjen, analiziran i vrlo pozitivno ocijenjen rad M. Pijade na izradi socijalističkih odnosa na samoupravnim osnovama. U ovom periodu M. Pijade je i pisao i u djelo sprovodio ono napisano — dogovoreno. To se u prvom redu misli na njegov doprinos izgradnji novog socijalističkog zakonodavstva. Evo djelova iz cjeline ovoga tematskog bloka: Pravna misao M. Pijade o stvaranju i izgradnji nove Jugoslavije, M. Pijade i Zakon o narodnim odborima iz 1946. godine, M. Pijade i javnost skupštinskog rada, M. Pijade kao stvaralac temelja našeg samoupravnog prava i borac za ravnopravnost Roma.

Ovim tematskim blokovima ne iscrpljuje se sadržaj ove vrijedne naučne publikacije o Moši Pijade. Posebnim referatima su osvijetljeni njegovi angažmani i na nekim drugim, ne manje važnim pitanjima, kao što su slijedeća: M. Pijade u formiranju kadrova KPJ, Doprinos M. Pijade borbi protiv buržoaskog političkog pokreta u kraljevini SHS, M. Pijade i Bileći logor, M. Pijade o raskrinkavanju kontrarevolucionarnog pokreta Draže Mihailovića, M. Pijade o odnosima u posleratnom svetu.

Rekli smo da su autori brojnih priloga naši poznati naučni radnici. Pomenućemo samo neke od njih: akademici dr Dušan Nedeljković, dr Enver Redžić, Rodoljub Čolaković, Mihailo Apostolski, dr Leon Geršković i dr.

Priređivači su imali gotove rukopise tačno prije deset godina.

Digitized by Google

Toliko je bilo potrebno vremena da bi se obezbijedila sredstva za publikovanje ove knjige. Prosto nevjerovatno. Ova knjiga nam je bila potrebna kao dug jednom briljantnom revolucionaru. No i više od toga ona je bila potreba naše nauke. Pogledajmo samo neka pitanja prema kojima se definisao M. Pijade. Njegova je konstantna teza da »nova država ne može biti vlast nad narodom, nego izraz volje i interesa radnih masa«. Njegovo demokratsko shvatanje se ogledalo i u stavu da *jedino tajno glasanje i neposredan način izbora narodnih* predstavnika od opštine do federacije je nezaobilazan put da se dođe do istinskih narodnih predstavništava od baze do vrha, do prave selekcije kadrova. M. Pijade je zapažao specifičnost Vojvodine kao pokrajine u kojoj će se rešavati »sva specifična pitanja Vojvodine«, ali je upozoravao da se Vojvođani moraju »čuvati svakog uskog separatizma«. O Kosovu i Metohiji je, opet, pisao da je sastavni dio Srbije, »u kojoj će se manjinama-Albancima, Turcima, kao i Mađarima u Vojvodini priznati sva prava i pored svega što su one od aprilskog rata 1941. godine bile u velikoj većini na strani fašističkih okupatora«. Zajedno sa Titom, Kidričem i Čolakovićem na Petom plenumu CK KPJ maja 1952. godine zalagao se za neposredne izbore. »Parola radničke klase u borbi za svoja prava bila je uvijek pravo direktnog prava glasa... Vrhovi vlasti, najviši forumi-drugačije se posmatraju kad ih svaki seljak, u svakoj republici, direktno bira. On zna da ih je izabrao sam«. Itd. itd.

Smatramo da su priređivači ove vrijedne publikacije — morali uložiti malo više truda i znanja u sistematizaciji značajnog i tematski raznovrsnog naučnog teksta ove knjige. Trebalo je označiti makar glavne tematske blokove knjige koji su fino i lako vidljivi u naslovima referata, datim — na žalost, samo u jednom neprekinutom nizu. Izbor fotografija je morao biti umješniji. Fotosi ponekad uvjerljivije govore od najpismenijeg teksta kao onaj, na žalost, nedostajući fotos zaspalog M. Pijade u praznim klupama Savezne skupštine. Knjiga je morala biti opremljena i neophodnim stručnim pomagalima: imenični registar, predmetni registar, hronologija života i rada M. Pijade i dr. Tu potrebu nalaže ozbiljnost njenog sadržaja, kako po opštim i pojedinačnim temama, tako isto i po angažovanim naučnim radnicima, publicistima i saborcima M. Pijade.

Knjiga *Moša Pijade* je dobrodošla u jugoslovensku istoriografiju i predstavlja jedno od njenih dragocjenih ostvarenja. Ona nije samo monografija o »jednom od najomiljenijih boraca naše Partije i najomiljenijih sinova naših naroda« (Tito), već studija o jednom od neimara nove Jugoslavije sazdane na istorijskim, legitimnim i kristalno jasnim odlukama II zasijedanja AVNOJ-a, kojima, kako je govorio M. Pijade — ništa ne treba dodavati jer su one pouzdana osnova za svestrani razvitak nove jugoslovenske federacije.

Dr Zoran Lakić

Dr Stevan Gaber:

Politikološke sinteze

»Komunist« Skoplje, 1986. godina, str. 134

Poznati profesor teorije države i prava Univerziteta »Kiril i Metodije« iz Skoplja dr Stevan Gaber objavio je prošle godine vrlo interesantnu i višestruko inspirativnu studiju o pitanjima politike, političkih kategorija, zatim o odnosu nauke i politike. Studija nosi naslov »Politikološke sinteze« i podeljena je u tri dela. Pored uvoda i metodološkog pristupa koji, u stvari, čine teorijsko-metodološki okvir studije (I

Digitized by Google

deo), u drugom delu se raspravlja o fenomenološkim karakteristikama nekih političkih pojava, da bi se u trećem delu, na sasvim nestandardan način i u koncentrisanom vidu učinio pokušaj sintetičkog promatranja odnosa nauke i politike, politike i istorije politike i psihologije, politike i filozofije i politike i umetnosti.

Iskusni pedagog i teoretičar već na početku svoje studije, rekli bismo u njenim prvim redovima konstatuje da se saznanja praktične politike zakonito sudaraju ponekad sa celinom, a često sa delom postojećih saznanja i postojeće praktične politike. Tako će se već na početku poručiti čitaocima da je ova sinteza rezultat naučnog iskustva, jednog dijalektičkog razumevanja stvarnog i mogućeg u politici što je saznajno posredovano kao politikološka sinteza. Autor pri tome ukazuje i na još jedan značaj na metodološki kriterij: važnije je za čitaoca da se unese u društvenu suštinu koja se izražava kategorijama politike, ili političke nauke nego da se bavi definisanjem. Zapravo, reč je o tome da bi čvrsto definisanje moglo da dođe u drugi plan, ali zato je potrebno dijalektičko saznanje kretanja prakse. To će reći da valja upravo sintetički uzimati odnos između onoga što je već ostvareno u oblasti politikološke metodologije i onoga što se može smatrati i dalje difuznim, a to je — politička fenomenologija. Otuda i još jedna pouka. Tako se ne bi činilo uputnim sa metodološkog stanovišta svake sinteze ako se ne bi imalo u vidu svekoliko politikološko saznanje života, ali i ona saznanja koja su to već postojeće znanje propitala sa stanovišta modernih trendova u politikološkoj nauci, kao i sa stanovišta složenog i mnogoznačnog interdisciplinarnog odnosa između političke nauke-psihologije, političke nauke i drugih disciplina iz korpusa društvenih nauka, pa i nauka umetnosti. U svom daljem koncpitanju metodološkog pristupa dr Gaber uočava problem odnosa između identifikovanja idejne sfere na globalnom nivou političkog, bolje reći politikološkog koncepta i njegovog ostvarivanja (konkretnog) u uslovima etnoprostora. Zato se zalaže da svaki globalni koncept treba da sadrži, ili u sebi da integriše, mogućnosti etnoprostornog apliciranja. Na taj način, izgleda, autor vidi mogućnost razrešavanja složenog odnosa između dela i celine, pa i teorije i prakse, i zato kritikuje ona shvatanja koja prave bezmalo nepremostivu granicu između politikološkog i sociološkog metoda razumevanja i objašnjavanja ne samo pojedinih kategorija nego i svekolikih društvenih procesa i odnosa. Takva stanovišta autor s pravom naznačava kao nedijalektička, jer radikalna podela sociološkog i politikološkog čini, u stvari, da se i jedno i drugo svodi na pragmatizam gde prestaje svako naučno razumevanje stvarnosti.

Razumevanje odnosa između politikološkog i sociološkog metoda svodi se, između ostalog, i na još jedan oblik pojednostavljenosti ili reduciranosti. Naime, ako se taj odnos iscrpljuje na empirističkim tehnikama i primeni sociooloških tehnika u politikološkim istraživanjima, bez razumevanja dubljih veza između pojava, njihovog teorijskog utemeljenja i analize, onda se to mora negativno odraziti na politikološko saznanje stvarnosti.

Govoreći o problemima politikološke sinteze protivrečnosti, jer kao što je poznato društvene protivrečnosti se najbrže i najjasnije izražavaju u sferi političkih odnosa i njima dobijaju svoje angažovane idejno-ideološke i teorijske nosioce, dr Gaber ukazuje da se ta sinteza može vršiti na tri načina: prvo, može se graditi na osnovu načelno prethodno idejno celovito izgrađenog sistema; drugo, bez prethodno izgrađenog idejnog sistema i treće, na osnovu sistema koji je u procesu, u fazi dokoncepiranja i oblikovanja. On konstatuje da sva ova tri moguća načina ne daju jednake rezultate i pri tome kon-

Digitized by Google

statuje da je treći način najkomplikovaniji. Ono što izgleda sigurno, bar smo mi tako shvatili dr Gabera, u procesima politikološke sinteze — to je praviti razliku između onog što je u istorijskom razvoju slučajno od onoga što je nužno.

Uvođenjem odnosa između stvarnog i mogućeg u političkoj nauci, pa i u metodologiji, omogućava se »kreiranje političkog osećaja za verovatno« (st. 16). Pored toga, invencija, zatim, istraživački nemir u politici omogućavaju da se dijalektička veza između stvarnog i mogućeg gotovo precizira u različitim stepenima verovatnog. Zaključujući raspravu o metodološkim aspektima politikološke sinteze dr Gaber konstatuje da ideju opšte istorijske zakonitosti u politikologiji ne treba izjednačavati sa idejom konkretnog političkog poretka, odnosno sa idejom političkog sistema jedne zemlje. Ovde se, po našem mišljenju, postavlja pitanje: kako se ova zaključna misao autora uklapa u njegovo razumevanje odnosa globalne koncepcije, preciznije rečeno, opšte istorijske zakonitosti i etnoprostora, ili drugim rečima, koliko razumevanje i objašnjenje opšte istorijske zakonitosti mora da respektuje kriterij etnoprostora kao realnog socijalnog prostora u kome se, možda, ona ispoljava ili specifično, ili pak tu specifičnost integrira u opšte trendove dijalektičkog kretanja istorije. Čak i ovakva pitanja samo su rezultat podsticaja koji proizilazi iz složene metodološke problematike koju dr S. Gaber razmatra u pogledu razvijanja metodoloških kriterija politikološke sinteze.

Fenomenološke karakteristike političkih pojava (shvaćene u Huserlovskom smislu) mogu da odigraju vrlo važnu ulogu u njihovom preciziranju. Takvo preciziranje, to gotovo da nije potrebno ni dokazivati, ima izuzetno značenje kako za teorijsko razumevanje političkog fenomena i njegovih manifestnih oblika, tako isto i za konkretnu političku praksu. Fenomenologija političkih pojava može se istraživati u njihovim složenim politikološkim aspektima. Autor se, međutim, u ovoj studiji opredelio da tu fenomenologiju istražuje uglavnom u njihovom **devijantnom obliku** i karakteru koji su se javili u našem društvu. Međutim, sledeći svoje metodološke kriterije dr Gaber ne istražuje fenomenologiju devijatnih pojava u njihovim sopstvenim manifestnim granicama nego, naprotiv, devijatnu stranu tih pojava komparira se onim političkim pojavama koje bi trebalo da igraju pozitivnu ulogu u razvoju socijalističkog društva.

U kontekstu fenomenoloških karakteristika političkih pojava, politički institucionalizam je tako došao pod oštru kritičku lupu autora. Problemu institucionalizacije autor ne pristupa jednostrano. On, naime, smatra da političke ideje, kao uostalom i niz njihovih manifestnih oblika i sadržaja, ne mogu egzistirati same za sebe ako se ne institucionaliziraju, ili bar ako ne dobiju makar kakvu institucionalnu osnovu. Ali, postoji institucionalizam i institucionalizam sa, rekli bi, različitim smislom i različitim socijalnim efektima. Jedan oblik institucionalizacije tako zatomljuje, »onesposobljava« ideju, pretvara je u neživotni duhovni produkt i institucionalizaciju koja stvara uslove da se duhovna sadržina ideja reprodukuje kao nove demokratske vrednosti, te kao novi kvaliteti političkog života koji su tek nova osnova produkcije i reprodukcije uvek novih ideja. Znači, jedan vid institucionalizacije može da znači birokratski oklop za ideje i stvarni progresivni politički život, dok drugi vid može voditi novim kvalitetima političkog života i snaženju njegovih demokratsko-socijalističkih sadržaja. Tako se konstatuje da onaj oblik institucionalizacije ideja koji omogućava »njihovo prirodno afirmiranje« tek postaje »mera« »adekvatne« institucionalizacije, ali i obratno. Čvrsta, ili strogo programirana institucijalizacija toka političkih

Digitized by Google

ideja, njihovog komunikacijskog lanca i sl. u stvari tako usmerava ideju, stvara sopstveni okvir njoj odgovarajući koji čini suštu suprotnost samoj ideji i njenoj prirodi. Mudrost je u tome da se njenom institucionalizacijom ne naruši pozitivno istorijsko kretanje političke ideje, odnosno da proces institucionalizacije, pre svega, stimulira ono što autor naziva »pozitivno istorijsko kretanje«.

Pitanja oportunizma, liberalizma, zatim, problemi ličnosti i njenog političkog odnosa u političkim procesima i odnosima, te problemi socijalističke samoupravne politike, teorijski problemi kreiranja osnova političkog sistema, birokratija i birokratizam, Savez komunista kao politički faktor, već po samom naslovu ukazuju da se ove politikološke sinteze upravo bave našom stvarnošću, stvarnošću koja se shvata kao konfliktan odnos, ali i kao zapretne mogućnosti čije oslobođenje omogućava jedan drugi kvalitet društvene prakse.

Tako, na primer, kad govori o problemu pluralizma, autor odmah ukazuje da se ovde eklekticizam ne može uzeti kao plodotvorno polazište za razumevanje pluralizma u našim uslovima, niti pak može svaki pozitivni integrativni zahvat dobiti epitet, ili etiketu birokratizma, odnosno centralizma. Zato je za dr S. Gabera pluralizam interesa u ostvarivanju političkog sistema jedan novi kvalitet. Ali, ako se taj pluralizam jednostrano metafizički shvata, onda može da dovede do »neželjenih difuznosti, neracionalnosti u ostvarivanju celine političkog sistema« (str. 44). U procesima interesne dinamike, smatra autor, shvatanje, ili teorija o »srednjoj rezultanti« ne može biti prihvatljiva. Pluralistička sinteza ne sme da bude baza za kompromisno smirivanje društvenih protivrečnosti. Zato, smatra dr Gaber da se »pluralizam samoupravnih (političkih) interesa ne sme transformisati u 'polifonost' koja će se u 'integrativnom' smislu pretvoriti u nametanje tuđeg interesa«.

U ovom delu politikoloških sinteza na posve nestandardan način se razmatraju pitanja političkog autoriteta zatim, pitanja političkog otuđenja, uloga mase u politici i niz drugih kategorija i pojava sa kojima se susrećemo u životu, ali bez novih teorijskih objašnjenja tih pojava ne može se dalje razvijati politikološka nauka i teorija. U svojim objašnjenjima dr Gaber je često jednostavan, manje retoričan, nepretenciozan, ali zato jasan i nedvosmislen.

Tako, na primer, u analizi teorijskih problema našeg političkog sistema dr Gaber, pre svega, ukazuje da je u slučajevima kada se prenebregava raskorak između političkog koncepta i političke stvarnosti, uobičajena igra voluntaristike frazeologije koja daje neistinitu predstavu o samoj stvarnosti. Adekvatan odnos između političkog, ekonomskog i pravnog u svakom političkom sistemu, a pogotovu u našem, jedan je od bitnih uslova utemeljenja političkog sistema. Pored toga u sklop teorijskih pitanja našeg političkog sistema autor ubraja potrebu kritike metafizičkog razumevanja niza odnosa u našem društvu, a pogotovu onaj oblik formalno pravnog shvatanja klasičnog odnosa u federaciji, zatim, pojmova suvereniteta, odnosa klasnog i nacionalnog, slobode, samoupravljanja, svojine i niza drugih ustavnopravnih kategorija. Otuda se autor zalaže da se naučno istražuju svi aspekti, segmenti i odnosi u sistemu, da se razluči bitno od nebitnog, te da se vidi ko su stvarno nosioci pluralizma samoupravnih interesa. Odnosno, valja precizno znati ko oblikuje nacionalni interes. Postavlja pitanje: da li demokratija ima vanistorijski sadržaj; precizno se određuje prema pojmu zajedničkog u socijalističkoj federativnoj zajednici i pri tome kaže da je zajedničko istorijski zadatak radničke klase u konkretnom vremenu i prostoru, (str. 75) što je ujedno i njegov odgo-

Digitized by Google

vor na zajednički motiv u složenoj društvenoj i državnoj zajednici.

Zalažući se za naučno istraživanje, za temeljitu teorijsku analizu prakse, zatim, za stvarnu manifestnu stranu funkcionisanja političkog sistema i njeno kritičko propitivanje, dr Gaber sa tih pozicija i kritikuje birokratiju i birokratizam kako u celini društvenih odnosa, tako isto i te odnose u političkom sistemu. U mnogoznačajnim ispoljavanjima kameleonskog bića birokratije, dr Gaber konstatuje da je ona uvek u »senci stečenih pozicija u hijerarhiji vlasti« (str. 82). Birokratija je za status quo, egalitarizam i sl. da bi tako mogla ne samo da sakrije sopstvene ograničenosti nego i da manipuliše sa interesima radnih ljudi i građana. Ona nastoji da na razne načine očuva monopol u kadrovskoj politici, pa pri tom autor upozorava da se proces sužavanja političkog profesionalizma ne mora uvek izjednačavati ni sa slabljenjem birokratskog odnosa, niti pak sa slabljenjem političkog profesionalizma, zaboraviti da on i dalje jeste značajno ishodište birokratije i birokratskih odnosa.

Treći odeljak politikoloških sinteza uspeo je pokušaj »operacionalizacije« onih metodoloških kriterija kojima se ukazuje na složenost politikološkog fenomena, na potrebu njegovog interdisciplinarnog razumevanja i analize. To nisu formalizirani odnosi između naučnih disciplina, bar tako autor ne razmatra odnos nauke i politike, politike i istorije, politike i psihologije, politike i filozofije, umetnosti i sl. nego polazeći od već utvrđenih znanja o tim odnosima iz »klasičnih udžbenika« ukazuje na međusobnu zavisnost svakog političkog fenomena sa njegovim brojnim egzaktnim dimenzijama, zatim, te dimenzije sagledava u datim realno-stvarnosnim kontekstima, te te kontekste sintetizira čuvajući se svake profesionalne ili metodološke subordinacije nad drugim naukama, ili naučnim disciplinama.

Upravo zato što nije reč o »klasičnom predmetnom razgraničenju« nego o komplementarnosti svih društvenih nauka u razumevanju političkog fenomena, pa i predmeta političke nauke, ove politikološke sinteze zavređuju punu pažnju čitaoca, ali i kritičara koji bi problem videli ne samo drukčije nego možda suprotno od viđenja autora. To je još jedan dokaz vrednosti ovog napora i naučne zrelosti iskusnog politikologa i teoretičara države i prava.

Dragomir Drašković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

Hx
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
OCT 15 1987
Current Serials

6
1987

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Mirko Arsić, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 3.600 dinara. Za inostranstvo 7.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1987 Broj 6

Sadržaj

Hamdija Pozderac
Bespartijska demokratija kao politički ideal 3

Miladin Korać
Aktuelne dileme o tržištu radne snage i tržištu kapitala u Jugoslaviji 18

Nikola Stefanović
Federacija kao društveno politička zajednica i struktura Skupštine SFRJ 67

Đuro Medić
Predmeti i zadaci studija savremene ekonomske misli 85

Komentari

Marko Lolić
Vrijeme odgovora i odgovornosti 103

Osvrti

Dinko Medić
Naznake o sukobljenosti samoupravljanja i birokratije 111

Reagovanja

Tomislav Nikolić
(Zlo) Upotreba Marksa 118

Prikazi 125

Digitized by Google

Содержание

Хамдия Поздерац

Беспартийная демократия как политический идеал 3

Миладин Корач

Актуальные дилеммы в рынке рабочей силы и рынке капитала в Югославии 18

Николай Стефанович

Федерация как общественно-политическое содружество и структура Скубщины СФРЮ 67

Дьюро Медич

Предметы и задачи изучения современной экономической мысли 85

Коментарии

Марко Лолич

Время ответов и ответственности 103

Обзоры

Динко Медич

Симптомы столкновения самоуправления и бырократии 111

Реагирования

Томислав Николич

(Зло)употребление Маркса 118

Рецензии 125

Contents

Hamdija Pozderac

Partyless democracy as a Political Ideal 3

Milan Korać

The Current Dilemmas in the Market of Labour and Market of Capital in Yugoslavia 18

Nikola Stefanović

The Federation as Social Political Community and the Structure of the Assembly 67

Đuro Medić

Subjects and Tasks of the Study of Contemporary Economic Thought 85

Commentaries

Marko Lolić

A Time for Answers and Responsibilities 103

Comments

Dinko Medić

Indications of the Conflict between Self-management and Bureaucracy 111

Reactions

Tomislav Nikolić

(Ab) Uses of Marx 118

Book Reviews 125

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Bespartijska demokratija kao politički ideal

Razjašnjavanje oko teorijskog statusa i idejne orijentacije Saveza komunista Jugoslavije u periodu od održavanja XIII kongresa SKJ do danas bilo je usredsređeno gotovo jedino na pripreme za 7. sjednicu CK SKJ o aktuelnim idejnim kretanjima u društvu i u Savezu komunista, a posebno interesantno za mnoge skupove sa istaknutim aktivistima Saveza komunista Jugoslavije na teorijskom, idejno-političkom i drugim područjima društvenog života. Ovi skupovi imali su izraziti uticaj na teorijske i idejne aspekte stanja i odnosa na tim poljima rada. Međutim, može se reći da se suštinski nije razjasnilo u kojoj mjeri imobilizam, nedovoljna akciona sposobnost, nedovoljno idejno, a samim tim i političko jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, kao prevashodno politički i praktični momenti, nastaju kao posljedica pada njegove produktivnosti na teorijskom i idejnom polju. Odnosno, nije objašnjeno koliko su te, trajnije prisutne tendencije, uslovljene zamiranjem istraživačkog i inovativnog duha u ovim područjima njegovog rada, te primatom sholastičkih interpretacija odnosa unutar sistema, a koliko su određene izmijenjenim uslovima i tendencijama društvenog razvoja. Isto tako, nije uočeno koliko nedovoljna aktivnost svih socijalističkih snaga na razvijanju, dogradnji i aktueliziranju teorijskih pretpostavki i idejnog aspekta razvoja socijalističkog samoupravljanja djeluje kao faktor sadašnjeg stanja.

Digitized by Google

Istovremeno, može se s pravom reći da aktivnost protiv shvatanja i prakse koji su dovodili u pitanje i temeljna opredeljenja, kako u teorijskom tako i u strateško-političkom smislu, pa zatim i idejnom smislu na kojima počiva strateška orijentacija utvrđena na X kongresu SKJ nije vođena potrebnim intenzitetom. Iako je strategija razvoja našeg društva utvrđena, iako su njeni osnovni politički, vrednosni, ideološki i drugi parametri utemeljeni na antietatističkoj usmjerenosti, na tome da radni ljudi i građani, polazeći od svojih konkretnih i istorijskih interesa, sami upravljaju tokovima društvene reprodukcije, protekli period je obilježen tendencijama koje tu osnovnu strategiju deformišu, a u nekim oblastima i potpuno negiraju. Otuda se i osnovna linija društvenih podjela i sukoba danas posebno intenzivira u sukobu između radničke klase i otuđenih nosilaca ekonomske i političke moći oko raspolaganja viškom rada, koji, sa svoje strane, onda uslovljava i neprekidne sukobe i protivrječnosti oko puta društvenog razvoja. Odnosno, oko toga da li će se socijalističko samoupravljanje dalje razvijati jačanjem i usavršavanjem društveno-svojinskih odnosa i iz njih proisteklih formi političkih odnosa, ili će etatističke, birokratske i tehnokratske snage zadržati monopol u odlučivanju i upravljanju društvenim sredstvima i poslovima, pa i politički monopol u društvu.

Strategija socijalističkog samoupravljanja utemeljena je na dosljednom razvijanju osnovnih marksističkih ideja o društvenoj prirodi rada, o radu i njegovoj društveno-istorijskoj formi organizacije kao osnovnom okviru organizacije društvene produkcije i reprodukcije. Na toj osnovi razvili smo koncept povezanosti svih društvenih odnosa i formi organizovanja društva sa osnovnim formama organizovanja samoga procesa rada i njegovog društvenog izraza u samoupravnom organizovanju društva. Dosadašnji razvoj, uza sve nastale krizne momente koji imaju različitu provenijenciju, nije doveo u pitanje ova temeljna opredjeljenja, ni u teoriji ni u strategiji. Nema, dakle, nikakve potrebe da naš pokret mijenja svoj marksistički teorijski i idejni identitet i da u njega unosi elemente koji potiču iz drugih teorijskih i idejnih izvora. Mi i dalje moramo čvrsto stajati na tlu samoupravne socijalističke demokratije kao integralnog sistema odnosa utemeljenog u osnovnom samoupravnom odnosu.

Šta je onda razlog i povod našoj opravdanoj zabrinutosti za teorijski i idejni status našeg pokreta danas? Odgovor na ovo pitanje nalazi se, velikim dijelom, u ležernosti i imobilizmu Saveza komunista koji je tolerisao osporavanje osnovnih teorijskih i idejnih opredjeljenja pokreta i u nedovoljnom otporu SKJ tome osporavanju. Mi smo dopustili da bez većeg i osobito bez jedinstvenog otpora (pri tome ne mislim ni na kakvu represiju prema suprotnim mišljenjima, ni na kakvu administrativnu ili druge vrste represivnu političku akciju, već na idejnu, teorijsku i političku bitku) snage suprotstavljene našem samoupravnom socijalističkom sistemu dovode u pitanje cijelu teorijsku osnovu i

Digitized by Google

idejnu usmjerenost pokreta. U nas je često uz podršku i unutar našeg pokreta, te pod različitim izgovorima, prije svega, osporavan lenjinizam. Sam Lenjin je proglašavan za pukog nasilnika i teroristu, a cijela socijalistička revolucija koju je on započeo i otvorio kao epohalni proces proglašavana je za anarhizam, brzopletost i izvršavanje strane politike, pa i izvor najvećih nesreća za čovječanstvo i za naš narod posebno. Budući da je Lenjin ključ za rješavanje odnosa našeg vremena i Marksa, ovaj perfidni atak na Lenjina bio je, u stvari, usmjeren na osporavanje onoga što je bitno i u samom Marksu, na osporavanje praktične primjenjivosti i revolucionarnog djelatnog sadržaja Marksove misli. Marks je tolerisan samo kao puki teoretik, bez značenja za praksu.

A Lenjin je upravo značajan po tome što je Marksovu misao iz akademskih sfera u koje je zapala u okviru Druge internacionale vratio njenom izvoru, tj. njenom revolucionarnom naboju i zadatku u praktičnom smislu te riječi. Zbog toga je napad na Lenjina bio, u stvari, napad na Marksa, i to tako da se obezvrijedi istorijski i društveno relevantni, praktički ostvarljivi aspekt Marksove misli, da se on potisne u prazan prostor čiste teorije, u akademsku sferu ili muzej ideja koje je evropski čovjek razvio, a koje ne misli ostvarivati, jer su te ideje »i inače neostvarljive«.

Ovo osporavanje bilo je samo platforma, polazište i logičko i teorijsko uporište za osporavanje naše revolucije u svim njenim značajnim aspektima. Prema mnogim kritičarima naše strategije, naša revolucija i akcija SKJ, odnosno revolucionarno djelo Komunističke partije Jugoslavije bilo je od početka pogrešno. Komunistička partija Jugoslavije je navodno bila anacionalna, a optužuje se da je omogućila i razvila nacionalizam kao osnovu utemeljenja nove, avnojevske Jugoslavije. Ona je rušila staru »idealnu demokratsku« Jugoslaviju, vodila uzaludan i nepotreban građanski rat ne zbog oslobođenja zemlje već radi svoje vlasti, a kasnije vodila avanturističku i protivrječnu politiku koja je dovela naše društvo do opšteg haosa i pune paralize svih njegovih institucija. Poslije ovakve kritike ne ostoje nikakav drugi zaključak do zahtjev da se Savez komunista Jugoslavije, kao nasljednik Komunističke partije Jugoslavije i onaj politički faktor koji nastavlja njenu politiku, povuče sa istorijske scene. Cio bilans borbe KPJ, NOR-a i revolucije, poslijeratna izgradnja i borba se time proglašavaju besmislenom i štetnom.

Nikako ne mislim da bi trebalo polemisati sa ovim i ovakvim ocjenama i stavovima koji već prerastaju i u političke zahtjeve, jer bi to bio uzaludan posao. To bi bila idealna pozicija za oponentske snage i ispunjavanje njihovih ambicija da snage Saveza komunista razvlače na širokom frontu neprekidno otvorenih pitanja koja se sve više i više šire i na taj ga način odvlače od glavnog i, istorijski gledano, jedinog pravog područja — borbe za socijalističko samoupravljanje. Zapravo, u borbi

Digitized by Google

za modernu i efikasnu ekonomiju, nove društveno-ekonomske odnose i one političke, kulturne i idejne pretpostavke u kojima je takav razvoj i moguć i jedino ostvarljiv. Ali, mislim da je kao pretpostavka naše borbe za pozitivni program apsolutno obavezno da se jasno utvrdi teorijski, idejni i strategijsko-politički kontekst ovakvih zahtjeva, da se utvrdi zbog čega u pojedinim segmentima Saveza komunista Jugoslavije postoji veća ili manja otvorenost za ovu vrstu kritike naše prakse i naših ideja. Posebno, zbog čega se ponegdje prave čak i taktički sporazumi sa snagama koje su nosioci ovakvih kritika sa svim njihovim teorijskim, idejnim i strateško-političkim intencijama i posljedicama.

Potpuno je lišeno svakog smisla objašnjenje da se takve prećutne nagodbe prave zbog navodne zatvorenosti i borniranosti Saveza komunista za kritičko propitivanje njegovih temeljnih opredjeljenja, pa je nužno otvoriti vrata toj kritici, ma kakva ona bila. Ako je takvo kritičko propitivanje izvršeno u višemjesečnoj javnoj raspravi o prijedlogu zaključaka 13. sjednice CK SKJ, ako je nastavljeno i u pripremama za 13. kongres SKJ i na samom Kongresu, dakle, ako je u toj sveobuhvatnoj analizi potvrđeno da temeljna opredjeljenja nisu i ne mogu biti izvor sadašnjih teškoća, zašto se onda u cijelom Savezu komunista ne prihvate konsekvence jednog takvog plebiscita? Ta temeljna opredjeljenja su izdržala sve probe i udare vremena. Ako je potrebno precizirati, treba reći da takva opredjeljenja treba u svakom slučaju precizno razgraničavati od njihove konkretne izvedbe koja jeste i može biti u čitavom nizu momenata nedosljedna, nepotpuna, pogrešna ili neadekvatna; dalje, od toga da se za temeljna opredjeljenja često nastoji proglasiti i ono što je njihova iskrivljena ili deformisana realizacija, posebno ona etatističko-birokratskog tipa, mimikrirana u obliku »konačno pronađenih formi nacionalnih interesa«. Dakle, ako je potrebno precizirati, razjasniti, a očigledno je potrebno, onda se treba vratiti izvornoj koncepciji društva udruženog rada, očišćenog od nanosa birokratskog i etatističkog mulja koji često potpuno deformiše stvarni koncept i prave intencije naše socijalističke samoupravne orijentacije. Dakle, povratak izvorima, a ne povratak starim dilemama!

Jedan dio odgovora na pitanje o nedovoljnoj idejnoj, pa i akcionoj angažovanosti može se, bez sumnje, naći u određenom idejno-političkom i teorijskom zamoru pokreta. Pod tim zamorom ne podrazumijevam nekakvu mogućnu istrošenost osnovnih ideja pokreta, najmanje njihovu epohalnu iscrpljenost i prevaziđenost, jer su one, upravo u ovom razdoblju, pokazale da na istorijskom planu nemaju alternativa i da i dalje nužno otvaraju vrata budućnosti za radničku klasu. Temeljne ideje socijalističkog samoupravljanja, kao oblika vlasti radničke klase koji se temelji u njenoj biti i biti rada, ideje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti kao životne formule

Digitized by Google

za složenost naše istorije, pune demokratije u ukupnim ekonomskim, političkim i društvenim odnosima, nesvrstanosti u međunarodnim odnosima, zaista su postale i temeljne vrijednosti i tekovine društvenog razvoja naše epohe, a ne samo našeg prostora. I uprkos svim problemima, kriznoj situaciji u ekonomiji, promašajima na različitim poljima društvene prakse, naš radni čovjek zna i osjeća da upravo zahvaljujući takvim temeljima mnogo više znači i predstavlja nego u drugim društvenim sistemima. Odnosno, on ima snažnu i diferenciranu svijest o posljedicama do kojih bi došlo ukoliko bi stihijska kretanja, ili neefikasnost u praktičnoj realizaciji tih temeljnih vrijednosti nametnuli drugačiji pravac razvoja.

Prema tome, nije u pitanju »zamor materijala« od kojeg su izgrađene i na kojima su uspostavljene temeljne ideje i vrijednosti našeg društva, nego je u pitanju zamor određenih, sasvim konkretnih mehanizama, modela, koncepata, rješenja i sredstava kojima se one ostvaruju u praksi. Bila bi velika greška ako bi se taj »zamor« pripisao našim temeljnim vrijednostima i opredjeljenjima, bez obzira u kojoj mjeri idejna i teorijska sadržina nekih odluka i dokumenata pokreta može da bude iscrpljena, a na određeni način učinjena nedjelotvornom putem ostvarenja u praksi. Nije, inače, slučajnost što se u biti slična zapažanja, uza sve razlike u tipovima i nivoima procesa društvenog razvoja u okviru socijalističkog koncepta, javljaju na različitim stranama socijalističkog pokreta u savremenom svijetu. Reformne težnje u socijalističkim zemljama su u suštini određene i karakteristične za izostanak dubljih analiza i zahvata u strukturi aktuelnih ekonomskih, političkih i kulturnih tendencija i situacija. Prije svega, cjelokupni kompleks nerazvijenosti kao osnove socijalizma nije dovoljno istražen i ocijenjen. Ne može se smatrati, međutim, da je osnovni uzrok imobilizma u nedostatku novih ideja. To bi upućivalo na tezu da se ideje o društvenom razvoju javljaju spontano, bez imperativa društvene potrebe i istorijske intencije, i da sama ideja socijalizma nije u epohalnom smislu nova. Ključni koncepti i prodori našeg pokreta i društva u cjelini u pravcu ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja nastali su upravo kao odgovori pokreta na potrebe ubrzanog razvoja proizvodnih snaga i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa u određenim istorijskim trenucima.

Ako se govori o nedostatku novih ideja koje bi odgovarale zahtjevima vremena, onda se mora imati u vidu ta unutarnja razlika među samim idejama. Nama su potrebne ne bilo kakve nove ideje, već nove ideje o razvoju epohalne ideje samoupravne socijalističke demokratije. Naše ključne ideje kao generalizacije tendencija istorijskog kretanja nisu nastajale zbog potrebe za doktrinarnim pravdanjem prakse, ili rješavanjem društvenih pitanja radi potvrđivanja ispravnosti same doktrine. One su nastajale kao odgovori na konkretna pitanja materijalnog i ukupnog društvenog razvoja društva, sagledana u svjetlu socijalističke

Digitized by Google

solucije njihovog rješavanja. Otuda i zaključak da jedan koncept ili ideja ne zamjenjuje drugi kao proizvod neke oktroisane, a posebno ne ideološke potrebe, ma čime se ona objašnjavala, nego tek kao rezultat djelovanja ukupnih uslova društveno-istorijskog razvoja.

Pokazuje se to osobito kroz ideje koje je razvio naš pokret o putevima odumiranja države, prirodi društvenog vlasništva, tipu ekonomije, razvoju slobodnog stvaranja u praksi rada, slobodi stvaranja u nauci i umjetnosti itd. To su postale okosnice prakse izgradnje socijalizma u nas, one su onaj nosivi i dinamički faktor tog procesa, zbog čega se u njima i osjeća nužna potreba za ozbiljnim inovacijama i osvježenjima, tj. za novim impulsima razvoja. Naš bi pokret zato morao veoma brzo da mobiliše svoje teorijske potencijale, da na temelju kritičkog sagledavanja prakse razradi i produbi dosadašnje spoznaje o ovim pitanjima, a ne da sužava prostore istraživanja u oblasti razvoja socijalizma i time sam sebe ograničava na sterilnost i defanzivnu poziciju. On ne smije da prostore istraživanja novih mogućnosti razvoja sopstvene osnove napušta pod pritiskom »strategije preživljavanja« i time se isključuje iz istorijskog kretanja.

To je najnepoželjnija moguća pozicija za revolucionarni pokret. Dugoročno gledano, iz stanja imobilizma, defanzive i nedostatka svježih ideja i rješenja ne može se izlaz tražiti improvizovanim ofanzivama koje se obično svedu na arbitraže nad samim proizvedenim stanjima i idejama, nego u stvaranju i širenju atmosfere okupljanja, koncentracije i podsticanja stvaralačkih potencijala, uz jasnu ideju na čemu i zbog čega se ovo okupljanje vrši. Otuda bi bacanje težišta na borbu protiv određenih oponentskih snaga i njihovih obično dobro iskalkulisanih ispada bilo istorijski kontraproduktivno, odnosno, umanjivalo bi značaj istorijske inicijative koju SK mora imati i koja je presudna za uspjeh ukupnog djelovanja našeg pokreta. Jer, radnička klasa, naši radni ljudi, ne traže i ne očekuju od svoga pokreta enciklopedijske tomove otvorenih pitanja i doktrinarnih sporova, već konkretne podsticaje, podršku i praktičnu inicijativu u rješavanju teških problema koji ih muče iz dana u dan.

U tom smislu, pred Savez komunista se postavlja prvenstveno zadatak da izađe iz djelimično nametnute i rutinom proizvedene situacije neprestanog ponavljanja i ponovnih »produbljenih«, »obogaćenih« i novim argumentima podržanih analiza stanja našeg društva i protivrječnosti našeg sistema, koje imaju sasvim sigurno već kontraproduktivno značenje i uticaj i predstavljaju čak i dodatni izvor kriznog kretanja i oblik perpetuacije, pa i proizvođenja same krize. Pri tome je važno imati na umu da su sve bitne dijagnoze uzroka sadašnjeg stanja postavljene, pravci njihovog rješavanja usvojeni, te da se u ovakvim analizama ništa bitno ne postiže, osim što se polako i sigurno

Digitized by Google

središte analiza i kritike prenosi sa slabosti i protivrječnosti, nedovršenosti i nedostataka realizacije osnovnih vrijednosti sistema na sam sistem u cjelini, jer se stvara utisak da on nije sposoban da se u hodu poboljšava, razvija i otklanja svoje nedostatke.

Tako dolazi do paradoksalne situacije da oni koji su na riječima saglasni da sistem u osnovi moramo sačuvati čine sve da onemoguće njegovo poboljšanje i nastoje da ga do kraja kompromituju, mada ne mogu navesti ni jedan novi argument za svoje implicitne namjere i teze. Naime, sva docnija kritika sistema stoji u očitoj protivrječnosti s priznanjem da sistem ne funkcioniše u cijelosti i sa punim svojim mogućnostima i preduslovima, odnosno da nije uspio da se realizuje. Pri tome se takva vrsta kritike uopšte ne bavi uzrocima i razlozima izostanka realizacije intencija sistema, ali ipak smatra, en bloc, da se sistem nije dokazao. Kako je moguće da se dokazuje ono što nije uspjelo da zaživi i kako je moguće da zaživi ona nesumnjivo konstruktivna bitna strana i mogućnost našeg sistema ako mu se — pod isprikom da ne uspijeva da zaživi — stalno prave smetnje, osporava ga se i vrši stalna opstrukcija samog sistema u cjelini. Taj kritički manir pars pro toto, tj. ponašanje po principu, ako ne valja dio ne treba nam ni cjelina, ne može da bude pozitivan doprinos naporima da se izađe iz krize. Zapravo, on znači jasan oblik opozicije Savezu komunista i njegovoj politici.

Svakako da izvjesna preživljenost i nedovoljno osavremenjavanje nekih teorijskih postavki i polazišta pokreta, od kojih su neke stvorene i postavljene znatno ranije, a sada su suočene sa promijenjenim uslovima svoje realizacije, nije i ne može biti jedini, pa čak ni prevashodni uzrok i razlog imobilizma i prakticizma pokreta. Ti razlozi se van svake sumnje nalaze u praksi pokreta uzetoj u punom značenju te riječi u marksističkom mišljenju. Jedan od uzroka krije se u pojavi nekritičke identifikacije institucija, metoda i prakse pokreta, kao epohalnog društveno-političkog i idejnog pokreta, i institucija države, njenih metoda djelovanja i obima rada, kao instrumenta ostvarenja i predmeta djelovanja pokreta. Određen, veoma složen odnos, pa i identičnost jesu potrebni, pošto je Savez komunista ustavno odgovoran za funkcionisanje institucija sistema i za sistem u cjelini, i on tu svoju odgovornost ne može i ne smije da odbacuje od sebe. Ali, to ni u kom slučaju ne smije da predstavlja njegovo identifikovanje sa državom kao pokretnim mehanizmom uprave i sile i apriorno pristajanje na konkretnu praksu institucija, niti legalizaciju i takve njihove prakse koja u određenim momentima objektivno znači korak nazad u odnosu na proklamovane principe i načela. Prećutno mirenje s takvom praksom vodi odvajanju pokreta od neposredne akcije i upućuje ga da za većinu pitanja traži prijeki put rješavanja, odnosno putem institucija države kao pretežne i najjače poluge ostvarivanja politike, a da ispusti iz

Digitized by Google

vida da je on sam nosilac višeg istorijskog interesa i da mora zbog toga biti i kritičan prema državi.

U tom smislu potrebno je našu praksu u većoj mjeri osloboditi od uslovljavanja takve vrste, odnosno, da sadržaji i uslovi praktičnog rada u institucijama sistema ne vrše pretežni i određujući uticaj i na opštu orijentaciju i metode djelovanja Saveza komunista kao političkog i idejnog pokreta. Bez takve kritičke distance koja neizbježno varira prema određenim konkretnim situacijama i odnosima snaga, Savez komunista se može naći više izložen različitim, pa i onim u biti i u ideji riješenim dilemama u pogledu mjesta i uloge države u ovom periodu, odnosno mjesta i uloge političkih organizacija u sistemu funkcionisanja državnog mehanizma. Savez komunista Jugoslavije objektivno mora da svoju praksu uskladi sa potrebom održavanja te fine, ali precizne i bitne razlike, sve dok objektivno postoji potreba za razlikom između globalnog interesa i vlasti radničke klase i slobodnih udruženih proizvođača, na jednoj, i države, na drugoj strani. Dakle, nije riječ o tome da se ta razlika ne priznaje kao objektivno uslovljena nego na kojim se pravcima traže konkretna rješenja za to. Različita mišljenja i dileme koje su prisutne sada sve više i u Savezu komunista pozivaju se vrlo često i na Marksove izvorne koncepte. Pri tome se zaboravlja da ni u tim konceptima nema apsolutne jedinstvenosti, da i kod Marksa postoji nekoliko koncepcija države, a da je naša praktična realizacija proizvod određenih istorijskih uslova i društvenih potreba.

Pozivanje na Marksa u cilju kritike sistema samoupravne socijalističke demokratije ne može da izdrži ozbiljnu kritiku. Naš politički sistem samoupravne socijalističke demokratije koncipiran je a njegova izgradnja započela upravo na rezultatima ozbiljnih naučnih i kritičkih analiza i oživljavanja istinske revolucionarne sadržine Marksove misli. Odnosno, na koncepciji da socijalističko društvo mora i može da bude samo društvo radničke demokratije koje će se zasnivati na društvenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, na društvenom upravljanju tim sredstvima i cijelim ciklusom produkcije i reprodukcije odnosa u društvu, te na negaciji svih oblika stare, građanske, na eksploataciji bilo koje vrste zasnovanoj demokratiji formalnog tipa, ali i na odbacivanju svih oblika prevlasti države ili birokratskog i tehnokratskog aparata nad neposrednim oblicima organizacije i upravljanja rada i radom u društvu.

Iz ovih osnovnih ideja izvedene su ideje i principi našeg sistema kao političkog sistema samoupravne socijalističke demokratije. Za taj sistem je od najvećeg značaja konkretno pitanje adekvatnog upravljanja društvenim kapitalom u cijelosti od strane udruženog rada, zatim, razvijanje neposredne demokratije u kojoj će sve niti sistema upravljanja političkim procesima kao sredstvom i izvorom svih ostalih regulisanja društvenih tokova biti čvrsto u rukama radničke klase i radnih ljudi, i to

Digitized by Google

kroz sistem neposrednog odnosa ovisnosti svih instanci odlučivanja u političkom sistemu od osnovnih oblika udruženog rada i tog rada u cjelini. Isto tako, za ovaj sistem je od najvećeg značaja da osigura efikasnost, na sopstvenoj osnovi, a ne putem stvaranja paralelnog sistema »efikasne« birokratsko-tehnokratske vlasti sa kojom će neizbježno doći u sukob i koji će nužno postati osnovni izvor neefikasnosti sistema i njegovih unutrašnjih teškoća.

Ukoliko se, grosso modo, može reći da je naš sistem u svojim osnovnim rješenjima zasnovan na Marksovim idejama o radničkoj vlasti, tada se mora zaključiti da se na Marksa ne možemo pozivati u kritici tog sistema. To nije moguće, prvo zbog toga što kod Marksa i nema konkretnih razrada pitanja jednog takvog sistema i drugo, što pitanja koja su najvažnija za naš sistem nastaju prvenstveno u sferi konkretizacije osnovnih Marksovih teza i rješenja koja izlaze iz tih teza, a ne kao globalno pitanje ponovnog stvaranja ili rekonstrukcije sistema u cjelini. Zbog toga se takve kritike ne mogu legitimisati kao marksističke.

Upravo u toku pripremanja, pa i sadašnje operacionalizacije ustavne reforme, u vrlo različitim oblicima postavlja se pitanje da li su i određeni elementi naše strategije zasnovani na ispravnim premisama. Nije samo riječ o domenu odnosa države i pokreta, nego i ustavnog opredjeljenja da radnici ne kao pojedinci već kao udruženi neposredno raspolažu i upravljaju cjelinom dohotka i društvene reprodukcije. To se obrazlaže činjenicom da su procesi društvene reprodukcije sve složeniji, da pretpostavljaju sve složenja znanja koja radnik kao pojedinac nema i ne može imati, te se otuda i zagovara da se precizno definiše domen uticaja radnika u uprvljanju, odnosno da se promijeni odnos uticaja sa radničkog upravljanja na poslovodstvo. U korijenu tih dilema već stoje gotovi odgovori, a oni navode na stav da treba zahtijevati mnogo veću odgovornost, pa prema tome dati i slobodu raspolaganja svim elementima rada odgovarajućim poslovodnim organima i drugim državnim, političkim. tzv. kompetentnim činiocima, iz čega bi slijedio i stav da radnici uopšte ne mogu ovladati cjelinom društvene reprodukcije.

Međutim, radnici i principijelno, teorijski i praktički mogu ovladati ukupnim sistemom produkcije i reprodukcije svih bitnih odnosa u društvu. To ne proizilazi samo iz principa da je rad osnova svega društvenog postojanja i djelovanja, pa je logično da on može i ima potenciju, čak to jedini ima, da ovladava društvenom reprodukcijom, naravno, kao udruženi rad. Radnici mogu da upravljaju cjelinom društvene reprodukcije i svim njenim uslovima, kako onim tehničko-proizvodnim, tako i intelektualnim, upravo na temelju onih procesa i tendencija savremenog razvoja za koje su teoretičari radničke insuficijencije smatrali da su razlozi osporavanja radničke kompetencije. To im omogućava snažan razvitak informatičkih tehnika, metoda

Digitized by Google

analize i komunikacija, koje omogućavaju da se jedinstvenim sistemom prezentacije, analize, izražavanja i komunikacija obuhvata dosad nezamislivo mnoštvo činjenica, sistema činjenica i odnosa, te da se na temelju tako sistematizovanih podataka i analiza znatno uprošćavaju i omogućavaju odluke i na bazi manjeg utroška vremena i u uslovima smanjene specifične kompetencije. Informatika oslobađa rukovođenje od poslova i monopola informacija i odlučivanja, ali i omogućava svim ljudima da se daleko lakše, jednostavnije i efikasnije uključuju u sve te procese. Zbog toga je teza o radničkoj nesposobnosti za upravljanje u uslovima savremene tehnologije čista obmana i kriva interpretacija, moguća i zbog neprimjenjivanja i lošeg društvenog korišćenja mogućnosti moderne informatike i komunikacije.

Otuda i nastaju razlike koje se javljaju u gledanju i na delegatski sitsem. Ako ne postoji motivisanost radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada za učešće u odlučivanju o svim pa i najopštijim društvenim i političkim pitanjima (što se često i empirijski pokazuje), iluzorno je pretpostaviti da sistem koji se upravo i bazira na postojanju takve motivisanosti može zaista da zaživi. Odnosno, propagira se teza da je naš ekonomski i politički sistem projektovan po modelu antičkog junaka, svestrano obdarenog i zainteresovanog pojedinca kakvog u životu nema, što bi značilo da je od početka zasnovan na pogrešnoj postavci i netačnom aksiomu.

To se iznosi bez ozbiljnih obrazlaganja što to sve kao koncept znači, kakve su sve implikacije, kao da je riječ o tehničkom rješenju koje je jednostavno sprovesti, a da se ne otvaraju i druga, zapravo temeljna pitanja sistema.

Naravno, u savremenim uslovima nije moguć i nije ni potreban tzv. univerzalni čovjek, mada svaki čovjek ima klicu univerzalnosti već u tome što misli, govori i što radi i proizvodi, što i predstavlja najuniverzalniji oblik i izraz ljudskog djelovanja i čovjekovih mogućnosti. Međutim, ideal čovjeka koji može da prati i vlada mnoštvom činjenica i znanja, mnoštvom relevantnih informacija i analiza, mnogim alternativama, dat je u modernoj informatici i komunikaciji, i u tome ja vidim revolucionarni značaj i mogućnost te tehnologije. Naravno, upravo zbog svoje velike moći ona može imajući monopol na informacije da bude i osnova i sredstvo vladavine malih grupa. Ali, to je posebno pitanje društvenih odnosa u uslovima informatičke tehnologije kao osnove regulisanja oblika odnosa i djelovanja ljudi.

Kontroverze, dileme i razlike koje se javljaju u vezi s pitanjima društveno-ekonomskih i političkih odnosa imaju, naravno, značajne reperkusije i na osnovnu idejnu i teorijsku orijentaciju Saveza komunista. Dolazi, nročito u poslednje vrijeme, i u njemu samom do osporavanja nekih temeljnih idejnih i teorijskih opredjeljenja na kojima počiva njegova idejna i politička legitimacija. Tako se već otvoreno postavlja pitanje da li je u

Digitized by Google

temeljnim dokumentima Saveza komunista dat pravi odgovor na pitanje šta je to socijalizam u današnjim uslovima? Sve više se u Savezu komunista, i sa teorijskog i sa praktičnog stanovišta, postavlja pitanje da li je naše društvo uopšte u stanju sada, u ovim postojećim uslovima, da prevaziđe kapitalistički način proizvodnje. Neki se pozivaju upravo na marksističke postulate da bi dokazali da je to, možda, stvar budućnosti, a ne i neposredno primenjiv koncept i orijentacija, te da naš koncept samoupravnog socijalizma nužno pada kao nerealna i preuranjena utopija, a ne realna slika budućeg.

Ovakve pojave relativiziranja i revidiranja nekih osnovnih programskih polazišta Saveza komunista među pojedinim komunistima nesumnjivo olakšavaju nastojanja svih onih, izrazito neprijateljskih i protivničkih snaga koje sad sve otvorenije odbacuju socijalizam i samoupravljanje, odnosno ističu ga kao čistu zabludu, ili, još više, kao paravan etatizmu i etatističkom modelu društvenih odnosa.

Upravo je tu Savez komunista Jugoslavije, baš u pogledu etatističke i birokratske prakse u protivrječnom položaju. Neosporno je da je Savez komunista Jugoslavije rano sagledao i jasno istakao opasnost od etatizma i etatizacije društvenih odnosa i da je u svim svojim dokumentima utvrdio i potrebu i obavezu borbe protiv njega. S druge strane, upravo se neke organizacije i dijelovi rukovodstva Saveza komunista u svakodnevnoj praksi javljaju kao jedan od faktora reprodukcije etatističko-birokratskog kompeleksa, a etatističko-birokratska shvatanja o društvenom razvoju u njemu kao cjelini su i dalje veoma žilava, čak su i u porastu, u posljednje vrijeme. I pored jasnih kongresnih opredjeljenja, Savez komunista Jugoslavije u praksi nije potvrdio spremnost i snagu da se odlučno bori protiv etatističko-birokratskih tendencija na svim nivoima vlastite organizovanosti i svoga djelovanja, te da pitanje etatizma i borbe protiv njega shvati i postavi kao jedan od bitnih elemenata konkretne prakse.

Postoje dva osnovna objašnjenja kojima se ovo stanje obrazlaže. Po jednom, etatizam jeste produkt političkog monopolizma stvorenog u prošlosti, i sada, po inerciji, zadržava svoju dominantnu poziciju i kada za njim nema stvarne društvene potrebe i opravdanja. Međutim, i pored toga što možda ispravno vidi genezu etatizma u nas, ovakvo objašnjenje etatizma ne daje odgovor na pitanje otkuda tolika moć političkom monopolizmu određenih etatističko-birokratskih i tehnokratskih snaga danas i šta im daje tu moć da one, uprkos svim programskim i sitsemskim opredjeljenjima, ne samo odolijevaju nego se i dalje reprodukuju i jačaju. Geneza, to je očito, ne može da objasni otkuda ovaj fenomen u toj mjeri danas.

S druge strane, nasuprot pokušaju da se etatizam objašnjava samim sobom, kao neka samonikla pojava, maltene nepoznatog ilegalnog porijekla i statusa, ponovo jačanje etatističkog monopolizma mora da se objasni stvarnim odnosima proizvod-

Digitized by Google

nje. Upravo u temeljnom području proizvodnje nije dosljedno ostvareno izvlašćenje države i paradržave, ni racionalno i efikasno upravljanje društvenim kapitalom, što je izazvalo teške poremećaje u odnosima proizvodnje i ekonomsku krizu. Pa, umjesto da se izlaz traži u deetatizaciji i nužnoj preraspodjeli ekonomske moći u korist samoupravljanja, ponovo se u ekonomskim odnosima obnavlja i jača državni monopolizam, s obrazloženjem da bi se oni bez toga još više poremetili i deformisali. Kao da se prenebregava kongresni stav da iz krize ne možemo izaći istim sredstvima i metodima kojima smo u nju dospjeli.

Prisutne su stoga i dvije koncepcije borbe protiv etatizma. Po prvoj, jedini izlaz jeste da se etatizam onemogući »odozgo«. Pri tome se, u prvom redu, podrazumijeva da Savez komunista treba da postane neka »čista«, a to znači prvenstveno politička snaga, što još nije, da se postavi izvan i iznad države i da povede radničku klasu i radne mase u odlučnu borbu protiv etatizma, bez obzira gdje se i u kom obliku ispoljavao. Da bi on zaista mogao da vodi i da dobije takvu bitku protiv etatizma, prvi uslov jeste da se sam u potpunosti oslobodi svih birokratsko-etatističkih elemenata, uključujući i one postavke vlastite ideologije koje pružaju oslonac etatističkoj praksi. Ali, ako bi se postavio izvan i iznad samog sistema, došao bi u poziciju kineskog eksperimenta sa kulturnom revolucijom.

Prema drugoj koncepciji, bez vodeće uloge Saveza komunista nema ni uspješne borbe protiv etatizma, ali je pitanje na šta on u toj borbi mora koncentrisati i svoju društvenu energiju. Ako je etatizam na neki način nametnut, iznuđen stihijom i poremećajima u tokovima reprodukcije, neefikasnošću i neracionalnošću upravljanja društvenim kapitalom, onda prvo valja ukloniti te uzroke da bi deetatizacija na svim nivoima mogla da se odvija u povoljnom pravcu. Bez toga se neprekidno reprodukuje potreba za administrativnim intervencijama, a od njih se Savez komunista ne može da ograđuje u svakom konkretnom slučaju i prilici. Da bi to mogao učiniti, Savez komunista mora da bude i sam dio mehanizma funkcionisanja države.

Na odnosima idetifikacije države i Saveza komunista uspostavlja se onda i institucionalizacija i formalizacija političkog rada, kao pojava karakteristična ne samo za Savez komunista nego i za ostale političke i klasne organizacije, tj. SSJ, SSRNJ i SSOJ i druge. Tako se sužava prostor i društveni medij uticaja koji bismo mogli imati na formiranje društvene svijesti i prakse, a taj nezaobilazni domen njihovo djelovanje reducira na donošenje brojnih stavova i zaključaka koji se uglavnom ne ostvaruju. Na taj način osnovne organizacije svih političkih organizacija, u izvjesnom smislu, postaju teret za svoje više organe, a ovima, opet, same organizacije udaljene i izolovane tačke sa kojima ne postoje stalne, žive recipročne veze i uticaji. Takva zatvorenost i prekid u povratnoj sprezi političkog uticaja uslovljava imobilizam velikog broja članova, bez čije se permanentno

Digitized by Google

aktivne uloge ne može ni misliti o efikasnoj realizaciji bilo kakvih zadataka i strategije pokreta, pa je zbog toga iluzorna i aktivnost rukovodstva. Iako je široka politička aktivnost kroz Socijalistički savez jedna od osnovnih demokratskih pretpostavki širine i efikasnosti djelovanja Saveza komunista, praktično neprekidno načelno ponavljanje, a ne i operacionalizacija takve njegove uloge, ostavilo je i ostavlja znatne negativne posljedice na tu praksu u cjelini. Ono je znatnim dijelom uslovilo birokratizaciju struktura državne vlasti, formalizaciju samoupravljanja i, u krajnjem, jačanje etatističkih i drugih elemenata monopola u ostvarivanju društvenih interesa.

Bez suštinskog ostvarivanja uloge Socijalističkog saveza kao centra najšireg okupljanja, a uza sve razlike u pogledima i interesima ljudi, naš politički sistem bi se razvijao ili u čisti jednopartijski ili u višepartijski sistem građanske političke sadržine, a Savez komunista u vladajuću partiju ili koaliciju partija tog sistema. Socijalistički savez, ovakav kakav je danas, dijelom predupređuje neke od ovih tendencija, ali neke i oživljava i podržava. Čini se da u jednom dijelu Saveza komunista ne postoji spremnost da se zaista dosljedno realizuje vlastito programsko opredeljenje o stvaranju bespartijske demokratije kao našeg političkog ideala, iako jednopartijsko djelovanje, jednopartijski i svaki drugi monopol dovodi do ozbiljnih političkih problema. Nedostatak jače orijentacije u ovom smislu, istina, nije posljedica samo odsustva volje, već i činjenice da temelj te bespartijske demokratije, tj. samoupravljanje ne doživljava razvoj već stagnira.

To ni u kom slučaju nije sporadična i nevažna pojava. Ona bi Savezu komunista trebalo da bude ozbiljan signal na neodložnu akciju. Savez komunista sada locira težište svoga rada tamo gdje se stvarno odlučuje, u izvršnu sferu političkog sistema, nastojeći da realizuje svoju ulogu vodeće snage sistema. Međutim, njegova velika, pa i prevelika zaokupljenost izvršnim, poslovodnim i drugim sličnim operativnim funkcijama, odnosno pažnja koju im on posvećuje (nasuprot idejnom uticaju na snage, sredstva, tokove i mehanizme delegatskog odlučivanja), pokazuje da se odlučivanje o ključnim pitanjima pomjera i izvlači iz tih tijela i mehanizama i koncentriše u izvršnoj oblasti. I dok se ono ne »vrati« u te mehanizme i ne ispuni ih stvarnom sadržinom, a time i društvenom težinom, ne može se očekivati da Savez komunista napravi bitniji zaokret u svom radu. Znači, istinska preorijentacija u djelovanju Saveza komunista nije moguća bez vezivanja Saveza komunista i njegove borbe za donošenje najvažnijih i ključnih odluka u samoupravnoj strukturi. Ako bi se odluke i dalje donosile najčešće linijom povezivanja poslovodnih i izvršnih tijela, a Savez komunista se okrenuo isključivo samoupravnim tijelima, on bi sasvim sigurno dospio na margine društvenih kretanja. To ne bi bila zahvalna pozicija, ali ne smije da bude ni alibi i stalno prisutno opravdanje za

Digitized by Google

to što neodlučno, polovično i bezvoljno pristupa »vraćanju« puteva i kanala odlučivanja iz vaninstitucionalnih skrovišta i izvršnih organa u Ustavom određene mehanizme i tijela. Savez komunista zbog svoje istorijske uloge ne može više da odgađa to vraćanje i na tome mora organizovati idejnu i političku akciju širokog zamaha.

Nužno je, na kraju, reći nešto i o tome šta je naš duhovno-teorijski, moralni i ideološki identitet i šta je naša temeljna politička ideja i vizija. Naš je pokret komunistički. Ta činjenica je jedan od osnovnih ciljeva napada, pokušaja kompromitacije i djelovanja na eroziji te ideje. Komunizam je postao ponovo neka vrsta »bauka koji kruži Evropom«. Šta to znači? Nastoji se kompromitovati i prikazati samo ideja komunizma, prvo, kao čisto lokalno ruska, Lenjinova ili Staljinova, ideja Treće internacionale, a izbjegava se na svaki način potvrditi da je to stara ideja i izraz evropske tradicije već više od dvije hiljade godina; drugo, želi se ovoj ideji pripisati ne samo nasilni karakter, istorijska nezrelost i neproduktivnost, nego se želi izvršiti i moralni pritisak na njene protagoniste i proglasiti ih za sinonim nemorala.

Najzad, ovim tendencijama u velikoj mjeri nasjedaju i sa njima prave kompromise svi oni koji i teorijski i praktično u politici ne nastupaju i ne zastupaju humane i duboko etičke sadržaje komunizma. Ovaj treći tip ponašanja našem pokretu nanosi najviše štete. On očito proizilazi iz činjenice što se mnogi koji formalno pripadaju i koji verbalno zastupaju ideje komunizma ne ponašaju i ne djeluju u praksi onako kako to iz njihovog opredjeljenja proizilazi, već se ponašaju po principima i kriterijima građanskog stava o razlici privatnog stava i ponašanja, uloge čovjeka kao privatnog građanina i njegovog javnog, »službenog« i tzv. političkog stava, odnosno deklaracije. Zbog toga je za naš pokret od najvećeg značaja da raskine sa takvim verbalnim predstavnicima komunizma, a taj nužni proces mora poći od onih nominalnih zastupnika ideja komunizma koji su po svom položaju, mogućnostima djelovanja i koncentraciji javne pažnje na njima na najistaknutijem položaju.

Ukoliko naš pokret ima zadatak da svoje predstavnike i aktiviste štiti od neosnovanih napada, od projekcije neprijateljstva prema samom komunizmu i socijalizmu pod vidom »kritike pojedinaca«, jer se takva kritika društveno i politički lakše plasira, utoliko on ima i još veće pravo da te svoje predstavnike pita zbog čega i zašto se ne ponašaju po principima komunističkog stava i morala, te da se s njima ozbiljno razilazi ukoliko oni ne uvažavaju potrebu da i u ličnom životu djela moraju biti u skladu sa riječima. Karakteristično je da se to do sada uglavnom tražilo od običnih članova, radnika, često i intelektualaca, a da pitanja ponašanja i odgovornosti političkih ljudi nismo postavljali ni javno ni rigorozno.

Digitized by Google

Zbog svega toga je apsolutno nužno da se vrednosni kriteriji i mogućnosti jasne procjene granica komunističkog opredjeljenja i u teoriji i praksi temelje na konkretnom programu borbe za socijalističko samoupravljanje. Prije svega, u mobilizaciji društvenih snaga radi podizanja produktivnosti društva i uključivanja u savremenu naučno-tehnološku revoluciju, kao pretpostavki za naše ravnopravno uključivanje u međunarodnu podjelu rada. Takva sposobnost SKJ uveliko je smanjena upravo zato što o ponašanju članova SKJ, pa i rukovodećih ljudi postoji stav o opravdanosti dvojnog ponašanja. Niko u SKJ nema pravo da za sebe rezerviše toleranciju građanskog statusa i ujedno prava revolucionarnog djelovanja, da polazi od revolucionarnog programa ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja i vlasti radničke klase, a da u praksi pristaje na etatističku i birokratsku suspenziju samoupravljanja, na nacionalističku deformaciju odnosa među nacijama i nacionalnostima kao na sredstvo borbe za interese istih tih nacija i nacionalnosti; da u ime borbe za određene konkretne interese prenebregava ili ignoriše interese jugoslovenske zajednice u cjelini ili čak da ih smatra za opasnost i prepreku vlastitoj egzistenciji i razvoju.

Dakle, potrebna je daljnja razrada marksističke teorije revolucije i socijalističkog društva, revitalizacija naših izvornih i temeljnih opredjeljenja, ali i jasno izvođenje idejnih i vrednosnih stanovišta, stavova i konkretnih aktivnosti koji odgovaraju obavezama komunista u izgradnji i daljnjem razvoju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Mi smo potpuno iscrpili svoje vrijeme i mogućnosti za otvaranje pitanja i za akademske diskusije o njima. Radni ljudi i građani od Saveza komunista ne očekuju spiskove otvorenih pitanja i razlika među njima, već praktičnu akciju čiji bi rezultati potvrdili da on ulaže sve svoje snage i energiju u borbu za izlazak iz sadašnjeg stanja krize i za daljnju izgradnju razvijenog socijalističkog samoupravnog društva. Znači, ne da upravlja krizom, već da je razriješi!

Digitized by Google

Miladin Korać

Aktuelne dileme o tržištu radne snage i tržištu kapitala u Jugoslaviji

UVOD

Često se ukazuje na činjenicu da je SKJ u svom Programu usvojenom na Sedmom kongresu (1958) jasno izrazio svoja opredeljenja o robnoj proizvodnji i tržištu u socijalizmu. To je tačno, ali je nesporno da su, saglasno novim saznanjima, ta opredeljenja dopunjavana i dalje razvijena u dokumentima naredna dva kongresa SKJ (1964. i 1969). Međutim, u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ (1973) najpotpunije su izražena opredeljenja SKJ o tim pitanjima, pa je na osnovu nje, u prvoj rezoluciji Desetog kongresa SKJ (1974)[1] napisano:

[1] U istoj rezoluciji (»Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ«) ocenjena je i ta Platforma na sledeći način:

»Pojačanom aktivnošću Saveza komunista Jugoslavije stvoreni su uslovi da se u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ daju jasne ocene pređenog puta, dalje razviju i aktualiziraju osnovni programski stavovi i pravci njegove idejno-političke borbe i akcije.

Javna diskusija u SKJ i u društvu podržala je i potvrdila stavove Platforme. Ovaj dokument predstavlja sintezu saznanja i iskustava iz novije borbe Saveza komunista Jugoslavije za razvijanje socijalističkog samoupravljanja i potvrdu njegove vodeće idejno-političke uloge. Osnovna sadržina i stavovi ovog dokumenta ugrađeni su u rezolucije ovog kongresa.«

Citirano prema knjizi Deseti kongres SKJ, Dokumenti, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 155.

Digitized by Google

»Razvoj socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, samoupravno udruživanje i povezivanje rada i sredstava vrši se u uslovima delovanja zakonitosti robne proizvodnje kao objektivne osnove sadašnje etape razvoja. Neophodno je da se koriste i razvijaju pozitivni efekti robne proizvodnje — njen uticaj na produktivnost rada, na efikasnost korišćenja sredstava, na izbor proizvodne i investicione orijentacije, na tokove društvene reprodukcije i na racionalno ponašanje organizacija udruženog rada kao robnih proizvođača. Izgradnjom samoupravnih odnosa, udruživanjem i povezivanjem rada i sredstava, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem i planiranjem ostvaruju se pretpostavke za ovladavanje zakonitostima robne proizvodnje od strane samoupravno udruženog rada i za odgovarajuće svesno usmeravanje i korigovanje tržišnih tokova, čime se smanjuju mogućnosti nepovoljnog uticaja stihijskih elemenata u društveno-ekonomskom razvoju i odnosima.

Savez komunista se mora suprotstavljati shvatanjima i tendencijama da se odnosi na tržištu uspostavljaju isključivo stihijno i da se automatizmom njegovog delovanja rešavaju društveno-ekonomski problemi. Savez komunista će se isto tako suprotstavljati nastojanjima da se pod vidom negiranja socijalističke robne proizvodnje i tržišta uspostavlja planiranje zasnovano na birokratsko-etatističkim odnosima i time ugrožava razvoj socijalističkog samoupravljanja« (Isto, str. 165).

U rezolucijama naredna tri kongresa (1978, 1982. i 1986), ova osnovna opredeljenja o robnoj proizvodnji i tržištu u uslovima socijalističkog samoupravljanja ponovo su potvrđena, na određeni način ponovljena, ali nisu dopunjavana i dalje razvijana. Ta opredeljenja uneta su i u »Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«, koje je podržao i Dvanaesti kongres SKJ (1982).[2]

Ukoliko je, dakle, reč o usvojenim dokumentima, onda bi se moglo reći da su njima nedvosmisleno izražena opredeljenja SKJ o robnoj proizvodnji i tržištu u procesu socijalističkog samoupravnog preobražaja jugoslovenskog društva, i da u tom pogledu nema nikakvih dilema. Činjenica je, međutim, da je u nas bilo, a verovatno i danas ima protagonista oba shvatanja ili nastojanja koja se pominju u ovoj rezoluciji, gde se i konstatuje da im se SKJ mora suprotstavljati. Ali i pored toga u ovom tekstu neću razmatrati te dileme ili polemisati s takvim shvatanjima, ne stoga što su suprotna opredeljenjima SKJ nego zato što smatram da ih je dosadašnji, pa i svetski razvoj i kapitalizma i socijalizma učinio anahronim, bez obzira na to koliko ona i danas mogu biti brojna ili uticajna.

Pažnju ću koncentrisati na neke dileme koje su vezane za činjenicu da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede po-

[2] Vidi publikaciju Dokumenti komisije saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, knjiga I, str. 25—30.

Digitized by Google

red elemenata socijalističke (samoupravne) robne proizvodnje postoje i određeni elementi kapitalističke robne proizvodnje, a da u privatnom sektoru privrede, pored dominirajućih oblika sitne ili krupne (proste), nekapitalističke robne proizvodnje, postoje i neki početni ili rani oblici odnosa najamni rad — kapital, tj. rani oblici baznih odnosa kapitalističke robne proizvodnje. Mislim da je odstranjivanje, odnosno prevazilaženje dilema ili mogućih nesporazuma koji su vezani za ta pitanja važan preduslov uspešne samoupravne transformacije jugoslovenskog društva, pa sam zato odlučio da pokušam ovim radom doprineti prevazilaženju tih dilema i nesporazuma. Čini mi se da ću to najpogodnije učiniti ako usredsredim pažnju na probleme tržišta radne snage i tržišta kapitala u društvenom i privatnom sektoru jugoslovenske privrede.[3]

1. Stanje i perspektive tržišta radne snage u Jugoslaviji

U vezi s mogućnošću postojanja i perspektivama tržišta radne snage u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, presudno je pitanje da li su, odnosno u kojoj su meri zaposleni radnici u tom sektoru, udruženi u radne kolektive privrednih organizacija, postali stvarni subjekti odlučivanja o proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji, pa i o zapošljavanju novih i mogućem otpuštanju već zaposlenih radnika. Savez komunista je (1973. godine) procenio da su oni već u toj meri postali subjektom proizvodnje da mogu zahtevati »da se društvena sredstva upotrebljavaju prema njihovim potrebama, a ne oni prema potrebama

---

[3] U ranije pomenutoj platformi za Deseti kongres SKJ je o tržištu radne snage i tržištu kapitala u društvenom sektoru privrede napisano sledeće:

»Često se *zahtevom* za modernim i razvijenim tržištem u suštini išlo *za uvođenjem tržišta radne snage i tržišta kapitala, odnosno nekritičkog prenošenja kategorija kapitalističkog društva na naše uvjete. Ni jedan ni drugi zahtjev nije na liniji onoga što je zacrtano u Programu SKJ kao zadatak ove etape*« (Platforma, str. 75, podvukao M. K.)

Ali i pored tih jasnih programskih opredeljenja SKJ, u praksi se, uz određene realne probleme o kojima ću govoriti, javljaju i novi takvi zahtevi, pa čak i tvrdnje da se u nas u pogledu tog suprotstavljanja tržištu radne snage i tržištu kapitala »nije odmaklo od Staljinove koncepcije da u socijalizmu može postojati samo jedno tržište — tržište proizvoda i ništa više«.

Naime, dr Dragoje Žarković je u svom napisu (»Krivina na pravom putu«) objavljenom u »Dugi« (br. 342, april 1987) to rekao u sledećem kontekstu:

»Zatim, možemo li imati tržišnu privredu bez kompletnog tržišnog mehanizma? Na žestok otpor nailaze ideje o potrebi postojanja tržišta društvenog kapitala i tržišta radne snage. U tom pogledu u praksi se nije odmaklo od Staljinove koncepcije da u socijalizmu može postojati samo jedno tržište — tržište proizvoda i ništa više« (str. 20).

Digitized by Google

sredstava.«[4] Ako je ta procena tačna, onda je sasvim izvesno da sami ti radnici nikako ne bi prihvatili da se ponovo vraćaju na tržište radne snage, tj. da njihova radna snaga ponovo postane roba čija bi cena (najamnina) bila određena ponudom i tražnjom, a njihovo zapošljavanje i otpuštanje bilo uslovljeno potrebama oplodnje kapitala, odnosno njegovim »ekspanzijama i kontrakcijama«. To upućuje na zaključak da određeni stepen razvijenosti samoupravljanja isključuje mogućnost postojanja tržišta radne snage, tj. da se razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i tržište radne snage međusobno isključuju. Međutim, ukoliko ta procena o dostignutom stepenu razvijenosti samoupravljanja u društvenom sektoru jugoslovenske privrede ne bi bila tačna, onda bi ti zahtevi za uvođenjem tržišta radne snage i u tom sektoru bili realni, odnosno ostvarivi. Ali bi pri tom moralo biti jasno da bi takvo tržište u našoj praksi nužno vodilo razvijanju i reprodukovanju kapitalističkih, a ne socijalističkih, samoupravnih odnosa proizvodnje.

Mada sam lično uveren da je ta procena SKJ tačna, i da zaposleni radnici u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, ako bi bili upitani, ne bi prihvatili to većanje natrag, ipak su u proteklom periodu nastali i neki problemi koji uslovljavaju i nastajanje određenih dilema o tom pitanju.

1.1 Stvarni problemi i moguća rešenja

Tokom ostvarivanja privredne reforme (1965) došlo je do otpuštanja znatnog broja radnika koji su bili zaposleni u društvenom sektoru privrede,[5] što je nesporni dokaz da u toj fazi razvoja radnici zaposleni u tom sektoru, odnosno njihovi radni kolektivi, uprkos proklamovanim samoupravnim pravima, nisu bili osnovni subjekti odlučivanja, te da je neko drugi odlučivao o njihovom zapošljavanju i otpuštanju. Pošto je to otpuštanje objašnjavano potrebama modernizacije proizvodnje, koja je dovela do tzv. tehnološkog viška radnika, Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije (1971) energično je osudio takvu praksu i zah-

[4] U nastavku ranije citiranog teksta iz Platforme, o tome je rečeno sledeće:

»Zahtev za tržištem radne snage tretira radnu snagu kao faktora proizvodnje, tj. ravnopravno na »istoj nozi« s kapitalom (i zemljištem), *ali je čini zavisnom od ekspanzije i kontrakcije kapitala, odnosno plana kao njegovog privjeska. Ta »radna snaga« već je postala od »faktora proizvodnje«, u toj meri subjekt proizvodnje, odnosno nosilac osnovnog produkcionog odnosa, da je više nije moguće vratiti natrag. Ona zahtijeva da se društvena sredstva upotrebljavaju prema njezinim potrebama, a ne ona prema potrebama sredstava*« (isto, str. 75, podvukao M. K.).

[5] Po nekim procenama, oko 113.000 ili 3,8% ukupnog broja tada zaposlenih radnika. Vidi Petu glavu (poglavlje 7.2) moje knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje I«, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

tevao da se problemi modernizacije proizvodnje ne rešavaju otpuštanjem radnika, nego njihovim organizovanim zapošljavanjem u istim ili drugim privrednim organizacijama.[6]

Verovatno je da su takve ocene i odluke tog kongresa uticale da se u novom Ustavu SFRJ (1974) svim zaposlenim radnicima u društvenom sektoru privrede garantuje »pravo rada društvenim sredstvima kao njihovo neotuđivo pravo«,[7] što znači da nijedan od njih ne bi mogao biti otpušten kao tzv. tehnološki višak, niti bi mogao ostati bez posla ako ispunjava svoje radne obaveze. Nesporno je da je ta, Ustavom garantovana sigurnost zaposlenih radnika u društvenom sektoru, veoma značajna sa stanovišta učvršćivanja i razvijanja samoupravnih odnosa proizvodnje, jer bez te sigurnosti ne bi bila moguća ni integrisanost pojedinih radnika u radne kolektive i njihova homogenizacija, koja je bitna pretpostavka uspešnog delovanja tih radnih kolektiva kao subjekata robne proizvodnje.[8]

Po nekim mišljenjima, u dosadašnjoj praksi se to »neotuđivo pravo rada društvenim sredstvima« pretvorilo u »monopol na radno mesto od strane zaposlenih« u društvenom sektoru i »izrodilo u nerad, nedisciplinu, javašluk i neodgovornost« (vidi napomenu 9). Iako se to ne može odnositi na sve, nesporna je činjenica da su takve pojave uočljive u mnogim privrednim i neprivrednim organizacijama društvenog sektora, a one postaju još uočljivije i neprihvatljivije u sadašnjoj situaciji u kojoj je veliki broj mladih i školovanih ljudi nezaposlen, odnosno očekuje zaposlenje u društvenom sektoru. Ta nezaposlenost i pojave nerada i neodgovornosti u društvenom sektoru počeli su u poslednje vreme služiti kao povod da se u okviru zahteva za većom konkurencijom na tržištu robe i usluga ističu i zahtevi za uvođenjem konkurencije za svako radno mesto u društvenom sektoru, i ona se suprotstavlja tom monopolu na radno mesto (S. Popović, Đ. Vrcelj, D. Žarković i dr.). Nekada se ti zahtevi obrazlažu potrebom da se brže rešavaju problemi nezaposlenosti ili, pak, potrebom da se nesigurnošću radnog mesta, svi zaposleni u društvenom sektoru, prinude da rade »dobro, savesno i odgovorno«, odnosno da se spreči nerad i neodgovornost. Sve se to najčešće poistovećuje sa zahtevom za uvođenjem tržišta radne snage, pa se u vezi sa

---

[6] Vidi o tome detaljnije u rezoluciji »Samoupravljanje i naučno-tehnološki progres«, sa tog kongresa, u knjizi »Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije«, Radnička štampa, Beograd, 1971, str. 752—753.

[7] U članu 13. tog Ustava, to je izraženo na sledeći način:

»Radnik u udruženom radu sredstvima u društvenom vlasništvu ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo, da radi tim sredstvima, radi zadovoljenja svojih osobnih i društvenih potreba i da, slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uvjetima i rezultatima svog rada.«

[8] O toj homogenizaciji radnih kolektiva kao robnih proizvođača detaljnije sam pisao u Osmoj glavi knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje«.

Digitized by Google

tim i ističe da »postojanje tržišta radne snage znači da se može ostati bez posla ako se ne radi dobro, savczno, pošteno i odgovorno«.[9]

Poznato je, međutim, da i u industrijski razvijenijim kapitalističkim zemljama u kojima postoji tržište radne snage, i konkurencija najamnih radnika za svako radno mesto, postoji veliki broj nezaposlenih radnika i da, i u njihovim preduzećima, ima pojava nerada (zabušavanja), javašluka i neodgovornosti (iako, možda, manje no u našim). To empirijsko iskustvo kapitalizma jasno kazuje da postojanje tržišta radne snage nije rešilo nijedan od ta dva problema, već da se u nekim od tih zemalja (na primer u Japanu) oni pokušavaju rešavati garantovanjem stalne zaposlenosti radnicima, tzv. doživotnog zaposlenja (lifetime employment), odnosno trajnijim vezivanjem i identifikovanjem interesa radnika sa interesima firme, odnosno kapitalističkog preduzeća u kojem su stalo zaposleni; pri čemu se eliminiše i uticaj tržišta radne snage na položaj tih radnika, odnosno na njihovo otpuštanje i zapošljavanje, i na visinu njihovih najamnina. Dakle, i bez posebnih teorijskih argumenata, već sama ta kapitalistička praksa upućuje na zaključak da nema nikakve stvarne garancije da bi uvođenje tržišta radne snage u društvenom sektoru jugoslovenske privrede omogućilo rešavanje tih problema, odnosno na to da se oni moraju rešavati na drugi način.

Da bi se u narednom periodu sprečila mogućnost da se ustavna garancija o »neotuđivom pravu rada društvenim sredstvima« u praksi pretvara u »monopol na radno mesto« za one zaposlene u društvenom sektoru koji ne rade »dobro, savesno i odgovorno«, odnosno da bi se u tom sektoru bar u određenoj meri smanjio njihov nerad i neodgovornost, bilo bi potrebno da se pri predstojećim ustavnim promenama precizira (u članu 13. Ustava) da se to »neotuđivo pravo« odnosi samo na dobre radnike, a ne na neradnike, jer je to saglasno i Osnovnim načelima Ustava u kojima je istaknuto da je jedino rad (a ne i nerad) osnov prisvajanja proizvoda rada i upravljanja društvenim sredstvima. Pošto je u skladu sa tim ustavnim načelima, smatram da je dobro učinjeno što su već predložene i izvesne promene u zakonodavstvu o radnim odnosima, koje omogućavaju da neradnici budu otpušteni iz društvenog sektora. Izvesno je da će takve zakonske i ustavne promene onemogućiti da se u praksi zlo-

[9] U nastavku toga, dr Dragoje Žarković, u svom napisu »Socijalizam nije nedonošče« (objavljenom u »Dugi«, br. 332, novembar 1986) napisao je i sledeće:

»Svakako, u oblasti radnih odnosa širi društveni interesi moraju biti ispred pojedinačnih interesa da bi društvo moglo da napreduje. U protivnom, kao što je sada slučaj u nas društvo mora nazadovati.« U istom tekstu, nešto pre ovoga, napisao je i ovo:

»Monopol na radno mesto od strane zaposlenih izrodio se u nerad, nedisciplinu, javašluk i neodgovornost. Na toj osnovi zasnovan tzv. humanistički pristup u regulisanju radnih odnosa izrodio se u antihumanizam, u najgore oblike eksploatacije čoveka po čoveku. Njegov krajnji rezultat jedino može biti sirotinjski socijalizam.«

Digitized by Google

upotrebljava ta ustavna garancija i da će uticati na smanjenje pojava nerada i neodgovornosti, ali je sigurno da takve pojave nije moguće sasvim eliminisati bez svestranijeg razvoja samoupravnih odnosa proizvodnje u tom sektoru. Mada će otpuštanje neradnika zdravstvenog sektora stvoriti uslove da se u njemu zaposli jedan broj sada nezaposlenih mlađih i školovanih ljudi, tim se neće smanjiti ukupan broj nezaposlenih, pa se za radikalnije smanjenje ukupnog broja nezaposlenih moraju tražiti druga rešenja.[10]

Pored neradnika i njihovog otpuštanja iz društvenog sektora, u poslednje vreme se pojavio i problem ostajanja bez posla svih ili najvećeg broja radnika onih privrednih organizacija koje zbog gubitaka, nastalih u poslovanju, moraju biti podvrgnute stečajnom postupku i prestati sa radom. Iako je u prošlosti bilo takvih, pojedinačnih slučajeva, jer su neizbežni u uslovima robne proizvodnje, oni nisu predstavljali neki veliki problem, jer ni u zapošljavanju tih radnika na drugom mestu nije bilo mnogo teškoća. Zato takvi slučajevi nisu ni nametali potrebu da se potpunije sagledaju sve konsekvence time uslovljenog otpuštanja radnika zaposlenih u društvenom sektoru. Međutim, zbog sadašnjih privrednih teškoća, odnosno aktuelne krize, broj takvih organizacija se umnožio, te je prirodno što je postao problem kojem se posvećuje velika pažnja stručne i političke javnosti.

Delim mišljenje onih koji smatraju da bi morale biti podvrgnute stečajnom postupku i prestati sa radom sve privredne organizacije koje sredstvima sopstvenih rezervnih fondova ne mogu pokriti svoje poslovne gubitke, niti bi u saradnji sa privrednim organizacijama sa kojima su povezane u reprodukcionom procesu mogle nastaviti uspešno poslovanje na istim ili novim proizvodnim programima, ili to ne bi mogle ostvariti uz pomoć (domaćih ili stranih) kredita koje bi same otplaćivale. Ali to nije lako ostvariti ne samo zbog velikog broja takvih organizacija nego i zbog mnogostrukosti uzroka koji su ih doveli u takvu situaciju, pa stoga i brojnosti mogućih prepreka i otpora, odnosno stvarnih teškoća da se to ostvari u praksi. Međutim, ovde neću govoriti o svim tim problemima i teškoćama, već samo o jednoj od njih, tj. o otpuštanju radnika koji su bili zaposleni u tim privrednim organizacijama.

U tekućim raspravama o tom problemu veoma su izražena i mišljenja, zasnovana na analogiji sa kapitalizmom, po kojima bi sve te radnike koji su ostali bez posla zbog stečaja svojih privrednih organizacija trebalo jednostavno uputiti na tržište radne snage da traže posao (sami ili preko zavoda za zapošljava-

[10] Smatram da bi se taj problem nezaposlenosti mogao rešiti povećanjem stepena iskorišćenosti, inače nedovoljno korišćenih proizvodnih i prometnih kapaciteta društvenog sektora privrede; o čemu sam detaljnije govorio u Petom delu (poglavlje 1.3) moje knjige »Problemi sticanja i raspodele dohotka u SFRJ — Analiza stanja (1977—1985) i moguća rešenja«, »Globus«, Zagreb, 1987, str. 101—107.

Digitized by Google

nje), i na državnu pomoć za nezaposlene, kako se to čini i u industrijski razvijenijim kapitalističkim zemljama. Bez obzira na to što su takva mišljenja i predlozi zasnovani ni implicitnoj pretpostavci da zbog robnog karaktera privrede u Jugoslaviji i radna snaga zaposlenih u društvenom sektoru mora biti roba, ovde neću ulaziti u teorijsku raspravu i dokazivati neosnovanost takve pretpostavke, jer sam to učinio na drugom mestu.[11] Umesto toga ukazaću na neke činjenice koje upućuju na zaključak o nemogućnosti takvog »jednostavnog« rešenja u jugoslovenskim uslovima.

Postojeći Ustav SFRJ (član 13) garantuje tim radnicima »neotuđivo pravo rada društvenim sredstvima«, što znači da oni ne bi mogli ostati bez posla ni kada, zbog stečaja, prestane sa radom privredna organizacija u kojoj su bili zaposleni, tj. saglasno toj ustavnoj garanciji oni bi se morali zaposliti u nekoj drugoj organizaciji društvenog sektora; a to je, mora se priznati, sasvim drugačije stanje od onog koje postoji u kapitalističkim zemljama, u kojima nema takve ustavne garancije. Međutim, ne bih se iznenadio ukoliko bi se, u toku predstojećih ustavnih promena, pojavili i zahtevi da se ukine ta ustavna garancija za radnike koji ostaju bez posla zbog stečaja privrednih organizacija, jer izgleda da bi se takvi zahtevi mogli argumentovati čak i nekim načelnim i praktičkim razlozima.

Na prvi pogled izgleda da bi se načelno moglo tvrditi da su ti radnici kao samoupravljači i robni proizvođači radili loše i da su sami krivi što njihove privredne organizacije zbog stečaja moraju prestati sa radom, pa da stoga za njih ne može ni važiti ustavna garancija o »neotuđivom pravu rada društvenim sredstvima«, odnosno da su oni zbog svog lošeg rada to pravo izgubili. Takve tvrdnje bi bile osnovane samo pod pretpostavkom da su u jugoslovenskoj praksi svi zaposleni radnici u privrednim organizacijama društvenog sektora, kao članovi njihovih radnih kolektiva, stvarni samoupravljači, odnosno osnovni subjekti odlučivanja o svim bitnim pitanjima proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, i da jedino od njihovih odluka zavisi poslovni uspeh i neuspeh njihovih privrednih organizacija. Kada bi ta pretpostavka bila tačna, onda bi u uslovima tako razvijenog samoupravljanja u svim privrednim organizacijama, njihovi radni kolektivi, međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem stvorili uslove za zapošljavanje svih onih radnika koji bi ostajali bez posla u slučaju stečaja pojedinih od tih privrednih organizacija, pa bi tada bila sasvim suvišna i bilo kakva ustavna garancija njihovih neotuđivih prava rada društvenim sredstvima, jer bi im samoupravna praksa to obezbeđivala.[12] Ali ta pretpostavka je nerealna, jer je razvijenost samoupravljanja u

[11] Vidi prve tri glave knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje I«

[12] Vidi o tome detaljnije u Petoj glavi (poglavlja 3 i 4) knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje I«.

Digitized by Google

jugoslovenskoj praksi ispod tog nivoa, pa bi se, na osnovu realnog stanja, a posebno razvijenosti samoupravljanja u najvećem broju privrednih organizacija koje su pred stečajem, sigurno moglo tvrditi da su za situaciju u kojoj su se one našle najmanje krivi upravo oni radnici koji bi morali ostati bez posla kada one prestanu da rade. Zbog toga mi se i čini opravdanim da se baš tim radnicima garantuje to »neotuđivo pravo rada«, i da nema osnova da se takva garancija ukine u predstojećim ustavnim promenama.

Pored ovog načelnog, čini se da bi se i jedan praktičan razlog mogao navesti u prilog zahteva za ukidanje te ustavne garancije. Naime, moglo bi se reći da je zbog velikog broja privrednih organizacija koje bi zbog stečaja morale prestati sa radom, odnosno zbog velikog broja radnika koji bi zbog toga morali biti otpušteni, u sadašnjoj kriznoj situaciji veoma teško obezbedili zapošljavanje svih tih radnika u društvenom sektoru. Na osnovu toga bi se moglo zaključiti da bi i ukidanje te ustavne garancije bilo opravdano zbog nemogućnosti da se ona ostvari u praksi. Ne sporim činjenicu da će u sadašnjoj situaciji biti veoma teško u praksi potpuno ostvariti tu ustavnu garanciju. Ali i pored tih teškoća, koje inače nisu nesavladive, smatram da bi radnicima to pravo moralo biti garantovano ustavom, odnosno ostati ustavnom normom koja obezbeđuje da se traže rešenja za njeno ostvarivanje u praksi, i to ne zbog nekakvih pukih »doktrinarnih ili ideoloških«, nego zbog sasvim opravdanih, konkretnih razloga. Upravo ti radnici su **to pravo stekli, ne samom ustavnom normom,** nego svojim ranijim dugogodišnjim radom, odnosno rezultatima tog rada u društvenom sektoru privrede, jer su za sve vreme dok su njihove privredne organizacije uspešno poslovale, manji deo ostvarenog dohotka koristili za svoju ličnu potrošnju (samo jednu trećinu ili 33,3% u 1985. godini),[13] a, saglasno Ustavu i zakonima, znatno veći deo tog dohotka izdvajali za podmirivanje opštih i zajedničkih potreba izvan njihovih privrednih organizacija, i za akumulaciju koja je služila proširenom reprodukovanju, odnosno uvećavanju društvene svojine u tim istim i drugim privrednim organizacijama. Dakle, zato što su svojim radom omogućili uvećavanje društvene svojine i dugogodišnje podmirivanje tekućih i razvojnih potreba zdravstva, obrazovanja, nauke, kulture, odbrane zemlje itd., ti radnici ne bi smeli ostati bez posla kada privredne organizacije u kojima su bili zaposleni moraju zbog stečaja prestati s radom. Zbog toga i mislim da nema nikakvog razloga da, u predstojećim ustavnim promenama, bude ukinuto njihovo »neotuđivo pravo rada društvenim sredstvima« i da, uprkos realnim teškoćama, treba preduzeti sve mere da oni to pravo i ostvare u praksi, tj. da se zaposle u drugim privrednim organizacijama društvenog sektora.

[13] Vidi tabelu 8 i 11 (str. 33 i 49), u knjizi »Sticanje i raspodela dohotka u SFRJ — Analiza stanja (1977—1985) i moguća rešenja«.

Digitized by Google

Iz svega što je u ovom tekstu do sada rečeno jasno je da stalno zaposlene radnike u društvenom sektoru privrede (izuzev neradnika, o kojima sam govorio) nije više moguće ponovo vratiti na tržište radne snage, tj. otpuštati ih kao »tehnološki višak«, niti mogu ostati bez posla u slučaju stečaja privrednih organizacija, odnosno njihovo otpuštanje i zapošljavanje ne može biti zavisno od »kontrakcija i ekspanzija kapitala«, kako se to zbiva u kapitalizmu.

Međutim, i pored toga postoje neki elementi tržišta radne snage i u društvenom sektoru jugoslovenske privrede. Iako sada već velika nezaposlenost u Jugoslaviji (od preko jednog miliona),[14] nije nastala, kao u kapitalizmu, otpuštanjem ranije zaposlenih radnika, ipak je nesporna činjenica da veliki broj nezaposlenih, posebno onih koji već duže očekuju zaposlenje u društvenom sektoru, pripada tržištu radne snage tog sektora privrede. Značajnije smanjenje broja nezaposlenih radnika je realno moguće (vidi napomenu 10), ali sve dotle dok to ne bude učinjeno biće i tih elemenata tržišta radne snage u tom sektoru privrede. Pored toga, u određenim granama društvenog sektora, u kojima se pored stalno zaposlenih, zapošljava i sezonska radna snaga (turizam, poljoprivreda, građevinarstvo i sl.), postoje elementi tržišta radne snage, jer je upravo ta sezonska radna snaga, bar u izvesnom smislu, zavisna od »eksplozija i kontrakcija kapitala«. Sve dok u društvenom sektoru privrede bude sezonske radne snage (koju mogu uvećati i oni koji su otpušteni zbog nerada u društvenom sektoru), biće u njemu i elemenata tržišta radne snage. Međutim, izvesno je da će se ti ostaci kapitalističke prošlosti postupno prevazilaziti u onoj meri u kojoj sezonski radnici budu dobijali isti društveni status kao i stalno zaposleni radnici u društvenom sektoru privrede, što znači da ni ovi elementi tržišta radne snage u društvenom sektoru nemaju neku trajnu perspektivu.

Čini se, međutim, da je nešto drugačija perspektiva tržišta radne snage u privatnom sektoru jugoslovenske privrede. Ali da bi dosadašnje tendencije i stvarno stanje u tom sektoru bili uočljiviji, korisno je skrenuti pažnju na raspoložive podatke o tome. Prema popisu stanovništva u 1961. i 1981. godini, ukupan broj radnika koji su zaposleni kod privatnih poslodavaca, tj. onih koji pripadaju tržištu radne snage u privatnom sektoru, bio je relativno mali, ali se u tom periodu povećao sa 99 na 128 hiljada, pa se i njihovo učešće u ukupnom broju aktivnog stanovništva nešto povećalo (sa 1,2% na 1,4%). To je tržište veće ako mu se doda i jedan broj onih radnika koji su pri popisu registrovani zajedno sa poslodavcima kod kojih rade, čiji se broj, u tom periodu, povećao sa 30 na 57 hiljada (sa 0,4% na 0,6% aktivnog sta-

[14] Po nekim procenama, od njih je 700 hiljada stvarno nezaposleno, ali ni većina od tih nije materijalno sasvim ugrožena jer ih izdržavaju njihove porodice; pa se time i mogu objasniti relativno male socijalne tenzije u Jugoslaviji i pored relativno velikog broja nezaposlenih.

Digitized by Google

novništva).[15] Sigurno je da se od poslednjeg popisa (1981) do danas taj broj zaposlenih radnika kod privatnih poslodavaca povećao (po nekim procenama na preko 200 hiljada). Ako se njima dodaju i oni koji rade »nelegalno«, kao neprijavljeni ili kao sezonski radnici kod privatnih poslodavaca, onda je verovatno da tržište radne snage u privatnom sektoru jugoslovenske privrede obuhvata preko 300 hiljada ljudi.

Sasvim je izvesno da će u narednom periodu doći i do još značajnijeg proširenja tog tržišta radne snage, odnosno povećanja broja radnika koji će se zapošljavati kod privatnih poslodavaca. U Stabilizacionom programu je, naime, ukazano na potrebu da se, uz ostalo, i stimuliranjem razvoja tzv. male privrede u privatnom sektoru omogući veće zapošljavanje, pa tako smanji ukupan broj sada nezaposlenih Jugoslovena (vidi napomenu 14). Saglasno tome došlo je i do promene zakonskih propisa o broju radnika koje mogu zapošljavati pojedini privatni poslodavci, pa je taj broj povećan na 10, no verujem da ni to nije konačno, odnosno da će biti zahteva da se taj broj poveća ili čak da se i ukine bilo kakvo zakonsko ograničavanje broja radnika koji se mogu zapošljavati kod privatnih poslodavaca. Zbog toga je izvesno da će se tržište radne snage i odnosi najamni rad — kapital, u privatnom sektoru jugoslovenske privrede, proširivati u narednom periodu, o čemu ću kasnije još govoriti (u poglavlju 2.3).

1.2. Teorijske dileme o tržištu radne snage i tržištu rada u društvenom sektoru privrede

Zbog činjeničnog stanja o kojem sam govorio, ili uprkos, njemu, u javnim raspravama o robnoj proizvodnji i tržištu ima i mišljenja da je, iz teorijskih ili načelnih razloga, neophodno da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, pored tržišta robe, postoji i tržište radne snage, pa je uputno ovde skrenuti pažnju i komentarisati neka od tih mišljenja.

---

[15] Svi ovi podaci preuzeti su iz knjige: Jugoslavija 1945—1985, Statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986, str. 54.

Iz istog izvora je vidljivo da se u tom periodu (1961—1981) broj ukupno zaposlenih u društvenom sektoru (privrede i neprivrede) povećao sa 3,6 na 6,1 milion, a njihovo učešće u ukupnom aktivnom stanovništvu sa 43% na 65%. Nasuprot tome, u istom periodu ukupan broj zaposlenih u privatnom sektoru smanjio se sa 4,7 na 2,6 miliona, a njihovo učešće u aktivnom stanovništvu sa 57% na 28%. Dve najveće skupine tih zaposlenih u privatnom sektoru čine oni koji rade samostalno, ne zapošljavajući druge radnike, čiji se broj smanjio sa 2,2 na 1,5 miliona (sa 26% na 16% aktivnog stanovništva), kao i oni koji rade na imanju ili u radnji člana svog domaćinstva, čiji se broj smanjio sa 2,4 miliona na 980 hiljada (sa 29% na 10% aktivnog stanovništva). Nijedna od ove dve velike skupine zaposlenih u privatnom sektoru nije stekla posao posredstvom tržišta radne snage, pa se može reći da uglavnom i ne pripada tom tržištu, kao što je to slučaj sa pomenutim radnicima koji su zaposleni kod privatnih poslodavaca.

Digitized by Google

Neki od protagonista tog tržišta smatraju da i pri postojanju društvene svojine sredstava za proizvodnju, radna snaga ostaje roba, i da je zato i u samoupravnoj privredi neophodno postojanje tržišta radne snage. Ali argumentacija njihovih stavova se međusobno razlikuje. Tako D. Žarković smatra da je to tržište neophodno zbog raspodele prema radu, jer tvrdi da »bez tržišta radne snage... nema raspodele prema radu i rezultatima rada« (Isto kao i u napomeni 9). To je zaista čudna tvrdnja, jer ako bi ona bila tačna, to bi značilo da i u kapitalizmu, zbog postojanja tržišta radne snage, postoji takva raspodela, te da najamnina nije cena, odnosno novčani izraz vrednosti radne snage (koja je pri poklapanju ponude i tražnje određena njenom vrednošću, a u slučaju njihovog nepoklapanja, veća ili manja od njene vrednosti), kako je tvrdio Marks, već da je ta najamnina rezultat socijalističke raspodele prema radu i rezultatima rada. Dok, opet, T. Nikolić ide znatno dalje od toga pa tvrdi da i u samoupravnom socijalizmu radnik mora biti u najamnom odnosu, i da se i u socijalizmu moraju reprodukovati odnosi najamni rad — kapital, pa da »svako ko negira najamni rad u socijalizmu... širi licemerstvo (i) laž«.[16] Kada se ovakvi stavovi imaju u vidu, onda je izvesno da je Z. Pjanić bio u pravu kad je i u svojoj nedavno objavljenoj knjizi (vidi napomenu 33), podsetio na istinu da bi se »po logici nekih teorija do socijalizma najjednostavnije došlo na taj način da se kapitalizam nazivom pretvori u socijalizam«.

Nasuprot ovim i drugim protagonistima tržišta radne snage, Z. Pjanić smatra da u samoupravnoj privredi radna snaga nema

---

[16] Tomislav, Ž. Nikolić, u svom članku »Reprodukcija kapital-odnosa u uslovima socijalističkog samoupravljanja« (časopis »Savremenost«, Novi Sad, br. 12/1985) napisao je o tome sledeće:

»Problem je u tome da se prihvati saznanje da je radnik u najamnom odnosu od kapitalizma pa sve do komunizma kao besklasnog društva« (str. 139—140).

»Uklanjanjem kapitalista iz procesa proizvodnje, te eksproprijacijom kapitalističke privatne svojine, radnik nije automatski došao u posed sredstava, jer su ona sada u društvenoj svojini. Radnik je i dalje ostao razdvojen od svojine nad sredstvima za proizvodnju, otuda i dalje najamni odnos u socijalizmu«. (str. 136).

»Sa stanovišta političke ekonomije, činjenica da radnik ne poseduje sredstva za proizvodnju, dakle, njegova nesvojina ga tera da se uključuje u društveni proces proizvodnje. ‚Lišene uslove proizvodnje nužda tera radnike da rade na uvećavanju tuđeg bogatstva, da bi živeli'. Dakle, najamni rad i kapital, kapital-odnos znači da radnik ni u socijalizmu ne poseduje sredstva za proizvodnju. Otuda radnikovo ekonomsko ili robno biće. Radna snaga proizvodnog radnika je roba za njega samog, tako da tvrdnja da radnik nema kome u socijalizmu da prodaje svoju radnu snagu nema naučnog osnova« (str. 135—136).

»Svako ko negira najamni rad u socijalizmu izlaže se opasnosti da pod plaštom nauke i samoupravljanja širi licemerstvo, laž i tome slično« (str. 151).

Eto na kraju *saznasmo* da je licemerstvo i laž ne samo ono što zastupaju mnogi pojedinci i SKJ, nego i čitav svetski socijalistički radnički pokret, a nasuprot tome valjda stoji ova istina i nauka T. Nikolića.

Digitized by Google

(ni formalna ni sadržinska) svojstva robe, te da radnici tu ne prodaju svoju radnu snagu niti je imaju kome prodati (što, opet, kao što videsmo, T. Nikolić smatra nenaučnom tvrdnjom), pa stoga i ne postoji tržište radne snage »niti se obrazuje njena tržišna ili obračunska cena«. Mnogi u nas koji su o tome pisali (pa i ja među njima) slažu se sa ovim njegovim konstatacijama.

Međutim, Z. Pjanić i pored toga misli da se u samoupravnoj privredi »ostvaruje tržišna alokacija rada«. Čini se da on tu »tržišnu« alokaciju rada vezuje za dva momenta. Najpre, za slobodu izbora zanimanja i radnog mesta, i slobodan prelazak radnika iz jedne u drugu privrednu organizaciju. Mada delim njegovo mišljenje da se ta sloboda izbora i kretanja radnika mora smatrati »sastavnim elementom samoupravnog proizvodnog odnosa«, nije jasno zašto bi se takvo slobodno kretanje radnika moralo zvati »tržišnom« alokacijom rada. Čak ni u slučajevima kada je to kretanje radnika iz jedne u drugu privrednu organizaciju motivisano isključivo većim ličnim dohotkom, ono ne može dovesti do izjednačavanja ličnih dohodaka radnika zaposlenih u različitim privrednim organizacijama ili granama (kao što je to slučaj sa najamninama u kapitalizmu, gde je to bar teorijski moguće), jer će njihovi lični dohoci uvek biti različiti u zavisnosti od razlika u ostvarenom dohotku i njihovom individualnom doprinosu povećanju tog dohotka.[17] Ako time motivisano, slobodno kretanje radnika ne može obezbediti takvu jednakost ličnih dohodaka, onda se ne može ni zvati »tržišnom« alokacijom rada, jer je u prirodi svake slobodne tržišne alokacije da se na tom tržištu (bar teorijski) može uspostaviti neka ravnoteža ili jednakost. Pošto opravdanost tog naziva »tržišna« alokacija nije mogao drukčije dokazati njemu se, izgleda, učinilo uputnim da afirmišu jednu zaista veoma čudnu tezu po kojoj »tržišna alokacija nipošto nije identična sa činom kupovine i prodaje izvesne robe«.[18] Ali, opet, ako

---

[17] Vidi o tome detaljnije u Desetoj glavi (poglavlje 3.1) knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje II«, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980, str. 134—138.

[18] Dr Zoran Pjanić je, u svojoj knjizi »Samoupravni privredni sistem« (»Radnička štampa«, Beograd, 1983), sve to izložio u sledećem širem kontekstu:

»Sloboda izbora zanimanja i radnog mesta oduvek se nalazila na listi osnovnih demokratskih prava, pa i u programima radničkih partija. Ta sloboda ne može biti jednokratnog tipa, da se radni ljudi mogu samo jednom u svom životu, na pragu svog proizvođačkog i uopšte radnog perioda, opredeliti u izboru radnog kolektiva. Ona mora biti stalni atribut slobodnog socijalističkog društva. Ali tržišno motivisano kretanje rada u sebi uključuje slobodu izbora zanimanja i radnog mesta, ako doprinosi jačem delovanju načela raspodele prema radu u oblasti ličnih dohodaka, ako ima za posledicu efikasniju alokaciju proizvodnih činilaca ona se može i mora uzeti kao sastavni elemenat samoupravnog produkcionog odnosa.

Na sastanku ekonomista održanom 1970. godine u Ohridu izložena je teza (B. Horvata — M.K.) da tržišna alokacija nipošto nije identična sa činom kupovine i prodaje izvesne robe. Klasično tržište

Digitized by Google

bi se ta teza prihvatila kao tačna, onda se, zapravo, ne bi ni znalo šta je tržište (pošto se ne poistovećuje sa kupovinom i prodajom neke robe), jer bi ono moglo biti sve, odnosno moglo bi biti vezano za svako kretanje ljudi u ekonomskoj oblasti (pa i prelazak radnika sa jednog na drugo radno mesto unutar iste privredne organizacije, i to kako u robnoj tako i naturalnoj privredi), ili za svako kretanje materijalnih dobara, čak i u slučajevima kada ona nisu roba (kao što je danak feudalcu ili porez u naturi), pa i kretanje novca, ne samo kao prometnog sredstva ili kao kapitala, nego i u funkciji plaćanja poreza ili davanja novčanih priloga ili pomoći drugima.

Zbog svega toga mislim da, ako se isključi mogućnost postojanja tržišta radne snage u samoupravnoj privredi, onda se slobodno kretanje radnika i njihov prelazak iz jedne u drugu privrednu organizaciju nikako ne može nazivati »tržišnom« alokacijom rada ili nekakvim »tržištem rada« (što, inače, Z. Pjanić često čini u svojim javnim istupima), jer se time ništa ne objašnjava već samo stvara zabuna; pošto je izvesno da sam ljudski rad odvojen od radne snage kao robe ili od proizvedene robe u kojima je oprednećen, nikako ne može biti predmet tržišne razmene.

Izgleda da nekih elemenata te zabune ima čak i u Polaznim osnovama stabilizacionog programa, gde se »klasičnom« tržištu radne snage, čini se, suprotstavlja ta »tržišna« alokacija rada ili »neklasično« tržište rada, jer se baš u kontekstu tog suprotstavljanja ističe potreba slobodnog kretanja radnika i naglašava da »socijalistički samoupravni sistem ne pretpostavlja manju mobilnost i pokretljivost živog rada i društvenog kapitala nego u dru-

---

uključuje slobodnu interakciju i funkcionalnu zavisnost ponude, tražnje i cena. Takav ekonomski mehanizam doživljava modifikacije u savremenom kapitalizmu. Pogotovo su u samoupravnom socijalističkom društvu promene bitne. U njemu pojedinac, po definiciji samoupravnog produkcionog odnosa, ne može da prodaje svoju radnu snagu, za kojom bi se tražnja širila i smanjivala prema njenoj ceni. Takav nosilac tražnje, ekonomski subjekt, odvojen od drugih radnih ljudi, ne postoji u samoupravnoj privredi. Dakle, ne postoji institucionalna tržišna organizovanost prodaje i kupovine radne snage niti se obrazuje njena tržišna ili obračunska cena; pojedinac pristupa određenom radnom kolektivu i stiče sva prava samoupravljača (pa i svoj lični dohodak, u zavisnosti od njegovog individualnog doprinosa ukupnom dohotku radnog kolektiva — M.K.), ali on isto tako poredi kvalitet i kvantitet svoga rada i stečeni dohodak sa odgovarajućim veličinama u drugim kolektivima, a njegovo maksimirajuće ponašanje opredeljuje ga hoće li ostati u datom kolektivu ili ne, što u krajnjoj liniji, pri čistim, ničim neometanim odnosima, dovodi do raspodele prema radu (ali to poređenje, maksimirajuće ponašanje i raspodela prema radu, odnosno rezultatima rada, može se ostvarivati i bez prelaska pojedinih radnika iz jednog u drugi radni kolektiv, što znači da prelazak radnika iz jedne u drugu privrednu organizaciju nije neophodan uslov za ostvarivanje raspodele prema rezultatima rada — M.K.); prema tome, bez ikakvih formalnih ili sadržinskih svojstava kategorije radne snage kao robe, ostvaruje se tržišna alokacija rada« (str. 59).

Digitized by Google

gim savremenim tržišnim ekonomijama«.[19] Ali, nažalost, Stabilizacioni program nije jedini zvanični dokument u kojem se tom »klasičnom« tržištu radne snage u kapitalizmu suprotstavlja nekakvo »neklasično« tržište rada u samoupravnom sistemu. Stoga su i mogućnosti zabuna veće, a one su sasvim izvesne i zbog toga što je poznato da, nasuprot Marksu, čitava građanska ekonomija (klasična, vulgarna, neoklasična itd.) uopšte i ne govori o tržištu radne snage, nego samo o tržištu rada u kapitalizmu. Zbog toga već i samo korišćenje izraza »tržište rada« stvara zabunu i omogućuje da se i u javnim polemikama o tim pitanjima (neakademski rečeno) »prodaje rog za sveću«, tj. da se govori o nekakvom »tržištu rada«, a misli se na tržište radne snage kao robe i sve njegove konsekvence, odnosno da se, (kako bi mogao reći Z. Pjanić), pod imenom socijalizma nudi kapitalizam.

Na osnovu svega ovoga bi se moglo zaključiti da nema valjanih teorijskih argumenata koji bi zaista dokazivali da bi u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, pored tržišta robe, moralo postojati i tržište radne snage ili »tržište rada«, sem ukoliko

---

[19] U tom dokumentu je o svemu tome napisano sledeće:

»U uslovima društvenog vlasništva, samoupravljanja, odnosa zasnovanih na dohotku i, na toj osnovi, udruživanja rada i sredstava, *tržište ima drugačiji sadržaj, mehanizme i okvire u odnosu na tržište u drugim privrednim sistemima* i u drugim društvenim odnosima. *Te razlike posebno se odnose na klasično tržište kapitala i klasično tržište radne snage.*

Međutim, slobodno kretanje društvenih sredstava i akumulacije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, cirkulacija i koncentracija tih sredstava jeste i ekonomski i društveni imperativ i materijalna osnova za udruživanje radnika, odnosno njihovih organizacija udruženog rada u sve, pa i najšire oblike asocijacija.

Na sličan način se može govoriti o potrebi slobodnog kretanja radnika, odnosno znanja, uključujući naučna i tehnička dostignuća.

Jednom rečju, *socijalistički samoupravni sistem ne pretpostavlja manju mobilnost i pokretljivost živog rada i* društvenog kapitala *nego u drugim savremenim tržišnim ekonomijama.*«

Dokumenti komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, knjiga I, str. 31. (podvukao M.K.).

Mislim da je nesporno da samoupravni sistem može ostvariti, ne manju, nego veću pokretljivost živog rada i materijalnih sredstava no drugi privredni sistemi. Ali moram istaći da je njegova specifičnost u poređenju s drugim sistemima (posebno s kapitalističkim) upravo u tome što se ta pokretljvost rada i sredstava najčešće ostvaruje zajedno, tj. odlučivanjem radnih kolektiva kao robnih proizvođača o promenama proizvodnih programa i asortimana proizvodnje, odnosno njihovom »zajedničkom« seljenju iz jedne u drugu granu proizvodnje, saglasno promenama obima tražnje robe. U odnosu na tu najčešću zajedničku pokretljivost, njihova odvojena pokretljivost, tj. *kretanje radnika bez sredstava i sredstava bez radnika* među privrednim organizacijama istih ili različitih grana proizvodnje, iako nužna i u samoupravnom sistemu, verovatno će i po obimu biti manje značajna. Stoga se ni stepen pokretljivosti rada i sredstava u samoupravnom sistemu i drugim sistemima (posebno kapitalističkom) nikako ne bi mogao utvrđivati samo na osnovu upoređivanja njihove odvojene pokretljivosti (koja je u kapitalizmu dominirajuća), a zanemarivati njihova zajednička pokretljivost, koja je posebna (istorijska) specifičnost samoupravnog sistema, i u njemu prevlađujuća.

Digitized by Google

se ne prihvati stanovišta da je u tom sektoru, umesto socijalističkih samoupravnih, neophodno uspostaviti i razvijati kapitalističke odnose proizvodnje. Međutim, ako se nasuprot tim teorijskim sporenjima ima u vidu ono što sam govorio o dostignutom stepenu razvijenosti samoupravljanja u tom sektoru, realnim problemima koji se mogu rešiti bez tog tržišta i ustavnoj garanciji »neotuđivog prava rada društvenim sredstvima« zaposlenim radnicima u tom sektoru, onda se sa sigurnošću može tvrditi da tržište radne snage u društvenom sektoru jugoslovenske privrede zaista nema istorijsku perspektivu ukoliko bi se u njemu i dalje razvijali samoupravni odnosi proizvodnje.

2. Stanje i perspektive tržišta kapitala u Jugoslaviji

Pošto ću najpre govoriti o problemima tržišta kapitala u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, uputno je ovde podsetiti na činjenicu da se SKJ, u istom programskom dokumentu u kojem je rezolutno rečeno da zahtevi za tržištem kapitala, kao i oni za tržištem radne snage, »nisu na liniji onoga što je zacrtano u Programu SKJ, kao zadatak ove etape« (vidi napomenu 3), istovremeno opredelio i za izvesne oblike tržišta finansijskih sredstava, odnosno tržišta novčanog kapitala; kao i za odgovarajuće oblike hartija od vrednosti, (čekove, menice, obveznice i sl.) koje u uslovima robne proizvodnje funkcionišu i kao platežno sredstvo.[20]

[20] U nastavku već citiranog teksta iz Platforme za Deseti kongres SKJ, o tome je rečeno sledeće:

»*Zahtjev za tržištem kapitala je realniji,* tj. nije baš sasvim nemoguć, zbog postojanja ostataka kapitalističkog načina proizvodnje, *ali je ipak neostvarljiv bez dubljeg koraka natrag u osnovnom produkcionom odnosu.* On bi omogućio samo igru unutar raspodjele već otuđenog viška rada. U sadašnjim uvjetima, međutim, *mogući su izvjesni oblici tržišta finansijskih sredstava,* odnosno udruživanja sredstava, *kao dopunski oblici udruživanja rada i sredstava, ali pod određenim uvjetima* koji garantiraju da se time ne narušava samoupravni socijalistički produkcioni odnos.

Papiri od vrednosti kao što su mjenica, ček, blagajnički zapisi, potom obveznice i slični drugi vrijednosni papiri koji su plaćevno sredstvo, odražavaju kreditne odnose i institucionalizirani su u našem sistemu kao činilac udruživanja i prikupljanja sredstava od organizacija udruženog rada, stanovništva i drugih subjekata radi ostvarivanja pojedinih razvojnih programa radnih organizacija ili od šire društvene važnosti. *Papiri od vrednosti takvog karaktera* zasnivaju se na onim principima koji vrijede za celokupan sistem udruživanja rada i sredstava, tj. *ne mogu se po toj osnovi vući nikakva trajna prava.*

Neprihvatljivo je da u nas postoje akcije i slični dividendni papiri, jer bi *to značilo razvijanje akcionarstva,* grupnovlasničkih odnosa, *prisvajanje dohotka bez rada,* razaranje društvenog vlasništva i samoupravnih odnosa« (Platforma, str. 75—76, podvukao M.K.).

Digitized by Google

2.1. Tržište novčanog (kamatonosnog) kapitala u društvenom sektoru privrede

Da bih otklonio moguće nesporazume oko samog izraza kapital, koji u ovom tekstu koristim, moram već na početku i na sledeće skrenuti pažnju. U pisanim tekstovima i javnim istupima pojedinaca, a u poslednje vreme i u nekim zvaničnim dokumentima (na primer, u Stabilizacionom programu) sva sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini ili sama akumulacija društvenog sektora privrede, nazivaju se »društvenim kapitalom«. Marks je, međutim, određujući pojam kapitala, napisao:

»Ali, *kapital nije stvar već određen odnos proizvodnje, koji pripada određenoj istorijskoj društvenoj formaciji,* odnos koji se predstavlja u jednoj stvari i ovoj stvari daje specifičan društveni karakter. *Kapital nije suma materijalnih i proizvedenih sredstava za proizvodnju.* Kapital to su ona sredstva za proizvodnju koja su pretvorena u kapital, koja po sebi... nisu kapital. *Sredstva za proizvodnju koje je monopolisao određeni deo društva, proizvodi i uslovi egzistencije žive radne snage koji su se osamostalili prema toj radnoj snazi — eto šta je pomoću te suprotnosti oličeno u kapitalu.*«[21]

Iz ovih i drugih Marksovih određenja pojma kapitala (da novac, kao ni sredstva za proizvodnju, sam po sebi nije kapital, da kapital pretpostavlja prisvajanje dohotka od svojine, bez rada, odnosno eksploataciju tuđeg rada itd.), jasno je, da se samo u onim istorijskim uslovima robne proizvodnje u kojima su sredstva za proizvodnju, novac i akumulacija »monopolisani od određenog dela društva« i suprotstavljeni radnicima, čiji višak vrednosti prisvajaju bez rada ti monopolisti, odnosno njihovi vlasnici, može govoriti o postojanju privatnog (pojedinačnog, grupnog, akcijskog i sl.) ili državnog kapitala; a da je, nasuprot tome, u robnoj proizvodnji u kojoj su sredstva za proizvodnju, novac i akumulacija zaista u društvenoj svojini, i u kojoj nema takvog monopolisanja i prisvajanja dohotka bez rada, već sami radnici kao robni proizvođači raspolažu tim sredstvima, kao uslovima i rezultatima svoga rada, besmisleno govoriti o »društvenom kapitalu«, jer se te dve reči međusobno pojmovno isključuju (kao i reči: drveno gvožđe), tj. sredstva za proizvodnju, novac i akumulacija, ako su zaista društvena svojina, nisu kapital, a ako su kapital, ona nisu u društvenoj svojini.

Zbog toga i mislim da je korišćenje izraza »društveni kapital« u jugoslovenskim uslovima sasvim suvišno, jer on ne objašnjava ništa, već samo stvara nepotrebne zabune koje omogućuju da se uoči šta su u postojećoj jugoslovenskoj praksi elementi novih, socijalističkih samoupravnih, a šta elementi starih, kapitalističkih odnosa proizvodnje. To znači da kad u ovom tekstu govo-

[21] »Kapital«, treći tom, 48 glava, str. 705 (podvukao M.K.). Citirano prema izdanju »Kultura«, Beograd, 1948.

Digitized by Google

rim o novčanom kapitalu u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, time ne označavam socijalističke samoupravne odnose proizvodnje, nego, saglasno Marksovom određenju pojma kapitala, elemente kapitalističkih odnosa proizvodnje i koji u njemu postoje.

Svi u Platformi pomenuti oblici hartija od vrednosti kao instrumenti tržišta novčanog (kamatonosnog) kapitala postoje u određenoj meri, u društvenom sektoru jugoslovenske privrede. Mislim, da sve konsekvence postojanja tog tržišta nisu u celini sagledane, pa da je i to jedan od uzroka dilema i zabuna koje u nas nastaju. Čini mi se, pre svega, da bi se ono moralo nazivati svojim pravim imenom, ne tržištem finansijskih sredstava, nego tržištem novčanog (kamatonosnog ili zajmovnog) kapitala, jer je prisvajanje dohotka bez rada u obliku kamate, kao dohotka od same svojine, nerazdvojna komponenta tog tržišta. Naime, najrasprostranjeniji oblik tog tržišta novčanog kapitala u društvenom sektoru privrede jeste davanje novca na zajam, odnosno novčanog kredita uz naplate kamate, između banaka i privrednih organizacija ili samih tih organizacija. Marks je utvrdio da je kamatonosni kapital najusavršeniji, odnosno najfetiškiji oblik kapitala, jer se on »pokazuje kao misteriozni i samotvorački izvor kamate, svog sopstvenog uvećavanja«, kao »automatski fetiš, vrednost koja se sama oplođuje, novac koji rađa novac« u vidu kamate, koja je »višak vrednosti koji donosi puka svojina kapitala«, odnosno da se u njemu jasno vidi da »kapital bez rada prisvaja plodove tuđeg rada«.[22] Pošto nema valjanih

[22] Marks je, u 24. glavi trećeg toma »Kapitala«, koja ima naslov »Izvrtanje kapitalističkog odnosa u obliku kamatonosnog kapitala«, o tome rekao:

»U kamatonosnom kapitalu dostiže kapitalistički odnos svoj najspoljašniji i najfetiškiji oblik« (str. 328).

»U obliku kamatonosnog kapitala ovo se ispoljava neposredno, bez posredništva procesa proizvodnje i prometnog procesa. Kapital se pokazuje kao misteriozni i samotvorački izvor kamata, svog sopstvenog uvećanja« ... »Stoga je ovaj automatski fetiš, vrednost koja se sama oplođuje, novac koji rađa novac, izveden u punoj čistoti u kamatonosnom kapitalu, i u ovom obliku ne nosi više nikakve ožiljke svoga postojanja. Društveni odnos dovršen je kao odnos jedne stvari, novca, prema samoj sebi« ... »Dok je kamata samo deo profita, tj. viška vrednosti koji aktivni kapitalista iscedi iz radnika, sada se (kod kamatonosnog kapitala) naprotiv kamata ispoljava kao pravi plod kapitala, kao prvobitno, a profit, pretvoren sada u oblik preduzimačke dobiti, kao puki akcesorijum i dohodak koji pridolazi u procesu reprodukcije« (str. 329).

»Kvaliativno uzevši, kamata je višak vrednosti koji donosi puka svojina kapitala, koji odbacuje kapital po sebi, mada njegov vlasnik ostaje izvan procesa reprodukcije; koji dakle kapital odbacuje odvojeno od ovog procesa« (str. 315).

Dok je u trećoj knjizi »Teorije o višku vrednosti«, Marks napisao i ovo:

»U obliku kamatonosnog kapitala se... jasno ističe da kapital bez rada prisvaja plodove tuđeg rada... Ako prisvaja vrednost proizvoda bez rada, on je takav (proizvod) i stvorio bez rada, iz samog sebe, ex proprio sinu« (str. 496).

Digitized by Google

argumenata koji bi osporavali osnovanost tih Marksovih nalaza, nema stvarnih razloga da se sasvim jasno ne prizna istina da u svim slučajevima u kojima banke ili privredne organizacije daju novac (koji je društvena, a ne njihova privatna ili grupna svojina) na zajam i na njega naplaćuju kamatu, postoji sticanje dohotka po osnovu svojine, odnosno prisvajanja bez rada i eksploatacija, tj. da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede deluje tržište novčanog, odnosno kamatonosnog ili zajmovnog kapitala kao element kapitalističkih odnosa proizvodnje.[23]

Ako se isključi strah od istine koji bi mogao nastati iz ideoloških razloga,[24] onda na prvi pogled izgleda da bi se zahtevu da se prizna ta istina da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede postoji prisvajanje dohotka bez rada i eksploatacija, mogli suprotstaviti i neki drugi, ozbiljni razlozi. Naime, kad se takav zahtev ističe, nije redak slučaj da se odmah ukazuje i na činjenicu da radni kolektivi kao robni proizvođači, koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, imaju različitu materijalnu opremljenost rada, odnosno različita sredstva po radniku (S/R), tj. da jedni raspolažu sa više, a drugi sa manje društvene imovine i da radni kolektivi s većim sredstvima po radniku obično ostvaruju i veći dohodak po radniku (D/R) od radnih kolektiva s manjim sredstvima po radniku, što je nesporno. Ali se iz tih činjenica izvode zaključci da je značajni deo tog većeg dohotka koji prisvajaju radni kolektivi sa većim sredstvima po radniku, dohodak prisvojen po osnovu svojine, pa ako bi se naplaćena kamata nazvala dohotkom od svojina ili dohotkom prisvojenim bez rada, onda bi se i taj veći deo dohotka radnih kolektiva sa većom materijalnom opremljenošću rada morao nazvati istim imenom. Takvi zaključci su pogrešni, jer iako su veća sredstva po radniku bitan uslov veće produktivnosti tekućeg rada tih radnih kolektiva koja im omogućuju da na osnovu povećanja razlike između (manjeg) stvarno utrošenog i (većeg), razmenom priznatog rada, prisvoje veći dohodak od drugih, ta veća

---

[23] Mada se podrazumeva, moram naglasiti da kada u ovom tekstu govorim o kamatama kao dohotku od svojine prisvojenom bez rada i eksploataciji onih koji plaćaju kamatu, uvek imam u vidu stvarnu, odnosno realnu kamatu. Ono što se u uslovima visoke inflacije u Jugoslaviji naziva kamatom, čija je stopa niža od stope inflacije, nije nikakva kamata već samo delimična nadoknada za obezvređenje novca nastalo zbog inflacije, pa stoga i nije dohodak od svojine prisvojen bez rada. O toj naknadi za obezvređenje novca, kasnije ću posebno govoriti (u poglavlju 2.3).

[24] Kada ovo kažem imam u vidu ne samo one koji su ideološki ubeđeni da eksploatacije ima u kapitalizmu, ali da je ne može biti i u socijalizmu, nego i one koji su isto tako ideološki ubeđeni, da eksploatacije nema ni u kapitalizmu, kao što su »vulgarni ekonomisti« koji, kako Marks kaže, »kapital hoće da predstavljaju kao samostalan izvor vrednosti (i) stvaranja vrednosti« (isto, str. 329), pa za njih kamata i nije dohodak prisvojen bez rada, nego doprinos ili »zasluga« kapitala kao minulog rada, odnosno plata ili najamnina za minuli rad (vidi i napomenu 26).

Digitized by Google

sredstva sama po sebi ne donose tim radnim kolektivima nikakav dohodak bez njihovog tekućeg rada, kao robnih proizvođača.[25] Stoga je taj veći dohodak rezultat njihovog rada kao robnih proizvođača (iako je veći od njihovog stvarno utrošenog rada), a ne dohodak od svojine prisvojene bez rada, kao što je to naplaćena kamata, pa se nikako ne mogu izjednačiti.

Pored toga, u nas se naplaćena kamata, umesto značenja koje joj je odredio Marks, počela nazivati dohotkom od minulog rada. Ali time se stvarni odnosi ne objašnjavaju, već se samo zamagljuju, jer je svaka svojina (shvaćena kao imovina) rezultat nečijeg prošlog ili minulog rada. Stoga je i Marks eksplicitno kritikovao nastojanja »vulgarnih ekonomista« (»ideoloških brbljivaca, praktičnih agenata kapitalističke proizvodnje«) da kamatu, profit i druge oblike dohodaka od svojine pripisuju »zaslugama« kapitala kao minulog rada, i da ih kvalifikuju kao platu, nagradu ili najamninu za minuli rad (»wages of past labour«) i time negiraju potsojanje eksploatacije u kapitalizmu, odnosno prisvajanje dohotka bez rada.[26]

Zbog toga mi se i čini da nema nikakvih stvarnih razloga koji bi osporavali potrebu da se sasvim jasno prizna ta istina da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, pored socijalističkih samoupravnih, postoje i određeni elementi kapitalističkih odnosa proizvodnje, tj. tržišta novčanog kapitala koje omogućuje da se po osnovu društvene svojine (u vidu naplaćene kamate) prisvaja dohodak bez rada i nastaje određeni stepen eksploatacije (onih radnih kolektiva koji plaćaju tu kamatu). Za marksiste kojima je jasno da je socijalizam samo prelazni period u kojem mora biti elemenata starog i novog društva, to

---

[25] Vidi o tome detaljnije u Devetoj glavi (poglavlje 2.2) knjige: »Socijalistički samoupravni način proizvodnje II«.

[26] Marks je, u 22 glavi prvog toma »Kapitala«, to izrazio u sledećem širem kontekstu:

»Ukoliko... sredstva za rad služe za stvaranje proizvoda ne dodajući proizvodu nikakvu vrednost, tj. ukoliko se primenjuju u potpunosti a troše delimično, čine ona, kao što je ranije izloženo, istu *besplatnu uslugu* kao i prirodne sile, voda, para, vazduh, elektricitet, itd. Ova *besplatna služba minulog rada, kad je prihvati i nadahne živi rad, akumuliše uporedo s razmerom akumulacije.*

Pošto se minuli rad uvek preodeva u *kapital*, tj. pošto pasiva rada proizvođača A, B, C itd. dobija oblik aktive neradnika X, to su buržuji i politički ekonomisti puni hvale za *zasluge minulog rada.* Škotski genije Mekelek odredio je minulom radu čak i naročitu platu (nazvana kamata, profit itd.). — Mekelek je uzeo patent na »wages of past labour« (nagradu za minuli rad) davno pre Seniorovog patenta na »wages of abstinence« (nagrada za uzdržavanje). — Sve veća važnost minulog rada, koji u obliku sredstava za proizvodnju sarađuje u živom procesu rada, pripisuje se dakle njegovom *kapitalskom obličju*, onom *obličju koje je postalo tuđe* samom radniku, čiji je on minuli i neplaćeni rad. Praktični agenti kapitalističke proizvodnje i njihovi ideološki brbljivci isto tako su nesposobni da sredstva za proizvodnju zamisle odvojeno od antagonističke društvene karakterne maske koja mu je danas prilepljena, kao i vlasnik robova da zamisli *samog* radnika bez robovskog karaktera« (Podvukao sam Marks). Cit. prema izd. »Kulture«, Beograd, 1947, str. 504—505.

Digitized by Google

ne može biti sporno. Moram, međutim, odmah naglasiti, da ne bi bilo zabune, da priznavanje te istine nikako ne može biti u funkciji bilo čijih želja da se što pre ukine tržište novčanog kapitala, kamata i eksploatacija u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, jer je to tržište nastalo kao rezultat objektivne nužde, uslovljene razvojem proizvodnih snaga i robne proizvodnje, kao i još nedovoljnom razvijenošću socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru privrede. Stoga je jasno da ono objektivno mora postojati sve dotle dok se bitno ne promene uslovi koji ga čine nužnim, bez obzira na to da li je to saglasno ili suprotno bilo čijim željama ili predstavama o socijalizmu. Ali mislim da je u sadašnjem trenutku priznavanje te istine o postojanju tog tržišta i eksploatacije koju ono uslovljava veoma važno kako zbog tekućih, praktičnih, tako i dugoročnih, strateških problema i potreba samoupravne transformacije jugoslovenskog društva.

Smatram, pre svega, da bi postojanje tržišta novčanog kapitala i kapitalističkih odnosa proizvodnje koji su za njega vezani moralo biti u funkciji daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, a ne u funkciji reprodukovanja i širenja baznih odnosa kapitalističke proizvodnje, tj. odnosa najamni rad — kapital. Ako se od toga polazi, onda se čini sasvim izvesnim da se ni to tržište novčanog kapitala u jugoslovenskim uslovima nikako ne bi moglo identifikovati sa tržištem novčanog kapitala kakvo postoji u kapitalističkim zemljama, pa da se stoga ni praktični problemi organizacije i funkcionisanja tog tržišta, i pored nesporne sličnosti, ne mogu rešavati na isti način na koji se to čini u kapitalizmu. Iako kamata, na tom tržištu mora biti neki oblik (»iracionalne«) cene novčanog kapitala,[27] visina te cene, odnosno kamatna stopa u jugoslovenskim uslovima nikako ne može biti regulisana samo stihijskim odnosima tržišnih snaga, odnosno determinisana samo ponudom i tražnjom novčanog kapitala,[28] kako je to moguće u kapitalizmu. Naime, mis-

[27] Marks je o toj kamati kao iracionalnoj ceni novčanog kapitala napisao:

»Hoće li se kamati dati ime cene novčanog kapitala, onda je to iracionalni oblik cene, skroz u protivrečnosti s pojmom robne cene. Cena je tu redukovana na svoju čistu apsraktnu iracionalnu formu, da je ona određena novčana suma koja se plaća za nešto što ovako ili onako figurira kao upotrebna vrednost; dok po svom pojmu cena jednaka u novcu izraženoj vrednosti te upotrebne vrednosti. Kamata kao cena kapitala je skroz iracionalan izraz. Tu neka roba ima dvostruku vrednost, jedanput vrednost, a onda cenu različitu od te vrednosti, dok je cena novčani izraz vrednosti« (isto 21 glava, str. 294—295).

[28] Niti bi tu cenu bilo moguće determinisati nekakvom tobožnjom produktivnošću kapitala, kako se to pokušava činiti u nekim građanskim teorijama, što je već Marks opovrgao, poričući takve ili slične zasluge kapitala kao minulog rada za nastanak kamate i profita (vidi napomenu 26), a danas, pored marksista, to već osporavaju i mnogi građanski teoretičari (na primer, pripadnici tzv. Kembridžske škole, P. Sraffa i drugi).

Digitized by Google

lim da bi visine tih kamatnih stopa morale biti svesno regulisane, bilo od strane neposrednih aktera, zajmodavaca i zajmoprimaoca, bilo države. Pri tom svesnom regulisanju uvek bi se moralo polaziti od stvarnih odnosa ponude i tražnje za novčanim kapitalom, ali bi se uz to, i uz respektovanje interesa zajmodavaca da dobiju veću kamatu, moralo voditi računa i o stvarnim mogućnostima zajmoprimaca da kamatu plate. Bez obzira na to koliko je u praksi zaista teško usklađivanje tih različitih interesa i mogućnosti, tome bi se, po mome uverenju, moralo težiti, jer zajmodavci ne daju svoj sopstveni, nego novac u društvenoj svojini na zajam drugima, pa stoga ni njihovi interesi ne bi smeli biti dominirajući, kao što je to slučaj u kapitalizmu u kojem je najveća moguća oplodnja novca kao kapitala dominirajuće načelo svakog kapitaliste kao nejgovog privatnog vlasnika. Uz to, o stvarnim mogućnostima zajmoprimaca da plate kamatu moralo bi se voditi računa i zbog toga što se od njih kamatama oduzima jedan deo dohotka koji su stekli svojim radom kao robni proizvođači, odnosno taj dohodak se preliva u korist zajmodavaca koji ga prisvajaju bez rada, po osnovu svojine, tj. na osnovu toga što oni raspolažu novcem, u društvenoj svojini, koji daju na zajam. Dakle, to svesno regulisanje kamatnih stopa u jugoslovenskim uslovima imalo bi i šire društveno opravdanje. Omogućilo bi, naime, da se u društveno prihvatljivim okvirima odražava i kontroliše obim prisvajanja dohotka bez rada po osnovu društvene svojine, odnosno stvarni stepen eksploatacije onih radnih kolektiva (zajmoprimaca) koji plaćaju kamate; pa da se i u slučajevima velikog obima prisvajanja dohotka bez rada (od strane zajmodavaca, koji naplaćuju kamatu) ograniči mogućnost korišćenja tog dohotka (od naplaćene kamate) za isplatu ličnih dohodaka da bi se sprečilo nastajanje društveno neprihvatljivih socijalnih razlika među zaposlenim radnicima društvenog sektora privrede.

Mada je to samo po sebi jasno, nije suvišno nešto reći i o interesima i koristima koje zajmoprimci imaju od dobijenog novčanog kredita. Taj novčani kredit, pored ostalog, može im omogućiti da kupovinom novih sredstava za proizvodnju značajno povećaju produktivnost svoga tekućeg rada i da, zahvaljujući tome, ostvaruju i veći dohodak; da potpunije zadovoljavaju sve svoje potrebe kao potrošači i robni proizvođači i da jačaju materijalnu bazu sopstvenog samoupravljanja; pa je izvesno da iz tog povećanog dohotka oni mogu vratiti pozajmljeni novac i platiti kamatu. Ali pošto ta nova sredstva za proizvodnju, kupljena pozajmljenim novcem, sama po sebi ne mogu doneti nikakav dohodak ako nisu, kao reče Marks, »prihvaćena i nadahnuta (njihovim) živim, (tekućim) radom« pri proizvodnji robe, izvesno je da i plaćena kamata jedino i potiče iz dohotka koji su oni stekli svojim radom kao robni proizvođači,

Digitized by Google

a prisvaja je bez rada onaj (zajmodavac) ko im je dao na zajam novac u društvenoj svojini.[29]

Međutim, pored toga što je čisti dohodak od svojine, kamata je, odnosno visina kamatne stope kao cena novčanog kapitala, istovremeno i značajan faktor njegove alokacije, pa je i zato nerazdvojni deo tog tržišta kamatonosnog ili zajmovnog kapitala. Uz to, još dva bitna uzroka uslovljavaju neophodnost postojanja tih i drugih elemenata tržišta novčanog kapitala u postojećem jugoslovenskom privrednom sistemu. Prvi je što se emisija primarnog (transakcionog) novca Narodne banke zasniva na novčanom kreditu koji je praćen kamatom, a drugi što najveći broj privrednih organizacija ne raspolaže sopstvenim novčanim sredstvima, pa su zavisne od poslovnih banaka, odnosno njihovih novčanih kredita, koji opet, moraju biti praćeni kamatom, jer i banke plaćaju kamatu na deponovani novac (privrede i stanovništva) kojim raspolažu, i na emitovani novac Narodne banke. Bez obzira na zvanična usvojena opredeljenja o potrebi menjanja postojećeg monetarnog sistema i emisionog mehanizma, kao i znatnijeg smanjivanja zavisnosti privrednih organizacija od banaka, to u jugoslovenskoj praksi nije ostvareno. Sve dok se to ne ostvari, odnosno bitnije ne izmeni postojeće stanje, ti ostaci kapitalističkih odnosa proizvodnje, odnosno ovi i drugi elementi tržišta novčanog kapitala, moraju biti prisutni u jugoslovenskom privrednom sistemu. Međutim, u meri u kojoj se to stanje u praksi bude menjalo, tj. ukoliko se bitnije izmeni emisioni mehanizam (postojeći zameni monetizacijom i demonetizacijom određenih hartija od vrednosti),[30] i radikalnije smanji postojeća zavisnost privrednih organizacija od banaka, odnosno njihova prezaduženost,[31] smanjiće se i obim prisvajanja dohotka bez rada u obliku kamate, a time postupno slabiti i elementi tržišta novčanog kapitala. Ako se, uz to, u praksi budu ostvarivala i društvena opredeljenja o potrebi međusobnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava različitih privrednih organizacija, kojima se eliminiše sticanje

---

[29] Ako bi u uslovima inflacije oni garantovali zajmodavcima da će im nadoknaditi obezvređenje novca izazvano inflacijom, i sama ta naknada, bez ikakve pozitivne (realne) kamate, mogla bi biti dovoljan motiv zajmodavcima da taj novac pre daju na zajam nego da ga čuvaju kod sebe i izlažu se riziku da im ga inflacija obezvredi ili da, ga, pod pritiskom inflacije, sami pretvaraju u robu koja im nije neophodna. Ali o tim naknadama ću kasnije i posebno govoriti (u poglavlju 2.3).

[30] Vidi o tome detaljnije u Trinaestoj glavi (poglavlje 1.3) knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje II«.

[31] O mogućim načinima smanjivanja te prezaduženosti privrednih organizacija pisao sam detaljnije u Petom delu (poglavlje 1.1) knjige: »Sticanje i raspodela dohotka u SFRJ — Analiza stanja (1977—1985) i moguća rešenja«.

Digitized by Google

dohotka bez rada,[32] izvesno je da će i zbog toga sve više slabiti sada prisutni elementi tržišta novčanog kapitala u društvenom sektoru privrede. Ali i pored svega toga na kraju moram još jednom naglasiti da sve dotle dok se u praksi ne ostvari ta potpunija samoupravna transformacija društvenog sektora privrede, u njemu objektivno moraju postojati ti ostaci kapitalističkih odnosa proizvodnje u obliku tržišta novčanog (kamatonosnog) kapitala, prisvajanja dohotka bez rada i eksploatacije, pa stoga moramo s njima i živeti, bez obzira da li to odgovara našim ličnim predstavama o samoupravnom socijalizmu. Što se, pak, tiče same eksploatacije, mislim da bi smo je ne samo mogli nego i morali kontrolisati, ograničavati i svoditi na najmanju moguću meru, ali je ne možemo sasvim izbeći, i to još u relativno dugom vremenskom periodu.

2.2. Mogućnosti uvođenja akcija i tržišta akcionog kapitala u društveni sektor privrede

Postojanje tržišta novčanog (kamatonosnog) kapitala i posledice koje ono sobom nosi (prisvajanje dohotka bez rada i eksploatacije), odnosno prisustvo tih elemenata kapitalističkih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, često služi kao povod zahtevima da se to tržište proširi, te da se pored novčanih kredita i hartija od vrednosti koje već postoje (menice, obveznice i sl.) uvedu i akcije, tj. da se prošire oblici i povećaju mogućnosti prisvajanja dohotka bez rada. Iz citiranog teksta Platforme za Deseti kongres SKJ (u napomeni 20) vidljivo je da se SKJ tome suprotstavio.[33] Ali i pored toga takvi zahtevi se ponovo javljaju i unutar samog SKJ, pa ih je uputno i ovde detaljnije razmotriti. Pošto ću kasnije posebno govoriti o novčanoj štednji stanovništva, mogućnostima i problemima njenog uključivanja u tržište novčanog kapitala društvenog sektora, ovde ću tu štednju zanemariti i ograničiti se samo na razmatranje mogućnosti uvođenja akcija unutar samog društvenog sektora. Ako se imaju u vidu dosadašnji zahtevi ili predlozi te

[32] Neke moguće oblike tog povezivanja i udruživanja sredstava detaljnije sam ispitivao u Petoj glavi (poglavlje 6.3 i 6.4) knjige: »Socijalistički samoupravni način proizvodnje I«.

[33] Pored drugih i Z. Pjanić se, u svojoj ranije citiranoj knjizi (napomena 18), izjasnio protiv akcije, u sledećem kontekstu:

»Akumulacija je neophodna za razvitak i modernizaciju privrede, pa su potrebne razne mere da se poveća sklonost ka štednji, da se efikasnije prikupe i plasiraju raspoloživa sredstva. U tom smislu razumni su zahtevi da se prošire oblici finansijskog mehanizma. Ali ponekad je bilo i takvih koji su tražili uvođenje hartija od vrednosti akcionarskog tipa. Zato je jedan naš ekonomista napisao da bi se »po logici nekih teorija, do socijalizma najjedostavnije došlo da se kapitalizam nazivom pretvori u socijalizam.« Dakle, naš sistem ne može prihvatiti kompletno kapitalističko rešenje hartije od vrednosti, ako ne želi da sam sebe negira (isto, str. 61).

Digitized by Google

vrste, moglo bi se reći da postoje dve mogućnosti uvođenja akcija u tom sektoru privrede, pa ih je nužno odvojeno pogledati.

Saglasno prvim predlozima, to bi se ostvarilo na taj način što bi privredne organizacije ili banke koje imaju slobodna novčana sredstva u društvenoj svojini, umesto da ih daju na zajam i naplaćuju kamatu, kupovale akcije privrednih organizacija kojima je novac potreban, a koje bi se obavezale da na te akcije trajno plaćaju dividendu, zavisnu od ostvarenog poslovnog uspeha. Malo je verovatno da bi u sadašnjoj situaciji to bilo i ostvarivo u praksi jer u društvenom sektoru privrede ima malo slobodnog novca koji bi mogao na taj način biti pretvoren u akcijski kapital. Ali pošto je svojevremeno upravo takav način uvođenja akcija bio predložen,[34] korisno je ovde ukazati na njegove stvarne konsekvence, jer se slični predlozi ponovo javljaju.

Ako se međusobno upoređuju odnosi koje u društvenom sektoru nameće kamatonosni kapital, i oni koje bi nametao akcijski kapital, onda se mogu uočiti izvesne razlike. Za radne kolektive koji bi umesto zaduživanja i obaveze da pozajmljeni novac vraćaju uvećan za kamatu, do neophodnog novca dolazili emitovanjem akcija bez obaveze da ga vraćaju, ali da na akcije trajno plaćaju dividendu ako uspešno posluju, situacija bi, na prvi pogled bila povoljnija, a nesporno je da bi bila znatno povoljnija za one radne kolektive koji bi umesto da slobodan novac u društvenoj svojini daju na zajam uz naplatu kamate, tim novcem kupovali akcije, jer bi im trajno prisvajanje dohotka bez rada u obliku dividende (čija stopa uvek mora biti veća od kamatne stope), omogućilo da taj novac vrate uvećan, u većem obimu nego u slučaju da su ga davali na zajam i na njega naplaćivali kamatu. Na osnovu toga bi se, izgleda, moglo zaključiti da bi tekućim ekonomskim interesima i jednih i drugih radnih kolektiva više odgovarao akcijski nego kamatonosni, ili zajmovni kapital, i da stoga ne bi bilo opravdano suprotstavljati se tim predlozima da se u društveni sektor jugoslovenske privrede uvedu akcije, tj. da u njemu, pored tržišta novčanog, kao kamatonosnog ili zajmovnog, postoji i tržište akcijskog kapitala. Međutim, stvarne društvene konsekvence tog akcijskog kapitala u jugoslovenskim uslovima morale bi biti sledeće: obim prisvajanja dohotka bez rada, po osnovu društvene svojine, a time i stepen eksploatacije, morao bi se znatno povećati u odnosu na onaj koji je neizbežan pri postojanju kamatonosnog ili zajmovnog kapitala. Naime, pri tom bi radni kolektivi koji bi

[34] Takav predlog o uvođenju akcija u društveni sektor jugoslovenske privrede bio je dat 1969. godine u jednom materijalu (»Neka pitanja daljeg razvoja privrednog sistema«) koji je pripremila Radna grupa (K. Gligorov, A. Grličkov, Lj. Marković, V. Rakić i Ž. Rakočević), Komisije za ustavna pitanja Savezne skupštine, čiji je predsednik, i inicijator pripreme tog materijala, bio Milentije Popović. Ali taj predlog tada nije prihvaćen, jer mu se, između ostalih, suprotstavio i Edvard Kardelj (januar 1970, na Brionima), a kasnije (1973) je, kao što videsmo, negativno ocenjen i u Platformi za Deseti kongres SKJ.

Digitized by Google

koristili taj akcijski kapital i plaćali dividendu bili trajno i u znatno većem obimu eksploatisani nego u slučaju korišćenja zajmovnog kapitala i plaćanja kamate *(gde i eksploatacija prestaje sa otplatom zajma)*, dok bi posednici akcija, odnosno primaoci dividende, imali trajno prisvajanje dohotka bez rada po osnovu društvene (a u stvari grupne) svojine. Pored toga, postojanje akcijskog kapitala pretpostavlja da bi akcionari, radi zaštite svojih interesa, morali imati kontrolu poslovanja privrednih organizacija koje koriste akcijski kapital, što znači da bi skupštine ili zborovi akcionara i njihovi izvršni organi morali delovati kao neka vrsta spoljneg kontrolora ili tutora radnih kolektiva tih organizacija i njihovih samoupravnih organa. Uz sve to morala bi postojati i sloboda prometa, kupovine i prodaje akcija, odnosno berza ili tržište akcija, koje, kako iskustvo kapitalizma pokazuje, stvara mogućnost veštačkog pada ili porasta cena akcija ili tzv. berzanskih malverzacija, kojima se gubi ili stiče veliko bogatstvo (društveno, a ne privatno, u tom slučaju).

Kad se sve ove konsekvence imaju u vidu, onda je jasno da uvođenje akcija i postojanje akcijskog kapitala u društvenom sektoru privrede ne bi moglo biti u funkciji daljeg razvoja samoupravnih odnosa proizvodnje u tom sektoru, pa mi se zato i čini da takvi predlozi nisu prihvatljivi. Ukoliko bi se, pak, odustalo od proklamovanih težnji da se takav razvoj u praksi i ostvari, onda je izvesno da bi se ti predlozi mogli prihvatiti, i da bi se na taj način, umesto samoupravnih, trajno reprodukovali i proširivali kapitalistički odnosi proizvodnje u jugoslovenskoj praksi.

Nasuprot tim ranijim, noviji predlozi o uvođenju akcija u jugoslovensku privredu zasnivaju se, izgleda, na uverenju da su društvena svojina i robna proizvodnja nespojivi, odnosno da se međusobno isključuju, pa se u vezi s tim ističe da bi radi daljeg razvoja robne proizvodnje bilo neophodno društvenu svojinu na sredstvima proizvodnje »zameniti neposrednijim oblicima svojine« kao što su privatna, grupna ili akcionarska svojina (radnika).[35] Saglasno tome, ovde ću pretpostaviti da se postojeći oblik društvene svojine u Jugoslaviji u potpunosti zameni, odnosno pretvori u akcionarsku susvojinu stalno zaposlenih radnika u društvenom sektoru privrede, i nastojati da utvrdim moguće posledice toga.

Ako bi se pri tom pretvaranju društvene u akcionarsku svojinu svakom zaposlenom radniku u pojedinim privrednim organizacijama društvenog sektora privrede izdao jednak broj akcija,

[35] Prve razrađenije stavove o tome izložio je Straši mir Popović u svojoj knjizi: »Ogled o privrednom sistemu Jugoslavije«, izdanje NIO Poslovna politika i Marksistički centar OSK Beograda, 1985.

U kasnijim raspravama o tim pitanjima, javili su se i drugi protagonisti takvih i sličnih shvatanja (T. Nikolić, A. Raič, D. Žarković i dr.), pa se saglasno tome govori i o potrebi »reprivatizacije ili rekapitalizacije socijalizma« (B. Kovač), pa čak i o mogućnosti da se »socijalizam zasniva na privatnoj svojini« (V. Gligorov).

Digitized by Google

saglasan veličini u njima prosečno korišćenih sredstava po radniku (S/R), moglo bi se reći da bi oni u tom slučaju postali suvlasnici idealnih delova akcijskog kapitala kojim raspolažu njihove privredne organizacije. Tada bi svaki radnik zaposlen u tim organizacijama, pored ličnog dohotka stečenog svojim tekućim radom (koji bi bio različit, saglasno njihovom različitom individualnom doprinosu ukupnim rezultatima rada), sticao i jedan deo dohotka po osnovu svojine, koji bi za sve njih bio isti, jer bi na osnovu istog broja akcija prisvajali jednaku dividendu koja bi, pak, u zavisnosti od uspešnosti poslovanja bila različita, u tim ili drugim privrednim organizacijama. Kad se to ima u vidu, onda ne bi bilo umesno sporiti činjenicu da bi svi radnici kao idealni suvlasnici akcijskog kapitala bili materijalno zainteresovani ne samo da oni sami što bolje rade nego i da raspoloživi kapital što racionalnije koriste, i da ga kao njegovi vlasnici stalno uvećavaju. Kad se uz to ima u vidu i okolnost da bi i dohodak od svojine koji bi u obliku dividende prisvajali ti radnici — akcionari, sve dotle dok zaista rade, bio rezultat njihovog sopstvenog rada kao robnih proizvođača, a ne dohodak prisvojen bez rada, tj. da tu ne bi bilo nikakve eksploatacije tuđeg rada, onda bi se moglo zaključiti da bi pretvaranje postojeće društvene svojine u takvu akcionarsku (radnu) svojinu radnika zaposlenih u društvenom sektoru privrede bilo u njihovom sopstvenom interesu, pa da se takvoj promeni oblika svojine ne bi ni trebalo suprotstavljati. Međutim, takvi zaključci bi bili tačni samo ako se ne bi imale u vidu sve stvarne konsekvence te akcionarske svojine radnika i poslovanja njihovih akcionarskih preduzeća.

Korisno je, u vezi s tim, ovde podsetiti na Marksova zapažanja o kooperativnim fabrikama radnika u kapitalizmu, jer su one gotovo identične tim mogućim radničkim akcionarskim preduzećima u jugoslovenskim uslovima. Marks je, naime, konstatovao da je »u okviru kooperativnih fabrika radnika ukinuta suprotnost između kapitala i rada... u obliku da su radnici kao asocijacije svoj sopstveni kapitalista«, te da ih stoga »treba smatrati kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi«, ali je pri tom i naglasio da te kooperativne fabrike radnika »svuda, u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema« kapitalističke proizvodnje.[36] Marks nije tom prilikom ništa

[36] Marks je u 27. glavi trećeg toma »Kapitala« to izrazio u sledećem širem kontekstu:

»Kooperativne fabrike samih radnika jesu, u okviru starog oblika, prvi proboj starog oblika, mada one svuda u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema. Ali je u njihovim okvirima ukinuta suprotnost između kapitala i rada, ali isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplodnje vrednosti svog sopstvenog rada. Ona pokazuje kako se, na izvesnom stupnju materijalnih proizvodnih snaga i dru-

Digitized by Google

konkretnije rekao o tim nedostacima kapitalističkog sistema koje moraju reprodukovati i kooperativne fabrike radnika. Ali pošto su iz ukupnog Marksovog dela i istorije kapitalizma, ti nedostaci dobro poznati, ovde ću nastojati da pokažem kako upravo oni uzrokuju nastajanje niza problema u poslovanju radničkih akcionarskih preduzeća i onemogućuju trajno reprodukovanje neeksploatatorskih odnosa proizvodnje u njihovim okvirima i privredi kao celini.

Prvi problem sa kojim bi se radnici kao vlasnici tih preduzeća morali suočiti u nijhovoj unutrašnjoj organizaciji, jeste njihov odnos prema visokokvalifikovanim radnicima koji vrše nadzor nad proizvodnjom i obavljaju upravljačke poslove, odnosno pripadaju takozvanoj tehnostrukturi tih preduzeća. Marks je, izgleda, smatrao da tu ne bi trebalo da bude nekih posebnih problema jer je konstatovao da »kod kooperativnih fabrika (radnika) otpada antagonstički karakter nadzornog rada, pošto je upravnik plaćan od radnika umesto da on prema njima zastupa kapital« (isto, str. 325); što bi značilo da su ti nadzornici i upravnici bili u nekoj vrsti najamnog odnosa prema radnicima-vlasnicima kooperativnih fabrika, i da je to jedan od nedostataka kapitalističkog sistema koji bi se, po Marksu, morao reprodukovati u »stvarnoj organizaciji kooperativnih fabrika«. Ali taj najamni odnos i eksploatacija tehnostrukture u radničkim akcionarskim preduzećima se prevazilazi ukoliko pri pretvaranju društvene u akcionarsku svojinu svih zaposlenih radnika, i njeni pripadnici (nadzornici, upravnici, menadžeri, direktori i sl.) dobiju isti broj akcija kao i svi drugi radnici, te na taj način postanu ravnopravni suvlasnici akcijskog kapitala kojim raspolaže njihovo preduzeće; što bi opet upućivalo na zaključak da se ti nedostaci kapitalističkog sistema koji se reprodukuju u kooperativnim fabrikama radnika ne bi morali reprodukovati i u tim radničkim akcionarskim preduzećima. Međutim, istorija kapitalističkih akcionarskih preduzeća ili društva kazuje nešto sasvim drugo o stvarnom položaju tehnostrukture u njima, tj. da ona dobija odlučujuću ulogu u odlučivanju o proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji, odnosno svim bitnim pitanjima egzistencije i razvoja tih preduzeća, ne samo u odnosu na najamne radnike zaposlene u tim preduzećima nego i u odnosu na njihove vla-

---

štvenih oblika proizvodnje koji njemu odgovaraju, iz jednog načina proizvodnje prirodno razvija i izgrađuje nov način proizvodnje. Bez fabričkog sistema koji je nastao iz kapitalističkog načina proizvodnje ne bi se mogla razviti kooperativna fabrika, a isto tako ni bez kreditnog sistema koji potiče iz istog načina proizvodnje. Kako sačinjava glavnu osnovicu za postepeno pretvaranje kapitalističkih privatnih preduzeća u kapitalistička akcionarska društva, tako ovaj kreditni sistem pruža i sredstvo za postepeno širenje kooperativnih preduzeća u više ili manje nacionalnom razmeru. Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno.« Citirano prema izdanju »Kultura«, Beograd, 1948, str. 372—373.

Digitized by Google

snike — akcionare, a da pri tom i sami pripadnici te tehnostrukture često postaju i značajni akcionari. Kad se to kapitalističko iskustvo ima u vidu, onda je opravdano i uverenje da bi tehnostruktura i u radničkim akcionarskim preduzećima, zahvaljujući svom obrazovanju, mestu i ulozi u organizaciji rada, poslovanja i odlučivanja, morala postati najbitnija subjektivna snaga koja sem svojih (opravdano) visokih ličnih dohodaka, može za sebe obezbediti i veća prava od drugih radnika u suvlasništvu akcijskog kapitala tih preduzeća, tj. veći broj akcija i veće dividende. Nesporno je da bi time bio otvoren i proces imovinske diferencijacije radnika unutar istih preduzeća koji, iako na početku njihovog nastajanja nije neizbežan, može dovesti u određenom vremenskom periodu i do takvog njihovog raslojavanja koje omogućuje ponovno uspostavljanje baznih odnosa kapitalističke proizvodnje, tj. odnosa najamni rad — kapital, u tim preduzećima.

Pošto pored te unutrašnje (kasnije), mora već na početku nastajanja tih preduzeća (pretvaranjem društvene u akcionarsku svojinu radnika), postojati i imovinska diferencijacija među radnicima koji su suvlasnici različitih akcionarskih preduzeća, to znači da je neizbežno njihovo raslojavanje na imovinski bogatije i siromašnije radnike. Ako se tom imovinskom raslojavanju, vezanom za različit broj akcija i različite dividende koju oni prisvajaju po osnovu svojine, dodaju i nužne razlike u njihovim ličnim dohocima koje prisvajaju na osnovu svog tekućeg rada, onda je jasno da bi i socijalne razlike među radnicima — akcionarima, mogle biti znatno veće, ne samo od onih koje postoje među najamnim radnicima u kapitalizmu nego i od onih koje sada ili bilo kada mogu postojati među zaposlenim radnicima u društvenom sektoru jugoslovenske privrede.

Nesporno je da će te razlike među radnicima akcionarima, unutar istih i različitih preduzeća, predstavljati i podstrek za njihov prelazak iz jednog u drugo akcionarsko preduzeće, a samim tim za prodaju i kupovinu akcija. Ta kupoprodaja akcija bila bi čak i obavezna ako bi suvlasništvo bilo preduslov za njihov prelazak u preduzeća u kojima radnici imaju veće lične dohotke od rada i više akcija i veće dividende, a ako, pak, takvog preduslova ne bi bilo (što je verovatnije), oni bi se u tim preduzećima mogli zaposliti samo kao najamni radnici, a ne i kao suvlasnici akcijskog kapitala; s tim da u tom slučaju i dalje zadrže akcije preduzeća koje su napustili, i od njih trajno stiču dividendu (ali tada) kao dohodak bez rada, ili da te akcije prodaju na tržištu, po cenama koje nisu ništa drugo do kapitalisana dividenda.

Ali ovo što je rečeno ukazuje na još dva unutrašnja problema sa kojima se moraju suočiti radnici kao vlasnici tih akcionarskih preduzeća; prvi je vezan za odlazak u penziju radnika-akcionara, a drugi za zapošljavanje novih radnika u tim preduzećima, pa ih je potrebno bliže pogledati.

Digitized by Google

Pri odlasku u penziju, radnici ostaju suvlasnici akcijskog kapitala tih preduzeća, odnosno vlasnici akcija na osnovu kojih trajno stiču dividendu, koja zbog prestanka njihovog rada postaje prisvojeni dohodak bez rada i izraz određenog stepena eksploatacije onih radnika koji rade u tim preduzećima i isplaćuju im dividendu. Pošto bi se te akcije morale i nasleđivati, to znači da bi taj dohodak bez rada mogli prisvajati i njihovi potomci sve dotle dok ta radnička akcionarska preduzeća budu uspešno poslovala. Ako bi se, pak, te akcije prodale, njihovi novi vlasnici bi isto kao i naslednici trajno prisvajali dividendu kao dohodak bez rada, a ako bi to nasleđivanje ili kupovina bili uslov za njihovo zapošljavanje u tim preduzećima, oni bi pored ličnih dohodaka od tekućeg rada prisvajali i dividendu kao dohodak od (radne) svojine, ali ne bez rada.

Međutim, malo je verovatno da bi nasleđivanje i kupovina akcija mogli biti preduslov zapošljavanja svih novih radnika u tim preduzećima, jer proširena reprodukcija u takvim preduzećima uvek nameće potrebu za određenim brojem novih radnika, pa i onih koji nisu ništa nasledili niti imaju novca za kupovinu akcija, te se jedino mogu zaposliti kao najamni radnici. U periodu od 1977. do 1985. godine broj zaposlenih radnika u društvenom sektoru jugoslovenske privrede porastao je sa 4,1 na 5,2 miliona, odnosno povećao se za 1,1 milion. Da je 1977. godine došlo do pretvaranja društvene u akcionarsku svojinu radnika, verovatno je da radnici koji bi tada postali akcionari (4,1 milion), ne bi za proteklih devet godina zaposlili 1,1 milion novih radnika; što znači da bi i ukupan broj nezaposlenih bio znatno veći nego danas (recimo za 1/2 miliona). Ali je sasvim sigurno da bi oni kao akcionari, odnosno suvlasnici preduzeća, zaposlili bar nekoliko stotina hiljada tih radnika, jer je nesporno da bi zapošljavanje radnika u najamnom odnosu bilo u njihovom ekonomskom interesu, jer bi omogućavalo uvećavanje njihovog akcijskog kapitala, kao što bi, nesporno, bilo i u interesu tih nezaposlenih radnika. Naime, pošto ne bi bilo nikakvih ekonomskih prepreka da se u radničkim akcionarskim preduzećima zapošljavaju i najamni radnici, to znači da bi u njihovim okvirima (i pre no što bi tehnostruktura postala dominantna) bila ponovo uspostavljena »suprotnost između rada i kapitala«, i da bi u njima radnici-vlasnici (akcionari) delovali ne samo kao »svoj sopstveni« nego istovremeno i kao »tuđi kapitalista« koji eksploatiše zaposlene najamne radnike. Kada se uz to ima u vidu i sadašnji relativno veliki broj nezaposlenih, bilo bi razumno očekivati da bi pretvaranje društvene svojine u akcionarsku svojinu sada zaposlenih radnika u društvenom sektoru privrede (1,2 miliona), nužno vodilo ka brzom uspostavljanju i proširivanju baznih kapitalističkih odnosa proizvodnje, tj odnosa najamni rad — kapital u tim radničkim akcionarskim preduzećima.

Međutim pored novozaposlenih najamnih radnika, još jedna okolnost ukazuje na neminovnost širenja odnosa najamni rad —

Digitized by Google

kapital. Sasvim je sigurno, naime, da će u uslovima robne proizvodnje i konkurencije pojedina od tih radničkih akcionarskih preduzeća pasti pod stečaj, tj. prestati s radom. U svim takvim slučajevima će ne samo u njima zaposleni najamni radnici, nego i radnici suvlasnici akcijskog kapitala ostati bez posla i izgubiti svoj kapital, pa će i njihove akcije postati bezvredni papiri koji ne donose nikakvu dividendu. Svi će oni, kao u kapitalizmu, biti upućeni na tržište radne snage (berze rada) da traže posao, i na moguću državnu pomoć za nezaposlene, te novo zaposlenje mogu očekivati samo kao najamni radnici u drugim, uspešnim radničkim akcionarskim preduzećima u kojima se mogu proširivati ti odnosi najamni rad — kapital.

Sve što je ovde dosad utvrđeno jasno pokazuje neminovnost da i ta radnička akcionarska preduzeća, kao i kooperativne fabrike radnika, moraju u svojoj »stvarnoj organizaciji« reprodukovati sve »nedostatke« kapitalističkog sistema. Ali pored tih unutrašnjih, ona i u svojim spoljnim odnosima moraju reprodukovati iste nedostatke, tj. kapitalističke odnose proizvodnje. Naime, u međusobnim kreditnim odnosima tih preduzeća ili njih i banaka, mora postojati i kamata kao dohodak od svojine, prisvojen bez rada, tj. mora postojati tržište novčanog, odnosno kamatonosnog ili zajmovnog kapitala. Pored toga mora postojati i slobodan promet akcija koje bi mogli kupovati i oni koji ne rade u tim preduzećima, tj. tržište akcija, na kojem se kroz cenu akcije kapitališe dividenda i stvarno prodaje i kupuje pravo na trajno prisvajanje dohotka bez rada, a time stvaraju mogućnosti da se, kao što kapitalistička praksa pokazuje, berzanskim malverzacijama stiče ili gubi veliko bogatstvo, odnosno da se jedni imaoci akcija bogate, a drugi da siromaše. Pored svega toga, radnici se kao vlasnici akcijskog kapitala (kao sopstveni i tuđi kapitalisti) u konkurentskim odnosima u proizvodnji i na tržištu moraju ponašati kao i svi drugi (tuđi) kapitalisti, i ne samo težiti da sve što jeftinije kupe i što skuplje prodaju (rukovođeni načelom »svako za sebe, Bog za sve«), nego i obezbediti koncentraciju i centralizaciju kapitala (i monopolističku praksu u određivanju cena), tj. akumulaciju i oplodnju sopstvenog kapitala kao osnovne svrhe proizvodnje. Zbog takvih dominirajućih odnosa proizvodnje, razumno je očekivati da se i u društvenoj proizvodnji kao celini dešava sve ono što se već zbivalo u istoriji kapitalizma, tj. da nastaju povremene krize hiperprodukcije, velika nezaposlenost i nemaština, kao i državne intervencije da bi se njihove posledice ublažile.

Mislim da se na osnovu svega rečenog može izvući i nesporan zaključak da bi pretvaranje društvene svojine u akcionarsku svojinu zaposlenih radnika u društvenom sektoru jugoslovenske privrede vodilo ka uspostavljanju i reprodukovanju kapitalističkih, a ne socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, pa da zbog toga takvi predlozi nisu prihvatljivi.

Digitized by Google

Čini se da bi na kraju bio koristan još jedan komentar. Konstatovao sam da bi ta radnička akcionarska preduzeća bila gotovo identična kooperativnim fabrikama radnika u kapitalizmu, za koje je Marks rekao da bi ih trebalo smatrati prelaznim oblicima iz kapitalističkog u udruženi način proizvodnje, pa može izgledati da tom Marksovom stavu protivreči moj prethodni zaključak. Ali nije tako, jer je nesporno da kooperativne fabrike radnika u odnosu na privatna kapitalistička preduzeća predstavljaju, u istorijskom smislu, korak napred, ukoliko nedostaci kapitalističkog sistema, koje je Marks pominjao, tj. kapitalistički odnosi proizvodnje, ne postanu dominantni u njihovim unutrašnjim i spoljnim odnosima, već se umesto toga privatna (radna) svojina radnika preobrazi u društvenu svojinu kao bitnu pretpostavku udruženog načina proizvodnje i odnosa proizvodnje koji mu odgovaraju. Saglasno tome i radnička akcionarska preduzeća mogla bi se smatrati nekim prelaznim oblicima ka udruženom načinu proizvodnje ako bi se ta akcionarska (radna) svojina radnika preobrazila, ne u kapitalističku svojinu i rađala odnose najamni rad — kapital, nego u društvenu svojinu koja omogućuje nastajanje socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, odnosno udruženog načina proizvodnje. Zbog svega toga se upravo i postavlja pitanje zašto bi uopšte i bio potreban taj dugi i zaobilazni put da se sada postojeća društvena svojina pretvori u akcionarsku svojinu radnika, pa da se potom očekuje da se u nekoj dalekoj budućnosti ta akcionarska svojina radnika ponovo pretvori u društvenu svojinu, i obezbedi taj istorijski prelaz iz kapitalističkog u udruženi način proizvodnje; zar umesto toga nije razumnije očekivati da se, ako se pođe od postojećeg oblika društvene svojine, daljim razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru jugoslovenske privrede mogu prevazilaziti ostaci kapitalističkih odnosa proizvodnje i ostvariti taj istorijski prelaz u udruženi način proizvodnje.

2.3. Novčana štednja stanovništva i tržište kapitala u društvenom i privatnom sektoru privrede

a) Štednja stanovništva i politika kamata

Raspoloživi podaci pokazuju da je u periodu od 1981. do 1985. godine novčana akumulacija stanovništva bila manja od novčane akumulacije društvenog sektora privrede, ali i da se ona u tom periodu povećavala (sa 262 na 2.478 milijardi ili 2,5 biliona novih dinara) brže od povećanja akumulacije društvenog sektora privrede, tako da se njeno učešće u ukupnoj akumulaciji povećalo sa 29% na 47%. U tom petogodišnjem periodu manji deo novčane akumulacije stanovništva korišćen je za njihove sopstvene investicije, zato se stalno povećavao (sa 132 milijarde na 1,8 biliona dinara) onaj njen deo koji je predstavljao novčanu (finansijsku) štednju stanovništva, pa je taj deo porastao

Digitized by Google

sa 50% na 75% njihove novčane akumulacije. Značajan deo te novčane štednje stanovništva ulagan je u banke, jer se i stanje štednih uloga (kod svih banaka i štedionica), krajem godine, stalno povećavalo (sa 514 milijardi na 3,6 biliona dinara). Pri tom se menjala i struktura tih štednih uloga, brže su se povećavali devizni štedni ulozi građana (sa 320 milijardi na 2,5 biliona) od dinarskih štednih uloga (sa 194 milijarde na 1,1 bilion), pa se učešće dinarskih smanjilo (sa 38% na 30%), a učešće deviznih povećalo (sa 62% na 70%) u ukupnoj štednji stanovništva.[37] Prema prethodnim podacima, krajem 1986. godine stanje svih štednih uloga građana povećalo se na 6,7 biliona dinara, od kojih su 2 biliona (30%) činili dinarsku, a 4,7 biliona dinara (70% ili nešto više od 10 milijardi dolara) deviznu štednju građana.[38]

Ovi podaci o novčanoj akumulaciji i štednji stanovništva, a posebno o štednim ulozima građana, pokazuju interesantna kretanja i omogućuju da se i ovde nešto više kaže o tome.

Uočljivo je, najpre, da su se u poslednjih šest godina (1981—1986) dinarski štedni ulozi građana stalno povećavali (sa 194 milijarde na 2 biliona)[39] i pored činjenice što su kamatne stope na sve vrste tih uloga (oročene i neoročene) bile niže od stope inflacije, te nisu omogućavale sticanje bilo kakvog dohotka od svojine na tim novcem uloženim u banke, odnosno prisvajanje dohotka bez rada. Takva kretanja nesporno opovrgavaju uobičajena shvatanja da kamata, kao dohodak od svojine, odnosno porast kamatnih stopa, bitno utiče na porast novčane štednje stanovništva, i da bi povećavanjem kamatnih stopa trebalo stimulirati njihovu »sklonost štednji«. Naime, iz navedenih podataka jasno je da novčana štednja stanovništva potiče iz njihove novčane akumulacije (ili jasnije rečeno, ko ima novca, koji pretiče njegovu tekuću ličnu i investicionu potrošnju, taj i štedi), odnosno formira se nezavisno od visine kamatnih stopa na štedne uloge; a opet, da li će ta novčana štednja biti uložena u banke ili će biti čuvana kod kuće, nije presudno ni to da li će štedni ulozi u banke donositi kamatu, kao dohodak od svojine.[40] Pošto su u celom tom periodu kamatne stope na sve dinarske štedne uloge bile niže od stope inflacije, one nisu donosile dohodak od svojine, ali su obezbeđivale, u zavisnosti od svoje visine (od 7,5% do 66%), veću ili manju naknadu obezvređenja toga novca izazvanog inflacijom; pa bi se moglo reći da su u uslo-

[37] Podaci preuzeti iz biltena Narodne banke Jugoslavije, br. 9-10/1986, str. 12, 13, 86. i 87.

[38] Podaci preuzeti iz Indeksa Saveznog zavoda za statistiku, broj 5/1987, s tim što je dolarski iznos devizne štednje građana izračunat na bazi kursa 450 dinara za 1 američki dolar.

[39] Taj nominalni porast stanja dinarskih štednih uloga krajem godine uslovljen je ne samo novim uplatama nego i dopisanim kamatama.

[40] Interesantno je da banke u razvijenim kapitalističkim zemljama ne plaćaju nikakvu kamatu na depozite po viđenju, a ona, već godinama, u svim jugoslovenskim bankama iznosi 7,5%.

Digitized by Google

vima velike inflacije i te naknade (koje se pogrešno nazivaju kamatama) mogle biti jedan od mogućih uzroka porasta štednih uloga i njihovog oročavanja kod banaka. Možda bi se tim istim uzrokom, odnosno željom građana da zaštite svoj ušteđeni novac od inflacije (a ne i željom da se on i oplodi), mogao objasniti i njihov veliki interes za kupovinu obveznica Združene elektroprivrede Beograda koja je početkom ove godine (1987), preko Invest-banke, emitovala te obveznice (u ukupnoj vrednosti od 13 milijardi dinara), sa otplatom posle dve godine i kamatnom stopom od 68%. Pošto je i ta kamatna stopa niža od stope inflacije, te obveznice ne donose nikakav dohodak od svojine, ali obezbeđuju veću naknadu (68%) obezvređenja novca od one koju su u tom periodu obezbeđivale banke na dinarske štedne uloge oročene na dve godine (64%).[41]

Izgleda, međutim, da su Jugosloveni najsigurniju zaštitu od obezvređenja svoje novčane štednje usled inflacije »pronašli« u kupovini deviza (inače, zabranjenoj zakonom), pa i njihovom, ako ne potpunom, onda bar delimičnom ulaganju na svoje štedne uloge kod banaka. Da se u proteklom šestogodišnjem periodu (1981—1986) to upravo i dešavalo, pokazuju i ranije navedeni podaci iz kojih je vidljivo da su se devizni štedni ulozi građana povećavali (sa 320 milijardi na 4,7 biliona dinara) znatno brže od povećavanja dinarskih štednih uloga, i svoje učešće u ukupnim štednim ulozima povećali sa 62% na 70%, tako da su krajem tog perioda već premašivali 10 milijardi dolara. Ali za razliku od kamata na dinarske, sva isplaćena kamata na devizne štedne uloge (bez obzira na to da li se isplaćuje u dinarima ili u devizama), nesporno predstavlja dohodak od svojine prisvojen bez rada, koji u svom ukupnom obimu već nikako nije mali, jer bi mogao iznositi oko 3/4 milijarde dolara, odnosno oko 450 milijardi dinara, godišnje (po sada važećem kursu dolara).[42]

Međutim, svi ti štedni ulozi građana (dinarski, devizni, oročeni i neoročeni) čine značajan deo ukupnih novčanih depozita svih jugoslovenskih banaka (oko 40% u 1985. godini), na osnovu kojih one daju kredite privrednim organizacijama društvenog sektora privrede, uz višu kamatu od one koju plaćaju na štedne uloge. Na taj način se novčana štednja stanovništva pretvara u novčani kapital koji funkcioniše u društvenom sektoru privrede

[41] Ali pošto su nedavno (1. 4. 1987) i te kamate na dvogodišnje štedne uloge znatno povećane (na 86%), izvesno je da su se kupci tih obveznica prevarili, ako im je visina te naknade bila jedini motiv kupovine obveznica.

[42] Do procene ukupnog obima godišnje kamate na devizne štedne uloge građana (3/4 milijarde dolara), došao sam na osnovu stanja tih štednih uloga krajem 1986. godine (10 milijardi dolara), kamatne stope koju banke isplaćuju na neoročene depozite u dolarima (7%) i činjenice da je u njima oročeno preko 60% svih deviznih štednih uloga građana, na koje one plaćaju veće kamatne stope. Nisam mogao doći do tačnih podataka o tome koliki se deo tih ukupnih kamata isplaćuje u devizama, ali sam saznao da se, po nekim procenama, taj deo sa 38% u 1985. povećao na 42% krajem 1986. godine.

Digitized by Google

i obezbeđuje kamatu kao dohodak od svojine prisvojen bez rada onda kada je kamatna stopa na taj pozajmljeni novac veća od stope inflacije, mada i bez toga banke mogu multipliciranjem odobrenih kredita, na osnovu istih štednih uloga, obezbediti prisvajanje tog dohotka bez rada, odnosno pozitivne (realne) kamate i pri negativnoj kamatnoj stopi (onoj koja je niža od stope inflacije). One u praksi to i čine, ne samo na osnovu tih štednih uloga, odnosno depozita stanovništva, nego i na osnovu depozita privrede, pa i pored toga što su u tom periodu (1981—1986) kamatne stope po kojima su privredne organizacije dobijale kredite od banaka stalno bile niže od stope inflacije, banke su ostvarivale tu pozitivnu kamatu kao dohodak od svojine (privatne i društvene) prisvojen bez rada.[43]

Mada sam jednom drugom prilikom već istakao opravdanost opredeljenja Stabilizacionog programa o potrebi ostvarivanja politike realnih kamata i izneo sopstveno viđenje stvarnih mogućnosti da se to i ostvari u narednom periodu,[44] mislim da prethodna izlaganja o naknadama za obezvređenje novca na dinarske štedne uloge i stvarnim kamatama na devizne štedne uloge građana, omogućuju da se o ostvarivanju te politike još nešto kaže. Poznato je, naime, da je, kad smo došli u teškoće sa otplatama dugova inostranstvu, Međunarodni monetarni fond ultimativno zahtevao (1982) da se kamatne stope na štedne uloge građana u što kraćem roku dovedu na nivo stopa inflacije, odnosno da ga premaše za 1%, i da se tome mora prilagođavati i eskontna stopa Narodne banke, te biti osnova politike kamatnih stopa. Tako je i započela trka između stope inflacije i kamatnih stopa, u kojoj inflacija i dalje vodi, čak i posle najnovijeg povećanja kamatnih stopa (1. 4. 1987) na dinarske štedne uloge građana (oročene na šest meseci) na 81%, kojima je prilagođena i kamatna stopa na primarnu emisiju Narodne banke. Meni je lično razumljivo što je MMF zahtevao da politika realnih kamatnih stopa u Jugoslaviji bude vezana za kamatu koju banke plaćaju na štedne uloge građana, prevashodno štiti privatne, a ne i društvene interese (naročito onda kad oni mogu biti i socijalistički). Međutim, nije mi jasno zašto se i sada, kad je već postalo očigledno da su upravo ti privatni interesi građana kao štediša u velikoj meri zaštićeni (jer na 70% svih štednih uloga dobijaju zavidnu realnu kamatu od oko 3/4 milijarde dolara godišnje), ta politika kamatnih stopa nastoji ostvariti daljim povećavanjem

[43] Zahvaljujući tome mogle su bez ikakvih problema isplaćivati i pozitivnu (realnu) kamatu na sve devizne štedne uloge građana. Ali su i pored (ili zbog) toga i mnoge od tih banaka ušle i u nepromišljene poslove (najčešće pod uticajem političkih faktora) kreditiranja investicionih poduhvata ili privrednih organizacija koje nemaju perspektivu, pa su se sada i one suočile sa problemima sopstvene finansijske nelikvidnosti i neizvesnosti svog poslovanja.

[44] To sam učinio u Petom delu (poglavlje 2.1) knjige »Sticanje i raspodela dohotka u SFRJ — Analiza stanja (1977—1985) i moguća rešenja«.

Digitized by Google

kamatnih stopa na dinarske štedne uloge građana i kamatnih stopa na primarnu emisiju Narodne banke, iako je već dosadašnje iskustvo nesporno dokazalo da to samo prouzrokuje novu inflaciju, odnosno nastavak beskonačne trke između porasta kamatnih stopa i stopa inflacije.

Pošto sam o tom besmislenom stalnom povećavanju kamatnih stopa na primarnu emisiju Narodne banke već govorio i kazao šta bi, po mome mišljenju, na tom području trebalo činiti (vidi napomene 44 i 30), ovde ću nešto reći samo o sopstvenom viđenju moguće politike kamatnih stopa na štedne uloge građana. Smatram da je nesporna potreba da se i na tom području ostvaruje politika realnih (pozitivnih) kamatnih stopa, ali mislim da bi u narednom periodu neke elemente te politike trebalo korigovati, a neke radikalno menjati.

Najpre o kamatama na devizne štedne uloge. Izgleda da je bila nužna dosadašnja praksa da se visina kamatnih stopa na te štedne uloge određuje u zavisnosti od visine tih stopa u zemljama iz kojih potiču devize koje su uložene na štednju, i da se one delimično uvećaju (za 2 procentna poena) radi stimuliranja Jugoslovena koji rade u inostranstvu da svoj novac ulažu u jugoslovenske banke.[45] Mislim da bi tu praksu, u narednom periodu, trebalo postupno korigovati. Najpre bi bilo neophodno utvrditi stvarnu strukturu vlasnika tih deviznih štednih uloga da bi se došlo do saznanja koliki deo tih štednih uloga pripada Jugoslovenima koji su radili ili sada rade u inostranstvu, a koliki deo onima koji su do tih deviza došli na druge načine (kupovinom, nasleđem i sl.). Ukoliko je učešće prvih u toj strukturi dominantno, onda bi bilo nužno nastaviti dosadašnju praksu prilagođavanja tih stopa kamatnim stopama koje postoje u inostranstvu, jer bi to stvarno stimuliralo ulaganje njihovog novca u jugoslovenske banke. Ali ako je situacija obrnuta ili, pak, učešće drugih u toj strukturi ima tendenciju stalnog povećavanja, onda bi bilo moguće tu praksu postupno korigovati. Naime, bilo bi moguće ostvarivati sopstvenu politiku na tom području koja bi, po mome mišljenju, trebalo da bude orijentisana ka postupnom smanjivanju tih kamatnih stopa. Tu orijentaciju na smanjivanje kamatnih stopa na deviznu štednju građana, u takvim uslovima, smatram ne samo mogućom nego i poželjnom; mogućom, zato što je iz prethodnih izlaganja izvesno da sama visina (pozitivnih) kamatnih stopa na štedne uloge samo u određenoj meri utiče na ulaganje već uštođenog novca u banke; a poželjnom stoga što bi ona sprečavala nastajanje velikih socijalnih razlika koje potiču od kamate kao dohotka prisvojenog

[45] Važeće kamatne stope (od 1. 4. 1987) koje jugoslovenske banke plaćaju na štedne uloge u nekim, za štediše značajnijim stranim valutama: za američke dolare, neoročene 7%, oročene od jedne do tri godine 7,5%—8%; nemačke marke 4,5% i 5,6%—6,6%; austrijske šilinge 5,75% i 6,25%—7,25%; švajcarske franke 5,5% i 6,5%—7,27% i francuske franke 9,5% i 11,5%—13,0%.

Digitized by Google

bez rada; jer ne treba prenebreći činjenicu da, na primer, kamata od 7% na štedne uloge u dolarima omogućuje da se oni za 10 godina gotovo udvostruče bez ikakvog rada.

Nasuprot tome, mislim da je politika kamatnih stopa na dinarske štedne uloge bila sasvim pogrešna i da bi je, u narednom periodu, trebalo radikalno menjati. Smatram da bi upravo na tom području trebalo najdoslednije ostvarivati predloge Stabilizacionog, odnosno Antiinflacionog programa, da se do pozitivnih kamatnih stopa dođe smanjivanjem stope inflacije, a ne dizanjem tih kamatnih stopa iznad stope inflacije, kako je to zahtevao MMF (vidi napomenu 44), što se u dosadašnjoj praksi stalno pokušavalo, ali nije i ostvarilo. Pošto je izvesno da se stopa inflacije ne može brzo smanjiti, sigurno je da će sve dotle dok to ne bude učinjeno, te kamatne stope na dinarske štedne uloge morati biti negativne, te neće obezbeđivati kamatu kao dohodak od svojine, ali će pružati određenu naknadu za obezvređenje novca izazvanog inflacijom. Te negativne kamatne stope na dinarske štedne uloge građana mogu doprineti da se i u narednom periodu nastavi tendencija uočena i u prethodnom, da se pri daljem porastu štednih uloga, u njihovoj ukupnoj strukturi, smanjuje učešće dinarskih, a povećava učešće deviznih štednih uloga. Ako bi se zbog toga čak i desilo da se dinarski (koji već čine samo 30% ukupnih uloga) u potpunosti pretvore u devizne štedne uloge (što je u praksi, inače, neostvarivo), ni od toga (kao i u prošlosti) ne bi bilo neke štete. Ali ta negativna kamatna stopa, kao naknada za obezvređenje novca, može (što je uočljivo iz prethodnih izlaganja) stimulirati građane da i u uslovima inflacije svoj ušteđeni novac drže u bankama, umesto da ga čuvaju kod kuće, a može ih čak stimulirati da u tim uslovima kupuju i obveznice ako je naknada za obezvređenje novca koju donose veća od one na štedne uloge (kao što je to pokazao slučaj emitovanja obveznica Združene elektroprivrede Beograda). To upućuje na zaključak da bi u narednom periodu trebalo imati i posebnu politiku tih negativnih kamatnih stopa na dinarske štedne uloge građana, ali ne, kao u proteklom periodu, politiku koja je usmerena ka njihovom stalnom podizanju, što uzrokuje sve veću inflaciju, nego politiku održavanja tih stopa na određenom nivou koji neće uzrokovati porast inflacije, a može doprineti njenom smanjivanju, i istovremeno biti stimulativan za stanovništvo da svoju novčanu štednju ulaže u banke ili u kupovinu obveznica. Ali u toj politici negativnih kamatnih stopa moralo bi se imati u vidu i negativno iskustvo s obveznicama elektroprivrede, te se ne bi smelo desiti da se iznenadnim dizanjem kamatnih stopa na štedne uloge neopravdano dovedu u nepovoljniji položaj kupci obveznica (vidi napomenu 41).

Ali pošto ovde govorim o potrebi, inače sasvim neuobičajene politike negativnih kamatnih stopa na dinarske štedne uloge građana, moram, radi otklanjanja mogućih nesporazuma, dodati nekoliko napomena.

Digitized by Google

Najpre, nikako ne mislim da je takva politika dobra, nego samo da je u sadašnjim uslovima velike inflacije nužno zlo, jer je dosadašnja praksa jasno pokazala da je dizanje tih kamatnih stopa još veće zlo zato što uslovljava stalni porast inflacije. Prema tome, ako se mora birati između dva zla, onda mi se čini da je u sadašnjim uslovima manje zlo politika negativnih kamatnih stopa na dinarske štedne uloge građana.

Politika negativnih kamatnih stopa, odnosno naknada za obezvređivanje novca, može, kao što iskustvo već pokazuje, uticati na građane da svoj ušteđeni novac ulažu u banke ili obveznice, umesto da ga čuvaju kod sebe i izlažu se riziku da im ga inflacija potpuno obezvredi ili da ga, pod pritiskom inflacije, pretvaraju u robu koja im nije neophodna, i time utiču na preveliki porast tražnje i na novi porast inflacije. To posebno važi za one štediše kojima je novčana štednja u pravom smislu »odložena potrošnja«, tj. jedini način da u određenom vremenskom periodu kupe onu robu koja im je zaista neophodna.

Pošto zbog velike inflacije ta naknada za obezvređenje novca ne može biti potpuna, izvesno je da vlasnici dinarskih štednih uloga i kupci obveznica moraju, pri negativnim kamatnim stopama, gubiti jedan deo vrednosti novca koji su uložili u banke ili obveznice. Nasuprot njima, korisnici bankarskih kredita po negativnim kamatnim stopama ili privredne organizacije koje su uz takve kamatne stope emitovale obveznice mogu imati dobitke stečene bez rada, ako taj novac odmah pretvore u robu koja im je potrebna, a dug otplaćuju obezvređenim novcem. Stoga bi se moglo reći da su u takvoj situaciji prvi eksploatisani od drugih. Dakle, dok pozitivne (realne) kamatne stope donose dohodak bez rada vlasnicima novca uloženog u banke ili obveznice eksploatacijom korisnika tog novca, dotle negativne kamatne stope donose dohodak bez rada korisnicima novca eksploatacijom njegovih vlasnika; (to, opet, znači da uopšte ne bi bilo eksploatacije ni jednih ni drugih kada ne bi bilo ni pozitivnih ni negativnih kamatnih stopa, tj. kada bi se novac uložen u banku ili uzet na zajam vraćao neobezvređen i neoploden). Izgleda mi, međutim, da je takva vrsta eksploatacije vlasnika dinarskih štednih uloga i kupaca obveznica neizbežna u uslovima velike inflacije (mada im i same naknade bar delimično zaštićuju obezvređenje novca), i da je ona nužna cena koja bi se morala platiti da bi se inflacija mogla smanjiti.[46]

---

[46] Međutim, ovo zalaganje za posebnu politiku negativnih kamatnih stopa na štedne uloge građana u uslovima visoke inflacije nikako ne znači da smatram neophodnim da se u društvenom sektoru privrede nastavi dosadašnja politika negativnih kamatnih stopa na novčane kredite koje privredne organizacije dobijaju od banaka ili u njihovim međusobnim odnosima. Naprotiv. Ali pošto sam svoje viđenje realnih mogućnosti da se politika pozitivnih (realnih) kamatnih stopa na tom području ostvari već izložio jednom drugom prilikom, nepotrebno je i ovde o tome govoriti (vidi napomenu 44).

Digitized by Google

Tek posle znatnijeg smanjivanja sadašnjeg stepena inflacije biće moguće, po mome uverenju, ostvarivati politiku pozitivnih (realnih) kamatnih stopa na dinarske štedne uloge građana. Mislim da bi bilo uputno da te stope budu izrazito niske (ne veće od 1% do 2%) iz razloga koje sam izneo pri zalaganju za orijentaciju na smanjivanje kamatnih stopa na devizne štedne uloge građana, pa ih neću ponavljati.

Pored toga mislim da bi bilo korisno omogućiti (stvoriti zakonske i druge uslove) da sve privredne organizacije društvenog sektora, koje za to imaju interesa i mogućnosti, emituju obveznice, na koje bi plaćale nešto veću kamatu od realne kamate na štedne uloge građana, i posle određenog vremena vraćale taj novac dobijen emitovanjem obveznica. To bi stvorilo uslove da, pre svih, radnici stalno zaposleni u tim organizacijama, a i svi drugi građani koji imaju ušteđenog novca, kupuju te obveznice (koje bi, po mome mišljenju, mogle donositi kamatu, ne veću od 3% ili 4%), jer bi im pored drugih motiva zbog kojih oni mogu biti zainteresovani za njihovu kupovinu) one donosile i veću kamatu od one koju bi dobijali da su taj novac ulagali na svoje štedne uloge u banke. Smatram, uz to, da bi bilo celishodno stvoriti uslove da i te obveznice služe kao sredstvo plaćanja, pa i da se i one same mogu prodavati i kupovati, jer bi to omogućilo da vlasnici tih obveznica, u slučaju potrebe, dođu do svog novca i pre isteka roka u kojem bi one morale biti isplaćene. To bi bilo celishodno stoga što bi postojanje i takvih mogućnosti stimuliralo građane da ušteđeni novac ne drže samo u bankama, nego i da njime kupuju obveznice.

Mislim da je iz ranijeg kritičkog ispitivanja zahteva ili predloga o uvođenju akcija u društveni sektor privrede jasno zbog čega u Jugoslaviji ne bi bilo celishodno stvarati mogućnosti da privredne organizacije, pored obveznica, emituju i akcije koje bi kupovali u njima zaposleni radnici i drugi građani koji imaju dovoljno ušteđenog novca, da bi kupovinom tih akcija mogli, u stvari, kupiti pravo na trajno sticanje dohotka bez rada. Zbog toga mi se čini da je nepotrebno i ovde o svemu tome ponovo govoriti. Nadam se, uz to, da je iz prethodnih izlaganja očigledno da je značajan, ako ne i najveći deo novčane štednje stanovništva, preko njihovih dinarskih i deviznih štednih uloga u bankama, uključen u tržište novčanog, odnosno kamatonosnog kapitala koji funkcioniše u društvenom sektoru privrede, i da će se i u narednom periodu to tržište novčanog kapitala proširivati u meri u kojoj se budu povećavali ti štedni ulozi u bankama, i kupovina i prodaja obveznica koje budu emitovale privredne organizacije.[47] Stoga i lično smatram da tom tržištu pored pozi-

[47] Jedno moguće viđenje dugoročnog procesa razvoja samoupravnih odnosa proizvodnje, koji bi mogao uslovljavati i postupno slabljenje uticaja novčane štednje stanovništva na tržište novčanog kapitala u društvenom sektoru privrede, izložio sam u Trinaestoj glavi (poglavlje 3.2) knjige »Socijalistički samoupravni način proizvodnje II«.

Digitized by Google

tivnih (realnih) kamata i obveznica, o čemu sam ovde govorio, zaista nisu neophodna nikakva druga proširenja i novi instrumenti da bi ono dobro radilo i bilo u funkciji daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u tom sektoru privrede.

b) Mogućnosti i problemi razvoja privatnog sektora privrede

Mada o tome nema objavljenih podataka, izvesno je da među vlasnicima dinarskih, a posebno deviznih štednih uloga, ima pojedinaca koji raspolažu velikim sumama novca. Nedavno sam u novinama (»Nedeljna Dalmacija«, 21. 9. 1986, str. 6), pročitao da 6% tih vlasnika raspolaže sa 50% svih štednih uloga građana, ali pošto nije naveden izvor tih podataka, ne znam da li su oni tačni. No, nezavisno od toga, sigurno je da takvih krupnih vlasnika ima i da oni, ako su vlasnici deviznih štednih uloga, pri važećim kamatnim stopama na tu štednju (vidi napomenu 45), prisvajaju solidan dohodak od svojine, pa bi od njega mogli živeti i bez ikakvog sopstvenog rada. Sigurno je, isto tako, da pored tih vlasnika velikih dinarskih i devizmih štednih uloga u bankama, ima i jedan broj onih koji poseduju velike sume novca (u dinarima ili devizama), ali ga ne ulažu u banke, već ga čuvaju kod sebe (tezaurišu) ili usmeravaju na privatno tržište novčanog kapitala (u ilegalnu kupovinu i prodaju deviza i slične prekupačke poslove koji omogućuju brzu i veliku zaradu, odnosno oplodnju toga novca kao kapitala). Uz sve to izvesno je da i među jugoslovenskim radnicima na privremenom radu u inostranstvu (čija se ukupna novčana štednja u inostranstvu procenjuje na oko 20 milijardi dolara), ima i onih sa velikim uštedama stranog novca, odnosno deviza, koje su tezaurisane ili uložene u strane banke. Sama ta činjenica da nemali broj Jugoslovena raspolaže sa velikim sumama novca (u dinarima ili devizama) ukazuje i na mogućnost da bi neki od njih bili zainteresovani ne samo da taj novac ulažu u banke ili obveznice i za to dobijaju kamatu nego i da uz pomoć tog novca sami organizuju proizvodnju ili promet robe, odnosno da ga sami pretvore u kapital i obezbede njegovu veću oplodnju od one koju im pruža kamata.

Verovatno stoga što su već bile uočene takve tendencije, Ustav SFRJ (1974) predvideo je mogućnost (u članu 67) da takvi pojedinci mogu ulagati svoje novčane uštede u osnivanje ugovornih organizacija udruženog rada, i postati rukovodioci (poslovođe) takvih organizacija koje mogu zapošljavati neograničeni broj radnika; dok oni imaju pravo da, pored ličnog dohotka od rada, stiču i dohodak od svojine na uloženim sredstvima, zavisan od poslovnog uspeha te organizacije i odredaba zaključenog ugovora, koji im obezbeđuje znatno bržu oplodnju njihovog novca kao kapitala nego da su ga uložili u banku; s tim što radnici zaposleni u tim organizacijama moraju imati Usta-

Digitized by Google

vom garantovana samoupravna prava i što deo čistog dohotka tih organizacija koji pretiče preko onoga što je isplaćeno za sve lične dohotke i naknade vlasniku uloženih sredstava (kao njegov neto-profit, po pravilu, veći od kamate) postaje društvena svojina. Tako se ulaganjem tog dela dohotka u proširenje proizvodnih kapaciteta tih ugovornih organizacija, pored privatne svojine, formira i društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, *odnosno nastaje mešoviti oblik svojine*, sa mogućnošću da vlasniku bude vraćen prvobitno uloženi kapital, i da ta organizacija postane identična drugim privrednim organizacijama društvenog sektora, ili da taj vlasnik reinvestira svoj kapital u tu organizaciju i da ona i dalje posluje kao ugovorna privredna organizacija. Posle Ustava i Zakona o udruženom radu (1976), u kojem su precizirane ustavne odredbe o tim ugovornim organizacijama (članovi 303—319), gotovo u svim republikama i pokrajinama formiran je određeni broj takvih organizacija od kojih neke veoma uspešno posluju, proširuju svoje proizvodne kapacitete i stalno povećavaju broj zaposlenih radnika (na primer, ugovorna organizacija braće Karić, sa Kosova). Međutim, u mnogim sredinama osnivanje takvih organizacija nailazi na mnoge prepreke, često izazvane nepoverenjem prema vlasnicima velikih suma novca koji bi ih osnivali i njima rukovodili, kao i strahom od mogućnosti njihovog ličnog bogaćenja. Pored toga, i velika zakonska regulativa, koja je gotovo identična onoj koja opterećuje i privredne organizacije društvenog sektora privrede, predstavlja veliku smetnju poslovanju tih ugovornih organizacija, pa i to ne samo da otežava rad već postojećih nego slabi interes i potencijalnih osnivača novih ugovornih organizacija. Mislim da bi u narednom periodu trebalo u maksimalno mogućoj meri smanjiti tu zakonsku regulativu, liberalizovati osnivanje i savladati sve vrste otpora nastajanju i poslovanju takvih organizacija, jer one, po mome uverenju, predstavljaju u jugoslovenskim uslovima najpogodniji oblik povezivanja interesa tih privatnih vlasnika velikih novčanih sredstava i širih društvenih interesa, jer je u direktnoj funkciji nastajanja i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u takvim organizacijama. Stoga su i negativne posledice koje su pri njihovom nastajanju neizbežne, tj. bogaćenje njihovih osnivača i socijalna diferencijacija koju ono izaziva, relativno mala cena koja se mora platiti radi razvoja samoupravljanja.

Pošto iz pomenutih razloga stvarne mogućnosti osnivanja takvih ugovornih organizacija nisu iskorišćene, i sada postoji određeni broj Jugoslovena koji raspolažu znatnim novčanim (dinarskim i deviznim) uštedama i zainteresovani su da van takvih organizacija, uz pomoć tog novca, organizuju proizvodnju, odnosno da ga sami pretvore u kapital i obezbede njegovu veću oplodnju od one koju im pruža kamata ili ulaganje u te ugovorne organizacije. Stoga se u uslovima sadašnje relativno velike nezaposlenosti objektivno nameće pitanje (koje je u prošlosti moglo biti samo teorijsko), stvarne umesnosti ili opravdanosti da

Digitized by Google

se, ako ne u društvenom, onda bar u privatnom sektoru jugoslovenske privrede omogući slobodnije i potpunije širenje kapitalističkih odnosa proizvodnje, u poređenju sa sadašnjim stanjem u tom sektoru.

Međutim, da bi se moglo odgovoriti na to pitanje, potrebno je bliže pogledati to stanje u privatnom sektoru privrede. Iz ranije datih podataka (napomena 15) uočljivo je da se, između dva popisa stanovništva (1961. i 1981), broj zaposlenih u privatnom sektoru koji rade samostalno, ne zapošljavajući druge radnike, kao i onih koji rade na imanju ili u radnji člana svoga domaćinstva, značajno smanjio (sa 4,7 na 2,6 miliona). Svi oni rade sopstvenim ili porodičnim sredstvima za proizvodnju, delimično kao naturalni, a pretežno kao sitni ili krupni (prosti) nekapitalistički robni proizvođači koji ne eksploatišu tuđi rad. Ima mesta uverenju da će se i u narednom periodu nastaviti tendencija daljeg smanjivanja ukupnog broja takvih proizvođača u privatnom sektoru, ali verovatno nešto sporijim tempom nego u prošlosti. Nasuprot njima, što sam ranije konstatovao, broj zaposlenih radnika kod privatnih poslodavaca se, u istom periodu, povećao i već premašio cifru od 300 hiljada, sa velikom verovatnoćom da će se u narednom periodu njihov ukupan broj dalje povećavati. Izvesno je da jedan broj tih radnika i njihovih poslodavaca (sa minimalnim brojem zaposlenih) rade, u suštini, kao prosti robni proizvođači, ali je isto tako izvesno i da je jedan određeni broj koji radi kod privatnih poslodavaca sa većim brojem zaposlenih uključen u početne ili rane oblike baznih odnosa kapitalističke robne proizvodnje, tj. rane oblike odnosa najamni rad — kapital. Kad to kažem imam u vidu činjenicu da sredstva za proizvodnju kojima oni rade, koja su privatna svojina poslodavaca, funkcionišu kao kapital, ali taj kapital nije rezultat neplaćenog minulog rada tih radnika, nego njegovog vlasnika — poslodavca, koji je istovremeno i radnik, po proizvodnom iskustvu i umeću, najčešće bolji od onih koje zapošljava (te i oni od njega mogu i mnogo naučiti, kao i šegrti i kalfe od zanatskog majstora), i deluje kao sopstveni i njihov kapitalista. Sasvim sigurno je, međutim, da ti rani oblici odnosa najamni rad — kapital ne mogu večno trajati, jer posle određenog vremena, zavisno od mase viška vrednosti koju poslodavac stvarno prisvoji, njegov kapital će postati rezultat neplaćenog minulog rada najamnih radnika koje zapošljava, pa se i ti početni ili rani oblici moraju pretvoriti u zrele oblike tih baznih odnosa kapitalističke robne proizvodnje.[48] Ipak, mislim da se

[48] Marks je u 21. glavi prvog toma »Kapitala« o tome napisao: »Bez obzira na akumulaciju, sam kontinuitet proizvodnje, ili prosta reprodukcija, *pretvara* dakle nužno posle dužeg ili kraćeg perioda *svaki kapital u akumulisani kapital ili kapitalizovani višak vrednosti.* Ako je taj kapital pri svom ulasku u proizvodnju i bio lično stečena svojina samoga vlasnika, ranije ili kasnije on postaje *vrednost prisvojena bez ekvivalenta, ili oličenje neplaćenog tuđeg rada,* bilo u novčanom ili kom drugom obliku« (str. 469, podvukao sam Marks).

Digitized by Google

može reći da su u sadašnjoj fazi razvoja privatnog sektora jugoslovenske privrede, u gotovo svim slučajevima u kojima ima tih elemenata kapitalističkih odnosa proizvodnje i eksploatacije najamnog rada, dominantni početni ili rani oblici odnosa najamni rad — kapital, u kojima privatni poslodavac istovremeno deluje kao sopstveni i kao kapitalista najamnih radnika koje zapošljava, pa i on svojim radom, a ne samo ti radnici, uvećava svoj kapital.

Pored svega rečenog čini mi se korisnim da skrenem pažnju i na neke aspekte dosadašnje politike prema tom privatnom sektoru. Ustavom SFRJ (1974) u suštini je proklamovano da nekapitalistički robni proizvođači u privatnom sektoru (posebno u poljoprivredi, član 61), u načelu, imaju isti položaj, prava i obaveze kao i stalno zaposleni radnici u društvenom sektoru privrede, koji deluju kao socijalistički robni proizvođači. Zanemariću činjenicu da se u praksi veoma često, pod uticajem lokalnih političkih faktora ignoriše ta ustavna proklamacija, i na razne načine stvarno ometa njihov normalan rad, pa ću nešto reći o samoj toj politici. Ma koliko na prvi pogled proklamovana politika izgledala dobra, ona je u praksi neostvariva, a uz to uzrokuje i neke loše ekonomske i socijalne posledice. Naime, najveći broj sitnih robnih proizvođača u poljoprivredi i zanatstvu (pa i oni koji zapošljavaju jednog do dva radnika), zbog malog poseda i loše zemlje ili nerazvijenih sredstava za proizvodnju, odnosno niske materijalne opremljenosti rada, ima nisku produktivnost rada i ostvaruje znatno niži dohodak po radniku od stalno zaposlenih u društvenom sektoru privrede, pa stoga objektivno mora imati i niže lične dohotke od njih, i znatno manje mogućnosti da iz svog ostvarenog (manjeg) dohotka izdvaja sredstva za akumulaciju, odnosno proširenu reprodukciju, i podmirivanje opštih i zajedničkih društvenih potreba. Stoga je i proklamacija da oni imaju isti položaj, prava i obaveze, praktično neostvariva, pa zbog toga čak i deluje kao demagogija, a uz to ima i praktične loše posledice, jer se tim sitnim robnim proizvođačima, u ime te proklamovane jednakosti, nameću iste obaveze u pogledu podmirivanja opštih i zajedničkih potreba (doprinosi i porezi), kao i zaposlenim u društvenom sektoru privrede što ih primorava na još veće snižavanje ličnih dohodaka i stvarno onemogućuje njihov rad. Nasuprot tih najbrojnijih, sitnih, krupni nekapitalistički robni proizvođači u privatnom sektoru poljoprivrede, zanatstva (ugostiteljstva ili turizma) koji zbog većeg poseda (plodnije) zemlje, bolje materijalne opremljenosti rada i većeg broja članova domaćinstva koji rade na njihovom posedu ili u radionici, imaju veću produktivnost rada i ostvaruju veći dohodak po radniku ne samo od tih sitnih robnih proizvođača u privatnom sektoru nego i od zaposlenih radnika u sličnoj proizvodnji ili delatnosti društvenog sektora privrede, pa moraju imati i veće lične dohotke od njih i objektivno veće mogućnosti za akumulaciju, odnosno proširenu reprodukciju i podmirivanje zajedničkih i opštih društvenih potreba. Stoga je

Digitized by Google

i u ovom slučaju neostvariva proklamacija o njihovom istom položaju, pravima i obavezama, a uz to ima i loše posledice zato što u praksi sprečava da oni, saglasno većem dohotku po radniku, imaju i veće obaveze u pogledu podmirivanja opštih i zajedničkih društvenih potreba. Sve to upućuje na zaključak da bi umesto proklamovane politike jednakosti trebalo tim sitnim i krupnim nekapitalističkim robnim proizvođačima u privatnom sektoru privrede pristupati diferencirano, pa saglasno tome i njihove obaveze u podmirivanju zajedničkih i opštih društvenih potreba (doprinosi i porezi) usklađivati sa razlikama u ostvarenom dohotku po radniku koji oni ostvaruju kao robni proizvođači.[49]

Ali, kao što videsmo, pored tih najbrojnijih sitnih i krupnih nekapitalističkih robnih proizvođača, u privatnom sektoru deluje i određeni broj privatnih poslodavaca, sa većim brojem zaposlenih radnika (do 10), koji imaju osnovna obeležja kapitalističkih robnih proizvođača. Na osnovu svega rečenog izgleda jasno da se njihov položaj, prava i obaveze nikako ne bi mogli izjednačavati ni sa tim ostalim proizvođačima u privatnom sektoru, ni sa onima koji su stalno zaposleni u društvenom sektoru privrede. Njihov položaj kao vlasnika kapitala mora objektivno biti bolji i od jednih i od drugih, kako zbog toga što prisvajaju deo viška vrednosti koji stvaraju najamni radnici koje oni zapošljavaju tako i zbog toga što prisvajaju i višak vrednosti koji su oni sami stvorili. Da nije tako, oni ne bi ni imali interesa da svoj ušteđeni novac sami pretvaraju u kapital, zapošljavaju te radnike i deluju kao kapitalistički robni proizvođači. Ako višom materijalnom opremljenošću rada ili boljom organizacijom rada u svojim radionicama ili preduzećima omoguće veću produktivnost rada zaposlenih radnika i ostvaruju veći dohodak po radniku, a time i veći višak vrednosti, oni mogu (iako ne moraju) i tim radnicima isplaćivati i veće najamnine no što su lični dohoci samostalnih robnih proizvođača u privatnom sektoru ili stalno zaposlenih radnika u društvenom sektoru privrede, a te više najamnine mogu biti i podstrek za nezaposlene ili radnike zaposlene na drugom mestu da kod njih traže zaposlenje. Smatram da bi se sve te činjenice morale imati u vidu kada se upoređuje položaj tih privatnih poslodavaca i radnika zaposlenih kod njih sa položajem svih drugih zaposlenih u privatnom ili društvenom sektoru privrede, i da se one ne bi smele prenebregavati pri utvrđivanju politike poreza i doprinosa, odnosno obaveza koje bi oni morali imati u podmirivanju opštih i zajedničkih društvenih potreba. Čini mi se, međutim, da se u proteklom periodu nije dovoljno vodilo računa o tim činjenicama,

[49] Ako bi se prihvatili predlozi da se postojeći sistem poreza i doprinosa u društvenom sektoru privrede promeni (vidi poglavlje 2.2, Petog dela knjige, navedene u napomeni 10) i njemu prilagode i svi doprinosi i porezi ovih robnih proizvođača u privatnom sektoru privrede, tek onda bi se moglo govoriti i o njihovim (relativno) istim obavezama u podmirivanju opštih i zajedničkih društvenih potreba.

Digitized by Google

pa su stoga u pojedinim sredinama (opštinama) nastajale dve krajnosti, administrativno i slično onemogućavanje početka rada ili preterano opterećivanje tih privatnih poslodavaca porezima i doprinosima, što je ometalo njihovo normalno poslovanje, ili, pak, veliki liberalizam u tom pogledu koji je stvarao mogućnosti njihovog brzog bogaćenja i nastajanja velike socijalne diferencijacije koja prouzrokuje nezadovoljstvo i nailazi na otpor širih slojeva stanovništva.

Iz svega ovoga proizlazi da pitanje stvarne celishodnosti ili opravdanosti omogućavanja slobodnijeg i potpunijeg širenja kapitalističkih odnosa proizvodnje u privatnom sektoru nije vezano za pomenute sitne i krupne nekapitalističke robne proizvođače, nego samo za ove privatne poslodavce sa većim brojem zaposlenih radnika, koji u praksi deluju kao (sopstveni i tuđi) kapitalisti odnosno kao kapitalistički robni proizvođači. U jugoslovenskoj, a i u praksi drugih socijalističkih zemalja, sloboda ili ograničavanje širenja tih kapitalističkih odnosa proizvodnje najčešće su vezivani za broj radnika koje mogu zapošljavati privatni poslodavci. Saglasno tome i Ustav SFRJ predviđa (član 68) da se zakonom odredi maksimalan broj radnika koje privatni poslodavci mogu zapošljavati u pojedinim privrednim delatnostima. U dosadašnjoj jugoslovenskoj praksi taj broj je postupno povećavan, pa je najnovijim zakonskim promenama (najpre u Sloveniji, a kasnije u drugim republikama i pokrajinama) povećan na 10. Mada ne sporim potrebu da se i to zakonom reguliše, mislim da je to, ipak teško učiniti na adekvatan način, jer je već i samo utvrđivanje tog broja arbitrarno, te u praksi mora prouzrokovati nelogičnosti, kao, na primer, da jedan privatni poslodavac (na primer ugostitelj) ne može organizovati proizvodnju u više smena i potpunije koristiti svoje kapacitete samo zbog toga što mu zakon zabranjuje da zaposli više od 10 radnika, pa je prinuđen da ilegalno zapošljava više radnika i krši zakon.[50] Čini mi se, međutim, da sam broj zaposlenih radnika kod tih privatnih poslodavaca ne bi mogao biti jedini ili najbitniji kriterij za procenu stepena prisutnosti, slobode ili ograničenja širenja kapitalističkih odnosa proizvodnje u privatnom sektoru jugoslovenske privrede. Uostalom, praksa već pokazuje, da ako deset takvih privatnih poslodavaca, sa dozvoljenim maksimumom zaposlenih radnika, osnuju ortačku firmu ili preduzeće, oni zapošljavaju 100 najamnih radnika, i njihova firma deluje kao ne baš malo kapitalističko preduzeće, a oni sami kao

[50] Slične nelogičnosti nastaju i sa zakonskim ograničavanjem maksimuma zemlje koju mogu posedovati poljoprivredna domaćinstva. On je sada ograničen na 10 hektara, iako pojedina seoska domaćinstva, zahvaljujući brojnosti onih koji u njemu rade i mehanizaciji kojom raspolažu, mogu obrađivati više zemlje. Stoga dolazi do zakupa tuđe zemlje preko tog maksimuma, mada bi takva domaćinstva, čak i bez iznajmljivanja tuđe radne snage, mogla kao krupni nekapitalistički robni proizvođači obrađivati svu tu zemlju kao sopstvenu.

Digitized by Google

nesporno solidni kapitalistički robni proizvođači; kao u slučaju jednog, nedavno tako osnovanog preduzeća u Sloveniji (Maribor). Takva praksa bi mogla upućivati i na zaključak da je irelevantno da li njih deset ili samo jedan od njih zapošljava 100 radnika, i da bi se stoga i zakonsko ograničenje broja zaposlenih radnika kod privatnih poslodavaca moglo povećati sa 10 na 100, ili se potpuno ukinuti. Pošto je i takvo razmišljanje i zaključivanje moguće, to samo ukazuje da sam broj radnika ne bi mogao biti jedini ili najbitniji kriterij za procenu stepena prisutnosti kapitalističkih odnosa proizvodnje u takvim preduzećima, iako se i on uvek, uz druge elemente, mora imati u vidu.

Ako se polazi od Marksovih nalaza, onda je nesporno da bi se stepen stvarne prisutnosti kapitalističkih odnosa proizvodnje u takvim preduzećima morao izražavati masom viška vrednosti koji vlasnici kapitala prisvajaju (a ona je, opet, određena brojem zaposlenih najamnih radnika i stepenom njihove eksploatacije), i brzinom kojom se uloženi kapital u ta preduzeća reprodukuje u proširenom obimu, odnosno uvećava na osnovu eksploatacije najamnih radnika. Objektivna posledica toga je bogaćenje privatnih poslodavaca kao kapitalista i socijalna diferencijacija između njih i najamnih radnika koje zapošljavaju, kao i ostalog stanovništva koje svojim radom stiče lične dohotke, bilo kao socijalistički robni proizvođači u društvenom sektoru, bilo kao sitni ili krupni nekapitalistički robni proizvođači u privatnom sektoru privrede. Zbog toga je izvesno da bi se i pri procenjivanju potrebe ograničavanja ili celishodnosti povećavanja slobode u širenju kapitalističkih odnosa proizvodnje u privatnom sektoru privrede moralo upravo o svemu tome voditi računa, a ne samo o broju zaposlenih radnika kod privatnih poslodavaca.

Pošto se zbog sadašnjeg relativno velikog broja nezaposlenih ta celishodnost slobodnijeg širenja takvih kapitalističkih odnosa proizvodnje u privatnom sektoru privrede veoma često argumentuje potrebom bržeg smanjivanja ukupnog broja tih nezaposlenih, uputno je i ovde nešto reći o tome. Mada sam jednom prigodom već izložio svoje viđenje stvarnih mogućnosti relativno brzog smanjivanja te nezaposlenosti (vidi napomenu 10), ne sporim činjenicu da bi proširivanje postojećih (povećavanjem dozvoljenog broja zaposlenih) ili osnivanjem jednog broja novih privatnih, u suštini kapitalističkih preduzeća, sa većim brojem zaposlenih radnika, doprinelo, bar delimično, smanjivanju nezaposlenosti. Sigurno je, isto tako, da bi takva preduzeća, odnosno njihovi vlasnici i u njima zaposleni radnici, doprinosima i porezima koje bi plaćali (kao i svi drugi, već zaposleni), olakšali podmirivanje sadašnjih i budućih zajedničkih i opštih društvenih potreba. Ali, iako se takve i slične pozitivne strane proširivanja kapitalističkih odnosa proizvodnje moraju imati u vidu, mislim da se pri tom ne bi smele prenebregavati i pomenute loše posledice toga. Smatram, naime, da je pri procenjivanju

Digitized by Google

celishodnosti takvih društvenih poduhvata neophodno napraviti njihov potpuni bilans, odnosno utvrditi da li je cena koja se za to mora platiti obimom eksploatacije tih novo zaposlenih kao najamnih radnika, odnosno bogaćenjem vlasnika takvih preduzeća i socijalnom diferencijacijom koja iz toga nastaje, prevelika ili premala za koristi koje se dobijaju tim novim zapošljavanjem i lakšim podmirivanjem opštih i zajedničkih društvenih potreba. To znači da, po mome mišljenju, o tim pitanjima ne bi trebalo odlučivati na osnovu ideoloških ubeđenja ili predrasuda, bilo onih koji su protiv ili onih koji su za širenje kapitalističkih odnosa proizvodnje, već na osnovu potpunog saznanja i stvarnog vaganja, bilansiranja, svih pozitivnih i negativnih konsekvenci toga.

Međutim, postojeća velika nezaposlenost objektivno nameće kretanje u tom pravcu. Naime, vrlo je verovatno da će veliki broj sada nezaposlenih, ako nemaju mogućnosti da se zaposle u društvenom sektoru ili ugovornim organizacijama, u kojima mogu imati Ustavom garantovana samoupravna prava, biti spremni da se zaposle u takvim privatnim preduzećima pa i svesno prihvatiti da budu eksploatisani, i naći se u nepovoljnom socijalnom položaju, koji je za njih nesporno bolji od nezaposlenosti. Zbog toga se može reći da sve dok bude nezaposlenosti, biće i objektivnih uslova i podsticaja da se u privatnom sektoru privrede proširuju postojeća i osnivaju nova privatna kapitalistička preduzeća, odnosno proširuju i produbljuju kapitalistički odnosi proizvodnje. Nesporno je da takva kretanja nisu saglasna usvojenim opredeljenjima o samoupravnoj transformaciji jugoslovenskog društva, ali lično mislim da im se, zbog postojeće nezaposlenosti, nije moguće uspešno i dugoročno suprotstavljati zakonskim zabranama i ograničenjima, i da će se stoga tendencije proširivanja tih kapitalističkih odnosa proizvodnje i eksploatacije u privatnom sektoru privrede nastaviti i u narednom periodu. No, isto tako mislim da bi se negativne posledice širenja kapitalističke robne proizvodnje u privatnom sektoru, tj. eksploatacija najamnih radnika i socijalna diferencijacija koja je time uslovljena, ne samo mogli nego i morali trajno kontrolisati i svoditi na, u datim uslovima, društveno prihvatljivu meru. Čini mi se, međutim, da se ta kontrola nikako ne bi mogla ostvarivati postojećim sistemom poreza i doprinosa, već da bi taj sistem trebalo radikalno menjati. Naime, bilo bi, po mome mišljenju, potrebno stvoriti poseban sistem poreza i doprinosa koji bi važio samo za te kapitalističke robne proizvođače i kod njih zaposlene radnike, i koji bi, bio prilagođen njihovom drugačijem položaju, pravima i obavezama u odnosu na one koje imaju svi drugi Jugosloveni koji svojim radom stiču lične dohotke radeći kao socijalistički robni proizvođači u društvenom, ili kao sitni ili krupni nekapitalistički robni proizvođači u privatnom sektoru privrede, o čemu sam već govorio. Ali pri stvaranju tog posebnog sistema, bilo bi neophodno da se u njega ugrade od-

Digitized by Google

redbe postojećeg Ustava SFRJ (inače neprimenjivane u dosadašnjoj praksi) kojim je predviđeno (član 68) da se pored poreza i doprinosa (za opštu i zajedničku potrošnju) iz viška vrednosti koji stvaraju vlasnici kapitala i najamni radnici zaposleni u takvim privatnim preduzećima, izdvaja i jedan poseban deo koji bi, kao društvena svojina, bio korišćen »za potrebe razvoja« i otvaranje novih radnih mesta u društvenom sektoru privrede. Smatram da bi upravo taj deo viška vrednosti, odnosno akumulacije stvorene u privatnim preduzećima, koji bi se pretvarao u društvenu svojinu i služio jačanju materijalne osnove samoupravljanja i zapošljavanju novih radnika u društvenom sektoru privrede, morao biti veoma bitan elemenat čitavog tog posebnog sistema poreza i doprinosa koji bi važio samo za te kapitalističke robne proizvođače, jer bi se povećavanjem ili smanjivanjem tog dela moglo uticati na obim oplodnje njihovog privatnog kapitala, a time i kontrolisati eksploatacija radnika koje oni zapošljavaju i socijalna diferencijacija koja odatle nastaje.

Ali, kada bi se stvaranjem takvog posebnog sistema poreza i doprinosa u praksi počela primenjivati i ta ustavna odredba (iz člana 68) da i kapitalistički robni proizvođači i najamni radnici koje oni zapošljavaju jednim delom sopstvenog viška vrednosti, odnosno stvorenom akumulacijom, doprinose uvećavanju društvene svojine, oni bi bar u izvesnoj meri činili ono što već čine i osnivači ugovornih privrednih organizacija i u njima zaposleni radnici, pa bi se onda moglo tvrditi da bi proširivanje postojećih i osnivanje novih kapitalističkih preduzeća u privatnom sektoru jugoslovenske privrede moglo doprineti ne samo smanjivanju postojećeg broja nezaposlenih radnika, već biti i u funkciji daljeg razvoja samoupravnih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru privrede, što znači da bi se u tom slučaju, i pri procenjivanju opravdanosti proširivanja kapitalističkih odnosa proizvodnje u privatnom sektoru i njihovim lošim posledicama, tj. eksploatacije i socijalne diferencijacije, moralo voditi računa i o njihovom stvarnom doprinosu uvećavanju društvene svojine i daljem razvoju samoupravnih odnosa proizvodnje u društvenom sektoru.

Međutim, nije redak slučaj da se, pored te nezaposlenosti, celishodnost ili opravdanost osnivanja i poslovanja kapitalističkih preduzeća u privatnom sektoru argumentuje i potrebom njihovog konkurentnog uticaja na radne kolektive privrednih organizacija društvenog sektora. Mislim da je takva argumentacija neuverljiva, jer su već iz dosadašnje prakse uočljiva najbitnija dejstva takve konkurencije. Naime, iz prakse je već poznato da su ti radni kolektivi kao robni proizvođači konkurentno nesposobniji ne samo od inostranih nego i od gotovo svih domaćih nekapitalističkih i kapitalističkih robnih proizvođača koji proizvode istu robu; ali ne stoga što je materijalna opremljenost njihovog rada niža ili što su oni sami nesposobniji kao robni proizvođači, već prosto zbog toga što su oni opterećeni preve-

Digitized by Google

likom zakonskom regulativom koja nameće nužnost da u tim organizacijama bude zaposlen prevelik broj tzv. režijskih radnika, kojih je znatno manje ili ih uopšte nema kod njihovih konkurenata. Iz tog praktičnog iskustva se nameće i zaključak: da bi se zaista povećala konkurentska sposobnost tih radnih kolektiva kao robnih proizvođača, potrebno ih je osloboditi te suvišne zakonske regulative, a nije neophodno postojanje kapitalističkih preduzeća u privatnom sektoru kao njihovih konkurenata samo radi toga da bi ona ponovo pokazivala ono što je iz dosadašnje prakse već poznato. Stoga i smatram da se takvim i sličnim argumentima nikako ne bi mogla opravdati celishodnost proširivanja postojećih i osnivanje novih kapitalističkih preduzeća u privatnom sektoru jugoslovenske privrede, već jedino stvarnim mogućnostima smanjivanja postojeće nezaposlenosti (i eventualnim mogućnostima uvećanja društvene svojine), sve dok se ta nezaposlenost ne bude mogla sasvim eliminisati povećanim zapošljavanjem u društvenom sektoru privrede ili u ugovornim privrednim organizacijama.

Na kraju mi se čini potrebna i jedna posebna napomena. Tokom prethodnih izlaganja je nesporno utvrđeno da u društvenom sektoru jugoslovenske privrede, pored socijalističkih samoupravnih, postoje i ostaci ili elementi kapitalističkih odnosa proizvodnje i eksploatacije, a da su uz to u privatnom sektoru privrede prisutni i neki elementi baznih odnosa kapitalističke proizvodnje, odnosa najamni rad — kapital i eksploatacije tuđeg rada; uz to je ukazano i na razloge zbog kojih je izvesno da će ostaci tih kapitalističkih odnosa proizvodnje i eksploatacije tuđeg rada još dugo biti prisutni u jugoslovenskom društvu. Kad se te činjenice imaju u vidu, onda je očigledno da je i proklamacija Ustava SFRJ (1974), u kojoj se konstatuje da »Niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada« (član 11) sasvim neadekvatna, i to ne samo stoga što u sadašnjoj jugoslovenskoj praksi postoji eksploatacija, nego prvenstveno zato što će ona biti neizbežna i u budućem, još veoma dugom vremenskom periodu. Zato mi se čini da bi bilo uputno to imati u vidu u predstojećim promenama Ustava. Kad to kažem, ne mislim da bi trebalo jugoslovenskim ustavom legalizovati eksploataciju. To nije učinjeno ustavom nijedne od kapitalističkih zemalja u kojima su u praksi dominantni ti eksploatatorski odnosi proizvodnje, pa nema nikakvog razloga da se to učini jugoslovenskim ustavom u čijoj praksi oni nisu dominantni, nego su prisutni samo kao ostaci ili elementi kapitalističkog nasleđa. Mislim, naime, da bi taj stav trebalo preformulisati i u njemu izraziti nastojanje da se eksploatacija kontroliše i svodi na najmanju moguću meru (što mi zbog revolucionarnog kontinuiteta izgleda veoma umesnim), ili ako se to ne želi učiniti (iz bilo kojih razloga), da se taj stav jednostavno izbriše.

Digitized by Google

Nikola Stefanović

Federacija kao društveno-politička zajednica i struktura skupštine SFRJ

Širem razmatranju ostvarivanja ustavnog koncepta jugoslovenske federacije na osnovu Ustava iz 1974. godine pristupilo se usklađenim radom u organima i organizacijama federacije na izradi Analize o ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji.[1] Zatim je u okviru toga održano savetovanje u Skupštini SFRJ o položaju i ulozi Saveznog veća u skupštinskom sistemu, i tom prilikom ukazano na sve slabosti u funkcionisanju ovog skupštinskog doma i započete ozbiljnije rasprave o pitanjima strukture Skupštine SFRJ.[2]

Centralni komitet SKJ je na svojoj 21. sednici, oktobra 1985. godine, razmatrao i usvojio Stavove o ostvarivanju ustavne koncepcije jugoslovenske federacije.[3]

---

[1] Vidi: Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja — Analiza o ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji (separati i sinteza), Beograd, 1984.

[2] Vidi o tome: Mr Nikola Stefanović »Ostvarivanje i dalja dogradnja ustavnog koncepta Saveznog veća Skupštine SFRJ«, Savetovanje »Položaj i uloga Saveznog veća u skupštinskom sistemu«, Jugoslovenski centar »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1973, Sveska 12.

[3] U toku marta 1977. godine Predsedništvo CK SKJ je razmatralo Informaciju o realizaciji Stavova CK SKJ i utvrdilo program mera i aktivnosti.

Digitized by Google

Uporedo s tim, Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, a naročito javna rasprava povodom ove, značajno su proširili krug pitanja koja se odnose na organizaciju i funkcionisanje Skupštine SFRJ, a Predlog Predsedništva SFRJ je u okviru predstojećih ustavnih promena stavio u zadatak pred najširom društvenom i političkom javnošću, uključujući i nauku, da sagleda kako: »ojačati ulogu udruženog rada i uticaj socijalističkih subjektivnih snaga na odlučivanje i rad Skupštine SFRJ«. Time je pokrenuta ustavna inicijativa *akceptirala zahtev* sadržan u dokumentima XIII kongresa SKJ.

U razmatranju postojeće i mogućih promena strukture Skupštine SFRJ neophodno je poći od osnovnih načela i polaznih osnova Ustava SFRJ u pogledu: prvo, osobenosti jugoslovenskog federalizma i karaktera jugoslovenske federacije, i drugo, osnovnih subjekata političkog sistema, pa time i subjekata federacije.

I. JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, NJEGOVE OSOBENOSTI I KARAKTER FEDERACIJE

1. Ustavno određenje savezne republike slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti

Ustav SFRJ u Odeljku I Osnovnih načela ističe da su se narodi Jugoslavije, zajedno sa narodnostima sa kojima žive ujedinili u »saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti«. U osnovi ustavnog koncepta jugoslovenskog višenacionalnog federalizma, zasnovanog na punoj ravnopravnosti naroda i narodnosti, sadržano je opredeljenje da će u tako uspostavljenoj »saveznoj republici«, kako se to ističe već u preambuli Osnovnih načela Ustava SFRJ, »svaki narod i narodnost i svi oni zajedno naći uslove za slobodan i svestran razvitak« i to »izgrađivanjem odnosa zasnovanih na samoupravljanju i nacionalnoj ravnopravnosti«.

U skladu s tim, kao jedno od osnovnih i polaznih načela egzistencije i funkcionisanja tako sazdane »zajednice zajednica« i »republike republika« je »pravo i odgovornost socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj jugoslovenske zajednice kao celine«.

U tu svrhu se u interesu svakog naroda i narodnosti posebno i svih njih zajedno, između ostalog, ostvaruju i obezbeđuju »nacionalna sloboda i nezavisnost« i »bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti« (odeljak I stav 1. Osnovnih načela).

Princip ravnopravnosti naroda i narodnosti je i posebno utvrđen u članu 245. Ustava, a narodnostima u Jugoslaviji su, kada se tiče ostvarivanja njihovih prava u svim DPZ, date i posebne ustavne garancije u čl. 247. i 248. Ustava SFRJ.

Digitized by Google

U poglavljima normativnog dela Ustava SFRJ o odnosima u federaciji i o organizaciji federacije sadržan je čitav sistem principa, institucionalnih i proceduralnih rešenja kojima su ovaj vid jugoslovenskog federalizma i osnova njegovog konstituisanja i funkcionisanja razrađeni i garantovani.

U svim republičkim i pokrajinskim ustavima sadržana su, takođe, sva bitna normativno-institucionalna rešenja kojima se obezbeđuje ostvarivanje prava i odgovornosti republika i pokrajina za razvoj jugoslovenske zajednice kao celine i razrađeni njihovi odnosi prema federaciji i u ostvarivanju međusobnih odnosa.

Kako se ostvarivanje principa ravnopravnosti naroda i narodnosti u jugoslovenskom federalizmu ne iscrpljuje samo njegovim ostvarivanjem i obezbeđivanjem u federaciji i u odnosima federalnih i autonomnih jedinica u njoj, predmet posebnih razmatranja trebalo bi da bude i koliko je ovo načelo došlo do izražaja u odnosima naših naroda i narodnosti unutar svake od federalnih i autonomnih jedinica, u opštinama i, posebno, u samoupravnim organizacijama i zajednicama.

2. Ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvoj federalizma

Nacionalni pluralizam, odnosno potreba stalnog obezbeđivanja uvek na novim, širim osnovama, pune ravnopravnosti naroda i narodnosti i njihovog zajedničkog života u socijalitsičkoj samoupravnoj zajednici bio je osnov jugoslovenskog federalizma i utvrđivanja pravnog i političkog subjektiviteta federativne zajednice.

Rešavanje nacionalnog pitanja i uređivanje međunacionalnih odnosa je dinamička komponenta, pa su stoga i političko-institucionalna rešenja podložna — stalnim promenama, u skladu sa potrebama nacionalne emancipacije i promenama u odnosima i svesti naroda i narodnosti Jugoslavije.

Jugoslovenski federalizam, koji je sa stanovišta njegovog ustavnog koncipiranja i suštinskih promena u društveno-ekonomskim odnosima prošao kroz nekoliko faza, ni u jednom periodu svog postojanja nije bio puka forma, jer bi to suštinski protivurečilo ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti kao rukovodećem načelu nastajanja i opstanka jugoslovenske federacije. Može se samo govoriti o bitno suženom prostoru za razvoj federativnih odnosa u određenom periodu, što je rezultat drugačijih uslova u društveno-ekonomskim odnosima i političkom sistemu, koji nisu pogodovali uspostavljanju onih odnosa koje ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti i skladnih međunacionalnih odnosa objektivno zahteva.

U tom pogledu, potrebno je *jasno razlikovati* — što se na žalost često ne čini — *načelo ravnopravnosti naroda i narodno-*

Digitized by Google

sti i društvenih, ekonomskih i političkih uslova u kojima se ono ostvaruje i *oblik političke organizacije* koji se, u uslovima višenacionalnog federalizma kakav je naš, uspostavlja u ustavnoj, odnosno, normativno-institucionalnoj operacionalizaciji koncepta federacije i federalnih i autonomnih jedinica, njihovog položaja, funkcija i prava i dužnosti, kao i odnose koji se uspostavljaju između njih i u ukupnoj društvenoj organizaciji.

Zato konkretne ustavno-pravne oblike političke organizacije u kojima se ostvaruje načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti ne bismo smeli posmatrati statično, imajući samo u vidu konkretni vid njihove realizacije bez pogleda na prethodne i bez viđenja i sagledavanja budućih, niti polaziti apodiktički u pristupu da je »onaj koji je na snazi«, uključujući i postojeći koji sada ostvarujemo, u svemu najbolje postavljen odnosno onaj »najzad pronađeni« oblik. Podsetio bih da je E. Kardelj, upravo obrazlažući novu fazu u razvoju jugoslovenskog višenacionalnog federalizma u koju on ulazi i njegove bitne karakteristike 1971. isticao: »Uostalom, ni jedna državna tvorevina nije ostala statička, *okamenjena u nekim državno-pravnim formama*, a pogotovo *ne višenacionalna*. I u nas su se od samog početka, tj. od stvaranja AVNOJ-a pa nadalje stalno menjali ti odnosi zavisno od toga kako se naše društvo razvijalo i *sigurno ćemo ih menjati i u budućnosti* (podvukao N. S.). Prema tome, mi ni sada sigurno nećemo kazati poslednju reč o tome kako će se u budućnosti razvijati odnosi među našim narodima«.[4]

Iako ne postoje celovite ocene i istraživanja u tom pravcu, dosadašnja saznanja potvrđuju da se ni ustavno-pravno, odnosno statutarno, a ni u praksi, u svim zajednicama obrazovanim na teritorijalnom i radno-funkcionalnom principu, ovo načelo ne ostvaruje celovito, u meri i na način kako je to ustavno obezbeđeno u federaciji. Sigurno je da je to daleko složeniji proces, imajući u vidu pluralizam samoupravnih zajednica i oblika organizovanja u našem političkom sistemu, ali je sigurno da se višenacionalni federalizam i prave dimenzije ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti ne ostvaruju samo u federaciji kao zajednici, niti se samo tako mogu posmatrati, već i u okviru svih samoupravnih zajednica koje su njen sastavni deo.

Ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti nije statična kategorija i u društveno-ekonomskim uslovima razvoja jugoslovenske zajednice traži stalno nove sadržaje i oblike svog ostvarivanja. A to znači, ne samo u smislu određenja ustavnog položaja i prava republika i pokrajina i prava i odgovornosti koje ove federalne i autonomne jedinice ostvaruju u federaciji i njenim organima vlasti, u kojim okvirima se sada dominantno ostvaruju osnovna ustavna opredeljenja. Ravnopravnost naroda

[4] E. Kardelj, Idejne i političke tačke za promenu Ustava, referat na sednici Predsedništva CK SKJ od 2. marta 1971. u Beogradu, knj. IX Problemi naše socijalističke izgradnje, izd. BIGZ, str. 191—199.

Digitized by Google

i narodnosti i izgrađivanje njihovog sve tešnjeg zajedništva, povezivanja i prožimanja kao kolektiviteta i ravnopravnost pripadnika naroda i narodnosti kao individua u položaju i pravima u svakoj radnoj i životnoj sredini, traže da se pažnja organizovanih socijalističkih snaga, uključujući i nauke, usmeri na sve druge oblike samoupravnog i društvenog organizovanja u kojima se ta ravnopravnost i zajedništvo ostvaruju — u udruženom radu, opštinama, društvenim delatnostima, institucijama i centrima izgradnje socijalističke svesti i sl.

Jer, ukoliko se i u osnovnim radnim i životnim sredinama ne ostvaruje taj željeni stupanj ravnopravnosti, poštovanja osnovnih prava i sloboda i najtešnjeg zbližavanja i zajedništva pripadnika naroda i narodnosti, što u postojećim pospešenim migracionim kretanjima na celom jugoslovenskom prostoru nameće svakodnevno nova pitanja i traži adekvatne odgovore, onda ćemo vrlo brzo morati da konstatujemo da su sve snage i instituti sistema do sada, pre svega, bili usmereni na ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti u okviru ustavom garantovanog položaja, prava i odgovornosti republika i pokrajina i njihovih organa u institucijama federacije, a da smo zapostavili druge vidove ostvarivanja višenacionalnog federalizma.

Ovo se najneposrednije manifestuje u političkom životu i ponašanju onih koji reprezentuju vitalne interese naroda i narodnosti.

Osnovni tokovi ostvarivanja ravnopravnosti naroda i narodnosti vide se i traže samo u odnosima federalnih i autonomnih jedinica u jugoslovenskoj federaciji. Dolazi se do saznanja da je ustavni i politički sistem u normativno-institucionalnoj elaboraciji dao različite rezultate kada se tiče odnosa radničko-klasne i nacionalne komponente u njemu. On je, s jedne strane, maksimalno razradio i obezbedio osnovne oblike samoupravnog organizovanja radnika i radnih ljudi i zapostavio samoupravnu integraciju udruženog rada na nivou federativne zajednice a, sa druge, težište ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti usmereno na odnose republika i pokrajina i institucije koje tu ravnopravnost garantuje u federaciji, a ne i u osnovnim ćelijama društvenog organizovanja.

Zbog toga se došlo do stanja u političkim odnosima u kome se ispoljava potpuna identifikacija položaja i prava naroda i narodnosti sa položajem i pravima republika i pokrajina.

3. Socijalistička federativna zajednica radnih ljudi — ustavni koncept samoupravnog federalizma

Ustav SFRJ u Odeljku I Osnovnih načela ističe da su se narodi Jugoslavije, zajedno sa narodnostima sa kojima žive, ujedinili ne samo u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti, već istovremeno stvorili »socijalističku federativnu zajednicu radnih ljudi«.

Digitized by Google

Samoupravni federalizam, kao bitna karakteristika jugoslovenskog federalizma koja zauzima ravnopravno mesto — sa stanovišta značaja za razvoj i funkcionisanje socijalističkog društva — sa njegovom karakteristikom višenacionalnog federalizma u kome se uspostavlja i razvija zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti ima svoje osnovno određenje u ustavno definisanoj socijalističkoj federativnoj zajednici radnih ljudi.

Tako postavljena federativna zajednica radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica ostvaruje se — kako se to ističe u Odeljku IV Osnovnih načela — izgradnjom društva kao »slobodne zajednice proizvođača« i to obezbeđuje, između ostalog:

» — ostvarivanjem samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim iinteresnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i u društveno-političkim zajednicama i društvu uopšte, i međusobnim povezivanjem i saradnjom tih organizacija i zajednica;

— slobodnim i ravnopravnim samoupravnim uređivanjem međusobnih odnosa i usklađivanjem zajedničkih i opštih interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem.«

Tako shvaćen samoupravni federalizam zasniva se na »sistemu društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvenim osnovama političkog sistema, kojima se obezbeđuju zajednički interesi radničke klase i svih radnih ljudi i ravnopravnost naroda i narodnosti« (Odeljak I, Osnovnih načela).

Osnova i izvorište jugoslovenskog samoupravnog federalizma su u ustavnim pravima radničke klase i samoupravno organizovanih radnih ljudi — u pravu da odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada i pravu na samoupravljanje (Odeljak II, stav 3, treća alineja Ustava SRJ).

Saglasno pravu radničke klase da ostvaruje svoju ulogu u društveno-ekonomskim i političkim odnosima i organizuje vlast za sebe i za sve radne ljude, udruženi radnici neposredno upravljaju sredstvima u društvenoj svojini kao »osnovi slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji u celini« (Odeljak III, str. 1. i 3. Osnovnih načela).

Samoupravni federalizam ostvaruje se: *prvo,* u svim oblicima samoupravnih organizacija i zajednica, ili kako to Ustav navodi, njega »ostvaruju radni ljudi u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i u međusobnoj saradnji organizacija udruženog rada«, počev od osnovnih organizacija udruženog rada kao »osnovice svih vidova udruživanja rada i sredstava društvene reprodukcije i *samoupravne integracije udruženog rada*[5] (podvukao N. S.); i *drugo,* u društveno-političkim zajednicama od

[5] Odeljak III, str. 7. i 8. Osnovnih načela Ustava SFRJ.

Digitized by Google

opštine do federacije, kao samoupravnim demokratskim zajednicama radnih ljudi i građana.

Ideja i koncept o izgrađivanju socijalističke federativne zajednice radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, *nisu našli adekvatni sadržinski izraz i normativno-institucionalnu operacionalizaciju u normativnom delu Ustava SFRJ.* U normativnom trećem delu sadržana je glava »Odnosi u federaciji« u kojoj se mešaju elementi federacije kao DPZ i odnosi federacije i republika i pokrajina kao zajednica, kao i glava »Prava i dužnosti federacije« koja isključivo obrađuje dimenzije funkcija vlasti koje se vrše preko organa federacije. Četvrti deo »Organizacija federacije« sadrži isključivo sistem organa vlasti u federaciji, organizacioni mehanizam federacije shvaćen u smislu.

4. Koncept društveno-političkih zajednica i stanje danas

Koncept društveno-političkih zajednica kada je ugrađen u naš ustavni i politički sistem polazio je, po mom mišljenju, pre svega od sledećih karakteristika i bitnih elemenata ovih zajednica:

(a) Sve DPZ predstavljaju sintezu teritorijalno organizovane političke vlasti i samoupravne integracije na teritorijalnoj osnovi, sa osnovnom orijentacijom njihovog stalnog samoupravnog preobražaja i istovremenog izgrađivanja jednog novog oblika teritorijalne organizacije samoupravnog društva u celini;

b) U obrazovanju i uspostavljanju pojedinih oblika zajednica od opština do federacije i funkcija koje one vrše — uporedo sa ostvarivanjem ravnopravnog položaja i prava naroda Jugoslavije, zajedno sa narodnostima sa kojima žive, u federaciji i u republikama i pokrajinama — polazilo se od interesa i potreba udruženog rada u pogledu upravljanja, korišćenja i raspolaganja sredstvima društvene reprodukcije i njegovog položaja i uloge u političkom sistemu uopšte;[6]

(c) *Osnove subjekte svake DPZ čine svi oblici samoupravnog organizovanja i udruživanja radnih ljudi i građana,* odnosno samoupravne organizacije i zajednice. Drugu bitnu komponentu i subjekt svake DPZ čine oblici političkog organizovanja radnih ljudi i građana, odnosno *društveno-političke i druge društvene*

[6] Ovaj element u obrazovanju DPZ najadekvatnije je izrazio prof. dr. N. Pašić rečima: »Tako se, ustvari, interesi i potrebe udruženog rada javljaju kao najvažniji kriterijum za raspodelu prava i dužnosti, za »podelu nadležnosti« između društveno-političkih zajednica, kao i pri utvrđivanju principa njihove unutrašnje organizacije i međusobnog povezivanja. Svaka politička zajednica preuzima na sebe *sve one funkcije i samo one funkcije* koje ona može najbolje i najefikasnije da ostvaruje u interesu radnih ljudi i građana i uz njihovo maksimalno učešće«. — »Nacionalno pitanje u savremenoj epohi«, Radnička štampa, 1976, str. 189.

Digitized by Google

organizacije. Treću komponentu DPZ čini sistem organa vlasti i samoupravljanja, čiju središnu instituciju predstavljaju skupštine kao najviši organi vlasti i istovremeno organi društvenog samoupravljanja. Svi navedeni činioci čine bitne komponente svake DPZ i isticanje jedne, a potiskivanje drugih, bitno umanjuje suštinu ostvarivanja ovih zajednica. One deluju u uzajamnoj zavisnosti i povezanosti, a kroz oblike horizontalnog i vertikalnog povezivanja i integracije sva ova tri činioca u okviru svake DPZ i u njihovim uzajamnim odnosima, izgrađuje se jedan novi vid samoupravne integracije društva;

(d) Nijedna DPZ nema pravo isključivog predstavljanja samoupravnih organizacija i zajednica i radnih ljudi i građana u njima, odnosno svaka od njih, od opštine do federacije, ne može da se izgrađuje kao zajednica ako nema u svojim okvirima uspostavljene neposredne odnose i oblike komunikacije između njenih organa i samoupravno i politički organizovanih radnih ljudi i građana i njihovih organizacija i zajednica. U tom pogledu, *nijedna DPZ ne može biti oposredovana drugom zajednicom ili organima u njoj, niti imati monopol izražavanja interesa radnih ljudi i građana;*[7]

(e)Svaka DPZ ima Ustavom garantovanu neophodnu samostalnost i autonomnost koja se izražava u tri osnovna prava: pravu na samoorganizovanje, pravu na samostalno uređivanje odnosa i u pravu na neophodnu materijalnu samostalnost koja obezbeđuje obavljanje poverenih joj funkcija. Saglasno tome, svaka od njih je samostalna u ostvarivanju Ustavom utvrđenih prava i dužnosti, kao što i organi svake od njih uživaju neophodnu samostalnost u obavljanju svojih funkcija;

(f) Između širih i užih DPZ nestaje svaki oblik nadređenosti i podređenosti kao vid hijerarhijskog odnosa. U skladu sa širenjem autonomnih prava, ravnopravnosti i jednakosti između samoupravnih subjekata u političkom sistemu i odnosi između DPZ zasnivaju se na punoj samostalnosti i autonomnosti, ali i na potrebi uspostavljanja novih oblika uzajamne povezanosti, odgovornosti i kooperacije, kako po horizontalnoj tako i po vertikalnoj liniji.

Ustav iz 1974. godine je izrazio neke zajedničke karakteristike DPZ u članu 90. i u definisanju pojedinih od tih zajednica od opštine do federacije, ali je istovremeno naš *postojeći ustavni sistem,* posmatrano u celini, *više potencirao različite elemente* u definisanju karaktera i osobenosti pojedinih od tih zajednica.

---

[7] Ovu komponentu DPZ je, sa stanovišta izražavanja interesa samoupravnih subjekata, najadekvatnije izrazio prof. dr. N. Pašić rečima: »Nijedna DPZ nema monopol izražavanja i zastupanja interesa građana i radnih ljudi na širem društvenom planu i ne može da ih zatvori u svoje teritorijalne okvire. Jednom rečju, DPZ su postavljene tako, u takav međusobni odnos i takav odnos prema udruženom radu i građanima, da otvaraju puteve i obezbeđuju oslonac samoupravnoj integraciji društva«. — Ibid, str. 190—191.

Digitized by Google

Polazeći od toga da se suverenitet, odnosno suverena prava radnih ljudi, naroda i narodnosti ostvaruju pre svega u republici, odnosno pokrajini, u političkim odnosima i političkom životu uopšte, često se polazi od pogrešne teze i pristupa da je republika, odnosno pokrajina osnovna DPZ, a federacija i opština nekakve izvedene zajednice kojima se, najčešće nepravedno, uskraćuju neka bitna svojstva DPZ.

5. Karakter federacije kao društvene zajednice i osnovni subjekti u njoj

Ustav definiše federaciju i određuje osnovne subjekte u njoj isticanjem: prvo, da je SFRJ savezna država dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina koje su u sastavu SR Srbije, i istovremeno socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti (član 1); i drugo, utvrđujući zajedničke interese koji se ostvaruju u federaciji ističe i subjekte preko kojih se oni ostvaruju, a to su: savezni organi (koji rade i odlučuju samostalno, ili na osnovu saglasnosti SR i SAP); republike, autonomne pokrajine, opštine i druge društveno-političke zajednice; organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije zajednice; društveno-političke i druge društvene organizacije i udruženja građana; kao i slobodne i svestrane aktivnosti građana (član 244.).

Ustav posebno ističe subjekte i u delu o političkom sistemu navođenjem da su »radnička klasa i svi radni ljudi nosioci vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima« i da oni tu vlast i upravljanje ostvaruju »organizovani u organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice i klasne i druge društveno-političke i društvene organizacije«. (član 88.).

Prema tome, osnovni subjekti u federaciji su: republike i pokrajine, sa svim Ustavom definisanim svojstvima tih zajednica, radnička klasa i svi radni ljudi kao samoupravno organizovani udruženi rad, i radni ljudi i građani politički organizovani u svojim društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama.

Federacija je zajednica čiji su bitni elementi i svojstva zajednice, njen subjektivitet i integritet u proteklom periodu bili najviše dovođeni u pitanje, pa i ugrožavani. Ona je, po ustavnom konceptu, zajednica naroda i narodnosti i zajednica samoupravno organizovanih radnih ljudi i građana, dakle, zajednica njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. Ako se ne razvija u oba ova svojstva, ona je manjkava, a bitne komponente jugoslovenskog federalizma ugrožene.

U proteklom periodu imali smo značajnu eroziju svojstava federacije kao DPZ i u određenoj meri neustavnu evoluciju odnosa. Pri tom se *federacija ne posmatra kao samoupravna društvena zajednica, nego kao prost zbir republika i pokrajina, što*

Digitized by Google

je konfederalistički koncept, koji u svom konsekventnom izvođenju svodi organe federacije na institucije usaglašavanja stavova i interesa u stanje neposredne zavisnosti i starateljstva od strane republika i pokrajina.

Federacija nije više i po Ustavu iz 1974. godine prestala je biti nadnacionalna zajednica izvan jugoslovenskih naroda i narodnosti, ali nije ni prost zbir republika i pokrajina, jer onda sama nije DPZ.

To se najčešće u skladu sa delovanjem pojedinih institucija i organizacija u federaciji u političkoj terminologiji izražava sintagmama »federacija je funkcija republika i pokrajina«, ili »federacija je ono što se dogovore republike i pokrajine« i sl. U poslednje vreme može se čuti konstatacija da je puna garancija ravnopravnosti naroda i narodnosti i težište ostvarivanja njihovih suverenih prava u republici, odnosno autonomnoj pokrajini. Kao da ostvarivanje njihove ravnopravnosti i suverenih prava u drugim DPZ, a posebno na nivou federativne zajednice, ne predstavlja takvu garanciju i nije podjednako bitno. Ovim kao da se želi da plasira teza da su republike i pokrajine osnovne, a sve druge izvedene zajednice, što bi i sa stanovništa razvoja koncepta DPZ i razvoja jugoslovenskog federalizma moglo imati izrazito negativne posledice.

Zato je ubuduće, u skladu sa jasnim idejnim stavovima SKJ i drugih subjektivnih snaga, *potrebno u punoj meri posebno afirmisati ustavna svojstva i karakter federacije kao DPZ.*

Ustavna reforma iz 1974. godine značila je odlučan raskid sa centralistički organizovanom federacijom, ali je dalji razvoj tekao u pravcu jačanja policentričkog etatizma, koji je označio etapu u kojoj su se centri ekonomske i političke moći preselili u institucije i organizacije republika i pokrajina. Kako u takvim uslovima razvijati federaciju ne samo kao saveznu državu već i kao samoupravnu demokratsku zajednicu, ostalo je pitanje za koje su u Ustavu date samo polazne osnove, o kojima sam prethodno govorio. Njihova razrada je izostala, a i naša teoretska misao o tome još nije rekla poslednju reč.

Iako ima jasno date polazne osnove u čl. 1. i 244, *Ustav SFRJ u normativnom delu nije razradio federaciju kao samoupravnu demokratsku zajednicu* u kojoj središnje mesto zauzima samoupravno organizovani udruženi rad i drugi oblici samoupravnih organizacija i zajednica, uključujući i društveno-političke i druge društvene organizacije radnih ljudi i građana. Pored odnosa u federaciji, uređenih kao odnosi koji se uspostavljaju između federalnih i autonomnih jedinica sa stanovišta njihovih uzajamnih prava, obaveza i odgovornosti, uz uvažavanje neophodnih elemenata republičko-pokrajinske ekonomije i raspolaganja nacionalnim viškom dohotka na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, Ustav utvrđuje samo koje se funkcije vlasti (prava i dužnosti) vrše od strane organa federacije i operacionalizuje organizaciju i odnose saveznih organa.

Digitized by Google

Prema tome, radi se o obezbeđenju *neophodnog integriteta i jedinstva federacije kao društveno-političke zajednice* u društveno-ekonomskom, ustavno-pravnom i teritorijalnom pogledu.[8] A to je ujedno garancija neophodnog jedinstva socijalističkih produkcionih odnosa, jedinstvenih osnova političkog sistema i ravnopravnog i jednakog položaja i prava i obaveza radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica u federaciji.

Ako se sve to posmatra sa stanovišta funkcionisanja političkog sistema, dosadašnja iskustva potvrđuju da je naš ustavni sistem poslednjom ustavnom reformom iz 1974. godine maksimalno izrazio i naglasio u smislu ustavnih garancija principe samostalnosti, autonomnosti i nezavisnosti primarnih oblika samoupravnih organizacija i zajednica i osnovnih oblika društveno-političkih zajednica sa stanovišta njihovog ustavnog položaja i prava. Međutim, on po mom uverenju ne sadrži dovoljno razrađena ustavna određenja i garancije u pogledu jedinstvenog funkcionisanja političkog sistema, u kome će ti tako postavljeni samostalni oblici organizovanja i zajedništva skladno funkcionisati kao delovi celovito izgrađenog sistema, i to kao slobodno sazdane samoupravne integracije društva i jugoslovenske federacije koja u svom karakteru DPZ izražava i objedinjuje sve te oblike kako radno-funkcionalnog i političkog organizovanja, tako i federalne i autonomne jedinice u svom sastavu.

Zato sadašnji društveni trenutak i ističe u prvi plan potrebu jačanja integrativnih činilaca u federaciji i sistemu uopšte.

Uporedo i istovremeno sa tim, kada se tiče *sistema organa federacije*, ustavno-sistemske i druge promene moraju, po mom uverenju, teći u pravcu:

— prvo, mora se obezbediti da se društvene funkcije federacije iz člana 244. Ustava vrše kao *zajedničke funkcije svih samoupravnih i društveno-političkih subjekata* predviđenih u tom članu, a ne samo preko saveznih organa. A kada se tiče saveznih organa i funkcija koje se vrše preko tih organa, samo u onima koje se saglasno Ustavu vrše preko Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ radi se o neposrednom učešću u utvrđivanju politike i donošenju akata od strane skupština i drugih organa republika i pokrajina, pa je netačna i sa stanovišta daljeg razvoja neadekvatna sintagma prisutna u političkom rečniku da se ovde radi o »zajedničkim funkcijama republika i pokrajina«. Jer, Ustav poznaje pluralitet subjekata i oblika preko kojih se vrše funkcije kao društvene zajednice;

— drugo, mora se obezbediti neophodna finansijska samostalnost federacije, odnosno samostalni i trajni izvori finansiranja njenih funkcija i organa;

[8] Vidi o tome potpunije u monografiji N. Stefanović: »Jugoslovenski federalizam i ostvarivanje ustavnog koncepta federacije« u Zborniku radova Instituta društvenih nauka »Društveno-političke zajednice i njihova organizacija vlasti«. Tom I, Beograd, 1986.

Digitized by Google

— treće, potrebno je ojačati sada bitno oslabljene principe i elemente skupštinskog sistema u organizaciji i odnosima organa federacije, kao i povratiti neophodnu samostalnost u pravima, ovlašćenjima i odgovornostima tih organa kao bitan uslov jačanja autoriteta saveznih organa. Sada pojedini od tih organa, u većoj ili manjoj meri, više deluju kao zajednički organi republika i pokrajina u vršenju svojih funkcija i nadležnosti, nego kao samostalni organi federacije. Predstojeće ustavne promene u pogledu uspostavljanja efikasnijeg mehanizma i odnosa u izvršavanju saveznih zakona i drugih opštih akata samo su deo tog procesa.

U kontekstu ovakvog osnovnog pravca daljeg razvoja treba na adekvatan način postaviti i posmatrati pitanja strukture Skupštine SFRJ.

II PROMENE U STRUKTURI SKUPŠTINE SFRJ

1. Postojeća struktura Skupštine SFRJ i traženje boljih rešenja u okviru ove

Veće republika i pokrajina je, prema najvećem broju do sada izrečenih ocena u pogledu karaktera i funkcije ovog veća, federalni dom koji je u osnovi ustavno dobro postavljen i koji, uz učešće skupština republika i pokrajina adekvatno obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti i interese republika i pokrajina u utvrđivanju politike i akata iz delokruga tog veća. Ono je kao federalni dom predstavništvo republika i pokrajina kao DPZ u svim njihovim ustavnim svojstvima. Predstavljajući republiku, odnosno pokrajinu kao celovitu društvenu zajednicu, ovo veće, ustavno posmatrano, ne predstavlja samo narod ili narodnost, udruženi rad ili druge društvene ili samoupravne segmente pojedine republike odnosno pokrajine. Drugo je, međutim, pitanje koje društvene ili političke strukture i čiji interesi dolaze dominantno do izražaja u stavovima skupština republika i pokrajina u pripremi i donošenju akata u Veću republika i pokrajina i kakve su tu promene nužne, na osnovu sagledanog stanja, pre svega, u ustavima SR i SAP.

Povezano s tim, i u postupku rada ovog veća i usaglašavanja interesa i stavova nužna su određena poboljšanja u smislu jednostavnijeg i efikasnijeg postupka, utvrđivanja u kojoj fazi odlučivanja se daje saglasnost skupština SR i SAP i dr.

Savezno veće koje u svom sastavu objedinjuje delegate iz udruženog rada, društveno-političkih organizacija i mesnih zajednica, i to bez jasnih ustavnih kriterija u pogledu procentualne zastupljenosti svake od ovih struktura, kao skupštinski dom i institucija ne predstavlja adekvatno ni jednu od njih. Predstavljanje

Digitized by Google

navedenih subjekata i njihovih interesa, pre svega, radničke klase organizovane kao udruženi rad u federaciji, još više se komplikuje kroz izborni sistem (izbor vrše skupštine opština sa teritorije republike odnosno pokrajine, na osnovu jedinstvene liste) i nemogućnost da se u ovakvom institucionalnom spoju raznovrsnih subjekata i interesa uspostave odgovarajući oblici povezivanja delegata sa njihovom izbornom i delegatskom osnovom u radu i odlučivanju. Kada se tome doda da Savezno veće ima određene ustavne karakteristike drugog federalnog doma (paritetna zastupljenost delegata iz SR i SAP, mogućnost posebnog postupka u ovom Veću kada se njegovim odlukama dovode u pitanje interesi republika i pokrajina i ravnopravnost naroda i narodnosti), što je u praksi u proteklom periodu još više potencirano povezivanjem delegata iz svake SR i SAP sa izvršnim i drugim organima u njima, onda je jasno da je ovo »hibridno« ustavno rešenje neadekvatni izraz jugoslovenske federacije u strukturi Skupštine SFRJ.[9]

Stoga sam uveren da svi eventualni pokušaji poboljšanja postojećeg koncepta Saveznog veća, u smislu traženja većeg broja delegata iz udruženog rada, adekvatnijeg rešavanja izborne jedinice, većeg uticaja ovog veća na rad Veća republika i pokrajina, i sl., ne mogu dati željene rezultate, kao i to da karakter jugoslovenske federacije i njen dalji razvoj traže radikalnije promene strukture Skupštine SFRJ i ulogu i odnose pojedinih veća u njoj.

Kao izraz protivljenja svakim ozbiljnim promenama u ovom pogledu, posebno onim vezanim za predlaganje uvođenja Veća udruženog rada, pojavilo se i shvatanje i predlog da postojeća dva doma — od kojih svaki od njih predstavlja republike i pokrajine, ali na različite načine — treba prevazići uvođenjem jednodome Skupštine SFRJ. To znači, prema ovim shvatanjima, da nijedan od ustavnih subjekata u jugoslovenskoj federaciji ne može biti neposredno zastupljen preko svog doma u Skupštini SFRJ, već samo kroz republičku odnosno pokrajinsku delegaciju. A tako koncipirana Skupština odlučivala bi uz saglasnost ili samostalno, zavisno od toga da li se radi o vitalnim interesima SR i SAP ili ne.

Negiranje subjekata jugoslovenske federacije, pa time i pluralizma samoupravnih interesa u njoj (a i jedno i drugo čini osnove našeg ustavnog i političkog sistema, znači osporavanje ovako ustavno definisane federacije, a sam koncept jednodome Skupštine SFRJ, dakle kao isključivo federalnog doma je u osnovi konfederalistički i ne odgovara potrebama jugoslovenskog federalizma.

---

[9] O slabostima ustavnog koncepta Saveznog veća vidi šire u mome već citiranom radu sa skupa »Položaj i uloga Saveznog veća u skupštinskom sistemu« Jugoslovenski centar »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1983, Sveska 12.

Digitized by Google

2. Predlog za promenu strukture Skupštine SFRJ

Polazeći od takvog karaktera federalizma i od osnovnih subjekata koji deluju u federaciji i političkom sistemu uopšte — republike i autonomne pokrajine, radni ljudi i građani u organizacijama, kao i u društveno-političkim organizacijama — *potrebno je sa tim uskladiti institucionalna rešenja u federaciji,* a pre svega njoj, na sledećim osnovama:

Prvo, uvesti Veće udruženog rada, jer je uporedo sa slobodnim samoupravnim organizovanjem udruženog rada na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru kao bitnoj pretpostavci izgrađivanje i razvijanje federacije kao samoupravne demokratske zajednice, neophodno da samoupravno organizovana radnička klasa i preko svog posebnog doma u strukturi Skupštine SFRJ učestvuje u vršenju funkcija vlasti i upravljanja, pa time odlučuje i o svom društvenom i ekonomskom položaju u proširenoj reprodukciji i političkom sistemu. Samoupravno organizovanje i neposredno institucionalno delovanje do nivoa republike, odnosno pokrajine, a posredovano na nivou federacije. to joj ne može obezbediti. U vezi s tim, u javnoj raspravi povodom Kritičke analize ističe se: »Da bi se obezbedila adekvatna uloga radničke klase u federaciji, neophodno je: prvo, da se izgradi na radno-funkcionalnoj osnovi takva samoupravna organizacija radničke klase, odnosno takav delegatski sistem u udruženom radu, da bi radnička klasa na svim nivoima od osnovne organizacije udruženog rada do federacije mogla suvereno da upravlja i odlučuje o proširenoj reprodukciji, odnosno o svim bitnim ekonomskim procesima i tokovima; drugo, da se na toj osnovi konzistentno izvede delegatski skupštinski sistem, pre svega onaj njegov deo koji se odnosi na udruženi rad, od opštine do federacije, što zahteva da se i u Skupštini SFRJ obrazuje Veće udruženog rada. Delegatski sistem u udruženom radu može imati snagu i kroz njega se može ispoljavati pluralizam samoupravnih interesa udruženog rada samo ako je organizovan u velikim proizvodnim celinama, proizvodnim oblastima i granama proizvodnje, od opštine do federacije. Obrazovanje Veća udruženog rada u Skupštini SFRJ omogućilo bi da se samoupravni interesi u udruženom radu ispolje u celini društva i da radnička klasa u procesu usklađivanja ovih interesa i utvrđivanja zajedničkih interesa može da odlučuje o najkrupnijim pitanjima koja se tiču udruženog rada.« I dalje, »Veće udruženog rada u Skupštini SFRJ bilo bi značajan faktor bržeg i doslednijeg prevazilaženja protivrečnosti koje se javljaju u interesima republika i pokrajina i u ostvarivanju njihove ravnopravnosti, kao i u stvaranju jednakih uslova privređivanja i solidarnosti.«

Drugo, uvesti Društveno-političko veće kao institucionalni oblik delovanja organizovanih socijalističkih snaga u procesu izgrađivanja zajedničke politike i odluka u Skupštini SFRJ, jer je dosadašnja praksa jasno ukazala na potrebu izgrađivanja ade-

Digitized by Google

kvatnijih oblika delovanja društveno-političkih organizacija i njihovih organa u delegatskom mehanizmu federacije. Organi tih organizacija se u procesu odlučivanja u Skupštini SFRJ sada javljaju kao činioci koji faktički deluju »spolja«, iako su protivrečnosti društvenih interesa u federaciji, posebno sa stanovišta društvenog i ekonomskog razvoja SR i SAP, veće nego na drugim nivoima društvenog organizovanja u kojima sada postoje društveno-politička veća. Osim toga, u ostvarivanju i obezbeđivanju zajedničkih interesa u federaciji, saglasno članu 244. Ustava, nezamenljiva je uloga tih organizacija.

Treće, polazeći od člana 88. Ustava koji kao oblik samoupravnog i političkog organizovanja ističe »organizacija udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice« na jednoj, i »klasne i druge društveno-političke i društvene organizacije« na drugoj strani, *nema potrebe za tim da delegati iz mesnih zajednica*, pa time i interesi tih zajednica, *budu neposredno zastupljeni u Skupštini SFRJ preko posebnog skupštinskog doma*. Jer, ova teritorijalna komponenta samoupravnog organizovanja radnih ljudi i građana ima svoj dom u skupštini opštine, a zajedno sa drugim samoupravnim subjektima i u Veću opština republike, odnosno pokrajinske skupštine, u kojima je bitno prisustvo interesa mesnih zajednica i uloga njihovih delegata. *Ni samoupravno interesno organizovanje* i dalje procesi njihovog povezivanja *u federaciji ne zahtevaju da skupštine* i druge institucije u njemu *imaju funkciju koju ostvaruju u drugim društveno-političkim zajednicama*, jer predloženo Veće udruženog rada uključuje i pretpostavlja zastupljenost u njemu i delegata iz ovih oblasti društvenog rada — društvenih delatnosti i proizvodnje — u kojima postoji interesno organizovanje.

Četvrto, u Skupštini SFRJ je *nezamenljiva uloga Veća republika i pokrajina kao federalnog doma* koji u punoj meri izražava ravnopravnost naroda i narodnosti i ulogu republika i pokrajina u vršenju poslova od zajedničkog interesa u federaciji, shvaćenih u svim njihovim ustavnim svojstvima (kao samoupravnih demokratskih jedinica, a kada se tiče republika i državnih, a pokrajina i autonomnih DPZ). Položaj i osnovnu funkciju ovog veća ne bi trebalo menjati, jer su se potvrdili u dosadašnjoj praksi, osim nužnih poboljšanja onih rešenja u funkcionisanju ovog veća koja su već sadržana u Predlogu Predsedništva SFRJ.

Saglasno tome, umesto postojećeg Saveznog veća u strukturi Skupštine SFRJ uvela bi se navedena dva veća.

Veće udruženog rada, sa stanovišta jasnog određenja njegovog karaktera treba definisati kao veće »delegata organizacija udruženog rada i drugih oblika samoupravnog udruživanja i povezivanja društvenog rada«, što znači da, polazeći od osnovnih organizacija udruženog rada, delegati u ovom veću treba da predstavljaju i izražavaju samoupravno udruženi rad na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru. Ovo zahteva izmenu člana 284. Ustava SFRJ.

Digitized by Google

Delegate u Veću udruženog rada trebalo bi da biraju putem neposrednog glasanja radni ljudi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama rada — po oblastima društvenog rada, od privrede do pojedinih društvenih delatnosti. Pri tom treba polaziti od radno-funkcionalnog principa i samoupravnog organizovanja i udruživanja organizacija udruženog rada i na tom principu obrazovati delegatske izborne jedinice. Izbor bi trebalo vršiti u okviru delegatskih izbornih jedinica obrazovanih u okviru pojedinih oblasti društvenog rada, s tim da svaki delegat ima svoju delegatsku izbornu jedinicu, koja je istovremeno i oblik ustanovljavanja delegatskog odnosa i njegovog povezivanja sa ovom. Izbor bi se vršio po principu srazmerne zastupljenosti radnih ljudi iz pojedinih oblasti društvenog rada, s tim da on obavezno bude dopunjen principom da svaka republika, odnosno autonomna pokrajina, mora biti u ukupnom sastavu zastupljena određenim brojem delegata. Time princip izbora za ovo veće ne bi protivrečio principu »ravnopravnog učešća republika i pokrajina u organima federacije« (Odeljak I stav 3. Osnovnih načela). U skladu s tim, trebalo bi izmeni ti član 291. Ustava SFRJ.

Društveno-političko veće treba definisati kao veće delegata društveno-političkih i drugih društvenih organizacija. Uloga subjektivnih socijalističkih snaga u federaciji na koju ukazuje Predlog i delovanje ovih preko Društveno-političkog veća su neophodni i u federaciji, i to ne samo zato što su društveno-ekonomske protivrečnosti i različiti interesi posebno izraženi u njoj, već je to neophodno i sa stanovišta uloge društveno-političkih organizacija u vezi sa razmatranjem i odlučivanjem u Skupštini SFRJ »o pitanjima ostvarivanja, razvoja i zaštite Ustavom utvrđenog socijalističkog samoupravnog sistema«, što je njihova funkcija u delegatskom skupštinskom sistemu na svim nivoima društvenog organizovanja (član 145. stav 2. Ustava SFRJ). Sve ovo zahteva da se izgradi jasan ustavni koncept u pogledu uloge društveno-političkih veća i oblika delovanja društveno-političkih organizacija preko tih veća.

U pogledu načina izbora delegata u Društveno-političko veće može se poći od predloženog principa u Predlogu, odnosno da izbor delegata u to veće vrše izabrana tela društveno-političkih organizacija. Međutim, karakteru ovog veća, na što ukazuje i njegov naziv, daleko bi više odgovaralo da delegate u njemu kandiduju i utvrđuju najviši organi Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija u federaciji, u okviru SSRNJ, a da ovi budu neposredno birani od strane radnih ljudi i građana, takođe, organizovanih u SSRNJ. Ova organizacija je najširi front okupljanja kao socijalistički opredeljenih radnih ljudi i građana, koji su kao takvi i pripadnici naše socijalističke federativne zajednice, tako i ovih društveno-političkih organizacija.

U skladu s tim, trebalo bi uneti nove odredbe o karakteru, sastavu i načinu izbora ovog veća.

Digitized by Google

U pogledu karaktera i načina izbora *Veća republika i pokrajina* ne bi trebalo ništa menjati.

Veće udruženog rada bi samostalno: razmatralo pitanja od zajedničkog interesa za organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice i usklađivalo njihove odnose i interese: utvrđivalo politiku i preduzimalo mere od interesa za efikasno funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta (u pogledu društvene kontrole cena proizvoda i usluga, utvrđivanja mera slobodnog prometa, mera koje su osnova za kompenzaciju i dr), utvrđivalo politiku i donosilo zakone i druge akte u vezi sa udruživanjem organizacija udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost i njihovih udruženja u Privrednu komoru Jugoslavije i obraveznim udruživanjem organizacija udruženog rada u zajednice.

Funkciju i delokrug Društveno-političkog veća u ukupnom skupštinskom sistemu od opštine do federacije, kako je već istaknuto, trebalo bi postaviti na nešto drugačijoj osnovi i u Skupštini SFRJ. *Funkciju Društveno-političkog veća* trebalo bi ustavno izraziti kao pravo tog veća da samostalno razmatra i zauzima političke stavove o svim pitanjima »ostvarivanja, razvoja i zaštite Ustavom utvrđenog socijalističkog samoupravnog sistema«, slično kako je u Ustavu izražena uloga Veća republika i pokrajina (član 286. stav 1). To mu obezbeđuje neophodnu samostalnog delovanja u izgrađivanju politike i odluka u Skupštini SFRJ, s tim da se ova funkcija mora posmatrati povezano sa pitanjima njegovog odnosa i delovanja u odnosu na druga dva veća, kako sledi u nastavku.

Veće republika i pokrajina bi samostalno razmatralo i odlučivalo o pitanjima o kojima to i sada čini, saglasno članu 286. stav 3. Ustava SFRJ.

Pored toga, svako od veća Skupštine SFRJ imalo bi u samostalnom delokrugu i vršenje političke kontrole nad radom SIV-a i saveznih organa uprave i utvrđivanje politike izvršavanja akata koje donosi i obaveza navedenih organa.

Veće udruženog rada bi ravnopravno sa Većem republika i pokrajina: donosilo društveni plan Jugoslavije i druge akte društveno-ekonomskog razvoja; utvrđivalo politiku i donosilo savezne zakone kojima se utvrđuju odnosi u oblastima sistema i politike, koje, saglasno članu 252. Ustava, čine osnove jedinstvenog jugoslovenskog tržišta; odlučivalo o osnivanju fondova i preuzimanju drugih obaveza federacije; donosilo budžet federacije (utvrđivalo prihode i ukupan obim rashoda budžeta) i završni račun federacije; ratifikovalo međunarodne ugovore u oblastima iz ravnopravnog delokruga (član 287. stav 2. tač. 1—5); vršilo izbor i razrešenje nosilaca javnih funkcija u federaciji (koje sada biraju i razrešavaju u ravnopravnom delokrugu Savezno veće i Veće republika i pokrajina) i donosilo druge akte (koje sada u ravnopravnom delokrugu donose Savezno veće i Veće republika i pokrajina, na osnovu člana 288. Ustava).

Digitized by Google

U slučaju nesaglasnosti između Veća udruženog rada i Veća republika i pokrajina u donošenju akata primenjivao bi se Ustavom utvrđeni postupak usklađivanja koji poznaje naša višegodišnja skupštinska praksa u odnosima veća u postupku donošenja akata.

Veće udruženog rada bi ravnopravno sa Društveno-političkim većem utvrđivalo politiku i donosilo zakone i druge opšte akte u oblastima uređivanja i obezbeđivanja: sistema socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa; jedinstvenih osnova političkog sistema; zaštite Ustavom utvrđenih sloboda i prava čoveka i građanina: spoljne politike SFRJ: narodne odbrane i zaštite Ustavom utvrđenog poretka.

Društveno-političko veće bi u odnosu na Veće republika i pokrajina trebalo da ima dva Ustavom utvrđena prava i dužnosti, koja su deo njegove jedinstvene funkcije u izgrađivanju zajedničke politike i u obezbeđivanju zajedničkih interesa u federaciji, u okviru nadležnosti Skupštine SFRJ, i to: prvo, da doprinosi prevladavanju različitih interesa i stavova u postupku usaglašavanja u Veću republika i pokrajina, i to samo onda kada dolazi do takvih zastoja u postupku usaglašavanja u Veću republika i pokrajina u donošenju akata koji mogu imati teške posledice za privredni i društveni razvoj, čime bi se učinili izlišnim svi vidovi spoljneg uticaja od strane izvršnih organa društveno-političkih organizacija, kao i drugih oblika neformalnog uticaja, da se dođe do usaglašenih stavova i odluka u ovom Veću koje Ustav ne poznaje. Drugo, utvrđuje potrebu za donošenjem zakona o privremenim merama u Veću republika i pokrajina na predlog Saveznog izvršnog veća, čime bi ovaj deo postojećeg ustavnog prava Predsedništva SFRJ bio prenet na Društveno-političko veće kao deo ingerencija Skupštine SFRJ i njenih veća, što je u duhu skupštinskog sistema. Predsedništvo SFRJ zadržalo bi pravo utvrđivanja potrebe donošenja podzakonskih propisa o privremenim merama na predlog SIV-a, saglasno članu 356. Ustava SFRJ.

U skladu sa iznetim u pogledu raspodele delokruga iz nadležnosti Skupštine SFRJ i odnosa između veća trebalo bi izmeniti čl. 285-290. Ustava SFRJ.

Digitized by Google

Đuro Medić

Predmet i zadaci studija savremene ekonomske misli

1. Uvod

Osnovni tokovi ekonomske misli, njena dostignuća i njeni problemi, danas se na ekonomskim fakultetima u Jugoslaviji izučavaju u nastavnim disciplinama koje imaju različite nazive i različit položaj u nastavnim planovima. U nastavnim planovima i literaturi najčešće se koriste nazivi »Ekonomske doktrine«, »Historija ekonomske misli«, »Historija političke ekonomije«, »Razvoj ekonomske misli« i slični.[1] U nastavnim planovima eko-

[1] Vidi, na primjer, slijedeće knjige koje se danas koriste kao udžbenici i priručnici za nastavnu disciplinu »Historija ekonomske misli«, odnosno »Ekonomske doktrine«; B. Šoškić, *Ekonomske doktrine*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975. i 1980., O. Blagojević, *Ekonomske doktrine*, »Privredni pregled«, Beograd, 1984., Milo Marković, *Istorija ekonomske misli*, I, II, »Univerzitetska riječ«, Titograd, 1984., Lazar Pejić, *Jugoslovenski merkantilisti*, Smederevo, 1979., Dragoljub Nešić, *Historija ekonomskih doktrina*, I, Ekonomski fakultet Sarajevo, 1975, Dušan Sabolović, *Historija političke ekonomije*, »Informator«, Zagreb, 1973, Marin Cerovac, *Povijest ekonomske misli*, Ekonomski fakultet, Osijek, 1980, Ivan Vrančić, redaktor, *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15 do 20 stoljeća*, »Informator«, Zagreb, 1984.g, Baletić Zvonimir: Ekonomski proces i ekonomska teorija, »Informator«, Zagreb, 1972.g. Miljovski Kiril: Razvojot na ekonomskata misla, »Kultura«, Skopje, 1981.g.

Digitized by Google

nomskih fakulteta u Hrvatskoj, pored toga, od 1977. godine postoji još i nastavna disciplina »Savremene ekonomske teorije«.[2] Nastala je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, tako što je obiman nastavni predmet »Historija ekonomske misli i suvremene građanske ekonomske teorije« proširen sa analizom novije marksističke misli, a zatim podijeljen (po vremenskom i sadržajnom kriteriju) na dva dijela iz kojih su formirane dvije nastavne discipline: »Historija političke ekonomije« (taj je naziv u kasnijoj izmjeni nastavnog plana najprije zamijenjen nazivom »Ekonomske doktrine« a zatim nazivom »Povijest ekonomske misli«) i »Savremene ekonomske teorije«.

Polazeći od teze da je za objektivno naučno istraživanje i teorijsko-političko vrednovanje ekonomskih doktrina potrebna određena *vremenska distanca*, »Historija političke ekonomije« izučavala je i vrednovala stariju ekonomsku misao, koja se razvijala do XX stoljeća. Ekonomsku misao XX stoljeća, posebno onu koja je nastala poslije 1945, nije razmatrala ili je prikazivala samo informativno i ukratko, ukazujući samo na neke škole i neka značajnija dostignuća ekonomske nauke. Izbjegavala je detaljniju analizu i teorijsko-političko vrednovanje savremene, posebno poslijeratne ekonomske misli.

---

[2] Još nije objavljen udžbenik koji bi pokrivao cjelokupan sadržaj nastavnog programa »Savremene ekonomske teorije«. U izlaganju (predavanju) i studiju ekonomskih teorija danas se, pored originalnih radova savremenih ekonomskih teoretičara, koriste mnoge knjige, rasprave i skripta što su posljednjih godina objavljeni u Jugoslaviji. Ovdje ćemo navesti neke značajnije knjige i skripta, koje studenti danas koriste u studiju savremenih ekonomskih teorija. Svetislav Polovina i Dušan Sabolović, *Suvremene građanske ekonomske teorije*, skripta, Ekonomski fakultet, Zagreb, 1976, Branislav Šoškić, *Savremena ekonomska analiza — Neoklasična i kejnzijanska misao*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, Slobodan Komozec, *Savremene ekonomske teorije*, skripta, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 1985, B. Šoškić, redaktor, *Pogledi savremenih ekonomista*, »Ekonomski biro«, Beograd, 1979, B. Šoškić, redaktor, *Problemi i kretanja u savremenoj ekonomskoj nauci*, »Ekonomski biro«, Beograd, 1977, B. Šoškić, *Ekonomska misao i ekonomska politika*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, 1981, Zbornik radova, *Savremena ekonomska misao o socijalzmu*, redaktor Stojan Novaković, biblioteka »Ekonomski anali«, Ekonomski fakultet, Beograd, 1982, Zbornik radova, *Aktualnost Marksove ekonomske misli*, redaktor Z. Pjanić, biblioteka »Ekonomski anali«, Ekonomski fakultet, Beograd, 1983, Lazar Pejić, *Uvod u makroekonomsku analizu*, »Privredni pregled«, Beograd, 1983, Zbornik radova, *Kejnz, postkejnzijanci i savremena privreda*, biblioteka »Ekonomski anali«, Ekonomski fakultet, Beograd, Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, I, II, »Liber«, Zagreb, 1979, Miloš Nikolić, *Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma*, separat časopisa »Marksizam u svetu«, Beograd, 1982, str. 401.

Pored navedenih, koriste se i mnoge knjige objavljene u »Globusovoj« biblioteci »Prometej« u toku 80-ih godina. U pripremanju seminarskih radnji od velike su pomoći strani i domaći časopisi, a od domaćih posebno treba istaknuti »Marksizam u svetu« koji donosi niz rasprava iz područja savremene marksističke misli.

Digitized by Google

U koncipiranju »Savremenih ekonomskih teorija« kao naučne i nastavne discipline odbačen je princip »vremenske distance« i za glavni predmet analize uzeta je novija ekonomska misao koja se javlja od 1870. pa do naših dana. Dakle tu se izučava, uglavnom, ekonomska misao XX stoljeća, a posebna se pažnja posvećuje poslijeratnoj ekonomskoj misli koja objašnjava novije i aktualne ekonomske probleme. Na zagrebačkom Ekonomskom fakultetu taj nastavni predmet upisivali su i slušali samo studenti ekonomsko-teorijskog smjera, to jest mala grupa od 10 do 20 studenata. Nastavna disciplina »Historija ekonomske misli« bila je isključena iz nastavnih planova, a ponovo je uvedena 1982. pod nazivom »Ekonomske doktrine«. Upisivali su je i slušali studenti svih smjerova ekonomskog studija.

U narednoj reformi ekonomskog studija (1984) došlo je do novih izmjena u nastavnim planovima. Nasuprot tendenciji parcijalizacije ekonomskog znanja i širenja specijalističkih disciplina (posebno onih iz takozvane poslovne ekonomije), mnogi studenti i nastavnici isticali su potrebu da svi studenti izučavaju osnovne tokove savremene teorijske ekonomije. Takvi su stavovi dobili široku podršku, pa su »Savremene ekonomske teorije« uvršćene (1984) u zajedničke programske osnove ekonomskog studija u SR Hrvatskoj, to jest u skup nastavnih predmeta koje studiraju studenti svih smjerova i na svim fakultetima.[3] Problematika historije ekonomske misli, odnosno predmet »Ekonomske doktrine« opet je, na žalost, isključen iz nastavnog plana većine ekonomskih fakulteta u SR Hrvatskoj. Ta je problematika pod nazivom »Povijest ekonomske misli« zadržana samo na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, gdje će je izučavati grupa studenata koja upisuje teorijsko-analitički smjer. U nastojanju da doprinesemo razvoju »Savremenih ekonomskih teorija« ovdje ćemo izložiti neka pitanja konceptualizacije te naučne i nastavne discipline.

2. Opće osobine »Savremenih ekonomskih teorija«

»Savremene ekonomske teorije« jesu fundamentalna, općeobrazovna, politekonomska i teorijska naučno-nastavna disciplina.

2.1. Nazivamo je *fundamentalnom* zbog slijedećeg:

a) U njoj se proučavaju fundamentalne ideje i teorije o glavnim i aktualnim ekonomskim problemima. To su, na primjer,

[3] Tako su »Savremene ekonomske teorije« dobile status općeobrazovne politekonomske discipline, ali, s obzirom na sadržaj (nastavni program) i zadatke koji se pred tu disciplinu postavljaju, ona nije dobila adekvatno vrijeme za izvođenje nastave. Za nju je od 1984. predviđeno samo 60 nastavnih sati (30+30) u petom semestru. Dok se ranije taj predmet predavao na teorijskom smjeru, za njega je u nastavnom planu bilo predviđeno 120 sati raspoređenih u V i VI semestar. Sadašnje rješenje otežava studentima savlađivanje obimne i složene problematike za relativno kratko vrijeme.

Digitized by Google

problem vrijednosti i teorije vrijednosti, raspodjela i teorija raspodjele, inflacija i teorija inflacije, privredni rast i teorija privrednog rasta itd. Pored toga, u njoj se proučavaju osnovni (fundamentalni) tokovi, osnovne škole i struje savremene ekonomske misli, kao što su neoklasična (neoliberalna) škola, keynesijanska škola, monetarizam, radikalna politička ekonomija, marksistička politička ekonomija, revizionizam itd.

U toj naučno-nastavnoj oblasti istovremeno se istražuju i u nastavi izlažu *ekonomski pogledi pojedinih teoretičara koji su dali značajan doprinos razvoju ekonomske nauke.* Razmatraju se i *ekonomski pogledi onih utjecajnih ekonomskih teoretičara čija misao, prema ocjeni naučne kritike, ne znači doprinos razvoju teorijske ekonomije, već vulgarizaciji, retardaciji, ideološkim i sličnim zabludama ekonomske misli.* Rezultati takvih istraživanja obično se obavljaju u knjigama i časopisima koje studenti i drugi subjekti obrazovnog procesa koriste u studiju savremenih ekonomskih teorija.

b) Dok se u pojedinim specijalističkim disciplinama izučavaju posebni ekonomski problemi ili pojedine ekonomske teorije (značajne za obrazovanje ekonomista određenog profila), u »Savremenim ekonomskim teorijama« proučavamo *cjelinu* fundamentalne politekonomske misli, nastojeći da povežemo i integriramo mnoga isparcelirana specijalizirana znanja i stavove iz teorijske ekonomije, koje studenti dobivaju, odnosno formiraju u političkoj ekonomiji, ekonomici, ekonomskoj politici i sličnim disciplinama.

2.2. »Savremene ekonomske teorije« smatramo *općeobrazovnom* disciplinom zato što se izučavanjem tog nastavnog područja stječe opći fond ekonomskih znanja koji je neophodan za visoko obrazovanje ekonomista svih profila.

2.3. Govorimo da »Savremene ekonomske teorije« pripadaju skupu *politekonomskih* disciplina zbog slijedećeg:

Ekonomske ideje i ekonomski problemi proučavaju se sa jednog (u ovom slučaju radničkog) klasno-političkog stanovišta. Pri tome, pojedine ideje i teorije ne razmatraju se samo sa *gnoseološkog* već i sa stanovišta njihove *političke uloge unutar određenih klasno-političkih snaga i odnosa.* Nasuprot građanskoj pozitivističkoj koncepciji ekonomske nauke, koja ističe da nauka ne treba da se bavi društvenim vrednotama i ciljevima, već samo sredstvima, ekonomskim instrumentima za ostvarenje političkog cilja, ovdje se prihvata marksistička koncepcija ekonomske nauke, koja ističe da se nauka bavi (i treba da se bavi) i ciljevima i sredstvima (ekonomskim instrumentima) za ostvarivanje cilja, istražujući konzistentnost društvenih vrednota, ciljeva i sredstava. Drugim riječima, razmatra se, pored ostalog i *uloga pojedinih ideja i teorija u očuvanju ili mijenjanju ekonomskih interesa, ekonomske i političke moći pojedinih socijalno-klasnih grupa i društvenih sistema.*

Digitized by Google

2.4. Govorimo da »Savremene ekonomske teorije« jesu *teorijska* disciplina zato što se u tom naučno-nastavnom području *proizvode* ili *prenose* i obnavljaju *teorijska* znanja o savremenim ekonomskim problemima i teorijama.

3. Naučne i nastavne ekonomske discipline

U koncipiranju »Savremenih ekonomskih teorija« kao naučne i nastavne discipline najprije treba razgraničiti pojmove naučna i nastavna disciplina, a zatim ukazati na njihovu povezanost na primjeru naučno-nastavnog područja koje razmatramo.

3.1. U procesu spoznaje ekonomske prakse razlikujemo a) naučnoistraživačku djelatnost i b) odgojno-obrazovnu djelatnost. Naučnim ekonomskim disciplinama nazivamo jedan dio naučnoistraživačke djelatnosti koji ima poseban i (u odnosu na druge dijelove naučne misli) specifičan predmet istraživanja. Naučne discipline proučavaju posebnu oblast ili poseban dio materijalne ili idejne ekonomske prakse. One se razlikuju i po tome što imaju različite i jasno definirane metode, ciljeve i zadatke istraživanja. Razlikuju se i po ulozi koju imaju u spoznajnom procesu, po metodama kojima se služe, po znanjima koja sadrže itd. (Problem klasifikacije naučnih disciplina je aktualan i dosta složen: nalazi se izvan okvira ovog rada pa to pitanje ovdje nećemo razmatrati.)

Sintagma »nastavna disciplina« (nastavno područje, nastavni predmet) označava jedan dio odgojno-obrazovnog procesa u kojem nastavnici predaju, a studenti izučavaju određenu problematiku iz neke naučne oblasti. Nastavne discipline se međusobno razlikuju po objektu i predmetu izučavanja, po ciljevima, zadacima i položaju u nastavnom planu. Kao što se odgojno-obrazovna djelatnost na fakultetima zasniva na naučnoistraživačkom radu, tako se i nastavne discipline zasnivaju na naučnim disciplinama. Ipak, treba naglasiti da se naučne i nastavne discipline bitno razlikuju. To je vidljivo i iz činjenice da univerzitetske nastavne discipline ne odgovaraju naučnim disciplinama ni po predmetu istraživanja niti po nazivima. Danas postoji mnogo veći broj nastavnih nego naučnih disciplina, jer se često iz jedne naučne formiraju dvije ili više nastavnih disciplina.

Naučne discipline imaju širi predmet istraživanja. U njima naučni radnici postavljaju i istražuju *naučne* i druge aktualne *probleme, pojave, procese, ideje itd.*

Nastavne discipline imaju zadatak da na pregledan, udžbenički način izlože (prikažu) one rezultate, probleme i otvorena pitanja što nastaju u procesu naučnoistraživačkog rada. U okviru nastavnih disciplina studenti stječu osnovna znanja, stavove i vještine koji su im potrebni za rješavanje ekonomskih problema i za daljnji studij ekonomije. Nastavna disciplina predstavlja, s jedne strane, sažet prikaz rezultata naučnih istraživanja jednog

Digitized by Google

problema, ili jedne naučne oblasti, a, s druge — ona je oblik ovladavanja naučnim dostignućima i put ka uvođenju studenata u naučno razumjevanje i objašnjavanje stvarnosti. Kombiniranjem i grupiranjem raznih nastavnih disciplina i njihovim smještanjem (po određenom redoslijedu) u pojedine semestre studija formiraju se razni smjerovi studija ekonomije i razni »profili« visokoobrazovanih ekonomskih stručnjaka.

Pojedine naučne discipline mogu se na fakultetima predavati u obliku jedne nastavne discipline koja nosi isti naziv kao i naučna disciplina na kojoj se zasniva. Ali to nije pravilo, jer je odnos naučnih i nastavnih disciplina nešto složeniji i posredovan tradicijom, interesima i potrebama fakulteta, privrednih organizacija i slično. Jedna naučna disciplina (politička ekonomija, matematika itd.) može se predavati (izlagati) u okviru više nastavnih disciplina. Jedna nastavna disciplina može se formirati kako iz jedne tako i iz više naučnih disciplina, a sve te varijacije ovise od ciljeva i zadataka odgojno-obrazovnog procesa te od potreba za ovakvim ili onakvim »profilima« visokoobrazovanih ekonomista, ali i od niza drugih faktora. To znači da odnos naučnih i nastavnih disciplina nije samo teorijski, akademski, već je istovremeno i praktični, politički problem, to jest problem politike formiranja nastavnih planova i ekonomskih stručnjaka.

3.2. Sadržaj i bitne karakteristike »Savremenih ekonomskih teorija« kao naučne i nastavne discipline možemo detaljnije upoznati ako razmotrimo slijedeća pitanja:

1. *Šta* proučava, to jest šta je *objekt* i *predmet* proučavanja?

2. *Zašto* proučava, to jest koji su *ciljevi* i *zadaci* studija i kakav je *značaj* izučavanja savremenih ekonomskih teorija?

3. *Kako* proučava svoj objekt i predmet analize, to jest šta uzima za polaznu metodološku osnovu i koje metode koristi?

4. Kako se izlažu rezultati naučnih istraživanja, to jest kako se formira nastavna disciplina?

5. Kakav je odnos »Savremenih ekonomskih teorija« prema drugim naučnim i nastavnim disciplinama?

Ovdje ćemo razmatrati samo prvo i drugo pitanje.

4. Predmet i zadaci studija savremene ekonomske misli

S obzirom na razlike između naučnih i nastavnih disciplina, ovdje ćemo najprije ukazati na subjekte, objekte, predmet i zadatke naučnog istraživanja savremene ekonomske misli. Poslije toga razmotrit ćemo ta pitanja u kontekstu koncipiranja »Savremenih ekonomskih teorija« kao nastavne discipline.

4.1. Subjekti istraživanja savremene ekonomske misli jesu naučni i drugi stručno osposobljeni radnici koji samostalno, pojedinačno ili kolektivno, organizirano i unutar određenih institucija (akademija nauka, instituta, fakulteta, političkih partija,

Digitized by Google

državnih organa i slično) istražuju nastajanje, stanje i tendencije kretanja (tokove) ekonomske misli ili sami objašnjavaju pojedine ekonomske fenomene (inflaciju, nezaposlenost, ekonomsku krizu i slično) formulirajući teorijska i sistemsko-politička rješenja aktualnih ekonomskih problema.

Subjekti razvoja ekonomske nauke jesu naučni radnici koji otkrivaju i formuliraju nove spoznaje o ekonomskoj stvarnosti, to jest spoznaje o materijalnom ili idejnom obliku ekonomske prakse. Te spoznaje se najčešće formuliraju pomoću ideja, pojmova i hipoteza koje se povezuju i objedinjavaju u ekonomskim teorijama.

4.2. Za razliku od posebnih i specijalističkih disciplina koje proučavaju posebne ekonomske fenomene, pružajući specijalistička i parcijalna znanja o pojedinim dijelovima, sferama ili oblicima ekonomske prakse, »Savremene ekonomske teorije« kao naučna disciplina orijentisane su na spoznaju totaliteta ekonomske prakse.[4] Budući da razlikujemo dva osnovna oblika ekonomske prakse (materijalni i idejni), možemo reći da »Savremene ekonomske teorije« kao naučna disciplina imaju *dva objekta istraživanja*, koji su međusobno povezani.

4.2.1. Prvi objekt istraživanja jeste ekonomska misao, odnosno cjelina fundamentalnih i instrumentalnih (primjenljivih) ideja i teorija kojima pojedini ljudi, društvene institucije, socijalno-klasne grupe i njihove političke organizacije objašnjavaju, reguliraju i usmjeravaju globalne ekonomske procese, proizvodne odnose i aktualne makroekonomske probleme. Privredna praksa ovdje se izučava u drugom planu i samo ukoliko se javlja kao materijalna osnova ekonomske misli ili kao područje ljudske aktivnosti u kojem se ekonomske ideje i teorije koriste, primjenjuju, provjeravaju, ostvaruju ili negiraju.

Cjelina politekonomske misli se sastoji od mnogih pravaca škola i teorija. Ona se može spoznati analizom pojedinih njenih dijelova (pravaca, škola, teorija itd.), povezujući ih (u određenom vremenu i prostoru) u skup ideja kojima ljudi sebi i drugima objašnjavaju što se s njima i oko njih u ekonomiji zbiva.

---

[4] »Zanemarivanjem celine, to jest ispuštanjem iz vida totaliteta stvari, uvek se dobija iskrivljena slika o stvarnim tokovima života. Ostaje se najčešće na jednostranim i suviše usko specijalističkim rešenjima, koja teško mogu prevazići nivo parcijalnih i nepotpunih istina. Takva ekonomska teorija ne može, izuzev za potrebe momenta, poslužiti, kao osnova za formulisanje efikasne ekonomske politike, manje-više ni u jednom pogledu... Na koncepcijama dezintegrisane i pozitivističke političke ekonomije, gde je ispuštena celina, vizija budućnosti, ne može se zasnivati ekonomska politika koja bi mogla uspešno usmeravati dejstvo pojedinih faktora ekonomskog razvoja, otklanjati strukturalne poremećaje u privredi, obezbeđivati funkcionisanje privrednog sistema i njegovo institucionalno prilagođavanje izmenjenim društveno-ekonomskim odnosima...« dr Žarko Bulajić, *Marksova teorija radne vrednosti i dezintegracija političke ekonomije*, »Socijalizam«, br. 7—8 1967, str. 962.

Digitized by Google

Budući da je riječ o politekonomskom pristupu, pojedine ideje i teorije razmatramo sa dva stanovišta. Prvo, sa spoznajnog stanovišta, procjenjujući (na bazi naučnih kriterija) njihov doprinos razvoju ekonomske nauke. Drugo, sa instrumentalnog i političkog stanovišta, procjenjujući njihovu ulogu i upotrebu u klasno-političkim borbama, to jest u procesu očuvanja ili mijenjanja postojećih proizvodnih odnosa i odnosa moći političkih snaga. Riječ je o upotrebi i političkoj funkciji pojedinih ideja i teorija u upravljanju ekonomijom i društvom u cjelini.

U formiranju vlastitih stavova, kao i znanja, u učenju metoda ekonomske analize svaki subjekt istraživačkog i obrazovnog procesa prolazi kroz edukativnu, a zatim i kreativnu fazu. U edukativnoj fazi zbiva se proces upoznavanja, učenja postojećih ekonomskih metodologija i znanja, a zatim i proces vrednovanja (prihvaćanja, odbijanja, ispravljanja i slično) različitih ideja, stavova i metoda analize. Tu se stvara svijest o tome što jeste pogrešna ili pracijalna, a što cjelovita i istinita spoznaja o ekonomskim fenomenima, procesima i odnosima. U drugoj, kreativnoj fazi zbiva se proces primjene usvojenih stavova i naučenih znanja u idejnoj sferi (odgoj i obrazovanje novih generacija) ili u privrednoj i političkoj praksi. Neki dospjevaju i do najviših oblika kreativnosti, to jest do proizvodnje novih ideja i teorija, a time utječu na razvoj ekonomske nauke.

U proučavanju savremene ekonomske misli mi se prema pojedinim idejama i teorijama možemo odnositi

a) tako da ih nekritički prihvaćamo, prepričavamo, širimo i primjenjujemo, ne razmatrajući njihovu spoznaju vrijednosti (istinitost) i političku funkciju; ili

b) tako da ih kritički vrednujemo, propitujući njihovu i spoznajnu valjanost i političku funkciju, razdvajajući pogrešne i istinite ideje i stavove, uspoređujući jedne ideje i teorije s drugim idejama i teorijama i s privrednom praksom itd.

Prvi pristup lako može dovesti do pogrešne ideološke svijesti koja parcijalne i uvjerljive ideje ne razlikuje od istinitih ideja. Drugi pristup smatramo naučno valjanim i politički prihvatljivim, i njega ćemo ovdje detaljnije razmatrati i primjenjivati.

4.2.2. Drugi objekt istraživanja jest privredna praksa, odnosno, preciznije govoreći, društvena strana ekonomskih procesa, koja se regulira i usmjerava privrednim sistemom i mjerama ekonomske politike. Politekonomski teoretičari nastoje da spoznaju, opišu i definiraju unutrašnje veze u privredi, pokušavajući da formuliraju njene osnovne zakonitosti i da objasne aktualne ekonomske probleme.

Na osnovu postojećih znanja, prihvaćene ekonomske metodologije i kritičkog vrednovanja aktualne ekonomske misli, naučni radnici proizvode ekonomsko-teorijsku misao. Neke ideje i teorije oni odbacuju, smatrajući da su zastarjele, pogrešne ili neprimjerene određenim društvenim vrednotama i ciljevima. Druge ideje i teorije oni prihvaćaju, revidiraju, dopunjavaju ili šire

Digitized by Google

(u ovom ili onom obliku). Jedan dio kreativnih teoretičara proizvodi nove naučne ideje i teorije o starim ili novim ekonomskim problemima. Takvo kretanje ekonomske misli nazivamo razvojem ekonomske nauke.

Imajući u vidu navedeno razlikovanje materijalnih (privrednih) i idejnih oblika ekonomske prakse, u raspravama o ekonomskoj misli treba razlikovati slijedeće:

— prvo, zadatke u analizi savremenih ekonomskih teorija, to jest zadatke u vezi s razmatranjem elemenata na prvom objektu analize, i

— drugo, zadatke teorijske ekonomije (zadatke naučnih radnika) u objašnjavanju savremenih ekonomskih pojava, problema i procesa, to jest, zadatke u vezi s drugim objektom istraživanja.

4.3. Promatrani u širem smislu i u širem povijesnom kontekstu, *predmet i zadaci naučnog istraživanja savremene politekonomske misli* imaju niz elemenata. U analizi savremene politekonomske misli treba istraživati slijedeće:

Prvo, *povijesne okolnosti nastajanja* pojedinih ideja, teorija, škola i pravaca ekonomske misli. Zadatak tog istraživanja jest da utvrdi oblike i osobine veza između ekonomske osnove društva, ekonomskih i političkih problema, s jedne, i ekonomskih ideja i teorija koje te probleme osmišljavaju, s druge strane.

Drugo, *metodološku osnovu i idejne izvore* onih ideja i teorija koje istražujemo i teorijski vrednujemo. Zadatak tog dijela istraživanja jeste da utvrdi utjecaj metodološke osnove i idejnih izvora na stavove, sadržaj i naučnu valjanost ideja i teorija koje razmatramo.

Treće, *kreativne sposobnosti i napisana djela, idejna opredjeljenja i druge biografske podatke o autoru, koji su bitni za razumijevanje njegovih ideja i teorija.* Zadatak tog dijela istraživanja jeste da utvrdi *utjecaj individualnih karakteristika neke ličnosti na ideje i teorije koje ona formulira, širi ili razvija.* Drugim riječima, potrebno je analizirati utjecaj *subjektivnih momenata* na ideje i teorije.

Četvrto, *sadržaj, suštinu i naučnu valjanost pojedinih teorija ili teorijskih sistema.* Zadatak tog dijela istraživanja je dvostruk. Prvo treba naučiti kategorijalni aparat, metode analize i sadržaj pojedinih teorija ili teorijskih sistema koje razmatramo, a nakon toga treba procijeniti njihovu suštinu, logičku konzistentnost i naučnu valjanost.

Peto, *odnos jedne teorije, škole ili pravca prema drugim teorijama, školama i pravcima ekonomske misli.* Zadatak tog dijela istraživanja jeste (1) da izvrši *komparativnu analizu* pojedinih, a posebno suprotstavljenih teorija, (2) da kritički procijeni njihov doprinos razvoju ekonomske nauke ili njihovu ulogu u vulgarizaciji, stagnaciji, dogmatizaciji i retardaciji ekonomske misli i ekonomske nauke. U tom kontekstu potrebno je izložiti ranije kritičke ocjene teorija koje razmatramo, a zatim izložiti i vlastite stavove o predmetu analize.

Digitized by Google

Šesto, *odnos između ekonomske teorije ili škole, s jedne, i socijalno-klasnih interesa, s druge strane.* Zadatak tog dijela istraživanja jeste da utvrdi socijalnu uvjetovanost i klasno-političku angažiranost, političku funkciju pojedinih teorija ili teorijskih sistema. Drugim riječima, tu treba istražiti i formulirati političku (instrumentalnu) ulogu različitih elemenata ekonomske misli (ideja, teorija, škola i slično), jer mnoge ideje i teorije imaju (ili u političkim borbama mogu dobiti) i političku ulogu, to jest mogu postati sredstvo duhovnog vladanja, *odnosno idejna oružja politike.*[5] U procesu vrednovanja pojedinih ideja i teorija treba razlikovati (1) istinitost neke ideje i teorije, (2) njenu korisnost za ove ili one političke snage i (3) njenu političku upotrebu od strane ovih ili onih političkih snaga. Pri tome ne treba brkati naučne i političke kriterije vrednovanja pojedinih ideja i teorija.

Sedmo, *odnos između pojedinih teorija ili teorijskih sistema, s jedne, i privrednih sistema i ekonomske politike u određenim zemljama, s druge strane.* Zadatak tog dijela istraživanja jeste da utvrdi da li postoji (i ako postoji, kakav je) utjecaj odre-

[5] Gian Antonio Gilli razlikuje dvije funkcije znanosti. »Prva je funkcija — utvrditi neprekidan napredak u spoznavanju prirode i društva, tako da se kritiziraju prethodne znanstvene tekovine i u njima postepeno otkrivaju nove. Ta funkcija, funkcija inovacije, nedjeljiva je od biti same znanosti i nema znanstvenika koji u bilo kojoj mjeri ne sudjeluje u toj funkciji.

Druga je funkcija povezana s važnošću koju znanost ima za klasu na vlasti. Onaj tko ima vlast s pravom vidi u znanosti važno oružje za rast, učvršćenje ili obranu te vlasti i stoga nastoji na svaki način njome upravljati i instrumentalizirati je u tom pravcu. Tu drugu funkciju znanosti mogli bismo nazvati funkcijom kontrole, to jest kontrole postojećeg ustrojstva odnosa vlasti. Riječ je o funkciji koja nije svojstvena biti znanosti (kao što je to funkcija inovacije), ali koja proizlazi iz upotrebe znanosti« (G. A. Gilli, *Kako se istražuje? Vodič u društvenim istraživanjima,* »Školska knjiga«, Zagreb, 1974, str. 18).

Ovdje Gilli govori o onome što sam nazvao spoznajnom i političkom funkcijom ekonomskih teorija. S pravom ističe da su te dvije funkcije u međusobnom proturječju, jer »funkcija kontrole remeti funkciju inovacije, onemogućuje otkrivanje i objelodanjenje stvarnosti«. Gilli griješi kada to poopćava, jer to se zbiva samo kada vlast ima konzervativna klasa, kada je znanost na strani te klase i njene birokracije, odnosno na strani stabilizacije i očuvanja klasne dominacije. I potčinjene klase imaju svoje znanstvene predstavnike, pa znanost može biti i na drugoj strani — na strani potčinjenih i progresivnih klasa koje traže promjenu, razvoj.

Znanost se često javlja kao instrument politike, ali ne samo vladajuće već i opozicione politike, politike uopće. I N. Pašić govori o znanosti kao instrumentu vlasti. »I kao što se, nošeni tokovima istorije, razvijaju, usavršavaju oblici organizirane društvene prinude, materijalna sredstva i instrumenti obezbeđenja i vršenja političke vlasti, isto se tako razvijaju i usavršavaju metode i sredstva duhovnog vladanja, ideološka oruđa politike« (N. Pašić, *Uporedni politički sistemi,* Institut za političke studije, Beograd, 1981, str. 64.

Zanimljivo bi bilo istražiti i drugačiju funkciju znanosti kada se ona ne javlja kao osamostaljena idejna snaga kapitala, već kao emancipatorska snaga udruženih radnika koji revolucioniraju društvene odnose, potiskujući klasnu podjelu i klasnu dominaciju.

Digitized by Google

đene teorije na formiranje privrednog sistema i ekonomske politike. Tu, zapravo, istražujemo političku upotrebu ekonomskih teorija od strane ovih ili onih političkih snaga. Drugim riječima, tu razmatramo odnos između konkretne ekonomske teorije i konkretne politike. Premda je odnos između ekonomske nauke i politike (shvaćene u smislu vještine upravljanja društvom) dosta složen i višedimenzionalan, ovdje ipak treba napomenuti da se praktična provjera mnogih teorija može vršiti tek njenom primjenom u sferi privrednog sistema i ekonomske politike.

Osmo, *odnos između određene teorijske ekonomije te privrednog sistema i ekonomske politike koji se zasnivaju na toj teorijskoj orijentaciji, s jedne, i društveno-ekonomskog razvoja i proizvodnih odnosa, s druge strane.* Zadatak istraživanja tih relacija je slijedeći:

prvo, utvrditi ekonomske (i šire društvene) pozitivne i negativne rezultate dosadašnje primjene određenih teorija, privrednih sistema i mjera ekonomske politike,

drugo, procijeniti posljedice moguće primjene određene teorije u pojedinim državama, odnosno u pojedinim povijesnim situacijama.

Tu treba istraživati povratni utjecaj ekonomske teorije na ekonomsku i socijalnu strukturu društva, naime na ekonomski razvoj i proizvodne odnose. Istražujući efikasnost privrednog sistema i ekonomske politike koji se izvode iz neke teorijske paradigme, mi istovremeno procjenjujemo (1) političku vještinu primjene postojećih ekonomskih znanja o upravljanju ekonomijom i (2) istinitost teorijske paradigme koju uzimamo za idejnu osnovu privrednog sistema i ekonomske politike. Publicirani rezultati takvih istraživanja značajno utječu na prihvaćanje ili odbacivanje pojedinih teorija i teorijskih paradigmi. Oni se nesumnjivo mogu upotrebljavati i u političkim raspravama.

Izvršavanje navedenih istraživačkih zadataka otežano je činjenicom da se pojedini privredni sistemi i ekonomska politika ne zasnivaju samo na teorijskoj paradigmi već se često temelje na kombinacijama ideja i teorija raznih škola ekonomske misli. Ipak, i u tim kombinacijama postoji jedna, osnovna, idejna orijentacija i teorijska paradigma koja integrira i kombinira ideje i teorije drugih škola. Teškoća je u tome što je, u takvim slučajevima, teško razlučiti i kazati što je posljedica primjene jedne, a što posljedica primjene druge teorijske orijentacije. Složenost tog pitanja nije razlog da se odustane od takvih istraživanja, već naprotiv: to možemo uzeti kao razlog da taj problem razmatraju i naučni radnici, a ne samo politički ideolozi.

Deveto, *stanje, probleme, dostignuća i tendencije kretanja cjeline ekonomsko-teorijske misli na svjetskoj razini ili u pojedinim zemljama.* Zadaci tog dijela istraživanja su mnogobrojni. U analizi stanja ekonomske misli potrebno je procijeniti da li je riječ o razvoju, krizi, stagnaciji, kreativnosti ili nekreativnosti teorijske ekonomije ili se možda njeno stanje može opisati ne-

Digitized by Google

kim drugim pojmovima. Potrebno je uočiti i formulirati osnovna dostignuća teorijske ekonomije i aktualne naučne probleme i zadatke. U tom kontekstu treba sagledavati i osnovne tendencije kretanja ekonomsko-teorijske misli, imajući u vidu njihov značaj i utjecaj unutar cjeline teorijske ekonomije.

Deseto, *odnos između nemarksističkih teorija i teorijskih sistema, s jedne, te ciljeva i problema socijalističkog samoupravnog društva, s druge strane.* Zadaci tog dijela istraživanja su slijedeći:

prvo, izvršiti kritičku analizu aktualnih nemarksističkih teorija i teorijskih sistema, razgraničavajući pogrešne i ideološki neprihvatljive stavove, s jedne, te naučno valjane ideje i metode analize, s druge strane[6];

drugo, procijeniti mogućnost, odnosno nemogućnost i posljedice primjene određenih buržoaskih teorija u rješavanju aktualnih ekonomskih problema u izgradnji socijalističkog društva;

treće, izvršiti integraciju naučno valjanih ideja i metoda analize (bez obzira na to u kojoj su školi nastali) u marksističku teoriju socijalizma, ukazujući na aktualnost i mogućnost korištenja pojedinih teorija (ili teorijskih sinteza) u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva.[7]

U širim kolektivnim istraživanjima ekonomske misli potrebno je razmatrati sve navedene elemente. U pojedinačnim istraživanjima obično se i predmet i zadaci istraživanja osjetno sužavaju. Rezultati pojedinačnih monografskih obrada pojedinih teorija ili tema mogu se kasnije integrirati u širu i konzistentnu cjelinu koja daje preciznije i širu sliku ekonomske misli

---

[6] »Razvijanje društvenih nauka na osnovama marksizma i na dostignućima i saznanjima naše socijalističke prakse podrazumijeva stalnu idejnu borbu protiv nama tuđih teorijskih i ideoloških shvatanja.« To je važno zbog toga što otvorenost naše zemlje prema drugim zemljama »omogućuje naše prisustvo i utjecaj u savremenim svjetskim zbivanjima. I obrnuto, utjecaj progresivnih dostignuća kulture drugih naroda na nas. No time su istovremeno otvorena vrata i za negativne ideološke i političke uticaje. Pored toga, protivrječnosti našeg razvitka i ostaci starih odnosa i snaga također produkuju nama tuđa shvatanja i teorijska gledišta. Tako smo suočeni sa utjecajem buržoaske ideologije, sa sitnoburžoaskim shvatanjima, tehnokratskim idejnim konceptima, dogmatizmom i konzervativizmom, raznim varijantama pseudoljevičarske ideologije i slično. Naša iskustva potvrđuju staru istinu da se marksizam, otvoren prema svim progresivnim naučnim saznanjima, razvija samo kroz borbu protiv tuđih ideologija, a njen najznačajniji vid je teorijska kritika« (Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvoj socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije,* referat na XI kongresu SKJ, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 66.

[7] Među našim analitičarima savremene ekonomske misli zanimljiv pokušaj u tom pravcu učinio je dr Lazar Pejić u knjizi, *Uvod u makroekonomsku analizu,* »Privredni pregled«, Beograd, 1983. I neki drugi naši teoretičari bave se idejom o sintezi različitih teorija i škola ekonomske misli.

Digitized by Google

4.4. U povodu drugog objekta istraživanja, to jest *u oblasti analize privredne prakse*, treba naglasiti da se (promatrano sa ovog ili onog aspekta) tu kao *predmet proučavanja može pojaviti privreda kao cjelina ili neki aktualni makroekonomski problemi*, kao što su: ciljevi ekonomskog razvoja, ekonomski sistem i njegove institucije, nezaposlenost, ekonomski zakoni, inflacija, proizvodne snage, proizvodni odnosi. Pri tome treba reći sa kojeg metodološkog, teorijskog i političkog stanovišta razmatramo naš predmet analize. Pojedini ekonomski problemi razmatraju se u kontekstu cjeline privredne prakse i dovode se u vezu sa transformacijom ekonomske strukture i izgradnjom socijalističkog, ili kapitalističkog ili nekog trećeg društvenog sistema.

Polazeći od marksističke koncepcije ekonomske nauke, možemo reći da se zadatak teorijske ekonomije »danas ne sastoji samo u tome da odredi sredstva (metode) ekonomske politike već i da utiče na ekonomsko-političke ciljeve, otkrivajući osnovne uzroke i posledice određene privredne aktivnosti, objašnjavajući uzroke nastanka i načine rešavanja glavnih ekonomskih problema, dajući rešenja za specifične situacije u kojima se nalazi niz zemalja na različitom stepenu privrednog i socijalnog razvoja«.[8] Općenito govoreći, zadatak teoretičara nije u tome da izmišljaju neke idealne sisteme odnosâ među ljudima, već da kritički izučavaju uslove, tokove i rezultate stvarnog društvenog kretanja i da na osnovu svojih spoznaja objašnjavaju privrednu praksu, predlažući *teorijska, sistemska* i *ekonomsko-politička rješenja ekonomskih problema*. To pretpostavlja dobro poznavanje, povezivanje i integriranje specijalističkih znanja iz raznih područja (političke ekonomije, matematike, statistike, ekonomske politike, ekonomike, kibernetike itd.) u jedinstvenu, konzistentnu teorijsku cjelinu.

4.5. U »Savremenim ekonomskim teorijama« kao nastavnoj disciplini subjekti studija jesu nastavnici i studenti, odnosno učesnici nastavnog, odgojno-obrazovnog procesa. U nastavnom procesu objekt analize se *sužava*, tako da se proučavaju samo savremena politekonomska misao, odnosno njene glavne škole i teorije. Predmet i zadaci, načelno gledano, ostaju isti kao u naučnim istraživanjima, ali ovdje u nastavi se značajno sužavaju i sažimaju zbog niza razloga.

Prvo, u udžbenicima i nastavi se može razmatrati uglavnom ono što je već (zahvaljujući individualnim ili kolektivnim naporima) obrađeno u naučnoistraživačkom procesu, odnosno u naučnim disciplinama koje služe kao osnova nastavnog programa. »Savremene ekonomske teorije« jesu mlada naučna disciplina, tako da mnogi elementi iz navedene koncepcije predmeta i zadataka naučnog istraživanja ekonomske misli još ni-

[8] Dr Ivan Maksimović, *O savremenoj ekonomskoj teoriji*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 130.

Digitized by Google

su obrađeni u monografskim, udžbeničkim i stručnim radovima. Predmet i zadaci studija obično se sužavaju na one elemente i zadatke koje su nastavnici ili drugi naučni radnici obradili u svojim studijama savremene teorijske ekonomije.

Drugo, predmet i sadržaj nastavne discipline zavise i od njenog položaja u nastavnom planu, to jest od kadrova i vremena što su predviđeni za izvođenje tog nastavnog područja. Nastavni proces je i vremenski ograničen, pa se predmet i sadržaj nastavne discipline (u odnosu na koncipiranje tih tema u odgovarajućim naučnim disciplinama) obično sužavaju, odnosno prilagođavaju vremenu predviđenom za taj studij i ciljevima koji su postavljeni pred tu disciplinu. To znači da je u koncipiranju predmeta i sadržaja studija savremenih ekonomskih teorija neophodno »izvršiti selekciju obimnog materijala (mislilaca i pravaca, njihovih teorija i shvatanja) da bi gradivo bilo dostupno savlađivanju. Posebno je pitanje kriterijuma izbora i kriterijuma selekcije. Ti kriterijumi su, kao što pokazuju knjige iz ove naučne discipline, različiti. Oni zavise od niza faktora, prije svega od orijentacije i ocjene autora«[9], zatim od ciljeva odgojno-obrazovnog procesa, od položaja discipline u nastavnom planu itd.

U *nastavnom procesu* se cjelina ekonomsko-teorijske misli sagledava analizom glavnih pravaca i škola teorijske ekonomije. Ne razmatraju se sve, već samo *osnovne, reprezentativne i aktualne teorije i teorijski sistemi.* Nadalje, za predmet analize ne uzimaju se svi, već samo neki značajniji i utjecajniji ekonomski teoretičari. S obzirom na prostornu dimenziju, predmet analize sada se često sužava na evropsku i američku tradiciju. Razmatra se ekonomska misao u onim državama gdje je ona najrazvijenija. Posebna pažnja posvećuje se jugoslavenskoj ekonomskoj teoriji nastaloj poslije 1945. godine. U analizu su uključeni i utjecaji svjetskih tokova ekonomske misli na našu teorijsku ekonomiju te sporovi jugoslavenskih ekonomista o aktualnim makroekonomskim problemima (inflacija, nezaposlenost, ekonomska kriza, privredni sistem i slično). U tom kontekstu razmatraju se i doprinosi jugoslavenskih teoretičara razvoju ekonomske nauke.

Predmet analize ne treba sužavati i sažimati, činiti na štetu izlaganja sadržaja, suštine i kritičke ocjene pojedinih teorija, jer su to osnovni elementi upoznavanja i izlaganja savremenih ekonomskih teorija. Predmet analize se sužava tako da se povijesni uvjeti nastajanja, metodološka osnova, idejni izvori i slične osobine ne razmatraju kod svih teorija, već samo kod škola ili teorijskih sistema.

Neke ideje i teorije mogu biti veoma značajne za razvoj ekonomske nauke, a istovremeno ne utječu na formiranje priv-

[9] Dr B. Šoškić, *Ekonomske doktrine*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. XIX.

Digitized by Google

rednog sistema i ekonomske politike. Zbog toga ih u izlaganju ne treba ni dovoditi u vezu sa privrednim sistemom i ekonomskom politikom, a ne treba ih povezivati niti sa ekonomskim razvojem i proizvodnim odnosima, jer one direktno utječu samo na idejne, a ne i privredne procese. Ovdje kao primjer možemo spomenuti Marksovu ideju o razlikovanju radne snage i rada, zatim njegovu ideju o apstraktnom i konkretnom radu, zatim teoriju alijenacije itd.

U naučnoistraživačkom procesu i u nastavi obično se jasno ukazuje na to koje ideje i teorije treba, a koje ne treba dovoditi u vezu sa privrednim sistemom, ekonomskom politikom i slično. Jedna teorija može biti značajna za jedan, a druga — za drugi aspekt ekonomske misli ili privredne prakse.

Slična je situacija sa analizom klasne uvjetovanosti i klasne angažiranosti ekonomskih teorija. Mnoge ideje i teorije (naročito one koje su više »udaljene« od privredne prakse, ekonomskih i političkih interesa) imaju relativnu samostalnost u odnosu na ekonomsku strukturu i političke interese. Zato je nepotrebno da se u predavanjima traži i izlaže klasna uvjetovanost i politička angažiranost *svih* ideja koje razmatramo, jer mnoge ideje su uvjetovane drugim, a ne i tim faktorima. Dovoljno će biti da se socijalna uvjetovanost i klasno-politička angažiranost razmatra samo kod onih teorija koje u idejnim i klasnim borbama imaju ideološku i političku ulogu. Treba, dakle, imati u vidu da su neke ideje i metode ekonomske analize neutralne u odnosu na vrednosne stavove i političke orijentacije. One povećavaju opći fond teorijskog znanja i mogu se koristiti u različitim ekonomskim i političkim sistemima. U svakom konkretnom slučaju treba reći što se i zašto proučava, to jest s kojeg aspekta i u kojem kontekstu izlažemo i vrednujemo određene ideje i teorije.

Na kraju, u vezi s predmetom i zadacima studija možemo zaključiti slijedeće:

(1) Nastavna disciplina »Savremene ekonomske teorije« daje *pregled i kritičku analizu* osnovnih tokova novije teorijske ekonomije. To je općeobrazovna, fundamentalna politekonomska disciplina u kojoj se proučavaju i vrednuju novije politekonomske teorije koje objašnjavaju savremenu privrednu praksu na svjetskoj razini ili u pojedinim zemljama, uključujući i Jugoslaviju.

(2) U nastavnom procesu izučavamo prvenstveno glavne pravce, glavne škole i idejne orijentacije od kojih se sastoji (ili na koje se razlaže) savremena teorijska ekonomija. Izučavamo buržoasku i marksističku ekonomsku misao kao dva glavna pravca savremene ekonomske misli, zatim škole i teorijske struje koje nastaju unutar, oko ili između, ili kombinacijom tih velikih teorijskih orijentacija. Nastavni proces se sastoji od analize neoklasične škole, keynesijanske škole, institucionalizma, radikalne političke ekonomije, monetarizma, lenjinizma, re-

Digitized by Google

vizionizma i drugih idejnih struja i sistema. Pojedine teorije (teorije vrijednosti, teorija privrednih ciklusa i slične) proučavaju se i izlažu unutar navedenih škola ili kao samostalne tematske cjeline.

U nastavnom procesu, pored toga, kao posebne tematske cjeline izučavamo i teorijske poglede nekih značajnih ekonomskih teoretičara koji bitno utječu na kretanje ekonomske misli i razvoj ekonomske nauke. To su, na primjer: A. Marshall, J. M. Keynes, P. Samuelson, M. Friedman, J. K. Galbraith, V. I. Lenjin, P. Sraffa, N. Buharin, E. Preobraženski, M. Dobb, S. Amin i drugi.

5. Ciljevi

U nastavnom procesu ciljevi studija savremenih ekonomskih teorija, u normalnim uvjetima rada i njegovanja teorijske ekonomije, slijedeći su:

Prvo, da studenti steknu osnovna politekonomska znanja o osobinama, oblicima, dostignućima, problemima i tokovima kretanja savremene teorijske ekonomije.

Drugo, da se studenti osposobe za samostalno stručno i teorijsko razumijevanje ekonomskih procesa i teorijske misli o tim procesima.

Treće, da studenti, na osnovu nastavnog procesa i vlastitog proučavanja originalnih teorijskih radova, formiraju svoje stavove o naučnoj valjanosti, političkoj funkciji i mogućnosti korišćenja pojedinih teorija u rješavanju aktualnih makroekonomskih problema.

Četvrto, da studenti steknu navike i kulturu akademskih teorijskih rasprava, svijest o potrebi poštovanja drugačijih mišljenja, svijest o kritičkom dijalogu kao uslovu i obliku razvoja političke ekonomije i ekonomske nauke u cjelini[10]

---

[10] »Visokoškolski nastavnik treba da kod studenata razvija sposobnost i spremnost za razumijevanje drugačijih, pa i suprotnih naziranja nego što su njihova, da ne postanu fanatici samo jedne ekskluzivne istine. Ima, naime, ljudi koji su posve bez sluha za bilo koje stajalište koje nije njihovo, koji neće i ne mogu procijeniti razloge koje druga stajališta obrazlažu, već ih *a priori* odbacuju. Postojanje različitih pogleda na isti problem njih intelektualno ne uznemiruje, niti ih zapošljava. Naprotiv, to u njima budi svijest o superiornosti prema onima koji moraju tek tražiti ono što je njima već dano. Nema beznadnijeg posla negoli je diskusija sa čovjekom koji takvom aprioristićkom ograničenošću čuva svoja obično nekritički prihvaćena i zato labava stajališta. Ako diplomant sveučilišta ima tako oblikovanu duhovnu strukturu (jer su njegovi nastavnici uvijek iznosili samo jedno stajalište), tada sveučilišna nastava u takvog diplomanta nije ostvarila jednu od svojih glavnih zadaća« »V. Schmit, *Visokoškolska didaktika*, str. 43).

Digitized by Google

Peto, da se studenti upoznaju sa novijom ekonomskom literaturom iz teorijske ekonomije i sa načinom korištenja te literature u kasnijem samoobrazovanju i rješavanju aktualnih ekonomsko-političkih problema.

Šesto, da se studenti, odnosno budući diplomirani ekonomisti osposobe za predavanje politekonomskih disciplina ili pojedinih politekonomskih tema na nižim stupnjevima ekonomskog i političkog obrazovanja.

6. Značaj

Izučavanje ekonomske misli i teorijsko razumijevanje i objašnjavanje privredne prakse višestruko je značajno posebno u socijalističkom društvu i za udružene radnike koji hoće da preuzmu upravljanje proizvodnjom i društvom u cjelini. Teorijsko obrazovanje je važno i sa spoznajnog i političkog stanovišta.

Očevidno je da privredni procesi postaju sve složeniji, ali i ekonomska misao o tim procesima istovremeno je sve složenija i sve teže razumljiva prosječno obrazovanom građaninu. Svakodnevno se proizvode ili šire ne samo naučno valjane (istinite) ideje i teorije već i pogrešne i politički neprihvatljive ideje i teorije, a sve se nude i pojavljuju u ime Nauke i Progresa, tako da se pojedinac (pritisnut različitim metodama ideološke manipulacije) teško snalazi u razlikovanju istine i zablude. Istraživanjem i studijem ekonomske misli olakšava se proces formiranja naučno valjanih stavova i sticanja znanja o upravljanju ekonomijom, a smanjuje se mogućnost zabluda i voluntarističkog donošenja odluka zbog nedovoljnog znanja iz teorije i politike. Teorijsko obrazovanje je posebno važno za one koji jesu ili hoće da budu privredni i politički rukovodioci u socijalističkom društvu, jer društveni procesi su složeniji od prirodnih. Društveni zakoni nisu egzaktni (kao prirodni), i oni se ne ispoljavaju u svakom konkretnom slučaju, već samo u prosjeku, kao tendencija, a podložni su nepredvidljivom djelovanju subjektivnih snaga. Radi toga, kako Engels kaže, »socijalizam, otkako je postao nauka, mora da se njeguje kao nauka, to jest da se studira«.[11]

Teorijsko izučavanje i povezivanje ekonomije i politike omogućava nam uvid u teorijske izvore političkih grešaka, a olakšava i spoznaju političkih uzroka i posljedica teorijskih greški.

U ekonomskim procesima postoji velika razlika između suštine i pojave. Ekonomske kategorije (proizvodnja, cijene, dohodak, dobit, profit, nadnica, porezi, inflacija, novčana masa

[11] F. Engels, *Njemački seljački rat*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 23.

Digitized by Google

itd.) i ekonomski procesi i odnosi često su i suviše složeni, isprepleteni i u pojavnosti zbrkani, tako da se prostim zapažanjem njihovih pojavnih, vanjskih manifestacija ne može uočiti njihova suština, niti njihove pokretačke snage i posljedice. »Ekonomska teorija uči nas o tome kako su povezane ekonomske veličine i kako su složeni i zbrkani odnosi među njima.(. . .)

Niko ne može razmišljati o ekonomskim pitanjima bez neke teorije, jer su činjenice i odnosi i suviše zbrkani da bi se sami organizovali; stvari ne leže same na svoje mesto. Međutim, ako teoretičar nije školovan, sklon je tome da gradi vrlo ograničenu teoriju. Ili pak prihvata neku staru i previše pojednostavljenu teoriju, pokupljenu bilo gde. Takav teoretičar je, osim toga, sklon naivnoj interpretaciji prošlosti. *Post hoc ergo propter hoc* je retko kad zadovoljavajuće ekonomsko objašnjenje«.[12]

[12] Džoan Robinson, *Ekonomska filozofija*, Beograd, 1981, str. 50.

Digitized by Google

Komentari

Vrijeme odgovora i odgovornosti

Stvarno je dobro i neophodno, i pravi je čas, da Savez komunista dublje promisli i osmisli pitanja svoje teorijske i idejno-političke izgradnje, u svjetlu suvremenih složenih društvenih kretanja i evidentne potrebe da umješnije i uspješnije vodi idejnu borbu za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije.

Tome su bila posvećena sva ona značajna zasjedanja i rasprave u prvoj polovini godine, među kojima centralni događaj predstavlja tzv. idejni plenum, tj. Sedma sjednica CK SKJ. Tako bismo osnovano taj napor svestranog sagledavanja stanja stvari i preciziranja nastupa Saveza komunista mogli opisati i kao vrijeme traženja odgovora i naglašavanja odgovornosti za pouzdanije kretanje kroz gusto šiblje protivuriječnosti.

Organizacije i organi SK u susretu s ovom tematikom imali su dvije istodobne obaveze: da se sagleda vlastiti rad i odgovornost, prikupe redovi i pojača aktivnost i inicijativa na glavnim pravcima primjerenim sredstvima i metodama; i drugo, da oblikovanjem sopstvenih pogleda, analiza i putokaza doprinose izgradnji, razradi i primjeni jedinstvene idejno-političke linije SKJ.

Digitized by Google

Ova runda temeljnog propitivanja o načinima partijskog rada i njegovom aktivnom prisustvu u demokratskom političkom sistemu i samoupravnoj praksi ne bi nikako smjela proći kao još jedna »ispovjed«. To zadovoljstvo i istovremeni strah vidno su manifestirani (ljudi, naime, vide jednu novu praksu demokratske debate, ali se boje da je mnogo toga već i ranije rečeno, a ipak se i dalje ne vide efikasni izlazi iz krize i zbrke). Već je poslije partijske rasprave povodom 13. sjednice CK SKJ netko rekao kako »mi ljude po drugi put kroz ovu vodu više ne možemo provesti«, a ipak malo toga se realno efektuiralo. Neki su se negativni procesi otad i produbili, a ugled SK (zbog neodlučnosti, staromodnosti i nedovoljnog jedinstva u realizaciji kongresnih odluka i opredjeljenja) prema mnogim ocjenama slabi. To je ozbiljna i opasna tendencija i trebalo bi je primiti kao zvono za uzbunu, kao opomenu za preokret, tako što će komunisti dižući se »na noge« stvarno i stalno vršiti i izvršiti okupljanje i djelotvorno usmjeravanje — na socijalističkoj samoupravnoj platformi — svih snaga rada, znanja i razvoja i tako ostvariti nove neophodne prodore u rastu društva, lomiti otpore neodogmatizma, liberalizma i nacionalizma, svega onog što je s onu stranu našeg socijalističkog projekta i njegovih današnjih bitnih sadržaja i ciljeva.

A stvari, zapravo, stoje tako da je uz neka neosporna napredovanja i razjašnjenja, pojedine dobre inicijative i interventne mjere, ukupna slika stvarnih poslijekongresnih rezultata prilično onespokojavajuća. Netko će, možda, reći da je prekratak rok za velike preokrete i upečatljiva djela. Ali, šta se tu može, ti su uvjeti i rokovi zadati i ne može ih se birati po volji, niti nizati olakšavajuće okolnosti za svo breme i nevolje krize. Naprotiv, i sad (više nego jučer) treba imati na umu da pobjeđuju oni pokreti koji dobro razumiju uvjete i naloge vremena u kome djeluju i koji te uvjete mijenjaju primjernom revolucionarnom akcijom široko prihvaćenom u narodu. Umjesto komocije i apatije, umjesto dekretirane i parcijalizirane politike, ekonomije i svijesti, danas su potrebni osmišljeni postupci i mjere, jasni i principijelni odgovori i akcioni dogovori koji će garantirati preokretanje nepovoljnih ekonomskih i političkih tokova, koji će rušiti i neke okamenjene i štetne predstave o socijalističkom razvoju i odnosima i koji će, također, osigurati jasno, javno i uvjerljivo razobličavanje raznih kontraplatformi i antisocijalističkih provokacija koje se pokušavaju organizirano i agresivno nametnuti javnosti.

Poslije svega, poslije zbrajanja mnogih teškoća raznih pogađanja i odlaganja, u sudaru s realnostima života i sa ponudama »etatističke sigurnosti« i malograđansko-konzervativnih predložaka za odustajanje od same socijalističko-samoupravne alternative, objektivno se dogodio i danas zgusnuto događa trenutak otrežnjenja i kuraži, nazire se to neophodno »zrno istine« i znaci pozitivnog (iako mukotrpnog) preokreta. Za očekivati je da se

Digitized by Google

kad minu grmljavine i stišaju strasti i velike riječi, stvari, ipak, više neće niti mogu vratiti u mirnu kolotečinu, stihijno kotrljanje i sitne popravke, u birokratsko ravnanje i »demokratsko prenemaganje«. Rizik stanja i odustajanja bio bi prevelik, donio bi nove nevolje, pa i neizvjesne ishode. Bez stabilizacije upali bismo u nove nestabilnosti.

Upravo zbog toga je urgentna potreba da se otkloni manjak inicijative SK, njegova jedinstva i akcione dosljednosti koji je danas veliki negativni uteg na političkoj vagi svakodnevice. Glavni pravci tako razrađenog nastupa na bitnim tačkama društvene zbilje i njenog mijenjanja i unapređivanja dosta su detaljno razrađeni, pa i po važnosti uočeni i poredani, i u pripremljenim materijalima i u stavovima plenuma CK SKJ, pa se tome dodaje koja riječ komentara.

Prvo: i na 13. kongresu SKJ utvrđeno je da su osnovna obilježja jugoslovenske krize: ekonomsko i tehnološko zaostajanje, dezintegracija i autarhija, stagnacija samoupravljanja i narastanje etatizma i neadekvatno postavljanje i djelovanje organiziranih socijalističkih snaga, prije svega Saveza komunista. Naravno, sve to nije izolirano od svjetskih tokova, ali, su primarni domaći uzroci i žarišta, pa i suočavanje i promjena tako složenih stanja treba da se prvenstveno odigrava na »domaćem« terenu, vlastitim snagama i sredstvima.

I sada valja ponoviti da nije samoupravljanje samo po sebi proizvelo tu skupinu ekonomskih, socijalnih i političkih problema, niti se radi o tome da su se istrošili njegovi historijski potencijali, koji i sad i ubuduće čine bitni sadržaj svijesti i stava radničke klase i radnih ljudi, metod i način da ljudi vladaju uvjetima svoga života i društvom u cjelini, okvir za dinamiziranje razvoja i proizvodnje, uz poštivanje zakona robne proizvodnje i njeno plansko usmjeravanje, put za jačanje društvenog položaja radnog čovjeka i njegovo postepeno oslobađanje od tutorstva države, birokracije i tehnokracije.

Očito je stoga da se naša misao i akcija moraju usmjeriti prvenstveno na ta pitanja, na polje ekonomije i društveno-ekonomskih odnosa. Tim više što predugo traju razlike i idejne konfrontacije koje usporavaju i odlažu izlazak iz ekonomske krize i sprečavaju otvaranje perspektive daljeg uspješnog materijalnog i društvenog razvoja. Mora se stalno imati u vidu da je rješavanje teških ekonomskih problema i prevazilaženje ekonomske krize osnova i prvi uvjet ostvarivanja i svih drugih naših ciljeva i zadataka. To je kotao iz koga se mnogo tog isparava. Da bismo to postigli, potrebno je mnogo racionalnije korišćenje društvenih sredstava i njihovo stalno reproduciranje u proširenom obujmu, privredi su potrebni »novi motori«. Apelima, vidjeli smo, to ne ide, jer sve ima svoju cijenu i motive i to se mora uvažavati.

Digitized by Google

Naravno, nisu stvari tako jednostavne, pa da će već samo uvažavanje zakona robne proizvodnje kao čarobni štapić odagnati sve naše probleme, ali u to se smjelo i bez predrasuda mora zagaziti. Ta orijentacija podrazumijeva jačanje ekonomske i društvene uloge radničke klase, mnogo veću slobodu, a onda i odgovornost privrednih subjekata, rasterećivanje privrede, jačanje materijalne osnove samoupravljanja, adekvatnu razvojnu, ekonomsku, socijalnu i poresku politiku, funkcioniranje jedinstvenog i otvorenog tržišta, plansko usmjeravanje, racionalno povezivanje među sobom i sa svijetom, samoupravnu integraciju, primjenu nauke itd. Takvo programsko usmjeravanje, tj. da samoupravni proizvođači nastupaju kao robni proizvođači, traži da SK uporno vodi borbu i protiv državno-socijalističkih devijacija i tendencija, tj. protiv etatističkog, tehnokratskog i grupnosvojinskog nametanja privredi, protiv svake druge vrste antisocijalističke erozije, kao i protiv krajnosti i apologije bilo tržišta, bilo plana.

Osnove za te neophodne promjene date su u Dugoročnom programu i na 13. kongresu, a kolebanja u njihovom sprovođenju skupo nas koštaju. Taj susret više ne možemo odlagati, pa i po cijenu lomova. Savez komunista mora i u svojim redovima sve te stvari raščistiti, boreći se za promjene odnosa moći društvenih snaga u korist radničke klase, njene inicijative i samodjelatnosti. Iluzija je da se to postiže samo proklamacijama i normama. Za ova opredjeljenja treba se uporno i svakodnevno boriti, ne posustajući pred otporima raznih monopola i posrednika, kojima ni u krizi nije tako loše, pa nisu previše ni orni na sudare s njom.

Drugo: višekratno je u minulim debatama rečeno da se »odlučna društvena i politička akcija traži, prije svega, na ekonomskom i socijalnom polju«, te da s posebnom pažnjom valja promatrati i porast kritičnosti i nepovjerenja javnog mnjenja prema Savezu komunista. I to su veoma ozbiljna upozorenja. Ona iznova potvrđuju današnja saznanja da se društveni ugled, uticaj i vodeća uloga SK ne postižu jednom zauvijek, niti se održavaju busanjem u prsa, ne mogu ih obezbjediti ni samo forumi niti izolirane organizacije i članovi, a prijeko potrebno jedinstvo revolucionarne avangarde također nije povelja koja se ovjeri, pa neokrnjena traje. Sve se to mora uvijek iznova postizati i dokazivati, u smjelom okretanju prema životu i traganjima za glavnim polugama i putevima razvoja, u programskom i stvarnom okretanju onim slojevima koji najviše očekuju od budućnosti i koji svoje ljudske i klasne interese duboko povezuju sa napretkom našeg socijalizma.

S time u vezi, važno je upozoriti da u sklopu ukupnih društvenih preobražaja i promjena (u ekonomskom i političkom sistemu, uključujući svakako i predviđene ustavne promjene) i sam Savez komunista mora da se mijenja, da odstranjuje navike i mentalitet »partije vlasti« i da se na djelu potvrđuje kao

Digitized by Google

bitan činilac revolucionarne socijalističke svijesti i inspirator najšire demokratske društvene akcije kroz SSRN. Po starom se više ne može, a novo sporo zaživljava. Zato je najvažnije da SK ima inicijativu u razvoju društva, da svoje programe razrađuje i sprovodi, da njeguje demokratske odnose unutar sebe i u čitavom društvu, (umjesto poslušnosti i pasivnosti), da za svoje projekte pridobija i okuplja najšire narodne mase i omladinu, da »osluškuje« i njihove inicijative i da ima jasan i britak front prema snagama konzervativne svijesti i raznobrojnim grupacijama koje su animozitetno zadojene prema socijalističkom samoupravljanju, jedinstvu zajednice i nacionalnoj ravnopravnosti i slozi. Ovo što se sada poduzima nova je bitka za samoupravljanje i za povjerenje.

Za sve to, očito, treba više rada i znanja, kritike i samokritike i zato je dobro što se SK tako rezolutno oprejdeljuje za veću vlastitu teorijsku spremu, za okupljanje svih stvaralačkih snaga i razgraničavanje sa onima koji pod vidom »čiste nauke« neprestano proklinju socijalizam i partiju, što se zalaže za organizirano idejno osposobljavanje, bez dosade i dogmatizma, ali i bez površne slatkorječivosti i ideološkog mutljaga.

Sve ovo ne smije se razumjeti kao vapaj za nekakvo »udarništvo« ili partijski voluntarizam (kao da »mudri forumi« mogu sve samo ako se slože i ako hoće) a još manje za nekakvu komandnu palicu SK. Upravo obrnuto: to je zahtjev da se dublje osmišljava sadašnje i buduće vrijeme, da se ciljevi ne zamagljuju i ne zamjenjuju, da se djeluje snagom primjera i argumenata po cjelini demokratske organizacije društva.

Treće: u svjetlosti suvremenih složenih okolnosti poseban značaj ima stalna demokratska borba za socijalističko javno mišljenje, njegovo izgrađivanje i funkcioniranje, kao jedan vid masovnog političkog rada i kao snažan elemenat mobilizacije ljudi za očuvanje i dalje razvijanje revolucionarnih tekovina i ciljeva. U tome, opet, štampa, javna glasila, sistem javnih informacija u cjelini imaju naročito važnu ulogu. (»Ljudi misle kao novine koje čitaju svaki dan, kao televizija koju gledaju, radio koji slušaju«).

Angažiran doprinos našeg novinarstva, čije poruke dnevno dopiru do miliona ljudi, proteklih je decenija, bez sumnje, i primjetan i vrlo koristan. Proces demokratizacije društva i snažnije naglašavanje odgovornosti odrazio se na profil medija javnog informisanja, kao što oni, s druge strane, daju svoj prilog toj demokratizaciji, javnosti rada i povećanoj odgovornosti. Taj kurs za slobodu socijalističke štampe, za njenu aktivnu ulogu kao dijela političkog sistema i kao »prvog odreda« našeg osebujnog samoupravnog sistema informisanja treba u punoj mjeri i dalje da održimo i razvijamo.

Pri tom treba imati u vidu da smo u cjelini toga rada suočeni i sa činjenicom da se osnovna opredjeljenja o toj specifič-

Digitized by Google

noj i izuzetno važnoj djelatnosti sporo pretaču u život, da pritišću pipci birokratskog stezanja i postrojavanja (po aršinu »moje« sredine i interesa) i iskušenja građanskog (pa i malograđanskog) žurnalizma i onog sistema vrijednosti i odnosa koje on izražava. Prisutni su i prodori »razmaženog« antisocijalizma, nekakvog apriornog cinizma prema svemu što je organizirano, ogovaranje pojedinih, ponajviše federalnih foruma, institucija i mjera itd. Moramo to jasno uočiti i kvalificirati. I pri tom, bez udvaranja, kazati: istjerivanje ovih i drugih slabosti nije napad na štampu, nije svađa s njom, to je pledoaje za njenu još veću ulogu i odgovornost, za njeno dostojanstvo i dignitet.

Boreći se za osnovne vrijednosti i usvojene ciljeve društva javna glasila treba više nego do sada da predstavljaju aktivne činioce društvene kritike svega onog što se suprotstavlja progresu, kritike zastarjele svjesti, provincijalizma i samodovoljnosti, one falš ideologije da »đavo to su drugi« (jer smo »mi« pošteni i nesretni, a »oni« kvarni i sretni), nacionalizma, birokratsko-dogmatskog mentaliteta i odnosa i svih antisocijalističkih nasrtaja na društveni poredak i njegove pokretačke snage. Zato i treba iznova podvući dužnosti komunista u štampi (kao članova SK, a ne kao neke posebne profesije), da svjesno i aktivno doprinose formiranju javnog mnjenja, da kritikuju nesputano i argumentirano sa pozicija programa i političke SK sve pojave i nosioce koji su u neskladu s tom politikom, te da razvijaju demokratske funkcije i odgovornost javnih glasila i sprečavaju njihove jednostranosti, ograničenost i svaku zloupotrebu. Za te složene poslove ovi se pogoni moraju adekvatno materijalno, tehnički i kadrovski osposobiti.

Četvrto: na brojnim sastancima u organima SK detaljno su obrađeni i pojačani oblici ispoljavanja raznih antisocijalističkih i konzervativnih snaga i orijentacija. Naravno, ostvarivanje idejno-političke strategije SK u svakodnevnoj akciji, nastavljanje — uspješno i vidljivo — kursa revolucije i socijalističkog samoupravljanja prvi je, najvažniji i najsigurniji uvjet efikasne idejne i političke borbe protiv antisocijalističkih ideoloških i političkih koncepcija i snaga. Oko toga ne bi smjelo biti ni kolebanja, ni natezanja. Otuda ponekad izgledaju suvišno i konstruirano teze, neke vrste lažne dileme: što je u našoj borbi prvo, a što drugo, da li je važnija borba »za« ili »protiv«, kao što je štetno i iščekivanje šta će tko, kada i kako poduzimati, da bismo na osnovu toga procjenjivali vlastite korake i mjere. U stvari, sve je to povezano, to su »spojene posude«.

Među raznobojnim antisnagama u Jugoslaviji nacionalizam danas jače stupa na scenu, to čini sve otvorenije i hoće se predstaviti kao organizirana politička sila. Zato i jest važno da oko svega toga ne dvojimo, da forsiramo program glavnih društvenih preobražaja i nova socijalistička postignuća (jer je kriza najveći neprijatelj), tako da taj program »za« istovremeno

Digitized by Google

i nedvosmisleno znači i program »protiv«, tj. jasnu, javnu i uvjerljivu vododjelnicu sa snagama separatizma i unitarizma, samodovoljnosti i isključivosti, birokratskog dogmatizma i svake desnice, i sa svima onima što osporavaju sama ishodišta i smisao naše novije povjesti, njene vodeće ličnosti i snage.

U bici sa nacionalizmom SK je odnio značajne i principijelne pobjede. Ali, borba protiv nacionalizma nije definitivno završena, pa je i danas, u susretu sa novim prilagođenim i pojačanim nastupima nacionalizma, potrebno imati istančan sluh i jasan i jedinstven pristup, boriti se bez kompleksa za nacionalnu politiku SK i interese naroda, za njegov svestrani razvoj i napredak, ali i uvjerljivo razagnavati magle i podmetanja, utvare i povampirene duhove, svaku indoktrinaciju i nacionalističke zamke u ekonomiji, ideologiji, kulturi, jeziku, informacijama itd. Jer, nacionalizam predstavlja, zaista, koncentrirani izraz i podlogu okupljanja svih konzervativnih i reakcionarnih snaga. U tom okviru specifično se iskazuje jezički nacionalizam. (To se pitanje ovdje dodiruje na području hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika).

U pitanjima jezičke politike stavovi SK su jasni; stavovi Predsjedništva CK SKH (iz 1985.) i zajednički dogovori rukovodstava SK sa područja hrvatsko-srpskog, srpsko-hrvatskog, hrvatskog ili srpskog jezika to jasno definišu. Pa, ipak, unatoč tome neke se tendencije pomaljaju nepovoljno i zbog toga se kod ljudi osjeća zebnja i zabrinutost, jer oni upozoravaju da to nije naivno i da nije riječ tek o pitanjima jezika i »tvorbe riječi«. Ljudi i narodi, nacionalno izmješani, jedino prihvataju sadržaje bratstva i jedinstva, ravnopravnosti, međusobnog razumevanja, uvažavanja i tolerancije. Zato i ne prihvataju tobožnje jezičko čistunsto, ne primaju separiranje, bilo kakvu majorizaciju ili unitarističko propisivanje. Mora se na to obratiti pažnja i iznova razviti idejno-politička akcija za demokratsku provedbu utvrđenih stavova SK o problematici jezika.

Može se ova stvar, eventualno, i minimizirati tako što će se reći: pa to nisu toliko bitna, to su neka verbalna ili, pak, uskostručna pitanja. Ali, pri tom, treba znati da nacionalizam umije počinjati verbalno, ali nikad ne završava ni verbalno ni folklorno, u riječima i na riječima. Stoga, pravu podršku zaslužuju opredjeljenja iznijeta i u nekim raspravama u organizacijama SK da samo politika o jeziku za koju se opredjelio SK može dugoročno donijeti one rezultate koji su neophodni našem društvu i zajedništvu, da se treba boriti istodobno i jednako principijelno protiv jezičkog unitarizma i protiv separatizma, da nam ne treba jezička politika koja razdvaja već ona koja povezuje ravnopravne i slobodne ljude i narode koji se služe jednim jezikom i koji imaju pravo na svo njegovo bogatstvo.

Jezik treba da je sredstvo komunikacije, a ne ekskomunikacije (bilo koga i bilo od koga).

Digitized by Google

Svo iskustvo kojim raspolažemo pokazuje da je za Savez komunista izuzetno značajno da svoje svakodnevne akcije, a u situaciji koja je veoma složena, bolje teoretski potkuje i da se idejnopolitički osposobljava kako bi mogao prednjačiti snagom vizija, inicijativa i argumenata i na tome okupiti i stalno okupljati sve kojima na srcu leži socijalistički prosperitet i svestrani napredak svake naše republike i sredine i socijalističke Jugoslavije u cjelini.

Digitized by Google

Dinko Medić

Naznake o sukobljenosti samoupravljanja i birokratije

Polazeći od određenja samoupravnog sistema u socijalističkom samoupravnom društvu, kao organizovanog sistema samoupravnih i političkih ustanova (institucija) u kojim radni ljudi i građani, radnici ostvaruju upravljanje i kontrolu nad društvenim sredstvima za proizvodnju na kojima rade i po osnovu rada stiču, raspoređuju i raspodjeljuju dohodak, kao istinski rezultat svog ličnog rada, rada osnovne organizacije udruženog rada i rada udruženih proizvođača koji se ispoljava i izražava kao društveni dohodak. Dakle, problem funkcionisanja i razvoja samoupravnog sistema po svojoj suštini i svrhi je problem ostvarivanja socijalističke samoupravne demokratije. Za razliku od političke (parlamentarno-predstavničke) demokratije u kojoj je manifestovan odnos između sredstava za proizvodnju i radnika, radnih ljudi i građana posredovan kapitalom ili državnosvojinskim odnosom, oblik i sadržaj socijalističke samoupravne demokratije je neposredan, bez posrednika. Naime, osnovna pretpostavka za ostvarivanje i funkcionisanje socijalističke samoupravne demokratije je da sredstva za proizvodnju budu u društvenom vlasništvu, odnosno pravo svojine nad tim sredstvima nema niti može imati ni država ni organizacija udruženog rada, ni radnik pojedinačno. Iz toga proizilazi da za sve društvene subjekte egzistira princip da nad tim sredstvima za proizvodnju ostvaruju svoja društveno-ekonomska prava koja

Digitized by Google

se za sve njih regulišu u ustavu, zakonu i samoupravnim opštim aktima.

Pored toga već inicirane izmjene i dopune Ustava i (ZUR) takozvanog radničkog ustava će vjerovatno dati određena rješenja, jer su u dosadašnjoj raspravi pod sumnju stavljene brojne norme i instituti.

Podruštvljavanje ekonomije i politike je neposredno uzajaman društveni proces. Jer, istorijska je činjenica da ekonomske odnose koji proizilaze iz rada radnika na sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu nije moguće podruštviti u Marksovom smislu ukoliko nije otvoren proces podruštvljavanja politike, kulture, nauke i drugih sfera društvenog života koje nazivamo nadgradnjom. Dijalektika prakse ukazuje da nadgradnja ima značajan uticaj na bazu, na odnose u materijalnoj proizvodnji, kao što odnosi u materijalnoj proizvodnji, bazi imaju presudan uticaj na nadgradnju. Međutim, dosadašnje iskustvo u ostvarivanju samoupravnog sistema nepobitno pokazuje i dokazuje da je to dugoročan proces, proces neodložan u kome sudbina čovjeka treba da je u njegovim rukama. Uz to društvene protivrječnosti koje se javljaju, a naslijeđene su iz kapitalističkog društva, ne ukidaju se samim činom političke pobjede revolucije, nego se neposredovano prevladavanjem onih društvenih odnosa koji samoj radničkoj klasi, kao osnovnom subjektu revolucionarnog procesa, ne dozvoljavaju i pak svjesno sprečavaju, da se brže oslobađa »svojih« klasnih osobina: ograničenog materijalnog razvoja, nedovoljne obrazovanosti, razvijenosti nauke i kulture, egoizam, inertnost, učmalost, moć pojedinih grupa i pojedinaca, birokracije, tehnokracije i drugih struktura. Ovdje bismo se osvrnuli na često isticanje pošasti birokratije, birokratizma, jer od slučaja do slučaja pod tim pojmovima se podrazumijevaju sasvim različita određenja. Zato u ovom skromnom osvrtu ukazujemo na neke naznake jačanja birokracije i birokratizma i njenog permutiranog mjesta i uloge, kao i posebne potrebe da se taj Levijatan mnogo ozbiljnije poima i efikasnije prevladava.

Teoretičar, svakako istorijski nezaobilazan u analizi birokratije i birokratske organizacije je Maks Veber. Za njega je birokratija najracionalnija, najefikasnija i produktivnija od bilo kog drugog načina organizovanja. Ova neodoljiva, po mišljenju Vebera, birokratija ne može da ne osvaja postojeće i nove sektore društvenog i političkog života. Takvo shvatanje između kapitalističkog preduzeća, korporacije i birokratske organizacije ne postoji prekid, nego sitne razlike koje su proizvod specifikacije zadataka u opsegu uzajamnog prožimanja.

Ovim shvatanjem ističe se da savremeni život modernih društava ne može umaći prisutnoj tendenciji ka racionalizaciji i birokratizaciji.

Elektrotehnički fakultet, Banjaluka

Digitized by Google

Istina, u teorijskom smislu nedvojbeno je da birokratija predstavlja poseban društveni sloj i da je ima u svim strukturama društva, počev od pisara, administratora, finansijskih službenika, kulturnih i naučnih radnika, te do ministara i generala.

Teorijska kritika birokratizma

Naime, Marks je elaborirao da je birokratija najviši trend otuđenosti čovjeka u uslovima političke emancipacije i postojanja principa države. Parafrazirajući njegovu teorijsku misao, očito je da je ona najdalji i najmaglovitiji izraz otuđenosti čovjeka u neposrednoj praktičnoj sferi života i oblik odsustva humanizma u društvu u kome se manifestira visoki stepen samozadovoljstva države i nezadovoljstva građana. Marks u svojoj nezaobilaznoj fundamentalnoj kritici birokratije (»Kritici Hegelove filozofije države i prava« — kurziv D. M.) naglašava bit i temelj biti u kojoj je: »Opšti duh birokratije tajna, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema spolja kao zatvorena korporacija. Otvoren duh države, a isto tako i javno mišljenje, izgledaju stoga birokratiji kao izdaja njenih misterija. Autoritet je stoga princip njenog znanja, a obogotvorenje autoriteta njeno ubjeđenje. Ali u njoj samoj spiritualizam se pretvara u grubi materijalizam, u materijalizam pasivne pokornosti, vjere u autoritet, u mehanizam krutog formalnog djelovanja, gotovih principa, shvatanja, tradicija. Što se tiče pojedinog birokrate, državni cilj se pretvara u njegov privatni cilj, u potragu za višim činovima, uz ganjanje kari jere.«

Ovom Marksovom analizom, po pravilu birokratija se najprijatnije osjeća u krilu države i njenih institucija. Ukoliko su te institucije više zatvorene i hijerarhizirane, utoliko su okolnosti širenja njene misterije i moći veće. Dakle, birokratija je glasnogovornik interesa klase na vlasti, naravno ukoliko joj tu aktivnost omogućuju dati socijalni uslovi.

Gdje i kada ona uspijeva da svoje ciljeve vrlo vješto nadređuje klasi, postaje osobena socijalna i politička snaga koja istupa u ime, pa i umjesto klase. Naime, postajući od sluge gospodar društva, kako bi to eksplicirao Engels, birokratija postaje specifična organizacija sa svojstvenim joj klasnim karakterom i sa osobenim interesima i ciljevima. Istina, birokratiju ne treba vezati samo za vršenje državne vlasti, nego ta vlast može biti, ali i dobrim dijelom ona i jeste, u ekonomsko-finansijskoj sferi, u oblasti organizacije, tehnologije, politike, kulture, obrazovanja...

Mnogi analitičari i istraživači kako u svijetu, tako i u nas (Mils, Botomor, Diverže, Ortega y Gaset, Mikels, Ratković, Ćetković, Dragičević i dr.) diferenciraju i osoben pojam »Političke birokratije«, čija je fundamentalna svojstvenost bitisanje u po-

Digitized by Google

litičkim partijama i organizacijama, tj. egzistiranje u institucijama političkog sistema kao i ukupnoj društvenoj organizaciji. Elementarna obilježja birokratije su da svoj položaj obezbjeđuju na monopolizaciji i uzurpaciji političkog života, posjedovanje moći da u uskom krugu u neformalnim strukturama i neovisno o onome koga predstavlja donosi bitne političke odluke i skraja sudbine ljudi. Birokratiji bilo koje vrste političkoj, privrednoj i dr. puna su usta »klasnog interesa«, naravno općeg, vladajućeg. Tumačeći tobože u ime klase, birokratija je branitelj njenih »autentičnih interesa«, a de facto ona nastoji da mimo klase odlučuje o svim pitanjima društveno-ekonomskog, političkog, kulturnog i dr. života, pri čemu sebi omogućava dobit konkretnih društvenih i materijalnih beneficija. Međutim, birokratizam, kao manifestni oblik birokratije, nije samo jugoslovenski fenomen. Kao njeno funkcionalno otjelovljenje, svojevrstan korpus ponašanja i konkretnog djelovanja, kao vladavina privilegiranog sloja pojavljuje se u svim savremenim političkim sistemima, dok je negdje izrazit jedini faktor političkog odlučivanja, nad kojim nema skoro nikakve kontrole. S obzirom da ovaj rad pledira na odnos birokratizma i samoupravljanja u okviru jugoslovenske socijalne zbilje, osvrnuti ćemo se na neke naznake birokratizma u samoupravnom društvu.

Birokratizam u svom biću ispoljava i nosi tendenciju razdvajanja svojine nad sredstvima za proizvodnju, od upravljanja tim sredstvima.

Takvim svojstvenim bićem birokratija osigurava relativno bezbjednu, materijalno-egzistencijalno ugodnu i samostalno privatiziranu poziciju u odnosu prema stvarnom vlasniku sredstava za proizvodnju.

Samoupravljanje i birokratizam

Socijalističko samoupravno društvo fundirano na radikalnom revolucionarnom preobražaju, neprestanom afirmacijom i snaženjem vlasti radničke klase s ciljem da ona postane vodeći društveni hegomon i istinski gospodar najvećeg dijela društvene reprodukcije, nastoji da više nego ma koje drugo savremeno društvo isključi i suzbije korov birokratije i birokratizma. Riječi E. Kardelja kao da bivaju neodvojive od ljudske egzistencijalne zbilje u kome delegatski sistem »... kao najdemokratskiji oblik vladavine radničke klase u ljudskoj istoriji« dobiva puniji Marksov sadržaj.

Naime, brojni poslovi i zadaci koji su nekada bili de facto i de jure prevashodno u domenu državnih organa i institucija, danas se rješavaju isključivo putem delegatskog sistema neposrednim, aktivnim učešćem radnih ljudi i građana. Naravno, u nekim sredinama u više razvijenim oblicima i kvaliteta i kvan-

Digitized by Google

titeta, a u nekima i manje, što zavisi od brojnih objektivnih i subjektivnih uslova. Međutim, notorna je činjenica da radni ljudi i građani kroz samoupravne organe u organizacijama udruženog rada, skupštinama samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica, mjesnih zajednica, skupštine drugih društvenih organizacija, kao i ostale institucije političkog sistema, ali usmjeravani organizovanim društveno-političkim organizacijama, neposredno, učestvuju u donošenju svih značajnih odluka. Na taj način i taj korov, birokratizam ima sve manje prostora da se održi i širi svoj položaj i vulgarnu misteriju. Pored toga, birokratija sa svojstvenim joj stilom i sadržajem, uspijeva iako u raspadanju održavati se i izvlačiti se od javne i neposredne radničke kritike.

Istina, izrasla je i narasla klasna svijest da su birokratija i birokratizam veliki balast i smetnja društvenom razvoju, naročito samoupravnom razvoju neposredne demokratije. Dakle, razvojem neposredne demokratije i raznovrsnih oblika i sadržaja radničkog i društvenog samoupravljanja od osnovnih organizacija udruženog rada i mjesne zajednice pa do federacije, uistinu se saosjećaju i otklanjaju moćna krila birokratije, koja ima nevjerovatnu sposobnost adaptiranja i kozmetičarskog priljubljivanja.

Izvorno ishodište birokratizma, a time i tehnokratizma je monopolitičko raspolaganje i usmjeravanje fondovima (naravno punim finansijskih sredstava — D. M.) društvene akumulacije. Kao što znamo, vidimo i čujemo putem sredstava javnog informisanja, birokratija u svom permutiranom obliku traži i nalazi nove socijalne prostore i mogućnosti praktičnog djelovanja. Nekada, pa i danas, mnogi uzroci rovarenja birokratije bili su ti što neposredni proizvođač, građanin nije u potpunosti postao gospodar cjeline društvene reprodukcije. Zatim, u lancu raspodjele ubacilo se mnogo posrednika koji na bilo koji način otuđuju njegovu vlast, zakidaju neotuđiva radnička prava i osujećaju konkretnu i neposrednu kontrolu. Naime, tamo gdje svjesna radnička klasa nije u stanju da putem legalnih, oficijelnih političkih i pravnih instrumenata i instituta vlada i ostvaruje svoje neposredne i istorijske interese, dolazi do neposrednih, otvorenih, iskrenih protesta spram moći birokratije.

Takvih primjera kao što je ostavka radničkog savjeta u titovoužičkom »Mesaru«, razriješenje i opoziv radničkog savjeta i rukovodstva u transportnoj organizaciji »Udarnik« u Mrkonjić Gradu, takođe u transportnoj organizaciji iz Sanskog Mosta »Samatrans« istražena je i primorana ostavka rukovodećih struktura i organa upravljanja, smjena direktora u leskovačkom »Zdravlju« i drugih, dokaz je neposredne sukobljenosti zrelog i svjesnog samoupravljanja spram raspadajuće birokracije.

Istina, iz ovih empirijskih medijskih izvještaja, ali i iz uzornih analiza birokratije u samoupravnom društvu u radovima

Digitized by Google

Županova, Ćetkovića, Lukića, Letice i Dragičevića upozorava se da je to jedan od glavnih, fundamentalnih problema samoupravnog socijalizma.

Uporednom analizom sadržaja pomenutih i drugih organizacija udruženog rada u kojima dolazi do radničkog protesta, u njegovom ad hoc dejstvu, ili u kontinuiranom djelovanju, kao oblici protesta manifestuju se peticije i obustave rada, ili tzv. vanredni zborovi radnih ljudi. Tako prema zvaničnim podacima koje je Savezno izvršno vijeće dostavilo delegatima Skupštine SFRJ poslije donošenja interventnih zakona, ali sa 20. martom zaključeno, iznosi da je bilo 168 obustava rada. U tim obustavama je učestvovalo nešto više od 20.000 radnika, dok su obustave trajale od nekoliko časova do nekoliko dana. Naime, po republikama i pokrajinama bilo je obustava:

1. U Bosni i Hercegovini bilo je pet obustava rada;

2. U Crnoj Gori je bila jedna, s tim da je delegat iz ove republike na Odboru za društveno-ekonomske odnose dopunio da je bilo 18 obustava;

3. U Hrvatskoj bilo je 39 obustava;

4. U Makedoniji bilo je 28 obustava;

5. U Sloveniji 34 obustave rada;

6. U Srbiji bez SAP 53 obustave rada, dok u SAP Kosovo dvije obustave i u SAP Vojvodini pet obustava rada.

U većini obustava rada, negodovanja i radničkih protesta primaran zahtjev je bio neposredni ekonomski interes, odnosno adekvatno zadovoljenje tog zahtjeva. Međutim, u nekim organizacija udruženog rada već pomenutim u tekstu i drugima, ovaj ekonomski zahtjev bio je samo povod za protest, a primarni zahtjev je bio političkog karaktera. Naime, ovim zahtjevom tražena je smjena birokratizovanih, korumpiranih rukovodnih, poslovodnih, upravnih i samoupravnih struktura (ličnosti, pojedinaca), GRUPA, APARATA, ELITA, koje su se izdvojile i otuđise od klase. Time je ukazivano konkretno i neposredno, zasnovano na Lukačevom vjerodostojnom marksističkom indikatoru RADNIČKOJ INTUICIJI da je birokratija izdvojeni društveni sloj koji zamjenjuje klasni interes svojim uskim, neposrednim, ličnim i sitnosopstveničkim interesom. I tako otkrivajući je, radnici potvrđuju Lukićevu definiciju birokratije kao »... sloja koji se bavi upravljačkim društvenim poslovima, koji vrši vlast, i koji stoga ima prosječno daleko veći prihod od običnog radnika ili službenika, a čak teži da postane eksploatator«.

Kao što se vidi samoupravno socijalističko društvo, i subjekt njegovog razvoja radnička klasa nije protiv administracije, protiv različitih kategorija administracije, upravnog, samoupravnog, sudskog, sizovskog i sličnog stručnog osoblja koje je svakom društvu, pa i samoupravnom nužno i neophodno, i pod određenim uslovima vrlo korisno, nego je protiv birokratske aparature napuhane sopstvenim interesima. Protiv je tih poseb-

Digitized by Google

nih »tumača« samoupravnih i politikantskih akata kojima sputavaju svaku neposrednu inicijativu, te ozbiljnije zagušuju i ugrožavaju neka elementarna samoupravna prava, radnih ljudi i građana. Pored toga, otvoren i ekspliciran je radnički zahtjev da se suprotstavi biti i temelju biti tom šturom, vulgarnom, praznom, izraubovanom jeziku i opštem komuniciranju birokratizma. Naime, taj već otrcani i frazeološki jezik, poput izlizane gramofonske ploče vrti jedne te iste fraze, resavom obojene i ogoljene dovode do stanja u kome se ti i takvi dokumenti i akti vrlo malo čitaju i nedosljedno sprovode. Birokratskom inflacijom i riječi i papira, te beskrajnog laviranja apela »to se mora«, »to treba«, »to je nalog neodložan«, i tome sličnog birokratija govori šifrom, žargonom, samo njoj razumljivim i spoznatim kodom kojim slika privid sopstvenog rada i značaja.

Na kraju iako ne poslednje, borba i sukobljenost protiv birokratizma je primarna borba za razvoj samoupravnog produkcionog odnosa, za neposrednu vlast samoupravljača. U svakodnevnoj savremenoj teorijskoj i političkoj analizi prisutno je bavljenje apstraktnim opservacijama u smislu federalizacija SK, neefikasnost, oportunizam, različit odnos prema istim pitanjima, idejna ofanziva drugih ideologija i snaga, pošast nacionalizma i dr., dok je potrebna neodložna konkretna marksistička analiza u kojoj bi uzroci, ali i posljedice bivali jasni.

S obzirom da i ovdje nisu dati decidni odgovori nego istaknute neke naznake putem određenih pokazatelja sukobljenosti svjesnog samoupravnog djelovanja i birokratskih prepreka i htjenja održavanja željenog im statusa kvo, u kome se ističu njihovi sopstveni interesi, očigledna je socijalna zbilja našeg konkretnog totaliteta.

Digitized by Google

Tomislav Ž. Nikolić

(Zlo)Upotreba Marksa

(Povodom napisa prof. dr Tomislava Bandina »Fetišizmi krize«, »Socijalizam«, br. 2/1987., str. 127—134)

U napisu »Fetišizmi krize« prof. dr Tomislav Bandin nije pružio nijedan valjan naučni argument kojim bi dokazao da naše socijalističko samoupravno društvo ima neposrednu društvenu svojinu, ali je zato ovaj oblik društvene svojine, koji kod Marksa znači biće komunističkog besklasnog društva, koristio kao »argument« kojim je želeo da dokaže da je zalaganje za uvođenje akcionarske radničke svojine u socijalizmu »anahronizam« ili »kontrarevolucija« i sl.[1]

[1] Protivnik akcionarske radničke svojine je i prof. dr M. Trkulja, koji u svom veoma konfuznom tekstu »Samoupravna svojina kao istorijski oblik društvene svojine (vidi: »Socijalizam«, br. 9/86.) kaže: »Ni u čemu ne bi bilo protivno proizvodnim snagama da se i u nas priđe organizovanju proizvodnje na akcionarskom tipu svojine kao vladajućem, budući da su znatno ispod nivoa razvijenih vodećih kapitalističkih zemalja, a kamoli u poređenju sa predvorjem komunizma. Međutim, s gledišta samoupravnih produkcionih odnosa, to bi predstavljalo *kontrarevolucionarni proces*«. (??!) str. 20.). Kao što se vidi, ideološki razlozi su »argument« protiv radničke akcionarske svojine u socijalizmu!

Digitized by Google

Pored toga, prof. dr T. Bandin sebe stavlja u položaj jedinog autentičnog tumača Marksa, bez da se potrudio da iz Marksove kritike političke ekonomije spozna bit kapitala, kao i biće neposredne (komunističke) društvene svojine. Autor se posebno »okomio« na interpretaciju jednog citata iz III toma »Kapitala« u kome Marks govori da bi akcionarski kapital mogao da bude »prolazna tačka za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu.«[2]

Prema »autentičnoj« interpretaciji prof. T. Bandina navedeni deo rečenice treba da znači da Marks smatra da i u uslovima »neposredne društvene svojine« može da se zadrži kapital kao društveni odnos proizvodnje. Nema ništa pogrešnije od ovakve interpretacije. Autor nam kaže: »Dakle, kod Marksa je očigledno reč o pretvaranju privatne u društvenu svojinu, *kao kvalitativno novog društvenog oblika svojine*, a ne o 'kapitalu direktno udruženih individua', kako Marksa interpretira dr Raič, odnosno ponajmanje o *suvlasništvu* radnika na kapitalu preduzeća, za što se zalaže dr Žarković. Dakle, jednom rečju, za razliku od Marksa, dr Raič se zalaže za grupnu svojinu, za, kako on kaže, 'akcijski kapital radnika samoupravljača u osnovnim organizacijama udruženog rada', dok se dr Žarković opredeljuje za privatnu svojinu radnika na delu sredstava za proizvodnju (kapitala), koju bi (verovatno) radnici otkupili. Od koga? Jedini mogući odgovor jeste — od društva. Jer u socijalističkom samoupravljanju nema drugog titulara društvene svojine.« (str. 129.).

Neću sada ulaziti u to što prof dr T. Bandin nije definisao socijalističko samoupravno društvo kao titulara društvene svojine, jer da je te učinio, morao bi reći da je to država, te da se u nas društvena svojina javlja kao državna. Ostavimo to za drugi put. Sada je potrebno izneti činjenicu da prof. T. Bandin nije razumeo Marksa u pogledu suštine kapitala. Isto tako, autor pokazuje da ne zna šta Marks podrazumeva pod sintagmom »neposredna društvena svojina«.

Navešću prvo ceo Marksov tekst o kome je reč da bismo videli da ga ni prof. Bandin nije dobro shvatio i interpretirao. Čujmo Marksa: »U akcionarskim društvima funkcija je rastavljena od svojine na kapital, pa je, dakle, i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstva za proizvodnju i na višak rada. Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu. S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije koje su dosad još bile skopčane

[2] K. Marks, Kapital, tom III, u: K. Marks—F. Engels, DELA, tom 23, IMRP i »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 370.

Digitized by Google

sa svojinom na kapital, u proste funkcije udruženih proizvođača. u društvene funkcije.«[3]

Izvršimo analizu ovog teksta. Prvo, u njemu Marks kaže da je u akcionarskim društvima funkcija kapitala odvojena od svojine nad kapitalom, što potvrđuje praksa svih akcionarskih društava u kapitalističkim zemljama. Tu nema spora.

Drugo, u akcionarskim društvima radnici su rastavljeni od svojine nad sredstvima za proizvodnju, što znači da su oni u najamnom odnosu prema akcionarskom kapitalu. Višak rada se i dalje javlja kao izvor oplodnje akcionarskog kapitala. Ovde je mesto da se analizira predlog za uvođenje radničke akcionarske svojine u socijalizmu.

Predlog da radnici imaju akcije, da učestvuju sa svojinom u akcionarskom kapitalu, menja sadašnji položaj radničke klase u socijalizmu. U čemu? »Deo (radnikovog) vlastitog rada, koji on realizuje preko mere onoga što sačinjava običnu najamninu, pojavljuje se kao profit koji se duguje njegovom kapitalu. I sam radnik se onda razlaže u razne ekonomske tipove. Kao svoj vlastiti radnik dobija svoju najamninu, a kao kapitalista — svoj profit.«[4]

Kao što se vidi, predlog za uvođenje akcionarskog oblika radničke svojine u socijalizmu nije nešto što bi protivrečilo delima Karla Marksa. Samo je potrebno otkloniti ideološko slepilo, pa stvari pogledati realno, a ne ponavljati ideološke iluzije o društvenoj svojini kao nesvojini, ili, ono što radi prof. Bandin — isticati neposrednu komunističku društvenu svojinu, kao da je to u najmanju ruku stvarnost proizvodnih odnosa u sadašnjim socijalističkim zemljama.

U uslovima akcionarske svojine, radnik je podeljen na dve osobe — funkcije. »Kao posednik sredstava za proizvodnju, on je kapitalista, kao radnik — on je svoj sopstveni najamni radnik. On plaća, dakle, sebi svoju najamninu kao kapitalista i izvlači svoj profit iz svog kapitala, to jest on eksploatiše samog sebe kao najamnog radnika i u višku vrednosti plaća samom sebi tribut koji je rad obavezan da plaća kapitalu.«[5]

Treće, Marks smatra da je akcionarski kapital »rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje«, te da on »predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača.« Ova je rečenica dr Bandinu potpuno nerazumljiva jer je on tumači kao svojinu radnika u obliku kapitala. Međutim, Marks pod neposrednom društvenom svojinom ne podrazumeva svojinu nad kapitalom, pa makar taj kapital bio i društveni, nego ukidanje kapitala kao društvenog klasnog (otuđenog) odnosa proizvodnje. »Da radnici postaju vlasnici uslova za

[3] Isto, str. 370—371.

[4] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom III, »Prosveta«, Beograd, 1978, str. 325.

[5] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom I, ..., str. 311—312.

Digitized by Google

proizvodnju, znači, dakle, samo to da ovi pripadaju podruštvljenim radnicima (u uslovima podele rada i robne proizvodnje ovo je nemoguće, jer rad nije udružen — prim. T.N.) i radnici proizvode kao takvi, svoju vlastitu proizvodnju podređenu sebi kao društvenu. Ali hteti sačuvati najamni rad, pa samim tim i osnovu kapitala, kao Proudhon, i ujedno ukinuti 'nevolje' negacijom jednog oblika kapitala — to je đački.«[6]

Kada će društvena proizvodnja, koja je kao robna proizvodnja samo formalno društvena, biti pod kontrolom proizvođača i kada će se, pod kojim uslovima, ostvariti neposredna društvena svojina? Po Marksu, tek kada se ukine podela rada i sa njom otuđenost uslova proizvodnje, tj. suprotnost najamnog rada i kapitala. On o tome kaže: »Podela rada ... bila bi isto tako moguća kad bi njeni uslovi pripadali udruženim radnicima, i ovi se prema njima odnosili kao ono što oni *in natura jesu* (to znači da su samo stvari, upotrebne vrednosti, a ne roba, *novac*, kapital-prim. T.N.) kao prema svojim vlastitim proizvodima i predmetnim elementima svoje vlastite delatnosti.«[7] (Podvukao T.N.).

Četvrto, neposredna društvena svojina, prema Marksu, pretpostavlja odsustvo klasne podele rada i robne proizvodnje na njenoj osnovi, što znači da je za ovaj oblik proizvodnje i društvene svojine potreban neposredno udruženi rad, a on je moguć tek u komunizmu. Po Marksu, »gde je rad zajednički, odnosi ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju se kao 'vrednosti stvari'«.[8]

Pošto socijalizam nema uslova za ukidanje robne proizvodnje kao preduslova za uspostavljanje neposredne društvene svojine, sredstva za proizvodnju su i dalje u vrednosnom (robnom) ili kapitalskom obliku, a ne »prosta materijalna pretpostavka rada«, kao što to prof. Bandin i drugi teoretičari društvene svojine kao nesvojine pretpostavljaju.

Po mom mišljenju, socijalizam mora putem samoupravljanja i kooperativnih fabrika, pa i akcionarske radničke svojine, da razvija proizvodne snage kapitala, a to je jedini pravi put ka komunizmu, tj. budućem novom društvu. »Od momenta kad se buržoaski način proizvodnje i njemu odgovarajući procesi proizvodnje i raspodele saznaju kao *istorijski*, prestaje zabluda da ove odnose treba smatrati za prirodne zakone proizvodnje i otvara se izgled na jedno novo društvo, na jednu novu ekonomsku društvenu formaciju, za koju ovaj način proizvodnje čini samo prelaz.«[9]

Peto, Marksov zahtev »za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije ... u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene« ne može se tumačiti kao sadržaj sadašnjeg samoupravljanja u socijalizmu, jer naši neposredni proizvođači nisu

[6] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom III, ..., str. 402.
[7] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom III, ..., str. 210.
[8] Isto, str. 102.
[9] Isto, str. 330.

Digitized by Google

neposredno udruženi, ma koliko mi u svakidašnjoj praksi koristili sintagmu »samoupravni udruženi rad«.

Međutim, prof. dr T. Bandin nije izvršio naučnu analizu pomenutog citata iz III toma »Kapitala«, ali mu ne smeta da neposrednu društvenu svojinu (komunizam) uzme kao činjenicu, što ukazuje da on socijalizam poistovećuje sa komunizmom. Pošto je sadašnji socijalizam samo politička intervencija u građansko društvo, pozivanje na neposrednu društvenu svojinu kao argument protiv radničke akcionarske svojine smatram neozbiljnim.

Prof. Bandin veruje da u ruci drži suštinu neposredne društvene svojine, pa zaključuje: »Baš zbog toga što su ideje i zalaganja za uvođenje bilo kakvog oblika akcijskog kapitala u društveno-ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja, *potpuna* suprotnost suštini društvene svojine i biću samoupravljanja udruženih radnika, one ne mogu dobiti drugu naučnu (??), a time i idejnu i moralnu kvalifikaciju sem da su anahronizam i klasni surogat.« (str. 132.).

Da je umesto moralnih osuda prof. Bandin studirao Marksovu kritiku političke ekonomije, uvideo bi da sam pojam kapitala podrazumeva odvajanje rada od svojine, odnosno odnose između najamnog rada i društvenog kapitala. O tome Marks kaže: »Ovo rastavljanje uslova rada ovamo, a proizvođača onamo, jeste ono što čini pojam kapitala; ono otpočinje s prvobitnom akumulacijom... zatim se kao stalni proces ispoljava u akumulaciji kapitala ...«[10]

Dakle, prof. Bandin, kao i drugi naši marksisti, ignoriše Marksov pojam kapitala, njegovu prirodu i suštinu. Umesto da vidi da je kapital ta društvena sila koja uslovljava određene društvene odnose, prof. Bandin polazi od teze da je bitno ko upravlja društvenim kapitalom. Dakle, za njega nije bitno što kapital kao otuđeni odnos proizvodnje uopšte postoji u socijalizmu. Čim postoji kapital, postoji i najamni rad kao njegova osnova. Najamni rad, po Marksu, čini subjektivnu suštinu privatnog vlasništva, zato je društvena svojina u socijalizmu još u obliku kapitala.

Dok Marks hoće da radnička klasa razvojem proizvodnih snaga ukine vlast kapitala kao otuđene društvene sile, a samim tim i da sebe oslobodi ropstva najamnog rada, u nas se teži ka pomirenju nepomirljivih suprotnosti. Mnogi, naime, hoće integraciju najamnog rada i kapitala, što su hteli i socijalisti utopisti. Svi ti autori, pa i kritičari akcionarske svojine radnika, morali bi da nam prvo objasne šta je to kapital, ali u duhu Marksove kritike političke ekonomije.[11]

---

[10] K. Marks, Kapital, tom III, ..., str. 208.

[11] Rečena konfuznost ili zbrkanost pogleda u radu prof. Trkulje ogleda se, pored rečenog, i u tome što autor jednom iznosi kritiku nesvojinskog koncepta društvene svojine, a drugi put, suprotno prvom, tu istu »nesvojinu« svim silama brani.

Digitized by Google

Po Marksu, suprotno klasičnoj političkoj ekonomiji, kapital nije samo opredmećeni rad (ponajmanje stvar), već društveni odnos proizvodnje! Naime, Marks tumači kapital kao epohalni odnos proizvodnje, pri čemu je to ekonomski odnos proizvodnje, otuda važnost Marksove teorije radne vrednosti. On o tome kaže: »Ekonomisti ne shvataju kapital kao odnos. Oni to i ne mogu a da ga ujedno ne shvate kao istorijsko-tranzitorni, relativni, a ne apsolutni oblik proizvodnje.«[12] I ne samo to. Istorijsko postojanje kapitala kao društvenog odnosa zavisi od postojanja građanskog, na kapitalu zasnovanog načina proizvodnje, kao i od zakona kapitala koji stalno reprodukuju kapital-odnos, hteli mi to priznati ili ne. »Prvobitna akumulacija je, ističe Marks, ... samo odvajanje uslova za rad kao samostalnih sila naspram rada i radnika. Istorijski procesi predstavljaju ovo odvajanje kao moment društvenog razvitka. Ako je kapital već jednom tu, onda se iz načina same kapitalističke proizvodnje razvija održavanje i reprodukcija ovog odvajanja u sve većoj razmeri, dok ne dođe do istorijskog obrta.«[13]

Na pitanje kada će doći taj »istorijski obrt«, Marks odgovara: »Prvobitno jedinstvo između radnika i uslova rada (ovde se apstrahuje robovski odnos, gde radnik sam pripada objektivnim uslovima rada) ima dva glavna oblika: azijsku zajednicu (samonikli komunizam) i sitnu, porodičnu poljoprivredu (s kojom je povezana kućna industrija) u jednom ili drugom obliku. Oba oblika su detinjski oblici i podjednako malo podobni da razvoju rad kao *društveni* rad i proizvodnu snagu društvenog rada. Otuda nužnost razdvajanja, cepanja, suprotnosti između rada i svojine (po čime valja razumeti svojinu na uslove za proizvodnju). Krajnji oblik ovog cepanja, u kome se ujedno proizvodne snage društvenog rada najsilnije razvijaju, jeste oblik kapitala. Na materijalnoj osnovici koju on stvara i posredstvom revolucija kroz koje u procesu ovog stvaranja prolazi radnička klasa i čitavo društvo, može tek da bude opet uspostavljeno prvobitno jedinstvo.«[14]

Dakle, da bi radnici uspostavili neposrednu društvenu svojinu, moraju najpre da stvore takve proizvodne snage koje robnu proizvodnju čine izlišnom, a sa njom i podelu rada koja i uslovljava robnu proizvodnju, kao otuđeni oblik društva i društvenih odnosa.

Kako prof. Bandinu nije poznata priroda kapitala, on se zdušno opire »rasparčavanju« društvenog kapitala, pa teži da državnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, koju on ideološki »krsti« neposrednom društvenom svojinom, sačuva. Dakle, njemu ne smeta što kapital kao klasni (otuđeni) odnos proizvodnje uopšte postoji u socijalizmu, on želi da se on sačuva od

[12] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom III, ..., str. 211.
[13] Isto, str. 209.
[14] K. Marks, Teorije o višku vrednosti, tom III, ..., str. 325.

Digitized by Google

uticaja grupne ili privatne svojine radnika. Evo šta nam prof. Bandin poručuje: »Zastupnici ideje o akcijskom kapitalu, očito, ne shvataju da bi se time društveni kapital (čitaj: državni kapital-prim. T.N.) razbio u grupni, i time davao impuls nekontrolisanom obnavljanju privatne svojine. Zato pledoaje za uvođenje akcijskog kapitala, kao materijalne osnove individualnog i grupnog interesa, umesto svesnog planskog usmeravanja razvoja društva u socijalističkom samoupravljanju (dosadašnji razvoj socijalizma, naročito poslednjih godina, karakteriše voluntarizam i kriza, a ne »svesno plansko usmeravanje«, bar bi to prof. dr T. Bandin trebalo da zna), jeste i teška *obmana i podvala*, kojom se pokušava akcijski kapital podmetnuti radničkoj klasi kao 'spas od propasti' u koju je vodi mukotrpna i teška izgradnja socijalističkog samoupravljanja, usmerena na oslobođenje rada kao strategijsko pitanje socijalističke izgradnje i temeljne vrednosti društva.« (str. 133—134.).

Sve ovo bi bilo prihvatljivo da postoje pretpostavke od kojih prof. Bandin polazi u svom anatemisanju zahteva za uvođenjem radničke akcionarske svojine u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Naime, prof. Bandin bi bio u pravu samo onda kada bismo imali neposrednu društvenu svojinu i besklasne odnose proizvodnje. Međutim, mi sve to nemamo, to su samo ideološke predstave (iluzije i zablude) autora, koji ne samo da upotrebljava Marksa, nego ga kao što vidimo veoma mnogo zloupotrebljava.

Napis prof. Bandina »Fetišizmi krize«, da se poslužim njegovim rečima, baš predstavlja tešku obmanu i podvalu toj istoj radničkoj klasi kojoj se naš autor nudi kao zaštitnik. U suštini, napis autora doprinosi daljem učvršćivanju ideološke iluzije da je socijalizam već komunizam, a da je društveni kapital, kapital-odnos (odnos između rada i društvenog kapitala) nešto drugo do otuđeni (klasni) odnos proizvodnje. Za našeg autora, kao što smo videli, to je neposredna društvena svojina, dakle, komunizam! U stvarnosti, naš društveni kapital je državna svojina, u kojoj je položaj najamnih radnika, u dosta slučajeva ispod vrednosti radne snage.

Na kraju, mogu da poručim prof. Bandinu da »temeljne vrednosti društva« ostavi ideologiji, a da se on ako želi da bude čovek od nauke, vrati studijama Marksove kritike političke ekonomije iz koje može još mnogo toga da nauči!

Digitized by Google

Dr Vjenceslav Glišić: Užička Republika

(Beograd, 1986., str. 290)

Najbolji izraz narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941. godine predstavlja Užička Republika. Stvara se u vrijeme vrlo složene međunarodne situacije. Nacistička Njemačka i fašistička Italija su u ofanzivi na svim frontovima. Zapadna Evropa je okupirana. Velika Britanija preživljava teške dane svoje istorije — na kopnu i na moru. Njemačke elitne divizije prodrle su 1500 km u teritoriju SSSR i praktično se nalazile pred Moskvom i Lenjingradom. Fašistička štampa likuje i piše o »najvećoj bici uništenja svih vremena«. Vođa Trećeg rajha drži sulude govore preteći čitavom svijetu. Slobodoljubivi svijet je upirao pogled spasa i nade u Sjedinjene Američke Države. Otuda, međutim, nije bilo riječi ohrabrenja. Naprotiv, šef Američkog glavnog štaba izjavio je: »Američkoj vojsci je potrebno još dugo i intenzivno obučavanje da bi bila sposobna za borbu.« Zbog svega toga ljude je zahvatala nevjerica u spas od fašizma i opšta demoralizacija u perspektivu borbe.

Upravo tada rađa se Užička Republika ustaničke 1941. godine. U jesen 1941. godine NOP dobija veliki zamah naročito u Srbiji, gdje se nalaze Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Partizanske jedinice na ovom području brojale su oko 30.000 boraca. Velika slobodna teritorija se organizuje po osnovu revolucionarnog programa KPJ koja je na čelu ustaničkih masa. Po prvi put se ostvarilo ono o čemu je KPJ stalno govorila u svom propagandno-političkom radu. Poslije ilegale u periodu 1921—1941, sada KPJ slobodno djeluje. Narodu se objašnjavaju revolucionarne promjene, osniva se nova narodna vlast. Slobodnu teritoriju je pre-

Digitized by Google

krila gusta mreža novih organa revolucionarne vlasti svih instanci: preko 70 mjesnih NOO, 6 sreskih, 1 okružni i 1 gradski NOO. Njihov rad objedinjava Glavni NOO za Srbiju koji predstavlja i prvu partizansku ratnu vladu Srbije.

Narodnooslobodilački odbori imaju sekcije, komisije i druga radna tijela. Gradski odbor u Užicu ima čak 11 sekcija. Onaj u Bajinoj Bašti saziva povremeno savjete građana. Sreski NOO u Krupnju ima Radničku kontrolu u Topionici antimona, što sa današnjeg stanovišta ima širi značaj.

U organe revolucionarne vlasti birani su ljudi od velikog ugleda i narodnog povjerenja. Oni sarađuju sa komandama mjesta, koje postoje u Krupnju, Ljigu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Bajinoj Bašti, Užicu, Ivanjici itd. U nekim mjestima obrazovane su zajedničke partizansko-četničke komande; u drugima su postojale i četničke i partizanske — odvojeno. Partizani su imali glavnu komandu u Užicama, a četnici u Požegi.

Organi narodne vlasti donose revolucionarne odluke: o moratorijumu dugova, koja se inače donosi u ratu od državnih organa, zatim o zaradama, o pomoći neuposlenom stanovništvu, o kirijama, o radnjama, o cijenama prehrambenim artiklima, o pomoći izbjeglicama, o kažnjavanju špekulanata.

Sve je to omogućilo da se organizuje život na sasvim novim osnovama. Oživljava partizanska privreda u kojoj je uposleno 1000 stalnih radnika, među kojima i jedan broj izbjeglica, uglavnom iz Slovenije. Pospješena je tekstilna privreda. Krojačka radiona je proizvela 75 000 uniformi, 30 000 pari rublja. Fabrika kože je proizvela 2 000 pari cipela. Oglasila se i ratna industrija. U Fabrici oružja se proizvodi svakodnevno po 300 pušaka i 40 000 metaka. Za dva mjeseca je, inače, proizvedeno 20 000 pušaka, 40 karabina, 2 700 000 metaka, 3 000 specijalnih bombi i 18 000 ručnih bombi. Popravljeno je 300 puškomitraljeza i 200 teških mitraljeza.

Uspješno je organizovana sanitetska služba. Jedan od prvih dokumenata organa narodne vlasti u Krupnju bila je Naredba o osnivanju bolnice i sanitetske službe. Postojala je široka mreža bolnica i ambulanti i prihvatilišta za ranjenike. U Okružnoj bolnici u Užicu radilo je čak desetak ljekara.

Na području Užičke Republike oživio je kulturno-prosvjetni rad. Pokrenut je list »Borba«. Izašlo je 18 brojeva u 10.000 primjeraka. U broju od 28. oktobra 1941. god. »Borba« upravo piše o toj novoj kulturi: »Na čitavoj oslobođenoj teritoriji Srbije ključa novi narodni život. Svet je željan slobodnih manifestacija, mitinga, kulturnih priredaba, sjela, konferencija itd. Nijedna sala koju su prošli režimi gradili ne može da primi ni polovinu onih koji dođu da učestvuju i uživaju u priredbama. To je bio slučaj sa Festivalom narodnih igara i pjesama, koji je davan u nedelju 26. o. m. u Užicu i Čačku. U divnim pesmama i igrama svih naroda Jugoslavije, odlično pripremljenim i u jednom i u drugom mestu, htelo je da uživa 2 puta više publike nego što su mogle da prime najveće dvorane ovih mesta. Slobodnoj narodnoj kulturi i radosti treba više prostora i narod će ga sebi izgraditi.« Na veličanstven način je proslavljena godišnjica oktobarske revolucije: izveden je kulturno-umjetnički program, a u Užicu je organizovana izložba o Sovjetskom Savezu.

U Užicu je radila štamparija u kojoj su pored »Borbe« štampani: Bilten Vrhovnog štaba, »Omladinska borba«, »Vesti« — ukupno je izlazilo preko 20 listova. Tito je s razlogom rekao: »Sve što se u Užicu odigravalo imalo je dalekosežni značaj za čitavu našu zemlju.« Jer u kontinuitetu revolucije Užička Republika je značila nastavak i produbljivanje onoga što je ostvareno u NOP-u do tada, u prvom redu na velikoj slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori iz vremena 13-to julskog ustanka. U istom smislu kasnija ostvarenja NOP-a na drugim područjima zemlje znače nastavak Užičke Re-

Digitized by Google

publike. Na taj način ostvarenja Užičke Republike trajno su ugrađena u temelje nove Jugoslavije.

Užička Republika je bila moralni podsticaj porobljenoj i preplašenoj Evropi. Upravo zato okupatori su se obrušili na nju i njene tekovine, uz obilatu pomoć četnika Draže Mihailovića. Iako je izgledala minijaturno u globalnim konfrontacijama II svjetskog rata, Užička Republika, kao simbol otpora i pregnuća je velika i u međunarodnim razmjerama. To su bili odlučujući razlozi izuzetnog naučnog interesovanja za njena ostvarenja i tekovine, koji su daleko bogatiji i složeniji nego što se to moglo zamisliti.

Užička Republika je i do sada naučno istraživana. Posebno valja pomenuti dvije knjige o Užičkoj Republici: u jednoj su sadržani prilozi sa naučnog skupa organizovanog na Zlatiboru 1977. godine, a u drugoj su objavljena sjećanja učesnika NOR-a i revolucije iz vremena Užičke Republike. Njima treba dodati i dva publicistička rada: »67 dana Užičke Republike« J. Radovanovića i »Zapadna Srbija 1941.« D. Mitrovića. Užička Republika je tretirana vrlo opširno i u naučnim radovima dr J. Marjanovića: »Ustanak i NOP u Srbiji 1941.«, dr M. Borkovića: »SKOJ i omladinski pokret u Srbiji«, dr V. Glišića: »KPJ u Srbiji 1941—1942.« M. Đurišića: »Partizanski odredi u Srbiji 1941.«, zatim u radovima P. Morače: »Jugoslavija 1941.«, dr V. Strugara: »Jugoslavija 1941—1945.«, dr B. Petranovića: »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji«, dr J. Tomaševića: »Četnici u II svjetskom ratu«, dr D. Živkovića: »Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1945.« Ovoj grupi studija pripada i najnovija Istorija SKJ. Užička Republika je obrađivana i u dnevnicima i drugim memoarskim zapisima, kao što su »8 knjiga o 1941. godini u svedočenjima učesnika NOP-a« (izdanje Vojnog dela, Beograd). O Užičkoj Republici dosta je pisala i štampa, tako reći od 1941. pa do naših dana. U svim tim brojnim publikacijama i još brojnijim drugim tekstovima do detalja se pisalo o Užičkoj Republici, o gotovo svakom učesniku. Ali, nedostajala je, ipak, cjelovita naučna studija, što je i opredjelilo dr Vjenceslava Glišića, inače poznatog autora i do sada zapaženih radova iz istorije NOR-a i revolucije 1941—1945.

Naprijed izloženo govori da je bilo teško pisati o Užičkoj Republici a ne ponoviti u prvom redu poznata fakta, zatim analize istorijskih procesa, pa i naučne zaključke izrečene u dosadašnjoj istoriografiji. Pa, ipak, sa sigurnošću se može konstatovati da je najnovija knjiga dr Vjenceslava Glišića »Užička Republika«, koju je publikovao »Nolit«, iz Beograda krajem 1986. godine, po mnogo čemu sasvim nova knjiga, potrebna našoj istoriografiji. Pri tome mislimo na njenu strukturu, na naučnu zasnovanost izvedenih analiza, na razjašnjavanje i naučno objašnjenje nekih ključnih pitanja NOR-a i revolucije — ne samo u Srbiji i, najzad, na pojmovno određenje nekih bitnih pitanja.

Struktura knjige »Užička Republika« otkriva originalan pristup njenog autora. Knjiga ima slijedeća poglavlja; nastanak, uspon i pad. Njima prethodi predgovor i uvod, a slijedi ocjena mjesta i uloge Užičke Republike u jugoslovenskoj revoluciji. Dok su prvi i treći dio jedinstveni, obiman sadržaj drugog dijela je razbijen naslovima: Razvoj i djelatnost KPJ i drugih organizacija NOP-a, Partizanski odredi, Borba za proširenje i odbranu Užičke Republike, Narodna vlast, Obnavljanje i organizacija privredne aktivnosti, Kultura i umjetnost, Saradnja i raskid sa četničkim pokretom Draže Mihailovića, Spoljno-politički aspekti Užičke Republike.

Ovakva struktura je nesporno i nova i originalna. Sadržaj knjige može čak da ima isti kvantum činjenica, ali njihov razmještaj u ispunjavanju tzv. praznih mjesta izaziva osjećaj koji je svojevremeno Ranke opisao riječima: »Sad znam, sad razumijem.« Dakle, novo objašnjenje može i da ne pruža više znanja u smislu

Digitized by Google

više činjenica, ali prosto preraspoređivanje već postojećeg znanja, čak i bez ijedne nove informacije kao činjenice, stvara osjećaj da se nešto zna bolje, mada se ne zna više. Izvlačenje nekog događaja iz šireg konteksta i njegovo »uveličavanje« ili čak »uveličavanje čitavog tematskog bloka, kao odlučujućeg — znači, naglašavanje da postoje stanja u razvoju procesa, slična onima u, recimo, životu pojedinca. Na taj način ti događaji ili procesi dobijaju u veličini sa aspekta njihovog uticaja na budućnost koja je sada nama poznata kao prošlost (Fočanska i Bihaćka republika, AVNOJ i dr). Ovi događaji postaju beočug u lancu širih događaja i procesa. U konkretnom slučaju dr Glišić je više nego svi ostali istoričari do sada apostrofirao pitanje kulture i umjetnosti, saradnje i raskida NOP-a sa četničkim pokretom, spoljno-politički aspekt Užičke Republike. U tom kontekstu novo istraživanje »starih« izvora — takođe predstavlja značajnu novost.

Dr Glišić je nov i originalan i u elaboraciji pitanja kao što su objašnjenje imena Užičke Republike, njenog vremenskog trajanja i prostornog omeđavanja.

Ime Užička Republika nije kao takvo egzistiralo u toku njenog trajanja. Autor s razlogom ističe da KPJ nije dozvoljavala proglašavanje »bilo kakvih republika«, da se ne bi pothranjivala neprijateljska propaganda u narodu, »da komunisti teže da preuzmu vlast«. Tek nakon reokupacije ove slobodne teritorije poslednjeg dana novembra 1941. godine — u kvislinškoj štampi pojavilo se ime »Užička komunistička republika«, a potom i u štampi SSSR. u proljeće 1942. godine pojavljuje se njeno sadašnje ime — Užička Republika. Nakon oslobođenja 1945. godine narod je spontano prihvatio ovo ime, koje je kao takvo ušlo u istoriografiju.

U pogledu teritorijalnog omeđenja Užičke Republike, autor iznosi dva mišljenja. Po jednome se Užička Republika svodi na užički i čačanski okrug, po drugome ona zahvata mnogo širi prostor — teritoriju koja se nalazi između Drine i Save — do blizu Beograda. Ova uslovna granica proteže se na istoku kroz Šumadiju obuhvatajući teritorije Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj, Okružnog komiteta KPJ za Pomoravlje i okružnog komiteta KPJ za Kragujevac — preko Trstenika i Vrnjačke Banje na Jug — do blizu Kosovske Mitrovice, Novog Pazara i rijeke Uvac, gdje se naslanjala na slobodnu teritoriju Sandžaka. Rijeka Drina dijelila je partizanske odrede u Zapadnoj Srbiji od 6 partizanskih odreda u Istočnoj Bosni. To su, po autoru, bili najširi okviri kojima se graničila Užička Republika.

Užička Republika je inače posmatrana kao jedan period koji je jasno vremenski omeđen. Iako njeni korijeni leže duboko u oslobodilačkom pokretu srpskog naroda i tradiciji oslobodilačke borbe, odnosno revolucionarnog pokreta pod rukovodstvom KPJ, autor ističe uobičajene međaše: oslobođenje Užica 24. septembra 1941. kao **terminus ante quam non** i njeno ponovno okupiranje od strane Njemaca 29. novembra 1941. godine kao **terminus post-quae quam non.** Napominje da prvi međaš treba pomjeriti unatrag do kraja ustaničkog jula 1941. godine kada je donesena odluka da se oslobodi veća teritorija u Zapadnoj Srbiji, pa do trenutka povlačenja partizanskih snaga sa ovog područja decembra 1941. godine. Smatramo da je dr Glišić u pravu i kada na ovakav način koriguje dosadašnje rezultate naše istoriografije NOR-a i revolucije

Već smo nagovijestili da je dr Glišić apostrofirao neka pitanja u samoj strukturi svoga rada, što na određen način predstavlja njihovu valorizaciju u našoj istoriografiji. Do sada je vojna komponenta NOR-a i revolucije imala prednost nad svim ostalim. U ovoj knjizi je s pravom ukazano na pitanje konstituisanja organa revolucionarne vlasti, na organizaciju života na oslobođenoj teritoriji — na potpuno novim do tada nepoznatim osnovama. To se posebno odnosi na kulturno-prosvjetni rad koji prerasta u pravi

Digitized by Google

pokret. Sa te strane gledano ova knjiga predstavlja osnovu za proučavanje položaja kulture i umjetnosti u revoluciji, koje su do skoro posmatrane kao propratne i sporedne pojave. Autor iznosi jedno zanimljivo mišljenje: zašto je sve više anonimnih i još malo poznatih stvaralaca na stranicama partizanske štampe, navodeći riječi Čedomira Minderovića: »Katkad mi se čini da je čista — dobro podmazana puška danas važnija od lepe metafore, i da je dobar članak — potrebniji od lepe novele.« (st. 172). Možda se i zbog toga u kulturu i umjetnost Užičke Republike probija dosta narodnog folklora, odnosno stvaralaštva bezimenih narodnih pregalaca. Njima pripadaju stihovi osmišljeni mudrim porukama, koje autor navodi: »Kajaće se Srbin svaki kada dođe vreme novo a ne bude ovog puta u borbama učestvovo. Ne pogledaj sa zapada tvoje sunce što se rodi a još manje da pomisliš da te drugi oslobodi. (str. 174).

Završavajući raspravu o ovome tematskom bloku na vrlo suptilan način, autor zaključuje: »Razvoj kulture i umjetnosti u Užičkoj Republici pokazuje... da je cilj revolucije i umetnosti bio ne samo socijalno oslobođenje čovjeka, već oslobođenje i njegovih neslućenih stvaralačkih mogućnosti«. (str. 179).

Pitanje saradnje i raskida NOP-a sa četničkim pokretom Draže Mihailovića najbolje se vidi u periodu Užičke Republike. U novije vrijeme ovo pitanje je dobilo u značaju, kako u našoj istoriografiji, tako i šire od toga. Sva ta mišljenja su dobro poznata monografu Užičke Republike dr Glišiću. On ih korektno interpretira, analizira i objašnjava. Pri tome saopštava relevantna dokumenta ili njihovu esenciju. Nepremostiv jaz između revolucionarnog i četničkog pokreta vidi u njihovim krajnjim ciljevima. Borba protiv okupatora istjerala je na čistinu četnički pokret Draže Mihailovića i onemogućila njegova dotadašnja laviranja energičnim zahtjevom da se četnički pokret jasno i konačno opredjeli — za ili protiv okupatora. Tako je četnički pokret pao na pozicije saradnika okupatora već krajem 1941. godine. Time su, bez obzira na motive, četnici vezali svoju sudbinu za sudbinu okupatora. Autor s razlogom zaključuje da je partizane i četnike dijelio dubok i nepremostiv jaz, koji se inače javlja između svih revolucionarnih i kontrarevolucionarnih pokreta: »Suprotan proces ne bi ni bio u skladu sa učenjima marksizma o klasnoj borbi i sa dosadašnjim razvojem ljudskog društva«, (str. 210) jer četnički pokret je bio nosilac starog društvenog poretka i preuzimao je sve da sačuva svoje društvene pozicije, čak i uz pomoć okupatora.

Najzad da kažemo da je spoljnopolitički aspekt Užičke Republike novo naučno sagledavanje upravo ove njene dimenzije. I ovo pitanje je sagledano u kontekstu cjelovitosti i autentičnosti revolucije naroda Jugoslavije. Složeni odnosi među saveznicima, zatim među osovinskim silama, igre kraljevske izbjegličke vlade, pojava kvislinških pokreta u Jugoslaviji — sve se to odražavalo na tempo, pa i karakter revolucionarnih procesa u prvoj ratnoj godini. Sve tri vodeće savezničke sile bile su saglasne sredinom 1941. godine da po završetku rata treba obnoviti Jugoslaviju. U tom smislu karakterističan je stav SSSR-a: njegovu službenu politiku vodi sovjetska vlada, a Kominterna održava odnose sa KPJ, ali u skladu sa politikom sovjetske vlade. Dr Glišić s razlogom zaključuje da će to predstavljati izvor velikih teškoća za NOP i posebno za njegovu međunarodnu afirmaciju. Dok se na jednoj strani SSSR suprotstavlja namjeri Tita iz avgusta 1941. godine da pripremi stvaranje »Narodnog komiteta oslobođenja«, na drugoj strani Zapad gradi mit o generalu Draži Mihailoviću, koji je krajem 1941. godine postao jedan od tri najpopularnije vojskovođe drugog svjetskog rata. Čak je i Radio-Moskva počela da pominje Dražu Mihailovića kao jednog od vođa otpora u Jugoslaviji, a kasnije kao »vođu svih snaga otpora

Digitized by Google

u Jugoslaviji« (str. 240). U tom smislu svi uspjesi NOP-a u borbi protiv okupatora pripisani su četničkom pokretu, iako on taktizira sa NOP-om ili mu se, pak, suprotstavlja uz pomoć okupatora. Na zahtjev kralja Petra II i njegove vlade, Čerčil i Britanska vlada zvanično su priznali četnički pokret Draže Mihailovića i odlučili da ga vojnički pomažu. Doktor Glišić pokušava da pronikne u razloge ovakvog opredeljenja Velike Britanije i pretpostavlja da su Britanci bili dobro informisani »da su partizanske jedinice jače i brojnije a da nacionalistički elementi stoje na drugoj strani i čekaju.« (str. 224). Dakle, bojazan da razvoj događaja u Jugoslaviji ne ugrozi britansku kontrolu i uticaj, uslovili su njeno prihvatanje pokreta Draže Mihailovića.

U okviru ovog tematskog bloka dr Glišić tretira i ocjenjuje savezničke misije koje dolaze u Jugoslaviju po raznim osnovama. Koriguje dosadašnje tvrđenje naše istoriografije da je engleska misija Hadsona podstakla Dražu Mihailovića na obračun sa NOP-om i ukazuje da su njegovi uticaji bili mali i da su se Britanci, kralj i izbjeglička vlada već bili opredijelili za pomoć Draži Mihailoviću, koga su popularisali kao jedinog priznatog vođu otpora u Jugoslaviji. Prva i poslednja, u stvari, jedina britanska pomoć četničkom pokretu Draže Mihailovića stigla je 9. novembra 1941. godine, a sastojala se od 20 mašinki, 10.000 metaka, 600 ručnih bombi. 4 556 dolara i 181 funte. (str. 230).

Složenost ovih odnosa sa međunarodne scene utiče i na odnose partizana i četnika. Dr Glišić konstatuje da četnici »nisu bili obavješteni o njemačkoj ofanzivi koja se pripremala na Užičku Republiku«, ali navodi da je Draža Mihailovića u jeku njemačke ofanzive odbio da zajedno sa partizanima stupi u borbu protiv Njemaca »pod izgovorom da ne može prihvatiti frontalnu borbu«. (str. 241). U stvari, Draža se nadao da će Njemci uništiti NOP i Užičku Republiku, pa je nastojao da sačuva svoj pokret. Tek polovinom novembra 1941. godine imamo prve prave vijesti ko je ko u Jugoslaviji. Tačnije 11. 11. 1941. počinje sa radom »Slobodna Jugoslavija« u Moskvi koja daje nemerljiv doprinos afirmaciji NOP-a u svijetu. I sovjetska štampa počinje objektivnije da piše i sa izrazitim simpatijama prema NOP-u. Tako se u martu 1942. godine u moskovskoj »Pravdi« po prvi put pominje ime — Užička Republika. Evropski pokreti otpora su redovnije počeli da prenose vijesti iz Jugoslavije o borbi jugoslovenskih partizana; među prvima je bio list belgijskih komunista. Ovaj tematski blok autor zaključuje konstatacijom da je iz Užica 1941. godine »započeta borba za međunarodno priznanje NOB-a i revolucije u Jugoslaviji«. (str. 248).

U zaključnom poglavlju ove studije dr Glišić konstatuje da je Užička Republika imala obilježje države. Revolucionarne promjene su zahvatile sva njena područja. Promjene se dešavaju u svim društvenim sferama, kao i u svijesti ljudi. U vrijeme Užičke Republike konačno je razrađena koncepcija o izgradnji narodne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Oni započinju svoju aktivnost kao organi borbe da bi u kasnijem procesu prerasli u prave organe nove narodne vlasti. Zato se može reći da su NOO u političkom i ustavno-pravnom smislu začetnici nove države i novog oblika društvenog uređenja. Važnost Užičke Republike kao države sastoji se i u tome što je kondenzovala dotadašnja iskustva i što je svoju praksu ponudila svima kao bogatstvo u daljoj izgradnji narodne vlasti. Omogućila je doktrinu koju je Tito razvio da se ne vodi frontalni rat protiv neprijatelja, na čemu su insistirali četnički komandanti. Treba takođe naglasiti da je Užička Republika zračila moralnom podrškom prema svim krajevima zemlje i njenim narodima. Njen značaj se ne svodi samo na jugoslovenski okvir. Ona je prva izvršila proboj njemač-

Digitized by Google

ke evropske tvrđave iznutra i drugim okupiranim narodima ukazala na mogućnost uspješne borbe sa njemačkim nacistima, čak i u vrijeme kada su se oni objektivno nalazili na vrhuncu svoje moći. Ona je zato prerasla ne samo u simbol naše revolucije, već i u simbol borbe protiv osvajača svih pokorenih naroda.

Sve su to nesporni kvaliteti najnovije knjige dr Glišića. Ima, međutim, i nekih nedorečenosti, pa i ocjena sa kojima se može polemisati. Zahtjevi moderne istoriografije nalažu obavezu da se makar grubo portretišu bar one istorijske ličnosti koje su davale pečat istorijskim procesima. A takvih je bilo dosta na području i u vrijeme Užičke Republike. Mislim da je sporna ocjena da je Užička Republika »početni period u razvoju jugoslovenske revolucije« i »kolevka jedne autentične revolucije«. Iako dr Glišić pomjera njen početak od 24. septembra na kraj jula 1941. godine, ipak bi to značilo da se zanemaruju ostvarenja do kojih se došlo na nekim drugim područjima naše zemlje upravo u toku jula 1941. godine, što je zaista neopravdano. Tačna je, ali svakako ne potpuna konstatacija dr Glišića da je Jugoslavija izazvala pažnju i divljenje svjetske javnosti 27. marta 1941. i u vrijeme trajanja Užičke Republike. Ne smije se zanemariti veličanstveni julski ustanak 1941. godine, koji je imao snažnog odjeka kako kod njegovih velikih prijatelja, tako isto i kod neprijatelja. Zar iz perioda jula 1941. godine ne potiču impresije prijatelja poput ovih: »Partizanske borbe, sabotaže i ulične borbe svakodnevna su pojava u Beogradu, Banja Luci, Zagrebu i Crnoj Gori, naročito u Beranima.« Istom vremenu pripada zapis italijanskog fašističkog ministra inostranih poslova — grofa Ćana: »Danas se zapravo vodi pravi rat između Italije i Crne Gore« i strah Pavelićeve takozvane Nezavisne Države Hrvatske da događaji »U Crnoj Gori (mogu biti) sa mogućim kobnim posledicama u Italiji«. Itd. itd.

Knjigom »Užička Republika« dr Vjenceslav Glišić se odužio istoriografiji a istoriografija ovom značajnom fenomenu NOR-a i revolucije 1941—1945. godine. Autor je otkrio da je život Užičke Republike bio daleko bogatiji i složeniji nego što se mislilo na osnovu dosadašnje literature. Užičkoj Republici je dao jugoslovenski okvir i značaj a samim tim i pravo mjesto u kontekstu velikih događaja drugog svjetskog rata. Dr Glišić je odgovorio na pitanja imena, teritorije i trajanja Užičke Republike. Pri tome je ispoljio sve kvalitete dobrog istraživača, odgovornog metodičara i vrsnog interpretatora teksta. Koristeći svu relevantnu literaturu i iščitavajući stare izvore na novi način — otvorio je i neke nove tematske blokove, dajući prihvatljiva objašnjenja i realne zaključke. Najzad treba reći da je složena materija pregledno data i da su događaji kompletno obrađeni. Koncizan u eksplikaciji, produbljen u analizama, siguran u zaključivanjima i uz to lepršavog stila — dr Glišić je napravio štivo i knjigu koju toplo preporučujemo svim korisnicima.

Februar, 1987. godine

Dr Zoran Lakić

Mr Momir Bilić: Društveni aspekti produktivnosti

(Izdavač: »Naučna knjiga«, Beograd, 1986, str. 115)

Pred kraj 1986. godine izašla je iz štampe knjiga mr Momira Bilića »Društveni aspekti produktivnosti«. Ona se pojavljuje u periodu kada se u društvu preduzimaju energične mere kako na teorijskom planu tako i u praktičnom delovanju na podizanju produktivnosti rada. Pri tom je značajno napomenuti da nas nedo-

Digitized by Google

statak primenljivih metoda za merenje i upoređivanje produktivnosti rada vraća na početak — na suštinsko teoretski problem. Usvojene mere ekonomske politike ubrzaće mnoga rešenja. Zato je sigurno da će tek sada produktivnost rada naći svoje mesto u žiži naučnog interesovanja, što će biti od izuzetne praktične važnosti.

Otuda se knjiga autora mr. Bilića »Društveni aspekti produktivnosti« javlja u pravo vreme jer je ovaj problem izuzetno aktuelan.

U uvodnim izlaganjima navodi se da je u istraživanjima produktivnosti rada veća pažnja posvećivana proučavanju prirodnih, tehničkih i drugih činilaca, a manja istraživanju društvenih aspekata produktivnosti.

Autor je ovaj rad podelio u tri dela:

I Uticaj društvenih transformacija na shvatanje suštine principa produktivnosti rada.

II Teorijske osnove produktivnosti u udruženom radu socijalističkog samoupravljanja.

III Načini uticaja na porast produktivnosti rada putem samoupravljanja.

U prvom delu knjige autor kroz jedanaest tema obrađuje uticaj društvenih transformacija na produktivnost rada. U razvoju čoveka kao slobodne i humanizovane ličnosti presudan je rad. Rad je izraz ljudskog života, piše autor, i zato on uvećava poštovanje prema samom sebi i drugome. Radom čovek ispoljava prave vrednosti oblikujući sebe i društvo. Jedan od najbrutalnijih načina nepoštovanja ličnog dostojanstva čoveka jeste onemogućiti mu da radi.

Samoupravno organizovanje udruženog rada zahteva maksimalnu decentralizaciju i ovo se dovodi u vezu sa efikasnošću poslovanja. Što se odluke donose na nivoima gde se za njima oseća najveća potreba, to je efikasnost u poslovanju povećana i obrnuto, ističe autor. Pri tom se zalaže za autonomiju privrednih subjekata čiju potrebu ne može likvidirati nikakva ideologija. Ostvarivanje veće autonomije privrednih subjekata eliminisanjem političkog tutorstva bitno bi se doprinelo smanjenju troškova proizvodnje i povećanju produktivnosti rada.

Navodeći u daljim izlaganjima pretpostavke društvene reprodukcije kao što su: samoupravljanje, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, sticanje i raspodela dohotka u skladu sa utvrđenim načelima, socijalistička robna proizvodnja i društveno planiranje, Bilić konstatuje da su se shvatanja o nerobnom karakteru socijalističkih proizvodnih odnosa u celini izmenila. Međutim, dominirajuća ekonomska kategorija socijalizma i dalje ostaje društveno vlasništvo, pri čemu se ono mora jasno definisati jer su odnosi vlasništva sastavni i neodvojivi deo proizvodnih odnosa.

Radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada ostvaruju i raspoređuju dohodak, a to je ona polazna tačka sa koje radnik najneposrednije kontroliše sve ekonomske procese. Međutim, prisutan je godinama nerešivi problem nejednakih uslova privređivanja, pri čemu su privilegovane grupacije postigle veći nivo ličnih dohodaka nezavisno od porasta produktivnosti rada. Kakvo je stanje u pogledu ličnih dohodaka po granama i grupacijama ilustrovano je u tabelama. Nezavisno od ekvivalentnosti u razmeni između grana i grupacija, u raspodeli dohotka je karakteristično povećanje dela za opšte i zajedničke potrebe u odnosu na drugi agregat dohotka koji preostaje organizacijama udruženog rada.

Nastojeći da nam približi tržište, produktivnost i cene autor zadire u samu bit stvari. Tako se za razmatrani period konstatuje da se smanjuje promet roba i usluga između federalnih jedinica. Ovakvo zatvaranje u nacionalne ekonomije radi sprečavanja odlivanja dohotka je kratkovido i ekonomski necelishodno. Nikakve nacionalne euforije i administrativni cenzuri ne mogu zameniti konkurenciju u oblasti proizvodnje i prometa, pa prema tome ni dovesti do blagostanja u društvu.

Digitized by Google

Dodirnuvši jednu dilemu u praksi, a vrlo često i u teoriji, da li u udruženom radu socijalističkog samoupravljanja važi načelo raspodele prema radu, ili prema rezultatima rada jer su razlike suštinske prirode, autor konstatuje da se tako javlja dilema u vezi sa društveno potrebnim i društveno priznatim radom, jer se u praksi gotovo ne primenjuje obaveza da se izdvoji deo dohotka koji nije rezultat rada te osnovne organizacije, već rezultat tržišnih, prirodnih i drugih pogodnosti. U poslednjoj temi ovog poglavlja pažnja je posvećena međunarodnim uslovima i produktivnosti rada u Jugoslaviji. U tabelama je prikazan period 1960—1983. god. sa komparativnim pokazateljima sa zemljama OECD, ZUR-a i sveta u celini.

U drugom delu knjige, kroz trinaest tema, istražuju se teorijske osnove produktivnosti u udruženom radu socijalističkog samoupravljanja, ističući da se teorijska i naučna podloga produktivnosti rada nalazi u radovima Karla Marksa i njegovih sledbenika.

Produktivnost, proizvodnost rada, proizvodna snaga rada su termini koji su često u upotrebi, ali se na žalost zbog neraščišćenog terminološkog i suštinskog značenja često mešaju, te udruženi rad ima ogromne štete. Autor se zalaže za utvrđivanje jedinstvene metodologije za merenje produktivnosti rada koja bi bila obavezna za sve, što upravo sada postaje predmet izraženih naučnih opservacija, s obzirom na vezivanje kretanja ličnih dohodaka sa kretanjem produktivnosti rada.

Povećanjem produktivnosti rada povećava se materijalno bogatstvo, a ono je uslov bogatstva društva, pa prema tome i životnog standarda. Ovo se značajno pitanje zato stalno i postavlja u dokumentima društveno-političkih organizacija i planovima organizacija udruženog rada. Danas, sa posebnom oštrinom, jer životni standard opada. Eto, zato je porast produktivnosti i efikasnost rada i sredstava centralno pitanje razvoja i vrednovanja našeg društvenog sistema u kom postoje sve mogućnosti da se prednosti društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju maksimalno iskoriste.

Autor brojnim tabelama prikazuje dinamiku privrednog kretanja u zemlji, pa i kretanja nivoa i dinamike produktivnosti rada, pri čemu konstatuje da je u ranijim etapama razvoja tempo rasta produktivnosti rada bio veći nego u razvijenim zemljama, da bi u poslednja tri petogodišta permanentno opadao.

Kako je povećanje produktivnosti rada osnovni ekonomski zakon svakog društva, Bilić polazi od osnovnih elemenata proizvodnog procesa (rad, predmet rada i sredstva rada) čija optimalizacija dovodi do najvećeg porasta produktivnosti rada, a potom klasifikuje činioce koji utiču na porast produktivnosti rada.

Kao jedan od faktora povećanja produktivnosti rada navodi se organizacija rada čija je suština da u neprinudnom određivanju kvantiteta i kvaliteta rada, u procesu proizvodnje, ostvare uslove za optimalno odvijanje procesa proizvodnje.

Kako je plan instrumenat radnika kojim se usklađuju društveno ekonomski i materijalni tokovi na svim nivoima udruženog rada i društva u celini i pomoću toga se postavljaju ciljevi na čije se ostvarenje utiče raznim ekonomskim i drugim instrumentima zavisno od nivoa istaknut je njegov značaj. Nepostojanje ciljeva je prvi problem do koga se dolazi u radu, na bilo kom nivou, a kvalitet života je u zavisnosti od uspešnosti postavljenih ciljeva.

Razmatrajući mogućnosti za povećanje produktivnosti rada, autor daje niz veoma interesantnih teza za izradu programa za porast produktivnosti rada u konkretnoj organizaciji udruženog rada, pri čemu se potencira i realizacija rezultata ovih aktivnosti.

Kako samoupravljanje utiče na porast produktivnosti rada, predmet je autorovih preokupacija u trećem delu knjige.

Do opadanja produktivnosti rada dolazi zbog usporavanja u razvoju socijalističkih produkcionih

Digitized by Google

odnosa, što znači da usporavanje samoupravljanja, direktno ili indirektno usporava porast produktivnosti rada. Ovde je reč o problemima u praksi, oko ovladavanja viškom rada i društvenom reprodukcijom od strane radničke klase. Zato je pomeranje društvene moći ka radničkoj klasi ključ za rešavanje kako problema rasta produktivnosti, tako i problema koji iz toga proističe.

Autor se zalaže za tezu da udruženi rad odlučuje o celokupnom dohotku, jer je neproizvodan rad u društvenim delatnostima samo komplementaran sa radom u materijalnoj proizvodnji. Samo tako može se svesti opšte društvena i zajednička potrošnja u realne okvire jer je ona veoma neelastična. I pored svega, kod opadanja dohotka samoupravno odlučivanje radnika o čistom dohotku, mada nije reč o apsolutnoj slobodi, pokazuje veoma racionalno ponašanje radnika kod raspoređivanja čistog dohotka na lične dohotke i fondove. Kretanje akumulacije se neznatno menja i pored relativno većeg opadanja realnih ličnih dohodaka. Raspodela kao i agregati raspodele su dokumentovani prigodnim tabelama.

Kao faktore otuđenosti dohotka od radnika autor navodi, pored nekontrolisanog izdvajanja za opšte društvene i zajedničke potrebe, izvoz po svaku cenu i inflaciju koja dovodi do neopravdanog prelivanja dohotka iz grane u granu, iz grupacije u grupaciju.

Razvlašćenje udruženog rada od raspolaganja dohotkom dovodi do postepenog i relativnog smanjenja akumulacije, dakle posredno do nedovoljne investicione aktivnosti, što opet utiče na opadanje produktivnosti rada. Otuda se autor sa razlogom zalaže za potpuno raspolaganje dohotkom od strane udruženih radnika.

Proučavajući uticaj raspodele ličnih dohodaka na produktivnost rada Bilić analizirajući dvadesetogodišnji period uspostavlja korelativnu vezu između prosečnih stopa rasta realnog ličnog dohotka i stopa rasta produktivnosti. Po utvrđivanju koeficijenta korelacije dolazi do zaključka da na postojećem nivou razvijenosti proizvodnih snaga nivo rasta produktivnosti zavisi 83 odsto od nivoa rasta čistih ličnih dohodaka radnika, dok ostali činioci svi zajedno utiču svega 17 odsto. Dakle, nema dileme da u praksi raspodela nije dobila ono mesto koje joj pripada jer nisu dovoljno razrađeni kriterijumi rada, kako u smislu kvaliteta i kvantiteta izvršenog rada, tako i u smislu ekonomskog doprinosa u ostvarivanju uspešnog poslovanja.

Na kraju knjige autor analizira motivisanost radnika za maksimalnim angažovanjem. Tako prigodnom tabelom konstatuje da na motivisanost radnika pored ekonomskih utiču i neekonomski činioci. Najveći značaj imaju sigurno ekonomski činioci, te su utoliko ranije opservacije veoma značajne. Neekonomske faktore takođe ne treba zanemarivati, a iz tabele motivacije radnika proističe da su bitni: lična afirmacija, poštovanje ličnosti radnika, pravilan raspored radnika, mogućnost napredovanja u struci i drugi motivi. Motivisanost za rad vezana za aktivnost čoveka je tesno povezana sa moralnim idealima, ali i sa materijalnom bazom. Izgubi li radnik motivisanost za rad vezanu za ove činioce, radnik prelazi u defanzivno ponašanje. Iz takvog odnosa radnika rađaju se izostanci sa posla, lažna bolovanja, apatija i depresija, niska produktivnost rada, te se doprinos radnika smanjuje bez obzira na sve apele. Otuda autor, ne bez razloga, posebnu pažnju posvećuje i motivaciji radnika u udruženom radu.

Knjiga koju smo pokušali da prikažemo sigurno predstavlja značajan doprinos klasifikaciji niza problema produktivnosti i kauzalnosti raznih ekonomskih i neekonomskih faktora. Ovaj napor možemo samo pozdraviti jer predstavlja pokušaj da se u ovoj oblasti unaprede, sintetizuju i sistematizuju dosadašnja gledišta i koncepcije zahvaljujući originalnosti pristupa autora. Može se slobodno reći da knjiga Momira Bilića »Društveni aspekti produk-

Digitized by Google

tivnosti« predstavlja izuzetno retko monografsko delo koje razmatra ovu veoma značajnu i uvek aktuelnu problematiku.

Tomislav Zubanov

Vojin Milić: Sociologija saznanja

(Logos, Sarajevo, 1986).

Mnogi od tekstova u djelu »Sociologija saznanja« prof. Milića su predavanja koja je on držao na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Djelo našeg autora u mnogočemu zauzima posebno mjesto u suvremenom izučavanju društvene znanosti (bez obzira na značaj drugih djela koja ne treba zanemariti). Kako to, naime, već i naslov upućuje, radi se o novijoj filozofskoj disciplini koja se u nas razvila tek nakon II svjetskog rata. Svoje zasnivanje problematike koju promišlja Milić legitimira tumačenjem ideja i njihovu relevantnost u suvremenosti. Do sada je bila sociologija, ali bez onog temeljnog proučavanja koje određuje jasnoću da »ideje kad ovladaju ljudima one postaju snagom pokreta«. U idejnom buđenju trećega svijeta, ideje imaju snažnu ulogu, pa istraživanje tih ideja treba osobito poštovati. Milić je u poslednjih dvadeset godina objavio mnoga djela, rasprave, studije iz područja društvene i humanističke znanosti.

Sociologija saznanja, što je to? To je jedna preinaka, a govori o izrazu njenog znanja. Prvi put taj izraz upotrijebio je bečki filozof W. Jerusalem 1909. godine, označavajući naučnu sistematizaciju sociologije. Interesantno je pomenuti da su se u okviru sociologije saznanja dobivale određene spoznaje iz sociologije kulture u »koju su ulazile i sociologija umjetnosti i sociologija religije i morala« (Uvod). Upravo u toj sferi filozofski upitano za uspjeh sociologijskog istraživanja kulture u najširem smislu, jer u tom sfernom odnošenju prema filozofsko kulturnom promišljanju daje mogućnost cjelovitosti »teorije o kulturi«, a tu se onda vraća pozicija filozofskog promišljanja, tamo gdje je mjesto za raščlanjivanje. U nas teze određenih pravaca zastupljene su u prevedenim djelima Đ. Lukača, pa i kod mnogih drugih tzv. frankfurtske škole koja je lijevo orijentirana. Upravo ta škola podržava učenje da su ideje veoma odlučujuće u društvenom gibanju.

I upravo na tom planu prof. Milić upozorava na istraživanja Goldmana i Lukača, gdje je jasno da se društveni bitak ne može utvrditi bez poznavanja »društvenih uslova u kojima se objavljuju razne saznajne i ostale kulturne djelatnosti« (str. 490). Snaga filozofije i duhovne teorije je upravo ono na čemu Milić gradi temelje suvremene sociologije znanja, insistirajući na proučavanju društvene misli u svim njenim društvenim funkcijama. A to je potrebno jer ljudsko znanje je okovano i to idealima. Govoreći o tome neophodno je pomenuti materijaliste Helvecijusa, Didroa, te u 19. stoljeću Marksa i Engelsa. Upravo su oni dali analize ranijih društvenih odnosa, ali su zanemarili duhovnost, jer proučavanje društvene misli u svim njenim društvenim funkcijama zadatak je i predmet sociologije saznanja.

Sociologija saznanja u ovom kontekstu odslikava duhovnu teoriju ostvarenu u praksi.

Milić eksplicira sve momente kritičke misli, osobito promišlja idejne podsticaje za razvijanje i utemeljenje Hegelove filozofije, jer je Hegel odigrao presudnu ulogu u formiranju Marksove misli. Marks je svakako gradio vlastiti put, koji je sastavni dio jednoga novog stvaranja čovjeka i njegove historije. Djelo V. Milića **Sociologija saznanja,** o kojoj je ovdje riječ ima oko 800 stranica, podjeljeno je na dva dijela,

Digitized by Google

moglo bi se reći na historijski pregled i na sistematski. U prvom dijelu Marks je prva i centralna ličnost, sa glavnom tezom da se društveni bitak ne smije nikada definirati bez čovjeka. Zatim se analiziraju teze Marksa—Hegela, a autor doslovno demonstrira razumjevanje razlike između Hegelove i Marksove pozicije, kao teorijskih ekstrema na tom području. Odatle slijedi rasprava, mišljenje filozofije i filozofsko mišljenje. Tako autor navodi određen kontinuitet kao potrebu da bi se dobio odgovor na prošlo — sadašnje i buduće, a bez toga kontinuiteta »filozofija ne može ništa reći o tome što treba da bude« (str. 47).

U istraživanju društvene konkretnosti uvijek mora biti prisutna filozofija kao teorija koja omogućuje da se ideje života shvate misaono i kritički. Zbog toga je znanje o prošlosti filozofije nužna pretpostavka za razumjevanje i sadržaj, što znači da filozofija po svojoj ideji daje uvijek i sintezu mišljenja. Milić upravo iz tih razloga ima potrebu (a i obavezu) da razgraniči filozofiju Hegela od Marksove filozofije. Jer, na taj način dolazi do pitanja: Što očekujemo od filozofije? Odgovor na to pitanje slijedi nužno iz odnosa teorije i prakse. Praksa filozofije je upravo to što je filozofija u teoriji. Taj problem je Marks jezgrovito dao u svojoj tezi o Fojerbahu. U tom tekstu nalazi se i odgovor na pitanje: Što filozofija očekuje od nas? Odgovor je u 11. tezi u kojoj se kaže: »Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmjeni.«

Analizirajući odvojenosti poimanja slobode kod Marksa od ranijih poimanja slobode (primjerice Hegelovo) Milić ostaje pri stajalištu da sloboda ni u Marksovom poimanju ne može nikada biti »apsolutna« (str. 48). Autor nužno ide za tim da se sagleda mogućnost čovjeka u društvenom kontekstu, a onda iz toga sagledava ideju prava i slobode. Prof. Milić jasno upozorava na potrebu Marksove filozofije dovodeći je u vezu sa svojim vremenom »kao i prosvjetitelji, usredsređuje na ispitivanje iskrivljenosti i netočnosti saznanja o društvu« (str. 50). Prema tome, filozofija kao kritička svijest epohe uvijek kritički razmatra ideju svijeta, jer jedino tako svijet dobiva svoj pravi smisao. Ovdje ima mjesta za misao prof. B. Bošnjaka koji kaže: »Filozofija je tu, da upozori na tragediju ljudskog roda, ako u umu ne bude dovoljno razuma.« Nužno je istaći da upozorenja treba da dolaze na vrijeme. O tome je pisao i E. From u djelu **Imati ili biti,** postavljajući pitanje o smislu ljudskog života uopće. Njegova teza je da čovjek treba razvijati svoje ljudske vrijednosti kako bi se osjećao čovjekom, a ne kao potčinjeno biće današnjeg potrošačkog društva. Iz ovakve Fromove formulacije vidi se da problem otuđenja, na čemu je Marks insistirao, nije prevladan.

Otuđenje čovjeka je opći odnos u svim njegovim pojedinostima. »Kompjuterski odnosi« poznaju samo brojeve, a čovjek sa svim njegovim emocijama ostaje izvan tih potreba. Stoga je nužan humanistički odnos i angažiranost, a da li je humanizam utkan u »proračunato čovječanstvo«?

V. Milić stoga analizira problem ideje. U Marksovom shvaćanju radikalnog humanizma čovjek treba da se oslobodi svih stvari koje ga negiraju, preziru i dovode u ovisnost.

Današnja suluda trka u tehnici i tehnologiji ne omogućava čovjeku da postane čovjek u pravom smislu, sve je više ovisan, diktiran, odnosno sve bliži utopizmu. Profit i moć su problem na kojemu se Marks dosta filozofski zadržao, a taj problem još nije zamjenjen novim. Autor dalje analizira poimanje ideje kod Hegela i Marksa, izvodeći Marksova razmišljanja o »osobenostima iskrivljene svijesti«. Pri tom ne ispušta priliku da naglasi Marksovu misao o potrebi filozofije, jer se preko »naučno-filozofskog mišljenja« može sagledati određena pojava o »iskrivljenoj svijesti« (str. 53). Filozofija sve do Marksa (bar na Zapadu)

Digitized by Google

imala je ambicije bar da promisli pretpostavke (s druge strane konzekvencije) onoga što se već zbivalo, pa i s filozofijom samom. Kao što je već poodavno poznato, s jedne strane, filozofija je svjesno pristajala na nedosljednosti, a na drugoj strani željela je pravu akciju. Historijski promotreno, glavnu »ulogu i značaj« zadobila je poglavito »ideologizirana filozofija« i njeni odbljesci (svakako, ne djelujući više u svojem bitnom mediju), ne pitajući za svoju postojanost.

Filozofija čak i kad nije u neposrednoj funkciji teologije ili neke druge ideologije bila je puki promatrač. Promatrač, »prisluškivač« oduvijek je bio politički koristan (ako ne i uvijek dovoljno ugledan). Jasnije do Marksa bile su poteškoće u povezivanju promatračke uloge filozofije i njene teorije i prakse, te popularizirania filozofske misli.

Uz mnoge referencije, autor svoju problematiku razlaže svagda metodologijski i historijski, stalno držeći paralelne veze teorije i suvremenosti, a ujedno upozorava gdje je prijelom. Uz Marksa, Hegela, dolaze do riječi i mnogi drugi pozicioni teoretičari.

Drugi dio knjige sistematski govori o problemu sociologije spoznaje, o tome gdje se razgraničavaju problemi, organizacije i djelatnosti u određenim funkcijama suvremenoga gibanja.

U svim problemima o kojima raspravlja V. Milić bitna je sociologija kulture, kultura kao »fenomen« koji upućuje na značenje različitih fenomena kulture.

Uspjesi sociologijskog istraživanja kulture u posljednjih 20-tak godina nisu osobito djelovali na većinu komplementarnih filozofskih promišljanja, ali se cjelovitošću »teorije o kulturi« u (najširem smislu) zadobiva povratak pozicije filozofskog mišljenja.

Autor je doista radikalno promislio poziciju za koju je upitan.

Šime Mršić,
Branka Rajčević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

136

CENA 300.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7550

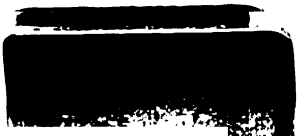

Digitized by Google